

निबंध होण्यासाठी प्रार्थना ३७९-३८०; नित्यजपाकरिता कांही अनुमती-
 मंत्र ३८०-३८५; सूची-निर्देशिका (Index) पृ. ३८६-६२०;
 स्वस्ति-वाचन (Introduction) कृ. ग. भागवत ३८६-३८९; पहाण्या-
 संबंधी सूचना ३८९-३९०; प्रमुख संदर्भ ग्रंथांची यादी पृ. ६२०-
 ६३१; ग्रंथातील चित्रे, ग्रंथातील चित्रे पाहण्यासंबंधी सूचना; चित्रांची
 सूची-यादी ६३२ ते ६३८; चित्रे पृ. १ ते ५२ (१३९); अधिकारी
 विद्वानांचे अभिप्राय-श्री. दत्ता बाळ; श्री. एम्. एम्. पिटी; प्रो. जे.
 एम्. पिटेकर; प्रो. जे. रेखाईड पृ. १ ते ४.

पुरस्कार

श्री. प्रभुदेसाई यांनी लिहिलेल्या 'आदिशक्तीचें विश्वस्वरूप अर्थात् देवीकोश' या ग्रंथराजाचा ४ या भाग प्रसिद्ध होत आहे. देवीकोश या नावापेक्षा आदिशक्तीचें विश्वस्वरूप हे नावच अधिक अन्वर्थक आहे. लेखकाचे रस मनोगत त्यामधूनच व्यक्त होत आहे. या चौथ्या खंडाला मी पुरस्कार लिहावा म्हणून माझ्याकडे जेव्हा श्री. प्रभुदेसाई आले, तेव्हा त्यांनी मला ग्रंथासंबंधीची थोडी पूर्व-पीठिका निवेदित केली. मी काही या विषयाचा खास अभ्यास करू नही, तथापि या विषयासंबंधी मला आस्था आहे, हे मी त्यांना सांगितले व नंतर विचारले, "काय हो प्रभुदेसाई, देवीसंबंधी तुम्ही एवढे वाङ्मय वाचले मग त्यात 'लोकाः समस्तास्तव देवि भागाः । स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु ।' हा श्लोक तुमच्या वाचनात आहे काय ?" त्यावर प्रभुदेसाई यांनी देवीकोशाच्या पहिल्या भागातील 'ग्रंथाचे उद्दिष्ट' हे पान काढून दाखविले. त्यात सप्तशतीतील हा श्लोक थोड्या पाठभेदासह उद्धृत केलेला आढळून आला. या श्लोकार्थाचा माझ्या मनावर फार खोल परिणाम झाला आहे. चांगली वचने देखील ज्या काळी आढळाले येतात व ज्या स्थितीत त्याची भेट होते त्यावर त्यांचा परिणाम अवलंबून असतो, मी कलकत्त्याला गेलो होतो. काली मंदिरातून बाहेर पडलो. एक भक्त पोथी वाचीत बसला होता. मी कौतुकाने तो काय वाचतो आहे म्हणून पाहिले, तो माझ्या नजरेला हाच श्लोक प्रथम आढळला. त्याच्या अर्थाचा विचार करीत मी धरी आलो.

"हे समस्त लोक, हे देवी, तुझे एक एक भाग होत. परंतु सर्व स्त्रियांपैकी एक एक स्त्री मात्र तुझे सकल स्वरूप आहे." हा या श्लोकार्थाचा अर्थ मी मनात आठवीत होतो. मग मला हे दिसून आले, ती काही निव्वळ आदिमातेची स्तुती नव्हे, तर तिच्या भक्तांची एक सुलभ साधनाच आहे. प्रभुदेसाई यांच्या ग्रंथाचे उद्दिष्ट असेच काहीसे आहे. त्यांची प्रार्थना, आपणांला आदिमातेचे दर्शन व्हावे अशी आहे. त्यांचा विश्वास, असे दर्शन अनन्य भावानेच होईल असा आहे. हा अनन्यभाव उत्पन्न होण्यासाठी विश्वामध्ये देवीवाचून अन्य काहीच नाही हे समजणे अवश्य आहे. त्यासाठी हा प्रचंड ग्रंथाचा प्रपंच त्यांनी केला आहे.

खरेच हा ग्रंथ एक प्रचंड प्रयत्न आहे. त्यात एवढे विषय आहेत व एवढी माहिती भरलेली आहे की, या ग्रंथाला विश्वकोश म्हणण्याचा मोह कोणालाही होईल. गीतेमध्ये विश्वरूप दाखविण्यापूर्वी श्रीकृष्णांनी आपल्या अनेक विभूती सांगितल्या तसेच हे आहे. विभूती कितीही असल्या तरी ती सर्व एकाच आदिशक्तीची रूपे आहेत हेच लेखकाला जावजून सांगायचा आहे.

देवीची जशी अनेक रूपे आहेत तसेच तिच्या उपासनेची अनेक रूपे आहेत व या उपासना विविध नावांनी प्रसिद्ध आहेत. श्रीविद्या, ब्रह्मविद्या,

इत्यादि तीं नात्रे हात त्यासबधी मधात पूर्ण प्रियेचन आलेले आहे. या मया प्रमाणे त्याच्या पूर्वभागाच्या प्रस्ताना, आशीर्वाद, अभिप्राय इत्यादि अत्यंत उत्तमोत्तम आहेत

युगपरले देवी उपासना कशी होत गेली, शक्तीपाखून पंचमहाभूते, त्याचे गुण त्याची प्रतिमे मणत्र मूर्ति या मया आ या, तत्र मार्गाच्या साप्रदायाची शुद्ध अशुद्ध रूपे कोणती? मंत्र, तंत्र, यंत्र याचे या उपासनेत स्थान काय आहे? इत्यादि अनेक प्रिय या मधात येऊन गेले आहेत.

देवी उपासना याचेच कणूक निश्चस्वरूप या मधात दाखविले आहे अम नाही, तर उपासकाचेही निश्चस्वरूप येथे प्रगट केले आहे सारा चौथा खंड यालाठी आहे या चौथ्या खंडात निरनिराळे देवा, वंश, संस्कृति, धर्म, पथ या मध्ये देवीचे स्वरूप ठेले आहे, याचे वर्णन केले असून या सर्वांच्या अंतर्भाषी आदिमातेचे एकच स्वरूप कसे आहे हेहि सुस्पष्ट दाखविले आहे. हे सर्व करीत असता शिल्प, ताम्रपट, मय, धर्माचार, समुत्ती याचे सर्व धाडोळे घेतले आहेत. त्याचबरोबर आर्यांच्या धर्मप्रसाराचे वर्णन अनुषंगाने आले आहे, कारण संस्कृतीचा इतिहास ओघाने सांगणे क्रमप्राप्त होते. हा सारा खंडाटोप श्री प्रभु देसाई यांनी मोठ्या परिश्रमाने केला आहे, ही प्रस्ताना लिहिताना सत्या मयाचे परिष्ण करण्याची हिंमत धरणे मोठे अवघड आहे. समुद्राच्या तटा मोठ्यासारखे ते टुफरही आहे आणि केस गोळा करण्यासारखे ते निष्फलही आहे कारण मय वाचकाच्या हाती आहे. स्वतः वाचकांनी हे समुद्रस्नान करून, देवीदर्शन करणे अशी लेखकाप्रमाणे मीही इच्छा प्रगट करतो मात्र या मयाच्या आत्म्याचे दर्शन घेता यात्रे म्हणून लेखकाने प्रस्तुत अनुक्रमणिका प्रत्येक खंडाला दिली आहे त्याच्यानुरोबर २०० पानापेक्षा अधिक एवढी सूची निर्देशिका (इडेक्स) येथटी तयार करून जोडली आहे ही तर त्या प्रयत्न पराक्रमाची परिसीमाच म्हटली पाहिजे

कालिदासाच्या रघुसगातील नमनाने श्री प्रभुदेसाई यांनी स्वस्ति वाचन केले आहे याचा आणि अर्थ, याप्रमाणे पार्वती परमेश्वर कसे सलग आहेत हे सागून त्यांनी अर्धनारीनटेश्वराचा वदन केले आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हणूनप्रमाणे देव आणि देवी समरूप असल्यामुळे कोणाने अधोग कोणाला, कोडे लागले आहे हे समजतच नाही कारण ती रूपे दोन भासतात 'पण तो एक छल आहे त्याचे नेहमीचे स्वरूप एकच आहे.' असे जे जगाने आईबाप पार्वती परमेश्वर याची स्वरूपता जाणणे मोठे कठीण काम आहे. साधकाचे साधन परिपक्व होईपर्यंत 'स्त्री पुरुष नाम भेदे । शिष्यण एकले नादे' हे त्याला कसे अनुभवता येणार? करिराज भर्तृहरिंनी साधकाची अवस्था वर्णन केली आहे.

जोपर अज्ञानतिमिराने डोळे भरले आहेत तोपर 'तदा दृष्ट नारीमयमिदम-
शेष जगदपि' हाच अनुभव येणार आहे. या भूमिकेवून साधनेने उत्क्रांत होत
हेत, आदिमानेचे मिश्रस्वरूप अनुभवाला येणे हे जीवनाचे साधन्य आहे. स्वर्ग,
मृत्यु, पाताळ या सर्वोवून व्यापक स्वरूपाचे ज्ञान होण्याची गण सततशीत
दली आहे ती म्हणजे जगातील एकूण एक स्त्री आदिमानेचे पूर्ण स्वरूप आहे,
अशी अनुभूति होय

श्री प्रभुदेसाई यांच्या या दरीस्वरूपाचे जो अध्ययन करील, मनन
करील, साधना साधील, त्यासाठी ही फलश्रुति आहे.

इतके सर्व झाले तरी प्रभुदेसाई यांचे प्रयत्न विस्मयलेले नाहीत. त्यांनी
शमर सवागेडून अगिळ चित्रे अनेक ठिकाणाहून गोळा केली आहेत. मोठा
गर्ज करून त्यांचे ठसे बनविले आहेत व ते ह्या ४ व्या मंडाच्या अखेरीस
छापले आहेत. त्यामुळे ज्ञानचक्षुप्रमाणे वाचकांच्या जर्मचभूलाही आदि-
मानेचे मिश्रस्वरूप पाहण्याची सोय झाली आहे. ह्या चित्रांपैरी काही चित्रांनी
मेक्सिकोपर्यंत भारतीय संस्कृतीचा कसा प्रसार झाला होता हे दिसून येते. अनेक
चित्रांतील स्त्री-पुरुष परदेशातले असून भारतीय भासतात. पीठ दळून नेणारी
स्त्री, मध्य अमेरिकेतील युवक हे हुयेहुन भारतीय वेपार जाळवून येतात.
लाकडावर देवतांची चित्रे कोरण्याची प्रथा कॅनेडातील रेड इंडियन्समध्ये आजही
आहे इवाई येथील असे एक चित्र श्री प्रभुदेसाई यांनी दिले आहे. सूर्य-
नारायणाच्या मूर्ति आणि रोम व्हेटिकनमधील २६०० वर्षांपूर्वीचे शिवलिंग
ह्या प्रतिमा उद्बोधक आहेत. भारताबाहेरील त्याचप्रमाणे भारतातील अनेक
देवतांचे ठसे आपणाला मिळतात. शेष पाताळात आहे असे आपण ऐकतो पण
मेक्सिकोमधील आदिशेष मंदिर ह्या चित्रांत आपणास पहायवाला मिळेल. अशी
एक ना अनेक चित्रे महान् प्रयत्नाने मिळवून श्री. प्रभुदेसाई यांनी सादर केली
आहेत. ज्ञाना येथील गणेश, मेक्सिकोतील गजानन, महिषासुरमर्दिनी,
शिवाचे ताडवणुत्य पार काय पण सन १६०० साल मेक्सिकोमधील शेवटच्या
हिंदू सम्राट, असा सर्वच चित्रसंग्रह अतिशय बोधप्रद वाटतो. अनेक संस्कृतींचा
इतिहास, देवतांच्या प्रतिमा, जगातील आध्यात्मिक प्रतिमा अशा सर्वांचा हा
विश्वकोश पाहून विश्वाला सणाच्या दिवसाप्रमाणे आनंद होईल, असे ज्ञानेश्वरांच्या
भाषेत मी म्हटले तर त्यात वावगे होणार नाही.

लेखकाकडून विषय-विज्ञप्ति

देविकोश खंड १ सन १९६७ साली प्रकाशित झाला. नंतर दुसरा झाला, तिसरा झाला आणि आता चौथा व शेवटचा प्रकाशित होत आहे. हा संग्रह अपेक्षेपेक्षा जास्त यशस्वी झाला आहे, यात मला तरी बिलकूल शंका नाही. कारण भाग जसजसे प्रकाशित झाले, जनतेने वाचले, वृत्तपत्रांनी त्याचा परामर्श घेतला तसतसे अनेकानी, अनेक प्रसंगी, अनेक ठिकाणी मला विचारणा केली, “काय हो, केव्हा वाचले सगळे तुम्ही दे ? अहो, तुमचे नोकरीचे खाते हडेलप्याचे, मग अशा विषयाकडे कसे वळलात ? किती वर्षे वाचन करता, व हा सर्व माहिती-संग्रह तरी कोठून मिळविलात ? कमाल आहे शुभा तुमची ! तुमच्या वेशावरून बोलण्यावरून तुम्ही इतके सखोल अभ्यासक व ज्ञानी असाल याची कल्पना करवत नाही इ० इ०” याप्रमाणे अनेकांनी माझे कौतुक केले. या ग्रंथाचे वाचनाने आजवर कोणी एकानेही नारु मुरडलेले मी पाहिलेले नाही, निंदा ऐकली नाही. ऐकली ती स्तुतीच स्तुति. हेही काही थोडे नव्हे.

पराक्रांटीची प्रशंसा आणि अत्युक्ति यांचे अनुभव आले, पण मी त्या स्तुतीच्या प्रवाहात वाहून गेलो नाही, अगर अहंकार द्रव्ये जमा केली नाहीत. मी सदैव जाणत आहे की “मी देवीचा पाईक आहे, भुत्वा आहे, ‘कर्तुमकर्तुम्’ तीच आहे. मजकडून ती सर्व घडवून आणीत आहेत व मला मोठेपणा देत आहे.” हे जाणत असल्याने स्तुतीचा परिणाम होणारच कसा !

मी पूर्ण समाधानी आहे की, देवीतत्त्वाचा आविष्कार जगाला व्हावा ही माझी इच्छा बव्हंशाने पुरी झाली आहे. ज्या उत्कट इच्छेने ही देवीची सेवा दीड तपाहून जास्त काळ झाली, ती पुरी झाली आहे. कदाचित माझे स्वतःचे भ्रम तोकडे पडलेले असतील, पण ग्रंथाच्या प्रस्तावना, पुरस्कार, मान्यवर विद्वानांची सखोल परीक्षण, वृत्तपत्रीय अभिप्राय, अनेकांचे मतप्रदर्शन या सर्वांचा सामूहिक परिणाम एकच झाला की, देवीतत्त्वाचा सागर शुसळून निघाला. देव-दानवाप्रमाणे समुद्र मंथन झाले आणि साररूप अमृत तत्त्वाचा लोण्याचा गोळा देवीभक्ताच्या हाती पडला. मला जे साधावयाचे होते ते हे असे साधले, विषयाला चालना देताना जेथे माझे प्रयत्न तोकडे पडले, तेथे अनेकांनी सहाय्यभूत होऊन माझा अपुरा विषय पुरा केला. मजवर देवीची कृपा हीच समजतो की, मला कारण करून तिने आपले आजवर कोणाकडून न झालेले कार्य पुरे करून घेतले. ” ‘शानेश्वरी-दर्शन’ घडविणाऱ्या लेखकांनी म्हटले आहे “निरोप घेणे हे मोठे

दुःखाचे काम असते, पुनर्मौलनाची खात्री असली तरी मन उदासीन होते. मग जेथे ती खात्री नाही, तेथे किती दुःख होत असेल याची कल्पनाच वाचकांनी करावी. अनेकांच्या भेटीतील प्रतिसाद आठवून गदिवरून येते त्या प्रतिसादाने कशी स्फूर्ति मिळत गेली हेही आठवते. ” माझे वायतीतही संतोर्त हेच घडत आहे.

मायाशक्तीची महती पूर्वापार आहे. तो कधीही न आटणारा आनंद-स्रोत आहे. ही स्फूर्तीची पौर्णिमा या कोशाद्वारे जनसागराने पाहिली, त्या आनंदात तो जनसागर न्हाऊन निघाला आहे. आता वच पत्र अगर अमावास्या तो पाहणारच नाही. ही नित्याची पापनाशिनी भावगंगा, ती देवघरातच स्थापन करील.

देवीकोशाचे काम मजसारख्या सामान्य माणसाकडे देवीच्याच इच्छेने आले आणि त्याची पूर्तता करावयाची हा कृतनिश्चय मी केला. ‘ दोंडी तुटो वा पारंबी तुटो ’ हीच वृत्ती ठेवली होती, एकाने म्हटल्याप्रमाणे ‘ Divinely ordained task ’ देवताच्या आज्ञेने कार्य, हेच खरे आहे.

ही जबाबदारी उचलताना प्रथम मी माझे ध्येय निश्चित केले. व्यवहार दोन प्रकारांनी होतो, स्वतःचे हित आणि इतरांचे हित. प्रायः प्रत्येकजण पहिला प्रकार पाहतो, पण मी मात्र दुसरा प्रकार निघडला. या प्रकारात लक्ष्मीची फारशी कृपा होत नाही पण चार-चौदात मान-मान्यता मिळते. अनेक देवीभक्त, शासनाचे मंत्री-समापति, विद्यापीठातील कुलगुरू, प्राचार्य आणि मान्यवर विद्वान यासारख्या सर्वोच्च पदांचा उपभोग येणारांपर्यंत, माझे हात पोहोचले. माझी शान त्यांच्या घरी वाढली, माझ्या कार्याची त्यांनी मुक्तकंठाने स्तुती केली. यातच माझ्या मनाला पूर्ण समाधान मिळाले आहे. भारतीय विद्वानांनी ग्रंथांची वाराणसी केली यात तर समाधान आहेच, पण इंग्लंड, अमेरिकेसारख्या इतर भाषिकांनी या मराठी ग्रंथाचे कौतुक करून आपल्या संदर्भ ग्रंथालयात त्याची स्थापना केली, हे तर मानाचे मोरपिस समजावयास हवे. सारांश शक्तिस्वाचा प्रसार व्हावा, त्याची मूलभूत तत्त्वे सर्व समाजाला समजावीत, या पवित्र हेतूने मी जे कार्य आरंभिले, ते सार्वभौम समाजाला पसंत पडले, शोषडीती रद्दवासीयांपर्यंत ते पोहोचले आहे, असे समजण्यात मला समाधान आहे.

या कोशाच्या विक्रीतून काही द्रव्यलाम व्हावा हा कधी हेतूच नव्हता. यासाठी प्रायः सुद्रव्य किमतीत मी ग्रंथांची विक्री आजवर केलेली आहे. ही आदिमायेची लीला घरघर स्वस्त भिम्तीत वाचावयास मिळानी हा हेतू सफल झाला, वाराणसीपासून रामेश्वरापर्यंत अनेक गावी या ग्रंथाचा प्रसार झाला आहे, हे मला निश्चितपणे माहित आहे. मग या व्यवहारात मला काही खोटा आर्थी

तरी ती मी अनंदाने सोसणार आहे. धंदेवाईक प्रकाशकाचे हाती विक्रीची सुत्रे न देण्याचा माझा हेतु सफल झाला आणि वाचकांना मध्य अल्पमूल्यात मिळाला.

देवतत्त्वाचा सांगोपांग चर्चा करणारा मध्य आजवर मराठी भाषेत नव्हता किंवा फोणत्याच भाषेत नाही—तो उपलब्ध झाला आहे व ती अपेक्षा पुरी झाली आहे. हा प्रिय किती अवाढव्य आहे, याची कल्पना वाचकांना निरनिरळ्या प्रकरणांवरून येईल. ही सर्व प्रकरणे पायाभूत मानून त्यावर अनेक इमारती, विद्वान संशोधकांना उभारता येतील आणि त्यांनी तशा त्या उभाराव्यात ही प्रामाणिक इच्छा आहे. यातील साचकवाचक माहितीचा उपयोग करून त्यांना अनेक निरुपेकादता येतील आणि त्यांची वाचकाना जरूरी आहे.

पंच ज्ञानेंद्रिये या आपल्या शक्ति आहेत असे आपण मानतो, पण कान म्हणजे शक्ति नव्हे, नेत्र म्हणजे शक्ति नव्हे, ती शक्तीची इंद्रिये आहेत, त्या त्या शक्तीची साधने आहेत. प्रत्येक इंद्रियाच्या टायी शक्ति आहे व तिची प्रखरता सर्वत्र सारखी नाही. माणसाचे नेत्र, कायब्याचे नेत्र, माजर-वटवाघूळ यांचे नेत्र यांची उदाहरणे पाहण्यासारखी आहेत. पहाणे आणि ऐकणे या दोन्ही क्रिया सर्व एकच इंद्रियाने (नेत्राने) करतो असे शास्त्र मानतात. माणसाला जे दिसत नाही ते पाहण्याची शक्ति कायब्याचे नेत्रात आहे. पिंडाला कायला लवकर अगर उशीरा का शिवतो याची मीमांसा त्या प्रसंगीच्या मंत्रात केलेलेली आहे. ज्या मानवाच्या सर्व आशाआर्कांक्षा तृप्त झाल्या आहेत त्याचा आत्मा, देहपतन झाल्या बरोबर त्याला सोडून जातो, पण इतरांचा बाकी असतो. पिंड हे मृत माणसाचे प्रतीक होय. ज्याचा आत्मा मृतदरीरास तो सोडून गेला तेथे नुसता भात असतो व कायला लवकर खातो. पण ज्या अतृप्तवासनेमुळे आत्मा रेंगाळत असतो, तो पिंडात कायब्याला दिसतो आणि त्याच्या भीतीने तो भात खात नाही. शेवटी नातलग माणसे कंटाळून मृतदेहातील अवृत्त वासनेचा एक एक उच्चार करतात व पूर्ण होणार असे वचन मिळाले म्हणजे आत्मा पिंड सोडून जातो आणि कायला भात पारतो. राजीचे वेळी अगर अंधारामध्ये माणसाला माणूस दिसत नाही. कारण त्याची नेत्रशक्ति येथे कमी पडते. पण माजर, वटवाघूळ या सारख्या प्राण्यामध्ये ती नेत्रशक्ति ज्यास्त प्रचळ असल्याने ती काम करते. माजर उंदीर पाहू शकते व त्यावर नेमके झडप घालून त्याला पकडते. कारण असे सांगतात की, माजर आपल्या नेत्राच्या बाहुल्या कैमेच्याप्रमाणे कमी जास्त करू शकते आणि वस्तु पाहू शकते. वटवाघूळाची नेत्रशक्ति प्रखर सूर्य प्रकाशात काम देत नाही, रात्रीसारखा मंद प्रकाशच लागतो. सारांश आज ज्या काही अदृश्य शक्ति कार्य करित आहेत त्याचे संशोधन करून, संशोधकाना अधिक लिहीता येईल,

असा मालमसाला या प्रथात भरपूर आढळेल, त्याचा त्यानी उपयोग करावा. कदाचित शास्त्रज्ञानी या मार्गात प्रगती केलेलीही असेल.

पुस्तकविक्रेत्यानी जरी ग्रंथ विक्रीस हातभार लावलेला असला, तरी अपेक्षेप्रमाणे मात्र नाही, हे नमूद करणे जरूर आहे कारण काहीही असो. मुद्रित प्रती मला हातावेगळ्या करावयाच्या आहेत याची जाणीव असल्याने गावोगाव घरोघर जाऊन मी ग्रंथाची विक्री करण्यात यशस्वी झालो. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांची विक्रीची हातोटी वर्णन करतांना जुने लोक सांगतात की, 'डॉक्टरसाहेब शानकोशाचे सड पाठीवर मारून घरोघर नेऊन विक्री करीत असत.' मी त्याचेंच अनुसरण केले आणि बराचसा मोकळा झालो आहे. मी जर दहा घरी गेलो तर निदान ७-८ घरी तरी माझी पुस्तकाची विक्री झालेली आहे आणि होतही आहे यामुळे शिष्ट मयसपत्ती बरी हातावेगळी होईल याची चिंता वाटत नाही या परीने ग्रंथविक्री करायला, मी उत्तम विक्रेताही झालो व ती कलाही शिकलो, हाही फायदा झाला.

विक्रीच्या वावरीत वाचक हेच माझे दैवत ठरले, अन्नदाते ठरले. त्यानी केलेल्या कौतुकांवर आणि सहकार्यांवर ग्रंथ विक्री मी माझ्या जबाबदारीवर करण्याचे ठरविले होते आणि देवीने येथेही हात दिला. विद्वानानी अभिप्राय देऊन आणि वाचकांनी मायेचा हात पाठीवर फिरवून, मला कृतार्थ केले. माझे भ्रमाची पावठी, त्यानी या प्रकारे दिली यामुळे मी त्यांचा सदैव ऋणी आहे.

देवीकोश भाग ४ ची रूपरेषा वर्णन करताना मी भाग ३ मध्ये असे लिहिलेले आहे की, देवतांच्या इतिहासाबरोबर तत्कालीन समाज, आचार-विचारांचे दर्शन यामध्ये होईल. ही गोष्ट सत्य आहे मी, तत्कालीन आचार-विचारांची छाप देवतांच्याही पूजासमारंभावर पडते. ऋग्वेदामध्ये यम आणि त्याची बहीण यमी याचा संवाद दिलेला आहे. तेथे ती बहीण भावाबरोबर आपले नाते, पति या नात्याने जोडू इच्छिते. कारण त्यावेळेपावेतो कोणतेही लैंगिक बंधन नसावे, समाज स्वरूपेने यागत असला पांजिरे साप्रत जसे भारतीय शासनाचे धोरण सतती प्रतिबंध असून ते प्रत्येकाने आचरणात आणावे अशी यंत्रणा चालू आहे, ती कोणाला मानवते, कोणाला नाही तद्वत बहीण भावाचे लैंगिक संबंध नसावेत अशी त्या वेळी समाज धुरिणाची नवीन घोषणा असावी. ती घोषणा यमाला मानवली पण यमाला मानवेना यामुळे तशा प्रकारचा संवाद वेदामध्ये आलेला असावा. याचाच जर्थ वेदामध्ये त्या वेळच्या समाजाचे आचारदर्शन घडते मक्त हिंसाचारी असेल तर देवताला नैवेद्य मासाहार लागतो, पण काही वेळा उलट प्रकार दिसतो देवतांच्या रुढी

समजण्यास समाजाच्या तत्कालीन रुढी समजणे अवश्यक आहे. याच हेतूने राष्ट्रीय उत्कर्षाचा सराफ देवताबरोबर दाखवून तो इतिहास स्फूर्तिदायक बनविण्याचा प्रयत्न या भागात झालेला आहे. देवता समारंभाच्या रुढी समजण्यास तो खात्रीने मार्गदर्शक ठरेल.

कृष्णन्तो विश्वमार्यम् या आर्योन्त्या प्राचीन त्रिजिगीषु वृत्तीचे, गृह्यतर भारतामध्ये कसे रूपांतर झाले, हेही पाहण्यासारखे आहे.

(अ) सूर्यवर्दीय आर्यमक वीरांनी पूर्वेकडे जावा-सुमात्रा-बाली-पेरु मेक्सिको- तर पश्चिमेकडे सिरिया-अरेबिया-रोम-ग्रीसपर्यंत दीर्घ प्रयत्नाने व चिकाटीने वसाहती कशा स्थापन केल्या.

(आ) सनातन वैदिक धर्माच्या ध्वजेची घोडदौड कशी चौपेर झाली.

(इ) भारतीयांचे प्राचीन कर्मकांडाचे दीप, बाली दीपस्थ बाघवानी अद्यावत कसे तेवत ठेवले आहेत.

(ई) शिल्पशास्त्रातील नयनरम्य अद्भुत कलाकृतींचे दृश्य किती परिभाषित अखिल मानवजातीपुढे चिरस्थायी स्वरूपात उभे केले आहे.

(उ) सुवर्णांनी मढविलेली मंदिरे आणि अनेक प्रकारच्या रत्नानी अलंकृत असलेल्या देवमूर्तींनी राजैश्वर्य कसे अमाप उपभोगले, इत्यादिकांचे मंजाला आल्हाददायक व तरुणाना स्फूर्तिदायक, वैभवशाली वर्णन येथे वाचावयास मिळणार आहे.

(ऊ) आधुनिक अनेक विज्ञान तत्त्वांचा व शास्त्राचा उगम आपला भारत देश आहे आणि परदेशीय संशोधकांनी त्याला मान्यता दिलेली आहे, हेही आपण या भागात पाहिल.

गृह्यतर भारतातील देवतांचे वैभव समजण्यास हा आनुषंगिक इतिहास आवश्यक म्हणूनच दिलेला आहे. भोलानाथाचे दर्शन घेण्यापूर्वी त्याच्या नंदीचे दर्शन घ्यावे लागते, तसाच प्रकार वाचकांनी समजावा. मंदिराचे वैभव जसे फळस शिरामने प्रकर्षाने झळकते, सद्गतच या भयमालेतील हा चौथा खड शिरसर-रूपाने सदैव झळकत राहणार आहे यात मला तरी संदेह नाही.

मेक्सिको येथील देवतांच्या इतिहासावरून, एका प्राचीन भारतीय विचारधारेचा कसा उलगडा होतो तो पाहण्यासारखे आहे. भारतीय संस्कृति मानते की पृथ्वीचा भार, पाताळातील दोष भगवानाच्या मस्तकावर आहे. भौगोलिक दृष्ट्या विचार केला तर भारताच्या निरुद्ध बाजूला मेक्सिको देश आहे, म्हणजे पाताळ

देश आहे. त्या देशात आजही आदि-शेषाचे मंदिर आहे, शिवशंकराचे, आहे, कृत-त्रेता-द्वापार-कली या चार युगांचे दर्शक चक्र मंदिर आहे, सूर्य नारायणाचे आहे. इ० इ०. तेव्हां तेथील शेष भगवानाच्या मस्तकावर, आपला भू-गोल आहे, ही प्राचीन भारतीय निचारधारा तेथील सत्य स्थितीला अनुसरून आहे. यात कोणतीही कल्पनेची भरारी नाही. यातील इतिहास मनन वेला, तर असे अनेक धागे-दोरे जुळविता येतील.

भारतीय पुराण कथा म्हणजे केवळ भाकड कथा आहेत असा आरोप काही पाश्चिमात्य व भारतीय संशोधकही करतात. ते त्याचे मत रारे नव्हे याचे उदाहरण घर दिले. तसे आधुनिक संशोधनातूनही देता येईल. दक्षयज्ञाच्या वेळी शंकरपत्नी उमा हिचा अपमान झाला आणि तिने योगाग्नीने आपला देह जाळून घेतला. याचा सूड शंकराचा सेनापति वीरभद्र याने घेतला. दक्षाचे शीर कापले व यज्ञमुंडात जाळून टाकले, पण देह तसाच पडलेला होता. शेवटी दक्षपत्नीच्या विनंतीवरून दक्षाला शंकरांनी जीवदान दिले, पण भस्तक अस्तित्वात नसल्याने यज्ञासाठी मारलेल्या बोकडाच्या मस्तकाचे कलम त्याचे घडावर केले. त्या दिवसापासून दक्ष हा बोकडसुखी झाला. ही भाकड कथा नव्हे. कसे ते पहा. नवशक्ति मुंबई दि. ८-७-७२ यांत प्रसिद्ध झाले आहे की, इटली देशात नुकतीच कलम-तज्ञाची (सर्जन) परिपद भरलेली होती. त्यामध्ये अमेरिकन सर्जन व्हाईट उपस्थित होते. त्यांनी सांगितले की, तपमानाच्या शून्य अंशाखाली भेंदूची शस्त्रक्रिया केली तर भेंदूस कायम स्वरूपाची इजा होत नाही. बघून जातीच्या वानरावर असा प्रयोग यशस्वी झाला आहे आणि भेंदूचे कलम झालेले आहे. हाच प्रयोग माणसावर करणे आता कठीण नाही. याचा अर्थ असा की, एखाद्याला नवीन डोके बसवून मिळू शकेल. अश्विनीकुमार वैद्यकशास्त्रांत निष्णात होते, तसाच प्रकार शंकर अगर त्याचे वैद्यकीय सहयोगारात असावा आणि त्यांनी बोकडाचे मस्तक, दक्षाच्या शरीरावर कलम केलेले असावे, हाच निष्कर्ष या नवीन शोधावरून काढता येण्यासारखा आहे.

वेद-वाङ्मयातील सूत्रशक्ति रूपाने गणित विषयाची मांडणी हे तर गाढ्या विद्वानांसाठी न सुटणारे कोडे आहे. जगन्नाथपुरीचे सांप्रतचे शंकराचार्य भारती कृष्णतीर्थ याचे संमही या विषयावरील सुमारे ३० सूत्रे आहेत. ही सूत्रे अथर्व-वेदांतील परिशिष्टांपैकी असून त्याचे प्रमाशन झालेले नाही. बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्गमूल, भूमिती-बीजगणित प्रमेये, त्रिकोणाभिमती, कॅलक्युलस इ० इ० गणित विषयाची मूलतत्त्वे, सूत्ररूपाने वर्णन केलेली आहेत. पण या सूत्रांचा अर्थ लावून ती कार्यवाहीत आणण्यास ऋतंभरा प्रज्ञा पाहिजे. या सूत्र पद्धतीने उदाहरणे सोडविल्यास, पाटीवर लावच लाव आम्हेंमोड करावी

लागत नाही, हा माझा स्यानुभव आहे. केवढीही मोठी संख्या असो, त्याचा गुणाकार, भागाकार, वर्गमूल, बीजगणित, प्रमेयांचे अवयव कारण करता येते, अत्यंत जलद आणि दिनचूक हातावेगळे करता येते. यातील काही सूत्रे अशी—

(१) एकाधिकेन पूर्वेण, (२) आनुरूप्येण, (३) दोषाप्येकेन चरेमण, (४) निखिलं नवतः चरतम् दशतः, (५) यावदून तावदूर्नीकृत्य वर्गं च योजयेत्, (६) परावर्त्य योजयेत्, (७) ऊर्ध्वं तिर्यग्याम्, (८) आद्यमाद्येन, अंत्यमात्येन, (९) गुणित समुच्चयः समुच्चय गुणितः ३० ३०

या सर्व सूत्रांचे विवरण येथे देता येणे शक्य नाही. पण स्पष्टीकरणाचं दशांश अपूर्णाकाला लागू असणारी पहिली सूत्रे घेऊ या. या सूत्रानुसार $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{7}$ इत्यादि अपूर्णाकांचे दशांशरूपामध्ये रूपांतरित करता येतात. आधुनिक रीतिप्रमाणे मोठा भागाकार करता लागत नाही व दशांशांत या अपूर्णाकांचे रूपांतर मिळते. जसे $\frac{1}{2}$ हा अपूर्णाक घेतला, तर सूत्र एकाधिकेन पूर्वेण प्रमाणे दोघट्या अंक १ येईल. या अंकाला छेदांतील पूर्वेण म्हणजे १ चे पूर्वीच्या अंकाने म्हणजे १ याच्यापेक्षा एकाने अधिक आकड्याने $१ + १ = २$ याने गुणले असता, उजवे बाजूकडील येणाऱ्या उत्तराची संख्या मिळते. ही उत्तर संख्या १८ अंकाची आहे. ०५२६३१५७८९४७३६८४२१ या ठिकाणी दोघट्या अंक १ वर संगितल्याप्रमाणे आहे. त्याला २ आकड्याने गुणले असता संख्या २२ झाली, पुन्हा २ अंकाला दोनने गुणले म्हणजे संख्या ४२१ झाली. ४ अंकाला २ ने गुणले म्हणजे संख्या ८४२१ झाली. ८ आकड्याला २ ने गुणले म्हणजे संख्या ६८४२१ झाली. याप्रमाणे गुणाकार करून वरील संख्या येईल, $\frac{1}{2}$ या पदाचा नेहमीच्या पद्धतीने म्हणजे (१९) १ (००५ भागाकार करून वरील संख्याच येईल व अठरा आकड्यांनंतर पुन्हा आरंभ म्हणजे तेच चक्र सुरू होईल. नेहमीची पद्धत सुगमच नाही. या सूत्राने जल्द दिनचूक उत्तर मिळते हेंच वैशिष्ट्य होय. निरनिराळ्या सूत्रांचे आधारें याप्रमाणे वर्गमूल, घनमूल भूमिती-बीजगणिताचे प्रमेये, त्रिकोणाभिती इत्यादि गणित शास्त्रातील अत्यंत किचकट विषय सहज सुलभ करता येतात. या मार्गातही काही ग्राह्य-गळगे आहेत, पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ आहेत, काही पदांचे विवरण करण्याचे ग्राह्य मार्ग आहेत, ते प्रत्यक्ष जणकाराकडून समजावून घ्यावे लागतील. मार्गात ही सूत्रे समजली तर दालान्त परीक्षांचे गणितच वाय, पण पदवी परीक्षांचे गणितही अत्यंत सुलभ होजे, असा जणकाराचा दावा आहे. ऋतंमरा प्रश्ने या सूत्राचा माहीत झालेला भाग इतका महत्त्वाचा आहे. परंतु उपर्युक्त अद्याप कित्येक अज्ञान भागांचे संशोधन करून ज्ञान प्राप्त करून घेणे याची आहे. ते

साप्रतच्या व भावी भारतीयांनी करून घेऊन प्राचीन ऋषींचा हा ज्ञानदीप, निरालि विश्वाला दाखवून ते प्रकाशमय करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. हा प्राचीन ज्ञानसाठा विश्वाला दिला पाहिजे. आधुनिक गणितपद्धती नितीही प्रगत झालेली असली तरी मूलतत्त्वाचा विचार भारतीय ऋषींनी केलेला आहे, हेंच मला येथे दाखवावयाचे आहे. योगवाशिष्ठ ग्रंथाप्रमाणे, ही गणितशास्त्रातील सूत्र-शक्ति आहे व त्याचा अभ्यास झाला पाहिजे. (श. रा. पेंडसे, पादुरंग बळीभद्र चाल, कादेवाडी, मुंबई ४ हे ग्रंथ अधिक माहिती देऊ शकतील).

यातील ग्रंथ सूचीचा जर कोणी सगोल अभ्यास केला, तर अनेक संस्कृती-मधील देवतांचे नावांचा सारखेपणा चटकन ध्यानात येईल. जसे:—पृथ्वीदेवता.

(१) क्षम—	सब्द—रशिया
झाइप—मय	झाबिरी—आफ्रिकन
जिगारा—बॅबीलोन	जेऊस—ग्रीक
(२) टिती—भारतीय	दिक्तेनिना—ग्रीक
दिक्करवासिनी—	दिक्तेयानी—चीन

(३) कोकामुली, कोटरी, कोटेश्वरी भारतीय कोटलीक्यू, कर्टिस मयसकुती

(४) पॉलेनेशिया, मेक्सिको, रशिया यांनी नावे ' ट ' कारात्मक तोमन—मदर, तोतेक, तोळेनेचिन् इत्यादि.

(५) ग्रीक नावे ' ड ' कारात्मक—डिडीमनी, डुडुम, डेरसोटा, डेतकी इत्यादि.

भारतीय स्त्रियांनी अगावर अनेक अलंकार चढविले तरी नामांमध्ये जर नथ नसेल, तर सर्वसुंदर दिसणारे स्वरूप अपुरेच रहाते. तद्वत एवढ्या मोठ्या अनेक प्रकरणांनी आणि विविध देवतांच्या इतिहासांनी नटलेल्या यथाला जर ' सूची ' नसेल तर स्वरूप पूर्ण होणार नाही. कोणती देवता कोठे पहावी, कोणता विषय कोठे धुडारा, कोणती व्यक्ती कोठे पहावी, हे सर्व समजण्यास प्रदीर्घ सूची पाहिजे. किंबहुना सूचीवरून सर्व ग्रंथांचे स्वरूप सहज समजते. पण यासाठी सूची प्रदीर्घ पाहिजे, सगोल अभ्यास पाहिजे, तरच सशोधकाना व वाचकाना ती उपयुक्त ठरेल. माझे शाळासोयी श्री. कृष्णांनी गणेश भागवत यांनी दीर्घ परिश्रमाने ती सूची मजबूतरील केवळ प्रेमापात्रात वनविली आहे. ते स्वतः यथपाठ असल्याने, उपयुक्ततेच्या आधुनिक दृष्टीने ज्ञानानून त्यांनी ती वनविली आहे. सूचीचा दृष्टीने आपल्या निवेदनात त्यांनी उपष्ट केला आहे, त्यास्तव त्याची दुरुक्ती करित नाही. शेवटी मी इतकेच म्हणेन की, जगन्मातेची कृपा म्हणून मला

माझ्या स्नेहाने सूची बनवून दिली व मला आणि वाचकांना सदैव उपकार-
ऋणांत ठेवले आहे.

अनेक संस्कृतींच्या देवतांचे दर्शन घडून आदिशक्तिचे भव्य स्वरूपाची
पल्पना वाचकांना यावी, यासाठी अनेक दुर्मिळ चित्रे कोशाच्या या भागांत
दिली आहेत. त्याचे विवरण त्या प्रकरणांत वाचावे.

महाराष्ट्र शासन, साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळाने, भाग ४ च्या
प्रकाशनांस आर्थिक सहाय्य म्हणून रु. २५००/- (रुपये पंचवीसशे फक्त)
मंजूर केले आहेत, याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

या भागातील छायाचित्रे जमा करण्यास, लोकरे आर्ट स्टुडिओ, गोरेगाव
आणि ब्लॉक्स करून देण्यास के. जोशी कंपनी पुणे यांचे सहाय्य झाले आहे. तसेच
नकाशे तयार करून देण्यास श्री. ल. वि. भडकमकर, गोरेगाव यांचे सहाय्य झाले
आहे. या सर्वांचा मी आभारी आहे. मुद्रणाचे काम नेहमीप्रमाणे प्रतिभा मुद्रणालय,
टिळक पय, पुणे यांनी आपुलकीने करून दिले याबद्दल चालक व त्याचे सहाय्यकारी
यांचे आभार मानतो. मुद्रिते तपाखून आणि सूची तयार करून दिल्याबद्दल
माझे बालमित्र कृ. ग. भागवत यांचे आभार मानावेत तेवढे थोडेच आहेत.
शेवटी भारतीय संतांच्या भाषेत वाचकांचा प्रेमाचा निरोप घेतो—

शोधिली लेकुरे । देवि चरित्रे साकुडे ॥
क्षमा करा अपराध । देविभक्त तुम्ही सिद्ध ॥
नाही मी देखिला । अधिकार हा आपुला ॥
दास म्हणे देवीमाई । राख पायापे ग आई ॥

प्रार्थनेपूर्वी

देवीकोशासारखा प्रचंड मय निर्माण करून महाराष्ट्राचा अनपेक्षित घणा देणारे प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी देवी केकावली लिहून आणारी एक धक्का महाराष्ट्राचा दिला आहे. रुढार्थाने ते स्वातिप्राम विद्वान, साहित्यिक, प्रयत्नकार या करि नाहीत आणि तरीही त्यांनी या प्रस्ताव जी मुद्यांमिरी घाल्याली आहे, त्यातून त्यांच्या लोकहितार्थ व्यक्तित्वाने असाधारण वैशिष्ट्य आहे. इतरांना प्रदीर्घ व्यासंगानेमुद्धा जे जमणे फटीण ते प्रभुदेसाई यांनी, जणू लीज्या करून दाखविले आहे. लीज्या अद्याउडी की, हे घारे करण्यासाठी त्यांना घातल्याने प्रदीर्घ व्यासंग करारा लागला नाही असे नव्हे, पण हा व्यासंग त्यांच्या विषय-कक्षेपलीकडचा होता, त्या त्या विषयातील अभ्यासमन्यांनाही आश्चर्य वाटारे असा हा त्यांचा व्यासंग, म्हणूनच त्यांच्या आदरमिथित कौतुकाला प्राप्त झाला. तानसेनाने मेघमल्हार किंवा दीपराग जळवारा हे समजण्याजोगे आहे. पण घराब्या घर्गातापासून शेकडो मैल दूर असणाऱ्या शेतकऱ्याने मेघमल्हार तानसेनाच्या बरोबरीने आळवारा याचे अधिक आश्चर्य, अधिक कौतुक-श्री. देसाई यांनीही तानसेनाची बरोबरी केली आहे. नुसता मेघमल्हार कोणताही गवई गाऊ घाकेल, पण केवळ तेथल्याने काही गो तानसेन ठरत नाही, ठरणारही नाही. तानसेन जन्मारा लागतो, तसेच घोडेसे देसाई यांच्या बायतीत म्हणावे लागेल.

त्यांची 'देवी केकावली' यावली आणि देवीकोशासारखा प्रचंड नि-भारदस्त प्रयत्न लिहिणारा हा माणूस इतका कोमल काव्यवृत्तीचा असारा हेच मुळी खटवते. असा माणूस (त्यालाच विद्वान म्हणतात) कसा दरोचस्त गभीर पाहिजे, त्याच्याकडे पाहिल्यावर, 'आतून होणार की धणानतर जगमुडी होणार असेच वाटले पाहिजे. सदैव कुणाला तरी पोचवून आल्यासारखा दु री नि भयानक गांभीर्याने व्यापलेला चहरा, अजव्या जगाचे कसे होणार ? या चिंतेने म्हणजेच अगाध विद्वत्ता असे समजण्याचा पुरावा प्रगत आहे ' देसाईच्या चात्रतीत ईश्वरकृपेने असे काही नाही, हा केवढा तिलास आहे ! ते माणूस असून माणसासारगेच दिसतात नि असतात. आजच्या जमान्यात हे जरा दुर्लभ आहे. ते साहित्यातील कोणत्याही मोरपिसाने राजलेले नाहीत म्हणूनच त्यांचे काव्यही सहज सुंदर झाले आहे. जीवनातील नानाविध अनुभवांनी समृद्ध झालेले, त्या त्यांच्या जीवनाचे सहजद्वारा म्हणजेच त्यांची ही देवी केकावली ! व्यक्तीच्या पातळीवर आलेले अनुभव समाजाच्या व्यापक पातळीवर नेण्याचे काम करि करीत असतो. व्यक्तीच्या अनुभवांत सान्यांना सहभागी जा करू शकतो तोच

खरा कवि ! अशा कवींचे जे दुःख, जे अश्रू, जो आनंद, जा रसानुभव तोच वाचकाला आपला वाटू लागतो असे जेव्हा वाचकाला वाटू लागते तेव्हाच हृदयाच्या अतर्हृदयाची तार जळगद छेडली जाते.

अशी तार ज्या घेळी म्हुंडली जाते त्या घेळी कवींचे दुःख वा सुख हे मग कवींचे रहात नाही, ते साऱ्या मानवतेचे सुख-दुःख होते. कालिदासाची शकुंतला अथवा बालकवींची फुलराणी ही जाता कालिदास, बालकवींची राहिली नाही, तर ती देशकालमर्यादा जोळाडून अवघ्या विश्वाची झाली ! आवा झाडावर पिकतो पण तो झाडाचा रहात नाही, तद्वतच कवीचा अनुभव हा कवीचा रहात नाही.

कवि काव्य का करतो किंवा असे म्हणण्यापेक्षा ते त्याला का स्फुरते ! याने उत्तर कवींच्या मनोवृत्तीशी निगडित आहे. या मनोवृत्तीवर काव्याचे काव्यपण अवलंबून आहे. वैश्वसुतासारखे कवि काव्य हे सामाजिक उद्बोधनाचे साधन मानतात, ते म्हणतात—

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या कहीं विधीनं दिली असे ।

देकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुनिया देऊं कसे ॥

जग उलथून टाकण्यासाठी काव्याचा उपयोग तरफेप्रमाणे करणे ही कल्पनाच गद्यातून गद्य तर आहोच पण काव्यामागे असलेल्या कोमलवृत्तीचा चोळामोळा करणारी आहे. जाईसारख्या कोमल तरल सुगंधाने जिथे वृत्ति उल्लसित व्हायची तिथे गंधर्वांनी धोतऱ्याचे फूल गाणजे तसेच हे आहे. भावनांच्या मिटलेल्या पाकळ्या जळगद विकसित करण्याचे कार्य काव्य करीत असते. बुद्धीवर घणा-घात करण्याचे काम हे काव्याचे नव्हे. फुलातून जितक्या सहजतेने सुगंध दरवळू लागतो तितक्याच सहजतेने कवीला हवे असलेले उद्बोधन झाले तर काव्यातून व्हावे, पण बुद्धीला गदगदा हलविण्यासाठी काव्याचा उपयोग करू पाहणे म्हणजे सुंदर पुलांचा सुगंध घेण्याऐवजी ते खाऊन पाहण्यासारखे आहे. म्हणूनच अशा बुद्धिवादी कवींना उद्देशून कै. प्रा. डॉ. वि. पराजपे, हनुमानगढ, वर्षा हे मोरोपंतांच्या फेफावलीखरील आपल्या विवेचनात म्हणतात—

वाद्ययभूमि बुद्धि बुलटा धयधय नाचे कशी ।

..... जशी की रमा वा सर्वशी ॥

यावत्संसारम्या जन्ममिदं इति काव्यासमधी म्हणूनच म्हणतो—

मंजुर्गीत त्यामधुना स्फुरतें
दिच्य अहा मग तें जयतरंगें
मी-तूपण ते क्षणि तिसरतें
छापि अगंड ध्याग त्रिवांत

हे गुरे काव्य ! ते आपोआप स्फुरते, शब्दातून अवतरते, मी तूपणा नाईला करते आणि असे काव्य जीमाला अगड ध्याग लागते. फुलातुन मुगध जसा नमळत दरगळ लागतो तद्वतच कवीच्या शब्दाशब्दातून जीमनाच्या जनु-भूतीचा मुगध न कळत दरगळ लागतो, जगायाग ह्या, यायाचे प्रयोजन भावना हेलाने हे आहे, भावनेच्या द्वारा बुद्धीवर जो परिणाम होईल तेवढा पुरेसा आहे. बुद्धि ही काही शाले तरी मर्यादित आहे. भावनेचे तसे नाही. बुद्धि नसणाऱ्या माणसालाही भावना मात्र असते. भावना असणाऱ्याला बुद्धि असेलच असे नाही. म्हणून काव्याचा प्रवेश समाजस्तील ग्याच्या स्तरापर्यंत होऊ शकतो. शांकरमात्र न समजणाऱ्याला कालिदास-भवभूति करू शकतात. कळाने विज्ञान कळले नाही म्हणूनच त्याच्या रसात्यादाला अडचण येत नाही. वासाठीच कवीचा महिमा पार मोठा आहे. ' कवी देणे ते रवि न देणे ' असे जे म्हणतात त्यात जगराची मुद्रा अतिशयोक्ति नाही.

श्री. देसाई यांनी देवी-केकावली हे गुरे काव्य आहे. ते थेट काळजाला हात घालते. केका याचा अर्थ अतःकरणापासून टाहो फोडणे, अतःकरणात निर्माण झालेला अत्युत्कट विचार नि अनार भावनेन आपोआपच ज्या वेळी शब्दरूपाने प्रकट होतो त्या वेळी त्याला केका असे म्हणावात. मोरोपतांनी केकावली मराठी कवितेचा गिरपेंच ठरला त्याचे कारण हेच होय.

सर्व समर्पणवृत्तींचा कळस ज्या वृत्ति होतो तिला भक्ति असे म्हणतात. देवी केकावलीत ही वृत्ति शब्दां शब्दातून प्रगट झाली आहे. ही देवी-केकावली आहे. देवी केकावली वाचत असताना कवीच्या आशयाची वाचन केव्हा तद्रूप होऊन जातो हे त्याचे त्यास मुद्रा कळत नाही. कवीला मुद्रा हे कळलेले नाही. इति म्हणतो—

न जाणें मग्रातें कृति नच कळे देवि लवही
न जाणें तंग्रातें मन नच वळे वंद्य पदिही

न जाणें शक्तीतें स्तवनिं न गळे अक्षपणही
सदा दे सद्वुद्धि अनुसर घडो देवि कृति ही

आणि तरीही त्याची केकावली काही काही ठिकाणी अक्षरशः मोरोपिप्ताची आठवण करून देते हे केवढे आश्चर्य ! देवी केकावलीत कवि एके ठिकाणी असे उद्गार काढतो की—

कसें प्रसवलें ? कुणी वदविलें ? महाकाव्य हें
कुणीं मजमुखीं असे ? स्फुरण दिव्यमंथा दिलें ?

कवीला हें कळत नाही हेच त्याच्या कवित्वाचे लक्षण होय. खरी कविता ही आधी कळतच नाही. ती प्रगट झाल्यावरच इतरांप्रमाणे कवीलाही कळते ! कवीला आलेल्या कटु अनुभवांतून तो जगदंबेकडे वळला. तिच्या पायी त्याचें मन रमू लागले. अनन्यभक्तीने तो विव्द्वल झाला, आर्त झाला ! ती अत्युत्कट आर्तताच मग—

गृही-जनि-स्वसौष्टिदिं कटू अनुभवं पोळलो
म्हणून तर अंबिके तव-पदीं रमूं लागलों
नको परतवूं, नको परतवूं नको छोडूं मे
तुझे चरण सेवितां, मरण येऊं दे, येऊं दे ॥

अशी शब्दाने प्रकट होते.

या देवी केकावलीत महत्त्वाचा गुण म्हणजे प्रसादरम्यता हा होय. साधी सुबोध शैली, प्रौढीमा, प्रासादिकपणा इत्यादि सहज प्राप्त गुणानी या काव्याला एक वागलेच सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. काही काही ठिकाणी तर अक्षरशः मोरोपंतांचीच आठवण व्हावी अशी तद्रूपता आली आहे. उदाहरणार्थ—

दयानिधी दयाघना अमित शक्ति वर्णू किती ।
मदीय मति मंदशी स्फुराले काव्यपंक्ति प्रती ।
चुष्टा चुरुति मौक्तिका जडण केळी काव्या सरी ।
जळोव जळ-जान्ढवी, विनाथे देवि मानी चरी ॥

ही केका वाचताना मोरोपंतांचीच आठवण होते. देसाई यांना प्रतिभेचे ठेणे जगदंबेच्या कृपेने लाभले आहे यात तिळमान संशय नाही.

सुख-दुःख सर्वांनाच होते पण क्रान्तदर्शी कवीला होणारे दुःख किंवा सुख यांचा पोतच वेगळा असतो. त्यामुळेच कवीच्या अनुभूतीची सारे जग समरस होऊ शकते. देसाई यांना आलेले अनुभव इतरांना आले नसतील असे नव्हे; पण देसाई यांच्या प्रतिभेचे बल्य प्राप्त होताच त्यांच्या अनुभवांना विश्वात्मस्वरूप प्राप्त झाले. देवी-केकावलीत कवीची आर्तता अकृत्रिम असल्याने ती आपल्या अंतःकरणात एकदम प्रवेश करते. ज्ञानदेवांनी म्हटल्याप्रमाणे 'ये हृदयीचें तें हृदयी घातलें' असाच देवी-केकावली वाचताना शब्दो-शब्दी अनुभव येत असतो. वाचकांनी एकांतात बसून जर एकाप चित्ताने ही देवी केकावली पठण केली तर त्यांचे डोळे पाणावल्यानाचून रहाणार नाहीत, इतका यात करुणरस उत्कट आहे. यात अर्धांतरन्यास, सहजतेने आलेले अनुप्रास इत्यादि अनेकविध काव्यगुण तर आहेतच, पण शिवाय रसवत्ता आहे. या रसानुळेच हे काव्य सरस झाले आहे. चपखल शब्द-योजनेने माधुर्य प्राप्त झाले आहे.

अशा या सहजसुंदर काव्यकृतीला मी प्रस्तावना लिहानी असे देसाई यांनी का सांगितले हेच मला समजत नाही. मी कवि नाही, तरी पण त्यांचे आमचे संबंध मात्र काव्यमय आहेत. आज अनेक वर्षे त्यांचे जीवन मी जपवून पहात आलो आहे. निष्काम कर्मयोग्याचे जीवन जगूनही त्यांनी त्यांना जाणीवही नाही. दुःखाचे भेदभांदार त्यांनी हसत-खेळत ओलांडले. त्यांची ती स्थितप्रज्ञवृत्ति पाहून आमचे डोळे अनेक वेळा पाणावले आहेत. अनेक प्रसंगी त्यांची काव्यात्मवृत्ति उचंबळून आलेली आम्ही पाहिली आहे. आमच्या ईश्यास्य-प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेले, सुश्लोक गुरुचरित्र त्यांच्याच प्रतिभेनून परिष्कृत झाले आहे. जीवनात अपयश तर सर्वांनाच येते पण त्यांनून वर न येणे हे क्षम्य नाही. अपयश क्षम्य असले तरी त्यांनून यशाचा भागोवा न घेणे हे मात्र क्षम्य नाही. अशी अनेक अपयशे ज्या वेळी पचवावी त्या वेळी कुठे यशाचे गौरीशिखर पादाक्रांत करता येते. देसाई यांनी हे गौरीशिखर आता पादामात केले आहे. आमची त्यांना आग्रहाची विनंती अशी की, त्यांनी आपले आत्मचरित्र शब्दबद्ध करून महाराष्ट्राला लवकरात लवकर सादर करावे. नव्या पिढीला त्यामुळे जिवंत प्रेरणा नि स्फूर्ति मिळेल. नानाविध प्रसंगांनी रोमहर्षक झालेले त्यांचे शालेय, सेवामय आणि सार्वजनिक जीवन ही महाराष्ट्र जीवनाचीच सरिता ठरावी असे आम्हांस वाटते. म्हणून त्यांत अवगाहन करण्याचे भाग्य तरुण पिढीला मिळावे हा त्यांना आत्मचरित्र लिहिण्यास सांगण्यामागे आमचा मुख्य हेतू आहे.

१ केकावली—लेखकाचे आत्मनिवेदन

The great lyric must be religious, it must, it would seem, be outpouring of the Soul, not towards man, but towards God, as that of God-intoxicated Prophets (T. W. Dauntton)

उत्कृष्ट वृत्तिप्रधान निंबा वीणा महाकाव्य हे धर्मविषयकच असले पाहिजे. मध्ये धर्मग्रंथात वर्णन केलेल्या ईश्वरप्रेमाने धुंद झालेल्या भगवत्स्तुतिपाठक सांप्रमाणे ईश्वरविषयक भावना वर्णन केलेल्या असाव्यात. नवीच्या स्वतःच्या श्रवणाप्रतीतिपयक उत्कटवृत्ति पूर्णपणे प्रतिबिंबित झाल्या असल्यामुळे याला उत्कृष्ट गीतचे वृत्तिप्रधान काव्य (Lyric poem) अगर वीणा काव्य म्हणता येईल, आणि विडंबनेचे याच अर्थाचे भाव्य करतो.

“Poetry is the spontaneous overflow of powerful feeling”

अतःकरणातील मनोवृत्ति उच्चवर्द्धन त्या स्वयभूरीतीने बाहेर पडतात तेच उत्तम काव्य होय. याच निष्पत्तीवर जसे मोरोपतांच्या केकावलीकडे वाचक माहतात आणि धन्योद्गार काढतात, तद्वत् या देवी केकावलीकडे पाहून त्यांनी मातृहृदयाने कौतुक कराने एवढीच माझी अपेक्षा आहे.

मेघाचे प्रतिबिंब पाहूनि मुखे नाचोचि लागे, मुळे ।

मानी सर्ग मनोरथ-टुम फर्ला ओथांबिले आपुले ॥

ऐसा भक्त मयूर-चातकहि शो, नेणे दुर्जी भावके ।

तो साक्षात् धनदर्शनी किति सुखी ? ते प्रेमळा ठाडके ॥

कविवर्य मोरोपत पराडकर यांनी आपल्या एका परिपक्व काव्यास केकावली नाव का दिले त्याचे कारण त्यांनी बरील श्लोकात दिले आहे. मयुराचे वाणीला केका असे म्हणतात. या कवीचे नांव मयूर (मोरोपत) होते, तेव्हा त्यांच्या वाणीला केकावली नाव दिले हेही युक्तच होय. पण वर्षाकाळी मयूर हे मेघाची मार्गप्रतिष्ठा करीत असतात, मेघवृष्टी होऊन ते जल मुखातून पडावे, या हेतूने आक्रोश करीत असतात, मोठ्या आनंदाने आपला पिसरा उभारून नाचत असतात, त्या वेळी तो बराच रमणीय व आकर्षक दिसतो. तेव्हा मेघ मयुराचा हा सैव्य सेवकभाव मनात आणूनच कवीने आपल्या मुखातून खवणाऱ्या या काव्यरसाला केकावली हे नाव दिलेले असले पाहिजे.

केकावली काव्यात शांत विंचा भक्तिरस हाच प्रमुख होय. शातरसामध्ये देवताविषयक रति अत्युत्कट झाली म्हणजे त्यालाच भक्तिरस म्हणण्यात येते. शातरसाचा स्थायीभाव, निषेधसुखाविषयी तिरस्कार बुद्धि उत्पन्न होणे हाच होय. पुण्यक्षेत्रे, साधुसमागम, भगवत्कथा श्रवण, सतचरित्र श्रवण, देहाची क्षण-भंगुरता, वृद्धावस्था, कामादि पद्दिरूचा त्रास, इत्यादिक निवेदाची कारणे अगर विभाग समजावेत. प्रेमाश्रु वाहणे, कंठ सद्वदित होणे, अष्टसात्विक भाव दाटून येणे अगर भक्तिरसाने गळा दाटून येऊन प्रभूला शरण जाणे, या प्रियाना अनुभव म्हणता येईल. स्मरण, धैर्य, चिंता, हर्ष, उतासीळपणा, चाचल्य, इत्यादि मनो-विकार हेच व्यभिचारी मात्र जाणवेत, आणि या सर्वोच्या सवेदनाने तिरस्काराची पूर्णता होते. यासाठीच केकावलीत शात रसाचा पार उत्तम परिपाक उतरलेला असतो, म्हणून ते एक उत्कृष्ट काव्य ठरलेले आहे.

केकावली काव्य उत्कृष्ट ठरण्याचे दुसरे कारण म्हणजे त्यामध्ये भक्त-कथांची आकर्षक शीण आहे या भक्तकथा कामधेनुप्रमाणे आहेत, म्हणून त्यांची श्रेष्ठता पार मोठी आहे. जन्म देणान्या मातेपेक्षाही काही काही वेळा त्यांची श्रेष्ठता अधिक आहे. मातानी लहान मुलाना स्तनपानासाठी घेतले म्हणजे त्या दुधाने पान्हावसात, एरवी तरुण अथवा वृद्धासाठी त्या पान्हावत नाहीत, काम-धेनुचे मात्र सधे नाही. लहान मुले, तरुण मुलगे, स्त्रिया, म्हातारे-कोतारे, अशा सर्वांसाठी त्या पान्हावसात व सर्वांना आनंद देतात. त्यामुळेच त्या सर्वांचा उद्धार होतो.

आत्मारामाश्च मुनयो निर्प्रथा अप्युत्तममे ।

कुर्वन्त्यहेतुर्की भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः ॥ (भागवत १-७-१०)

निर्गुणोपासक मुनीमुद्धा सगुणे परमात्म्याच्या गुणवर्णनाने रमून जातात. कारण भगवत्गुणवर्णन पारच चित्तार्पक असते. यासाठीच शुक्रदेवानेही भागवताचेच अध्ययन केले. या भगवत्कथा धेनुचे दूध, कोणीही काढावे, त्या कधी पान्हा चोरीत नाहीत. दोहन करणारा ओळखीचा असो वा अओळखीचा असो, सर्वांना त्या दूध काढू देतात. इतर धेनुकाही ठराविक वेळेलाच दूध देतात, वण या कामधेनुचे दूध अजून काढीत बसले, तरी आटत नाही. येथे जातीभेद नाही, स्त्री-पुरुष हाही भेद नाही. जसजसे या कर्माभूताचे पान करावे, तसतशी त्याची गोडी वादतच जाते आणि सर्वांचा उद्धार होतो.

काव्यात अनेक रस आहेत, आपणांना पक्क भक्तिरस पाहावयाचा आहे. यामध्ये मुख्य प्रकार असे. शांत, दास्य, वत्सल, सख्य आणि मधुर असे पाच

प्रकार आहेत. कवी ज्या मनोविकाराचे काव्यात वर्णन करतो त्या त्या मनोविकाराची कारणे, कार्ये आणि त्यांचे सहकारी इतर मनोविकार, या तिघांचे कवीने सविस्तर वर्णन योग्य रीतीने केले म्हणजे ते वाचून वाचकांच्या मनातही प्रकारांतराने ते ते मनोविकार जाणवत होतात व वाचणाराला जणू कार्य साक्षात आपण त्याचा अनुभवून घेत आहोत असा भाव होऊन जो लोकोत्तर आनंद होतो, त्याला रस असे म्हणतात. (रसबोध) सर जॉन लबक यांचा अभिप्राय असा की, " A true poem is a gallery of pictures. " काव्यातील प्रसंग वाचून जे निरनिराळे प्रसंग आठवतात व आनंदमय देखावे दिसतात, त्यामुळे वाचकांच्या मनावर फार उत्कृष्ट परिणाम होतो.

श्रीकृष्ण चरित्रामध्ये राधाभक्तीचे गूढ उक्लताना कलकत्ता येथील एका ईंग्रजी भाषिकात म्हटले आहे की, " जीवात्म्याने ईश्वरविषयक गाढानुराग घेऊन त्याच्या दर्शनाविषयी उत्कट साधनद्वारा कळकळीचा यत्न करणे, साक्षात्कार होण्याच्या मार्गात अडचणी येऊन निराशा वाटली तरी उद्योग चालू ठेवणे; भगवंताचे क्षणभर दर्शन होऊन विषोग झाला असता दुःसह विरह होणे; निराभिमान वृत्तीने पुन्हा त्याचा शोध करून प्राप्ति झाली असता भगवत्स्वरूपात निरंतर स्मरण होऊन जाणे, हेच राधाभक्तीचे गूढ रहस्य आहे. " हेच विचार आपण केकावली काव्याला लावले तर ते योग्यच ठरतील.

बरील सर्व दृष्टिकोनांतून मोरोपंतांची केकावली व्याप्रमाणे एक करुणा स्तोत्र ठरते, तदुक्तच देवी केकावलीकडे वाचकांनी पहावे अशी माझी नम्र विनंती आहे. दोघांमध्ये जमीन-अस्मानांचे अंतर आहे. पण वाचकांनी सम दृष्टी ठेवली तर आनंद मात्र तोच मिळायचा अशी अपेक्षा आहे. भक्त कवि-मयुराने रामरूपी घनांची वृष्टी होऊन आपण. शांत व्हावे म्हणून आपल्या अवगुणांची पश्चातापयुक्त आठवण प्रत्यही करून रामरायांचे स्मरण करून, रोमांचित होऊन कंठ दाटून येऊन, डोळ्यांत अश्रू आणून, हृदय पिळवटून अत्यंत कळकळीने टाहोवर टाहो फोडले आहेत. त्यायोगे त्यांना रामरायांचे दर्शन घडले किंवा नाही हे जरी उल्लेखित नसले, तरी त्यांच्या चित्ताला शांति मात्र प्राप्तच लाभलेली आहे. माझ्यापुरते मी निश्चयाने म्हणू शकेन की, मला पूर्णपणे शांति लाभलेली आहे. कारण हे काव्य आळविताना, शब्दांमध्ये उतरविताना अष्टसात्विक भाव जाणवत होऊन माझे नेत्र नेहमी डबडबलेले आहेत.

कै. शंकर श्रीकृष्ण देव हे रामदासी वाङ्मयाचे संशोधक करुणाष्टकासंबंधी काय म्हणतात ते पहा. " वाचकाना खडबिणारी कविता ते करुणाष्टक होय.

हे देवते ! त्रिविध तापाने मी पुरा पोळून निघालो, काही बाकी उरली नाही, आता परीक्षा पुरे झाली, किती अत पाहणार, दया करा, आता करुणा येऊ दे, माझे आई ! मनाला नुसत्या आशेवर कोठवर ताटवळत ठेवू ? काही तरी आता प्रचिती येऊ दे. यापुढे धीर बरवत नाही, धैर्य न्वचत चालले, जीव नकोसा झाला, आता अत पाहू नको ”

माते, मी काय करू ते सांग. मला सेवेला लाव, ब्रह्मसुखाची अधुक्की करुपना दे. आई, तुझे दर्शन दे. हे जगाच्या माते, तू आता धाव, न धावशील, वजून उपेगा करशील तर आजवर मी तृषा भरवसा केला असे म्हणावे लागेल. असा बोळग्याचा प्रसंग मजवर आणू नको माते, तू पतितपावन उद्धारकर्ती आहेस ना ? मग माझी उपेक्षा केलीस, तर उद्धारकर्ती हे नाव तू कसे मिरवशील ? मग तुला जगज्जननी कोण म्हणेल ? माझे मन या ससार सागरात होरपळून निघाले आहे, स्वकीयाच्या अतिकटु अनुभव आलेला आहे. त्या सर्वांनी मला भगोदरच घाळीत टाकून दूर गेले आहेत. यामुळे तुझे दयासागराचे दरबारात निशीदिनी खोळतो आहे. तुझी कीर्तिस्तोत्रे जनताजनार्दनाला सदैव ऐकणीत आहे. गातही आहे. आई, लढकर उडार कर ग. देवी केकावली घाचताना माझे आजवरचे गुणान्गुण बाठवून सारंगे जभू दाळीत आहे. आई, मी रडत आहे ग. हे माझे रडणे आसेष्टासाठी नसून, माझे स्वार्थाचे दैनंदिन व्यवहारासाठी नसून फक्त तुझ्या कृपेसाठी, मिळाल्यास, तुझे साक्षात् दर्शनासाठी आणि अतीम सुखमय जीवन समाप्तीसाठी आहे. माझ्या आसेष्टासाठी माझे रडून झाले. आता फक्त तुझेसाठीच मला रडावयाचे आहे. कारण या रडण्याने अधुपाताने तुझी कृपा होईल, अशी माझी श्रद्धा आहे, अढळ श्रद्धा आहे.

“ आद्या प्रपत्ती जव दृढ आहे । चिर्त्ता वदापी नच त्ही राहे ॥ ” हे तत्त्व मी जाणत असल्याने तर तो सगरीचा सुगंध जाळून तुला प्रसन्न करण्यासाठी मी या केकावलीनून रडत आहे. देवासाठी रडावयाचे ते एकांतात रडावे म्हणजे देवता सन्मुख येते, असा जो तुझा दंडक आहे तो पाळूनच गेली दहा पधरा वर्षे मी एकांतात एकानी राहून तुजसाठी हे काव्य निर्माण केले आहे. देविकेश या चार मध्याच्या प्रकाशनाने तुझे स्वरूप मिथाला दाखविले आहे. हे करुणानर्पिणी, आणखी मी काय केले असता मला साक्षात्कारी दर्शन देणार आहेस. आई, लहान पोरे मुद्दा रडल्याशिवाय माता त्याला जवळ घेत नाही, त्याला दुग्धपान देत नाही, त्याचे मुलावरून थापला मायेचा हात फिरवीत नाही. हे मी पूर्णपणे जाणत असल्याने ही केकावली एकांतात तुझे ध्यानांत मग होऊन घाचीत असताना तुझे गुणवर्णन गात अमृताना, सहज स्फूर्तीने मी रडतो कारण याच इर्त्ताने तुला

—कृष्णा येऊन तूं मला भेटणार आहेस. पांडुरंगाने नामदेवाला उचलून घेऊन त्याचे
रुखवे सुखरुमल आपल्या घेत्याने पुसले, माझे आई, तसे तू माझे अश्रु आपल्या
पदराने पुसणार आहेस ना ! पूस ना ग ! कदाचित् तुझा तो पदर, जरी धनु-
हननाने रक्तबंबाळ झालेला असून तो उद्धार करणारा असेल तरी तसला मला
चालेल. नाही तरी तुझे भेट्टीसाठी शेवटी रक्तविंदू, रक्तजश्रु गालण्यापेक्षा रक्तबंबाळ
पदराने माझे शुभअश्रु लाल झालेले काय वाईट आहे ग !

आई, शेवटी इतके निश्चयपूर्वक सांगतो की, तूं उद्धार करीपर्यंत या देवी
केकावलीचे सतत पठण करून तुला साक्षात् मजसमोर यावयाला लावून, माते-
प्रमाणे तुझे स्तनपानाने उद्धार करून घेतल्याशिवा मी कदापी राहणार नाही.
थीकृष्णाने पूतना राक्षसीचे स्तनपान करून तिला मुक्ति दिली. मग या तुझ्या
मुक्ताला स्तनपान देऊन मला मुक्ति दिल्याशिवा तू कशी राहशील ? राहणार
नाहीस ! राहणार नाहीस ! राहणार नाहीस !

चंपापट्टी, दशे १८९३

प्र. कृ. प्रमुदेन्नाई

९ नो. टिळक नगर, गोरेगाव, मुंबई ६२

विद्वानांचे अभिप्राय

पंडित श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर यांनी देवी केकावलीसंबंधी जसे विचार
प्रकट केलेले आहेत, तसेच मयुर केकावलीवरील काही मान्यवर विद्वानांचे अभिप्राय
खाली उद्धृत करित आहे. ते देण्यात मनीचा अंतरीक हेतू आहे. अनेक
विद्वानांनी केकावलीकडे पाहण्याचा निरनिराळा दृष्टिकोन मांडलेला असल्याने
त्याचा उपयोग वाचकांना देवी केकावलीचे अंतरंग समजून घेण्यास उपयोगी
पडेल, भक्तांना भक्तेने पारायण करतांना मार्गदर्शन मिळेल, आणि टीकाकारांना
कोणत्या निकषावर त्याचे परीक्षण करावे याचे सुलभ साधन उभेगेल. वाचकही
ग्रांतील काही निकष देवी केकावली काव्य समजून घेण्यास आपण लावू शकलात
तर मलाही आनंद वाटणार आहे.

(१) न्यायमूर्ती माधवराव रानडे यांचा अभिप्राय—

हे काव्य ईश्वरविषयक स्तोत्र आहे व त्याची गणना भक्तिपर ग्रंथामध्ये
होणारी आहे. येथे जो ईश्वरविषयक भक्तीच्या उद्गाराचा प्रकार आढळतो तो

एतद्देशीय लोकाखेरीज इतर कोणास समजावयाचा नाही व रुचावयाचा नाही. ईश्वर-विषयक भक्तांच्या मनात ज्या वृत्ति स्वभावतः उत्पन्न व्हाव्यात म्हणजे ज्याचे ऐश्वर्य पाहून भयचकित होणे, आपली क्षुद्रता मनात येऊन अत्यंत नम्र होणे, त्यांच्या अगाध महिम्याकडे लक्ष जाऊन आश्चर्याने थक्क होऊन जाणे, आपल्या पापमग्नतेमुळे धाक वाटणे असा प्रकार या काव्यात विलकूल दृष्टीस पडत नाही. उलट भज्य आणि भजक याजमधील संबंध यात अत्यंत निकटतेचा आढळतो. कवीने आपल्या श्रद्धेने परमेश्वरापाशी मागावयाचे जे अत्युत्कृष्ट वरदान त्याची प्रार्थना करून ते मागितले आहे. याच्या तोडीचे काव्य महाराष्ट्रभाषेत दुसरे नाही.

(२) निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर—

ज्या कोणास मोरोपताच्या कवित्वगुणाची थोडक्यात परीक्षा करतव्य असेल त्यांनी केकावली काव्य हाती घ्यावे. ते हाती घेतले असता कालिदासाचे गुणसर्वस्व जसे मेघदूतात आढळणारे आहे, जगन्नाथपडिताच्या वाणीचे रस सर्वस्वी जशी गंगालहरी प्रकट करते, त्याचप्रमाणे केकावली ही प्रस्तुत कवीच्या गुणविषयी निर्णयक होईल. रघुनाथ पडिताचे नलोपाख्यान व मोरोपताची केकावली हे मध्य कोणत्याही संस्कृत काव्याशी तोलले असता त्यांना हलके ठरविणारा विरळाच सापडेल.

(३) महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर कृष्णाजीपंत आठल्ये—

मयूर केकावलीची रचना, त्यातील वरपना, यमकांची कर्णमधुर जडणी, रूपके, श्लेष आणि शब्दकोमलता ही अपूर्व सावलेली आहेत प्रसाद तर कायम आर्टिफिशियल वेलाप्रमाणे जणू काय फोफावत सुटला आहे. पार काय सांगाने ? कालिदासाची सर्व कव्ये आजमितीस ह्यात नसती व फक्त मेघदूत शिल्पक असते तरी त्याची योग्यता जशी सर्व संस्कृत कवीत अग्रस्थानीच मानली गेली असती, त्याप्रमाणे पताच्या काव्यातील इतर जरी उपलब्ध नसते, तरी महाराष्ट्रकवीमध्ये त्यांना केकावलीने अग्रपूजेचा मान दिला असता, यामध्ये तिळमात्र शंका नाही. या काव्यात परमेश्वर आपला प्रत्यक्ष पिता असून आपण त्याचे लाडके व अज्ञानी लेखक आहो, असे समजून त्याच्याशी रूपच सलग्न केलेली आहे. मानवाची परमेश्वररूपविषयीची वरपना, नाना प्रकारचे अवतार, त्याच्या अधटित लीलाचे महारम्य याच्या वर्णनाने भक्ति, श्रद्धा कशी तळीन होत असते, याचा विचार केला म्हणजे हे काव्य किती अप्रतीम, किती मक्तीरसाने डवरलेले व किती काव्यमय चमत्कृतींनी भरलेले आहे याची तत्त्वणी सध्या पडते. या काव्याची रचना, शब्दमाधुर्य व कोमलता ही इतरकां अपूर्ण आहेत ती, सांप्रतच्या कवींनी त्यापुढे हातच टेकावेत.

(४) : संतचरित्रकार, लक्ष्मणराव पांगारकर,

मयूर केकावली हे काव्य आहे तसे स्तोत्रही आहे; आणि ते प्रेमळ स्तोत्र आहे. पंतांची विद्वत्ता, मुमुक्षुपणा, कवित्व, भक्ति, बुद्धिवैभव, पापमीरता, आत्म-प्रत्यय, निरहंकारता, देवाविषयी लडियाळपणा, या सर्वांचे अत्यंत मधुर मिश्रण या काव्यात आहे. हे काव्य सहस्रवार वाचूनही पुन्हा पुन्हा वाचावेसे वाटते. ही परिणतप्रज्ञाची वाणी आहे. प्रतिभा व प्रसाद हे त्यामध्ये परिपूर्ण भरलेले आहेत. हे स्तोत्र देवापुढे बसून देवाला नित्य आळविण्यास फार उपयोगाचे आहे. ते सहस्र वेळा म्हणूनही "प्रतिष्ठाणी नवीच दे रुचि" या प्रकाराने निरंतर प्रमानंदाने वाचणारे आहे.

(५) भारतीयसाम्राज्यकर्ते नारायणराव पांगरी—

मयूर केकावली म्हणजे सहज स्फूर्ती, प्रचंड काव्यीय, रसप्राचुर्य, नैसर्गिक माधुर्य, मनोहर पदलालित्य आणि उत्कृष्ट वाक्पराणी, ही चंद्रबिंबाप्रमाणे आपल्या हृत्कमलावर पूर्ण प्रकाश माहून त्याला पदोपदी तत्काळ प्रफुल्लित करतील व त्याची सत्यता आपल्या अनुमवास केव्हाही आणून सोडतील.

(६) If the reign of Shiwaji was honoured by the appearance of the greatest Marathi poet from the common orders of the people, the reign of the first Brahman-Peshwah—who was established in his administration in the year 1717—was honoured by the appearance of the greatest Marathi poet from the priestly order—one of his books held in most estimation, is the Mayur Kekawali, the Trumpeting of the Peacock, so called from his own name.

(Dr. Wilson—(Molesworth's Marathi Dictionary preface.)

सन १९५० साली अंबाबाई देवस्थान गोरेगांव (मुंबई) येथे शतचंडी यज्ञ, मंदिर विश्वस्तांनी साजरा केला, त्या वेळी मीमांसातीर्थ पंडित श्रीपादशास्त्री किजवडेकर यांची प्रथम भेट होऊन, सहवासाने एकमेकांची मने एकमेकाला समजली. या वेळी देवीकोशाचे बरेचसे लिखाण तयार झाले होते, ते शास्त्रीबुवांनी पाहून, प्रकरणवारी मांडणी करून देऊन पुनर्लिखाणासाठी उपयुक्त सूचना दिल्या. त्याच वेळी त्यातील देवीपर कविता पाहून त्यांनी प्रेमाने व कौतुकाने ' कविराज ' असा माझा उल्लेख करण्यास सुरवात केली. त्यांनी त्या वेळी अनाहुतपणे केलेला

गौरव सार्थ करण्यासाठीच या देवी केकावली काव्यावर जास्त मेहनत घेऊन, ती तयार झाल्यावर (पृ. ३६३-३७६ पहा), त्यांच्या व इतर मित्रांच्या आमहावरून ही केकावली निराळी पुस्तक रूपाने आहे.

खरे म्हणजे देवीकोदा ग्रंथाचा जन्मच या प्रथम तयार केलेल्या ७०० श्लोकांतून झालेला आहे, हे कोणास सांगूनही खरे वाटणार नाही, पण हे त्रिवार सत्य आहे. त्यातील काव्याचा बराचसा भाग देवीकोद्यात समाविष्ट झालेला असून हा निराळा छापला जात आहे. पंडीत धीपादशास्त्रीजींनी ग्रंथनिर्मितीस मांडणी करून दिली, दुसऱ्या खंडास विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावना लिहून दिली आणि सांप्रत प्रकृती बरी नसताही माझ्यावरील प्रेमासुळे व आमहासुळे देवी केकावली पुस्तिकेला प्रस्तावनाही दिली, या सर्व मुक्त सहकार्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी आहे. हे नमूद करणे आवश्यक आहे.

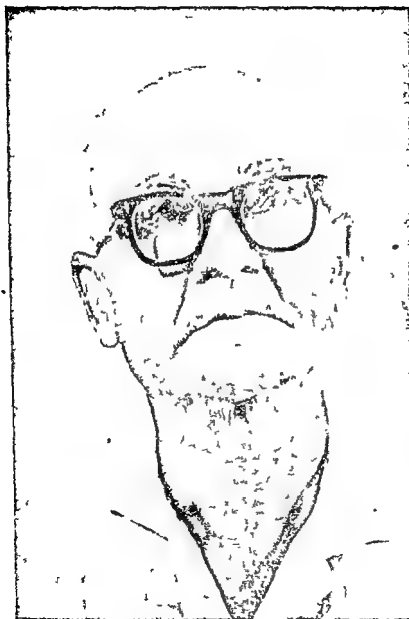


शांतादुर्गा, वचळे-गोवा (२) ३२१-३२२

श्रीशांता विजयप्रदा विजयसे दुर्गा हृदां मी भजे ।
 केले शांत हरी-हरां समरिं ते क्रोधासि जी बारिजे ॥
 शांतेच्या पदि मी सदा तमुनिया पाळी नमस्कार हा ।
 शांता सेवक हा तुझा धनु रमे पादांघुजी नम्र हा ॥



२ गंगा भट्टसाठिने भरितसे भू देवता भाऊका । भाळीं मारुन भजनास भरती भू सेवके भद्रिता ॥
 भाव्य, भाविक भक्तिभाव भरण भाव्योदये ये घर । भू देवा, भवभीतिळा भिरक्या मांडार भाडे भरा ॥ -छेतर



प्र. वृ. प्रभुदेसाई संपादन दशरथाण, १९७१



सन १९७० साली गरुचीवरील प्रयोगादाखल केलेल्या भातशेताची पाहणी
देवीकोशाचे संपादक वरीत आहेत

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड ४ था

*

पश्चिम गोलार्धातील देवतांचे स्वरूप

भाग १ ला

भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता

“ ज्यामध्ये ऐदिक वैभवाची, समृद्धीची, साधनसामुग्रीची व सपत्तीची विपुलता आहे, ज्याचे आत्मिक व अध्यात्मिक सामर्थ्य केवळ अजोड आहे, असे सद्य जगातील एकमेव राष्ट्र म्हणजे भारत आहे. मानवाच्या उत्पत्तीपासून तो आजपर्यंत मानवी जीवनाचे व निरिध समस्यांचे सखोल चिंतन भारताने केले आहे. आम्हा युरोपियन लोकांना जर कोणाच्या वाङ्मयाने स्फूर्ति दिलेली असेल तर ती भारतीय वाङ्मयाने दिली आहे. याच वाङ्मयाने युरोपिअनांचे जीवन परिपूर्णत्वेने, परिपक्वतेकडे नि संपन्नतेकडे नेता येईल. आमच्या ज्ञानाच्या वक्षा, आमचे जीवन सर्वथैव जगात्मिक यन्त्रायाचे असेल, ऐदिक जीवन पारलौकिकां-तही अमर करावयाचे असेल, तर आम्हास भारतीय वाङ्मयाचीच कास घरावी लागेल ”

प्रसिद्ध जर्मन पंडित मॅक्स मुल्लर (स. १८२३-१९००), ज्याला त्याच्या भारतीय संस्कृतव्या ज्ञानाबद्दल ‘वेदव्यास’ म्हणत असत, त्याने ‘ What Can India Teach Us ’ या ग्रंथामध्ये बरील प्रकारचे उद्गार काढलेले आहेत आणि ते प्राचीन भारतीयांची थोरवी यथार्थपणे वर्णन करणारे असेच आहेत. आपली संस्कृति किती श्रेष्ठ दर्जाची आहे, याचे ज्ञान बरील उताऱ्यावरून साप्रतच्या तरुण पिढीला न्हावे यासाठीच हा एक उत्तारा उद्धृत केलेला आहे.

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड ४ था

*

पश्चिम गोलार्धातील देवतांचे स्वरूप

भाग १ ला

भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता

“ ज्यामध्ये ऐहिक वैभवाची, समृद्धीची, साधनसामुग्रीची व सपत्तीची निपुलता आहे, ज्याचे आत्मिक व अध्यात्मिक सामर्थ्य केवळ अजोड आहे, असे सगळे जगातील एकेमेव राष्ट्र म्हणजे भारत आहे. मानवाच्या उत्पत्तीपासून तो आजपर्यंत मानवी जीवनाचे व विविध समस्यांचे सखोल चिंतन भारताने केले आहे. आम्हा युरोपियन लोकांना जर कोणाच्या वाङ्मयाने स्फूर्ति दिलेली असेल तर ती भारतीय वाङ्मयाने दिली आहे. याच वाङ्मयाने युरोपिअनांचे जीवन परिपूर्णतेने, परिपक्वतेने नि संपन्नतेने नेता येईल. आमच्या ज्ञानाच्या रथा, आमचे जीवन सर्वथैव जागतिक वनवाण्याचे असेल, ऐहिक जीवन पारलौकिका-तही अमर करायलाचे असेल, तर आम्हास भारतीय वाङ्मयाचीच कास घरावी लागेल ”

प्रसिद्ध जर्मन पंडित मॅक्स मुलर (स. १८२३-१९००), ज्याला त्याच्या भारतीय संस्कृतच्या ज्ञानाबद्दल ‘वेदव्यास’ म्हणत असत, त्याने ‘What Can India Teach Us’ या ग्रंथामध्ये बरील प्रकारचे उद्गार काढलेले आहेत आणि ते प्राचीन भारतीयांची थोरवी यथार्थपणे वर्णन करणारे असेच आहेत. आपली संस्कृति किती श्रेष्ठ दर्जाची आहे, याचे ज्ञान बरील उतान्यावरून संप्रतच्या तरुण पिढीला व्हावे यासाठीच हा एक उत्तार उद्धृत केलेला आहे.

भारतीय उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानासंबंधी पाश्चात्य विद्वान सशोधक शैपेन होअर म्हणतो, “उपनिषदांच्या द्वारे आपणास जे ग्रंथ प्राप्त झालेले आहेत, या गोष्टींची योग्य योग्यता पूर्वाच्या कोणत्याही शतकापेक्षा फारच मोठी समजली पाहिजे ”

पेरगो नावाचा दुसरा सशोधक म्हणतो, “सर्वात मोठी गोष्ट म्हणजे यहूदी धर्मातील ज्या वेडगळ कल्पना आहेत व त्या वेडगळ कल्पनेभोवती गोळा झालेले जे क्षुद्र तत्त्वज्ञान आहे, या सर्वांचा लहानपणापासूनचा जो मळ आपल्या अंतःकरणावर साचलेला असतो, तो सर्व मळ उपनिषदांच्या वाचनाने साफ धुवून जाऊन अंतःकरण पूर्णपणे शुद्ध व पवित्र होते. मूळ उपनिषदांच्या अभ्यासासारखा परोपकारक व उन्नतिदायक असा सगळ्या जगात दुसरा अभ्यासच नाही, माझ्या आयुष्यात माझे समाधान याच अभ्यासाने झालेले असून, मरणकाळीही याच अभ्यासाने अंतिम समाधान लाभेल.”

(उपनिषदे-प्रस्तावना, मोरो शंकर रानडे)

पॉल ब्रन्डन आपल्या एका संघात म्हणतात—

“पाश्चिमात्य पंडितानी त्यालेल्या एकूण एक शोधाची माहिती हिंदूंच्या ग्रंथांमध्ये सापडते. आमचे नवे नवे शोध म्हणजे जुन्या हिंदुस्तानचे जणू उत्खननच होय. संस्कृत वाङ्मयात ज्याचा उल्लेख नाही, असा एवढी नवा शोध आम्ही लावलेला नाही, आर्य ऋषींच्या त्या हिमालयीन उतंग बुद्धिमत्तेपुढे आमचे मस्तर खरोखरच नम्र होते. हिंदुतरुणाचा हा अमोल शानवारसा आहे. असा जन्मसिद्ध ठेवा मिळाला असता, या तरुणानी पश्चिमेकडे का पाहवे हेच कळत नाही.”

पण वैदिक संस्कृतीचा हा गौरव अनेक पाश्चात्य विद्वानांना पचत नाही, हे एक उघड सत्य आहे. यासाठी सन १९५४ साली आयर्लंडचे आर्च निशप उपर यांनी वायंगलच्या आधारे जसे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला की, सनपूर्व ४००४ वर्षे देवाने ही मृत्ति निर्माण केली आहे व त्यापूर्वी काहीही नव्हते. अर्थात भारतीय संस्कृतीही नव्हती. यासाठी या जाड्या (!) विद्वानानी असा कटूच केला की, त्यापेक्षा जुना वैदिक संस्कृतीचा काल मानावयाचाच नाही. सर्व सशोधनात हेच निवार मांडावयाचे. बरील सशोधनाचे धुटके पाजण्यासाठी कालांतराने ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालयात एक अध्यासन (Chair) निर्माण करण्यात आले. आश्चर्य इतकेच की, या कटात मॅक्स मुल्लर साहेबही सामील होते. भारतीय संस्कृतीचा अपसर्ग करणे, हेच ते धर्महृत्य समजत असत. याहून आश्चर्य म्हणजे आमच्यातील अनेक भारतीय संशोधकही त्यांना साथ देत आहेत.

(Western Indologist—A Study in Motives, Bhagwad Dutta)

दृढतरभारत

महाभारतातील शांतिपर्वात व्यास-शुक संवाद आलेला आहे. त्यामध्ये असा उल्लेख आहे की, एके वेळी व्यास आणि त्यांचा पुत्र शुक पाताळात राहत असताना आत्मज्ञानासंबंधी काही प्रश्न त्याने बडिलांना विचारले. व्यासांनी हा विषय त्याला एकदा सांगितला असल्याने, त्याची खात्री दुसऱ्या कौणाकडून करवून घ्यावी, असे मनात ठरवून, त्याला सांगितले की, तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर भारतातील राजा जनक देईल, तेथे त्याने जावे. यानंतर शुक पाताळातून (अमेरिका खंड) निघाला, तो प्रथम हरिवर्ष आणि उत्तरेकडील प्रदेशात आला. त्या प्रदेशाला हरिवर्ष म्हणत. याचे कारण असे होते की, माण्डाप्रामाणे तेथील लोकांची मुळे लाल रंगाची होती. सांप्रतही त्या प्रदेशातील (युरोप) मुळे लाल रंगाची आहेत. त्या प्रदेशातून तो हूण अथवा ज्यू लोकांचे प्रदेशात आला. तेथून चीनमध्ये जाऊन, हिमालय पर्वत ओलाडून मिथिला येथे जनक राजाकडे आला.

दुसरे उदाहरण धाकृष्ण व अर्जुन यांचे देता येईल. हे दोघेजण अश्वतरी (जहाज) मधून पाताळात गेले आणि तेथून उद्दालक ऋषींना धर्मराजाचे यज्ञ-साठी घेऊन आले. पाताळातील नागकन्या उलुपी हिजयरोवर अर्जुनाचा विवाह झालेला होता. मयसभा निर्माण करणारा स्थापत्यशास्त्रविशारद मयासूर याला पाताळातून आणलेला होता. यावरून पाताळातील (अमेरिका) लोकांयरोवर त्या वेळी संपर्क होता हेच सिद्ध होते.

धृतराष्ट्राची पत्नी गांधारी ही गांधार म्हणजे अफगाण येथील राजकन्या होती. पंडुराजाची पत्नी मद्रा. ही इराणच्या राजाची कन्या होती. भारतीय युद्धानंतर चीनमधील भागदत्त, अमेरिकेचा (पाताळ) वधुवाहन, युरोपमधील विशुलक्ष, ग्रीस देशाचा यवनाधिपति, इराण येथील शल्य, हे भारतीय युद्धानंतर धर्मराजाचे धर्माचे साम्राज्याखाली वावरत होते. राजसूय यज्ञाचे वेळी भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव चारी दिशेला जाऊन तो मुत्सूय पादाक्रान्त करून, रागांना यज्ञाचे निमंत्रण देऊन आलेले आहेत.

साराय आर्यावर्ताची व्यापनता किती विशाल होती, सर्व देशांयरोवर संपर्क कसा घनिष्ठ होता, समुद्रवंदी नव्हती, शतीवंदी नव्हती, विशाल दृष्टीकोन होता, याची कल्पना यावी.

(सत्यार्थप्रकाश—इंग्रजी—१९६०, पृ. ३७०, ३८२)

हिंदु अमेरिका, ले. भिक्षु चमनलाल या ग्रंथातून त्याच्या सौजन्याने घेतलेले उतारे—

(1) The Indian Yagy-Turyasu traders who had gone and setteled themselves in the sacred land of Dilmun in the Persian

Gulf, called by them Tur-os, the island of the revolving (tur) god, the modern Bahrain, gave them an ever-growing influence in all the lands where they placed their trading stations. They thus gradually became invested with ruling and directing power in all their principal coast settlements, such as Byblos, Bil ga or Gibil, in the city of Akkadian fire god Bil or Bel, and other trading centres in Crete and Egypt, where they introduced the worship of the Cypress tree, the mother of the Sun god, and the worship of the Akkadian-Indian god In or Diru which also became in Crete and in Greece, the oldest form of the Greek Zeus or Zan.

HERRIT (P 42)

(2) Greeks—Descendants of Hindus—The Hindus had colonies in Greece, Syria, and Palestine. According to Dant The story of the great gods was preserved in the songs and poems of the Aryans but the Greeks of the ruling class in Hellas were apparently direct descendants of the Aryan conquerors, for in some cases, they seem to have preferred even their genealogies and clan connections.

Mrs Nuttal exploring the subject of the Pole-star worship states that the Hindu god Akshayan, the driver of the Aksha was adopted in Greece as Ixion, whose well-known wheel was merely the circling course of this constellation.

According to Col Todd, Prof Wilson and Pococke, Greece Persia etc were once under the sway of Rajput rulers. Pococke definitely proves the fact that Hindus ruled Greece and that Greece abounds with legends of Mahabharat and Hindu names. Greek Apollo was Pandava. Baldeo after crossing Himalayas had reached Greece. The very title of Apollo marks him, both a Pandava and as a Hya chief and Yadu lord. He is emphatically Koontius (Kynthius) Apollo that is, the son of Kunti, the wife of Pandu, the mother of three other elder Pandava princes.

Greek name Lacmon and Lughmon are corrupt forms of Lakshman, Rama's brother. 'Tribe of Lova' is connected with Lava, son of Rama.

The Parsoos, the people of Parsoo-ram, those warriors of the Axe have penetrated into the land and given the name Persia; they are the people of Bharat.

Mr. Pococke concludes that the whole map described in Ramayan and Mahabharat is positively nothing less than a journal of emigration on the most gigantic scale. (P. 47)

(3) Hindu Mythology in Egypt—Col. Churchwood in his book, 'the Symbol of Mu' says that the Egyptians believed in the Hindu doctrine of transmigration of the soul according to PAPYRUS ANANA, written about 1320 B. C.

River Nile has been mentioned in Puran, which states, "the river takes its rise from the lake Amara in the region of Somagiri, or the mountains of Moon." This lake is nothing but present by name, Victoria Nyanza. The name of the mountain is the same. The name Hari is equivalent to Horus, who steals continuous our sins.

God Osiris=Shiv; Goddess Isis=Asha=Parvati. The Greek and Roman writers make her the same as Juno, Minerva Diana, Proserpine, Venus, Ceres, Hecate etc. She thus corresponds with the three Shaktis of Hindu triad. As the unmarried Minerva, she is the Goddess Saraswati, as Ceres and Venus, she is the Hindu Lakshmi, as Olympian Juno, she is the Mountain-goddess Parvati; as Vesta or Cybele, she is Bhavani, as Bellon-Durga, Hecate-Kali. (Hindu America, P. 50)

(4) The Institutes of Manu, running upto the vast antiquity of 1400 B. C. give an idea of the early commercial energies of India. Like the modern Sindhis who do world-wide trade, the Sindhis in the past were the pioneers of India's trade and

colonization These people coast along the shores of Mekran, traverse the mouth of the Persian Gulf and again adhering to the sea board of Oman, Hadramaut and Yemen (Eastern Arabia) and sail up the Red Sea and again, ascending the mighty stream that fertilises a land of wonders, found the kingdoms of Egypt, Nubia and Abyssinia These are the same stock that, centuries subsequently to this colonization, spread the blessings of civilization over Hellas and her islands

The Abusin is a classical name for the Indus is reproduced in Greece as the Cori Indus (Corinthus), that is the people of the Cori Indus The Cori is a mouth of Indus.

(Pococke, India in Greece)

India is the source from which not only the rest of Asia, but the whole Western World derived their knowledge and their religion (Prof Heeren's Historical Researches, Vol II/45)

(5) Rama Worship everywhere—The Indian merchants established themselves in Persian Gulf as the Kushite worshippers of the god they called Pate, the lord, the Indian Prajapati Babylonian-Ramaun Akkadian-Rama Hvshtra, Domascus-Hadad Rammon, Semites-Abram, the father Rama, the parent-god of their race, who was originally the Pillar-Sun-God Rai or Ra

The Hindu traders established colonies not only in Persia, Arabia and Combodia Indo-China etc, but also in Mexico. About the Hindu rule in Arabia and Mesopotamia, Hewitt gives a very elaborate account in 'Ruling Races of Prehistoric Times' Vol II. (54)

The Ramas of Suryavanshu, or the Sun's tribes, their mythology, history, language, and worship, with one arm reached to Rome, with the other to Peru

(Pococke, India in Greece, P 93-(143))

(6) Rama and Ravan in Italy—The memory of their chief Ravan is still preserved in the city of Ravenna, and the sea on

the western coast of Italia, its great rival Rama, or Roma. The Indian Surya-vanshi tribes under the appellation of Suria, colonized Syria. The colonization in Abyssinia is name from Abus-sinia, the name derived from the great river Indus (Abu Sin).

(Pococke, India in Greece, P. 151)

(7) Culture and Religion—The doctrine of the World Ages (from Hindu Yugas) was imported into Pre-Columbian America. The Mexican sequence is identical with the Hindus. The essential fact remains that they were derived from a common source. (Mackenzie, Myths of Pre-Columbian America)

However much it may wound European pride, we must acknowledge that Asiatics knew and explored America long before Europeans. (Quarterfages, the renowned Anthropologist.)

Primitive Aryan words and people no doubt came to America in the way cited by Kimmich in archaic times, before the Indo-Iranian separation and dispersion north and south of Hindukush. They no doubt also came by other routes and from fountain heads at later times-especially from Indo-Arya, by the island chain Polynesia.

(Miles Poindexter, an American Ambassador in Peru.)

(8) Bhikku Chamanlal has travelled far wide and accumulated evidence to support his thesis of the Hindu colonization of America. It would appear that he has been quite successful in his efforts to establish the far reaching influence of India on American people in religion, food, arts, and even superstitious beliefs. (Sir Radhakrishnan.)

(9) Therefore we shall be justified in saying that the higher civilizations of America were Asiatic approximately in the same sense and within the same limits as the civilizations of South-east Asia are Indian (Hindu).

(Dr. Robert Heine Geldern, Anthropologist.)

(10) In the book you (Bhikku Chamanlal) have shown clearly the culture of Mexico, Central America and Peru is striking similar to that of India and Southeast Asia as a result of accumulation from Asia I was enthralled by the intelligence and wisdom of your discourse on the discovery of America by the Hindus a few thousands years ago

(Retired Director of National Museum Ottawa Canada)

(11) The book has established beyond doubt that Hindus colonized America centuries before Columbus was born The book also shows how ancient Hindu civilization had established itself in America for centuries before the Christian era

(Pandit Madan Mohan Malaviya)

(12) Those who first arrived on the Continent later to be known as Americans were group of men driven by that mighty current that set out from India towards the East

(History of Mexico-Mexican Government Publication)

(13) The (Maya) human types are like those of India The irreproachable technique of their reliefs the sumptuous head dress and ostentatious buildings on high, the system of construction all speak of India and the Orient

(Prof Raman Mena Curator of National Museum of Mexico)

(14) Hindu merchants brought to Mexico the eighteen months year of the Pandavas and the customs of trade guild and Indian Bazar (Hewitt Primitive Traditional History pp 834 36)

(15) The North American Indians belonged to a Northern race who made their way to the Southern Hemisphere, both in America and Asia is proved by the absolute between the national system of relationships of the Iroques (American Indian Tribe) and Indian Dravidians

(Ruling Races of Prehistoric Times in America P 234)

(16) Mayas were mighty Navigators They had large vessels in which they made voyages far distant, east and west,

taking many moons to complete a voyage Does this not entirely agree with Valmiki, when he says, 'The Mayas were mighty navigator, whose ships passed from the eastern to the western seas' concludes Colonel Churchwood, who spent 50 years in exploring the connection between India, the Lost Continent and America (Hindu America, P 9)

Mr Prescott has already pointed out, that the American Indians brought with them to America National Traditions and Rites, which first they had originated in Asia

(Hewitt, Ruling Races of Prehistoric Times in America)

(17) Barbarian Missionaries—It is proved from the writings of the Historians, then on the spot, that the thousands of books containing valuable records were burnt Arson, looting and terrorism were the Christian weapons adopted to spread the gospel of the great Jesus, who believed in non-violence What a shame! (Miss Elsie Clews Parsons)

The white men took away lands from the Indians very forcibly, they broke up ceremonies and castigated the ceremonialists, defiled the ashes of the dead (tombs), destroyed the idols and interrupted funerals The Indians were very old race, and we have every reason to believe, were worshipping the great spirit (God) hundreds of years before Jesus rode into Jerusalem They believed that all would dwell together in one universal brotherhood, where there would be no sorrow and no death

(Thomas J Cook, P 133)

(18) How Inca Empire vanished? The story of the tragic end of this glorious culture is told by Prescott on the authority of Spanish Historians of the 16th Century

The blood-stained annals of conquest afford no such example of cold-hearted and systematic persecution, not of the enemy, but of one whose whole department had been that of a friend and a benefactor They planned his capture and the trap was laid in

his own palace, where he had agreed to give them an audience. At noon the Emperor marched in a huge procession with oriental splendour. Pizarro (Spanish Bandit) determined on his murderous intention invited His Majesty to dine with him in the evening. The Emperor agreed and entered the palace with only a few Generals and without arms. The Spanish were over-joyed. The attendant nobles were loaded with gold and silver ornaments; the Emperor was carried on a sedan, a solid throne of gold of inestimable value. Not a Spaniard was to be seen, but still the Emperor did not suspect any trap. Then came Valverde a Spanish missionary on the scene and told the imprisoned Emperor to accept Christianity. The Emperor's eyes flashed fire and his dark brow grew darker and replied, "I will be no man's tributary. I am greater than any prince on earth etc. etc." The Emperor was then arrested by his Spanish guests and his attendants were murdered and then robbed. Discovering the lurking appetite for Gold of the enemy, the King offered them gold which could be stored in a hall of 17×20 feet. The Spaniards actually took possession of the gold and executed him in a ruthless manner.

The Inca gold treasure was hidden in a big hall, where ranged on benches round the wall, statues of the dead Incas, each of the size of boy of twelve years old, all of massive gold. It was the most magnificent treasure in the whole world. (pp. 137-175)

(19) Factors which laid to the defeat of the Empire—
 (a) Poor diplomacy; (b) inferior weapons; (c) lack of unity; (d) treachery of several tribes; (e) lack of origination; (f) failure to realise the full deep hidden meaning of the nomad and barbarian cult of the hungry invaders who were lured to huge accumulation of wealth and riches. All these factors may be there, but the main is lack of diplomacy and diplomacy only, in trusting the bandits like Pizarro and Cortez. In addition to this we may add that we are too peace-loving people; peace is good, but at all costs is cowardice, it is the peace of the dead. (P. 263)

General agreement amongst the list of Gods.

India	Java	Mexico
1 Agni (fire)	Shukri (Shina)	Itzpapalotl Goddess of Tamonchan
2 Prajapati (Brahma)	Dharma Raja	Creator
3 Rudra	Iodra- (Rudra)	Tetzatlipoca the Rel
4 Aditi	Durga (goddess of destruction & death)	Maya, old moon- goddess.
5 Ahi-sarpa bringers of rain	Vayu,	Tlazolteotl, goddess of rain.
6 Kubera	Kubera	Tetzatlipoca
7 Indra	Shuragana	Patecatl.
8 Nirriti	Uma	Xihteutli, fire-god.
9 Vishnu (fertility)	Gana/Ganesh	Mayaue (goddess)
10 Indra (of water)	Shakra	Tlao (Water-god)
11 Yama	Yama	Tecciztecatl

Summary of agreements between India-Java-Mexico

- Group 1 —Deities of creation and fire.
- Group 2 —Destructive Red lunar deities.
- Group 3 —Deities of fertility.
- Group 4 —Gods of wealth, largely lunar.
- Group 5 —Lunar gods of destruction with followers.
- Group 6 —Deities of destruction.
- Group 7 —Rulers of water.
- Group 8 —Solar deities of fertility.

(Hindu America, Newyork Edition, pp. 192-194)

वरुण इंमजी उताऱ्यांचा गोणवारा क्रमाने खालीलप्रमाणे आहे.

(१) प्राचीन भारतामधील यदु-सुर्वसु व्यापारी इराणच्या आखातातील दिलमन बेटात राहण्यास गेले. तेथील प्रमुख त्र देवतेचे हे एक भ्रमण करणारे बेट आहे, अशी त्यावेळची भावना असल्याने या व्यापारी वर्गाला त्रोरस हे नामाभिधान प्राप्त होऊन, ज्या ज्या क्षेत्री त्यांनी व्यापार केंद्रे स्थापन केली, तेथे ती चांगली भरभराटीस आली. हळूहळू तेथे उत्तम जम बसल्यावर त्यांनी

राजसत्ताही हाती घेतली व रिल्लॅस, रिल्ली, गिविल इ० शहरे उन्नत पावली. विल अगर वेल या अग्नि देवतेचे पूजन त्यांनी सुरू केले श्रीटोपट व इजित-मध्येही त्यांनी आपली व्यापारी केंद्रे बांद करून तेथे सायप्रिस-वृक्ष (मुरूचे शाई) जो सूर्यदेवतेची माता मानला जातो, त्याचे पूजन अस्तित्वात आणले. तसेच दनु अगर टॅन याचे पूजन अक्रेडिअन संस्कृतिमध्ये होऊ लागले व कालांतराने श्रीट आणि ग्रीसमध्ये ते जॅन अगर झ्यूस या नावाने चालू झाले.

(२) ग्रीक हा हिंदुवंश होय—ग्रीस, गिरिया व पॅनेस्टाईन या क्षेत्री हिंदूच्या वसाहती होत्या डॅाँट या संशोधकाचे मतप्रमाणे, तेथील देवताभिप्रेत इतिहास हा आर्यन लोकांच्या वाव्यातून साठविलेला आहे हेलस या न्हरीचा ग्रीक राजवंश हा उघड उघड आर्यवंशीय चेत्याच्या जुळीतील होता त्यातील अनेकानी आपली वसाहत व पूर्वापार जुळाचे संवध कायम ठेवलेले होते.

संशोधक श्रीमती नटल या उत्तर ध्रुवताल्याच्या पूजनाने रहस्य शोधित असताना त्यांना असे दिसून आले की, भारतीय देवता अभिरन पृथ्वीच्या ज्ञानाचे भ्रमण चालविणारा—हाच ग्रीक संस्कृतिने इक्सिऑन (Ixion) नावाने पूजनात आणलेला असून ध्रुवताल्यामोनती भ्रमण करणारा याच अर्थाचे तेलेला आहे.

कॅनल टॉड, प्रा रिलसन आणि पोर्नॉर या संशोधकांचे मते राजपूत राजे, ग्रीस, पर्शिया इ० भागाचे एक वेळी राजकर्ते होते पोर्नॉर ठामपणे सिद्ध करतो की, ग्रीकांच्या बाइबयात महाभारतातील कथा आणि नावे भरपूर आलेली आहेत. ग्रीकांचा अपोलो देव म्हणजे वायू होय. धाडण्याचा रिल्लिभाऊ रलदेव याने हिमालय पर्वत ओलाढान ग्रीस देशात पदार्पण केलेले होते. कुथिअस (Koontius) या ग्रीसमधील लोकांचा अपोलो हा देव म्हणजे कुतिपुत्र पांडव असून, त्याला तीन बटिलभाऊ होते तसेच तेथे लक्मन (Lakman) आणि लघमन (Lughbmon) ही जी नावे रूढ आहेत, ती प्रभु रामचंद्राचा भाऊ लक्ष्मण याचाच अपभ्रंश होय लोव (Lova) वसाचे जेगोन आहे, त्याची उत्पत्ति राम पुत्र लव यापासून झालेली आहे. भारतामध्ये परशु हे हत्यार वापरणारा जो परशुराम, त्याचे धराज इराणमध्ये गेल्यानंतर पर्शिया हे नामाभिधान प्राप्त झाले भृगुवंश हा दयानर्दी होता, हे तर प्रसिद्धच आहे हा संशोधक शेवटी सार काढतो, ते असे की, रामायण महाभारतातील नकाशा अगर वर्णने म्हणजे इतर कोणतेही मालुड नसून मोठ्या प्रमाणावर इतर देशावरील आक्रमणाचा तो इतिहासच होय.

(३) इजिप्तमध्ये हिंदु पौराणिक कथा—‘ सिवॅल ऑफ म्यु ’ या ग्रंथात कॅनल चर्चरुड म्हणतो की, सनपूर्व १३२० साली लिहिलेल्या ‘ पापिरस अनाना ’ या ग्रंथामध्ये भारतीयांचे पुनर्जन्म तत्वावर विश्वास व्यक्त केलेला आहे.

नाईल नदीथिपयी असे वर्णन आहे की, ही नदी अमरा या सरोवरापासून उगम पावते आणि ते सरोवर सोमगिरी अथवा चंद्र पर्वताचे आरुपास आहे. साप्रतचे व्हिन्टोरिआ न्यान्हा हेच ते अमरा सरोवर होय. त्याच्या आसपासच्या टेकड्यांना चंद्रगिरी हेच नाव कायम आहे. होरस हे नाव हरिसाहज अमून, पापाचे हरण करणारा असाच त्याचा अर्थ होय.

ओसिरस ही देवता म्हणजे निव, इसिस = आशा = पार्वती देवी होय. मीक, आणि रोमन लेखक याच स्वरूपाच्या जुनो देवी मानतात. भारतीय तीन प्रमुख शक्ति देवता (महासरस्वती, महाकाली, महालक्ष्मी) याप्रमाणे ती एक अमून, मिनर्वा = सरस्वती; व्हिनस = लक्ष्मी; ऑलिंपिअन जुनो = पार्वती, क्रिदीली = मंत्रानी, वेलान = दुर्गा; हेक्टेरी = काली इ० समस्वरूपे दाखविता येतात.

(४) मनुष्या रचनेमध्ये सनपूर्व १४ शतकापर्यंतचा इतिहास येत असून त्या काळातील भारतीयांच्या उरसाही व्यापारवृद्धीचे दर्शन घडते. ज्याप्रमाणे साप्रतकाळी सिंधी व्यापारी धाडगीपणाने आपले व्यापारक्षेत्र जगातील सर्व प्रमुख शहरी स्थापन करतात, तद्वत त्या काळात हेच लोक व्यापारक्षेत्र पसरविणारे असून काही शहरी आपल्या घसादी स्थापन केलेल्या होत्या. प्रथमतः हे मक्कानच्या किनाऱ्या किनाऱ्याने पुढे सरकत इराणच्या आग्नाताला वळसा मारून ओमान, इब्रमौत, येमेन या मार्गाने पुढे जाऊन तावटा समुद्र ओलाटून पुढे गेले. त्यानंतर नाईल नदीच्या प्रवाहाने घर चढत असत सुपीक प्रदेशात पुढे सरकत शेवटी त्यांनी इजिप्त, न्युबिया आणि अग्निगीनिझा येथे रागे स्थापन केली. अनेक शतकानंतर याच लोकांनी आपली संस्कृति पुढे हेलस आणि आसमतातील वेढे येथे पसरविली. मीक व लॅटीन ग्रंथकार सिंधुनदीला 'अबुसिन' नावाने संबोधितात, आणि त्यावरूनच 'अविमिनिझा' हे नाव आले आहे. सिंधुनदीच्या एका मुखाचे नाव कॅरी असून तिच्या काठचे लोक म्हणून कोरि-इडस' या संज्ञेने मीसमध्ये या व्यापाऱ्यांना ओळखले जाई शेवटी या नावाचा अपभ्रंश 'कोरिथस' या शब्दामध्ये झाला.

(५) सर्वत्र रामाचे पूजन— इराणच्या आग्नातामध्ये गेलेले भारतीय व्यापारी हे लव-हुशाचे वंशज असून, सूर्यवंशीय रामाचे उपासक होते. भारतीय प्रजापति मुद्दा या रामाचे चिंतन करीत असे. ही राम-पूजा तिकडे निरनिराळ्या संस्कृतीमध्ये निरनिराळ्या नावांनी रुढ झालेली आढळून येते. वॅविलोन-रमौन (Ramaun), अक्कीडोन-राम हशत्रु (Ram Hvshttra), हेमास्कस-हदरिमान (Hadad Rimmon), सेमेटिक-अव-राम (पित्याप्रमाणे असणारा राम) इ० इ०

इराण, अरबस्तान, क्योडिया, इडोचायना इ० देशातच या भारतीय व्यापाऱ्यांनी आपल्या बसाहती स्थापन केल्या, असे नमून त्याहीपलीकडे मेक्सिको येथेही स्थापन केल्या हेन्रिट ह्या इतिहासकाराने अरबस्तान आणि मेसापोटेमिया येथील हिंदु राजांचे उत्तम चित्र रंगविलेले आहे. सूर्यवशी रामाच्या वंशजांनी त्याचा इतिहास, भाषा, रामाचे पूजन याचा प्रसार पश्चिमेकडे रोम शहरापर्यंत तर पूर्वेकडे पेरू मेक्सिको पर्यंत नेलेला आढळून येतो.

(६) इटालिमध्ये राम रावणाचे अवशेष— इटलीमधील रवेन्ना (Ravenna) या शहरी रावणाच्या स्मृति आजही उपलब्ध आहेत. पश्चिम रोम अगर रामा, ही रावणाच्या राजांची स्मृति आपणाला दिसते. भारतीय सूर्य-वंशीय जमातीने 'सूर्य' सरोवरूनच 'सिरिया' ही बसाहत स्थापन केली सिंधु-नदीचे नाव अवुसिन सरोविले व म्हणून अरिसीनिया हे नाव प्राप्त झाले.

(७) संस्कृति आणि धर्म—भारतीय चार युगांच्या तत्त्वाची आयात अमेरिकेत झालेली आहे. मेक्सिको येथील चार युगांची परंपरा ही भारतीयप्रमाणेच आहे. यातील आवश्यक तत्त्व म्हणजे दोन्ही ठिकाणी मूळचा गामा एकच आहे.

युरोपियन संस्कृतीच्या लोकांच्या अभिमानाला केवदाही मोठा तडा पडला तरी ही गोष्ट मान्य केलीच पाहिजे की, आगियातील लोकानी युरोपियनांच्या किती तरी आधी अमेरिका खंडाचा शोध लागलेला आहे.

श्री क्रिश्च या संशोधकाने असे सिद्ध केले आहे की, भारतीय व इराणी यांची फाटाफूट हिंदुकुश पर्वताचे उत्तर दक्षिणेला त्यांची धाड्याल होण्यापूर्वी प्राचीन भारतीय लोक आणि द्रव्ह यांची आयात अमेरिकेत झालेली होती. कालांतराने आर्यांची दुसरी टोळी जात्रा मुमाना दाली मार्ग अमेरिकेत आलेली आहे.

(८) हिंदु अमेरिका या शब्दाच्या संघात सर राधाकृष्णन, भारताचे भूतपूर्व राष्ट्रपति म्हणतात, "भिषु चमनलाल वाने जगाचा रूप रूप प्रवास करून भारतीयांनी अमेरिकेत बसाहती स्थापन केल्या, हे सिद्ध करण्यासाठी भरपूर पुरावा उपलब्ध केला आहे या पुराव्याच्या साहाय्याने निवार केला असता जसे म्हणणे प्राप्त आहे की, आपला सिद्धान्त सटविण्यासाठी त्यांनी भविष्य जपून केले असून तेथील धर्म, ज्ञानसमस्या, नला जाणि धार्मिक समजुती, याच्यावर भारतीय पगडा मसा आहे हे सिद्ध करण्यात वरेच यग मिळविले आहे.

(९) जात्रा मुमाना इ० ज्ञानेय जाशिया भागातील भारतीय संस्कृति हीच अमेरिकेतील उच्च संस्कृति होय, असे निधान करणे हेच सरे सत्यकथन आहे, यात शंका नसावी.

(१०) हिंदु-अमेरिका या ग्रंथामध्ये लेग्नकाने मेक्सिको, मध्य अमेरिका व पेरू येथील संस्कृतींचे साम्य भारत व आग्नेय आशिया येथील संस्कृतींबरोबर मिळते-जुळते आहे असे दाखविले असून तेच बरोबर दिसते. भारतीयानी काही सहस्र वर्षांपूर्वी अमेरिका खंडाचे संशोधन करून तेथे वसाहती केल्या जाहेत, हा भरपूर पुराव्यानिशी माडलेला सिद्धांत पाहून, माझे चित्त विस्मयाने धक्क झाले आहे, असे ग्रंथपाल, नॅशनल म्युझियम, ओटावा-कानडा, याचे म्हणणे आहे.

(११) पं. मदनमोहन मालवीय म्हणतात की, कोल्यसच्या जन्माआधी अनेक शतके भारतीयानी अमेरिकेत वसाहती स्थापन केल्या होत्या, हे हिंदु अमेरिका या ग्रंथाने सिद्ध केले आहे. तसेच येथूच्या जन्मापूर्वी भारतीयानी तर अमेरिकेत आपली संस्कृति पूर्णपणे स्थापन केलेली होती यात शका उरत नाही.

(१२) मेक्सिकन सरकारचे वृत्त म्हणते की, अमेरिकेच्या मिनास्यावर प्रथम जे लोक उतरले आणि नंतर अमेरिकन म्हणून नावारुपाळा आले, ते प्रथम भारतामधून पूर्वेकडे गेलेले आणि कालांतराने अमेरिकेकडे पुढे प्रसरण केलेले लोक होते.

(१३) मेक्सिकन वस्तुसंग्रहालयाचा संचालक प्रा. रामन मेना म्हणतो की, मयसंस्कृतीमधील माणसे ही भारतीयांप्रमाणे दिसतात. कलाकौशल्यातील निदोष रचना, भारी किमतीची शिररंगणे, उच्चवट्यावरील पाटामाटाच्या व डामडौलाने दिपणाऱ्या मंदिरांच्या कलाकृति या सर्वांचे बारकाईने निरीक्षण केल्यास ते सर्व भारतीय होते, यात शका नाही.

(१४) हेविट इतिहासकार म्हणतो की, भारतीय व्यापाऱ्यांनी महाभारत-कालीन अठरा महिन्यांचे वर्ष असणारी कालगणना अमेरिकेत आणली आणि भारतीय पद्धतीचे वाजार व वस्तूंची देवघेव पद्धती सुरू केली.

(१५) उत्तर अमेरिकेतील भारतीय लोक ग्याली दक्षिण अमेरिकेत सरकले. भारतीय द्रविडियन आणि इरोक्यूज (अमेरिकेतील एक भारतीय जमात) यामधील साम्य अनेक प्रकारानी पूर्णपणे सिद्ध करता येते, असे इतिहास संशोधक मत देतात.

(१६) मयवंश फार कुशल खलाशी होता. त्याच्याजवळ मोठमोठी जहाजे असून, अप्रतिहत पूर्व-पश्चिमेकडे व्यापारासाठी अनेक दिवसांच्या चंद्र-प्रकाशात अव्याहत फिरत असत. वाल्मिकी ऋषींच्या विधानाला या गोष्टीने पुष्टीच मिळते असे कर्नल चर्चबुड याचे मत आहे. या चर्चबुड साहेबाचा निष्कर्ष —

की भारत, अमेरिका यामध्ये व्यापारी मार्ग प्रस्थापित करण्यासाठी त्याने आपल्या आयुष्याची पन्नास वर्षे सशोभनात घालविली आहेत.

श्री. प्रेसफॉट या सशोधकाने असे दाखवून दिले आहे की, अमेरिकेत आलेल्या भागतीयानी आपल्या गरीब राष्ट्रीय परंपरागत कथा आणि सन्कार यांची आयात केली आहे.

(१७) रानटी-अड्डाणी मिशनरी—अमेरिकेतील इतिहासकाराचे विधानानुरूप हे सिद्ध झाले आहे की, गत गणेशाचा अमोघ ठेवा असणारे ग्रंथ या लोकांनी पागच्या जगाी जळून टाकले आहेत. जाळपोळ, लुटारूट आणि जनाचार ही हत्यारे मिशनर्यांनी इसाईधर्माची तत्वे प्रसार करण्यासाठी पापर लेली असून नुसताने मात्र शांतिस्तोत्राचा सतत जप चालत असे. निर्लज्जणाचा केवढा रुच हा !

या पादव्या लोकांनी तेथील भारतीयांच्या जमिनी जरूरदस्ताने आपल्या ताब्यात घेतल्या, धार्मिक सरकार विधि उधळून टाकून ते करणाऱ्यांच्या पाठीवर कोण्टे ओढून शिक्षा केल्या, मृतांचे अपशेष खोदून काढून भट केले, अनेक देवता या मूर्ति कोटून टाकल्या व मृतांच्या अंतयामेला जडयळे उत्पन्न केले. भारतीय पण प्राचीन काळापासून तेथे राहून देवताने घुमून वीतरु, जडसलेम येथे येण्यापुर्वीपासून करीत आलेले आहेत त्यांची अशी धक्का होती की, सर्वोनी समुभागा वागून टु मी मणी जीवन इधराचे राज्यात जगू नये. पण ही सदिशुची दृष्टि पादव्या लोकांना मानयली नाही.

(१८) इंडा साम्राज्य कसे कोलमडले ?—इतिहास सशोधक प्रेसफॉट याने सोळाव्या शतकातील स्पॅनिश इतिहासकारांच्या विधानानुरूप मेक्सिको येथील कॅनिमन भारतीय संस्कृतीचा कसा दुरुपर्यवसायी अत झाला याचे चित्र रेखाटले आहे आणि ते खालीलप्रमाणे—

सम्राटाला सायंकाळी आपल्याकडे भोजनाचे निमंत्रण दिले. सम्राटाने भोळ्याभावाने नेमंत्रण स्वीकारले.

सायंकाळी काही निवडक सरदारांसह आणि दसरे बरोबर न घेता राजाची स्वारी पिझारोच्या वाड्यात शिरली. त्यांना पाहताच पिझारो आणि त्याचे हस्तक आनंदाने बेहोष झाले. सर्व सरदार सुवर्ण आणि रुपे याच्या अलंकाराने नटशिखात सजलेले होते. दोन माणसानी वाहून नेण्याचा मेणा अगर नालकी जी संपूर्ण सुवर्णाची असून अनेक मौल्यवान रत्नांनी जडविलेली होती, त्यामध्ये बसून राजाची स्वारी आलेली होती.

इतक्या लवजम्यासह स्वारी आली, पण स्वागतास कोणी दिसेना. तरी कोणताही संशय त्या भारतीय सम्राटाला आला नाही, अगर आपण एखाद्या सापळ्यात शिरत आहोत याची कल्पना आली नाही. त्या भेदर दात वातावरणात एकाकी व्हलव्हरडे नावाचा स्पॅनिश मिशनरी पुढे आला आणि राजा कैदी असल्याचे त्याला सांगण्यात येऊन त्याने इसाईधर्म स्वीकारावा असे पर्मावण्यात आले. हे शब्द ऐकताच य परिस्थितीची जाणीव होताच राजाच्या नेत्रांतून अग्निज्वाला बाहेर पडायचा असे लाल झाले व चेहराही रागाने लालबुंद झाला. त्याने तावडतोव उद्गार काढले, “मी कोणाचाही अंकित होणार नाही, पृथ्वी-तलावरील सर्व राजांपेक्षा मी मोठा आहे. मी कोणालाही खंडणी देणार नाही.” हे तेजस्वी प्रतिउत्तर येताच सम्राटाला कैद करण्यात आले. सरदारांना ठार करून नंतर त्यांचे सर्व अलंकार लुटण्यात आले. या कृतीवरून सम्राटाला असे वाटले की, शत्रूला धनवद्दल रूप अभिलाषा असली. यासाठी त्याने १७ × २० चौ. फुटांचे खोलीच्या जागेत जेवढे सुवर्ण मावेल, तेवढे सर्व देण्याची तयारी दर्शवून सुटकेचा मार्ग सुचविला. पिझारोने ती सुवर्णसंधि साधली. तेवढा सुवर्णसाठा ताब्यात घेतला आणि नंतर सम्राटाचा मून केला.

या इंका वंशियाचा सुवर्णसाठा एका भव्य दिवाणखान्यात लपवून ठेवलेला होता. बारा वर्षांचे मुलांच्या आकाराचे पूर्ण सुवर्णाचे अनेक पुतळे तयार करून भिंतीला लावून, यासाठी एका ओळीत रजे केलेले होते. बऱ्यातील सर्वत यानंदार सुवर्णाचा हा साठा होता. तो शेवटी लुटला गेला.

(१९) सम्राटाचे नाशाची प्रमुख कारणे—(१) निकामी अगर निवस परराष्ट्रीय धोरण, (२) कमी प्रतीची शस्त्रास्त्रे, (३) विचार नाविन्याची उणीव, (४) ऐक्यभावाची उणीव, (५) इतर जातींचा कुतघ्नपणा आणि, (६) भटक्या रानटी लोकांचा धनलोभ, संचयातील ह्युपास्वार्थी हेतु न ओळखण्याची

गुन्हगारी ही प्रमुख कारणे होत पण या सर्वांत प्रमुख दुर्गुण म्हणजे शत्रूसरोवर वागण्याचे कमकुवत धोरण आणि त्याची पावले न ओळखणे हाच होय. भराला भर म्हणून, 'आम्ही शाततावादी लोक आहोत,' या ध्येयवाक्याचा सरला धोडा लावणे आणि वेळीच प्रतिकार न करणे भ्यावपाची शातता काय उपयोगी ? ती शातता आचरणे म्हणजे ती मृताची शातता होय. असल्या शाततेच्या धोरणाने देशाचे धागेळेच होणार यात संशय नाही या परिस्थितीवर हनुमच अमेरिकेतील भारतीय साम्राज्य लयाला गेले आहे. संप्रतच्या राज्य धुरधरानी या कृतीपासून उत्तम बोध घेण्यासारखा आहे.

भारतीय भाषेचा प्रसार व प्रभुत्व—

'There is no suggestion that the whole Semetic or Western Alphabet is Oriental in origin but in context of archaeological discoveries showing evidences of migrations of people from one continent to another, the possibility of impact of superior phonetic concepts of Indian Gramata cannot be brushed aside.'

"Tracing the origin of the Nabatean script (mother of script of Modern Arabic) and about which the Encyclopaedia of Islam admits that 'its origin is obscure' is clear that it has more structural elements of Gurnar Brahmi."

(L. S. Wakankar Tata Review, Vol III/2, 1968)

"The central position of the Semites, since non datable pre historic period, served as a principal route by which goods from India were transhipped and carried overland to the ports of the eastern Mediterranean and it is presumed that the grammatic and scriptological ideas also followed the trade-route."

(Dr David Diringer, The Alphabet, New York, 1913, P 217)

श्री वाङ्मयकर हे भारतीय लिपी तज्ज्ञ असून प्राचीन भारतीय ब्राह्मी देव नामची लिपीवर त्यांनी बरेच उद्योग केलेले आहे ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद, तैत्तिरीय संहिता, कठक संहिता, छांदोग्य उपनिषद् इ० वैदिक वाङ्मय, क्रौशतुकी, दातत्र्याय, दारुपणी, अमायन, गार्ग्यायन, पाणिनी इ० वैयाकरण आणि पाश्चात्य संगीतक डॉमी यॅंग्गसन, डेव्हिड रिस्किंग, बॉटेल, एस महदी हसन, एच रे रे या सर्वांचा उपयोग करून, त्यांनी काही छिद्रान्त निश्चित करून,

असे दाखवून दिले आहे की, जगातील अनेक लिपींचा उगम भारतीय माहेश्वरी ब्राह्मी लिपीपासून झालेला आहे अगर् त्याचे अधिकार घटकान्वय या लिपीमधील आहेत. सन १९६७ साली पॅरिस न्हरी टायपोग्राफिक संस्थेची (Association Typographique International) सभा झाली, त्या वेळी आपला संशोधनपर प्रश्न त्यांनी वाचला व पुढे ' गणेश विद्या ' या नावाने तो प्रसिद्ध केला आहे. (Tata Press Ltd , Veer Savarkar Marg, Bombay 25)

सत ज्ञानेश्वर या ओंकाराचे वर्णन करतात—

अ-कार चरण युगुल । उ-कार उदरविशाल

म-कार महामंडल । मस्तकाकारें ॥ (ज्ञानेश्वरी अ. १।१९)

ही गणेशविद्या म्हणजे भारतीय ॐ चे स्वरूप व त्याचे संपूर्ण विवरण हेच होय. ओंकाराचे स्वरूप हे वक्ररेषा, वर्तुळाचे परिघ, अर्धचंद्राकृति रेषा, मध्यरेषा, शिरोरेषा, अत्यरेषा, नाविक्य वर्ण आणि हा उच्चारवर्ण यांनी बनलेले आहे अकाराने पदयुगुल, उकाराने उदर आणि मकार महामंडल म्हणजे गोलाकार-मंडळ व शिरोनिष्ठ यांनी मस्तकाचा भाग बनतो. ब्राह्मीभाषा अगर् इतर सांप्रतच्या भारतीय भाषा या उच्चार स्वरावर अवलंबून आहेत. कठव्य, तालव्य, मूर्धन्य, दत्य, ओष्ठ्य हे पाच प्रमुख उच्चार विभाग असून, सर्व स्वर आणि व्यंजने यामध्ये विभागली आहेत गणेश त्रिघेतील काही घटकावयव घेऊन हे वर्ण बनविले जातात. यासमधी निरनिराळे तत्के ग्रथामध्ये विषय समजावयासाठी जोडलेले आहेत जरूर त्या ठिकाणी माना जोडून वर्ण पुरा केला जातो.

त्याचे म्हणजे असे की, सनपूर्व ३०००-१५०० वर्षे माहेश्वरी ब्राह्मी ही लिपि दक्षिणेत चालू होती. यामुळेच तामीळ, कन्नड, तेलगू, मल्याळी या भाषातील वर्णांवर घटकावयव गणेश त्रिघेतील आहेत अनेक शतके नादेड (मराठवाडा) येथे या लिपीचे प्राबल्य होते यास्तून लिपीला नदी नागरी ही संज्ञा होती डॉ. वासुदेव शरण जयनाल याचे म्हणणे असे की, वाकाटक, राष्ट्रकूट वंशाचे वेळी ही लिपि उत्तरेकडे चद्रगुप्त (दुसरा) याचे वेळी पाटणा येथे गेली हा राजा आपणास देव ही उपाधी लावित असल्याने या लिपीचे नाव देव-नागरी (चद्रगुप्ताच्या पाटणा नगरीची लिपि) असे पडले. कमाने मराठी, गुजराथी, सिंधी, गुरुमुखी या भाषांनीही यातील अक्षरवर्ण उचलून आपापली भाषा बनविली.

वरील इमजी उतान्यावरून ही लिपि इतर देशांत कशी पसरली ते दिसून येईल. ब्रिटिश वस्तुसंग्रहालयात सनपूर्व ६ व्या शतकातील आणि पॅरिस येथील संग्रहालयात सनपूर्व ३०००-२४०० वर्षांपूर्वीचे ब्राह्मी लिपीचे शिक्रे उपलब्ध

आहेत. तसेच हराप्पा येथे उत्खननात काही मिळालेले आहेत. भारतीय प्राचीन वाङ्मयात तुस्क (Etruscans), यवन (Ionian Greek), पणि (Phoenicians) यांचा उल्लेख मिळतो. भारताबरोबर त्यांचा घनिष्ट संबंध असल्याने त्यांनी ही लिपि तिकडे नेलेली असली पाहिजे आणि काही स्थानिक शब्द व उच्चार यांच्या मिश्रणाने लिपि तयार झाल्या असल्या तरी, वर्णांमध्ये घटकावयव गणेशविद्येचेच अधिकाशाने आलेले आहेत. ग्रीकांनी आपली लिपी सनपूर्व ४०३ वर्षी पुरी केली असे डेव्हिड डिरिंजर याने सिद्ध केले आहे.

गणेशविद्येच्या या यंथात पृ. ८ वर एक सर्व भाषिक तक्ता दिला असून मूळच्या मोहेश्वरी ब्राह्मीपासून भारतातील सर्व लिपि कशा तयार झाल्या याचा यंशूक्त दिलेला आहे. इतकेच नव्हे, तर पश्चिमेकडे फोनेशियन, ग्रीक, रोमन, नवेटिअन, अरेबिक व उर्दू या लिप्या, तर पूर्वेकडे सिंहली, ब्राह्मी, मलायी, बोर्निओ, जावा, कंबोज या लिप्यांचा आधार भारतीय मोहेश्वरी ब्राह्मी, कशी आहे याचे वर्णन आहे. हा तक्ता जर खरा मानला तर, प्राचीन भारतीयांनी पूर्व-पश्चिमेकडे आक्रमण करून कसे लिपि प्रमुख स्थापन केले होते, हे पाहून अंतःकरण हेलावून जावयास पाहिजे. यासाठीच भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता आजही कायम आहे.

(१) सनपूर्व १६ व्या शतकापर्यंत लिपि ही चित्रमय होती. दरवाजाचे चित्र काढून ङ वर्ण दाखविला जाई, अगर तरवारीचे चित्र काढून त वर्ण दाखविला जाई. मेक्सिको संस्कृतीमधील लिपि चित्रमयच होती आणि निकलसन नावाचे मंगकाराने तशी अनेक रंगीत चित्रे आपल्या यंथात उद्धृत केलेली आहेत.

(२) देवनागरी लिपि विशिष्ट उच्चार स्वरावर कंठ्य, ओष्ठ्य, दंत्य इ० वर आधारित आहे, पण इतर भाषांना हा आधार नाही.

(३) ब्राह्मी व इतर काही वर्णांतील हे साम्य पहा—

अक्षर	ब्राह्मी	नवेटिअन	अरेबिक	पर्सियन
प	𑀧	𐤕	ﻁ	پ
र	𑀲	𐤓	ﺭ	ر
ल	𑀭	𐤌	ﻝ	ل

सारांश ओंकारशक्तीमधील घटकावयव निरनिराळ्या तऱ्हेने घसवून, णिक ग्धणजे मुक्ता (•) देऊन लिपी तयार केलेली आहे, हे उघड आहे. क लिपीमध्ये याप्रमाणे अलिफ-येजीम या वर्णांपासून रे-झीन-ते या २२

वर्णोपेक्षा १६ वर्णांमध्ये साम्य आढळते. भारतीय ओंकारशक्ति घटकायवानी इतर भाषिण्याच्या लिपि कदा तयार झालेल्या आहेत, हेच येथे प्रामुख्याने दाखवायचे आहे.

गणेशपिचेंतील घटकायवानी मराठी भाषेतील वर्ण कसे तयार होतात ते पहा या प्रत्येकात अकार अवयव, चंद्ररेषा व माना आहे.

अ घ ज ङ द य र ल

याचप्रमाणे रोमन लिपीमध्ये हे अवयव आहेत.

B D K L M P S Y

ओंमचा आकार काढण्याचे दोन प्रकार आहेत. पहिला प्रकार हा वैदिक ओंकार होय. आणि त्याची जाहति जशी काढतात :—



१ अकार, २ उकार, ३ मकार (मस्तकावरील महामंडल म्हणून ० चिन्ह वापरतात आणि घर चंद्रकोर आहे.)

ओंकारचा दुसरा प्रकार असून त्याला पौराणिक ओंम म्हणतात.



वरीलप्रमाणेच अकार, उकार व मकार समजावे. याचेच स्वरूप पुढे ॐ हे रूढ झालेले आहे.



सारांश, याचे घटकावयव एकूण सहा होतात, आणि याच अवयवाची निरनिराळी माडणी करून आवश्यक त्या माना जोडल्या म्हणजे वर्ण तयार होतात. कोणी माना पुढे जोडतात, कोणी मागे जोडतात. काही ठिकाणी अर्ध माना तर दुसरे ठिकाणी पूर्ण माना जोडलेली असते. उदाहरणार्थ, वरील अ वर्णात तीन घटकावयव आणि एक पूर्ण माना आहे. तसेच रोमन B मध्ये

दोन अवयव आणि पूर्ण माना मागे जोडलेली आहे. याचप्रमाणे वरील सर्व वर्णांत अगर इतर भाषीय वर्णांत साम्यता पाहता येते आणि ज्यानी वर्ण तयार केले त्याचे कौतुक केल्याशिवा राहवत नाही.



मालील निवरणाचा आणि चमत्कारासारख्या सगोथकाच्या मताचा विचार केला की जसे स्पष्टपणे दिसते की, ब्राह्मी लिपीचा वापर करणारे सूर्यवंशीय भारतीय अरबस्तान, इराणमध्ये गेल्यावर तेथील काही स्थानिक शब्दांचे मिश्रण करून जी लिपि तयार झाली तीच अरबी आणि उर्दू लिपि झाली. वरील उतान्यात एन सायहोपिडीया ऑफ इस्लाम कबूल करतो की, अरेबियन भाषेचे मूळ समजलेले नाही.

लिपिपद्धति जशी भारतीय आहे, तशी कालोद्देश्य करण्याची पाणी. अरेबिक पद्धतीही भारतीयच आहे, मात्र त्याला त्यांनी अबजद पद्धति असे नाव दिले आहे. भाषेतील पहिले चार वर्ण अल्फ, बे, जीम, दाळ, यातील प्रत्येकाचे अद्याक्षर घेऊन अबजद शब्द तयार केला आहे. त्याचक्रमाने इतर वर्णांचे गट तयार केले असून त्यांना हवज, हतय, कलमन, सजपस, आणि करशत अशी नावे दिलेली आढळतात. प्रत्येक वर्णाचे मूल्य ठरविलेले आहे. जसे अनजद म्हणजे १, २, ३, ४ ही मूल्ये झाली, हवज = ५, ६, ७, हतय = ८, ९, १० इ० एखाद्या शब्दात येणाऱ्या अक्षरांच्या मूल्यांची बेरीज करून इष्ट सख्या काढता येते. महम्मद पैगबरने कुराण लिहीपर्यंत अरबी भाषेत विशेषेसे साहित्य नव्हते. पैगबराचा देहात शक ५५४ मध्ये झाला.

पण अक्षरमूल्यांच्या बेरजेने सख्या काढण्याची पद्धति भारतीय जाय समाजात फार प्राचीन कालापासून रूढ आहे. ब्राह्मणग्रंथ व श्रौतयूनादि साहित्यातील क्षेत्रात याचा उल्लेख आढळतो. पहिल्या आर्यभट्टाने (शके ४२१) आपल्या 'आर्यसिद्धांत' या ग्रंथात अक्षरमूल्यांच्या बेरजेने सख्या सांगण्याच्या पद्धतीचा वापर केलेला आहे. तसेच घराहमिहिर या पंडिताने आपल्या 'पचासिद्धिना' या ग्रंथात शब्दसंकेत वाचन पद्धतीसोबतच अक्षर मूल्यांचा उपयोग करून ४२७ शकामील स्पष्टरीतीने सांगितलेला दिसून येतो. साराश पाहू, अरबी भाषेत वापरलेले सिद्धांत, त्यापूर्वी निदान दीडशे वर्षे तरी भारतीयांना माहीत होते हेच स्पष्टपणे दिसते.

(देवीसिंहजी चौहान, इतिहास व संस्कृति, त्रैमासिक जुलै १९६९)

मिल ड्यूरॉट या अमेरिकन लेखकाने भारतीय संस्कृतीचा सखोल अभ्यास करून 'भारतीय संस्कृति' नावाचा सद्योधनपर ग्रंथ प्रसिद्ध केलेला आहे. त्यामध्ये वरील काही उदाहरणाप्रमाणे भारताने अनेक दाखनात फमालीची प्रगति केलेली होती, याचे श्रद्धा मान्य करून निरपेक्षवृत्तीने त्याचे मूल्यमापन केलेले आहे. काही दाखने खालीलप्रमाणे आहेत.

(१) आर्यभट्टाने सिद्धांत मांडला 'पृथ्वी गोल असून ती स्वतःभोवती फिरते' हा सिद्धान्त युरोपातील वैज्ञानिकांचे नितीदरी घातके आधी मांडला.

(२) 'गुदत्वामर्षणाने पृथ्वी सर्व वस्तूना आपल्याकडे ओढते' हा विद्वान्त न्यूटनच्या आधी भारतीयानी मांडलेला आहे.

(३) पाश्चात्य दोन महापुरुष जार्जिमिडीस आणि अपोलोनियस यांच्या प्रतिभेच्या आराख्यातही जगगणितातील शून्याची उपयुक्तता आली नाही, ती भारताने इतराना दिली, असा निर्वाळा लावला हा लेखक देतो

(४) दशमानपद्धति आर्यभट्ट आणि ब्रह्मगुप्त यांनी अरब ख्रिस्ता यांच्या नितीतरी पूर्वी भारतात प्रचारात आणलेली होती

(५) जीगणितातील अनेक चिन्हांचा शोध आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त व भास्कराचार्य यांनीच केलेला आहे तसेच त्यांनी 'नेगेटिव्ह क्वांटिटी' ची कल्पना व 'परभ्युटेशन अँड कॉम्बिनेशन'चे काव्यमय नियमपद्धति तयार केलेली होती

(६) होकाराचा वापर भारतीय खगोलीय दोन हजार वर्षांपूर्वी करीत असत अर्थात् ते यत्र म्हणजे तेलाच्या वाडग्यात लोखंडी मासा, उत्तरेकडे निर्देश करणारा तरंगत ठेवीत असत

(७) अशुशक्ति कपना भारतीय कणाद व अन्य ऋषिमुनींची होय

(८) गौतमबुद्धाचे समयी भारतीय तत्त्वज्ञान प्रथम पायथोंगोरस या विद्वानाने भारतातून तिऊडे नेऊन, नंतर सॉक्रेटिस प्लेटोमार्फत जगाला दिले.

(९) रसायनशास्त्रातील भारताची प्रगति नेत्र दिपवणारी होती ख्रिस्त पूर्व काळातच नागार्जुन याने पायावर अनेक प्रयोग करून एक समय ग्रथच तयार केलेला होता कातडी कमावणे, कापड रंगविणे, काचा तयार करणे, भस्मे तयार करणे, अर्क गाळणे, गुगीची औषधे तयार करणे, उष्णतेशिवाय प्रकाश निर्माण करणे, पोलादाला पाणी देणे इ० इ० अनेक रासायनिक क्रिया त्यांना अवगत होत्या

(१०) वैद्यकशास्त्रात आश्चर्यकारक प्रगति होती सुधूत व चरक हे या शास्त्रातील प्रकांड पंडित जन्मून, रोगनिदान, औषधोपचार व शल्यचिकित्साशास्त्र पराकोटीला पोहोचलेले होते प्लॅस्टिक सर्जरीचा प्रयोग त्यांनीच प्रथम केलेला आहे शरीराचा जवयव तोडणे, ओटीपोट फाडणे, मोडलेली हाडे बसविणे इ० ज्ञान होते सारांग, गॅरिसन नायाचा लेखक म्हणतो की, 'धमनी शिवण्याच्या क्रिसेरेरीज सग मोठ्या शस्त्रक्रिया प्राचीन भारतीय करीत असत '

(११) नाडीपरीक्षा, हृदयाचे स्पंदन आणि भ्रूणपरीक्षा यावरून रोगाचे

निदान केले जात असे. लुई पाश्चर याने देखीपर औपधी लस गोधून काढली हे पुरे नसून, सहाय्या शतकात वैद्यांना देखी रोचण्याची कला अवगत होती.

प्राचीन भारतीय अस्मितेची आणि विचारवैमवाची संपूर्ण जाणीव करून घेतल्यावर, लेखक विल ड्यूराट मोसळ्या मनाने निर्वाळा देतो की, ' निःपक्षपाती निसर्ग आणि शत्रुत्व करणारा काळ, याच्यापरोवर चाललेल्या दैनंदिन झगड्याने, पाश्चात्य संस्कृतीचे पुरस्कर्ते थकूनभागून गेले, म्हणजे शेवटी समर्पण आणि शांति या पौर्वात्य तत्त्वज्ञानाकडे, ते अधिक सदिष्टतेने पाहू लागतील. '

प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास करूनच आपल्या श्रेष्ठतम अस्मितेची जाणीव प्रत्येक भारतीयाने करून घेतली पाहिजे, पाश्चात्यांच्या अधानुसरणाने ते कार्य माध्य होणार नाही.

वर म्हटल्याप्रमाणे, विल ड्यूराट याने जरी भारतामधील अनेक दलानातीत मूलस्थाने मान्य करून, ऋण मान्य केले असले तरी पाश्चात्य संशोधक त्यामध्ये प्रगति करीत आहेत आणि ज्ञानाची जी प्रक्रिया त्यांनी अनुसरली, त्यामुळेच आमच्या प्राचीन वैमवाची श्रेष्ठता आम्हाला समजली, या त्यांच्या मार्गदर्शनानेच भारतीयानी सदैव त्याचे ऋणी असले पाहिजे.

तात्पर्य प्राचीन भारतीयानी संस्कृतिवर्धनासाठी रूढी घोडदौड केली त्याचाच हा पुरावा म्हणता येईल.

Ann Arhur (U S A) गानी सन १९६७ साली जागतिक पौर्वात्य देशांच्या प्रतिनिधींची सभा भरून तेथे प्राचीन संस्कृतींमधील निरंध वाचण्यात जाणे. विशेषतः तुर्कस्तान, मंगोलिया, माचुरिया या देशांविषयी जास्त होते. तेथे असे सांगण्यात आले की, टर्कीमधील प्राचीन ग्रंथ हे उडगर (Ugar) लिपीमध्ये असून, शराचशा संस्कृत ग्रंथांची ती भाषातरे आहेत. साप्रत त्यांची भाषातरे ब्राह्मी लिपीच्या आधारे टर्कीश भाषेत केली आहेत. त्यातील नाही शब्द पहा—

- | | |
|--------------------|----------------|
| १. निष्णु = निसर्ग | २. पान = वडीर |
| ३. ऋषि = इर्ही | ४. जातक = चीडक |

सुरंगप्रभासून, सद्धर्मपुलरिक्, मैत्रेयसून, मैत्रेयसमिति, प्रहारक्षिता, चित्त-मान इ. ग्रंथांची भाषातरे तेथे आढळतात.

मंगोलियामध्ये अनेक दुर्मिल संस्कृत ग्रंथांचे रक्षण केलेले आहे. सचिन निपटुरता अग्रगदाया याचा तेथील व्याकरणापर संस्कृत भाषेप्रमाणेच पगडा असण्याचे दिसून येते.

भारतीय संस्कृत भाषेचा पगडा तेथे केव्हा बसला, हे जरी निश्चितपणे सांगता येत नसले तरी भारतीयांनी त्या प्रांतावर सांस्कृतिक आक्रमण केलेले होते, असे म्हणता येते.

(प्रो. लोकेशचंद्र, दिल्ली)

युरोपातील स्लाव भाषेत बरेचसे संस्कृत शब्द आहेत, असा शोध श्रीमती गुसेवा (रशियन) यानी लावलेला आहे. जसे—

वरण = येरण, मोश = मोसोश इ०

आधुनिक प्रमुख धर्मग्रंथ

या भूमितलावर मानवाची आज उत्पत्ति झाल्या दिवसापासून आजतागायत अनेक धर्मसंस्था, शासनसंस्था होऊन गेल्या. दैनंदिन वागणुकीसाठी त्यांनी काही राजकीय व धार्मिक बंधने पाळलेली आहेत असे दिसत येते. ईश्वरासंबंधी प्रत्येकाच्या काही श्रद्धा निर्माण झालेल्या आहेत व त्याचे मार्गदर्शन परमेश्वर कोटीतील धार्मिक गुरूंनी केलेले आहे. याप्रमाणे आजवर कमीत कमी ३० तरी धर्मसंस्कृति तयार झालेल्या असून त्यापैकी इजिप्त, बॅबीलोन, हिटाइट, मिश्र, ग्रीक, रोमन, वेड, ट्युटोन, इ०, मय, ऑस्ट्रिक इ० अनेक संस्कृति संपूर्ण लोप पावलेल्या आहेत. असे असले तरी अद्यापही अनेक संस्कृति आपल्या आगळ्या वैभवाने चमकत आहेत. त्यातील काही आपण पाहू.

भारतीय संस्कृति

चार वेद, १८ पुराणे, उपनिषदे, मनुस्मृति, रामायण, महाभारत इ० अनेक महान ग्रंथांचे दर्शन या संस्कृतीमध्ये घडते. हे ग्रंथ किती प्राचीन आहेत, याबद्दल जरी काही मतभेद असले तरी ते इतर संस्कृतीपेक्षा प्राचीनतम आहेत, हे संशोधक मानतात. भारतीय संस्कृतीमध्ये कालमानाप्रमाणे आणि परिस्थितीच्या रेंज्यामुळे कसकसे बदल घडत गेले, समाजाचे परिवर्तन कसे झाले आणि हा पंथ सर्वव्यापि कसा बनत गेला याचे दर्शन, या ग्रंथांचे वाचनाने घडते. विशेषतः उपनिषद काळी पारमार्थिक चिंतन अत्यंत पराकोटीला पोहोचले होते, याची कबुली सर्वच देतात.

बौद्ध संस्कृति

सनपूर्व सहाव्या शतकात या संस्कृतीचा उदय गौतम बुद्धाच्या जन्माने झाला. बौद्ध देवता प्रकरणात (भाग ३) यासंबंधी चोटक उद्‌हापोह झालेला आहे. यातील मुख्य धर्म म्हणजे त्रिपिटिका असून विनयपिटिका म्हणजे धार्मिक बंधने, सूतीपिटिका म्हणजे धर्माची शिकवण आणि अभिघामपिटिका म्हणजे अध्यात्मज्ञान

याचा त्यात समावेश आहे, याविषय प्रथमपद म्हणजे मद्गुणाने दर्शन घडवितात हा मध्य आहे.

जैन संस्था

महाराष्ट्र हा या धर्मप्रवाचा मध्यप्रदेश भागात जातो आणि याचा ऊत्पत्ती जैन देवता (भाग ३) मध्ये जाणवतो आहे. या पवित्रांनी अशी शक्ती आहे की, प्रत्यक्ष जन्म घेण्यापूर्वी हे ब्रह्मत्त्व मातेच्या उदरात असताना, तिच्या १४ वेळा भविष्यवादी स्वप्ने पडली, की तिचे उदरीत जन्म घेताना पुढे महान् धर्मरक्षा होणार आहे. आगम, उद्दिष्ट, जग या नावाने यांनी धर्मप्रवर्धन अर्थात ते एकूण ८४ आहेत, जेणे वारी गुण मानतात. शेनोदर पर्वत ४५ मानतात, तर शिवार पर्वत ३३ मानतात. शारांग, धर्मप्रवर्धने दाखविली या पंथांनी पंचनामयता नाही.

शिव

गुलनामक याने सन १५०० च्या सुमारास या पंथाची स्थापना केली असून मध्यप्रदेश हा प्रमुख धार्मिक मध्य देश. त्याचा आदिमध्य सन १६०४ च्या सुमारास ५ व्या शुरुवात होताना झालेला असून परनाम्य शिवाने मध्ये वसले, मत्तानी, उत्तम मद्गुणी यत्न मध्ये ठेवले, याचा ऊद्वेग करणाऱ्या २९४८० श्लोकवचना त्यामध्ये आहेत. महाराष्ट्रीय सन नामदेव, यानेही वारी श्लोक त्यामध्ये केलेले आहेत. या पंथातील दक्षारा गुण गोविंदसिंह याने दक्षनाम मध्य लिहिले असून तोही मान्यता पावलेला आहे.

इस्लाम धर्म

या धर्माचा स्थापक मद्गुण पैगंबर सन ५७० मध्ये जन्म पावला असून सन ६२२ मध्ये जेव्हा तो मक्केमधून मदिना येथे गेला, तेव्हा या धर्माची स्थापना झालेली आहे असे मानतात. मदिना शहर त्याच्या अनेक अनुयायी मिळाल्यावर, तो परत मक्केवर चालू करून आला. ते शहर मिळून येतले व धर्मस्थापनेचे काम पुढे चालू गेले. याने ६२ व्या वर्षी म्हणजे सन ६३२ साली तो पैगंबरवादी झाला. आजमितिथ या धर्माचे सुमारे २५ कोटी अनुयायी असतात. कुराण हा धर्मप्रवर्धन असून त्यामध्ये ११४ सुरा असता. प्रकरणे आहेत. प्रत्येक प्रकरणाची श्लोकसंख्या कमीजास्त आहे. देवादिदेव असा हा एकमेव सर्वसमर्थ असून, तो सर्व ज्ञानगारा, प्रेरणागारा, पाहणाऱ्या, बोल्णाऱ्या व सर्वत्र मल्लेला असा आहे असे जरी असले, तरी त्याचे शिष्य अनुकर, ओमर, जोयामन, अली यानी पुढे निरनिराळी खलिफा पीढी स्थापन वेढ्यानुळे व

उपपत्ति वाढल्यामुळे आजमितीस या धर्मातही ७५ च्या वर निरनिराळे पथ आहेत.

इसाई

ज्यू धर्माच्या तत्वातून या पंथाचा उगम दोन हजार वर्षांपूर्वी झाला आणि त्या दिवसापासून इसवी सन चारू झालेला आहे. यासाठी पूर्वीचे काही ज्यू ग्रंथ या धर्माचेही ग्रंथ मानलेले आहेत. जोल्ड टेस्टामेंट व न्यू टेस्टामेंट, तसेच मॅथ्यू, मार्क, ल्युक, जॉन यांची जीसससंग्रहीची वर्णने व प्रतिपादने हेही धर्मग्रंथ मानले जातात. रोमन सम्राट कॉन्स्टेन्टाईन याने प्रथम या धर्माचा स्वीकार करून त्याने प्रजेलाही स्वीकारावयास लावल्यामुळे पुढे याची भरभराट जगभर झाली. बायबल या धर्मग्रंथाची सुमारे १००० भाषांमध्ये भाषांतरे झालेली असून सुमारे साठ कोटींचेवर या धर्माचे अनुयायी सर्वत्र मिळुरलेले आहेत.

झोरोस्ट्रियन

अहुरमज्ज हा या पंथाचा मुख्य देव होय. या पंथातील अनुयायी जसे मानतात की, याचा जन्म सनपूर्व सुमारे सहा हजार वर्षे झालेला असामा. जसे जरी असले तरी ऐतिहासिक दृष्ट्या तो सनपूर्व सातव्या शतकात झालेला असामा. निश्चिंधुत्वाचा उपदेश या धर्माने प्रथम दिला. झोरोस्ट्राचा जन्म शाह्यानर, पंधरावे वर्षी तो आध्यात्मिक चिंतनाकडे आकर्षला गेला आणि वयाचे ३० वे वर्षी त्याला अहुरमज्जारून दैवी सदेश मिळाला त्या दिवसापासून आध्यात्मिक सदेशाप्रमाणे त्याने धर्मतत्त्वे प्रतिपादन केली. अवेस्ता (ज्ञान) हा याचा धर्मग्रंथ असून, त्याची मोठी पाच प्रकरणे आहेत. यास भागात पूजा, विधि आणि होमहवन; त्रिस्तेरदात दैनंदिन पूजाविधि; चेदिदादमध्ये धर्मगुरूची वागणूक, निश्चिंतपत्ति, शास्त्र, ब्रह्मज्ञान इ० इ० विषय आहेत. खोर्दाद, अवेस्ता आणि यष्ट हेही धर्मग्रंथ आहेत.

या धर्मासंग्रही विशेष लक्षात ठेवण्याजोगी गोष्ट म्हणजे यातील अनेक तत्त्वे ज्यू व इसाई धर्मसंस्थापकांनी जात्मसात केलेली आहेत. जोल्ड टेस्टामेंट मधील अनेक राजांची नावे जोशिया, सायरस, दरिजस, जहामुअेरस इ० ही त्या धर्मातील आहेत. जीससच्या जन्मवेळी त्याला पाहण्यासाठी आलेला मागी नागाचा धर्मगुरू हा झोरोस्ट्रियन होता. तसेच बायबलमधील सतन (राक्षस), राक्षस, पन्था, उद्धारकर्ता, पुनरुत्थान व अंतिम न्यायनिवाडा या गोष्टी त्या धर्मातूनच घेतलेल्या आहेत. इस्लाम आत्ममरणानंतर या धर्माची पिछेहाट होऊन संप्रत भारत व इतर देशात याची तुरळक वस्ती आहे.

ज्युडाइझम

यालाच हेब्रु पंथ असे म्हणतात. सनपूर्व बाराव्या शतकात याचा उदय झाला असे मानतात. प्रथम ही एक मटकी रानटी जमात असून उदरनिर्वाहासाठी आक्रमणशील होती त्यामध्ये नरबर्लीचीही रुढी होती. अनेक घेताना भेटी देत असताना, तेथील संस्कृतीबरोबर याचा संघ येत गेल्याने परिस्थितीनुसार अनेक तत्त्वप्रणाली त्यांनी आत्मसात करून आपल्या पंथाची तत्वे निश्चित केली. यामुळेच इजिप्शियन, यॅथीलेन, हिटाइट संस्कृतीमधून यांनी काही तत्वे घेतलेली दिसतात. अब्राहम जरी त्याचा प्रमुख देव असला, तरी अनेक धर्मप्रचारक हे प्रत्यक्षात देव मानले जातात. त्याची श्रद्धा आहे की, त्याचा उद्धारकर्ता देव अवतार घेणार आहे. याच भावनेनून जीशसचा जन्म झाल्यावर त्या दृष्टीने त्याकडे पाहिले. पण रोमन साम्राज्याचे जू शुकालून देण्याचा त्याने जन्मजात लढवय्ये असलेल्या ज्यू लोकांना उपदेश केला नाही. उलट याचीचा संदेश दिला. यामुळेच त्यांनी जीवसला आपला धर्मगुरू मानले नाही. आपला उद्धारकर्ता अयत्तरणार आहे अशीच त्यांची नित्य मानना आहे. ओल्ड टेस्टामेंट हा त्याचा धर्मग्रंथ असून, ताळमंड हा दुसरा ग्रंथ आहे.

शिंदो धर्म

जपान देशात हा प्रचलित आहे. सुमारे १४६० वर्षे हा धर्म या देशात अव्यादित चालत आलेला असून याचा प्रमुख धर्मग्रंथ कौजिकी आहे. यामध्ये पूर्व इतिहास दिलेला आहे. सन ७१२ साली याची निर्मिति झालेली असून त्यामध्ये मानवपूर्व उत्पत्तीचा इतिहास आणि राजवंशाचा इतिहास भरलेला आहे. सन ७२० साली निहोंगी नावाचा भारतीय पुराणग्रंथप्रमाणे राजवंशावळी आणि त्याचे वर्तुल याचे वर्णन करणारा ग्रंथ तयार झाला. इंगिशिकी आणि भॅन्योशू हे आपली ग्रंथ आहेत व ते काव्यमय आहेत.

याचे धर्मग्रंथाप्रमाणे जपानी प्रदेश हा परमेश्वराने भूतलावर प्रथम निर्माण केला व पहिला राजा हा सूर्यवंशी होता, त्यामुळे त्यांची अर्धा श्रद्धा आहे की, ही भूमि निश्चिने मध्यभागी असून येथील राजवंशाची सत्ता सर्व जगावर चालली पाहिजे. या देशात सूर्य ही स्त्रीलिंगी देवता आहे (Sun Goddess). या पंथाचे

१. टीप—भारतीय संस्कृतीने पूर्वदिशेकडे आक्रमण इसवी सनाच्या सुरवातीला केलेले आहे असे इतिहास सांगतो आणि आक्रमक सूर्यवंशीय लोक होते. या पंथाच्या स्थापनेचा काळ आणि पहिला राजा सूर्यवंशीय होता ही गोष्ट ध्यानात घेतली म्हणजे सूर्यवंशाच्या अक्रमक वृत्तीची प्रचिती येते.

प्रथम नांव कामी-नो मिची असे होते. परंतु चायनीजमध्ये त्यांचे भाषांतर शिन-टाओ = शिंदो असे झाले आहे आणि तेच रूढ झालेले आहे.

या पंथातील देवतांची संख्या १०० पर्यंत दिलेली असून मानव ज्याप्रमाणे संसारी जीवन व्यतीत करतो, त्याप्रमाणेच त्याचाही जीवनक्रम चालत असतो. तेथील राजा मिक्केंडो हा सूर्याचा अंश असल्याने त्याचा मानमरातव देवताप्रमाणे ठेवतात.

टाओइझम

चीनमध्ये प्रामुख्याने तीन धर्मग्रंथ चालत होते. पैकी टाओइझम हा पंथ लाओत्से यानी स्थापन केला आहे. हा धर्मवेत्ता सनपूर्व ६०४ ते ५१७ पर्यंत होऊन गेला. भारतामध्ये व्यासांनी ज्याप्रमाणे पूर्वीच्या धर्मतत्त्वाचे सूत्रीकरण केले, त्याप्रमाणे यानेही पूर्वीच्या धर्मतत्त्वाचे सूत्रीकरण करून पंथाची निर्मिति केलेली दिसून येते.

टाओ (Tao) याचा अर्थ इतरांचे की, ब्रह्मज्ञानी, अध्यात्मिक जीवन जगून परमेश्वराप्रत पोहोचणे. दुष्ट कृत्याची भरपाई माणसांनी चांगल्या कृत्याने करावी असे तो सागत असे. त्याच्या जीवनात त्याला फारसे अनुयायी मिळाले नाहीत. पण इसवी सनाच्या सुरुवातीचे शतकात त्याचा मोठेपणा लोकांच्या ध्यानी येऊन त्याला देवपण प्राप्त झाले. त्यासंबंधी अनेक कथा प्रसारात आल्या आणि हे परमात्म तत्त्व आपल्या मातेच्या उदरात ७२ वर्षे होते व नंतर जन्मास आले. इतके मानण्यापर्यंत अनुयायांची मजल गेली. सनपूर्व २१२ साली सम्राट शी-यांग-टी याने हा धर्मपंथ स्वीकारून त्याचा जोरात प्रचार केला. फॉन्कुशिअस पंथाच्या धर्मग्रंथाची होळी करण्याइतपत त्यांची मजल गेलेली होती.

त्याचे धर्मग्रंथ म्हणजे टाओ-ते-किंग ज्यामध्ये सर्व धर्मतत्त्वे निवेदन केलेली आहेत, आणि दुसरा यांग-झीची सूत्रे ज्यामध्ये लाओत्सेच्या अनुयायांची निरनिराळी भाष्ये संग्रहित केलेली आहेत. याव्यतिरिक्त चार्ड-शांग कांग-यिंग-पिअन नावाचा आणखी एक ग्रंथ आहे. यामध्ये रानटी काळातील मूल व्यवहाराचे वर्णन असल्याने सुधारणावादी त्याकडे विशेष लक्ष देत नाहीत. सांप्रत काळाचा टाओइझम मात्र पूर्वीच्या तत्त्वाचा राहिलेला नाही. पूर्वीच्या धर्मतत्त्वाची जागा अनेक देवमत, राक्षसी वृत्ति, जादुटोणा, व गूढज्ञान यानी घेतलेली दिसते. या पंथाचे अनुयायी ५ कोटी आहेत.

फॉन्कुशिअन

लाओत्सेच्या नंतर पन्नास वर्षांनी हा धर्मवेत्ता जन्मास आला असून दोघांच्या गाठीभेटी झालेल्या होत्या. त्याचा जन्मकाळ सनपूर्व ५५१ ते ४७८

असा समजला जातो. सनपूर्व २४०० वर्षे चीन देशात काही धर्मसंस्कृति होती आणि ती अनेक शतके तशीच चालतही होती. तिचे सूत्रीकरण कान्फुशिअस व लाओत्से यांनी केलेले दिसते आणि याज्ञसाठीच धर्मपथाना ही नावे आली आहेत. राज्याचा मुख्य न्यायाधीश म्हणून सेवानिवृत्त झाल्यावर त्याने धर्मग्रंथ रचनेकडे आणि प्रसारामुळे लक्ष दिले व वयाचे ७२ वर्षी तो इहलोक सोडून गेला. त्याच्या पश्चात अनुयायांनी या पंथाचा जेष्ठदार प्रचार केला. आजमितीस या पंथाची सुमारे तीस कोटी संख्या, चीन, मलया वगैरे भागात पसरलेली असावी.

शू किंग (इतिहास), शीह किंग (श्लोक), ली-की (धार्मिक ग्रंथ), आय किंग (धार्मिक बदल) इ० दहा धर्मग्रंथ असून लुन-यु हा कान्फुशिअसचा वेचें असणारा यथ सर्वसाधारणपणे अधिक लोकप्रिय आहे. कारण त्यामध्ये त्याचे अनुभवाचे बोल एकत्रित केलेले आहेत.

आपण काही धार्मिक संस्कृतींचा इतिहास वर पाहिला आहे. सर्व पंथांमध्ये उत्तम कर्तव्याचा ऊहापोह केलेला असून बहुधा सर्वांची शिक्षण समान असल्याचे दिसून येते. धर्मश्रद्धा, मानवाची कर्तव्ये, मानव कर्म, आज्ञापालन, पाप, पुण्य, पापनिवेदन (पश्चात्ताप), राग, द्वेष, दान, सहाय्य, न्याय, प्रेम, बंधुत्व, शमा, कुटुंबसंस्था, सौख्य, शांतता, धैर्य, युद्ध, संपत्ति, उत्सुकता, चिंतन, मार्गदर्शन, मावीजीवन इ० अनेक विषयावर सर्व पंथांचे विवरण समान आहे, अथेच आपणाला दिसून येईल. उदाहरणादाखल यातील काही विषय घेऊन अधिक स्पष्टीकरण करतो.

धर्मश्रद्धा

भारतीय—श्रद्धा ही ग्राहणपणाकडे नेणारी वाट आहे. मानवाच्या अंतःकरणात जर तळमळ असेल तर ही श्रद्धा त्याला आपोआप प्राप्त होईल. त्याची अनन्य श्रद्धा आहे, तोच परमेश्वराचा लाडका होय.

बौद्ध—सद्गुणी जीवनासाठी धर्मश्रद्धा ही आवश्यक आहे. श्रद्धेचे फळ त्याला मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. श्रद्धेमुळे मानवाचे माग्य उजाळते.

जैन—श्रद्धावान मगसने अचूक मार्ग आप्रमण केलेला असतो, त्याने आपली श्रद्धा सदासर्वकाल जाग्रत ठेवावी.

झोरोस्त्रियन—श्रद्धावान मगसाला उत्तम जीवन आणि अमरत्व प्राप्त होते. गहाण्या लोकांना धर्म श्रद्धावानांची सर्व पापे नाहीशी करील.

इस्लाम—मानवाने परमेश्वराच्या ठायी श्रद्धा ठेवल्यास तो सदैव त्याचा पार्श्वभासा होईल. श्रद्धावान भक्तच परमेश्वरी कृपेची इच्छा करतो.

इसाई—श्रद्धा ही आवश्यक आहे, पण ती कर्मानुसारिणी असावी. जो पूर्ण श्रद्धेने मागतो त्याला मिळते. बुद्धीला समज येण्यासाठी श्रद्धेची जरूरी आहे.

जुडाइझम—परमात्मा हा विश्वास असून, श्रद्धावानाचे रक्षण करतो. श्रद्धावान भक्त परमेश्वराकडून उत्तम पळाची इच्छा करू शकतो.

शिंदो—श्रद्धा ही मानवी जीवनाला आधारभूत आहे. किंचित संशयही मानवाला, त्याच्या मूळ स्वभावापासून दूर फेकू शकतो.

टाओइझम—अपूर्ण श्रद्धा ही श्रद्धाच होऊ शकत नाही. परमात्मा श्रद्धावानाची भरपाई पूर्णत्वाने करील, तर श्रद्धाहीन माणसाची भरपाई खोटेपणानेच पदरात घालील.

कन्फुशियन—अश्रद्धावान माणूस केव्हाही विजयी होणार नाही. यासाठी त्याने सर्वकाल श्रद्धावान राहिले पाहिजे. अक्षय्य मुखाचे ठिकाण अनेक श्रद्धाची अपेक्षा करित असले तरी परमेश्वर श्रद्धावान माणसाची पाठपुरवणी करित असतो.

विश्ववंधुत्व

भारतीय—सूत्र मनुष्य शत्रु-मित्र, आपला-परका यामध्ये कोणताही आपपरभाव मानीत नाही, सर्वांना समान वागणूक देतो. जो खरा मित्र आहे तो सर्वकाळ तुमच्या याजूलाच राहील.

बौद्ध—मित्र हा एक मौलिक राजिना आहे, म्हणून त्याला बंधूप्रमाणे बघताळावे. मानवाना उत्तम सद्गुणी माणसेच आपले मित्र करावेत, म्हणजे ते बंधू होतील.

जैन—सर्वांना समान वागणूक द्या. सर्वांना सर्वकाळ आपले बंधू माना. मानवाप्रमाणेच पशूंना वागणूक द्या, तेही तुमच्या बंधूप्रमाणे वागतील.

झोरोस्ट्रियन—प्रत्येकाचा मित्र हा पवित्र माणूस असावा. पवित्र बांधव सर्वांना पवित्र करून सोडील.

इस्लाम—सर्व मानवजात ही एक कुटुंबसंस्था असून सर्व एकच होत. सर्व मानव हे एकमेकांचे बंधू असल्याने, त्यांनी त्याप्रमाणे वर्तन करावे, जे या रीतीचे वर्तन ठेयतात, त्यावर परमात्मा प्रीति करतो.

इसाई—सर्व मानवजात हे एकमेकांचे बंधू होत. ज्याप्रमाणे परमेश्वरा-जवळ आपण वागतो, तसेच इतर बांधवांबरोबर वागोवे. एखाद्या बंधूचा दुष्टपणा करणे हे पाप आहे. सर्वत्र विश्ववंधुत्वाचे नाते जोडावे.

जुडाइझम—परमेश्वराने सर्व मानवाना बंधूप्रमाणे निर्माण केले असून त्याप्रमाणे त्यांनी वागावे. बंधुमात्राने वागणे हे त्यांच्या हिताचेच आहे. या रीतीने वागले असता, परमेश्वर कृपा करून त्यांची भरभराट करील.

शिंदो—अंतरिक्ष हा सर्वांचा पिता आणि भूमाता ही सर्वांची माता होय. यासाठी सर्व मानव हे बंधू असून, त्याप्रमाणे त्यांनी वागावे. असे वर्तन केल्यास देशद्रोह आणि दुःख यांपासून दूर राहील.

टाओइझम—सरा मित्र जोडण्यासाठी बंधुत्व आणि दया या गुणाची नितात जरूरी आहे. बाजारात पदार्थांची विक्री करताना मानवाची जी वृत्ति असते, ती मित्र जोडताना चांगल्या माणसाची असू नये.

कॉन्फुशियन—मित्रत्व, बंधुत्व हे प्रमुख सद्गुण आहेत. यांभोवती अनेकाना जमवावे आणि बंधू म्हणून मानावे. सगळे माणसे जे बंधुप्रेम देऊ शकतील, त्यांनाच जवळ करतील.

मरणानंतर जीवन

भारतीय—शरीरातील आत्मा मरणसमयी शरीराचा नाश करून दुसऱ्या नवीन सुंदर शरीरात पदार्पण करतो. पूर्णत्वास पोहोचलेला शक्ती अमर होतो. मरणानंतर उत्तम सत्कृत्ये तेवढी अमरत्व पारतात.

बौद्ध—सद्गुणी माणसाना मरणानंतर स्वर्ग हा आनंददायक व परम सुख देणारा आहे. जो प्रामाणिकपणे आणि सज्जपणाने भूमीतळावर वागला, त्याला स्वर्गात त्याचे फल मिळते. चांगल्या माणसाना पुन्हा येणाऱ्या जीवनात सुख मिळेल तर, दुष्ट माणसांना शाश्वत जीवनरुभ मिळणार नाही.

जैन—मरणानंतर पुनर्जन्म प्राप्त होईल, त्यामध्ये दुष्ट माणूस नरकात जाईल तर सद्गुणी स्वर्गाला जाईल व तेथे पूर्णत्वास पोहोचेल.

झोरोस्ट्रियन—पुनर्जन्मानंतर सद्गुणी माणूस सुखाने कालक्रमणा करील, तर दुष्ट माणूस पराकोट्याचा यातना भोगील. परमात्मा दुसऱ्या जगात राहतो आणि तेथे त्याच्या अनन्यभक्ताने स्वागत करतो.

इस्लाम—परमेश्वराच्या सेवेमध्ये ज्यांनी आपले आयुष्य व्यतीत केले, अशा गुणवान माणसाना शाश्वत सुखाचे वशीस मिळते. तो दयाळू परमात्मा, मरणानंतर अशा माणसाना आपल्याभोवती जमवितो आणि नंदनवनाचे सुख त्यांना प्राप्त करून देतो.

इसाई—मरणानंतर उत्तम होकासाठी परमेश्वराने बसतीस्थान निर्माण करून ठेवलेले आहे. जो परमेश्वराच्या आज्ञा पाळतो तो निरकाल जगतो. स्वर्ग

ही सुखाची जागा असून नरक ही शिथेची जागा आहे. मरणानंतर त्याच्या बऱ्यावाईट वागणुकीचा न्याय होईल व या जागा मिळतील.

जुडाइझम—मरणानंतर जड शरीर मातीत मिसळेल आणि आत्मा अमरत्वाचे ठिकाणी जाईल. ज्यांनी उत्तम आचरण केले आहे, त्यांना परमात्मा शाश्वत सुखाचे दक्षीय देईल आणि आत्मा त्यांच्याच संगतीत कायमचा राहील, कारण तो त्याचाच अंश आहे.

शीखधर्म—आचरणशील मनुष्य मरतो, तेव्हा तो आपल्या शाश्वत घराकडे जातो व तेथे शाश्वतपणे राहतो. स्वर्गामध्ये सदैव संतांची संगति त्याला प्राप्त होत असते.

टाओइझम—मानवाचे मरण म्हणजे आत्म्याचे आपल्या पूर्वाच्या घराकडे प्रयाण होय. गुणी आणि दहाणी माणसे मरणानंतर दुःख भोगणार नाहीत.

याप्रमाणे वर उल्लेखिलेल्या अनेक विषयांवर समान विचार दाखविता येतील, पण विस्तारभयास्तव मी त्याचे विवरण केलेले नाही. सांप्रतच्या प्रमुख पंधियांचे विचार सर्वत्र सारखे कसे आहेत, हे स्पष्ट करण्यास बरील तीन उदाहरणे पुरेशी व्हावीत.

(Sacred Writings of the World's Great Religions by S. E. Frost, published by New Home Library, Philadelphia, America, 1917 Edition, या ग्रंथाच्या आधारे बरील विवेचन केलेले आहे.)

धार्मिक वाङ्मयातील काही चमत्कार

आपला धर्मच इतरापेक्षा श्रेष्ठ असून त्याचे श्रेष्ठत्व भक्तांवर व इतर धर्मीयांवर विषविताना बहुतेक सर्व धार्मिक पंधियांनी अद्भुत घटनांची मालिका धर्मग्रंथातून विणलेली आहे. पण त्या घटना वाचीत असताना त्यातील फोडण्या संपाधारण माणसान्याही ध्यानात येतो. आपण जैन धर्मातील काही उदाहरणे पाहू म्हणजे या विधानाची सत्यता पटेल.

(१) ऋषभदेव या प्रथम तीर्थंकरांपासून, त्यांची उंची, जीवनमान दिलेले असून उंची ७०० फुटांपासून, शेवटचा महागीर याची उंची ११ फुटांपर्यंत व वयोमान ७ कोटी वर्षांपासून ७२ वर्षांपर्यंत दिलेली आहे पण हे अशक्य वाटते.

(२) नागकेताने एक यामविस्ताराएवढा पर्वत एका अगुलीवर उचलला.

(३) महावीराने पायाचे अगठयाने भूमि दाबली असता शोपनाग भीतीने थरथर कापू लागला.

(४) एका सर्पाने महारीराला दश केल्यानर त्याचे शरीरातून दूध गळू लागले, तरीही हा सर्प महारीरालाच्या सगतीमुळे ८ व्या स्वर्गात गेला.

(५) एका लहान भाड्यात उटोला घालण्यात आले.

(६) माणसाने अगावरील मळ काढू नये अगर अग राजवू नये.

(७) कोया नावाच्या नृत्यागनेने एका थाळीत मोहरीची रास करून, त्यामध्ये एक सुई उभी केली आणि त्यावर नाचली, तरी तिला रक्तास्त्रात झाला नाही.

(कालपभाष्य आणि विवेकसार या ग्रंथातील हे उतारे आहेत)

इसाई पुराणात (बायबल) या रीतीचे चमत्कार वर्णिले आहेत.

(१) एक महारीगी येथूजवळ येऊन रोग निवारणाची विनंती करताच येथूने त्याला हाताच्या स्पर्श केला व स्पर्शित तो रोगमुक्त झाला. (मॅथ्यू, ७-२-३)

(२) थड्यातून दोन जीव बाहेर आले आणि मुक्तीसाठी विनंती केली. मुक्ती दिली असे म्हणताच ते डुमराचे कळपात शिरले आणि गडबड उडाल्याने सर्व कळप त्याचेसह जलाशयात नाश पावला. (मॅथ्यू, ८-२८, २९-३१)

(३) अर्धांगवाऱ्याच्या आजाराने पछाडलेला रोगी डोळीतून येथूकडे आणला आणि त्याने पश्चात्ताप व्यक्त करताच तो बरा झाला. (मॅथ्यू, ९-२-१३)

भारतीय वाङ्मयातील काही चमत्कार

(१) याज्ञवल्क्याने जनकाचे पत्नीची सुकी लाकडे जिवंत करून त्याला पाने, फुले आणली.

(२) जनकुराजाने सुवर्णाच्या गाथी याज्ञवल्क्य ऋषीला दान केल्यावर त्यांनी त्या जिवंत करून आश्रमाकडे चालत नेल्या.

(३) नारदाचा जन्म ब्रह्मदेवाचे माटीतून झाला व म्हणून तो त्याचा मानसपुत्र झाला (भागवत पुराण)

(४) सत ज्ञानदेवाने निर्जीव भित्त चालवून ते चाणदेवाला सामोरे गेले.

(५) ज्ञानदेवाने रेड्यामुखी वेद बदविले. इ०

या चमत्कारांमध्ये वृट् प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, (१) पाने-फुले

तशीच कायम राहिली काय ? (२) गाईचा विस्तार वाढला काय ? (४) भित कायम सजीव राहिली काय ? (५) रेड्याने पुन्हा वेदपारायण केले काय ? या सर्वांना उत्तर नाही हेच येईल. याचे कारण असे की, चमत्कार दोन प्रकारे करता येतात. एक सिद्धीच्या सामर्थ्यावर आणि दुसरा ब्रह्मविद्येच्या सामर्थ्यावर. भैरवी अगर स्मशानी विद्येच्या बळावर सिद्धि प्राप्त होतात. ही सिद्धि प्राप्त झाली म्हणजे तो मुंगीपासून ब्रह्माविष्णूपर्यंत सर्वांचे दर्शन घडवू शकेल, परंतु या भेटीचा काळ फक्त पावणे चार घटिकाच असेल, त्यानंतर तो चमत्कार संपेल, पण दुसरा चमत्कार म्हणजे ब्रह्मविद्येच्या जोरावर केलेला असेल, तर तो कायम राहील, देवदानवांनी केलेले अनेक चमत्कार हे साधन विद्येमुळे झालेले आहेत.

चमत्कार का केले जातात ? असा प्रश्न नेहमी उपस्थित केला जातो. याचे उत्तर दोन्ही तऱ्हेने देता येईल. (१) गोमुर्खीत हात घालून नित्य जपजाप्य करणाऱ्या या महात्म्यानी चमत्कार केले, आपल्या शक्तीचा प्रभाव दाखविला, म्हणजे इतरांना भीती वाटून ते नम्रभावाने त्या महात्म्यावरोवर वागतील. (२) सर्वसाधारण जनता चमत्कार करणाऱ्या माणसावर विश्वास लवकर ठेवते. श्रद्धा असते पण एरव्ही जवळ न येणारी हजारो माणसे महात्म्याजवळ आली म्हणजे उपदेश करून त्यांना सन्मार्गाला लावणे सुलभ होते.

(अनादि-स्वयं-सिद्ध-वस्तु-विचार, ले. वि ना. पावसकर)

राजा हा देवाचा अंश होय

ना विष्णुः पृथ्वीपतिः । (देवी भागवत, ६-१०-२३)

विश्वाधिकः केशवरूपभूयः । (पद्म-भूमि, ४२-२२)

सर्वदेवमयो नृपः (भागवत, ७-११-२०)

साधु सुजाननृपाला । ईस अंस भव परम कृपाला ।

(तुलसीमानस, १-२७-४)

सनातन आर्यांची ही भावना आहे की, राजामध्ये विष्णूचा अंश आहे आणि त्याच्या माध्यमाने प्रत्यक्ष परमेश्वरच राज्य करीत असतो. ही भावना इतर देशातही दिसून येते. यासाठी देशात दुष्काळ पडला, वादळामुळे नुकसान झाले, भूकंप झाले अगर रोगराईच्या साथीमुळे अनेक माणसे मृत्युमुखी पडली इ० इ० गोष्टींची उत्पत्ति झाली की, त्याचा दोष राजाच्या गैरवर्तणुकीस लागण्यात येऊन त्याला राज्यपदावरून दूर करीत, अगर वेळ-प्रसंगी फासावरही लटकावीत. यासाठी राजाचे वर्तन अगदी कठोर न्यायनीतीचे, धार्मिक आचार-विचारांचे व कोणताही शोभ उत्पन्न करणारे नसावे, अशी दक्षता त्याला वाळगावी लागे. काही देशात

तर असे मानीत की, राजसिंहासन हा सर्व षडामोडीचा मध्यनिंदू आहे. तेथून निधणाऱ्या बऱ्या-वाईट बपलहरी भूतळाची दयनीव अवस्था करून टाकतात. इतकेच नव्हे, तर राजाचे पाहणे, हातवारे पराद्या विप्रिक्षित दिशेकडे जाणे म्हणजे त्या दिशेकडे सक्ते निर्माण करणारे होत. वरील गोष्टीचा उलगडा करण्यासाठी आपण जपानमधील मिनाडो राजाची हकीगत पाहू.

जाणकार इतिहासकाराचे असे मत आहे की, सुमारे १४०० वर्षे तरी हे राजसिंहासन अस्तव्यवस्थेने टिकून आहे. हा सूर्यवदीय राजा म्हणून प्रसिद्ध आहे. यावरून एक अनुमान काढता येते की, भारतीय आयुष्य पूर्वेकडे संस्कृतिप्रसरणार्थ ज्या वेळी गेले, त्यापैकी कोणी सूर्यवदीय राजाने ही गादी स्थापन केलेली असावी. या राजाची सत्ता सर्व विश्वावर चालते, देशावर चालते अशी त्याची भावना आहे. यासाठी वर्षानुन एक महिना त्यानी असे ठरविले आहे की, मंदिरात न जाता राजाचे दर्शन घ्यायऱ्याचे आणि सर्व प्रिथि त्याला अर्पण करावयाचे. सन ६४६ साली काढलेल्या एका पर्मानंत असे वर्णन आढळते, ' विश्वाचे नियंत्रण करणारी राजा ही साक्षात् देवता होय. ' सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी या राजाचे दैनंदिन जाचरणावरवी जे लिहून ठेवले गेले आहे, त्यातील काही बोधप्रद भाग असा आहे--

' राजसिंहासनावर बसण्यासाठी मिनाडो राजा हा अतिशय पवित्र आणि पूजनीय आहे. प्रजेची ही भावना कायम राखण्यासाठी राजाला अतिशय काटेकोर वर्तन ठेवावे लागते. राजाने जमिनीला कधीही पाय लावायऱ्याचे नाहींत. यासाठी एका जागेवरून दुसरीकडे जाण्याचे असल्यास त्याला इतरानी आपल्या खाऱ्यावरून नेले पाहिजे. हा श्रुत सूर्यवदीय असल्याने जाकाशातील सूर्यकिरणाचाही स्पर्श त्याला होऊ नये. देवाचे सर्वांग जसे पवित्र असते, तसे ते या राजाचेही असल्याने व त्याला दुष्टांपत होऊ नये यासाठी, त्याची नसे काढायऱ्याची नाहींत अगर मस्तकावरील नेस (दाढी) कापायचे नाहींत. राजाचे शरीर साफसुफ करावयाचे तर रात्री राजे झोपी गेले म्हणजे इतपनी त्याचे अंगाची साफसुफी करानी आणि धाण बाहेर टागनी. तसे केल्याने या गोष्टी राजाच्या नसळत घडत असल्याने राजाला कोणासाठी दोष लागत नाहीं. दररोज सफाई काही तास त्याला सिंहासनावर बसावे लागे. अंगार राजाची वस्त्रे, डोक्यावर राजमुकुट असे. पण सिंहासनावर असताना देवमूर्तींप्रमाणे निश्चळ बसावे लागे. हात, पाय, डोळे ६० हालचाल निलकूल होता नये कारण त्याची दृष्टि एकाद्या दिशेकडे गेल्यास, अगुलीनिर्देश झाल्यास, त्या दिशेकडे सगटे उत्पन्न होतील अशी त्याची भावना होती. रात्रत नुसता राजमुकुटच सिंहासनावर ठेवतात. कारण तो स्थितप्रज्ञ असल्याने, राजाने तशा अवस्थेत बसणे काय अगर नुसता मुकुट तेथे असणे

काय, एकच कार्य घडते, यातुळे आता मुकुट ठेवण्याचा प्रघात सुरू झाला असावा. काही काळ प्रसंगी मात्र रात्रेसाडेच बसतात.

राजाचे भोजन नित्य नवीन पानांतून दिले पाहिजे आणि ती पाने साधीसुधी मातीची असली पाहिजेत. जेवण झाले म्हणजे ती फेकून देता आली पाहिजेत. कारण ती जर तशीच बाहेर टाकली गेली आणि त्यातील उरलेले अन्न अगर उष्टे भांडे कोणी वापरले तर साणाराचे तोंड सुजेळ, घडाला रोग उत्पन्न होतील. ' याप्रकारे अनेक समजुती प्रचलित होत्या.

याच राजाची कृति अशी होती असे नव्हे, इतराही असे पुरावे मिळतात. आकिमेतील दक्षिण गिनी प्रदेशात बेष फॅडूननवळ कुटुंब नावाचा राजा जंगलात रहात असे. त्याला एक आरामखुर्चीवर बसून ठेगीत. तेथूनच त्याने सर्व व्यवहार करावयाचे. शोषाचे तिथेच, सायबाचे तिथेच. त्याने घर सोडायचाचे नाही, अगर कोणत्याही स्त्रीला स्पर्श करावयाचा नाही. समजून अशी की, राजा शोषण्यासाठी आडवा झाला, म्हणजे देवच शोषला. मग घरा वाहणार नाही, जहाजे चालणार नाहीत बायूचे, हवेचे नियंत्रण तो करीत असल्याने, त्याने गाफील राहून चालणार नाही. इजिप्त देशातील राजाची देवाप्रमाणे पूजा होई व मानमरातब असे. त्याच्या आयुष्याची दिनचर्या ठरलेली असे. त्यासाठी त्याने वागावयाचे नाही. त्याने शोषाने केव्हा, उठाने केव्हा, दरगरी काम करावे केव्हा, राणीसरनारनरोवर फिरावे केव्हा, रहावे केव्हा या सर्वांचे नियम असत. सारांश राजा जरी देव मानीत तरी त्यावर अनेक बंधने मानव घालीत असत व त्यांचे वागणुकीचे नियम करीत, असे त्याचे नाते होते.

ईश्वरस्वरूप राजाचे मरण

देवीकोश, भाग ३ मध्ये प्रथम प्रकरणात हा विचार मांडलेला आहे की, ' देवताना मरण आहे का ? असेल तर कोणत्या प्रकाराने ? इ० ' त्याचेच हे पुढील विवरण समजणे युक्त होईल. राजा हा ईश्वरस्वरूप आहे म्हणजे तो ईश्वर आहे आणि त्यालाही मरण आहे, म्हणजे ईश्वराला मरण आहे, हा विचार अनेक देशात प्रचलित होता. त्याची काही ठळक उदाहरणे येथे आपणास पाहावयाची आहेत.

पाश्चात्य संस्कृतीमधील शेक्सपियर हा प्रमुख देव. त्याची कवर, स्त्री, बेडखोर इत्यादी सनाच्या सुरवातीपर्यंत दाखविली जात असे. डायोनिसस हा प्रमुख देव. त्याचे घरीर डेलफी येथे अपोलो देवाच्या पुतळ्याजवळ पुरलेले असून थडग्यावर लेख होता की, ' Here lies Dionysus, the son of Semele ' या ठिकाणी शिबिली पुत्र डायोनिसस मिसावा घेत आहे. जपोलो देव हा सुद्धा डेलफी येथे पुरण्यात आला होता.

या सर्वांचा निष्कर्ष हाच वी, झेऊस, डायोनिसस, अपोलो हे देव मानलेले असले, तरी पूर्वी ते मानव होते, कर्तृत्ववान मानव होते, यामुळेच त्यांना मृत्यु आला आणि यडगी तयार झाली. त्यांच्या अलौकिक कर्तृत्वामुळे त्यांना देवपण मिळाले ही गोष्ट वेगळी. इजिप्तमधील प्रमुख देव ओसिरिस याचे मसाला भरून ठेवलेले शरीर मेडिस येथे मिळणे, यिनिस याचे शरीर अनहोरी येथे मिळणे, या गोष्टी वरील सिद्धांतालाच पाठिंब्या देतात. वॅग्लोन संस्कृतीमधील देवीची हीच स्थिति होती.

राजातील देवत्व अरुंध राखणे

राजामध्ये देवत्व आहे, प्रजेचे बरेवाईट करण्याचे सामर्थ्य व कर्तुमकर्तुम शक्ति त्यामध्ये आहे, अशी भावना प्राचीन काळी होती. यासाठी राजाचे संरक्षण व सुस्थिति पाळली जाई. शक्तिहीन राजा प्रजेचे संरक्षण करू शकणार नाही ही त्याची भावना होती. प्रजेने रितीही काळजी घेतली तरी काळमानाप्रमाणे त्याला बृद्धत्व येणे अपरिहार्य असून तो शक्तिहीन होणारच. मग हा राजा प्रजेचे संरक्षण कसा करणार ? त्याची दुसरी अशी भावना होती वी, सृष्टिनियमाप्रमाणे तो मृत्यु पावला म्हणजे देवरूपी प्राण निघून जाणार, कोठे तरी भटकत बसणार व पुन्हा दुसऱ्या राजाच्या वेळी तो देव मिळणार नाही म्हणजे देवाच्या परंपरेत खंड पडणार, देवपूजेत व्यत्यय येणार.

त्याच्या वरालप्रमाणे दुःखाचे व चिंतेचे निवारण करण्यासाठी त्यानी उपाय शोधून काढला. तो असा की, पहिला राजा सशक्त कार्यक्षम आहे तोपर्यंतच त्याला गादीवर ठेवायचाचे व कार्यक्षमता कमी होण्याची लक्षणे दिसू लागताच, त्याचा शिरच्छेद करून दुसरा नवीन रक्ताचा कार्यक्षम राजा निवडावयाचा. या कृतीमुळे पहिल्या देवपूजनात खंड पडणार नाही. देवरूपी राजाची कार्यक्षमता कधी कमी पडणार नाही. याच प्रसुर भावनेने राजाचे मरणाचे निरनिराळे प्रकार पुढे प्रचारात आले.

(१) कागो प्रदेशात लाओचा धर्माधिकारी राजा चितोम (Chitome) आजारा पडून मरणोन्मुख होणार व तो मेल्यावर जगाचा नायनाट होईल. कारण तोच विश्वाची धारणा धरून आहे. अशी स्थिति प्राप्त झाली म्हणजे नवीन राज्यावर येणारा उमेदवार, त्याच्या घरात शिरून डोक्यावर गदाधात करून अगर गळफास लावून त्याला ठार करी व आपण राजा म्हणून गादीवर येई.

(२) इथोपियामधील मेरो (Meroe) राजाना देवाप्रमाणे मानित. परंतु धर्मगुरूच्या मनात त्याचे राज्य संपविण्याचे आले म्हणजे देवताचा कौल म्हणून

राजाला तो निरोप पाठवी की, त्याने इहलोक्याची यात्रा संपवावी. हा आदेश आत्म्य पाळला जाई आणि त्या देवाचे मरण ओढवे, ही रुढी टॉल्मी (दुसरा) पर्यंत चालू होती. पण त्या वेळी गादीवर असणारा राजा इमामिनिस याने धर्मगुरूचा आदेश मानला नाहीच, पण उलट आपल्या सैन्यासह धर्मगुरूच्या मठात शिरून त्याने त्याचा शिरच्छेद केला.

(३) आम्बिकेतील पद्धोमल जमातीत अशी रुढी होती की, राजाने दररोज एका विवक्षित वृक्षाखाली बसून न्यायदान केले पाहिजे. पण जर आचूती-पण किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कारणाने त्याने तीन दिवसांपर्यंत हे आपले इर्दगद केले नाही, तर त्याच शाडावर त्याला फासावर चढविले जाई.

असे. बारा वर्षांची मुदत भरली म्हणजे मोठा समारंभ वेला जाई व त्यामध्ये दरबारी, मानकरी आणि इतरांना मेजवानी दिली जाई. हा समारंभ तेथील एका उच्चवर्णावासिनी असलेल्या देवतेसाठी आयोजित करीत. या मंदिरासाठी मोठा जमिनजुमला तोडून दिलेला असे व उत्पन्नही मोठे असे. या वेळी मोठ्या संख्येने उपस्थित असलेल्या ब्राह्मणाना भोजन दिले जाई, दक्षिणा दिली जाई.

यानंतर राजेसहस्र वानतगात्रत देवीच्या मंदिराजवळील तळ्यात स्नान करून मंदिरात येत, देवीची प्रार्थना करीत व नंतर एका उंच लाकडाच्या परांचीवर चढत, रेशमी पत्त्यांनी ती परांची सुशोभित केलेली असे. वर चढल्यावर अनेक प्रजाजनांदरमत्त चाकूने भराभर आपले नाक, कान, ओठ इ० अवयव कापून तो खाली फेकीत असे. जितके शरीरातील मासाचे तुकडे सोडता येतील तितके सोडून नंतर ऋतू कापून घेई. याप्रमाणे देवतेला आपला देह अर्पण करी. यानंतर जो राजा येणार, दोही या समारंभाला उपस्थित असे. जणू काय त्याला ही शिकवणच मिळत असे. इंग्रज प्रवासी रोगन याचे सांगण्याप्रमाणे ही प्रथा सन १७४३ पर्यंत चालू होती, नंतर बंद झाली.

(६) दक्षिण भारतामध्ये मलबार प्रांती अशीच एक शासनसंस्था होती व तेथे राजाची मुदत फक्त पाच वर्षांची असे. याचे नाव 'थालवेची पोरामिअम' असून त्याचा अर्प शिरच्छेद करून राज्यपद मिळविणे अपा होता. या मुदतीत त्याची सर्वांगीण सत्ता जनतेवर चाले, पण ही मुदत भरली म्हणजे प्रजाजन एकत्र जमा होत आणि राजाचे शीर तोडून वर उंच उडविले जाई. खाली पडता पडता ते शीर जो पडतील, तो पुढील पाच वर्षांसाठी राजा होई.

(७) राजाने स्वतः मरण्याऐवजी दुसऱ्या कोणाचा तरी बळी देवाला देण्याची रूढी नंतर प्रचारात आली. कोणाचा तरी बळी अर्पण करायचा, मग राजाऐवजी दुसरा दिला तरी चालेल ही भावना प्रसृत झाली. स्वीडन देशात राजा औन गादीवर असताना दर नऊ वर्षांच्या मरणाच्या समयकाळी तो आपला एक एक मुलगाच ओडून देवतेला बळी देत असे. शेवटी दहाव्या मुलाची वेळ आली आणि तेवढाच राजपुत्र शिष्टांक उरलेला असल्याने प्रजाजनानी त्याचा बळी देण्यास विरोध केला. राजाचा नाइश्राज झाला आणि तो स्वतः बळी गेला. उपसाला शहरी त्याची कबर उभारण्यात आली होती.

(८) ग्रीस देशातील स्पार्टन वंशात ही मुदत आठ वर्षांची होती व ती आकाशातील सूर्य-चंद्राच्या भ्रमणावरून ठरविलेली होती. दर आठ वर्षांनी त्यांच्या गति जवळपास येतात म्हणजे पूर्ण चंद्राची गति, ही सूर्याच्या गति पयलीच असे. दोन्हीचा भ्रमणकाल सारखाच असतो, यासाठी ती मुदत घातली

होती. पण येथे राजाला ठार मारण्याऐवजी, दुसऱ्या राजाला नेमीत. यानुळे राजाची शक्ति व कार्यक्षमता सदैव तरतरीत राहिल अशी त्यांची भावना होती. याचप्रमाणे श्रीष्ट पेदातील मिनोस राजाची कारकीर्द आठ वर्षांची ठरवून दिलेली होती. पण येथे थोडी मुघारणा दिसून येते. आठ वर्षांच्या मुदतीनंतर राजा मोंट-इटा पर्वतावरील एका संबंधित गुहेमध्ये काही काळ राहावयाला जाई आणि तेथे प्रखर देव होऊन याला रोषा आठ वर्षांच्या कारकीर्दीचा अहवाल तो सादर करीत असे. त्यानंतर पुढील काळासाठी उपयुक्त सूचना त्या देवाजवळून घेऊन परत पुन्हा गादीवर येई. देवाच्याच आज्ञेने तो पुन्हा गादीवर आल्यामुळे जनता त्याला देवाप्रमाणे मानी व त्याच्या आज्ञेचे पालन करी.

राजा म्हणजे देवाचा अवतार ही धारणा जरी सर्वत्र सारखी रुढ असली तरी त्याचे देवत्व कशा प्रकारे संशुद्धात आणले जाई याचे निरनिराळे प्रकार वरीलप्रमाणे आहेत. इतरही अनेक आहेत याचद्वारा या देवाजवळ धरपना पायी पाठाठी काही प्रमुख उदाहरणे येथे नमूद केली आहेत इतकेच.

नवबालकांचे निर्मूलन

मीड देशातच नवबालकांचा घात केला जाई असे मात्र नव्हे. ज्याप्रमाणे राजे व इतर धार्मिक गुरु यांचा काही ठराविक वर्षांनी घात केला जाई, तद्वत् प्राचीन काळी काही जमाती नवबालकांचा घात करीत असत व बादीव प्रजेला प्रतिबंध करीत. पॅलेनेशियामध्ये दोन तृतीयांश मुलांचा नाश केला जाई. ईस्ट आफ्रिका भागात साधारणतः तेच प्रमाण होते. अंगोला भागातील जागा ही आक्रमक जमात सदा स्वान्यावर असल्याने आपली सर्व सद्दाने मुले ठार करीत. तसे करण्याचे कारण ते देत की, स्वान्यावर असताना मुलांचे ओझे मार्गाना नसावे. जमात टिकाविण्यासाठी ते इतर जमातीची विशेषतः ज्यांचे आईबाप त्यांच्या इच्छेवाला बळी पडलेले आहेत, अशी १४-१५ वर्षांची मुले जवळ करीत आणि त्यांनाच मुले मानीत. दक्षिण अमेरिकेतील मयवंश फक्त शेवटचा एक मुलगा जिवंत ठेवून इतरांचा नाश करीत. याचा परिणाम मात्र असा झाला की, सर्व मयवंशाचा शेवट झाला व स्पेन लोकांविरुद्ध लढाईची वेळ आली, तेव्हा माणूसबळच कमी पडले. पश्चिम आफ्रिका खंडात तर युवेट (Uwet) नावाचा वंश विषप्रयोगाची दिव्ये करण्याने नामशेष झाला. याप्रमाणे सर्व वंश नाश पावण्याची काही कारणे संभवतात.

(Golden Bough, Ch. XXVII)

सांप्रत सर्व देशांत संतती-नियमनाचा पुरस्कार करण्यात येत असतो, त्यातीलच हा प्रकार समजण्यास हरकत नसावी.

रुढी कशी प्रचारात येते ?

पूर्वी ग्रीस देशात अथमस नावाचा राजा असताना राणी नेफेलपासून त्याला पुत्र मीकस व एक मुलगी झाली. त्याने दुसरे लग्न केल्यावर इनो राणीपासून दोन पुत्र झाले. सवतीमत्सरासुळे तिने पहिल्या दोन मुलांचा काटा वाढण्याचे ठरविले. तिने अशी युक्ति योजिली की, घान्य भाजून शेतकऱ्यांना पेरणीसाठी दिल्यासुळे ते उगवले नाही व सर्वत्र दुष्काळ पडला. भोळ्या भावाने राजाने डेलफी देवीचा कौल घेण्यास सांगितल्यावर, त्या द्रुष्ट सवतीने तेथील पुजाऱ्याला पैसे चारून कौल देण्यास सांगितले की, 'राजाने आपला मोठा मुलगा बळी दिल्यास पाऊस पडेल व दुष्काळ निवारण होईल.' मुलाला ही घाती समजल्यावर तो एका दिव्य मैद्यावर बसून पसार झाला. तेव्हा पुन्हा कौल मिळविला की, प्रजेच्या दुःख निवारणासाठी राजालाच बळी द्यावा. राजाही निसडून गेला आणि शेवटी इनो राणीच्या मुलाचाच बळी देण्याची स्थिति प्राप्त झाली. परिणाम शेवटी झाला तो असा की, राजाने आपला पहिला मुलगा डेलफी येथील झेजस देवाला अर्पण करित जावा, हीच रुढी पुढे चान्द्र राहिली.

सेमेटिक वंशात देशावरील संकट निवारणार्थ राजा आपला प्रथम पुत्र देवाला बळी देत असे. याच कारणासाठी अथवा मोठ्या साधीच्या रोगाचे संकट टाळण्यासाठी अगर युद्धातील पराभव टळवा म्हणून, अनेक नागरिक आपली मुले बालदेवीला बळी देत. कार्येजिअन लोकांचा एका लढाईत पराभव झाल्यावर त्यांना असे समजून आले की, संकटाच्या वेळी स्वतःच्या मुलांचे बलिदान करण्याऐवजी त्यांनी मादोत्री मुलाचाच बळी दिला, म्हणून त्यांचा पराजय झाला.

पॅलेस्टाईनमध्ये पूर्वी कनानिट वंश रहात असे. त्यांची देवता बाल हिचे मंदिर उंचावर बांधलेले असे आणि त्याला अशेरिम ASHERIM (भारतीय शब्द आश्रम असावा) म्हणत. या ठिकाणी देवीच्या प्रीत्यर्थ आपली मुले ते बळी देत असत. पुढे जोसिआ राजा झाल्यावर त्याने ही रुढी बंद केली, तरी पशु-पक्ष्यांच्या बाबतीत पहिल्याचा बळी देवाला देण्याची धार्मिक आज्ञा होती. न्यू साऊथ वेल्स, क्वीन्सलॅंड, दक्षिण ऑस्ट्रेलिया या देशांतही प्रथम मुलाचा बळी देत.

पण चीनमधील खार्दे-मुह प्रदेशात पहिल्या मुलाची हत्या करून त्याचे, तुकडे तुकडे करून घरातील सर्वां मंडळी खात असत. काही वेळा इतरांनाही तो शिजविलेला पदार्थ वाटीत असत. भारतामध्ये काही लोकांची अशी धर्दा होती की, प्रथम मूल गंगेला अर्पण करावयाचे असते. अवीसीनियामधील कैरी, बन्ना, वंशदा जमाती आपली मुले आमाश्रदेवता वाक (Wak) ला बळी देत असत. म्हणजे

रानात झाडाझडपात फेकून देत, अगर ओमो नदीत फेकीत असत. रशियामध्ये केव्हन (Cavan) प्रदेशात क्रोम क्रुअच (Cromm Cruach) देवीची सुवर्णाची भव्य मूर्ती असून, घनधान्य, मध व दूध भरपूर मिळावे म्हणून पहिल्या मुलाचा देवीला बळी देत असत. पेरू देशात काझामात्का भागात मुले प्रत्येक महिन्याला बळी देत आणि बळीचे रक्त देवाचे तोंडाला व दरवाज्याला लावीत असत.

यरील प्रोटोक विवरणारून ध्यानी येईल की, प्राचीन काळी प्रथम मुलाचा बळी देवाला देण्याची रूढी सर्वत्र चालू होती. पहिले पळ देवाला वाहण्याची रूढी आजही प्रचारात आहे. तिचाच हा एक भाग असावा. बाप मरणाचा ठेकला म्हणजे त्याचे मरण टाळण्यासाठी मुलाचा बळी देत असावेत, पण हिंदू तत्त्वज्ञानाप्रमाणे मुलाचा जन्म म्हणजे बापाचाच पुनर्जन्म असल्याने, त्याने जर बापाचे सत्त्व शोषून घेतले तर बापाचे जीविताला धोका येईल, आणि तो टाळाना म्हणून मुलाचा बळी दिला जात असावा, असे एक मत आहे.

मृत्यूची मिरवणूक

राजाचे मरण व त्याचा पुनर्जन्म, वृद्धदेवतांच्या मिरवणुका, तसेच पशुरूपी देवताचे बळी, धान्यदेवतेचे बळी याला आणखी जोड प्रत्यक्ष मृत्यूच्या मिरवणुकीची दिलेली दिसते. अर्थात ही फार प्राचीन म्हणजे मानव जेव्हा शिकारी जीवन जगत असे अगर पूर्ण रानटी अवस्थेत होता त्या वेळची ही रूढी असावी. आज त्या रूढीचे काही अवशेषच शिल्लक राहिलेले दिसतात. आपण त्यातील धान्यदायक काही पाहू.

युरोपमध्ये 'थ्रोव्ह मगलवार' अगर 'अॅश बुधवार' या लॅट महिन्यातील दिवशी हा समारंभ करीत. रोमजवळ क्रोसिनन् गारी या समारंभाचे वर्णन मिळते, ते असे की, त्या दिवशी सायकाळी ४ वाजता राडिका (Radica) उत्सवाला प्रारंभ होई. एक मोठी मिरवणूक वाजत गाजत सरकारी ठाण्याजवळ येई. मिरवणुकीत एक शृंगारलेली गाडी चार घोडे ओढीत असत. गाडीत भव्य खुर्चावर एक नऊ-दहा फूट उंचीची मानवाची आकृति, रंगीतरींगी कपडे, डोक्यावर शिरस्त्राण, पायात लाबलाय वूट, एक हाताने लोकाना मुजरा करीत बसलेली असे. हाच मृत्युपुरुष होय. मिरवणुकीत भाग घेणाऱ्या प्रत्येक माणसा-जवळ राडिका वृक्षाचे मूळ घेतलेले असे अगर पान असे. पण तसा कोणी नसल्यास त्याजवरील विसकाविसकी होऊन त्याला पळून जाण्याची वेळ येई. मिरवणूक सरकारी ठाण्यावर आली म्हणजे सरकारी अधिकारी बाहेर येऊन त्यामध्ये सामील होत. नंतर प्रमुख रस्त्याने पुन्हा मिरवणूक चाले. मिरवणुकीच्या मार्गे दारू भरून पिपे घेतलेली असत आणि नित्येकजण हा सरकारी माल

मनमुराद पीत, कारण पैसे द्यावे लागत नव्हते. एका सार्वजनिक चौफात ती मिरवणूक थांबल्यावर, त्या पुतळ्याच्या अंगावरील कपडे काढून घेत व लाकडी चौकट सर्वोत्तम जालून टाकीत. लोकांचा जयजयकार मोठमोठ्याने चालत असे आणि हातातील राटिकाची मुळे पाने त्यावर फेकून जाऊन टाकीत. मोठ्या आनंदाने लोक प्रवेश निघून जात.

सन १८७७ साली एका इंग्रज प्रवाशनाने स्पेनमध्ये काटालोनिआ भागात लेरिडा गावी असाच एक सोहळा पाहिला. मिरवणुकीत सैन्य, घोटेस्वार व इतर रक्षक असत. ही मिरवणूक 'पाव पी' (Pau Pi) देवीची वाढीव. तीन दिवस ही मिरवणूक निघाल्यावर शेवटच्या दिवशी ती प्रमुख रस्त्याने जात असताना दोन्ही बाजूंनी घरातून माणसे पाहत असत. कोणी त्यावर प्रशंसासोत टाकीत, घोड्याच्या टापाचे आवाज दशाणत, बॅडवादन चालूच असे, पण या सर्वोवर बडी म्हणजे धर्मगुरू मृताचा आत्मा आणि घरीर यासंबंधीत मंत्रोच्चार गर्जत असत. एका ठराविक चौफात मिरवणूक थांबल्यावर पाव-पी देवीचा मोठ्याने जयजयकार करून दिवे मालविले जात. अंधार झाल्याबरोबर जनसमुदायातून प्रेत पळविण्यासाठी बनावट यमदूत व देवदूत धावून येत आणि प्रेत घेऊन धावत जात. रक्षक, जनता त्यांचा पाठलाग करी आणि प्रेत ताब्यात घेऊन त्यासाठी तयार केलेल्या खड्ड्यात ते पुरून टाकीत. याप्रमाणे मृत्यूचा नाश करीत. ' ' '

बोहेमियामधील ब्राह्मरंगांशी गवताचा वनविलेला पुतळा एका चांके नसलेल्या गाडीवर बसवीत आणि ती गाडी दोन पांढरे व दोन पिंगट रंगाचे घोडे ओढीत असत. त्यांच्या अंगावर काटके कपडे व बूट असत. दोन मुले वृद्धाचे सोंग घेऊन गाडीमागे रडत जात, दोन मुली मिरवणुकीचे अग्रभागी असत आणि इतरेजन त्यामध्ये सामील असत. मिरवणूक थांबल्यावर एका झाडाखाली त्या माणसाचा न्यायनिवाडा केला जाई व त्याला फाशीची शिक्षा मिळे. वृद्धरुपी दोन मुले त्या पुतळ्याला पळविण्याचा प्रयत्न करीत, पण त्या दोन मुली त्याला पकडून आणून मोरक्यांचे हाती देत, आणि झाडावर टांगलेल्या फासावर त्याला फाशी देत. त्याचे पाठीमागे दोन वृद्ध झाडावर चढून आपले जीव धोक्यात धावून त्याला सोडविण्याचा प्रयत्न करीत. पण यश न आल्यामुळे शेवटी खाली उडव्या मारून त्या मृतासाठी शोक करीत बसत. शिक्षा देणारा अधिकारी भाषण करून सगळे की, 'मृताने जनतेचे नुकसान केलेले असून त्यांचे कपडे घेतलेले आहेत आणि त्यांना आळखी वनविले आहे. यासाठी त्याला फासावर चढविला आहे.' या घेळी ते गाणे म्हणत—

' Now carry we Death out of the village,

The new Summer into the village welcome dear Summer '

या गाण्यावरून असे म्हणता येते की हा पुतळा पूर्वाच्या वसंत ऋतूचा असावा आणि त्यांचे दहन झाले म्हणजे शीघ्र ऋतूचे स्वागत करीत गाणी म्हणत.

: We carried Death away for you
We brought the Summer,
Give us a good year
For wheat and rye.

धरील प्रकारची अनेक गाणी या मिरवणुकीचे वेळी म्हटली जात आणि त्यावरून हा उत्सव म्हणजे एका ऋतु काळाचे आगमान व्यक्त करण्यासाठी होता. कारण त्यामुळे त्यांना धान्य मिळणार होते, हिरवे हिरवे गवत मिळणार होते, सौख्यदायक दिवस येणार होते व नवजीवन प्राप्त होणार होते. मृत्यूच्या पुतळ्याची मिरवणूक निघाली म्हणजे त्यासंबंधी जनमतांच्या अनेक समजूती असत. हा महाभयंकर प्राणी आपल्या गांवातून दुसऱ्या गांवात नेऊन सोडला म्हणजे आपला गाव सुखी राहील. मिरवणुकीतील मंडळींना एकाद्याकडून वर्गणी वतूल करावयाची असली म्हणजे तो पुतळा त्यांच्या घरात खिडकीतून डोकावून पाही. समजूत अशी की, त्या घरांत वर्षभरांत एकादा मृत्यु घडून न यावा असे वाटल्यास वर्गणी देऊन मोकळे व्हावे लागे. काही ठिकाणी पुतळा गावाबाहेर पोहोचविला म्हणजे अनेक जण धावत गांवात परत येत. किंबहुना मृत्यु त्यांचे मागे त्यांचे घरी परत येईल, इतकेच काय पण धावताना एकादा खाली पडला तर त्याला मृत्यूने गाठले असे समजून तो वर्षभरांत मरण पावेल, असेही मानीत. पुतळा नदीकाठी नेल्यावर व जाळल्यावर प्रत्येकाने पाण्यात उतरून पाय धुतले पाहिजेत पण पाण्यात एकाद्याने पाय धुतले नाहीत आणि तसाच घरी परत आला, तर वर्षभरात तो मरण पावेल असे मानीत. ज्या घरातून मृत्यूच्या पुतळ्याची मिरवणूक निघाली, त्या घरांत वर्षभर कोणीही मरणार नाही, वर्षभर त्या गावात रोगराई अगर प्लेग-सारखा महाभयंकर रोग उद्भवणार नाही असे मानीत. पुरुषपुतळ्याऐवजी काही ठिकाणी वृद्ध स्त्रीचा पुतळा बनवून त्याची मिरवणूक काढोत. काही गावी या पुतळ्याचे दहन न करता त्याचे अंगावरील कपडे अगर गवत यांची हिसका-हिसकी करून ज्याचे हाती कापडाचा तुकडा अगर गवत मिळेल ते घेऊन तो घरी जाई आणि गाईचा गोठा अगर कोंबड्यांची खुराडी यामध्ये ठेवी. तसे

१ भारतीय जनतादेखील प्रेताला पोहोचविल्यानंतर, हात-पाय धुवून, स्नान करून घरात प्रवेश करते, त्यामागील मावना हीच असावी.

केल्याने गाई विपुल दूध देतील आणि कोंट्याची भरपूर अडी मिळत राहतील अशी त्याची श्रद्धा होती.

साराश, अशा प्रकारच्या पुतळ्याची मिरवणूक म्हणजे जुन्या ऋतूचे विसर्जन आणि नव्याचे स्वागत, अगर पुनर्जन्म या प्रकारची असल्याने प्रत्येकजण अहमह-मिकेने त्यात माग घेत असे. भूदेवीचे एक प्रकारचे हे पूजनच होते. तिच्या मिश्र-स्वरूपाचे उत्तम प्रदर्शन होते. मानवस्वभावाचा सर्वत्र सारखा, त्याच्या कल्पना सरख्याच, हे बरील उदाहरणावरून चांगले दिसून येते.

भारतातील उदाहरण घ्यायलाच तर पंजाब प्रांताच्या कांगरा जिल्ह्यातील 'राली का मेला' या उत्सवाचे देता येईल. चैत्र महिन्यात हा समारंभ घडतो आणि त्या वेळी शहर-पार्वतीचा विवाह लावतात. शहर-पार्वतीचे मुखवटे मातीच्या नडक्यावर रंगवितात आणि ते शाडाच्या पाया तोंडून आणून, त्यावर घडवितात. जमिनीत पुरलेल्या पादीच्या मुळात फुलाचा ढीग रचलेला असतो. नेहमीचे पद्धतीने विवाह झाल्यावर वर्गणीतून भोजनसमारंभ करतात. वैशाख शुक्लातीचे दिवशी त्या पुतळ्याची मिरवणूक काढून, नदीवर नेऊन तेथे मूर्ति पाण्यात बुडवितात. या प्रकारे विसर्जन झाल्यावर थोडा वेळ रुदन केले जाते. हा समारंभ वनस्पतीच्या पुनर्जन्माचा असतो, हे वृक्षाच्या पाया वापरतात यावरून घ्यानी येईल. वृक्षदेवतेचेच एक प्रकारे ते पूजन होय. कारण त्यामध्ये अनेक फुलांचेही प्रयोजन करतात. हा समारंभ घटवून जाणव्यात तरुण मुलींची सुप्त भावना असते की त्यांना उत्तम पति प्राप्त होईल

(टीप—'राजा हा देवाचा अश आहे' येथपासूनचा भाग फेडारच्या गोडन वॉज या मथमालेतून घेतलेला आहे.)

मानवाची दुःखे निवारण पद्धति

प्राचीन काळी युरोपातील मानव आपली शारीरिक दुःखे अनेक प्रकारानी निवारण करी. त्यातील काही आपण पाहू.

(१) रोमन लोक ताप आलेल्या माणसाची नखे तासून, मेणावर चिटकवून ते मेण शेजारच्या घरावर स्योंद्यापूर्वी चिटकवी व ताप उतरत असे.

(२) शरीरावर जितके चामखीळ असतील, तेवढे लहान दगड घेऊन त्यांना लावून पानात गुंडाळून, रस्त्यावर टाकले. जो ते पान उचलिल त्याकडे रोग जातो.

(३) विंचू चापलेला मनुष्य गाढवावर शेपटीकडे तोंड करून बसणे, अगर त्याचे कानात गुणगुणणे—‘ मला विंचू चापला आहे, ’ विंचवाचे विप उतरते व गाढवात शिरते^१

(४) दाढ दुसऱत असल्यास उत्तम दिवशी सुवेळी, बेडक पकडून त्याचे तोंडात थुकावे व सोडून द्यावे दाढदुखी थावते व बेडकाला दुखणे जडते

(५) वेल्समध्ये कोणी कफ विकाराने आजारी झाल्यास त्याच्या डोईचा केस पावाच्या तुफड्यात घातून कुन्याला खावयाला देत तुन्ने कफाने नंतर आजारी होते

(६) बोहेमियामध्ये ताप जाण्यासाठी, सूर्योदयापूर्वी जंगलात जाऊन स्नानार्थ पक्ष्याचे घरव्यातून एक पिडू घरी आणून, तीन दिवस जवळ ठेवून, परत नेऊन सोडणे, ताप जातो

(७) अथेन्स गहरी सेंट जॉन बॅप्टिस्ट चर्च आहे तापक्याने तेथे जाऊन मेणानलेला दोरा रानाचे आतील बाजूस बांधल्यास ताप त्या रानात शिरतो व हा बरा होतो

(८) बल्गेरियामध्ये ताप जाण्यासाठी तापकन्याने सूर्योदयाचे वेळी विलोडूक्षाचे भोवती तीन प्रदक्षणा घालताना म्हणायचाचे, ‘ तापाने झाड हलो, सूर्यमाला उज्जता देवो. ’

(९) फिनलंडमध्ये तापकरी सकाळीच जुनाट विलोडूक्षाजवळ जाऊन एका फादीला सुताच्या तीन गाठी मारून म्हणतो, ‘ माझा ताप तुला दिला आहे ’ नंतर पाठ फिरवून तो त्याकडे विरून न पाहता पळत घरी येतो त्याचा ताप जातो

(१०) माणसाचा रोग झाडाकडे वर्ग करण्याची एक पद्धत अशी की, रोग्याची नसे तासून, पायावरील थोड्या केसात गुंडाळून, ओरुक्ष्याचे खोडात भरून, गाईच्या शेणाने तो भाग बुडवून टाकणे रोग झाडामध्ये जातो

१ टीप—अर्धशिशूची व्यथा असणाराने सूर्योदयापूर्वी गाढवाला नमस्कार केल्यास त्याची व्यथा थावते व गाढवाकडे जाते, असा अनुभव रा नारायणराव चिटणिसानी लेखकाला सांगितला आपली दुसरे पशुपक्षी अगर अचेतन वस्तूकडे वर्ग करण्याची जी कल्पना प्राचीन मानवांनी उपयोगात आणली, त्याच कल्पनेत पुढे वाढ होऊन आपली दुसरे व्यक्तीश अगर सामुदायिक रीत्या देवाकडे वर्ग करण्याची रुढी अस्तित्वात आली असली पाहिजे

हा धोटक इतिहास देण्याचे कारण इतकेच की, प्राथमिक अवस्थेत रोग निवारण करण्याच्या मानवाच्या मानना सर्वत्र एक प्रकारच्याच होत्या. आपले दुःख कुत्री माजरासारख्या जिवत प्राण्याकडे देणे अगर लतावृक्षादिक सजीव विश्वशक्तीकडे सुपूर्त करणे, किंवा हुना खावासारख्या निर्जीव वस्तूकडे वर्ग करणे या भावना सर्वत्र दिसतात. भारतामध्येही या रीतिने अनेक प्रकार आजही दिसोपत्तीस येतात.

(Golden Bough, LV/706, by Frazer)

‘The accumulated misfortunes and sins of the whole people are many times laid upon the Gods or the dying God who is supposed to bear them away for ever, leaving the people innocent and happy’

ज्याप्रमाणे आपल्या खाद्यावरिण ओझे दुसऱ्याच्या डोक्यावर देता येते, आपल्या हाती असलेली वजनदार पिटावी दुसऱ्याकडे देता येते व आपले ओझे हलके करून मुक्ती होता येते, तद्वत् आपली पापे अगर निरनिराळ्या प्रकारची दुःखे देवाकडे सुपूर्त केली म्हणजे त्या पापाचे धनी देव होईल व आपण त्यातून मुक्त होऊ, ही मानना सगळीकडे घळायली. साप्रतही याच भावनेतून देवाकडे पाहिजे जाते. नरवली-पशुवळी देऊन अगर इतर दाने करून, देण्या देऊन, मंदिराचा जीर्णोद्धार करून अगर ती बांधून जो तो आपली पापे देवाकडे देण्याचा प्रयत्न करीत असतो, गंगा नदीमध्ये एकदा स्नान केले म्हणजे सर्व पापे त्यामध्ये धुतली जातात व तिच्याकडे सोपविली जातात, तो मनुष्य पापमुक्त होतो. ह्याच भावनेतून गंगास्नानाचे अतिशय पुण्य मानले आहे. यामध्ये धूर्तपणाने अनेक गोष्टी मानव साध्य करून घेतो. एक तर देवाचे श्रेष्ठत्व मान्य करतो आणि आपली पापे अगर निवारण करण्याची त्याच्यामध्ये शक्ति आहे हे कथूळ करतो आणि सर्व आपली पापे अगर दुःखे आपण ती देवाकडे वर्ग करून मोकळा होतो. भारतीय संत वाङ्मयात अशी अनेक उदाहरणे आहेत की, आपली दुःखे मत्तानी त्याच्याकडे वर्ग केल्यार, ती त्यानी स्वतः भोगून संपविलेली आहेत. साराथ मानवाना जाणूनबुजून पापे करावीत, उषड्या डोक्यानी करावीत आणि या ना त्या प्रकारे देवाकडे वर्ग केली म्हणजे आपण पापमुक्त झालो, या भावनेने जगारे किंवा किंवाहुना अजिब पापे करावीत, ही मानना अनेक देवात आजही दिसून येत आहे. अर्थात सदासर्वदा ही पत्तरी मुक्ति फलद्रूप होईलच असे नाही आणि यासाठीच देवाकडे पापे वर्ग केल्यार काही वेळा फळ मिळते व काही वेळा मिळत नाही. सर्वातिथी शुद्ध, परिश्रम, भावना हाच श्रेष्ठ मार्ग होय, यात संशय नसावा. विचार एकच उद्भवतो की आधुनिक मानवाने प्राचीन मानवावर प्रगति केलेली आहे किंवा नाही ?

प्रार्थना म्हणजे दीर्घायुष्य व ईश्वरप्राप्ती

मानवी मन अशातीतुळे सतत शरीर-शक्ति घालवीत असते हे ध्यानात येण्यास बुद्धीचा अडथळा येतो. मनाच्या स्थिरतेमुळे शरीर-शक्तिव्यय थायतो, मनाच्या स्थिरतेची आत्मानुभूती आणि प्रार्थना यांमध्ये फारसा फरक नाही. याचे थोडे विवरण करू.

यामध्ये सामान्यतः तीन गोष्टींचा विचार व्हायचास पाहिजे.

(१) प्रार्थनेशिवाय असलेल्या अवस्थेत शरीराची क्षीज कशी होते ?

(२) प्रार्थना मुक्ता-अवस्थेत शरीराची क्षीज कमी प्रमाणात होते का ?

(३) प्रार्थनामय अवस्थेचे सुपरिणाम टिकविण्यासाठी इतर उपाय कोणते ?

या त्रयीचा विचार करण्यापूर्वी प्रार्थना म्हणजे काय हे पाहिले पाहिजे. प्रार्थनेचे वेळी देवाजवळ सतत मागणी करीत राहणे, त्यासाठी धरणे धरून बसणे, आपल्या दैनंदिन गरजासाठी मागणी करीत राहणे, याला प्रार्थना म्हणता येणार नाही. सॉजेट्रीस जरी मोठा तत्त्ववेत्ता होता तरी नास्तिक नव्हता. त्याचे म्हणणे असे की, देवाच्या बुद्धिमत्तेबद्दल मागसाने भलतीच कल्पना करून घेऊ नये. मागितल्या-निना त्याला काही कळत नाही, तो देणार नाही, अशी फोती समजूत मानवाने करून घेऊ नये. तुमची मनोभावे कल्पनेने केलेली इच्छा प्रत्यक्ष मागणीत उतरल्यानिना ज्याला कळणार नाही, तर तो देव कसला ? भक्ताचा उणेपणा स्वयम् जो जाणतो तो देव मागितल्यानिना मनोरथ पूर्ण करतो. तो देव सर्वव्यापी सर्व-गामी आहे. प्राचीन ऋषिमुनींनी प्रार्थनेचे तत्त्व पुरेपूर जाणलेले होते. त्यांना कोणी गूढवादी म्हटले तरी त्याकडे त्यांना लक्ष न देता एकातात प्रार्थना चारू ठेवली. गॅलिलिओपासून हायसेनबर्गपर्यंत सर्वानी प्रार्थनेचे महत्त्व जाणले होते. डॉ. अलेक्सिस कॅरेल-नोबल पारितोषिक विजेता-ह्या प्रार्थनेचा पुरस्कर्ता होता. इतके वशाला, डॉ. रॉबर्ट ओपनहेमरनेही अणुध्वमाची पहिली चांचणी घेताना प्रथम गीतिमयी कृष्ण-मंत्र गायिले. साराश प्रार्थनेचा परिणाम मानवी शरीरावर घडत असल्यानिना वरील श्रेष्ठ व्यक्तींनी प्रार्थनेची महती गायलेली नाही हे ध्यानात घेणे आवश्यक आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

प्रार्थना ही शरीरातील अणुरेणूरर जशी परिणाम घडविते, तशी ती बाह्य परिस्थितीवर घडवीत असते. मानव शरीरातील रक्त अनेक पेशींचे बनलेले

आहे. त्यातील एक रक्तपेशीचे उदाहरण घेऊ. नाडीमधील ही एक पेशी दर सेकंदाला ७ मीटर धावत असते. मनुष्य अशात झाला, रागावला म्हणजे साहजिकच रक्ताची उष्णता वाढते आणि या पेशीच्या गतीत वाढ होते व तेवढा शक्ति-व्यय होतो. अनेक कारणांनी असा शक्तिव्यय सतत होत राहिला, म्हणजे जलद श्वसन, रक्त-दाब, भेदू विकृति यासारखे रोग उत्पन्न होतात. इतकेच काय पण आयुष्यही क्षीण होते. कारण की, साठ वर्षे वयाच्या गृहस्थाची नाडी-गति मिनिटास ७० आहे, इतर सामान्य व्यवहारात ती ७७-७८ आहे आणि मावना क्षोभाचे वेळी ती ८० पर्यंत आहे. याचाच अर्थ असा की, प्रार्थना वेळेपेक्षा इतर व्यवहारांमुळे संबंध दिवसात तिचे सुमारे २००० ठोके वाढले. याचाच दुसरा वैज्ञानिक परिणाम असा की, त्याचे आयुष्य २४ मिनिटांनी कमी झाले. यासाठीच शाततेची जरूरी असते.

‘फिजिकल अँड केमिस्ट्री ऑफ लाईफ’ या ग्रंथामध्ये शरीराच्या या गतिमानाचे सुंदर चित्र रेखाटले आहे. एका मिनिटाचा तीस लक्ष या वेगाने आपल्या शरिरातील रक्तगोलक मरत असतात आणि तितके जन्मतही असतात. या प्रचंड वेगाने ९० दिवसात रक्तातील सर्व पेशी बदलून जातात. हीच क्रिया मांसलघनमाग व हाडे यामध्येही होत असते. साराश, तीन महिन्यांच्या काळात शरिरातील कण न कण बदलून जात असतो. याचाच अर्थ ९० दिवसात मानवाला स्वशुद्धीची संधी मिळत असते, पण मानव ती गमावत असतो.

अर्थात जीवनक्रमाने शरीराला भावनाक्षोभाचे धक्के देत राहतो व त्यामुळे ९० दिवसांत नवीन येणारी पेशी पूर्वापेक्षा कमजोर, दुखारलेली रहाते. प्रत्येक ९० दिवसांचे टप्प्याला आपण आपले शरीर अधिक दुबळे बनवीत असतो. गणपतीच्या साच्यांत जर सोंट मूळच्यापेक्षा वाकडी घडलेली असेल तर त्या साच्यातून बाहेर येणाऱ्या मूर्ति वाकड्या सोंडेच्याच निघतील, सरळ निघणार नाहीत. भावना-क्षोभापासून अलिप्त राहिलेले सनकादिक भक्त, याच कृतीमुळे सदैव बाळरूप राहिलेले असते. ‘एतावदेव यत्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किंचन । पन्मासाग्नि-युक्तस्य योगः पार्यं प्रवर्तते ॥’ (महा. अनुगीता, १९।६६)

एकादी बाईट मोष्ट जर शरिरात बाईट बदल घडवू शकते, तर चांगले कृत्य चांगला परिणाम का घडवू शकणार नाही ? रोज एक मिनिट प्रार्थना केली, शानदेवानी गृहस्थाप्रमाणे ‘निमिष एक मोष्टके’ जरी प्रार्थना केली, तरी रक्त-पेशींना नवे घळण लागल्याविना राहणार नाही. कारण या मिनिटाचे महत्त्व कमी नव्हे, ते मिनिटही साधेसुधे नव्हे. त्यामध्ये दृढनिश्चय, शान, विश्वास ओतप्रोत भरलेला असतो. त्याचा परिणाम दृष्टावची पेशींवर होत रहाणार आणि सदा

महिन्यांचे काळात नवनिर्मित पेशी समाधानाचे साम्राज्य पसरणारं हे निर्विवाद आहे. अनुगतितील श्लोकांचा हाच भावार्थ आहे. एका सेकंदान्या प्रार्थनेमुळे काय होणार हे उद्गार हातास आहेत. प्रत्येक सेकंदाला एका पेशीतून नवी शक्ति दुसऱ्या पेशीत पुलकित होत जाते. एका सेकंदाला तीस लक्ष पेशी म्हणजे एका मिनिटास १८ कोटी पेशी नव्या दालेत शिकत असतात. नवशिक्षित पेशी प्रथम संख्येने कमी असल्या तरी त्या प्रार्थनेमुळे शिस्तबद्ध आणि कमी शक्ति-व्ययाने अधिक शक्तिशाली असतात. आपला प्रभाव सर्व पेशीच्या साम्राज्यावर हळूहळू पसरवीत असतात, हे साम्राज्य जुलमी नसते, लादलेले नसते. स्वतःला सुधारायचा या निश्चयाच्या मुशांतून ओतलेले असल्याने प्रज्ञा अहंकारी बनत नाही, साक्षात्कारी होते. शेवटी एक क्षण असा येतो की, आपण प्रार्थना करतो हीच जाणीव हरपते आणि हरिहराची अगर जीवाशिवाची भेट होते. हेच प्रार्थनेचे अमृत फळ होय. (स्वामी विज्ञानानंद, दि. १६-२-६९ केसरीचे आधारे)

मातृशक्तीचे पूजन

भूतलावर अन्य देशांयांनी व धर्मीयांनी प्राचीन काळी मातृशक्तीची पूजा केलेली आहे. त्याचे थोटक दिग्दर्शन ह्या प्रकरणात करण्याचे योजिलेले आहे. हे प्रकरण देण्याचे कारण उघडच आहे की, भारतीयांना असे वाटू नये की, आपला देशच फक्त शक्तिपूजक आहे आणि सांप्रत निधर्मी म्हणून मिरविणारे देश शक्तिपूजक नव्हते. आज जरी बऱ्याच देशांनी धर्मांतर घेतलेले असले, तरी पूर्वी हे देश शक्तिपूजकच होते, हेच प्रामुख्याने येथे दाखवायचा आहे.

अतिप्राचीनकाळी आणि मध्यकाळी चीन, पेरू, मिस्रदेश, मेसोपोटेमिया, युरोप, जपान, मलाया, मेक्सिको, आफ्रिका खंड इ० देशात मातृशक्तीची पूजा चालू होती. त्यांच्या देवता होत्या, मंदिरे होती आणि त्याचे उत्सव-पूजा होत असत. मूल आणि माता यांचा जसा दृढ संबंध आहे, तद्वत मातृशक्ति आणि जगाची उत्पत्ति ह्यांचा संबंध आहे. मानव अगर पशु-पक्षी ह्यांच्या उत्पत्तीलाही कारण मातृशक्तीच असल्याने, तिला सर्वत्र मान व श्रद्धा, तत्त्व नव्हत. मातृशक्ति म्हणजे दया-मायेचे प्रतीक समजावयाचे असल्याने साहजिकच तिला श्रेष्ठपणा प्राप्त झाला आहे. युरोप व मध्य आशियामध्ये प्राचीन काळी अनेक संस्कृति होऊन गेल्या आहेत. त्यांचा थोडक्यात इतिहास पाहू.

बॅबिलोनियन संस्कृतीमधील उरुक, लागोथ, बॅबिलोन, निनावे इ० प्रमुख ठिकाणी मातृशक्तीच्या मूर्ति होत्या. त्यांची नावे त्या त्या शहरावरून पडलेली आहेत. इतर ही त्यांची प्रमुख देवता होय. मूल पिता व मूळ माता तैमत् ह्यांपासून सर्व देवतांची उत्पत्ति झाली आहे अशी त्यांची भक्ती होती. इनालिल, इया,

अनु, निल्लिळु, डामनिना, अनातु इ० देवता होत ईस्तर ही बॅविलोनमध्येच प्रमुल नव्दती तर तिच्या बहुमोल गुणानुळेच व प्रमाणानुळे ती गिरियामध्ये अस्टार्गे, माझामध्ये आदतर, अररस्तान व अबेसिनयामध्ये आपार ह्या नावाने पूजली जात होती.

मिस्ससुत्तति म्हणजे आजचा इजिप्त देश होय. त्याची प्रमुग्न देवता इमिस हाती आदिदेवी 'नूह' होय. तीच पुढे 'हाथोर' झाली इ. स. पूर्वी सुमारे २००० वर्षे ह्या देवीची प्रसिद्ध होती मीक लोफानी ह्या देवीला आपल्या देशात नेली आणि पुढे ती सिछली, इटलीमध्ये गेली इ. स. चौथ्या शतकापर्यंत तिची पूजा चालत असे. असे सांगतात की, रघुरशीव दशरथराजाच्या विनंतीवरून मिस्त राजाने निनाव्द शहरातून इस्तरदेवीची मूर्ति त्याला भेटादारासल म्हणून पाठविली होती. श्रीद वेदात मयासोनिअन संस्कृति होती. रिआ, मिजिआ, सिरेले स्वरूपात देवता पूजिल्या जात होत्या होमरने मिजिआ देवीवर खडकाव्य केले आहे. मास रोममध्ये इ. स. पूर्वे दुसऱ्या शतकापर्यंत पूजा होत असे.

इसाई धर्म सुरू झाल्यानंतर पाहिली चार शतके मातृशक्तीची पूजा त्या धर्मांमध्ये होत नव्हता ईस्तरदेवीचा प्रभाव यमी झाल्यानंतर रोमन राजाने प्रथम चौथ्या शतकात इसाई धर्माचा स्वीकार केला आणि अथ विश्वासाने अनेकांनीही तोच धर्म स्वीकारला पुढे मठभ्यंशस्या येऊन त्याची संरक्षक देवता म्हणून मेरी देवीची स्थापना झाला असेही कारण असे घरेलू की, दक्षिण युरोप, गिरिया, आग्नेयामायनर आदि देशात मातृशक्तीचा प्रभाव वाढता असल्याने तशी शक्ति इसाई धर्मात असल्याशिवाय अधविश्वासी लोकसमुदाय ह्या धर्माकडे आकर्षित झाला नाही म्हणून ह्या देवतेची पूजा होऊ लागली असाही त्रिळ् ड्युरट आपल्या 'A. o. of Faith' ह्या पुस्तकात लिहितो की, 'मेरीच्या पूजेमुळे वैश्वीक धर्मपंथीयाना अत्याचारी मार्गापासून निवृत्त करून प्रेमाची शिक्कण मिळाली.' प्रत्येक रानिवारी जगर मे माहिन्यात ह्या देवतेची पूजा केली जाते.

गिरिमिश्रच्या महाकाव्यात इस्तरदेवीचा वारवार उल्लेख येतो. ह्या काव्यात इजिप्ता अथवा इस्तरचा नरक प्रवेश ह्याचे वर्णन आहे. तिचा प्रियकर हामुज ह्याला ठार मारून नरकात नेले जाते. अर्थात सर्व दुष्काळाची छाया पडते आणि त्याला शोधण्यासाठी देवी स्वतः निघते. नरकाची सात प्रवेशद्वारे ओलांडतांना प्रत्येकी दरवाज्यावर आपले कपडेलचे व अलंकार काढून ठेवून आत गेहानावर नरक-स्वामिनी 'अनातु' देवी तिला शिक्षा सांगते की, 'तुझे सर्व शरीर ध्यामिस्त होऊन जाऊ दे.' जोपर्यंत इस्तर त्या ठिकाणी राहिली तोपर्यंत भूतलार दुष्काळ पडला सोयटी सर्व देवतांना विनंतीवरून सामुजला प्राणदान

मिळाल्यावर त्याला घेऊन ती भूतलावर येते. ह्या वेळी तिचे नाव अस्टाट्रे होते, ह्या कथेवर दक्षकन्या सतीच्या मरणाची व पार्वतीच्या जन्मकथेची छाया पडलेली दिसते.

वरीलप्रमाणे आणखी अनेक संस्कृतींचा त्रोटक इतिहास देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामध्ये इस्लाम, निग्रो, कनाइट, केन्टिक, टयुटॉनिक, पॉलेनेशियन, फोनेशियन, क्रिजियन, मेसिकन, सुमेरियन, सेमेटिक, हिट्राइट संस्कृतींचा समावेश झालेला आपणास दिसेल. वाचकांनी तो भाग मुलातीलच 'पूर्व पश्चिम गोलार्धातील देवता' ह्या प्रकरणात वाचावा. 'पश्चिमालय देवता' ह्या प्रकरणात अर्थातच सध्याचा युरोप व दक्षिण आशिया, रशिया, आफ्रिका खंड आणि दक्षिण अमेरिकेतील वेगळे वेगळे देश इतिहासात वाचावयास मिळेल. इतिहासाबरोबर प्राचीन संस्कृति आणि देवतांचेही दर्शन घडेल.

If we survey the whole of the evidence on this subject we may conclude that a Great Mother Goddess, the personification of all the productive energies of nature, was worshipped under different names, but with a substantial similarity in myth and ritual by many people on Western Asia; (2) that associated with her, was lover, or rather series of lovers, divine or mortal, with whom she mated year by year, their commerce being deemed essential to the propagation of animals and plants, each in their several kind; and further, that fabulous union of the divine pair was simulated and as it were multiplied on by the real, though temporary union of human sexes at the sanctuary of the Goddess for the sake of, thereby ensuring the fruitfulness of the ground and increase of man and beast.' (Golden Bough, XXXI /P. 436, by Frazer)

गोल्डन बॉव या ग्रंथाचा कर्ता फ्रेझर याने आदिशक्तीच्या विश्वव्यापीपणाचा वरीलप्रमाणे निष्कर्ष काढला आहे. मृतीच्या जीवनक्रमात अनेक वस्तूंची उत्पत्ति व वाढ होत असते आणि ती फलोपादन शक्ती म्हणजेच आदिशक्ती होय, असे भासू शकते. या शक्तीचे अनेक स्वरूपात जल, स्थल, वायु, पावण रूपात पूजन घडत असते. जो त्या फलोपादनाला कारणीभूत होतो, संगतीत राहतो, तोच तिचा प्रियकर होतो, मग तो दैवी असो अगर मर्त्य मानव असो, त्याचे एरमेलीशी घनिष्ट संबंध असणे हे मानसमृष्टि व वृक्षमृष्टि याच्या वाढीला जरूरीचे असते. मृतीतील हे कल्पित संबंधच सत्य आहेत असा चढेजाव करून

देवस्थानासारख्या देवाच्या निवासस्थानी मानवही समोग करून प्रजोत्पादन करू लागला आणि तीच आदिशक्तीची इच्छा होय, असे दोंगीपणाचे प्रतिपादन करू लागला साराश आदिशक्तीची मूळ कल्पना तिची याद आणि मानवी जीवनात तिचे कार्याचा अवतार कसा कसा होत गेला, याचे उत्तम चित्र मय कर्त्याने थोडक्यात रेखाटलेले आहे.

याच उदाहरण असे की, पूर्वी पाफोस (Paphos) या शहरी तेथील राजा सिनिरस याने आपल्या राजसभ्या आणि अडोनिस देवाच्या बहिणी यांना याप्रमाणे धार्मिक वेद्या व्यंग्याय करण्यास भाग पाडले होते अडोनिस हे राज पुरुषाचे नांव नसून ती त्याची पदवी होती याच्या मूळ पुरुषाने धान्य देवतेच्या सांजनिक उत्सव प्रसंगी आपली मुंगी मिरा हिच्यारोबर समोग करूनच अडोनिसचा जन्म झालला होता याप्रमाणे अनन्य राजकन्येच्या समोगाच्या कथा उपलब्ध आहेत या प्रेमसंध्यामुळेच अडोनिसराजे जसे देवीचे पुजारी होते, तसे ते तत्त्व मिथस्वरही मानले जात होते इजिप्त देशातही राजा हा देव मानला जात असल्याने त्याची पत्नी देखी मानली जाई 'Wife of the God' अथवा 'Mother of God' मानली जात असे

One fails to understand that men create their Gods in their own likeness and that when the creator is a savage, his creatures the Gods are savage also' (P 191)

मेश्वर या मथुराचे वरील मत असे की, मानवच आपले देव निर्माण करतो आणि त्यामुळे प्रत्येक गुणधर्मात अथवा स्वरूपात ते त्या मानवाप्रमाणे असतात देवनिर्माता जर सुसंस्कृत असेल तर देव सुसंस्कृत असतील, जसे विष्णु लक्ष्मीचे शारीर मृगता येईल, पण निर्माताच जर रानटी असेल तर त्याचा देव त्याच्या आचारविचारावरुद्ध तयार झालेला असेल यामुळे काही देवता संस्कृत तर काही प्राकृत हा प्रकार निर्माण झालेला आहे

भारतीयसंस्कृतीत पार्वती ही शक्राची पत्नी मानलेली असली तरी ती भगिनीही मानलेली आहे तसेच याच पुराणात क्रोनस देवाने आपली वहीण वहीआ बरोबर मिराड केला तर त्याचाच पुत्र झेऊस याने आपली वहीण हिरा बरोबर विवाह केलेला दिसून येतो अशा गोष्टी का घडतात तर त्या वेळची राजकीय परिस्थिती तशी होती आणि ते चित्र देवतांचे सभ्यात उमटलेले दिसते गादीचा थारसा आपल्याच रक्षाच्या कुळात रक्षणा, सरमिसळ होऊ नये म्हणून राजा आपल्या बहिणीबरोबर मिराड करा. मातृसत्ताक पद्धतीतून वितृप्तताक पद्धतीमध्ये गादीचा थारसा बदलून धैर्याच्या वेळची ही परिस्थिती होती आणि देवादिनांचे सनधावर

त्याचेच प्रतिविम्ब पडलेले आपणाला दिसून येते. यानुळेच मानव आणि देवता यांच्या मध्ये बरेच साम्य काही वेळा दिसून येते.

मानवप्राणी राहत असलेल्या या भिश्वाची उत्पत्ति केव्हा झाली याचे निश्चित प्रमाण कोणीच खानीने सांगू शकत नाही. कोणी लक्षावधी वर्षे झाली असे म्हणतात, तर कोणी हा आकडा पाच कोटी वर्षांपर्यंत मागे नेतात. भूतलानर मानवप्राण्याची वस्ती केव्हापासून झाली याचीही निश्चित कालमर्यादा कोणाला देता येत नाही. यासाठी ख्रिस्तपूर्व अगर ताम्रयुगापूर्वीची माहिती गोळा करण्यासाठी पूर्वीची उत्खनने, ताम्रपत्र, गुहा, हाडाचे सागळे, पाषाणाची अस्त्रे याचा संशोधनाना अभ्यास करावा लागतो. अजोध्याचे परिशीलन केल्यावरच तो ऐतिहासिक काळापर्यंत मानवाच्या प्रगतीचे टप्पे अनुमानाने सांगू शकतो. अशा अवशेषात हजरो वर्षांपूर्वी चालत असलेल्या सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे प्रकार उपलब्ध झालेले आहेत. सुप्रसिद्ध संशोधक ई. ओ. जेम्स असे आश्चर्य व्यक्त करतात की, प्राचीन सांस्कृतिक कार्यक्रम ज्या श्रद्धेने अगर विश्वासाने केले जात होते, त्याच श्रद्धेने आणि आपुलकीने आपण त्यांच्याकडे पाहिले पाहिजे. हे कार्यक्रम वर्तमानकालाच्या निकषावर घासून त्यावर तार्किक भाष्य करणे सयुक्तिक नव्हे.

इजिप्त, मेसोपोटेमिया, आशियामायनर, सिरिया इत्यादि प्रदेश हे प्राचीन संस्कृतींचेच भाग म्हणून समजले जातात. यामध्ये पर्शियाचे आखात, फॅसियन समुद्र, क्रीट बेटे, पूर्व सिंधुनदी आणि पश्चिमेस उत्तर युरोप खंडाचा भाग येतो. या भागामध्ये आदिशक्तींची पूजा, वृक्ष वनस्पतींच्या वाढीच्या काल-चक्रांशी निगडित असून पुरुषप्रकृतींचा देव हा त्या मायास्वरूप आदिशक्तीचा मुलगा म्हणूनच दाखविलेला आहे. आशियामायनरपासून मायसोनियन संस्कृतीपर्यंत काही स्थानिक परक ध्यानात घेऊनही असे म्हणता येते की, प्रत्येक ठिकाणी आदिशक्तीनिषेधक मध्यवर्ती कल्पना आणि शेतीनिषेधक उत्पादनात त्याची घातलेली सागड ही सारखीच दिसते. भारतीयधील वैदिक धर्म सोडला तर इतर प्रमुख इसाई, इस्लाम, यहुदी इत्यादि पंथांची उत्पत्ति त्याच भू-प्रदेशात झालेली आहे. या धर्मांची वेदान्त-तत्त्वे, व श्रद्धाग्राहींची निर्मिति याच भागात झालेली असल्याने उपलब्ध साधनांच्या आधारे त्याचा चर्चा करून काही निष्कर्ष काढल्यास ते यथायोग्य होणार आहे.

या भागात प्राचीन शिल्पकलेतील अनेक नमुने उपलब्ध झालेले आहेत आणि त्यांमधूनच सांस्कृतिक गोष्टी व पुराणकथा यांचा उलगडा होण्यास मदतच होते. शिल्पकलेने पिढ्यान्पिढ्या अनेक मोठमोठ्या गुहा उपलब्ध झालेल्या असून

त्यामधून जे आधिपंजर उपलब्ध झालेले आहेत, ते पंचवीस हजार वर्षांपूर्वीचे असलेले असे तसाचे मत आहे. पशूंचे आस्थिपंजर ह्या ठिकाणी आपोआप जाऊन पडलेले नाहीत. उदरनिर्वाहासाठी मानवांनी ते पशु तेथे नेले असले पाहिजेत, म्हणजेच मानव आपली उपजीविका त्या काळी पशुपक्षांवर करीत असे, हे मानावे लागते. निऑल्थ या मान्समधील सहरा अर्धा मैल सोल असलेली एक गुहा आहे. तिथेच टासकॉल्स या ठिकाणीही एक गुहा असून तिच्या भितीवर सुंदर चित्रे चितलेली आहेत. सुमारे धीस हजार वर्षांपूर्वी या ठिकाणी एक जुने धर्मपीठ असावे, असे मानण्यात येते. एके ठिकाणी गेंड्याच्या मुगुलांचे पुतळे खडकाला टेकून उभे केलेले आहेत.

'The numerous skulls and headless bodies that have been found in Palaeolithic and Neolithic sites suggest that the custom of cannibal feast was wide-spread and peristent'

अशा प्रकारच्या गुहांमधून धर्मकृत्ये चालत आणि नरवतीची प्रथा त्या वेळी प्रचारात होती, याचे दिग्दर्शन येथे होते. दहा सहस्र वर्षांपूर्वीच्या अश्मयुगामध्ये चित्रकला अस्तित्वात होती आणि ती भांड्यांवर चितारली जात होती, असे उपलब्ध अवशेषांवरून दिसून येते. टेपगवरा (निनेव्हजवळ) व टेलहसूना या ठिकाणी जे उत्खनन झाले, त्यामध्ये मिळालेली मातीची भांडी वरील विधानाळा दुजोराच देतात. ते अवशेष असेही दाखवितात की, त्या काळी आदिशक्तीचा प्रसार भरपूर प्रमाणात झालेला होता.

'The goddess cult became the predominant influence, until at length she herself appeared in funerary architecture and its symbolism in her life.'

(Myths & Rituals in the Ancient Near East by E. O. James; हे संदर्भ, पृ. ३२, ३६, ११३, २४३, या ग्रंथातील समजावेत.)

इजिप्तमधील पिरॅमिड्स हे खिस्तान्द सुमारे तीन सहस्र वर्षांपूर्वी मृतांच्या स्मृति म्हणून उभारलेल्या आहेत. सकार या ठिकाणी जे उत्खनन झाले त्यामध्ये भितीवर व चुन्याच्या दगडांवर अनेक लेख कोरलेले आढळले. त्यांवरून ओएसिस व इतर राजे सोडू यांचा इतिहास समजून येतो. ओएसिस हा जरी देव मानला गेला असला, तरी तो एक मुखारणावादी राजा होता हे आपल्याला समजून येते. भारतामध्ये श्रीकृष्णाला देव मानित असले तरी तोही एक राजाच होता. नरकामुराचा यप कर्म्म आणि त्याच्या चंदिवासात असलेल्या सोळा हजार

मुर्लीची सुटका करून, समाजाने पतिता अथवा व्यभिचारी ठरलेल्या त्या मुर्लीशी विराहबद्ध होऊन त्याने एक मोठीच सामाजिक सुधारणा केली होती, असे म्हटले तर ते वायगे ठरू नये. सगर राजाने गंगेच्या जोराचा उपयोग करून घेतला, त्याचप्रमाणे या ओएसिस राजाने नाईल नदीच्या ओठाचा उपयोग करून घेऊन तेथे शेतकीव्यवसाय सुरू केला होता. हा राजा नूत्रा जर सीरिया प्रांतातील मानला तर तो स्वजातीय टोळ्या घेऊन नाईल नदीच्या सोन्यात आठा आणि व्यवसाय सुरू केला. यास्तव त्याला आसामदेवता नाव व पृथ्वीदेव गेव यांचा नुल्ला मानला गेले आहे. कोणत्याही चांगल्या दृष्टीस विरोध करणारे सरफाळ असतातच, या नियमानुसार त्याचा शत्रु सेथ (Seth) याने ओएसिसला त्याच्या या सुधारणांसाठी विरोध केला. इतकेच नव्हे, तर त्याचा खून करून त्याच्या घराबाराचे गरीब तुकडे केले आणि ते नाईल नदीत फेकून दिले. परंतु या कामी ओएसिसची पत्नी इविस ही त्याच्या मदतीला धावली आणि तिने त्याची सुटका केली. हाच ऐतिहासिक कथामाग इजिप्तमधील पुराणात अंतर्भूत करण्यात आलेला आहे. या मूळ गाभ्यावर निरनिराळ्या व्यक्तींनी आपापल्या मतांचे पूट चढविले असल्याने सांप्रत त्या काहीसा विकृत भासतात इतकेच ! परंतु पुराणातील कथा या केवळ काल्पनिकच आहेत असे मान म्हणता यायलाचे नाही !

बरीलप्रमाणे मेसापोटेमियामधील तामुश इस्टर कथा, सिरियामधील रनाईट संस्कृतीच्या पुराणकथा, बॅबीलोन व मायसोनियन पुराणकथा यांचा सांगल्याने निष्कार केला असता असे स्पष्टपणे दिसते की, त्यासाठी त्या प्रांतातून आदिशक्तीचा प्रसार झालेला होता. माल्टा बेटात जी मंदिरे उपलब्ध झालेली आहेत ती सुमारे ख्रिस्तपूर्व तीन सहस्र वर्षांपूर्वीची असतील असे संशोधकांचे मत आहे. या मंदिरात आदिशक्तीच्या मूर्ति असून त्यांमोठेर पुरुषप्रकृतीच्या देवताही आढळतात असे सिविल अँटिक्, अमोदिता अटॉनिस इत्यादि. मध्यपूर्वेतील ही देवतासंस्कृति इंग्लंडमध्येही गेलेली आढळून येते. डॉरसेट, अग्नेवरी, नॉरफोक इत्यादि ठिकाणी खड्डवर कोरलेल्या ख्रीदवतांच्या प्राचीन मूर्ति आढळून आलेल्या आहेत

पुराण ग्रंथांचे श्रेष्ठत्व

आदिशक्तीचा संचार निरनिराळ्या देशांच्या पुराणग्रंथातून जास्त पहायलास मिळतो. परंतु इंग्लंडच्या वैज्ञानिक युगात प्रत्येक गोष्ट सत्याच्या निष्पातर घासून तिचा खरेपणा पडताळून पाहण्याची निष्कारप्रणाली काही संशोधकांनी अवलंबल्यामुळे अनेक संशोधकांचा कल या पुराणग्रंथा सर्वस्वी काल्पनिक असल्यात असे मानण्याकडे झुकलेला आहे. भारताचा पौराणिक इतिहास अनेक पुराणग्रंथातून विखुरलेला आहे. अर्थात कालांतराने त्यात काही प्रक्षिप्त भाग समाविष्ट झालेला

शेजा नसेल, असे म्हणता येणार नाही. परंतु याचा अर्थ असाही खात्रीने नव्हे की, जुने पुराणग्रंथ हे विश्वासाई नाहीत. पाश्चात्य संशोधकांची यासंदर्भाची काही मते पाहू.

(१) एक रशियन संशोधक मॅन्निनोव्स्की म्हणतात, ' पुराणग्रंथा या केवळ काल्पनिक भाकडकथा नसून पूर्वी मानव जेव्हा प्राथमिक रानटी संस्कृतीत वास्तव होता त्या काळाच्या त्या सत्यकथा आहेत. त्या कथा म्हणजे आपण सांप्रत घाबत असलेल्या कादंबरी ग्रंथाचा प्रकार नसून प्राचीन काळी साक्षात घडलेल्या गोष्टींचा इतिहास आहे. जगाच्या आणि मानवाच्या चारित्र्यावर त्या कथा आजही आपले ठसे उमटवीत आहेत ज्याप्रमाणे इसाई धर्मपंथीय जनता आपल्या पवित्र वाचक मधील जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय आणि स्मृत येथूनच मुळावरील शुद्ध भाराचे वर्तन या कथा सत्य मानतात, तद्वत्च प्राचीन जडमयुगीन मानवाच्या त्या कथा सत्य आहेत अर्थात त्या कथा वर्णन करताना मानवी जाणनाचा आनंदजन असणारी धार्मिक जीवनमूल्ये, सामाजिक वर्तने, स्वस्वार्थातील प्रामाणिकपणा आणि नित्य उत्पन्न होणाऱ्या दैनंदिन गरजा यांची सांगाडा घातलेली असते ही बंधने सत्य मानल्याने मानवी उत्कर्ष होण्यास मदतच होते. '

(२) दुसरे एक संशोधक मॅरेट म्हणतात, ' पुराणग्रंथाचे काम म्हणजे मानवी कुतूहल पुरे करणे हे नसून मानवी भ्रंश दृढ करणे हे आहे. शक्यतोचाच समाधान करणे आणि त्याच्या निरर्थक प्रश्नांची उत्तरे देणे हे या ग्रंथाचे काम नसून भाविकाची भ्रंश दादविणे व ती दृढ करणे हे या ग्रंथाचे काम आहे.

(Faith, Hope & Charity in Primitive Religion, 1932, P 106)

पुराणग्रंथाकडे पाहण्याची याचकांची दृष्टि कथा प्रकारची असावी, हे दर्शविण्यासाठीच वरील दोन उतारे मुद्दाम घेतलेले आहेत आपल्या पुराणग्रंथामध्ये जर थंडा आणि निश्चासपूर्ण दृष्टीने आपण पाहिले तर त्यामध्ये प्राचीन इतिहासच आपल्याला सापडेल. त्यात त्या वेळेच्या सांस्कृतिक चालीरीति आदळतील आणि त्याची उत्क्रांति कशी झाली हे आपल्याचा समजूत येईल.

देवता आणि ऋतु याचे संघ एकमेकांशी निगडित झालेले आहेत. इजिप्त हा देश नाईल नदीच्या पाण्यावर अवलंबून असल्याने, त्या नदीचे पूर व पाण्याचे शोषून जाणे यावर वर्षारंभ अवलंबून असतो. तसेच धान्याची पेरणी व कापणी यावर काही इतर ऋतूची माडणी झाली ज्याप्रमाणे मारतामध्ये गंगा नदीचा प्रतिनिधि भगीरथ मानला जातो कारण त्यानेच पश्चिमाभिमुख प्रवाह खाली भारता-

बडे वळविला, तद्वतच नाईलचे सोरे सुपीक करण्याचा मान ओएसिस याच्याकडे असल्याने त्याला नाईलचा प्रतिनिधि मानण्यात येऊ लागले. यानुळे नदीच्या प्रवाशात अनुत्पन्न त्याचे जन्मोत्पन्न अथवा पुण्यतिथी उत्सव साजरे होऊ लागले. धान्यपेरणी व कापणी हे कार्यक्रम आदिशक्तीच्याच इच्छेने होतात, असे मानल्यावर त्या त्या काळी देवतांचे उत्सव चालू झाले. ओएसिसची प्रतिमा करीतून एका ठराविक वेळी वर काढणे, ती सोन्याच्या मुर्तीत ठेवणे, त्यावर बाजी व रेंती पसरणे आणि पाण्याचे सिंचन करून जाडपडाभर त्याच स्थितीत ठेवणे, तसेच चोविसाव्या दिवशी ती प्रतिमा पुन्हा स्वरीत ठेवणे, या कार्यक्रमावर भिन्ने सादली जाऊ लागली. त्या चित्रांमध्ये जवळपास धान्याची कणसे अगर नाईल नदीच्या पाण्याचा प्रवाह दाखविण्यात येऊ लागला. या कार्यक्रमासारख्या कथा पुराणात लिहिल्या गेल्या आहेत, विरिया, मिसेन, यहुदी, बॅबीलोनियन संस्कृतींच्या व वर्षारंभीच्या कथा या अशाच ऋतूच्या आवारे लिहिलेल्या आहेत.

‘ Whether or not the mother Goddess was the first deity, the wit of man devised her symbolism unquestionably is a predominant feature in the archaeological record of the ancient world of Western Asia, the Indus Valley and the Aegean cult. ’ (James, Page 113)

पश्चिम आशिया, सिंधुगंगे, इजिप्शियन संस्कृति इत्यादीमध्ये मानृगक्तीचे स्वरूप मानवाने प्रथम निर्माण केले हे जाणवल्यावर अवशेषांवरून दिग्गज येते. पुढची पायरी म्हणून क्रमाक्रमाने पति असणे, मुले होणे इत्यादि नाती जोडण्यात येऊ लागली. प्रथम ही शक्तिरूपे कुमारि स्वरूपात मानली गेली. परंतु पुढे पुढे त्यांना पुरुष जोडीदाराची आवश्यकता भासू लागली. तेव्हा प्रिवाइसमारंम आले. मग मुलेगळे आली ! भूमाता म्हणून ती धान्य व वनस्पति याची उत्पादक बनली, वनस्पतीची वाढ करणारी झाली. क्रमाक्रमाने फल आणि पुष्पदायी झाली. म्हणजेच एकच देवता निरनिराळ्या स्वरूपात मानली गेली. इनाना अथवा इष्टर ही देवता माता व पत्नी या दुहेरी भूमिनेत वावरू लागली. तसेच मॅसाडोलेरोसा ही या निनेह, नितू, अरुण इत्यादि नावाने ओळखली जाऊ लागली.

प्राचीन काळी राजा हा पृथ्वीपति यानला जात असे. लोकांच्या सुख-सोयीची व्यवस्था करणे हे काम उत्तम रीतीने पार पाडल्यावर त्याला सर्व साधनसंपन्न करणारी शक्ति ही राजाच्या अश्रयाने असते असे मानण्यात आले. ह्या अदृश्य शक्तीचे महत्त्व वाढविण्यासाठी राजेलोक तिला स्वर्गाची राणी, अंतरिक्षाची स्वामिनी, भू-देवता इत्यादि नावाने ओळखू लागले, या त्यांच्या सहवासानुळे

छोमानी त्यांना एकत्र जखडून टांगले, देवतांचे विवाहसमारंभ राजेलोकानी साजरे करावेत आणि त्यांच्या मिरवणुकी काढाव्यात. हा एक नित्याचाच प्रकार होऊन बसला. इजिप्तमध्ये हॅथोर व इसिस, सिरियामध्ये अनात व बाल, यहूदी पुराणात अशरोह व अशरोह या जोड्या आढळून येतात.

बरील अनेक कारणांसाठी सांस्कृतिक कार्यक्रमांमधून पुराणकथा अवश्य वाचल्या गेल्या पाहिजेत. भिन्नाचे कोडे अद्याप द्याखजानाही सुटलेले नाही. तेव्हा आपल्या पूर्वजानी ते कोडे उलगडण्यासाठी काय काय भर्गारथ प्रयत्न केले, याचे दिग्दर्शन या देवतांचा इतिहास पाहून होते. विश्वनिर्मितीच्या वेळेचा विस्मृतीतपणा घालविण्यासाठी, अंधकाररूपी राक्षसाचा नाश करण्यासाठी, दुष्ट प्रवृत्तींचा नाश करण्यासाठी प्रथम देव-दानव युद्धे झाली. त्यांची वर्णने पुराणात वर्णिली गेली. विद्वत्त्वांची घडी घसरिताना सत्यवृत्तींचा कसरकसा विजय होत गेला आणि त्यापातून आजच्या मानवाला कसे मार्गदर्शन मिळेल ते पुराणवाचनाने समजते. तेव्हा तात्पर्य काय की प्रत्येकाला आपल्या धर्माच्या पुराणग्रंथाचे वाचन करणे अतिशय आवश्यक आहे.

पश्चिम गोलार्धात अनेक संस्कृतींचा समावेश आहे, अनेक संज्ञांचा समावेश आहे. त्या सर्वांचा या ठिकाणी समग्र परामर्श घेणे कठीण आहे. तेव्हा काही प्रमुख संस्कृतींचा विशेष उद्गापोह करून इतरांचा थोडक निदर्श करणे स्थलामागी अपरिहार्यच होणार आहे.

मिसरसंस्कृति

या भागातील मिसर देशाची संस्कृति फार प्राचीन मानली जाते. तेव्हा आपण त्या संस्कृतीचा इतिहास प्रथम पाहू. सनपूर्व सुमारे ४००० वर्षांपूर्वी ही प्रथम स्थापन झाली आणि इ. स. ५ व्या शतकात संपुष्टात आली. सुमारे ४॥ हजार वर्षे ही संस्कृति प्रामुख्याने गाजत होती. या देशातील मेमफॉस, टानिस-घहरी सन १८८३ साली उत्खनन झाले. हे संशोधन फ्रॅंझिस पेटी याने केलेले आहे. तसेच दुसरे एक संशोधक सर जॉन मॅसेरेपो ह्यांनी उनास येथील मृतराजाचा पिरॅमिड उघडला, त्या वेळी काही गोष्टी दृग्गोचर झाल्या. 'A Book of Dead' हा या संस्कृतीचा पुराणग्रंथ आहे आणि तो फार महत्त्वाचा समजला जातो. त्याप्रमाणे टेटोचा पिरॅमिड आणि पेपी येथील पिरॅमिड्स उघडले जाऊन त्यांची माहिती प्रकाशात आली. येथील सर्व अवशेषांचा विशेष अभ्यास केल्यावर संशोधकांना असे दिसून आले की, पिरॅमिड्स या कलाकृति ख्रिस्ताब्द पाच सहस्र वर्षांपूर्वीच्या असाव्यात, तसेच इतर ठिकाणी झालेल्या उत्खननात असे आढळून

आले की, मंदिराभोवती माणसांना राहण्यासाठी घरे बांधलेली असत, उत्तम रस्ते बांधलेले असून बाजूला पाणी वाहून नेण्यासाठी उत्तम गटारे होती. सिंधुसंस्कृती-मधील हराप्पा येथील उत्खननात ज्याप्रमाणे ह्या शहरातील बागा, चौक, बाजारपेठा इत्यादि आढळून आल्या, त्याचप्रमाणे या ठिकाणीही आढळून आल्या आहेत, एका राजाच्या राजवाड्यातील दिवाणखान्याचा आसरा तर ४२३ × २३४ फूट इतका होता. भिंती चुन्याने रंगविलेल्या अगून त्यावर द्राक्षांच्या वेलींचे चित्रण होते. मंदीराचे प्रवेशद्वार खुजे असून गाभान्यात दाट अंधार असे,

या संस्कृतीमध्ये वृक्षदेवतांची पूजा केलेली आढळते. ही संस्कृति पंच-महाभूतात्मक देवतानाही मानीत होती. त्याचप्रमाणे या संस्कृतीत पशूंचीही पूजा केली जात असे, हे त्याच्या पशुमुखी देवतावरून कळण्यासारखे आहे. त्यांच्या पशुमुखी देवतांची ही प्रतिके पहा.

वास्तुदेवी—मार्जारमुखी; सेवेकदेवी—मगरमुखी

रा देव—सराणामुखी; अनुबिसदेव—कोल्हामुखी ६० ६०.

पिरेमिड्समध्ये जे काही देवतांचे अवशेष मिळाले आहेत, त्यावरून काही देवता थेड्रुमुखी, सर्पमुखी व काहींचे चेहरे चतुर्भुज असे आढळून आले आहेत. काही संशोधकांचे तर असे म्हणणे आहे की, गार्ई व बेल यांची पूजा करण्याची पद्धत आर्थेतर संस्कृतीत फार पूर्वीपासूनच होती. वेदकाळी इन्द्र-वरुणाना गार्ईचा वळी दिला जात असून आर्थेतराना हे आगडत नाही, हेही आर्यांना ठाऊक होते. गार्ईसारखी शिंगे असलेली देवता भिसरसंस्कृतीमध्ये आहे. अथर्ववेदामध्ये 'गोइत्या हे पाप आहे, गोइत्या करू नये.' हे प्रथमतःच नमूद करून ठेवलेले आहे. ह्यावरून संशोधकांचे असे मत झाले आहे की, गार्ईला असलेले पावित्र्य आर्यांनी इतरांकडून उचलले आहे, आणि ते तिचे पावित्र्य आजतागायत त्यांनी कायम राखिले आहे. पण भारतीय संस्कृतीचा इतिहास पाहिला तर हे सारे वाटत नाही.

पक्ष्यांना महत्त्व का ?

या संस्कृतीमध्ये आत्म्यासंबंधी विवेचन आणि संशोधन झालेले होते व त्याच्या स्वरूपाबद्दल निरनिराळे विचार प्रचलीत होते. देवादिकांची वंस्ती

१ टीप—भारतात सूर्य, रवि या नावाने ओळखला जातो, त्या शब्दाचा अपभ्रंश असतो.

अंतराळात असते. पक्षी हा आपल्या पखाद्वारे अंतराळात उडतो. पर्यायाने तो कदाचित देवलोकाप्रत देखील पोहोचू शकतो, निवहुना तो देवांच्या सान्निध्यातच वावरत असतो. यामुळे त्यांनी अशी कल्पना केली की, मानवी आत्मा हा देखील एक पक्षीच असून त्या रूपाने तो देवलोकात वावरू शकतो. देवाचे वास्तव्य अंतराळात असते. तेथे ते कायमचे राहातात, म्हणजे त्यांनाही पंताची आवश्यकता असलीच पाहिजे. या समजुतीमुळे देवाना अगर या ठिकाणी राहणाऱ्या अन्य योनीतील प्राण्यांना पल दाखविले गेले आहेत. याच संस्कृतीत केवळ अशी समजूत होती असे नव्हे, तर अमेरिकेत रेडइंडियन लोकांचीही धारणा अशीच होती नि अजूनही आहे की, पक्षी हा मानवाच्या मृत्यूनंतरचे दृश्य स्वरूप आहे. म्हजेंनिआमधील चौदाव्या वया असे मानतो की, त्याच्या जमातीचा प्रमुख त्याच्या मृत्यूनंतर पक्षीरूपाने त्याच्यामध्ये वावरतो. अष्टोटिक बंध्याची अशी समजूत आहे की, सुद्धात वीराचे मरण प्राप्त झालेला योद्धा भुंगा वनून निरनिराळ्या कुलातील मधुरस चावून उत्तम गतीस जातो. ब्राझीलमधील घोरोस बंधू असे मानतो की, मृत्यूसमयी आत्मा स्वप्नामधून शरीराच्या बाहेर जातो आणि पक्षीरूपाने जगात वावरतो. ब्रिटिश कोलंबियामधील विलिक्विला इंडियन बंध्याचे म्हणणे असे की, मानव शरीरातील आत्मा मानेजवळ मणक्यात असलेल्या एका अंड्यात असतो. जर हे अंडे फुटले आणि आत्मा बाहेर गेला तर मानव मृत्यू पावला असेच समजतात. मलेशिया, बोर्नेमिया व मॅलेनेशिया येथील जनतेची धारणा अशी की, जादुगार-लोक जहाजाची देहळणी करण्यासाठी त्याचा आत्मा समुद्रावर पाठवितात, आर्यसंस्कृतीमध्ये शरीर व आत्मा हे निरनिराळे परंतु परस्परपूरक वस्तूलेले असून शरीर नष्ट झाले तरी आत्मा कायम राहतो असेच मानले आहे. पुन्हा मानवयोनी प्राप्त होईपर्यंत तो आत्मा पंचमहाभूतामध्ये विलीन न होता निरनिराळ्या चौव्याशी लक्ष योनीमध्ये वागून असतो. तेव्हा सर्वांचा साकल्याने निवार वेग्यास शरीर व आत्मा हे सर्वच संस्कृतींनी निरनिराळे मानलेले आहेत आणि माणसाचे शरीर नष्ट झाले तरी आत्म्याचे आस्तित्व कायमच राहते असेच सर्वांचे म्हणणे दिसते. शेनटी 'आत्मा अमर आहे' याउद्दल सर्वांचेच एकमत दिसते.

सनपूर्वी चार सहस्र वर्षे इजिप्शियनसंस्कृति प्रथम नाईल खोऱ्यात स्थापन झाली व मुमारे इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात संपुष्टात आली. याचे प्रमुख कारण म्हणजे पूर्वीचे सूर्यवृजन व नंतरचे ओरिखीवृजन यामध्ये द्वंद सुरू झाले व हेलिओपोलीस येथील प्रमुख सूर्यपीठाचा परामव झाला व सूर्यसंस्कृति नष्ट झाली.

दोन संस्कृतींमधील मत्सर व हेवेदावे हेच संस्कृति न्हास पावण्याचे कारण होय. त्यांना समन्वय साधता आला नाही.^१

या संस्कृतीमधील देवतांची ही पार्वभूमि पाहिल्यावर त्यातील काही प्रमुख देवतांचे प्रोटो रूप वर्णन पाहू या. यातील अनेक देवतांचे रुविस्तर वर्णन याच ग्रंथात अन्यत्र वाचावयास मिळेल.

इसिस

इजिप्तमधील मूळ आद्यशक्तीची ही देवता. इ. स. पूर्व १७०० व्या वर्षी ती इजिप्तमध्ये होती. पण कालांतराने ती ग्रीस व रोमन भागांत गेली. इसाई धर्माची ही प्रमुख विरोधक देवता मानली गेली आहे. ती सेव (पृथ्वी देवी) व नत (आकाश देवता) यांची मुलगी होय. असिरिस हा तिचा पति (असिरिस पहा) व त्यापासून तिला तीन मुलगे झाले. त्याची नावे ओसिरिस, होरस व सेट अशी होती. पण पहिला मुलगा ओसिरिस त्याचीही ती बायको मानली गेली आहे. (जेम्स कोश ७/४३४). ही मूळ लिबिअन उत्पत्तीची देवता असेही कोणी मानतात; पण आता ती इजिप्शियन लोकांची प्रमुख देवता मानली गेली आहे. ती लोकांच्या मित्रांसाठी अत्यंत पात्र अशी होती. प्रेम करणारी पत्नी, भूगर्भ देवाची, पत्नी जलप्रलय करणाऱ्या देवाची पत्नी, पितराना अन्नपाणी पोहोचविणारी व नाईल नदीला पूर उत्पन्न करणारी अशी ती मानली गेली आहे. सती अगर सेत असेही ह्या देवीचे नाव होते. जलप्रलयाने सर्व शेताभातांना पाणीपुरवठा करणारी म्हणून तिला ऍकेत असे म्हणत. ती नुसतीच जलदेवता नसून, पृथ्वी, धनधान्य व आकाशातील उड्डाणांची तिला देवता मानित. ह्या देवीचे स्त्रीस्वरूप गिधाडासारखे, मस्तकावर शिरस्त्राण व पोपिरस झाडाचा दंड हातात धारण केलेली व काही वेळा मस्तकावर शिगे असलेली असे दाखविले जाते.

(जेम्स कोश, १२/७७१)

ह्या देवतेची चित्रे इजिप्तमधील तांब्याच्या नाण्यांवर आढळून आली आहेत. इ. स. पूर्व २० वर्षांच्या एका नाण्यावर ह्या देवतेचे स्वरूप विवस्त्र,

१ टीप—या संस्कृतिमधील हेवेदावे जसे संस्कृति नष्ट होण्यास कारणीभूत झाले, तसे ज्यू धर्मांमध्ये याहवे यांनी इतर पंथीयांबरोबर असहकार केला. 'Thou shalt have now other God but me' अहुरमज्द याने अमान—रे यरोवर आणि मारुंक—ब्रैल याजबरोबर असहकार केल्याने त्या संस्कृति बुडाल्या. भारतीयांनी शैववैष्णव पंथीयांमध्ये जसा समन्वय साधला तसे त्यांनी न केल्याने संस्कृति बुडाल्या.

मांडीर मूल घेतलेले, व होरसला स्नानपान करीत असलेली, असे दाखविले असून कलेच्या दृष्टीने हे चित्र जरा वेदबन्ध वाटते (न्यूमन, चि. २८). दुसऱ्या एका चित्रात ती राजाच्या मांडीर बसलेली आहे. आणखी एका चित्रात ती झुकसार पाय पसरून बसलेली व हातात अद्भुत शिडी धारण केलेली अशी आहे व त्या ठिकाणी हुंकर हे स्त्रीत्वदर्शक रूप अगर पशूची चिन्हे दाखविले हा उद्देश दिसतो, एके ठिकाणी तिचे सर्व शरीर सर्ववैष्टित दाखविले आहे (न्यूमन, पा. १४४). लांबर पसरलेले पंख हे त्या देवीचे वैशिष्ट्य, दुसऱ्या एका चित्रात दाखविले असून त्या स्वरूपातच ती आपला पति ओसिरिस ह्याला भेटते, पंचावली झाकते, आश्रय देते. तशीच ती सर्व मानवानाही आश्रय देते अशी लोकांची श्रद्धा आहे. तिच्या हातात गुलाराचे फूल असते (न्यूमन, पा. २२२).

ह्या देवीमध्ये अनेक गुण दाखविले आहेत. स्वर्गदेवता, उड्डुगणाची माता, माया, प्रकृतीची जवनी, खलाशी जीवनाची रक्षणकर्ता, सागराची तारा, मातरडोलोरसा, दुःखी जनाचे सात्वन करणारी, मानवी जीवनाची रक्षणकर्ता इत्यादि तिचे वर्णन केले जाते. ह्या सर्व बहुगुणानुळे सर्व संस्कृतींमध्ये तिला स्थान मिळाले असून ती लोकप्रिय झाली आहे. ही देवता अनेक नावांनी ओळखली जाते, कशी ती पहा—किजिजन संस्कृतीत सर्व देवांची माता, अथेनियन—मिनर्वा अगर अथेनी, सायप्रस—वर्गिनस, फ्रेटन—दिक्तेतिना, सिखली—प्रोसरपीन, एरुशियन—डिमिटर इ० तिच्या ह्या अनेक नावानुळे तिला अनेक नावांची देवता असे म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे. (इ. ओ. जेम्स, पा. १८०)

नेफथिस

ओसिरिसचा शत्रु सेम ह्याची ही जोडीदारीण सेन व नाट यांची ही मुलगी होय, तसेच 'अनुपस' या देवीची ती माता होय. इसिस ही तिची बहीण असून तिच्याबरोबर ही जास्त निष्ठेने वागत असे. तिच्या नवऱ्याने ओसिरिसचा खून केल्यावर त्याच्या प्रेताचे तुटडे जमा करण्यात तिने इसिसला मदत केली आहे. तिची आहूति दाखविताना तिच्या मस्तकावर एक टोपली आणि एक घर दाखवितात, ती जरी इसिसला मदत करी, तरी स्वमागतः ती दुष्ट प्रकृतीची आणि लाचप्राज होती. म्हणजेच हा तिचा स्वभाव इसिसच्या स्वभावाच्या अगदी उलट होता. काही वेळेला या देवतेला मृत्युदेवता मानले आहे.

मात (Maat)

ही एक सूर्यदेवता होय. देवाची बोट जेव्हा पाण्यातून प्रथमच वर आली, तेव्हा मात ही देवता त्या बोटीत होती. वास्तव ती एक आद्यदेवता मानली गेली

आहे. वक्तशीरपणा हा सूर्यप्रमाणेच तिचाही एक नैसर्गिक गुण असल्याने तिला सूर्याची कन्या मानले आहे. तिचे स्वरूप दागगितांना तिच्या मस्तकावर शहानृगाची पिसे खोचलेली दागगितात. याचा अर्थ असा की, सर्वत्र समतोल दृष्टीने पाहणारी ती एक न्यायदेवता आहे. याच कारणासाठी मात या शब्दाला असा अर्थ प्राप्त झाला आहे की, मात म्हणजे सत्य अथवा सरी गोष्ट. बेचाळीस सभासदांच्या न्यायालयात बसून ती सर्व मानवांच्या पापपुण्याचा निर्णय करीत असते.

मत (Mut)

रा या सूर्यदेवतेची ही पत्नी असून तिला एक मातृदेवता मानले आहे. ही देवी गिधाडपुत्र असून तिच्या दोन्ही बाजूंना पंख आहेत आणि हातामध्ये पापरिसृष्टाचा दंड धारण केलेला आहे. सूर्यारोबर तिचे गमन होत असल्याने तिने अनेक ल्हानसहान देवतांचे भक्षण केलेले आहे. अगर व येथे या गात्री या देवतेची प्रमुख स्थाने आढळतात. या मंदिराच्या उत्तर दिशेला तिचा पति रा देव (सूर्यदेव) ह्याचेही मंदिर आहे. हे मंदिर विस्तार १४५० चाली राजा जमेन हेटप (तिवरा) ह्याने उभारले आहे. मार्गाच्या प्रदेशद्वाराचे अनेक सिंहाकृति ओळीत उभ्या केलेल्या आहेत. अतराळामधील ती राणी मानली असल्याने इजिप्त देशातील अनेक राण्या आपल्या शय्यांवर या देवतेचे मुखवटे उठवून घेत असत. ही एक न्यायदेवता होती. राजे लोक न्यायदान करताना ते देवीचे मुकुटातील पिसाखे लक्ष देत ज्या पक्षकाराकडे ते पीस कलले जाई, त्याचा पक्ष सदा समान न्यायनिपाट होत असे.

वास्त

प्राचीन काळी या संस्कृतीमध्ये मार्जारपूजा करणारे काही लोक होते. त्यांनी ही देवता निर्माण केली. मार्जाराला सूर्याच्या उन्हात बसणे पार जाणवते, म्हणून देवीला हे नाव प्राप्त झाले असते. काही वेळा सूर्यदेव रा आणि सेसमठ या देवी-वरोबर बसवितात आणि मग त्या तिवाची निर्मूर्ति बनते. या देवीचे मुख जरी मार्जारासारखे असले तरी तिचे शरीर मानवी असून रानेतून दोन बाजूला पंख फुटलेले आहेत. मानेच्या भागातून दोन्ही बाजूंना दोन गिधाडाची मुखे बाहेर आलेली दाखवितात. या देवीचा पुत्र सेनय हा चंद्रदेव मानला जातो. बुआस्तिस येथे देवीचे मंदिर होते.

हॅथोर

प्रारम्भी ही देवता गायीच्या स्वरूपात पृथ्वीला जात होती, परंतु कालांतराने तिच्या स्वरूपात फरक पडत गेला व दोवटी तिला स्त्रीस्वरूप प्राप्त झाले, परंतु तिचे शिंग मात्र कायमच राहिले. दोन्ही शिंगाच्या मध्यभागी चंद्रकोर असते. आपण नेहमी पूर्ण चंद्रबिंभामध्ये हरिणाकृति व त्याचा लावसडक शिंगे पाहतो. या देवीलाही शिंगे असल्याने तिला प्रामुख्याने चंद्रदेवता मानले गेले, काही लोक तिला सूर्याचे नेत्रच समजतात. ती पाताळलोभानर अधिकार गाजविणारी आहे काही वेळा तिला रा या सूर्यदेवाची माता, पत्नी व कन्याही मानतात. याचे कारण असे देतात की, ज्या वेळी सूर्योदयापूर्वी चंद्र उगवला असेल त्या वेळी ती माता होय, सूर्यासोबत चंद्र उगवला म्हणजे ती त्याची पत्नी होय आणि सूर्योदयानंतर वंद्र उगवला म्हणजे ती कन्या होय. इजिप्त पुराणग्रंथात या देवीचे अनेक गुण वर्णन केलेले आहेत. ती जरी चंद्रदेवता असली तरी ती अतरिश्तदेवता, पूर्व व पश्चिम दिशांची देवता, विजयदेवता, वनस्पति अथवा धान्यवर्धन करणारी देवता इत्यादि भूमिनातूनही वावरते. उत्तर इजिप्तमध्ये डेराराह या ठिकाणी या देवीचे मुख्य ठिमाण असून त्या ठिकाणी एकूण सात हॅथोर देवतांचे पूजन होई. काही वेळा हिला सती देवता म्हणतात. फोनेशियन वशाची फलोत्पादक आणि वैपयिक प्रणयाची ही देवता होय. सेमेटिक वशाच्या इस्टर समान ही मानली जाते. काही सस्कृतींनी या देवीला चंद्रदेवता मानलेली असल्याने ती विलेनी अगर आर्टिमिस समजली जाते (वेयरस्टर शब्द कोश). हिटाईट सस्कृतीमध्ये हीची मूर्ति होती.

अॅस्टाटॅ

या देवीचे नाव अॅस्टाटॅ ऊर्फ केडेश ही सिंहावाहिनी असून तिच्या मस्तकावर टोप, हातात कमळाचे फूल व नागपाश असून ती नेहमी विवस्त्र असे. ही वैपयिक भावनाना चेतविणारी असून वंशवर्धन हे तिचे प्रमुख कार्य होते. या देवीचे प्रतिक हॅथोरप्रमाणे शिंगे असलेले अगर पश्याच्या चोर्चीप्रमाणे मुख असलेले दाखवीत (वारनर ग्रन्थोश). सनपूर्व १३ व्या शतकातील एक सोन्याचा शिंका सापडला असून त्यावर या देवतेचे चित्र आहे. त्यामध्ये ती कुश, विवस्त्र, रुद चेहरा, हातांमध्ये पुष्पगुच्छ व वक्षःस्थलाने सर्प रुळलेला दागविला आहे. (जेम्स धर्मशेख)

असिरिस

असिरिस नांवाचा देव पूर्वी इजिप्तमध्ये होता. हे नाव पूर्वी नाईल नदीलाही होते. ह्याला विजय व धान्य-देवता मानीत. ह्या देवाने शेजारचा प्रांत जिंकून घेतल्यावर त्या प्रांतातील इसिस दिव्यानरोवर विवाह केला. इसिस ही असिरिस याची प्रथम वरीण व नंतर पत्नी ह्या दोन्ही नांवाने होती. भारतीय

पुराणात अदिति व दश यांचे नाते असेच दाखविले आहे. ह्या देवीने सर्व कायदे-कातून वनविले. असिरिस याचा सेट नावाचा एक भाऊ होता. तो स्वभावाने अतिशय दुष्ट होता. त्याने असिरिस ह्याला मारून नाईल नदीत फेकून दिले. इतकेच नव्हे तर नंतर ७२ मित्रांच्या साहाय्याने त्याने त्या प्रेताचे तुकडे तुकडे करून ते सर्व दिशांना फेकून दिले, (भारतीय पुराणात असेच राहस्य आढळते. ते म्हणजे विष्णूने सतीच्या प्रेताचे तुकडे करून सर्व दिशांना फेकले आणि त्यापासून शक्तिपीठे तयार झाली.) परंतु असिरिसची पत्नी इसिस हिने ते सर्व तुकडे गोळा केले. नंतर मृताला जिवंत करण्याची संजीविनी विद्या तिने शिकून घेतली आणि पतीला जिवंत केले. त्यानंतर ह्या जोडप्याला होरस हा मुलगा झाला. (कव्येदरुलीन इतिहास, सह्यबुद्धे, पा. ६)

सप्तमातृका

आर्यसंस्कृतीप्रमाणे या संस्कृतीमध्ये सप्तमातृकांचे पूजन होत असे. त्यांची नावे अशी — प्रोक्सिमिया, देरव्होनेया, निस्काम, मेरिआ, मॅथ्रोनिआ, मेट्रेस व क्लिन्डीआ. या सप्तमातृका पूर्वी ब्रिटन देशात आणि फ्रान्समधील कोलोन शहरी पूजिल्या जात होत्या. कॅल्टिक व ट्यूटेनिक पंथात त्यांचे आस्तित्व पूर्वापासूनच होते. या संस्कृतीमध्ये (E.L.) एल ही अजरे देवताचक्र आणि (E.I.A.T) एलाट ही अजरे ऋदेवताचक्र म्हणून वापरली जातात. उपलब्ध पुराव्यावरून असे दिसून येते की, भारत व मिस्र देश यांचे घनिष्ठ संबंध फार प्राचीन काळापासून आहेत. राजा ओसिरिस आणि रोम शहरचा राजा बॅकस यांनी दक्षिण भारताचा दागरीय रामराजाप्रमाणे प्रवासही केला होता, असे मानण्यात येते. इजिप्शियन भाषेत राम याचा अर्थ ' HIGH ' म्हणजेच उंच असा केला जातो. उंच म्हणजे पिरॅमिड असेही कोणी पुढे जाऊन आपले तर्क चालविताना, सध्या दक्षिण भारतामध्ये लिंगायत समाज ज्याप्रमाणे आपल्या गळ्यात चांदीच्या छोट्याशा पेटीत ठेवलेले शिवलिंग घालता, तद्वतच प्राचीन काळी इजिप्तमधील स्त्रिया चिनीमातीचे लिंग वापरीत असत. दक्षयज्ञाच्या वेळी सतीच्या शरीराचे ज्याप्रमाणे श्रीविष्णूने आपल्या सुदर्शन चक्राने तुकडे केले, त्याप्रमाणेच सेथने ओसिरिसच्या शरीराचे तुकडे तुकडे करून ते नाईल नदीमध्ये फेकून दिले. गंगा-नदीचा उगम जसा श्रीगिवाच्या जटेतून झाला तसाच नाईल नदीचा उगम ओसिरिसच्या जटेतून झाला असे मानतात. ही इतकी माहिती उपलब्ध असल्याने डॉक्टर श्री. व्यं. केतकर म्हणतात की, ' ओसिरिस व दक्षयज्ञकथा याबाबत संशोधन वाढ्यास पाहिजे ' !

वॅविलोन संस्कृति

वॅविलोनिअन संस्कृति—ही अत्यंत प्राचीन संस्कृति समजली जाते. सध्याच्या इराणच्या आखाताच्या मुखाजवळ वॅविलोन हे शहर निपूर शहराच्या वायव्य दिशेला वसलेले होते. युफ्राटिस व तैगिस या नद्यांच्या दोन्ही वाजंत्री ही संस्कृति वसलेली होती. त्या काळी हे साम्राज्यही होते. सनपूर्व १७५० चे सुमारास इराण देशातून कनार्ईट जमातीने बंड करून येथील पूर्वीच्या स्वर्गी राजवटीकडून या प्रदेशाचा ताबा घेतला आणि तो सनपूर्व ७०० पर्यंत म्हणजे सुमारे हजार वर्षांपर्यंत टिकविला. हीच वॅविलोन संस्कृति मानली जाते. शंभर वर्षांच्या आपसातील यादवी युद्धामुळे ही संस्कृति शेवटी सिरियस राजाने बुडविली, असे सर अनॉल्ड टायन्बी या इतिहासकाराचे मत आहे. भारतामधून वॅविलोन शहरी खुप्लीच्या मार्गांने व्यापार चालत असे, तथाच तो जलमार्गांनेही चालत असून याच बदरानी युरोप आणि भारत याचा संध जोडलेला होता. सनपूर्व सुमारे चार सहस्र वर्षे सेमेटिक या धर्माचे या प्रदेशावर स्वारी करून तो कागीज केला होता. या साम्राज्याची व्याप्ति पूर्वेला इराणचे जारात व पश्चिमेला भूमध्यसमुद्र येथपर्यंत होती. या प्रांती स्थायिक झाल्यावर त्यांनी शेजारच्या सुमेरिअन राष्ट्रांची संस्कृति जमीच्या तशी उचलून सारे व्यवहार सुरू केले.

शहरातून पक्क्या सडका बांधणे, गिटाचे रस्ते तयार करणे, इजिप्त व अरबस्तान यांच्याशी जलमार्गाने व्यापार करणे आणि त्यासाठी मोठमोठी नावटी जहाजे बांधणे, अनुष्ठानार्थ शहरांना चौफेर तडबंदी करणे, देवाळये बांधणे इत्यादी अनेक सुधारणा त्यांनी आपल्या वेळी केल्या. समाजधारणेसाठी भारतात मनुने जशी मनुस्मृति तयार केली, तद्वतच त्याच्या हम्मूराबी राजाने एक कायदासंग्रह तयार केला. त्याला आज 'हम्मूराबीचे कोड' असे संबोधिले जाते. जमिनीची मालकी, विभागणी, टपाल, काळवे, व्यापारी सवलती, मालक-नोकर-संबंध इत्यादी अनेक गोष्टींची माहिती हा संग्रह यावल्यावर कळून येतो. त्या काळी समाजव्यवस्था मिठी सुधारलेली होती हे देखील आपल्याला दिसून येते.

कालांतराने सनपूर्व ११ व्या शतकापूर्वी असिरियन सेमेटिक लोकानी वॅविलोन साम्राज्यावर स्वारी करून त्याचा विध्वंस केला आणि आपली नवीन राजधानी निनवे या शहरी स्थापन केली. हे नवीन साम्राज्य पुढे अलेक्झांडरने बुडविले.

(ऋग्वेदकालीन इतिहास, चिं. ग. काशीकर, पृष्ठे ३२-३३)

सनपूर्व सुमारे चार सहस्र वर्षांपूर्वीचा तामुझपुराण या नावाचा एक ग्रंथ उपलब्ध आहे. तसेच गिलगामेश या नावाचाही एक पुराणग्रंथ अस्तित्वात आहे.

त्यावरून या संस्कृतीबद्दल बरीच माहिती वळून येते. गिलगामेशपुराण तर शिलालेखांसारखे मोठमोठ्या पाषाणांवर कोरलेले होते आणि त्यापैकी १२ तुकडे मिळालेले आहेत. या पुराणाप्रमाणे सागरदेवता इआ (EA) हिला ते आपसु म्हणतात. (‘अप्सु मे सोमो अब्रवीत्’ हे एक वैदिक सूत्र आहे.) हिचे दुसरे नाव शिगरम असे असून अखिल विद्याची व जलाची उत्पत्ति या देवीने केली असे मानले जाते. अनु + एनलिल + इआ ही त्यांची त्रैमूर्ति होती. अनु (अनुमती) देवीची मुलगी नानी असून तिला काही वेळा नाना म्हणून संबोधित. उरुग या शहरी तिचे मंदिर होते. कालांतराने ती इस्टरमध्ये निर्लीन झाली.

भारतामध्ये इंद्राने वृत्राला ठार मारल्याचा कथाभाग जसा आहे, तसाच तो इतर संस्कृतींमध्येही थोड्याफार फरकाने आढळतो. इजिप्तमध्ये ‘अपेप’ (APEP) या महाभयंकर सर्पाने रा आणि होरोस या सूर्यमुलोत्पन्न थोड्या-बरोबर युद्ध केले. चीनमध्ये एक मोठा सर्परूपी दैत्य सूर्यदेवाला गिळून टाकीत असल्याचे वर्णन मिळते, तर उत्तर अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या देशांच्या संस्कृतीत सर्पाची जागा वेडकाने घेतलेली आढळते. या संस्कृतींमधील जोना (JONAH) ही जंधाराची देवता एकदा प्रयास करीत असताना तिचे जहाज सागरामध्ये बुडाले. तेव्हा अनेक दिवस ती माशाच्या उदरात वास्तव्य करून नंतरच वर आली. हर्क्युलस हा देव याचप्रमाणे माशाच्या उदरात तीन दिवस राहून मग पृष्ठभागावर आला होता. भारतीय पुराणातमुद्रा भगवान शंकर पार्वतीचा गुह्यशान सागत असताना ते चोरून ऐकण्यासाठी भगवान विष्णु माशाच्या उदरात लपून बसले होते आणि पुढे मच्छिंद्रनाथ या नावाने वाररू लागले, ही कथा सर्वत्रुतच आहे.

या संस्कृतींमधील दुसरी एक देवता-नेवो-ताश्मीत याचा शिक्का उपलब्ध झालेला असून तो सनपूर्व सुमारे ४५०० ते ३५०० वर्षांपूर्वीचा असावा असा संशोधकांचा अंदाज आहे. नेवोचे मुख फसरलेले, तर ताश्मीतचे कान भयंकर मोठे दाखविलेले आहेत. या जोडप्याने जंगली जनावरे आपल्या हातांनी धरलेली आहेत.

ज्योतिषशास्त्राचा उगम आणि अंतराळामधील तारे व ग्रह याचा अभ्यास साधारणतः अफेडिअन संस्कृतीच्या वेळी झालेला असावा. बॅबिलोनमध्ये या शास्त्रांतील तीच आद्यसंस्कृति मानली जात होती आणि त्याची वाढ या संस्कृतीने केली. सूर्य आणि चंद्र यांना देवता मानले गेल्यामुळे साहजिकच इतर महानाही देवत्व प्राप्त झाले. सूर्य आणि चंद्र हे अंतराळामध्ये फिरत असल्याने अग्नी

रूपना जेली गेली की, देवाचे कायमचे वास्तव्य अंतराळात म्हणजेच द्युर्गात जादे सूर्याच्या भ्रमणाचा मार्ग तो अनुदेवाचा मार्ग होय. तेव्हा इतर ल्हान-सहान देवही त्याच पोन्नळीत राहत असले पाहिजेत त्यांना जी नावे आहेत ती पुढीलप्रमाणे

गुरू-मेरोडार,^१ मुन-इस्टर,
मगल-मार्स, बुध-नेरो,
शनि-निनिम्ब, इत्यादि, इत्यादि.

या सस्कृतीमधील यदाची नावे पुढे हेलिनिस् आणि रोमन संस्कृतींनी घेतली असली पाहिजेत या संस्कृतीमधील इस्टर, त्याची अनोदिता झाली, डायना इन्सिस झाली जनेक परक भाषा आणि प्रातपरतरे झालेले आढळून येतात अनु हा ध्रुवतारा, बेत् हा विषुववृत्तापरचा तारा, आ हा दक्षिण ध्रुवतारा असे गॅलिलेनिशन संस्कृति मानीत असे भारतामध्ये ज्याप्रमाणे सूर्याचे भ्रमण सात घोड्यांच्या रथामधून होते असे मानले जाते, तद्वतच या संस्कृतीमध्येही मानले जात होते सार्किक पंचांग चंद्राच्या गतीपर आधारलेले असे महिण्याची नावे त्या त्या समयी उत्पन्न होणाऱ्या धान्यापर आधारित ठेविली गेली. ते महिने जाकाशातील एकाद्या यदाच्या आधिपत्याखाली दिलेले आढळून येतात. त्याच्या वर्षाचा पहिला महिना निस्तान हा अनु अथवा रेल त्याच्या अधिपत्या खाली दिला गेला दुसरा महिना आपर हा आ ह्याच्या अधिनाराखाली गेला तिसरा सिपान हा महिना चंद्राच्या अधिपत्याखाली दिला आणि सहापासून नारापर्यंतचे सप्त महिने क्रमाने इस्टर, गामस, सूर्य, नेरगल, नेवू, रामन, जन्र इत्यादि देवतांच्या अधिपत्याखाली गेले आश्चर्य मानण्याइतकी सोप हीच श्री, शोणत्याही स्त्री देवतेला यामध्ये स्थान मिळालेले नाही यदांना प्राप्त झालेले हे देवपण पुढे इतर संस्कृतींनी अनुसरले असले पाहिजे

मंदिर वन्यना

या संस्कृतीमध्ये मंदिराची रूपना पूर्णत्वाला पोहोचली होती असे त्याच्या राखणीवरून पिसून येते. सार्कीचे असे मत आहे की ही बॅबीलोनीयन संस्कृति सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षांपूर्वी लब्ध पावली त्याच्या मंदिराची स्थाने उच्च

टीप—१ मार्टुर ही अनु (आफदादेवता) आणि इस्टर (पृथ्वीदेवता) यांची मुर्ती असून तिचे मंदिर दिला या गावी होते. यामध्ये तिची सुवर्णाची मूर्ति होती. ऋग्वेदामध्ये या देवीचा उल्लेख 'मार्डिक, मार्डिके, मार्डिकेभि' असा मिळतो (ज्ञानशोध, २-८४)

टेकाडावर असत, देव अशा उच्च ठिकाणीच जन्म पावतात आणि त्या ठिकाणीच राहायवाला त्यांना जास्त आयडते, ही कल्पना त्यांनी केलेली होती. मदिराची माडणी चौकोनी असून बांधकाम माजलेल्या मिटाचे होते. धारी दिशाना प्रवेशद्वारे असत. दिसण्यात ती भिषी मुक्त नसली तरी रंगरंगोटी केलेली असे. त्या मदिराना ते 'झिकुराट' (ZIKURAT) असे म्हणत. मदिराचे वरील बांधकाम गोलाकार व टप्प्याटप्प्याने केले असल्याने शेवटी ते गोपुरासारखे तयार होत असे. मदिराचे प्राकार प्रशस्त असून काही ठिकाणी परसरदीही केलेली असे

'These courts, which were open to the sky, covered large areas, as much perhaps as ten or twelve acres in some cases. Brick was the material employed for the structure, though wood was used for gateways and roofs of smaller temples'

(James, Page 243)

तसेच गाभान्यामध्ये देवाची मूर्ति वसविलेली असे.

मेक्सिको जथगा मध्य अमेरिकेमध्ये ज्याप्रमाणे 'टिओकाली' (Teocalli) म्हणजे देवताची मदिरे असत, त्याचप्रमाणे ही होती. एकूण बावणी वरून असे अनुमान काढले जाते की, दोन्ही देशाच्या या मदिराकृति समजातील असाव्यात. अमेरिकेमधील प्रमुख मदिराच्या बाजूला लहान लहान ओग्न्या बांधलेल्या असत आणि ह्यामध्ये देवाचा पुजारी वर्ग रहात असे. भारतातील अनेक मदिरामधून ही व्यवस्था केलेली आपण आजही पहातो. मयुरा येथील केशवाच्या मदिराला मी भेट दिली असता पहिल्याच प्राकारात अनेक ओग्न्यातून सुमारे ११० पुजारी रहात असलेले मी पाहिले आहेत. पण चॅरिलॅनमधील मदिरातून ही व्यवस्था आढळत नाही याप्रमाणे प्रत्येक शहरी एकेक धार्मिक संस्था असे हे निष्पूर येथील उत्खननाप्ररून आढळून आले आहे. त्या शहरी मदिराखाली सोळा एकर जमिनीचा भाग होता. लाकडी छत आणि साठ लाकडी खान असलेला भव्य दिवाणखाना होता. मदिराचे कागदपत्र सुरक्षित ठेवण्यासाठी ग्रास व्यवस्था केलेली होती दिवाणखान्यात दररोज प्रार्थना होत असे. मदिरात जाताना पाय धुवून जाणे लागे, त्यासाठी सास एक हाई राहेच बांधलेला होता.

पूर्वेकडील बाजूला लाकडी छत असलेली एर प्रशस्त जागा होती आणि सेमेटिक संस्कृतीचे हे वैशिष्ट्यच मानले जाते. हेतु संस्कृतीमधील मदिराही याच धर्तीवर बांधलेली होती. ह्यामध्ये राहेच्या प्राकारातील ओग्न्यामध्ये व्यवस्थापकाच्या राहण्याची जागा असे पुरोहितानी निरासस्थाने असत, पूजासाहित्य

पिकेत्याची दुकाने माडलेली असत, क्वचित लहान मुलाची एखादी प्राथमिक शाळाही असे. या ठिकाणच्या धर्मपीठामध्ये समाजातील तंम्याशेड्याचे न्याय-निवाडे केले जात. बॅनिलॉन, निपूर, सिपरऊर ही प्रचंड धार्मिक स्थाने हेच काम करीत धर्मपीठाचे बांधकाम भाडलेल्या विटाचे असून, दरवाजे पितळी पत्र्याने मढाविलेले असत. आतील पाजू रंगविलेली आणि झुगारलेली असे. प्रवेश दरवाजे भरपूर उंच असल्याने आत प्रवेश केल्यावर एका पवित्र व प्रसन्न वातावरणात शिरल्याची जाणीव भक्तांना होऊन त्याचे मन भक्तिसागरातच डुवून निघत असे. या धर्मपीठातील गर्भाग्रहात देवतेची मूर्ति असून तिच्या समोरच पडदा ओडलेला असे. गाभाऱ्यामध्ये पुजारी अथवा राजासारख्या व्यक्तीलाच प्रवेश मिळत असे. पावित्र्य टिकविण्याची पराकाष्ठा केली जाई. गर्भाग्रहाचे नाव 'पापाखू' असे होते. इतर शक्तिपीठाप्रमाणे या पीठात सुद्धा देवतेसमोर एक यज्ञकुंड असे बॅनिलॉन येथील मेरोडाक मंदिरातील देवतेची मूर्ति आणि तिच्यासमोरचे यज्ञकुंड तर सुवर्णाचे होते, असे समजते.

भारतामध्ये सैव्य व वैष्णव यांची भक्तिस्थाने एकत्र दिसून येत नाहीत आणि ती ती मंडळी अद्यापही त्या दोन देवतांपासूनचा द्वैतभाव मनात ठेवून वागत असतात. या सद्गुतीमध्येही असा द्वैतभाव काही देवतांच्या वास्तवीत होता. परंतु तो न बाढावा, म्हणून प्रयत्नही केलेले दिसतात.

'The temple of Merodack at E-sargula and that of Nabu at E-Zida were inseparately associated, for a visit of one means the other also.'

देवतांच्या एकाच वसतिस्थानामुळे द्वैतभाव नष्ट होण्यास मदतच शाली आहे. ज्या ठिकाणातून सूर्योदय झालेला दिसतो ती जागा पवित्र मानून काही मंदिरे उंच पर्वतावर बांधलेली होती. नैसर्गिक आपत्ति किंवा राष्ट्रीय संकटाच्या वेळी या मंदिरांमधून सामुदायिक प्रार्थना करायला जात. तसे वेळ्याने संकटनिवारण होते अशी लोकांची श्रद्धा होती, विश्वासही होता. विसाव्या शतकात जापण राष्ट्रीय संकटाच्या वेळी मंदिरातून, मशिदींमधून जथवा चर्चेंसमधून सामुदायिक प्रार्थना करीत असतो. घोर संकटाच्या समयी अशा सामुदायिक प्रार्थना धार्मिक संस्थांमधून व्हाव्यात म्हणून राजाजाही होत असे.

बॅनिलॉन शहरातील बेल देवाचे मंदिर फार प्रसिद्ध होते. त्याची बांधणी इतकी मजबूत होती की, हिरोडटसच्या काळापर्यंत ते अस्तित्वात होते, नंतर ते काळाच्या उदरात गडप झाले. कारण हिरोडटस हा अपकार त्या मंदिराचे वर्णन आपल्या लेखनातून देतो. भारतामध्ये, विशेषतः दक्षिणेत, ज्याप्रमाणे सात प्राकार

व उंच गोपुरे असलेली मंदिरे आपल्याला दिसतात त्याप्रमाणेच या मंदिराची बांधणी होती.

‘ It consisted of eight stages or towers one above another, forming pyramids, the holy of holes being placed upon the highest stage of all the entire building being about 600 ft. high.’

सर्वात बाहेरील प्राकाराचा आकार ११५६ × ९०० फूट होता. चारी कोपण्यात चार देवतांची लहान लहान मंदिरे होती. पूर्वेकडे ११७ × ६७ फूट, उत्तरेकडे १४० × ५० फूट तर दक्षिणेला ११७ × ५० फूट असे त्यांचे आकार होते. आतील प्राकार क्रमाने लहान लहान होत आले. त्याची मापे अशी.

पहिला प्राकार : ३०० × ११० फूट, दुसरा प्राकार : २६० × ६० फूट आणि तिसरा प्राकार : २०० × २० फूट.

या भव्य आकृतींची एकूण उंची देवळाच्या पायथ्याच्या कंदीइतकी म्हणजे सुमारे ३०० फूट तरी होती. मुख्य प्रवेश दरवाजे पितळेचे होते. प्रवेशद्वाराच्या चौकात चितोडगडावरील जयस्तंभासारखी आठ माण्याची आकृति जखन बर जाण्यासाठी बाहेरील बाजूनेच गोल जिना होता. जगदी बरव्या माण्यावरील जागेत एक मुवर्णाचा पलंग आणि उत्तम सजावटीचा ग्रामियाना होता. देवांनीच निवडलेली एमिडियन वंशातील एक स्त्री त्या ठिकाणी राहून देवाची पूजा करीत असे. हे मंदिर सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षे तरी बांधलेले होते. भारतामधील भव्य मंदिरे बांधण्याची कल्पना या संस्कृतीमधूनच भारतीयाना आली असेल की काय अशीही शंका मनाला चाटून गेल्याशिवाय राहत नाही.

निगूर येथील एनलिल देवतेचे मंदिर तर सनपूर्व चार सहस्र वर्षांपूर्वीचे असणे असे मानले जाते. कारण ख्रिस्तान्दपूर्व २७०० साली त्याची प्रथम दुकस्ती झाल्याचा उल्लेख मिळतो व ती उरवून वा राजाने केली होती. या मंदिराने अनेक राजवटी उपभोगल्या. पहिली मूर्ति जाऊन त्या ठिकाणी बेलदेवतेची मूर्तीही आली. कालांतराने ती बदलून तिच्या जागी मेरोडाकची आली. सनपूर्व १२०० साली सगिला राजाने ते मंदिर पैशासाठी लुटले आणि त्याची मोडतोडही केली. पुढे असिर-अन राजवटाने ते मंदिर पुन्हा बांधले. सनपूर्व सातव्या शतकात पुनरपि त्याची मोडतोड झाली आणि भक्तांनीच एकत्र येऊन त्याचा जीर्णोद्धार केला.

केवळ भारतातील मंदिरांचीच मोडतोड इस्लामी राजकर्त्यांकडून केली गेली आणि इतर देशांतील मंदिरांना धक्का लागला नाही, असे बरील माहितीवरून मुळीच म्हणता येणार नाही. बरे, ही मोडतोड याबली आहे असेही नाही. या

मिसाच्या शतकाच्या मध्यकाळी दक्षिण भारतात लोकशाहीच्या जमान्यात सिक्खन जमातीच्या हाती राजसत्ता आल्यावर त्यांनी हिंदूंची शेकडोंनी मंदिरे उध्वस्त केली (अपवा करविली), असे इतिहास सांगतो. हे तर साहीच नव्हे. निदान बरील परिस्थितीमध्ये निर्माणाची दुसऱ्याची मंदिरे छुटली, जाळली पण या मिसाच्या शतकात आणि लोकशाही नादत असलेल्या अमेरिकेसारख्या राज्यात काय घडत आहे, ते पाहण्यासारखे आहे गेली साही वर्षे अमेरिकेमध्ये निग्रो विरुद्ध गोरे लोफ यांची जातीयराक्षारूप माडणे चालू आहेत. सरकारने जरी सर्वोना समातेची वागणूक मिळेल असे घोषित केले असले तरी प्रत्यक्षात मात्र उलटाच प्रकार चालला आहे याच संदर्भात श्री. एच. आर. व्होरा, मुंबईच्या 'टाईम्स ऑफ इंडिया' या अग्रगण्य वृत्तपत्राचे एक बातमीदार दिनांक २२-९-१९६२ रोजी तेथून लिहितात की, 'जॉर्जिया राज्यातील सरर या गारी माउंट मेरी वॉट्स चर्चचा दोन दिवसांपूर्वी गोन्या लोभानी पिव्लस केला, याचे कारण असे की, ते चर्च निग्रो जमातीच्या चळवळीचे केन्द्र होते. एका पायावर लटकलेली चर्च-मधील घटा, राखरूपाने तेथे घुमसणारे अवशेष आणि जळभ्या चर्चमोडती सजल नेत्रानी प्रार्थना करणारे असणार्थ निग्रो स्त्रीपुरुष हे सारेच हृदय हेलावून सोडणारे चित्र होते. ते निग्रो स्त्रीपुरुष दाहो फोडीत होते, 'संश्रमांथ असूनही अत्याचार उलटलेल्या या गोन्या लोभपाहून नि त्याच्या छळापाहून आम्हाला वाचवा' तीन जाठवड्यापूर्वी लीमरगं या दुसऱ्या एका गारी तेथील एक चर्च जमीन-दोस्त करण्यात आले. या भक्तिस्थानाच्या नाशान्यतिरिक्त निग्रो पुढाऱ्यांना गोळ्या घालणे, त्यांची धरपकड म्हणून त्यांना क्रूरतेने वागविणे वगैरे अत्याचार चालूच आहेत.'

या ठिकाणी विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे आक्रमक आणि आक्रमण सहन करणारे दोन्ही समानधर्मीय, म्हणजे सिक्खन, आहेत. तेथील केन्द्र सरकार या आत्मकाच्या विरुद्ध आहे, इतकेच नव्हे तर निर्मोना साहाय्यक असूनही हे अत्याचार त्या सरकारला टाळता आले नाहीत. किंहुना सर्वाधिकारी व्यक्तींनाही यामध्ये बळी पडलेला आहे. मग भारतासारख्या निधर्मी राज्यात सरकार मूग मिळून बसले असता एकात्रा शातताप्रिय जमातीवर आक्रमण न झाले तरच नवल ! असो, आपल्याला एवढेच पहायवाचे की, धर्मस्थानावरही अत्याचार करणारे नराधम युगानुयुगे वावरत आहेत आणि आणखी किती युगे ते वावरणार आहेत, ते एका आई अरेलाच ठाऊक !

आपण वर्णन वाचोत असलेल्या या भूमामात अनेक संस्कृति आल्या आणि लयाला गेल्या, त्याची नामनिशाणीही राहिलेली नाही. त्या त्या संस्कृतींचे अवशेष आणि कथा-पुराणातून मिळत असलेल्या इतिहास हाच केवळ स्मृति म्हणून उरलेल्या

जाहे मेलेल्या माणसाचा देह जरल्यानंतर चांगी उरणाऱ्या रागेसारखा !
ह्या सर्व सस्कृतींमधून आदिशक्तीचे पृजन होत होते आणि त्याचसंधींनी माहिती
जगती साराशरूपाने या ऋषींनी आपण पढात आहोत

मुमेरिअनसंस्कृति

मुमेरिअनसंस्कृति ही सवात जात्य समजली जाते स्यानतर क्रमाने
इतर संस्कृति उदयाला आलेल्या आहेत सनपूर्व मुमारे पाच सहस्र वर्षे^१ तैग्रिस व
युफ्राटिस नद्यांच्या दुजारात हे राष्ट्र वसलेले होते त्या गाळी ते अत्यंत सुसंस्कृत
माने जाई निष्पूर ही राजधानी होती राष्ट्राच्या नागरिकांचा या संस्कृतीला
'मुमेरिअन संस्कृति' हे नाव प्राप्त झाले जाहे हा वग गहरे वसवून त्यामध्ये
राजत असे जर्मनीची लागवड करी पारदर्शक काच तयार करी आणि
निगनायाचा मजकूर भाजलेल्या निगार कायमचा ऋषी सदाय्याची कलाही
याच जवळ होती भौतिक गाळात हा वन स्वप्न प्रगत होता त्यामुळे नशने
आणि रागि या त्यांनीय प्रथमतः तिफडे गोठून ज्योतिषगाळाचा श्रीमणेशा केला
अस मानल जाते नौमानयन गात्र त्यांना जवळ होते उत्तम बाधणीच्या
जहाजातून ते इतर देशांशी सलाब्याचे व्यापारी सयथ ठेरीत अगत सेने, रपे,
तापे याचा उपयोग त्यांना ठाऊक होता उच्च उच्च शिगरे असलेली मंदिरे आणि
रुपापूर्ण राजगळे, महाल बाधण्याचा त्यांना रूप पोर होता पॅन्थेलोन संस्कृतीप्रमाणे
त्यांनी विधिनियम तयार करून समाजव्यवस्था अ युत्तमरितीने चालविण्याची
व्यवस्था केली होती या सय गोष्टींमुळेच ते सुसंस्कृत राष्ट्र ठरले होते

(क्लोडेव्हालीन इतिहास, चिं ग नाशावर, पृष्ठ ३२)

या संस्कृतीमध्ये पॅन्थेलोन व जसिरिअन संस्कृतीची रूपच सरमिसल
झालेली असल्याने या संस्कृतींमधील देवता कोणत्या ते निश्चितपणे ओळखणे,
कठीण मानले जाते परंतु ज्या देवता त्या दोन्ही संस्कृतींमध्ये नाहीत त्या देवता
या संस्कृतीच्या म्हणण्यास हरकत नाही भरीस भर म्हणून असे दाखविता येईल
की, याच संस्कृतीला कित्यकदा 'साल्विअन संस्कृति' असे म्हणतात

(१) अमा एन तुट = सर्व शक्तिमान जशी अनेक देवाची माता

(२) जमा साग गा = शक्त स्वमायाची दयाळू देवता

१ टीप — इतिहासकार जर्नॉल्ड टायनी म्हणतो, ते सन पूर्व २२९८
साली स्थापन झाले ऊर येथील उत्खनन सनपूर्व ४००० वर्षांची संस्कृति दर्शविते
त्यालाही मुमेरिअन संस्कृतीच म्हणता येईल

(Study of History by Toynbee P 47)

(३) निना-अमा-दरी = स्वर्णप्राप्ती करून देणारी निनादेवता.

(४) वॅन-अमा = वॅन या देवाची माता.

इनाना, दिंगरसेर, ऐनानची राणी याप्रमाणे आणखी काही स्त्री-देवतांची नावे आढळतात. या ठिकाणी अमा म्हणजे माता हा अर्थ व्याप्तात ठेवण्यासारखा आहे. कारण भारतीय संस्कृतीतही तोच शब्द त्याच अर्थी वापरलेला दिसून येतो. (जेम्स धर्मकोश, ९/१७२)

सेमिटिकसंस्कृति

सेमिटिकसंस्कृति ही सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षांची आहे, असे मानले जाते. हिचा विस्तार पश्चिम आशिया आणि अफ्रीकादेश यातील मृत समुद्र या भागात झालेला होता. या संस्कृतीमध्ये अनेकांचा समावेश केला जातो. अक्केडिअन, अखिरिअन, कनाइट, आर्मेनियन, फोनेशियन, कार्थेजिअन, हेब्रू, अमोनार्ईट, माओबाईट, अरेव्जिअन, सारिअन, अबेसिनियन, इडोमार्ईट, नवाथिअन, इजिप्शियन इत्यादि इत्यादि. बरील सर्व वंशीयांमध्ये, भाषेचे, दाररीक प्रकृतीचे, बुद्धिवैशिष्ट्यांचे बरेचसे साम्य असलेले आढळून आलेले आहे. कपालमितिशाखा-प्रमाणे मस्तकाची ठेवण, त्यांची लांबी-रंदी इत्यादि गोष्टीत साम्य असे. सिरिअन्स व आर्मेनियन्स हे एकाच वंशाचे असलेले. आराम-सोदा हे शहर वॅनन व इतर प्रदेशाची राजधानी होती. लेबनॉन येथे राजधानीच्या मागील बाजूलाच सौटहेर-मॉनचा प्रदेश होता. नेवटिअनवंश हा काहीच्या मते अरबवंशच होय. तर दुसरे कोणी तो आर्मेनियनवंशाचा असतो असेही मानतात. अरब संस्कृतीचे दडपण आजच्यामुळे तो वंश त्या संस्कृतीचा मानला जातो. परंतु या बाबतीत ख्रिस्ताब्दा-पूर्वीचा जो पुरावा उपलब्ध आहे त्यामध्ये 'अरब' शब्दाचा उल्लेख आढळून येत नाही.

(जेम्स धर्मकोश, ११/३७८)

टामुझ हा पश्चिम आशियामधील सेमिटिक वंशाचा प्रमुख देव होय. या संस्कृतीमधील पुराणग्रंथ असे सांगतात की, अमोदिताच्या आज्ञेप्रमाणे टामुझने आपल्या कन्येवर बलात्कार केला (भारतीय पुराणात ब्रह्मदेवाने आपल्या मुलांवर बलात्कार केल्याचे नमूद आहे.). अशी विपरीत आणि विचित्र आज्ञा टामुझला देण्याचे कारण असे सांगितले जाते, की ह्या मुलीने एकदा अमोदिताचा अपमान केलेला होता. त्याचा खूड घेण्यासाठी तिने टामुझला अशी आज्ञा केली होती. प्रत्यक्ष पित्याने बलात्कार केल्याने ती मुलगी अत्यंत दारमिंधी झाली तत्सर्पाने पळत पळत रानजंगलात गेली. आत्महत्या करून देहाचा-प्रत्यक्ष पित्याने विटाळलेल्या

देहाचा-नाश करण्याचे तिने ठरविले. परंतु वेळीच इतर देवांनी तिचे मतपरिवर्तन करून तिला त्या निचारापासून परावृत्त केले. तरीही तिला चैन पडेना आणि परिणामी तिने आपले रूपांतर एका वृक्षात केले (भारतीय पुराणातही मगवान विष्णूनी तुळसीवर अत्याचार करून तिचे पातिव्रत्य भंगविले, म्हणून तिनेही आपले रूपांतर तुळसीवृक्षात केलेले आहे अशी कथा आलेली आहे) आणि ती भूतलावर नादू लागली. कालांतराने त्या झाडाच्या खोडातून एका मुलाचा जन्म झाला आणि त्याचे नाव टामुझ असेच ठेवण्यात आले. यालाच पुढे अडोनिअस असे म्हणू लागले (भारतीय पुराणात घात्री वृक्षाच्या खोडातून दीर्घश्वासाबरोबर एकादशीदेवीचा जन्म झाला आणि तिने मृदुमान्य राक्षसाला ठार केले अशी कथा आहे.). सिरिया, मॅरीलॅंड, सायप्रस, ग्रीस इत्यादी अनेक देशांमध्ये या टामुझ देवाची पूजा होत असे

हडाड ही या सस्कृतीमधील मेघवर्णना व विजुल्लेखांची देवता होय त्याच्या पत्नीचे नाव होते अस्तार-गॅटिस अजिस्त पत्रंन्य पाडून सदैव समृद्धि राहानी म्हणून शेतकरीनाम या जोष्ट्याची पूजा करीत असे या जोडप्याला पुढे एक पुत्र झाला आणि त्यामुळे त्या तिघांची या सस्कृतीची नैमूर्ति बनली. त्याची मदरे 'होसस, राफेनी व लेननॉन या शहरी होती असे जरी असले तरी त्याचे प्रमुख स्थान मान दमारुस या गावी होते अस्तार गॅटिस म्हणजेच अलाट जगर व्हॅनस ही देवता होय असे मानले जाते तसेच अस्टर ही या सस्कृतीची प्रमुख देवता होय (जेम्स धर्मकोश, १०।१८७)

इस्टर

सुमेरियन सस्कृतीप्रमाणे ती झुमुची मुलगी, पृथ्वी व स्वर्ग ह्यांची मालकीण तिचे मूलस्थान उरुक येथे होते इस्टर हा शब्द सेमेटिक आहे. जतिप्रार्थीन काळी तिला सूर्यदेवता मानीत व त्या कारणास्तव ती पृथ्वी व सूर्य ह्यांची देवता मानली गेली कालांतराने तिचे रूपांतर प्रणयदेवतेमध्ये झाले ह्याच स्वरूपात ती गुरु (व्हॅनस) देवतेप्रमाणे स्वर्गदेवतारूप झाली ह्या देवीला कायदा व सुव्यवस्था प्रिय असल्याने तिने व टामुझ ह्यांनी स्त्री पुरुषांच्या वागणुकीची नियमावली तयार केली युद्धाच्या समयी ह्या देवतेला प्रथम वदन करून मगच सैनिक रणक्षेत्रात प्रवेश करीत ३० स० पूर्व ३००० वर्षांचे ह्या देवीचे काही शिष्य सापडले आहेत त्यामध्ये ह्या देवीचे स्वरूप युद्धदेवतेच आहे गिल गामेश पुराणात तिचे वर्णन युद्धदेवता म्हणूनच आहे तसेच अशिरियन सस्कृतीच्या काळी तिचे वर्णन युद्धदेवता म्हणून पूजन घडत असे त्या सस्कृतीमध्ये ती अमुराची जोडीदारीण बनली आणि इतरी लोकप्रिय झाली वी, अशिरियन राजघाणीच्या निनेव्हा शहरात तिच्या

मूर्तीची स्थापना झाली. हाचा परिणाम असा झाला की, देवीच्या नावाचे नामांतर निनेव्ह, अरवेला व हिडमुर ह्यामध्ये झाले. ह्या देवीचे पुरुषरूप सकाळचा तारा (Morning Star) व स्त्रीरूप म्हणून सायंतारा (Evening Star) समजला गेले. वीराची थळा होती की, ती हातात धनुष्य-बाण घेऊन, एग्याचाला खाऊं वा मिळू ह्या इंगेने रणक्षेत्रात उडी घेते. सिद्दवाहन व तिचे मस्तकावर अष्टकौनी लुब्धक तारा (व्याध) असे. ह्याच देवीला इझारा (विजयदेवता), इनिनि (प्रकाश देवता), अनुनित (युद्धदेवता), अंतुन (स्वर्गदेवता), अजा (प्रकाश व युद्ध देवता) व निनि अगर नाना असे संबोधित असत. (जेम्स कोश, १९१७००)

पृथ्वीची स्वामिनी, शक्तिमान व दैदिप्यमान मूर्ति, जीवाविष्ठात्री देवता, सधामदेवता, वसंत ऋतु व वनस्पतींची देवता, प्राणीमात्राच्या उत्पत्तीची देवता, गृहदेवता, कायदेकानू व न्यायदेवता, मानवी जिवन नष्ट करणारी देवता, वादळ-देवता इ० इ० शक्तींची देवता मानली गेली आहे. (जेम्स कोश, ७४१४)

सेमेटिक वंशामध्ये समाजाचे चालनपोषण करण्याचा अधिकार जसा मानववंशाकडून पितृवंशाकडे गेला, त्याप्रमाणे कित्येक देवताही स्त्रीरूप सोडून पुढरूप घेऊन बसल्या. ह्याच कारणातुळे इस्टर ही देवता पुरुष व स्त्री ह्या दोन्ही रूपांत आता आढळून येत आहे. निरनिपाळे वंश ह्या देवीला ज्या स्वरूपांत पाहत असत ते येणेप्रमाणे:—वॅनान—अस्टाटॅ, मेसापोटेमिअन—आटार, माओब—अस्टर; दक्षिण अरेबिआ—अन्पार; अथिथिनिआ—अष्टर इ० इ० सेमेटिक वंश वैविच्योनमध्ये गिरल्यावर, त्यांना तेथे पूर्वीच्या सुमेरिअन संस्कृतीच्या काही देवता आढळून आल्या. असे मानतात की, चंद्रदेवता सिन (सिनीगली) व त्याची स्त्री अनु (अनुमती) ह्यांची इस्टर ही मुलगी. टामुडा हा तिचा प्रेयस्कर. देवीचा कर्कश स्वरुलाप व तिचा पाताळात अवतार ह्यामुळेच ती थेट मंदर ह्या महत्त्वपूर्ण पदवीला पोहोचली असावी. पश्चिम अशियामध्ये ह्या देवीची सर्व ठिकाणी पूजा होई. तिची सुमेरिअन नावे निनि व निनिअर अशी आहेत. (बेवस्टर डिक्शनरी)

कनाइट संस्कृति

कनाइट संस्कृति सनपूर्व २५०० वर्षांमध्ये अस्तित्वात होती. भूमध्य-समुद्राच्या पूर्वेला नाहरेलनवीरपायन वरमेल पर्वतापर्यंत पसरलेल्या भूभागात त्या वेळी फोनेशिया म्हणत असत. जेबेल-नुसारिआ, लेबनॉन पर्वताचा काही भाग, गलिलाचा उंचवटा इत्यादि भू-प्रदेश या राज्यात मोडत असे. आदोरस, सिमिरा, यैरुट, सरपेता, टायर ही पाच शहरे त्यामध्ये होती. उत्तर आफ्रिका खंडातील फोनेशियन वसाहतवाले आपल्याला कनाइट असे म्हणत असत. यास्तव

सर्व फोनेशियन लोकांना तेच नामाभिधान लावले जाते, सेमेटिक ही एक उपसंस्कृतीच होय.

(१) अस्टार्टे—ही एक कनाइट देवता होय. तिला हेब्रुवंशाच्या देवी अष्टोरथ प्रमाणे मानली जात असे. अनाथ ही या वंशाची दुसरी एक देवता. परंतु बॅबिलोन संस्कृतीमधील अंतुमदेवतेसमान तिचे स्वरूप भासते. बाल ही एक स्वर्गीय देवता आणि सर्व देवांची मालकीण समजली जाई. अँथिट या देवतेचेही पूजन या संस्कृतीमध्ये होत असे.

(२) अनाथ—कनाइट संस्कृतीमधील एक देवता असून तिचे बॅबिलोन-मधील अंतुम देवाशी सादृश्य आहे. सेमेटिक विभागात ही फार लोकप्रिय होती. इजिप्शियन लोक तिला युद्धदेवता व अन्नदेवताही मानत. सुमेरियन हिला स्वर्गीय देवता व सर्व देवांची मालकीण समजत व अँन या नावाने ओळखीत. एका हातात भाला व दुसऱ्या हातात परशु ही आयुधे नेहमी फिरवीत राहणारी असे रूप दाखविले आहे. अँथिट ही फोनेशियन युद्धदेवता या देवीचेच स्वरूप मानले गेले आहे.

केल्टिक संस्कृति

केल्टिक या नावाचा वंश सनपूर्व सुमारे दोन सहस्र वर्षे युरोपामधील न्हाईन, एल्व आणि टॅन्यूव नद्यांच्या तीरावर वस्ती करून होता. मंतर क्रमाने तो जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड या भूभागाकडे पसरला. या संस्कृतीमध्ये गॉल वंशाचा समावेश होतो. त्यांच्या देवता पुढीलप्रमाणे :

देवी—मातर, म्हणजे भू-देवी.

देवी बैरे सिथिआ, कोमडोव्ही, डोमिनी,

कुमारी व निस्की (जलदेवता) इत्यादि.

वानवेन ही उत्तर सनुद्रावरील एक प्रेमदेवता आणि शुक्राची कन्या होय. डोनदेवी ही मथ या देवतेची वहीण असून वंगशुद्धीसाठी आणि संस्कृतिरक्षणासाठी या देवीची प्रार्थना केली जाई. याच देवीला पुढे इराणमध्ये डननची माता असे मानू लागले (आर्यांची ' दनू ' ही कश्यप ऋषींची कन्या आणि दानव-दैत्याची माता होय.). अरिऔरहोड प्रायडनमधील शुभदेवतापैकी ही एक होय. काही वेळा या देवीची पूजा कुमारी स्वरूपात केली जाई आणि तरीही तिला पृथ्वीचे स्वरूप मानीत असत. किर्येर्वी ही प्रियकराला मोहविणारी पण एक प्रेम-देवता होय.

या संस्कृतीची जर्मन देशातील नावे मात्र जगदी निराळी वाटतात आणि त्यामध्ये माता या शब्दाला जास्त प्राधान्य दिलेले दिसते. देई मात्रेस, मात्रोनि, मात्रेस, मात्री, मातृस, मातृवस, मातर, मात्रा इत्यादि नावाने त्या ओळखल्या जातात. प्रकृतीचे मूलतः स्वरूप जे माया (Maternity) त्याज्वरीवर ही नावे जास्त निगडित आहेत. त्याचप्रमाणे फुले, फळे, पृथ्वी या सर्वोंना अधिष्ठात्री देवता आहेत अशी त्याची श्रद्धा होती. जर्मनीचा प्रतिद्व योद्धा व युद्धसेनानी हेर हिटलर स्वतःला पूर्ण आर्यन वंशाचा मानीत असे आणि म्हणूनच त्याने ज्यू जमातीचा छळ केला असे बोलले जाते. इंग्लंडमध्ये आदिशक्तीची स्वरूपे आढळतात. ती अशी :

अंद्रस्ता—विजयदेवता.

सूळ—निनव्हासमान आणि उष्ण ग्रन्थाची देवता.

इपोना—अश्वदेवता.

वेली-सामा—वृषा करणारी देवता.

(जेम्स धर्मकोश, भाग ३, पृष्ठ २९२)

हिटाइटसंस्कृति

हिटाइटसंस्कृति सनपूर्व १७ व्या शतकात होऊन गेली. हम्मुराबी राजाच्या मरणानंतर सुमेरियन साम्राज्य मोडले आणि सनपूर्व १७५० साली उत्तरेकडील रानटी टोळ्यांनी (फिजीथन) कॅपडोशिया भागाचा ताबा घेतला. मूर्तील खोती हा पहिला राजा होता. त्याने पुढे बॅबीलोनवर स्वारी करून भयंकर नष्ट आणली. हे ग्रीसी राज्य म्हणजेच हिटाइटसंस्कृति होय.

सन १९०७ साली बोधान केवू येथे या संस्कृतीच्या संशोधनार्थ उत्खनन झाले आणि त्यामध्ये जे अवशेष मिळाले, त्यांवरून बरीच माहिती उपलब्ध झालेली आहे. इतर संस्कृतींच्या आक्रमक हालचालीमुळे पुढे ही संस्कृति नष्ट झाली. साप्रत आपण ज्याला मेसोपोटेमिया प्रदेश म्हणून ओळखतो त्याच भागात ही संस्कृति चालत होती. मित्र, वरुण, इन्द्र या भारतीय देवांचीही पूजा तेथे केली जात असे. सनपूर्व नवव्या शतकात या संस्कृतीच्या नावात बदल होऊन ती इराणीयन नावाने ओळखली जाऊ लागली. काही वेळा तेथील लोकांना ' मिडिअन्स ' असेही म्हणण्यात येत असे, आणि तसा उल्लेख असिरियन स्मरनागर केलेला दिसून येतो. मिडिअन्स हा प्रदेश बॅबीलोनच्या वरती ईशान्य दिशेला व कॉस्पियन समुद्राच्या दक्षिणेला पसरलेला होता. ऋग्वेदामध्ये मित्र या देवतेसाठी एवंच ऋचा आहे असे सांगितले जाते, तर या संस्कृतीमध्ये मित्र

वरुणासाठी अनेक ऋचा होत्या. हिटाइटवंशीय राजा सुथिली लुमा आणि मिटिनीचा राजा मंतिउंझा या दोघाचे युद्ध झाल्यावर सहाच्या करारनाम्यात ज्या अटी घरल्या, त्या भाजलेल्या विटांवर सोदून ठेवलेल्या आहेत. त्यामध्ये मिन, वरुण, इन्द्र, नासित्य इत्यादि भारतीय देवांचा उल्लेख आहे. त्याची पूजा त्या वेळी तेथे होत असे. मा ही या संस्कृतीची प्रमुख शक्तिदेवता होती.

पूर्वी आशियामायनमध्ये कॅपडोशिया या नावाचा एक जिल्हा होता. सध्या त्या भागाचा समावेश इराकमध्ये केला आहे. मा अथवा मेनेदेवी ही त्या लोकांची देवता होती. तिच्या रक्षणासाठी स्त्रिया, कुमारिका लष्करी गणवेश घातून व हातात शस्त्र घेऊन उभ्या असत. या देवतेला प्रसन्न करून घेण्यासाठी भक्त आपले रक्त तिला अर्पण करीत.

मा—ही मूळ अनातोलियाची देवता. हिटाइट सांस्कृतिक देश व कॅपडोशिया ह्या ठिकाणी ह्या देवीची पूजा होत असे.

ही देवता एक आदिशक्ति मानली गेली असून हिलाच रोममध्ये शुद्धदेवता मानीत असत. आशियामायनमध्ये 'लिथिअन नीथ' म्हणून ह्या देवीची पूजा केली जाई. जनौरस असा तिला एक पुत्र झालेला होता. रोमन सैनिक तिची 'मा वेलोना' म्हणून पूजा करीत, काही ठिकाणी तिला सिधेले देवी समजत असत. हिच्या स्वभावात व गुणात व अस्टार्टे, अँफोदिता, आयलॅडमधील केलिटिक वंशाची अनु, स्कॉटलंडमधील 'वेलीच थेजर' ह्या देवीच्या स्वभावात व गुणांत साम्य होते. (इजिप्तपुराण, पा. २५८)

ह्या देवीचे पुजारी काळे वपटे घातून, ढोल व वाद्यांच्या गजरात सरवारीने अगाला बसम करून घेत आणि त्यातून वाहणारे रक्त त्या देवीला अर्पण करीत. तशा धुंद स्थितीत ते भविष्य वर्ततीत व भक्तांच्या अंगात वीरश्री उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करीत (जेम्स, पा. १८२). ह्या देवीच्या स्त्री-रक्षकाचा लष्करी पोषाख असून त्या शस्त्रधारी असत (शा. को., क ५५). चोरास केवू येथील उत्पन्ननात सापडलेल्या अवशेषावरून ह्या देवीचा शगा लाव घड्याचा, केशाची लाव वेणी, मस्तकावर मुकुट, डाव्या हाती देवीचे राजचिन्ह व हातात काठी असून वाघ व सिंह हे वाहन असवे, असे दिसून येते. ह्याच चित्रात तिचा मुलगाही दाखविला आहे. पुरुष वेष, दाढी घाढलेली, हातात काठी व कुन्दाड, कमरेस रंजीर, सिंहावाहन असे एक रूप असून ह्या देवालाच ऑटिस म्हणत असत. येथील

उत्पन्ननाचे वैशिष्ट्य असे की, येथे उत्पन्ननात इद्र, वरुण, मित्र व नासिद्य ह्या चार मिटानिअन देवतांची चित्रे मिळाली आहेत, अर्थात, हे चारही देव आर्यसंस्कृतीमधीलच आहेत, हे निराळे सांगण्याची गरज नाही. (जेम्स कोश, ६।७२५).

फिजिअनसंस्कृति

काही युरोपिअन टोळ्या सनपूर्व दहाव्या शतकात आशियामायनर प्रदेशात शिरल्या. म्हणजेच डार्डनेल्सच्या पलिकडे जाऊन नंतर त्या पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे पसरल्या. पूर्वेकडील टोळ्या काळातराने आपणाला फिजिअन असे म्हणू लागल्या, ही टोळी या प्रदेशात येण्यापूर्वी येथील संस्कृति अतिशय सुधारलेली होती. या टोळीने या प्रदेशात आपले धर्मांचे गाजविल्यावर त्यांनी आपली भाषा व संस्कृति मूळच्या रहिवास्यावर लादली आणि तसे करताना त्यांच्या धर्मांची मूलतत्वे त्यांनीही काही प्रमाणात आत्मसात केली. यास्तव जिला फिजिअन संस्कृति म्हटले जाते, ती बरीच प्राचीन आहे यात शका नाही. ही संस्कृति अनाटोलीयन, हेलेतिक अगर पेलोपोजिअन धर्मसंस्कृति पूर्वाची असावी असे अनेक विद्वानांचे मत आहे.

सन १९११ साली अँटीओकमिडिया या प्राचीन फिजिअन शहरी उत्पन्नन केले असता त्या ठिकाणी दोन धार्मिक मठ आढळून आले आहेत. त्यांपैकी एका मठात सिवेल, आर्टिमिस व आप्रोदिता या देवतांच्या मूर्ति आढळून आलेल्या आहेत. त्या मठातील पूजाविधि हा स्त्रीदेवताचाच होता, पुरुषदेवताचा नव्हता. सिवेलदेवी ही या संस्कृतीची प्रमुख देवता होय. आशिया-मायनरमध्ये या देवतेची पूजा त्याच सुमारास सुरू झाली. पुढे ग्रीक व रोमन संस्कृतीने या देवीची पूजा चालू केली. ग्रीक लोक तिला न्हिआ, गी, छिमिटर या देवतासमान मानत असत. फिजिअन साम्राज्याच्या समेवर गिलाथियन प्रांतातील पेसिनस या गावी सिविल देवीचे एक पवित्र मंदिर होते. रोमन संस्कृतीमध्ये या देवीची नावे टेलस, सिरिज, ऑपस व मॅय्या अशी होती. कोपनहेगन येथील एका “पॅरमिड” मध्ये (पिरॅमिड) या देवतेची मूर्ति आढळून आली आहे. (जेम्स धर्मकोश, ४।३७७ व ९।९००).

ही संस्कृति इडा या भारतीय देवतेचीही उपासक होती. या संस्कृतीच्या काही टोळ्या पुढे मीसमध्ये शिरल्या आणि त्या ठिकाणी त्यांनी तेथील डायो-निसस या देवीची पूजा आत्मसात केली. फिजिअन म्हणजे मराठीत ज्यांना भृगुगेक म्हणता येईल ते हे लोक असलेले असा संशोधकांचा शोध आहे. डायोनिसस हा आर्गोच्या ‘मग’ अथवा ‘भगवान’ या शब्दाचा द्योतक

आहे, असे मानतात. ऋग्वेदातील ऋचाप्रमाणे भृगूचा सवध पाण्यामोरीर आलेला आहे. काहींच्या मते भृगुलोक हे उमादेवीचे उपासक असून सर्वम्बा व एलमा ऊर्ध्व रेणुना या देवतानाही मानित असत. नासदीयसूक्तप्रमाणे या रेणुकेलाच कोणी 'एकरीरा' असेही म्हणतात. ऋग्वेदाप्रमाणे द्रुह्य, तुर्यमुराजे गुजराय-काठेवाडमध्ये वस्ती करून होते आणि भृगुकच्छ (भडोच) हे गाव त्या प्रदेशात मोडते गोपथब्राह्मण, शतपथब्राह्मण, ऐतरेयब्राह्मण यांच्या मते भृगु हा वरुणाचा मुलगा होता, म्हणून काही वेळा त्याला वारुणी या नावाने संबोधिले जात असे. यदु, तुर्यसु हे जसे उत्तर प्रदेशातून गुजरातमध्ये आले, तसेच फिजि-अन लोक व्यापारासाठी येथे येऊन स्थाईक झाले असल्याचे समवनीय आहे. भृगुवर्गीयांनी भृगुकच्छ शहर वसविले. परशुरामाचे आणि सहस्रार्जुनाचे भाडण होण्यास आणि त्याचे रूपांतर युद्धात होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे परदेशी व्यापार आणि त्यामुळे मिळणारा अफाट नफा, हेच होते. फिजिअन संस्कृतीची देवता अम्मा (मा) हीच भार्गवाची अवा अथवा अभिका होय. अमरकोश प्रघातातील शब्दाप्रमाणे मा, अम्मा, मात्री, भार्गवी, छेम्माता, रमा अगर लक्ष्मी ही एकाच देवतेची नावे होत. अनाटोलियामधील देवता मा हीच साधारणपणे इजिप्तमधील मातृदेवता असानी.

('Mother Goddess' by S. E. Dixit, Pages 58-65).

इस्त्राइलसंस्कृति

इस्त्राइलसंस्कृति सनपूर्व सतराव्या शतकात अस्तित्वात येऊन इजिप्त अरबस्थान यांच्या दरम्यान ती चालत होती. अब्राहम हा त्याची प्रसिद्ध कर्ता पुरुष. अब्राहमचा नातू जेकब आणि त्याचा ४ था मुलगा यहुदा यावरून त्यांच्या वंशाला यहुदी हे नाव आले. याहवे ही त्याची युद्धदेवता होती. सृष्टीसंचार करताना ती पक्ष असलेल्या देवदूतप्रमाणे अगर सर्प व वृक्षरूपाने दृग्गोचर होत असे. लिथिथ ही त्याची आणखी एक पूजनीय देवता होय आणि तिचा जन्म इब्नाच्या अगोदर परंतु राखस कुळात झालेला होता असे मानतात.

अब्राहमने या पंथाची स्थापना केली त्याच सुमारास क्रिवा किंचित पूर्वी अट्टेनधर्म याच प्रदेशात चालू झाला होता परंतु तो पूर्णतः सूर्यवर्शीय व सूर्योपासक होता. कोणी असे मानतात की, अब्राहम हाच मुळी सेमेटिक वंशाचा मूळपुरुष होय आणि या वंशात मूर्तिपूजा केली जात असे हे सिद्ध झालेले आहे. इस्त्राइल हा एकेश्वरी धर्मपथ होता. जीसस ख्रिस्ट हा पुढे याच धर्मपथात जन्म पावलेला आहे.

(जगातील धर्मपथ-लेखक श्री. द. ल. सहस्रमुळे, पृष्ठ ११)

हेतु संस्कृति आणि ज्यू संस्कृतीसंबंधी काही माहिती

१. पृथ्वीची उत्पत्ति—देवाने आकाश व नंतर पृथ्वी निर्माण केली. देवाचा आत्मा जलावर तरंगत राहिला. त्यामुळे प्रकाश उत्पन्न झाला. सूर्य, चंद्र, तारे, पृथ्वीवर वन्यपशु, जलचर व मानव निर्माण झाले.

२. देवाधिदेव—याहोवा अगर याहवे याचा अर्थ जो सदैव आहे, जो सदैव होता, व जो सदैव असणार, असा परात्पर देव. आकाश-पृथ्वीचा घनी.

३. मानवनिर्मिति—बागेमध्ये आदम झोपला असता, देवाने त्याच्या छातीची एक फासोळी बाहेर काढून त्यामध्ये मांस भरले. तानडतोंव एक सुंदर स्त्री तयार झाली व ती आदमजवळ राहू लागली. नम्रावस्था झाकण्यासाठी त्यांनी अंजिराच्या पानाचे वस्त्र दिवून तयार केले व वापरू लागली.

४. दीर्घायुष्य—आदमने वयाचे १३० वर्षी शेथ या मुलाला जन्म दिला व एकूण ९३० वर्षे तो जगला. (२) शेथने वयाचे १०५ वे वर्षी अनोशाला जन्म दिला व ९१२ वर्षे जगला. (३) अनोशाने ९० वे वर्षी केनानला जन्म दिला आणि ९०५ वर्षे जगला. (४) यांची संतति केनान ९१० वर्षे; त्याचा पुत्र महलेल ८९५ वर्षे; त्याचा पुत्र योरद ९६२ वर्षे; त्याचा पुत्र हेनाख ३९५ वर्षे; कामेसाने नोहाला जन्म दिला आणि तो ७७७ वर्षे जगला. नोहाने वयाचे ५०० व्या वर्षी शेम, हाम, याफेथ यांना जन्म दिला. आणि वयाचे ९५० व्या वर्षी निधन पावला. इसाक १८०, अब्राहाम १७५ आणि याक़ोबचा पुत्र योसेफ ११० वर्षे जगला. (याचा अर्थ कृत, वेना, द्वापार युगातील भारतीय वयोमानप्रमाणे येथेही वयोमान दिसते.)

५. नोव्हाची होडी—पृथ्वीवर प्रलयकाळ झाला, त्या वेळी नोव्हाच्या होडीने काही प्राणी तरले. या होडीची लांबी ३०० हात, रुंदी ५० हात व उंची ३० हात होती. वट्टा ती तीन माळ्याची असारी. डागडुगीच्या वेळी बाहेरून डांबरासारखा टिकाव पदार्थ लावला लागे. प्रलयकाळी नोव्हाने ठरविले की, सर्व प्रकारचे दोन दोन प्राणी (नर-मादी) वायका-मुले व इतर सर्वोंची बीजे होडीवर घेतील. ४० दिवस अहोरात्र पर्यंत चानू राहिल्याने पृथ्वी जलमय झाली आणि १५० दिवस हा धुमालूच चालू होता. नोव्हाच्या होडीमुळे काहीच प्राण रक्षण झाले, इतर सर्व बुडाले. प्रलय संपल्यावर नोव्हा व इतर बाहेर पडले आणि पुन्हा वसाहत वेळी. या वेळी नोव्हा ६०० वर्षांचा होता.

६. मानवाची वाढ—शेम, हाम, याफेथ या नोव्हाच्या मुलांपासून पुढे मानववंशाची वाढ झाली. भूशृष्टांतील भागाची वाढणी या मुलांमध्ये झाली. (भारतीय मनुष्या मुलामध्ये याप्रमाणे वाढणी झालेली आहे.)

७. बापापासून संतती वाढ—छोट आपल्या दोन मुलींसह डोंगरात राहू लागला. इतर कोणी पुरुष तेथे नव्हता. तेव्हा मुली म्हणाल्या, आपल्या सहवासाला कोणी पुरुष नाही, तेव्हा आपण बापच शय्या सोवती करू आणि त्याचा वंश पुढे चालवू, त्यांनी बापाला द्राक्षाचा रस पाजला आणि रात्री एकाच शय्येवर झोपल्यामुळे त्या गरोदर झाल्या. त्यांना पुत्र झाले, एक मवाब व दुसरा बेन अम्मी यानंतर मानववंश वाढीस लागला.

८. दासीपुत्र—संतती वाढविण्यास हा उपायही योजण्यात आला. अब्राहम व त्याची पत्नी साराय याना मूल नव्हते. तेव्हा सारायने आपली दासी हायार हिला पतीकडे पाठविले आणि तिला पुत्र झाला. त्याचे नाव इमाएल ठेवण्यात आले. या वेळी अब्राहम ८७ वर्षांचा होता. याकोबाला मूल नव्हते. तेव्हा त्याची पत्नी सेदल हिने आपली दासी विल्हा पतीकडे पाठविली व तिजपासून दान, नफताली, आशेर असे मुलगे झाले. अनानाने आपल्या भावजयीवरोबर संबंध जोडून तिला मुले प्राप्त करून दिली. पॅरो राजाचा योसेफ हा सरदार असून तो देखणा होता. राणीने त्याला वश करून घेण्याचे प्रयत्न केला पण 'मालकाचे स्त्रीवरोबर व्यवहार कसा करावा' असे म्हणून तो नकार देत असे. एके दिवशी तो एकाकांत सापडल्यावर राणीने त्याचे वस्त्र धरून लगट करू लागताच वस्त्र सोडून टाकून तो पळून गेला. परिणाम माघ असा झाला की, राणीने त्याजवर बलात्काराचा आळ घेतला व त्याला तुरुंगात घातले.

९. यज्ञार्पण—याकोबाने डोंगरावर यज्ञ केला. याहोवा मोशेला सांगतो यज्ञाच्या वेळी कोकरू कापावे आणि त्याचे रक्त दोन्ही दाराच्या कपाळपट्टीवर लावावे. मोशेने याहोवासाठी वेदी बांधली व त्याचे नाव याहोवा-निस्सी असे ठेवले. मोशेचा सासरा इस्रो याने यज्ञार्पण केले. अब्राहामने यज्ञवेदी बांधली. (ही वचने भारतीय़ाची यज्ञ कल्पना उचलून घरणारी अशीच आहेत.)

१०. देवदर्शन—याहोबाने अब्राहामला दर्शन दिले. वयाचे ९९ वर्षी अब्राहमचा पुत्र इसाक याला याहोबाने दर्शन दिले याकोबाला याहोबाने दर्शन दिले.

११. शापदेणे—(१) सर्पाने एका स्त्रीला भुलवून फळ खाण्यास सांगितले म्हणून याहोबाने सर्पाला शाप दिला, 'तू पोटाचे चालदील व माती खाशील.'

(२) देवाच्या आशेविरुद्ध स्त्रीने फळ खाल्ले म्हणून देवाने शाप दिला, 'गरोदरपणाचे दुःख तुला अनेक वेळा भोगावे लागेल, लेकराना जन्म देताना अपरंपार दुःख होईल व पति तुजवर सत्ता गाजवील.'

(३) देवाने जादमला शाप दिला, 'आयुष्यात सर्व दिवस वष्ट करून तू पळे त्वादीड, पृथ्वीवर काटेरी झाडेसुडये उगवतील आणि शेवटी तू मातीमध्ये परत जाशील.'

(४) काइनने आपला माऊ होबेल याचा शेतात वध केला, म्हणून देवाने शाप दिला, 'पृथ्वीवर तू परागदा आणि भटकणारा होशील.'

१२. जेज्याची सत्ताते—याकोबा शेळ्याचे कळप चारीत होता त्याने दिवर, यशम व जमोन झाडाच्या कोरळ्या काड्या सोडून आतील पादरा भाग उचलून केला. सोलीवर काड्या जुडातील पाण्याच्या पन्हाळात ठेवल्या. परिणाम जसा झाला की, त्या काड्याचे पाणी शेळ्या प्यायल्यानंतर त्या सर्प पळतया आणि कालांतराने प्रसवतया, तेव्हा चाडी आणि ठिपकेदार प्रजा निर्माण झाली.

१३. स्मारक स्तंभ—याकोबा रात्रभर एक धोंडा उशाला घेऊन झोपला. त्याला एक स्वप्न पडले, 'उंच शिडी उभी केलेली असून तिचा थेंडा आकाशाला मिळलेला आहे, देवदूत तिजवरून रालीवर जातयेत आहेत, याहोवा बरील वाजूस उभा आहे,' त्या पाषाणात देव आहे म्हणून असा देखावा दिसला, या भक्तेमुळे तो पाषाण स्मारक स्तंभ बनला आणि लोक त्यावर तेल ओतू लागले. एरू बेथेल येथे याहोवाने याकोबाला दर्शन दिल्यानंतर त्याचे नाव इसाईल ठेवण्यात आले. दर्शन मिळाल्यानंतर स्मरण म्हणून याकोबाने येथे पाषाणाचा स्तंभ उभा केला, त्याचे पूजन केले आणि तेल ओतले.

१४. सूर्यपूजन—फारोने योसेफचे नाव सापनाथ पोतह (सूर्याचा देव) असे ठेवले, यासाठी मिठरी लोक इज्याच्या पत्नीस बसून जेवत नव्हते.

१५. धान्य—जवस व सातू याचा नाश झाला, पण गव्हाचा नाश झाला नाही असे बचन आहे (आर्यांचे प्रमुख धान्य सातूचे होते.). उत्पन्नाचा पाचवा वाटा फारो राजाला घ्यावा लागेल.

१६. प्रेतसंस्कार—योसेफचे वटिलांचे प्रेताला मसाला भरण्यास ४० दिवस लागले व नंतर ते पुरण्यात आले. त्यानंतर ७० दिवस त्यांचे रडणे चालू होते.

१७. संरक्षणीमधील फाही चमत्कार : उदाहरणे—(अ) सूर्य मावळून अंधार शांत्यावर एक धुमसवी मट्टी आणि जळती दिवटी लोकांच्या समूहातून गेली.

(आ) यारोहाने आकारातून सद्दोम व गमोरा योजवर अग्नि आणि गंधक यांचा वर्षाव केला व अनेक नगरे उज्राट केली.

(इ) मोशेने काठी जमिनीवर टाकली. तिचा सर्प झाला. शेपूट धरून पुन्हा वर उचलले, तेव्हा काठी झाली.

(ई) नदीतील पाण्याचे मोरड्या जमिनीवर रक्त झाले.

(उ) अहेरानाने आपला हात नदीच्या जलात धरता, त्यातून असंख्य वेव्हक तयार होऊन त्यांनी भूमि व्यापून टाकली.

(ऊ) अहेरानाने काठी भुईवर मारताच सर्प उभाचें साम्राज्य झाले. तसेच गोमाशा सर्प घराघरातून शिरल्या.

घरीलप्रमाणेच गुराची मरणपीडा टळणे, मानव गरिबामर गळणे येणे, गारा व अग्नीचा वर्षाव एकाच वेळी होणे, टोळघाटी येणे, तीन दिवसाचा सतत अंधार पडणे इ० अनेक चमत्कार आहेत.

याप्रमाणे फारोच्या राज्यात देवाने अनेक चमत्कार केल्यामुळे राजाने इस्ताइल प्रजेला मिसर देशातून जाण्यास परवानगी दिली. त्या वेळी एकूण सहा-लक्ष लोक बाहेर पडले, इस्ताइलमध्ये गेले व तेथे वसाहत केली. फारोच्या राज्यात ही जमात सुमारे ४०० वर्षे गुलाम म्हणून रहात होती. ज्या दिवशी त्याची सुटका झाली व त्यांनी मिसरची सीमा ओलाडली तेव्हा त्यांनी सात दिवसाचा वल्हाडण उत्सव साजरा केला आणि साप्रतही तो चालू आहे.

सीमा ओलाडून इस्ताइलमध्ये जात असताना सागराची-जले दुभागली, जमीन कोरडी पडली. फारोचे सैन्य जे पाठलागार आले होते, ते जेव्हा आले तेव्हा जले पुन्हा एव होऊन त्यामध्ये ते गडप झाले. (थीकृष्णासह वसुदेवाने यमुना नदी पार करताना, असेच पाणी दुभागून त्याची वाट मोकळी झालेली होती.)

१८. देवाच्या दहा आज्ञा (Ten Commandments).

(१) मिसर देशातून सोडविले तो यावोहादेव मी आहे.

(२) माझ्याशिवाय इतर देव तुला नसावेत.

(३) पूजनासाठी कोरीव मूर्ति तयार करू नका.

(४) श्राव्य दिवस पाळवा.

(५) यावोहाने सहा दिवस काम करून सातव्या दिवशी विभ्राती घेतली आहे.

(६) कोणाची हत्या करू नका.

(७) कोणाची चोरी कधीही करू नका.

(८) शेजाऱ्याचे घरामर लोभ करू नका, त्याच्या बायकोचा लोभ धरू नका, दासीचा लोभ धरू नका.

(१) सुवर्ण अगर चादी याचे अन्य देव बनवू नका. इ०

वरील कराराच्या आज्ञा तयार झाल्यावर, शेकडो वर्षांनी देवाने आपला पुत्र येशू याला जगदोद्धारासाठी पाठविला. साराश इसाईसंस्कृतीचा उदय याप्रमाणे झाला.

(देवाच्या दहा आज्ञा, अनुवादक पंडिता रमाराई, मुक्ति मिशन, वेडगाव, पुणे. १९५८)

ग्रीक संस्कृति

ग्रीक देवता व अन्य देवता प्रकरणे तयार करताना तीं एका विशिष्ट हेतूने तयार करण्यात आलेली आहेत. देवतांच्या वर्णनापूर्वी काही सांस्कृतिक इतिहास देण्याचे प्रयोजन आहे की, तत्कालीन समाजरुढीचे प्रतिबिंब देवतांवर कसे आरोपित केलेले आहे, हे समजून यावे. देवतांची वर्णने, पूजा समारंभ, वार्षिक उत्सव म्हणजे तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब होय. या सर्वसाधारण सिद्धान्ताला, या धाडनाने बळकटी येईल.

एकाद्या सुवर्ण चित्रकलेची पार्श्वभूमी समजल्यावर ते चित्र समजण्यास जसे उत्तम सहाय्य होते, तद्वत संस्कृतीच्या पार्श्वभूमीवर देवतांची चरित्रे वाचली म्हणजे त्या संस्कृतीपेक्षा निराळ्या नाहीत हे वाचकाच्या ध्यानी येईल.

सर्वेऽपि देवा समैव मूर्तयः । भारतीय अध्यात्मशास्त्रातील हे परमेश्वरी ध्वनन सर्वत्र छारलेच आहे हे दिसून येईल. परमात्मत्त्वाची मूर्ति तयार झाली म्हणजे तिला नाश आहेच. ज्ञानेश्वरीतील वर्णन मार्मिक आहे.

उपजेल ते नाथे । नाथे ते पुनरपि दिसे । हे धटिका रंज जैसे । परिभ्रमे ॥

सारांश इतकाच की, मानसरूपी देवता तयार होतात, जमाने नाश पावतात व कारणपरत्वे पुन्हा उत्पन्न होतात.

प्राचीन ग्रीक संस्कृति

युरोप गडातील ग्रीक संस्कृति ही पार प्राचीन व प्रगत मानली जाते. तेथील संस्कृति निर्माण होण्यास त्या देवतांची विशिष्ट परिस्थिती कारणीभूत झालेली आहे. ल्हानसा मध्यवर्ती देश, दंतुर किनारा आणि अज्याज्या एजियन समुद्रातील अनेक बेटांचा समूह. तसेच दराचवा भूभाग डोंगरांनी व्याप्त. शेतीवाडीसाठी भूभाग कमी आणि पाण्याची अल्प मिळण्यासाठी आपसात मारामार्या व सागरावरून पानी करून स्वान्या करणे हे त्यांना जममातच होते. अनेक ल्हान ल्हान

राज्याचा हा प्रदेश बनलेला असल्याने अपसात नेहमी वैरभाव चालत असल्याने स्पार्टनसारखे उत्तम योद्धे त्या देशात निपजले. शिष्याय परदेशातून आणलेले युद्ध-कैदी गुलाम म्हणून तेथे राबवीत आणि त्याची संख्या बहुसंख्य असल्याने, त्याच्यावर आपले वर्चस्व गाजविण्यासाठी ग्रीक लोकांना नेहमी युद्धाच्या अभि-निवेपात तयार रहावे लागे.

सन १८९९ चे सुमारास डॉ. स्लायमन याला क्रीट बेटातील ग्रीसच्या प्राचीनतम संस्कृतीचा शोध लागला. ग्रीक दंतकथेमध्ये मीनोस राजाला मोठा मान आहे. त्याचा राजवाडा या बेटावर होता असे आढळून आले आहे. त्याचा काळ सुमारे सनपूर्व ३००० वर्षांचा असावा. नॉसस हे प्रमुख शहर असून राजाचा भव्य वाडा उत्खननात मिळाला आहे. राजवाड्याचे क्षेत्र एकूण सुमारे पाच एकराचे असून तीन मजली लाकडी बांधकाम आणि भितीवर मानवी कृति चितारलेल्या मिळाल्या आहेत. साडपाण्याची व्यवस्था मोहोजदारोप्रमाणेच व्यवस्थित होती. राजवाड्यात ऑलिव्ह तेलाने मोठे राजण, पैलू पाडलेले हिरे, हस्तीदंतावरील कोरीव शिल्प, नागदेवता, सहा इ.च उंचीच्या चांदीसोऱ्याच्या मूर्ति ६० अनेक वस्तु मिळाल्या आहेत. मत्स्य हेच मुळी राजचिन्ह होते. सनपूर्व १२०० साली हे वैभवसंपन्न शहर भूकंपाने उध्वस्त झाले असावे. याच संस्कृतीला मिनोअन, क्रीटन, अथवा एजियन संस्कृति म्हणून संबोधिली जाते. काही भारतीय संशोधकांच्या मते ही संस्कृति आणि भारतीय संस्कृति यामध्ये बरेचसे साम्य व समानधर्म आहेत.

इलियड आणि ऑडिसी ही दोन ग्रीक महाकाव्ये म्हणजे भारतीय रामायण-महामारताप्रमाणे असून त्यातील वर्णन म्हणजे या क्रीटनमधील वैभवाने वर्णन होय, असेच सांप्रत बहुमत आहे. उत्खननामध्ये ज्या वस्तु मिळाल्या आहेत, त्यामध्ये राजे लोकांच्या थडग्यात शवावर सुवर्णाचा मुखवटा, चिलरत, अगठ्या, बांगड्या, नक्षीकाम असलेली तरवार, सुवर्णाची भांडी, ब्रॉन्सचे खजीर, रत्नजडित सोंगट्या आणि पट इ. अनेकांचा समावेश आहे. सूर्यपूजन, बैल, परशु आणि पितराचे पूजन त्या वेळी होते. राजाजवळ मोठे आरमार होते. भूकंपामुळे हे शहर नष्ट झाले हे जसे एक मत आहे, तसे दुसरे मत असे की, डोरिअन (स्पार्टन लोकांचे पूर्वज) लोकांच्या स्वारीमुळे सनपूर्व चारव्या शतकात ही संस्कृति नष्ट झाली आणि त्यानंतर ग्रीक संस्कृतीचा उगम झाला.

ग्रीक लोकांचा धर्म हा नव्या-जुन्यांच्या मिश्रणाने झालेला एक धर्म आहे. ग्रीकांच्या आगमनापूर्वी त्या देशात पेलसजोनियन व क्रीटन वंशीय रहात होते आणि त्यांच्या अनेक गोष्टींचा ग्रीकांनी अंगिकार केलेला दिसतो. जसे अयेन्स शहरातील अथिना देवी ही मूळ क्रीटन येथील मिनोस राजाच्या राजवाड्यातील देवता.

ग्रीकानी तिला आपली मानली झ्यूस हा देवही ग्रीकानी आपल्याबरोबर आणला विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे ग्रीकांचे देव देवता, या विचारविकार असलेले मानवच असत झ्यूस हा एक मानवी राजाच होता त्याला मांडलिक असत आणि सहाय्यसल्ल देणारी सभाही असे सर्वोंना श्रेष्ठ व शक्तिमान देव म्हणजे झ्यूस किंवा जुपिटर हा होय ह्या, वारे, ढग व प्रकाश ही सर्व त्याचीच निर्मिति होय त्याला दाढी असून तो सुवर्णाभित ढगाच्या सिंहासनावर बसता इच्छेला येईल तेव्हा ढग जमविणे, विजा निर्माण करणे, पर्जन्य पाडणे त्याला शक्य असते इतर सर्व देव झ्यूसच्या आज्ञेत सदैव रहातात, यामुळेच मानवाप्रमाणे फारदेच राज्यव्यवस्था आहे

जगाच्या जीवनात जशी मानवाची आवश्यकता आहे, तद्वत देवाचीही आहे असे ते मानीत इतर संस्कृतीप्रमाणे ग्रीकांचे देवही उत्तर ग्रीकमधील ऑलिंपस पर्वतावर रहात असून, तेथून ते विश्वाचा कारभार पाहतात ऑलिंपस पर्वत म्हणजे भारतीय हिमालय अगर मेरु पर्वताप्रमाणे ते मानीत असत या ठिकाणी बैभव भोगणारा हा झ्यूस आपणाला अत्यंत सामर्थ्यवान मानीत असे, सर्व देव—मानवांनी सापळी बांधून जरी त्याला खाली ओढण्याच्या प्रयत्न केला, तरी त्याची निराशाच होईल पण याच्या उलट झ्यूसने जर इच्छा केली तर समुद्र, पृथ्वी व मानव याना एका सापळीने बांधून ओढून घेऊन ऑलिंपस पर्वतावर तो लटकावू शकेल असे त्याची श्रद्धा होती त्याच्या बाजूला गरूड नेहमी उभा असून उजव्या हाती वज्र असते ओढू वृक्ष त्याला फार प्रिय आहे हा देव मानवाचा मिन असल्याने प्रवासाला मदत देणे, विजय देणे, न्याय देणे अशी अनेक कामे तो करित असतो

हिरा मित्रा जुनो ही शानी व त्याची पत्नी ऑरॉस याची कन्या असून तीच झ्यूसची पत्नी व बहीण समजली जाते ही देवता उच्च, बवानदार, मोठ्या व तेजस्वी नेत्राची, शुभ्र हाताची, सडूपी, स्त्रियाची आवडती अशी आहे या देवतेची मंदिरे अरगॉस व ऑलिंपिया येथे होती झ्यूस देवाचे वर्णन भारतीय इंद्र देवाबरोबर बरेच जुळते आहे

प्राचीन भारतीयप्रमाणे ग्रीकांचा अनेक देवतांवर संपूर्ण विश्वास होता, त्यांचा प्रत्येक देव म्हणजे मानव व निसर्गशक्तिस्वरूपाचा असे जमीन, ह्या, समुद्र, पर्वत, वळी, नद्या, ओढे, मैदाने इ० प्रत्येकाच्या निरनिराळी देवता होती त्यांची अशी धारणा होती की, ही सर्व निर्माण करणारी एकच शक्ति नसून अनेक ओढेत व मानव हा त्याचे प्रतिक आहे. यासाठीच सर्व देव बहुधा मानवच

होते. हत्केच की, मानव मर्त्य असतो तर त्याचा देव हा अमर असतो. त्याच्या भावना मानवाप्रमाणे असून ते मानवाप्रमाणे जखमीही होतात, युद्धे खेळतात, हेवेदावे करतात. इ० इ०. ग्रीक कवींनी सर्व देवांच्या रथा याच परंपरा व रूढी यांच्या मिश्रणानून निर्माण केल्या आहेत. ट्रॉजन युद्धामध्ये एका क्षिपायाने एका देवाला जखमी केल्याचे व तो निव्वळत पडल्याचे फार उत्कृष्ट वर्णन रगविलेले आढळते ते याच भारतेनून होय

भारतामध्ये ज्याप्रमाणे ३३ कोटी देव असल्याचा उल्लेख येतो, तसे ग्रीक कवि हेजिअड हा पृथ्वीवर तीस हजार देव असल्याचे सांगतो मानवाप्रमाणे या देवाना शरीर असून घरे, शस्त्रे, राजवाडे याची गरज असते प्रत्येक देवाचे वेगळे शस्त्र हे वैशिष्ट्य होय. जसे भारतात विष्णूचे सुदर्शन, शंकराचे त्रिशूल इ० प्रमाणेच होय. काही मानवी दुर्गुणही त्यामध्ये दिसून येतात, हर्ष देव हा चोरी करण्याबद्दल प्रसिद्ध, तर आमोडाईट देवता छत्रोपपानादल प्रसिद्ध. असे हा रागीट अश्विन, यशात त्याला आहुति न देणाऱ्यावर तो डक धरीत असे. (भारतामध्ये आहुति न दिल्यास इद्र असाच रागावत असे) ग्रीकांचे देव मिलासी असून, आनंद, सुंदर दृश्ये, उत्सव त्यांना फार प्रिय असत. भारतामध्ये जसे प्रभू रामचंद्र अथवा भगवान् श्रीकृष्ण यांचे उत्सव डामडौळाने साजरे होतात, त्याप्रमाणेच हेही उत्सव होत. भारतीय जनता देवाना प्रसन्न करून घेण्यासाठी कडक तपश्चर्या व अचारण करीत असे, तशी ग्रीक जनता देवांपरोवर करार करून प्रसाद मिळवीत असे. अपोलो देवाचा एक भक्त म्हणतो, 'आतापर्यंत अनेकदा लहट्यात मी तुजपुढे जाऊले, आता माझी इच्छा तू पुरी कर' आणि देवाने त्याची इच्छा पुरी केली. असे जरी असले तरी फार सुख किंवा वैभव मानवाना मिळालेले देवताना आवडत नसे. याचे कारण ग्रीक पुराणे असे देतात की, मानवाला वैभव हे धोक्याचे असून त्याने तो उन्मत्त झाल्यावर देवतांचा क्रोध त्यावर होत असे आणि सर्वनाश होई. यासाठीच ग्रीक भाषेत एक म्हण प्रचारात आली आहे की, 'मरेपर्यंत कोणत्याही माणसाला सुखी समजू नये.'

आता ग्रीक पुराण मयातील काही उद्बोधक माहितीचा आढावा घेऊ.

मानवाची उत्पत्ति

बोदेशियामधील पनोपी गावी असे काही मातीचे पुतळे आढळून आलेले आहेत की, ते मानवानांचे तयार केलेले आहेत. असे सांगितले जाते की, टिटान-वशिय प्रोमेथियस हा महाउद्योगी मनुष्य होता आणि त्यानेच हे पुतळे बनविले असले पाहिजेत. पुतळे तयार झाल्यावर 'अपेनी देवीने त्यांमध्ये प्राणदान केले

आणि ते सजीव केले, पण सृष्टीकर्ता श्यूसला देवीचे हे कृत्य आवडले नाही आणि त्याने या पुतळ्याचा नाश करण्यासाठी स्वर्गातून अग्नि आणला, पण मानवाना मात्र तो मिळू नये अशी व्यवस्था केली, परंतु प्रोमेथिअसने तो अग्नि चोरून आणून, मानवाचे उपयोगी पडेल अशी व्यवस्था केली. अर्थात हा अग्नि त्याने एका वृक्षाच्या वाळलेल्या ओढक्यातून उपलब्ध करून दिला त्याप्रमाणे या देवाने मानवाना उत्तम कला शिकवून, रानटी वागणुकीतून नागली स्थिति प्राप्त करून दिली अथेनी देवीने मानवाना प्राणदान केले, म्हणून तिला मानवाची हितकर्ती देवता मानतात.

देवताचे स्वभाववर्णन

देवताची शरीररूपि मानवाप्रमाणेच आढळते, कारण यांचे देव म्हणजे मानवच होत, हे आपण पाहिले आहे. तत्त्वज्ञानी व अध्यात्मिक मनुष्य देवतांचे ठायी अतिशय उच्च भाव, उच्च कर्तृत्व, शुचिर्भूतपणा, स्पृहणीय वागणूक इ० सद्गुणांची सदैव अपेक्षा करीत असतो. तर सर्वसाधारण माणूस आपले बुद्धीच्या पातळीप्रमाणे देवतांचे ठायी इतका उच्चतम भाव पाहत नाही. मानवाप्रमाणेच त्याच्या ठायीही त्या त्या स्वभावगुणांचा व दुष्ट गुणांचा आरोप करीत असतो. देवगण हा साधारणतः सरळमार्गी व दयाळू असतो, पण काही वेळा त्यांच्या हातून घडलेल्या कृत्यामुळे, रागीटपणा द्वेषभावही व्यक्त होतात.

मानवाना राहान्यास घरे लागतात, तद्वत देवतानाही मंदिरे लागतात, पण काही वेळा त्यांची घरे पर्वतमध्यावर, एकांतात, शांत वातावरणात असतात अगर रम्यार्ता असतात मानवाप्रमाणे त्यांनाही रात्रियास नैवेद्य, बली लागतो आणि अमृताचेही सेवन ते करीत असतात, त्यामुळे त्यांना मरण प्राप्त होत नाही. मानवाप्रमाणे देवानाही युद्धामध्ये जखमा होतात, ते वेशुद्धही होतात. त्यांची शरीरे अतिशय चपळ व हलकी असल्याने, थोड्या वेळात ते खूप अंतर प्रवास करू शकतात. त्यांची वर्षेद्विसे अतिशय तीक्ष्ण असल्याने अतिशय दूर अंतरा-वरीलही गोष्टी त्यांना ऐकू येऊ शकतात, इतकेच नव्हे तर भक्तांनी केलेली कुजकुज त्यांच्या कानी जाऊ शकते. भक्तांच्या सकटाची खात्री झाल्यास ते त्वरित उपाययोजनाही करतात, भूतलावरील मानवाची प्रार्थना त्यांना ऐकू येते आणि योग्य परिस्थितीत ते साहाय्यही करतात. एकाठिकाणचे आकारानाणीचे संदेश जर

१. टीप—भारतात पैठण शहरी घालिवाहन राजाने पुतळे केले होते, त्यामध्ये युद्धप्रसंगी प्राणदान करून सैनिक खडे केले, असा इतिहास आहे. पारुवन्क्यांनी मुर्गाच्या गायीमध्ये प्राणदान केले होते.

अनेक मैल अंतरावर ऐकले जातात, ग्रहगोळावरील संदेश पृथ्वीवर ऐकावयास मिळतात, तर देवांना मानवाची हाक ऐकू येणे अशक्य नाहीच नाही. चंद्र-मंगळावरील संदेश पृथ्वीवर येण्याची किमया मानवाने सांप्रत साधली आहेच ना ?

सर्व देवाची शक्ति सारखी नसल्याचे आढळून येते, त्यामध्ये कमीजास्तपणा दिसतो. झ्यूस अगर अपोलो देवता जे कार्य करील ते इतर लहान देवांना करता येणार नाही. (भारतामध्ये शंकर जे कार्य करू शकतात, ते विष्णु, इंद्र करू शकत नाहीत). प्रत्येक देवाजवळ त्याचा एकेक आवडता प्राणी असतो. झ्यूस-गरूड; हिरा-मोर अगर गाय; अपोलो-राजहंस; आर्टिमिसदेवी-हरण अगर अस्वल; आर्कोदिता-चिमणी अगर बगळा; हर्मिस-कोंबडा; डिमिटर व पर्सेफोन-घोडा अगर हुकर; पोसेडन-घोडा अगर वैल; अथेना-घुवड; इ० (भारता-मध्येही शंकर-नंदी; विष्णु-गरूड; ब्रह्मा-राजहंस इ० वाहने आहेत.)

देवतांमध्ये अग्नी एक अलौकिक शक्ति आहे की, कोणत्याही वेळी त्या कोणाचेही रूप धारण करू शकतात, आपला जीवात्मा दुसऱ्याचे रूपाने उभा करू शकतात. याचे कारण असे दिले जाते की, देवता प्रथम उत्पन्न झाल्या आणि मानव, पशु व पक्षी नंतर झाले. तेव्हा त्याची रूपे ते धारण करू शकतात. यामुळेच जर कोणी प्रतिपादन करू लागला की, मानवप्राणी हा पशु पूजनातून, देव-पूजनाकडे बळला तर ती गोष्ट पटणारी नाही. देवताचा उद्देश व अस्तित्व प्रथम आणि त्याचे आनडते प्राणी याचा उद्देश मागाहून येतो, तो यामुळेच होय.

राक्षसांची उत्पत्ति

यांची उत्पत्ती मानवप्रमाणे भूमीवरच झालेली आहे. प्रथम हे मानवच होते पण त्यांच्या कृतीमुळे त्यांना राक्षसी स्वरूप देण्यात आले. ज्या वेळी युरेनस देवाची हत्या झाली आणि त्याचे रक्त भूमीवर पडले, त्या वेळी त्या भूमीवर पडलेल्या रक्तमिदूपातून राक्षसांची उत्पत्ति झाली. यालाच त्यांना जेजीनीस (Gygis) असे म्हणतात. अँग्रीऑस, पाइटॉस, हिपोटॉस, इफायलेटस इ० राक्षसांची नावे पुराणात आढळतात. (भारतीय संस्कृतीमध्ये रक्तबीज राक्षसाचे येथे भूमीवर पडल्याने राक्षसांची उत्पत्ति झाल्याचे उदाहरण आहेच.)

द्रौजनाचे युद्ध

सनपूर्व बाराव्या शतकांत (११९० साली) हे झाले असे मानतात. झ्यूस या सृष्टीकर्त्या देवता असे वाटले की, भूमीवर माणसाचा भार फार झाला असून तो हलका करणे अवश्य आहे. यासाठी हे युद्ध व्हावे म्हणून त्याने एक युक्ती योजली. पेथीस व थेटीस याचा विवाह समारंभ चालू असता एव सपरचंदाचे

नाही. ट्रॉजन युद्धातील अनेक वीर जसे देवत्व पावले, तद्गत भारतीय युद्धातील धर्म, भीम, अर्जुन, भीष्मद्रोण हेही देवत्व पावलेले दिसतात. भारतीय युद्ध ट्रॉजन युद्धाचे जाधी अनेक शतके झालेले आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते.)

नरबली

पत्राय गावानजिक आर्टिमिस देवीचे एक मंदिर असून तिला आर्टिमिस टिष्कारिआ म्हणत असत. या क्षेत्री नरबलीची रूढि होती. ही रूढि पडण्याचे कारण असे दिले जाते की, तेथील देवतेची पुजारीण कोमायथो ही मेलानिपास देवाचे प्रेमपाशात अडकली. हा देव अतिशय सुंदर, देखणा होता, पण घरची मंडळी त्याच्या विवाहाला अनुकूल नव्हती. यास्तव मंदिरात दोघांच्या गाडीभेटी होत आणि प्रणयचेष्टा चालत. आर्टिमिस देवीला अर्थातच हा अनाचार आवडला नाही आणि तिने गावात रोगराई पसरून, सर्वत्र दुष्काळाने हाहाकार केला. जनतेने चौकशी करता त्यांना सरा प्रकार समजून आल्यावर, त्यांनी जोडप्याला देवीसमोर बळी दिले. इतकेच नव्हे, तर त्या दिवशी प्रत्येक वर्षी एक सुंदर पुरुष व मुलगी बळी देण्याची रूढि चालू केली.

अश्विनीकुमार

भारतीय संस्कृतीमध्ये सूर्य आणि त्याची घोडीच्या स्वरूपातील पत्नी संशा यांपासून अश्विनीकुमारांची उत्पत्ति झालेली आढळते. ग्रीक संस्कृतीमध्ये डिमिटर देवता आपली कन्या कोरे दिला शोषित असताना पोसेडन या सागरदेवाची तिजवर नजर गेली. त्याला चुकविण्यासाठी डिमिटरने घोडीचे रूप घेतले असता पोसेडनही घोड्याचे रूप घेऊन तिजजवळ गेला. त्यांच्या संयोगामुळे जो पुत्र झाला, त्याचे नाव एरिअन (Arion) असे ठेवण्यात आले.

समुद्रमंथन

भारतीय संस्कृतीप्रमाणे देवदानवांनी केलेल्या समुद्रमंथनाची कथा ग्रीक व सेमेटिक संस्कृतींमध्ये आढळते. तसेच इराण संस्कृति मित्रावरुणाचे पूजन करते तर बॅबिलोन संस्कृति अंतरिक्षामधील वरुण व इतर देवतांचे पूजन मान्य करते. याचा अर्थ इतकाच घेता येईल की, या सर्व संस्कृतींचे धनिष्ठ दळणवळण असले पाहिजे.

देवतांना उत्तम वस्तू का अर्पण केल्या जात नाहीत ? याचे उत्तर ग्रीक पुराणकरांनी असे दिले की, देवताना यशामध्ये उत्तमोत्तम हरिभांग घावा, असे सर्वांनुसते ठरलेले होते. पण एके वेळी अशी गोष्ट घटली की, एकादा पशूचा

उत्तुष्ट फळ प्रवाह मडपात टाकले. ते दिव्य फळ पाहून सर्व देव मानवाना मोह उत्पन्न झाला आणि जो-जो ते मिळविण्याचा प्रयत्न करू लागला, हिरा, अथेना, आम्फोदिता या देवताही वाटले की, ते फळ आपणाला मिळावे. झूसून सर्वांच्या भाडणात निकाल दिला की, जी सर्वात सुंदर स्त्री असेल, तिला ते फळ मिळावे. तसेच उत्तम स्त्री नियंत्रणाचे काम त्याने प्रिन्सचा पुत्र पॅरिस यावर सोपविले. सर्व स्पर्धकांनी परिक्षाजयळ आपली कहाणी सांगून, गुणवर्णन केले, स्वरूप वर्णन केले आणि आपल्या मनासारखा निकाल मिळविण्याची राटपट चालू केली.

एवढ्यावरच भागले नाही. स्पर्धा जिंकण्यासाठी लाटूच अभवा आभिष परीक्षेकाला दाखविण्यात आले. (१) हिरा देवीने त्याला राज्यपद देऊ केले, (२) अथेना देवीने त्याला युद्धात जय मिळवून देण्याचे वचन दिले तर (३) आम्फोदिताने स्वतः त्याची पत्नी होण्याचे मान्य केले. इतर देवतांची आभिषे अर्पातच यापेक्षा कमी दर्जाची असल्याने, दोनटी परीक्षेकाने निकाल आम्फोदिताने वाजून देऊन पत्नी मिळविली, हे निराळे सांगण्याची जरूरी नाही.

पण यामध्येच भावी सहार युद्धाचे बीज पेरले गेले. कारण हिरा आणि अथेना देवी, आम्फोदिताचा द्वेष करू लागल्या, इतर स्पर्धकही अतिशय रष्ट झाले, खरा न्याय न दिस्याने चिडले आणि तरवारी उपसून युद्धास तानतोच मुक्तात झाली. हे युद्ध अनेक दिवस चालले होते आणि त्यामध्ये असंख्य माणसे मृत्यूमुखी पडली व पृथ्वीचा भार हलका झाला. (भारतीय युद्धात भगवान श्रीकृष्णाचे वर्तन, द्रौपदीची अवहेलना, द्रोणाचार्य, वर्ण, याचे मृत्यू आणि अठरा अश्वहिणी सैन्याचे रणागणानर समर्पण याची तुलना या युद्धाबरोबर केल्यास वाकगे ठरणार

१ टीप—१ अश्वहिणी हा सख्यानाचक शब्द अनेक वेळा धावण्यात येतो. पण ही सख्या निती याचे ज्ञान पूर्णपणे नसते. एका अश्वहिणीमध्ये खालील प्रमाणे सैन्याचा समावेश आहे—

(१) ११८७० हत्ती-माहुत (२) २१८७० रथ-सारथी (३) ६५६१० घोडे (स्याच्या विपट) (४) १०९३५० पायदळ (स्याच्या पाचपट) कौरव-पाटवाचे सैन्य १८ अश्वहिणी होते, म्हणजे भारतीय युद्धात येवढी एकूण हत्या झाली ती पद्दा. (१) ३९३६६० हत्ती (२) ३९३६६० रथ (३) १८०९८० घोडे (४) १९६८३०० पायदळ हत्ती + रथी घोडे = १९६८३०० + तितकंच पायदळ = ३९३६०० म्हणजे सुमारे चाळीस लक्ष सख्या होते. यासाठीच कुरुनेत्र शब्द उच्चारला. म्हणजे अगावर आजही शहारे येतात.

नाही. ट्रॉजन युद्धातील अनेक वीर जसे देवत्व पावले, तद्वत भारतीय युद्धातील धर्म, भीम, अर्जुन, भीष्मद्रोण हेही देवत्व पावलेले दिसतात. भारतीय युद्ध ट्रॉजन युद्धाचे आधी अनेक शतके झालेले आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते.)

नरंवली

पन्नाय गावानजिक आर्टिमिस देवीचे एक मंदिर असून तिला आर्टिमिस टिक्कारिआ म्हणत असत. या क्षेत्री नरवलीची रुढि होती. ही रुढि पडण्याचे कारण असे दिले जाते की, तेथील देवतेची पुजारीण कोमायथो ही मेलानिपास देवाचे प्रेमपाशात अडकली. हा देव अतिशय सुंदर, देखणा होता, पण घरची मंडळी त्याच्या विवाहाला अनुकूल नव्हती. यास्तव मंदिरात दोघांच्या गाठीभेटी होत आणि प्रणयचेष्टा चालत. आर्टिमिस देवीला अर्थातच हा अनाचार आवडला नाही आणि तिने गावात रोगराई पसरून, सर्वत्र दुष्काळाने हाहाकार केला. जनतेने चौकशी करता त्यांना खरा प्रकार समजून आल्यावर, त्यांनी जोडप्याला देवीसमोर बळी दिले. इतकेच नव्हे, तर त्या दिवशी प्रत्येक वर्षी एक सुंदर पुरुष व मुलगी बळी देण्याची रुढि चालू केली.

अश्विनीकुमार

भारतीय संस्कृतीमध्ये सूर्य आणि त्याची घोडीच्या स्वरूपातील पत्नी संज्ञा यापासून अश्विनीकुमारांची उत्पत्ति झालेली आढळते. ग्रीक संस्कृतीमध्ये डिमिटर देवता आपली कन्या कोरे दिला घोषित असतांना पोसेडन या सागरदेवाची तिजवर नजर गेली. त्याला चुकविण्यासाठी डिमिटरने घोडीचे रूप घेतले असता पोसेडनही घोड्याचे रूप घेऊन तिजवळ गेला. त्यांच्या संयोगामुळे जो पुत्र झाला, त्याचे नाव एरिअन (Arion) असे ठेवण्यात आले.

समुद्रमंथन

भारतीय संस्कृतीप्रमाणे देवदानवांनी केलेल्या समुद्रमंथनाची कथा ग्रीक व सेमेटिक संस्कृतींमध्ये आढळते. तसेच इराण संस्कृति मित्रावरुणाचे पूजन करते तर बॅबिलोन संस्कृति अंतरिक्षामधील वरुण व इतर देवतांचे पूजन मान्य करते. याचा अर्थ इतकाच येता येईल की, या सर्व संस्कृतींचे घनिष्ट दळणवळण असले पाहिजे.

देवतांना उत्तम वस्तू का अर्पण केल्या जात नाहीत ? याचे उत्तर ग्रीक पुराणकरांनी असे दिले की, देवतांना यशामध्ये उत्तमोत्तम दृष्टिमांग द्यावा, असे सर्वानुसृते ठरलेले होते. पण एके वेळी अशी गोष्ट घटली की, एकादा पशूचा

कोणता भाग देवास अर्पण करावा आणि कोणता भाग भक्तांनी घ्यावा, हे निश्चित करण्याची पाळी प्रोमेथिअस देवावर आली. त्याने एक बैल बळी दिल्यावर शरीराचे कापून निरनिराळे भाग तयार केले. पोटाच्या आतड्याचे एक बोचके तयार करून त्यामध्ये मासविरहित हाडे भरली, आणि दुसऱ्यात फक्त मास भरले. इतरांना त्याच्या कृत्याबद्दल गंधवार्ता नव्हती. झ्यूस या देवाला प्रथम पसती देण्यात आली असता, मोठे बोचके म्हणून त्याने फक्त हाडे भरलेले बोचके पसत केले आणि सहाजिकच भक्ताना मासाचे बोचके मिळाले त्या दिवसापासून देवाचे भक्त स्वतःसाठी भरपूर मांसल भाग ठेवतात आणि हाडासारखा निकट भाग देवाला अर्पण करतात इतर चावर्तितही हेच सदैव घडत असते. देवासाठी अर्पण करान्याच्या वस्तु निरुप, बारीक, कमी किंमतीच्या दिल्या जातात आणि स्वतःसाठी मात्र उत्तमोत्तम वस्तु घेतल्या जातात, चापरल्या जातात. लहान मुलाना खेळणी देऊन समजूत काढावी त्यातलाच हा प्रकार हरषडी घडतो आणि त्याच्या मोनदल्यात भक्त मात्र उत्तम गोष्टींची अपेक्षा देवापासून सदैव करतो.

मंदिरप्रवेश फक्त स्त्रीवर्गाला

पेरिस देवतेचे मंदिर टेगी या गावी होते या मंदिरात फक्त महिला-वर्गालाच प्रवेश मिळत असे यासबधीची दतकथा अशी फी, स्पार्टन बीरानी या गावावर हला केला असता येथील महिला गावकऱ्यांनी दानूपासून रक्षण करण्यासाठी अत्यंत भक्तिभावाने या देवतेचा धावा केला. भक्तांची ह्या देवीने ऐकली आणि हातात शस्त्रसंभार घेऊन ती प्रकट झाली. आपल्या दिव्य तेजाने आणि परानमाने तिने स्पार्टन सैन्याची दाणदाण उडवून दिली. या गोष्टीची स्मृति म्हणून या मंदिरात फक्त स्त्रीवर्गाला प्रवेश देण्यात येतो (भारतामध्ये दुर्गादेवीने जनेर वेळा प्रकट होऊन राक्षसांची दाणादाण उडविलेली आहे भारतामध्ये पार्वतीचा पुन स्कंद अथवा कार्तिकेयस्वामी याचे मंदिरात स्त्रीवर्गाला प्रवेश देण्यात येत नाही)

देवताचे इतर प्राण्यापासून पोषण

या संहृतीमधील देवतांच्या जन्मापासून पोषण इतर प्राण्याकडून केले जाते हे एक वैशिष्ट्य मानावे लागेल. याचे एक कारण असे असू शकेल की, यांच्या देवता म्हणजे मानवच आहेत आपण काही उदाहरणे पाहू

(१) सायरस (मोठा) याला जन्मत आजोर्गानी उमिरड्यावर टांगले असता, त्याचे पोषण कुत्री अथवा गायीने केले.

(२) अटलांटा ही जन्मतः स्त्री अथवा पुरुषदर्शक नसल्याने, तिला फेकून देण्यात आल्यावर तिचे पोषण बाघ व इतर रानटी जनावरांनी केले. कालांतराने तिची गाठ एका धनगराबरोबर पडल्यावर, त्याने तिला आपल्या घरी नेऊन वाढविली.

(३) नानादेवीच्या छातीवर झुसने एक डाळिव ठेल्यावर ती गरोदर राहिली, अँटिस नावाचा मुलगा झाला, पण जन्मतः तिने मूल फेकून दिल्यामुळे, त्याचे पोषण एका बोकडाने केले.

(४) राजा गारगोरीस याच्या मुलीला एक विचित्र मुलगा झाल्यावर त्याचा नाश करण्यासाठी मातेने अनेक प्रयत्न केले, पण पुन्हा पुन्हा त्याचे रक्षण व पोषण पशूंनी केले. हाच मुलगा पुढे हॅवीस नावे मोठा योद्धा निपजला.

(५) प्रिआपचा पुत्र पॅरीस याचे पोषण एका अस्थलिणीने केले.

(६) किनोसचा जन्म झाल्यावर आईने त्याला समुद्रकिनारी टाकले, पण हंसपक्ष्याने त्याचे पोषण केले. कालांतराने एका कोळ्याने त्याला आपल्या घरी नेऊन पोषण केले.

(७) इजिप्तचा राजा लॅगोस याला आपल्या नववाल्मनहल शंका येताच, त्याला फेकून देण्यात आल्यावर त्याचे पोषण एका गरूड पक्ष्याने केले, आपल्या पंखाचे त्याला आच्छादन दिले, इतकेच नव्हे तर त्याला जगण्यासाठी स्वतः रक्तदानही केले.

सारांश, स्त्रियांनी जन्मतः मुलाचा त्याग करण्याची प्रथा पार प्राचीन आहे. जेव्हा मुलाच्या जन्माची मानवी जीवनात अडचण निर्माण होते तेव्हा त्याग केला जात असला पाहिजे. अनेक प्राचीन संस्कृतीत ही रुढि आढळते.

काही अद्भुत गोष्टींचे प्रकार

(१) हॅरेस नावाचा लेखक लिहितो की, एका राक्षसाने मुले गिळली आणि नंतर तशीच मुलरूप परत ओकली. कोनेस व त्यांची मुले आणि हर्क्युलस व जेसन यांच्या साहसी कृत्यांमध्येही वरील गोष्टीस दुजोरा मिळतो.

(२) जाहूच्या शाट्यामुळे (विद्रिष्ट वनस्पतीमुळे) मृत झालेला मानव जिवंत करता येत असे. याचे उदाहरण असे देतात की, क्रीट येथील मिनोस राजाचा पुत्र ग्लौक्स अचानक एका मोठ्या विषामध्ये बुडाला. त्याला जिवंत करण्यासाठी

राजाने दोंडी पिटली आणि मोठे इनाम नाहीर केले. पॉलिओडास नावाचा एक तपस्वी जवळपास रहात होता आणि त्याला पशुयोनीतील प्राण्यांचे गुणधर्म माहीत होते. काही पुढे आणि प्राणी यांवर त्याने पूर्वी प्रयोगही केलेले होते. त्या मृत मुलाला घेऊन पॉलिओडास काही सुवासिग गुलाब पुष्पासह एका मोठ्या पेटीत बसला असता, त्या सुवासिक वासाच्या रोखाने एक सर्प त्या पेटीत शिरला. पॉलिओडासने त्याला त्वरितच ठार मारून त्याचे शव पेटीतच ठेवले. काही वेळाने वासाच्या दिशेने दुसरा सर्प पेटीत आला, पण पहिल्याचे मृत शरीर पाहताच तो त्वरेने परत गेला. थोड्या वेळाने एक दिव्य औषधी वनस्पति घेऊन पुन्हा पेटीत येऊन त्या औषधीच्या योगे मृत सर्पाला त्याने जिवंत केले. दोनही सर्प बाहेर निघून गेल्यावर, त्या अवरोप औषधीच्या साहाय्याने पॉलिओडासने त्या राजपुत्रालाही जिवंत केले आणि राजाकडून बक्षीस जिंकले.

(३) पक्षांची भाषा—एका गृहस्थाने सर्पांचे जोडपे ठार केल्यावर त्याच्या पिलाचे पोषण मेलापस नावाच्या तापरीने केले. ती पिले मोठी झाल्यावर एके दिवशी त्यानी आपल्या उपकारकर्त्याच्या वानाची पाळी चाटली. आश्चर्य असे की, त्या दिवसापासून मेलापसला पक्षाची भाषा समजू लागली. हेलेनॉस व कासेंद्रा देवींच्या बाबतीत अशीच कृति पूर्वी झालेली होती.

(४) कोल्हा-लांडगा गोष्ट—एकदा एक कोल्हा शेतातील धान्य साठवण्याच्या कणगीत शिरला आणि त्याने यथेच्छ ताव मारला. कच्चे धान्य भरपूर पोटात गेल्याने त्याचे पोट फुगले आणि प्रवेशद्वारातून त्याला बाहेर पडता येईना. इतक्यात एक लांडगा तेथे धान्य सावयास आला असता कोल्ह्याची हकिगत त्याला कळाली. तो कोल्हाला म्हणाला, जाता शरीर वारीक होईपर्यंत आतच बसून रहा, बाहेर येण्याची गडबड करू नकोस अगर धान्यही खाऊ नकोस. कोल्ह्याने तशी वागणूक ठेवल्यावर त्याची तेथून सुटका झाली.

भारतीय पुराणात या तऱ्हेच्या अद्भुत गोष्टी आहेत. चोरी करणारा मनुष्य एका विशिष्ट आकाराच्या भोकातून पलिकडे जाऊ शकत नाही. पण निर्मळ मनुष्य मान जाऊ शकतो. पक्षाची भाषा अनेक सायुसताना समजत असे, पण ती त्याची तपस्या होती. सर्पाने चाटण्यासारखा अद्भुत प्रकार नव्हता. दिव्य औषधीने जाजही सर्पविष उतरविता येते. राम-रावण युद्धात द्रोणागिरी पर्वतावरील दिव्य औषधीनेच लक्ष्मणाला प्राणदान मिळाले. सारास, अशा प्रकारच्या कथा या दोन्ही संस्कृतींमध्ये आढळतात.

१. टीप—भारतीय संस्कृतीमध्ये चंदन, केवडा, रातराणी याच्या वासाला सर्प आकर्षित होतो, हे सर्पाना माहीत आहेच.

कोळी जाळे का विणतो ?

प्राचीन काळी लिडिया प्रांती आर्चिन नावाची हुशार विणकर बाई होती. ती आपल्या कलेत तरवेज असल्याने एके वेळी तिने अथेनादेवीलाच आव्हान दिले. थोड्या वेळाने देवता एका वृद्ध स्त्रीरूपाने तिजपुढे उभी राहून तिला म्हणाली, 'तू आपल्या कलेबद्दल भलतीच समजूत करून घेऊ नकोस आणि देवादिकांना आव्हानही देत बसू नकोस.' इतकी समजूत घातल्यावरही जेव्हा आर्चिन ऐकेना, तेव्हा तिने आपले देवतास्वरूप प्रकट करून आव्हान स्वीकारले. देवीने जे सण तयार केले, त्यामध्ये सर्वसाधारण माणसे देवताचा राग कोणत्या कृतीने ओढवून घेतात, त्यांना शिक्षा कोणत्या प्रकारच्या होतात, देवताना प्रसन्न करून घेण्यासाठी कोणत्या कृति कराव्यात इ० कृति चितारल्या होत्या. आर्चिन बाईने आपल्या सणगात याच्या विरोधी कृति म्हणजे प्रेमकथा, प्रणयप्रसंग चितारले होते. अथेनादेवीने ही कलाकृति पाहिल्यावर तिचा क्रोध भडकला आणि तिने ते वस्त्र पाडून टाकले. इतकेच नव्हे, तर मानवाना अधोगतीला नेणाऱ्या असल्या कृति रेखाटल्याबद्दल तिला भरपूर खरपूस मारही दिला. देवीच्या कृतीमुळे आर्चिन बाईला खूप त्वेष चढला आणि रागाच्या भरात गळफास लावून जीव देण्याचा तिने प्रयत्न केला, पण अथेना देवीने तिला मरू दिले नाही तिचे रूपांतर कोळ्यामध्ये केले आणि कापडरूपी जाळी तिने विणित बसवि असा दाय दिला. यासाठीच कोळी सदैव जाळी विणित असतो अशी त्या संस्कृतीमध्ये समजूत आहे.

ग्रीक देवतांना अनेक जोडीदार का दाखविले जातात ? याचे थोडक्यात असे उत्तर देता येईल की, हेलेनिक काळापूर्वी देवता कुमारी स्वरूपात असत. ज्याचे विवाह झालेले नाहीत अशा कुमारिकांना अनेक प्रेमवीर असणे अशक्य नव्हे, पण विवाह झाल्यावर हे चषम येते. अर्थात ज्याचे विवाह झालेले नाहीत अशांनाच कुमारी म्हणून संबोधिले जाते. डिमिटर किविली याच्या उदाहरणाने ही गोष्ट स्पष्ट झालेली आहे.

पॅडोरा देवीची पेटी

देवतांना उत्तम वस्तु ना अर्पण केल्या जात नाहीत, या परिच्छेदामध्ये झ्यूस देवाची इतरांनी कशी प्रसगत केली हे आपण पाहिलेच आहे. त्यानंतर झ्यूस देवाने बदला घ्यायचा ठरविले. अग्निदेव यानी फायस्टोस याला मातीच्या चिगूला पासून एक स्त्री बनविण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणे पुतळा बनताच अथिना देवीने त्यामध्ये प्राणदान केले, चॅरिटीज या दयाशील देवतेने तिच्या अगावर वस्त्रालंकार घालून सजविले, होराई देवतेने तिला उत्तम पुष्पालंकार घातले, जाम्फोदिता

देवते आपले सौंदर्य आणि मोहकता तिला दिली आणि शेवटी हर्मिस देवाने फसवणुकीची आणि घातकीपणाची विद्या दिली. एकापेटीत सर्व रोगराई व दुःखाची बीजे गच्च भरून झ्यूसने ती पेटी या सर्वसंपन्न पॅडोरादेवीकडे देऊन तिला सांगितले की, 'देवाची ही भेट तू प्रोमेथिअस याला नेऊन दे.' पण प्रोमेथिअस हा सावध होता, त्याला झ्यूस देवाचा डंख माहीत होता, म्हणून त्याने भेट स्वीकारण्याचे टाळले. परंतु, युक्ती-प्रयुक्तीने पॅडोरादेवीने प्रोमेथिअसच्या भावाची भेट घेऊन ती पेटी त्याच्याजवळ देऊन त्याला प्रोमेथिअसला देण्यास सांगितले. ती स्त्री नंतर निघून गेली. काही वेळाने प्रोमेथिअसने ती पेटी घरात पाहताच सहज उघडली. तेव्हा सर्व रोग व दुःखबीजे त्यातून मराभर बाहेर पडून सर्वत्र फैलावली. पेटीत शिडक राहिली ती फक्त आग्ना. याप्रमाणे पृथ्वीवर रोगराई व दुःखाचा प्रसार सर्वत्र झाला व मानव फक्त सदैव आदा करित राहिला.

भारतीय संस्कृतीत दुर्गादेवीची उत्पत्ति ह्यान्यावर अनेकांनी तिचे स्वरूप सजविण्यास सहाय्य केलेले असले, तरी ते दुष्टांचे निर्दालन करण्यासाठी आहे. पण या संस्कृतीमध्ये पृथ्वीवर दुःखाचा फैलाव होण्यासाठी अवतार झालेला असल्याने, येथे विरोधामास आहे.

शुभकार्यास देवतांना निमंत्रण नाही

हिरादेवीने एकदा सगळे देवांना उपहार दिला. पण त्या प्रसंगी पेलियस देवाला निमंत्रण दिले नाही; आर्टिमिस देवीने अग्नाच एका शुभ प्रसंगान्या वेळी ऑयनेस देवाला निमंत्रण दिले नाही; पेरथिअन देवीने आपल्या विवाहप्रसंगी एरिसदेवाला बोलावले नाही इ० इ०.

भारतीय संस्कृतीमध्येही दध्यज्ञाच्या प्रसंगी आपली कन्या उमा व जावई शंकर यांना निमंत्रण दिलेले नाही. काही यज्ञयागप्रसंगी वशिष्ठांनी इंद्रदेवालाही निमंत्रण दिलेले नाही, अशी उदाहरणे सापडतात. यावरून हेच सिद्ध होते की, देवादिकांमध्ये हेवेदाचे असतात, आणि वेळप्रसंगी त्याचे असे प्रदर्शनही घडवितात. मग मानवाना आपले हेवेदाचे प्रगट केले तर नवल वाटायलास नको.

देवतांचे विवाह-समारंभ

भारतीय संस्कृतीमध्ये ज्याप्रमाणे दरवर्षी तुळशी विवाह, राम-सीता विवाह इ० समारंभ साजरे केले जातात, तद्वत ग्रीक संस्कृतीमध्येही ही रूढि होती. युबोदआ प्रांती एक गुहा दाखविली जाते, ज्यामध्ये असा विवाह साजरा होत असे. क्रीटमध्ये थोरेस नदीच्या किनारी एक देवीची मूर्ति आहे, जिचा विवाह करित असत. सॅमोस रे दिरा देवीचे जन्मस्थान मानले जाते. त्या ठिकाणी विवाह साजरा होतो, तेथील

रुढि अशी की, देवीच्या प्रतिमेची मिरवणूक नदीकिनारी गेल्यावर काही तास ती लपवून ठेवतात. याचे कारण असे दिले जाते की, फार पूर्वी या क्षेत्री मिरवणूक आल्यावर, चोरांनी देवीच्या मूर्तीचे हरण करून, काही काळ लपवून ठेवून, नंतर परत केली.

या रुढीचे महत्त्व पुढे प्रत्येक व्यक्तीच्या विवाह समारंभातही उमटले. विवाह झाल्यावर काही वेळ नवरी मुलीला वऱ्हाडी मंडळी लपवून ठेवीत, वर तिला शोधून काढी व समारंभ पूर्ण केला जात असे.

अंरगोंस शहरी हिरादेवीची प्रतिमा मिरवणुकीने नदीवर नेत व तेथे मंगल स्नान घालून परत आणली जाई. यामध्ये भक्ताची भावना अशी होती की, भक्तांनी दर्शने घेताना अगर पूजन करताना जी पापकर्म तिला अर्पण केलेली असतील आणि ज्यांचा अमाप साठा तिजजवळ झालेला असेल, ती स्नानाच्या वेळी देवता नदीच्या पाण्यात समर्पण करून, पुन्हा पूर्व तेजाने परत येते.^१ या देवीच्या राजदंडावर मोराची आकृति असे. याचे कारण असे की, मोर हा पर्जन्यसूचक प्राणी आहे असे मानीत. काही ठिकाणी ती कुमारी, सौभाग्यवती व विधवा स्वरूपात पूजली जाई, याचे विवरण इतरत्र येऊन गेलेले असल्याने द्विरक्ति नको.

देवाच्या उत्सव-समारंभांतून एक फार चांगली प्रथा रुढ झाली व ती म्हणजे निरनिराळ्या खेळांचे सामने सुरू झाले. हे सामने सांघिक असल्याने, तेथील निरनिराळी नगरराज्ये बरी आपसात लढून सतत रक्तपात करीत, तरी या वेळी वैर विसरून धार्मिक कारणासाठी एकत्र येत. ग्रीसच्या चार भागांत हे सांघिक खेळ होत.—(१) ऑलिंपियन, (२) पेथियन, (३) इस्थमियन, (४) नेमियन अशी त्यांची नावे होती. वर्षातील ७०-७५ दिवस या सर्व सामन्यात जात. त्यामुळे एकोपा वाढत असे. प्रत्येक नगराच्या देवतेसाठीही खेळ होत. भारतामध्ये प्रत्येक ग्रामदेवतेच्या नावाने आजही वार्षिक यात्रा भरून काही खेळ खेळले जातातच. ऑलिंपिया शहरी स्यूस देवाच्या नावाने यात्रा भरून ५-६ दिवस सामने होत. प्रथम हे सामने मोकळ्या मैदानात होत. पण नंतर भव्य क्रीडागण सुमारे ६५० चौ. फूट क्षेत्राळाचे तयार होऊन तेथे भरत, तेथे

१. टपि—भारतीय संस्कृतीमध्ये गंगा, नर्मदा इ. नद्यांच्या बाबतीत हाच न्याय लागू केलेला दिसून येतो. भक्त आपली पापे नद्यांना अर्पण करतात आणि नारदासारखे साधुपुरुष त्या नद्यामध्ये स्नान केल्यास नद्या ती पापकर्म साधु पुरुषाच्या चरणी अर्पण करून ब्रह्मदेवाकडे पोहचती करून स्वताचे जीवन निर्मळ राखण्याचा प्रयत्न करतात.

इसच्या पुतळ्यासमोर एक डुकर आणि पेल्सॉस (या देवाने पूर्वी शत्रुवर विजय मिळवून, हिप्पोडोमियासरोवर विवाह केला. या दुहेरी आनंदाप्रीत्यर्थ हे सामने सुरु शाले असे मानण्यात येते.) देवाला काळा मेंढा बळी देऊन, खेळाचा मुहूर्त केला जात असे. मारलेल्या पशूच्या रक्तात हात बुचकळून प्रत्येक खेळाडूला शपथ घ्यावी लागे, की, “आपण एक वर्षभर रीतसर फ्रीडा विषयाचे शिक्षण घेतलेले असून, सामन्यात कोणतीही लाडीलवाडी करणार नाही.” देवताविषयी खेळाडूंना इतकी आदर व्यक्त करावा लागे. इतक्यावरही भागत नसे, तर खेळाडूंना प्रेक्षारुहात नेऊन गम करून, शारीरिक तपासणी होई. त्यामध्ये ते हेलेनिक वशाचेच आहेत, त्यांचे रक्त शुद्ध आहे, चारित्र्य विशुद्ध आहे, यांची खात्री करून घेण्यात येत असे. कारण हे सामने देवतेसमोर व्हावयाचे असत.

भाळापेक, धाळीपेक, कुस्ती, मुष्टीयुद्ध, पळणे इ० खेळात प्राविण्य दाखविणाराला मानाचे कडे देण्यात येई, पण त्याचा मोठा फायदा म्हणजे आशुभ्यंभर त्याला राजकीय करापासून दूर मिळे व जेवणही कुकट मिळत असे. सनपूर्व नवव्या शतकात हे सामने सुरु शाले आणि सन ३९३ साली रोमन सम्राट थिओडोसिअस याने ते बंद केले. साप्रतचे ऑलिंपिक सामने दर चार वर्षांनी भरतात, त्याचे मूळ या सामन्यात आहे. कारण ते त्याचेच पुनर्जीवन आहे. छीवर्गाळा या सामन्यात मज्जाव असून, त्याच्यासाठी हिरादेवीच्या उत्सनात निराळे सामने होत.

पियिअन सामने अपोलो देवाच्या स्मरणार्थ सनपूर्व ५८६ मध्ये सुरु शाले व दर चार वर्षांनी भरत असत. याच वेळी डेल्फीदेवीचा उत्सवही होत असे. इस्त्रिमियन सामने सनपूर्व ५८२ साली पोसेडन देवाप्रीत्यर्थ सुरु होऊन दर तीन अगर पाच वर्षांनी भरत. नेमियन सामने हरक्युलसने झूस देवासाठी निमिया येथील लिडीत सुरु केले, म्हणून हे नाव आले.

शक्तीचे प्रदर्शन व कौशल्याचे खेळ याच्या या स्पर्धा धर्मकारण आणि एकता याला फार उपयुक्त होत असत. देवताचे उत्सव होत, त्यांना योग्य ती बळीच्या रूपाने आहुती मिळे आणि त्याचा मानसन्मान शाल्यावर, ग्रीक जनता देवाजवळ मागणे मागत असे की—

“रूपति, आरोग्य आणि विजयप्राप्ती मिळावी, शुभ व अशुभ शकून दाखवून, सक्टाची पूर्वसूचना देऊन त्यापासून बचाव करावा, देशात सैनिक-वृत्ती तेवढे राहून उत्तम शिपाई पैदा व्हावेत, काव्य आणि संगीत यांच्याही स्पर्धांमुळे त्या कलाची भरभराट व्हावी, राज्याची सदैव भरभराट व्हावी इ० इ०.” देवता त्याच्या इच्छा पूर्ण करते अशी त्याची श्रद्धा होती.

शुभाशुभ शकून

भारतामध्ये ज्याप्रमाणे काही कृतींवरून शुभाशुभ ठरविण्याची पद्धती आहे, त्याप्रमाणे या संस्कृतीमध्ये होती. स्वप्ने, पक्षांचे उड्डाण, भूकप, ग्रहण, बळी दिलेल्या प्राण्याची आतडी यांच्यावर त्याचा विश्वास होता. निकीयस हा अधिनियन योद्धा लढाईतून माघार घेण्याच्या तयारीत असता, चंद्रग्रहण सुरू झाले आणि त्याची हालचाल बदलली, पण शत्रूंनी त्याचा फायदा घेतला. नाकैबदी करून आरमाराचा नाश करून टाकला. माघार घेणाऱ्या सैन्याला चंद्रग्रहण अशुभ असते, या भ्रद्रेपोटी त्याला याबाबे लागले, पण सर्वनाश झाला. दुसरे उदाहरण म्हणजे ग्रीकांनी इराणवर स्वारी केली, त्या वेळी हेनोफन हा नेता होता. त्याचा आत्मविश्वास होता की, “देवाच्या कृपाप्रसादाने आपण निश्चित यशस्वी होऊ.” सैनिकासमोर त्याने आत्मविश्वास प्रकट करताच, एका शिपायाला ग्रीक आली आणि तो शुभाशकून मानून त्याने त्वरितच देवाला पशुची आहुती दिली.

देवतांचा कौलप्रसाद

भारतामध्ये ज्याप्रमाणे काही व्यक्तींच्या अंगात देवतांचा संचार होऊन कौलप्रसाद घेतला जातो, तद्वत् ग्रीक लोकातही होते. महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणे लढाईत पतन झालेल्या वीरांचे स्मारक ‘वीरगळ’ या स्वरूपात करतात आणि त्या ग्रामदेवता बनतात, त्याप्रमाणे ग्रीक योद्ध्यांचेही ‘वीरगळ’ उभारले जात व ते ग्रामदेवता बनत. पारनासस पर्वताच्या पायथ्याशी डेलफी व एपिरसमध्ये डोडोना ही देवतांची दोन स्थळे असे भविष्य सांगण्याबद्दल प्रसिद्ध होती. डेलफी येथे जमिनीतून एका ठिकाणी थंड हवा वर येत असून तो अपोलो देवाचा श्वासोच्छ्वास आहे, अशी भाविकांची श्रद्धा होती. देवीची जोगतीण पिथिया ओढ्यावर स्नान करून, त्या ठिकाणी तिपाईंवर बसून उत्तरे देत असे. तिला प्रश्न विचारल्यावर ती अर्धवट बेशुद्धावस्थेत जाई, आरोळ्या देई आणि तुटक-तुटक वाक्ये गोलत असे. तेथे असलेले देव-पुजारी ती वाक्ये उतरून घेत, आणि काव्यरूपाने उत्तरे सांगत असत. उदाहरणच ध्यावयाचे, तर मीडियाचा राजा क्रोसेस याचे देता येईल. इराणी सम्राट कायरस यावर स्वारी करण्यापूर्वी देवीला शकून विचारला, तेव्हा उत्तर मिळाले, “क्रोसेस जर हॅलीस नदी ओलांडील तर साम्राज्याचा नाश करील.” या लढाईत क्रोसेसचा पराभव झाला, तेव्हा नष्ट होणारे साम्राज्य इराणचे नसून त्याचे स्वतःचेच होते, असा अर्थ होता.

१. टीप—बाली वेदात धर्मगुरू पेदादा याप्रमाणे अगात संचार झाल्यावर प्रश्नाची उत्तरे देतो व ती लिहून घेतली जातात.

डेलफीवर सर्व ग्रीक जनतेचा विश्वास होता. स्पार्टन योद्धे प्रत्येक स्वारीच्या वेळी पियियाकडून कौल घेत असत. ग्रीकांना एकत्र ठेवणारे हे एक राष्ट्रीय साधन होते. शिमन नावाचा लेखक म्हणतो, “अनेक शतके ग्रीक जगतात डेलफी ही एक अपूर्व दैवी शक्ती बनलेली होती.” तेथील मंदिराच्या व्यवस्थेसाठी ग्रीस-मधील बारा जमातींचा एक संघ स्थापन केलेला होता. त्याला ‘अंफिक्ट्यनी’ म्हणत असत. या संघाचा उद्देश केवळ धार्मिक असून मंदिराची दुरुस्ती व रक्षण याची ते व्यवस्था पहात. सनपूर्व सहाव्या शतकात सिन्हाच्या लोकांनी डेलफी देवीच्या यात्रेकरुंवर कर बसवून भरपूर द्रव्य संपादन केले. ही वार्ता व्यवस्थापक संघाला कळताच, देवीच्या भक्तावर हे आक्रमण समजून, ह्या संघाने सिन्हा लोकांवर स्वारी करून ते नगर नष्ट करून टाकले आणि तेथील लोकांना गुलाम म्हणून बाजारात विकले. त्याचप्रमाणे येथील देवस्थानची काही संपत्ती छोट्यायव्हल आणि अपोलो देवस्थानच्या जमिनीत जवरीने शेती केल्या-बद्दल या संघाने गुन्हेगाराना शिक्षा केलेली होती.

परंतु दुर्दैव असे की, या संघ-सभासदांची एका फक्त मंदिराच्या कारभारा-पुरतीच होती. राजकीय बाबींशी त्यांचा सुतराम संबंध नव्हता. इतकेच नव्हे तर प्रांतीय राजकारणावरून ते एकमेकात भाडतही असत. यामुळे धर्मकारणात सर्वसमर्थ असलेला हा संघ राजकारणात निष्पळ ठरला. सर्व ग्रीकांना तो एकत्र आणू शकला नाही.

ग्रीक संघाचे हे उदाहरण मुद्दाम विस्तृत देण्याचे कारण इतकेच की, ते साप्रतही अनेक मंदिरांना अनुकरणीय व्हावे. मंदिरे उभारली जातात. दैनंदिन संचालनासाठी द्रव्यनिधी, जमिनी व इमारती उभारल्या जातात, पण कालांतराने येणारे काही पदसिद्ध निश्चस्त अनेकदा या द्रव्याचा वा जमिनीचा अपहार करतात आणि मूळ देवस्थान भिकेला लागतात. अशा वेळी गावातील सर्व जमात पुढाऱ्यांनी एकत्र येऊन प्राप्ताधिकपणे नियमांची अंमलबजावणी केली, तर मंदिर उभारणाऱ्या व्यक्तीचा उद्देश नक्कीच सफल होऊन त्याचा आत्मा सतुष्ट होईल. मंदिर निश्चस्तांनी वरील उदाहरण सदैव ध्यानात ठेवण्याजोगे असेच आहे.

ही ग्रीक संस्कृति जरी अनेक वर्षे अस्तित्वात होती, तरी सनपूर्व सहावे शतक हे धार्मिक दृष्ट्या आणि तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे समजले जाते. कारण उघडच आहे की, याच वेळी एकसमयावच्छेदकरून अनेक देशांत धार्मिक शक्ती झालेली दिसून येते. महाराष्ट्रीय संत ज्ञानेश्वर यांच्याच शब्दांत सांगायला येते “ही ईश्वरभक्तांची मांदियाळी” निर्माण झालेली होती. भारतामध्ये गौतमबुद्धाचा सनातन धर्मातून वेगळे होऊन अहिंसप्रचार, चीनमध्ये लाउत्से

व कान्फुशिअस यांचा धर्मप्रचार, अरबस्थानात इसिया आणि त्यांचे सहकारी यांची हिब्रू धर्माची शिकवण, इराणमध्ये झोरोस्तिअन आणि ग्रीकमध्ये पायथॅगोरस यांची वैदिक वेदान्ताची शिकवण ही सर्व उदाहरणे पाहिली म्हणजे मांदियाळीचा बरोबर अर्थ घ्यानात येईल.

ग्रीसच्या दक्षिणेस अयोनिअन सागर द्वीपसमूहात सॅमॉस नावाचे बेट असून सनपूर्व ५८२ साली या क्षेत्री पायथॅगोरस याचा जन्म झाला. त्याचे वडील मेसारकस हे उत्तम सुवर्णकार असून, त्यांच्या कृती अद्यापही काही पदार्थ-संग्रहालयात पाहण्यात येतात. पायथॅगोरसचा जन्म हा विशेष अर्थाने महत्त्वाचा आहे. पूर्वी ग्रीसमध्ये ओरॅकस नावाच्या देवताची मंदिरे असून तेथे शकून सांगितले जात. शुभकार्याला जाण्यापूर्वी भारतामध्ये व्याप्रमाणे देवतांचा कौलप्रसाद किंवा मुहूर्त पाहून निघण्याची प्रथा होती (काही ठिकाणी चान्द्रही आहे.), तद्वत् ग्रीकमध्येही होती. मेसारकसला या देवीने असा आशीर्वाद दिला की, “तुला सुंदर देखणा पुत्र होऊन, तो अत्यंत बुद्धियान् आणि दिगंत कीर्तीचा होईल.” ती भविष्यवाणी खरी ठरून पायथॅगोरस याचा जन्म झालेला आहे.

धार्मिक संस्कृति आणि अध्यात्म यांच्या अभ्यासकाला खूपखूप प्रवास करावा लागणे, हे जणू ठरलेलेच आहे. आद्य शंकराचार्य, रामदास, नामदेव, गुरुगोविंदसिंह या भारतीय व्यक्तींप्रमाणे पायथॅगोरस याने व्याख्या सुमारे विसाव्या वर्षी प्रवासात सुरुवात करून ऑरफिक, कॅबेरिक व ख्रिडियन संस्कृतींचा अभ्यास करून अरेबियात आला. तेथे २२ वर्षे धर्मशास्त्रांच्या संगतीत घालवून नंतर तो भारतामध्ये येऊन गौतम बुद्धाचे संगतीत राहिला. तत्कालीन बौद्ध धर्मग्रंथामध्ये त्याला ‘यवनाचार्य’ म्हणून संबोधिले आहे. अनेक भारतीय विद्यांचे आणि तत्त्वज्ञानाचे परिशीलन करून सुमारे वीस वर्षांनी तो मायदेशी परत गेला. क्रोटोना गावाजवळ एक उंच टेकडीवर राज्यकर्त्यांनी भव्य संगमरवरी पाषाणाची इमारत त्याला वांधून दिली आणि त्यामध्ये त्याने ज्ञानसत्राचा आरंभ केला. याच ठिकाणी मुझेस (सरस्वती) देवीचे सुंदर मंदिरही होते. या संस्थेत ६०० विद्यार्थी असून, त्याची भावक, गणितज्ञ व आध्यात्मिक अशी वर्गवारी होती. अर्थात ही सर्व भारतीय नावे आहेत. प्रोकस नांवाचा संशोधक लिहितो की, ग्रीसचा धर्मदाता ऑरफ्यूज हा भारताचा रहिवासी असून ग्रीसमध्ये दिलेले सर्व तत्त्वज्ञान भारतीय होते. इतकेच नव्हे तर ज्याला आज ‘फोर्थ डायमेन्शन’ शास्त्र म्हणतात ते शास्त्र तेथील विद्यार्थ्यांना शिकविले जात होते.

या संवधांत टेनिसन म्हणतो—

The individual itself seemed to dissolve and fade away in to bondless being, and that is not a confused state of mind, but

clearest of the clearest, surest of the surest, utterly beyond words the only true life "

सशोधक आइनस्टाईनही तोच खुलासा करतो—

The mind can proceed so far upon what it knows and can prove There come a point when the mind takes a leap (call it intuition or what you will) and comes out on a higher plane of Knowledge but can never show how it gets there "

वरील उताऱ्याचा सारांश असा की, भारतीय योगमार्गातील जपी, तपी, सत, साधूनी जी अवस्था 'तुरीय' म्हणून समजली आणि वर्णन केली तीच ही अवस्था होय. मानसशास्त्रासारख्या विद्या मनाने रचल्या पण मनाच्या शान धारणेलाही काही सीमा आहेत. मन सर्वज्ञ नाही. मन द्वैतात विचार करू शकते, पण अद्वैतात नाही. कारण ते स्थलकालातच आहे. पण योगी तुरीयावस्थेत गेल्यावर मनाच्या पलीकडे जाऊ शकतो. हीच चवथी अवस्था म्हणतात. याचे शान पायथॅगोरसने प्रथम भारतात शिकून घेतले आणि ग्रीसमध्ये प्रचार केला.

हे सर्व जरा खुलासेवार देण्याचे कारण इतकेच की, ग्रीक तत्त्वज्ञान म्हणून जे सांगितले जाते, त्याचा मूळ पाया भारतीय तत्त्वज्ञानावरच आधारित आहे. पायथॅगोरसनंतर सॉक्रेटिस आणि प्लानतर प्लेटो जन्माला आले व क्रोटोना विद्यालयात जे तत्त्वज्ञान पायथॅगोरसने शिकविलेले होते, त्याच्याच आधारे आपल्या भाषेत ग्रीक तत्त्वज्ञान म्हणून सांगितले इतकेच.

सामाजिक-स्थिति

वरीलप्रमाणे उच्च तत्त्वज्ञान शिकविण्यास, त्या वेळची सामाजिक परिस्थिती कारणीभूत झाली, असे म्हटल्यास वाचगे ठरू नये. त्या वेळी समाजाचे आचार विचार अथवा सामाजिक नीतिमत्ता कोणत्या थरातील होती याबबधी काही उदाहरणांनी स्पष्टीकरण केलेले बरे.

(१) महिलावर्ग व्यभिचार मानीत नसे. नवरीला बर जवरीने पळवून नेई. शारीरिक स्पर्धामध्ये स्त्रिया नग्नत्वस्थेत पुरुषवर्गाच्या बरोबर सहभागी होत. त्याचे आरोग्य व शरीरसौष्टव श्रेष्ठ प्रतीचे असे. पति, चडू अगर पुत्र सुद्धामध्ये मारला गेल्यास त्यांना धन्यता वाटे, पण पळून अगर अपयश घेऊन आल्यास अतिशय दुःख होई.

(२) सनपूर्व ६२१ साली देऊ नावाच्या अधिकाऱ्याने अतिशय कडक कायदे केले की, (अ) खून करणारास पाशी, तसेच आळशीपणाने रडणाऱ्या

व्यक्तीलाही फाशीची शिक्षा ठेवली. (ब) कर्ज न फेडणाराला, कर्ज देणारा इसम गुलाम म्हणून वापरू शकत असे. (क) एखाद्याने साधा कोंडीचा कांदा चोरला तरीही फाशीची शिक्षा होत असे.

(३) अयेन्स शहरी जन्मलेली मुलगी घराबाहेर टाकीत आणि तिला जो घेऊन जाईल, त्याची ती गुलाम होत असे. पंधराव्या वर्षी विवाह होईपर्यंत मुलींना घरातच कोंडून घ्यावे लागे.

(४) वयाच्या सातव्या वर्षी मुलाला गुरूकडे शिक्षणासाठी पाठवून देत आणि तेथे तो १७ वर्षांपर्यंत रहात असे. गुरूही गवतावर झोपणे, पायात जोडे न घालणे, एकच कपडा वापरणे, जेवण कमी जेवणे आणि एकदा तरी आर्टिमिस देवीसमोर फटके खाणे इ० व्यवस्था असे. अशा शिक्षणसंस्थांना ते फिडिशिया म्हणत.

(५) प्रत्येक नागरिकाला वयात आल्यावर शपथ घ्यावी लागे—“आमचे देव व घरे यांचे रक्षण करीन, मातृभूमीचा वारसा कधीही कमी होऊ देणार नाही, विधिनिधम व राजाज्ञेचे पालन करीन, घटनेचे रक्षण करीन, आयुधाना कमीपणा आणणार नाही, सार्थादारांना सोडणार नाही, पूर्वंजांचा धर्म सन्मानपूर्वक पाळीन. या सर्वांना देव साक्षी आहेत.” राष्ट्राबद्दल एवढी निष्ठा होती, ती पहा.

ग्रीक संस्कृतीच्या वेळी, तेथे “सोफिझम” नावाचा एक मतप्रवाह अथेन्स शहरी चातू झाला. सॉफेटिसचा जन्म सनपूर्व पाचव्या शतकात झाला आणि त्यानेही यांतील काही तत्वे स्वीकारली होती. या पंथाचे लोक अत्यंत बुद्धिवान् व कुशलवक्ते होते. आपल्या सगळ्या कोटीप्रमाणे ते सर्व जनतेला शिकवीत की, “ग्रीक पुराणामध्ये वर्णिलेल्या देवता, ह्या केवळ मनुष्याच्या अज्ञानी मनाने उभे केलेले आभास आहेत. या देवतांचा आणि निसर्गाचा मुळीच संबंध नाही. समुद्रात जो धांदले होतात, ज्या भूकंपामुळे पर्वत हलतात, ज्या कारणामुळे अवर्षण होते, या सर्वांचा आणि देवतांचा काडीमात्र संबंध नाही. या देवतांच्या ठिकाणी मानवांनी स्वतःच्या भावना कल्पिलेल्या आहेत. या देवता खरोखरच जर अस्तित्वात असतील, तर त्यांच्या ठिकाणी क्रोध, असूया, सूडबुद्धी, द्रव्यलोभ वगैरे संभवत नाही.”

याच्या अगोदरचा ग्रीक इतिहास पाहिला, तर भारतीयोंप्रमाणे तो देवतांच्या अवतारविषयक कथांनी भरलेला आहे, असे त्यांच्या पुराणावरून दिसून येते. त्यांतील ही कथा पहा. द्रायवर स्वारी करण्यासाठी ग्रीक आरमार एकत्र केले असता, समुद्रावर प्रचंड वादळ झाले आणि आरमाराची संपूर्ण वाताहत झाली. हे संकट जलदेवतेच्या कोंपामुळे झाले असे समजून, राजाने आपली कन्या सागराला

अर्पण केली. पण राणीला हा देवाधर्मासाठी दिलेला बळी आवडला नाही, म्हणून तिने स्वतःच्या नवऱ्यावरच सूड उगवला. या राजाचे नाव सेफ्टिस, राणीचे नाव कासिओपिआ आणि मुलीचे नाव आंड्रोमिडा होते. वादळ उठण्याचे कारण असे होते की, वरुणदेव नेपच्यून याचा राणीने अनेक वेळा अपमान केलेला होता, यास्तव वादळ उठवून आरमार नष्ट केले होते. राजाची डेहफी येथील देवी कुल-स्वामिनी होती आणि तिच्या आज्ञेवरूनच मुलीला समुद्रदेवता नेपच्यूनला संतुष्ट करण्यासाठी बळी दिली होती. परंतु समुद्रकाठी तिला जखडून बांधली असता, पर्सिउस नावाचा देव तेथे अथतरला आणि त्याने आंड्रोमिडाची सुटका केली.

या कथेचे साम्य भारतीय शर्मिष्ठा, देवयानी कथेबरोबर लावले जाते. आकाशात शर्मिष्ठेचा तारा, वृषपर्वी, ययाती ही नक्षत्रे या कथेचीच द्योतक होत.

तात्पर्य हेच की, सॉफिझम रूपाने त्या वेळी बुद्धिवादी देव न मानणारा वर्ग होता, तसाच सांप्रतच्या कालाही आहे. दुर्जन असल्याविना सजनाचे महत्त्व पटणार नाही, त्यातीलच हा प्रकार समजावा आणि उपेक्षा करावी, हे योग्य होय.

१. ग्रेट मदर

अनातोलियामधील यनस्पतीची प्रमुख देवता, तिचे मूळ नाव सिबेले अथवा क्रियेली. ह्या देवीला अनेक नावे आहेत. भूदेवी, पर्वतदेवी, अगदस् (पर्वत शिखरावर राहणारी म्हणून अगदस्), तिळा डिंडिनस पर्वतावर राहणारी म्हणून डिंडिमनी म्हणत. ह्या पर्वतावर प्रथम एका दगडाची पूजा करीत. उल्कास्वरूप (Batoia) हा दगड स्वर्गातून पडला अशी लोकांची भ्रम होती. ह्या दगड पुढे रोममध्ये आणून त्याची पूजा सुरू झाली. अशाच पूजा श्रीट व येस येथे आढळून आली आणि त्यावरून असे अनुमान काढले की, ग्रेट मदर ही हेलेनिक कालापूर्वीची असावी. क्रेटन चेटातील निझा, त्रिटोमार्टिस, दिकस्याना, सिमिली, वॅडिस, कोटीस, हेकेटी ही सर्व रूपे ह्या देवीची संवंधी असावीत अशी भाविकांची श्रद्धा आहे. कालांतराने हेलेनिक देवता आर्टिमिड, डिमिटर, त्यांच्या स्वरूपांत श्रीटमदेवतामध्ये विलीन झालेल्या असल्यात. आटार गाट्रीस व डेरसोटो ह्या देवतांमुळे सेमेटिक देवतांचे चळण, डिमिटर, आर्टिमिड ह्या देवतांवर आले. अनातोलिया येथील देवतांमुळे इफिससची डायना ह्या देवीवर सेमेटिक व हेलेनिक देवतांचा प्रभाव पडलेला असावा. ग्रेट मदरचे स्वरूप हे अशा रीतीचे आहे.

(वेबस्टर डिक्शनरी)

२. अर्थ मदर (Earth Mother)

भूमातेचे कार्य अनेकविध आहे. पशु, पक्षी, झाडे, फुड्ये, वन्य प्राणी व मानव ह्या सर्वांचे पोषणकार्य ह्या देवीला करावयाचे असते. इतकेच नव्हे तर

वस्तूचे उत्पादन व संवर्धन करावयाचे असते. राण्यासाठी फळे व अन्न, वापरण्यासाठी कापूसादि तंतुमय पदार्थ, लेण्यासाठी सुवर्णादि धातू इ० इ० जीवनोपयोगी आवश्यक त्या वस्तू प्राथमिक अगर पूर्णवस्थेत उत्पन्न करून प्राणिमात्रांना पुरवावयाच्या असतात. कोणी एका कवीने भाषेची थोरवी गाताना म्हटले आहे की, “दे जन्म मात्र माता, भाषा व्यवहार चालवी सकळ.” पण ह्यात भाषा ह्या शब्दाऐवजी माता शब्द घातला. “माता व्यवहार चालवी सकळ” इतकी थोरवी वर्णन करावी लागेल. पुराणातील बहुतेक कथा ह्याच तत्वावर आधारित आहेत. ह्या तत्वांचे उत्तम प्रतीक म्हणून वृक्षाकडे बोट दाखविता येईल. जन्म, संवर्धन, रूपांतर आणि शेवटी नाश ही सर्व स्थित्यंतरे हे रूपक दाखविते. पाने, फुले, फळे ह्यावर सर्वांचे जीवन अवलंबून आहे. पक्षी वृक्षावर घरटी बांधतात, त्यांचे तो रक्षण करतो, मानव त्याच्या छायेखाली आसरा घेतो, अगर त्या वृक्षाच्या फाटक्या व पाला गोळा करून आच्छादन तयार करतो. परंतु झाडाच्या खोडात त्याचे जीवनसत्त्व साठवून ठेवलेले असते. पुरुषास अगर स्त्रीस दोन्ही रूपे एकातच विलीन झालेली असतात. फळ तयार होण्यास लागणारे स्त्री-पुरुषांमधून एका ठिकाणाचे असते. इतकेच नव्हे तर अडोनिशसारख्या देवाची अगर एकादशीसारख्या कुमारी देवीची उत्पत्ति झाडाच्या खोडातच होते. झाड हे पृथ्वीचे गुच्छस्वरूप होय आणि म्हणूनच ती एक आदिशक्ति मानली आहे.

३. अटलांटा (Atalanta)

अर्केडिया प्रांतातील आयसास व किमेनी या जोडीची ही मुलगी होय. काही वेळा थाओशिया प्रांतातील शोइनसची मुलगी म्हणूनही मानतात. पण ही दोन्ही स्वरूपे एकच होत. तिचा जन्म झाला तेव्हा बापाने तिला फेकून दिले, कारण त्याला मुलगा पाहिजे होता. त्या अर्भकाचे पोषण एका अस्वलिणीने केले. बालपणापासून रानटी जनावरांच्या संगतीत राहिल्यामुळे, ती अतिशय धैर्यशील आणि युद्धकलेत तारबेज झालेली होती. शिकार करण्यात तर ती प्रगट होतीच, यण तिचा प्रमुख गुण म्हणजे पळण्याच्या शर्यतीत ती कोणालाही हार जात नसे. आपली तैलबुद्धी आणि चतुरपणा या कलेत ती प्रकट करीत असे.

ती विवाहयोग्य झाल्यावर बापाने तिची भेट घेतली आणि विवाहाविषयी मुचविले. तिने वडिलांची आज्ञा मान्य केली पण अट अशी घातली की, “पळण्याच्या शर्यतीत जो मला हरवील त्याच्याबरोबर मी विवाह करील. स्पर्धक जर हरला तर त्याला ठार करण्यात येईल.” या विचित्र अटीमुळे सर्वसाधारण माणूस तिजबरोबर विवाहास तयार होत नसे. शेवटी हिपोमेनेस नावाच्या तरुणाने

तिचे आम्हाने स्वीकारले. तो ऑफ्रोदिता देवीचा भक्त असल्याने यातून यशस्वी होण्यासाठी त्याने देवीची प्रार्थना केली. देवीने त्याला दिव्य तीन सफरचंदे देऊन सांगितले की, “पळतल्या तू मागे पडल्यास एकेक सफरचंद मार्गावर टाकून जा.” याप्रमाणे शर्यत सुरू झाल्यावर जेव्हा अटलाटा त्याच्या पुढे गेली, तेव्हा त्याने एक फळ खाली टाकले. ते दिव्य फळ पाहताच अटलाटा आकर्षित झाली, खाली वाकली आणि फळ उचलून घेतले, पण तेवढ्यात ती मागे पडली. याप्रमाणे दुसरी दोन फळे क्रमाने खाली टाकली आणि अटलाटाने उचलून घेण्यात वेळ गमावल्याने ती शर्यत हरली. अर्थात युक्ति आणि ऑफ्रोदिता देवीच्या मार्गदर्शनामुळे तो विवाह घडून आला.

४. अथेना

क्रीट वेदातील मायसन सस्कृतीमधील एक देवता होय. मायसन राजवाड्या-जवळ या देवीचे एक मंदिर होते. या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी कथा अशी की, सृष्टिकर्ता झ्यूस याने आपली सहचरी मेटिस हिचा गर्भ गिळल्यानंतर, तो कोटून तरी बाहेर निघणे अपरिहार्य होते. यास्तव त्याने आपल्या भस्त्रकातून तो गर्भ बाहेर पडण्यास जागा दिली, तीच ही अथेना देवी होय. जन्मतःच या देवीच्या हाती कुऱ्हाड हे शस्त्र दिले गेल्याने सर्वत्र घराट उत्पन्न झाली. सूर्यदेवानेही आपली गती थांबवली. आपले शस्त्र पराजून ती सर्वांना भीती दाखवीत होती. शेवटी तिला शांत करण्यासाठी सूर्यदेवाच्या देन पुत्रानी यक्षापांग आरमिला, पण होमकुंड पेटण्यासाठी ते अग्नीला आणण्यास विसरले. तरी त्यानी तसेच पूजन पुरे केले. पुढे अग्नी प्रथा पडली की, जगांशिवाय पूजन पुरे करावयाचे. न्होड वेदातील लोकानी ही प्रथा चारू ठेवली होती. त्यामुळे देवी त्या जनतेवर प्रसन्न झाली आणि उत्तम कलाकौशल्याचे ज्ञान त्यांना अर्पण केले.

परंतु दुसरे एक मत असे की, या देवीचा जन्म कोणत्या तरी जलाशयाच्या काठी झालेला असावा. कारण जलाशयाच्या उत्सवप्रसंगी अर्केडिअन प्रांती, ट्रिटन नदीच्या उगमस्थानी जलाशयाचे पूजन झाल्यावर या देवतेच्या जन्मप्रसंगाचे वर्णन सांगण्याची रुढी आहे. आफ्रिकेमध्येही ट्रिटोन सरोवराच्या उत्सवप्रसंगी जन्म वर्णन करण्याची रुढी पाळण्यात येते.

ही देवता जुमारी होती किंवा नाही याबद्दल काही वेळा मतभेद होतात. याबद्दलची अग्नी कथा आहे की, हेफायस्टॉस या देवाला हिच्यानरोबर विवाह करावा असे वाटले. ही चार्स देवीला समजताच ती संपून बसली. तरी शेवटी देवाने तिला मोडून काढून घेतले आणि विवाहास तिच्या इच्छेविरुद्ध प्रयत्न चालविले. आपल्या दाक्षानिशी देवी प्रतिकार करीत असता, हेफायस्टॉस देवाचे रेत ताण्टी

भूमीवर पडले आणि त्यातून एरिंक नावाचा पुत्र जन्मास आला. तो पुत्र अयेना देवीचाच आहे असे समजून गीया देवतेने तो उचलला आणि मातेजवळ संरक्षणासाठी आणून दिला. पण अयेनाला ही गोष्ट मान्य नसल्याने तिने त्या पुत्राला एका मोठ्या मजबूत पेटीत बंद करून संरक्षणासाठी तीन मुलींच्या ताब्यात दिला. त्या मुलींना सक्त ताकीद दिली की, ती पेटी त्यांनी उघडून पाहू नये. कदाचित तिचा हेतू असा असावा की, याप्रमाणे ठेवल्यावर ते बालक मृत होऊन जाईल. पण परमेश्वरी लीला आगाय आहे.

काही दिवसांनी त्या मुलींची उत्कठा वाढून, दोघीजणींनी मोठा हिऱ्या करून ती पेटी उघडताच, आतील दृश्यामुळे त्या बेभान झाल्या. पेटीतील मुलाचे पोषण दोन सर्प करीत असल्याचे त्यांना दिसले, आणि त्यामुळे त्या भयचकित झालेल्या होत्या. अयेना देवीला हे वृत्त समजताच आणि मूल जिवंत आहे हे कळताच तिने त्याला आपला मानले आणि आपल्याच मदिरात स्थान दिले. यानेच तिला पुत्र होता असे दिसून येते. शिवाय अयेन्स आणि हलिस शहरी या देवीचे माता म्हणूनच पूजन होत असे.

देवीस्वरूप

साहित्य, चित्रकला अगर शिल्प यामध्ये तिचे जे स्वरूप रेखाटलेले आढळते, ते डोलदार, उग्र चेहरा, घारे डोळे व नाचिमान शरीरयष्टी असे आहे. साधारणतः अंगावर उंची कपडे व चित्मग्न, हातात लांब भाला व ढाल आणि त्यावर गॉरगनदेवीची प्रतिमा, भस्त्रकायर लहानसा किरीट आणि पायाखाली दैत्यासारखा प्राणी दाखून ठेवलेला आहे. युद्धप्रसंगाच्या देखाव्यात ती कोणा राक्षसाबरोबर युद्ध खेळत असल्याचे दाखवितात. यानेच ती रणदेवताही मानलेली दिसते.

अयेन्स शहराच्या मध्यभागी अँकरा-पोलिस नावाच्या टेकड्यावर अनेक मंदिरे बांधलेली होती. सनपूर्व पाचव्या शतकात येथील शिल्पकला जरी सर्वत्र निखुरलेली असली, तरी तिचा परमोच्च बिंदू येथील मदिरात हगोचर होत होता. शिल्पात विलक्षण ओज दिसत असे. पार्थेनॉन अयेना देवीचे येथील मंदिर हे त्यापैकीच एक होय. डोरिक पद्धतीचे भव्य खांब्यांनी ते सुशोभित होते. लाकूड, सुवर्ण आणि हस्तिदंत यांनी बनविलेला देवीचा प्रचंड पुतळा येथे तळपत होता. हे मंदिर इक्विडसन याने बांधले, तर देवीचा पुतळा किडियस या शिल्पकाराने तयार केला. देवीच्या हातातील भाल्याची लांबी ३० फूट होती. दर्यावर्दी नागाड्यांना या देवीच्या पुतळ्यांचे दर्शन सहज घडत असे. यावरून तो 'किती भव्य होता याची कल्पना करता येईल.

या देवीला युद्धदेवता मानल्यावर, इतर आनुपंगिक गोष्टी तिच्या ठायी असल्याच पाहिजेत. अश्वविद्या या देवीने सैनिकांना दिली, तसाच रथाचा उपयोग कसा करावा याचेही शिक्षण दिले. यासंबंधीची कथा अशी की, मेडुसा नावाच्या राक्षसिणीच्या शरीरातून पेगॉस नावाचा उत्कृष्ट घोडा निघाला होता, पण त्याच्यावर स्वार होणे कोणालाच शक्य होईना. शेवटी एका रात्री बेल्लेरेफोन नावाच्या योद्ध्याच्या स्वप्नात अथेनादेवी येऊन त्याच्या हाती घोड्याचा लगाम दिला. जागा होऊन पाहतो तर फक्त लगाम हातात आहे, पण देवता नाही. शेवटी त्याने देवतेची इच्छा समजून, त्या अवयवळ पेगॉस घोड्यावर मांड ठोकली. त्याला पुरता दमविला आणि ताच्यात आणला.

अथेनादेवी ही संगीतकलेचीही देवता मानली जात होती. आरगस प्रांती तर तुतारीवाद्याचे देवतास्वरूप पूजन होई. बासरी वाद्य हे तिचीच निर्मिती मानतात. यासंबंधी कथा अशी की, सततच्या बासरी वादनाने तिला एक प्रकारचा तिडकारा उत्पन्न झाला, कारण तिचे वादन करणाराला तोंड वेडेवाकडे कराने लागे अथवा होत असे. मर्सियस (Marasyas) ही इटालियन लोकांची रणदेवता होय. एके वेळी त्याने बासरी वाजविण्यास सुरुवात करताच, या देवीचे भान हरपले आणि त्याला यथेच्छ चोप दिला, तरी बासरीवादन थांबले नाहीच. एवढेच नव्हे तर त्या कलेत त्याने प्राविण्य मिळवून अपोलो देवाला वादनाचे आव्हान दिले. त्या दोघांमध्ये असे ठरले की, जो कोणी जिंकील, त्याने दुसऱ्याचे वाटेळ ते करावे, शेवटी अपोलो देवाने पैज जिंकल्यावर त्याने मर्सियसची कातडी सोडून काढली. त्याचा परिणाम असा झाला की, त्याच्या अंगातील वाहणाऱ्या रक्तामुळे म्हणा अगर इतर देवतांना हा प्रकार सहन न झाल्याने त्यांच्या नेत्रांतून होणाऱ्या अश्रुपातामुळे म्हणा, एक नदी वाहू लागली. तीच पुढे मर्सियस नावाने प्रसिद्ध झाली.

या देवीचे स्वरूप उम आणि तापट स्वभावाचे. अशी कथा प्रचलित आहे. की, लहानपणी ती ट्रिटन देवाजवळ रहात असे. ट्रिटनची मुलगी पॅलस योद्ध्याजवळ अनेक युद्धप्रसंगाची तालीम घेत असे. एके दिवशी या मुलीचे आणि अथेनाचे भांडण होऊन, ती मुलगी अथेना देवीवर दारू फेकणार, इतक्यात झ्यूस देव तेथे प्रकट झाला आणि आपले दारू उपसून तिचा प्रतिकार करू लागला. पण पॅलसला ही गोष्ट आवडली नाही आणि त्याने झ्यूसवर हल्ला चढविला. हे दोघे वीर युद्धात गुंतले आहेत, असे पाहून अथेना देवीने आपल्या दारूवर दार करून त्याला यमसदनास पाठविले. पण नंतर तिला आपल्या कर्माचा पश्चाताप झाल्याने, तिने त्या मुलीची मूर्ति तयार करून बसविली.

अँटिक येथील उत्खननात एक प्राचीन मूर्ति मिळाली आहे. एका गोल विटेवर ती मूर्ति कोरलेली आहे. तिच्या एका बाजूला मीसस व दुसऱ्या बाजूला अँपिट्रीट देवता आहेत. आजूबाजूला जलामध्ये मत्स्य फिरत असून, पायाजाली एक दैत्य दाखविला आहे. सनपूर्व ४३८ साली फिडिअन्स लोकानी सुवर्ण आणि हस्तिदंतमिश्रित तयार केलेला या देवीचा एक पुतळा पॅथेनॉन शहरी बसविलेला होता. पुढे रोमन लोकानी याचीच प्रतिकृती अथेन्स शहरी बसविली. सबब या देवीला पारथेनॉन-अथेना असे नाव पडले. थेसली या उत्तर मीसमधील नाण्यांवर अथेना देवीची स्वरूपे कोरलेली होती. होमरच्या काव्यातही या देवीचा उल्लेख आहे. हेलेनिक संस्कृतीत ही देवी कला आणि कलोत्पादन याची देवता होती. घाहाणपणा, कलाकाराला सहाय्यक, घरे-किल्ले-घाहरे यांची राखण करणारी देवता मानली गेल्याने, ती एक मातृशक्ति म्हणूनच ओळखली जात असे. विकास-विस्तारकार्यातही ही एक शक्तिदेवता मानलेली आहे.

५. अना पेरिना (Anna Perenna)

या देवतेचा वार्षिक उत्सव दिनांक १५ मार्च रोजी साजरा केला जातो. या देवतेसबधीची कथा अशी की, मार्स या देवाला मिनर्वा देवीबरोबर विवाह करण्याची इच्छा झाली. हा विवाह घडून यावा म्हणून त्याने अना पेरिना देवीला मध्यस्थी करण्यास सांगितले, पण तिने अनेक खोटी कारणे सांगून हा विवाह लांबविला. मार्सने फारच लकडा लावल्यावर, एके दिवशी मिनर्वा विवाहाला तयार आहे, असे त्यास कळविले. सर्व तयारी झाली, नवरदेव बोहल्यावर तयार झाला, मंगलाष्टके झाली आणि अतरपट बाजूला झाल्यावर नवरदेवाने पाहिले, तेथे मिनर्वाऐवजी एक म्हातारी अना असल्याचे दिसून आले. सर्व वन्हाडी मडळींना तो रहस्यमय विषय हसण्यास कारणीभूत झाला.

६. अँफ्रोदिता

स्मार्ट व सायप्रस येथील ही युद्धदेवता होय. झ्यूस व डायोनी याची मुलगी आणि हेफायस्टॉस या अग्निदेवाची पत्नी होय. होमरच्या काव्यात हा जरी पती दाखविला असला तरी प्रत्यक्षात तो तिचा प्रियकरच होता. काहींच्या मते भारतीय संस्कृतीमधील लक्ष्मीदेवीप्रमाणे या देवतेचा जन्म सागराच्या फेसातून झाला असे मानतात. सायप्रस बेटातून ती मीसमध्ये गेली, म्हणून तिला 'कॅप्रिस' हे नाव प्राप्त झाले.

प्रणय देवता म्हणून या देवीला मोठे स्थान आहे. जिव्यांना विवाहकार्यात सहाय्य करणारी, त्यांना मोहकता देणारी, प्रेमसंबंधात यशस्वी करणारी इत्यादी

कार्ये ती करते. तसेच तिचा जन्म सागरातून झाला असल्याने, ती खलाशाना संरक्षण देणारी, वृक्षसंवर्धन करणारी, युद्धात सहाय्य करणारी इत्यादी गुण तिजमध्ये आहेत. चिमण्या, बगळे हे तिचे आवडते असून, इतर प्राण्यांत मेंढा, कासव, राजहंस हेही तिला आवडतात.

पौराणिक कथांवरून असे दिसते की, या देवीचा अडोनिस (Adonis) बरोबर संवध आलेला होता. वास्तविक अडोनिस हा सेमेटिक वंशाचा देव असून त्यालाच सामुज्य असेही म्हणतात. असिरियाचा राजा थेईस याची कन्या स्मर्ना (Smyrna) हिला या देवीने मारले. याचे कारण असे दिले जाते की, ती या देवीला मानावयाला तयार होईना. शेवटी ती मुलगी दाईच्या मदतीने, अधाराच्या पांघरणात पळून गेली. हे वृत्त उघडकीस आल्यावर, इतर देवांनी मध्यस्थी करून, अँफोदिताचा तिला त्रास न व्हावा म्हणून त्या मुलीचे रूपांतर एका वृक्षामध्ये केले. काही दिवसांनी त्या वृक्षातून एक तरुण जन्माला आला.

या तरुणाबाबत दोन मतप्रवाह आहेत. एक प्रवाह असा की, अँफोदिताने त्या तरुणाला एका पेटीत बंद करून ती पेटी पॅरोफेनजवळ दिली. पण कालांतराने जेव्हा तो मोठा झाला आणि मोहक दिसू लागला, तेव्हा पॅरोफेनने त्याला परत करण्याचे नाकारले. शेवटी देवाचा राजा श्यूस याने निकाल दिला की, ४ महिने त्याने अँफोदिता, ४ महिने पॅरोफेन आणि ४ महिने त्याला योग्य वाटेल त्या ठिकाणी त्याने रहावे. या निर्णयामुळे पॅरोफेनजवळ तो आठ महिने राहू लागला. कालांतराने शिकार करीत असताना त्याला अस्वलाकडून मृत्यू आला. पण पूर्व देशामुळे हे अस्वल अँफोदिताने मुदाम पाठविले असले पाहिजे असे मानण्यात येते.

या देवीचा संवध अँचीसेस (Anchises) बरोबरही दाखविला जातो. ट्रॉयमधील इडा पर्वतावर या दोघांची भेट झाली, प्रेमसंघर्ष वाढले आणि त्यातून पुत्ररत्न प्राप्त झाले. होमरच्या काव्यप्रमाणे अँचीसेसला आपल्या पत्नीचे सत्य-स्वरूप प्रथम समजलेच नाही. मात्र ते समजल्यावर तो गर्भगळित झाला, त्याचा शक्तिपात झाला. हेफायस्टॉस हा अँफोदिताचा पती समजला जातो, हे आपण वर पाहिलेच आहे. पण आपल्या पत्नीचा संघर्ष एरीस या युद्धदेवतेबरोबर आहे, असे त्याला समजल्यावर, त्याने आपल्या पत्नीपासून दूर राहण्याची त्याला समज दिली, तरी त्याचा उपयोग झाला नाही. एरीसबरोबर समोरासमोर दोन हात करण्याची पत्नीची हिंमत झाली नाही, तेव्हा त्याने एक युक्ती योजली. ती दोघे प्रणयात दंग असताना त्याने एक भक्कम जाळे त्यांच्यावर टाकले आणि सर्व देवांना ते दिडीस बर्तन पाहण्याला पाचारण केले. या प्रकारानंतर अग्निदेव अतिशय संतापला आणि काहीमोठे देण्यास तयार झाला, पण सागरदेवता पोसेडन याने मध्यस्थी करून त्याची समजूत घातली. काही नुकसानभरपाई

एरीसने करावी यासाठी पोसेडन स्वतः जमीनही राहिला आणि नंतरच ती दोघे एकत्र नांदू लागली.

एका छायाचित्रात ती हंसावर आरुढ झालेली दाखविली आहे. काही शतके लोकांचे मत असे की, तिच्या वैषयिक मावनेच्या पूर्तीसाठी तिने जी वर्तणूक केली, ती मानवाला नाशकडे नेणारी अशीच आहे. सनपूर्व पाचव्या शतकातील सायप्रस बेटातील एका चित्रात तिच्या हाती डाल्फिन दिलेले असून, मूर्ति दिसावयास कलापूर्ण आहे.

७. आर्टिमिस

मिनॉन संस्कृतीची मूळची ही देवता आणि झ्यूसची मुलगी. टिटानवंशीय लेटोबरोबर झ्यूसचा संबंध आल्याने ती गरोदर राहिली. तिला दोन मुले होतील असे अनुमान करण्यात आले, पण बाळंतपणासाठी तिला कोठे जागा मिळेल. होमरच्या काव्यातील वर्णनाप्रमाणे असे दिसते की, अपोलो देव जन्माला येणार म्हणून सर्वत्र भोर्तांचे वातावरण निर्माण झाले असल्याने, हिला कोणी स्थान देत नव्हते. कारण हिच्या बाळंतपणातूनच अपोलो देवाची कदाचित् उत्पत्ती व्हावयाची. यापेक्षाही आणखी एक खबळ कारण होते. ते असे की, सर्वतीमत्सर जाणून झाल्याने हिरादेवीने आपला पुत्र एरीस याला आसमंतात पाठवून ताकीद दिली होती की, लेटोला कोणी जागा देऊ नये. इतकेच नव्हे, तर मत्सर इतका पराकोटीला गेला होता की, लेटोला तिने आज्ञा केली की, सूर्यप्रकाशात तिने बाळंतही होऊ नये. शिवाय पियान नावाचा सर्प तिच्या पाळतीवर सोडलेला होता.

अशा विकट परिस्थितीत ती जागा शोधीत शोधीत एका बेटावर आली असता तेथील राजा डेलॉस याने तिचे स्वागत करून प्रसूतीला जागा दिली. या ठिकाणी सागरदेवता पोसेडन तिच्या मदतीला आली. बाळंतपणाच्या वेळी त्याने सागराला प्रचंड भरती आणून, ते बेट लाटांनी काही वेळ झाकून टाकले. यामुळे सूर्यप्रकाश नसतानाच तिने दोन मुलांना जन्म दिला. या बाईचे बाळंतपण कोणी केले असा प्रश्न कोणी विचारल्यास, त्याचे उत्तर असे की, प्रथम आर्टिमिस मुलगी जन्माला आली आणि आपल्या मातेला मागाहून आलेल्या भावाच्या वेळी मदत केली. या तिच्या सेवामावामुळेच प्रसूतीसमयी अडलेल्या स्त्रिया या देवीची आराधना करतात. सुखरूप सुटका करणे हा तिचा गुणच मानला जातो.

होमरच्या म्हणण्याप्रमाणे प्रसूतीसमयी इतर अनेक देवस्त्रिया तेथे उपस्थित होत्या. अशी एक दंतकथाही आहे की, वेदना असह्य झाल्यावर, लेटोने एका जुनाट ताड वृक्षाला घट्ट मिठी मारली आणि प्रसूतीवेदना सहन करण्याचा प्रयत्न केला.

नम्रतःच या देवीने अचाट कृत्य करण्यास प्रारंभ केला. सागरदेवतेचा ओरिअन नावाचा एक पुत्र असून त्याला पाण्यावरून चालत जाण्याची किमया अवगत होती, पण तो खेेण असल्याने त्याने अनेक स्त्रियांवरोर संबंध जोडलेले होते. शेवटी ओपिस नावाच्या स्त्रीवर तो बलात्कार करीत असताना, त्याच्या पापाचे घडे भरले असल्याने आर्टिमिस देवीने बाण मारून त्याला ठार केले. होमरच्या म्हणण्याप्रमाणे आकाशातील कृतिका नक्षत्रावरोर या गोष्टीचा संबंध असावा.

सायप्रस बेटावरील दिक्ते पर्वतावर या देवीचे स्थान होते, यास्तव हिला दिक्तेयानी असे नाव मिळाले आहे. इफेसिअन येथील मंदिरात या देवतेचा जो पुतळा मिळाला आहे, त्यामध्ये देवीला अनेक स्तनांमे असल्याचे दाखविले आहे, त्यावरून ही देवता फलोत्पादनाला सहाय्य करणारी आहे, असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी या देवीला इलिथिया असे नाव देण्यात आले. वरील अनेक कार्यांस्तव या देवतेचे कार्य विकास विस्तार स्वरूपाचे आहे.

आर्टिमेन या शब्दाचा अर्थ कत्तल करणे असा मिळतो, त्यावरून तिला हे नाव प्राप्त झालेले असावे. अटिका युवाइआ प्रदेशात या देवतेला जो पशुनली अर्पण करतात, त्याचे अवयव आधी खच्ची केलेले असतात. आर्टिमिस हेकेटी असे नाव असलेल्या एका छायाचिनात, ती अनेक पिलांना दूध पाजात आहे, तर नम स्वरूपात योनीभाग दिग्दर्शित करणारी लांडगी स्वरूपात दाखविली आहे. सनपूर्व पाचव्या शतकातील, इटलीमधील एका पुतळास्वरूपात, या देवीचे मस्तक छाटलेले असून, दोन्ही बाजूंना परत, मजबूत शरीरबाधा आणि दोन्ही हातांनी पुढेच पाय वर उचलून कमरेजवळ घट्ट धरलेले असे चित्र रेखाटलेले आहे. सनपूर्व ७४० वर्षापूर्वीची स्पार्टामध्ये या देवतेची हस्तिदत्तावर कोरलेली एक मूर्ति आढळली असून, त्यामध्ये ती खादाड, पशूची अधिष्ठात्री, पृथ्वी, आप, अतस्त्रि यांवर सत्ता गाजविणारी दाखविलेली असून, त्याचे प्रतीक म्हणून मासा, लांडगा व पक्षी यांना जवळ बाळगणारी दाखविली आहे. (वरील सर्व प्रकारची छायाचित्रे न्यूमन यांच्या मंग्यात दिलेली आहेत.)

ऑलॅसियामध्ये या देवीला कुमारी, प्रर स्वमानाची, चंद्रावरोर भेत्री असणारी, शिवार-देवता मानीत असत. रोमन लोक हिला डायनासदृश मानीत असत. तिच्या प्रथम अवस्थेत ती तळी, विहिरी, जंगले व त्यातील वन्य प्राणी, हुबरे, असले यांची देयता मानली जात असे. यास्तव होमरच्या काव्यात तिला अयोटेस असे संबोधिले आहे. ऑर्गिनिजन गोष्टीवरून असे दिसते की, पूर्वी या देवतेला नरबली अर्पण करित असत. पण बालांतराने तिने जंगली स्वरूपाचा त्याग केल्यावर ती लहान मुलांची प्रयतीसमयीची देवता बनली. कुमारिकांना प्रियाहात

सहाय्यकर्ती झाली. कालांतराने हेकेटीबरोबर हिचा संबंध आल्यावर, तिचा जादु-टोणा आणि पाताळातील दुष्ट देवताबरोबर संबंध जोडण्यात आला.

या देवीला लोचिआ (Lochia) असेही एक नांव होते. ग्रीक पुराणात जरी हिला अपोलो देवाची बहीण मानलेले असले तरी हिचे स्वागत ग्रीसप्रमाणे इतर संस्कृतींमध्येही होत असे. क्रेटनमधील त्रिटोमार्टिस ही तिची सेवक म्हणून मानतात. यावरून हेच सिद्ध होते की, ती मूलतः ग्रीक-देवता नव्हे. एका युद्ध-प्रसंगी हिरा देवीने आपल्या धनुष्याने हिला मारले असून, रडत-ओरडत तिला रणांगणातून हाकलून दिलेले आहे.

८. आयो (Io)

ऑरत्रस प्रांतीचा राजा इनाकस याची ही कन्या होय. हिरादेवी हिला गुरुस्थानी मानीत असे. खष्टिकर्ता झ्यूसने हिजवर प्रेम करताच हिरादेवीचा मत्सर जाग्रत झाला. हिरादेवीचे कटकटीतून सुटका करून घेण्यासाठी आणि तिची पाळत टाळण्यासाठी झ्यूसने आयोला गाय बनविले आणि तिचे प्रेमाश्रयण करू लागला. हिरादेवीच्या चाणाक्ष दृष्टीतून झ्यूसची ही कल्पना सुटली नाही. ताण्डतोव त्या गायीला तिने आपल्याजवळ घेतले आणि सर्वांगावर हजारो नेत्र असलेल्या पॅनोप्टस देवाला तिच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्यास नियोजित केले. हर्मिस हा झ्यूसचा मित्र असल्याने त्याने पॅनोप्टवर मोहनी असू टाकून त्याला ठार केले. आयोने तेथून पळून दूर देशी जावे म्हणून शेवटी हिरादेवीने तिच्या अंगावर अनेक गोमाशा उत्पन्न केल्याने सेवे रद्दाणे तिला अशक्य झाले आणि बैतागाने पळत पळत ती इजिप्त देशात पोहोचली.

झ्यूसने तिचे प्रेमाश्रयण चालविले असता त्याचा हस्तस्पर्श तिला झालेला असल्याने, तेवढ्यानेच ती गरोदर झालेली होती. यासुळे इजिप्तमध्ये पोहोचल्यावर,

१. टीप—तेजापासून देहाची उत्पत्ती होते. तसेच सीता, द्रौपदी आदि स्त्रिया या अयोनि संभवा आहेत, याचे कोडे अनेकांना आकलन होत नाही. कारण “योनेः शरीरम्” म्हणजे योनीपासून देहाची उत्पत्ती हा सर्वसाधारण नियम आपण नेहमी पाहतो. वैशेषिक दर्शनात योनिज व अयोनिज असे शरीराचे दोन प्रकार सांगितले आहेत (वै. सू. ४-२-५). जरायुज आणि अंडज असे ते प्रकार होत. म्हणजे पहिले मानव अगर पशूचे शरीर मानले, तर दुसरे पक्षी अगर सरपटणारे प्राणी हे होत. त्यांची उत्पत्ती अंड्यातून होते. या दुसऱ्या प्रकारात आणखी पोटभेद सांगितले. ते असे की, उवा-लिखांप्रमाणे घामटपणातून निर्माण होणारे स्वेदज प्राणी; वृक्ष, तृण यांसारखे जमिनीतून वर येणारे उद्भिज प्राणी आणि. मनु, सर्पशांसारखे मानसमात्वातून निर्माण होणारे अदृष्टविशेषजन्य प्राणी. अर्थात सीता, द्रौपदी, मीनाक्षी यांचे जन्म याच प्रकारात मोडतात.

दिवस भरलेले असल्याने ती प्रसूत होऊन जो पुत्र झाला, त्याचे नाव इपाफस (Epaphas) ठेवले गेले. काळांतराने इजिप्तमध्ये गायरूपी आयोदेवीचे पूजन ईसीया नावाने प्रचारात आले.

नवनायापैकी गोरखनाथ हा विभूतीमधून जन्म पावला, तर महिषासुर हा आपल्या मातेच्या चितेच्या राखेतून उत्पन्न झाला. शकरानी मदनाला जाळल्यावर त्याच्या राखेतून गणपतीने स्वतःला लेळाच्यासाठी एक बाळ बनविले, अशा कथा आहेत चंद्रहास राजाला अयोनिसमवा अर्थात विनमोगाची पत्नी पाहिजे होती, ती मिळाली अशी कातकरी लोककथा आहे. पार्वतीने आपल्या अगावरचा भळ काढून गणपती बनविला हे सर्वश्रुत आहे. गोंड राजा शालवृक्षाच्या फुलातून जन्म पावला, तर काहींची उत्पत्ती कुथ तृणापासून झालेली आपण पाहतो.

याचबरोबर म. म. गोपीनाथ कविराज असे विवरण देतात की, वेदा इवेतील परमाणू शुद्ध संकल्पाने आकृष्ट होऊन ययास्यानी स्थिर होतात, वेदा ते योनीसमवविनाही देह उत्पन्न करू शकतात. याचे उदाहरण म्हणजे प्रलयानंतर, सृष्टीच्या प्रारंभी जी उत्पत्ती असते व देहनिर्मिती होते, ती अयोनीसमवा असते. सृष्टिकर्त्याच्या संकल्पानेच ते परमाणू एकत्र होत असतात. ऊर्ध्वरेता पुरुषाच्या अतः शक्तीचा प्रवाह ऊर्ध्वगतीत वाहत असतो. काही वेळा ऊर्ध्वरेता योगी त्रियांबरोबर शरीरसंघ न करता केवळ नामी, हृदय अगर मस्तक याला स्पर्श करून तिच्या ठिकाणी गर्भसंभव करू शकतो. ग्रीक पुराणात झेऊसच्या या प्रकारच्या अनेक कथा आहेत.

आद्यशक्ति ही पुरुषसंघाविनाच या सकल सृष्टीची उत्पत्ति करते, हे या मयात इतरत्र आलेलेच आहे. साराश, यत्कुढातून देहाची निर्मिती होणे, अगर भूगर्भातून सीता उत्पन्न होणे, म्हणजे महान योगीपुरुषाच्या केवळ संकल्पाने भौतिक कारणे एकत्र येऊन देह निर्माण होतो, त्याला स्त्रीपिंडाची आवश्यकता नाही, असेच मानले पाहिजे.

(मा. स. को. ४/४९८-९९, आधारारहित.)

९. एम्फीट्रीट (Amphitrite)

सागरदेवता पोसेडन याची ही सहचारी होय. काही ठिकाणी या देवतेचे पूजन 'नायडस' या जलदेवतेबरोबर होत असे, कारण ती मुद्रा एक जलदेवताच मानलेली होती. असे असले तरी काही ठिकाणी या देवतेला 'नायडस' या जलदेवतेची माता मानलेली आहे. पोसेडन देवाने दिला पळवून आणून आपल्या घरी जबरदस्तीने ठेवलेले होते, यामुळे ती त्याजवळ राहण्यास नाखूष होती. दुसरे कारण असे की, ही जरी पोसेडनजवळ खतव असली तरी पोसेडन हा चोरून हेकाटी

आणि स्कायला या दोघीची भेट घेत असे आणि अर्थात हे एम्फीट्रीटाला मान्य नव्हते. तेव्हा या सर्व घाटातून मुक्त होण्यासाठी एक दिवस ती पोसेडनच्या घाटातून पळून गेली आणि अँटलसच्या घरी नाऊन राहिली.

पण अँटलस आणि डेलफी याचे काही प्रेमसंबंध असल्याने डेलफीला तिचे येणे आवडले नाही. तेव्हा आपली सवत एम्फीट्रीट आणि अँटलस याचा काटा काढण्यासाठी, तिने एक जादूचे औषधी झाड त्यांच्या घातात टाकले. त्याचा परिणाम असा झाला की, ती दोघेही विद्रूप झाली. कमरेच्या वरील भाग राक्षसप्रमाणे तयार होऊन गळ्यात कुऱ्याच्या पट्ट्याप्रमाणे एक पट्टाही आला. खलाशी अथवा सागरावर काम करणाऱ्या लोकांना अँटलसचे हे रूप भयंकर घातून ते त्यापासून दूर राहू लागले. याप्रमाणे जलदेवता असूनही ती जलावर काम करणाऱ्या भक्तांना अंतरली.

१०. आटार गाटिस

ही मूळ सिरिअन संस्कृतीमधील एक देवता. कालांतराने ती ग्रीसमध्ये गेली म्हणून तिला डी, सिरिया, डी, असुरिया अशी नावे प्राप्त झाली. ह्या देवीचा एक ब्रॉन्झ घातूचा पुतळा रोममध्ये आहे व त्याची छायाचित्रे पुस्तकातून छापलेली आढळतात. ह्या पुतळ्याची बनावट फार प्राचीन नसावी असे तज्ज्ञांचे मत आहे. ही मूर्ति पाय जोडून उभी असून अंगावर बल्ले व मस्तकावर टोप आहे. गळ्यात अलंकार असून पायापासून छातीपर्यंत सर्व शरीर सर्पवेषित असे दाखविले आहे. मुळाचे सूक्ष्म अवलोकन केले तर एखाद्या विषयाच्या चिंतनात मग्न असलेले असे स्वरूप दिसते. अंभेदितासारखा कंपरपट्टा असून हातात राजदंड घेऊन ती सिंहासनावर उभी राहिलेली आहे (न्यूमन चित्र ५९, जेम्स पान १८४). ही सेमेटिक वंशाची फलोत्पादक देवता असावी असे दुसरे एक मत आहे. काही ठिकाणी तिचा उल्लेख व्हीनिस म्हणून केला जातो. काही ठिकाणी तिला अस्टाटॅचे स्वरूप मानतात; पण ते चूक असावे, असे वाटते. रोम व त्याच्या वसाहतीमध्ये ही देवी डी. सिरिया म्हणून पूजली जात असे. डेरॅसोटो हे ह्या देवीचेच स्वरूप होय. (वेबस्टर डिक्शनरी)

११. एलेथिया (Eleithya)

सृष्टिकर्ता झ्यूस व हिरादेवी याच्या संबंधातून या देवीचा जन्म झालेला आहे. यासंबंधीची पौराणिक कथा अशी की, एके काळी अर्कॅडिअन जमात ऑलिफियावर स्वारी करण्याच्या विचारात होती. ऑलिफियाच्या रक्षणासाठी एलिन जमात तयारी करीत असताना एक स्त्री अकस्मात त्याच्यामध्ये प्रगट झाली आणि

त्या पुढारी लोकांना म्हणाली, "दृष्टान्ताप्रमाणे हे मूल मी तुमच्या स्वाधीन करू इच्छिते, कारण प्रत्यक्ष युद्धाच्या वेळी याचा तुम्हाला चांगला उपयोग होईल." त्यांनी मुलाचा स्वीकार केला व चाई गुप्त झाली.

प्रत्यक्ष लढाई चालू झाल्यावर युद्धातील म्होरक्यांनी त्या मुलाला उघड्या-नागद्वारा स्थितीत एका गाडीत ठेवले आणि आपल्यावरोबर घेतले. शत्रुपक्षाची चढाई सुरू होताच या मुलाने एक महाभयंकर सर्पाचे रूप धारण करून शत्रु-सैन्यात शिरकाव करताच सर्व सैन्याची दाणादाण उडाली. एवढे दैवीसामर्थ्य पाठीशी असल्यावर एलिन सैन्याला जोर चढला आणि त्याने शत्रुसैन्याचा पाठलाग करून त्याचा पूर्ण पराजय केला. त्वरितच तो सर्प अंतरधानं पावला.

ज्या ठिकाणी तो अंतरधानं पावला, त्या ठिकाणी त्याची स्मृति म्हणून एक मंदिर उभारण्यात आले आणि देवताच्या मूर्तीचे नाव सोसी पॅलिस् (राज्याचे रक्षण करणारा देव) असे ठेवण्यात आले. तसेच त्या मंदिरात ऐलिथिया देवीचा पुतळाही उभारण्यात आला. कारण याच देवीने त्या मुलाला जन्म दिलेला होता, आणि स्त्रीरूपाने एलिन जमातीला अर्पण केलेला होता. असे मानले जाते की, ही कथा ग्रीक पुराणात श्रीटनमधून आलेली असावी. कारण त्या देशात लुसिना (Lucina) नावाची बालरक्षक देवता होती.

१२. कलिस्टो (Calisto)

ही एक प्राचीन ग्रीक देवता आहे. या देवीच्या संघात 'ओव्हिड' ग्रंथकार म्हणतो की, मुष्टिकर्त्या झ्यूसने या देवीवर प्रेम केले पण फसवून केले. तो स्वतः आर्टिमिस देवतेचे स्वरूप घेऊन तिच्याजवळ रहात असताना एके वेळी दोघांनी एकत्र स्नान केले असता, कलिस्टो गर्भवती राहिली. खऱ्या आर्टिमिस देवीला आपल्या पतीचे हे कृत्य समजताच, सवतीमत्तरामुळे तिने कलिस्टोची हकालपट्टी केली. कालांतराने तिला पुत्र झाला. त्याचे नाव अरकस ठेवण्यात आले आणि पुढे हाच अर्कॅडियन वंशाचा मूळपुरुष बनला.

हिरा देवीला झ्यूसचे हे कृत्य समजताच, तिने कलिस्टोचे रूपांतर एका अस्वलिणीमध्ये केले. त्या स्वरूपात तिने पंधरा वर्षांचा काळ काढल्यावर, एके दिवशी तिचा मुलगा अरकस हा शिकारीसाठी फिरत असताना (त्या स्वरूपात मातेला न ओळखल्यामुळे) तिच्यावर बाण सोडणार, इतक्यात झ्यूसने स्वर्गातून दोघांनाही वर उचलून घेतले आणि अंतरिक्षामध्ये अदृश्यपद दिले. तोच उरी मेजर (uraj majar) हा तारकासमूह होय.

याप्रमाणे कलिटो देवीचे भूमीवरून उच्चाटन झाल्यावर, आर्टिमिस देवीने क्रिमियामधील तौराय प्रांताच्या लोकांना स्फूर्ती देऊन तिची मूर्ति तेथे स्थापन करविली आणि त्यांची ती प्रमुख देवताही बनली. अस्वलिणीच्या स्वरूपात तिचे स्वर्गारोहण झाले असल्याने तिचे पूजनही साधारणतः रानटी पद्धतीनेच होत असे. तिला नरवलीही अर्पण करीत असत. या देवतेचा भाऊ तिला भेटण्यासाठी आला असता गावकऱ्यांनी त्याला पकडून, बळी देण्यासाठी तिजपुढे आणला, पण नंतर ओळख पटून देवीनेच त्याची सुटका केली. कालांतराने ग्रीसमध्येही या देवीचे पूजन प्रचारात आले.

१३. किविली (Kybele)

या देवतेचा जन्म भारतीय संस्कृतीमधील सीतादेवीप्रमाणे भूमीमधून झाला. या देवीला कोणी अगदिस्तीस असेही म्हणतात. ती ज्या वेळी भूमीतून वर आली, तेव्हा तिचे स्त्री वा पुरुष स्वरूप ठरविता येईना. शेवटी देवांनी दक्षक्रिया करून तिचे स्त्रीरूप कायम ठेवले आणि पुरुषस्वरूप काढून टाकले.

या देवतेचा पुजारी नपुसक वर्गातील असतो. त्याचे कारण असे की, देवांनी जो पुरुषभाग काढून टाकून दिला होता, त्यामधून उत्तम वदाम वृक्ष तयार झाला. सगरीस नदीची कन्या नाना हिने त्या वृक्षाचा सुवासिक मोहर तोडून आनंदाने आपल्या वक्षःस्थळाजवळ धरला. पण स्वमत्कार असा झाला की, काही वेळाने त्या मोहराचे रूपांतर एका सुंदर मुलामध्ये झाले. पण हे मूल पाहताच नाना दचकली आणि हे लपडे आपल्या गळ्याला लागेल, या समजूतीमुळे तिने त्याला खाली टाकून दिले. नंतर एका बोकडाने त्या मुलाचे पालनपोषण केले. या मुलाचे नाव अँटिस असे ठेवण्यात आले.

किविलादेवीला हा मुलगा पाहताच मोह उत्पन्न झाला आणि त्याच्या ठिकाणी ती अजानामुळे अनुरक्त झाली. पण अँटिस प्रेमसंबंधाला तयार होईना. याचे खरे कारण असे होते की, अँटिसचे प्रेम दुसऱ्याच एका मुलीवर जडलेले होते. शेवटी हृत्प्रयत्नाने तो बंद होत नाही असे पाहून, किविली देवीने त्याला वेडा बनविले. आपणाला पाहिजे ती स्त्री न मिळाल्यामुळे आणि वेडेपणाच्या लहरीमुळे त्याने स्वतः पुरुषलिंग ठेचून टाकले व नपुसक बनला. त्याच स्थितीत तो मरणही पावला.

कालांतराने किविली देवीला आपल्या कृतीचा पश्चात्ताप झाला आणि ती झ्यूसला शरण गेली. झ्यूसने तिला वरदान दिले की, अँटिसचे शरीर नाश पावणार नाही, त्याचा केशकलाप वाढत राहील व बोटे हलत राहतील, पण

तो पूर्ण पुरुषस्वभावात असणार नाही. त्याला सदैव पाहण्याचे भाग्य देवीला लाभेल, त्याची बोटे तिच्या शरीरावरून फिरतील, पण ती पुरुषाची असणार नाहीत. यामुळेच की काय, किविली देवीचा पुजारी नपुंसक वर्गातील असतो.

एके काळी फ्रिजिया, किडिया आणि मिसिया या प्रदेशात या देवतेचे फार प्राबल्य होते. काळांतराने ग्रीक लोकांनी या देवीला क्रीट बेटातील हिआ देवीप्रमाणे मानल्यामुळे हिला 'हिआ किविली' असे जोडनाव प्राप्त झाले. सर्व देवतांची माता म्हणून या देवीला फार मान होता. सनपूर्व २०४ व्या वर्षी, रोमन लोकांनी आशियामायनरमधून हिला आपल्या देशात नेली. आशिया मायनरमधील फ्रिजियन लोकांची ही प्रमुख देवता होती, तिला ते अम्मा म्हणजे माता असे म्हणत. पेरिसस शहराजवळ मोंट अगडसच्या पायथ्याशी, या देवतेचे मोठे मंदिर असून, तिच्या सेवेला अनेक पुजारी असत.

१४. फार्ना (Carna)

ही देवता आपल्या प्रियकराला पसविण्यात फार तरवेज होती. एखादा नवीन प्रियकर भेटला म्हणजे त्याला भेट देण्यासाठी ती एका गुहेची जागा दाखवी आणि त्याला पुढे पाठवून देई. पण प्रियकर त्या दिशेला निघाला म्हणजे आपण मात्र मागच्या मागे पळून जात असे. जानूस या प्रियकराच्या बाबतीत मात्र तिची ही मात्रा चालली नाही, कारण जानूसला दोन मस्तके असल्याने मागचेपुढचे त्याला पाहता येत असे. या दोघांचे सवध जुळल्यावर, जानूसने तिला एक दैवी शक्ति दिली, ज्याच्या योगाने ती वटवाघुळप्रमाणे पाठलाग करणारा प्राणी स्ट्रिज (Strige) याजबरोबर मुकाबला करून, अलवेनिआच्या राजपुत्राचा प्राण वाचवू शकली.

एकदा रोम शहरावर सार्वीन लोकांनी हल्ला केल्यावर, जानूसने शत्रूच्या मार्गात अनेक गरम पाण्याचे फवारे उत्पन्न करून त्याचा मार्ग रोखून धरला. यामुळेच की काय, सांप्रतही रोम शहराच्या एका भागाला "जानूस दरवाजा" म्हणतात. प्राचीन काळी या भागात गरम पाण्याचे हारेही होते. त्यावरून ही कथा आली असावी. दिनांक १ जून रोजी या देवतेचा उत्सव साजरा केला जातो.

१५. फाकस (Cacas)

काकस आणि त्याची बहीण काफा या दोन्ही अग्निदेवता होत. प्रत्येक घरी यांचे पूजन होत असे. अग्नेटाईन पर्वतावर एक गुहा असून, मंदिराप्रत जाण्यासाठी खडकातूनच एक दादर खोदलेले आहे. या ठिकाणी या देवतांची

पूजा मंदिरात होत असे. काळांतराने या देवीचे रूपांतर व्हेस्टा (Vesta) नावामध्ये झाले.

या देवतेसंबंधी अशी कथा प्रचलित आहे की, मंदिरातील अग्निकुंड विझले असता, ते देवीच्याच अशुद्ध वर्तनामुळे विझले अशी शंका भक्तांना आली. वास्तविक यशकुंडाचे रक्षण करण्यासाठी जी नवशिकी पुजारीण नेमलेली होती, तिच्या हलगर्जीपणामुळे ते कुंड विझलेले होते. भक्तांनी देवीला विनंती करून ते यशकुंड पुन्हा प्रज्वलित करून आपला प्रभाव दाखवावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली. देवी भक्तांच्या हाकेला जागली आणि आपले अंगावरील देशमीवस्त्र अग्निकुंडात फेकून, अग्नि प्रज्वलित केला. भक्तांची शंका निरसन झाली आणि भक्तिभाव अधिक वाढीस लागला. या देवीचे वाहन गर्दभ आहे, त्याचे कारण असे देतात की, एके वेळी प्रियापोस नावाच्या माणसाला ही देवता गाढ झोपलेली आहे असे वाटून, तिला शिलभ्रष्ट करण्यास तो उद्युक्त झाला. त्याच वेळी मंदिरात एक गाढव उभे होते, त्याने हा प्रकार पाहताच, मोठ्याने भोकाड पसरले, देवता जागृत झाली आणि अतिप्रसंग टळला. गाढवाच्या या उपकाराबद्दल देवीने त्याला आपले वाहन बनविले आणि श्रेष्ठता वाढविली.

१६. कोरा (Kora)

ही डिमिटर देवतेची मुलगी. ती वयात आल्यावर सिसली येथील फुल-बागेत फुले तोडीत असताना, प्लूटो तेथे आला आणि तिला पाताळात पळवून घेऊन गेला. मुलगी नाहीशी झाल्यावर आईला वाईट वाटले. शोध घेता घेता पाताळातील पूर्ण अंधारात तिने मुलीला हाक मारली. त्यानरोबर त्या मर्त्य लोकांचा स्फोट झाला आणि पलिते पेटवावेत त्याप्रमाणे खूप प्रकाश पडला. आतून मोठा आवाज झाला “देवीला मुलगा झाला आहे.” पुन्हा एकदा प्रकाश पडला. सूर्य लोक ह्याचा हेतुार्थ असा घेतात की, मुलगी वयात आल्यावर पतीबरोबर सासरी गेली, तिला मूल झाले आणि तीही आई झाली. मुलीचा शोध लागल्यावर डिमिटरने तिला आपल्या घरी आणले (न्यूमन पा. ३१८।१९). कोरा व परसेफोन ह्या सर्वांचे एकत्रीकरण त्यांनी इस्टार ह्या देवीमध्ये केले. सुमेरियन इनान ह्या देवीचे मंदिर एरन्च् येथे होते. म्हणून ह्या देवीला एरन्ची इस्टार असे संबोधू लागले. उत्तर बॉविलोनमधीन अगडे (Agade) अथवा अक्कडमधील सुमेरियन देवता अनुनित, त्या देवीला अक्कडची इस्टार म्हणू लागले. तसेच निपूरमधील ह्या मूर्तीला निपूरची इस्टार असे नाव पडले. असिरियाची राजधानी असूर शहरी होती. तेथे ह्या देवीची पूजा होई. म्हणून तिला असूरची इस्टार म्हणत. अरबेला येथे ह्या देवीची पूजा होई, म्हणून तिला अरबेला नाव प्राप्त झाले. वर म्हटल्याप्रमाणे

यश बदलल्याने ज्या देवतांचे महत्त्व कमी झाले. अग्रापैकी एक उदाहरण म्हणून गुला 'बुद्धिदेवता' ह्या देवीचे देता येईल. इस्टार देवीचा लौकिक व इश्रत वाढली तरी गुलादेवी तशीच राहिली; आणि तिने कनिष्ठ कार्य म्हणजे रोगराईचे निर्मूलन करणे हे हाती घेतले. पण ह्यामुळे तिची पातळी खाली आली. (शा. मो. २, २१६ व जेम्स को. ७/४३४)

अनेक ठिकाणच्या उत्खननात ह्या देवीचे अवशेष सापडले आहेत. रोमन बादशहा गार्डिअन (३ रा) ह्याच्या वेळची काही नाणी सापडली आहेत. त्या नाण्यावर ह्या देवतेचे चित्र असून तिच्याजवळ एक मुलगी उभी आहे. त्या दोघांच्या मागून धान्याची लोंबरे वर येत आहेत असे दाखविले असून पुजारी तिच्यापुढे हात पसरून उभा आहे. हे चित्र अक्रेडिअन संस्कृतीमधील आहे. ह्या देवीचे पाताळरूप म्हणून विंचूचे रूप दाखवितात (न्यूमन पा. २१६). मेसापोटेमिया येथे ही भूमिमाता मानली गेली आहे, कारण ती पृथ्वीवरील चारी ऋतूमध्ये वावरत असल्याने भूमीतून वर येणे, फलोत्पादन करणे, उष्ण ऋतूत पाळापाचोळा खाली पाडून त्याचा नाश करणे आणि नवीन उत्पत्ति करणे ह्या कारणास्तव तिला भूमिमाता म्हटले आहे (इ. ओ. जेम्स पा. २३३). ही पूर्वाची जलदेवता मानली गेली असून नामू व इस्टार ह्यांनी 'अनु' व 'की' ह्यांना जन्म दिला. नंतर 'की' - 'एनलिल' ह्यांच्या संयोगाने 'नाना' ही चंद्र देवता उत्पन्न झाली अशा रीतीने अनु + एनलिन + एनकी ह्या तीन देवतांची त्रिमूर्ति तयार झाली (जेम्स पा. २३४).

ह्या देवता म्हणजे मातृदेवतांचे संपूर्ण स्वरूप मानावयास पाहिजे, वर सांगितलेच आहे की, असिरियामध्ये ह्या देवीचे प्रसुर स्नान होते. व्हीनसबरोबर तिचा संबंध होता. कोणी असे मानतात की, दोन्ही देवता एकच होत. कारण परसेफोनचे लग्न प्लूटोबरोबर त्याच रीतीने झालेले आहे. पण बेरनेरच्या मताप्रमाणे परसेफोन ही सेरेज्ची मुलगी होय, इतकाच फरक आहे. कोरा ही हेडस्ची सम्राज्ञी होती (जेम्स पा १५४). ग्रीसमधील एका चित्रात ह्या देवीचे सुंदर चित्र रेखाटले आहे. दोन्ही हात जोडलेले, मस्तकावर मोगल बादशहासारखे पागोटे, त्याच्यावर तुरा, दोन्ही बाजूंना दोन माणसे हातात काही धेऊन उभी आहेत, असा देखावा आहे. ज्या ठिकाणी डिमिटर व कोरा ह्यांची चित्रे एकत्र आहेत, त्यांत आई कोण व मुलगी कोण हे ओळखणे जड जाते. ज्या स्वरूपाच्या हातात पळ आहे ती आई व फूल आहे ती मुलगी असे समजतात.

१७. गौरगन

ग्रीक पुराणातील ह्या तीन बहिणी स्थेनो, मेडुसा आणि मुराने होत. फोरकस व कीटा ह्यांच्या ह्या मुली. त्यांची शरीरे अभेद्य पापुद्यांनी झाकलेली असून त्यांचा केशकलाप सर्पांनी वेष्टित आहे. ह्या तीन बहिणींमध्ये फक्त एकच नेत्र असल्याने ज्या माणसावर त्यांची दृष्टी पडेल, त्याला त्या दगड बनवू शकत असत. किंबहुना असेही म्हणता येईल की, त्यांच्या अत्यंत उग्र व भिचित्र स्वरूपाकडे पाहताच मनुष्य दगडासारखा थिजून जात असे (वेव्हर-वेरनेर). त्या मृतांच्या जगताच्या व दुष्ट दैवगतीच्या अधिष्ठात्री देवता मानल्या आहेत. इनोदिया देवीप्रमाणे ती चव्हाट्यावरील देवता होय. हेकेटीप्रमाणे नेशपाश सर्पवेष्टित अशी चंद्रदेवता होय. ज्याप्रमाणे आर्दिमिस ह्या शिकारी देवतेला घेरून टाकीत, त्याप्रमाणे अनेक कृत्या ह्या देवीला वेढीत असत. कुत्रा हा तिचा आवडता प्राणी. तो रात्रभर ओरडणारा, मार्गदर्शक आणि ग्रीस व इजिप्तमधील समजुतीप्रमाणे तो मृतांचा सोबती होय. (जेम्स पा. १७०). [भारतीय पुराणप्रमाणे धर्मराजावरोवरही एक कुत्रा स्वर्गाच्या वाटेचा मार्गदर्शक अगर सोबती होता].

ग्रीक पुराणात अशी कथा आहे की, पॅरिसस नावाच्या योद्ध्याने या राक्षसिणीवर हल्ला चढवून, तिचे शीर घडापासून वेगळे केले. तिच्या शरीरातून जो रक्ताचा पाट बाहेला तो समुद्राच्या पाण्यात गेला. सागरदेवता नेपच्यून याने त्या रक्तमिश्रित पाण्यापासून चांदी आणि यामू मिसळून पंख असलेला पॅगॅसस नावाचा घोडा उत्पन्न केला. हा घोडा पुढे अति यत्नवान व तेजस्वी झाल्याने त्याला तारा-मंडलात स्थान मिळाले. पूर्वा-भाद्रपदा व उत्तरा-भाद्रपदा नक्षत्र-समूहाला भारतीयानी महाश्व संशोधिले आहे, तो हाच तारासमूह होय. देव्यानी, शर्मिष्ठा तारेही जवळच आहेत. भारतीय पुराणात, समुद्रमंथनाच्या वेळी सात डोकी असलेल्या घोड्याची प्राप्ती झाली असे सांगितले आहे, ते याच संदर्भात असावे.

या देवीची जी प्रतीके उपलब्ध झालेली आहेत, ती पण फार गमतीदार आहेत. इ. स. पूर्व ६०० वर्षांचा एक पुतळा कोरून येथे मिळाला आहे. त्याचे स्वरूप अतिशय मन्य व उग्र असून बटबटीत डोळे, पसरलेले विक्राळ मुख, जोरजोराने चालताना पडावीत तशी लांब पावले, कमरेभोवती झगा व त्यावर तीन सर्पांचे वेष्टण, तसेच गळ्याभोवती सर्प असे रूप आहे (न्यूमन चित्र ७०). दुसऱ्या एका छायाचित्रात ती पाय पसरून बसलेली असून योनीभाग प्रासुर्याने समोर दर्शित करीत आहे. विवस्त्र, दोन्ही बाजूंना सिंहाची नरडी हातानी धरलेली, शरीराला सर्पांचे वेष्टण, घोडा-बगळा इत्यादि प्राणी जवळ दाळगणारी असे शूर

रूप दाखविले आहे (न्यूमन चि. ८०). आणखी एका चित्रात तिच्या मुखाचा एक भव्य दिवा केला असून त्याच्या पाळ्याला सोळा घाती लावण्याची सोय सोळा मुखांनी केली आहे. दिवा उत्तम मणीदार असून इसवी सनाच्या सुरवातीच्या काळाचा इट्रिशामधील ब्रॉझ घातूचा असावा (न्यूमन चि. १००). दाताचे सुळे, बाहेर लोंबत असलेली जिब्डा, योनीभागाचे विदारक दृश्य, दाढीचे केस वाढलेली व सर्पवेष्टित शरीर असे रूप पाहिले असता लोकांना लांबूनच भीति न वाटली तरच नवल म्हणावयाचे (न्यूमन चि. १७०).

१८. डिडो (Dido)

डिडो व अना या इटालियन देवता होत. डिडो ही फोनीशियानून इटलीमध्ये आली, तर अना ही सेमेटिक वंशातून आली. डिडोही एलिस या नावानेही ओळखली जाते, पण एलिस हे नावही सेमेटिकच आहे. डिडो आणि तिचा प्रियकर यांनी प्रार्थना करून परमेश्वराकडून एक बैलाचे कातडे भूमीवर अंथरून जेवढी जागा व्यापली जाईल, तेवढी मागून घेतली आणि त्यावर एक किड्डा बांधून त्यामध्ये ती सुखाने रहात होती. अनादेवी फिरत-फिरत तेथे आली आणि त्यांच्याच आश्रयाने राहू लागली. डिडोला अनाच्या वर्तणुकीचा संशय आल्याने व तिचा सवतीमत्सर जागा झाल्याने तिच्याविरुद्ध तिने कारस्थाने सुरू केली, डिडोच्या प्रासाला कंटाळून तेथून ती निघून नदीदेवता न्यूमिस याच्या आश्रयाला गेली.

घीसमधील विख्यात ट्रॉजनचे युद्ध सनपूर्व ११९० साली झाले असून त्यानंतर सुमारे चारशे वर्षांनी रोम शहराची स्थापना झालेली आहे.

१९. डायोनी (Dione)

डायोनी नावाची श्यूसची एक सहचरी होती. जॅम्नोदिता देवीचेच हे स्वरूप असावे असे मानले जाते. डोडोना शहरी या देवतेचे पूजन होत असे. भूदेवतेचे एक स्वरूप मानले जात असे. काळांतराने श्यूस आणि हिरादेवी यांचे प्रेमसंबंध अधिक वाढल्यावर या देवतेचे महत्त्व कमी झाले.

२०. डायनादेवी

इटली देशात अल्बन डोंगराच्या रांगेत नेमी नावाचे एक सुंदर, रम्य असे सरोवर असून त्याच्या उत्तर बाजूला एका वुटलेल्या डोंगराच्या कड्याच्या पायथ्याशी या देवीचे एक स्थान आहे. नेमी नावाचे एक गावही साप्रत आहे. आरंभतातील सर्व प्रदेश घनदाट अरण्याने वेष्टिलेला होता, यास्तव त्याला 'डायनोदेवीचे जंगल' असेच नामाभिधान प्राप्त झालेले होते.

या छोट्याशा मदिराला एक पुजारी असे, पण ते पुजारीपण मिळविण्यास एक आगळीच कृती त्याला करावी लागे. अर्थात ही फार प्राचीन काळची गोष्ट आहे. देवीच्या पूजेशिवाय, रात्रदिवस, जंगलातून, झाडाझुडपातून, हाती शस्त्र घेऊन त्याला सतत हिंडावे लागे, देवीचे व स्वतःचे रक्षण करावे लागे. तो जर गाफील राहिला तर देवीचे पुजारीपण घेऊ इच्छिणारा दुसरा कोणी उमेदवार त्याचा खून केव्हा करील आणि पुजारीपण बळकावील याचा नेम नसे. याच एका रीतीने दुसरा कोणी पुजारीपण मिळवू शके. जाणकारांच्या मताप्रमाणे ही परिस्थिती मुमारे अडीच हजार वर्षांपूर्वीची असावी.

डायना देवतेचे स्थान वन्य प्रदेशांतच असल्याने ती वृक्षवल्ली, रानटी पशुपक्षी यांची देवता मानली गेली तर नवल कसले ! तेव्हा ज्या वस्तूवर तिचा ताबा चालतो, ती वस्तू कोणाला पाहिजे असेल तर तिची आगावू परवानगी घ्यावयास पाहिजे. यास्तव त्या अरण्यातील नंतर पर्यायाने इतरही अरण्यातील जनावरांची शिकार करण्यापूर्वी, देवतेची आगावू परवानगी घेण्याची प्रथा रुढ झाली. परवानगी मागताना ते प्रार्थना करीत, “एखादी मनासारखी शिकार लवकर मिळावी, फार वेळ शोधण्यात जाऊ नये अगर वाट पाहण्यास लागू नये. मी चालत असलेल्या रस्त्यावरच ती मिळावी म्हणजे मी उत्तम रीतीने पूजन करून तुम्ही सेवाचाकरी करीन.” ही रुढी या देशात होती, तशी सुमानामध्येही होती. जंगलरक्षक देवाला ते गायो (Gayos) म्हणत. शिकारी या देवासमोर सुपारी ठेवून एका ठराविक पद्धतीने तिची दोन शकले करी व प्रार्थना करी की, उत्तम शिकार मला मिळावी. केल्टिक जमात याप्रमाणे वर्षातून एकदा आर्टिमिस देवीला बळी देऊन सततची परवानगी काढून ठेवीत. (भारत अगर अन्य देशातही हीच रुढी आजही आचरणात येते. यावरून मानवस्वभाव सर्वत्र सारखाच कसा असतो हे उत्तमपणे समजते.)

प्रजोत्पादन अथवा फलोत्पादन याला ही देवता सहाय्यकर्ती मानली असल्यामुळे हिला पुरुषजोडीदार असला पाहिजे, या समजुतीमधून वीरवायस (Virbus) याची स्थापना तेथे करण्यात आली. स्त्रीशक्तीला पुरुषशक्तीची नेहमीच आवश्यकता असते. मानवी प्रजोत्पादनाला जसा विवाह-समारंभ घडवून आणतात, तद्वत् यांचा विवाह समारंभ घडवून आणला जात असे आणि कालांतराने देवताचे प्रतीक म्हणून कुमार-कुमारींचा विवाह त्या समयी घडवून आणले जाऊ लागले.

वॅवीलोनियन संस्कृतीमधील बेल हा प्रमुख देव होय. त्याचे मंदिर उंचावर असे आणि रात्री मदिरात राहण्यास कोणाला परवानगी नसे. देवाची मूर्तीही

काही वेळा नसे. या देवाच्या वार्षिक विवाहान्या दिवशी तेथील पुजान्याने निवडलेली एक सुंदर मुलगी रात्र मंदिरात एकटी ठेवीत. त्यांची अशी धर्मा होती की, रात्री बेलदेव तेथे येऊन तिचा उपभोग घेईल.

अयेन्समध्ये डायोनिस देवाचा विवाह तेथील राणीवरोवर लावीत असत, पण विवाह सोहळ्याची संपूर्णता येण्यासाठी देवाची मूर्ति उभी करीत अगर देवाच्या प्रतीकासाठी एकादा भक्त उभा करीत. यासंबंधी माहिती उपलब्ध नाही. आकाशदेवता झ्यूस याचा विवाह धन्यदेवता डिमिटरवरोवर घडवून आणीत, भारतामध्ये बंगालमधील ओरियन जमात याप्रमाणे सूर्यदेवता धर्मी आणि भूदेवता यांचा विवाह साळवूध कुलानी बहरला म्हणजे घडवून आणीत, जमातीचा धर्मगुरू आणि त्यांची पत्नी यांचाच तो विवाह असे. राणेपिणे, धार्मिक विधी व विवाह-सोहळा सर्व घडवून आणीत. या सर्वांच्या मागे पवित्र कल्पना इतकीच की, देवतांचा विवाह घडवून आणला म्हणजे फलौत्पादन व प्रजोत्पादन उत्तमरीतीने होऊन, मानव सुखी राईल. शंकर-पार्वती अगर राम-सीता विवाह आजही भारतामध्ये अनेक गावी दरवर्षी लावण्यात येतात.

पण बोथिशिया (Boeotia) देशातील हा एक समारंभ पहा. तेथील प्लॉटाई (Plotea) प्रांतात काही ५-७ वर्षांच्या क्रमाने लहान डिडाला (Little Deada) या देवीचा उत्सव व लग्न-समारंभ करीत. प्रत्येक वेळी पवित्र वृक्ष पाझन, त्यामधून देवतेची मूर्ति तयार करून मिरवणुकीने असोपस नदीपर्यंत वाजतगाजत मिरवणुकीने नेत. विवाह होई आणि शहरात परत आणून ठेवीत. साठ वर्षांनी अशा १४ मूर्ति जमल्या म्हणजे मोठा उत्सव करून या १४ मूर्ति लाकडाच्या ताटीवर ठेवून असोपस नदीवर नेत. तेथून मिरवणुकीने विषेरन पर्वतमाथ्यावर नेऊन त्याचे दहन करीत. झ्यूस आणि हिरा यांच्या विवाह-समारंभाच्या वेळी हिरा देवीची मूर्ति ओक लाकडाची असे. त्यातूनच ही रुढी उद्भवली असावी.

ही झ्युपिटर व लॅटोना यांची मुलगी. मूळची ही इटालियन देवता. रोम प्रांतात सर्व ठिकाणी ह्या देवीची उपासना होत असे. अत्यंत पर्वतावरील सरोवराच्या काठी एका लहानशा झुडुपात ह्या देवीचे मूळ स्थान होते. वनदेवता आणि प्रसूतिसमयीची मदतगार म्हणून ह्या देवतेची पूजा होई. इगोरिया व झॅर्बुस ह्या दुसऱ्या दोन जलदेवता तिच्या सख्या होत्या. टारकिसने ह्या देवीची मूर्ति आणि पूजा प्रथम रोम शहरात आणली. पुढे इ. स. पूर्व ३९९ वर्षांच्या सुमारास ग्रीक देवता अपोलो व आर्टिमिस ह्यांचे आगमन जेव्हा रोममध्ये झाले, तेव्हा लोक ह्या देवीलाच आर्टिमिससमान मानू लागले. आर्टिमिस ही मूळ

शिकारदेवता आणि त्यामुळे डायनासुद्धा शिकारी पोषाखात मिरवू लागली. कालांतराने डायना-इफेसर व डायना-क्रॉसवेज अशी नावे तिला मिळाली.

(वेबस्टर डिक्शनरी)

उत्खननात ह्या देवीची जी चित्रे मिळाली आहेत त्यांची स्वरूपे पाहू. रोमन नाण्यांवर डायना अगर रोमा देवीची रथात बसलेली चित्रे आहेत (ज्ञा० को० न/१६७). इ. स. पूर्व २००० वर्षांचा ब्रॉझचा एक पुतळा रोममध्ये आढळून आला आहे. त्यामध्ये ह्या देवीचे भव्य स्वरूप मातृशक्तिरूप दाखविले आहे. पायघोळ झग्यावर चालपासून वरपर्यंत अनेक पशु-पक्षी दाखविले. असून वक्षस्थळावरील अनेक स्तनांपांनी ती सर्वांचे पोषण करते असे भासविले आहे. तिच्या मस्तकावर क्रिरीट आहे. ह्या देवीला इफिससची डायना असे म्हणतात (न्यूमन चि. १५). रोममधील ह्या देवीच्या पाषाणाच्या पुतळ्याला दोन हात दाखविले असून उजव्या हातात पलिता आहे, अंगात झगा आहे, असे साधारणपणे आधुनिक धर्तीचे स्वरूप आहे (न्यूमन चि० १६०). अशा रीतीने शिकार, लग्नसंस्था, पावित्र्य, प्राण्यांची राणी व अधिष्ठात्री देवता असे ह्या देवीचे स्वरूप आहे.

२१. डिमिटर

इजिप्तमधील देव म्हीआ (सूर्य) आणि क्रोनोस ह्यांची मुलगी. कोरा कर्क परसोफोन ह्यांची माता. इ. स. पूर्व ७०० वर्षे होमरचे जे काव्य प्रसिद्ध झाले आहे त्यामध्ये ह्या देवीचा उल्लेख आहे. ही ग्रीक लोकांची धान्य, भाजीपाला, पळफळावळ देणारी देवता मानली गेली आहे (इ. जो. जेम्स पान १५६). इल्युशियन पुराणात असे वर्णन आहे की, हेडस् ह्याने तिची मुलगी पळविली. त्या रागाने तिने सर्व पृथ्वी उजाड करून टाकली; पण इतरांच्या मदतीने मुलगी जेव्हा परत आली तेव्हा तिने असे ठरविले की, वर्षातून $\frac{1}{3}$ काळ आईजवळ घालवावा. ह्या ठरावानंतर ती पुन्हा धान्य पिकवू लागली. ह्या कारणास्तव तिला शेतकी व वैवाहिक संस्थेची देवता मानू लागले. (वेबस्टर डिक्शनरी)

उत्खननात जी छायाचित्रे उपलब्ध झाली आहेत त्याचाही विचार करण्यासारखा आहे. इ. स. पूर्व ५०० वर्षांचे जे दगडी व संगमरवरी पुतळे ह्या देवीचे आढळले आहेत त्यांमध्ये आई व मुलगी ही नेहमी एकत्र दाखविली आहेत. स्वरूपे ओवडधोवड असून काही ठिकाणी हातात पेटलेले पलिते अगर लांब काठी दाखविली आहे. विकास-विस्तारकार्यात ह्या देवतेचे कार्य मोडते.

ह्या देवीला हुकर यळी देत असत (न्यूनन चि. १४७, ४८, ४९). धान्य उत्पन्न करणारी, सर्पवंशाशी संबंध असलेली, हाती गुलाबाचे फूल धेतलेली असे रूप काही ठिकाणी दाखवितात. ती मधमाश्यासारखी शुद्ध व पवित्र असल्याने ह्या देवीची पुजारीणसुद्धा कुमारी असावी लागते. आई व मुलांचे प्रेमाचे नाते व्यक्त करणारी, आध्यात्मिक उन्नति दाखविणाऱ्या देवतांन्यापैकी एक असे हे स्वरूप आहे. डिमिटर देवीच्या उपासक म्हणून वृद्ध स्त्रिया तर कोरा देवीच्या उपासक तरुण मुली, जविविहित स्त्रिया असतात. स्वर्ग, पाताळ, पृथ्वी ह्यांची देवता असल्याने ती एक आद्यशक्ति मानली गेली आहे (जेम्स पा. ३०७, ३१०).

२२. डी मात्रेस

ही केल्टिक व जर्मन प्रदेशातील देवता. ह्या देवीला मात्रोनी, मात्रेस, मात्री, मात्रवस, मातर, मात्रा असे संबोधतात. माता म्हणजे आई ह्या शब्दाचीच ही सर्वे रूपे आहेत हे उघड आहे. विबहुना आर्यांचा मूळ शब्द मातृ हाच त्यांनी कायम ठेवला आहे. (वेरेनेर)

२३. जुनो (Juno)

ही रानी व आप्त यांची कन्या असून ज्युपिटरची भगिनी व भाव्या होय. प्लेटो व नेपच्यून ही तिची भावंडे असून ही सर्व देवतांची राणी समजली जाते.

अथेना देवीचा जन्म वडिलाशिवाय झाला हे तिला आवडले नाही. आपणही असा काही जन्माच्या बाबतीत अद्भुत चमत्कार करावा आणि प्रसिद्धीला यावे अशी तिची अंतरीची इच्छा. फ्लेरा देवीला तिची मैत्रीण पुष्पाने काही सांगितले. व तिला एक दिव्य पुष्प दिले, त्याच्या स्पर्शानेच ती गरोदर झाली, आणि कालांतराने तिला मुलगा झाला, तोच मार्स (Mars) होय.

या देवीचे स्वरूप दाखविताना सुवर्णाचे सिंहासन, हातात सुवर्णाचा राजदंड, त्यावर कोकीळ पक्षी आणि मागील बाजूस मयूर असे दाखवितात. जन्म, विवाहसंस्था यांची ही अधिष्ठात्री असल्याने, स्त्रीवर्गाचे ती उपास्य देवता बनलेली आहे. स्त्री वर्गाचे रक्षण करणे हा या देवतेचा प्रमुख गुण आहे. या देवीची वार्षिक यात्रा मार्च महिन्यात मानोल्या गावी भरते.

२४. नायडस (Naiads)

भारतीय संस्कृतीमध्ये सात अप्सरा या जलदेवता म्हणून दाखविलेल्या आहेत, त्यापैकीच हा प्रकार आहे. या देवतांचे राहण्याचे ठिकाण म्हणजे सार्वजनिक पाणवटे, तळी, विहिरी, नदी इ० जलाशय होत.

या देवता दिसण्यात स्वरूपसुंदर असून, नृत्यसंगीतात तरबेज व शौकीन आहेत. त्यांची वैषयिक इच्छा प्रबळ असल्याने, तरुण मुलीप्रमाणे पुन्हा पुन्हा प्रकट होऊन इच्छापूर्तीसाठी तरुणांना शोधित असतात. ह्या स्वरूपात त्या भविष्यकथनही करतात आणि साहजिकच जे तरुण भविष्याच्या मागे लागलेले असतात, त्यांना त्या आकर्षित करून आपले दास बनवितात. अप्सरा देवतांप्रमाणे त्या मर्त्य माणसावरही आपला प्रभाव पाडू शकतात. त्या नऊ या संख्येने फिरतात, त्यामध्ये म्युझेस ही बुद्धिदेवता मानली जाते. यांना जरी कोणी कुमारी मानित असले तरी ऱ्हेसॉस व आर्सेनीस या नावाचे त्यांना दोन पुत्र होते, असे वर्णन मिळते.

२५. पर्सेफोन (Persephone)

सृष्टीकर्ता देव झ्यूस आणि डिमिटर देवी यांच्या संबंधातून पर्सेफोनदेवता जन्माला आलेली आहे. काही वेळा हिला कोरे असेही म्हणतात. ती कुमारी स्वरूपात आढळते. होमरने आपल्या काव्यात ही देवता अतिशय देखणी होती असे वर्णन केले असून, पृथ्वीवरील पदार्थांची वृद्धि करणे आणि पाताळलोकातील मृत्यूवर नजर ठेवणे ही तिची प्रमुख कामे सांगितलेली आहेत.

आपल्या कन्येला कोणा पुरुषापासून घास होऊ नये, या इच्छेने मातेने जन्मतःच तिला सिसलीमध्ये एका आश्रमात लपवून ठेवली होती, पण पाताळाची अधिष्ठात्री देवता हेडीस याला या देवतेवरून विवाह करण्याची इच्छा झाली. मुलीच्या मातेचा या गोष्टीला विरोध होता. झ्यूसदेव हा हेडिसचा भाऊ असल्याने त्याने या विवाहाला त्याची पूर्वसंमती घेतली आणि युक्तिप्रयुक्तीने तिला आपलीशी करून घेण्याच्या उद्योगाला लागला. ती रहात असलेल्या आश्रमाच्या परिसरात हेडीसने एक उत्कृष्ट सुवासिक फुलझाड लावले आणि थोड्याच दिवसात त्याला चांगला वहर आला. पर्सेफोन त्वरितच त्या फुलाकडे आकर्षित झाली व एक फूल तिने तोडले. फूल तोडताच पृथ्वी दुभंगून त्यातून एका दिव्य रघातून हेडीस वर आला, पर्सेफोनला आपल्या रघात घेतले आणि पाताळात निघून गेला.

मुलगी हरविल्यानंतर डिमिटर मातेने तिचा खूप शोध केला, पण काही उपयोग होईना. नऊ दिवस तिने अन्नपाण्याविना घालविल्यावर, सूर्यदेवाला तिची दया येऊन त्याने पर्सेफोनचा ठावठिकाण दिला. पाताळदेवता हेडिस यांनी आपल्या पतीच्या संमतीने तिला नेली आहे, असे समजताच तिला झ्यूसचा खूप राग आला, पण त्याच्याविरुद्ध काही करता येत नव्हते.

मुलीच्या शोधात फिरत असता शेवटी ती एलिमुस गावी एका विहिरीजवळ आली आणि म्हातारीचे रूप घेऊन बसली. तेवढ्यात त्या घाह्याचा राजा केलिअस याच्या मुलीने तिला पाहिले व आपल्या घरी नेले. राणी आणि मुले यांची ती देखभाल करीत होती. कामात व्यग्र झाल्याने कालांतराने तिचे दु ख थोडे कमी झाले ज्या मुलांचा ती सांभाळ करीत होती, तो मुलगा अमर व्हावा, सुद्धात जखमा झाल्यावरही मृत्यू येऊ नये, यासाठी दररोज रात्री अग्नीवर ठेवून त्याचा मृत्यू ती जाळीत असे. एके दिवशी राणीच्या नजरेला हे दृश्य येताच ती घाबरली, किंकाळी फोडली आणि मुईवर पडली. आपले कृत्य इतरांनी पाहिले, हे समजताच देवीरूप दाईने मूल जमिनीवर फेकून दिले आणि आपले खरे स्वरूप प्रकट करून, त्या गावी आपले मंदिर बांधण्याची आज्ञा केली.

इतर काही देवतांच्या मदतीने तिने आपली मुलगी पर्सोफोन हिला परत मिळविण्याची खटपट चारू ठेवली होती. पण नंतर मातेला समजले की, हेडिसचे सहवासात ती अनेक दिवस राहिली असल्याने आणि तेथील डाळिंबही राहिले असल्याने, आता ती भूतलावर रहाण्यास लायक नव्हती, शुद्ध नव्हती. शेवटी झ्यूसने तडजोड करून असे ठरविले की, पर्सोफेनने ६ महिने पाताळात हेडिस कडे रहावे आणि दुसरे सहा महिने भूतलावर मातेजवळ राहावे.

डिमिटर आयसॉन (Iasion) याच्या प्रेमसंबंधातून प्लूटो या सपत्ति देणान्या देवाचा जन्म झाला. या संघाच्या वेळी आपल्या पतीसह डिमिटर भूगर्भात राहिलेली होती, त्यामुळे जमिनीचा कस वाढण्यास मदत झाली.

२६ फार्चूना (Fortuna)

प्रसिद्ध रोमशहरी या देवतेचा पुतळा होता, पण तो नेहमी आच्छादित असे तो पुरान होऊ नये म्हणून ही व्यवस्था केलेली होती, असे जरी बरबर सांगितले जाते, तरी त्याचे प्रमुख कारण असे की, ही सपत्तिदेवता असल्याने सपत्ति मिळविण्यासाठी भक्त जी अनन्वित कृत्ये करीत, त्यातून तिला लाज वाटत असे अशा भक्तापासून दूर राहावे, त्याचे दर्शनही होऊ नये, यासाठी इस्लाम स्त्रियांप्रमाणे ती मुखार व शरीरावर बुरखा घेत असे ती आवळी आहे असे मानले जात असे. जो भक्त समार्गाने वर्तन करी त्याला ती सपत्ति दान करीत असे. एका छायाचित्रात ती चार सिंहांनी ओढलेल्या गाडीत बसलेली दाखविली असून शरीरावर काळ्या रंगाचा पायथोळ शगा, मस्तकावर मुकुट, एका हाती मोर व दुसऱ्यात त्रिशूलान्वित टोकाची काठी असे स्वरूप आहे.

२७. ब्रिटो मार्टिस (Brito martis)

ही एक प्राचीन देवता असून क्रेटन पुराणग्रंथप्रमाणे ती एक मोहक मुलगी होती. आर्टिमिस व ब्रिटोमार्टिस यांना दिक्त्याना या नावाने ओळखत असत. क्रीट वेदात क्रीडोनिया शहरी तिचे प्रमुख स्थान होते. झ्यूस व कामेंदेवी यांची ती कन्या होय. ती विवाहयोग्य झाल्यावर मिनोस देवाने तिला मागणी घातली, पण तिला ते स्थळ पसंत नसल्याने ती पळून गेली आणि नऊ महिने-पर्यंत लपून राहिली. पुढे तिचा पाठलाग सुरू झाल्यावर पळता पळता तिने एका डॉगरकड्यावरून सागरात उडी मारली. रात्री आकस्मिकपणे ती एका कोळ्याच्या जाळ्यात पडल्याने तिला नराम वगैरे काही झाली नाही. नंतर आर्टिमिसदेवीने तिला सहाय्य दिल्याने ती सुखरूप राहिली.

पण दुसरे एक मत असे की, कोळ्याच्या जाळ्याच्या छत्राखाली ती एजियन सागराच्या परतीराला गेली. मिनोस देवाने तेथेही पाठलाग सुरू केल्यावर ती आर्टिमिसदेवीच्या आश्रमात शिरली. त्या ठिकाणी नंतर तिचे पूजन अपिआ (Aphaia) नावाने सुरू झाले.

ही एक भूदेवता मानलेली असून इंद्रीचे कामही करते. ग्रीष्म ऋतूमध्ये तिचा भक्तगण दर्शन घेण्यासाठी समूहाने जातो आणि ' मेपाले ' नावाचा उत्सव साजरा करतो. या उत्सवसमयी शेतीचे पीक उत्तम याचे म्हणून प्रार्थना केली जाते. ग्रीक पुराणात अनेक व्यक्तींनी पर्वताच्या कड्यावरून खाली उडव्या घेऊन आपल्या नावाचे सर्पक व्हावे म्हणून प्रयत्न केलेला आढळून येतो. याचा अर्थ असा घेता येईल की, आत्मशुद्धीसाठी हवेत उड्डाण करून प्राचक्षित घेऊन अंती मोक्ष मिळविणे ही भावना असावी (भारतीय पुराणातही ही आत्मशुद्धीची कल्पना रूढ झालेली होती, हे पाडवाचे हिमालयाच्या कड्यावरून धलिदान अगर देवीकोश ग्रंथातील इतर काही उदाहरणाने सिद्ध करता येईल).

२८. बोना-डी (Bona Dae)

ही फौना देवीची कन्या होय. मोठी झाल्यावर तिच्या बडिलाचीच वफावर तिच्याकडे बळगेली. तिने नकार देताच, तिला भरपूर मद्य पाजून अनुकूल करून घेण्याचाही प्रयत्न झाला पण तोही फसला. एका सुगंधी वृक्षाच्या काठीने मारून आकर्षित करण्याचा प्रयत्नही सफल झाला नाही. शेवटी बडिलानी स्वतः सर्परूप धारण करून ती निद्रावस्थेत असता आपली कामिक इच्छा पूर्ण करून घेतली.

या देवतेच्या पुजाऱ्यांजवळ हवर्ग्युलसर्ने ' एकदा पाणी पिण्यास मागितले असता त्याला मिळाले नाही. त्या वेळी क्रोधाने सतत होऊन हवर्ग्युलसने असा दडक घातला

की, कोणीही पुरुषाने या देवतेचे पूजन करू नये. या कथेच्या आनुषंगाने डामिया शहरी जेव्हा देवतेचा वार्षिक उत्सव होतो, तेव्हा अशी रुढी आचरण्यात येत असे की, कोणी पुरुषाने समारंभात भाग घ्यावयाचा नाही, सुगंधी द्रव्ये वापरावयाची नाहीत आणि मद्याचा वापर करावयाचा नाही. पण जर कोणी मद्य घेतलेच तर त्याला वेळी दूध समजावयाचे आणि मद्याच्या पेल्याला मधाचा पेला समजावयाचे.

हर्क्युलसने आणखी एक बंधन घातले की, रोम शहरी, अरामकिन्ना विभागात जेव्हा देवीचा उत्सव साजरा होत असे, त्या वेळी महिलावर्गाने त्यामध्ये भाग घ्यावयाचा नाही. यावरून असे दिसते की, बोनाडी या बार्डच्या मरणोत्तर तिला देवत्व प्राप्त करून दिलेले दिसते.

याला पोषक दुसरी कथा अशी की, हर्क्युलसच्या मंदिरातील एक पूजक आपला वेळ फासे टाकून घालवीत असे. एक डाव देवाचा आणि दुसरा डाव आपला, याप्रमाणे त्याचा क्रम असे. पूजक जरू डाव हरला, तर तो एखाद्या वेश्येबरोबर भोजन घेई आणि प्रणयचाले करीत असे. असाच एकदा डाव हरल्यावर त्याने गावातील प्रख्यात येस्या अक्का लॉरेंटाला मंदिरात आणले आणि रात्रभर ती पूजकाबरोबर राहिली. रात्री तिला हर्क्युलसने दृष्टान्त दिला आणि सकाळी मंदिर सोडल्यावर जो मनुष्य प्रथम भेटेल त्याची मैत्री करण्यास सांगितले. हर्क्युलस हा भाग्य देणारा देव आहे, अशी तिची भावना असल्याने तिने त्याप्रमाणे वर्तन केले.

देवयोगाने तिला भेटलेला मनुष्य चांगला गर्भश्रीमंत निघाला. त्याच्या संगतीत तिने अनेक दिवस मुक्तात घालविले. पुढे तो धनपति मरण पावल्यावर त्याने आपली सर्व मालमत्ता अक्का लॉरेंटालाईच्या नावे करून दिली. पण बार्डही तितकीच घरंदाज आणि उदार असली पाहिजे. कारण तिने ती सर्व मालमत्ता राष्ट्राला अर्पण करून टाकली. तिच्या या अलौकिक चर्तयुक्तीमुळे मृत्यूनंतर तिला देवत्व प्राप्त झाले व तिचे पूजन सुरू झाले.

या देवतेप्रमाणे कारमेंटा, डी टॅसिटा, पाताळदेवता लांडंडा, फलदेवता पोमोना इ० देवतांच्या कथाही प्रचारात आहेत.

२९. मेतीस (Metis)

मानवप्राण्यांना ज्ञान आणि उत्तम सल्लामसलत देणारी देवता म्हणून ही प्रख्यात आहे. मृष्टिर्त्ता झ्यूसची ही सहचरी. या देवीच्या पोटी गर्भ राहिल्यावर झ्यूसला असे वाटले की, सर्व देवावर वर्चस्व गाजविणारा असा पुत्र या गर्भातून

उत्पन्न व्हावा. पण काही अघटित घटना घडविल्याविना त्याला देवत्व प्राप्त होणार नाही आणि मातेच्या उदरातून नेहमीप्रमाणे बाहेर आला, तर अलौकिकत्व प्राप्त होणार नाही. या विचारधारातून झ्यूसने मेतीसचा गर्भ गिळून टाकला आणि आपल्या मस्तकातून त्याला बाहेर पडण्याचा मार्ग दिला. तीच कन्या अथेना आणि देवता होय. यासाठीच ती सर्व देवांवर सत्ता गाजवीत असे.

क्रिजिन पुराणात अशी कथा आहे की, झ्यूसने आपली मुलगी पर्सोफेन हिचा सर्परूप धारण करून उपभोग घेतला व त्या संबंधातून जे मूल जन्माला आले त्याचे नाव क्षमेअस ठेवण्यात आले. यालाच डायोनिअस असेही म्हणतात. पण ही संतती अनौरस असल्याने व पर्सोफेनची माता डिमिटर तिला हा संबंध कळू नये म्हणून, उपजतच पुढील मुलाचे तुकडे तुकडे करण्यात आले आणि गिळण्यात आले. अथेना देखीला या मुलाची वार्ता समजताच ती त्वरित तेथे आली आणि फक्त मुलाचे हृदय तेवढे बाचवू शकली. 'झ्यूसला या कृत्याची राबरावात नसावी, यासाठी अथेनाने हृदय आणून दिल्यावर त्याने तेही गिळून टाकले. या हृदयगर्भातून जी संतती झाली, तिचे नाव सिमिली (Semile) असे ठेवण्यात आले.

सृष्टिकर्त्या झ्यूस देवाचे वर्तन मानवांना कसे अगम्य आहे ते पहा. त्याने फालांतराने थेमिस (Themis) या आकाशदेवतेबरोबर संबंध जोडले आणि त्यातून अपत्यरूपी चार ऋतू उत्पन्न झाले. झ्यूस आणि डिमिटर यांच्या प्रेम-संबंधातून पर्सोफेन अगर कोरे देवीची उत्पत्ति झाली. त्याने मेमोसिन (स्मरणशक्ती देवता) बरोबर विवाह केला आणि नऊ बुद्धिदेवता (धृति, मेधा, स्मृति, इ०) उत्पन्न झाल्या. या देवीनाच म्युसेस (Muses) म्हणतात. लेटोबरोबरच्या संबंधात अपोलो व आर्टिमिस यांचा जन्म झाला. जेवटी झ्यूसने हिराबरोबर संबंध जोडला, हिरा ही ऑरगॉस प्रांतीची देवता असून, तिच्या पडक्या मंदिराचे अवशेष काही ठिकाणी दिसून येतात. काही वेळा हिरा ही झ्यूसची बहीण मानली जाते. याचे कारण असे दिले जाते की, शत्रुपक्षाकडील ही त्यांची देवता आत्मघात करताना तिला कोणताही कमीपणा नसावा, म्हणून बहिणीचे श्रेष्ठ नाते दाखविलेले असावे.

बरील विवरणावरून सारांश निघतो तो इतरांचे की, सृष्टिकर्ता देव झ्यूस याचे प्रेमसंबंध सर्व देवताबरोबर दाखविलेले आहेत. ग्रीस लोकांच्या इतिहास-प्रमाणे तो साक्षात मानवाचा राजा होता आणि त्याला अनेक राण्याही होत्या. यास्तव बरील वर्णन खत्य असो वा लक्ष्मणिक अर्थाने असो, रचीला गौणत्व प्राप्त करून देणारे आहे असे म्हटल्यावाचून रहायत नाही. देवताचे आचारविचार

रेखाटताना ते रूचीला सोडून रंगविणे आणि अद्भुतपणा जाणणे हे सासूच उचित ठरणार नाही.

३०. मेडुसा (Medusa)

ग्रीक पुराणातील ही एक राक्षसीण होती. या बाईसंबंधी कथा फार भक्तीची असल्याने मुद्दाम उद्धृत केलेली आहे.

अॅरगॉस प्रांतीचा राजा आर्किमिडस नामे असून त्याला डानी (Danae) नावाची कन्या होती. भविष्य असे होते की, डानीचा पुन आपल्या आजोबाचा खून करील. याला उपाय म्हणजे डानीला मूलव होऊ न देणे. यासाठी राजाने तिला एका पेटीत कोंडून तिजवर रक्त पहारा ठेवला. झ्यूसला हे वर्तमान समजताच आणि विधिलिखित खरे करण्यासाठी त्याने त्या पेटीवर सुवर्ण वर्षाव करून त्या स्वरूपात पेटीत शिरकाव घेऊन घेऊन डानीची भेट घेतली. कालांतराने डानीला पुन झाला.

राजाला हे वृत्त समजताच त्याने मुलगी आणि नवजात बालक यांना पेटीत बंद करून, ती पेटी समुद्राच्या प्रवाहात सोडून दिली. बाह्य वाहत ती पेटी सेरीफोस बेटाच्या किनारी लागली. तेथील राजा दिक्स याच्या नजरेला ती पेटी पडताच त्याने उघडून पाहिली, तेव्हा त्यातून माता व बालक सुरुरूप बाहेर पडली. राजाने त्याचे पालनपोषण केले, मुलगा चांगला वर्तसवरता झाला. पण मातेचे पुन्हा दुर्दैव ओढवले.

राजाचा भाऊ त्याजवळ रहात असे, त्याची धक नजर डानीवर गेली नजर मिळत गेले, तरी त्याने प्रेमाशयन चालूच ठेवले. राजाचीही त्याच्या कृत्याला मूक समती असारी. यासाठी त्यांनी अचाट उपाययोजना केली. मुलगा पर्सिडस याला मार्गातून दूर केल्याशिवाय हेतू साध्य होणार नाही, यासाठी त्यांनी उपाययोजना केलेली होती. अनेक सरदाराकडून नजराणे घेण्याचा त्याने सपाटा चालविला. पण पर्सिडसजवळ काहीच नसल्याने, त्याने मेडुसा राक्षसीणीचे शीर कापून आणून नजराणा म्हणून द्यावे असे ठरले. यामध्ये राजाचा अतस्थ हेतू असा होता की मेडुसाच्या तावडीतून याची सुटका होणे नाही व तो पुन्हा परत येणे शक्य नाही.

पण या वेळी अयेना देवी पर्सिडसच्या साहाय्याला आली व इतर देवतानाही मदत केली. मायनी देवीकडून असा एक दिव्य नेत्र त्याला मिळाला की, ज्यामधून राक्षसीचा ठाठटिकाणा बरोबर समजू शकेल. आफ्रिकामधील पन्यानी त्याला एक

जादूची काळी टोपी दिली, त्यामुळे अदृश्य स्वरूपात तो वाटेल तेथे हिडपिरू शकेल. जल्द पळण्यासाठी कोणी एकाने बुटाची जोडी दिली, तर कोणी एकाने एक पिशवी दिली, की ज्यामध्ये लुटीचा माल ठेवला असता कोणाला त्याचा ठाठठिकाणा मिळणार नाही.

बरील सर्व दिव्य साहित्यानिशी तो देवतेच्या कृपेने राक्षसिणीचे राहण्याच्या ठिकाणार गेला. तिन्ही बहिणी दाराद्वार क्षोपलेल्या दिसल्या. मेहुसाच्या बान्नीत एक विशेष गोष्ट अशी होती की तिची दृष्टि ज्यावर पडेल, ती वस्तु ताबडतोब पाषाण होत असे आणि हीच मोठी भीती तिची शिकार करताना पर्सिउसला होती. समोरून युद्ध करून तिला ठार करणे अशक्य होते. पण देवतानी त्याची सोय दिव्य नेत्र देऊन केलेली होती. तो दिव्य नेत्र हातात धरून उजव्या हाती तरवारधेऊन, नेत्राच्या आरशात पहात पाठीमागे सामकाश पावले टाकित, तो मेहुसा क्षोपली होती तेथे गेला आणि पाठ फिरवली असतानाच तरवारीचा वार करून तिचे शीर उडवले. काहींचे मत असे की, ढालीच्या चक्रचक्रीतपणाकडे आरम्भाप्रमाणे पाहून त्याने धाव पातला. मस्तक छेदल्यानंतर त्याने जादूच्या पिशवीत ते भरले. या गडबडीत अर्धातच इतर दोघीजणी जागृत झाल्या आणि पाठलाग सुरू झाला, पण पर्सिउसच्या डोक्यावर काळी जादूची टोपी असल्याने तो दिवू शकला नाही आणि जादूच्या पायातील बुटामुळे तो लवकर सुखरूप पोहोचला.

परत येत असताना मार्गावर अँड्रामिडा युवराज्ञीला खडकाला गच्च बाधून ठेवलेले त्याने पाहिले. इथोपिआचा राजा केफिअस याची ती मुलगी असून सागरदेवतेकडून येणाऱ्या सकटाच्या निवारणार्थ तिला राजाने बळी म्हणून अर्पण केलेली होती. सागरदेवता पोसेडन याच्या रागाचे कारण असे होते की, अँड्रामिडाला अहंकारामुळे असे वाटले की, जगात सर्वांगसुंदर मीच एकटी आहे. त्या गर्वामुळेच तिने सागरदेवतेचा अपमान केलेला होता. तेथे पहान्यावर असलेल्या राक्षसाचा पर्सिउसने प्रथम नाश केला आणि तिची सोडवणूक केली. आपल्याला प्राणदान करणारा हा पुरुष तिला परमेश्वराप्रमाणे वाटला आणि

१. टीप—मागाहून जाऊन वार करणे अशक्य नाही. ही अस्त्रविद्या पूर्वा होती आणि आजही आहे अर्जुनाने खाली बळात पाहूनच वर मत्स्यभेद केला सन १९६७ साली घेट वॉम्बे सर्कस पाहत असताना एक बदकूरीराने असा प्रयोग करून दाखविला. पूर्वेकडे तोंड करून समोर आरसा धरून त्यात पडलेले लक्षाचे पश्चिमेकडील (मागील बाजूकडील) प्रतिबिंब पाहून त्याने लक्षभेद केला. सरास, समोर आरशात पाहून मागील बाजूकडील लक्षभेद करणे अशक्य नाही. ते एक बौद्ध्य आहे, सरास आहे, इतकेच.

दोघांचा विवाहही झाला. तेथील राजाला पुत्र नसल्याने राज्याला वारस नव्हता. तेव्हा पर्सिउसला जो पुत्र झाला, तो तेथे राजाजवळ वारस म्हणून ठेवून हे जोडपे अँगर्गोस प्रांती परत आले.

घरी येताच मातेची चौकशी करताना त्याला दिसले की, राजा आर्किमिडास व त्याचा भाऊ यांनी डानीची दिपती अत्यंत दारुण केलेली होती. तिला एका बसवेदीसमोर निपन्न अवस्थेत बसलेली पाहताच पर्सिउसला वाईट वाटले आणि राजाचा व त्याच्या भावाचा एड घेण्याचा त्याने निश्चय केला. मेहुसा राक्षसिणीचे दार त्याने पिढायीनून बाहेर काढून असे ठेवले की, तिची दृष्टी राजाच्या भावावर पडली आणि तो पापाण बनला. राजाने एक मोठा मेळावा भरविला होता, त्यामध्ये थाळीफेकीचा प्रयोग होता. पर्सिउसने आपला प्रवेश त्या मेळाव्यात करून घेऊन थाळीफेकीच्या प्रयोगात, आर्किमिडास राजाला ठार केले. याप्रमाणे पूर्वाचे भविष्य खरे झाले.

३१. मिनर्व्हा

रोमन लोकांची ही बुद्धिदेवता. ह्या देवीची उत्पत्ति बहुधा ज्युपिटरने आपल्या कल्पनेप्रमाणे केलेली असावी. संस्कृत-लॅटिन व ग्रीक 'Mind' ह्या अर्था शब्दावरून उत्पत्ति झाले असावे. एट्रुरिआ प्रांतातून ह्या देवीची पूजा रोममध्ये आली असावी. प्रथम ती कलाकौशल्याची देवता होती व त्याच कारणास्तव रोममधील तिचे मंदिर म्हणजे कलेचे एक केन्द्रस्थान मानले जात होते. सर्व जनतेचे आरोग्य सांभाळणे हे तिचे प्रमुख कार्य होते. ह्या देवीला ज्युपिटर व जूनो ह्यांची संगत मिळाल्याने राजकारण व समाजकारण ही कामे सुद्धा ती करू लागली. ग्रीक संस्कृतीच्या प्रभावामुळे तिला पुढे अथेना म्हणू लागले. दिनांक १९ मार्च रोजी अग्नेटाईन येथील तिच्या मंदिरात पूर्वी मार्चच्या निमित्ताने मेजवानी होत असे; पण पुढे ती ह्याच देवीप्रीत्यर्थ आहे असे लोक समजू लागले व आनंदोत्सव करू लागले.

(वेमस्टर डिक्शनरी)

३२. प्रेत्या अगर प्रेत्या

स्कॅंडेनेव्हिनियन लोकांची आकाशातील एक देवता. नोर्स पंथातील प्रीति आणि सौंदर्य ह्यांची देवता. सुदृढ कामास आलेल्या वीरांना, ती आपले राज्य

१. टीप—कृष्ण व कंस यांची कथा तुलनात्मकदृष्ट्या येथे पाहणे योग्य होईल. तेथे माच्याने मामाचा शेवट केला, तर येथे नातवाने आजोबाना वध केला, एवढाच फरक आहे.

फोक्वांग (Folkvang) सेर्रीज्मीर (Serrigmia) ह्या ठिकाणी त्यांची सरवराई करते. ती नाजरोथची मुलगी व क्रियची यहीण होय. ह्या देवीचा सर्वांत उत्तम अर्लंकार म्हणजे गळ्यातील सुपर्णाचा हार होय. तो हार पळविण्याचा प्रयत्न लोकी ह्याने केला, पण हैमिदालने संरक्षण दिल्याने त्याचा बेत फसला. क्रिया देवीचा ह्या नावाशी काही संघ नाही. ती एक निराळीच देवता होय. प्रणय, नववधू व लग्नसंस्था त्यांची तिला अधिष्ठात्री देवता मानीत असत.

(वेबस्टर डिक्शनरी)

३३. मायसीन अगर मायन देवता

क्रीट द्वीपामध्ये पूर्वी मिनाँन मायसीन नावाचा राजा होऊन गेला. इ. स. पूर्व ३००० वर्षांचा तो काळ होय. हा राजा अतिशय न्यायप्रिय होता. त्याच्या कारकीर्दीमध्ये देवीची काही मंदिरे तेथे बांधली गेली. ह्या काळानंतर आर्यलोकांनी तेथे जाऊन वस्ती केली. त्या राजकालीन संस्कृतीला मायसीयन संस्कृति म्हणतात (जेम्स पा. १४०). उत्पन्ननातील एका हस्तिदंती पेट्टीच्या हाकणावरील चित्रात 'रसद्यायरा' देवीचे स्वरूप दाखविले आहे. ह्या देवीच्या हातात धान्याच्या कणसाची जुडी असून उड्या मारीत असलेले मेंढे दोन्ही बाजूला त्या जुडीवर गुठून पडत आहेत, पण देवीने त्यांना थोपवून धरलेले आहे असे दाखविले आहे. उघडे वस्त्रस्थळ, मस्तकावर मुकुट, उत्तम नक्षीदार पायघोळ झगा व मागील बाजूस एक सर्प लोळत आहे अशा पल्लोत्पादन करणाऱ्या देवीचे चित्र दाखविले आहे (न्यूमन चि. १२३). दुसऱ्या एका छायाचित्रात पृथ्वीरूप राक्षसाच्या पसरलेल्या जबड्यात आकाशदेवता अडकली आहे असे दाखविले आहे. हे पापाणशिष्य आठव्या शतकातील असावे. हे शिल्पात अतिशय कल्पनापूर्ण असून ह्या शिल्पात व आर्यांच्या शिल्पात एकतन्हेचे अपूर्व साम्य आढळून येते. ह्या शिल्पातील मूर्ति बसलेली, एका हातात शस्त्र, मस्तकावर सुंदर मुकुट, अंगानर नक्षीदार अंगरत्ना असे स्वरूप आहे. आकाशदेव हा पिता, त्याचे वस्तीस्थान भूमातेच्या वरील बाजूस आहे. (न्यूमन चि. पा. १७९-२१०).

३४. सेरेज

ही सिरेले व शनी ह्याची मुलगी. शेतकी, वनस्पती, भाजीपाला ह्याचे संवर्धन करणारी देवता. प्रथम ती टेलूस मदर (एक भूमाता) हिच्याबरोबर असे. इ. स. पूर्व ५०० वर्षे ग्रीसमध्ये डिमिटर, कोरा व डायोनिसस ह्यांचे प्राबल्य

झाल्यार ह्या देवीचीही त्याच्याबरोबर तुलना होऊ लागली ह्याच कल्पनास्तव गुणामध्ये ती धान्यदेवता झाली आणि भूदेवीचे पद तिला प्राप्त झाले (वेबस्टर)

ह्या देवीची जी छायाचित्रे व उत्त्पन्ननात जे अवशेष सापडले आहेत, त्यावरून पाहता असे दिसते की, हेलेनिक संस्कृतीच्या काळातील पाषाणचित्रात देवीचे स्वरूप वक्षस्थळापासून वरील भागाचेच दाखविले आहे तिचे दोन्ही हात लावर पसरलेले असून त्या हातात तिने धान्याची कणसे घेतलेली आहेत तसेच ते हात सर्पवेषित आहेत पॉपीमधील दुसऱ्या एका चित्रात तिच्या सत्कार समयीची छायाचित्रे चितारली असून त्यातही सर्प आहेत तसेच पूजा साहित्य हातात घेतलेले भक्त समोर उभे आहेत असे त्यात दर्शविले आहे त्याच शहरातील आणखी एका चित्रात अगावर शुभ्र झगा, हातात तलवार आणि डाव्या हातात परडी असे रूप दाखविले आहे (न्यूमन चित्र, ६०-६१-१६२)

३५ हिरादेवी (Heera)

सर्व स्त्रीवर्गावर बर्चस्व गाजविणारी देवता काही वेळा ही भूदेवता, तर काही वेळा चंद्रदेवताही मानतात विनकलेमध्ये हिचे स्वरूप डौलदार रत्नांमत्त ती अलंकारांनी युक्त, मस्तकावर मुकुट अथवा फुलांच्या वेण्या आणि हाती राजदंड असतो पण एखाद्या गुणावरच हे स्वरूप देणे योग्य ठरणार नाही पुराणात वर्णन असे की, "On occasion she is worshipped as Maid, wife and widow", याचा अर्थ असा घेतात की, जन्मतःच ती कुमारी होती विवाह झाल्यावर पत्नीपद मिळाले व पतीबरोबर भाडण झाल्यावर काही वेळा जर पती तिला सोडून बाहेरगावी गेला अगार घरी येणेजाणे बंद केले म्हणजे तिला जे एकत्र्याने आयुष्य कटावे लागे, त्या वेळी ती विधवास्वरूप मानली जात असे

सृष्टिकर्ता श्मूस हा तिचा पती होय, पण श्मूसच्या स्वैर वर्तणुकीमुळे त्याची बारवार भाडणे होत आणि ती एकमेकापासून दूर राहत एके वेळी अशीच ती दूरदेदी निघून गेल्यानंतर, श्मूसने तिला परत आणण्यासाठी एक खांदी युक्ती योजली तिच्याच स्वरूपाचा एक लाकडी पुतळा त्याने तयार केला आणि त्याला डावडेल असे नाव दिले सगळीकडे त्याने वातमी पसरवून दिली की, श्मूस व डावडेल यांचा विवाह ठरला असे, अमूक दिवशी तो साजरा होणार आहे विवाहाची संधी तयारी झाली मुलीला बधूचा पोषाक चढविला व विवाहाची मिरवणूक निघाली या वेळी हिरादेवी आपल्या सख्यांसह क्रियायतान पर्वतावर होती ही वातमी समजताच घाबतच ती मिरवणुकीच्या जागी उपस्थित झाली आणि तिने मिरवणूक अडथळी पुरा विवाह करण्यास तयार झाल्यानंतर श्मूसला रूप दोष

दिला. वधूचीही ररडपट्टी काढण्यास तयार झाली. पण तिच्या अगाला हात लावल्या-बरोबर सरा प्रकार तिला समजून आला आणि सर्वजण खूप हशा पिकला. त्यानंतर ती पतीजवळ सुखाने राहू लागली.

वरील विवाहाची स्मृती म्हणून अनेक वर्षे हा विवाह समारंभ भक्ताकडून साजरा केला जात असे. त्या वेळी ओक वृद्धाच्या लाकडापासून हिरादेवीचा पुतळा वनविण्यात येऊन विवाहाची वरात क्रियायरोन पर्वतावर नेऊन तेथे हिरादेवी व झ्यूस याचा विवाह समारंभ साजरा होत असे. मूळच्या प्रकरणात जसा पुतळ्याचा नाश करण्यात आला, तसा या प्रसंगीही विवाह झाल्यावर पुतळा जाळून टाकण्यात येई.

३६. र्हिआ (Rhrea)

क्रोनोस या देवाची ही पत्नी होय. ही एक भूदेवता मानलेली असून हिचे अस्तित्व अनेक शहरातून असल्याचे पुराणे उपलब्ध झालेले आहेत. आर्केडिया, पेलोपेनिस, लोकनिया, कॅरिथ इत्यादी देशांत हिचे अस्तित्व जाणवले आहे. काही वेळा या देवीला किविलीसमान मानतात. ही एक वृद्धदेवता होय.

फ्रीट बेटात प्रथमतः या देवीचे बहुत काळ पूजन चालत असे. पण क्रेटन सुगानंतर मॉस, आशिया मायनर भागात काही वेळा ही एकटी, तर काही वेळा अनेक देवतांबरोबर दाखविली जात असे. क्रोनोस हा मीक लोकांचा पूर्वजांतील देव असून अथेन्स, ऱ्होडस् आणि थेन्स या शहरी त्याचे उत्सव समारंभ धान्याच्या सुगीच्या दिवसात करीत असत. या प्रसंगी उच्च नीच भाव पाळला जात नसे. वनी नोकरसुद्धा एकत्र भाग घेऊन भोजन करीत व देवाला नरबळी अर्पण करीत असत.

क्रोनोस देवाच्या बाबतीत असे मविष्य होते की, त्याचाच मुले त्याची राज्यातून हकालपट्टी करतील. या भीतीमुळे तो मुलाचे गर्भ राखून टाकित असे. पण झ्यूसदेवाच्या वेळी ते जमले नाही. कारण जन्म झाल्यावर राणीच्या उदरी एक दगडच झाला असे सांगून, मुलाला लपविण्यात येऊन, तो दगड क्रोनोसजवळ नेऊन देताच त्याने निचार न करता तो गिळून टाकला आणि झ्यूस जिवंत राहिला. झ्यूस मोठा झाल्यावर त्याने सैन्य जमा केले आणि ओलिंपस पर्वतावर मुख्य ठाणे ठेवून दहा वर्षांपर्यंत क्रोनोसबरोबर मोठी लढाई दिली. या युद्धाच्या वेळी पृथ्वी कपायमान होत असे. शेवटी झ्यूसने वज्राघाताने क्रोनोसच्या ठार केले. सर्व टिटान सैन्य कैद करण्यात आले.

हेसाइड या ग्रंथकाराच्या मताप्रमाणे हिआदेवीला हेसटिया, डिमिटर, हिरा पोसेडन, झ्यूस अशी मुले होती. झ्यूस या देवाचा जन्म फ्रीट बेटातच झालेला आहे. ज्या गुहेमध्ये त्याची वाढ झाली, ती गुहा अग्निवर्पाव करी, व तेथील उकळत्या पाण्यामधून त्याचा जन्म झाला असे मानीत असल्याने ती गुहा अत्यंत पवित्र मानलेली होती. या इतिहासावरून एक गोष्ट सिद्ध होते की, झ्यूस हा पूर्वीचा फ्रीट बेटातील देव, नंतर ग्रीसमध्ये गेला, आणि तो एक मानवच होता. हिआ-देवीला रोममध्ये ओप्स (Ops) मानीत असत.

क्रोनोसची हिआदेवीशिवाय दुसरी पत्नी असून तिचे नाव फिलिरा (Phylira) असे होते. आपल्या पतीच्या वर्तनाचा संशय हिआ देवीला आल्यावर ती त्याच्या पाळतीवर राहिली आहे असे समजाताच, फिलिरा घोडीचे रूप घेऊन फिरू लागली. क्रोनोसनेही घोड्याचे रूप घेतले व आपली इच्छा पूर्ण करून घेतली.

क्रोनोसची माळमत्ता वाटण्यात आल्यावर झ्यूसकडे आकाश, पोसेडनकडे सागरीसत्ता, आणि हेडिसकडे पाताळभागावरील अधिकार आला, आणि अर्धातच त्याच्या भागाच्या त्या प्रमुख देवता बनल्या. काहींचे म्हणणे असे की, देवताना मरण नाही. यस्तव क्रोनोस वृद्ध-अपंग झाल्याने, त्याने आपले राज्य वाढून दिले व स्वतः निवृत्त झाला. आकाशदेवाने पृथ्वीला आपली पत्नी मानणे सद्वाचिकच असल्याने, पृथ्वीची जी अनेक रूपे डिमिटर, पर्सेफेन, किथिली, हिरा या झ्यूसच्या स्त्रिया मानल्या जातात. परंतु ग्रीसमध्ये गेल्यावर आणि ग्रीक साधारणतः एकपत्नी व्रताचे असल्याने त्यांनी हिरादेवी ही पत्नी मानली व इतरांपासून झालेली संतती अनौरस मानली. भारतीय संस्कृतीमधील आकाशदेवता द्यौ हिचे झ्यूसदेवाबरोबर बरेच साम्य आढळते.

शस्त्रांचा खणखणाट, कुंदुर्मीचे निनाद, रणशिंगाचे गरजणे, विह-लांडगे यांच्या आरोळ्या हे गोष्टीत हिआ देवीला फार आनंद वाटत असे.

३७. हेकेटी

या देवीचा जन्म करिबन प्रांती टिटन-अँस्टरी अगर कोयस-फोवे या जोडी-पासून झालेला आहे. कोणी हिआ झ्यूस-अँस्टरी यांची मुलगी मानतात, कोणी तिच्या मातेचे नाव लेटो अगर नाईट असे समजतात, तर कोणी लेटो ही तिची मातृग्री मानतात. धेस्योन पुराणात या देवीचा वाप एट्मेरेस व माता फरोई सहरातील एक स्त्री होती असेही मानणारे आहेत. सारांच, या देवीच्या जन्मा-बाबत एकरास्यता आढळत नाही.

या देवीचे स्वरूप त्रिमूर्ति स्वरूपांत मानतात. पृथ्वी, चंद्र व पाताळ हिच्या स्वरूपांत एकत्रित वास करीत असल्याने, ही त्रिमूर्ति झाली. हिला सहा हात असून त्रिशूळ, मशाल, रंजीर, परशू इ० हिची आयुधे आहेत. हेसाड्डच्या मते ही देवता प्रथम टिटन वंशात जन्माला आली, पण कालांतराने झ्यूसने पृथ्वीवरील राज्यात वाटणी दिली व ऑलिंपिसमध्ये स्थान दिले. पूर्वकालात ही देवता रणसंग्राम, खेळ, शिकार यांत सहाय्य देत असे. तसेच, लहान मुलांची हितकर्ती होती. पण कालांतराने तिचे उत्तम गुण नंतरच्या आयुष्यात छप्त होऊन, ती एक दुष्ट आणि जादुटोणा करणारांची देवता बनली. इतकेच नव्हे, तर रस्त्यावरील तिकटीवरील (तीन रस्ते मिळणारे स्थान) देवता बनली. हीच वन्यपना पुढे वाढीस लागून तिला तीन शिरेही दाखविण्यात आली. भुतेछेते आणि राक्षसांवर सत्ता चालते या समजुतातून तिला शांत ठेवण्यासाठी तिकटीवर जेवण ठेवण्याची प्रथा रुढ झाली, जादुटोण्याची देवता हे तिचे स्वरूप मानल्यावर तिचे स्वरूपही तसेच अद्भुत झाले. तिच्या हाती भयंकर शस्त्रे असून, पायापागून कमरेपर्यंत दोन्ही बाजूंना सर्प उभे असून चावा घेण्यासाठी त्यांनी जबडे पसरलेले आहेत असे दाखवितात. तिकटीवर ठेवलेले अन्न, रात्री आपल्या सख्यांसह येऊन ती भक्षण करते आणि तिच्याबरोबर रथक कुत्रेही असतात, अशी मत्काची भावना होती.

प्राचीन अकेडिअन संस्कृतीमधील या देवतेचे जे शिक्के मिळालेले आहेत, त्यावर वरीलप्रमाणेच प्रतिमा आहे. अमेनिअन संस्कृतीमधील चित्रात या देवीचे स्वरूप लांडगीप्रमाणे दाखविलेले असून, तिने आपला थोनीभाग पुढे दिग्दर्शित केलेला दाखविलेला आहे (न्यूननकृत मंदरगॉडस, चित्रे ५१ व १६९ पहा). कदाचित पशुकालातील जीवउत्पत्ती तत्त्व त्यायोगे विशद करून दाखविण्याचा प्रयत्न असवा.

३८. हेस्टिया (Hestia)

ही एक ग्रीक देवता होय. सुंदरता आणि मोहकपणा यांसाठी ती प्रसिद्ध होती. ती अग्निदेवता असून दैनंदिन जीवनात आणि धार्मिक पूजनाच्या वेळी

१. टीप—फिजिअन लोकांच्या चार शेतकीप्रधान देवतांच्या एका समूहाला 'सायावरी' असे नाव असून, त्या स्वरूपाची पूजा सोमोथ्रेस, लेमनॉस, इन्ड्रोस व थेवस या शहरी होत असे. हेकेटी, न्हिआ, पर्सेफेन या देवतांबरोबर याचे उत्तम संवध होते. इजिप्तमध्येही याचे पूजन होई.

(वेबस्टर शब्दकोश)

अग्नी पुरविण्याचे काम हिच्याकडे असे. या देवतेसंबंधी विशेष कुतुहलाच्या कथा प्रचलित नसल्याने पुराणकारांना हिच्यासंबंधी विशेष उत्सुकताही नाही. कोनोस व न्हिआ यापासून हिचा जन्म झालेला असून ती आमरण कुमारीच राहिली. अपोलो व पोसेडन यांनी विवाहाची बरीच खटपट केली, पण त्यांना यश आले नाही, कारण विवाह न करण्याचा मानस तिने बदलला नाही. तिच्या या अती पवित्र वर्तनामुळे, या देवीचे पूजन राजवाड्यापासून तो रंकाच्या झोपडीपर्यंत होत असे.

संदर्भ ग्रंथ—

१. Handbook of Greek Mythology by H. J. Rose.
२. प्राचीन ग्रीक संस्कृति लेखमाला—प्र. ल. सासबडकर, जीवन-विकास.
३. ग्रीक तत्त्वज्ञान लेखमाला—डॉ. बाबासाहेब सापडें, प्रसाद मासिक ६० ६०.

पश्चिम गोलार्धातील देवतांचे स्वरूप

भाग २ रा

माओ संस्कृति

माओ ही संस्कृति सनपूर्व आठव्या शतकात अस्तित्वात होती. पश्चिम मृतसमुद्र व जॉर्डनदेश यामधील भूप्रदेशास पूर्वी माओ हे नाव होते. या प्रदेशाच्या उत्तर व पूर्व सरहद्दी चारंवार बदलत गेल्याने त्याबद्दल निश्चित माहिती मिळत नाही. अमान व इसराईल वंशांप्रमाणेच हा वंश मानला जातो. माओ या शब्दाची व्युत्पत्ति अशी दिली जाते की, ' मास्या आईपासून जन्म पावलेले लोक, ' अर्थात सर्व मानवजातीचा जन्म मातेच्या पोटीच होतो. परंतु कदाचित मातांची महती वाढावी आणि मातृवंश म्हणून आपण यावरावे यासाठी त्या वंशाने हे नाव मुद्दामच धारण केलेले असावे. इसराईल धर्मीय अब्राहम याचा लोट या नावाचा पुतण्या होता. त्याच्या मुलीपासून हा वंश उत्पन्न झाला असे मानले जाते आणि याच कारणास्तव त्या वंशाला काही वेळा ' लोटची मुले ' असेही संबोधिले जाते. या वंशाची भाषा हिब्रु हीच होती. इस्टर व क्रोमेश या देवतांचे पूजन हा वंश करित असे. — (जेम्स धर्मकोश, ८।७६१).

इराणी संस्कृति

इराणचे साम्राज्य सनपूर्व सहाव्या शतकात स्थापन झाले, म्हणून या संस्कृतीचा क्रमांक या ठिकाणी लागलेला आहे. या साम्राज्याचा संस्थापक शरतुष्ट्र याचा जन्म अशरयैजान या प्रांती, सनपूर्व ६४० व्या वर्षी होऊन ५६३ साली तो मृत्यु पावला. वास्तविक ही संस्कृति आहे त्याहीपेक्षा प्राचीन असली पाहिजे, हे अनेक ऐतिहासिक पुराव्यावरून सिद्ध होण्यासारखे आहे. काहींचे मत असे की, भारतामध्ये येण्यापूर्वी आर्य या प्रांतात वस्ती करून होते. दुसरे असे म्हणतात की, आर्यांच्या काही टोळ्या इराणकडे आल्या आणि काही भारताकडे वळल्या. आणखी एक मत असे की, भारतामध्ये काही काळ वास्तव्य केल्यानंतर यश्याग व त्यातील पशूंची हिंसा यामध्ये मतभेद होऊन पशुहत्या न बहावी या मताचे लोक इराणमध्ये जाऊन स्थायीक झाले. या सर्वांपासून बोध एकच घेता येतो की, इराणमधील जनसमुदाय हा आर्यांचाच एक भाग होता. या संस्कृतीचा प्रमुख

धर्म अवेस्ता ग्रंथातील मंत्रामध्ये आणि वेदातील मंत्रामध्ये खूपच साम्य असल्याचे आढळून आले आहे.

आता उदाहरणार्थ त्याच्या ग्रंथामधील 'हत्वहैदु' हा शब्द घेतला तर आपणाला दिसून येईल की, या शब्दाचा अर्थ सप्तसिंधु असा होतो. बारा सहस्र वर्षांपूर्वी मरुत नावाचे सार्वभौम राजे होऊन गेले आणि वैदिक मंत्रामध्ये त्याच्या स्तुतिपर सूक्ते आहेत. 'समुद्रपर्यंताया एकराळिति' ही वैदिक ऋचा दैनंदिन प्रार्थनासूक्तात असल्याचे प्रसिद्धच आहे. आता हा सप्तसिंधु देश कोणता याबद्दल निरागिराळी मते आहेत. एका पक्षाचे मत असे की, सध्या रशियन अंमलाखाली तुर्कस्थानामधील एक भूप्रदेश आहे. इराणी संस्कृति त्या प्रांताला 'एदेनवोजो' असे म्हणे. आर्य भारतामध्ये आल्यावर ते सिंधुनदीच्या दोन्ही तीरावर बस्ती करून राहिले. या सिंधु नदीच्या पूर्व बाजूला गंगा, यमुना, सरस्वती, घाट्ट, परुष्णी (रावी), असिनि (चिनाब), वितस्ता (झेलम) या नद्या होत्या, तर पश्चिम बाजूला तुष्ट्या-मुस्तु, रस्ता, श्वेती, कुंभा, शुतु, मेहन्तु व गोमति या नद्या होत्या. बरील कोणत्याही बाजूला सिंधु ही नदी मिळविली तर आठ ही सख्या होते. तेव्हा सप्तसिंधु प्रदेश तो हाच असावा की काय अशी साहजिकच शका उद्भवते. कदाचित आपल्या पूर्वाच्या मायभूमीची आठवण राहावी, या उद्देशाने पंजाब प्रांतालाही त्यांनी हे नाव दिले असावे. जसे, पवित्र गंगानदीचे स्मरण राहावे म्हणून दक्षिणेत कोन्हापूर भागात गंगानदी नसतानाही तेथील पाच नद्यांच्या समूहाला पचगंगा असा शब्दप्रयोग केलेला आपण पाहतो.

आता इराणी अथवा पारशी संस्कृति ही आर्यसंस्कृतीच कशी आहे याचे एकाच मुद्याचे किंचित विचारण करू. झरतुष्ट्र हा या संस्कृतीचा संस्थापक मानला जातो. याच्या वंशानळीचे निरीक्षण केले असता असे दिसून येते की, त्याच्या आठव्या पूर्वजाचे नाव हरिद्रिवेय असे आहे आणि कृष्णयजुर्वेदाच्या एका पोटशाखेचे नाव हेच आहे. या वेदाच्या मुख्य शाखा ८६ असून त्यापैकी चरक ही एक होय. या चरकशाखेच्या बारा उपशाखा असून पैकी श्वेताश्वतर व मैत्रायणी या दोन आहेत. या मैत्रायणी उपशाखेच्या ज्या आणखी सात उपशाखा आहेत, त्यापैकी हरिद्रिवेय ही एक आहे. याचाच अर्थ असा होतो की, पारशीवंश हा आर्यांचाच एक पोटभाग आहे आणि तो कृष्णयजुर्वेदीय आहे.

ऋग्वेद व यजुर्वेदामध्ये सूर्याचे जे अनेक छंद आहेत त्यामध्ये आसुरीछंद या नाराचा एक प्रकार आहे. असुर हे अग्नि व बरणाचे उपासक, यज्ञोपवित धारण करणारे. परंतु पुढे सगुण-निर्गुण उपासना यावरून आणि यज्ञातील पशु-हत्या यावरून त्या दोन समाजात तेद उत्पन्न होऊन त्यांची परिणती युद्ध होण्यात

झाली. या युद्धानंतरच अमुरवंशी इराण देशात कायम घस्तीसाठी गेले असावेत. संशोधक श्री. करंदीकर यांनी मागे एकदा पुण्याच्या केसरीत लिहिलेल्या एका लेखात म्हटले आहे की, 'अमुरांची उत्पत्ति या प्रदेशात झाली व त्यांची वाढही तेथेच झाली. याच अमुराना पुढे दैत्य अथवा राक्षस म्हणूनही संबोधू लागले. दशदीर रावणाचा पिता पौलोमही हा याच प्रदेशातील होय आणि आजही तेथील एका भागाला अमुर-दर्शक नाव आहे.'

डॉ. आर. पी. मसानी यांनी या धर्माविषयी एक पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. त्यामध्ये ते असे म्हणतात की, 'या संस्कृतीमध्ये स्त्रीदेवतांची पूजा केली जात नाही. किंबहुना त्या नाहीतच.' फक्त अनादिता या देवीच्या नावाचा उल्लेख त्यांच्या ग्रंथामध्ये मिलतो. आर्द्रि-अमुरा ही एक जलरिपयक देवता असून तीच अनादिता होय. परंतु घरील मत जितकेसे रारे मानता येत नाही, कारण असे की, आर्यांचे मंत्र व त्याची एके त्यांच्या ग्रंथामध्ये असल्याने त्याच्या स्त्री-देवतांची पूजाही त्या संस्कृतीमध्ये अपरिहार्यच आहे. या संस्कृतीचे संशोधन करण्यासाठी 'कामा इन्स्टिट्यूट, मुंबई' या नावाची एक संस्था आहे. काही वर्षांपूर्वी प्राध्यापक मे. यांनी इंग्लंडमध्ये या संस्कृतीविषयक एक व्याख्यानमाला गुंफली होती. ती व्याख्याने ग्रंथरूपाने त्या संस्थेने प्रसिद्ध केली आहेत. त्या ग्रंथामध्ये वैदिक देवतांप्रमाणे अनेक संस्कारांसाठी पंचमहाभूतात्मक देवता दिलेल्या आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख देवतांची नावे आपण पाहू या. या संस्कृतीचे विवरण करताना प्राध्यापकमजकूर म्हणतात की, या संस्कृतीत स्थित्यंतरे होत गेलेली आहेत, परिश्रम धर्म हा आदि होय. त्यानंतर गाथिक, 'पुढे अवेस्ता आणि शेवटी पेहलवी अशी नावे त्यांना प्राप्त झाली.

पंचमहामूतात्मक पुरुषदेवता

कार्य	वैदिक नाव	इराणी संस्कृतीदर्शक नाव
आकाश	द्यौस	झेइस
सूर्य	मित्र	हेलिओस
चंद्र	चन्द्र	माहसलेनी
पृथ्वी	पृथ्वी	गी (GE)
अग्नि	अग्नि	पीर
पाणी	आप	हायडॉर

पंचमहाभूतात्मक स्त्रीदेवता

पर्जन्य	वरुणानी	अहुराणी
अमावास्या	अमवासी, राका	अतरेह माह
पौर्णिमेचा चंद्र	पूर्णमसी, कुडू	पोरेनो माह
पवित्र नदी	सरस्वती	अरेद्री
ग्रभातसमय	उषा	बाम्य
पृथ्वी	पृथ्वी	क्षम

या सस्कृतीमध्ये देवतांच्या स्वभावानुसार व त्यांच्या निरनिराळ्या कार्यांनुसार निरनिराळ्या विभागात त्यांची मांडणी केलेली आहे. ती येणेप्रमाणे.

सृष्टिनिर्मिती करणाऱ्या—अहुरमज्दा, सोन्टा, मैन्यू वगैरे.

पृथ्वीविषयक—सोम, आरमैती, क्षम, अहुराणी, अरेद्री इत्यादि.

मानवी जीवनाविषयक—अर्यमाण, धीता, कुड, ताप, वायु वगैरे.

राजकीय—दह्युमा, दात, विस्य, दहाक इत्यादि.

युद्ध व शांतताविषयक—बेरेन्न्य, अमा, उपरतात, अक्षीती, दवी वगैरे

गृहविषयक—अरतार्द, मवरी, रामन, नियाझ इत्यादि.

शेतीविषयक—अयनिमा, बेरेज्य, सावझी वगैरे.

कालवाचक—असन्य, आयर, माह्य, उसहिना इत्यादि.

सद्गुण, दुर्गुण—अरस्तात, सिस्ती, अरायटी वगैरे.

पशुविषयक—झंढ (Xa) इत्यादि.

त्यांचा धर्मसंस्थापक अहुरमज्दा (ऊर्फ शहाणा देव) ह्याला एकूण नऊ बायका होत्या. त्यांची नावे अशी—

(१) आशा, (२) इझा, (३) यावस्ती, (४) फरेस्ती, (५) आरमैती, (६) असी, (७) इजू, (८) उछुती, (९) पोरेडी.

या सस्कृतीमध्येही त्रिमूर्तीची कल्पना आहे. अहुरमज्दा + अनाहिता + मित्र ही एक आणि ज्युपिटर + अपोलो + डायना ही दुसरी जोडी होय.

वर जो स्त्रीदेवतांचा उल्लेख आला आहे, त्यातील काही प्रमुख व ठळक देवतांचे स्वभाववर्णन करणे अनाठायी होणार नाही.

१. आरमैती

आरमैती याचा अर्थ ईश्वरनिष्ठा असा केला जातो. ही देवता प्राणिमात्रांची वाढ करणारी, मानवांची पापे नाहीशी करणारी, संभ्रमावस्थेत उत्तम मार्गदर्शन करणारी, इच्छापूर्ती करणारी आणि सहनशक्ति देणारी आहे. ही अहुरमज्दा ह्याची पत्नी असून, हिच्यामार्फत काही वेळा त्या देवाची प्रार्थना केल्यास फलप्राप्ति लवकर होते. ती एक पृथ्वीदेवता असल्याने सर्वांना खाद्यपदार्थ पुरविणारी व अनेकांना जन्म देणारी आहे असे मानतात. या देवतेजवळ सहस्रावधी औषधी असून विवाह-विषयक अडचणींचे ती निवारण करते. या देवतेचे साम्य इतर देवतांपरोवर दाखविले जाते. सिथीअन संस्कृतीमधील ही अपिया, मॅसिडोनियनची आना, मॅगोलियनांची अविया आणि वैदिक आरमती होय. या सर्वांचे सार असे सांगता येईल की, वैदिक देवतांमधील चौस व पृथ्वी ही जोडी म्हणजेच अहुरमज्दा आरमैती होय.

२. अरेट्टी

ही एक जलदेवता होय. ही अंतरिक्षापथ्ये रहाणारी असल्याने भूतलावर येण्यासाठी अहुरमज्दा तिला मार्ग करून देतो आणि ती चार घोड्यांच्या रथात बसून प्रवास करते. मानवांची उत्पत्ति करून त्यांना अन्नधान्य पुरविते. तिच्या शरीराचा बांधा सुडौल असून दिसायला ती अतिशय मोहक आहे. ही देवता सुवर्णाची कर्णमूषणे घालणारी, कंठामध्ये शंभर नवरत्नांचा हार असलेली, उत्तम वस्त्र नेसलेली आणि सुवर्णाची पादत्राणे घालणारी आहे. या देवतेच्या मूर्ति बनवून त्यांची स्थापना केली जाते. या देवतेची तुलना आर्टिमिस, अफ्रोदिता, हीरा, इस्टर व नानिआ यांच्यापरोवर केली जाते. तसेच भारतीयांची सिनीवाळी अथवा अनुमती या चंद्रदेवतांपरोवर जरी हिची तुलना केली जात असली, तरी जलविषयक सरस्वती अथवा गंगा हिच्यापरोवर तिचे साम्य जास्त आहे.

३. असी (ASI)

ही अहुरमज्दा व आरमैती यांची कन्या असून अमेसा पेन्डा, रासनु, मित्र, डायना यांची भगिनी होय. ती मित्राच्या रथाचे सारथ्य करणारी असल्याने तिचा प्रवास सदैव रथातूनच घडत असतो. होम-हयनामध्ये तिला आहुती मिळते. मानवांना मातृसुख देणे हा तिचा स्वभावधर्म आहे. पशु व वृक्ष यांचे संवर्धन ती करते. ती सौंदर्यवती असल्याने, जवाहर या देवार्शी तिचे कडक वैर आहे. इंडो-सिथिअन नाण्यावर तिचा शिक्का असून ती राजसिंहासनावर बसलेली आणि

हातात भाला व दंड धारण केलेली आहे. भारतीय संस्कृतीत या देवीशी तुलना होऊ शकेल, अशी कुठलीही देवी नाही.

४. डायना

ही असी, सरोसा, रासनु याची बहीण होय. पारेंडी व हम्म याच्या सहकार्याने ती सवल खीवर्गाला सुखी ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करते. मित्राच्या रथाचा मार्ग ती मोठ्ठला करून देते. अहुरमज्दा याच्याबरोबर तिचे घनिष्ठ सगंध आहेत. तिच्या शत्रूचे नाव दैत्य, झट-झासगी हे होय. वैदिक संस्कृतीमधील प्रजापतीची कन्या द्यौ, ती हीच असावी.

५. पारेंडी

डायना व असी या देवतांची ही मैत्रीण असून रथावर बसल्यानंतर ती मित्राच्या कार्यात मदत करते. वस्तूंचे संवर्धन करणारी ही देवता असल्याने, त्रिपाच्या ऋतुकाली उत्तम फल यावे म्हणून हिची प्रार्थना करतात. वैदिक संस्कृतीमधील पुंर्री हीच असावी.

(The Foundation of Iranian Religion by Prof. L. H. Gray,
Published by D. B. Taraporewalla & Sons, Bombay)

६. अनाहिता

इ. स. पूर्व ३००० वर्षे इराणच्या पठारास एलम् पठार म्हणून संबोधित असत व ह्यावरूनच तेथील देवतांना एलामिल देवता असे नाव पडले. काळक्रमाने तेथे निनि, शाला, किरिखि व नानई ह्या देवतांचे स्वामित्व इ. स. पूर्व २५० वर्षांपर्यंत चालत होते. उत्तम कुलोटपन्न, फलोत्पादनक्षम, जलदेवता व सुद्धदेवता अशी ही वायु, पर्जन्य, ढग व गारा ह्या चार घोड्यांनी ओढलेल्या रथातून निघत असे. ती कुमारी असून मजबूत बांध्याची, सुंदर, सुगामी, पवित्र व मस्तकामागे वलय असणारी अशी असे. शंभर ताऱ्यांनी चमकणारा मस्तकामर निरीट, सोन्याची कठी, सुंदर बाकी, कबरपट्टा, मुवर्णाचे कपडे व पादत्राणे असे तिचे अलंकार होते. ससेनियन काळात (इ. स. २२९ ते ६५१) अस्ताखर येथे ह्या देवतेचे मंदिर होते. नामादी-कस्तुम ह्या गावी राजा नरसेह (इ. स. २९३ ते ३०२) ह्याने आपले राजबल ह्या देवीच्या हस्ते घेतले, असे शिल्प-कलाकृतीतून दिसविले आहे.

स्वर्गात सर्वात उत्तम जलसंचय आहे असे मानतात. अरद्दी-सुरा-अनाहिता ही जलदेवता अहूर देवाची कन्या म्हणून भूतलावर अवतरली. अहूरमज्दा म्हणजे वरुण. आर्य व इराणियन संस्कृतीत परक असा आहे की, ज्यांना आर्य देव म्हणतात, त्यांना इराणमध्ये असूर म्हणतात व ज्यांना आर्य असूर म्हणतात, त्यांना तिकडे देव मानले गेले आहे. वरुण हा आर्यांचा देव असून तो इराणमध्ये असूर झाला आणि पुढे त्याचेच नामांतर अहूरमज्दा झाले. आर्यांची सरस्वती व गंगा ह्या नद्या जसा स्वर्गातून अवतरल्या त्याचप्रमाणे अरद्दी अनाहिता ही भूतलावर अवतरली. वेदामध्ये तिचा उल्लेख असुराणी असा आहे, तर अवेस्ता ह्या पार्शी धर्मग्रंथात तिला अहूराणी असे म्हटले आहे. आपल्याकडे जसे सरस्वती नदीचे नामांतर देवीस्वरूपात होऊन ती ब्रह्म्याची पत्नी झाली तद्वतच अरद्दी-सुरा-अनाहिता ह्या नदीचे नामांतर अनाहिता ह्या देवी स्वरूपात झाले आहे.

थी. आर. पी. मसानी ह्यांनी आपल्या ग्रंथात (The Religion of the Good Life of Zoroastrians) असे स्वच्छ म्हटले आहे की, इराणियन वंश एका अहूरमज्दा-ह्या देवाशिवाय अन्य कोणत्याही देवाची उपासना करीत नाही. कोणीही असे समजू नये की, इराणमध्ये मूर्तिपूजा चालत होती. शोरोस्त्रियन धर्मीयांचा कोणत्याही स्वरूपाच्या मूर्तिपूजेला विरोध होता. इतकेच नव्हे तर इराणी राजे व योद्धे यांनी मूर्तिपूजेविरुद्ध मोहीमच उचलली होती. प्राचीन इतिहासकार हिरोटोडस हा आपल्या ग्रंथातून मूर्तिपूजेसंबंधी असेच मत प्रदर्शित करीत असे.

“ It must not be supposed, however, that image worship was common in Iran. Idolatry in any form was repugnant to orthodox Zoroastrians and Iranians; and Kings and Heroes, waged a crusade against Idol-worship.” (Page 89-90)

या संस्कृतीसंबंधी श्रीयुत आर. पी. मसानी यांचा दृष्टिकोन कसा वेगळा आहे हे दर्शविण्यासाठी वरील वाक्य उद्धृत केलेले आहे.

श्री. मसानी यांनी जरी वरीलप्रमाणे विचार प्रदर्शित केले असले तरी आर्किमिनिअन काळात अनाहिता देवीचे पुतळे बॅबिलोन, सुसा, परसोपोलीस, बॅटिआ, दमास्कस, सार्डिस इ० इ० ठिकाणी उभारले गेले होते व ते लोकप्रियही होते. ह्या सर्व ठिकाणी शोरोस्त्रियन पंथीयांनी त्याची पूजा केली किंवा काय, हे जरी नक्की सांगता येत नसले तरी प्रत्यक्ष अहूरमज्दाने मात्र ह्या देवीची पूजा केल्याचा उल्लेख मिळतो. शरतुष्टाने भूतलावर तिचा दूत म्हणून काम करावे ह्यासाठी

पूजा केली होती. इतकेच नव्हे तर प्रत्यक्ष स्मरुष्टानेसुद्धा 'हौमा' विधीने या देवीला आळविले आहे. दुसऱ्या अनेक मक्तानी ह्या देवीला १०० थोडे, सहस्र बैल, दशसहस्र भेंदऱ्या वळी दिल्याचा दाखला मिळतो.

(मक्तानी, पृ. ८९-९०)

ही देवी श्रेष्ठ, बलिष्ठ व पवित्र असून हिला पर्जन्य व वसंत ऋतूची अधिष्ठात्री देवता मानतात. सुळम प्रसूतीसाठी स्त्रिया ह्या देवीची आराधना करतात. वीराना ती युद्धसामग्री पुरविते व जय मिळवून देते. फलोत्पादन करणारी म्हणून प्रथम अहूरमज्दावरोवर ती सिवले देवीची सहचरी होती. पण पुढे अनाहिताचे श्रेष्ठत्व कायम न राहू शकल्याने अधिक स्त्री-देवता इराणियन धर्मात क्षान्धा नसाव्यात. अहूर हा ह्या संस्कृतीमधील एकटाच वंदनीय म्हणून राहिला आहे. स्मरुष्ट हा प्रेपीत व त्यानेच वरणाला अहूरमज्दा असे नाव दिले. ह्या नावाचा अर्थ 'शहाणा देव' अगर 'एकमेव सर्व सत्ताविश्व शास्ता' असा आहे.

(इ. ओ. जेम्स, ९४-९८) (शा. को. ६/१७३)

साप्रत ज्या भागाला आपण टर्का या नावाने ओळखतो, तो भाग चवथ्या शतकापर्यंत इराणी साम्राज्यातच मोडत असे. परंतु त्यानंतर काही सैबेरियन, टारटर व याकुती या टोळ्यांनी चढाई करून तो भाग आपल्या अमलाखाली आणला. इस्लाम संस्कृतीचा उगम शाल्यावर या टोळ्यांनी या धर्माचा स्वीकार केला, आणि आता तेथे इस्लामी संस्कृति नांदत आहे. तत्पूर्वी या भागात उभाई, अलताई या देवता विश्वजननी व सृष्टिउत्पन्नकर्त्या म्हणून पूजिल्या जात होत्या. वरील टोळ्यांपैकी काही लोक या देवतांचेही उपासक होते. ईश्वर हा परमात्मा आणि मानव-समाज यांच्यामध्ये मध्यस्थी करणारा कुडई हा देव होता. तसेच प्रमुख देवता युलमेन व दुष्ट सैतानी देवता एलरिक ही होती.

दधुटानिक संस्कृति

सनपूर्व ५८ साली ज्युलियस सीझर या नावाचा एक अतिशय पराक्रमी आणि महत्वाकांक्षी राजा होऊन गेला. या राजाच्या कारकीर्दीपासून साधारणतः या संस्कृतीची माहिती उपलब्ध आहे. तत्पूर्वी जरी ती कोठे तुरळकपणे चालू असली तरी नोंद घेण्याइतपत ती शत नाही. युरोपमधील न्हाईन व विस्कुला या दोन नद्यांच्या खोऱ्यात या संस्कृतीची प्रथम उत्पत्ति झाली असे मानण्यात येते. त्यानंतर क्रमाक्रमाने ती संस्कृति हंगेरी, डेन्मार्क, नॉर्वे, स्वीडन, बाल्कनप्रदेश, मान्स, स्पेन, इंग्लंड, रशिया या देशांतून पसरली गेली. ती साधारणतः पाचव्या

शतकापावेतो. याच संस्कृतीला कित्येकदा हिथिअन संस्कृति म्हटली जात असे. कारण यांमध्ये कुंडातून वळी देण्याची रुढी चालू होती.

इसाई धर्माची स्थापना येशू ख्रिस्ताने जेव्हां अनेक शतके तो वाल्यावरूपेतच होता. पाचव्या शतकात रोमन साम्राज्याची चळती सुरू झाली आणि या संस्कृतीच्या वाढीस सुदवात झाली. रोमन जनता प्रथम या संस्कृतीच्या अंमलाखाली गेली आणि गोथ वंशाने त्याचा स्वीकार केला. पुढे हंगेरीमधील गिपिडीवंश, ऑस्ट्रेलियातील रुगीवंश, फ्रान्समधील गॉलवंश आणि शेवटी ब्रिटनमधील जनतेने या संस्कृतीचा स्वीकार केला. हे सर्व धर्मांतर अंदाजे सातव्या शतकापर्यंत पूर्ण झाले. डेन्मार्क सन ९७३, रशिया सन ९८८, नॉर्वे सन १००० आणि स्वीडन सन ११०० पर्यंत या संस्कृतीच्या अंमलाखाली आले आणि त्या प्रांती आस्तित्वात असलेल्या हिथिअन संस्कृतीचा संपूर्ण नाश झाला. (जेम्स धर्मकोश, १२-२४६)

थोर व ओडिन देवता

संशोधक ओल्डनबर्ग म्हणतो की, 'ऋग्वेदातील सूक्ते, म्हणजे गद्य-पद्यात्मक इतिहास असून, एडा (Edda) व नॉर्स या आख्यानाप्रमाणे ओहित. या काव्यातून थोर व ओडिन या देवतांची अचाट कृत्ये वर्णन केलेली असून ती ऋग्वेदातील बृहस्पति अथवा ब्रह्मणस्पति यांच्यावरूनच साम्य दर्शवितात. थोर देवाचे हत्यार अजस हातोडा हा इंद्राच्या वज्राप्रमाणे दिसतो. ह्या देवतेचा शत्रु बाल्डर (Baldur) याचे वृत्रासुराशी साम्य आहे. यावरूनही ही संस्कृति आणि प्राचीन भारतीय संस्कृति एकाच उगमस्थानातून आलेली असावी.

(शनकोश, प्रस्तावना खंड, ३२८)

सहाव्या शतकापर्यंत हिथिअन संस्कृतीची मंदिरे इंग्लंडमध्येही होती. परंतु त्यानंतर इसाई धर्मगुरूंनीच त्याचा नाश केला. आईसलंडमध्येही द्युटॉनिक वंशाच्या वेळी थोर देवीची मंदिरे असून मंदिराच्या पुजारीवर्गात सर्व स्त्रियाच होत्या ! देवालयामधील सर्व कामे त्याच करीत असत. वानगीदाखल आपण एक-दोन मंदिरांची व्यवस्था पाहू या. एका देवालयातील थोर देवीची मूर्ति एका भव्य लाकडी खांब्यावर कोरलेली होती. मंदिराचे दालन भव्य होते; परंतु त्यामानाने प्रवेशद्वार मात्र अतिशय खुजे होते. (मारतातही काही ठिकाणी प्रवेशद्वाराची माडणी अशीच आढळते). सरक्षणाच्या दृष्टीने विचार करता ही पद्धत योग्यच समजली जात असे. साप्रत नरसोबाची वाडी (कोल्हापूर) येथील दत्ताच्या पादुकाचे दर्शन घेण्यासाठी अतिशय लहान दरवाजा आहे. एके वेळी केवळ

एकच मनुष्य मोठ्या मुष्किलीने आत धिरू शकतो. या थोर देवीच्या समोरच 'स्थली' नामक अग्नीकुंड असून त्यामध्ये सतत अग्नि पेटता राही. कुंडाच्या वेदीवर २१ ऑस यजनाचे मुखर्णांचे गोल कडे असे, सर्व प्राणनिधि या धगधगत्या कुंडासमोर होत. धार्मिक शास्त्रांतील समाई या कुंडासमोरच होत असत. अशा समारंभाच्या वेळी प्रमुख धर्मगुरू, वेदीवरचे ते कडे आपल्या हातात धाळीत असे. वेदीवर एक लहानसा पेल 'लवूत' ने (म्हणजे बळी दिलेल्या माणसाच्या किंवा जनावराच्या रक्ताने) भरलेला असे, मुख्य मूर्तीच्या मागे इतर मूर्तीची माडणी करीत. या मंदिराच्या गच्चांसाठी प्रत्येक घट्टी द्रव्य द्यावे लागे, धार्मिक भिरवणुकांच्या वेळी सर्व भक्तगण धर्मगुरूंच्या पाठीमागे चालत असे, असे हे भव्य मंदिर थोर नदीच्या तीरावर घसलेले होते.

दुसऱ्या एका मंदिराचे वर्णनही थरीलप्रमाणेच आहे. ते मंदिर जालार्नेस (KJALARNES) या गावी होते. मंदिराची लांबी ६० X १०० फूट अशी होती. यज्ञकुंड थोरदेवीच्या समोरच होते. या देवीला नरबळी दिला जाई व त्याचे रक्त ऊर्फ लवूत वेदीवर एका पेल्यात ठेवण्यात येई, ज्या माणसाला बळी द्यावयाचा असेल त्या माणसाच्या अंगावर प्रथम या पेल्यातील पवित्र रक्ताचे सिंचन करून नंतर त्याला मंदिराबाहेरिल तळ्यात बुडविण्यात येई, देवालयसमोबाब उंच लाकडी कुंपण असे. प्रवेशद्वार कुटूप लावून बंद करण्याची प्रथा होती. मंदिराची बांधणी लाकडी असल्याने छतावरील वहाले उत्तम कोरीव शिल्पाची असत. या शिल्पाची कल्पना थोरोल्पर मास्टर या गृहस्थाने नॉर्वेजिअन मंदिरातून या ठिकाणी आणली असे मानण्यात येते. नॉर्वे देशातही थोरदेवीची मंदिरे होती, व त्या मंदिरांतून हिथियन संस्कृतीप्रमाणे नरबळी दिले जात. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे इतरधर्मीकांनी राजसत्तेच्या जोरावर हिंदूंची अनेक मंदिरे उध्वस्त केली, त्याचप्रमाणे हिथियन संस्कृतीची मंदिरे या ट्युटॉनिक धर्मगुरूंनी उध्वस्त करून त्यांतील मूर्ति फोडून टाकल्या. इतकेच नव्हे तर भारतात तुळजापूरच्या देवीची मूर्ति बशी अफजुलखानाने जात्यात भरडून तिचे पीठ पीठ केले, त्याप्रमाणे याही लाकडी मूर्ति जख्खन टाकण्यात आल्या. ओलाफ ट्रिगवसन या धर्मगुरूने ही मंदिरे उध्वस्त केली. या सर्वांचा सारांश एकच की, त्या लोकांचे मत असेच होते जणू की, आपल्या नवीन संस्कृतीचा प्रसार करताना जुनी संस्कृति 'जाडुनि किंवा पुरुनि टाका' या अवस्थेलाच जाणावयाची. मूर्तीचा सत्यानाश करायचा आणि नवीन नवीन प्रतीके त्या ठिकाणी स्थापन करायची. हा नियम सर्वच आक्रमक संस्कृतींनी साधारणतः अंमलात आणलेला दिसतो. मग ती संस्कृति कुठलीही असो.

स्वीडनमध्ये उपसाला शहरी थोर-देवींचे एक भव्य मंदिर होते. या मंदिराचा बहुतेक भाग सुवर्णाने मढविलेला होता. आतील गर्भागृहात थोर, वोडन, फ्रिक्को या देवतांच्या मूर्ति होत्या. देवाल्याच्या उच्च भागी कळसामोवती एक सोन्याची निशाल साखळी बांधलेली होती. या साखळीची चकाकी भक्तगणाना पार दूरवरून दिसली तरी ते त्यात समाधान मानीत असत या क्षेत्रा-बाबत एक अशी रूढी प्रचलित आहे की, मंदिराबाहेर एक अतिविशाल वृक्षराज होता. त्याची पाने सर्व ऋतुमध्ये हिरणीगार राहतात. या वृक्षाच्या मुळातून एक छोटासा निर्झर उगम पावून जवळच एक डोह तयार झालेला होता. हिथिनन संस्कृतीप्रमाणे मुक्ति मिळविण्यासाठी भक्तगण या डोहात बुडी मारत असे आणि आश्चर्य असे की, पाण्यात पडल्यावर जर तो इसम वर आला नाही तर देवाने त्याची प्रार्थना ऐकून त्याला मुक्ति दिली असे समजण्यात येई.

या संस्कृतीमधील इतर देवता म्हणजे ओडीन ऊर्फ सृष्टिकर्ता मोठा देव, असगार्ड हा या स्वर्गलोकाचा राजा. वाल्डोर हा त्याचा पुत्र आणि वाल्डोर म्हणजे तेजाची देवता (रा. दीक्षित या देवालाच चलराम असे संबोधतात) डोनर ही मेघगर्जनेची देवता होय. सिनिटर युद्धदेवता होय. मिज अथवा फ्रिजा ही ओडीनची पत्नी होय. ही देवता सर्व देवतांची माता मानली असल्याने पुत्रप्राप्तीसाठी स्त्रिया या देवतेचीच आराधना करतात. मॉरगॉन ही देवता डगड ह्याची पत्नी व नेत या देवतेची नात होय. मॅस व बॅडब याही युद्धदेवताच होत्या. बॅडन-रुथ म्हणजे 'लढाऊ कायळा' होय. यालाच 'आयरिश कायळा' असेही म्हणतात. साराश, ट्यूटॉनिक वंशाच्या देवता म्हणजे ओडिन व इडा त्याचे पुत्र वाल्डोर, वली, विस्पर, नार्यर आणि मुली मिजिया, थोरगेथर इ० याच होत. (जेम्स धर्मकोश, १२, पृष्ठ २४५-२५७)

इसाई संस्कृति

या धर्माचा स्थापक येशू ख्रिस्त याचा जन्म इस्त्रायल वंशात झाला. परंतु त्या धर्मातील मूर्तिपूजा त्याला न आनडल्याने त्याने निराळ्या धर्माची स्थापना केली. येशू हा स्वतःला ईश्वराचा प्रेषित मानीत असल्याने या ठिकाणी ख्रीदेवतेचा निर्देश आपल्याला आढळून येत नाही. समोर देवतेचे प्रतीक नसल्याने त्या धर्माला तितकीही गति प्रथम मिळाली नाही आणि शेवटी ख्रीपुरुषाना या धर्माकडे आकर्षून घेण्यासाठी त्यांना मेरी ही ख्रीदेवता निर्माण करायी लागली. रोमन साम्राज्याच्या वेळी या संस्कृतीचा विकास झाला, तो प्रसार कसकसा होत गेला ते आपण वर पाहिलेच आहे आणि धर्मप्रसारासाठी पूर्वीच्या हिथिनन संस्कृतीतील

मंदिराचा विध्वंस घर्मगुरूनी कसा केला हे आपण पाहिलेच आहे. या सत्कृतीत मूर्तिपूजा नाही असा कितीही कठरव केला तरी जागोजागी अठणारे मेरीचे पुतळे आणि त्याखाली लिहिलेला मजकूर (मला शरण या, मी तुमचा उद्धार करीन, तुमचे दारिद्र्य, दुःख दूर करीन इत्यादि) हा पुरावा मूर्तीपूजानिदर्शकच होय. जगभर मेरीच्या पुतळ्यांच्या भव्य मिरवणुका काढल्या जातात आणि हातात पेटत्या मेणवत्या घेऊन सहस्रावधी भक्तगण शाततेने त्यामध्ये भाग घेता. या सर्व प्रकाराला मूर्तिपूजेेशिवाय दुसरे काय नाव द्यावयाचे? साराश, याही सत्कृतीने आदिशक्तीचे स्वरूप मेरीच्या स्वरूपात आपल्या सत्कृतीत समाविष्ट करून घेतले आहे.

येशू म्हणजे शिवभक्त ईशानाथ होय

‘येशू तेरा वर्षांचा होताच त्याच्या आतानी, त्याच्या विवाहाची तयारी केली, पण त्याच्या मनात ब्रह्मचारी रहावयाचे होते. यास्तव घर सोडून व्यापारी ताड्याबरोबर तो सिंधु नदीजवळ आर्यावर्तात आला. काही जैन साधूंच्या सगतीत राहून फिरत फिरत तो जगन्नाथपुरीत आला. त्याने ब्रह्मचारी मत आचरून तेथील विद्वान ब्राह्मणांकडून वेद शिकण्यास प्रारंभ केला. स्मृतीचेही अध्ययन केले. एवढे होईपर्यंत तो २० वर्षांचा झालेला होता. यानंतर साधुसत्ताबरोबर समागम व परिचय व्हावा म्हणून त्याने राजशह, वाराणसी, प्रयाग वगैरे तीर्थक्षेत्राची यात्रा केली बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी सहा वर्षे तो बुद्धविहारात राहिला त्यानंतर त्याने नेपाळ व तिबेटचा प्रवास केला. याप्रमाणे वयाच्या तीस वर्षेपर्यंत आर्यावर्तात राहून अध्ययन करून, बौद्धभिक्षू बनून इराणमार्गे आपल्या देशात जाऊन भारतीय तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्यास प्रारंभ केला.’ (ख्रिस्ताचे अज्ञात चरित्र, ले डॉ. नोटोविच.)

‘येशूने १४ व्या वर्षी भारतात येऊन शिवाची उपासना चालविली, त्या वेळी त्याचे नाव ईशानाथ असे होते. भारतात विद्याभ्यास करून घेऊन याच शैव विवेचा त्याने आपल्या देशात प्रचार केला, पण तेथील चमत्कारिक वृत्तीच्या धर्मलडाना ही शिकवण न आवडून त्यानी ईशनाथाला सोळावर चढविले. त्याच्या नायसाप्रदायी गुरूनी त्यास सुळावरून काढून नेऊन नंतर त्याला जिवंत केले. गुरू आणि ईशनाथ यांनी नंतर हिमालयाच्या उतरणीवर मठ स्थापन केला या ठिकाणी ईशनाथाने तीन वर्षे कडक तपाचरण करून त्याचे शैव सांप्रदायामध्ये वयाच्या ४९ वे वर्षी निघन झाले. त्याची समाधी काश्मीर प्रांती श्रीनगरमध्ये हसासहिवाची समाधी म्हणून अजूनही दाखविली जाते. ईश या नावाचे येशूमध्ये रूपांतर झालेले आहे.’

नाथ नामावली

वयाच्या ३० वर्षी तो नाथपंथी शैव झाला. विटेक्रोनच्या राजवाड्यात त्याचे शैवपंथीय चित्र आहे. त्यामध्ये येरूला बॅंडी दाखविलेली असून धोतर नेसलेला व उपरणे पांघरलेला शैव भिक्षूच दिसतो. अर्थातच हे चित्र सांप्रत ख्रिस्ती धर्मियांना आवडत नाही व भारतामधील १७ वर्षांच्या काळाचा त्याचा इतिहास त्यांना नकोसा झालेला आहे.

भविष्य पुराण, प्रतिसर्ग पर्वखंड ३, अध्याय ३, श्लोक २१-२३ यामध्ये येशूसंबंधी खालीलप्रमाणे माहिती आहे. विक्रमाचा नातू शककर्ता शालिवाहन राजा दिग्विजयार्थ हिमालयावर गेला असता एका शुभ पुरुषास तपाचरण करताना त्याने पाहिले. धर्मतत्त्वासंबंधी त्याजबरोबर चर्चा झाली. “मन निर्मळ करून सत्य वाणीने, ऐक्य भावाने व ध्यायाने सूर्य-मंडळामध्ये स्थित होऊन ईश्वराचे मी पूजन करतो, यास्तव लोक मला ईशापती म्हणतात” असे त्याने उत्तर दिले. याचा निष्कर्ष असा निघतो की, शालिवाहन आणि येशू हे समकालीन होते.

डॉ. नोटोविच हे प्रख्यात रशियन विद्वान असून येशूचे वय १३ ते ३० पर्यंतचे आयुष्य शोधण्याचा त्यांनी ४० वर्षे फार प्रयत्न केलेला आहे. यासाठी त्यांनी इजिप्त, तुर्कस्थान, अरबस्तान येथील सर्व ग्रंथालये पालथी घातली. त्यावरून त्यांना समजले की, ‘एस्तेन’ पंथाचा हा असून, दोन सहास्र वर्षांपूर्वी हा पंथ पूर्वेकडे कोठेतरी होता. यास्तव पूर्वेकडे प्रवास करून एगढीच्या जंगलात या लोकाना भेटून, दंतकथा जमा करून, नंतर पुढील चौकशीसाठी तो भारता-मध्ये आला. तिबेटमध्ये शोध करताना हिमिष गावी लामानी त्यांना येशूच्या चरित्राचे पुस्तकच दिले. येशूचे इत्साक्षरही त्यात होते. डॉक्टर महाशयांनी सर्व पानांची छायाचित्रे घेतली व मूळ पुस्तक लामाना परत दिले. स्वदेशी गेल्यावर डॉ. नोटोविच यांनी छायाचित्राच्या तीन प्रती तयार करून त्यापैकी एक प्रत भाषातरासह रोम येथील पोप महाशयांना पाठविली. सहा महिन्यांनी धर्मगुरूंचे उत्तर आले की, ‘तुम्ही दिलेली कागदपत्रे जालून टाकण्यात आलेली आहेत व ती तुम्ही प्रकाशित करू नयेत. अशी धर्मगुरूंची आज्ञा आहे.’ अर्थात या धर्मगुरूंचा काहीही उपयोग अगर परिणाम झाला नाही आणि डॉ. नोटोविच यांनी ‘ख्रिस्ताचे अज्ञात चरित्र’ म्हणून पुस्तक प्रसिद्ध केले, आणि जगाला ख्रिस्ताच्या अज्ञात जीवनाची माहिती करून दिली.

(श्री. ज्यं. व. अम्यकर यांनी ही माहिती पुरुषार्थ मासिक, फेब्रुवारी १९३८ व वेसर-इ-हिंद साप्ताहिक २३-१-३८, यांचे आधारे स्वराज्य, पुणे, २५-१२

१९६५ यात प्रसिद्ध केली आहे. तसेच डॉ. बाभारव सावरकर यांनी सन १९४७ मध्ये त्याचे चरित्र प्रसिद्ध केलेले आहे.)

वरीलप्रमाणे सनित्तर महत्त्वाचा उतारा देण्याचा हेतु इतकाच की, येशूने १७ वर्षे भारतात तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करूनच, वायव्यलचे तत्त्वज्ञान इसाई पयियाना दिले. अर्थातच त्या तत्त्वज्ञानाचे मूलस्थान भारत आहे. तो शैव पंथी भिक्षू होता. त्याची समाधीही काश्मीर प्रांती आहे, ही गोष्ट भारताला भूषणभूत आहे. मग वर म्हटल्याप्रमाणे त्याचे शैव वेशातील छायाचित्र अगर १७ वर्षांचा भारतामधील इतिहास इसाई पयियाना आवडो अगर नागडो.

मॅडोना

इसाई पंथाचा उगम हा पूर्वांच्या ज्यू पंथापासून झाला आहे. ज्यू लोकात त्रिमूर्तीची कल्पना ही एक देवता असल्याप्रमाणे होती. त्यामुळे इसाई धर्माचा उदय झाल्यावरही पूर्वांच्या दैवी शक्तीवर भर दिला गेला व काही देव व दैवी त्या नवीन धर्मात घेतल्या गेल्या. पूर्वांच्या देवता आणि सस्थापक येशू ह्यांच्यामध्ये त्यांच्या श्रेष्ठपणानेदल बाद मूल झाल्यावर येशू हाच देवाचा मुलगा, मॅडोनाचा मुलगा असे मानले (सहस्रबुद्धे) ह्या देवतेची जी छायाचित्रे उपलब्ध आहेत त्यांमधून ही गोष्ट सिद्ध होण्यासारखी आहे. इ. स. १४३७ मधील एका चित्रात मॅडोना ही दयेची देवता दाखविली असून, तिच्याभोवती एकत्रित झालेल्या अनेक भक्ताना ती आपल्या हातांनी आशीर्वाद देत आहे असे दृश्य आहे (न्यूमन चि, १७८) दुसरी कृति कीट येतातील सतराव्या शतकामधील असून अनेक प्रतीकांच्या मेळव्यात ती मध्यभागी आहे (न्यूमन चि, १६४). आणखी एका चित्रात ती सिंहाकृति सिंहासनावर असून एक मूल तिच्या माडीवर आहे. दुसऱ्या एका चित्रात ती व मूल एका नावेत बसलेले दाखविले आहे. एका ब्रॉड पुतळ्यामध्ये मूल घेतलेलीच कृति आहे. बव्हेरियामधील चित्रात हातात धान्याची कणसे घेतलेली व दोन्ही बाजूंना परी उडत आहेत असा देखावा आहे. ह्या सर्व चित्रावरून तात्पर्य हेच निघते की, मॅडोना हीच मेरी होय. सतामरिया, मॅगीओर सतामरिया, ट्रास्टेव्हीर सतामरिया इ. छंदेवतांची चौथ्या शतकापासून [पूजा होत आहे (जेम्स, पृ. २५४).

मेरीची मिरवणूक

येशू ख्रिस्ताची माता मेरी आणि तिचे हातातील नवजात बालक म्हणजे येशू ख्रिस्त, असे समीकरण ख्रिस्ती प्रचारकांनी ठरवून टाकले आणि उत्सव-समारंभ सुरू केला. पण मागे अद्भुत इतिहास आहे! हे पारच थोड्यांना माहीत आहे.

इसवीसन ही कालगणना ख्रिस्ताच्या जन्मापासूनची मानली जाते, पण प्रत्यक्षात मात्र तशी ती नाही. ही कालगणना चारू करण्याचे एका ख्रिस्ती सन्याश्याच्या मनात सहाव्या शतकात आले. तोपोतेतो रोमन अथवा इजिप्शियन कालगणना चारू होती, पण सन्याशाचे उलट्या कालगणनेमध्ये सहा वर्षांची चूक राहून गेली, आणि यासाठीच ख्रिस्ती धर्मगुरूंना मान्य करारे लागते की, ख्रिस्ताचा जन्म इसवी सनाच्या सहा वर्षे आधी घडला पाहिजे. याला पुरावा म्हणून असा देतात की, ख्रिस्ताचा जन्म हेरोल्ड राजाच्या वेळी झाला. हा राजा सनपूर्व ४ च्या वर्षी मरण पावला, म्हणून सहा वर्षांचा काळ घरतात तसेच इजिप्तमधील शिरगणतीत तीच नोंद मिळते.

असे असताना ख्रिस्ताचा जन्म २५ डिसेंबर रोजी वसा धरला जातो, हे पाहणेही उद्बोधक आहे. रायनलमध्ये असे नमूद आहे का, हा जन्म मेंढनाड्यात रानात ट्रेकड्यार मेंढ्या चरण्यासाठी नेल्या असता झाला रायनलमध्ये कोठेही ख्रिस्त जन्मदिनाची अगर उत्सवाची नोंद नाही. त्या परपरेमध्ये संताच्या अगर पुण्य पुरुषाच्या पुण्यतिथि अगर जन्मतिथि साजरा करण्याची रुढी नव्हती. मग हा दिवस कसा धरला ?

ख्रिस्ताच्या जन्मानंतर सुमारे तीनशे वर्षे रोममध्ये सूर्यादि देवतांची उपासना चारू होती, आणि विशेष म्हणजे ख्रिस्ती धर्माचाराना यदी होती चौथ्या शतकात रोमन बादशाहा कॉन्स्टांटाईन याने ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला, धर्म प्रसाराला त्याने मुभा दिली आणि थोडक्याच वेळात हजारो लोकांना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली गेली. मिथास = मित्र = सूर्य याची उपासना चारू असताना रोमन ज्योतिषी २५ डिसेंबर हा दिवस मकर सप्तातीचा मानून, त्या दिवसा पासून सूर्यप्रकाशकाल क्रमशः वाढत जातो असे मानीत. हा दिवस म्हणजे नवीन सूर्याचा जन्मकाल कल्पून, त्या दिवशी रोममध्ये मोठा उत्सवमारभ सजरा करीत त्यामध्ये एका स्त्रीच्या हाती नवजात बालक सूर्य देऊन मोठी मिरवणूक काटीत असत. भारतीय सप्ताती दिनाप्रमाणे या दिवशी मिष्टान्न भोजन, आणि एकमेकांना भेटा देत असत. हजारो रोमन जरी राजाच्या आज्ञेवरून ख्रिस्ती झाले, तरी मानव हा उत्सवप्रिय असल्याने, आपली पूर्वापार रुढी त्याला सोडवेना आणि ती त्याने चारू ठेविली ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी यावर तोड काढली आणि डिसेंबर २५ हाच ख्रिस्ताचा जन्मदिवस आहे, असे नवजात ख्रिस्ती प्रजाजनाना भासवून तो सर्व उत्सवसोदाळाच आत्मसात केला ख्रिस्तमस पुडिंग, ख्रिस्तमस केक इत्यादि मिष्टान्ने प्रचारात आणली, रंगवेरागी भेट पत्रिका चारू केल्या, भेटादाखल वस्तूची देवाण-घेवाण सुरू केली, व्यापारी वर्गाचीही या निमित्ताने चगळ झाली.

नवीन वर्ष मात्र पुढे सहा दिवसांनी म्हणजे १ जानेवारीपासून धरले. म्हणजे यांतही कधी विसंगती आहे ती पहा, २५ डिसेंबर जन्मदिवस धरावयाचा, १ जानेवारीपासून नवे वर्ष मोजायचे, सहा दिवसांची तफावत तशीच चालू ठेवायची आणि ख्रिस्ताच्या जन्मदिवसापासून मात्र कालगणना मोजायची. ही सर्व विसंगती आजवर चालत आलेली आहे आणि ती काढून टाकण्याची कोणतीही तीव्र इच्छा नाही. ज्याच्या धर्मतत्त्वाला स्वतःची बैठक नाही आणि दुसऱ्या संस्कृतीच्या उसनवारीवरच उत्सव समारंभ साजरे करावयाचे, तेथे अशी विसंगती न दिसली तरच नवल. सारांश २५ डिसेंबरची मेरीची मिरवणूक म्हणजे भारतीय संस्कृतिसदृश्य सूर्य देवाचीच मिरवणूक होय असे मानावे लागते. (ग. वि. केतकर, केसरी २२-१२-६८)

इस्लामी संस्कृति

इस्लामी संस्कृति ही महंमद पैगंबराच्या जन्मानंतर स्थापन झाली. इ. स. ५७० साली या थोर पुरुषाचा जन्म कोरेशी घंदात झाला. मक्का या शहरी पूर्वापार प्रसिद्ध असलेल्या काबा मंदिराची व्यवस्था याच धराण्याकडे होती. या मंदिराचा इतिहास अतिशय प्राचीन आहे. नबीटिअन अगर नववंश सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षे या प्रदेशात होता आणि त्याच्या प्रमुख देवता म्हणून अलाट, मनुथू (नदीवदेवता) यांचे पूजन होत असे. प्रमुख देव दुसऱ्या हा डायोनिसस अथवा बॉकस या देवतांप्रमाणे मानला जाई. काही संशोधकांचे म्हणणे असे आहे की, तो आर (AARA) या नावाचा देव असावा आणि आर हा इराचा अपभ्रंश असावा. त्या वेळी आणि नंतरही अनेक शतके अरबस्थानामध्ये 'हर' या देवतेचे पूजन असे. भारतीय देवता 'रुद्र' या शब्दाचा तो अपभ्रंश असावा हे उघडच दिसते. मक्का या पवित्र स्थानाच्या नावाची व्युत्पत्ति सागताना एक पंजाबी पंडित मला म्हणाले की, 'मख म्हणजे यज्ञ असा जरी संस्कृत शब्द असला तरी त्याच्या भाषेत त्या शब्दाचा उच्चार "मख" असा केला जातो आणि 'मख' चा 'मक्का' असा अपभ्रंश होणे असंभवनीय मुळीच नाही. अनेक शतकापूर्वी आर्यांच्या टोळ्या जशा भारतात आल्या तद्वतच त्या इराण, अरबस्थान येथेही गेल्या आहेत. तेव्हा ज्यू, ख्रिश्चन अथवा इस्लामी संस्कृतीचा प्रसार या भागात होण्यापूर्वी तेथे आर्य संस्कृतीमधील काही देवतांची पूजा होत असावी आणि कापाचे शिवमंदिर त्या काळचे असावे असे अनुमान सहज निघते.

श्री. विनोदतोष मट्टाचार्य ह्यांनी सन १९४७ साली, 'ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट, बंबोदे' यासाठी 'शक्तिसंगमतंत्र' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये या क्षेत्राचा उद्देख खालीलप्रमाणे आहे.

लंकाप्रदेशमारभ्य मरुतं परमेश्वरि ।

सैधवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ॥ पटल-७-७१ ॥

वारुणाख्यं तथा देवी कथ्यते शृणु सांप्रतम् ।

मक्षेश्वरः पश्चिमायामुत्तरे हिंगुळा भवेत् ॥ पटल-८-१० ॥

या दोन्ही श्लोकाचा अर्थ अगदी सरळ आहे की, 'लंका प्रदेशापासून मक्षेश्वरी अंतापर्यंत सैधव महादेश (समुद्र) आहे. ज्याला सध्या वारुणाख्य देवी म्हणजे अबूच्या पहाडावरील देवी म्हणतात, त्याच्या पश्चिमेला मक्षेश्वर आहे व त्याच्या उत्तरेला हिंगुळादेवी आहे. तेव्हा तंत्रकारांच्या मते हे क्षेत्र म्हणजे मक्षेश्वर असे होते, ते शंकराचे होते. आज दिसणारा हज्जा विधि पाहिला म्हणजे वरील म्हणण्याला पुष्टीच मिळेल.

ब्रह्मीभूत परमहंस पावसकर महाराज आपल्या मंथात मक्का, अह्ला इत्यादि शब्दांच्या व्युत्पत्ति देताना म्हणतात की, प्राचीन काळी आरभू नावाचा राजा यद या नगरीमध्ये राज्य करीत होता. शेजारीच असलेल्या कार्पण्य देशात कार्पण्य नावाचा राजा राज्यधुरा सांभाळीत असे. एवढा कार्पण्याने यद राज्यावर स्वारी करून आरभूला पराजित केले आणि त्याच्या सैनिकांसह त्याला अरण्यात घालवून दिले. राज्याची पुनः प्राप्ती व्हावी म्हणून आरभूने तपःसाधना आरंभिली. शेवटी महादेव त्याला प्रसन्न झाले आणि त्याच्या मनाजोगता वर देऊन अद्वय झाले. त्या वेळी राजा आणि इतर सैनिक यानी, 'आमचा कैवरी आला, आला, आला' असा निवार घोष केला. पण त्या 'कैवाण्या'चे नाव त्यांना कुठे माहीत होते? त्यामुळे ते नुसते 'आला', 'आला' असेच त्याला संबोधू लागले. या 'आला' चा अपभ्रंश पुढे 'अह्ला, अह्ला' असा झालेला आहे. ज्या ठिकाणी त्यांनी तपसाधनेस्तव 'मुक्काम' केला त्या जागेलाच पुढे मक्का हे नाव प्राप्त झाले.

शंकराच्या आज्ञेवरून पुढे मच्छिंद्रनाथ व गोरपनाथ त्या ठिकाणी आले आणि त्यांनी राजा आणि त्याच्या सैनिकांना गनिमीकाव्याचे शिक्षण दिले. याच्या स्मरणार्थ तेथे एक शिवलिंग स्थापन झाले, त्याचे नाव 'कावा' म्हणजेच पुढे अपभ्रंश होऊन "कावा" असे पडले. राजा व त्याच्या सैनिकांना लढाई-मध्ये दुरापाती होऊ नयेत म्हणून त्या लिंगासमोर त्यांना जो मंत्र शिकविला त्यालाच "कल्ला" असे म्हणतात. त्या मंत्राचे सुरुवातीचे हे शब्द पहा—

नवीन वर्ष मात्र पुढे सहा दिवसांनी म्हणजे १ जानेवारीपासून धरले म्हणजे यातही कशी विसगती आहे ती पहा, २५ डिसेंबर जन्मदिवस धरावयाचा, १ जानेवारीपासून नवे वर्ष मोजायचे, सहा दिवसाची तफावत तशीच चालू ठेवायची आणि ख्रिस्ताच्या जन्मदिवसापासून मात्र कालगणना मोजायची. ही सर्व विसगती आजवर चालत आलेली आहे आणि ती काढून टाकण्याची कोणतीही तीव्र इच्छा नाही. ज्याच्या धर्मतत्त्वाला स्वतःची बैठक नाही आणि दुसऱ्या संस्कृतीच्या उसनवारीवरच उत्सव समारंभ साजरे करावयाचे, तेथे अशी विसगती न दिसली तरच नवल. सरासरी २५ डिसेंबरची मेरीची मिरवणूक म्हणजे भारतीय संस्कृतिसदृश्य सूर्य देवाचीच मिरवणूक होय असे मानावे लागते (श. वि. केतकर, केसरी २२-१२-६८)

इस्लामी संस्कृति

इस्लामी संस्कृति ही महमद पैगंबराच्या जन्मानंतर स्थापन झाली. इ. स. ५७० साली या थोर पुरुषाचा जन्म कोरेशी घशात झाला. मक्का या शहरी पूर्वापार प्रसिद्ध असलेल्या काबा मंदिराची व्यवस्था याच धराम्याकडे होती. या मंदिराचा इतिहास अतिशय प्राचीन आहे. नवीटिअन अगर नववश सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षे या प्रदेशात होता आणि त्याच्या प्रमुख देवता म्हणून अलाह, मनुष्य (नदीदेवता) याचे पूजन होत असे. प्रमुख देव दुसऱ्या हा डायोनिसस अथवा बॉकस या देवताप्रमाणे मानला जाई काही सशोधकांचे म्हणणे असे आहे की, तो आर (AARA) या नावाचा देव असावा आणि आर हा हरचा अपभ्रंश असावा. त्या वेळी आणि नंतरही अनेक शतके अरबस्थानामध्ये 'हर' या देवतेचे पूजन असे. भारतीय देवता 'रुद्र' या शब्दाचा तो अपभ्रंश असावा हे उघडच दिसते. मक्का या पवित्र स्थानाच्या नावाची व्युत्पत्ति सागताना एक पंजाबी पंडित मला म्हणाले की, 'मल म्हणजे यज्ञ असा जरी संस्कृत शब्द असला तरी त्याच्या भाषेत त्या शब्दाचा उच्चार "मल्ल" असा केला जातो आणि 'मल्ल' चा 'मक्का' असा अपभ्रंश होणे असंभवनीय सुद्धीच नाही. अनेक शतकापूर्वी आर्यांच्या टोळ्या जसा भारतात आल्या तद्वतच त्या इराण, अरबस्थान येथेही गेल्या आहेत. तेव्हा ज्यू, ख्रिश्चन अथवा इस्लामी संस्कृतीचा प्रसार या भागात होण्यापूर्वी तेथे आर्य संस्कृतीमधील काही देवतांची पूजा होत असावी आणि कापाचे शिवमंदिर त्या काळचे असणे असे अनुमान सहज निघते

श्री विनोदतोष महाचार्य ह्यांनी सन १९४७ साली, 'ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट, बंबोदे' यासाठी 'शक्तिगमत्र' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये या क्षेत्राचा उल्लेख खालीलप्रमाणे आहे.

लंकाप्रदेशमारभ्य मळान्तं परमेश्वरि ।

सैधवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ॥ पटल-७-७१ ॥

वारुणाख्यं तथा देवी कथ्यते शृणु सांप्रतम् ।

मक्षेश्वरः पश्चिमायामुत्तरे हिंगुळा भवेत् ॥ पटल-८-१० ॥

या दोन्ही श्लोकांचा अर्थ अगदी सरळ आहे की, 'लंका प्रदेशापासून मक्षेश्वरा अंतापर्यंत सैधव महादेश (समुद्र) आहे. ज्याला सध्या वारुणाख्य देवी म्हणजे अबूच्या पहाडावरील देवी म्हणतात, त्याच्या पश्चिमेला मक्षेश्वर आहे व त्याच्या उत्तरेला हिंगुळादेवी आहे. तेव्हा तंत्रकारांच्या मत हे क्षेत्र म्हणजे मक्षेश्वर असे होते, ते शंकराचे होते. आज दिसणारा हज्जा विधि पाहिला म्हणजे बरील म्हणण्याला पुष्टीच मिळेल.

ब्रह्मीभूत परमहंस पावसकर महाराज आपल्या ग्रंथात मक्का, अह्ला इत्यादि शब्दांच्या व्युत्पत्ति देताना म्हणतात की, प्राचीन काळी आरभू नावाचा राजा यद या नगरीमध्ये राज्य करीत होता. येनारीच असलेल्या कार्पण्य देशात कार्मण्य नावाचा राजा राज्यधुरा सांभाळीत असे. एकदा कार्मण्याने यद राज्यावर स्वारी करून आरभूला पराजित केले आणि त्याच्या सैनिकांसह त्याला अरण्यात घालवून दिले. राज्याची पुनः प्राप्ती व्हावी म्हणून आरभूने तपःसाधना आरंभिली. शेवटी महादेव त्याला प्रसन्न झाले आणि त्याच्या मनाजोगता वर देऊन अदृश्य झाले. त्या वेळी राजा आणि इतर सैनिक यांनी, 'आमचा कैवारी आला, आला, आला' असा त्रिवार घोष केला. पण त्या 'कैवाऱ्या'चे नाव त्यांना कुठे माहीत होते? त्यामुळे ते नुसते 'आला', 'आला' असेच त्याला संबोधू लागले. या 'आला'चा अपभ्रंश पुढे 'अह्ला, अह्ला' असा झालेला आहे. ज्या ठिकाणी त्यांनी तपसाधनेस्तव 'मुकाम' केला त्या जागेलाच पुढे मक्का हे नाव प्राप्त झाले.

शंकराच्या आज्ञेवरून पुढे मन्दिद्रनाथ व गोरखनाथ त्या ठिकाणी आले आणि त्यांनी राजा आणि त्याच्या सैनिकांना गनिमीकाव्याचे शिक्षण दिले. याच्या स्मरणार्थ तेथे एक शिवलिंग स्थापन झाले, त्याचे नाव 'कावा' म्हणजेच पुढे अपभ्रंश होऊन "कावा" असे पडले. राजा व त्याच्या सैनिकांना लढाई-मध्ये दुखापती होऊ नयेत म्हणून त्या लिंगासमोर त्यांना जो मंत्र शिकविला त्यालाच "कलमा" असे म्हणतात. त्या मंत्राचे सुरुवातीचे हे शब्द पहा—

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

ग्रंथसंशोधनप्रकाशनमंडळ-प्रकाशन: १२ वे

[महाराष्ट्र-राज्य साहित्य संस्कृति मंत्र्याचे अनुदान मित्रालेखा]

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड ४ था

लेखक

प्रल्हाद कृष्ण प्रभुदेसाई

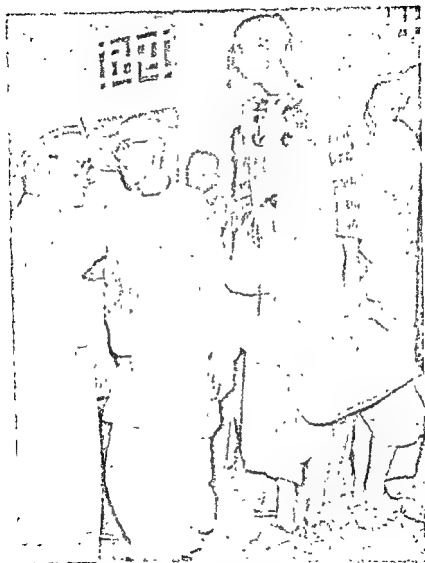


ह्या ग्रंथाच्या प्रकाशनानार्थी महाराष्ट्र-राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंत्राला
अडीच हजार रुपये अनुदान दिले आहे

चपापट्टी; शके १८९४]

[१२ डिसेंबर १९७२]

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे ३०.



दिनांक १५ सप्टेंबर १९७१ रोजी देविकोश-सेपादक श्री. प्र. ह.
प्रभुदेसाई वृष्ण चेतना समाज मन्मंगलमयी अमेरिकन साधकांकडून
माहिती घेत आहेत.

प्रकाशकाचे निवेदन

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या ग्रंथसंशोधन प्रकाशन मंडळाचे वाराचे प्रकाशन-देवीकोश चवथा खंड-मराठी जनतेच्या हाती देताना विद्यापीठाला आनंद होत आहे. ऑगस्ट १९६७ मध्ये पहिला भाग प्रसिद्ध झाला. आज चवथा व शेवटचा भाग प्रसिद्ध होत आहे व ह्या कार्याची सांगता होत आहे, त्यामुळे विशेष समाधान वाटते. ह्या कोशग्रंथाचे संपादक श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी ह्या ग्रंथाच्या स्वरूपासंदर्भात माहिती पहिल्या भागाच्या विस्तृत प्रस्तावनेमध्ये दिलेली आहे, त्यावरून देवीभक्तांप्रमाणेच देवी-उपासना परंपरेसंबंधी सशोधनात्मक अभ्यास करणाऱ्यांनाही हा ग्रंथ फार उपयोगी पडेल असा विश्वास वाटतो.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळाने ह्या चवथ्या भागाच्या प्रकाशनासाठी अडीच हजार रुपये अनुदान दिले आहे. मंडळाच्या या साहाय्याबद्दल प्रकाशक ऋणी आहे.

ग्रंथ-संपादक श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी ग्रंथ संपादनासाठी फार परिश्रम घेतले आहेत. ग्रंथामध्ये संकलित केलेल्या विविध माहितीवरून याचकाना ह्या विधानाची सत्यता पटून येईल. देवीसंबंधी इतकी विविध माहिती कोणत्याही ग्रंथात एकत्र केलेली नाही. ह्या परिश्रमपूर्वक संपादनावद्दल विद्यापीठ त्यांना संतोषपूर्वक धन्यवाद देत आहे.

ह्या ग्रंथामध्ये मांडलेली भक्ते व इतर ग्रंथांतून घेतलेली अवतरणे इत्यादी-बाबतची सर्व जबाबदारी ग्रंथ-संपादकांची आहे. प्रकाशकावर त्यासंबंधी कसलीही जबाबदारी नाही.

प्रतिभा मुद्रणालयाने मुद्रणाची जबाबदारी योग्य प्रकारे पार पाडली. त्याबद्दल मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक व इतर संबंधी सेवकवर्ग यांचे आभार मानून हे निवेदन पूर्ण करित आहे.

विजयादशमी

शके १८९४

१७ ऑक्टोबर १९७२

प्रकाशक,

ग्रंथसंशोधन प्रकाशन मंडळ,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे ३०.

अनुक्रमणिका

अकाशकाचे निबंदन . . .	पृ. ३
पुरस्कार—श्री. वि. स. पाठे . . .	पृ. १५ ते १७
लेखकाकडून विषय-विज्ञप्ति . . .	पृ. १८ ते २६
देवी केकावली—प्रार्थनेपूर्वी (प्रस्तावना)	
प. श्रीपादशास्त्री किन्नरडेंकर . . .	पृ. २७ ते ३२
देवी केकावली—लेखकाचे आत्मनिवेदन . . .	पृ. ३३ ते ४०
१. पश्चिम गोलाधातील देवतांचे स्वरूप, भाग १ हा	पृ. १ ते १४४
भारतीय संस्कृति, धर्म, देवता, लिपी, भाषा, ज्ञान-विज्ञान	
व ग्रंथ यांचा जगावर परिणाम तौलनिक . . .	पृ. १ ते ६०

भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता १-२; यूहत्तर भारत ३; हिंदु, अमेरिका-
चमनलाल-उत्तरे (इंग्रजी) ३-११; मराठी सारांश ११-१८; ग्रीक
हा हिंदु वंश होय १२; इजिप्तमध्ये हिंदु पौराणिक रथा १२-१३; सर्वत्र
रामाचे पूजन १३, इटलीमध्ये राम-रावणाचे अवशेष १४; संस्कृति आणि
धर्म अमेरिका १४-१६; रानटी-अडाणी मिशनरी १६; इरा साम्राज्य
कसे कोसळले ? १६-१७; सम्राटाचे नाशार्चा प्रसंग कारणे १७-१८;
भारतीय भाषा प्रसार व प्रभुत्व १८-२५; भारतीय माहेश्वरी ब्राह्मी
लिपीपासून जगातील अनेक लिपींचा उगम १९-२२; गणेशविद्या ॐचे
स्वरूप १९-२१; भारतीय वाठोळेख पद्धति व इतर पद्धति भारतीयच २२;
भारतीय ज्ञान-विज्ञान सिद्धांत २२-२४. आधुनिक प्रमुख धर्मग्रंथ-भारतीय,
बौद्ध, जैन, ख्रिस्त, इस्लाम, इसाई, जोरोस्ट्रियन, जुडा, शिटो, टाओ,
कन्फुशियन २५-३०; धर्मग्रंथा-भारतीय, बौद्ध, जैन, जोरोस्ट्रियन,
इस्लाम, इसाई, जुडा, शिटो, कन्फुशियन ३०-३१; विश्वबंधुत्व-
भारतीय, बौद्ध, जैन, जोरोस्ट्रियन, इस्लाम, इसाई, जुडा, शिटो, टाओ,
कन्फुशियन ३१-३२; मरणांतर जीवन-भारतीय, बौद्ध, जैन, जोरो-
स्ट्रियन, इस्लाम, इसाई, जुडा, शिटो, ख्रिस्त, टाओ ३२-३३; धार्मिक

वाङ्मयातील साही चमत्कार ३३-३५, भारतीय वाङ्मय काही चमत्कार
३४-३५ राजा देवाचा अद्य ३५-३७, ईश्वररूप राजाचे मरण
३७-३८ राजातील देवत्व जखड राखण ३८-४१, नगबालाचे
निर्मूलन ४१-४३, मृत्यूची मिगवणूक ४३-४६ मानराची रोग दु गे
निवारण पद्धति ४६-४८, पाप व दु ग निवारण पद्धति ४८, प्रार्थन,
म्हणजे दीर्घायुष्य व ईश्वरप्राप्ती ४९, वैज्ञानिक दृष्टिकोन ४९-५१
मातृगुप्तीचे पूजन ५१-५३, जादिशक्तीचा विश्वव्यापीपणा ५३-६०
पुराण ग्रंथाचे श्रेष्ठत्व ५७-६०

देवताना अनुसरून सांस्कृतिक परंपरा व
संस्कृति विवेचन

प्र ६० ते ११४

मिसर संस्कृति ६०-६७ वृक्ष पंचमहाभूत-पशुदेवतांची पूजा ६१,
पश्याना महत्त्व का ६१-६२, इसिस ६३-६४, नेफिथिस ६४, मात
६४-६५, मत ६५, वास्त ६५, हॅथोर ६६, जॅस्टाट ६६, असिरिस
६६-६७, सप्तमातृका ६७ बॅबिलोन संस्कृति ६८-७५, इआ देवता
६९, त्रैमूर्ति अनु, एनलिल, इआ ६९, जौना, नेरो, तार्निमत ६९; ग्रह
सारे देवता-अनुदेव, मेरोटाक गुरु, इस्टर गुरु, मार्स मगळ, नेरो युध,
निनिन्य दानि, सूर्य, चंद्र, द्यौ, बेल, आ ६९-७०, मंदिर कल्पना
७०-७३, त्रेलदेव मंदिर ७२-७३, एनलिल देवता मंदिर ७३, मंदिर-
अव्याचार, मोडतो, विघ्नस, लूट ७३-७४, सुमेरियन संस्कृति
७५-७६, अमा एन-नूट, जमा साग गा ७५, निना अमा दरी, बॅन-
अमा, इनाना, दिगरसर, ऐनानची राणी ७६, सेमेटिक संस्कृति ७६-
७८, टामुश ७६-७७, हडाड, अत्तारगॅटीस अलाट, अस्टर ७७, इस्टर
७७-७८, कनाइट संस्कृति ७८-७९, जस्टाट, बाल, जॅन्थिट, अनाय
७९, फेन्टिक संस्कृति ७९-८०, देवी मातर, जेरे मिथिया, कोमडोही,
डोमिनी, कुमारी, निस्फी, मानवेन, डोन, अरि-र-र-र, किर्यानी ७९,
अद्रस्ता, सूल, इपोना, बेथी सामा ८०, हिटाइट संस्कृति ८०-८२,
मा मेनेदेवी जॅन्थिस ८१, फ्रिजियन संस्कृति ८०-८३,
सिबेलदेवी ८२, इझाइट संस्कृति ८३-८८, जिलिय ८३
हेब्रू संस्कृति आणि न्यू संस्कृति ८४-८८, मानव निमित्ती, नोब्लची

होडी ८४; देवाच्या दहा आज्ञा ८७-८८; ग्रीक संस्कृति ८८-१४४;
 प्राचीन ग्रीक संस्कृति ८८-९१; माननाची उत्पत्ति ९१-९२; देवतांचे
 स्वभाववर्णन ९२-९३; राक्षसांची उत्पत्ति ९३; ट्रॉजनचे युद्ध ९३-९५;
 अश्विनीकुमार ९५; समुद्रमंथन ९५; देवताना उत्तम वस्तू का अर्पण
 केल्या जात नाहीत? ९५-९६; मंदिर प्रवेश फक्त स्त्रीगर्भाला ९६;
 देवतांचे हस्तर प्राण्यापासून पोषण ९६-९७; काही अद्भुत गोष्टींचे
 प्रकार ९७-९९; पक्ष्याची भाषा ९८, कोन्हा-लाडगा गोष्ट ९८; कोळी
 नाळे का विणतो? ९९; ग्रीक देवताना अनेक जोडीदार वा दाखविले
 जातात? ९९; पॅडोरा देवीची पेटी ९९-१००; शुभ कार्यास देवताना
 निमंत्रण नाही १००; देवतांचे विवाह-समारंभ १००-१०२; शुभाशुभ
 शकून १०३; देवतांचा कौल-प्रवाद १०३-१०५; धार्मिक संस्कृति
 आणि अध्यात्म १०५-१०६; सामाजिक स्थिति १०६-१०८; ग्रीक
 देवता १०८-१४४; मेट मंदर १०८; अर्ध मंदर १०८-१०९;
 ऑटलाटा १०९-११०; अथेना ११०-११३; अनापेरिना ११३;
 ऑम्फोदिता ११३-११५; आर्टिमिस ११५-११७; आयो ११७-११८
 एम्फीट्रूट ११८-११९, आटार गाटिस ११९; एलेथिया ११९-१२०
 क्लिस्टो १२०-१२१; किमिली १२१-१२२; कार्ना १२२; काकस
 १२२-१२३; कोरा १२३-१२४; गॉरगन १२५-१२६; डिडो १२६;
 डायोनी १२६; डायना १२६-१२९; डिमिटर १२९-१३०; डी माचेस
 १३०; जुनो १३०; नायडस १३०-१३१; पॅसेफोन १३१-१३२;
 फार्चूना १३२; प्रिटो मार्टिस १३३; थोना-डी १३३-१३४; मेतीस
 १३४-१३६, मेडुसा १३६-१३८; मिनर्व्हा १३८; मेया अगर मेजा
 १३८-१३९; मायसीन अगर मायन देवता १३९; सेरेज १३९-१४०;
 हिरा देवी १४०-१४१; व्हिजा १४१-१४२; हेक्टेटी १४२-१४३;
 हेस्टिया १४३-१४४.

२. पश्चिमगोळार्धातील देवतांचे स्वरूप, भाग २ रा पृ. १४५ ते २३१

सांस्कृतिक परंपरा व चालीरीती यांना अनुसरून

देवतांचे स्वरूप, उत्सव-समारंभ, चालीरीती यांवर

होणारा परिणाम

...

...

...

पृ. १४५-२२७

माओसंस्कृति १४५; इराणी संस्कृति १४५-१५२; पंचमहामृतात्मक
 पुरुषदेवता १४७; पंचमहामृतात्मक-श्रीदेवता १४८; आरमैती १४९;
 अरेदी १४९; असी १४९-१५०; डायना १५०; अनाहिता १५०-
 १५२; द्युटानिक संस्कृति १५२-१५५; थोर व ओडिनदेवता
 १५३-१५५; इसाई संस्कृति १५५-१६०; येशु म्हणजे शिवमऊ
 ईशानाय होय १५६; नाथ नामावली १५७-१५८; मंडोना १५८;
 मेरीची मिरवणूक १५८-१६०; इस्लामी संस्कृति १६०-१७१;
 इस्लामी व आर्य संस्कृति व इतर संस्कृति १६०; अरबस्थान, मक्का,
 अल्ला-अल्ला व काबा व्युत्पत्ति १६१-१६२; काबा मंदिर १६२;
 महंमद पैगंबर व मूर्तिपूजा १६३; महंमदाची चित्रे १६४; हज्ज यात्रा
 करणे, मक्का, मदिना क्षेत्रे-यात्रेचे विधि १६५-१६७; अरब संस्कृति
 व मूर्तिपूजा १६७; महंमदापूर्वी भारतीय संस्कृति १६७-१६८; इस्लाम
 संस्कृतीत श्रीदेवता नाहीत १६८-१६९; इस्लाम संस्कृति पोटभेद व कुराणे
 १६९; इस्लामधर्म अंधश्रद्धा १६९; शुक्रवार पवित्र का ! १६९-१७०;
 बाबा आदम पहिला मानव-प्रेषित; स्वर्गनरकाची कल्पना १७०; प्रेषिताचे
 चमत्कार १७१; रशियन-सेवेरियन संस्कृति १७१-१७६; रशियन
 अथवा स्लाव संस्कृति प्रदेश व्याप्ती १७१; इरझा-मोक्ष वडा, मॉडॅगिन
 जमात देवता; १७१-१७२; सॅमाईड जमातदेवता; स्लाव वडा देवता
 १७३; वैदिक संस्कृति आर्य वसतीस्थान १७३; बुरिआट जमातदेवता
 १७४; ओस्ताक वंशीय देवता १७४-१७५; कॉकेशस-वाळासमुद्र-
 कॉस्पियन समुद्र परिसर वडा व संस्कृति देवता १७५-१७६; लॅप वंशीय
 देवता १७६; आफ्रिका खंडातील काही संस्कृति १७६-१८० कुल्द-
 निग्रोसंस्कृति मसाई वडा-निओटिक निग्रो, बॉनी वंश ईस्ट आफ्रिका १७६;
 बॉनी वंश, ओर्जोगो संस्कृति १७७-१७९; दहोमन-निग्रो संस्कृति १७९-
 १८०; मेक्सिकन-पेरू संस्कृति १८०-२०९; भारतीय आर्यांची
 वसाहत १८१-१८२; भारतीय संस्कृतीशी साम्य १८१-१८३; इसाई
 संस्कृतीने केलेला मय व इका संस्कृतीच्या यथाचा मदिराचा नाश व लुटा-
 लूट १८१-१८२; येथील संस्कृती-मय-नहुआ-जॅस्टिक-मूर्यवंशीय इका
 संस्कृति होत १८३; या संस्कृतीत कालगणना पद्धती सारलीच १८३-

१८४, सृष्टि सङ्गतीची वरूपना १८४-१८५, मेक्सिकोमधील वगारत १८५, अटलांटिक महासागरातील गुआल्टेरा राइट प्रदेश १८६ अमेरिकन, मेक्सिको, पेरू देशांमधील भारतीय संस्कृतीचे ठसे १८७-१९० राज्या-
 रोहण समारंभ-मेक्सिको १८८, मेक्सिकोमधील मय-संस्कृतीत राज्य १९१, ईश्वरनिर्देशा महाभयंकर शिक्षा असत १९१, मय देवता १९१-१९२, पेरू देशातील इका राज्याची स्थापना १९२, शिवलिंग पूजन १९२, सूर्य-मंदिर इका संस्कृतीचे उत्तम शिल्प १९२-१९३ स्पॅनिश लुटास सैनिक व पिस्तारो यानी केलेला इका सूर्यमंदिराचा विध्वंस व लुटारूट १९३-१९४, जॅस्टिक पधियाचे शिवमंदिर मेक्सिको १९४-१९५, ब्रह्मदेवाचे मंदिर मेक्सिको १९५, पेरू मेक्सिको येथील सूर्यवर्गीय लोक उत्तम शि पराज व उत्तम दर्यापर्व १९६ मेक्सिको-कुझेना येथील भव्य पुतळा व भव्य किड्डा १९६, पेरू देशातील लोक व सूर्यवर्गीय इका राजे व देवदेवता १९७-२०१ सुशाची मुलं, राज सुद्रापूत्रा हवन करीत, वेद्या व्यवसाय, सुवर्णसाठा, बहिणीपरोवर विवाह व बघागुडि १९७, धर्म-गुरूचे मंदिरामधील शिक्षण १९८, रामसीताविवाह, कालगणन पद्धति १९८-१९९ मंदिर व्यवस्था २०० सूर्य देवतेची वरूपना २००-२०१, सूर्य मंदिरात नरवळी पद्धति २०१ देवाचा गळी उत्सव समारंभ २०१-२०२, देवाचे मरण वीस दिवसावर आले २०३, देवपणाची मुदत भरल्या वरचा समारंभ २०३, श्रीदेवतेचा वळी २०४, चंद्रदेवता मेहेली २०५, यमप्रेता मिक्लन २०५, वरुण देवता शार्गाहर्गातिहु २०५, टॅलोक वरुण देव मंदिर, उत्सव व नरवळी पद्धति २०५-२०६, मकादेवता २०६-२०७, पेरू देशातील दैत्यदेवता व धान्यदेवता व त्याजिमिथी इतर देशातील रूढि २०७-२०८, पुष्पदेवता सोशिगली २०८, विद्या देवता ला सोलेजोल २०८, उदीर देवता ओमेरेकुली २०८, पिशाच योनी वरूपना २०९, मयसंस्कृति २०९-२१६, या संस्कृतीच्या धार्मिक व सामाजिक चालीरीतींचा पुराणग्रंथ पोपलूट २१०, सुग्रीची उत्पत्ति २१०, उपनाराज्याचे मिस्त्रण म्हणून शिक्षा २१०-२११, या संस्कृतीचे अग्रोष, देवाग्रे, नरवळी पद्धत २१२; आर्टो-गळपासाची देवता २१२, हुा हा-मरणाची देवता २१२, घी कुकुलकन देव

२१२-२१३. श्री ते पी देवता २१३-२१४; झिलालेर मंदिर, सूर्य-
मंदिर पाल्कू शहर २१४; भारतीय दरताचे पेय सोमरस, सोमधल्ली
व इतर संस्कृतीतील त्याची नावे २१४-२१६; तोफोसीनरवे धान्य,
भाजीपाला देवता, टेदुलिरिनेता प्रमृतीची देवता २१६ इंका संस्कृति
२१६-२२७; देवदेवता पूजन, गुरुकुल संस्था २१६- २१७; मिश्रन
देवदासी पद्धति २१७-२१९; इकासकृतीचे सूर्य मंदिर २१९-२२०
सूर्य देवतेचा उत्सव २२०-२२१; पेढ देवतातील रोगनिवारणार्थ सितुआ
उत्सव २२१-२२२ चंद्रदेवता-कायचा २२२-२२३, वित्तिकाका
मंदिर, धान्य देवता अफसामा, सरामामा, सोरामामा २२३-२२४,
जलदेवता, मयहुएल देवता २२४-२२५; कोटलीक्यू-देवताची माता
तोनातझिन-मानदेवता २२५ जिओमोटल देवी; सिकोटल देवता
टाफोलेटेटल-सूदेवता २२६; दोगागाठी नाम्न २२६, हुयारा युवड
देवता, ग्रामदेवता २२७, अमेरिकेतील हिंदुमंदिर २२७-२२९; आधुनिक
अमेरिकेतील कृष्णशक्तीचा अवतार २२९-२३१

३. पूर्व गोलाधातील देवताचे स्वरूप पृ २३२-३६०

भारतीय संस्कृतीचे धाडसी प्रचारक व बौद्धसंस्कृति

यांचा प्रभाव पृ. २३२-२४४

हिंदु संस्कृतीचा प्रचार व प्रसार २३२; बौद्धमिश्र व धर्मप्रसार २३२-
२३३, हिंदुसंस्कृति व बौद्धसंस्कृती यांच्या प्रसाराचा परिणाम २३३-२३५,
तिबेट संस्कृति २३६-२४०; तिबेट व बौद्धधर्म-पथ व देवता २३६-
२३९, लोनमा देवी २३८-२३९; तिबेट, भारतीय धर्मग्रंथ व पंडित राहुल
साहूत्यायन २३९-२४०, तिबेट व चीन २४०; भारतीय आर्यांच्या
पूर्वेकडील बेटे व देश यांतील वसाहती व भारत मायभूमि
२४०-२४४; भारतीय धर्मपंडितांची चूक व त्याचा परिणाम २४३-
२४४; चीन-संस्कृति २४४-२६१. सृष्टि-उत्पत्तीची पुराणरचना
२४४-२४५; पौराणिक कथाची उत्पत्ती २४५-२४६ धर्मेतेता
कॉन्सुयस २४६-२४७. ताऊझम २४७, धार्मिक समजुती २४७,
देवता पूजन, मानवाची उत्पत्ती रचना २४७-२४८, मानवाचे देवता
स्वरूप २४८-२४९. देवतांमध्ये शासनाधिकार्याची रचना २४९;

चीनमध्ये बौद्ध पंथ का सुरू झाले ? २४९; धर्मसंस्थापकाचे पूजन २५०; सार्वजनिक उत्सवाची प्रथा २५०-२५१; चंद्रसूर्याचे पूजन २५१-२५२; कालगतीचे चक्र ६० वर्षांचे; विलक्षण आकृतीचे देव २५२; देवतांचे पूजन का ? २५२-२५३; देवतांची प्रधान मंडळे २५३; लोसुवान, ली-यू, ली-कुंग, तीन-यू, फेंग-पो, यू-शीह २५३-२५४; कुवान-यिन २५४-२५५; ताऊ-यू; २५५; सी-वॅंग-यू २५५-२५६; हॅंगून २५६-२५७; अप्सरा जलदेवतेचा प्रकार २५७-२५८; साओ-चन स्वयंपाकघरातील देवता, वू-युवेह साथी-रोगदेवता २५८; पाव-कुवान, चुंग-कुई भूतबाधा देव, व इतर देवता २५९; चीन पौराणिक रम्यकथा २५९-२६०; मर्कट देवता, २६०-२६१; कोल्हा पूजनीय प्राणी २६१; जपान-संस्कृति २६१-२७९; जिह-पेन-सिंगापू-यामाटो उगवत्या सूर्याचा देश २६२; धर्ममंथ कार्मिकी, निहोंगी २६२; अमी-सुजुडुरू-विकोटो-आद्यदेवता इझांगी-इक्षनामी-पुरुषप्रकृति इक्षनामी-आदिशक्ति, सृष्टी उत्पत्ति कथा, यो-इन सृष्टीकर्ते देव-जोडी; अमातेरसु-सूर्यदेवता, सुकी-युमी चंद्रदेवता, कागु-मुची अग्नि देवता २६२-२६३; भारतीय संस्कृतीची देवप्रेर २६३-२६४; जपानी मंदिरे २६४-२६५; अग्निहोत्र, देवाचा पर्वत-मिनकामी यामा, जपानी कलाकौशल्य २६५-२६६; धार्मिक समजुती २६६-२६७; मृतासाठी महोत्सव २६८; सेन-जेन-फुजी पर्वतावरील देवता, का-नो-इन-साकु-याहिमे देवता, ओ-अना-मोचि देवता २६८-२६९; देवता प्रकट झाली दंतकथा २६९; छाननदेवी २६९-२७१; सातलक्ष्मी २७१-२७२; बेन्टेन सामा-सरस्वती देवी २७२; हॅंगून, बेन्टेन देवता व हॅंगून याचा विवाह २७२; बेन्टेन देवता २७२-२७३; क्रिश्चो-जिन-लक्ष्मीवर्ग देवता २७३-२७४; संगनिची उत्सव टागो-नो-मेसु-उत्सव, जिजो-लक्ष्मण बालक देवता २७४; जलदेवता व नरवळी पद्धति २७४-२७५; कप्पा अथवा कौम्पिरा जलदेवता, कप्पा देवता मंदिर २७५-२७६; विफ्टी वरील देवता व इशागी आदिशक्ति २७६; वृक्ष पूजन-कामेलिया, फ्रिप्टोमेरिया, पार्सन पवित्र वृक्ष २७६-२७७; तोंरी देवता, किनोवेक, कोजिन देव-वृक्षदेवता, कोर्मान-मार्गदेवता २७७; पशुपूजन, कोल्हा सहा पूजनीय

प्राणी २७७-२७८; घंटापूजन २७८-२७९; फोर्मोसा द्वीप संस्कृति
 टेकरपदा-आदिशक्ति देवता, सापाशिवस व ताकापुटा-युद्धदेवता
 काकरिंग व कलापेटा-भूकंपदेवता २७९; अंदमान बेटे संस्कृति २८०-
 २८१; बिलकु आदिमाता देवता, चंद्रदेवता २८०; लक्ष्मीनारायण
 मंदिर-विष्टल मंदिर, २८०-२८१; जावा सुमात्रा संस्कृति, जमात २८१;
 प्लेया देवी आदिमाया, करंदिय सृष्टिकर्ता २८१; सिलोन संस्कृति
 २८१-२८२; कार्तिकेय, दुर्गादेवी, शंकर मंदिर, पट्टिनी देवळे २८२;
 ब्रह्मदेश संस्कृति २८२-२८४; पियू, मोन जमाती २८२; बुद्ध प्रतिमा,
 विष्णु, गणेश, हनुमान दुर्गादेवी मूर्ति २८२-२८३; श्रीक्षेत्र राजसंस्था,
 प्रोम, थाटोन, पेगू-रम्मण देश, ननपथा मंदिर, नाट-भूतयोनी देवता, विश्व-
 मान्य आनंद मंदिर २८३-२८४; वदामा, सारावती, हापावती, घोयसा,
 थरोसा, अधाकेसा, येकोसा, मेकोसा देवता २८४; मलाया द्वीपकल्प
 संस्कृति २८४-२८६; बौद्धप्रसार, सुमात्रा बेटे श्रीविजयसाम्राज्य, पूर्वांचे
 नांव लंकासुख २८४-२८५; जावा बेट शैलेंद्र राजे, य घराणे गांगवंशीय
 राजे, मोन घराणे २८५; बृहत्तर भारत संज्ञा ब्रह्मदेश, मलाया, जावा
 सुमात्रा, थोर्निओ, इंडोचायना, कंबोडिया, बानी इ० पूर्वकडील भागाळ,
 मूलवर्मा राजा, राजमहर्षि कंवूस्वयंभुव, ख्मेरवंश-सूर्यवर्मा राजा २८६;
 बडबुद्ध म्हणजे बोरोबोदर २८६-२८७; चंडी-कवर-स्तूप-शिल्पकलेची
 क्षेत्रे २८७-२९०; भीमचंडी, अर्जुनचंडी, कलसनचंडी २८८; बेनानं-
 चंडी, प्रमयनन, बेलाहनचंडी २८९; इंडोनेशिया २९०-२९२; जावा-
 मलाया रामायण प्रसार २९०-२९१; नागपूजन-मलाया २९१-२९२;
 बोलालपूर हिंदुमंदिरे २९२; कंबोडिया २९२-३०२; भारतीयसंस्कृतीची
 जपवणूक-कंबोडिया २९३; चंपादेश (कंबोडिया) २९३-३०२;
 कंबोजाची राजधानी थेण्णूर २९४; शक्तिमंदिरे- ओंकारधोम २९४;
 देवता-पो-देवता वानक शब्द, पो-सहाइनो, पो-कोसीगराई, पो-नागर,
 पतन-कुमई, पोयान-दरी २९४-२९५; भारतीय घटणीची मंदिरे, प्रा-
 प्रांग-साम-योत, पनोमरंग २९५; ख्मेरवंशीय राजे २९५-२९६;
 भारतीय कलाकृतीची शहरे २९६-३०२; वंतेनसेरी-ईश्वरपूर-मंदिरे
 २९६-२९७; प्रविहार-क्षेत्र-मंदिरे २९७-२९८; अंकोर-ओंकारवॅट

पिष्णु मंदिर २९८-३००, सयामा राजराजेश्वर राजवटीने सुवर्ग युग
 २९८-२९९, बौद्धधर्माचे जात्रमण व परिणाम २९९-३००, वायन
 मंदिरे अकोरतोम-हिंदु व बौद्धधर्माकृति ३०१-३०२ सयाम ३०२-
 ३१० मोनवग, रमेरवग, ताइवग या तीन वग्यांचे मिश्रण, पल्लवपक्षीय,
 कलिंग प्रांतीय व वग प्रांताय वसाहती, अयोध्या, तजपुरी, राजपुरी, छाननका
 लोह, पित्तलालोह, ओंकारपुरी, गहरांची नावे भारतीय ३०२, ताइवग्याचा
 सयाम प्रवेश ३०२-३०४, रमेरवपक्षीय राजकन्या शामादेवी, धम व
 संस्कृति प्रचार ३०३-३०४, बौद्धपक्षीय भेंगराय व राम काम हेंग
 यांची नेंगराड व मुकोताई येथे राज्यस्थापना ३०८, श्री इद्रादित्य तथा
 रोरराजाची मुकोताई येथे राज्यस्थापना, इद्रादित्य पुत्र राम काम हेंग यांची
 मलायापर्यंत साम्राज्यवाद ३०४-३०५, बुद्धाच्या मूर्ति, सिंहली
 मूर्ति प्रवास, पाचूची बुद्धमूर्ति ३०९-३०९, मोन व रमेर वक्षीय
 जमल ३०७, अयोध्या (सयाम) ३०७-३०९, वैभव, कालव्याचे
 घाहर, हिंदु मंदिर व बौद्ध विहार व त्यातीस भव्य शिखर, देवता मूर्ति
 व पुतळे ३०८-३०९, प्रनन येथील हिंदुमंदिर, वत्तार गुरुक्षेत्र
 अवशेष, वत्तार सार्वभौम देव ३०९-३१०, न्यूगिनी ३१०-३११,
 हितुहेत देवता ३११, पॉलेनेशिया संस्कृति ३११-३१८, व्याही
 हवाई, मार्शल, फिनिक्स, सोसायटी, कुक, जिजी, सॅमोआ इत्यादि घेते
 ३११, मौरी (मौर्य राज्याचा अपभ्रंश) वंश संस्कृतीतील प्रमुख वंश ३१२,
 भारतीय संस्कृतीचे ठसे ३१२-३१३, आयो देवता, टॅन देव, राता देव
 ३१३ हवाई सॅमोआ ३१३-३१८ हवाईवंश व देवता ३१३, पाने कू
 लोनो त्रैमूर्ति ३१३, सॅमोआ वेगची उत्पत्ति ३१३-३१४, तुली, तगोला
 देवता ३१३-३१४ मौई प्रमुख देवता ३१४-३१७ पंच महाभूतात्मक
 देवता जोनुई, टी यीरा, निकानू, व्हाई तिरी, तंदाजी, व्हाही रो, युगा,
 वापु मातमी, व्हाह, हिनाउरी, ३१६-३१७ टिकी लिग देवता ३१७
 रॅने तुतारी, टॅने पपेओ, रॅने युएटी लिगप्रधान देवता ३१८ न्यूझीलंड
 ३१८-३२० रॅने वाटावा लिग बुद्ध ३१८, असेहीरोही, मारिकोरिको
 देवता, हिना देवी, रोंगायरोरा घान्यदेवता ३१८-३१९, तारका
 देवता, ३१९-३२२ तगोरा मत्स्य व सागर देवता ३२२ देवताच

मरण ३२२; मंत्रांचे पठण ३२३; रोगादेवता; पेल देवता (हवाई बेट)
 जलदेवता, लाका-वनदेवता ३२३-३२४; मंदिरे व भिष्प (सोसायटी,
 फेडली, मार्किट, गॅमोआ बेटे) ३२४-३२५; मंदिरांचे आश्रयस्थान
 ३२५-३२६; मंदिरे तीन प्रकारची, मारी पवित्र मंदिरे, फाईटोका
 मृतशव मंदिरे, हिजन-नरवळी मंदिरे ३२६-३२७; अहु-मृत पुरण्याची
 ठिकाणे व पुतळे (इस्टर बेट) ३२७-३२९; चाली म्नीप संस्कृति ३२९-
 ३६०; चली व चालीबेट पाताळांत, चाली हे देवाचे बेट आहे ३२९-
 ३३०; प्रल्हादपुत्र वैरोचन-चली, ययाती वंशातील मुतापा राजाचापुत्र व चली
 वामन अवतार यांच्या कथा व चाली बेट ३३०-३३१; कालगणना
 पद्धति, ओदालन वार्षिक उत्सव, मिषिजन सहामाही उत्सव ३३२;
 मंदिर बांधणी ३३२-३३३; कलकौद्यन्य, धार्मिक समजुती, ३३३-३३५;
 धर्मगुरु पेम्न्को सामदेवता पुजारी, पेदान्दा प्रमुख धार्मिक पुजारी, ३३५-
 ३३६; पेदान्दाचे कर्मकांड ३३६-३४०; मंत्रपठण ३४०-३४१;
 मंत्रार्थाचे अज्ञान ३४१-३४२; अगामध्ये देवतांचा संचार होणे ३४२;
 ओदालन वार्षिक उत्सव, ४ दिवसांचा कार्यक्रम ३४२-३४५; मंदिरातील
 गूर्ति, मुखवट्याची सजावट, मंदिर दृगारणे ३४६; इतर देवता निमंत्रण
 ३४७; ओदालन उत्सवा करिता मिधासामुधी, देवता मिष्टान्न मोजन
 ३४७-३४९; देवताना स्थानापन्न होण्यासाठी आवाहन विधि ३४९-
 ३५१; पवित्र जल तयार करणे ३५१-३५२; देवतांचे मंगलज्वान ३५२;
 बुष्टदेवतांचे पूजन ३५२-३५३; नृत्य हा या संस्कृतीतील वैशिष्ट्यपूर्ण
 माग ३५३-३५४; भुवेगेवे ३५४; मंदिर समाज पात्रिच्य ३५४-३५५;
 उत्सवसमाप्ति ३५५; अंत्यविधि-समारंभ ३५५-३५९; प्रेतयात्रा रहस्य-
 मयच, प्रेत संस्कार ३५५-३५७; सामुदायिक दफन विधि ३५७-३५८;
 सामुदायिक दहन यात्रा व दहन विधि ३५८-३५९; चाली संस्कृति म्हणजे
 पूर्वीची भारतीय संस्कृति, भारतातील उत्पन्न व अन्मयुगीन गोल व
 चौकोनी बिहिरा व अवशेष ३५९-३६०; वाचकास निवेदन ३६१;
 देवी केकावली पृ. ३६३-३७६; अवेचे जोगवे एकनाथ कृत व
 प्र. कृ. प्रभुदेसाई कृत पृ. ३७६-३७८; आदिमायेजवळ मागणे रामदास
 -कृत ३७८; ज्ञानेश्वर कृत पसायदान ३७८-३७९; विश्वात्मक निर्मिती

नवीन वर्ष मात्र पुढे सहा दिवसांनी म्हणजे १ जानेवारीपासून धरले. म्हणजे यातही कशी विसंगती आहे ती पहा, २५ डिसेंबर जन्मदिवस घराबयाचा, १ जानेवारीपासून नवे वर्ष मोजायचे, सहा दिवसाची तफावत तशीच चार ठेवायची आणि ख्रिस्ताच्या जन्मदिवसापासून मात्र कालगणना मोजायची, ही सर्व विसंगती आजवर चालत आलेली आहे आणि ती काढून टाकण्याची कोणतीही तीव्र इच्छा नाही. ज्याच्या धर्मतत्त्वाला स्वतःची बैठक नाही आणि दुसऱ्या संस्कृतीच्या उसनवारीवरच उत्सव समारंभ साजरे करावयाचे, तेथे अशी विसंगती न दिसली तरच नवल. सारांश २५ डिसेंबरची मेरीची मिरवणूक म्हणजे भारतीय संस्कृतिसदृश्य सूर्य देवाचीच मिरवणूक होय असे मानावे लागते. (ग. वि. केतकर, केसरी २२-१२-६८)

इस्लामी संस्कृति

इस्लामी संस्कृति ही महंमद पैगंबराच्या जन्मानंतर स्थापन झाली. इ. स. ५७० साली या घोर पुरुषाचा जन्म कोरेशी वंशात झाला. मक्का या शहरी पूर्वापार प्रसिद्ध असलेल्या काबा मंदिराची व्यवस्था याच घराण्याकडे होती. या मंदिराचा इतिहास अतिशय प्राचीन आहे. नबीदिजन अगर नबवंश सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षे या प्रदेशात होता आणि त्याच्या प्रमुख देवता म्हणून अलाट, मनुथू (नदीदेवता) याचे पूजन होत असे. प्रमुख देव दुशारा हा डायोनिसस अथवा बॅकस या देवताप्रमाणे मानला जाई. काही संशोधकांचे म्हणणे असे आहे की, तो आर (AARA) या नावाचा देव असावा आणि आर हा हरचा अपभ्रंश असावा. त्या वेळी आणि नंतरही अनेक शतके अरबस्थानामध्ये 'हर' या देवतेचे पूजन असे. भारतीय देवता 'रुद्र' या शब्दाचा तो अपभ्रंश असावा हे उघडच दिसते. मक्का या पवित्र स्थानाच्या नावाची व्युत्पत्ति सांगताना एक पंजाबी पंडित मला म्हणाले की, 'मर' म्हणजे यज्ञ असा जरी संस्कृत शब्द असला तरी त्याच्या भाषेत त्या शब्दाचा उच्चार "मर्र" असा केला जातो आणि 'मर्र' चा 'मक्का' असा अपभ्रंश होणे असंभवनीय मुळीच नाही. अनेक शतकापूर्वी आर्यांच्या टोळ्या जशा भारतात आल्या तद्वतच त्या इराण, अरबस्थान येथेही गेल्या आहेत. तेव्हा ज्यू, ख्रिश्चन अथवा इस्लामी संस्कृतीचा प्रसार या भागात होण्यापूर्वी तेथे आर्य संस्कृतीमधील काही देवतांची पूजा होत असावी आणि काबाचे शिवमंदिर त्या काळचे असावे असे अनुमान सहज निघते.

श्री. विनोदचोप मद्राचार्य ह्यांनी सन १९४७ साली, 'ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट, बंबोदे' यासाठी 'शक्तिसंगमतंत्र' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये या क्षेत्राचा उल्लेख खालीलप्रमाणे आहे.

लंकाप्रदेशमोरभ्य मङ्कान्तं परमेश्वरि ।

सैधवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ॥ पटल-७-७१ ॥

वारुणाख्यं तथा देवी कथ्यते शृणु सांप्रतम् ।

मफैश्वरः पश्चिमायामुत्तरे हिंमुल्या भवेत् ॥ पटल-८-१० ॥

या दोन्ही श्लोकांचा अर्थ अगदी सरळ आहे की, 'लंका प्रदेशापासून मफैच्या अंतापर्यंत सैधव महादेश (समुद्र) आहे. ज्याला सध्या वारुणाख्य देवी म्हणजे अवूच्या पहाडावरील देवी म्हणतात, त्याच्या पश्चिमेला मफैश्वर आहे व त्याच्या उत्तरेला हिंमुल्यादेवी आहे. तेव्हा तंत्रकारांच्या मत हे क्षेत्र म्हणजे मफैश्वर असे होते, ते शंकराचे होते. आज दिखणारा हज्चा विधि पाहिला म्हणजे वरील म्हणण्याला पुष्टीच मिळेल.

ब्रह्मीभूत परमहंस पावसकर महाराज आपल्या मंथात मफा, अह्ला इत्यादि शब्दांच्या व्युत्पत्ति देताना म्हणतात की, प्राचीन काळी आरभू नावाचा राजा यद या नगरीमध्ये राज्य करीत होता. शेजारीच असलेल्या कर्मण्य देशात कर्मण्य नावाचा राजा राज्यधुरा सांभाळीत असे. एकदा कर्मण्याने यद राज्यावर स्वारी करून आरभूला पराजित केले आणि त्याच्या सैनिकांसह त्याला अरण्यात घालवून दिले. राज्याची पुनः प्राप्ती व्हावी म्हणून आरभूने तपःसाधना आरंभिली. शेवटी महादेव त्याला प्रसन्न झाले आणि त्याच्या मनाजोगता वर देऊन अदृश्य झाले. त्या वेळी राजा आणि इतर सैनिक यांनी, 'आमचा कैवारी आला, आला, आला' असा त्रिवार घोष केला. पण त्या 'कैवल्या'चे नाव त्यांना कुठे माहीत होते? त्यामुळे ते नुसते 'आला', 'आला' असेच त्याला संबोधू लागले. या 'आला'चा अपभ्रंश पुढे 'अह्ला, अह्ला' असा झालेला आहे. ज्या ठिकाणी त्यांनी तपसाधनेस्तव 'मुक्काम' केला त्या जागेलाच पुढे मफा हे नाव प्राप्त झाले.

शंकराच्या आशेवरून पुढे मन्दिद्रनाथ व गोरखनाथ त्या ठिकाणी आले आणि त्यांनी राजा आणि त्याच्या सैनिकांना गनिमीकाव्याचे शिक्षण दिले. याच्या स्मरणार्थ तेथे एक शिवलिंग स्थापन झाले, त्याचे नाव 'कावा' म्हणजेच पुढे अपभ्रंश होऊन "कावा" असे पडले. राजा व त्याच्या सैनिकांना लढाई-मध्ये दुखापती होऊ नयेत म्हणून त्या लिंगासमोर त्यांना जो मंत्र शिकविला त्यालाच "कहमा" असे म्हणतात. त्या मंत्राचे सुरुवातीचे हे शब्द पहा—

रसुले खुदाके सुनो हदीस, फर्जे हयं मसले एकसोतीस
 चार खुशी बोले तुज, महंमदबीन अब्दुला वुज,
 अब्दुलबीन मुतलीब जान, मुतलीबबीन हासमाजान,
वाजेत करना तनकु तर
 वरसलातो सलाम आलेकुम हम सुतुल,
 गुरू गोरखनाथकी द्वाही, मच्छिंद्रनाथकी द्वाही

या मंत्रपालनाचा सविस्तर विधि राजाने आत्मसात केल्यावर आणि आपण जखमी होणार नाही अशी खात्री झाल्यावर आरभू राजाने परत कार्पण्य राज्यावर स्वारी करून आपला मुलुग परत घेतला. तेव्हापासून त्या प्रदेशाला आरभू या नावावरून अरबस्तान हे नाव आले आणि त्याच्या बंडाला अरब हे नामाभिधान प्राप्त झाले.

याच ग्रंथकाराने ब्रह्मा, विष्णु व महादेव यांची भूमंडळावरील मृत्युस्थाने निरनिराळ्या प्रदेशांतील दिलेली आहेत. महादेवांचे स्थान अरबस्थानातील मक्का आणि अत्रेसिनियामधील जबल-अल्-कमर म्हणजेच चंद्रगिरीपर्वत असा निर्देश आहे.

(आत्मज्ञान ग्रंथ, ले. ब्र. प्र. विष्णु नारायण पावसकर, १९१३, पृष्ठ ३६९.)

आधुनिक युगातील एखाद्या चिकित्सकाला इस्लामसंस्कृतीमधील वरील शब्दांची व्युत्पत्ति एकदम पटण्यासारखी नाही. हे जरी बरबर खरे असले तरी जोपावेतो त्याला दुसरी पर्यायी व्युत्पत्ति देता येणार नाही आणि वरील व्युत्पत्ति साधार खोडून काढता येणार नाही. तोपावेतो ग्रंथकाराने दिलेली व्युत्पत्ति स्वीकारून चालण्याशिवाय गत्यंतर नाही. अगो.

कावांतील ही काळी शिळा अब्राहमला देवदूत मॅत्रिअल याने दिली होती आणि त्यानेच तिची स्थापना तेथे केलेली आहे. महंमदाच्या बालपणी प्रलयाने वा अन्य कारणाने कावाचे देवालय पडले आणि पुनः बांधणी झाल्यावर कावाची स्थापना कोणी करावी असा प्रश्न उपस्थित झाला असता, पंच समितीने असे ठरविले की, स्थापनेच्या दिवशी जो भक्त प्रथम मंदिरात येईल, त्याच्या हस्तून स्थापना करण्यात यावी. म्हणतात ना, नशिवात योग असला म्हणजे सारे कसे सुरळीत घडून येते ! महंमदाच्या नदीवानेच त्याला मंदिराकडे खेचून आणले जणू ! त्या दिवशी महंमद पहिल्याने मंदिरात आल्यामुळे त्याच्याच हस्ते कावाची स्थापना झाली. महंमद थोडासा मोठा झाल्यावर त्याला मूर्तिपूजा आपडनाशी शास्त्री. यानंतर त्याने निरीश्वरवादी धर्माची स्थापना करण्याचे ठरविले, सुरवातीस

त्याला चार शिष्य मिळाले. त्यामध्ये त्याची वयस्कर स्त्री सादना, यहीद नावाची दासी, अबूबकर नावाचा व्यापारी आणि ओमर नावाचा एक योद्धा होता. आपल्या या शिष्यांना तो नेहमी सांगे,

‘ The motionless stone idols in the holy temple
of Makka have not created this World. ’

म्हणजे ‘ मक्का येथील पवित्र मंदिरातील अचल दगडी मूर्तींनी हे विश्व निर्माण केलेले नाही. पूर्वाच्या अरबी चालीरितीप्रमाणे अधार्मिक विधि करण्याची मुळीच गरज नाही. कावा हे देवाचे माहेरघर खरे आणि ते धर्मक्षेत्र आहे, हेही तितकेच खरे, परंतु अह्लाच्या प्रेरणेने ते इब्राहिम ह्याने स्थापन केलेले आहे. ’ हे कावाचे मंदिर हिथियन संस्कृतीनिदर्शक असल्याने आणि या ठिकाणी मूर्तिपूजा चालत असल्याने तेथे खऱ्या देवाला मुळीच स्थान नाही.

(Religious Leaders by H. Thomas, Page 107)

त्याला मूर्तिपूजा न आवडण्यास कारणेही तशाच जबरदस्त घडली. तेथील मूर्तिपूजेने विकृत स्वरूप धारण केले होते. धर्माच्या नावावर तेथे भयकर अत्याचार चालत होते. लूटमार व तटे झगडे हे तर नित्याचेच होऊन बसले होते. स्त्री वर्गाला गुलामगिरीत पिचावे लागत होते आणि त्याचे जीवन असह्य झालेले होते. एखाद्याच्या घरी मुलगी जन्माला येणे ही गोष्ट अशुभ व आपत्ती-कारण मानली जाऊ लागल्यामुळे कित्येकजण जन्मतःच त्या निष्पाप अर्भकाच्या जीव घेत अगर जिवंत गाडून टाकीत असत. एक पुरुष अनेक स्त्रियांबरोबर विवाह करून त्यांना निर्दय वाणूक देऊन, ती पक्त भोग्य वस्तु आहे, या कल्पनेतच वावरत असे.

या प्रकारची महंमदला चीड येत होती आणि हे अत्याचार कसे नष्ट करावेत, थाविण्याची तो नेहमी विचारमग्न असे. धर्माचे हे घाणेरडे स्वरूप त्याला थाववावयाचे होते. इतिहासकार सर विल्यम मूर या सवधाने म्हणतो की, बरील गोष्टीमुळे तो नेहमी गमीर व चिंतामग्न असे. एकान्तवासात राहून तो मननशील बनला होता. खरा धर्म काय असला याचे तो चिंतन करीत असे. यासाठी तो जवळच्या निर्जन पहाडावर जाऊन बसे. जाताना सानूचे पीठ व पाणी बरोबर घेऊन जाई आणि ते खाद्य संपेपर्यंत तेथेच मनन करीत असे. जसजसे त्याचे चित्त एकाम झाले, तसे वयाच्या ४० व्या वर्षी त्याला सदेश मिळू लागले. एका रमजानच्या अठराव्या दिवशी रात्री हजरत जibril सदेश घेऊन आला की, ‘ घोषणा कर. ज्याने सृष्टीची रचना केली, ज्याने घट्ट झालेल्या मासापासून

मानवाला बनविले त्याची घोषणा कर. ज्याने मानवाला लेखणीच्या द्वारा ज्ञानदान केले तो तुझा भगवान कृपाळू आहे. तू घोषणा कर' (सुरेअलक १-५)

याप्रमाणे महंमदाचे अंतरंगात पहिली ईश्वराची वाणी प्रकट झाली आणि पुढे पुढे त्याचे प्रमाण वाढतच गेले. (मा. सं. को. २/४१६)

या त्याच्या शिकवणुकीचा परिणाम असा झाला की, इतर धर्मगुरूंनी त्याला कावा मदिरात येण्यास मनाई केली, तेव्हा तो मदिना या शहरी आपल्या शिष्यांसह राहावयास गेला. काही काळाने त्याच्या म्हणण्याला पुष्टी देणारे पुष्कळ लोक त्याला मिळून त्याचा अनुयायी वर्ग वाढला. सन ६२२ मध्ये त्याने आपल्या शिष्यांसह मक्केमध्ये घुसण्याचा प्रयत्न करताच मूळ रहिवाशांनी त्याला कडवा प्रतिकार केला, त्यामुळे हुदियाबिया या शहरी त्याचा परामर्श घाल्याने तो परत गेला. परंतु दोन वर्षांनी त्याने पुन्हा प्रयत्न केला आणि या वेळी तो यशस्वी झाला. लढाई संपल्यावर महंमद स्वतः एका पांढऱ्या उंटावर बसून मक्का शहरात शिरला, कावा देवालयान्या पायऱ्या चढून वर गेला, स्वतः स्थापन केलेल्या काळ्या शिळेल्या सात प्रदक्षिणा घातल्या आणि त्या शिळेव्यतिरिक्त त्या मंदिराच्या परिसरात असलेल्या सुमारे ३६० मूर्ति फोडून टाकल्या. इतकेच करून तो घाबला नाही, तर असे करण्याला त्याला विरोध करणाऱ्या अधार्मिक लोकांचा त्याने शिरच्छेद केला.

(Religious Leaders by Thomas, Page 119)

मूळ मूर्ती त्याने न फोडण्याचे कारण असे संभवते, की ती त्याने स्वतःच स्थापन केलेली होती.

दिनांक १६ फेब्रुवारी १९६० च्या 'केसरी' (पुणे) या वर्तमानपत्रात दादुमिया नावाच्या गृहस्थानी 'अरब देशातील महंमदाची चित्रे' या शीर्षका-खाली एक पत्र प्रसिद्ध केले आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात, 'इस्लाम धर्मीयांची काशी जी इजू, तेथील सर्व गोष्टींचे रंगीत फोटो आष्टीपेरवर अमेरिकेच्या जिऑमफिकल मॅगेशिनमध्ये अतिशय सुंदर तऱ्हेने छापलेले आहेत. कावाचा दगड, जे पूर्वी शिवलिंग होते असे म्हणतात, त्याचाही उत्कृष्ट रंगीत फोटो त्या मासिकात छापलेला आहे.' 'धर्मसंस्थापकांची आत्मचरित्रे' या नावाचा इंग्रजी भाषेतील ग्रंथ श्री. यॉमससाहेबांनी लिहिलेला आहे. त्यामध्ये देखील महंमदाचे सुंदर रंगीत चित्र छापलेले आहे, असे म्हणतात. तो ग्रंथ अजूनही भारताबाहेर विकला जातो, पण या ग्रंथाच्या आधारे श्री. कन्हैयालाल मुनशी यांनी लिहिलेल्या एका पुस्तकात ते छायाचित्र छापले असता, मुस्लीम जनतेच्या विरोधांमुळे सरकारला ते पुस्तक जप्त करावे लागले. परदेशीय लोकांनी महंमदाचे

चित्र पाहिले असता मुस्लीम लोकांच्या भावना दुखावल्या जात नाहीत, पण भारतीयांनी मात्र ते चित्र पाहिले असता, 'मुस्लीम लोकांच्या धार्मिक भावना दुखावल्या जातात !' हा विचित्रच न्याय नव्हे काय ?

मुस्लीम संस्कृतीत हज्ज करणे आणि मक्का व मदिना या पवित्र क्षेत्रांना भेट देणे अतिशय पुण्यकारक मानतात. सहजिकच आहे, जेथे धर्माच्या प्रेषिताचा जन्म झाला आणि धर्माच्या संस्थापनेचे पहिलेच सलामीचे शिंग फुकले गेले ह्या स्थळांपेक्षा इतर कोणते स्थळ पवित्र असू शकेल ? आणि त्या स्थळाना भेट देणे यापेक्षा दुसरी कोणती गोष्ट पुण्यकारक असू शकेल ? या यात्रेचा विधि कुराण-ग्रंथामध्ये (२ / १५४-१६१) वर्णिलेला आहे तेथे गेल्यावर सालीलप्रमाणे धार्मिक विधि करावे लागतात.

- (१) हज्जी वस्त्रे परिधान करणे.
- (२) अरपान नामक मैदानात मुकाम करणे.
- (३) मिना येथे रडवे देणे.
- (४) काबाला प्रदक्षिणा घालणे.
- (५) साफामारब्हा या पर्वतावर दौड मारणे, इत्यादि.

काबामोवती हॅरम नावाचा पवित्र परिसर दर्शविणारा भाग पाषाणांनी सीमावेष्टीत असून ह्यामध्ये होणाऱ्या सर्व धार्मिक विधींना 'ओम्रा' अथवा 'उमराह' असे म्हणतात. यात्रा सुरू होण्यापूर्वीच्या कपडे बदलण्याच्या विधीला 'मीकात्' असे म्हणतात. कपडे बदलणे म्हणजे पाचसहा हात लांबीचे पंचे नेसणे होय. नेसणीच्या वस्त्रास 'इजार' तर पाघरण्याच्या वस्त्रास 'रिजू' असे म्हणतात. 'रिजू' अंगावरून घेताना डावा खांद्यावर उजवा खांद्यावर मोठ्या ठेवून जानव्यासारखे अंगावर घेतात (भारतीय संस्कृतीत उपरणे देरील याच पद्धतीने घेतले जाते). हॅरममध्ये प्रवेश झाल्यानंतर यात्रेकरू 'ताविफ' (म्हणजे काबाला प्रदक्षिणा घालणे) करतो. मदिनात आल्यावर काब्या शिळे पासून विधीला सुरुवात होते. या काब्या शिळेला (जी चरीच जाड व उंच आहे) 'सगे अस्वद' असे म्हटले जाते या 'सगे अस्वद' चा सरळ अर्थ 'सगमरवरी पाषाण' असा होतो. (सगे = सगमरवरी आणि अस्वद = अस्मा = पाषाण).

काया या शब्दाचा अरबी भाषेतल अर्थ, सहा बाजूनीसारखी असलेली घन आकृति असा आहे आणि येथील मदींतील त्या आकाराची आकृति आहे, म्हणून त्याला काया म्हणतात. त्याची लांबी, रुंदी, उंची सुमारे ३० फूट असून

तो मोठमोठ्या राखी रंगाच्या पाषाणानी बांधून काढलेला आहे. पायाला दोन फूट उंचीचा चौथरा आहे. या चबुतऱ्यामध्ये पूर्व बाजूला 'हजरूल अस्वद' नावाचा काळा पाषाण बसविलेला असून दक्षिणेकडील कोपऱ्यात दुसरा एक साधा पाषाण दीड फूट लांब व दीड इंच उंच उभा ठेवलेला आहे. या दुसऱ्या खावाला 'यमन स्तंभ' असे म्हणतात. काबामोवती वायव्य बाजूच्या भिंतीत एक सुवर्णाची तोटी असून तिला 'मिह्नाबूर रहिमा' (दया मुख) म्हणतात. काबा शिळेवर पडणारे पावसाचे पाणी या तोटीतून खाली येऊन इस्माईलच्या कबरीवर पडते. (भा. सं. को., २/२४५.)

या शिळेला सात प्रदक्षिणा घालीत असता प्रत्येक वेळी 'बोवा' (पाषाणाचे चुबन) घ्यावे लागते. परंतु जास्त गर्दीच्या वेळी हे प्रत्येकालाच शक्य होत नाही. अशा वेळी शिळेला स्पर्श करणे, हातातील काठी लावणे, किमानपक्षी त्याकडे नुसता नेकटाक्ष टाकणे एवढे केले तरी चालते. पंढरपूर (भारत) या क्षेत्री आषाढी कार्तिकीच्या चारीच्या वेळी जेव्हा भक्ताना प्रत्यक्ष विठ्ठलाचे दर्शन घेणे अशक्य होते, तेव्हा नुसत्या शिखराचे दर्शन घेऊन ते समाधान पावतात आणि यात्रा सफल झाल्याच्या आनंदात घरोघर परततात.

(जेम्स धर्मकोश, १० / १०-११.)

काळ्या शिळेसमोर 'आवेशमझम' या नावाची पाण्याची विहीर आहे, त्यातील पाणी अतिशय पवित्र मानले जाते. ते पाणी डोळ्यांना लावणे, पिणे अथवा घरी नेणे या गोष्टी भक्त मोठ्या श्रद्धेने करतात. काळ्या पाषाणाच्या मागील बाजूस भिंतीमध्ये एका कोनाड्यात एक तुपाचा दिवा जळत असतो, त्या दिव्याची ज्योत शिळेवर पडलेली पाहणे अतिशय पवित्र मानले जाते. तसेच पूजेच्या वेळी बहुधा लाल व पादरी फुले वाहिली जातात. (शकराला पोदरे फूल आणि शक्तिदेवतेला लाल फूल वाहण्याची रूढि भारतात आहे). या शिळेसमोर एक चक्र आहे, ते बहुधा श्रीचक्र असावे असा संशोधकाचा दावा आहे. या चक्राकृतीच्या प्रतिकृति 'बडा तबीज' म्हणून इस्लामधर्मीय मोठ्या श्रद्धेने वापरतात. (भारतामध्ये अनेक शक्तीपीठामधून देवतेसमोर श्रीचक्राची आकृति काढलेली असते, हे अनेकांनी पाहिलेले आहे.)

सहा दिवसांपर्यंत तवाफ करणे आणि साफा व मारव्हा या टेकड्यांना प्रदक्षिणा घालणे हा कार्यक्रम चालतो. काबाच्या मदिरापासून या टेकड्यांपर्यंत यात्रिक आपले खांदे हलवीत सात प्रदक्षिणा घालीत असतो. पूर्वी या टेकड्यावर लहान लहान मशिदी होती, असे सांगतात. सांप्रत या टेकड्यांची उंची फारशी राहिलेली नाही.

(जेम्स धर्मकोश, १०।१०)

सातव्या दिवशी खुतवा, आठव्या दिवशी (८ मैल अंतरावरील) मीना दरीत मुक्काम करणे, नवव्या दिवशी अरफाट टेकडीवर नमाज पडणे इत्यादि कार्यक्रम असतो. दहावा दिवस ' यौ-मु-न-न-ह ' म्हणजे यशाचा दिवस मानतात. त्या दिवशी मीनादरीत सैतान खांबावर पाषाणवृष्टि करून त्या ठिकाणी मेंढी, बकरी, गाय, उंट यांपैकी एकादे जनावर बळी द्यावयाचा विधि करतात. हा दहा दिवसांचा विधि पूर्ण झाल्यावर मगच यात्रिक हाजी वनतो. (भारतात नवरात्रात नऊ दिवस पूजन झाल्यावर दहावा दिवस यशाचा असतो.)

या दहा दिवसांत त्याला अतिशय व्रतस्थ रहावे लागते, हजार व रिज याच वस्त्रावर रहावयाचे; दुसरे घालावयाचे नाही, तळहाताने चोळावयाचे नाही, लाजवावयाचे नाही, स्त्री-संभोग करावयाचा नाही, मांस-भक्षण करावयाचे नाही अगर कोणतेही कामिक वा वाचिक कुकर्म करावयाचे नाही, इत्यादि बंधने असतात. (श्री. रमेश सहस्रबुद्धे, प्रजामिन, दि. २।१।१९६१)

महंमद पैगंबराच्या जन्मापूर्वी अरब संस्कृतीमध्ये मूर्तिपूजा सर्रास चालू होती. गीतेमधील ' हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं । जित्वा वा मोक्ष्यसे महीम् ॥ ' या उपदेशप्रमाणे तो भक्तांना उपदेश करी, जो त्याच्या धर्माचा उपदेश ऐकणार नाही, त्यास युद्ध करून जिंकवे. युद्धात जय मिळाल्यास शत्रूची दौलत मिळेल व मृत्यु आल्यास स्वर्ग मिळेल. सन ६२४ साली त्याने मक्का काबीज केली व मूर्ती फोडून टाकल्या. (मराठी बाब्रयाचा इतिहास, ले. पांगारकर, खं. १, पृ. ९)

श्री. पु. ना. ओरु, भारतीय इतिहास पुनर्लेखन संस्था दिल्ली, हे पुणे येथील दि. १५-२-६६ केसरीच्या अंकात छिद्रितात की, तुर्कस्तान देशातील इस्तंबूल शहरी मख्तव-ए-मुल्तानिया नावाचे भव्य ग्रंथालय आहे. त्यामध्ये सयार-उल्-ओकूल नावाचा अरबी भाषेतील एक ग्रंथ अबू अमीर अबदुल असमाई याने लिहिलेला आहे. त्यामध्ये त्याने जिह्म विनतोई कवीने केलेली ' विक्रम-प्रशस्ती ' ही कविता दिलेली आहे. चिनतोई कवि महंमद पैगंबराच्या पूर्वी सुमारे १६५ वर्षे होऊन गेला. त्या प्रशस्तीमध्ये असे वर्णन आहे की, ' ते लोक धन्य होत की, जे विक्रमाच्या कारकीर्दीत जन्माला आले. दुर्दैवाने आम्ही अरबी लोक त्या वेळी ईश्वराचे अस्तित्व विसरून विलासी जीवनात धुंद होतो. लांडग्याच्या पंजातील कोकरप्रमाणे आम्ही चडफडत होतो. अमावस्येच्या अंधारात देश बुडाला होता. अशा परिस्थितीत विक्रमाने आमच्या देशात ज्ञान, सुधारणा यांचा सुखद उपःकाल आणला. त्याचा पवित्र धर्म आमच्या देशात प्रसृत केला, त्यांनी विद्वान धार्मिक आमच्याकडे धाडले आणि आम्हांला सत्याचा मार्ग दाखविला इ० इ० ' विस्तृत मजकूर आहे. ही सर्व प्रशस्ती एका सुवर्णाच्या

पश्यावर कोरलेली होती आणि काबा मंदिराच्या आतील मिंतीवर टांगलेली होती. इतर अनेक वचने शेळी व उंटाच्या कातड्यावर बाहेरील बाजूस होती. महंमदाने मक्का काबीज केल्यावर ही वचने हसन बिन सादिक याच्या हाती लागली. द्रव्यलोभामुळे त्याने ती खलिफा हसन-अल्-रशीदच्या दरबारी विकली आणि त्या राजाच्या पदरी असलेल्या अबूअमीर अबदुल असमाई याने आपल्या येथेत त्यांची नोंद केली आहे. या वृत्तान्तावरून श्री. ओऊ यांनी अनेक निष्कर्ष काढले आहेत की, महंमदापूर्वी तेथे भारतीय संस्कृति होती, काबा मंदिरात पूर्वी दुर्गेची मूर्ति होती, अल्ला हा संस्कृत शब्द दुर्गावाचक आहे, उज्जयिनीच्या महाकाळाप्रमाणे तेथे शिवलिंग स्थापन केलेले होते, तेथे चंद्र व शनी मूर्ति होत्या, काबाला सात प्रदक्षिणा व इतर विधि भारतीयच आहेत इ० इ०.

असे सांगतात की, इजिप्तच्या खेदिवाकडून दरवर्षी एक सुंदर उत्तम गालिचा काबा मंदिरासाठी भेट म्हणून येतो, तो ऐसपैस पसरल्यावर मुहाम राखून ठेवलेल्या एका खिडकीवजा भोकातून भक्तांना काबाचे दर्शन घेता येते.

(जगातील धर्मपंथ, ले. द. ल. सहस्रबुद्धे, पृष्ठ ४१-४५)

सन ६३२ साली महंमद पैगंबरवासी झाला आणि मक्का येथेच त्याची कबर बांधण्यात आली. कबरेवर उत्कृष्ट काळ्या रंगाची संगमरवरी पाषाणाची शिळा आहे. समोवार उंची सोनेरी कलावतूचे पडदे नेहमी सोडलेले असतात. हजयात्रिक त्या कबरीपुढे डोक्याने प्रार्थना करतात. बरील वर्णनाचा आणि संस्कृतीचा विचार वाचकांनीच करावा आणि कोठे साम्य आढळते किंवा काय ते पाहण्याचे करावे.

या संस्कृतीमध्ये स्त्रीदेवता का नाहीत, हे कुराणाच्याच भाषेत पाहण्यासारखे व समजण्यासारखे आहे.

(१) स्त्रिया म्हणजे देवीच्या मूर्ति. अरब लोकां पूर्वी लाल, हज्जा व अलात या देवता परमेश्वराच्याच मुली समजून त्यांची भक्ति करीत. ही किती अविचाराची व कमीपणाची गोष्ट ! ज्या स्त्रिया पुरुषापेक्षा दर्जाने कमी प्रतीत्या त्यांना परमेश्वरासमान कसे मानले जावे ! (कुराण, ४/११७)

(२) मुलीच्या जातीचे पालनपोषण, राहणी वगैरे लहानपणापासून शृंगारात वेले जाते आणि एकदा कज्जाचा प्रसंग आला तर त्या वेळी ती चांगला अपरोप करू शकत नाही. (कुराण, ४३/१८)

(३) लाल, हज्जा व अलात या अस्पृश्यांच्या स्त्रीदेवता इस्लामापूर्वीच्या होत. (कुराण, ५३/१९-२०)

कुराणामध्ये जर स्त्रियांना हा दर्जा दिलेला आहे, तर मग त्या संस्कृतीमध्ये स्त्रीदेवता असण्याची सुतराम शक्यता नाही हेच खरे. पैगवराची माता आयशा, त्याच्या चार बायका सातिजा, सौदा, सारा, हाजरा, त्याची कन्या रुकिया, तशीच एक स्त्रीसाधु राधिया याची नावे शुरुवारी 'खुदवा' होतो त्या वेळी उच्चारली जात असली तरी त्या पुण्यपुरुषाच्या मान्यवर स्त्रिया म्हणून. देवता म्हणून नव्हे, हे ध्यानात घ्यावयास हवे.

मुस्लिमसंस्कृति एक जातीय संस्कृति आहे आणि तिच्यात पोटभेद नाहीत असे मान मुळीच नव्हे. इस्लामच्या उदयाबरोबर अनुयायांनी पहिली गोष्ट केली, म्हणजे इराणमधील सासणी साम्राज्य धुळीला मिळविले (सन ६५२) त्यामुळे इराणी जनता कालांतराने अरबांची विरोधक बनली आणि या तिरस्कारामुळेच अली या शियापयाचे ते अनुयायी झाले. शियापय म्हणजे अरबविरोधी पंथ असेच रूपक तयार झाले. या पयाची श्रद्धा अशी की, आपला परिनाता पैगवर !अजून अवतार घेणार आहे, तर मुनीपर्यंत म्हणतात, पैगवराचा जन्म झालेला आहे. या दोन पयात हाच मूलतः फरक आहे. सुफीपय हा शिया पयाचाच एक पोटभाग होय.

श्री. वि. दा सावरकर एके ठिकाणी म्हणतात की, शिया व मुनी या दोन प्रमुख भेदाबरोबर रालील अनेक पोटभेद आहेत.

इनिफाई, मालेकी, हानवाली, मोटादाली, नोधेमियन,
हेपिटिजन, मोझदरी, वासेरी, घमामी, कादेरिजन,
सेफेशिजन, मुन्नावेही, केरामिजन, खारेजायी इ० इ०.

आणि या अनेक पोटभेदाचा परिणाम असा झाला आहे, मुळच्या एका कुराणपयाची आता सातशेवर कुराणे तयार झालेली आहेत.

(किलॉस्कर मासिक, जुलै १९३५)

इस्लाम धर्मातील अंधश्रद्धा

इस्लाम हा एक सत्यधर्म असून हिंदु, इसाई, बौद्ध, जैन इ० पर्याया-प्रमाणे अंधश्रद्धा त्याच्यामध्ये नाही असे इस्लामधर्मीय मानतात, पण ते पूर्णोशाने खरे नव्हे.

शुक्रवार पवित्र का ?

या पयाचे मत असे की, परमेश्वराने एका विशिष्ट प्रकारे या जगाची निर्मिती केलेली आहे. शनिवारी परमेश्वराने पृथ्वी निर्माण केली, रविवारी पर्वत निर्माण

केले. सोमवारी वनस्पती व मंगळवारी अंधार निर्माण केला, बुधवारी उजेड निर्माण केला, तर गुरुवारी सर्व प्राणिमात्र निर्माण केले, शेवटी शुक्रवारी मानव निर्माण केला, यासाठी हा दिवस शुभ मानला जातो. याव्यतिरिक्त सूर्यही प्रथम याच दिवशी उगवला. एक दिवशी सर्व जग बुडणार आहे व त्यानंतर सर्व प्रेताले जिवंत होऊन उठतील तो दिवसही शुभस्वाप्न असेल. यासाठी हा दिवस पवित्र होय. शुक्रवारचे शेवटचे तीन तास परमेश्वर सर्वांच्या इच्छा तृप्त करण्याच्या इराद्याने बसलेला असतो. यासाठी त्या वेळी केलेली प्रार्थना जास्त फलदायी होते.

बाबा आदम पहिला मानव :

परमेश्वराने मातीपासून हा पहिला मानव बनविला व जिवात्म्याला आशा केली की, याच्या शरीरात प्रवेश कर. पण आत्मा म्हणाला, 'मला आत प्रवेश करण्याची भीती वाटते, कारण तेथे पक्कं आधारच आहे.' यासाठी परमेश्वराने आदमच्या शरीरात उजेड तयार केला, आणि नंतर आत्म्याने शरीरात प्रवेश केला. प्रथम हा मानव स्वर्गात तयार झाला, व नंतर स्वर्गच्युत होऊन शुक्रवारी पृथ्वीवर आला, त्याजरोबर त्याची पत्नी हव्वा हीसुद्धा स्वर्गातून खाली आली. त्याचे आडनाव अबुल बशर होते. येथे आल्यावर त्याला तीन मुले झाली. हावील कावील आणि शिस ही त्याची नावे होती. हा पहिला प्रेषित असून परमेश्वराने याप्रमाणे अनेक प्रेषित पाठविले आहेत, मोक्षेस, येष्टू हेही प्रेषितच होते. सन ५७१ पर्यंत याप्रमाणे मानवजातीच्या उद्धारासाठी एकूण १२४०५९ प्रेषित होऊन गेल्यावर त्या साली शेवटचा प्रेषित महंमद पैगंबर आल्यावर ती पूर्ण केल्या १२४०६० झाली आणि प्रेषित येण्याचे कायमचे बंद झाले.

स्वर्ग व नरकाची कल्पना आहे

परमेश्वराने पृथ्वीच्या निर्मितीरोबर काही फरिस्ते निर्माण केले आणि त्यांना स्वर्ग व नरक ओढण्याचे काम वाटून दिले आहे.

दारुल जलाल मोत्यानी मदविलेला स्वर्ग, दारुल सलाम (स्पटिकाचा), जन्नतुल माना (पाचूचा), जन्नतुल खुलद (पिवळ्या रत्नाचा), जन्नतुल नईम (चांदीचा), जन्नतुल फिरदोस (ताम्रवर्णी सुवर्णाचा), जन्नतुल अदन (रत्नाचा).

याप्रमाणे सात स्वर्गांची कल्पना आहे. सात नरक आहेत आणि त्यांची योजना काही विशिष्ट वर्गांसाठी आहे.

जहनुम-हिंदुंच्यासाठी, लिजा-इसाई पंथासाठी, हुतमा-जू लोकांसाठी, सायरिर-सभियानसाठी, सकर-अग्नीपूजकासाठी, जाहिमा-देववादी मूर्ति-पूजकासाठी, हाविया-दांभिकासाठी.

प्रेषितांचे चमत्कार—प्रेषितांच्या जीवनात खूप चमत्कार असतात आणि हे चमत्कार-सामर्थ्य परमेश्वराच्या आज्ञेमुळे त्यांच्यामध्ये आलेले असते. परमेश्वराच्या आज्ञेने कुमारी मेरीला गर्भ राहिला आणि मुलगा झाला, परमेश्वर मातीच्या गोळ्यावर फुंकर घालून मानव बनवू शकतो, त्याला हे अशक्य नाही. शेवटचा प्रेषित महंमद याचा चमत्कार तर फारच विलक्षण आहे. परमेश्वराने एके दिवशी आपला दूत गॅब्रियल याला महंमदकडे पाठविला. येताना तो आपला घोडा बुराक याच्यासह आला. काहींच्या मते बुराकचे तोंड छीचे होते, तर काहींच्या मते ते पुरुषाचे होते. त्याची मान इंशाची, कंवर सिंहाची आणि पंख व शेपटी मोराप्रमाणे होती. याच घोड्याचा उपयोग करून, महंमद पैगंबर एका रात्रीत आकाशाचे जे निरनिराळे तांब्याचे, लोखंडाचे गंधकाचे इ० इ०. सात भाग आहेत, त्यांचा प्रवास करून आला. प्रेषितांच्या जीवनातील केवढा मोठा चमत्कार हा आहे.

या समाजामध्ये घरील प्रकारच्या कथांना कुराण, हादीस किंवा महंमद पैगंबराचे चरित्र यामध्ये आधार आहेत, केवळ ऐकीव भाकडकथा नव्हेत. इतके असूनही आमच्या घर्मांत अंधभ्रष्टा व भाकडकथा नाहीत असे ज्याला म्हणावयाचे असेल, त्याला कोण विरोध करणार !

(केसरी, दि. १३-११-६९, आर. डी. देशपांडे यांच्या लेखावर.)

रशियन-सैबेरियन संस्कृति

सांप्रतकाळी रशियन प्रदेशात 'स्वरोम' नावाचा एक प्रमुख देव असून त्याच्या नावाने निवासस्थान ओळखले जाते. पूर्वी त्यांचा 'व्होलेस' या नावाचा पशुपाल देव होता. त्यांच्या एका देवाचे नाव 'योगुस' हा 'भग' या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. खाडा या अर्पी YMA असा शब्द असून त्याचा उच्चार 'ईमू' असा केला जातो आणि हाच आपला कृतांतकाळ यम होय. तात्पर्य, सुमारे दहा सहस्र वर्षांपूर्वी या भागात भयंकर हिमवर्षाव झाल्यामुळे आर्य पुन्हा दक्षिणेकडे खाली सरकले. सांप्रतच्या सैबेरियामधील हंस्तीदंतांच्या खाणी म्हणजेच त्या वेळी हिमवर्षावाखाली गाडले गेलेले सहस्रावधी हत्तींचे कंकळपच होत. (श्री. अ. ज. करंदीकर, 'महाराष्ट्र टाईम्स', १-८-६३)

रशियन अथवा स्लाव संस्कृतीमध्ये त्यांच्या आसपासच्या प्रदेशांचा म्हणजे कॉकेशस, सैबेरिया, लॅपीश इत्यादींचा समावेश करावा लागेल. रशियाचा भूप्रदेश अवाढव्य असल्याने त्यामध्ये अनेक संस्कृति होऊन गेल्या, असे इतिहास सांगतो. आपण त्यांतील काही नमुन्यादाखल पाहूया.

(अ) इरझा व मोझ या दोन वंशांची मॉर्डेयिन ही जमात होती. पूर्वी जरी यांची संस्कृति निराळी असली तरी सन-१७५० पर्यंत रशियन स्लाव लोकांनी

या जमातीचे पूर्णतः इसाईकरण करून टाकले. सन १४४६ साली एक इटालियन प्रवासी जी वॉरबरो ह्याने एका जमातीचे सशित वर्णन आपल्या प्रवासवृत्तात केलेले आहे सन १७८३ साली रशियाने या भागातील जमिनीची मोजणी केली त्या वेळी जमीनमोजणीदार मिलकोव्हीक ह्याने त्या जमातीच्या संस्कृतीबद्दलची बरीच नोंद करून ठेवली आहे. त्यावरून त्यांच्या अनेक आश्रुत्या प्रसिद्ध झालेल्या आहेत बरील नोंदीवरून या जमातीबद्दलची जी काही माहिती मिळते, ती पुढीलप्रमाणे आहे.

या जमातीमध्ये आदिशक्ति अनेक स्वरूपात पूजिली जात असे.

१. निस्के अव्हा अथवा माता निस्के : घरांमध्ये क्रियाकलन दैनंदिन पूजिली जाणारी देवी.

२. स्क्वास अव्हा : मोठे यशातील आकाशदेवता, स्काज् ह्याची ही पत्नी.

३. अझेर-अव्हा : इसराय मोठे यशीयाची आकाशदेवता. हीच भूतलावर पर्जन्यवृष्टी करून धान्य पुरविते, अशी समजूत. कोर्टकचेऱ्यात शपथविधि होताना या देवतेला साक्ष ठेवले जात असे.

४. वर्मा अव्हा : ही एक वायु-देवता. शेतातल्या धान्याची नासाडी न व्हावी आणि धनधान्य उत्तम पिकावे म्हणून या देवतेचे पूजन केले जात असे.

या प्रमुख देवतांव्यतिरिक्त इतरही काही छोट्यामोठ्या देवता होत्या. त्याची नावे येणेप्रमाणे :

देवतेचे रशियन नाव व त्या नावाचा मराठी अर्थ

- | | |
|---|---|
| १. मास्टर अव्हा—पृथ्वीदेवता | ११. केकस अव्हा—दरवाज्यावरील देवता. |
| २. पाफ्स् अव्हा—क्षेत्रदेवता | १२. कलदास अव्हा—गुराच्या गोठ्याची देवता. |
| ३. अझेर अव्हा—क्षेत्रमाता. | १३. बन अव्हा—व्हाणीघर देवता. |
| ४. नोराव्ह अव्हा—धान्यदेवता. | १४. कोव्ह यावस—चंद्रदेवता. |
| ५. वीर अव्हा—अरण्यदेवी | १५. निस्केपर अव्हा—मधमाशाच्या पोळ्याची देवता. |
| ६. कव्हटो अव्हा—वृक्षदेवता. | १६. वेल अव्हा—ग्रामदेवता. |
| ७. वेद अव्हा—जलदेवता. | १७. वेलन पस—ग्रामदेव. |
| ८. टोल अव्हा—अग्निदेवता | |
| ९. कुद अव्हा—ग्रहदेवता. | |
| १०. जर्ते अव्हा—राहण्याच्या जागेची देवता. | |

याप्रमाणे लहानसहान गोष्टींसाठी ह्या संस्कृतीमध्ये देवता होत्या असे दिसून येते. (जेम्स धर्मकोश, ८/पृष्ठे ८४६-८४७.)

(आ) रशियाच्या पूर्व भागात सॅम्राईड जमात राहाते. न्हायबॉय ही त्यांची देवता होती. ती बेसाकोव्झ याची पत्नी आणि न्यट्टु याची माता होय. ही जमात अशी आहे की, प्रत्येक माणसाला तीन आत्मे असतात असे ती मानते. (१) बुद्धिवादी आत्मा, ज्याने मनुष्य विचार करतो आणि समजतो. (२) शारीरिक अथवा देहात्मा. (३) छायात्मा, जो शरीरावर सदासर्वदा फिरतो. देहात्म्यालाच इंदाद म्हणतात आणि प्राणवायुमहण व श्वासोच्छ्वासही तोच करतो. (जेम्स धर्मकोश, ११/पृष्ठ १७६.)

(इ) स्लाव वंशात ख्रिस्तीकरणापूर्वी देवतापूजन अस्तित्वात होते आणि त्याचे वार्षिक उत्सव होत असत. सेमर्गला-शीत व धुक्याची देवता; झोळोटगा-धाबा-सुवर्णदेवता, उडवोग-सपत्ति व यश देणारा देव, स्त्रीबोग-वायु अगर युद्ध देवता; मोकोश-व्यापारवृद्धीची देवता, इत्यादि. देवता या संस्कृतीत होत्या. या संस्कृतीमधील काही देवता ग्रीकोरोमन संस्कृतीमधील देवतासमान होत असे काहींचे मत आहे. जसे, झिझीलिया-ही देवता व्हॅनिस या देवतेसमान, पोगोडा-ही डायना या देवतेसमान, मर्झना-ही सिरिज या धान्यदेवते समान, इत्यादि, इत्यादि. या देवतांच्या मूर्ति अस्तित्वात होत्या. त्याची पूजा होत असे. तसेच त्याची मंदिरे व त्याचा पुजारी वर्गही होता. वार्षिक यात्रेच्या वेळी याना पशुवळी देत. तसेच लढाईच्या वेळी युद्धवैदीही नरवळी म्हणून देत. इसाई धर्म स्वीकारल्यानंतरही पाचशे वर्षांपर्यंत हे धार्मिक उत्सव जुन्या चालीरितीनुसार चालत असत. (जेम्स धर्मकोश, ११/पृष्ठे ५९३-५९५.)

आपले प्राचीन वसतिस्थान सोडून आर्य खाली सरकत सरकत व्होल्गा नदीपर्यंत आले आणि नंतर पूर्वेकडे बैकुल सरोवरासमिध असलेल्या अंगारा नदीपर्यंत पसरले. व्होल्गा नदीला पूर्वी व्हा नदी म्हणत असत आणि वैदिक 'रसा', या शब्दाचा तो अपभ्रंश आहे. अंगारा नदीकाठी राहणारे हे लोक भारतामध्ये अगिरसकूल म्हणून प्रसिद्ध झाले, आणि मिडियामध्ये अंगिरस म्हणून ओळखले गेले. बैकुलच्या पश्चिमेस वाल्कश सरोवर आहे. त्याच्या दक्षिणेला आणि काश्गरच्या उत्तरेला सेमिरेचिन्स्क नावाचा प्रांत सांप्रत आहे. हाच सप्तसिंधु प्रदेश होय. वेदकाळातील पणी संस्कृतीची वस्ती सेनेरियामधील ओबी नदीच्या मुखापासून लॅपलॅंडच्या हिमाच्छादित प्रदेशापर्यंत पसरलेली होती.

(ई) पूर्व सैबेरिया व रशियन सरहद्दीवर वैकुण्ठ प्रदेशात, अंगारा नदीच्या किनाऱ्यावर बुरिआट नावाची एक जमात राहात असे, ती आपल्या देवताना टेंगरी या नावाने संबोधित असे. शराखोसर या देवतेला तीन मुली होत्या. भूतलावर सहज करण्यासाठी त्या एकदा खाली उतरल्या. परंतु येताना राजहंसच्या चामड्याचा पोषाख घादून त्या आल्या. त्यांनी कमळानी प्रफुल्ल झालेली सरोवरे अवलोकिली आणि त्या प्रमुदित झाल्या. साहजिकच त्या तळ्यात जलविहार करण्याची इच्छा त्यांच्या मनात उत्पन्न झाली. आपल्या अंगावरील पवित्र कपडे त्यांनी तळ्याकाठी उतरवून ठेवले व त्या जलक्रीडा करू लागल्या. थोड्याच अवकाशात बुरिआट जमातीचा प्रमुख देव खोरिदाई याने तो प्रकार पाहिल्यावर त्या वस्त्रविहीन विलासिनींना पाहून तो कामवेडा झाला. त्यापैकी एका मुलीचे कपडे त्याने लपविले. त्यामुळे जलक्रीडा झाल्यावर ती कपडे शीघ्रत राहिली. इतर दोघी उझीर होईल म्हणून निघून गेल्या. त्या निघून गेल्यावर खोरिदाईने त्या मागे राहिलेल्या मुलीला आपल्याबरोबर आणून तिच्याशी विवाह केला. त्या स्त्रियेपासून—तिचे नाव खोवाशी—जी संतती उत्पन्न झाली तीच ही बुरिआट जमात होय. कालांतराने खोवाशीला आपले खोरिदाईने लपविलेले राजहंस चामड्याचे कपडे सापडले आणि ती ते अंगावर चढवून पुन्हा आपल्या स्वगृही गेली. अशा या स्वर्गीय देवतेपासून त्या वंशाची उत्पत्ती झाली असल्यामुळे तिलाच आद्यदेवी असे मानतात. त्यांच्यामध्येही स्वर्गाची कल्पना असून सखिडाड-मोईन हा तेथील अधिकारी पुरुष व सरबेला-खातुम ही त्याची पत्नी होय असे मानतात.

(जेम्स धर्मकोश, भाग ३, पृष्ठ १)

(उ) सैबेरियाच्या दायव्य भागात राहणाऱ्या जमातीला 'आस्ताक-वंशीय' असे मानतात. त्यांच्या तीन उपशाखा असून त्यापैकी एकाचे नाव 'योनिशियन' आहे. तोमन-मदर ही त्यांची कुलदेवता आहे. ती दक्षिणेकडील खडकांत राहते आणि वर्मंतऋतूमध्ये जलक्रीडा करण्यासाठी खाली उतरते. ती अविशय मुस्वरूप व दयाळू आहे. जलक्रीडा करीत असताना ती आपले हात राली हाटकते. त्यामुळे तिच्या अंगावरील पिसे खाली गळतात. आश्चर्य असे की, त्या पंखांपासून हंस, बदके तयार होतात आणि धरत जाताना ती याच प्राण्यांचा धाडून म्हणून उपयोग करते. प्राणिमात्रांचे जीवन हीच देवता सुसल व सुखकर करते.

'खोदासम' ही त्यांची दुसरी देवता असून ती दुष्ट प्रवृत्तीची आहे उत्तरेकडील अंधाऱ्या प्रदेशांत तिचे बसतीस्थान आहे. अल्या हा देशरक्षक देव या दुष्ट देवतेबरोबर नेहमी मांडव असून सत्यवृत्तीच्या सज्जनांचे रक्षण करतो. एके वेळी सप्तमाकाशात राहणाऱ्या 'रेस' देवाची ही पत्नी होती. पण

त्याच्याशी भांडण करून ती त्याला सोडून चंद्राकडे राहावयास गेल्यावर ऐसने तिला पृथ्वीवर अंधारात लोटून दिली. अंधःकार व शीत यामध्ये ती स्वतः काळ कंठीत असल्याने रोगराई उत्पन्न करते आणि उत्पादनाच्या आड येते. या दुष्ट प्रकृतीच्या स्त्रीच्या संपर्कात आल्याने कलेकलेने क्षीण होत जाण्याची शिक्षा चंद्रालाही मिळाली. भूदेव अल्पा यानेच या दुष्ट देवतेला दूर लोटीत लोटीत उत्तरेकडे मृत वेढापयंत नेल्याने आता जलातील मासवाय्वतिरिक्त कोणावरच तिचा अधिकार चालत नाही.

त्या संस्कृतीच्या मतानुसार पृथ्वी ही सपाट असून सप्तसागराने वेष्टित आहे. वरील बाजूस सप्तआकाश आणि खालील बाजूस सप्तपाताळ आहेत. प्रत्येक आकाशात सूर्यरूप अग्निदेव सदैव तळपत असतो. भूतलावर मृत्यु कसा अस्तित्वात आला यासंबंधीची त्याची समजूत खूपच रम्य आहे. त्याच्या समजुतीप्रमाणे अतिप्राचीन काळी भूतलावर मनुष्य मृत्यु पावत नसे. पण एकदा चुकून तसे झाले खरे ! ऐस या स्वर्गातील देवाला ही बातमी समजताच एका कुत्र्याबरोबर त्याने त्या इसमाच्या नातेवाईकांना निरोप पाठविला की, ' त्या मृताला गवतामध्ये गुंडाळून वृक्षावर ठेवून घ्या, म्हणजे कालांतराने तो जिवंत होईल. ' पण त्या कुत्र्याचा एक रू दिला होता की काय देव जाणे ! त्याने निरोप दिला, ' त्या मृताला गवतात गुंडाळून भूमीमध्ये गाडून टाका. ' याप्रमाणे त्याला भूमीमध्ये गाडल्याने तीच प्रथा रूढ झाली आणि मृत्युरूपी यमानेही आपले पाय भूतलावरील ओसरिवर बेलाशक पसरले. कुत्र्याला परत स्वर्गात जाता आले नाही आणि शाप मिळून तोही भूतलावर राहून आपली उपजिविका विष्टा खाऊन करू लागला.

(नेम्स धर्मकोश, ९/पृष्ठे ५७९-५८१)

(क) काळा समुद्र आणि कॅस्पियन समुद्र यांच्यामधील भागाला कॉकेशस असे संबोधिले जाते. इरानियन, तुर्को-टारटर, अर्मेनियन, आबार, किरिआन, लाझेस, अजार इत्यादि अनेक वंश व संस्कृति तेथे होत्या. चवथ्या शतकापर्यंत तेथे इसाई संस्कृतीचा प्रवेश झालेला नव्हता. सन ६४६ नंतर केव्हातरी इस्लामी-संस्कृति तेथे आली आणि अनेक जमाती तिने आपल्या अमलाखाली आणल्या. प्रत्येक वंशाचे धर्मपंथ वेगवेगळे असून धर्मपीठाचे नाव ' खाती ' असे होते. हे धर्मपीठ एलाद्या टेकडीवर, वृक्षराजीच्या एलाद्या दाट छायेत असे. ह्या ठिकाणी एक चांदीचा लहानसा पेला ठेवण्यात येई आणि नैवेद्याचे मद्य त्यातून प्राशन केले जाई.

गुदानीखाती, साकमती आणि करतीस-ज्वरी या तीन शक्तिदेवतांची पूजा येथे होय असे. गुदानीखाती हा खेवसर जमातीचा मठ असून त्यामध्ये सर्व

देवतांचा वास असे. यातील पूजनार्थे चोर-चिलटांपासून त्यांना वाठणारी भीती नष्ट होई. शिकार अथवा लुटालुट करण्यापूर्वी या मठात जाऊन देवाचा कौल घेण्यात येई. कारण तसे केल्याने काम यशस्वी होतेच अशी त्यांची निष्ठा होती. रोगराईचे निवारण होण्यासाठी, अथवा जमिनीचा कस सुधारण्यासाठी अथवा एखाद्या माणसाचे वेढ जावे म्हणून या मठात देवतेची प्रार्थना केली जाई. सैतान अगर अनिष्ट यहापासून घास न व्हावा म्हणून करतीस-ज्वरीची आराधना केली जाई व त्यानिमित्त बकऱ्याचा बळी दिला जाई. खाकमती देवतेच्या मंदिरात अशी, सिमेन व समदंसी या तीन लहान देवता मदतीस असत. एखाद्या लहान मुलाने अपराध केला आणि गुन्हा नाकबूल केला, तर या लहान देवता येऊन त्याला आजारी पाहून शिक्षा करीत, अशी त्यांची समजूत होती.

(जेम्स धर्मकोश, ११/पृष्ठ ४८५)

(ए) स्कॅडेनेशिया द्वीपकल्पाच्या उत्तरेकडे, आर्क्टिक प्रदेशात सॅप नावाचा एक वंश राहात असे. या संस्कृतीमध्ये अफा हा देवतावाचक शब्द वापरीत असत आणि त्या त्या पदार्थाचे नाव त्यामागे लिहीत असत. 'जे, सरअफा-इंद्रधनुष्यावर सत्ता गाजविणारी एक वृद्ध देवता. या देवतेचे कार्य म्हणजे प्रसूतीसमयी स्त्रियांना मदत करून त्यांना संकटमुक्त करणे. जुलूसअफा-घराच्या दरवाज्यावर अठणारी देवता. ही लहान मुलांची देवता असून रोगराईपासून मुलांना वाचविणे, हे तिचे प्रमुख कर्तव्य आहे.

(जेम्स धर्मकोश, ७/पृष्ठ ७१९)

आफ्रिका खंडातील काही संस्कृति

भारतीय संस्कृतीमध्ये भूतलाची विभागणी नवखंड पृथ्वीमध्ये केलेली आहे. तसेच ती 'सप्तद्वीप वसुंधरा' या शब्दातही केलेली आहे. या सप्तद्वीपांपैकी शात्मलद्वीप (सावरी), कुशद्वीप (दर्भ, लव्हाळे) व क्रोचद्वीपाचा काही भाग मिळून, म्हणजेच उत्तरेकडील अल्जिरिया, मोरोक्को व बार्बरी संस्थाने यांचा ह्याच आफ्रिकाखंडामध्ये समावेश झालेला आहे. यातील भूभाग अतिशय प्रचंड असल्याने आजही राजकीय दृष्ट्या त्याचे अनेक स्वतंत्र प्रांत बनलेले आहेत आणि गोऱ्या राष्ट्रांची वेगळी मालकी संपुष्टात येत असल्याने घांप्रत त्या खंडात सुमारे २५ स्वतंत्र राष्ट्रे उदयाला आली आहेत, असे म्हटले असता वावगे ठरणार नाही. अर्थात अमाप भूभागावरच अनेक वंश व अनेक संस्कृति तेथे नांदत असल्या पाहिजेत हे उघडच आहे. स्थलामावी आपल्याला सर्वच संस्कृतींचा परास्पर धेता येणे शक्य नसल्याने विषयमांडणीसाठी केवळ मोजक्याच संस्कृतींचा आढावा घ्यावयाचा आहे.

या खंडातील आद्य रहिवाशियांपैकी झुलू ही एक प्रख्यात निमो संस्कृति आहे. अकुलुकुलु ही या संस्कृतीमधील प्रमुख शक्तिदेवता मानतात. मुलुंगु या आदिशक्तीने प्रथम पृथ्वी व मनुष्यप्राणी यांची उत्पत्ति केली. म्हांगे या देवीने पर्जन्य उत्पन्न केली आणि झांगिसी या भूतलावरील मातेने या सर्वांचा उपयोग करून पृथ्वी समृद्ध केली. या भूतलावर जे इतर लहानसहान देव व देवता आहेत त्या सर्वांची उत्पत्ति झांगिसी या देवीपासूनच झालेली आहे. या संस्कृतीमध्ये देवी दुग्गा (' दुग्गा ' या शब्दाचा अपभ्रंश असणावा), कारथेज व चंद्र या देवतांची पूजा होत असे. एरोर-रॅहन हा पुरुषवर्गाचा, तर त्याची वायको मोरेयवा ही स्त्रीवर्गाची आवण्टी देवता होती. देवतांची ही जोडी, फेरद्वीपातील देरेयंगा पर्वतावर राहात असे. या पर्वताला साप्रत सॅटीलोस-डी-अँटीकोस असे नामाभिधान आहे. (भारतामध्ये शंकरपार्वती कैलास पर्वतावर राहातात असे मानतात.) अथेनी ट्रीगोजेम्स ही एक जलदेवता होय, परंतु अथेनी या नावावरून ती पीकरोमन संस्कृतीमधील देवता असल्याचा संशय येतो.

मसाईवंश हा निओटिक निमो असून बार्निगापर्वत व केनिथापर्वत या दोन पर्वतांनी वेष्टित अशा मध्यपूर्व आफ्रिकेतील नांदी पठारावर प्रामुख्याने बसती करून आहे. आकाश व त्याखालील भूभागाची सत्ताधारी देवता म्हणून ती संस्कृति ऐनॉय या आदिशक्तीची पूजा करते. पण काही वेळा या स्त्रीस्वरूपाळा ' काळादेव ' म्हणूनही संबोधिले जाते. या संस्कृतीमध्ये त्रिमूर्तिकल्पना होती आणि ऐनॉय, काळादेव व पर्जन्यदेवता लालदेव भिळून त्रिमूर्ति मानली जात असे. ऐनॉय व काळादेव हे पृथ्वीचे संवर्धन व्हावे म्हणून पीकपाणी उत्तम होण्यास मदत करतात. परंतु लालदेव हा स्वभावतःच दुष्ट असल्याने तो या संवर्धनाच्या कार्यात अडथळा आणीत असतो. विशेषतः दक्षिणेकडील म्हणजे विपुलवृत्ताच्या दक्षिणेकडे राहणाऱ्या प्राणिमात्रांचे पाण्यावाचून हाल करण्याचा प्रयत्न हा देव करतो. त्याने तसे करू नये म्हणून ऐनॉयचे नि त्याचे नेहमीच भांडण होते. त्या भांडणाच्या परिणामाने मोठमोठे दग देखील गडगडतात नि गर्जना करतात असे मानले जाते. ऐनॉय या आदिशक्तीला कोणी कोणी प्रेमाने ' पासई-देवी ' असेही संबोधतात. त्या भागात राहणाऱ्या या संस्कृतीव्यतिरिक्त जमाती या देवतेला ' फाई ' अथवा ' माई ' या नावाने ओळखतात.

ईस्ट आफ्रिका भागात वॉर्नीवंश हा प्रमुख वंश आहे. त्या संस्कृतीमधील एक प्रमुख, एका गोऱ्या प्रवास्याला म्हणाला की, ' वांका ' हा त्यांचा प्रमुख देव होय. तो आदिपुरुष असल्याने भूतलावर वृथा, नद्या व पर्वत हे सर्व त्यानेच

उत्पन्न करून ते बोंनीवशाच्या उन्नतीसाठी दिलेले आहेत. तो उच आकाशात राहात असल्याने लोक त्याला पाहू शकत नाहीत. पण तो मात्र सर्व प्राणिमात्राची हालचाल बारकाईने पाहू शकतो. एखाद्या वेळी एखाद्याने चूक केली तर तो खाली उतरून त्याला मारतो देखील, अशी त्याची भावना आहे. या भीतीमुळे या जमातीत कोणी पापफर्मे करीत नाहीत. मानव भृत्यु पापल्यावर त्याला पुरण्याची रुढि या लोकामध्ये आहे. त्यासाठी खोल राड्डा खणावा लागतो. परंतु प्रेत त्या राड्ड्यात ठेवल्याबरोबर बरेचसे लोक तो राड्डा बुजविण्यापूर्वीच तेथून पळ काढतात. कारण त्यांना अशी भीती वाटते की, बाकादेव खाली उतरून आपल्याला धरील-मारील. हा देव अतिशय करारी स्वभावाचा असल्याने प्राणिमात्रांना त्याची सदैव दहशत असते आणि त्याला सदैव सतुष्ट ठेवण्यासाठी प्रत्येक पदार्थाचा उत्कृष्ट भाग प्रथमतः त्याला अर्पण करून मगच बाकीचा खाळा जातो. त्याला अर्पण करण्याचा भाग आहुति म्हणून यशात टाकतात आणि तसे केल्याने तो त्याला पोहोचतो अशी त्याची समजूत आहे. (आर्यसंस्कृतीमध्ये होमहवन करून हविर्भाग अर्पण करण्याचा मूळ उद्देश तोच आहे.) गाय-म्हैस यादी अथवा मधमाशाचे पोळे झाडावरून काढले तर ते बाकानेच आपल्याला मुद्दाम दिलेले आहे, या श्रद्धेने प्रथम काही भाग त्याला अर्पण करतात, म्हणजे तो बर आनाशाकडे उडवितात, असा भाग अर्पण करताना प्रत्येक वेळी बाकाची प्रार्थना केली जाते, 'बाका, भूतलावरील सर्व वस्तु मानवासाठी उत्पन्न करून तुच आम्हाला दिलेल्या आहेस म्हणून तुला भाग प्रथम तुलाच अर्पण करीत आहे. याच रीतीने तू आम्हाला सदैव वस्तूंचा पुरवठा करीत राहा आणि आमच्या मुला-वाळांचे रक्षण कर.' बोंनी ही जरी वन्य अशिक्षित जमात असली तरी प्राणिमात्र उत्पन्नकर्त्या ईश्वराबद्दल केवढी अपार धर्दा त्याच्या ठायी होती हेच यावरून दिसून येते. ही श्रद्धा होती म्हणून प्राणिमात्र निदाम दोन वेळा पोटभर खात होते आणि सुप्ताने कालक्रमण तरी करीत होते. याच आरशात आजच्या श्रद्धा विहीन विश्वाचे प्रतिनिध त्रिती पुसट आणि भेद्यूर दिसत आहे हे आपण पाहताच आहोत जसो.

नझांबीदेवी ही दुसऱ्या एका ओजोगो संस्कृतीची देवता होय. पश्चिम वाटूम विभागात ही संस्कृति नांदत होती. ही शक्तिदेवता आकाशात रहाते आणि मेघ-गर्जना करून लोकांना सावध करते की, 'आता पजन्यवृष्टि होईल. तेव्हा सावध रहावे.' सर्व विश्वाची उत्पन्नकर्ती व संहारकर्ती देवता हीच असल्याने मानवाने इहलोकात केलेल्या पापपुण्याच्या सचयाप्रमाणे ती त्यांना पुनर्जन्म देते अथवा अर्भीत जाळून टाकते. मानवाच्या उत्कर्षासाठी तिची ही क्रिया सतत चालू असते. 'नजमे' या नावाची एक जमात याच देवीची उपासक आहे. त्याच्या मतानुसार

पृथ्वी, आकाश, चंद्र, सूर्य, तारे इत्यादि सर्व काही या नव्हावीदेवीनेच उत्पन्न केलेले असून मानवाचे पालनपोषण हीच शक्तिदेवता करित असते. युरेडीमधील 'वाल्वा' ही जमात मात्र 'इंद्रागार' (बहुधा आर्योचा इंद्रदेव असावा) या देवाने सर्व काही उत्पन्न केले असे मानते. पश्चिम आफ्रिकेमधील 'योरुवस' या निग्रो लोकांचे म्हणणे असे की, पुरुषप्रकृतीचा 'ओलोरन' हाच सर्वेश्वर असून त्यानेच पृथ्वी व इतर देव निर्माण केलेले आहेत. ओदुदुवा व ओवताल या मायावी प्रकृतीच्या जोडीपासून अंगजू हा पुत्र आणि येमझ ही कन्या झाली. या वहीनभावाचा विवाह झाला आणि त्यांना ओंगरून नावाचा पुत्रही झाला. हा पुत्र अतिशय दुष्ट नि हीन प्रवृत्तिचा निघाला. त्यामुळे येमझला अतिशय दुःख झाले आणि त्यामध्येच तिचा अंत झाला. ज्या ठिकाणी तिचा मृतदेह पुरला गेला, त्या ठिकाणी एक सुंदर शहर बसविण्यात आले. त्याचे नाव 'इंफे'. या शहराला पुढे तीर्थक्षेत्राचे पावित्र्य प्राप्त झाले. अंगजूच्या मृत्युनंतर त्याच्या शरीरातून पंधरा देव व पंधरा देवता निर्माण झाल्या.

येमझ ही वाहत्या पाण्याची देवता मानली गेली. ती पीतवर्णाची, नीलमणी घारण करणारी आणि शुभ्रवस्त्र परिधान करणारी असे तिच्या स्वरूपाचे वर्णन करतात. अंगजूच्या शरीरातून जे पंधरा देव व पंधरा देवता उत्पन्न झाल्या म्हणून सांगितल्या त्यापैकी शिंगो व ओंगूर या जोडीची पूजा आजही होत आहे. ओया, ओशुन, आलोकून, ओलोसा, ओशिसी, ओरून, ओशु इत्यादि त्या देवदेवतांची नावे असून प्रत्येकाचे कार्य निरनिराळे आहे. काही भागात असे मत आहे की, पृथ्वी व देवांचे बसतिस्थान यामध्ये पूर्वी एक उंच शिडी लावलेली होती. भूतलावरील एखादा मानव वृद्ध झाला, त्याला काम करणे अशक्य झाले अगर तो लुळापागळ्या झाला तर देव त्याला या शिडीवरून वर स्वर्गात नेत असत, पण एकदा चमत्कार झाला ! एक लहानगं मूल नवळत ती शिडी चढून वर गेले आणि त्याला घरण्यासाठी त्याच्या आईनेही पाठलाग केला. अर्थात त्या दोघांची पळापळी वर स्वर्गात पोहोचल्यावर संपली. अकाली त्या दोघाचे स्वर्गात आगमन झालेले पाहून देव कोपला आणि त्याने ती शिडी कायमचीच भूतलावर फेकून दिली. यामुळे वृद्ध व पंगु लोकांचे अतोनात हाल आता या भूतलावर होत आहेत.

दहोमन निग्रो संस्कृतीमध्ये सूर्याला लिसा, चंद्राला ग्लेटी या नावाने संबोधतात. आकाशात चमकणारे तारे ही त्यांची मुले होत. त्या दोघांचे भाडण म्हणजेच ग्रहण होय अशी त्यांची कल्पना होती. इथे हा निग्रो वंश एनीन्ह्व्हो या इंद्रधनुष्याधिष्ठीत देवतेचे पूजन करतो. त्यांच्या मताप्रमाणे इंद्रधनुष्य हा एक अतिविशाल सर्प असून (भारतीयान्या वासुकी सर्पाप्रमाणे) त्याला जेव्हा तहान

लागते, तेव्हा तो सागरातून वर येतो, शेषटावर उभा राहतो आणि सावकाशपणे आपले मलक राली वाकवून पलीकडील तीरावरील पाणी पिऊन घेतो. सर्पाचा अर्धवर्तुळाकार आकार म्हणजेच इंद्रघनुष्य होय.

वरील संस्कृतीमध्ये त्याचप्रमाणे इतरही काही संस्कृतीमध्ये एक गोष्ट प्रामुख्याने नजरेत भरते की, प्रत्येक संस्कृतीत सूर्य ही पुरुषदेवता तर चंद्र ही स्त्रीदेवता मानली गेली आहे. याचा अर्थ सूर्य हा पुरुषप्रकृति व चंद्र ही माया असा होतो, भूतलावर अनेक उत्पात करण्यास ही जोडी कारणीभूत आहे. त्याच्या भ्रमणाने काही वेळा अनेक स्थित्यंतरे होतात, हे प्रत्यही जाणवाला दिसतेच. सागराला भरती ओहोटी येणे ही क्रिया चंद्र या स्त्रीदेवतेवर अवलंबून आहे, हे एकच उदाहरण वरील सिद्धांतास पुरेसे आहे.

(नेमस घर्मकोश, १/२७५, १/२८१, ८/४८९.)

आकाशदेवता — ही कल्पना अनेक संस्कृतींनी मान्य केलेली आहे आणि या देवतेचे नाव सर्वत्र आढळते, कसे ते पहा—

भारत—वह्णदेवता
जपान—शिंटो
अदमान—पुलुगु
चीन—टीन
एश्यानिया—उकलो

आफ्रिकन—इझाबु, जिदी, मुकुड,
कलग, कुरुडलेटीट, रोपी
मॅक्सिको—टॅडिल, टैसडेलप्युगो
लॅपीश—युमल
मोंगोलिया—टॅगरी

मेक्सिकन पेरु संस्कृति

‘कृत, घेता, द्वापार, कलियुगाप्रमाणे चार युगांच्या कालमापनाने संपूर्ण धर्दा ठेवणारे, गुरुकुल सस्या, सोम्याग, इंद्र-गणेशादि देवतांचे पूजन करणारे, भारतीय नृत्यकलेतील अगविशेष नित्यशः कृतीत उत्तरविणारे; जन्म मृत्यु व विवाहसंस्थेचे भारतीय नियम पाळणारे; सती-देवदार्शन्या रुढि आचरणारे आणि भारतीय कथा-पुराणांवर विश्वास ठेवून ते श्रद्धेने ऐकणारा जनसमुदाय दक्षिण अमेरिकेमध्ये पाहिल्यावर कोणत्याही संस्कृतीतील सूत्र इसम आपले असेच मत प्रदर्शित करील की, भारतीय आर्यांनी अमेरिका हे खंड प्रथम शोधून काढून तेथे आपली बसाहत स्थापन केली.’ बौद्धमिथू चमनलाल ह्याने संशोधन जगाचा तीन वेळा प्रवास करून, या निष्पत्तीचे संपूर्ण संशोधन करून ‘हिंदु-अमेरिका’ या नावाचा एक ग्रंथ संपादिला आहे. त्यातील प्रस्तावनेत वरील उतारा आहे. ते पुढे असे म्हणतात की, मेक्सिकन सरकारी इतिहासकार, पुराणवस्तु-संशोधनखाते आणि इयन, अमेरिकन व स्पॅनिश इतिहासकारांचे या निष्पत्तीवरील मतांचे

आलोडन केल्यानर त्यानी केलेल्या चरील विधानास पुन्हाच मिळते.^१ तडीपार झालेल्या स्पॅनिश गृहस्थाने मेक्सिकोमध्ये प्रवेश केल्यानर आणि तेथील सूर्यवर्गीय राजाला कपटाने ठार करून राजसत्ता काबीज केल्यानर विशेष डाय गोन्डी लडा ह्याने मयसस्कृतीच्या अनेक मयांची होळी केली आणि त्यानून जे फक्त तीन नशीबवान मय वाचले ते अद्यापही ड्रेसडेन, पॅरीस व माद्रीद येथील मयसहालयात अत्यंत काळजीपूर्वक जपून ठेवलेले आहेत प्रस्तुत मयाचा लेखक म्हणतो, 'प्रवास करीत असताना मी जेव्हा प्रथम अमेरिकेच्या किनाऱ्यावर उतरलो तेव्हा हनुमानाचा मुखरटा घातलेला आणि भारतीय पद्धतीचे नृत्यगाणे पाहिले आणि ह्या नृत्यनाट्याद्वारे रामरावणाच्या सैनिकांचे मुद्द चाललेले असल्याचे दृश्य प्रथम अनुभवले.' (हिंदु अमेरिका, पृष्ठ १८९). ह्या मयातील अर्वाचीन चित्रे भारतीयांचीच असल्याचा भास प्रथमतः होईल, इतकी ती भारतीय संस्कृतीशी निगडित आहेत.

दक्षिण अमेरिकेमधील इतिहाससंशोधक क्रिमिच यासवधात म्हणतो, " भारतीय लोक कोटमारन अथवा चिनमधील जहाजप्रमाणे असणाऱ्या जल वाहतुकीच्या साधनाने पॅसिफिक महासागर ओलांडून टोब्याटोब्यांनी इ. स. पाचव्या शतकात येथे प्रथम मार्किस व हवाई बेटे यांमध्ये आले आणि तेथून मुमारे तीस दिवसांचा प्रवास करून पेर व मेक्सिको देशात येऊन पोहोचले " (हिंदु अमेरिका, पृष्ठ १२)

वर्नर चर्चुड या संशोधकाने भारत व अमेरिका यांमधील प्राचीन नौकानयन शास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी वयाची पन्नास वर्षे खर्ची घातल्यावर त्याचे असे मत झाले की, " वाल्मिकीचे असे मत होते की, मयसस्कृतीमधील लोक हे उत्कृष्ट कलाकुसरीची कामे करणारे आणि नौकानयनी होते त्याची जहाजे पूर्ण पश्चिम व दक्षिण-उत्तर सागरामधून खैर संचार करीत होती, " हे वाल्मिकीचे म्हणणे खरे असेल पाहिजे

सन १४९२ साली कोलंबस ह्याने अमेरिकेमध्ये प्रवेश केल्यानर आणि तेथील परिस्थिति, तेथील वैभव, चालीरीति पाहिल्यानर त्याने पहिला उच्चार केला तो हाच की,

" I Discovered India "

तो अमेरिकेचे संशोधन केले जसे म्हणत नाही, इतके तेथील संस्कृतीचे भारतीय संस्कृतीशी असलेले साम्य त्याच्या ध्यानात आले होते, परंतु वर

म्हटल्याप्रमाणे सोळाव्या शतकात एक तडीपार झालेला इसम आपल्या चारो अनुयायांसह तेथे गेला आणि त्याने तेथील राजाला पसमून, त्याला ठार मारून, राजसत्ता आपल्या हाती घेतली. तेथील मदिरे छुटली गेली, उध्वस्त झाली ग्रथसपत्तीची अक्षरशः राखरागोळी झाली आणि क्रमाक्रमाने इसाई संस्कृतीचा विजय होऊन प्राचीन मय, इका संस्कृति नष्ट झाल्या. हा सर्व दोष भारतीयांचाच आहे, हे कबूल करावयास लाज वाटत असली, तरी हे न पचणारे कटु सत्याचे जहर आहे, हे मात्र निर्विवाद ! धर्ममार्तंडानी त्या सुमारास जी समुद्रबंदी घातली त्यानेच हा सर्व आत्मनाश झाला. मूळ सगंध छुटल्यामुळे प्रेमाचे, धर्माचे आणि त्या धर्माचे रक्षण करण्याचे कर्तव्य भारतीयांनी पार पाडले नाही, असो. “अव पश्चात्ताये क्या होय ? जब चिडिया चुग गयी खेत !”

सुरवातीला म्हटल्याप्रमाणे अनेक संशोधकांनी अमेरिकेमध्ये भारतीय पाचव्या शतकात गेले असे प्रतिपादिले आहे, पण तेही तितक्यासे सत्य दिसत नाही. कारण मयसंस्कृति आणि इका ही सूर्यवशीय संस्कृति भारतामध्ये त्या काळापूर्वी अनेक शतके होऊन गेलेली आहे. इतिहासकारांच्या मते, रघुवशीय श्रीरामचंद्र आणि श्रीकृष्ण पांडवांचा काळ हा सनपूर्व अडीच हजार वर्षांपूर्वीचा आहे. अर्जुनाने पाताळलोह जिंकून मय शिल्पकार आणून मयसभा बांधवून घेतली, असे महाभारत सांगते. ह्या पार्श्वभूमीवरून एक अमेरिकन संशोधक अलेक्झांडर डेलमार काय म्हणतो ते पहा :

(१) त्या देशात आढळून आलेली मातीची धरणे, (२) सर्पाकृति असलेले व एक सहस्र फूट लांबी असलेले एक टेकाड व त्याच्या मुखात १६० × ८० फूट आकाराची अंडाकृति, ही दसमास वर्षे मानीत असलेल्या ब्राह्मणकाळाची निदर्शक, (३) अनेक टेकाडातून धुव व श्रीकृष्ण यांच्या मूर्तीचे असलेले अस्तित्व, (४) ४" × २½ व ३" जाड काळ्या रंगाच्या मिटेवर रेषा असलेली आकृति (म्हणजेच शामनकालमापनातील पंचांग), (५) ब्राह्मणधर्माची स्वरूप आढळणारी सुस्पष्ट चिन्हे इत्यादि, तेथे आढळलेल्या अवशेषांवरून तो अद्या निष्कर्ष काढतो की, महाभारतीय युद्ध सनपूर्व चौदाव्या शतकात झाले आणि त्या सुमारास उत्तर आणियामधील मगोलियामधून शामनलोक (सूर्य-वशीय) पॅसिफिक महासागरातून अमेरिकेमध्ये गेले असावेत. याच सुमारास मगोलियन लोकांची पांगापांग झाल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत. कालमापन शास्त्रप्रमाणे शामनकालानंतर दसमास वर्षांचा ब्राह्मणकाल येतो. त्यानंतर बारा महिन्यांचा म्हणू नयेच बौद्धकाळ येतो. बौद्धकाळ हा सुद्धा गिस्तानद सहाय्या शतकापूर्वी उदयास आला.

(ज्ञानरेश, धेतसर, १/१५६)

वरील उतान्याचा नीट विचार केला म्हणजे संशोधक किमिच ह्याचे म्हणणेही टिकत नाही. कर्नल चर्चबुड आपल्या संशोधनात वान्मिकी ऋषींचा उल्लेख करतो आणि वान्मिकी ऋषि तर प्रमुरामचंद्र याच्या समकालीन आहेत. वरील सर्व संशोधनांचा कसाही अर्थ लावला तरी एवढी एक गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होते की, भारतीयांनी प्रथम अमेरिकेमध्ये जाऊन बसावली केल्या आहेत. अर्थातच त्यांनी आपल्या देवताही जाताना आपल्याबरोबर नेल्या असल्या पाहिजेत. म्हणूनच गणपतीसारख्या देवतांच्या मूर्ति तेथे आढळून येतात.

मेक्सिकोमधील देवता व मंदिरे याचे वर्णन मी ज्या ग्रंथाच्या आधारे करणार आहे, तो ग्रंथ श्री. लेविस स्पेन्स' या ग्रहस्थाने लिहिलेला आहे. तोही वरीलप्रमाणेच संशोधनविषयक ऊहापोह न करता फक्त इतकेच नमूद करतो की, 'मेक्सिको हे राजधानीचे शहर, अँस्टिक व मय या वंशांनी सन ७८० च्या सुमारास बसविले आणि त्यांची मूळ संस्कृति अशियन होती. पेरू या पश्चिम किनाऱ्यावरील देशात इंका ही सूर्यवंशीय संस्कृति होती. पोपलवूह (Popalvuh) हा मय वंशीयांची पौराणिक माहिती देणारा पुराणग्रंथ सन ७०० च्या सुमारास तयार झाला. त्यामध्ये त्यापूर्वीची सर्व माहिती एकत्रित करण्यात आली आहे.' या ग्रंथातील विधानानेही चमनलाल यांच्या भारतीयांनी प्रथम तेथे जाऊन बसावली स्थापल्या, या मतास पुष्टीच मिळते. असे.

या भूप्रदेशात प्रामुख्याने तीन संस्कृति नांदत होत्या. एक मयसंस्कृति, दुसरी नहुआवंशाची अँस्टिकसंस्कृति आणि पेरूदेशातील सूर्यवंशीय इंकसंस्कृति. क्रमाक्रमाने आपण या सर्वांचा छोटकपणे विचार करू. अँस्टिकसंस्कृति ही प्रामुख्याने मेक्सिकोमध्ये चाटू होती. ही संस्कृति भारतामधील नागवंशीय संस्कृति होती. जन्मेजयाच्या सर्प यशांच्या वेळी 'अस्तिक ऋषीने' तो वंश वाचविला आणि त्याच्या या कृत्याच्या स्मरणार्थ त्या संस्कृतीने 'अँस्टिक' हे नाव धारण करून या प्रांती स्थापन केलेल्या होत्या. अस्तिक या शब्दाचा पुढे अस्तेक व अँझटेक असा अपभ्रंश झालेला आहे. (हिंदु अमेरिका, पृष्ठ १९९).

वर आपण म्हटलेच आहे की, ही संस्कृति कृत, त्रेता, द्वापार व कलियुग मानणारी आहे. मेक्सेन्ही या ग्रंथकर्त्याने यासंबंधी मेक्सिकन आणि भारतीय संस्कृतींची तुलना केली असून ती एकच कशी आहे हे पुराव्यानिशी सिद्ध केलेले आहे. भारतीय लोक चार युगांचे प्रतीक म्हणून पादरा, लाल, पित्रळा व काळा रंग मानतात. दोघांची कालगणनेची पद्धत सारखीच आहे. ब्रह्मदेवाचा

एक दिवस म्हणजे भूतलावरील मानवाची ४१,२०,००० वर्षे हे कोष्टक देखील दोषाना सारखेच मान्य आहे. इतकेच नव्हे तर या अथकल्पाने एक कोष्टक तयार केलेले आहे. त्याचप्रमाणे इतर संस्कृतीही चार युगांची कल्पना मानीत होत्या, असे ठाम मत आहे. प्रत्येक संस्कृति क्रमाक्रमाने प्रत्येक युगासाठी एक एक प्रतीकात्मक रंग मानीत असे.

संस्कृति	कृतयुग	त्रेतायुग	द्वापारयुग	कलीयुग
ग्रीक	पिवळा	पादरा	लाल	काळा
भारतीय (१)	पादरा	लाल	पिवळा	काळा
भारतीय (२)	पादरा	पिवळा	लाल	काळा
केल्टिक	पादरा	लाल	पिवळा	काळा
मेक्सिकन	पादरा	पिवळा	लाल	काळा

उपरिनिर्दिष्ट पथकार असा सारांश काढतात—

“ The important fact remains that the Greek, Celtic, Indian and Mexican religious doctrines are essentially the same and have evidently been derived from a common source ”

(Olamandl, Hindu America, Pages 42-43)

सृष्टिउत्पत्तिबघीची या संस्कृतीची कल्पना अशी की, प्रारंभी सर्वत्र आधारच आधार होता आणि सागराचे पाणी भूतलावरील चित्तल झाकून टाकून होते. नंतर काही काळाने चिखल हळूहळू वर येऊन त्यामुळे भूभाग तयार झाला या वेळी दोन देवता—एक पुरुष आणि एक स्त्री—भूतलावर अवतरल्या. ओमेटेओटल् (Ometeotl) व पत्नी यानी जीवसृष्टि आणि मानवसृष्टि उत्पन्न केल्या. त्याची अशीही समजूत होती की, प्रथम सृष्टिकर्त्याने पृथ्वी तारे पर्वत उत्पन्न केले आणि नंतर मानवाची जोडो तयार केली. परंतु तो भूभाग पाणसूर्याने नाहीसा केला. पुन्हा दुसरी सृष्टि निर्माण झाली, ती वायुसूर्याने नाहीशी केली. पण त्यानंतर पुन्हा ती सृष्टि निर्माण झाली, त्या वेळी त्यातील अधःभाररूपी राजाचा मानवानी नाश केला आणि मगच ती स्थिर, चिरस्थायी राहिली. यहूदी संस्कृतीमध्ये जलप्रलयाच्या ज्या पौराणिक कथा उपलब्ध आहेत, त्याचप्रमाणे याही आहेत. भारतामध्ये चार युगांच्या अती जलप्रलय होऊन नवीन सृष्टि उत्पन्न होते असेच वर्णन आढळते. या संस्कृतीच्या मते मानवनिर्मिती, मेक्सिको प्रदेशाच्या उत्तरेकडील सात गुह्यामध्ये प्रथम झाली. नंतर तिचा पैलाम दक्षिणेकडे झाला. ऐतिहासिक दृष्ट्या हेही गरेच आहे. कारण या संस्कृतीमधील मूल पुरुष जहाजातून प्रथम उत्तर किनाऱ्यावर उतरले आणि नंतर क्रमाक्रमाने ताची

दक्षिणेकडे व पेरू देशात सरकले. याच ऐतिहासिक सत्य कथेवर त्याच्या मानव उत्पत्तीच्या पुराणकथा आणि लोकगीते आधारलेली आहेत.

(स्पेन्स, मेक्सिकन पुराणकथा, पृ. १२३)

मेक्सिकोमधील वसाहत

' Fossils of the so-called Tepoxpan man discovered in 1949 on the edge of an old lake bed, on the high Mexican plateau and some corn doles that develop from a small wild variety, suggest that there were human beings in America 6000 or more years before Christ '

साराश, सहा हजार वर्षांपूर्वीपासून तेथे मानववस्ती होती. हत्तीची शिकार करून उपजीविका करीत. याच्यामध्ये पुढे सुधारणा होत जाऊन, ख्रिस्तपूर्व १५०० वर्षे मेक्सिकोच्या अग्नेय भागात ते राहू लागले. सुमारे सनपूर्व ८०० वर्षांपूर्वी ते खाली मेक्सिकोच्या दरीमध्ये आले व काही खाली पेरू देशापर्यंत पोहोचले. मयसंस्कृतीचे हे लोक पुढे झपाट्याने कार्यप्रयण होऊन, जीवननमात वाढ करू शकले. साधारण दहाव्या शतकापर्यंत याची चलती होती.

या संस्कृतीनंतर नहुया (Nahu) संस्कृतीवाढ येथे होऊन सनपूर्व दुसऱ्या शतकात त्याच्यासमर्थी इतिहास उपलब्ध आहे. मयसंस्कृतीमध्ये अनेक पोटशाखा होत्या. ओलमेक, तोतोनेक, झपोटेक, हुवास्टेक, ओटोमिज, तरस्कन, कोरा, हुईचोल इ० नावे सागता येतील. यानंतर टोलेक (Toltecs) वंश प्रगतीपथाने आला आणि काही काल त्याची चलती होती. शेवटी सन १४ व्या शतकात अस्तिकवशीय उत्तरेकडून खाली मेक्सिको भागात येऊन त्यांनी आपले वर्चस्व स्थापन केले आणि त्याचा संपूर्ण नाश स्पॅनिश एडार्लनी सन १६९७ साली मयराजा ठार मारून केला.

अनेक इतिहासकारांचे मत असे की, आशियामधून धाडशी प्रवासी प्रथम अमेरिकेत येऊन, नमाम्नाने खाली मेक्सिकोकडे सरकले. भारतीय संशोधक चमनलाल तर निश्चयपूर्वक सागतात की, जावा सुमात्रा पोलोनेशिया मार्गे सूर्यवशीय लोक अमेरिकेत गेले आणि त्यांनी राज्यभिस्तार केला.

वसाहती करणाराची ही नोटक माहिती देण्याचे कारण इतकेच की, तेथे मानववस्ती वेढापासून झाली, कोणी तेली हे समजावे. कारण देवताचा इतिहास पाहताना निरनिराळ्या संस्कृतींच्या निरनिराळ्या देवता व त्याची नावे दिसून येतात. बारकाईने अभ्यास करणाराला त्याचे सजोड संशोधन करून वर्गवारी

करावी लागेल. या लेखकाने मात्र इतके विश्लेषण केलेले नसल्याने काही देवतांचा इतिहास इकडे तिथडे होण्याचा संभव आहे.

अटलांटिक महासगरांतील बुडालेला खंडप्रदेश

एडगर केसी नावाचे संशोधकाने अटलांटिक महासगरासंबंधी एक ग्रंथ नुकताच प्रसिद्ध केलेला आहे व तो फार उद्बोधक आहे. त्याच्या पिताजींनी आत्मशानाच्या सामर्थ्याने आठ सहस्र ख्री-पुरुषांचे विचारलेखन अगर मनो-लेखन करून ठेवलेले होते आणि ती सर्व माणसे त्या बुडालेल्या खंडभागाशी संलग्न होती. या सगराच्या तळाचे भूभागाचे वारीकसारीक नकाशे, नॅशनल जॉग्रॅफिकल सोसायटीने तयार केले असून ते पाहण्यास मिळतात. मानवाच्या अस्तित्वाविषयी लिहावयाचे म्हटले, तर काही वर्षांपूर्वी जेवढी प्राचीनता सांगण्यात येत असे त्यापेक्षा अनेक पटीने कार्बन-१४ या साधनाने सांगता येते. उदाहरण घावयाचे तर खी-के या दांपत्याला आम्हिकेत सापडलेले मानवाचे सागाडे सतरा लक्ष वर्षांपूर्वीचे ठरविलेले होते. पण कार्बनच्या नथोन सोयीमुळे १॥ ते २ कोटी वर्षांपर्यंत त्याचा काळ मागे नेण्यात आला आहे. तेव्हा बरील संशोधनाचा आणि मनीलेखनाचा सरास इतकाच की, त्या बुडालेल्या खंडावर अनेक हजार वर्षांपूर्वीपासून सगळे आघात होत होते, पूर्वसूचना निर्गम देत होता, तेथील मानवी वस्ती क्रमशः सावध होऊन अमेरिका-युरोपकडे पसरत होती व सुमारे दहा सहस्र वर्षांपूर्वी शेवटच्या निर्गमाच्या जोरदार आघाताने उरलासुद्धा भाग सगराच्या तळाशी गडप झाला. हे खंड बुडण्याचा लेखकाने जो सरास काढला, तो या आधुनिक वैज्ञानिक जगात बहुमोलचा आहे. हो सरास असा :—

(१) त्या खंडावर फार प्रगत अशी भौतिक व यांत्रिक संस्कृति होती व तुलनेच्या मानाने ती साग्रतच्या अमेरिकेइतकी होती.

(२) या दोन्ही प्रगतीचा जतिरेक होऊन तेथील जनता केवळ भोगनारी बनली. लढाया, युद्धे, शस्त्रनिर्मिती यांनी बेचैनी झाली व स्वार्थी झाली.

(३) बरील कारणांमुळे, देवधर्म बुडाला, सद्गुणाचा लोप झाला, माणुसकी विसरले, आत्मनिष्ठ बनले आणि नवनव्या शस्त्रांनी खंडनाशाला कारणीभूत झाले.

(डॉ. पी. एन्. जोशी, केसरी २९-९-६८)

बरील विवरणावरून एक गेलष्ट स्पष्ट होते की अमेरिका-मेक्सिकोमधील मानवसमाहत ही दहा हजार वर्षांपूर्वीची तरी निश्चित आहे व ती प्रगतमय अस्तित्व-संस्कृतीप्रमाणे आहे.

हिंदु अमेरिका-मिथु चमनलाल (प्रकाशक, भारतीय विद्याभवन) यातील भारतीय संस्कृतीचे अमेरिकन, मेक्सिको पेरू देशातील संस्कृतींमधील प्रमुख ठसे—

१. गणेशाचे पूजन तेथे होत असे.
२. इंद्र, यम, शंकर, विष्णु, ब्रह्म, कूर्म, वराह, वामन यांचे पूजन होते.
३. यज्ञकर्मांतील अग्नि अरणीमधून उत्पन्न केला जात असे.
४. ब्रह्मा-विष्णु महेश या त्रिमूर्ति होत्या.
५. दसरा सण, राम-सीता विवाहाने साजरा करीत.
६. कुशको (कुश-को) येथे कोरीकाचन सुवर्णमंदिर होते.
७. सूर्यमंदिर हे प्रमुख उत्तम शिल्पाचे मंदिर होते.

८. ब्राह्मणवशाची राजसत्ता होती. सूर्याचा राजशिक्षा होता राजदंड सुवर्ण रत्नांकित असून, सूर्याच्या जिभेवर रत्ने बसविलेली होती.

९. कौटिल्याचा व न्यायासनात, राजसिंहासनाच्या समोर प्रथम ओळीत ३० निरनिराळ्या राज्यभागाचे न्यायाधीश बसत, दुसऱ्या ओळीत दुसऱ्या न्यायाधीश बसत, तिसऱ्या ओळीत किर्यादी, वादी, आरोपी व साक्षीदार बसत. सर्वांच्या रक्षणासाठी मालदार चौपदारही असत. आरोपीचे छात्राचित्र लावलेले असे.

१०. अयोग्य स्त्रीसभोग, रून, पुरुषाने स्त्रीवेष व स्त्रीने पुरुषवेष धारण करणे, दारूच्या नशेत वावरणे, वडिलार्जित संपत्ती उपभोगणे, राजाचे विरुद्ध कोणतीही कारवाई करणे, खोटा इतिहास लिहिणे इ. ६० ३० साठी पाशीची शिक्षा देत असत. तसेच कुमारिकेला अथवा विवाहित स्त्रीला पळवून बळजबरी सभोग करणे, वडिलांचे पालकत्वाखाली असलेली मुलगी अथवा विवाहिता या-यावर हल्ला करणे, धरफोडी करणे, यानाही पाशीची शिक्षा मिळत असे. असेही न्यायाचे उदाहरण आहे की, मायावन राजाच्या बधूने एका कुमारिकेवर बळजबरी केली असता, त्याला पासार चढविण्यात आले.

११. राजतशातील कोणी मरण पावल्यावर, मांडलिकाना वृत्त पोचवीत व सर्व एकत्र आल्यावर चार अगर पाच दिवसांनी दफन करीत. प्रेतावर १५-२० सुंदर नक्षीदार अगरले चढवून त्यावर अनेक सुवर्ण व रत्नजडित हार घातून सजवीत. मृताच्या छातीवर मारी किंमतीचे रत्न ठेवीत. मस्तकावरील दोन्ही बाजूचे केस कापून, लहानपणी चौलसंस्काराचे वेळी कापलेल्या झुलपाबरोबर एका कोरीव लाकडी पेटीत बंद करून, ती प्रेताजवळ ठेवीत. यानंतर राजमुग्गार एक मुखगटा चढवून, त्याच्या शेवकाचा—जो दैनंदिन व्यवहारात त्याची सेवा करीत

असे-वध करीत ते मानीत की, पुढील जन्मात हा सेवक त्याजबरोबर राहून, राजाला सौख्य देईल. त्या शहरातील प्रमुख देवतांचे कपडे त्याचे प्रेतावर पातले जात. प्रेतयाना धीर गमीर वातावरणात चालत असताना देशोदेशांचे राजे, नातेवाईक, मित्र परिवार आणि गतधवा राण्या बरोबर चालत, रडारड चालत असली तरी धर्मगुरू वेदमंत्राचे पठण करीत असे. मदिराजवळ प्रेत आल्यावर तेथील धर्मप्रमुख प्रेताला सामोरे जाऊन, प्रेतावर मुगधीत द्रव्य छिपडून पायऱ्यांवर ठेवीत मनोक्त अग्नि दिल्यावर वस्त्रे जळू लागत, सुवर्ण नितळ लागे, अशा वेळी राजसिंहासती जात व काही गुलामही जाळले जात. कारण दुसऱ्या जगात हा वर्ग मृताची सेवा करण्यास उपयुक्त होईल, अशी त्याची मानना होती, श्रद्धा होती

दुसऱ्या दिवशी दहनाच्या ठिकाणची काही रक्षा, न जळलेली हाडे, एकत्र करून, वेसाची झुलपे असलेल्या घेटीत ठेवून, त्यावर राजाचा लाकडी पुतळा उभारण्यात येई. चार दिवसपर्यंत या पुतळ्यासमोर सकाळ सध्याकाळ निरनिराळ्या वस्तू ठेवण्यात येत. कारण ते असे मानीत की, मृताचा आत्मा चार दिवस तेथे राहून, या वस्तूंचा उपभोग घेतो आणि नंतरच स्वर्गाला जातो. (भारतामध्येही हा चैत्य समारंभ काही जातीत साजरा करतात.) वार्षिक श्राद्धदिनही पाळला जात असे

१२. राज्यारोहण समारंभ— मेक्सिको येथील शेवटचा राजा मोर्टेझुमा याच्या राज्यारोहण समारंभाचे वर्णन लिहिलेले आढळते. मदिराच्या पायऱ्यांवर धर्मप्रमुख उभा राहून, तनीन निवडलेल्या राजाला सांगे—‘सर्गीनी आपणाला राजा म्हणून निवडलेले आहे, आपण पूर्वी सेव्यप्रमुख म्हणून कामगिरी केली असून, राजमंडळाच्या कामकाजाची माहिती करून घेतलेली आहे. ३० उपदेश देई.’ राजदरबारात नवीन राजाचे आगमन होताच, मानकरी उठून स्वागत करीत आणि सिंहासनावर तो आरूढ होई. राजा शपथ घेत असे—‘निर्गुण निराकार देवताच्या साक्षीने मी शपथ घेतो की, माझे पूर्वजांचे रीतिरिवाज व धर्म याचे मी पालन करीन, देशाचे प्राणपणाने रक्षण करीन, प्रजाजनांचे पालन दयेने करीत.’

१३. भारतीयप्रमाणे चार युगांची कल्पना येथे होती आणि ती एका धर्मचक्रान्वर साकार केलेली होती. ते चक्र साप्रत उपलब्ध आहे (पृ. ६०).

१४. येथे वर्णाश्रमसंस्था होती. प्रत्येक वर्णाची कर्तव्ये ठरवून दिलेली होती आणि त्याप्रमाणे आचरण करणे त्यांना भाग पाडले जाई. विदीजाद धंदे मुलांना शिकविले जात आणि तेही हौशीने करीत (पृ. ६६)

१५. मुले व मुली ५ वर्षांची शाल्यार, सरकार त्याचा ताना घेऊन

त्याच्या बुद्धीच्या कसोटीप्रमाणे त्यांना शिक्षण देत असे. तो भार आई-बापावर नव्हता (पृ. १६६).

१६. नृत्याचे प्रकार भारतातील कुठुंदरीतील संस्कृतीप्रमाणे होते. ते दक्षिणेतील द्रविडाप्रमाणे काही ठिकाणी आढळतात (पृ. ८२).

१७. पुनप्राप्तीसाठी स्त्रिया देवपूजा व आराधना करीत (पृ. ८२).

१८. आकडे लेखनपद्धती पूर्वीच्या भारतीय पद्धतीप्रमाणे म्हणजे रेखा व द्युन्येमिश्रित होती. जसे महाराष्ट्रात, |||≡ हे चिन्ह पंधरा आप्यासाठी वापरीत. तेथे ||| हे चिन्ह अठरा सव्येसाठी वापरीत. याचा अर्थ भारतात (।) रेष चार सख्या दर्शविते तर तिक्डे पाच सख्या दर्शवीत असे (पृ. ८२).

१९. प्राचीन भारतीय गुरुकुलसंस्था तिक्डे होती. गुरुकुलात अनेक वर्षांचा अभ्यासक्रम निरनिराळ्या प्रेक्षांत विभागलेला असून, प्रत्येक विद्यार्थ्यावर वडक नजर राखली जात असे (पृ. ९६).

२०. मुलाचा जन्म झाल्यावर दाई त्याच्या कानांत उपदेश देत असे — 'बाळा, तू येथे जन्म घेतलास, ते जग दुःखी आहे, उदास आहे, भरपूर भूमी आणि दुर्दैवी आहे. येथे दुःखाधूनी दरी भरलेली असून, तू मोठा झाल्यावर, भरपूर भूमाने आणि अनेक दुःखदायक घटनांनी आपले अन्न तुला मिळवावे लागेल.' या उपदेशानंतर मूल मातेच्या स्वाधीन केले जाई. ज्या दिवशी जन्म झाला, तो दिवस अथवा एखादी उत्तम घटना, याच्यावरून मुलाचे नाव ठेवले जात असे (भारतातही ही रूढि आढळते) (पृ. १०१).

२१. मुली सरकारने तांच्यात घेतल्यावर, त्यापैकी काही देवस्थानाकडे देवाच्या सेवेला दिल्या जात आणि तेथील कामाबरोबर शिक्षणही दिले जाई. त्यांच्यावर कडक निर्बंध असत. विवाहयोग्य वय झाल्यावर त्यांना विवाह करण्यास परवानगी दिली जाई (पृ. १०३).

२२. भोजन करण्यापूर्वी अग्नीला अन्नदान करण्यात येई (पृ. १०४). (भारतात यालाच वैश्वदेव म्हणतात.)

२३. वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे घडा करून कुभार, बुरुट इ०, वस्तू तयार करून, पाठीवर बाहून, बाजारात जाणून विक्रीत. किंमत ठरविताना घासावीस करीत असत, तिप्पट चौपट किंमत पहिल्याने सांगत (पृ. १२१).

२४. यान चुना खाणे, कोनेन खाणे आणि त्याच्या धुंदीत अनेक मेल चालणे हा नित्याचा व्यवहार चालत असे (पृ. १२२).

२५. खेड्यापाड्यातील रहाणी अत्यंत साधी, होपडीत कपडशाही नाहीत, मोरी नाही, धुराडी नाहीत, पाण्याचा योग्य पुरवठा नाही, वारवार कपडे बदलणेही नाही. तात्पर्य, अतिशय कमी गरजात रहाणी ठेवीत (पृ. १२३).

२६. भोजनात मक्याची हाताने वळलेली भाकरी, भाजी, डाळी, पालेभाज्या, मिरी साधारणतः हा शाकाहारच असे (पृ. १२५).

२७. देवादिकाना फुलाचे हार घालणे, पाहुण्याचे स्वागत फुलानी करणे, ख्रियानी वेणीत फुले माळणे, याप्रमाणे वापर होत असे (पृ. १२८).

२८. दैनंदिन औषधोपचार, आयुर्विधीप्रमाणेच. औषध देणाराला ते 'गुण्या' नावाने संबोधित. गागात पंचायतराज्य असे (पृ. १३१).

२९. भारतात चरकपूजा, अथवा बगड नवस घेतात, त्याप्रमाणे येथेही पूजन घडे आणि भक्त दागून घेऊन, उच्च काठीवर फिरविले जात (पृ. १५).

३०. नागपूजन, अहि-वृनपूजन या ठिकाणी होते (पृ. १८).

३१. भारतीय सोंगट्याचा खेळ तेथे खेळला जात असे (पृ. २८).

३२. संख्याशास्त्र आणि छान्याचा भारतीय उपयोग तेथे होत असे (पृ. ३२).

३३. चंद्र-सूर्य ग्रहणाच्या वेळी त्याची अशी समजूत होती की, त्या वेळी हे देव संमतात असल्याने ढोल-वाजनी वाजवून जल्होस घेतल्याने त्याचे दारू पळून जाऊन चंद्र-सूर्याची सुटका त्वरित होईल (पृ. ५९).

३४. तैथील मंदिरे पिरॅमिडच्या आकाराची असत. पण ती इजिप्तसंस्कृति नसून, भारतीय आहे. उंच टेकाडावर सपाट जागा बनवून तेथे देवाची स्थापना करीत. इजिप्तमधील पिरॅमिड हीच भारतीय शिल्पाची नकल असानी (पृ. ५९).

३५. व्यापारी, सोनार, धार्मिक प्रवचनकार व साहित्यिक सदेश देणारी माणसे प्रथम तिकडे गेली आणि त्यांनी बसाहती केल्या (पृ. ६०).

३६. बटवाघळाने दारावर पस फडफडावणे म्हणजे घरघन्याला धोका; कोल्हा-सर्प मार्गात आढवे जाणे-अशुभचिन्ह; अन्नाची नासधूस, पानात त्रिघस टारणे म्हणजे अर्चवर्ण पडेल, इ० त्याच्या समजुती होत्या (पृ. १२८).

३७. योगसाधन करणे, ध्यानधारणा करणे, एकत्र कुटुंबात राहणे, चेटुक करणे, गावात चेटमिणी असणे, हेही प्रकार होते (पृ. १३०).

३८. पौराणिक कथामध्ये शत्रुतला-विश्वामित्र कथा, इंद्राच्या पराक्रमाच्या कथा, नागाच्या-गरुडाच्या कथा सारख्याच आढळतात (२०४).

३९. अस्तिक कृषि अगर अस्तिक (देवधर्म मानणारा) यावरून तेथील संस्कृतीला अस्तिक नाव आले असावे. (Astee-Aztee-As'ik) (पृ. २०५)

४०. सोमयागासारखे याग करणे, मदिरातील यश्रुडे सतत प्रज्वलित ठेवणे, यज्ञप्रमाणे हवन करणे. ही कर्मे होत असत (पृ. २३६).

४१. महाभयकर शिक्षा असत. ईश्वरनिंदा महाभयकर गुन्हा समजून त्यासाठी देहदंडाची शिक्षा होई. त्यातून इका संस्कृतीचा धर्मगुरूही सुटत नसे. सूर्यमदिरातीस सेवेसऱ्यानी तेथील नियमाचे उल्लंघन केल्यास, जिवंतपणी पुरले जाऊन ज्या गावचा हा गुन्हेगार असेल, तो गावच उध्वस्त केल्या जात असे. सून आणि परस्त्रीसभोग याला देहात दाखन, चोरी रिश्तासधात याला डाग देणे, सोटे बोलणारे व फड्या पिकविणारे याना पहिल्या गुन्हासाठी पटवे, दुसरा गुन्हा, गदेच्या मार आणि तिसऱ्या येळी त्याच्या जिग्हा लासही ठोसल्यावर मिळे मारून जाम करून टाकीत. काही शुद्धक गुन्ह्यांसाठी गुन्हेगाराना अमुक दिवसपर्यंत तो जेथे जेथे जाईल, तेथे डोक्यावर अनुक वजनाचा दगड घेऊनच हिंदाययाचे ही शिक्षा असे (पृ. ६८)

। ४२. मेक्सिकोमधील मयसंस्कृतिराज्य सन ५८०-६३० पर्यंत बुडाले. पादर लडा लिहितो की, या संस्कृतीमध्ये शहर वस्ती मुख्य मदिराचे भोवती होत असे. जमीन नागरणे व शेतकामणीचे आधी धरतीमातेचे पूजन केले जाई. (२१४) धरतीमातेच्या नावाने शपथ घेतली जाई आणि शपथ घेतल्यावर मृतिका प्रत्यक्ष मुद्यात घालीत. (पृ. १३७)

४३. मय देवता—Ixchel = इक्सचेल = मुले देणारी देवता.

Kimchihua = किनिचाहुया = सूर्य देवता.

Kimch Kakmo = किनिच कक्रमो = अग्निदेवता.

Kukulean Gucumatz = कुकुलीन गुकुमाझ = सर्पदेवता.

Itzama = इझमा = सर्व देवतांचा बाप इंद्र.

पर्जन्यदेवता. (पृ. २२३)

भारतातील मायादेवी तिबडे गेल्यावर, तिचेच नावे मयसंस्कृति सुरू झाली.

Tloque = त्रिलोकनाथ, त्रिमूर्ति, त्रिणूचे कूर्मरूप (गणेश), हनुमान (कोपन), यमाची मंदिरे होती असे माइल्स पोंडिक्सर (Miles Pondexter) अमेरिकन बर्फीत सांगतो,

४४ मनको, चक्री, चौका आणि त्रिणू टोपा या चार अथर लोकानी जमेरिकेमध्ये पेर शहरी इका राज्याची स्थापना केली (पृ १२०)

४५ त्रिचलिरा पूजन—श्रीमती नटल लिहितात की, सल्कोमहुआ याना असे लिहून ठेवले आहे की, पेर देशातील इकाराज्याची स्थापना मनको टोपा यानी केली याने सुवर्णकाराकडून अष्टाकृति लववर्तुळ अशी सुवर्णाचा आकृति तयार करवून, ती सृष्टिउत्पन्नवर्त्याची म्हणून बसविली या राजाचा नाव मत्या (Maty) याने या मंदिराचा जीर्णोद्धार केला, सुवर्णमृताष्टभोवरा अनेक रत्ने असविली आणि सर्व प्रजेला पहिला मान या देवाला देण्याची आज्ञा केला मूर्तीच्या उजवे बाजूला सूर्य व शुक्र याच्या मूर्ति बसविल्या, तर डावीकडे चंद्र व गुरु याच्या मूर्ति असविल्या लिंगाच्या वरच्या बाजूला स्वस्तिकाकृति पाच तारे बसविले, तर लिंगाच्या समोरील भागावर चार ताराकृति बसविल्या या सर्व मूर्तींना एकत्रित नाव दिले वीरकोचा पाचा-याचासिक (Viracocha Pachayachachio) सर्व जगाला ज्ञानदान करणारा देव (पृ ६८)

४६ सूर्य मंदिर—इकाससृतीचे उत्तम शिल्प असलेले सूर्यमंदिर कुझको शहरी होते, साप्रत येथे चर्च रनविले आहे शिल्पशास्त्रदृष्ट्या सर्व जगातील ही उत्कृष्ट कलाकृति गणली जाते सर्व शिल्प उत्तम पद्धीवर निर निराळ्या आकाराच्या पाषाणाचे असून, साध्याचा मिलाफ एकजीवपणा दर्शवितो आधुनिक काळातील कलावत स्थापत्यविशारदाला, सर्व साधनसामुमी अनुकूल असूनही, वरीलप्रमाणे कलाकृति निर्माण करता यायचाची नाही

मंदिराच्या भिती आवतून व बाहेरून सुवर्णाच्या पत्र्यानी मढविलेल्या होत्या वगीच्यातील झाडे, फुले, बेली सर्व सुवर्णाच्या बनविलेल्या होत्या या वृक्षवेलींच्या पाद्या पानावर अनेक ठिकाणी रत्नजडित पक्षी, प्राणी बसविलेले असून, पाण्याचे कारजे आणि बागकामाची हत्यारे ही सुद्धा सुवर्णाची होती या वगीच्यात पाणी जाण्याचे नळ रुपाचे होते पण या बाहेरच्या बागेपेक्षा, मंदिराच्या आतील भागाची दोमा मिलोमनीय व आकर्षक होती आतील समोरील भितीवर (जेथे जाता इसाई यशुजुड जाहे) सूर्य देवाची रत्नजडित दैदिव्यमान भव्य आकृति होती त्यातून बाहेर पणारा प्रकाश जणू अग्नीच्या ठिणग्या बाहेर उन्त आहेत, त्याप्रमाणे भांगिकाच्या नेत्रावर आदळत असून, त्यामुळे काही वेळा त्यांचे नेत्र झाडून जात या सूर्यभितीच्या समोरच्या बाजूला चंद्राची रुपाची

मूर्ति होती. तसेच या सूर्य-चंद्र मूर्तीच्या आजूबाजूला अनेक तारे बसविलेले असून इंद्रधनुष्याची कमानही रंगविलेली होती.

या सूर्यमूर्तीच्या साली इका राजाच्या प्रतिमा ठेविलेल्या असत. त्या प्रतिमा उत्तम सुवर्णालंकारानी सजविलेल्या, मस्तकावर राजमुकुट सुवर्णाचे झळमट असलेल्या व हाती सुसोभित राजदंड धेतलेल्या असत. दुसऱ्या बाजूला चंद्रदेवतांच्या साली त्यांच्या राण्यांच्या प्रतिमा नटवून सजवून ठेविलेल्या असत. या सर्व प्रतिमा सुवर्णाच्या असत. पुराणातरीच्या काही देवतांचेही मुखवटे येथे पाहाण्यास मिळत. पूजा समारंभासाठी लागणारी सर्व उपकरणे सुवर्णाची असून या सर्व वस्तु ठेवण्यासाठी मजबूत जामदारग्याना होता.

स्पॅनिश लुटारू पिझारो व त्याचे सैनिक नेव्हा या मंदिराचे आवारात शिरले तेव्हा प्रथमतः त्यांचे डोळे दिपून गेले. डोळ्यांनी पाहता असतानाही त्यांचा समोरील वस्तूवर विश्वास दयेना. कारण उघटच आहे. इतके सुवर्ण, उत्तम कलाकृति पूर्वी त्यांचे पूर्वजानीही पाहिली नव्हती. पण त्याची आवड, याना नव्हती. कदर नव्हती; त्यांना पाहिजे होते सुवर्ण. म्हणून त्यांनी काय केले याचे इतिहासकारांनी लिहून ठेवलेले मूळ वर्णन आधी वाचा—

Ruthlessly the precious symbols were torn from their places, the regal mummies were thrown down, hacked to pieces and their regalia and ornaments torn off. Holy vessels were battered and smashed. Magnificent rugs and textiles, such as the world had never seen before, were cut and hacked to pieces with swords and daggers, and were used as wrappings in which to bundle up the golden loot. Fighting among themselves, each striving to gain the lion's share of treasure, the mail-clad soldiers trampled jewels and images, battered and hammered gold utensils into shapeless forms, more easily carried, and stripped the temple and its marvellous garden of every vestige of precious metal and precious stones.

Heedless of the beauty, the art, the incalculable value of their loot, the contents of the temple, the golden plates which had covered its walls, the amazingly wrought trees, birds and other

objects in the gardens were cast into the melting pot and transformed into bullion. Of that vast treasure all that remains today are a few battered plates of gold that once covered the outer walls (p 168)

वरील उतान्याचा सरास हाच की, स्पॅनिश लुटारू सैनिकांनी या सूर्य-मंदिरातील मूर्ति फोडल्या, तोडल्या, मोडल्या, सुवर्णाची भांडी बंदुकीच्या दस्त्यांनी चेंचून चेंचून काढली, मूर्तीच्या अंगावरील मौल्यवान कपडे फाडून, तोडून, त्याचा उपयोग सुवर्णाची लूट बाघण्यासाठी केला, बगीच्यातील सुवर्णाचे सुंदर पशु-पक्षी, वेली ओढूनतोडून भट्टीत टाकून वितळविल्या, सुवर्णाच्या पत्त्यांनी मढविलेल्या भिंती, खीच्या अंगावरील वस्त्रे ओढून घ्यावीत त्याप्रमाणे पत्रे ओढून उघडण्यानागड्या केल्या, अमानुषपणाचा कळस केला. आज तेथे चर्च उभारले असून, पूर्वीच्या मंदिराचा लवलेसाही शिल्पक ठेवलेला नाही. चुकूनमाकून जे काही सुवर्णाचे पत्रे भिंतीवर शिल्पक राहिले, तेच समहालयात दाखविण्यात येतात. देवताचा जर्जितकाळ संपला असल्याने, त्याचेही वैभवं नष्ट झाले. देवता नामशेष झाल्या. (भारतामध्ये इतर संस्कृतीयांनी जे केले, तेच येथेही अमेरिकेत भारतीय संस्कृतिनाशाला कारणीभूत झाले, हा दैवदुर्विलास उदात्तदार दिसतो खरा. पण इतके होऊनमुद्धा धार्मिक स्थानीतून भारतीय नेते अद्याप जगो होत नाहीत हे आश्चर्य नव्हे काय ? वरील प्रकारचे पूर्ववैभव भारतीयांना प्राप्त होण्यासाठी, भारतीय जनतेने भारतीय राजकीय धुरधराच्या मार्गदर्शनाची आणि कृतीची अपेक्षा केली, तर ते शैवाजची ठरेल काय ?)

अॅस्टिक पंथियांचे शिवमंदिर

मेक्सिको देशात तेनोचिलन (Tenochtitlan) हे राजधानीच्या शहरी प्रगल्भात शिवमंदिर होते. येथील मंदिरे ही पिरॅमिडप्रमाणे दिसणाऱ्या उच्च द्विगान्यावर बांधलेली असत. हीच प्रथा भारतात व श्रीलंकामध्येही आढळून येते. थोना टिओन्कली = देव हवेला असे नाव होते. या मंदिराला अनेक प्राकार दक्षिण भारतातील मंदिराप्रमाणे होते. या प्राकाराना खाली उत्तम फरसबंदी होती. अनेक प्राकार ओलाढल्यानंतर मुख्य मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळ जाता येत असे. ११४ पायऱ्या चढून वर गेल्यावर मंदिरात प्रवेश होई. मंदिरात तीन-चार दालने असून, एक गर्भागृह, दुसरे नखळीसाठी व काही धर्मगुरूंचे वसतिस्थान म्हणून वापरीत. या उच्च ठिकाणावरून शहराच्या वस्तीवर चौपेर नजर टाकता येई. सन १४८३ मध्ये पाया घाटून सन १४९० साली राजा अहुइझाल याने ते पुरे केले.

गर्माग्रहात दोन मोठी लाकडी यज्ञकुंडे उभारलेली असून एक प्रमुख देव शंकर हुइझिलोपोकिल (Huizilopochtli) युद्धदेवतेसाठी असून दुसरे नित्याच्या हवनासाठी होते. शिवाची भव्य मूर्ति नखशिखान्त सुवर्णाने मढविलेली असून त्यावर हिरे-माणके जडविलेली होती. अंगावर सुवर्णाचे सर्प रळत होते. उजवे हाती धनुष्य आणि डाव्या हाती बाणांचा पुंजका धरलेला होता. त्याच्या बाजूला लहान मूर्ति हुज्य्याची असून त्याच्या हाती माळा व निशाण, ती सुवर्णाने मंडीत होती. शिवाच्या गळ्याभोवती मानवाची सुवर्ण मुंडकी असून, त्यांना अमूल्य रत्नांनी सजविलेली होती. मूर्तीसमोर धुपाटण्यात तीन मानवी हृदये व धूप जळत होते. मंदिरातील ढोल भव्य असून तो सर्पाच्या कातडीने मढविलेला होता व त्याचा आवाज अनेक मैल दूर जात असे.

राजवाडेही असेच भव्य असत. कोरा वॉकर हा लेखक म्हणतो की, इंग्लंडमधील आठव्या हेन्रीचा राजवाडा म्हणजे येथील राजाच्या घोड्याच्या तवेव्याप्रमाणे होता. (पृ. २३०)

मेक्सिको शहरातील ब्रह्मदेवाचे मंदिरही असेच भव्य होते. मूर्ति (Tetzcatlipoca एझकालीपोका = ब्रह्मदेव) काळ्या पाषाणाची होती. काही अन्य ठिकाणी या देवाची मूर्ति लाकूड कोरून मानवाकृति बनवीत, पण सर्व शरीर काळ्या रंगाने माळून सुख तेवढे लाकडी रंगाचे असे. त्याच्या कानांत सुवर्णाच्या गोलाकृति, खालच्या ओठांत माणिक बसविलेले व मस्तकावर लाल-हिरव्या रंगाचा तुरा पोचीत असत. गळ्यात छातीपर्यंत लोळणारा सुवर्ण कंठा, नाभीवर अमोल रत्न, डाव्या हाती पिशांचा पंखा व आरसा, सर्वत्र दृष्टिसेपाने पाहणारा म्हणून त्याला इलाक्षिया (Itlachia) म्हणत. उजव्या हाती माळा, याने तो गुन्हेगाराना शिक्षा करील ही भीति उत्पन्न होई. डाव्या पायावर २० लहान घंटा तर उजव्या पायाजवळ चार हरणांच्या पायाचे खूर यावरून, तो अत्यंत चपळ आहे, असा बोध घेत, अंगावर उत्तम झगा असे. दर चार वर्षांनी या देवाचे उत्सवाचे वेळी हा सर्वांची पापे क्षमा करतो अशा समजुतीने त्या वेळी त्याची प्रतिमा करून ती प्रसाद म्हणून भक्षण करण्यात येई.

या देवाचे मंदिरही ८० पायऱ्या चढून गेल्यावर भेटत असे. या ठिकाणी माथ्यावर १०×१२ फूट चौरस जागेत गर्माग्रह असून अनेक रंगांत उंची कपडे व पडदे याच्या मागे अंधारात मूर्ति असल्याने भीतिदायक भासत असे. फक्त पुजारीच आत देवापर्यंत जात असे. या मूर्तीसमोर भव्य यज्ञकुंडी होते. (पृ. ९२)

उत्तम शिल्पकार

पेरू-मेक्सिको देशातील सूर्यवंशी लोक हे भव्य मंदिरे, राजवाडे, धर्मशाला, रस्ते, कालवे बांधण्यात अत्यंत कुशल हेति आणि याचे प्रत्यंतर आजही अनेक ठिकाणी घडते. हा वंश जेथे जेथे गेला, मग तो देग रोम असो, पेरू असो, जावा-कंबोडिया असो, त्या त्या ठिकाणी त्यांनी भारताप्रमाणे भव्य कलाकृति निर्माण करून ठेवलेल्या आहेत. त्यांतही आश्चर्य असे की, शिल्पाचे स्थानापासून शेकडो मैलावरील दगडाच्या खाणीतून, दगड आणून ही शिल्पे उमारलेली आहेत. अशापैकी एक शिल्प ओलंट्री गावाजवळ सायुनिक नावाने प्रसिद्ध आहे. हा एकसंध पाषाण १७ फूट लांब, १० फूट रुंद आणि ३ फूट जाड असून अशी दंतकथा सांगितली जाते की, इक्वेडोरच्या खाणीतून तो आणीत असताना काही माणसे ओझ्यालाली चिरडली गेली आणि त्यामुळेच तो पाषाण तेथे द्रंदूर-चर्चित होऊन पडलेला आहे. (पृ. १७०)

वाहीपेक्षा मोठा पुतळा विल्का-हौमन (Wilka-Huaman) याचा होता. तो ५० फूट लांब आणि १२ फूट व्यासाचा होता. होता म्हणण्याचे कारण इतकेच की, जेसुइटांनी, तो सुमारे ८० माणसे, सतत तीन दिवस कामावर लावून, त्याचे तुकडे तुकडे करून टाकलेले आहेत.

इतिहासकार प्रेसकॉट, कुझेका येथील दगडी किल्ल्याचे वर्णन करताना लिहितो की, अनेक लहानमोठ्या पाषाणांनी किल्ल्याच्या भिंती बांधलेल्या होत्या. त्यातील काही पाषाण ३८ X १८ X ६ फूट एवढ्या आकारचे होते. असले अवाढव्य पाषाण आणले कसे आणि भिंतीच्या रचनेत ठेवले कसे याचेच स्थापत्य-विशारदांना आश्चर्य वाटते. इतिहासकार त्या कुशलपणाचे वर्णन करताना म्हणतो—

'Over pathless sierras buried in snow; galleries were cut for leagues, that hung suspended in the air; precipices were scaled by stairways, hewn out of the native bed; ravines of hideous depth were filled up with solid masonry.' (पृ. १४९)

सगर-सुत

इक्ष्वाकु वंशातील या राजाचे ६० हजार पुत्र म्हणजे कर्नल टॉड याच्या महाप्रमाणे ते सूर्यवंशीय राजांचे ६० हजार दर्यावर्दी खडाशी होते आणि त्यांना प्रचंड नौरातून सूर्यसंस्कृति जगभर पसरविण्यास सर्व साधने अनुकूल होती. (पृ. ११२).

अवेसेनिया

अरबलोक यांना 'Children of Kush' म्हणत आणि यांचा तोंडावळा बंगाल-विहारमधील डोंगरी लोकांप्रमाणे (Pelasa) असून, तोच वंश तिकडे गेला असावा, असे सर विलीयम जोन्स म्हणतात. (पृ. ११२)

युद्धापूर्वी हवन

युद्ध सुरू करण्यापूर्वी, शत्रूला राजदूत जाऊन बळवीत असे की, युद्धाला तयार रहा. इंका राजे लढाईला निघाले म्हणजे सर्वप्रथम धर्मगुरू देवमूर्ति घेऊन पुढे असत. त्यानंतर मुत्सद्दी आणि सैन्य, याप्रमाणे रणांगणावर गेल्यावर प्रथम अग्नि पेटवून हवन केले जाई आणि नंतर युद्ध सुरू होई. (पृ. ११०)

वेश्याव्यवसाय

पेरूमधील माणसे उत्तम, ध्येयवादी आणि पवित्र होती. स्पॅनिश विजेते मनसिओ, लेजेसामा यांनी असे लिहून ठेवलेले आहे की, त्या देशात आम्हाला एकही खोटे बोलणारा आढळला नाही, चोरी दरबडे नव्हते, अगर वेश्याव्यवसाय करणारी कोणी स्त्री नव्हती. (पृ. ११४)

सुवर्णसाठा

तेथील राजे अगर धनाढ्य मनुष्य मृत पावला असता त्याच्याबरोबर लक्ष लक्ष रुपये किंमतीचे सुवर्ण पुरण्यात येई. दूरविलो या गावी थडगी उबरल्यावर लक्षांमधील रुपये किंमतीचे सुवर्ण उकरून काढण्यात आले (सन १५७६). या सुवर्णासंबंधी एक किस्सा असा की, एका स्पॅनिश लफंग्याने सुवर्णाची चोरी करून तो ते वजन करीत असताना, एका पेरूमधील हिंदु गृहस्थाने पाहताच, त्याच्या तराजूवर हात भारून म्हणाला, 'तुझी मातृभूमि, सोडून इतक्या दूरवर येऊन अशी प्राणावर बेतणारी चर्मोच्च करावयाची असतील, तर मी ज्या देशात सर्व लोकां सुवर्णाचे पात्रात मोजून करतात व पेये पितात आणि जेथे सुवर्ण म्हणजे तुझ्या देशातील लोखंडाप्रमाणे आहे, असा देश दाखवितो.' (पृ. ११४)

बहिणीबरोबर विवाह

इंका राजे आपला वंश शुद्ध राखण्यासाठी स्वतःच्या बहिणीबरोबर विवाह करून राज्यशाचे रक्त शुद्ध राखीत. ही प्रथा त्यांनी बौद्धांपासून घेतली असावी. कारण पूर्वी इक्ष्वाकु वंशातील एका राजाला अनेक मुली झाल्या. सुना आल्या आणि गादीसंबंधी भाडणे सुरू झाली. तेव्हा हा नियम केला की, राजपुत्राने

स्वतःच्या बहिणीबरोबर विवाह करावा. असा बौद्धपिटीकांत उल्लेख आहे. (पृ. १५७).

मंदिरातील धर्मगुरूचे शिक्षण

मंदिराची व्यवस्था पाहण्यासाठी प्रमुख धर्मगुरूंच्या हाताखाली अनेक दुय्यम पुजारी असत, जोइस नावाचा संशोधक यासंबंधीचे वर्णन करताना म्हणतो, मंदिराची देखरेख, देवाची पूजाअर्चा, अमिहोत्रकुंडाचे रक्षण, यश-होम-हवन, प्रश्न व शकून सांगणे, ज्योतिष वर्तविणे, हस्तलिपिते तयार करणे इ० कामे पूजकाला असत. दिवसातून चार वेळा आणि रात्री तीन वेळा सूर्यदेवाला धुपारती करण्याची रुढि होती.

धर्मगुरूची संस्था चातू रहावी म्हणून वयाचे ७।८ वर्षांपासून नवीन लहान मुलांची निवड करून, मठात ठेवून घेऊन, त्यांना सर्व शिक्षण देणे हेही काम त्याला करावे लागे. या मुलांनी सुरवातीला मंदिर झाडणे, गंध उगाळणे, होमासाठी सर्पण जमा करून आणणे, यज्ञकुंडासाठी विटा तयार करणे, ही कामे करावी लागत. सकाळी उठून स्नानसंध्या करून, वेदपठण व पूजाअर्चा विधींचे शिक्षण घ्यावे लागे. काही ठराविक वेळी शंखनाद करून सर्वांना बघी देणे, एकत्र भोजन करून नंतर सारवासाय करणे, ही कामे करीत. एखादे वेळी रात्री १२ वाजता खाद्य कार्यक्रमासाठी बाहेर पर्वतावर गुरूबरोबर साहित्य घेऊन जावे लागत असे.

मठातील काही भाग मुर्तीसाठीही राखून ठेवलेला असून त्यांचे शिक्षणही वरीलप्रमाणेच थोड्याफार फरकाने होई, आणि देवाचा सेवाधर्म शिकविला जाई. शिक्षण पुरे झाल्यावर त्यांना विवाह करण्यास परवानगी होती. काही मुली सेवेला मुद्दाम येत, कारण त्यांची समजूत होती की, याप्रमाणे सेवा केल्यावर त्यांना योग्य असा पति लवकर प्राप्त होईल. (पृ. १३८)

रामसीताविवाह

पेरमधील इंका हे सूर्यवंशीय असल्याने पूर्वजाची स्मृति म्हणून दर वर्षी ते रामसीताविवाहसमारंभ साजरा करीत. (पृ. ११२)

कालगणन पद्धति

मग व अस्तिक बंदीयांची कालगणनपद्धति अत्यंत उत्कृष्ट गणली गेलेली आहे. दिवस, महिना, वर्ष यांची गणना एका विशिष्ट शास्त्रीय आधारावर बसविलेली होती. त्यांचे आपण चोटकपणे वर्णन पाहू—

कालगणनेवर मनुष्यत्वाचा आरोप केलेला असून केवळ शून्याप्रमाणे मानलेला नव्हता. दिवस, मास, वर्ष याचे स्पष्ट अस्तित्वनिदर्शक शब्द असून, ते कालगणना वाहून नेत असत. या संस्कृतीचा एक अभ्यासक एरिक थॉम्पसन याने असा खुलासा केला आहे की, ३१ डिसेंबर १९६८ हा दिवस घेतला; ३१ क्रमाकाचा देव डिसेंबर महिना वर्षाअखेर वाहून नेतो. एक क्रमाकाचा सहस्राचा अक, ९ क्रमाकाचा शतकाचा अक, ६ नमाकाचा दशकाचा अक आणि ८ क्रमाकाचा अक वर्षाचा निदर्शक. याप्रमाणे वाहून नेऊन कालगणना पुरी करतील. पुन्हा १ जानेवारीपासून नवीन रहाटगाडगे चालू होते. घेतकरी डोक्यावर लाकडाच्या मोळ्या घेतो अथवा राणीतील कामगार माथ्यावर दगड वाहतो त्याप्रमाणे हे देव कालगणनेचे ओझे वाहत असत आणि याप्रकारे निदर्शक अनेक कलाकृति उपलब्ध आहेत.

१८ दिवसांचे एक कालचक्र याप्रमाणे २० चक्रे झाली म्हणजे एक वर्ष होई, $१८ \times २० = ३६०$ दिवस. वर्षाशेवटी याला ५ संख्या जोडून ३६५ दिवस करीत. याला हाब (Habb) असे म्हणत. हे पाच दिवस नेहमीच्या कालगणनेतील नसल्याने ते देवाचे असे मानित आणि त्या काळी वागणूक वेगळीच असे. दिवसा झोपाय्याचे नाही, माडणे नाहीत, चालताना वाकडेतिकडे पाऊल टाकण्याचे नाही, कोणत्याही वाईट गोष्टी करायच्या नाहीत, शक्य तर घरातच बसून राहावयाचे व दिवस व्यतीत करावयाचे. त्याची अशी समजूत होती की, या देवाच्या पाच दिवसात जे केले जाईल, तेच त्याला इतर ३६० दिवस करावे लागेल.

निरनिराळ्या दिवसाच्या कालगणनेला निरनिराळी नावे होती—

- (१) ३६० दिवस = तुन (Tun) = १ वर्ष.
- (२) ७२०० दिवस = २० तुन = १ कटून (Katan) = २० वर्षे.
- (३) १,४४,००० दिवस = २० कटून = १ बकटून (Baktun)
= ४०० वर्षे.
- (४) २८,८०,००० दिवस = २० बकटून = १ पिकटून (Pictun)
= ८,००० वर्षे.
- (५) ५,७६,००,००० दिवस = २० पिकटून = १ कलबटून
(Calabtun) = १,६०,००० वर्षे
- (६) १,१५,२०,००,००० दिवस = २० कलबटून = १ किंचिलटून
(Kinchtun) = ३२,००,००० = ३२ लक्ष वर्षे.
- (७) २० किंचिलटून = १ अलौटून (Alantun) =
६,४०,००,००० वर्षे = ६ कोटी, ४० लक्ष वर्षे.

मदिरव्यवस्था

या संस्कृतीमध्ये देवघर अथवा मदिराला टिजोळी (Teocalli) म्हणत असत. ही मदिरे उच्च टेकाडावर बांधलेली असत. त्याची बांधणी साधारणतः पिरॅमिडच्या आकाराची असून बाहेरील गोल जिन्न्याने वर गेल्यावर माथ्यावर देवतेची मूर्ति असे. त्याच्या बाजूच्या खोलीत नरमेधाचा पाषाण असे व तेथे शिरच्छेद केलेल्याची मस्तके एका कोठारात साठवून ठेवलेली असत. सोळाव्या शतकात स्पॅनिशलोका त्या देशात शिरल्यावर एके ठिकाणी त्यांना अशी १,३६,००० मस्तके जाडळून आली. अशा एका युद्धदेवतेच्या मदिराचा घेर ४८०० चौरस फूट असून चारी दिशाना प्रवेशदरवाजे होते. परिसराच्या मध्यभागी समांतर भुज चौकोनी मुख्य देवालय असून त्याची लांबी रुंदी ३७५ X ३०० चौरस फूट होती. उर्ध्वदिशेकडे निमुळत्या होत गेलेल्या अशा सहा टप्प्यांची त्याची बांधणी होती. सर्व बांधकाम दगडी असून बाहेरील गोल जिन्न्याला ३४० पायऱ्या होत्या. त्याच्या माथ्यावर तीन मजली ५६ फूट उंचीचे असे दोन मनोरे होते. एकामध्ये इष्टदेवतेची मूर्ति आणि दुसऱ्यामध्ये नरमेधाचा पाषाण होता. नरमेधाची दुर्गंधी तेथे अहोरान येत असून रक्ताच्या समार्जनाने गाभारा सदोदित मानलेला असे मितीची जाडी १२ फूट, रूबाचा घेर १७ फूट तर उंची १८ फूट असलेले दुसरे एन देनघर जाडळून आलेले आहे.

, मदिराच्या व्यवस्थेसाठी आणि देवतांच्या पूजनासाठी पुरोहितवर्ग असे वशापरपरेने पुजारीपण त्या वशाकडे राही नरबली नियडण्याचा अधिकार या वर्गाकडे असे. त्याच्या उपजीवितेची व्यवस्था मदिरातर्फे केली जाई. काही वेळा झाडाला प्रथमच आलेली पळे अथवा इतर उत्पादनाचा प्रथम अंशभाग सर्वोभाषी या वर्गाला अर्पण करण्यात येई. राज्याच्या मद्रिमडळात त्यांना मानाचे स्थान असे त्याचे जाचार विचार अतिशय कठोर असत. उपवास करून प्रार्थना चाड ठेवणे, यज्ञयाग करणे, कुडातील अग्नि सतत प्रज्वलित ठेवणे, समारंभाच्या वेळी अगर नृत्याच्या प्रारंभी धार्मिक मंत्राचे पठण करणे, रात्रीअपरात्री भक्त गणानी बोलाविल्यास त्याच्या घरी जाणे, तिन्हीनिकाळ स्नाने करून पुजासमयी पात्रिय रागणे आणि वेळप्रसंगी या कठोर नियमाचे पालन करण्यात कसर क्षान्यास अपवा खोटे बोलल्यास शिक्षा म्हणून आपली जिन्हा कापून देवतेला रक्ताचा नैवेद्य अर्पण करणे इत्यादि त्याचे आचार असत.

(मेक्सिकन पुराण, पृ. ११६)

सूर्यदेवता

या संस्कृतीमधील सूर्यासमधीची कल्पना पार अद्भूत होती. लोकाना असे वाटे की, सूर्यमाना ही अलडपणे चालत आलेली नाही. काही ना काही

कारणामुळे अनेक सूर्य अस्तंगत झालेले आहेत. साप्रतच्या मानवयुगापूर्वी जलप्रलयाने त्या सूर्याचा नाश केलेला असून प्रत्येक ५२ वर्षांच्या शेवटी सूर्य अस्तंगत होत असल्यामुळे आज प्रकाशात असलेल्या सूर्याची जोपासना मानवानी केली पाहिजे, त्याला त्याचे राद्य पुरविले पाहिजे, मानवसंख्येचा दहावा भाग नरबळी म्हणून त्याला अर्पण केल्याने तो संतुष्ट व पुष्ट राहील अशी व्यवस्था केली पाहिजे. स्वजातीय नरबळी देशप्रेक्षा परस्पर काम भागवावे म्हणून पर-प्रातातील माणसे धरून आणून बळी दिली जात. काही वेळा नरबळी मिळविण्यासाठी शेजारच्या प्रांतावर स्वारी करून जे युद्धकैदी मिळतील ते या सूर्यदेवतेला बळी दिले जात असत.

दिनांक १७ मार्च अथवा २ डिसेंबर या दिवशी एका भव्य सूर्यमंदिरात हा नरबळीचा खास कार्यक्रम होई. मंदिरातील मागील भिंतीवर एक अवाढव्य सूर्याकृति काढीत असत. बळी दिल्या जाणाऱ्या माणसाला स्नान घालून लाल रंगाचा पोषाख व मस्तकावर पाढऱ्या पिठाचा मुकुट घालण्यात येई. लाल रंग हा सूर्याचा प्रतीक आणि मुकुटाची पिसे ही सूर्यकिरणांचे प्रतीक मानीत असत. त्याच्या हातात पक्षांच्या पिसानी मढविलेली काठी व कापूस भरलेली ढाल देत असत. गरुडाच्या पंखाची काही पिसे आणि लाल रंग एका मांड्यात देऊन पुरोहित त्याला संबोधून गंभीर आवाजात वेलू लागे, 'बळीमहाराज, आपण आनाशात आमच्या पवित्र सूर्यदेवतेकडे जावे आणि तिला निषेदन करावे की, 'आपल्या मृतलाबरील भक्तानी आपल्याला नमस्कार सांगितला असून आमची सदैव आठवण ठेवून आपली कृपादृष्टि अशीच सदोदित आमच्यावर रहावी असे त्यांनी विनविले आहे, तसेच ही पिसानी मढविलेली काठी व कापूस भरलेली ढाल आपला प्रवास सदैव सुप्रकर होण्यासाठी आणि आपल्या भक्तांच्या शत्रूंचा परिहार करण्यासाठी आपल्याला दिलेली आहे त्यांचा स्वीकार करावा.' याप्रमाणे त्या बळी दिल्या जाणाऱ्या इसमाने, स्वर्गात जाऊन सूर्यदेवतेला सांगण्याचे अश्वासन दिल्यानंतर मगच त्याचा शिरच्छेद करण्यात येई.

हा भव्य समारंभ बहुधा वसंतऋतूमध्ये साजरा होत असे. सूर्यदेवतेची शक्ति क्षीण होऊ नये, यासाठी एक एक नरबळी देण्यात येई. साधारणतः हा सूर्यजन्माचा समारंभ समजला जात असे. या सूर्यदेवतेचे नांव तोतेक (Totec) असे होते.

देवाचा बळी

मानव देवाला प्रसन्न करून घेण्यासाठी नरबळी, पशुबळी देतात, हे सर्वांना माहीत आहे. पण देवालाही बळी देतात, म्हणजे काय ? असेही काही

देशात घडते. मेक्सिको देशातील हा प्रकार यासाठीच मुद्दाम नमूद करावयाचा आहे.

एप्रिल महिन्यात इसाई धर्माचा इस्टरचा सण येतो, त्याच सुमारास हा सण येत असे. अस्तिक वशाच्या पाचव्या महिन्याच्या पहिल्या दिवसापासून या उत्सवाचा प्रारंभ होई आणि त्याला टॉक्स कॅटल (Tox Catl) म्हणत. यामध्ये देवाधिदेव 'टॉक्स कॅटलीपोक्का' याचे प्राणार्पण होई वळी जाणाऱ्या या देवाची निवड शत्रून्डील कैद्यातून होई व वर्षभर त्याचे उत्तम प्रकारे पालनपोषण केले जाई. एक वर्षानंतर या देवाचा अंत होणार असल्याने आणि त्याच्या मरणानंतर पुन्हा दुसरा देव उत्पन्न होणार असल्याने, वर्षभर या देवाला सर्व सुख सपत्तीचा उपभोग करण्यास कोठेच मज्जार नसे. इसाई धर्मातील इस्टर उत्सवातील खिस्ताने मरण आणि पुनरुत्थान, याप्रमाणेच हा सण साजरा होत होता.

हा देव कसा असावा याचाही नियम होता. अगाने सडपातळ, खाना प्रमाणे ताठ, फार उंच नाही, फार ठेंगणा नाही, अगावर कोणतेही वण अथवा इद्रियामध्ये विद्रुपता नाही. सुखवस्तुपणामुळे तो जर जाडानुडा झालेला असेल, तर मिठाचे पाणी पिण्यास देऊन त्याला बारीक करीत. देवासारखे उच्च राहणीमान त्याने जगावे, म्हणून त्याला त्याची शिफवण दिली जाई, त्याने शुद्ध आणि भारदस्त भाषा वापरारी, श्रीकृष्णप्रमाणे मुरलीवादन करावे, एखाद्या बादशहा प्रमाणे लोटाला टेकून हुका ओढावा, अगर अकडबाजप्रमाणे सुगंधी पुष्पांचे गुच्छ हुगीत जावे, इ० इ० प्रकारची शिफवण दिली जाई. एखाद्या मदिरात गामायाप्रमाणे असलेल्या खोलीत त्याची राहण्याची व्यवस्था करीत व त्या ठिकाणी भक्तांण देवाप्रमाणे पूजन करून, त्याला उत्तमोत्तम भोजन नेवेद्य म्हणून दिले जात. भरजरी धस्ते पावस्तून तो त्या ठिकाणी वावरत असे. देवाप्रमाणे त्याला अनेक पुष्पालकारानी भूषीत करण्यात येई. सर्वांग सुवर्णाच्या अलंकारानी भरून गेलेले असे.

हा देव रस्त्याने निघाला म्हणजे एका हातात मुरली तर दुसऱ्यात हुका. अनेक भक्त त्याला पाहताच साष्टांग नमस्कार घालीत, अथून त्याचे चरण धुऊन काढीत, त्याचे चरणरज मस्तकामर घारण करीत अगर मुखात घालून सेवन करीत. महिला वर्ग आपली फातील कामे सोडून, त्याच्या दर्शनाला धावून येत

१. आत्मवल्लिदान केल्याने देवाधिदेव प्रसन्न होऊन मानवाची दुःखे दूर करील, ही मानना प्राचीन काळी होती. जुलमाने एखाद्याला वळी देण्यापेक्षा हा प्रकार निश्चितच श्रेष्ठ समजला जात असे.

असे. आपल्या मुलांना त्याच्या चरणावर घातून त्याचे आशीर्वाद घेत. या देवाच्या आगमनाची पूर्व वर्दी तुतारीच्या नादने नगरवासियांना दिली जात असे. देवाधि-देव म्हणून सर्वजण त्याचे स्वागत करीत असत. पण ही देवाची स्वारी हिंडत असताना दहा-बारा शिष्यगण त्याने पळून जाऊ नये म्हणून मागे पहारा करीत असे. हा सर्व शिष्यगण, राजसैनिकांप्रमाणे लष्करी वेश्यात असे.

देवाचे मरण वीस दिवसांवर आले

म्हणजे त्याच्या राहणीत फरक केला जाई. चार सुंदर उपवर मुली, पुष्प-देवता, मकादेवता, जलदेवता आणि क्षारदेवता या स्वरूपात त्याच्या सेवेला दिल्या जात व त्यांचा उपभोग तो घेत असे. आता फक्त चार दिवस उरले म्हणजे सर्व तऱ्हांच्या दैवी उपभोगांचा त्याच्यावर वर्षाव होई, राजवाड्यातील सर्व व्यक्ति त्याच्या सेवेत रुजू होत. सर्वत्र नृत्य, गाणी सुरू होत. आनंदोत्सव जोरात चालू होई.

देवपणाची मुदत भरली

शेवटच्या दिवशी ही सर्व मिरवणूक नदीकिनारी आल्यावर देव, त्याचे हुजरे आणि त्याच्या चार बायका एका नावेवर चढत व ती नांव दुसऱ्या तीरावर डोंगराच्या पायथ्याशी जाई. 'निरोप देणारा पर्वत' हेच त्याचे नाम्नाभिधान पडलेले होते. कारण या ठिकाणी त्याच्या चारही बायका त्याला निरोप देत, मागे रहात आणि हा वर्षभराचा वावराणा देवाधिदेव आपल्या इतर संरक्षक हुजऱ्यांसह मंदमंद पावले टाकीत टेकडी चढण्यास सुरवात करी. ज्या मुरलीच्या नादने लोकांची मने त्याने आकर्षून घेतली होती, ती मुरली पायऱ्या चढत असताना क्रमक्रमाने तो मोडून टाकी व अत्यंत जड मनस्थितीत वर चढून जाई. मेक्सिकन लोकांची या प्रकारची मंदिरे जरा उंचावरच असत. शेवटची पायरी चढून तो वर पोहोचला म्हणजे मंदिरांतील पुजारीवर्ग त्याच्यावर तुटून पडे. उचलून त्याला तांदळास्वरूप देवासमोर पालथा निजवीत. एक पुजारी छातीवर खोल जखम करी, तर दुसरा आपला हात आतमध्ये खुपसून, त्या देवाचे काळीज बाहेर काढून घेई व सूर्यदेवाला अर्पण करी. त्यानंतर त्याचे शरीर पायऱ्यांचे राली आणले जाई. मस्तक तोडून एका भाल्यावर खोचले जाई आणि तळ्याच्या पहिल्या तीरावरील लोकांना त्याचे दर्शन देत.

एक वर्षभर ज्याने देव म्हणून वैभव मिरविले, सुखसोहाळे भोगले, अनेकांच्या पूजाअर्चा घेऊन आशीर्वाद दिले, त्या देवपणाची सद्दी संपली म्हणजे त्याचाच वळी दिला जाई. मानवांच्या देवाविषयी काय रूढि आणि अद्भुत कल्पना आहेत, त्याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

पुरुषदेवाचे अर्पण होई आणि महिलावर्गाचे नव्हते असे नाही. मका देवता म्हणून एका कोनव्या तेरा चौदा वर्षांच्या पोरीचेही याप्रमाणे देवाला अर्पण करण्यात येई तो प्रकार सध्यावर महिन्यात होई.

या मुलीची निवड अर्थात गुलाम नोकरातून होई. मकादेवताप्रमाणे तिला भरपूर सजवीत असत. राठ्यात दागिने घालीत, केशाची सजावट करून त्यामध्ये हिरव्या मक्याची अपक्व कणसे भरून देवतास्वरूप बनवीत, त्यावर हिरव्या रंगाची पिसे खोबीत. याप्रमाणे सजावटीने घोषर त्या देवतास्वरूपाची मिरवणूक काढून भक्ताना दर्शन घडवीत. या उत्सवाच्या पूर्वी सात दिवस अनेक भक्तगण कडक उपवास करीत, रात्री ज्या मदिरात या देवीची मूर्ति असेल तेथे उत्सव समारंभ होई. मदिरात कलिंगडे, मका कणसे, मिरी, गुलाबफुले व इतर प्रकारची धान्ये याच्या राशी पडत. अशा मदिरात मोठ्या मिरवणुकीने या सजवलेल्या देवतेला मोठ्या समारंभाने आणली जाई. मकाकणसे व धान्याच्या राशीवर तिला उभे केल्यावर, मदिरातील एक पुजारी बस्तरा घेऊन तिजजवळ येऊन मस्तकावरील मक्याची कणसे, हिरवी पिसे ही तिच्या केशासह कापून घेई व देवीला वाहत असे मदिरातील सर्व नाणसे रानभर जागी रसत, नाच करीत गाणी म्हणत.

सकाळी पुन्हा तिच्या मस्तकावर मक्याचा मुसुट व इतर सजावट करून धान्याच्या राशीवर उभी करीत. या ठिकाणी ज्यांनी उपवास केलेला ज्वलन आपल्या कानातून रक्त काढून बघात साठविले आहे, असे भक्त तिच्या समोर येऊन तिला वंदन करीत व वडीतील रक्त तिजपुढे रखडून काढून अर्पण करीत त्याचप्रमाणे महिलावर्गाही आपले रक्त अर्पण करी याप्रमाणे लहानघोर सर्वांनी तिला वंदन केल्यावर घोषर जात आणि सणावाराचे भोजन करीत पण ही देवता मान अन्नाविना तशीच मदिरात तडपडत असे, तिला पाणीही मिळत नसे.

सायंकाळी सर्व भक्त मदिरात पुन्हा जमल्यावर देवीचा पुजारी या मानवी स्वरूपाची पूजा करी, घुपारती दाखवी आणि नंतर तिला त्या धान्याच्या राशीवर उताणी पाडून तिचे मस्तक तोडण्यात येई. सगळी गळणारे रक्त एका भांड्यात घेऊन, मदिरातील लाकडी देवीच्या मूर्तीवर, धान्यावर आणि इतर भक्तावर शिंपडण्यात येई. याप्रमाणे त्या देवीचा जंत होई. क्षणभराचे देवत्व मिळाले, पण शेवटी देहाची विटवना काही टळली नाही. देवासाठी देहार्पण झाले, पण देवाने तिला काय फळ दिले, ते अद्यावतच राहिले आहे.

चंद्रदेवता

या संस्कृतीमध्ये चंद्रदेवतेचे नाव मेझेली (Metzli) असे होते या देवतेचे कार्य दोन प्रकारचे मानलेले होते (१) शेते आणि वृक्ष याची राढ करणे आणि त्याचे संरक्षण करणे व (२) रात्री अपरात्री भूमीवर प्रकाश टाकणे. द्यात वातावरण निर्माण करणे, भुतेसेते, दूषित वारे याचे निर्मूलन करणे. याचाच अर्थ असा की, चंद्र ही आदिशक्ति जीवनसृष्टीची उत्पत्ति करून तिचे संभंन करते. या देवतेची सत्ता पाण्यावर चालते व सागराचा भरतीओहोटी तिच्याच आज्ञेने येते तेथील एका चंद्रदेवतेच्या मंदिराचा पाया ४२६ X १३७ फूट असा आढळून आला आहे (स्पेन्स, पृष्ठ १०६)

यमदेवता

मिकलन (Mictlan) या देवतेचे स्थान उत्तर दिशेकडे असून त्या वाज्जला अन्नाचा दुष्काळ असतो आणि त्यामुळे मानव मोठ्या संख्येने मृत्युसुग्री पडत असतो. या देवतेचे मुख अक्रालनिष्काल असून नित्यश मृत्युसुग्री जाणारे प्राणी याच देवतेच्या मुखात प्रवेश करीत असतात जे मानव युद्धामध्ये मरण पावले, स्त्रियांचे रक्षण करताना ज्यांनी आपले प्राण वेचले आणि प्रसंगानिघोपी जे महापूर तरून गेले ते सर्व वरुणलौकात म्हणजेच स्वर्गात जातात. परंतु त्याव्यतिरिक्त मरण पावणारे जीवात्मे याच देवतेच्या मुखात प्रवेश करतात अशा मानवानी या यमलोकातून निसटून जाऊ नये म्हणून त्यांच्याभोवती राक्षसांचा जागता पहारा असतो. (स्पेन्स, पृष्ठ ९६)

वरुणदेवता

चाचाहुर्वातिकु (Chachuhurrattique) ही टॅलोक या वरुण 'देवतेची पत्नी होय या देवतेचा पोषाख अतिशय आकर्षक होता गळ्यामोरीत रत्नांचा हार घातून त्यामध्ये सुवर्णाचा लोलक लोंबत असे. माण्यावर निळ्या रंगीत कागदाचा मुकुट निळ्या रंगाच्या पिसानी मढविलेला असे. पादव्या शुभ्र खड्यानी मढविलेल्या तोरणानी तिचे नेत्र सजवीत असत. अगारचे वस्त्र नीलवर्णाचे असून त्यावर पाण्यात वाढणारी झाडे अथवा फुले याची कलाकुसर केलेली असे डाव्या हातात एक फूल आणि उजव्या हातात एक पाण्याचे भांडे असे.

(स्पेन्स, पृष्ठ ११०)

टॅलोक या वरुणदेवतेचे मंदिर पिरॅमिडरूपी मंदिराच्या शिखरावर असे या देवाची मूर्ति हिरव्या रंगाची होती नरमेघानंतर प्रेत पुरण्याची जागा जवळच होती हा देव पर्जन्याची वृष्टि करून थकून मागून जाई आणि त्यामुळे त्याची

शक्ति क्षीण होते. त्याच्या गेलेल्या शक्तीची भरपाई करण्यासाठी दर आठ वर्षांनी त्याचा उत्सव भव्य प्रमाणात साजरा होत असे. या वेळी पाच सहा कोवळी लहान अर्भके देखील या देवतेला अर्पण केली जात. या वेळच्या नरवळीची रीत तर अधिकच हृदयद्रावक होती. त्या बालकांना ठार मारून त्यांची हृदये काढून घेतली जात आणि त्याचा नैवेद्य देवतेला दाखविण्यात येत असे. तसेच हृदय काढून घेतल्यावर शरीराचा उरलेला भाग पुरून टाकण्यात येई. या उत्सवाचे वैशिष्ट्य असे की, काही भक्तमंडळी देवालयजवळील तळ्यामध्ये शिरून पाणसर्प अथवा बेडक्या तोंडात धरून विहार करण्याचा चमत्कार करून दाखवत. इतकेच नव्हे तर कित्येकदा ह्या प्राण्यांना ते गिळूनही टाकीत. मक्याची खीर हा या देवतेचा आवडता नैवेद्य होय. तेव्हा उत्सव समयी मक्याची खीर व मध याचा नैवेद्य समर्पण करून भक्तगण रात्रभर जागरण करी आणि नाचगाण्यात रंगून जाई. दुसऱ्या दिवशी पुनः मद्यपान करून सर्व लोक विभ्रान्ति घेत असत. (स्पेन्स, पृ. ७८)

मकादेवता

शिकोमेकोहुल (Chicomerohuall) या शब्दाचा अर्थ सात सर्प असा केला जातो. या भूप्रदेशात मका हे प्रमुख धान्य असल्याने त्या धान्याच्या नावानेच फलोत्पादन करणाऱ्या धान्यदेवतेला हे नांव प्राप्त झाले असावे. एप्रिल महिन्याच्या दिनांक पाच रोजी या देवतेच्या नावाने वसंतोत्सव साजरा करण्यात येत असे. शेतकरी व भक्तगण आपली घरेदारे साफसफा करून सुशोभित करीत आणि वेळप्रसंगी रक्ताने सडासमार्जनही करीत. घरातील देव्हारे शृंगारले जात शेतकरीवर्ग जमावाने देवावर जाऊन तेथून मक्याची कोवळी रोपटी उपटून काढून, त्याची मोळी घाधून मिरवणूकीने त्यांना आपल्या घरा आणि त्यानंतर लुटपुटूच्या लढाया होत त्यामध्ये त्या रोपाच्या मोळ्या लुटण्याचा प्रयत्न केला जाई. शेतकऱ्याच्या मुली मान मना मरून टोपल्या या देवतास्वरूपापुढे ठेवीत. त्यानंतर त्यांतून सर्वांना प्रसाद वाटला जाई, काही माविक शेतकरी हा प्रसाद बीबियाणे म्हणून वापरीत व तसे केल्याने उत्तम पीकपाणी येते अशी त्यांची श्रद्धा होती. प्रत्येक घरटी बहुधा या देवतेची मूर्ति असे. कापणी होऊन नवीन धान्य घरांत आले म्हणजे त्याची टोपली मरून आणि दिगेवर शिजविलेले बेडक ठेवून ती या देवतेपुढे ठेवल्यावर नैवेद्य समर्पण करण्यात येई. बेडक ठेवण्याचे कारण ते असे देत की, वरुण देवता टॅलोऊ ह्याची पत्नी म्हणजे बेडकी होय. तिच्याच सहकार्यामुळे वरुणदेव उत्तम पीकपाणी देऊ शकतो. धान्याचे पीक देऊन यमल्या भागलेल्या भूमातेचा मक्या घालविण्यासाठी व पुनरुत्पत्ति जोमाने करण्यासाठी तिची क्षिजलेली शक्ति

मरून काढणे अत्यावश्यक असल्याने जलाचे प्रतिक जो वेडूक तो तिला अर्पण करण्यात येत असे.

ह्या निराळ्या रूढि पहा

पेर देशात अनेक उपयुक्त वृक्षांच्या ठायी एक एक देवता वास करीत असते, अशी धर्दा होती. ही देवता त्या त्या वृक्षाची वाढ करून फुले, फळे मानवाना देते असे ते मानीत. मका हे तेथील प्रमुख धान्य असल्याने त्यांनी मका देवता मानलेली आहे, तिला ते 'झारा मामा' म्हणत याप्रमाणे किनोजा-मामा, कोका मामा, अकसो मामा इ० इतर वृक्षदेवताना संबोधित असत. मक्याची काही झाडे उपटून एकत्र राधून, त्याला मानवाचा आकार देऊन, मिरवणुकीने शेतातरी घरी आणीत असे. उत्तम उंची कपड्यात ती झाडे गुंडाळून, मक्याच्या गुदामात तीन दिवस ठेवून, ही देवता मक्याचे रक्षण करो अशी प्रार्थना करीत. या देवतेला काही वेळा 'पिरुआ' (Pirua) असे म्हणत.

धान्यदेवतेचे पूजन याप्रमाणे अनेक देशात निरनिराळ्या प्रकाराने केले जात आहे. मलाया हा देश तादूळ पिकाविषयात प्रख्यात आहे. तेथील मध्य नोर्निझो भागात कयान जमात रहाते आणि तादूळ जास्त पिकावा, नाश पाव नये म्हणून ती जनेत्र प्रयोग करते भाताची लोखरे एका काठीने बडवून दाणे खाली पाटीत पडले म्हणजे पाटी झाडून, यरून दोरने राधून, तादळाचे कोठारात आणून ठेवतात. त्याची अशी धर्दा आहे की, असे केल्याने धान्य-देवता पाटीत बसून कोठाराचे रक्षण करते काही वेळा लाकडाचे दोन हात बनवून, देवता म्हणून ठेवतात या देवतेचा इतरा मान राखला जातो की घरातील गहिणी प्रत्येक वेळी वापरासाठी धान्य बाहेर काढताना या देवतेची प्रार्थना करते, 'हे कोठार सदैव भरलेले राहू दे, किडामुग्यांनी धान्याचा नाश होऊ नये अगर चोरानी लुटू नये.'

ब्रह्मदेशात करेन जमात, उत्तम पीक याने म्हणून या केलाह (Kelah) देवतेची प्रार्थना करते, 'ये, धान्यदेवते ये, शेतात ये, तादळाच्या दाण्यात ये, तू रसो नदीतून ये अथवा काव नदीतून, अगर त्याच्या संगमस्थानापासून ये, शु पूर्वकडून ये अथवा पश्चिमेकडून ये, पद्याच्या स्वरातून प्रगट हो, माकडाच्या ओरडण्यातून प्रगट हो अगर गजराजाच्या सोंडेतून खाली उतर, तादळाच्या कोठारात असलीस तर तेथून ये आणि शेतातील धान्यात प्रवेश कर.'

वाली बेटात मातशेत कापणीच्या वेळी मालक स्वतः सुटवात करून १०८ काड्याच्या दोन पेंढ्या बाधतो त्यातील एक पुढप व दुसरी स्त्री म्हणून

तिच्या गळ्यात दागिने घातून, मिरवणुकीने कोठारात आणून ठेवतो सर्व धान्य सपले तरी या धान्यदेवता मात्र निवल्या जात नाहीत. धान्यकोठार पुढील वर्षी भरावे म्हणून तोपावेतो, त्या देवता तेथे ठेवल्या जातात

याप्रमाणे धान्यदेवतेची अनेक देशात स्थापना करून पूजन केले जाते

पुष्पदेवता

सोशिनली हे पुष्पदेवतेचे या सस्कृतीमधील नामाभिधान होय. फुलावर ज्या पाकोळ्या विहरतात, त्याच आकाराचे या देवतेचे स्वरूप होते परंतु तिला सुगे मान अनेक दाखविलेली असत. या देवतेप्रीत्यर्थ वार्षिक जत्रा भरत असे नरवली अर्पण केला जाई आणि देवतेला त्याच्या रक्ताचा नैवेद्य समर्पण केला जाई (स्पेन्स, पृष्ठ २०३)

विघ्नादेवता

लाझोलेओल (Tlazoltéotl) हे या देवतेचे या सस्कृतीतील नाव होय भूतलामधील मानवनिर्मित दुर्गंधी पचविणारी आणि तिचे निर्मूलन करणारी ही एक भूदेवता होय एखाद्या मानवाने भयंकर पापे करून त्याला पश्चात्ताप झाल्यास आणि तो या देवतेला शरण गेल्यास त्याची पापे ती नाहीशी करी. ती कोणाला कैमवही देत जसे. पापी मनुष्य आपले पाप धुऊन घेण्यासाठी प्रथम पुरोहिताकडे जाऊन शुभदिवस ठरवून घेऊन त्या दिवशी देवतेची घेणाची मूर्ति बनवीत असे समोर अग्निमुंड पेटलेले असून त्यामध्ये धूपाचा धूर घ घुमरास दरवळत असे नंतर देवता, कुड आणि पुरोहित या सर्वोत्तम तो प्रायश्चित्त घेणारा मनुष्य आपल्या पापाचा पाढा वाचून काढी व त्याने क्षमायाचनेची भीक मागितल्यास पुरोहित त्याला सागत असे, 'तुम्ही पापे मी ऐकून घेतली त्याचा नाश करण्यासाठी देवी इझ्तेमेम ज्या वेळी पृथ्वीवर उत्सवसमयी अवतार घेईल, त्या वेळी तू उपवास कर आणि अंतिम दिवशी लहानद्या काऱ्याने आपल्या जिभेवर चार पासण्या ओढ. तसे केल्याने तुझ्या पापांचा त्वरित नाश होईल'

(स्पेन्स, पृष्ठ १०७)

उंदीरदेवता

ओमेटेकुली (Omēteōtli) हे या देवतेचे या सस्कृतीतील नामाभिधान होय एखाद्या मनुष्य विती दुर्ब्यसनी आहे हे दर्शविण्याचे प्रतीक म्हणजेच या देवतेचे पूजन होय दुर्गुणांच्या चढत्या कमानीप्रमाणे उंदीर स्वरूपाची ती ती सगल्या काढली जाई समजता, एखाद्या ठिकाणी चारशे स्वरूपांची पूजा केली जाले असेल, तर तो मनुष्य परमोच्च दुर्गुणी समजला जात असे उंदीर हे आपल्या

अगच्या दुर्गुणांनी सर्वत्र नाश आणि घाण करीत असतात म्हणून त्याचे प्रतीक घेतलेले असते. (स्पेन्स, पृष्ठ १०४)

पिशाच्चयोनी

या संस्कृतीमध्ये या भूतयोनीलाही स्थान होतेच. प्रसूतीनंतर लगेच एखाद्या स्त्रीला मृत्यु आल्यास तिला ही योनी प्राप्त होते. ही पिशाच्चें परद्वेष्टी असल्याने आणि त्यांचा संचार रात्रीचा होत असल्याने ती चंद्रदेवतेच्या मैत्रिणी समजल्या जात. त्यांचे चेहरे पांढरे फटफटीत असून त्यांचे हातही लांबच लांब व पावडर पासल्याप्रमाणे पांढरे असत. भुवयांवर सोनेरी छटा असून त्या अगावर मौल्यवान वस्त्र परिधान करीत. त्यांची मदिरे रस्त्याच्या तिठ्यावर अथवा भर चव्हाट्यावर बांधलेली असत. लहान कोवळी अर्भके हे त्यांचे आवडते खाल्य असल्याने त्यांच्या पिरण्याच्या दिवशी अथवा वेळी माता आपल्या मुलांना एकटे बाहेर छोडीत नसत. कारण एखादे वेळी, ती मुले पछाडली जावयाचा समभव असे या पिशाच्च्यांची भूक भागविण्यासाठी पाकोळीच्या आकाराच्या मक्याच्या पिठाच्या भाकरी करून त्यांना अर्पण करीत असत. (स्पेन्स, पृ. १३०)

वरील देवताव्यतिरिक्त या संस्कृतीत युद्धदेवता, औषधीदेवता, बुद्धिदायी देवता, आनंदसमाभाच्या देवता, भरपूर मासे मिळवून देणारी देवता, पारधीच्या वेळी पुष्कळ पशुपक्षी मिळवून देणाऱ्या देवता इत्यादि अनेक प्रकारच्या देवता मानलेल्या होत्या. वरील देवतांचे सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास त्यांचे बव्हंशी भारतीय देवतानुरोधर साम्य आहे असे आढळून येईल.

मयसंस्कृति

मध्य अमेरिकेमध्ये या संस्कृतीची वाढ प्रथम झाली. पेरू देशाच्या उत्तरेला सुमारे दोनशे मैलावर ही संस्कृति नांदत होती ' ही संस्कृति बौद्धिकदृष्ट्या सुधारणानादी होती. त्यांच्या बोली भाषेला ' शिआपच ' या नावाने संबोधिले जाई. किची, पिपल इत्यादि सहा उपभाषांचा यांत समावेश झालेला होता. ' मय आणि

१. टीप—अर्नोल्ड टायन्बी, येथील संस्कृतीला एन्डिन अथवा अँडियन (Andean) असे म्हणतो, मय संस्कृतीचा नाश सातव्या शतकात झाला. युक्तेन हे राजधानीचे शहर होते. त्यानंतर चारशे वर्षे मेक्सिकन संस्कृतीची भरभराट होती. तिचा नाश कोर्टेझ याने केला. शेवटी इकासंस्कृति उदयाला आली तिचा नाश स्पेनचा ह्युटारू पिझारो याने सन १५३० च्या सुमारास केला आणि पोर्तुगीज राजवट सुरू झाली. (Study of History, P 52)

नहुआ या दोन संस्कृति वेगवेगळ्या मानल्या जातात. या संस्कृतींच्या धार्मिक व सामाजिक चालीरीतींची सविस्तर माहिती देणारा पुराणग्रंथ म्हणजे 'पोपल वूह' (Popal Vooch) होय. असे म्हणतात की, या ग्रंथाची रचना सातव्या शतकात झालेली असून त्या वेळी शेत असलेल्या प्राचीन चालीरीतींचा त्यामध्ये अंतर्भाव केलेला आहे. सन १८५४ साली एका इसाई धर्मोपदेशकाला या ग्रंथाची मूळ प्रत आढळली. नहुआ हे नामामिधान राज्यकर्त्या वंशाला लावले जाई, तर सुधारणावादी लोकांना मय म्हटले जात असे. ही संस्कृति नरमेघ करणारी असून काही वेळा लहान मुली जलदेवतेला प्रसन्न करून घेण्यासाठी पाण्यात फेकून देत असत.

मृष्टीची उत्पत्ति

पृथ्वीच्या उत्पत्तीची कथा या पुराणग्रंथाप्रमाणे अशी आहे. एकदा वायु-देवता हुराकन (Huracan) भूलोक अंधकाराने वेष्टित असताना, त्यावरून घ्नमग करता करता 'पृथ्वी पृथ्वी' अशी आरोळी मारता झाला. त्याबरोबर सृष्टीसृष्ट भूलोक दगोचर झाला. त्यानंतर हुराकन, गुकुमाश, इमुकेन इत्यादि पाच प्रमुख देवतांनी (या पंचमहाभूतात्मक देवता असल्यात) असे ठरविले की, भूतळार प्रथम जलसृष्टि निर्माण करावी आणि नंतर मानव व इतर जीवसृष्टि उत्पन्न करावी. जलसृष्टि व प्राणीसृष्टि तर ठरविल्याप्रमाणे तयार झाली. मानवसृष्टि निर्माण करण्यासाठी त्यांनी लाकूड कोरून काही मानवाकृति तयार केल्या आणि त्या इतरांवरोबर भूतळावर नांदू लागल्या. काळांतराने त्या पाच देवांना असे आढळून आले की, या मानवसृष्टीला उपकारकर्त्या निर्मात्यावद्दल मुळीच आदरभाव राहिलेला नाही, तेव्हा मानवसृष्टीचा आपण विनाश करून टाकावा. उपकारकर्त्या देवाचा विस्मय पडल्यामुळे मानवांना त्यांच्या कृतघ्नपणाची अतीमयंकर शिक्षा मिळाली. कोणती ती पहा.

उपकारकर्त्यांचे विसरण म्हणून शिक्षा

वायुदेवाने जलाशयाला उपाण भरती आणून प्रलयाचा समय आणला. पर्जन्य-देवता कोणून एकसमयावच्छेदकरून जोरदार वृष्टि सुरू झाली. पृथ्वीवर्ग माणसांवर तुटून पडला. कोणी माणसांचे दोळे फोडले, कोणी मस्तकावर जोराने चंचुप्रहार चालू केले, कोणी मांसांचे लचके तोटण्यास सुरुवात केली, तर कोणी दरीरातील अरिय बांदेर ओढून काढून त्यांचे चूर्ण करण्यास प्रारंभ केला, अशा प्रकारे देवांच्या अनुशेने मानवांचा सृष्ट घेण्यात प्राणीसृष्टींमादी अविनाशक वृष्ट पडले. गोठ्यातील गायीगायरे आणि घरातील मांड्यामुंड्यासारख्या निर्जीव वस्तूदेखील त्यांची धीःयू वरू लागल्या. कोंबडेमुथे म्हणजे, 'दे कृतघ्न मानवांनो, तुम्ही आम्हांला

अतिशय अमानुषतेने वागविलेत, म्हणून आम्ही आता त्याचा सूड म्हणून तुमचे चावे घेत आहोत.' रस्त्यावरील मैलाचे निर्जीव दगड उदगारले, 'तुम्ही मानवांनी रात्रंदिवस रस्त्यांवरून वाहतूक करून आम्हांला फार त्रास दिलात, तुमच्यासाठी, केवळ तुमच्यासाठीच तुम्हांला नीट मार्गदर्शन व्हावे म्हणून अहो-रात्र आम्ही येथे बसून आहोत. तुमच्या हितार्थ आम्ही आरडाओरड करून पुढच्या दगडांना नीट सूचना देत असू. आता तुमच्या कृतप्रपणामुळे आम्ही तुमच्या अस्थि भरडून त्यांचे चूर्ण चूर्ण करून टाकतो.' इतकेच कडाला घरातील भांडी, वाट्या, पेले, कपबदा इत्यादि वस्तु देखील दांतओठ घात किंचाळल्या, 'सर्व-काळ तुम्ही आम्हांला दुःख दिलेत. सर्व दिवस आमच्या घरील बाजूच्या ओष्ठरूपी कडा हुंगीत, फुंकरीत बसून त्याच्यावरोधर प्रेमीयुगुलासारखे ओष्ठमिलन केलेत. घगघगत्या विस्तवावर ठेवून अगर अतिउष्ण पेथे आमच्यामध्ये ओतून आम्हांला तुम्ही नाळलेत, माजलेत, पोळलेत ! ही अथोर कृति करताना आम्हा निर्जीव सृष्टीलाही काही भावना आहेत याची कदापि नाणीव तुम्ही ठेवली नाहीत. आता परमेश्वर जागा झाला आहे. जळण्याची पाळी आता तुमच्यावर आली आहे ! भोगा आता आपल्या पापाची फळे !' याप्रमाणे मानवसृष्टीची ससेहोलपट होताच ती सैरावैरा इतस्ततः पळू लागली. पण जाणार कुठे ! सर्वांचाच त्यांच्यावर कोप झाला होता. स्वसंस्कार्य माणसे घराच्या छपर्यावर चढताच ती छपरेच मोडून खाली पडली ! झाडांच्या माथ्यावर चढण्याचा त्यांनी प्रयत्न करताच ते वृक्षच उन्मळून खाली भुईसपाट झाले. पर्वतांच्या गुहेमधून लपण्याचा यत्न करताच, अहो आश्चर्यम्, ते गुहांचे दरवाजेच खडाखडा बंद झाले ! याप्रमाणे कोठेही आश्रय न मिळाल्याने त्या कृतघ्न मानवांनी अखेर जंगलातील महाबलाढय आणि शक्तिमान परांच्या पोटात विसावा घेतला आणि त्यानूनही ज्यांना जगण्याचा मोह सुटला नाही ते अजूनही रानावनात 'माकड रूपाने' संचार करीत आहेत. या परिच्छेदातील तात्पर्य जितके सोपे तितकेच गहन आहे. आजच्या युगातील सर्व मानवांनी ते आपल्या मनोशिल्लेवर कोरून ठेवल्यास त्यात त्यांचा फायदाच आहे.

(मेक्सिकन पुराण, पृष्ठ २०९).

१. टीप—भारतामध्ये श्रीमत् मागवतामध्ये (४।३०-११) अशी कथा आहे की, पुरंजन राजाने यज्ञासाठी म्हणून अनेक अनावश्यक पशूंची (गज, सिंह, वाघ, रेडे इ०) शिकार केली. अर्थात यज्ञीय कार्यासाठी त्यांची हत्या हेतुतः झाल्याने ते पावन झाले, पण अनावश्यक हत्या राजाने केली, म्हणून नंतर त्याचे शांती-वांधवानी राजाचा सूड घेतला. कोणी पोटात शिंगे खुपसली, कोणी शरीरात नखे रोवली, कोणी चावे घेतले इ० इ० आणि राजाला जर्जर केले. दोन्ही ठिकाणी कल्पनासाम्य एकच आढळते.

या सस्कृतीचे अवशेष दाखविणारे मिटला नावाचे शहर मध्य अमेरिकेमधे आहे पूर्वीच्या अनेक वस्तूंची जरी नासधूस झालेली असली तरी साप्रत तीन पिरॅमिडस्वरूपी देवालये आणि सहा प्रेक्षणीय वास्तू अद्याप सरे बरवाद झालेल्या एसाद्या संस्थानिकप्रमाणे आपल्या कपाळाला हात लावून निर्जीवपणे उम्या आहेत त्या बोलत नाहीत नुसत्या अश्रु दाळतात व म्हणतात, 'पहा, पाहिलीत आम्ही अवस्था ! तुम्ही तरी आमच्यापासून घडा घ्या नि राहाणे व्हा !' एका राजवाड्याचा अवशेष १३० X १३० चौ फूट असून प्रवेशद्वारावरील चौकरीचा पाषाण एकसंध नि अठरा फूट लांबीचा आहे तेथील शिल्पाची तुलना साधारणतः रोमन ग्रीक सस्कृतीबरोबर केली जाते दुसऱ्या एका राजवाड्याचे राब मानवाकृति असून तेथील तळघरात योद्धे व नरगळी याची मस्तके पेंकून देण्यात येत होती ही वास्तू चार मजल्यांची असून अनेक लहान लहान पोल्यातून शिल्पकाम कोरलेले आढळते एकूण रचना पाहता हे देवघर असावे असे मत संशोधक देतात या ठिकाणी पहिला मजला मुख्य पुरोहितासाठी राखून ठेवलेला असून इतर पाहुण्यांची ऊढवस याच ठिकाणी होई दुसरा मजला मंदिरातील शिष्यवर्गाला राहण्यासाठी, तर तिसरा मजला फक्त राजेसह्य व त्याच्या कुटुंबिया साठी राखून ठेवलेला होता खोल्यांमधून विश्रांतीसाठी मौल्यवान् चट्टया होत्या आणि त्यावर वन्य पशूंची कातडी अथरलेली असत तेथील माणसाना जे अन्न पुरविले जात होत, ते प्रामुख्याने वध केलेल्या पशुपक्ष्याचे अथवा जाड्यात पडलेल्या पांशराचे मांस असे बरोबर सावयास मक्याची भाकरी असे पेंच म्हणून दळलेल्या कॉफीमध्ये मक्याची पूड मिसळून व त्यात पाणी टाकून ते तयार करीत असत कधी कधी मद्य देखील प्यावयास मिळत असे

(स्पेन्स, पृष्ठ २०६)

डॉ पॉल शोलास या जर्मन संशोधकाच्या मते या सस्कृतीमधील सर्व देवतांची नावे समजूत येणे फार कठीण असल्याने त्यांना 'ए' पासून 'पी' पर्यंत नावे दिलेली आहेत असे जरी असले तरी देवतांच्या कार्यावरून त्यांची नावे समजणे कठीण नाही त्यांची समजूत अशी होती की, माणूस जर आत्महत्या करून मरण पावला तर त्याला स्वर्ग प्राप्त होतो यासाठी गळफासाची देवता म्हणून 'आर्टॅव' (Ix'tab) मानली होती

हुन हौ (Hun Hau)—ही मरणाची देवता होती व तिचे वाहन कुत्रा असे यासाठी शिआप येथील जंगलात राहणारी लकडन जात, माणसाच्या यडग्या वर हुऱ्याची प्रतिमा ठेवीत असत

वी कुकुलकन (Kukulcan)—हा मयसस्कृतीमधील प्रमुख देव होय त्याच काही गुण टॅलोक देवाप्रमाणे आहेत याचे नाक हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे असून

सर्पाच्या विघारी मुख्यप्रमाणे तोंडात दोन दात असतात. त्याची प्रमुख स्वरूप म्हणजे हाती मशाल अगर अग्नि असणे. असे जरी असले तरी भूमि, पाणी, हवा, दर्शक म्हणून मका कर्णस, मासा व घुबड ही चिन्हे म्हणजे देवाचे प्रतीक मानतात. जन्म-मृत्यूला हाच देव कारणीभूत होतो असे मानतात.

सी देव—आकाशातील तारास्वरूप हा देव असून तो दोरीने खाली लोंबत राहिलेला आहे असे मानतात. त्याच्या चेहऱ्यावर भरपूर अलंकार असून बहुधा तो शुक्रतारा असावा.

वी देव—कुकुलकन समान असून तो अतिशय वृद्ध, गाल सोलगाट झालेले, दंतहीन असतो. चंद्र आणि रात्री याचे प्रतीक हा देव आहे. याची प्रमुख स्वरूप म्हणजे हा डोक्यावर शिंपला धारण करतो.

ई देव—याला घनन (Ghanan) नाव असून, धान्यदेवता विशेषतः मकादेवता मानतात. हा तरुण देखणा असून मस्तक लंबवर्तुळाकार असते. या मयस्कृतीमधील विशेष प्रकार असा की, या देवाच्याप्रमाणे इतरांची मस्तके असावीत म्हणून मूल जन्म पावल्याबरोबर डोक्याच्या दोन्ही बाजूला पड्या घाघून कोवळे हाड आहे, तोपावेतो त्याला आकार आणीत व मस्तक मक्याच्या कणसाप्रमाणे लांब दिसावे म्हणून प्रयत्न करित. फलोत्पादन, भरभराट हा देव देतो.

एफ देव—हा देव ओळखण्याची स्वरूप म्हणजे याच्या मुखावर उभे-आडवे डाग असत आणि शार्पदेवाबरोबर त्याचे साम्य असे.

जी देव—सर्पाप्रमाणे लांब जीभ आणि ती बाहेर लोंबत असलेली ही त्याची प्रमुख स्वरूप होय. कुकुलकन देवातील काही गुण याच्या अंगी आहेत.

एच् देव—याच्या मस्तकावर माशाच्या रावल्याप्रमाणे स्वरूप असते.

आय देव—आपल्या मस्तकी ती सर्पाची बेटोळे धारण करते व पाणी, पूर इ० दर्शक ही देवता होय.

के देवता—हा वी देवाप्रमाणे असून तो हुनार-कू देवाचा पुत्र होय. याने लिहिण्याची कला निर्माण केली. याला वैद्यकीय ज्ञान होते.

एल् देवता—याचे नांव एकचुहा (Ekchuah) असून तो प्रवासी लोकाना साहाय्यकारी आहे. त्याचा वर्ण काळा आणि तो वृद्ध आहे.

एम देवता—एक अहौ (Ek Ahau) त्याचे नाव असून वणाने काळा, लाल ओठ असलेला आहे.

एन् देवता—वर्षाचे दिवस ३६० याची निदर्शक आकृतिचे चिन्ह याचे मस्तकावर दाखवितात. यामुळे हा कालदर्शक देव ठरतो.

ओ देवता—स्त्रीदर्शक देवता असून तिच्या डोळ्यांच्या भोवती भयंकर आठवा पडलेल्या असतात. या देवीचे स्वरूप अस्पष्ट दर्शवितात.

पी देवता—बेडकाप्रमाणे याचे स्वरूप असते, पण मस्तकावर एन् देवते-प्रमाणे आकृति असते.

याशिवाय इतर देवताही आहेत.

शिलालेख मंदिर

पालकू शहरी हे मंदिर आहे, मंदिराचा पाया ४० फूट उंचीचा व दर्शनी बाजू ७४ फूट लांब व १५ फूट रुंदीच्या असून त्या भागावर सुंदर गॅलरी आहे. या मंदिराच्या बाजूला जपानी बांधणीची तीन सूर्यमंदिरे आहेत. मंदिरातील आतील बाजूच्या चारी भिंतींवर शिलालेख कोरलेले आहेत. एका सूर्य-मंदिरात तर इतका अंधार आहे की, नेवढा प्रकाश दरवाज्याच्या फटीतून आत जाईल तेवढाच, मोठमोठ्या चौकोनी पाषाणांच्या एकावर एक रचून जरी भिंती बांधलेल्या असल्या, तरी बारीकसा सुईचा प्रवेश देखील दोन भिंतीमधील सांध्यामध्ये होणार नाही, इतक्या त्या रचताना एकजीव करून रचलेल्या आहेत.

(स्पेन्स, पृष्ठ १८५)

या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे ह्या ठिकाणी लोंगिर्णीसाठी मठ बांधलेले असत, पैरुदेशीय संस्कृतीमध्येही असे मठ असत. तेव्हा त्यांचे वर्णन त्या ठिकाणी पाहजे.

भारतीय देवतांचे जे एकमेव आत्मदेते पेय—सोमरस—तेही या देशात तयार केले जात असे. सोमवेलीला ते ओकली (Ochli) असे म्हणत व तिला देवता-स्वरूप मानीत असत. ऋग्वेदामध्ये (१०-३४-१) सूक्तात सांगितले आहे की, सोमवेल ही भोजवान पर्यंतावर (हिमालय पर्वताचे एक शिखर) वाढते, आणि वायुदेवता तिचे संवर्धन करते. ऋग्वेद (१-८६-२४) सूक्ताप्रमाणे ही सोमवेल गरुडाने प्रथम आकाशातून आणली. त्याचा रस काढून त्यामध्ये पाणी, दूध, तूप व नवाचे पीठ घालून मिश्रण तयार करून त्याचा देवाला नैवेद्य दाखवीत असत. नंतर पुरोहितवर्ग ते पेय पीत असे. या पेयाचा घार जेव्हा एका माड्यातून दुसऱ्यात पडे, तेव्हा ती चादीसारखी चकाकत असे. ते पेय अतिशय पुष्टिकारक व धमपरिहारक असे. सोमवेलीचा रस पूर्वी पिबळ्या रंगाचा असे. एक संशोधक तर असे म्हणतो की, सोमवेलीच्या एकूण चौवीस जाती आहेत.

१. टीप— हीच बांधणी पद्धति मारतामधील काही मंदिरातून आणी जावा-मुमानाकडील शिल्पकला मंदिरातून पाहण्यात येते.

इराणीयन झखुष्ट्र संस्कृति या सोमाला हवोमा या नावाने संबोधिते. ऋग्वेद काळाच्या अंती ही पिवळी सोमवेल चंद्रप्रकाशात सोडून पाणी आणि दूध यामध्ये धुतली म्हणून हिचे चंद्राशी साम्य दर्शवू लागले. म्हणजेच चंद्रदेवता पिवळ्या पिवळ्या कलांनी वर्धन पावते आणि सागरातील जलाला भरती-ओहोटी या क्रियेने शुद्ध करते (ज्याप्रमाणे सोमवेलींना धुऊन शुद्ध करतात). यास्तव चंद्रदेवतेला सोम असेही एक नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. अशा या सोमवेलीचे अस्तित्व अमेरिकेतील संस्कृतीला माहीत होते. (जेम्स धार्मिक कोश, ११-६८६)

या सोमरसासाठी इंद्राने अनेकदा भाडणुगटे उपस्थित करून त्या पेयाचा पहिला मानकरी कोणी व्हावे हे ठरवून घेतले आहे. तो कयाभाग असा : सोमरसाचा पहिला मानकरी कोणी व्हावे, हा प्रश्न स्पर्धा घेऊन सोडवावा असे देवानी ठरविले. वरुण व इंद्र या दोघांनाही सारखीच त्या पेयाची अमिलापा होती. त्या दोघांची पळण्याची शर्यत लागली. वरुण त्यात सदोदित आघाडीवरच राहिलेला पाहून इंद्राने त्याला हरविण्यासाठी कपटनीतीचा अवलंब करावयाचे ठरविले. अतः त्याने वरुणाला असे सुचविले की, आपण दोघेही एकदमच इच्छितस्थळी जावे व त्या मोयदल्यात वरुणाला सोमाचा दोनवृत्तीयांश माग मिळावा व उरलेला भाग इंद्राला मिळावा. परंतु वरुणाला यशाची खात्री असल्याने तो या तडजोडीस मान्य होईना. तो पुढे पुढे पळतच राहिला. शेवटी इंद्राने वरुणाला तीनचतुर्थांश भाग देण्याचे कवूल केल्यावर दोघांमध्ये तडजोड झाल्याने दोघेही इच्छितस्थळी एकसमयावच्छेदेकरून पोहोचले.

ग्रीक पुराणात सोमसदृश देवाचा उल्लेख सापडतो. चॉरस हे त्या देवतेचे नाव होय. तो लोकाना द्राक्षांचा रस पाजून दुःखीजनाची दुःखे नाहीशी करी. प्रचंड शक्तीची कामे करण्यास या रसाच्या सेवनाने जोम चढतो. लढाईच्या वेळी याच्या प्राशनाने सैनिकांना स्फूर्ति मिळते. त्याचे वाहू शत्रूच्या नरडीचा घोट घेण्यासाठी स्फुरण पावतात आणि त्यामुळे विजय मिळतोच, अशी त्याची समजूत असल्याने लढाईच्या वेळी त्याचा फार मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होई.

वेदाचार्य पंडित श्रीपादशास्त्री सातवळेकर, ' विवेक ' साप्ताहिकाच्या एका अंकात पुण्यातील सन १९६० च्या सुमारास झालेल्या याज्ञिकनीय यज्ञाबद्दल टीका करताना म्हणतात, ' सुमारे ५० वर्षांपूर्वी जर्मन संशोधकांनी भारतीय ग्रंथांच्या आणि वाल्म्याच्या मदतीने व मार्गदर्शनाने काश्मीर आणि हिमालय पर्वताचा जंगली भाग धुंडाळून ही सोमवेल शोधून काढली होती. त्यानंतर काश्मीर नरेशा-बरोबर करार करून दरसाल हजारो मण, ही वनस्पति त्यांनी जर्मनीमध्ये आयात करून त्यांपासून रसायने तयार करून, कोट्यवधी रुपयाची कमाई केली. या

वेलीच्या रसामध्ये फॉस्फरसचा असा असल्याने कोणत्याही वस्तूला हे रसायन चोळले असता उत्कृष्ट चकाकी येत असे. '

मेक्सिको प्रदेशाच्या वायव्य विभागात एक वन्य जमात राहत असे त्याच्या देवता पुढीलप्रमाणे.

तोकोसी-नकवे

घान्य व भाजीपाला देवता. भूप्रदेशाची मालकीण आणि देवताची माता मानली जाई.

टेटुलिरिकेता

गर्भधारणा आणि प्रसूतीची देवता या संस्कृतीमधील अनन्यसाधारण समजूत अशी की, पृथ्वीच्या चार मुख्य दिशांना तांबडा, निळा, पांढरा व पिवळा अशा चार रंगाच्या चार सर्पांची वस्ती असून ते त्या त्या दिशेकडून भूतलावर पर्जन्य आणतात. त्याची नावे अनुक्रमे नालिवामी, वापरियामा, केणीमोका व हौस्टे-डुपुरी ही होत. अतराळामध्ये स्वर्गदेवता वास करीत असून तिचे बळ निळ्या रंगाचे आणि त्यावर तारकाची कलाकुरसर केलेली आहे. भूतलावरील सर्व स्थावरजगम वस्तु ती देवता आपल्या पायाच्या पंज्यामध्ये धरून ठेवते.

इंकासंस्कृति

या प्रदेशातील तिसरी भारतीयसदृश संस्कृति म्हणजे इंकासंस्कृति होय. या संस्कृतीचा जोरदार प्रसार मेक्सिकोच्या दक्षिणेला असलेल्या पेरू देशात झालेला होता व्हेगा या नावाचा एक स्पॅनिश लेखक म्हणतो की, या संस्कृतीच्या अनुयायांच्या घरी निरनिराळ्या देवतांचे पूजन होत असे.

'Their objects of Gods were trees, mountains, flowers caves, large stones, pieces of jasper and animals etc Worship of stone Gods was universal, as in ancient Palestine'

(Spence, page 292)

याचा सारांश असा की, पाषाणाच्या मूर्तीव्यतिरिक्त वृक्ष, वेली, पुष्पे, पर्वत यांची प्रतिवेदी त्यांच्या पूजनात होती. पर्वताचा एखादा अदभुत सुळका दिसला म्हणजे त्याला देव मानून त्याचे पूजन होत असे. (भारतामध्येही या प्रकाराने पूजन घडत असे.) त्या जडसृष्टीने जगभरित्याची-थोराप्याची अवज्रा वेली, यास्तमच त्याला ते तसे पाषाणरूप प्राप्त झाले अशी त्याची समजूत होती

गुरुकुल संस्था

या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे जोगी व जोगिणींची मठसंस्था हे दाखवित येईल. मुख्य मंदिराच्या आग्रायासाली या संस्था चालत असत. मठामध्ये एक

शुद्ध आचरण करणाऱ्या तापसी लोकानाच राहान्यास परवानगी असे. राजाने निमंत्रण केल्यासच ते मठाबाहेर पडत आणि संभाषण करीत. इतर वेळी बाहेर जाण्याची त्यांना अनुज्ञा नसे. ते असावर काळे कपडे बापरीत व जाडयाभरड्या अन्नावर आपली उपजीविका करीत. त्यांचा दैनंदिन कार्यक्रम अतिशय कष्टमय असे. देवाच्या मूर्तीच्या समोर रात्रभर बसून मंत्रपठण कराने लागे. देवतेसाठी पहरा करायला लागे. काहीजण विद्यार्जनासाठी मंदिराच्या परिसरातील वनश्रीमध्ये जाऊन बसत. भारतीय संस्कृतीमधील 'गुरुकुल' संस्थांमधून ज्याप्रमाणे लहान मुले विद्यार्जनासाठी पाठवीत, त्याचप्रमाणे या मठातही लहान मुलांची विद्या र्जनाची सोय केलेली असे. अशा शिकारू मुलांना ते 'यनीती' असे म्हणत.

काही लहान मुलीही सूर्यदेवतेच्या सेवेला वाहिलेल्या असत आणि त्याही मठामधून राहात. तेथे राहात असताना स्त्रीव्यवस्थापिकेच्या कडक शिस्तीखाली त्यांना आपले आयुष्य कठावे लागे. या मुलींना शिश्नासह इतरही कामे करावी लागत. त्यामध्ये मठातील अग्रिकुडार जागता पहरा ठेवणे, मंदिरासाठी लागणारे कापडाचे पडदे तयार करणे, त्यावर उत्तमोत्तम कलाकुसरीची कामे करणे, मुख्य धर्मगुरूचे कपडे तयार करणे इत्यादि कामांचा समावेश केलेला होता. यनीतीप्रमाणेच त्यांचाही आयुष्यक्रम कडक तापसी वृत्तीचाच होता. इतका की, जर एखाद्या तरुण कुमारिकेने तेथील नियमांचा भंग केला तर तिला जिवंत पुरून टाक्रीत. इतकेच नव्हे तर तिच्या संरक्षित प्रियकराला देखील मुळावर चढवीत असत. एवढ्यावरच हे प्रकरण थांबत होते काय ! छे हो ! त्या प्रियकराचा सवध गावच्या गाव नेस्तनाबूत करून टाक्रीत. असे होते तेथील धार्मिक मठातील पवित्र वातावरण !

क्षिश्चन देवदासी पद्धति

प्राचीन काळी भारतामध्ये ज्याप्रमाणे देवदासी पद्धति रूढ होती, तशी ती अन्यदेशीही होती. (देवीकोश भाग ३, पृ. २९८-९९ पहा) ख्रिस्तापूर्वीची ती पद्धति अजून पूर्ण लोप पावलेली नाही, असे सांप्रतच्या ख्रिस्ताच्या 'ननरी' किंवा 'कॉन्व्हेंट' मधील व्यवस्था पाहिली म्हणजे म्हणजेसे वाटते. रोमन कॅथोलिक पंथामध्ये आजही प्रत्येक घराने एक मुलगी देवाला वाहते व तिला नन अथवा जोगीण करण्याची प्रथा रूढ आहे. ननरीमध्ये मुलगी टाकली म्हणजे ती जवळजवळ बर्दावासातच पडते. बाहेरच्या जगापेक्षा तिचा सवध तुटतो आणि तिजवर संन्यासी जीवन लादले जाते. तेथील व्यवस्थापिका 'मदर सुपीरिअर' हिचा तिजवर अनियंत्रित अधिकार चालतो. लहानशा अपराधांमुळे, वाटेल तेवढी मोठी शिक्षा देण्यात येते. चांगली वस्तु पाहावयाची नाही, चांगले गाणे ऐकावयाचे नाही, चांगल्या वस्तूचा लोभ धरावयाचा नाही, इ० अनेक निर्बंध

तिजवर लादले जाऊन, स्त्रीसुलभ जीवन खुरटवून टाकण्यात येई, तसे न केल्यास ईश्वरभक्तीमध्ये व्यत्यय निर्माण होतो असे त्यांचे सांगणे असते.

या बंदिवासाचा परिणाम शेवटी स्त्री-जीवनावर होतो आणि अनेकजणी तेथून पळून जातात, बाहेर आल्यावर विवाह करतात आणि शाळा-कॉलेजांमध्ये विद्यादान करतात, पण ते स्वातंत्र्य राखून अद्यां पळून जाणाऱ्या मुलींची संख्या वाढतच आहे. मग त्याचे वय २० असो, ३० असो वा ५० असो. सन १९६६ साली एकट्या अमेरिकेत ननरीमधून पळालेल्या ब्रियांची संख्या तीन हजार सहास्रो होती व दिवसेंदिवस ती वाढतच आहे.

परक्या मिशनऱ्यांनी पूर्वकाली व आजही भारतीयांच्या अनेक रुढींवर कडक टीका करून, हिंदुधर्माविषयी सुशिक्षितांमध्ये घृणा उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न चालू ठेवला आहे, शाब्दिक हल्ले चालू आहेत, पण स्वतःच्या पायाखाली मात्र काय जळते आहे याची दाद कधी मागे घेतली नाही व आजही घेत नाहीत, हेच बरील उदाहरणावरून दिसून येते.

काही ख्रिस्ती धर्मगुरूंना या चालीबद्दल घृणा वाढू लागली आहे. सन १९६३ साली डिसेंबर महिन्यात बेल्जियम प्रीस्ट कार्डिनल ल्यूनस याने 'दि नन इन द वर्ल्ड' या नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले असून त्यामध्ये तो म्हणतो, 'नन्सचा समाज पुष्कळ अंशी एका किल्लेकोटांत बंदिस्त असलेला वाटतो. या किल्ल्यामोबती खंदकावर पूल टाकण्याची त्यांना भीती वाटते. तेथे ननचे आयुष्य सकुंचित होते. बाहेरच्या आजच्या जगाशी तिचा संपर्क तुटतो व त्यातच धार्मिकता आहे अशी धर्ममार्तंडांची भ्रद्धा आहे. त्याबाहेर पडल्या तर मानव-जातीची अधिक सेवा करू शकतील. जगातील सर्व नन्सनी कॉन्व्हेंटच्या बाहेर पडावे व जगात अधिक उपयुक्त आयुष्य वेचावे, असे त्याने शेवटी आवाहन केलेले आहे.'

भारतामधील देवदासींची पद्धति मात्र कायद्याने संयुष्टात आली आणि यांची हुरपारीतीने चालू रहावी हे आश्चर्य नव्हे काय ?

(अमृत, जुलै १९६९ मधील श्री. ग. वि. केतकरांचे लेखावारे)

नन्सचा समाज किल्लेकोटात बंदिस्त असतो, यास्तव हजारों ब्रिया तेथून पळून जाऊन वैवाहिक जीवन जगातात हे आपण पाहिले. सांप्रत युरोप-अमेरिके-मध्ये संपन्नतेमुळे उपभोग प्रवृत्तीला बहर आलेला असल्याने 'संन्यस्त' जीवन पत्करण्यास तिकडे मुलीच मिळत नाहीतना झाल्या असून धार्मिक मठसंस्था बंद पडण्याची भीती निर्माण झालेली आहे. बावर उपाय म्हणून कॅथोलिक धर्मगुरूंनी भारतामधून सुमारे दोन हजार केरळीय मुलींची तिकडे आयात केली आहे. अशी

तक्रार इंडियन नॅशनल चर्चचे अधिकाऱ्यांनी केलेली आहे. आजवर तिकडे भारत सरकार अगर इतरांनी लक्ष दिलेच नाही. पण आता लंडन येथील 'संडे टाइम्स' या प्रमुख पत्राने आगस्ट १९७० मध्ये याला जाहीर वाचा फोडून एका तेथून पळून आलेल्या मुलीची कहाणीच प्रसिद्ध केली. आश्चर्य असे की, भारतातील कॅथोलिक पंथीय प्रमुख धर्मगुरु कार्डिनल बेद्यस यांनीच ही निर्यात मान्य केली आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बंदुकांची चोरी करणाराला 'गन रनिंग' म्हणतात, तर संडे टाइम्सने या प्रकाराला 'नन रनिंग' असे नाव दिले आहे. 'युरोपातील ख्रिस्ती धार्मिक संस्था जगविण्यासाठी या केरळीय मुलींचे आयुष्य बरवाद होणार आहे. सारांश या प्रकाराने का होईना तिकडे देवदासीची पदवी चालूच आहे.

(श्री. प. ग. पेंडसे, लंडन, केसरी ४-९-७०, तरुण भारत २०-८-७०).

इंकासंस्कृतीचे सूर्यमंदिर

या भूप्रदेशावर इंका म्हणजे सूर्यसंस्कृतीचा जास्त पगडा होता. तेव्हा एका सूर्यमंदिराची माहिती आपण करून घेणे इष्ट ठरेल. कुत्सको (कुत्स-को) या राजधानीच्या शहरी हे मंदिर ८० फूट उंच टेकाडावर बांधलेले होते. टेकाडावर मंदिरे उभारण्याची चाल भारताप्रमाणे अनेक देशांत आढळून येते. याचे कारण एक तिबेटियन लामा धर्मगुरु असे देतात की, 'The Lord must reside high above his creation, besides only those would visit the temples, who are prepared to undergo the hardships of a steep ascent. The way to the Lord is not a very easy way.'

मावार्थ असा की जग निर्माण करणारा देव त्याच्या निर्मितीपेक्षा उंच भागी राहाणेच योग्य होय. अशा देवाचे दर्शन घडण्यापूर्वी पायऱ्यांची चढण चढण्याचे श्रम त्याने घेतले पाहिजेत, कारण परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग हा सोपा नाही, हे भक्ताला उमजले पाहिजे.

मंदिराचा परिसर अतिशय विस्तृत होता आणि त्यामध्ये अनेक लहान लहान ग्रहदेवतांची लहान-लहान मंदिरे होती. मुख्य मंदिराची बाहेरील बाजू चगीच्याने सुशोभित केलेली असून त्यामधून हॉटने नावाच्या नदीचा प्रवाह शुळशुळ वाहत होता. पण हा चगीचा कशाचा होता म्हणता आपण ? नेहमीच। फुलझाडांचा आणि वृक्षराजांचा समजता की काय ! छे, छे ! मेक्सिको (माशिका-सुवर्ण) या सुवर्णाच्या देशातील प्रमुख सूर्यदेवाच्या सभेवर सुवर्णाची झाडे तयार केलेली होती. त्यांवर रत्नांनी बनविलेले प्राणी, फिडे, वेळी, फळे, फुले इत्यादींच्या प्रतिकृति लटकत होत्या. इतकेच कशाला ! या वागेत कुदळी, फावडी, कात्री इत्यादि बागकामाची अवजारेही होती, ती सुद्धा सोन्याचीच वर का ! मुख्य सूर्यमंदिराच्या भिंती अंतर्बाह्य सुवर्णाच्या पत्र्यांनी मढविलेल्या होत्या. या मंदिराची

माहिती, ते स्पॅनिश लोकांनी उध्वस्त केल्यानंतर ज्याने प्रत्यक्ष मिळविली तो स्त्रिअर नावाचा प्रवासी लिहितो की, 'मंदिराच्या सुवर्णाच्या पत्र्याचे तुकडे अनेक धरामधून जपून ठेवलेले भी स्वतः पाहिले. कागदाच्या जाडीइतपतच त्या पत्र्याची जाडी होती.' (स्पेन्स, पृष्ठ २६०)

सूर्यदेवतेचा उत्सव

या सूर्यदेवतेचा वार्षिक उत्सव हिवाळा आणि हेमंत ऋतूमध्ये साजरा करण्यात येई आणि तो वरील सूर्यमंदिराच्या ठिकाणीच होत असे. कुश्को या शहराच्या पूर्व बाजूला एक मोठी टेकरी होती. त्या ठिकाणी हा उत्सवाचा कार्यक्रम होत असे, कारण सूर्य या टेकडामागूनच प्रभातकाळी उदय पावत असे. सूर्योपासक भक्तमंडळी पहटे आपल्या घरातून बाहेर पडून सर्व पूजासाहित्यासह पर्वतराजीकडे चालू लागत, यज्ञीयशस्त्र (चाकू), शेंगडी, लाकूडफाटा, मका आणि कोकाशाडाची पाने (भारतातील विड्यांच्या पानांप्रमाणे ही पाने चघळली जात असत) उत्तम वखात बांधून व या सर्व वस्तू लामा नावाच्या घोड्यावर लावून ते इच्छितस्थळी जात असत. तेथे गेल्यावर लाकडाच्या ढिगाऱ्याचे एक कुंड रचले जाई व सूर्य उगविण्याच्या वेळी ते पेटवून देत. लामा नावाच्या त्या घोड्याला चाकूने ठार मारून त्याच ढिगाऱ्यावर त्याला ठेवण्यात येई. ज्वाला प्रज्वलित झाल्या आणि धुराचा लोट आकाशात गेला म्हणजे सूर्याला झाकून टाकीत, सर्वत्र शांतता असे. अशा वेळी तो देखावा भयानक परंतु रमणीय वाटे. धुराच्या पार्श्वभूमीवर सूर्याने धूसर व मलीन झालेले दिसे, परंतु दृष्टीला मोहक भासे. तेथील शांतता फक्त नात्याच्या प्रवाहाच्या खळखळाटाने भंगत असे. काही वेळाने सूर्यदेवता वर आल्यावर भक्तमंडळी त्या यक्षकुंडाला प्रदक्षिणा घालीत व त्या घालताना जळलेल्या लामाच्या कातडीमधून केस ओढून काढून घरोघर घेऊन जात. त्याचे केस तोडताना ते प्रार्थना करीत, 'हे सृष्टिनियंत्या सूर्यदेवा आणि गर्जना करणाऱ्या देवा, तू नेहमी तरुण राहिवेस म्हणून हे लामारूपी खाद्य तुला अर्पण केलेले आहे त्याचा स्वीकार कर. मानवाच्या संख्येत नेहमी भर घालीत ना आणि त्यांना शांततामय सुप्ताचे आयुष्य लाभू दे.' लामाला बळी देण्याची या प्रकारची एकूण २० ठिकाणे होती.

वाढत्या सूर्याचा दुसरा सूर्योत्सव जून महिन्यात साजरा करीत आणि तो नऊ दिवस चालत असे. त्या वेळी सूर्योपासक तीन दिवसांचे कडक उपोषण करीत. त्या तीन दिवस घरात अग्निबात विस्तव पेटविला जात नसे. चवथ्या दिवशी सर्व सूर्योपासक कुश्को येथील एका मोठ्या चौकात जमून उगवत्या सूर्याचे स्वागत करीत. याप्रमाणे सूर्यदर्शन झाल्यानंतर सर्वजण मिरवणुकीने त्या टेकडीवरील मंदिरात जाऊन त्या ठिकाणी कुडातील पहिला अग्नि बाहेर काढण्यात येई.

सूर्यमिंगाद्वारे नवीन अग्नि पेटवून ते कुंड प्रज्वलित करीत आणि त्यात लामाची आहुति टाकण्यात येत असे. त्या नवीन अग्नीला घान्य, फुले व प्राणी यांचीही आहुति अर्पण करण्यात येई. धूपदीप नाळून त्याला ओवाळण्यात येई. नंतर प्रसाद घेतल्यावर सर्वजण घरोघरी परतत. (स्पेन्स, पृष्ठ ३१२)

पेरुदेशातील रोगनिवारणार्थ उत्सव

सप्टेंबर महिन्यात घडणाऱ्या या उत्सव-समारंभाला सितुआ (Situa) उत्सव म्हणतात. गावातील आणि आसपासच्या सर्व रोगराईची हकालपट्टी आणि संकटाचे निवारण व्हावे, हा प्रमुख हेतु या उत्सव-समारंभाचा असतो. साधारणतः या महिन्यात येथे पावसाळ्याला सुरुवात होते व रोगराई सुरू होते. त्याच्या निवारणासाठी म्हणून हा समारंभ घेतला जातो. चंद्राच्या पहिल्या दिवशी प्रत्येक घरातील काही माणसे उपवास करतात. रात्री दोन तऱ्हेच्या मकेच्या पेजी तयार करतात, त्यापैकी एक साधी तर दुसरी पाच ते दहा वर्षांच्या मुलांच्या डोक्या-जवळून काढलेले रक्त मिसळलेली असते. गावातील ज्येष्ठ माणसांच्या घरी रात्री जमल्यावर, उपवास करणारे स्नान करतात आणि रक्ताची पेज, मस्तक, तोंड, छाती, हात व पाय यांना चोळतात. असे केल्याने अंगातील दुवळेपणा अपवा अशक्तपणा निघून जातो, ही भावना असे. घरातील प्रमुख वर्तमान पुरुष त्यातील एक टिळा उंयरठ्याला लावतो. सूर्यदेवतेचा पुजारी याप्रमाणे पहाटे पूजन करून, टिळे लावून सूर्य उगवताच सूर्याची प्रार्थना करीत, 'गावातील सर्व रोगराई आणि संकटे तुझ्या किरणांवरून गळवावाहेर जावोत.' नंतर सर्वांनी पेज घेऊन ते उपवास सोडीत.

इतके होत आहे तो मंदिरातून प्रमुख पुजारी हातात भाला घेऊन बाहेर येई. या वेळी तो स्वतःला सूर्याचा दूतच समजे. शरीरावरील उंची क्षगा, कमर-पट्ट्याने बांधलेला असून, हातांतील भाला अनेक रंगांच्या पिशांनी मढविलेला आणि सुवर्णाच्या कंकणांनी सुशोभित केलेला असे. भाला फिरवीत फिरवीत हा दूत घावत खाली उतरे आणि मध्यावर दुसरे चार दूत उभे असत तेथपर्यंत जाऊन, भाल्याने त्यांच्या भाल्यांना स्पर्श करी. त्यांना आला देई की, त्यांनी पुढे पळत जाऊन रोगराईच्या राक्षसाला गावाबाहेर घालवून द्यावे. हे चार दूत चार दिशांनी गावातील प्रमुख रस्त्यांनी जात असता, घरोघर लहानमोठी माणसे आनंदाने ओरडून त्याचे स्वागत करीत, त्याच्या क्षग्याला हात लावीत व म्हणत, 'सर्व रोगराई नष्ट होवो, परमेश्वरा, आमच्यावर पुन्हा दुसरे वर्ष पाहण्याची कृपा कर, तुझे अनंत उपकार आहेत.' क्षग्याला हात लावल्यावर, देवदूत पुढे गेला म्हणजे ते तोच हात मस्तक, तोंड, हात, पायांवरून फिरवीत (भारतीय भक्त देवाचे तीर्थ घेतल्यावर अगर देवाच्या आरतीवर हात फिरविल्यावर याचप्रमाणे

नंतर कृति करीत असतो, हे साम्य लक्षात घेण्यासारखे आहे). हे चार देवदूत गावावाहेर गेल्यावर, तेथे दुसरे तयार असलेले दूत त्यांना भेटत आणि तो दुःखे व संकटे घेऊन गावापासून चारपाच मैल गेल्यावर, तो भाला तेथेच रोवून, नदीवर स्नान करून परत येई. देवदूत गावावाहेर जात असताना लोक आनंदाने वेढोप झालेले असत. हातात मशाली घेऊन नाचत असत. मशाली एकमेकाना मिडवीत आणि 'आमची सर्व दुःखे नाहीशी होवोत,' अशा आरोब्ध्या देत असत.

गिनी, गोलडकोस्ट या भागात सन १८४४ साली एका इंग्रज प्रवाशाने या प्रकारचे उत्सव पाहिल्यावर वरीलप्रमाणे वर्णन लिहून ठेवलेले आहे. दुःख-हरणाचे दोन प्रकार व्यक्तिः अगर सामुदायिक असतात व वरील प्रकार हा सामुदायिक प्रकारात मोडतो. पेरूमधील जनता सूर्य उपासक असल्याने, आपला भार त्यांनी सूर्यदेवावर घातलेला दिसतो.

संकट निवारणार्थ वरीलप्रमाणे सामुदायिक उत्सव-समारंभ, (१) पॉइंट बरो, अलास्का येथे 'तुना' (Tuna) या भूतपिशाच्चाची हकालपट्टी, (२) पश्चिम आफ्रिका भागात टोगोलॅंड येथील अडबटू पर्वतावरील यात्रा, (३) फ्रीन्सलंडमधील मोलॅंगा देवाची यात्रा, (४) तिवेटमधील व्हासा शहरातील 'जलनो' देवाची यात्रा इ० प्रमाणे आचरले जातात. उत्सवाचा प्रमुख हेतु हाच की, संकटाची हकालपट्टी व्हावी. (मेस्तरकृत गोल्डन वाऊ मंधावरून)

चंद्रदेवता

एका भव्य मंदिरात चंद्रदेवतेची मूर्ति एका भव्य चांदीच्या पत्र्यावर रेखाटली होती. तिला ते 'कायचा' देवी असे म्हणत. प्रार्थनेच्या वेळी इंका पराण्यातील स्त्रिया त्या मूर्तीच्या समोवार वर्तुळाकार अशा वसत. इंद्रधनुष्याची सतरंगी भव्य कमान तेथे उभारलेली असून सुवर्णरेखांकित छटा सर्वत्र कोरण्यात आलेल्या होत्या. मंदिरातील सर्व पूजासाहित्याची पात्रे सुवर्णाचीच होती. एका दालनात चांदीचे भले मोठे वारा राजण मरून त्यात आहुतीछाठी धान्य होते. जलप्रवाहादेरील आकर्षक वाटावा अशा पद्धतीने इकडून तिकडे रेलविला होता. तो मुद्रा चांदीच्या नळ्यांनी! अलोट संपत्तीचा या देवमंदिरात कसा वसा सदुपयोग केलेला होता हे खरोखर आजच्या पिढीने पाहण्यासारखे आहे. आजचे 'सेवेकरी' म्हणविणारे अनेक पुजारी आणि मालक देवस्थानचे उत्पन्न कसे गिळंफुत करता येईल याचाच विचार करतात. त्यांनी यातून अवश्य बोध घ्यावा. असो. एक स्पॅनिश प्रवासी पेट्रो पिस्तारो ह्याने मंदिरातील ही अलौकिक नि अभूतपूर्व दौलत संपदा 'याचि देही याचि डोळा' पाहिल्याचे आपल्या प्रवासवर्णनात

नमूद करून ठेवलेले आहे. पण देवतानाही मृत्यु असतो की ! नवीन स्पॅनिश राजवट आल्यावर तेथील संपत्ती लुटली गेली आणि देवतांच्या मूर्तीही लंपास झाल्या. आता तेथे पाहावे तो प्रमुख इसाईपंथीय चर्च आपला पादरा स्तंगा घालून उभे असलेले दिसते. (स्पेन्स, पृष्ठ २६२)

या संस्कृतीचे पंचांग चंद्राच्या गर्तीवर आधारलेले होते. वर्षाचे ३६० दिवस बारा चंद्रामध्ये विभागले होते आणि त्यांची नावे पदार्थांपत्तीच्या कालावर आधारित होती.

(१) लहान वाढता चंद्र.....साधारणतः जानेवारी महिना.

(२) मोठा वाढता चंद्र.....फेब्रुवारी महिना.

(३) पुष्पवर्धक चंद्र.....मार्च महिना.

(४) जुळ्या धान्य वणसाचा चंद्र.....एप्रिल महिना.

(५) सुगीचा चंद्र.....मे महिना.

याप्रमाणे क्रमाने जमीन पोडणारा चंद्र, पाणीपुरवठा करणारा चंद्र, पेरणीचा चंद्र, उत्सवाचा चंद्र, आणि शेवटी सूर्योत्सवाचा चंद्र अशी अनेक नावे डिसेंबर महिन्यापर्यंत होती. (स्पेन्स, पृष्ठ २६६)

तितिकाका मंदिर

हे मंदिर काओटी बेटामध्ये असून मुख्य भूमीपासून सहा मैल लांब आहे. इतरांप्रमाणे हे सुद्धा उध्वस्त झालेल्या स्थितीमध्येच पाहण्यास मिळते. मार्गावर एक ४०×१०×५ फूट या आकाराचे दगडी बांधणीचे तळे असून त्यातील पाणी शिरपवून त्याचा शेतीला उपयोग करून घेतात. मुख्य मंदिर सात गाळ्यांचे असून १८३×८० चौसर फूट आकाराचे दगडी बांधकाम व त्यावर प्लॅस्टर केलेले आहे. त्यामध्ये एकूण ३५ दालने असून पक्क एकच दालन घडीव पाषाणाचे आहे. अतर्गहात दोन प्रशस्त दालने असून दरबाज्यासमोरील भिंतीवर लहान लहान कोनाडे आहेत. ह्यामध्ये त्या काळी मूर्ति माडून ठेवीत असत. चिमु पर्वताच्या पठारावर याप्रमाणेच एक मजबूत कलाकृति ८००×४७०×२०० फूट या बांधणीची आढळून आली आहे. (स्पेन्स, पृष्ठ २७१)

धान्यदेवता

अन्नधान्य आणि वृक्षाचे संवर्धन करणारी ही देवता होय. आजदेखील ब्राझील प्रांती ही देवता मानली जाते व तिची पूजाअर्चा केली जाते. पेरुसंस्कृतीत हिला माता या नावाने संबोधिले जात असे. ज्या जड पदार्थांवरून या देवतेचा

संबंध येई, त्या त्या पदार्थाच्या नावाएवढे 'मामा' हा देवतावाचक शब्द जोडला जाई. जसे, अकसूमामा-घटाटामाता; सरामामा-मकादेवता; कोकामामा-कोका वृक्षाची देवता इत्यादि. यापैकी सरामामा ही प्रमुख मानली जाई. कारण मका हे त्या देशातील प्रमुख धान्य होय. या सरामामाची मूर्ति खडकात कणीसरूपाने कोरलेली असे अथवा मक्याच्या कणसाचे चाटवे करून तीच मूर्ति म्हणून पूजित. नवीन वर्षी पुन्हा नवीन मूर्ति बनविली जाई. अशी मूर्ति तयार झाली म्हणजे तीन दिवसपर्यंत तिच्यावर कडक नजर ठेवण्यात येई आणि नंतर पूजनाच्या वेळी पुरोहित तिला प्रश्न करी, 'वर्षभर राहणार की नाही!' 'होय' असे उत्तर मिळाले तर तिची राखण केली जाई, पूजन वेळे जाई आणि नकारार्थी उत्तर मिळाल्यास त्या देवतेचा नाश करून दुसरी मूर्ति तयार करण्यात येई.

(स्पेन्स, पृष्ठ २१५)

जलदेवता

या सत्कृतीत जलाशय, तळी, सरोवरे यांचेही पूजन होत असे. घर जो वित्तिकाका मंदिराजवळील तळ्याचा उल्लेख आला आहे, त्याच तळ्याचे पूजन केले जात असे. हे तळे साष्टिकर्त्यानेच उत्पन्न केले आहे, ही मानना सर्वत्र असल्याने ते अतिशय पवित्र मानले जाई. तळ्याच्या काठावर निळसर पाषाणाची मत्स्याकृति पण मानयी मस्तक असलेली जलदेवतेची मूर्ति होती. दुसरी एक सर्पाकृति होती. या देवता मानवाना भरपूर पाणी-पुखटा वरतात अशी त्यांची धर्दा होती. स्पेन्स लोकानी या मूर्तीचा नाश करून टाकला आणि या 'आयल्या पिळात' मेरीच्या मूर्तीचा 'नागोरा' येऊन बसला.

(स्पेन्स, पृष्ठ २८८)

मयहुएल देवता

ही पूर्वी एका शेताकऱ्याची पत्नी होती. एके वेळी अशी हकिक्त घडली की, ती शेतामध्ये बसली असता, तिला एक उंदीर दिसला. त्याला मारण्याचा प्रयत्न करता तो निसटला, पण पुन्हा पुन्हा तिच्याभोवती पेऱ्या मारू लागला. असे करीत असता प्रत्येक वेळी जवळच असलेल्या 'मगे' (Maguoy) झाडाला तो कुरतडत असे. तिच्याकडे पाहून हसल्यासारखे करी, जणू काय प्रणयचळ्याच तो करीत असावा. त्या बाईने झाडातून बाहेर सवणारा रस एका कसडळूमध्ये जमा करून घरी आली आणि नवरा-बायरो तो भरपूर प्याली. त्याचा परिणाम असा झाला की, त्यांच्या काम-भावना प्रदत्त झाल्या आणि एकमेकांचे एकमेकांना अधिक आकर्षण वाटू लागले. ते आपणाला प्रिय ते देवालाही प्रिय म्हणून तो रस त्यांनी देवालाही अर्पण केला. देव त्यांच्यावर प्रसन्न झाला आणि मयहुएल ही ररायनाची देवता बनविली व पतीला पुष्प देवता बनविली.

या देवतेचे नित्र रेगाटवाता नय, मगे वृथागवाली सर्प व कासव या-नावर चमलेली, वृक्ष फुलानी बहरलेला असे असते

कोटलीस्यू देवता

मेक्सिको येथील नॅशनल म्युझियममध्ये या देवतेचा सुमारे आठ फूट उंचीचा पुतळा ठेवण्यात आलेला आहे. मेक्सिको शहर हे पूर्वी आस्तिन वसिथाची राजधानी होती आणि स्पॅनिश लोकांनी तिचा संपूर्ण नाश केला तरी या देवतेचा पुतळा नंतर सापडला व साग्रत तो म्युझियममध्ये ठेवण्यात आलेला आहे. हा पुतळा म्हणजे सर्व देवतांची माता मानलेल्या देवतेचा आहे. या पुतळ्याच्या भव्यपणारून आणि गुतागुतीच्या अनेक शिंप्याकृतींवरून असे मानण्यात येत की, ही पक्क एकाच देवीची आकृति नवून, शिवासरपीची गती अगर उत्पत्तीची अनुक्रम-पद्धति यामध्ये दाखविलेली आहे. मेक्सिकन लेग्नक पर्नाडिड यांचे वर्णन करतो, ते असे की, 'या देवीचा हागा म्हणजे जणू सर्पाच्या बेटोळ्याचा बनलेला असून मानवाच्या उत्पादनशक्तीचे ते प्रतीक होय तिच्या अगावर मानवाची मुढकी दाखविली आहेत व जीवन मरणाची जणू ती सांगडच आहे. मागील बानूष खिळ्यानी मदविलेला तेरा नामड्याच्या याद्या दाखविल्या असून त्या स्वर्गाच्या प्रतीक होत तिच्या गळ्याभोवती मानवी कातडी गुंडाळलेली आहेत. त्यावर हाताचे पजे आणि मानरी हृदयाचे ठसे आहेत. मानवांनी नेहमी बलीदानाला तयार असले पाटिजे, याचे ते सूचक चिन्ह होय. यामुळेच शिवाची सचलन गती कायम राहिल व देवादिक जागरी कामे करू शकतील. अगदी वरील बानूष सृष्टिकर्ता देव जाणल्या जोनीदारिणीसह चाल करित आहे. सारांश, या देवतेचे हे स्वरूप म्हणजे सृष्टीच्या उत्पत्ति विनाशाने असून, सर्व काही ही आदिमायाच कारणीभूत होय असे दर्शविले आहे.'

(Mexican Mythology by Ireno Nicholson, P 86)

तोनांतझिन देवता (Tonantzin)

ही एक मातृदेवता होय. पूर्वी तेनामुना गावी आस्तिक बसले, या देवतेचे पूजन करित या देवीचे नेत्र मोठ्याने मदविलेले असत. अगात शिंपण्यांनी मदविलेला हागा असून त्यावर फुलांच्या माळा असत. हातामध्ये हाडू असे. वैद्यकीय व्यवसाय करणारे, सुईपणा करणारे याची ती पुरस्कर्ती होती.

१ टीप— या स्वरूपाची तुलना कल्कत्ता येथील भारतीय काली देवीच्या भूतानरोवर करता येईल.

चिकोमेकोटल देवी (Chicomecoatl)

माणसाचे पोषण करणारी नागकुळातील एक दयावान स्त्री देवता जल्-
पुष्पानी तिला अलंकृत करीत व हातामध्ये सूर्य-चिन्हांकित ढाल ही वापरीत असे.
हिची तुलना कोटलीक्यू देवींशी करतात. या देवीपेशा जाणली कमी प्रतीच्या
देवता हिच्या सगतीत असत.

सिकोकोटल

ही त्यातील प्रमुख असून शुभ्रवस्त्रे धारण करी, असे जरी असले तरी
भावी सन्धे, दुःखे अगर युद्धे याची आगाऊ सूचना, ही रात्री विलाप करून
ओरडून लोकांना देत असे. तिचे तोंड अर्धे लाल आणि अर्धे काळे रंगितले
असून, मस्तकी पिठाचा मुकुट वापरीत असे. (ही भारतातील हाकामारी देवी-
बरीर सांभ्य दर्शविते.)

टाकोलटेइटल

ही भूदेवता, फलोत्पादन करणारी असून, हिच्या ठिकाणी काही चेद्विणीचे
गुणधर्म वास करीत असत. चित्रामध्ये ती हाडूवर बसलेली असून हातात सर्प
धरलेला आहे.

दोरागांठीशास्त्र

स्पॅनिश लोक या प्रदेशात येण्यापूर्वी येथे बरेचसे सख्याशास्त्राचे व्यवहार
दोरागांठी पद्धतीने करीत असत. दोन्याचे अनेक रंग आणि त्यावर अनेक
क्रमांकान्या गांठी मारल्या जाऊन पूर्व संज्ञेतानुसार एकाच्या मनातील हेतु दुसरा
जाणू शकत असे. जसे, काळा दोरा घेऊन त्याला चार गांठी मारून तो
पाठविला म्हणजे ज्याच्यामंडे तो दोरा येई तो समजून चुके की, हा दोरा
पाठविणारा ग्रहस्य एका गानाहून चार दिवसांनी निघणार आहे. तसेच पांढरा
दोरा व त्याला दहा गांठी असल्या म्हणजे दुसरा समजे की, हा दोरा पाठविणारा
ग्रहस्यळी पोहोचल्यावर दहा दिवसांनी बड सुरू होणार आहे. ज्याला हा
खुणेचा दोरा मिळेल त्याला जर त्या बडात भाग घ्यायचा असेल तर लाल
दोन्याला एक गांठ मारून तो निरोपाचे उत्तर देई आणि जर तो दडत
सहभागी होऊ इच्छित नसेल तर निळ्या दोन्याला एक गांठ मारून तो आपला
नकार कळवी. या पद्धतीला ते 'क्वीपॉय' जसे म्हणत. परंतु कालांतराने हे
देवे आणि दोरागांठीची पद्धतही स्पॅनिश राजवटीत बंद पडली आणि ती
काळरूपी अनुद्राव्या जगदी तळाशी जाऊन तिचे नावोनिनाणमुद्रा राहिले नाही.
(स्पेन्स, पृष्ठ २७८)

वरील अनेक देवतांव्यतिरिक्त दुसऱ्याही काही देवता या संस्कृतीत होत्या. हुवाका म्हणजे धुवडदेवता. हिची अनेक स्वरूपांत ग्रामदेवता म्हणून पूजा होई. हिचे स्वरूप म्हणजे लहान लहान गोल पाषाण अवत अथवा काही ठिकाणी रेंघोऱ्या काढून घेडीवाकडी मानवाकृति रेखाटलेली असे. या देवतेचा प्रमुख उद्देश गेतीची राखण करणे हाच असल्याने मार्गात अनेक ठिकाणी तिची स्थापना केली जाई. त्याची अशीही समजूत होती की, या देवतेच्या पूजनाने कालव्यातील पाणी जाडून न जाता त्याचा शेताला पाणीपुसवठा होईल. हेरननदिस् अँव्हॅन्डोना या स्पॅनिश ग्रहस्थाने या सर्व मूर्ति फोडून टाकल्या आहेत. (स्पेन्स, पृष्ठ २९४)

वरील देवताविषेचनेत अशी धंका येणे साहजिक आहे की, भारतातील शक्तिस्थानाची माहिती ज्या विपुल प्रमाणात या ग्रंथात दिली गेली आहे, त्या मानाने या पश्चिमगोळार्धातील माहिती फारच कमी आहे. मला ही गोष्ट कवूल आहे. माझे म्हणणे इतकेच की, प्राचीन काळी आदिशक्तीची स्वरूपे सर्व देशांत मोठ्या भाविकतेने पूजिली जात होती, हे या प्रकरणातील बोटक टाचणावरूनही कळण्यासारखे आहे. संपूर्ण वर्णन करणे हा मूलतः हेतूच नव्हता. पण कालांतराने इसाई आणि इस्लाम संस्कृतींचा पगडा जगातील इतर देशांवर पडून ते सर्व देश या ना त्या संस्कृतींच्या अंमलाखाली गेले. भारत हा असा एकच देश आहे की, ज्याने आक्रमकांवरोबर यशस्वी टक्कर देऊन आपली संस्कृति काही प्रमाणात तरी टिकविली ! इसाई आणि इस्लाम या दोन्ही संस्कृतीत श्रीदेवताना मान नसल्याने, किंवा त्या संस्कृतीत मूर्तीपूजाच नसल्याने त्या त्या देशातील जुनी शक्तिस्थाने नष्ट झाली आणि नवीन उत्पन्न होऊ शकली नाहीत. भारतात मात्र जुनी स्थाने टिकून राहिली आणि संस्कृतीही मूर्तीपूजाच असल्याने नवीन स्थाने उत्पन्न झाली, अजूनही होत आहेत. साहजिकच भारतात शक्तिपूजेने महत्त्व आज जितके आहे, तितके इतर देशात नसल्याने, त्यांच्या स्थानाची माहिती कमी प्रमाणात असणे स्वामानिकच आहे.

अमेरिकेतील हिंदु मंदिर

दिनांक ११ सप्टेंबर १८९३ साली शिकागो येथे भरलेल्या सर्वधर्म परिषदेत कथावस्तु विभूषित उन्हाळी भारताचा प्रतिनिधी म्हणून बोलावयाला उठला आणि 'अमेरिकेतील माझ्या वंशज आणि भगिनी' असे आदिमय माननेने ओथंबलेले शब्द मुखातून बाहेर पडताच, सभागृह टाळ्याच्या कटकडाटाने निनादून गेले. स्वामींचे ते शब्द म्हणजे पूर्वापार चालत आलेल्या भारतीय संस्कृतीच्या निराट अनुभवाचा तो आविष्कार होता.

‘ भारतीय तुम्हाला पापी म्हणावयाला तयार नाहीत. तुम्ही अमृताचे पुर आहात. या जगात पाप म्हणून काही नाही. पाप कोणते असेल तर मानवाला पापी म्हणणे हेच पाप होय. तुम्ही आम्ही सर्वशक्तिमान आत्मे आहोत. नित्य, शुद्ध, बुद्ध महान आत्मे आहोत. उठा, जागे, व्हा, आणि स्व-स्वरूपाचा विकास करण्याचा महान यत्न करा, ’ पापापासून मुक्त होण्याचे अभयाचे असे आश्वासन आजवर त्यांना कोणी दिलेले नव्हते. त्यांच्या धर्ममातेडानाही असा महान संदेश त्यांना ऐकविलेला नव्हता. स्वामी विवेकानंदाच्या या सत्यवेधी वाणीमुळे, त्यांच्या धर्मभावना जागृत झाल्या, ईश्वरी शक्तीचे, आत्मशक्तीचे त्यांना दर्शन झाले. काय टक्कारून ऐकलेले स्वामींचे मधुरशब्द हृदयसंपुष्टात खोलवर रुजले आणि भारतीय वेदान्त व तत्त्वज्ञान परम आदराचा विषय झाला.

संत शानेश्वरानी म्हटले आहे,

‘ इचलेसे रोप लाविलेले द्वारी । वेन्तू तयाचा गेला गगनावरी ॥ ’

तीच सियती स्वामींनी रुजविलेल्या शब्दांची शाली. स्वामी विवेकानंद आणि त्याचे गुरुवधु शारदानंद, अभेदानंद व तुरीयानंद यांनी परिपदेनंतरही वेदान्त आणि भारतीय तत्त्वज्ञान यांच्या परंपरेवर प्रकाशझोत टाकण्यासाठी, बाबळी दौरा करून, अनुकूल वातावरण निर्माण केले. अनेक जिज्ञासूंना जवळ घेऊन त्यांचे शंकासमाधान केले. वेदान्त हा एखादा धर्मसंप्रदाय नसून, तो एक जीवनदर्शन आहे, अशी व्यापक प्रतीती त्यांना घडविली. कोणत्याही धर्माचा अनुयायी वेदान्ताचा स्वीकार करू शकतो आणि त्यामध्ये धर्मपरिवर्तनाचा कोणताही संबंध नाही. याची त्यांनी शान्यावर, विज्ञान युगात वावरणारे पण आत्मशास्त्रीच्या लाभासाठी अंधारात चाचपडणारे उध्वस्त मनस्क अमेरिकन लोक या मार्गाकडे आकर्षित झाले आणि त्याचा परिणाम अनेक वेदान्त केंद्रे स्थापन करण्यात झाला.

स्वामी विवेकानंदांनी या कार्याला शुभ सुरुवात म्हणून सन १८९४ साली न्यूयॉर्क येथे वेदात सोसायटी स्थापन केली. सन १९०० साली सॅनफ्रान्सिस्को येथे दुसरे केंद्र सुरू केले. अभेदानंदाच्या एका युरोपियन शिष्याने कॅलिफोर्नियातील सॅटाक्रा काउंटीमध्ये शांति आश्रमासाठी १६० एकर जागा दिली. स्वामी तुरीयानंदांनी कामास सुरुवात केली. मॉंट हॅमिल्टनच्या पूर्वे उत्तारावर अडीच हजार फूट उंचीवर असलेले हे स्थान गर्द वनराजीने वेढलेले होते. आपल्या बारा शिष्यांसह स्वामींनी तेथे दि. २-८-१९०० रोजी कामास सुरुवात केली. अनेक संमंटे सोसून, त्या निर्जन भूमीत शांतीचा आश्रम घसविला. ध्यान-चित्तनाच्या द्वारा अनेक अमेरिकन या आश्रमात आत्मिक शांतीचा उपभोग घेत आहेत. स्वामी

त्रिगुणातीतानंद यानी पुढे सॅनफ्रान्सिस्को येथे वेदान्त मंडळासाठी तीन मजली वास्तु सन १९०६ साली बांधून त्याचे नाव 'हिंदु मंदिर' असे ठेवले पण दुर्दैव असे की, शांति संदेश देणाऱ्या या स्वामींचा दि. १०-१-१९१५ रोजी एका प्रवचन प्रसंगी स्थानिक धर्मवेड्याने बॉय टाकून देहान्त केला. स्वधर्मासाठी स्वामींनी देहार्पण केले असेच म्हटले पाहिजे.

स्वामी अखिलानंदानी सन १९२८ साली प्रॉव्हिडन्स (म्होड आयलंड) आणि सन १९४१ साली बोस्टन येथे वेदान्तमंडळाची स्थापना केली. सन १९३० ज्ञानेश्वरानंदानी शिर्कगो येथे, सन १९२५ साली स्वामी प्रभावानंदानी पोर्टलंड (ऑरेगन) येथे, व सन १९३० मध्ये हॅलिबुड येथे केंद्राची स्थापना केली. सन १९३८ साली विमिदिशानंद स्वामी यानी बॉस्टन येथे केंद्र चालू केले. या प्रमुख केंद्राशिवाय इतर लहानसहान उपकेंद्रे अनेक आहेत. आपला उद्योग-धंदा सामावून असलेल्या अमेरिकन जनता या केंद्राच्या मार्गदर्शनाचा लाभ घेत आहे. दैनंदिन कार्यात व्यग्र असणारी ही जनता आश्रमात येऊन साधनेतही व्यग्र होते, हे दृश्य पाहिल्यावर कोणत्याही सत्यसंपन्न भारतीयाला आनंदाचे भरते आल्या विना राहणार नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानाचे अमरत्व यामध्ये साठविलेले आहे.

अमेरिकन लोकसंख्येच्या मानाने हे कार्य अल्प वाटण्यासारखे आहे. पण मानव हा 'अमृतस्य पुत्र' म्हणजे त्याला प्रयत्नाने अमृतत्व प्राप्त करून घेता येते. काही थोड्यांच्या आत्मबलावरच, बहुतांची जीवन नौका अधर्माच्या तुफान दर्यातून पार नेता येते, असेच भगवान श्रीकृष्णाचे वचन आहे.

‘स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य धायते महतो भयात्’

आधुनिक अमेरिकेतील कृष्णशक्तीचा अवतार

हरे राम हरे राम, राम राम हरे हरे ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण, कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

अमेरिकेमधील सॅनफ्रान्सिस्कोसारख्या प्रसिद्ध शहरी सांप्रतकाळी वरील हरिधून जर ऐकू येऊ लागली, तर कोणत्या भारतीयाचे अंतःकरण प्रेमाने उचलून आल्याशिवाय राहील ? सांप्रत अशी धून ऐकू येते हे सत्य आहे. याचे कारणही उघड आहे.

अमेरिकेत विपुल भौतिक समृद्धी असली, नव्हे दिवसेंदिवस ती वाढतच असली, तरी अतर्कित असमाधानाचे राहिले आहे. मानसिक समाधान मिळविण्यासाठी एल्. एस्. डी. सारखी मादक पेये, गाजा, भाग, अश्लिल वाङ्मय व चित्रपट जरी नित्य वाढत असले, तरी या सर्वामध्ये त्यांना ते समाधान मिळत

नारी, हे पूणपणे अनेकाना समजून आलेले आहे आणि यासाठी हिप्पी म्हणून ओळखले जाणारे हजारो तरुण-तरुणीही या मार्गाकडे आकर्षिले जात आहेत, हेही सत्य आहे. स्वामी भक्तिवेदानंद या नावाच्या भारतीय धर्मप्रचारकाने तेथे 'आंतरराष्ट्रीय कृष्णचेतना समाज' या नावाची संस्था स्थापन केलेली आहे. अनेकजण या संस्थेचे समासद झालेले असून ते आपल्याला 'सावर' या नावाने संबोधतात.

त्याची दिनचर्या वाचण्यासारखी आहे. ते दररोज प्रातःकाळी उठून, पितांबर धारण करून कृष्णकीर्तन करतात. आठवड्यातून तीन दिवस तर हे सायंकाळीही कृष्णकीर्तनात दग होतात आणि अनेकानी तो आनंद छुटवा म्हणून उपदेश करतात. कीर्तनानंतर प्रसाद वाटला जातो. प्रत्येक रविवारी प्रीतिभोजन होते. जेवणात भारतीय पद्धतीचे पदार्थ वाढले जातात. त्यानी विधिपूर्वक बैष्णव धर्म स्वीकारला असल्याने मास, मदिरा इतकेच काय पण नित्येक चहा, कॉफी देखील घेत नाहीत. या समासदानी नावेही भारतीयच धारण केलेली आहेत. जुलै महिन्यात जगन्नाथपुरीच्या रथयात्रेप्रमाणे एक सप्ताह रथोत्सव करतात. समुद्रकिनारी रथ आणल्यानंतर त्यातील मूर्ति रयालाही घेऊन ही भक्तमंडळी, समुद्राच्या वाळवंटात हरिमंजरी तल्लीन होऊन नाचू-गाऊ लागतात. याप्रमाणे श्रीकृष्णभक्तीचे महिमान चंद्रकलेप्रमाणे वाढते आहे.

वाचकहो, खरे सांगा, हे वाचल्यावर आपल्या मनात आनंदाच्या गुदगुन्या होत आहेत की नाही ? भारतीय संस्कृतीचे पुनर्जीवन घडत असलेले पाहून मन आनंदाने डोलते किंवा नाही ? गंगेतमधील श्रीकृष्णाचे वचन 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' हे सत्य आहे की नाही ? ज्या देशात धर्माची ग्लानी जास्त, तेथेच हा भगवान श्रीकृष्णाचा अवतार आहे किंवा नाही ? या सर्वांचे उत्तर आपण होकारार्थी घाल, अशी माझी खानी आहे आणि यासाठीच भारतीय संस्कृति अमर आहे, हे निकालाबाधित सत्य आहे.

गेल्या दहा वर्षांत अमेरिकन सामाजिक जीवनात योगमार्गाने एक महत्त्वपूर्ण स्थान मिळविलेले आहे. कु. मारशिया नूर ही तेथील प्रसिद्ध योगिनी आहे. या विषयावर तिने दोन पय प्रसिद्ध केले असून, अद्या वाङ्मयाला तिकडे अतिशय मागणी आहे. प्राचीन काळी योगाचरण करणाऱ्या आत्म्यानी जणू तिच्या शरीरात प्रवेश मिळविला आहे, या माननेतून तिची भाषणे ऐकण्यासाठी रूय गर्दी उसळते. सात वर्षांपूर्वी या योगिनीने योस्टन शहरी एक अध्यात्माविद्येचा वर्ग चालविला होता. त्यातील अनेक विद्यार्थी आज स्वतंत्रपणे वर्ग चालवून, कृष्णभक्तीचा प्रचार करीत आहेत. पुनर्जन्म, भविष्य, अध्यात्म या विषयांवरील

पुस्तके लाखोंनी रूपात आहेत व सूत्र लेखन या वृत्तीचा अभ्यास-विचार करीत आहेत

अमेरिकन जनता आपल्या चर्चमधील औपचारिक जीवनाने उरगळी आहे आणि यासाठीच आपल्या पारंपारिक भौतिक मूल्याचा त्याग करून, अध्यात्म जीवनाकडे वळत आहे, हे खरोखर स्पष्टणीय आहे योगगिष्णू धेनारी एक अमेरिकन रहिणी म्हणत—

योगाने शरीराचा पुरेपूर व्यायाम मिळतो जप, ध्यान, प्राणायाम यांनी स्वतःवर पूर्ण बंदना प्रस्थापित करता येतो मनार आणि शरीराने नियंत्रण सारणार, ब्रह्माच्या लहरीवर तरंगत असल्याची जाणानुभूति येते आपल्या चेतनाशक्तीचा विस्तार होतो, प्रणवादिशक्तींना प्रकाश हातो आणि अखेर समाप्तीचे सौख्य अनुभवता येते 'हेच खरे मनाचे समाधान व पूर्ण अन्वय शांति होय' आजचे हे इवलेसे रोपटे विस्तार पावणार आहे, असे निश्चितपणे म्हणता येईल

(सा हिंदुस्थानमधील डॉ. हेमन्तनाथ रॅनजी यांच्या लेखाधारे)

जपातो धर्मजिज्ञासा । भारतीय संस्कृतीमधील हे एक सूत्र असून हेच ज्ञानत आधुनिक अमेरिका रम्यात बाजीस लागत आहे

हायड्रॅ विद्यापीठातील प्रा. टोनाल्ड साप्रत (सप्टेंबर १९६९) भारतात जालेले असून, गुरू नानक यांच्या धर्मतत्त्वाचा अभ्यास करीत असून त्याचे म्हणणे असे की, 'अमेरिकेतील युवक तेथील धर्मतत्त्वाना कगळलेले असून, नव्या धर्माकडे चातकासारखे टोळे लावून बसलेले आहेत भारत हे त्याचे आद्यास्थान असून, वार्षिक व अध्यात्मिक आचार विचारांमधील ते सारखे प्रश्न निगरीत असतात येथील धर्मांमधील त्याची जिज्ञासा वाढत असून, ती पुरी करण्यासाठीच ते भारताच्या दौऱ्यावर आलेले आहेत'

अशा जिज्ञासू मानवाच्या इच्छा पुऱ्या करणे हेच भारतीय धर्ममार्तंडाचे कर्तव्य असून, ते त्यांनी पार पाडले पाहिजे. भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता यापेक्षा दुसरी कोणती असणार ?

जय भारत । जय भारतीय संस्कृती ।

पूर्व गोलार्धातील देवतांचे स्वरूप

भारतीय संस्कृतीचे धाडसी प्रचारक

चीन, ब्रह्मदेश, कॅबेडिया, जपान, जावा, सुमात्रा व पॅसिफिक इत्यादि भारताच्या पूर्वेकडील भागाचा समावेश या प्रकरणात करण्याचे योजिले आहे. भारतीय संस्कृतीचा विस्तार या भागातून होण्यापूर्वी माही स्थानिक संस्कृति तेथे नादत्त होत्या यात संदेह नाही. जसे चीनच्या संस्कृतीचा काल ख्रिस्तपूर्व तीन सहस्र वर्षांचा धरला जातो. एलम अथवा अफेफेडिया प्रातापलीकडील तरीम दरिमधून हा वंश पूर्व तुर्कस्थानमार्गे चीन देशात जाऊन, पीत नदीच्या काठा काठाने पूर्वेकडे सरून दाशी, होनान या प्रांतात स्थायीक झाला. भारतीयाप्रमाणेच त्यांना पूर्वाच्या तद्देशीय वन्यजमातीबरोबर झगटे करावे लागले. संस्कृतिस्वरूपाचा लागला आणि मगच ते बॅकस्थानी सत्ता प्रस्थापित करू शकले.

भारताचा प्राचीन इतिहास श्री आर. वे. मुरुजी ह्यांनी लिहिलेला आहे व तो विशेषतः सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून लिहिल्यात आलेला असल्याने भारतीय संस्कृतीचा विस्तार बरील भूप्रदेशातून केव्हा आणि कशाप्रकारे झाला याचे धाडते दर्शन त्यांनी आपल्या ग्रंथातून घडविले आहे. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात माणसाची दाटी झाली असानी आणि चरितार्थाच्या रोयीसाठी अन्य दिनांगी स्थानांवर सरणे जरूर झाल्यामुळे इसवी सन ७५ साली प्रथमच काही भारतीय व्यापार करण्यासाठी या भागात गेले. बगलमधील टोळ्या ब्रह्मदेश, सिलोनकडे गेल्या. अशोकवर्गीय लोफ व कलिंगदेशीय लोक आपासुमात्राकडे गेले. गुजराथ व दक्षिणेकडील काही लोक ब्रह्मदेशातील इरावती नदीच्या जमनील प्रदेशात गेले आणि व्यापार करून माया जोडण्यात त्यांनी प्रारंभ केला. सन ७८ साली तर गुजराथमधून बीस सहस्र लोफानी त्या भागात स्थलांतर केल्याचे इतिहास सांगतो. स्थलांतर केल्या लोकात अनेक ब्राह्मण कुटुंबे होती. प्रमात्रमाने या 'भटानी' आपण पाय या देशाच्या ओठरीवर पसरले आणि राज्यव्यवस्थाही हळुहळु आपल्या हातात घेतली.

याच वेळी गौडभिथूनी धर्मप्रसारास्तन अनेक देशात प्रयाण करून धर्माचा प्रसार चालू केला. त्यांच्या या कार्यात त्यांना राष्ट्रच यश मिळाल्याने काही काळ तरी या धर्माची चलती अनेक प्रदेशातून होती. तिसऱ्या शतकात

* सन ६५ साली काश्यप मातंग, मिग-टीचे राजदरबारी प्रथम उपस्थित झाला आणि त्याने अनेक भारतीय यश राज्याला भेट दिले. पुढे त्याची भाषांतरे झाली.

ब्रह्मदेश, सयाम, कयोडिआ यामधील

प्राचीन महत्त्वाची शहरे

१ आतामराज रमेरवशीय राजधानी, ब्राह्मणी राजरा होती

२ अकोरधाम कयोडिआची राजधानी, स्थापना सन १०२

३ अकोरवॅट रमेरवशीयाची राजधानी, सूर्यवर्मन (२ रा) याने सन १११२-५० इ.पू. बांधून त्यामध्ये विष्णूमूर्ति म्हणून स्वतःचीच प्रतिकृति नसविती

४ अयाध्या सन १३५० साली रमेरवशीय राजपुत्र उत्ताग याने या शहराची स्थापना केली अतिशय सुंदर शहर म्हणून वर्णन मिळते सुमारे ०० वर्षे राजधानीचे वैभव या शहराने उपभोगले

५ कौलालपर नातूलेणी व हिंदुमंदिरासाठी प्रसिद्ध शहर आहे

६ चेगमाई सयाम प्रदेशातील बुद्धमूर्तीसाठी प्रसिद्ध शहर

७ चेगमाई ताइनीय मंगराय याने राजधानीसाठी बसविलेले शहर

८ नाग्योन (पन्नाणी) मलायातील राजधानीचे एक शहर

९ नाग्योन ब्रह्मणातील राजधानीचे शहर

१० पल्लवग सुमात्रा येगातील बुद्धमूर्तीचे ठिकाण

११ प्रवनन जायामधील ब्रह्मा विष्णु महेश मंदिर

१२ पेनाग मलायामधील, सर्वात नागाचे मंदिर

१३ प्रविहार अकोरच्या उत्तरेस ३५ मैल अंतरावर २३०० फूट उंचीवराल् रमणीय दगड स्थापत्यशास्त्रातील अप्रतीम कौशल्य यथे प्रगट झालेले दिसते

१४ पापेह सयामी बुद्धानंतर सन १४०० नंतरची रमेरवशीयाची राजधानी

१५ प्रोम पियूवशीयाची राजधानी शहर यालाच श्रीक्षेत्र असेही म्हणतात

१६ बोरोंबुदर जात। बेटातील बडाबुद्धमठिर ठिकाण

१७ बायन मदिरे कनोडिअन संस्कृतीतील शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना येथे पहायला मिळतो. पूर्वीचे शिवमंदिर, पण बौद्ध आक्रमणाने आता बौद्ध मंदिर बनले आहे

१८. नेलाहनचडी गिण्णमूर्तीचे मंदिर, पण गिण्णमुर्ति म्हणजे राजा पञ्चमल्ल याचीच प्रतिकृति होय.

१९ वे. तेनथ्री (देवीचा बाळगिला) अन्तोरच्या ईशान्येस १५ मैल अंतरावर राजमर्मन (५ वा) याने सन ९५० ते ९६१ मध्ये उभारलेले शंकर-पार्वतीचे मंदिर. या ठिकाणी शिल्पामध्ये महाभागतातील अनेक प्रमुख उत्कृष्टपणे चितारलेले आहेत.

२०. लणपुरी सन १००० नंतरची स्मृतिबंधीय ब्राह्मण राजांनी स्थापन केलेले शहर व राजधानी

२१. लंपून प्राचीन नाव हरिपंजय सयाममध्ये मोनवशीय क्षात्रादेवीने स्थापन केलेले शहर

२२ सिमपिंग हरिहर मंदिर क्षेत्र, पण हरिहर म्हणजे राजा कीर्तिराज याचीच प्रतिकृति होय

२३ थाटोन यात्राच पेगू म्हणतात मोनवशीय राजांची ब्रह्मदेशातील राजधानी शहर

२४ सुकतोईयात्राच सावानका लोऊ अगर सचनालय असेही म्हणतात ताईवशीय राजा रामकहंगा याने शहर स्थापन करून तेथे राजधानी उभारली

२५. विप्रकेश्वर राजा मूल्यर्मा याने ' बह्मुयर्णक ' नामे यश कर्म्मन १०,००० गाई प्राण्यांना दान दिल्या, ते शहर.

चीनमध्ये १८० मठ आणि त्या मठात ३७०० भिक्षू होते. तसेच १३ भाषांतरकारही होते. येथे बौद्धधर्माची झपाट्याने वाढ झाल्याने चवथ्या शतकात १७०६८ बौद्ध मंदिरे तयार झाली. याच वेळी २६३ बौद्ध ग्रंथांची चिनी भाषात भाषांतरे तयार झाली होती. तीन सहस्र भारतीय त्या प्रांती स्थायिक झालेले होते. कनिष्क आणि चालुक्य या राज्यकर्त्यांच्या वेळी त्या प्रांती भारतीय वकिलाती होत्या. ह्यु-एन-सांग हा चिनी भिक्षू मध्य आशियामार्गे भारतामध्ये सन ६२९ साली आला. नालंदा विद्यापीठात संस्कृत शिकला आणि सर्व भारत पाहून सन ६४६ च्या सुमारास परत गेला. जाताना त्याने जे ग्रंथ नेले, त्यांची भाषांतरे पुढे त्यानेच केलेली आहेत. दहाव्या शतकापर्यंत ही परिस्थिती होती आणि नंतर तिला उतरती कळा लागली. ब्रह्मदेशात बौद्धधर्माचा खूप प्रचार नि प्रसारही, अशोक राजाचे दूत सोना व उत्तरा यांच्या हस्ते झाला आणि तेथील अनेक लहानमोठ्या राज्यकर्त्यांनी भारतीय नावेही धारण केलेली होती. द्वारावती, धक्षेत्र इत्यादि ठिकाणी अनिरुद्ध राजाने अनेक मंदिरे, पॅगोडे व बौद्धमठ बांधले होते. दहाव्या शतकापर्यंत या धर्माची चळती होती. सयाम भागात दुसऱ्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंत हिंदू राजे राज्य करीत होते, नंतर कंबोज राजांनी त्याचा पराभव करून राज्यसत्ता हाती घेतली. युनान भागात सातव्या शतकापर्यंत थाईवशीयानी राज्यसत्ता हाती घेतली आणि सुमारे सहाशे वर्षे राजशकट चालविला. ते भारतीय संस्कृतीचे इतके भोक्ते होते की, ते स्वतःला गांधार म्हणवीत. एका प्रांताला त्यांनी विदेह हे नाव देऊन राजधानीच्या शहराला मिथिला हे नाव दिले होते. तसेच कौशंबी होते, सुवर्णग्रामही होते. सन १२६३ साली मोंगल सरदार कुबलीखान ह्याने हे भारतीय राज्य बुडवून तेथे आपली सत्ता स्थापन केली.

पण एवढ्याने या वंशाने कच खाली नाही व हिंमतही सोडली नाही. तो आणखी पुर्वेकडे सरकला आणि सयामप्रांती इंद्रादित्याने तेराव्या शतकात राज्यसत्ता स्थापन केली. त्याचा मुलगा राम-कहेंगा हा देखील तसाच पराक्रमी निघाला. त्याने अनेक मंदिरे व मठ बांधून त्यांत बुद्धमूर्तींची स्थापना केली. सन १३४७ साली त्याच्या मुलाने 'श्री-सूर्यवंशी-राम-महाधर्म-राजाधिराज' ही पदवी धारण केली. त्याच्या एका नातलगाने आयोध्या नावाचे नगर वसवून तेथे राज्य स्थापन केले. काही वर्षे ही दोन्ही राज्ये फार प्रबळ होती.

ज्याला सांप्रत कंबोडिया असे संबोधिले जाते, त्या प्रांती कंबुज जयवर्मन ह्याने सन ८०२ साली राज्य स्थापन करून त्याने पन्नास वर्षे राज्योपभोग घेतला. अंकोरथोम हे त्याचे राजधानीचे शहर होते. या राजाने भारतानून बौद्ध पंडित हिरण्यदाय याला खास निमंत्रण पाठवून आपल्याकडे बोलावून घेतले.

आणि त्याच्या सौजन्याने 'देवराज' नावाचा नवीनच धर्मपथ स्थापन केला. सन ८८९ साली यशोवर्मन हा राजा गादीवर जाला. जसता त्याने राज्याचा निस्तार करून साम्राज्य जमविले व सर्वत्र भरभराट झेली. अनेक मंदिरे, तसेच मठ बांधले आणि संस्कृत शिलालेख खोदविले. त्यापैकी यायनचे मंदिर हे क्योडियन शिंप्याचा जत्युल्लूफ नमुना म्हणून दाखविले जाते. त्यावर खोदलेला शिलालेख उपरब्ध झालेला आहे. त्यावरून असे दिसून येते की, त्या मंदिराचा नोंदरवण एकूण ६६,६२५ इ.स.मा.चा होता, ३४०० गावांचे उत्पन्न त्या मंदिरासाठी सोटून दिलेले होते, शिंपणसाठी एकूण ४३९ नोकर सुमारे ९७० विद्यार्थ्यांना शिक्षीत असत आणि हा सर्व खर्च मंदिरामार्फत केला जात असे या साम्राज्यामध्ये लहानमोठी ७९८ मंदिरे आणि १०२ सरकारी जैपघाल्ये होती आणि १२० धर्मशाळा होत्या. चार लक्ष मण तांदूळ सध्याना मदत म्हणून दिली जाई. ताम्रपूर, ध्रुवपूर, ज्येष्ठापूर इत्यादि प्रसिद्ध शहरे असून त्यामध्ये अनेक धर्मशाळा, त्रिप्रशाळा, आरोयशाळा आणि ज्ञानछत्रे असत. शैवपथ १० नुषायाचा यात जास्त भरणा होता. सर्वत्र हिंदुमय वातावरण होते परंतु माणसासारखा काळही नदलला आणि त्याने या सर्वाना आपल्या उदरगत गांठ केले.

प्राचीन जपान देशाला साप्रत अनामदेश म्हणतात. हिंदुराजा श्री मारयाने दुसऱ्या शतकात या भागात वसाहत करवून राज्य स्थापन केले. त्याला श्वेत अथवा किरात असे संबोधिले जाते, त्या वंशातील हा राजा होता आणि तो स्वतःला चामुण्डीय म्हणत असे. त्या वंशातील राजा भद्रवर्मन ह्याने मासन गारी भद्रश्चरस्वामींच उद्घुष्ट शिवालय बांधले होते. भारतीय संस्कृतिनिदर्शन अशी पोगविभागाची नावे ठेवली. नक्षी-अमरावती, विजयपांडुरंग इत्यादि एका राजाने तर आपल्याला 'उद्घुष्टराज' ही पदवी राज्याच्या उद्घुष्ट राज्यव्यवस्थेबद्दल बदल करवून घेतली होती. त्या काळाची राजभाषा संस्कृत होती. या राज्यात अनेक शक्तीची मंदिरे उभारली गेली होती. उमा, गौरी, भगवती, महाभगवती, देवीमहादेवी, गणेश, विनायक, कार्तिकेय, लक्ष्मी, पद्मा या सर्व देवता पूजल्या जात होत्या. याशिवाय ब्रह्मा, इंद्र, यम, चंद्र, सूर्य, कुबेर, सरस्वती यांच्या मूर्तीचे पूजन होत असे. या मंदिराची गाणी बदामी, कानिबरम या दक्षिण भारतातील मंदिरासारखी आणि निटाची असे सहात्या शतकात चिनी सरदाराने या प्रांतावर आक्रमण केले, परंतु राजाने ते परतून लावले. शेवटी पधराव्या शतकात जेव्हा पुन्हा चीनचे आक्रमण झाले त्या वेळी मात्र ते हिंदुराज लयाला गेले.

जाना, सुमाना, गाली इत्यादी घेडाना पूर्वी सुवर्णभूमी म्हणून संबोधिले जात होते. मद्रास भागातील ताम्रलिपी, पांडुराचे मच्छलीपट्टण या बंदरांवरून अनेक

भारतीय या भागात वसाहतीसाठी आले. एका शिलालेखावरून जसे दिसते की, या वसाहती या भागात चवथ्या शतकात स्थापन झाल्या मलाया येथील सरकारी संशोधन यथारून जसे दिसते की, उदन नदीच्या खोऱ्यात नागोन, पटाणी, महाग या भागात त्यांनी राज्ये स्थापन केली होती त्यापैकी नागोन येथील राजा प्रमुख व वारीचे माडलिफ जसावेत एके ठिकाणी एका स्तूपामोठार ५० मंदिराची उभारणी केलेली आढळून आलेली आहे. विजय नावाच्या राजाने चौथ्या शतकात राज्य करून सर्वत्र भरभराट केली गिरीमधील शिलालेखावरून जसे दिसते की, त्या राजाने चीनशी व्यापारसंधी प्रस्थापित केले होते. बोर्निओमधील चार संस्कृत शिलालेखावरून जसे दिसते की, चौथ्या शतकात या प्रांती हिंदु ब्राह्मणांनी वसाहती केल्या मोट्याच्या नातू आणि जयमलाचा मुलगा मूलवर्मा ह्याने 'बहुमुखर्क' हा यज्ञ विप्रकेश्वर या गारी करून त्यामध्ये त्रिपुल सुवर्ण आणि वीस सहस्र गावांचे दान ब्राह्मणाना दिले.

बरीलपैकी अनेक वसाहती ब्राह्मणवर्गाने स्थापलेल्या होत्या या हिनात हा चिनी प्रवासी लिहितो की, त्याने ज्या जहाजातून प्रवास केला त्या जहाजात २०० ब्राह्मणवर्गातील व्यापारी होते बौद्ध आणि हिंदुसंस्कृतीचा पार जोराचा प्रसार या भागात झाला, अनेक हिंदुमंदिरे ब्राह्मणी वर्चस्वासाठी उत्तम स्थितीत होती. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे वाराव्या शतकापर्यंत अनेक हिंदुराज्ये भरभराटीत होती, तशी ती या भागात होती भारतामधील राजांनी सत्तासंपर्काचे खेळ माडला. आपसात वैमनस्य वाढवून सर्वत्र दुही फैलावल्याने जसा मुसलमानी संस्कृतीचा शिरकाव होऊन ती राज्ये पत्त्याच्या तगल्यागत ढसाढसा ढासळली, तद्वत या भागातही झेलेंद्र निरुद्ध चोला घराणे, भजपक्षित येथील गिरिधरवर्धन निरुद्ध रगजीवन यांच्यातील वैमनस्यामुळे सन १३८९ साली ही मोवटची हिंदु राज्ये मुसलमानी सत्तेला गळी पडली परिणाम न्हायचा तोच झाला. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे सोमनाथ, काशीप्रियेश्वर इत्यादि हिंदूंची प्राणप्रिय मानविंदु क्षेत्रे मिथसिद्धी गेली तद्वत याही भागात त्या आक्रमकांनी तेच केले. जावामधील डिआगच्या पठाराने चडी, भीम, श्रीगडी अर्जुना, चडीसेवी, चडीलारो इत्यादि हजारो मंदिरांचा नाश करण्यात आला तेथे पाहणारांला आज दिसतात ते फक्त मोडलेले, तुटलेले देवतांचे अवयव शिल्पाचे अवशेष, इतस्तुत विखुरलेले आणि समहालयात एकाच माडलेले ! काळाची गती अगम्य आहे, मानवाला अनारुलनीय आहे. श्रीरामचंद्र, श्रीकृष्णभगवान यांची देखील राज्ये काळाच्या उदरात गडप झाली. मग ही राज्ये लयाला गेली म्हणून त्यात वाईट घातून घेण्यासारखे काय आहे ?

(भारताचा प्राचीन इतिहास, लेखक मुकजी, पृष्ठे ४९३-५१६)

तिबेट हा भारताच्या उत्तर सरहद्दीवरील प्रदेश होय. प्राचीन काळी या प्रदेशाला देवाचा आणि ऋषीमुनींचा प्रदेश म्हणून ओळखला जात असे. सातत्याने देशात लामा धर्माचे प्रारंभ होत होते. पद्मसंभव नावाचा एक महामुनिक महत्त्वाकांक्षी ब्राह्मण उदयान (स्वॉट) येथे जन्माला आल्यावर मोठेपणी त्या वेळच्या प्रसिद्ध नालद विद्यापीठातून त्याने विद्यार्जन केले. त्याच विद्यापीठात पुढे शिक्षक म्हणून काम करीत असताना त्याने बौद्धधर्म स्वीकारला आणि धर्माच्या प्रसारार्थ तो नंतर तिबेटमध्ये गेला. इ.स. ७४७ साली त्याने सामयास या गावी पहिला मठ स्थापन करून आपल्या धर्मप्रसाराच्या कार्यास शुभारंभ केला. तेथील राजा ली म्रोंग ह्याने आणि त्याच्या आणखी काही प्रजाजनानी यापूर्वीच बौद्धधर्माचा स्वीकार केलेला असल्याने त्याच्या धर्मप्रसाराला अनुकूल वातावरण आपोआपच निर्माण झाले. सन ७४९ च्या सुमारास सामयास गावी पहिला बौद्धविहार नावण्यात येऊन पद्मसंभवाचा पुत्र दातिरिषित याला तेथे प्रमुख नेमण्यात आले. या विहारातील विद्यार्थ्यांनी संस्कृत भाषेचा उत्तम अभ्यास करून, भारतातील अनेक संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे केली आणि ती या मठातून समहित करून ठेवली. सन ७८३ मध्ये दोन स्तूप उभारण्यात आले आहेत. त्यावरील शिलालेखावरून पद्मसंभवाने लामाधर्म स्थापन केला असे दिसून येते.

(नेमस धर्मकोश, भाग ९, पृष्ठ ५९०)

बौद्धधर्मांमध्ये दोन प्रमुख पंथ आहेत. हीनयान आणि महायान. बुद्ध हा मानवप्राण्याचा दयारू शिक्षक असून, आपले शिष्यगण आणि श्रोतृगण याच्या सतत सहायात राहून तो आपली धर्मतत्त्वे आणि धार्मिक विधि त्यांना समजावून देत असतो, असे हीनयानपंथीय मानतात. याउलट, महायानपंथीय लोकांना असे वाटते की, श्रोतृसेवा करणाऱ्या देवता, राक्षस, ग्रन्थ मंदिरे व त्यातील मूर्ति, सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या दगदार चालिरीती आणि मोठ्या गडबडीचे उत्सव समारंभ हेच बौद्धत्वाचे अथवा अभिष्टभाचे स्वर्गीय स्वरूप होय. सर्वश्रेष्ठ बौद्धदेव रुद्रदेव स्वर्गगुप्त उपमोक्षणारा, सुखवती नगरामध्ये अक्षय मुद्रात राहणारा आणि सर्व प्राणिमात्रांना प्रियुल प्रकाश देणारा असा आहे. हीनयानपंथाचा प्रचार दक्षिणपंथ, सिंधोन, यावदीप, बाल्दीप या भागात झाला, तर महायानपंथाचा प्रचार चीन, जपान, उत्तराफ्गंड, सयामदेश, बर्मादेश इत्यादी भागांत झाला. तिबेटात जो बौद्धपंथ सुरू झाला, त्यामध्ये मत्तयान ह्याला प्रामुख्याने पुढे आली कारण पद्मसंभव हा मूलतः ब्राह्मणवर्गीय असल्याने या धर्मातही त्याने आपल्या मूल संस्कृतीच्या रीतिमाती, वीजन्यास, मनजप, उपचार, अभिषेक, संस्कृत भाषा इत्यादी प्रकार आणले आणि हीच मत्तयान शाखेची वैशिष्ट्ये म्हणून दाखविता येतील. एक मान खरे की, बौद्धधर्माचा कोणताही पंथ असो अथवा

शाखा असो, त्यामध्ये वज्रवाही, तारा, मणिमेखला, मणिपद्मा इत्यादि शक्ति-
देवतांचे पूजन असतेच. (त्र्यं. भि. खरेशास्त्री, मंत्रशास्त्र)

पद्मसंभवाच्या पाच प्रमुख शिष्या होत्या. त्यांपैकी खंनो-वेशा-सौम-चाल
या नावाची एक शिष्या होती. आपल्या गुरूचे लिखाण याच शिष्येने प्रसिद्ध
केले असून 'सुवर्ण-माला' (Golden Rosary) हे त्याचे नाव आहे. सुमारे
पाचशे वर्षांपूर्वी हा ग्रंथ उजेडात आला. त्यामध्ये नऊ भाग असून त्यात लामा-
धर्माची तत्वे विंगड वेलेली आहेत. त्यामध्ये एके ठिकाणी मातमरुद्राची मलय
पर्वतावरील राहाणी वर्णन केलेली असून बुद्धदेवाचे वर्चस्व दाखविण्यासाठी असे
म्हटले आहे की, मलय पर्वतावर जाऊन बुद्धदेवाने शंकराना जिंकून घेतले.
त्या वेळी रुद्राच्या मुली (ग्रहजे योगिनी) व राक्षस यांचा संयोग घडून आल्या-
मुळे त्यांच्यापासून अष्टमातृकांची उत्पत्ती झाली. त्यांची नावे येणेप्रमाणे—

गौरिम्मा (पांढरा वर्ण)	घासमारी (काळपट हिरवा वर्ण)
सौरिम्मा (पिवळा वर्ण)	शोनामा (दाट निळा वर्ण)
चांडाळी (पिवळसर पांढरा वर्ण)	प्रमो (लाल वर्ण)
बेताळी (काळा वर्ण)	पुष्पाशी (लालसर-पिवळा वर्ण)

तिथेही मापेत यांचे नाव 'मामो', असे असून अष्टदिशांना जी मोठमोठी
स्मशाने आहेत, त्यांच्यावर देखरेख करण्याचे काम यांना देण्यात येते.

(जॉन बुझाफ, शक्ति व द्वाक्त, पृ. ६६८)

भारतीय संस्कृतीमध्येही अष्टदिग्पालाची कल्पना असून त्यांना निरनिराळ्या
आठ दिशांवर देखरेख करण्याचे काम नेमून दिलेले असून त्या दिशेकडून
येणाऱ्या शत्रूंपासून अखिल प्राणिमात्रांचे रक्षण करणे, हे त्यांचे कर्तव्य होते. ते,
आपापल्या जागा सोडून जाऊ नयेत म्हणून आणि त्यांच्या वाहानाची गरज
भागाधी म्हणून सदा हत्तींची तरतूद केलेली होती आणि त्या हत्तींत एक
हत्तीणाही होती.

(१) पूर्व— इंद्र, मेघांचा राजा, वाहन ऐरावत व इतर सदा हत्ती.
ऐरावताची स्त्री अन्नमू.

(२) अग्नेय— अग्नि, सूर्यप्रमाणे तीन मुखे, आकाशात सूर्य, वायुमध्ये
चीज आणि भूतलावर अग्नि. वाहन—भेंढा, हातात शस्त्र—भाळा, हत्ती पुंढरक
आणि कपिला.

(३) दक्षिण— यम, वाहन—महिष, हत्ती वामन आणि पिंगळा, हातात
शस्त्र—गदा.

(४) नैर्ऋत्य—निरिती, वाहन—राक्षस, हत्ती कुमुद आणि अनुपमा, हातात शस्त्र—परजणारी तरजार.

(५) पश्चिम—वरुण, वाहन—मकर, हत्ती अजन आणि अजनावती, हातात शस्त्र—त्रिशूल.

(६) वायव्य—वायु, वाहन—हत्ती पुष्पदंत आणि शुभदत्ती

(७) उत्तर—कुबेर, वाहन—घोडा आणि हत्ती सर्वभौम, हातात शस्त्र—गदा

(८) ईशान्य—ईशान्यदेवता, वाहन—वृषभ, हत्ती सुप्रतिक

(डोसन, हिंदु मायथांलात्री, पृष्ठ १८०)

अष्टदिक्पालाचे भदिर दक्षिण भारतामध्ये नागापट्टण येथे आहे या भदिरातील मूर्ति उम्या असून, त्या पाषाणाच्या आहेत. या ठिकाणी कायारीड्ण स्वामींचे मुख्य भदिर असून त्याची सती म्हणून नीलाययाक्षी ही देवी दाखविलेली आहे बौद्धधर्मातही अष्टदिक्पालाची कल्पना असून, यज्ञयानीपथाचे यज्ञोष्णीप, रत्नोष्णीप, पद्मोष्णाप, विश्वोष्णीप, तेजोष्णीप, ध्वजोष्णीप, क्षीरोष्णीप आणि छत्रोष्णीप हे दिक्पाल आठ दिशा रक्षणासाठी नेमलेले आहेत त्याचे वर्ण, मुद्रा याचेही वर्णन मिळते.

(इ. डु इ)

(South Indian Stories by Jagdish, Page, 27)

खोन मा

तिबेटातील लोक असे मानतात की, भूतलवार अनेक राक्षस असून ते नास देत असतात पण हे सर्व राक्षस खोन मा या जख्खंड म्हातारी देवीच्या आशेत बागतात रोमन बदा व्याप्रमाणे मनिआ देवीला भजतो, त्याप्रमाणेच हिचे पूजन केले जाते. ती पीतम्बरे धारण करते, हातात सोनेरी पाश धरते व एडक्यावर स्वार होऊन सर्वत्र भ्रमण करते राक्षसांनी घरात शिरून नास देऊ नये यासाठी घरमालक घराच्या उंबरठ्याच्या राहोर तोरणासारखे बाजूचे झाड बसवितो त्यावर एडक्याचे मुडके, मौन्यवान सुवर्ण अगर रुप्याची पाने अगर मनुष्य, स्त्री, घर याच्या आकृति आणि तांदूळ, गहू, डाळी ही घान्ये त्यावर लटकावून ठेवतो या सर्वोच्चा जय असतो की, राक्षसांची भ्रमजा होऊन घरवार हडा मरण्यास आलाच तर माणसाच्या जाड्डीवर त्याचा राग ब्हास, वाव्य म्हाऊन शीत ब्हास आणि राने दयाच्या दर्जाने भुज्ज जाऊन, त्याने घरात प्रवेश करू नये व त्याला माणसाना नास होऊ नये तसेच सर्व पदार्थांची माडणी तोरणावर शाही म्हणजे कुलोपाध्याय घरमालकाच्या वतीने खोन मा देवीचे पूजन करून

तिची प्रार्थना करतो की, ' तोरणावरील सर्व रुचकर व आवडीच्या पदार्थांचा स्वीकार करून घरणीतून वर देण्याचे, राक्षसांचे मार्ग बंद करून टाक म्हणजे ते मानवांना त्रास देणार नाहीत. '

(Golden Bough A. E. Vol. II. P. 645 by Frazer).

वरील उदाहरणावरून दैनंदिन जीवनातील एका रूढीचा उलगडा होतो. भारतात अगर अन्य देशात घराचे प्रवेशद्वारावर, शेतावर, दुकानाचे दारानर इत्यादि ठिकाणी अनेक प्रकारची बाहुली अगर मिरची-लिवू सारख्या वस्तू टांगलेल्या दिसतात. दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसाची नजर घरातील माणसावर, घनधान्यावर, व्यापारउदीमावर पडून नाश होऊ नये म्हणून या गोष्टी करण्यात येतात. नजर पडलीच तर त्या वस्तूवर पडावी आणि त्याचा नाश व्हावा, पण मूळ वस्तूंना बाधा होऊ नये, यासाठी बाहुल्याप्रमाणे इतर वस्तूही बांधण्यात येत असल्यात. वायूरूपाने अनेक जीवांमध्ये इतस्ततः बाधरत असतात, खाण्याच्या द्योवात असतात. तेव्हा त्यांनी दारावरील त्या वस्तूंचे भक्षण करून संतोष पावून निघून जावे, हाच यामागील हेतु आहे. भारतामध्ये आज ही रूढि अनेक ठिकाणी पाळण्यात येते, असे अनुभवास येते.

बौद्धधर्मात तांत्रिक आचारानुसार अनेक शक्तिदेवतांची पूजा केली जाते, परंतु त्यामध्ये ताम्रयंत्र हा एक अपूर्व नमुना दिसतो. हे यंत्र तांब्याचे बनविलेले असून दंडामध्ये बांधण्यासाठी दोन गोल कडप्पा असतात. याची लांबी-रुंदी साधारणतः ३ १/२" X ४ ३/४" असून एका बाजूला देवताशक्तीचे कूर्मांग स्वरूप, पद्मासन घालून बसलेले, डाव्या बाजूला चक्र, त्याच्या खाली वज्र व घंटा ही चिन्हे दाखविलेली असतात. यंत्राच्या दुसऱ्या बाजूला वज्रचिन्हासित चारी कोपण्यात त्रिवेदी अक्षरात ओं, अं, हूं, र्हूं हा यंत्रमंत्र खोदलेला असतो. अशा रीतीने त्रिवेष्टमध्ये शक्तीची स्वरूपे पूजनात आहेत. .

(गोरखपूर, शक्तिअंक १९३४, पृष्ठ ६५९)

कालगतीची चाल ही नेहमीच गतिमान आणि कोणालाही अगम्य, अनामलनीय अशीच आहे. या विषयाचा शतकात पंडित राहुल सांद्यायन या नावाचे एक विद्वान कवि भारतात होऊन गेले. मुस्लीम राजसत्तेच्या कालगुंडात भारतामधील संस्कृत-ग्रंथसंपत्ती नष्ट झाल्यामुळे, या पंडिताने त्रिवेदी भाषा आत्मसात करून, अनेक हालअपेष्टा सोसून त्रिवेष्टमधील ग्रंथातील धर्मग्रंथांच्या नकला स्वतः करून घेतल्या. त्या सर्व नकलांचा मारा दोनघे खेचरावर लादून भारतामध्ये जाणून तो पाटणा व कलकत्ता येथील ग्रंथसंग्रहालयात जतन करून ठेवण्यात आला. ही भारतीयांची ग्रंथसंपत्ती योग्य वेळीच परत आली, असेच मानले

पाहिजे. कारण सन १९५८ साली तिबेट, चीनच्या आक्रमणाचा बळी पडला आणि मुख्य लामा गुरूचाच परांनंदा होऊन भारतामध्ये आश्रय घ्यावा लागला. धर्म न मानणारी नवीन राजवट तेथे मुळ शास्त्री असून ती मूळची येथसंपत्ती अजून शिष्टांक आहे, का मठाप्रमाणेच तीही अर्जाच्या भक्षस्थानी पडली हे कळण्यास आज तरी मार्ग नाही. पण सन १९६९ पर्यंत तेथील सर्व धर्ममठाची आणि लामा गुरूंची पूर्ण उचलवागटी शाण्याचे वृत्त आहे.

बौद्धधर्माच्या प्रसाराने ब्रह्मदेश, सिलोन, कंबोडिया, अनाम, जपान इत्यादि वेढाचा संबंध जोडलेला आहे, परंतु आपण तो यथावकाश स्वित्तर वर्णनात पुढे पाहू.

प्राचीन यावद्दीप म्हणजे साप्रतचा जावा-सुमात्रा भाग होय. भारतीय या भागात वसाहतीसाठी कोणत्या प्रकारे आले, त्याने दिग्दर्शन घर आलेलेच आहे. उत्तर भारतामधून वसाहतीसाठी अगस्तिकृषि दक्षिण भारतामध्ये आले आणि तेथे थोडी स्थिरस्थावर पाहिल्यानंतर, तेथील व्यापारी मंडळींवरवीर या मागावही गेले होते, याचा उल्लेख तेथील पूर्वाच्या संस्कृति अवशेषांमध्ये आढळतो. पाटय-कालीन महापुरुषाची स्मारके आजही तेथे पहायला मिळतात. दारुतांतील कित्येक रस्त्यांना त्याची नावे दिलेली आहेत. यामन अवतारामधील बळी राजाची कथा सर्वांना विदितच आहे. त्रिपाद भूमीचे दान मागून यामनाने बळीला अगदी पाताळापर्यंत पोहोचविले. आर्यांचे संस्कृतिप्रसरण याप्रमाणे सर्वत्र चालूच होते. बाली बेट हे त्रिपुरवृत्ताच्या दक्षिणेला असल्याने त्याला पाताळ म्हणून संबोधिले जायचे. पाश्चिमात्यही या भागाचा 'टाऊन अंडर' म्हणजे पाताळ असाच उल्लेख करीत होते.

पंडित सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनी प्राचीन कोश या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये 'सप्तपाताळ' शब्दाची व्याप्ति (अतळ, वितळ, नितळ इत्यादि) जावा, सुमात्रा पासून न्युझिलंड बेटापर्यंत दिलेली आहे (पृष्ठ ६६८). मयागूर, हातमुख रागण यांची वस्ती याच भागात असावी, असे भौगोलिक परिस्थितीवरून दिसते. इतक्या प्रदीर्घ कालानंतर आजही रामायणातील महाभारतातील कथा मोठ्या तन्मयतेने तेथे वाचल्या जातात आणि त्यावर आधारित नाट्यप्रसंगही दाखविले जातात. पाहुण्यांच्या सत्कार-समारंभप्रसंगी जो सोहळा आयोजित केला जातो, त्यावर भारतीय पद्धतीचा, संस्कृतीचा संपूर्ण ठसा उमटलेला आढळून येतो. याचे आधुनिक उदाहरण म्हणून असे दाखविता येईल की, रशियाचे पंतप्रधान श्रीधुत निकिता ख्रुश्चेव्ह, मार्च १९६० साली बाली बेटास भेट द्यायला गेले होते, त्यावेळी त्यांनी त्या बेटावर पाऊल ठेवताक्षणीच

संस्कृतमध्ये वेदघोष करण्यात येऊन राजाच्या निनादात त्याचे सुस्वागतम् करण्यात आले मार्गामध्ये पुष्पवृष्टी करण्यात येत होती, गुलाबपाण्याचे सिंचन करण्यात येत होते. उदयत्याचा मुवास सर्वत्र दरवळत होता आणि मंगल वाद्यांचा मजुळ निनादानेही आरंभत भरून राहिला होता. धर्मगुरूंनी वेदोक्त प्रार्थना म्हटल्यानंतरच त्याच्या निरवणुकीला सुरुवात झाली जो देश या भारतीय संस्कृतीचे माहेरघर समजला जातो, त्या ठिकाणी निधर्मो राजसंस्थेच्या नावाखाली, पाहुण्याच्या शुभागमन प्रसंगी जी संस्कृति पाळली जात नाही आणि वाली, जावा, मॉरिशस इत्यादि भारतापासून सहस्रावधि मैल दूर असलेल्या भागात ती आचरलेली पाहून रस्त्या भारतीयाला लाज वाटल्यावाचून राहणार नाही.

सौ० मालिनीबाई देशपांडे यांनी सन १९५२ साली या भागातून सफर केल्यानंतर आपले अनुभव पुण्याच्या वेसरी वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध केले होते. त्यानंतर हे सर्व लेख 'आपले पूर्वपार घोळरी' या पुस्तकात संकलित केले गेले. या बाईंचा हेतु जरी देवताशोधन हा नसला तरी घशात दिलेली माहिती भारतीय संस्कृति निदर्शकच आहे.

पंधराव्या शतकात पाश्चिमात्य लोक ज्याप्रमाणे व्यापारवृद्धीसाठी भारता मध्ये आले त्याप्रमाणे याही भागात मसाल्याच्या जिनसांचा व्यापार करण्यासाठी आले भारतामध्ये ज्याप्रमाणे क्रमाक्रमाने त्यांनी वस्तान बसविले, त्याप्रमाणे याही भागात बसविले आणि मुसलमानी राजसत्ता कोलमडून पडली मुस्लिम राजसत्तेने भारतीय कलाकृतींचा नाश केलाच होता त्यामध्ये या लोकानी आणखी भर घातून त्यांचा पुरा विध्वंस केला केवळ त्रिपुरल्ले अथशेष छिन्नभिन्न दिधर्तीत पाहावयास त्यांनी ठेवले आहेत ! बलसन् पलावरन येथील उत्पन्ननामध्ये चडीवरी, चडीसेवू, चडीजयो, चडाळावसन इत्यादि अनेक द्योतिदेवतांच्या मूर्ति आढळून आलेल्या आहेत. (जेम्स घार्मिंक कोश, ७/४९६)

भारतीय आर्यांनी या भागात वसाहती केल्या आणि राज्ये भरभराटीस आल्यानंतर कालांतराने येथील दाटवस्तीमुळे म्हणा अथवा घाडसी दर्यावर्दीपणामुळे म्हणा, येथील लोकानी पुढे सरण्यास सुरुवात करून क्रमाक्रमाने पॅसिफिक महासागरातील समोआ, टोंगा, सोसायटी, कुक, हवाई इत्यादि द्वीपे काबीज करून त्या ठिकाणी आपल्या वसाहती स्थापल्या.

W H Rivers यासशोधकाने 'The History of Malanesian Society' या नावाने दोन भाग प्रसिद्ध केलेले असून त्यामध्ये तो असा निष्कर्ष काढतो की,

“Migrants moved into Pacific from the islands of Indo-Nesia. They had most probably passed into these islands from the earlier home on the main land of India” (जेम्स धर्मकोश, १०/१०३)

वसाहतीवाल्याचा लोंढा प्रथम फिजी बेटात गेला आणि नंतर समोआ, टोंगा इत्यादि बेटाकडे सरकून नंतर दक्षिणेकडील बेटाकडे वळला असावा वसाहती करताना तेथील मूळ वन्य जमातीबरोबर संस्कृति-संकरही करावा लागला आणि ती त्यांना आत्मसात करावी लागली.

तेथील अवशेषावरून हे सिद्ध झाले आहे की, त्या द्वीपसमूहात सूर्य, देवी, विष्णु, शंकर इत्यादि भारतीय देवतांच्या कोरीव मूर्तीची पूजा मंदिरामधून होत असे. धार्मिकप्रतिष्ठे इसाईसंस्कृतिप्रमाणे पक्क रविवारी न करता जन्मकाळापासून मृत्युकाळापर्यंत अव्याहत चालत असत. मग ती वेळ मानवाची कामधंदा करावयाची असो अथवा करमणुकीची असो. चंद्राची स्थित्यंतरे, आकाशातील तारका व मेघ ह्यांच्या हालचाली, धूमकेतूचे उगवणे, इद्रधनुष्याचे दर्शन, मेघ गर्जेनेची दिशा, काही विवक्षित पक्ष्याचे दर्शन आणि त्यांच्या हालचाली इत्यादि गोष्टींवरून तेही भारतीयांप्रमाणे शुभशक्तीं योग ठरवीत असत. यामध्ये युद्धातील जयापजय, घरातील आजारीपण आणि त्याचे उच्चाटण, मरणवाळादिकांचे शकून इत्यादि गोष्टींचा समावेश झालेला होता.

‘An account of Polynesian Races’, या नावाचा तीन भागातील ग्रंथ A. Fornander या ग्रहस्थाने लिहिलेला असून त्यामध्ये तेथील वसाहती संबंधी ते लिहितात की—

“The migrants’ traditions and myths point to the West, as the place from which they came. The home of their God was a beautiful paradise away to the West, possibly Gods and living heroes of Indonesia, or Pre Indonesian days.”

(जेम्स धर्मकोश, १०/१०५)

या द्वीपसमूहातील भारतीयांची अशी श्रद्धा होती की, देह जरी मृत झाला तरी मनुष्य-आत्मा हा अमर आहे. देहत्याग केल्यावर आत्मा स्वर्गाला जातो आणि हा स्वर्गलोक (Heaven) कोठे तरी पश्चिम दिशेला आहे. इतकेच नव्हे, तर स्वर्गाला जाण्याचा मार्ग पश्चिम दिशेकडे आहे. (भारतीय संस्कृतीचा स्वर्ग उत्तर दिशेला, हिमालय पर्वताच्या वाजूला आहे, अशी श्रद्धा आहे). या श्रद्धेचा आविष्कार त्यांनी कसा सुंदर रीतीने केला आहे, तो पहा—‘मरणोत्तर आत्मा

घेटाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर जातो. सागरामध्ये उडी घेऊन पश्चिम दिशेला स्वर्गाकडे प्रयाण करतो. इतकेच नव्हे, तर मरणोत्तर देहाचे आस्थिवशेष एका लाकडाच्या होडीत ठेवून ती होडी पश्चिमेकडे म्हणजेच स्वर्गाच्या दिशेला लोटून देत.' इतकी प्रगाढ थड्या त्याची आपल्या मायभूमीच्या ठायी होती. कालांतराने मूळ भारताचा सगळ्या तुटलाच होता. तरी तेथील आर्यांच्या मनात त्या भूमीबद्दलच्या प्रेमाची अखंड ज्योत तेवत होती. परकीय इतिहासकारानी केलेली बरील वर्णने वाचली म्हणजे मायभूमी सोडून बसाव्हीसाठी गेलेल्या आपल्या सुपूर्वजानी भारतीय संस्कृति राखण्यासाठी आणि तिच्या प्रसार करण्यासाठी केवढी जिवापाड मेहेनत, वेवढे धम घेतले असतील, त्याची कल्पना येते हे वर्णन वाचून खऱ्या हाडाच्या भारतीयांचे हृदय थरारून गेले पाहिजे. अगस्ति व वामनाच्या वेळचे आर्य द्रष्टे होते. त्यांनी सर्व जगभर सस्कृतीचा विस्तार केला परंतु कालांतराने भारतीय धर्मपंडिताना दुर्बुद्धी सुचली आणि त्यांनी समुद्रवदी, रीटीवदी, घेटीवदी इत्यादि निर्बंध लादले. गार्गीपासून यासराची ताटातूट करारी, त्याप्रमाणे या बसाव्ही वसविण्यास गेलेल्या भारतीय सुपुत्राना मूळ मायदेशापासून तोडून टाकले. त्यांची स्थिती अनुरूपनीय करून टाकली. परकीय आक्रमणाच्या वेळी ते परतविण्यास मूळ देशाची मदत मिळाली नाही, साहाय्य लाभले नाही आणि एखाद्या दुबळ्या शेळीला बाघाने अलगद आपल्या घरात लोटावे, त्याप्रमाणे परधर्मीयानी त्यांना आपल्या संस्कृतीत सामावून घेतले. धन्य ते भारतीय धर्ममार्तंड ! याच सगळ्या स्वातंत्र्यवीर सारकर म्हणतात, 'परदेशगमन, जातीभेदकार हे पाप ठरविण्याची अवदसा ज्या दिवशी आम्हास आठविली, त्याच काळी आमचे हिंदुराष्ट्र मेक्सिकोपासून मिसर देशापर्यंत पसरलेल्या आपल्या जागतिक हिंदुसाम्राज्यास आचविले. परदेशीय व्यापार बुडाला, नाविक कला व बल पार पार लयास गेले.'

दुरागमन केलेल्या भारतीयांना मायभूमीबद्दल वेवढे प्रगाढ प्रेम आणि उत्कट आणुलकी वाटते, याचे एक उदाहरण मी स्वतः अनुभविले आहे. सन १९५८ साली मॉरिशस येतातून एक शाळामास्तर बाळगोपाळशेट महाबलेश्वरकर भारतामध्ये मायभूमीचे दर्शन घेण्यास आले होते. त्याचे घराणे दोनशे वर्षांपूर्वी इतर भारतीयांसारखे रोजगारधनानिमित्त त्या देशात गेले होते. आपल्या पवित्र मायभूमीचे दर्शन व्हावे, आपली तीर्थक्षेत्रे पाहवीत आणि आपल्या आत्मस्वकीयांना एकदा ढोळे मरून पाहवी, या इच्छेने ते भारतात आलेले होते. अद्यापि त्यांनी आपली भारतीय संस्कृति घरातील आचरणानून, मदिरातून उत्तम रीतीने टिकविली आहे. ते उत्तम मराठी बोलू शकतात. व्याख्याने देऊ शकतात. फाव्यही थोडेफार करू शकतात. भारतातील तीर्थक्षेत्रे पाहिल्यावर आणि काही मान्यवर नेत्यांच्या भेटी घेतल्यावर माझ्या घरी गोरगाव

येथे त्याचे स्वागत करण्याचे भाग्य मला लाभले. परदेशात संस्कृति टिकविण्यासाठी त्यांना किती महत्प्रयास करावे लागतात, त्याचे हृदयद्रावक वर्णन त्यांनी केले. ते पोटाच्या उद्योगास्तव तेथे मॅच शिष्टकाच्या व्यवसायात असून वाकीचा वेळ मंदिरांची वाढ करणे, बाधवांना धार्मिक शिक्षण देणे, वेळप्रसंगी धार्मिक प्रयोग चालविणे, भजन-कीर्तन चालू ठेवणे, देवतांचे उत्सव-समारंभ साजरे करणे इत्यादि गोष्टीत ते आपला वेळ व्यतीत करतात. भारतातील तीर्थक्षेत्रे पाहिल्यावर आणि इष्टमित्रांची भेट घेतल्यावर त्यांना धन्यता वाटली आणि आयुष्याचे सार्थक शाब्दाचे समाधान त्यांच्या मुरावर विलसले. साधत, समुद्रवंदीचा बाधोवा गुहेत शोपला असल्यामुळे ही दूर गेलेली आईची लेकरे इकडे येऊन तिला भेटू शकतात. लेखकाबरोबर पत्रव्यवहार करून अजूनही मातृभूमीची माहिती ते घेत असतात. देवीकोश ग्रंथाचा प्रसार आकाशवाणीवरून त्यांनी तेथे केला आहे.

चीन

आतापर्यंतच्या अवलोकनावरून आपण पाहिले आहे की, या संस्कृतीचे मूळ वंशज या देशात अफकेडिया या प्रातातून आले. त्यांच्या पुराण मंथातून कुन-डुन पर्वताचा उल्लेख आढळतो आणि त्या पर्वतावर त्यांच्या देवतांचे वसतीस्थान आहे असे ते मानतात. हा पर्वत बॅविलॉनजवळ हिंदुकुश या नावाने ओळखला जातो आणि यावरूनच त्यांच्या मूळ स्थानाची कल्पना करता येते. हा पर्वत तीन सहस्र मैल उंच असून त्या ठिकाणी अमृतकुंडातून चार प्रमुख नद्यांचा उगम झालेला आहे. भारतीयांचा मुमूक्षु पर्वत म्हणतात तो हाच असावा. नुकुचा या सृष्टिकर्त्या देवाने मानवाची स्त्री-पुरुष जोडी याच पर्वतमाथ्यावर उत्पन्न केली. या देवाला पान-कू असेही म्हणत. पृथ्वीला आकार द्याच देवाने दिला. पान म्हणजे अंडे अथवा कवच आणि कू म्हणजे धारण करणे, अशी या पानकू शब्दाची उत्पत्ति आहे. हा देव अतिशय बुटका, अंगात कातडे अगर पानाचा क्षणा बापरणारा, मस्तकावर दोन शिंगे, उजव्या हातात लोखंडी हातोडा आणि डाव्या हातात लोखंडी छित्री अशा स्वरूपाचा असून काही चित्रलेखनात त्याच्या मदतीला घोडा, कासव, पक्षी व झेंगून दाखविले आहेत. कोणी दोन हात अधिक दाखवून त्यामध्ये सूर्य आणि चंद्र दाखवितात. पृथ्वी तयार करण्यास त्याला अठरा सहस्र वर्षे लागली असे म्हणतात. या कालमर्यादेमध्ये त्याने चंद्र, सूर्य, स्वर्ग, तारकापुंज तयार केले आणि त्याची उंची दर दिवशी सहा फुटानी वाढून ते अंतराळात अतिशय उंचावर जाऊन बसले आहेत. पान-कू देवाने आपले शरीर इतके फुगविले की, त्याचे मस्तक म्हणजे भूतलावरील पर्वत झाले, त्याचा खावोच्छ्वास हा वायु शाला, त्याचा आवाज मेघगर्जन झाली, छाची शरीररगाचे चारी दिशा बनल्या. त्याच्या रक्ताचे रूपांतर नद्यांमध्ये झाले, शरीराचा मेद म्हणजे मेदिनी झाली.

कातडी व केस, औषधी वृक्ष तयार झाले. हाताचे खडक बनले. चरवीची अमोलिक रत्ने तयार झाली. शरीराला आलेला घाम पर्जन्य झाला आणि त्याच्या शरीरावर वावरणारे कीटक हे मानवप्राणी झाले.

(चायनीज पुराणग्रंथ, लेखक वेरनर, पृष्ठ ७७)

दुसरा एक पक्ष असे मानतो की, पृथ्वी तयार झाल्यावर न्यु-कुवा-शिह या देवीने मानवप्राणी तयार केले. या देवतेचे शरीर भत्स्याकृति असून मस्तक वृषभाचे होते.

(चा. पु., पृष्ठ ८२)

वर जी पौराणिक कथा दिली आहे, त्यासंबंधी लेखक विवेचन करतो की,

'Mythology is the science of unscientific man's explanation of what we call the other world itself and its denizens, their mysterious habits and surprising actions, both there and here, usually including the creation of this world also.'

(चा. पु., पृ. ६०)

पौराणिक कथांची उत्पत्ति

पौराणिक कथा म्हणजे ज्याला आपण दुसरे विश्व मानतो, त्यासंबंधी कल्पनाशक्तीच्या जोरावर केलेले वर्णन असून ज्याला कसलाही सु-सूत्र आधार नाही व ज्यामध्ये पृथ्वीच्या उत्पत्तीची माहिती अंतर्भूत असते, अशी वर्णने होत. ग्रीस, स्कँडेनेव्हीया या देशांतील पौराणिक कथा फारच रम्य वाढतात; परंतु त्यामानाने चीन किंवा इतर देशांतील तुलनेला त्या उतरत नाहीत, असे या ग्रंथकाराचे मत आहे. त्याचे कारण तो असे देतो की, ज्या संस्कृतीची बौद्धिक पातळी प्रगल्भ झालेली नसते, तेथे कल्पनेची भरारी कमी असल्याने सुरस कथा निर्माण होऊ शकत नाहीत. बौद्धिक उत्कर्षाबरोबरच कल्पनाशक्तीची वाढ होते. यासाठी ज्या संस्कृतीमध्ये ही वाढ झालेली नाही, त्या ठिकाणी कमी दर्जाच्या कथा निर्माण होतात. याशिवाय नुसती कल्पनाशक्ति असूनही भागत नाही, ती असणाराला दांडगा आत्मविश्वास पाहिजे व त्याप्रमाणे त्याचे वर्तनही पाहिजे. कल्पनेबरोबरच स्वतःचे भावविश्वही हवेच. कथा वाचताना वाचकाच्या भावना उच्चंबळून आल्या पाहिजेत, हेलावल्या गेल्या पाहिजेत. यातनामय आणि संकटमय कथांनी मन मरारते आणि उत्स्फूर्त काव्यमय प्रसंग निर्माण होतात. संकटे आणि वीरांची शूर कृत्ये यांनी रंगविलेला कथाभाग जास्त आकर्षक होऊ शकतो. कल्पनाशक्ति जर

सतत वाढत राहिली आणि एका विशिष्ट गतीनेच चालत राहिली, तर कथा-भागात फरक पडणार नाही, सांगडळी तुटल्यासारखे भासणार नाही. यामुळेच असे म्हटले जाते की, पौराणिक कथा या आपोआप घाटतात. त्या कोण्या एका व्यक्तीच्या कथा नसून, व्यक्तीच्या वंशांच्या, संस्कृतीच्या कथा असतात.

(चा. पु., पृ. ६६)

धर्मवेत्ता कॉन्फुशस

चिनी संस्कृतीचा एक मोठा धर्मवेत्ता कॉन्फुशस ह्याला अध्यात्माविषयी वादविवाद घातलेला आवडत नसे. त्याचा काल साधारणपणे ख्रिस्तपूर्व ५५१-४७९ असा मानला जातो. त्याच्या मरणानंतर अनेक वर्षांनी म्हणजे सन पूर्व २०२ ते २२१ या हून राजवंशाच्या वेळी ही संस्कृति जास्त वाढीस लागली, असे अर्नोल्ड टायन्ब्रांचे मत आहे. ह्याने सृष्टीची उत्पत्ति व वाढ यांवर कधीही भाष्य केले नाही. संशोधनात तो विशेषसा शिरला नाही, फक्त वास्तववादी धडा-मोडींच्या अनुषंगाने काही धर्मतत्त्वे त्याने प्रतिपादन केली आणि ती लोकांकडून आचरणात आणविली. इतकेच नव्हे, तर ह्या धर्मतत्त्वांवर कोणतीही टीका करण्यास त्याने मनाई केली होती.

(चा. पु., पृ. ८८)

वरील संदर्भांमध्ये हा खालील एक गुरु-शिष्य संवाद पहा—

शिष्य—ईश्वराची सेवा कशी करावी ?

गुरु—अद्याप तुला मानवाची सेवा करता येत नाही. ती पहिल्याने शीक म्हणजे कालांतराने तुला ईश्वराची सेवा आपोआप करता येईल.

शिष्य—मृत्यु म्हणजे काय ?

गुरु—अद्याप तुला बरेच जगायचे आहे. मेल्यावर तुला आपोआप कळेल.

शिष्य—स्वर्गलोक कशाला म्हणतात आणि तो कोणत्या प्राप्त होतो ?

गुरु—तुझ्या मृत्यूनंतर या गोष्टी तुला कळतील. आज त्यांचा विचार नको.

तात्पर्य, अशा काही उत्तरांमुळे शिष्याच्या कल्पनाशक्तीची वाढ खुंटली होती. सुमारे दोन हजार वर्षे तरी त्याच्या मतांचा पगडा जनतेवर राहिल्यामुळे विचारशक्तीची वाढ होण्यास सवड मिळाली नसावी. याचा परिणाम असा झाला की, पौराणिक कथा या प्राचीन वन्य जमाती अगर अशिक्षित समाजाबरोबर जोडलेल्या आहेत, मुखारणावादी जनतेबरोबर नव्हे असवा तत्त्वज्ञानाच्या बैठकीवर तर नाहीच नाही. कॉन्फुशसने शिकविलेल्या धर्माच्या ते ताउत्तम (टाओइझम) म्हणतात. त्यामध्ये नीतिशास्त्र व सदाचरणी मार्ग दाखविलेले असून काही वेळा

जादुटोण्यामरही विश्वास दाखविला आहे. पितरपूजा मान या काळात अधिक प्रचारात आली.

सर अर्नोल्ड टायन्बी, ताओ (टाओ) या शब्दाची व्याख्या खालीलप्रमाणे देतो—

“The way the universe works The great Tao is like a boat that drifts; it can go this way, it can go that ” सारांश, विश्वाची नियमन करणारी शक्ति ती ताओ होय. (Study of History, P. 509)

ताडझम हा जरी नीतिशास्त्र शिस्विणारा धर्म असला, तरी काळांतराने त्यामध्ये पितराची, भूतमानाची, सर्प, कीटक, वृद्ध, पाषाण यांच्या पूजेचा समावेश करण्यात आला. कारण या चेतन-अचेतन वस्तूंमध्येही जीवात्मा असावा ही धार्मिक समजूत प्रचारात आली, या सर्व सचेतन-अचेतन वस्तूनाही देवत्व प्राप्त झाले, कॉन्कुशियनिझम हा राजधर्म बनलेला होता. (चा. पु., पृष्ठ ७३)

धार्मिक समजूती

यातील काही धार्मिक समजूती पहा—

(१) भूतसृष्टी ही चांगली व वाईट अशी दोन्ही प्रकारची असून ही काही दिवस शुभ तर काही दिवस अशुभ असते.

(२) जलदेवता ड्रॅगून ही चंद्र-सूर्यांना भक्षण करावयास पाहते, म्हणून ग्रहणे लागतात.

(३) इंद्रधनुष्य हे भूमीवरील दूषित वातावरण आणि सूर्य-किरणे यांच्या मिलाफाने तयार होते.

(४) दडावर ताईत बांधल्याने, धराच्या प्रवेशद्वारावर बाहुली टांगल्याने, वाघाचे पजे, घोड्याच्या आकृति गळ्यात बांधल्याने रोगराई दूर होते.

(५) जपानी माणसाप्रमाणे याची अशी समजूत होती की, सूर्य हा पूर्वी गुहेत लपून बसलेला होता, तेव्हा त्याला बाहेर आणून लोकोपयोगी करण्यासाठी युक्ति योजावी लागली. गुहेबाहेर येऊन आरशात आपले रूप पाहण्याची त्याला विनंती करण्यात आली, त्याप्रमाणे तो बाहेर आल्यावर गुहा बंद करण्यात आली.

देवतापूजन या संस्कृतीमध्ये कसे चालू झाले असावे, यासंबंधीची कल्पना अशी—मानवाची उत्पत्ति पानकू व चिनमॅंग या देवतांनी केली. त्यांनी उत्पन्न केलेला हा मानव दोन प्रकारची सृष्टी मानू लागला, एक सत्यसृष्टी व दुसरी

भासमान सृष्टी. पहिल्यामध्ये मानव हा सत्य आहे. कालक्रमण जाण्टावस्येत होते आणि शुद्धीवर असताना जीवमान व्यतीत होते. भासमान सृष्टीमध्ये मानवाची पाण्यात पडलेली पडछाया, स्वप्नावस्थेतील अंग आणि वेशुद्धावस्था याचा समावेश होतो. या दोन सृष्टी जरी वेगवेगळ्या भासत असल्या तरी त्यामध्ये आत्मा हा एकच आहे. दुसऱ्या क्षणभंगुर भासमान सृष्टीतील आत्मा हा पहिल्या सृष्टीमध्ये परत आणवा लागतो. तो जर परत आणला गेला नाही तर तो इतर जड वस्तूंमध्ये अथवा वायुसृष्टीत अदृश्य योनीमध्ये प्रवेश करून मानवाला अपाय वेष्ट्याशिवाय राहात नाही. तो प्रसंग टाळण्यासाठी त्या भासमान आत्म्याची आराधना करूनही त्याला परत आणणे लागते आणि जीवात्म्याचे व्यवहार चातू करावे लागतात. या कारणासाठी आत्म्याची पूजा सुरु झाली असली पाहिजे. मग तो आत्मा जिवंत मानवाचा असो अथवा मृत पितराचा असो. त्याचे पूजन होऊ लागले. (चा. पु., पृष्ठ ११)

मानवाचे देवतास्वरूप

भूतलावर जशी चांगल्या व दुष्ट प्रवृत्तींची माणसे आहेत त्याप्रमाणे मरणोत्तर जगामध्येही देव व दानव योनी आहेत. भूतलावरील एखाद्या उत्तम गुणांची व्यक्ति मृत्यु पावली, म्हणजे दुसऱ्या जगात ती तेथील पुण्याईच्या साठ्यावर देवपदावरच आरूढ झालेली असते आणि दुर्गुणी व्यक्ति दानव-योनीत खिंतपत पडते. भारतामध्ये प्रभुरामचंद्र अथवा श्रीकृष्ण यांनी आपल्या उत्तम, अलौकिक गुणानी सृष्टी गाजविली, तेव्हा अर्थातच त्यांच्या येथील प्रयणा-नंतर त्यांना देवपण प्राप्त होऊन मानव त्याची पूजा करू लागला. रावण अथवा कस यांची पूजा कोणी करित नाही, हेच तत्त्व पुराणकथामधील अनेक व्यक्तींना लागू झालेले आपल्याला दिसून येईल, मग तो देश भारत असो वा चीन-जपान असो. 'टी' हा एक वेळचा चीनमधील प्रख्यात राजा होऊन गेला, त्याच्या अगच्या उत्तम गुणसमुच्चयामुळे मृत्यूनंतर त्याला देवपण प्राप्त होऊन शेंगट्टी या नाराने त्याचे पूजन होऊ लागले. मृत्यूनंतर त्याच्या आत्म्याने पुन्हा भूतलाने येऊ नये आणि कोणाला अपाय करण्याचा प्रयत्न करू नये म्हणून त्याचे पूजन सुरु झाले. या धार्मिक समजुतीचा परिणाम असा झाला की, हे चांगले जीनात्मे मृत्यूनंतर ज्या दुसऱ्या जगात राहातात, ती स्वळे म्हणजे स्वर्ग अथवा पाताळ. ही पवित्रच असली पाहिजेत, या श्रद्धेमुळे त्या नावाच्या ठिकाणांची पूजा सुरु झाली. भारतामध्ये भगवान् शंकर, विष्णु इत्यादि देव वेलास वैकुण्ठामध्ये (हिमालय पर्वतात) राहातात म्हणून तो पर्वतही पूजनीय झाला आहे. तद्वत त्या देशात काही पवित्र स्थळांचीही पूजा चालू असते. प्रभुरामचंद्राचे बंधज अथवा त्यांचे काही मक्त त्यांची पूजा करू लागले, म्हणून आणि त्यांच्या

अंगच्या पवित्र आणि अत्युत्कृष्ट गुणांमुळे शेजारीपाजारी व मग सर्व जनताही त्यांचे पूजन करू लागली. यास्तव त्यांचेच रूपांतर सार्वजनिक पूजाउत्सवात झाले. पूजेबरोबर काही ठिकाणी बळी देण्याचीही प्रथा रूढ झाली. (चा. पु., पृष्ठ ९४)

देवतांमध्ये शासनाधिकार्यांची कल्पना

हू योस या ग्रहस्थाने आपल्या 'ड्रॅगून देवता आणि दैत्य' (Dragon Image & Demon) या ग्रंथात या दुसऱ्या भागमान सृष्टीची तुलना भूतलाबरोबर केलेली आहे. तो म्हणतो की, चीन देशात एकूण अठरा प्रांत आहेत आणि प्रत्येक प्रांतात शासनव्यवस्थेसाठी ८/९ वरिष्ठ अधिकारी आहेत. त्याचप्रमाणे स्वर्ग आणि यमलोकात अनेक प्रांत असून त्यावर अधिकारीवर्ग आहे. भूतलावरील बऱ्यावाईट कृत्यानुसार त्यांना त्या त्या प्रांतात पाठविले जाते. प्रांताधिकारी वर्गाची ज्याप्रमाणे येथे निवासस्थाने आहेत, तशी त्या लोकांतही आहेत. राज्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी ज्याप्रमाणे सैन्य व पोलिसदले असतात, तसे त्या लोकांतही द्वारपाल, दानव व भूतमात्रांच्या पलटणी आहेत. याचे तात्पर्य एवढेच की सत्यसृष्टीमध्ये आपण जे जे अनुभवतो तेच दुसऱ्या जगात असेल असे मानतो, इतकेच ! (चा. पु., पृष्ठ ९८)

चीनमध्ये बौद्धपंथ का सुरू झाले ?

महायानपंथीय भिक्षूंनी इ० स० ६५ मध्ये चीनमध्ये प्रवेश करून धर्म-प्रसाराचे काम चालू केले. या संस्कृतीमध्ये पितर-पूजा असल्याने आणि आत्मा अमर आहे, हे तत्त्व बौद्धधर्मात असल्याने, बौद्धधर्म-प्रसाराला येथे जलद गती मिळाली, पितर-पूजेमुळे हा पंथ अनेक शतके टिकू शकला. बुद्धधर्माची चर्चा म्हणजे (१) शाक्य, (२) अमित व (३) तथागत. याचाच क्रमाने अर्थ असा, (१) धर्मतत्त्वे प्रतिपादण्यासाठी अवतरलेला बुद्ध, (२) प्रचारात असलेले बुद्ध-धर्माचे तत्व आणि (३) तत्त्वाचे पालन करावयाला लागणारा बुद्ध. ताजो संस्कृतीमध्येही ही त्रिमूर्तीची वरूपना होतीच आणि त्यांना 'तीन शुद्ध पवित्र देव' असे म्हणत, ते देव असे : (१) सुचिंग हा अमोलिक पर्वताची निर्मिती करून तेथे स्वर्गात राहाणारा, ज्या ठिकाणी फक्त सत्य गोष्टींचाच उगम होतो आणि ज्याच्या प्रवेशद्वाराला 'सुवर्णद्वार' असे नाव आहे असा. कोणी याला लोंचिंग-हीन असेही म्हणतात. (२) शॅंग चिंग, हा दुसऱ्या स्वर्गावर अधिकार चालवितो. धार्मिक पुस्तकांची मोजदाद करणे, त्यांचे रक्षण करणे, कालाची मोजदाद ठेवणे इत्यादि कामे तो सृष्टीनिर्मितीपासून करीत आहे. (३) लावोत्सु, हा तिसऱ्या स्वर्गावर सत्ता गाजवितो आणि सर्व भूतमात्रांचे रक्षण करतो. (चा. पु., पृष्ठ १२४)

धर्मसंस्थापकाचे पूजन

ताजो धर्मसंस्थापक कॉन्फुशस हा देव नव्हे. परंतु तो भिद्धान धर्मसंस्थापक असल्याने वर्षांतून एकदा त्याच्या स्मरणार्थ त्याचे पूजन केले जाते त्याचे वय वेदाप्रमाणे मानले जातात. वार्षिक उत्सवप्रसंगी सहस्रावधी पशु त्याला बळी दिले जातात. बरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, चीनमध्ये पितरपूजा, बौद्धपूजा व कॉन्फुशस याची पूजा होते. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे शंकर व विष्णु यांची स्थाने अलग असतात त्याप्रमाणे येथे दिसून येत नाही. या सर्वांच्या मूर्ती एकमेकांच्या मदिरात असू शकतात. कुईसिंग हा साहित्यविषयक पदवीदान करणारा देव मानलेला असल्याने त्याची आकृति चितारताना एका हातात ब्रश आणि दुसऱ्या हातात ताजो धर्मग्रंथ असतो याचीही मूर्ति बरील मदिरात आढळते. (चा पु, पृष्ठ ११६)

मेरू पर्वताची कल्पना या संस्कृतीमध्ये आहे. स्वर्गाचे चार राजसत्ता अधिकारी या पर्वतावर वास्तव्य करून रहातात तो पर्वत ३२ लक्ष 'ली' उंच असून पूर्व बाजूची उतरण सुवर्णाची, पश्चिमेकडील रुप्याची, अग्नेय बाजू स्फटिकाची व ईशान्य बाजू स्वच्छ पारदर्शक द्रव्याची बनलेली आहे.

(चा. पु., पृष्ठ १४२)

सार्वजनिक उत्सवाची प्रथा

या संस्कृतीमध्ये सार्वजनिक उत्सवाची रूढि सुमारे दोन सहस्र वर्षांपूर्वी म्हणजे हॅन राजघराण्याच्या वेळेपासून चारू झाली असावी. नवीन वर्षारंभाचा दिवस हा पहिला उत्सव होय (भारतामध्ये ज्याप्रमाणे चीन महिन्यातील पाडवा, अथवा कार्तिक महिन्यातील पाडवा साजरा करतात, त्याप्रमाणे). या दिवशी घरेदारे शृंगारणे, उद्योगधंदे उद ठेवणे, देवताना हवन अर्पण करणे, आकाशकडील लावणे, नवीन कपडे दिवणे, हष्टमित्राना भेटी देणे, मधुर पक्वान्नांच्या मेजवानीचा झोडणे इत्यादि कार्यक्रम त्या दिवशी साजरे केले जातात. या संस्कृतीमध्ये अशा रीतीने आठ उत्सव साजरे केले जातात आणि त्यापैकी चार भूतमात्रांच्या पूजे साठी असतात.

(१) दुसऱ्या चंद्राच्या पंधराव्या दिवशी प्राचीन भूतमात्रांची पूजा.

(२) तिसऱ्या चंद्राच्या तिसऱ्या दिवशी मृतांच्या शब्दग्यांची पूजा व दुरुस्ती.

(३) पाचव्या चंद्राच्या पाचव्या दिवशी जलदेवता झेंगून त्याची पूजा.

१. दुसरा चंद्र म्हणजे दुसरा महिना, तिसरा महिना समजावे.

या दिवशी ड्रूगूनच्या आकाराची लहान लहान नावांची स्पर्धा होते. या दिवसासाठी खास वनावटीच्या तादुळाचे केक व मद्य प्राशन करून आनंदात दिवस घालवितात.

(४) सातव्या चंद्राच्या पंधराव्या दिवशी मध्यकालीन भूतमात्रांची पूजा.

(५) आठव्या चंद्राच्या पंधराव्या दिवशी पावसाळ्याच्या मध्यावर मृताचा दिवस साजरा केला जातो. या दिवशी नरकपुरीची दारे उघडली जातात. त्यामुळे बुभुक्षित भुताचे थवे बाहेर येऊन भक्ष्य शोधण्यासाठी इतस्ततः संचार करतात. त्यांना शांत करण्यासाठी स्त्रीवर्ग त्या दिवशी चंद्राचे पूजन करून नैवेद्याला फळे व भाकरी अर्पण करतो. या नैवेद्यावर भूतप्राणी झडप घातून त्याचा महिनाभर उपभोग घेत असतो.

(६) नवव्या चंद्राच्या नवव्या दिवशी चुंगयॅंग देवाचा उत्सव होतो. या दिवशी प्रत्येक जण डोंगरमाथा अगर मंदिराचा माथा चढून जाण्याचा प्रयत्न करतो. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे संक्रांतीच्या दिवशी पतंग उडविण्याचा खेळ खेळला जातो, त्याचप्रमाणे या दिवशीही येथे पतंग उडविले जातात.

(७) दहाव्या चंद्राच्या पाचव्या दिवशी चालू कालातील भूतमात्रांची पूजा.

(८) वर्ष संपविण्याच्या दिवशी च्यूसी हा सूर्यपक्षरातील देव स्वर्गामध्ये जाऊन त्या घरातील वार्षिक अहवाल मोठ्या देवाला सादर करतो. राहणे लोक त्या दिवशी त्या देवासाठी गोडधोड भोजन तयार करतात, तर दुष्ट प्रवृत्तीची माणसे त्या देवाच्या ओठाला मद्य अथवा अन्य चिफ्ट पदार्थ लावतात. तसे करण्याचा त्याचा हेतु असा की, ओठ चिफ्ट झाले म्हणजे स्वर्गात गेल्यावर हा देव जास्त बडबड करणार नाही आणि घरातील वाईटसाईट गोष्टी मुख्य देवाला सांगणार नाही आणि त्यामुळे त्या देवाला कळणारही नाहीत !

(चा. पु., पृष्ठ ८८)

चंद्रसूर्याचे पूजन

अंतराळामधील सूर्य-चंद्र व ग्रह याची पूजा येथे होते. या आकाशस्थ ग्रहांचा रंग बदलणे म्हणजे भूतलारील मानवानर संकटे येण्याची आगाऊ सूचनाच होय, असे हे लोक मानतात. सूर्याच्या प्रकाशात अगर देखाव्यात बदल होणे याचा अर्थ मानवजाती, पशुपक्षी आणि राज्यव्यवस्था यांच्यावर संकटपरंपरा ओढविण्याचे पूर्वदुश्चिन्हच होय अशी याची समजूत आहे. ज्या वेळी तो जास्त आरक्त होतो आणि त्याला कलाशीलता येते त्या वेळी मारी काळ हा वाईट असून तो समीप आलेला आहे याचीच सूचना देत असतो, त्या वेळी दुष्काळ पडतो

अथवा राजमृत्यूही होतो. हा अनर्थ टळण्यासाठी सूर्य चंद्राची पूजा सरकारी रीत्या जाहीरपणे केली जात असे. (चा. पु, पृष्ठ १७६)

आजचे संशोधकही हेच म्हणत आहेत की, सूर्यांमधील डाग कमीजास्त प्रमाणात प्रकट लागले म्हणजे उष्णतामानावर परिणाम होतो आणि मानव जीवितावरही त्याचा परिणाम होतो. आर्मस्ट्रॉंग, कॉलिन्स व आर्बिडन हे तीन वीर तर दि. २१-७-६९ रोजी चंद्रावर पदार्पणही करून आलेले आहेत व त्यांनी चंद्रावरून आणलेल्या खडक मातीचे संशोधन वरील गुणधर्मांचा ठोक्ताळा पाहण्यासाठी चालू आहे.

कालगतीचक्र ६० वर्षांचे

या संस्कृतीमध्ये भारतीयप्रमाणे येथे ६० वर्षांच्या कालगतीचा एक एक पेरा मानला आहे आणि प्रत्येक नवीन वर्षावर एक एक तारादेवता स्थापित केली आहे. वर्ष सुरु झाले म्हणजे त्या त्या तारादेवतेचे पूजन केले जाते.

विलक्षण आकृतीचे देव

‘These gods are represented by grotesque images white, black, yellow and red, ferocious Gods with vindictive eye-balls popping out and gentle faces as expressive as a lump of putty, some looking like men and some looking like women’

हे तारकादेव काळ्या, पिवळ्या, लाल रंगाच्या मूर्तीचे असून, काही दिसण्यात उग्र तर दुसरे शांत वृत्तीचे असतात. स्त्री व पुरुष दोन्ही स्वरूपात ते दिसून येतात. अशा एका ६० मूर्तींच्या मंदिरात, कोणा एकाचे मुख झुकरासारखे तर दुसऱ्याचे मुगुसासारखे आढळून आले आहे. कोण्या एका देवतेचे दोन्ही हात डोळ्यांच्या वाजूने मस्तकापर्यंत पसरलेले असून दोन्ही नेत्र खाली पायाकडे दृष्टी लावून आहेत. पायाजवळ काही उदीर इकडून तिकडे उडत्या मारीत असून काही निळातून हळूच तोंड बाहेर काढून पहात आहेत, असा देखावा आहे. कोणा एका मूर्तीच्या मस्तकातून नागाफणा बाहेर पडलेला आहे.

(चा. पु., पृष्ठ १७६)

देवतांचे पूजन का ?

या तारकादेवतांची पूजा सततीच्या सुप्तसमृद्धीसाठी केली जाते. ते असेही समजतात की, मानवी भरमराटू, वाजारातील तेजी-मदी, विवाह समारंभ, पर्जन्य अथवा दुष्काळ या गोष्टी तारकाच्या स्वाधीन असल्याने त्याची पूजा करून त्यांना प्रसन्न ठेवणे उचित आहे ही पूजा धरोवर तांत्रोधर्मीय पुरोहित अथवा ज्योतिषी

यांच्याकडून केली जाते. एखादा मनुष्य आजारी पडला तर तारकादेवतांच्या अवकूपेमुळे असे झाले, असे मानतात. आजारीपणाचे निवारण करण्यासाठी दहा तारा देवतांची पूजा केली जाते. त्यांच्या मूर्ति कागदांच्या बनविल्या जात. त्यामध्ये पाच देवता शुभ देवतांपैकी आणि पाच अशुभांपैकी असत. त्यांना दोन निरनिराळ्या ओळींत समोरासमोर बसवून मधोमध पक्षांजांची ताटे ठेवीत. त्यांची अशी श्रद्धा होती की, अशुभदेवता घुबुडित असल्याने पहिल्याने पोटाभर पदार्थ ग्रहण करतील आणि नंतर अग्रेय दिशेला निघून जातील. शुभदेवता त्यांचा पाठलाग करून त्यांना दूर हाकलून देतील आणि आजारीपणाचे संकट निवारण होईल. अर्भकाप्रमाणे असणाऱ्या तारादेवतांची पूजा केली तर स्त्रीला पुत्ररत्न प्राप्त होईल. शुभग्रहांची पूजा न केल्यास एक वर्षाच्या काळात आईबापांवर प्राणसंकट येईल. बलुसट्रेड या ताऱ्याचे पूजन न झाल्यास तो माणसांवर कोर्टदरबाराचे लफडे आणील; प्लीचवॉसम हा तारा आकडी, वेडेपणा यांवर प्रभुत्व गाजवितो. अशा अनेक समजुर्तांमुळे तारकादेवतांचे पूजन होते. (चा. पु., पृष्ठ १८९)

देवतांची प्रधानमंडळे

या संस्कृतीमध्ये प्रत्येक पंचमहाभूतात्मक देवतेला एक प्रधानमंडळ व्यवस्था पाहण्यासाठी दिलेली आढळून येते. त्याप्रमाणे आकाश-देवतेलाही प्रधानमंडळ असून त्याचा प्रमुख लो-सुवान या देवाची नेमणूक केलेली आढळून येते. त्याचे चार दुय्यम प्रधान, तारका देवतांपैकी आहेत. शी-चिंग-हू हा अध्यात्मिक हत्ती तर हुवी-डु हा गृहातील अग्नि होय. (चा. पु., पृष्ठ २३६)

मेघगर्जना म्हणून वादळदेवता ली-सू या देवतेची पूजा होते. यांच्या प्रधानमंडळात अनेक लहान-मोठे सरदार आहेत. (१) ली-कुंग, मेघगर्जनेचा सरदार; (२) तीन यू, विद्युल्लतेची माता; (३) फेंग-यो, वायुदेवाचा एक सरदार; (४) यू-शीह, पर्जन्याचा मालक, इत्यादि. भारतीयांनी मरुतदेवता या पर्जन्यासाठी मानलेल्या असून त्यांमध्ये प्रमुखस्थान बरुणाला आहे. भारताच्या आजच्या स्वातंत्र्ययुगात नौकादलाच्या मानचिन्हावर 'शं नो बरुणः' हेच ब्रीदवाक्य कोरलेले आहे. ली-सू हा प्रधानमंडळात मध्यभागी बसतो आणि इतर देवतांची मांडणी आजूबाजूला होते. ली-सू या देवाला तीन नेत्र असून तो काळ्या घोड्यावर स्वार होऊन निमिषार्धात लक्षावधी मैलांचा प्रवास करू शकतो. लिंग-कू हा दिग्भ्यात मित्रूप असून, कृष्णवर्णी, बटवाघुळाचे पंख परिधान करणारा, धानराचे मस्तक असलेला, गरुडासारखा लांब चोच असलेला असा आहे. एका हातात छोटांडी छिन्नी व दुसऱ्या हातात 'अध्यात्मिक ज्ञानाचा हातोडा' असून तो दोलावर सारसे आघात करित असतो. ह्या बडविण्याचा भयंकर आवाज होतो;

इतना फी, एखादे वेळी त्या आवाजाने माणसाचा मृत्यूही होतो. कोणी या देवाला भारतीय गरडाचे रूप देतात.

पॅंग पो हा देव वृद्ध असून पादरी दाढी, पिवळा अगरखा, लाल टोपी, हातात एक मोठी गोनपाटाची पिशवी घेऊन, नाकातून येणारा श्वासोच्छ्वासाचा वारा तो पाहिजे त्या दिशेकडे वळवितो, अशी त्याची ख्याती आहे. गूशीह ही देवता पिवळट रंगले असलेले चिलसत घालून मस्तकावर निळी टोपी अगर लोकराची पिवळी उच्च टोपी घालते ही देवता काळ्याभोर मेघावर उभी राहून क्षारीतून भूतलावर पाण्याचा वर्षाव करते. वेदातील पर्जन्यदेवता हीच असावी. (चा पु, पृष्ठ १९८)

कुवान यिन ही सर्व प्राणिमानावर दया करणारी देवता आहे. बौद्ध धर्मीयानीही ही देवता मानलेली आहे. इसाई धर्मपंथात जे स्थान मेरीला आहे तेच या सस्कृतीमध्ये कुवान यिन या देवतेला आहे. स्त्री पुरुष व मुले या देवतेची भक्ती करून तिची स्तुतिस्तोत्रे गातात. येथील कोणत्याही देवतेच्या मदिरात या देवीची मूर्ति लहानशा गामान्यात बसविलेली आढळून येईल. मातांची ती अतिशय लाडकी असून, सर्व काळ ती त्याचे संरक्षण करते, अशी त्या सस्कृतीतील लोकांची धर्दा आहे. कोणत्याही सकटकाली या देवतेची प्रार्थना करतात, 'हे दयाशील माते, हे संकटनाशिनी माते, या दुखातून मला मुक्त कर. या यातनानून माझी सुटका कर. या प्रात सकटापासून माझे संरक्षण कर.' समुद्रात जहाजे चालवीत असताना सकटात सापडलेल्या नावाड्याचे ती संरक्षण करते परंतु सकटात सापडूनही जर कोणी या देवतेची आठवण केली नाही, अथवा तिची प्रार्थना केली नाही, तर सकटाची भयानकता आणखीनच वाढते. पर्जन्य जोरजोरात कोसळतो आणि दुखाचा वंडेलोट होतो. अग्नीप्रलय झालेला असल्यास या देवतेच्या प्रार्थनेने अग्नीच थंड होऊन जातो व भक्ताची सुटका होते. पर्वत प्राय लाटांमुळे कोणी संकटग्रस्त झाला असल्यास कोणीही हिची प्रार्थना केली तर पाणी एकदम गुठण्याएवढे कमी होते. एखादा व्यापारी व्यापार करून सुवर्ण, चांदी, मोती अथवा अमोल रत्ने जहाजातून भरून मायदेशी येत असेल आणि त्याच वेळी दर्यावर तुफान उसळले तर या देवतेच्या स्मरणाने त्या जहाजाचे संरक्षण होणे. द्वादसुद्रात आठवण केल्यास प्रतिपक्षाची तलवार अथवा भाला चोपट होऊन जातो. एखाद्या मकाच्या मनात वाईट विचार आले आणि त्याने या देवतेचे स्मरण केले तर त्याचे मन शुद्ध होते. शोधाशि भडकला असल्यास नाव घेताच तो शांत होतो. येडा मनुष्य तिच्या नामस्मरणाने शाहणा होतो. एखाद्या गर्भवती स्त्रीने पोटी मुलगी मागितली तर ती अतिशय सुंदर होते. बुद्ध देवाच्या नाराचा ६२ लक्ष वेळा नम्र करण आणि या देवतेचे एकदाच स्मरण

करणे, या दोहोंचाही परिणाम सारखाच होतो. या देवतेचे कायमचे वसतीस्थान पू-द्व या वेटांवर असून ती त्या ठिकाणी जलपुष्पांवरून वाहात आलेली आहे (भारतात लक्ष्मीदेवी कमलपुष्पावरून किनाऱ्यावर आलेली आहे). या देवतेचे मुखकमल सुवर्णप्रमाणे चकचकीत आणि चंद्रासमान शीतल आहे. ती अतिशय सौंदर्यावान अशी मानली जाते. दोन, सहा आणि नवव्या महिन्याच्या एकूण विसाव्या दिवशी या देवतेच्या नावाने उत्सव साजरे होतात. या कुवान-यिन देवीच्या वरील अनेक गुणामुळे तिची अनेक रूपांतरे झालेली आढळून येतात. (चा. पु., पृष्ठ २५२)

ताऊ-यू

ही अशीच एक पूजनीय देवता होय. या देवतेला मुशेलमाता अथवा उत्तरध्रुवाची माता असेही म्हणतात. तोओ व बौद्धधर्मीय, दोघेही या देवीचे पूजन करतात. भारतीय संस्कृतीमधील मरीची देवी हीच असावी. राजपुरुषांची ती माता असे मानले जाते. तिला सृष्टीतील अनेक चमत्काराचे ज्ञान असल्यामुळे सूर्य-लोक्यावरून तिला चंद्रलोक्यावर जाता येत असे. सागराचे उल्लंघन ती करू शकते. तिच्या उत्तम गुणांची कीर्ति पसरल्यानंतर उत्तर दिशेचा राजा चौ-यू ह्याने तिच्या-बरोबर विवाह केला. या दांपत्याला एकूण नऊ पुत्र झाले. स्वर्गातील प्रमुख देवाने तिला बर बोलावून घेतले आणि उत्तर ध्रुवाच्या बाजूचे संरक्षण करण्याची कामगिरी तिच्यावर सोपविली. अर्थात तिच्या नऊ मुलांना तिच्याच आसपास स्थाने मिळाली, उत्तर-ध्रुव तारा आणि त्याच्याभोवती वर्तुळात फिरणारा लहान सप्तर्षीचा समूह हीच तिची प्रजावळ असावी. या देवीच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना ती कमळासनावर बसविलेली आणि ते आसन अंतराळामधून वेगवान गतीने धावणाऱ्या गाड्यावर ठेवलेले दाखवितात. तसेच ती त्रिनेत्री, अष्टादशभुजा, त्यांमध्ये धनुष्य, वाण, भाला, तरवार, निशाण, ड्रॅगूनमस्तक, पॅगोडा, पाच रथ, सूर्यचक्र, चंद्रचक्र, कमळ इत्यादि आयुधे धारण करणारी (घंघात दाखविलेल्या छायाचित्रामध्ये फक्त आठच भुजा दाखविलेल्या आहेत). नीलवस्त्र परिधान करणारी असून तिची सत्ता मानवी जीवनाच्या पुस्तकावर-दीर्घायुष्यावर-चालते. प्रत्येक महिन्याच्या तिसऱ्या आणि सत्ताविसाव्या दिवशी तिचे भक्त मांस भक्षण करीत नाहीत. (चा. पु., पृ. १४४)

सी-वॅंग-यू

या देवतेला सुवर्णकाष्ठमाता असे म्हणतात. कुन-लू या पर्वताच्या उंच माथ्यावर या देवीचे वसतीस्थान आहे. पर्वताचा परिघ सुमारे १००० 'ली' म्हणजे ३३३ मैल आहे. मंदिराच्या भिंती अमोलिक रत्नांच्या बांधलेल्या असून

अमर व चिरंजीवी लोह या ठिकाणी राहतात. ही अमर माणसे ज्या रंगाचा कपडा अंगावर वापरतात, त्यावरून त्यांचे सात वर्ग केलेले आहेत. लाल, निळा, क्रिमिजी, पिवळा, हिरवा, काळा आणि सृष्टीचा रंग याप्रमाणे ते वर्ग आहेत. दुर्मिळ आणि मौल्यवान रत्नांचा या ठिकाणी एक रत्नसागर आहे. साती वर्गातील अमर जीवांमे या ठिकाणी जमून उत्सव साजरा करतात. त्याला 'पीच उत्सव' असे म्हणतात. येथील पीचदृष्ट तीन सहस्र वर्षांनी एकदा पालवतात आणि त्यानंतर तीन हजार वर्षांनंतर ह्यांना फळे येतात. पालधी येण्याचे आणि फळे येण्याचे दिवस हे या देवतेचे जन्मदिवस समजले जातात आणि चिरंजीव आत्मे त्या निमित्ताने एकत्र येतात. (चा. पु., पृ. ११७).

ड्रॅगून

ही एक काल्पनिक जलदेवता आहे. ही देवता म्हणजे अग्निज्वाला बाहेर टाकणारा सर्पच होय.

'Dragon is a type of a man, self-controlled and with powers that verge upon the supernatural.'

या देवतेचे चित्र रेखाटताना तिला घोड्याचे मस्तक व सर्पाची दोपटी दारवितात. दोन्ही बाजूंना पंख असून तिला प्रत्येकी पाच बोटे असलेले चार पाय असतात. हरिणासमान शिंगे, उंटासारखी लाव मान, पण सर्पासारखे बारीक-भोठे फुगीर पोट, गरुडपक्ष्यप्रमाणे पायांचे पंजे पण त्यांना बाघासारखी नखे आणि बैलाच्या कानासारखे कान असतात. प्राचीन काळी अनेक पशुपक्षाची दैवते म्हणून ज्यांची पूजा केली जात होती, त्या सर्वांची प्रतीके यांच्या स्वरूपात समाविष्ट केलेली दिसून येतील. या जातीमधील सर्वांत लहान प्राणी रेशमी किड्याएवढा असेल, तर सर्वांत मोठा प्राणी स्वर्ग व पृथ्वी यांनाही व्यापून उरेल एवढ्या आकाराचा असतो. त्याच्या गळ्यात मोत्यासारखे एक रत्न लोंबत असते आणि ते सूर्याचे प्रतीक म्हणून असते.

चीनमध्ये या देवतेची उक्ता पर्जन्यावर चालते. त्याची हाडे, दांत व लाळ औषधी आहेत. पर्वतभागात निवास करून राहणारे हे प्राणी त्रासदायक असतात, तर जलाशय, तळी या ठिकाणी राहणाऱ्या मानवाना साहाय्यक असतात. हस्यातून अहस्यात प्रवेश करण्याची शक्ति त्याच्यापाशी आहे. हे प्राणी वसंत-ऋतूमध्ये अंतरिक्षात जातात, तर वर्षाऋतूत पाण्यामध्ये लपून बसतात. काही देवताना जरी पंख नसले तरी अंतरिक्षापर्यंत उडणार करण्याची शक्ति त्यांच्यामध्ये असते. स्वर्गामध्ये राहणारा हा प्राणी देवांचे दरवाजे राखतो. वायु उत्पन्न करून

भूतलावर पर्जन्यवृष्टी करतो. भूतलावर जे प्राणी राहतात ते नद्या व ओढोळ यांचे प्रवाह निश्चित करतात. भूमीमध्ये पुरून टेवलेल्या द्रव्यराशींचे रक्षण करतात. भारतीय संस्कृतीतही अशा द्रव्याची राखण भुजंग करतो असे मानले जाते.

सागराच्या तळाशी राहाणाऱ्या यातील काही देवता मोती व नीळमणी यांचे साणे सातात. सागरामध्ये अशा पाच देवता आहेत. एक मध्यमार्गी आणि चार, चारी दिशाना आहेत. याच्या शरीराची लांबी दीडकोशाची असून अंगे डोंगरप्रमाणे जाडजूड आहेत. याचा परिणाम असा होतो की, ही जलस्र देवता एका वाजूवरून दुसऱ्या वाजूला बळली म्हणजे भूतलावर उत्पात होऊन एगदा घेवळी एक पर्यंत दुसऱ्यावर जाऊन आदळतो. त्यांना प्रत्येकी पाच पाय असून पाचवा पोटाजवळ आहे. इच्छामाचे ते स्वर्गातही पोहोचू शकतात. यांच्या शरीराचे वर्णन करताना असे दाखविले जाई की, याना लार दाढी, बेसाळ शेषठी, वेढव पाय, गोलगट डोळे, लहान व जाड धान, नेहमी उघडे असलेले तोंड, लांब नीम, तीक्ष्ण दात व अंगामध्ये पिन्ब्या खवल्यांचे चकचकीत चिलपत असते. त्याचा श्वासो-श्वास इतका उष्ण असतो की, लहान-सहान मासे त्यामुळे शिजून मितळूनही जातात. त्या वेळी तो सागरतळाचे आपले निवासस्थान सोडून भूपृष्ठा-फडे प्रयाण करतो, त्या वेळी अमृतमथनाप्रमाणे सागर घुसळून निघतो. दह्यावर लोणी वात्रे त्याप्रमाणे घर्तता पादरा शुभ्र पेश जमा होऊन प्रचंड वादळ उठते. त्या वेळी तो हवेतून आफगात जातो, तेव्हा वायुदेवता किंचाळून सैरासैरा पळत सुटते. धुवाधार धारा गाली कोसळतात. घरावरील उपरे उडून जातात आणि जे जे मार्गात आडवे येईल, ते ते तुफानामध्ये वाहून किंवा उडून जाते. सागर-तळाच्या या देवता अमर आहेत. कोणत्याही माध्यमाशिवाय त्यांना एकमेकांचे आचार-विचार समजून येतात. इतर देवताप्रमाणे वर्षभरातून एगदा ते सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाला भेटून आपल्या जगाचा अहवाल त्याला सादर करतात. साधारणतः ते तिसऱ्या महिन्यात ब्रह्मदेवाला भेटतात. (चा. पु., पृष्ठे २०९-२११)

अप्सरा

जलदेवतांचा तिसरा प्रकार म्हणजे विहिरीजवळच्या अप्सरा होत. या सदैव विहिरीमध्येच राहाण्याचे कारण असे दिले जाते की, एकदा वारा अप्सरा एकत्र जमल्या आणि त्यांनी चैंग-टाजो-लिम या गृहस्थाला आपल्या जाळ्यात ओढण्याचा प्रयत्न केला. त्या सर्वानी आपापल्या रत्नजडित अंगठ्या त्या गृहस्थाला देऊन आपल्याशीच विवाह करण्याचा हट्ट धरला, चैंगने त्या सर्व अंगठ्या हातात दाबून त्याची एकच अंगठी केली आणि ती विहिरीमध्ये फेकून

दिली. नंतर तो त्यांना म्हणाला, 'जो कोणी ही अगढी या विहिरीमधून वर आणील तिच्याशीच मी प्रियाद्वय होईन.' अगढी आणण्यासाठी सर्वांनी विहिरीमध्ये उडव्या मारताच चेंगने उरून शास्त्र घाटून त्यांना आतमध्ये उद फळून टाकले. सर्वांचा यास वाचविण्या आणि 'जलदेवता म्हणून लोक तुमचे पूजन करतील,' असा त्यांना आशीर्वाद दिला (चा. पु., पृष्ठ २१७)

साओ-चुन

ही स्वयंपाकघरातील देवता मानली जाते. ताओ धर्मीयांनी ही देवता पूजनात आणता असली तरी इतर पथीय देशील या देवतेचा मानतात. असे सांगितले जाते की, आमामास्या व पौर्णिमा या दिवशी देशात सर्वत्र या देवतेची पूजा केली जाते त्या देशात ह्या देवतेच्या अशा सुमारे ६० लक्ष प्रतिमा असाव्यात. या देवतेचे मंदिर म्हणजे स्वयंपाकघरातील एक लहानसा कोनाडा होय. स्वयंपाकघरातील हे मंदिर सदैव धुराने मागलेले असते. या देवतेची मूर्ति एका 'फार्डिंग' ला (एक नाणे) विकला जाते. कोणी याला 'स्टोव्हदेव' असेही म्हणतात. गरीब अथवा श्रीमंत कोणीही असो त्याच्या घरी ही देवता असते घरातील सर्व माणसांच्या बऱ्यावाईट कृत्याची तिच्या संपूर्ण माहिती असते आणि त्यानडलचा अहवाल वर्षानून एकदा ती स्वर्गातील प्रमुख देवाना देत असते. यास्तव घरात ती चार दिवस गरहजर असते. ती स्वर्गात जाण्याच्या दिवशी आणि परत येण्याच्या दिवशी उत्तम साजरे केले जातात. जाण्याच्या दिवशी गोडाचा स्वयंपाक केला जातो. परमेश्वराजवळ तिने फक्त गोडगोडच सागावे, आपल्या दुष्टकृत्याचा पाडा घाचू नये म्हणून जाण्याच्या दिवशी तिच्या ओढ्यांना मध लावतात ही देवता ख्रिस्ताब्द दोन शतके तरी पूजनात आहे

(चा. पु., पृष्ठ १६८)

पाव कुमान आणि सुग कुइ हे नृत्यायस्यही प्रसुर देव हात या ना प्रधानमंडळात सन मर्त्री जमून नृत्यानाचा नाग करण, त्यांना हुमना लपण इत्यादि काम त्यांना करावी लागतात एगागा वनाया नृत्यानीती कागी पण्डले तर याच देवानो आरावना करावी लागते (पृष्ठ २४८) निरनिराळ्या रोगावर उपाय सुचवितासाठी एक जांभवा मळ आहे त्यामध्ये पान व, पूरी व शन-नग या देवांचा समागम आहे (चा पु, पृष्ठ २४८)

There are also Gods, Goddesses, Patrons, etc of wind, rain, snow, fire & rivers, hills, caves, trees, flowers, theatres, homes, oxen, cane, sheep, dogs, peacocks, serpents, lizards, gold, tea, salt, lamps, wells, carpenter's, masons' etc, nose throat, monkeys, fire shadows, gamblers, innkeepers, pimps & divers brothels etc etc

याप्रमाणे सुमार शंबर प्रकारच्या देवतांची यादी नूळ मघात दिली आहे. यारून एकच दिसेत की वायु, पजन्य, जमि या पंचमहाभूतांमह देवतांवर पशुसंगीती गाई, बैल, घोळा, मेंढ्या, धातुवर्गातील सोने, रपे, पिच्छ, मानवी शराराच अययन, नाक, कान, तोंड, मानया स्वभावातील चांगल्यावाईट गुणदर्शक भावना, दया, शमा, धूरता, लहानसहान धंद्याले, जुमारी, गाडीर, सुतार, गवडा, चामार, ज्योतिषी अथवा बाजारवसण्या इत्यादि सर्वांसम्रा देवतांचा स्थापना केलेली आहे. स्थावरजगम सर्व वस्तूसाठी देवता मानलेल्या आहेत

या मधुर्तीमधील पौराणिक रथा जतिशय रम्य आहेत, तशाच त्या लोकोचही आहेत त्यातील दोनतान कथा यानगीदाराल येथे देण्याचे याजिल आहे याचकांना त्यामुळे उत्कृति कळून येईल आणि मनाची थोडी पार करमणूकही होईल नवान मधुर्तीचा दड्या जरी उत्तरेकडून राली सरला आणि त्यागाला अनेक वन्य जमाती नामगप झाल्या, तरी त्यामून त्या काही वाचल्या, त्यानी आपले अस्तित्व जाजगी मातूत ठेवले आहे आढळते पुची या महरापायून माई मेलार जग नावाची रानगी जमात एका पयतावर राहते त्याच गिरध्याग एका रिश्टि प्रकारे रनविलेल आहे यायूच्या कामग्याचा सामाग्य तया कळून मालात मातूत तो वेणाच्या गाडीवर अडकविलात आणि दोन्ही गायाच्या आघाराने तो राहतो हा मागाडा लाल कपड्याने झाकला जातो त्यामध्ये वानाचे शॉ अगते, जशी समजून असल्याने तो झाकलेला असता याच्या उत्पत्ताची कथा अशा साहित्याी जात री, पश्चिम दिशकून एका चिना राज्यावर आक्रमण झाले त्यावेळी राजा म्हणाला, 'जा कोणी यायूच्या राजाचे शीर ताडून आणाल त्याला राजकन्या दिली जाईल' राजाचा

ही दधडी एका हुशार कुऱ्याच्या कानी पडताच त्याने तो पण जिंकण्याचा निश्चय केला. लपतछपत तो शत्रुराजाच्या तंबूत शिरला आणि त्या राजाचे-शत्रूचे मस्तक आपल्या पजानी तोडले. ते तोंडात धरून तो राजाच्या द्वारी आला. यामुळे शत्रुसैन्य पराभव पावून सैरावैरा पळून गेले.

राजप्रतिशा एका यःकश्चित कुऱ्याने पूर्ण केलेली पाहताच राजा खिन्न झाला आणि राजकन्येचा विवाह श्वानाबरोबर कसा करावा या पेचात पडला. कुऱ्याने राजाची मनस्थिती ओळखून तो म्हणाला, '२८० दिवसात (गर्भधारणेचा हा काल आहे.) मानवाचे मस्तक धारण करून मी पुन्हा तुला भेटेन, त्या वेळी हा विवाह करून घ्यावा.' राजाने या गोष्टीला मान्यता दिली. त्यानंतर एका मोठ्या घटेखाली तो कुत्रा तप करणारा बसला. '२८० दिवस पूर्ण होईतो मला कोणीही पास देऊ नये', अशी त्याने सर्वांना विनंती केली. सर्व काही सुरळीत चालले असता शेवटच्या दिवशी राजाचे कुतूहल त्याला स्वस्थ बसू देईना. म्हणून घंटा जराशी फलबंदून त्याने आत टोकावले. त्या वेळी त्या कुऱ्याचे सर्व शरीर मानवाचे झाले होते, पण फक्त तोंड श्वानाचे राहिलेले होते. अर्धरूपाने राजाने जर मुदतीमाधी घंटा उचलली नसती, तर ते श्वान पूर्ण मानवरूपी झाले असते. तपश्चर्येचा भंग झाल्यामुळे पुन्हा घंटा खाली ठेवून उपयोग होण्याजोगा नव्हता, चुकी राजाचीच होती. यास्तव राजाने श्वानाच्या त्याच स्वरूपात त्याचा आणि राजकन्येचा विवाह लावून देऊन आपली प्रतिशा पूर्ण केली. पण विवाहाच्या वेळी पाहुण्यांना जाण्याचे श्वानमुख दिसू नये म्हणून राजाने त्यावर पडदा टाकला. आजही या देवतेच्या उत्सवसमयी देवीच्या मुखावर पडदा टाकलेला असतो (पृ. ४१०). भारतीय काली देवीचा इतिहास पाहतांना याच प्रकारे मुदत देऊन देवता अर्धस्वरूपात उत्पन्न झालेल्या आहेत, हे वाचकांनी वाचलेच असेल.

मर्कट-देवता

चीनच्या पूर्व दिशेला हुवा-कोओ-शान नावाचा एक पर्वत आहे. त्याच्या एका उतारावर ३६ फूट उंच आणि २४ फूट परिघाचा खडकाचा एक मुळका आहे. त्या मुळकाच्या माथ्यावर एक अंडे तयार झाले, वायूने त्याचे पालनपोषण केले आणि शेवटी त्यामधून एक पापाणाची माकडाची मूर्ति बाहेर आली. ती जरी पापाणाची होती, तरी जन्मतःच तिने चारी दिशाना प्रणाम केला. कालांतराने त्या मूर्तीत जीव आला आणि त्याने पर्वतमाथ्यावरून उड्या मारणे, वृक्षांची पाने-फळे खाणे इत्यादि मर्कटलीला करावयास प्रारंभ केला. त्यामुळे त्या पर्वताचे ते माकड म्हणजे एक भूषणच होऊन बसले. या कृत्यामुळे

काही लोकानी 'माकडाचा राजा' अशी त्याला पदवी दिली. सर्वत्र त्याचा स्तकार व्हावा आणि त्याला अजिंक्यपद मिळावे म्हणून त्याने अठरा वर्षे पृथ्वी-पर्यटन केल्यावर, स्वर्गातील अमरलोकाचा राजा पू-टी ह्याला भेटला असता हवेतून वसे उडत जाण्याचे आणि ७२ प्रकारांत आपले रूप वसे बदलावयाचे याची गुरुकिहरी त्याने त्याला दिली. जगभर प्रवास करीत असताना साहाजिकच त्या माकडाच्या आकारात व रूपात परक पडला आणि ते मानवस्वरूपी झाले. पू-टी जवळून मिथा प्राप्त झाल्यावर ते माकड एका उडीमध्ये १०८०० ली म्हणजे ३६ सहस्र मैल भूभाग ओलाहू शकत असे. याउपरी इतर अनेक कथा सुमारे ४० पानात नूळघयात वर्णिलेल्या आहेत. शेवटी बुद्धाने या माकडाला देवपण दिले (चा पु पृ. ३२५-३२७) भारतीय संस्कृतीतील हनुमानाचे वरील कथेतील माकडाशी बरेचसे साम्य दिसून येईल.

कोन्हा एक पृथ्वीय प्राणी, म्हणून या संस्कृतीत महत्त्व पावलेला आहे. तो दीर्घ आयुष्य भोगणारा (बेळप्रसंगी एक सहस्र वर्षेपर्यंतही), धूर्त, साध-चित्त, सशस्त्री, दूरदृष्टी असणारा आणि शेपटी आपटली तर अग्नि उत्पन्न होईल अशा गुणानी शरीरानी युक्त असतो. कधी दृढ स्त्री तर कधी सुंदर रूपयोजना, मादक दृष्टी याची रूपे धारण करून मानवाची चेष्टा करून त्यांना त्रास देण्यात तो प्रख्यात आहे त्याच्या अनेक कथा वर्णिल्या आहेत. त्यापैकी एक अशी, एक घरधनी गवताच्या गजीतून रोज थोडे थोडे गवत उपयोगासाठी काढून घेत असल्यामुळे त्यामध्ये एक पोक्ळी निर्माण झालेली होती. कोन्होवानी आपले बस्तान त्या ठिकाणी रसविले. एके दिवशी त्या कोळ्याने बुद्धाचे स्वरूप धारण करून त्या घरधन्याला आपल्या शेपटीत पाहुणचाराला घोलविले. याप्रमाणे मालक त्या ठिकाणी गेल्यावर गजीमध्ये अतिशय रम्य आणि उत्तम सजावटीची शेपटी त्याला दिसली आणि तो आश्चर्य करीत राहिला. परालाचे पदार्थ, चहा, मद्य याचा यथेच्च समाचार घेतल्यावर जेव्हा तो बाहेर आला, तेव्हा त्याने पाहिलेल्या नि अनुभवलेल्या देवताच्या कसल्याही खुणा तेथे नव्हत्या. ही सर्व कोन्हाची किमया होती, असे त्याला नंतर समजले.

(Strange Stories from Chinese Studies by H. A. Hills, P. 370)

जपान

सांप्रतच्या जापुनिक जगात हा देश फार पुढारलेला मानला जातो तेव्हा येथील देवतांचे प्राचीन स्वरूप विस्ताराने पाहणे सयुक्तिकच ठरेल, असे वाटल्यावरून

ते देत आहे 'जपानमधील पुराणकथा' (Myths and Legends of Japan) या नावाचा एक ग्रंथ जी एफ एच डेव्हीस या संशोधनज्ञानी प्रसिद्ध केलेला आहे त्याच्या आधारेने यातील निररण वळही आहे असे समजावे हा देश चीनच्या पूर्वेला असल्याने ते या देशाला 'Jih Pen' म्हणजे ज्या देशातून सूर्य सर येतो ता देश असे म्हणतात याच शब्दाचा अपभ्रंश 'जपान' असा झालेला आहे मार्कोपोलो या देशाला 'झिगापू' असे म्हणता तर दुसरे कोणी त्याला 'यामागो' असे म्हणत आणखी हे एक लाबलचक नाव पहा।

The Luxuriant Rice Plains of Land of Fresh Rice Cars of a Thousand Autumns of a Long Five Hundred Autumns वर्षानुवर्षे सतत भात पिकविणारा प्रदेश असा त्याचा भावार्थ होय

सातव्या शतकापर्यंत त्याचे धर्मग्रंथ तयार झालेले नव्हते पण सन ७१२ साली 'कजिकी' नावाचा आणि सन ७२० साली 'निहोंगी' या नावाचा असे दोन ग्रंथ तयार झाले या ग्रंथावरून त्यापूर्वाची पौराणिक माहिती, चमत्कार, दंतकथा, देवतांचा इतिहास याचा माहिती मिळते भारतामध्ये ज्या प्रमाणे दशावताराची कल्पना आहे, त्याप्रमाणे ती या संस्कृतीमध्येही असली त्याची आराधना अशी पुजुदुरु शिकोटो ही अष्टन, सातरी पिढी इझागी आणि इझनामी ही जाडी होय या दोघांचे भाडण म्हणजे पुरुष आणि प्रकृति यांच्या मधील सवाद होय असे मानले जाते त्यापैकी इझनामी ही आदिशक्तीची स्त्री रूप अवतार होय चिनीसंस्कृतांमध्ये ज्याप्रमाणे रेंग व चीन या आद्य जोगीने भूतृणी निर्माण केली, त्याप्रमाणे या संस्कृतीमध्ये यो इन (Yo In) यांनी सव सृष्टी निर्माण केली त्यांनी प्रथम एक अजे तयार केले आणि त्याचा बरील हलका भाग बेगळा करताच स्वर्गलोका तयार झाला बाली राहिलेला स्वूलभास भूतल तयार झाला भूतल तयार झाल्यावर इझागी व इझनामी यांना तयार करण्यात आले भारतीय संस्कृतीमधील यम व यमी यांच्याप्रमाणे प्रथमतः ही दोघे भाऊ बहीण होती पण कालांतराने वेव्हा त्यांना कामनासना उत्पन्न झाली, तेव्हा त्यांनी निराह्वय व्हावयाचे ठरविले त्यासाठी त्यांना एक मजेदारी प्रयोग केला भूतलावर एक ग्यार उभा करून दोघांनी त्याभोवती उलटसुलट दिशेने प्रदक्षिणा घालण्यास सुरुवात केली त्या दोघांची भेट जेव्हा अशा रीतीने फिरता फिरता झाली, तेव्हा इझनामी म्हणाली, 'मी मला हव्या अगण्याया प्रिय तरुणाला प्रथमच भेटत आहे' पण या शब्दांनी

१ टीप Myths and Legends of Japan by F. H. Davis या मधली वृत्ताचे पुढील प्रमाण समजावेत

इक्ष्वागी उत्कृष्टित झाला नाही. कारण तेथील चालिरीतीप्रमाणे प्रथम भेटीत पहिल्याने प्रश्न करणे हा मान पुरुषाचा असतो, स्त्रीचा नव्हे. तेव्हा दोघानी पुन्हा खावाभोवती प्रदक्षिणा घालण्यास सुरुवात केली. त्याची भेट झाल्यानंतर इक्ष्वागीने इक्ष्वामीला प्रश्न विचारले आणि मगच दोघाचा प्रवाह झाला.

(ज. पु., पृष्ठ २१)

नंतर इक्ष्वामी देवीने समुद्र, नद्या, झाटे छोटुपे, पर्वत वाना जन्म देऊन आपल्या पतीच्या संमतीने या सर्वांवर शास्ता म्हणून जमा तेरसू या सूर्यदेवतेची स्थापना केली. एक मोठी शिटी लावून जमा तेरसूला पर जात्रागात पाठवून दिले जमा तेरसू तेथे सर्वत्र फिरून सर्वांवर देवग्रेग ठेवू लागला. पुढे इक्ष्वामीला एक कन्या झाली. तिचे नाव मुनी दुमी (चंद्रदेवता) असे ठेवण्यात आले. तिला चर पाठवून देण्यात आले. पण तिचे जमा तेरसूवरुन काही पटेना. एकमेकाची माझणे चालू झाली आणि एकमेकांचे मुगागळोवनदेसील न करण्याचे त्यानी ठरविले. यामुळेच ते दोघेजण वेगवेगळ्या वेळी उगवतात व मावळतात. इक्ष्वामीने पुढे पुन्हा कागु मुची या अग्निदेवतेला जन्म दिला. ती देवलोकात गेल्यानंतर तिचा प्रवास झाला, पण कालांतराने तिचा पती इक्ष्वागीकडे गेला. हे तिला आयडले नाही. पतीला शिष्या करण्यासाठी तिने आठ दुष्ट चेटस्या निर्माण केल्या आणि त्या पतीच्या पाठलागावर पाठविल्या पण या वेळेपासतो मृथी व देवतानिर्मितीचे त्याचे कार्य सुरुवात जाले असल्याने तो अहंगी या घेतात कायमचाच राहण्यास गेला.

(ज. पु., पृष्ठ २४)

भारतीय संस्कृतीची देवतेन जपानमध्ये फार प्राचीन काळापासून चालू आहे. तेथील सनातन धर्माचे नाव 'ब्राह्मनोक्त्या' होय. या प्रदेशाची नारा ही राजधानी होती आणि भारतातील वाराणसी सेनासारखी ती प्रसिद्ध होती. तेथील राज्यरत सूर्यप्रीय होते तेथील प्राचीन संस्कृतिर चिन्हे आजही दृग्गोचर होत आहेत टोकिओ शहरापासून १५ मैलावर इद्रदेवाचे मंदिर आजही उभे असून द्वारपाल म्हणून दोन हनुमानाच्या मूर्ति आहेत. टोकिओ शहरातील सरस्वती-मंदिर प्रेमिनांचे आग्रहते स्थान असून तिला बेन्तेनसामा या नावाने छोडिले जाते क्योटो, नारा, कोयापर्वत, तोक्यो, मियाजिमा इत्यादि शहरातून विष्णु अवताराच्या मत्स्य, कूर्म, वराह देवतांच्या मूर्ति आहेत. एम्मानाम्मा म्हणजे यमराज याचीही तेथे पूजा होते. त्याची प्रतिमा चितारताना मस्तकावर चिनी पद्धतीचा निरीत, रुषमराहन, ताम्रवर्ण आणि नेत्रामध्ये अग्निज्वाळेप्रमाणे तेज चमकत असलेले दारपितात. काही वेळा जपानी माता ल्हानग्याना दटावताना म्हणतात, 'वारवार सोटे धोललात तर यमराज येऊन झोपेत तुमची जीम कापून टाकील'

बरं का !' यासाठी या देवतेची कृपा संपादन करण्यासाठी १६ जानेवारी व १६ जुलै रोजी शाळाना मुद्दाम सुट्टी देतात आणि मुले तेथे जाऊन देवापुढे सामुदायिक प्रार्थना करतात.

क्योटो येथील संजुसंजेटो मंदिरात ३३,३३३ मूर्ति आहेत. मूळमूर्ति सुमारे एक सहास्र असून त्या प्रत्येकी पाच फूट उंचीच्या आणि त्याच्या अंगावर चितारलेल्या लहान लहान सहस्रावधी मूर्तीनी युक्त अशा आहेत. या सर्वोची संख्या बरीलप्रमाणे भरते. मंदिराच्या प्रवेशद्वारावर ब्रह्मा, इंद्र, शिव, विरोचन, वैधवण या देवता आहेत. इ. स. ११३२ च्या सुमारास तोबा नावाच्या राजाने हे मंदिर बांधले आणि सन १६६२ साली त्याचा जीर्णोद्धार होऊन त्याला संप्रतचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. (जेम्स धार्मिक कोश, १/१४७)

जपानी मंदिरे

सन १८६८ पर्यंत क्योटा हे राजधानीचे शहर होते, नंतर टोकिओ झाले. या शहरात बौद्ध व शिंटो धर्मांसाठी मंदिरे जागोजाग विखुरलेली दिसतात. १५९८ बौद्ध मंदिरे असून २७३ शिंटो धर्मांसाठी आहेत. याच शहरात तोगी नावाचा पॅगोडा पाच मजली असून त्याची उंची १८७ फूट आहे.

जपानमधील दुसरे एक शहर नारा, या गावी सर्व जगातील भव्य बौद्ध मंदिर असून, तोडाजी या नावाने ते प्रसिद्ध आहे. या मंदिरामध्ये ५३ फूट उंचीची ब्राँश धातूची बुद्धाची भव्य मूर्ति आहे. मंदिराची बांधणी जाठच्या घातकांतील असून शिल्पकलेसाठी हे फार प्रख्यात आहे. या ठिकाणचे वैशिष्ट्य असे की, एका खांब्याला भव्य भोक असून, त्यातून आरपार जाणारा पार पुण्यगान समजला जातो. अनेक प्रवासी हा प्रयोग करून पाहतात, नास्तिक माणसाचे हृदयातही भाविकता उत्पन्न व्हावी, माथा देवाचे चरण आपोआप नमस्तेत इतके तेथील वातावरण धारगंभीर, शांत असते. मंदिरे अगदी स्वच्छ राखण्यात येत असल्यामुळे, परित्रपणा आपोआपच उठून दिसतो. येथील कपटयेचे अनुसरण इतरत्र व्हावे अशी नमुनेदार व्यवस्था चटकून लक्ष वेधून घेते.

येथील कामुगा नाराचे एक मंदिर दिव्याचे रोण्यासाठी प्रसिद्ध आहे. अनेक भाविक भक्त या मंदिरात रागत्या दीपाची भेट म्हणून देतात. त्यामुळे संप्रत येथे सुमारे तीन सहस्र दीप जळत असतात. मंदिरात जाण्याचा मार्ग डिजर-पार्क म्हणजे हरिणाचे कळप असून जातो. सहस्रावधी हरणे त्या मार्गाने इतल्या फिरेत असून, मंदिराला भेट देणारे भक्त त्यांना खाऊ-पिऊ घालतात.

भारतामध्ये काही ठिकाणी माकडाना चणे खावयास देण्याची रुढि आहे, अगर नदीमध्ये मास्याना खावयास टाकतात, त्याचप्रमाणे येथील रुढि भासते. बिकानेर येथील श्रीकरणीदेवीचे भक्त तेथे उदिराना खाणे घालतात.

कुशिमी नावाचे मंदिर येथे असून, त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे देवाला लाकडी कमानीची भेट समर्पण करतात. सुमारे वीस हजार तरी कमानी त्या मंदिरात आहेत असे सांगतात. जपानमध्ये दोन भव्य हिंदु मंदिरेही आहेत व प्रत्येकात सुमारे हजार हिंदुदेवता एरंड ठेवलेल्या आढळतात. . . .

(श्रीकांत टिळक, प्रवासवर्णन—केसरी १९-११-६७)

अग्निहोत्र

या देशात तुरळक कोठे अग्निहोत्र आजही चालत आहे. दिनांक १-३-१९६९ रोजी शिवपुरी-अकलकोट (भारत) येथे सोमयाग भव्य प्रमाणात सात दिवस चालू झाला. अनेक देशातील प्रतिनिधी या अपूर्व यज्ञास उपस्थित होते. त्यापैकी एच्. मोरी हे जपानी प्रतिनिधी होते. जपानमध्ये अखंडपणे अकराशे वर्षे चाललेल्या अग्निहोत्राचा चित्रपट त्यांनी यज्ञसमितीला भेट म्हणून अर्पण केला. जपानी संस्कृतीमध्ये अग्निपूजा होती, याचाच हा पुरावा म्हणून देता येईल.

(केसरी-पुणे, दि. ३-३-६९)

देवांचा पर्वत

टोकिओपासून १२० मैल अंतरावर मात्सुशिरो नावाचे गाव असून तेथे भारतातील भगवान शंकराच्या वैलासपर्वताप्रमाणे, देवाचा एक पर्वत आहे. त्याला 'मिनकामी यामा' असे म्हणतात. पर्वतशिखरावर देवतांची वस्ती आहे, असे मानले जाते. साप्रत या पर्वताच्या पोटात सहा मैल लांबीचे भुयार खोदलेले असून हवामानशाल्व उच्चमपणे त्या ठिकाणी प्रयोगशाळा चालवीत आहेत.

जपानी कलाकौशल्य

रा. डेन्हीस याच्या ग्रंथात जी देवताविषयक छायाचित्रे दिलेली आहेत ती मूळ मूर्तीची नसून चित्रकाराने चितारलेली दिलेली आहेत. जपानी चित्रकला आजही प्रसिद्ध आहे आणि अगदी लहान-सहान वस्तूंवरही ती आढळेल. या कलेविषयी जाणकाराचे मत असे—

“ Great in small things, but small in great things ”

म्हणजे अगदी लहान-सहान वस्तूही ते अतिशय कौशल्यपूर्ण रीतीने आणि वारीक-सारीक अगो दाखवून चितारतील, पण मोठ्या चित्रांत तसे लक्ष देणार

नाहीत जसे फुले, पळ, पक्षी व लहान प्राणी चितारण्यात ते तरंगेज जास्त, बेसाची वळणे अथवा उग्रा ते बहुतेक चितारतील, चंद्रदेवतेसमोर एकादी चेरागॅजम् वृक्षाची लहानशी फांदी सत्य भासाची इतकी उत्कृष्ट काढतील, पण एखादे म ठे शि प तयार करायलाचे असेल जगर सुद्धाचा देखावा चितारावयाचा असल तर तितकं वास्तवीक द्वागमिणार नाहीत वाजारात मित्रल्या जाणाऱ्या जगदी स्वस्त मिमतीच्या त्याच्या टॉवेलवर नशा असल्याशिवाय राहणार नाही

कोणी असे मानतात की, जपानी चित्रशैलीचा उगम बौद्ध संस्कृतीमधून झालेला असून त्यावर चिनी संस्कृतीची छाप पडलेली आहे या कारणास्तव बौद्ध मंदिरातील कला सौगल्यपूर्ण असते, तर शिगे मंदिरातील साधीसुधी असत या क्लेशपत्री एक भावपूर्ण तथा प्रचलित आहे ता अर्णी—हिंदारी जिगरो या नावाचा एक शिल्पकार होता एकदा त्याची एक कलाकृति पूर्ण झाल्यावर ती एका मंदिरात ठेवण्यात आली कालांतराने त्या कलाकृतीत आपोआप जीवशक्ति प्राप्त झाली इन्हे शेतकऱ्याची तयार झालेली नेते एक काळा घोगा रानीचा येऊन त्याचा नाश करून जाई एकदा लोमानी त्याचा पाटलाग करताच ता एका मंदिरात गिरला आणि गुप्त झाला त्या मंदिरातच त्या शिल्पकाराची घोव्याची कलाकृति टागून ठेवण्यात आली होती ताच तो घोगा असला असे त्या शिल्पकाराला वाटून शिल्पकृतीजवळ एक लाकडी खार उभा करून त्याने घोव्याला दोरीन ठाणवद करून टाकले त्यानंतर घोड्याला बाहेर जाताना आल्यामुळे शेतकऱ्याचा नास वाचला दुसरा एक चित्रकार बोशीवू यासबधी अशीच एक कथा प्रचलित आहे लहानपणी त्याला शिगा देण्यासाठी म्हणून त्याच्या आईने त्याला एका बुद्धमंदिरात दोरीने बांधून ठेवले त्या मुलाने आपल्या डोळ्यातील जडू गाळून त्याची आई तयार केली आणि पायाच्या योगाचा ग्रंथासारखा उपयोग करून आज्ञाज्ञा अनेक उदीर चितारले थोड्या वेळान त्या उदरामध्ये जीव उपजत होऊन त्यानी त्या मुलाचे दोर कुतडून टाकून त्याची मुक्ता केली या सर्गीचे तापय असे की, इतकी सजीवता, इतकी वास्तवता जपानी चित्रकलेत असते

(ज पु, पृष्ठ ११६)

धार्मिक समजुती

या संस्कृतीमध्ये काही धार्मिक संकेत पाळण्यात येत होते ते असे—

(१) माणसाच्या वयाची २५, ४२, ६१ ही वर्षे जन्म असतात, तर स्त्रीवर्गाची १०, ३३, ३७ ही वर्षे जन्म असतात या जन्म वेळी धार्मिक कृत्ये केली तरच वॉईट परिणाम टळतात १६, २५, ३४, ४३, ५२, ६१ ही वर्षे प्रवासात घातक असल्याने त्या वेळी माणसाने प्रवास करू नये

(२) नवीन कपडा तयार करावयाचा झाल्यास प्रथम न्निया काही एका मंत्राचे पठण करतात आणि तीन चिमटी मीठ खांद्यावर टाकून मगच कपडा गिवावयास सुरवात करतात.

(३) काही दिवस पन्थासाठी, तर काही दिवस माकडांसाठी शुभ दिवस म्हणून रागून ठेवलेले असतात. माकडाचा जो दिवस असेल त्या दिवशी नवीन सुई धोवणास घेऊ नये, पण पन्थाच्या दिवशी अवश्य घ्यावी. हा संकेत न पाळता जर प्रथमच सुई माकडाच्या दिवशी घेतली तर कपडा जळून जाण्याची भीती असते, पण इतर दिवशी घेतल्यास कपडा जास्त टिकतो आणि उत्तम प्रकारे तयार होतो.

(४) लहान मुलांचे दात पडले असता ते पवित्र जागी जमिनीवर टाकले, तर पुन्हा येणारे दात उंदरासारंगे तीक्ष्ण येतात.

(५) लहान मुलाच्या कपाळावर ' कुत्रा ' शब्द कुंक्याने लिहिला तर कोण्याच्या जादुगिरीच्या प्रयोगाचा त्या मुलावर काही प्रभाव पडत नाही.

(६) लहान मुलाच्या हाताचा नाईने कागदावर टसा घेऊन त्याचा तावीज करून गळ्यात घातल्यास त्याला दृष्ट लागत नाही. तसेच घरगुती भंडिराचे चित्र, तादूळ, घर्भसूत्रे, बुद्धाची पयले अंगाचा तावीज करून घातला असता दृष्ट लागत नाही.

(७) टेगाशिवा वृथाची पाने सनुद्रावर सफरीसाठी जाणाऱ्या नावाड्याच्या घरावर बाघतात. तसे केव्हाचे त्या नावाड्याचा प्रवास निर्विघ्न पार पडतो, अशी त्याची धर्दा आहे.

(८) जपानी न्निया स्वयंपाकघरात वावूची कुंकणी वापरतात. काही वेळा जास्त वापराने अथवा उष्णतेने ती फुटते. अशा वेळी त्या फुटक्या कुंकणीत तांद्याचे नाणे घाटून काही मंत्राचा जप करून ती खाली रस्त्यावर फेकली जाते. यालाच **विगोगामी** देवतेची हकालपट्टी होते, अशी त्याची समजूत आहे. हा देव दरिद्रीनारायण असल्याने त्याच्या जाण्याने घरातील दारिद्र्य दूर होते असे ते मानतात.

(ज. पु., पृष्ठ ३४९)

भारतीय संस्कृतीमध्येही गांगार्या जाण्याचे शुभ दिवस, नवीन वस्त्र परिधान करण्याचे शुभ दिवस, लहान मुलाचे पडलेले दात तुळशीतुंडावनात टाकणे, गळ्यात अथवा दंडात तावीज बांधणे इत्यादि इत्यादि संकेत पाळतात.

मृतांसाठी महोत्सव

या संस्कृतीमधील पुरुष आत्मघात (हाराकिरी) करण्याविषयी सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. आत्मघात करताना त्याच्या काही इच्छा अवृत्त राहातात, तेव्हा त्याची पूर्तता करून घेण्यासाठी त्याचे जीवात्मे जुलै महिन्याच्या १३ ते १५ तारखेपर्यंत परत येतात, अशी त्याची समजूत आहे. या वेळी वृक्षराजींना सर्वत्र सुगंधी मोहोर आलेला असल्यामुळे त्याचा सुवास सर्वत्र दरबळत असतो. जोरदार वायु हा सुगंध सर्वत्र पसरवीत असतो. फुलपांगरे या फुलावरून त्या फुलाने वागडत असतात. आयुष्यातील काही क्षण ज्या चांगल्या ठिकाणी व्यतीत झाले त्या बरील-प्रमाणे असणाऱ्या जागा पाहण्यासाठी, त्या क्षणाचा उपभोग घेण्यासाठी ते जीवात्मे चौराख्या पावलांनी येतात आणि वातावरणात रमून जातात. या वेळी काही पार्सन वृक्षाने दिवे लावण्यात येतात. स्मशानात कंदील लावून ठेवण्यात येतात आणि गोड जेवणाचा कार्यक्रम करून त्याचा काही भाग त्या जीवात्म्या-साठी स्मशानात ठेवतात.

(ज. पु., पृ. १६१)

सेन-जेन

ही कुजी पर्वतावरील देवता होय. जपानी संस्कृतीमधील तिचे नाव का नो-इन-साकु-या-हिमे असे असून त्याचा भावार्थ असा की, जो झाडाच्या फुलाच्या फुलल्याप्रमाणे सदैव स्फूर्ति देणारी ती देवता. या देशातील विख्यात कुजी पर्वत-माथ्यावर देवीचे हे क्षेत्र असून ते अतिशय परित्र मानले जाते. भक्तांची अशी श्रद्धा आहे की, ही देवता अतस्त्रिधामधून सदैव घिरण्या घालत असून जो कोणी मनात तिच्याविषयी प्रीति धरून वर येईल, त्याला ती खाली लोढून देते. या देवीच्या मंदिराच्या परिसरात ओ-अना मोची नावाची दुसरी एक ल्हान देवता असून तिचा शरीराचा कायारूप घडणारे अमृतच मानले जाते. एक जपानी कवि तिचा म्हणतो, ' आम्ही तुझ्याभोवती असलो म्हणजे मरणदेखील विसरून जातो. '

एके वेळी या देवीची कीर्ति चीनच्या राजाने ऐकली. त्याने असे ऐकले की, पर्वत आणि ते मंदिर एका रात्रीत भूमीतून वर आले आहे. (भारतामध्ये एका रात्रीत अनेक मंदिरे वाचली गेलेली या भ्रष्टाचर वाचकानी वाचले असेलच). राजाने या स्थानाला भेट देण्याचे ठरवून आपल्याबरोबर आपली सुस्वरूप पत्नी आणि इतर माणसे घेऊन जलद गतीने जाण्यास निघाला. सोम्याच्या वादळातही राजाने आपली जहाजे चालविती आणि मिनाच्यावर उतरल्याबरोबर मिरवणुकीने सर्वत्र निघाले. स्वतः राजाची खारी आपाडीपरच होती. मंदिर दृष्टीगोचर आल्याबरोबर आणि पुढील अंतर थोडेच आहे असे समजून अमृत पिण्यासाठी

अर्घार झालेला तो राजा धावतच सुटल्या आणि एकदाचा मंदिराप्रत पोहोचला. इतर माणसे त्याच्या मागोमाग धावत वर येऊन पाहतात तो राजा स्वस निजलेला होता. लोकाना वाटले तो अमृत प्यायल्यावर स्वस्थ चित्ताने पडला असारा. पण हाय रे दैवा ! ती होती त्याची अखेरचीच चिरस्थायी निद्रा ! अर्धात अतिशय श्रमामुळे त्याला ही स्थिती प्राप्त झालेली होती. (ज. पु., पृष्ठ १३३)

देवता प्रकट झाली

या देवीसंबंधाने आणखी एक दंतकथा प्रचलित आहे, ती अशी. एकदा येसोजी नावाच्या माणसाची जाई मरणाच्या द्वाती पडली असता कामो-यामाविको या मात्रिकानी त्याला सांगितले की, घरील मंदिराच्या नैर्ऋत्य दिशेला एक निर्झर असून बाजूला मानवाना दीर्घायुष्य देणाऱ्या देवतेचे मंदिर आहे. त्या निर्झराचे पाणी तुझ्या आईला आणून पाजल्यावर ती घरी होईल. येसोजी धावतच त्या स्थळानडे निघाला. पर्यंतमार्गावरील एका तिठ्यावर आला असता पुढील मार्गा-विषयी संभ्रमला पडला. असा वेळी त्या टिकाणी एक सुंदरी प्राप्त झाली व तिने त्याला इच्छित मार्गदर्शन केले. ह्या स्थळी पोहोचल्यावर अमृततुल्य जल त्याला प्यावयास देऊन मातेसाठी थोडेसे देऊन ती त्याला म्हणाली, ' पुन्हा एनदा चार दिवसांनी जुला यावे लागेल ! ' येसोजीला तिने पुन्हा तिठ्यापर्यंत आणून सोडल्यावर ते पाणी घेऊन तो घरी आला. मातेला पाणी दिल्यावर तिला जराठा उतार पडला. चार दिवसांनी पुन्हा पाणी आणून दिल्यावर तिला पूर्ण गुण पडला. आपल्या उपकारकर्तीचे आभार मानण्यासाठी येसोजी परत तेथे गेला असता, ती सुंदरी त्याला दिसली नाही, इतकेच नव्हे तर तो निर्झरही आढून गेलेला होता. त्याने मनोभावे देवाची प्रार्थना करताच फुजी देवता प्रकट होऊन त्याला पुष्पप्रसाद देऊन ती अदृश्य झाली. येसोजी मनात समजला की, त्याला मार्गदर्शन करणारी सुंदरी म्हणजे स्वतः देवीच त्या रूपात प्रकट झालेली होती. (ज. पु., पृष्ठ १३५)

काननदेवी

ही एक कृपाळू आणि दयाशील देवता होय. भारतीय दुर्गादेवतेप्रमाणे या देवीला सहस्र बाहु असल्याचे मानतात, परंतु प्रत्यक्षात मान चारच भुजा आहेत. भारतात सहस्र भुजा असलेली देवीची मूर्ति आढळली आहे, हे आपण पाहिलेच आहे. प्रत्येक हातात जायुष असून भक्तांचे मनोरथ पुरविण्याकडे त्याचा उपयोग केला जातो. ही देवता अनेक स्वरूपांत दाखविली जाते. वर म्हटल्या-प्रमाणे सेजु-कवानन देवीला सहस्र बाहु आहेत ही मानना आहे. जिवू-ची-मन-कवानन या देवीच्या स्वरूपात अकरा मुखे दाखवितात. (भारतीय संस्कृतीत एकापेक्षा अनेक मुखाची स्त्रीदेवता दिसून येत नाही. सगळी देवता कोटून आली

ते समजत नाही). या देवीच्या हास्यात कमळांचा नाजूकपणा आणि स्वर्गाय मोहकता भक्तांना दिसते. तिच्या अनेक मुखांवर हे निरनिराळे आवेष्कार दाखविण्याचा कलाकाराचा हेतु बराच साध्य झालेला आहे. खाटो-कवानन हे तिचे अश्वमुख्य स्वरूप असून शेतकरीवर्ग या स्वरूपाचा पूजा करतो आणि आपले पशुधन व घोडे याचे संरक्षण करण्याची तिला विनंती करतो. चिनी लोक याच स्वरूपाला कवानर्जान असे म्हणत असून ते तिला अमितभाचेच स्वरूप मानतात. कवाननदेवीमध्ये लहान मुलांच्या जीजेदेवीप्रमाणे अनेक सारखे गुण आहेत.

(ज. पु., पृष्ठ २०४)

कवाननदेवीचे स्वरूप म्हणजे बोधिसत्त्वाचे स्त्री-स्वरूप होय असे बौद्ध पंथाय मानतात. अवलोकितेश्वराला हे स्त्रीस्वरूप कसे प्राप्त झाले याचा उलगाडा कोठेच होत नाही. या रूपाला तीन मस्तके, अनेक भुजा आणि कमळ, चक्र, कुन्दाड, पंगोडा ही त्यांमध्ये आयुधे असतात.

नर-आई पर्वतावर या देवीचे एक प्रमुख ठिकाण आहे. त्याचदलची दंतकथा अशी की, प्राचीन काळी या मंदिराच्या जागी 'सायन-झेंजी' नावाच्या तपस्वीने आपले उर्वरित आयुष्य घालविण्याचे ठरविले. या ठिकाणावरून आषाढकी सरावर व मियाझ-उपसागर यांच्यामध्ये असणारी अयो-नो-हर्दाडेट ही कड्याची जागा फारच रमणीय दिसते. हे रमणीय क्षेत्र आणि तेथील आकर्षक देखावा पाहण्यास आजही यात्रिक या स्थानाला भेट देत असतात. सायन झेंजी छाने आपल्या उपासनेसाठी त्या ठिकाणी एक लहानशी देवीची लाकडी मूर्ति स्थापन केली. देवीची पूजा, पाठ, बौद्धसूक्ते यांचे पठण करून तो आपला काळ व्यतीत करीत असे. एकदा त्या पर्वतमाथ्यावर भयंकर बर्फावृष्टी होऊन २० फूट जाडीचा थर सर्वत्र पसरल्याने तपस्वीची शोषण ही स्थावली गाडली गेली. त्यामुळे त्याला अनेक दिवस काही खावयामही मिळाले नाही. परंतु म्हणतात ना, देवतांना आपल्या श्रद्धावान भक्ताची काळजी वहावीच लागते. एके दिवशी त्या तपस्वीने बर्फाच्या दिगान्यांतून बाहेर पाहताच त्याला एक मृत हरीण दिसले. तेही बर्फात गोंठून गेलेले होते. हरिणाचे मांस खाणे जरी निषिद्ध मानले गेले असले, तरी प्राण जगविण्यासाठी त्याने ते खावयाचे ठरविले. (भारतीय पुराणात विद्यामित्राने कुन्याच्या तगाडीचे मांस यासाठीच मक्षण केलेले आहे). गोठलेल्या हरिणाच्या मांसाचा तुकडा त्याने हत्याराने काढून घेतला आणि शिजविला. त्यापैकी अर्धा भाग त्याने खाता आणि अर्धा भाग तसाच भांड्यात ठेवून दिला. काही दिवसांनी बर्फ पितळल्यावर भक्तमंडळी त्या तपस्वीची अवस्था पाहण्यासाठी सुद्धा मंदिरात आली. अन्नपाण्याविना तो इतका दीर्घकाळ कसा जगू शकतो?

याचे त्यांना आश्चर्य वाटले. तपस्याने झालेली हकीगत त्यांना सांगितली. लोकांनी मांस शिजविलेल्या भांड्यात पाहिले, तो तेथे एक सुवर्णाचा तुकडा त्यांना आढळला. देवीच्या स्वरूपाचे दर्शन घेता त्यांना असे आढळून आले की, देवीच्या माडीचा कोणातरी लचका तोडलेला आहे. तेव्हा भक्तांना समजून चुमले की, भक्तांचे रक्षण करण्यासाठीच देवीने आपले मांस हरिणरूपात त्याला ग्रावयास दिले. नंतर लचका तोडलेल्या ठिकाणी त्यांनी दुसरा तुकडा आणून बसविला,

(ज. पु., पृष्ठ २०६)

या देवतासंबंधाने एका उत्कृष्ट कलाकृतीचा नमुना पाहता येतो. कोनो-होगार्ड या कलाकाराने एका वस्त्रावर उत्तम कशिदा काढलेला असून त्यामध्ये या देवतेला मातृदेवता म्हणून दाखविली आहे. एका नळकाड्यातून गंगोदकासारखे पवित्र जल खाली पडत असून त्या पतीत जलाच्या धारा खाली आपटण्याने वर निघणाऱ्या बुडबुड्यातून एकेक बालक हात जोडून बसलेले आहे. असे सांगतात की, ही कलाकृति पूर्ण होण्यास तीन वर्षे लागली. त्यामध्ये १२ सहस्रांशे जास्त रेशमां सुताच्या निरनिराळ्या छटांचा आधिष्कार केलेला असून १२ सुवर्णतारामध्ये तो गोंबलेला आहे. ही कृती पाहून प्रेक्षक आश्चर्याने थक होऊन जातो. या क्वानन देवतेची मंदिरे आणि प्रमुख स्थाने तेहतीस ठिकाणी आहेत. त्यामध्ये किशु, यामाटो, यायाशिटो, क्याटो, हरिया, अचेयी इत्यादि स्थानाचा समावेश आहे.

(ज. पु., पृष्ठ २०५)

सातलक्ष्मी

वेन्टेन ही मूळची सागरदेवता, कारण तिचा जन्मच सागरात झालेला आहे. लक्ष्मीदेवीची जी सात स्वरूपे आहेत त्यापैकी हे एक हांय.

(१) कुकुरो-कुजो—मोठे मस्तक असून जवळ हरिणबालक, कांसव व तराजू असतो.

(२) डायकोबू—हिची बैठक तांदुळाच्या गोणीवर असून वरोवर एक उंदीर असतो.

(३) इमुदी—हिच्यावरोवर एक मस्त्याकृति असते.

(४) होटेई—लक्ष्मीच्या एका हास्यस्वरूपाचे नाव.

(५) विशापन—युद्धदेवता स्वरूप असल्याने अंगावर चिलरत, भाला व पॅगोडा असतो.

(६) वेन्टेन —सौंदर्य, संपत्तिवर्धन करणारी आणि संतति देणारी देवता. हिला वामसरस्वती असे म्हणतात. (ज. पु., पृष्ठ ११६)

जपानी संस्कृतीमध्ये डॅंगून अथवा सर्प हे जलवाहक असल्याने अनेक ठिकाणी ते पवित्र मानलेले आहेत. या देवतेच्या मूर्तीला आठ भुजा दाखवितात. पैकी सहा बरील बाजूस असून त्यामध्ये धनुष्य, बाण, चक्र, तरवार, चावी व पवित्र रत्न हीं आयुधे असून इतर दोन हात प्रार्थना करीत असलेल्या स्वरूपात आहेत. ही देवता क्योनन देवीचे बरेच साम्य दाखविते. परंतु भूभागावरील ह्रीपामध्ये या देवतेचा प्रत्यक्ष संचार आहे. (ज. पु., पृष्ठ २०८)

टोकिओ शहरी एक सरस्वतीचे मंदिर आहे, ते प्रेमिकाचे आवडते आहे. परंतु या देवतेलाही तेथे वेन्टेन-साम्राज्ञी नावाने संबोधिले जाते. क्योतो, नारा, कोयापर्वत, तोक्यो, मियाजिमा इत्यादि द्वाहरामध्ये विष्णूच्या अवतारांपैकी मत्स्य-बराह इत्यादि देवतांच्या मूर्ती आहेत. काही ठिकाणी या देवतेला ' किछीजोतेम ' या नावाने संबोधितात.

(केसरी, पुणे, ११/१०/१९५९)

देवता व डॅंगून यांचा विवाह

एके काळी कोशिगो गावी एका अवाढव्य आकाराचा डॅंगून एका गुहेत राहात असे. आपले भय म्हणून तो शेजार-पाजारची मुले मारून खात असे. सहाव्या शतकातील ही गोष्ट आहे. वेन्टेन देवीने त्याच्या कृत्याला प्रतिबंध करावयाचे ठरवून भक्तांचे रक्षण केले. प्रथमतः तिने एक भयंकर मोठा धरणी-कंप घडवून आणला आणि आपण स्वतः अंतराळामध्ये गुहेमोवती फिरत राहिली. हेतु हा की, तो डॅंगून बाहेर आल्यावर त्याचा बंदोबस्त करता यावा. पण इतके करूनही तो डॅंगून जेव्हा गुहेबाहेर येईना, तेव्हा ती खाली उतरली, गुहेमध्ये प्रवेश केला आणि त्या डॅंगूनबरोबर विवाह करून ती त्याच्यासह राहू लागली. काळांतराने आपल्या अंगच्या उत्तम गुणामुळे तिने त्या डॅंगूनवर ताबा मिळविला आणि लहान मुलांचे भक्षण करण्यापासून त्याला परावृत्त केले. पण प्रथमतः तिने जो धरणीकंप घडवून आणला त्यामध्ये एक नवीन द्वीप तयार झाले, त्याचे नाव इनोशिया. आजही हे बेट अस्तित्वात आहे आणि ते वेन्टेन देवीच्या नावाने ओळखिले जाते.

या देवीसंबंधी आणखी एक मजेदार दंतकथा पाहू या. अमेदेरा येथील मदिराच्या जीर्णोद्दाराच्या वेळी हनयकी-वैशु (विष्णु) या नावाचा एक कवि तेथे उपस्थित होता. मदिराच्या परिसरात हिंडत असताना एका सरोवराच्या काठी त्याला एक वेन्टेनदेवीची मूर्ति आणि तेजो-मुई (नवजीवन देणारे पाणी) असा फलक त्याने पाहिला. एवढ्यात घान्याने एक कागदाचे चिठोरे उडत येऊन त्याच्या पायाजवळ पडले. त्याने उचलून पाहिले, तो त्यावर सुंदर आणि सुवाच्य अक्षरात एक कविता लिहिलेली होती. अक्षर पाहताच ते कोणातरी स्त्रीचे असणे, अमे त्याच्या मनाने ठरविले. त्याला वाटले, अशा सुंदर अक्षरे लिहिणारी पत्नी आपल्याला मिळायी. तो देवीच्या मदिरात गेला आणि अशी पत्नी आपल्याला मिळायी म्हणून त्याने तिची मनोभावे प्रार्थना केली. फलप्राप्तीसाठी त्याने सात दिवसाचे पूजाव्रत घेऊन तो निघेने देवीची सेवा करू लागला, सातव्या रात्री त्याने एक आश्चर्यकारक दिसावा पाहिला. मध्यरात्रीच्या सुमारास मदिराचा प्रवेश-दरवाजा आपोआप उघडला जाऊन एक वृद्ध गृहस्थ मस्तकाने काळी टोपी आणि समारंभाच्या वेळी वापरतात असल्या पोषाखात मदिरात जाला. देवीच्या पुढे गुडघे टेकून प्रार्थना करीत असतानाच गाभान्याचा दरवाजा उघडला गेला आणि आतून एका तरुण मुलगा बाहेर येऊन त्या वृद्धाला म्हणाला, 'वैशुवर आम्ही दया करण्याचे ठरविले आहे. त्यासाठी तुम्ही पूर्ण चौमशी करून हा विवाह घडवून आणावा.'

नंतर त्या वृद्धाने एक दोरी घेऊन त्याचे एक टोक बैशूच्या भोवती गुंडाळले आणि दुसऱ्या टोकाला अग्नि स्तंभविला. खुणेने कोणाला तरी आमंत्रण दिले. क्षणार्धात त्या स्थळी एक तरुणी जाली. तिने आपले मुर घान्याच्या पसाराजाली झाकून घेतले होते. त्वरितच तिने बैशूसमोर गुडघे टेकले. काही वेळाने तो मुलगा म्हणाला, 'वैशुवर आम्ही कृपा करावयाचे ठरविले आहे. त्याची भिन्तीही मान्य करावयाची ठरविले असल्याने, तुझ्याभोगारी जी मुलगी बसली आहे तीच तुझी पत्नी होईल. भेट होताच त्या तुझ्या पत्नीस घरी घेऊन जावे.' काही वेळाने तो वृद्ध गृहस्थ आणि ती मुलगी अंतर्धान पावली. बैशू घरी परत येत असताना आदल्या दिवशी देवळात दिसलेली मुलगी त्याला घराबाहेर उभी असलेली दिसली. 'वेन्टेन देवीने तुला पत्नी दिलेली आहे, तिचा स्वीकार करावा' असे तिने म्हणताच नंतर ती दोघे एकत्र राहू लागली. (ज. पु., पृष्ठ २०९)

किशी-बोजिन

ही लक्ष्मीच्याच वर्गापैकी असावी. कारण ती छियांना सपत्ती आणि संतती

प्रदान करते. नवीन वर्षांभीचा उत्सव अनेक संस्कृतीत साजरा करतात. तसाच तो या संस्कृतीमध्ये केला जातो. त्याला 'संगनिची उत्सव' असे म्हणतात. याच वेळी टागो-नो-सेकु हा खास बालकांसाठीच असलेला उत्सव तीन दिवस साजरा करतात. देशरक्षणार्थ मुलांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांच्यात लष्करी दिसतीची आवड उत्पन्न करणे हे प्रधान हेतु. या उत्सवामागे असतात इतर संस्कृतींनी ही प्रथा सरोवर आत्मसात करावयाला उचित अशीच आहे.

जिज्ञो

ही एक लहान बालकाची देवता मानतात. ही देवता बौद्धवर्गीय असून तिच्यामध्ये कथानन देवीचे अनेक गुण दाखविलेले आहेत. इतर देशातील बौद्ध संस्कृतीपेक्षा ती जपानमध्येच जास्त मानली जाते. जपानी स्त्रीवर्ग या देवीचा निस्सीम भक्त आहे. या देवतेमध्ये बुद्धाचेही अनेक गुण अंतर्भूत केलेले आहेत. देवता कोणतीही असो, अनेक वेळा असे घडते की, मानवासाठी नीतिशास्त्रांमध्ये जे उत्तम गुण सांगितले आहेत, त्यांतील अनेक आपल्या प्रिय देवतेच्या ठिकाणी भक्त आरोपीत करीत असतात. बुद्धाचे निर्वाण ही देवता मानीत नाही अथवा कमलासनावरही बसत नाही. ही देवता खचलेला सागर घात करते. ज्यांची मुले जगत नाहीत अथवा निवंत असलेल्यापैकी काही मयत झालेली आहेत, अशा जपानी क्रिया कागदावर प्रार्थना लिहून ते कागद नदी अथवा समुद्रामध्ये सोडून देतात. त्यांची अशी धर्दा आहे की, 'वाहात वाहात ते कागद त्या मृताच्या जीवात्म्याला जाऊन भेटतील आणि मातृहृदयभूमीतील प्रेममयी अमृत त्यांच्याप्रत पोहोचवतील.

(ज. पु., पृष्ठ १०४)

जलदेवता

या देशात पूर्वी नरबळीची प्रथा होती. मोठमोठे किल्ले अथवा नद्यांवर पूल बांधायचे झाल्यास त्याच्या पायाभरणीच्या वेळी नरबळी दिस्यास त्या बालूला दीर्घकाल स्वयं लाभते अशी त्याची कल्पना होती. कदाचित् असेही झाले असण्याचा संभव आहे की, असली अवाढव्य कामे ठेकेदाराकडून करून घेतली जात असता वेठाने मजूर कामावर लावले जात आणि त्यांना कामावद्दल आतिथ्यता नसल्याने कधीकधी ते कामचुकारपणा करीत असवेत. त्या काळी शुद्धक मजुराला विशेष मान नसल्यामुळे तो ठेकेदार त्या मजुराला खड्ड्यात लोटून देत असावा व त्याचे मरण ओढवून आणीत असावा. त्यामुळे या रुढीचा उगम झाला असणे घट्य आहे. परंतु कालांतराने नरबळी प्रथेवर लोकांची अदा केल्याने ती प्रत्येक बालूच्या बांधणीच्या वेळी अस्तित्वात आली आणि पुढे रुढ झाली. एकदा मिटमुई नदीवर पूल बांधण्याने कंफाट होरिओ योशिहारा या ठेकेदाराने घेतले. पाया बांधण्यासाठी यदात्या खचलेल्या नदीच्या पाण्यात अनेक अवजड पाषाण पेकले गेले, तरी

पाया धरेना. कारण ते दगड पाण्याने बाहून दूरवर जात. एकदा तर झालेले थोडेथे बाधकामही प्रवाहाने पाडून टाकले. तेव्हा ठेकेदार आणि इतर अधिकारी वर्ग यांची खात्री होऊन चुकली की, या जलदेवतेला नरबळीची आवश्यकता आहे. यासाठी गेनासुके या माणसाला मधल्या खांब्याखाली जिवंत गाडण्यात आले. नंतर झालेले बाधकाम तीनशे वर्षे टिकले. त्या मृताची स्मृति मधल्या खांब्याला त्याने नांव देऊन चिरस्थायी करण्यात आली. असे सांगितले जाते की, रात्रौ लालसर प्रकाश त्या खांब्यातून बाहेर येतो आणि भाविकांना तो दिसतोही.' (ज. पु., पृष्ठ ३४४)

कप्पा अथवा कोम्पिरा

ही दुसरी एक जलदेवता आहे. त्याचा शरीरभाग काष्ठवासासारखा असून अंगावर लव असते. त्याचे अवयव दारूक असतात. त्याचे मस्तक मर्कटाच्या मस्तकासमान असून वरच्या पोवळीत त्याला शक्तिमान करणारा द्रवपदार्थ साठलेला असतो. या द्रवशक्तीच्या जोरावरच तो माणसाना लढाईत आव्हान देतो आणि असे आव्हान देणे त्याला अतिशयच आवडते. माणसेही त्याचे आव्हान मोठ्या शौर्याने स्वीकारतात. जरी ही देवता तटेलोर अथवा नूर असली तरी ती आदरातिथ्यशील आहे. युद्धाचे आव्हान स्वीकारणारा माणूस युद्ध सुरू झाल्यावर जोरजोशाने कप्पाच्या शरीरावर ठोके मारतो आणि त्याचा पराभव करतो. कप्पा आपला पराभव हसतमुखाने स्वीकारतो आणि पराभवनिदर्शक म्हणून आपली मान वाकडी करतो. मान खाली करताना त्याच्या मस्तकातील द्रवपदार्थ बाहेर पडतो आणि त्याची युद्धाची खुमखुमी साफ जिरून जाते. परंतु त्याचा पराभव करणे हे दुसऱ्या प्रकाराने अनिष्टच होय. कारण गेलेली शक्ति पुन्हा मिळविण्यासाठी, स्नानासाठी पाण्यात शिरलेल्या माणसाला तो आत ओढून घेतो आणि बटवाघुळाप्रमाणे त्याच्या रक्ताचे शोषण करतो. अशी काही विवक्षित ठिकाणे आहेत की, वर्षातून दोनतीन माणसे याप्रमाणे तो ओढून घेतोच घेतो. रक्तशोषणानंतर मनुष्य पाण्याबाहेर आला म्हणजे तो आजारी पडतो आणि शेवटी परलोकी निघून जातो.

देवता करारपत्र देतात

मिटसुईजवळ कावाची-मुरा नावाचे एक लहानसे गाव असून तेथे कावाची नदीच्या किनारी या कप्पादेवतेचे एक मंदिर आहे. त्याला कावाको नो-मिया असे म्हणतात. असे सांगतात की, या देवतेने पूर्वी एक करारपत्र लिहून दिलेले

१. नदीवरील पूल अगर बंधारे टाखळू नयेत, म्हणून भारतामध्येही या प्रकारे नरबळी देत असल्याच्या कथा वास्तवार ऐकू येतात. सन १९६९ साली उत्तर प्रदेशात जलसंचयाचा बंधारा बाधताना ठेकेदाराने एका मजुराचा वळी दिला आहे.

असून ते या मंदिरात आहे. करारपत्र लिहिण्यासंबंधीची दंतकथा अशी की, कावाची नदीच्या पात्रामध्ये एक कप्पा राहात असे. तो उदरनिर्वाहास्तव गावकऱ्यांची नदीवर पाणी पिण्यास आलेली जनावरे मारीत असे. एकदा एक घोडा तेथे पाणी पिण्यास आला असता कप्पाने त्याला पकडले. पण घोड्याची शक्ति इतकी की, त्याने त्या कप्पालाच बाहेर खेचून काढले, आणि फारफटत मालकाच्या घरी आणले. गावकऱ्यांनी लगेच त्याच्या मुसक्या बांधून त्याला ठार मारण्यास ते सज्ज झाले, कारण याच कप्पाने त्यांची अनेक जनावरे मारली होती. घोड्याचा मालक दयाळू आणि युक्तिवाज होता. त्याने अशी युक्ति सुचविली की, आपण कप्पाजवळून करारपत्र लिहून घेऊ की, त्याने यापुढे गावकऱ्यांची जनावरे ठार करू नयेत. कप्पाने या करारास मान्यता दिली आणि स्वाक्षरी म्हणून आपल्या हाताचा तळवा शाईमध्ये बुडवून तो करारपत्रावर उठविला. हे करारपत्र त्या मंदिरात असल्याने देवतेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. (ज. पु., पृष्ठ ३४९)

तिकट्टीवरील देवता

जपानमधील देवतां पहातांना सुरवातीलाच आपण पाहिले आहे की, इशांगी या आदिशक्तीने तिच्या यजमानाचा पाठलाग करण्यासाठी आठ दुष्ट देवता निर्माण केल्या. त्यांपैकीच ही एक देवता होय. या देवतेपासून त्रास न व्हावा अथवा झाला असल्यास तो जावा, या दुहेरी हेतूमुळे या देवीच्या पूजनार्थ तीन तीन स्त्रियांचा समूह तिकट्टीवर जातो आणि देवीचा महामंत्र म्हणून सर्वत्र तांदूळ फेकतात. त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, मंतरलेल्या तांदूळदाण्यांनी चारी दिशांना मारून टाकल्यामुळे मुतेखेते जवळ येत नाहीत. त्यानंतर त्या बायका आपल्या हातांची बोटे लाकडाच्या फणीवर चोळतात. शांत चित्ताने मुर्ताच्या मधुर आवाजाचे श्रवण करून त्याप्रमाणे वागतात. (ज. पु., पृष्ठ ३४६)

वृक्षपूजन

भारतीय संस्कृतीप्रमाणे जपानी संस्कृतीमध्येही वृक्षपूजा आहे. कामेलिया नावाचा वृक्ष फार पवित्र मानला जातो. यागेळी या गावी असा एक जुनाट वृक्ष आहे. त्याचे खोड जुळे असून पसरलेल्या फांद्या माणसाच्या शरीरातील शिरांसारख्या, मासतात. त्याच्या रक्षणासाठी दगडांची भित बांधलेली आहे. समारंभाच्या वेळी या ठिकाणी अनेक दिवे लावले जातात. या वृक्षाच्या जुळ्या खोडांच्या वाढण्याचा भावार्थ 'असा' काढला जातो की, माणसाच्या (नवरा बायकोच्या) सुखी संसारप्रमाणे त्यांचे आयुष्य चालले आहे. या वृक्षावर शुभ देवतांचा निरंतरचा निवास असल्याने तो मक्तांच्या सर्व कामना पूर्ण करतो.

(ज. पु., पृष्ठ २७५)

क्रिष्टोमेरिषा

या वृक्षाची लागवड युसुनोमिया शहरापासून विको या शहरापर्यंत बीस मैलाच्या टापात सरळ रेषेत केली आहे. ही झाडे पत्रिच मानण्याचे कारण असे की, वाकासो शहरातील आठशे बौद्ध भिक्षूनी त्या वृक्षाची लागवड केलेली आहे. त्याची वाढ भयंकर झालेली असून एका वृक्षाच्या खोडाचा व्यास तर १० फुटापर्यंत आहे. (ज. पु., पृष्ठ १७५)

पाईन

हा वृक्षही पवित्र मानला जातो. क्वाननदेरा येथील स्मशानात एक भव्य वृक्ष आहे त्याचे वैशिष्ट्य असे दाखवितात की, पशूच्या पायाप्रमाणे अथवा राटेच्या चार पायाप्रमाणे या वृक्षाला चार पाय आहेत. इतके असूनही तो वर एकाच खोडाने वाढलेला आहे. या वृक्षामोवती कुपण घातलेले असून, मुळाजवळ अनेक देवता मांडलेल्या आहेत त्यांना 'तोरी देवता' असे म्हणतात. भारतामध्ये कोणा एखाद्या देवीला ज्याप्रमाणे विंचवाच्या प्रतिकृति अर्पण करतात अथवा कोंडबकरे अर्पण करतात, त्याप्रमाणे याच्या मुळाजवळ रावताच्या बनविलेल्या अनेक प्रतिकृति दिसतात. कोशीन ही या संस्कृतीमधील मार्गदेवता असल्याने तिचा प्रवास सुप्तावह व्हावा, यास्तव त्या कृति अर्पण केलेल्या असतात, जे भाविक लोकां अशी प्रतिकृति वाहतात त्याची अशी भावना असते की, त्या मार्गावरून जे घोडे प्रवास करतील त्यांना कोणत्याही प्रकारचा त्रास न व्हावा आणि रोगराईपासून ते सदा मुक्त असोयत नवीन वर्षाच्या उत्सवसमारंभात या वृक्षाला मोठा मान दिला जातो. घराच्या, मंदिराच्या अथवा बागेच्या प्रवेशद्वारी या वृक्षाची 'शुभ' म्हणून लागवड केली जाते. त्यामुळे मानवाचे वैवाहिक आयुष्यही सुप्तावह होते अशी त्याची श्रद्धा आहे. फिनो-बेके नागाची देवता या वृक्षावर राहते. राहेर वेगवेगळ्या वेळात हिंदून ती प्रवाशांची करमणूक करते. कोणी तिला छेडल्यास ती खोडात शिरून लपून बसते. याचप्रमाणे इनोनी वृक्षावर कोजीन देव राहातो. एकाक्ष वृक्ष, चेस्टनट वृक्ष, शात पाईनवृक्ष यांच्याही अनेक कथा आहेत. (ज. पु., पृष्ठ १७६)

पशूपूजन

वृक्षपूजेप्रमाणेच या संस्कृतीत पशूची पूजा होते आणि कोन्हा हा अतिशयच प्रिय मानला जातो. यारावत एक दत्तक्या प्रचलित आहे. ती अशी—एकदा काही लहान मुलांनी कोल्हाची दोन लहान पिले पकडून एका दयाळू माणसाला प्रिम्ली. मुलांनी त्यापैकी एकाच्या पायाला थोडीशी दुखापत केली होती. त्या दयाळू

माणसाने त्याला औषधपाणी केले व त्याला पूर्ण बरे वाटल्यावर त्या पिलाना त्याने सोडून दिले. पिलांची माता हे सर्व जाबून पाहता होती. पुढे असे झाले की, त्या गृहस्थाचा मुलगा आजारी पडला. वैद्याने निर्णय दिला की, कोल्हाचे यकृत मिळाले तरच हा मुलगा वाचेल. हे वृत्त बाहेर पसरल्यावर एक शिकारी त्या गृहस्थाकडे आला आणि काही ठराविक किंमत दिल्यास यकृत आणून देण्याचे त्यास वचन दिले. दुसऱ्या दिवशी रात्री एक माणूस ते यकृत घेऊन आला. औषध तयार झाले. ते मुलाने घेतल्यावर त्याला खरोखरच आराम वाटला. काही दिवसांनी एक स्वरूपसुंदर स्त्री त्या गृहस्थाकडे आली आणि म्हणाली, 'तुम्ही माझ्या एका मुलाला औषधपाणी करून सोडून दिले. त्याच्या मोवदल्यात मी आज माझे एक मूल मारून त्याचे यकृत तुम्हाला आणून दिले. माझेच यजमान शिकारी बेघात घेऊन त्यांनी ते तुम्हाला आणून दिले होते.'

(ज. पु., पृष्ठ १००)

ससा हा एक या लोकाचा पूजनीय प्राणी आहे. शाक्यमुनींनी इद्राची भूक क्षमविण्यासाठी आपला देह सशाच्या रूपात त्याला अर्पण केला होता. नंतर त्याची स्मृति म्हणून त्याला चद्राच्या अकावर आश्रय मिळाला. चीनच्या टाओ सध्कृतीप्रमाणे तो चद्रनिवात राहून तेथे औषधी कुटण्याचे काम करतो. काहींच्या मते तो तेथे तादूळ कुटीत असतो. हा प्राणी एक सहस्र वर्षेपर्यंत जगू शकतो. त्याला पाचशे वर्षे झाली म्हणजे त्याची लोकर पादरी शुभ्र होते.

(ज. पु., पृष्ठ २५५)

घंटापूजन

निपोन येथील कारागीर कलाकुसरीच्या घटा बनविण्यात वाकबगार आहेत अनेक मंदिरातून घटा बांधलेल्या असतात. मारतामध्ये ज्याप्रमाणे अनेक मंदिरातून घटानाद होत असतो अथवा इसाई धर्मपंथीयांच्या चर्चेंसमधून घटा घणघणत असतात, तद्वत येथेही होतो. सर्वांत भव्य घटा क्योटो शहरात जोडो मंदिरात आहे. तिचे वजन ७४ टन असून घटेचा लोलक आपटण्यास एका वेळी ७५ माणसे लागतात. ही 'एकांकुनी' या नावाने प्रसिद्ध आहे. बाजूच्या पन्थाची जाडी सहा इंच, व्यास ४'-७' व उंची आठ फूट आहे. आतील लोलक म्हणजे मला मोठा लाकडी ओडकाच होय. तो दोरीने ओढल्यावर आपल्या मधुर आवाजाने दशादिशा मारून टाकतो. तेराव्या शतकापासून ही घटा या मंदिरात आहे.

(चा. पु., पृष्ठ १४०)

या घटेंसवधी अशी कथा प्रचलित आहे की, ओनो की मी नावाचा एक माणूस मृत्यू पावल्यावर यमलोकात गेला. परंतु आश्चर्य असे की, ईमा तो

(यमराज) त्याला पाहून म्हणाला, ' तू आयुष्य फार लवकर संपविलेस. अजून तुझी काही वर्षे बाकी आहेत. तेव्हा पृथ्वीवर जाऊन तुझे उर्वरित आयुष्य भोगून ये. ' यमराजाचे म्हणणे त्याने मान्य केले, परंतु त्याला परत जाण्याचा मार्गच सापडेना. तेव्हा यमराज त्याला म्हणाला, ' इंकाकुजी येथील घंटेचा मधुर आवाज तुला परत भूलोकावर जाण्यास मार्गदर्शन करील. ' आणि आश्चर्य असे की, तो मनुष्य त्याच घंटेच्या आवाजाच्या अनुरोधाने परत आला.

(ज. पु., पृष्ठ १४१)

भारतीय संस्कृतीमध्ये घंटेला प्राचीन काळापासून निष्ठापूर्ण स्थान आहे. ' मंदिरात तशीच घरातही ती सदा पूजनीय आहे. ' घंटानादेन कुर्यात् ' हा पूजा-विधीतील तिचा मंत्र आहे. इसाई चर्चसमध्येही मोठमोठ्या घंटा बांधलेल्या असतात. आजही युरोपमध्ये चर्चसमधून घंटा वाजविणारी घतनी माणसे आहेत. हॉलंडमध्ये घंटा तयार करण्याचे प्रचंड कारखाने आहेत. खास तंत्रज्ञांच्या देखरेखीखाली कमीअधिक उंचीच्या आवाजाच्या घंटा तेथे तयार होतात. सुमारे पाच हजार पौंड वजनाची घंटा तेथे एका चर्चमध्ये आहे. परंतु जपानमधील इंकाकुजी घंटेपेक्षा ती लहानच आहे. आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे सन १९२२ पासून घंटा वाजविण्याच्या कलेचे शिक्षण देण्यासाठी येथे तीन वर्षांचा शिक्षणक्रम असून तो पूर्ण केल्यावर पदवीही मिळते. इतकेच काय, पण अशा घंटावादकांची वार्षिक स्पर्धा घेऊन त्यांना बक्षीसेही दिली जातात.

(केसरी, पुणे. २०-४-१९६४)

जपानच्या वायव्य दिशेला फोर्मोसा नावाचे एक द्वीप आहे. त्याचा संबंध चीनबरोबर जास्त येतो, तेथील प्रमुख आदिशक्तीस्वरूप देवतेचे नाव टेकरपदा असे असून तिचा यजमान जेव्हा पृथ्वीवरील पर्जन्य रोतून धरतो, तेव्हा ती जोरजोराने त्याच्याबरोबर भांडण करते आणि हे त्यांचे भांडण म्हणजेच मेघ-गर्जना होय. शेवटी तिच्या बोलण्याचा परिणाम होऊन पृथ्वीवर पर्जन्यवृष्टी होते. सापाशिअस व ताकापुटा या दोन युद्धदेवता होत. काकरिंग व कलापेटा या दोन देवतांच्या भांडणामुळे भूकंप होतात. भांडणाच्या वेळी हे जोडपे जी घरातील चीजवस्तूंची आदळआपट करतात, तीच घरणीकंपापूर्वी होणाऱ्या आवाजास कारणीभूत होते. काही काळ विद्युलतेचा चकचकाटही होतो. असे तेथील देवतांचे थोटक स्वरूप आहे.

(नेम्स धर्मकोश ६, पृष्ठ ८४,)

अंदमान बेटे संस्कृति

२२३ द्वीपांची, ३०० मैल लांबीची व सुमारे ३२ मैल रुंदीची ही भारतीय द्वीपमाला, कलकत्त्यापासून १७८० आणि मद्रासपासून ७४० मैल असून, क्षेत्रफळ २५८० वर्ग मैल आहे. सुमारे ७५००० वस्ती असून, त्यापैकी ३५००० हिंदु आहेत. प्राकृत भाषा, संस्कृतनिष्ठ व संस्कृतप्रभव आहे.

रामायण कालापासून बाराव्या शतकापर्यंत, या बेटांवरोबर भारताचा घनिष्ठ संबंध होता व साप्रत तेथे किरात लोकांची वस्ती आहे. उत्कल, कलिंग, तामिळ या समूहांनी पूर्वेकडे जेव्हा थव, सौमित्र, वरुण, कंबोज इ० भागांवर वर्चस्व गाजविले, त्याचा पाया या बेटातूनच तयार झाला. या भागास भेट देणारा इटालियन प्रवासी टालेमी याने पहिल्या शतकात हा सर्व प्रदेश पाहिला, आवार-विचार व जनता पाहिली, त्यावरून ते पूर्णपणे भारतीय आहेत असे समजून, त्या भागाला त्याने (Indonesus) इंडोनेसस असे नाव दिले. इंद्रदुम्न, इंद्रमान, हनुमान अशी पूर्णतः भारतीय नावे द्वीपांना आढळतात.

आठव्या शतकाच्या सुमारास अरब व्यापारी या प्रदेशात शिरले आणि क्रमाक्रमाने धलवान झाल्यावर तेथील हिंदु मंदिरे, व मूर्तींचे भंगन आरंभिले. आक्रमण काली आपल्या पवित्र मातृभूमीचे रक्षण करण्याऐवजी धर्मरक्षण व्हावे म्हणून अनेकांनी पितृभूमीस पलायन केले व जे उरले ते धर्मोत्तरास बळी पडले. हिंदु मंदिरे, हिंदु मूर्ती यांचे सहाय्यी भग्नावशेष अजून शिल्लक इतस्ततः विखुरलेले दिसतात. (कौशिक-केसरी ७-७-६८)

भारताच्या पूर्वेला अंदमान हे एक लहानसे बेट आहे. तेथे वन्य जमातच आजवर रहात असे. येथे शक्तिस्थाने नाहीतच असे म्हटले तरी चालेल. तराई हा तेथील वंश होय. विलकु ही त्या वंशाची आदिमाता मानली जाते. पजन्य आणि वायु याची तीच अधिष्ठात्री मानली जाते. चंद्रदेवता ही स्त्री व पुरुष या दोन्ही स्वरूपांत मानतात. वाढता चंद्र हा पुरुष आणि उतरता चंद्र ही स्त्री होय. इतरही पंचमहाभूतात्मक देवता ही संस्कृति मानत असे.

(जेम्स धर्मकोश ९, पृष्ठ २६५)

अंदमानातील पोर्टब्लेअर या गावी पूर्वी भारतीय ब्रिटिश सरकार जन्म-ठेपेच्या शिक्षेचे कैदी ठेवित असे. स्वा. वीर वि. दा. सावरकर व इतर काही प्रांतिकारक त्याच ठिकाणी शिक्षा भोगून आले आहेत. त्या वेळी म्हणजे सुमारे १९१० च्या सुमारास सरकारी खर्चाने श्रीलक्ष्मीनारायणाचे मंदिर हिंदु वैद्यांच्या

सोयीसाठी येथे बांधले गेले. एक मशीदही बांधली होती. आता त्या वेदावर भारतीयांची वस्ती वाढल्यानंतर एक विठ्ठल मंदिर बांधण्यात आले आहे.

(वि. दा. सावरकर, ' माझी जन्मठेप ' पहा.)

जावा-सुमात्रा या मलाया देशातील द्वीपसमूहामध्ये पूर्वी वन्यसमाज रहात असे. कऱ्हा या देवाने पृथ्वी उत्पन्न केली असे ते समजत आणि मानवजात प्लेया या देवीने उत्पन्न केली आहे असे ते मानीत असत. मानवाला जीवनोपयोगी साहित्य व पर्जन्य करी देवाने दिले. हा देव मानवाना जीवन देणारा आहे, तसाच ते घेणाराही आहे. पापपुण्याचे माप तोच भरून ठेवतो, याचा अर्थ असा की, उत्पत्ति व लय ही दोन्ही कार्ये एकाच देवतेच्या हातात आहेत, या देवाला रक्ताचा नैवेद्य लागत असे, आकाशात मेघगर्जना झाली म्हणजे हा सृष्टिकर्ता देव कोपला आहे असे समजून, त्याला द्यात करण्यासाठी, रक्ताचे थेंब वर आकाशात पिचकारी मारून उडवीत असत. प्लेयादेवीलाही रक्ताचा नैवेद्य समर्पण करीत असत.

(जेम्स धर्मकोश, ९/२७२)

सिलोन

येथील जो इतिहास उपलब्ध आहे, त्यावरून असे दिसते की, अनुराधापूर काळ म्हणजे सनपूर्व ४५७ ते सन ७०० पर्यंतचा काळ आणि पोलोन्नासय म्हणजे सन ७५० पासून सन १२४० पर्यंतचा काळ, असे दोन प्रमुख टप्पे आहेत, या दोन्ही काळात येथे बौद्ध पंथियांचीच पकड जास्त दिसते, त्यामुळे ब्राह्मणधर्माची मंदिरे व मूर्ति क्वचितच दिसतात. तोलुमिला, गालविहार, अनुराधापूर या ठिकाणी बुद्धाचे पुतळे उभारलेले आहेत अथवा रडकात कोरलेले आहेत, अकुनवा येथे जी बुद्धाची मूर्ति आहे, तिला मस्तकाजवळ प्रकाशबलय दाखविले असून ती पाचव्या शतकातील असावी असे म्हणतात.

ब्रह्मदेशात बौद्धधर्माचा प्रसार येथील बौद्ध भिक्षूंनी केला. पंगगू, उत्तराजीव, छापता, आनंद ६० भिक्षु सिलोनमधून तिरुडे गेले व त्यांनी प्रचार केला. ही गोष्ट चारव्या शतकात घडून आलेली आहे. सिलोन येथे अकराव्या शतकात विजयवाहुराजा राज्य करीत असता तेथे हीनयान पंथाचा प्रचार घाद्रीस लागला आणि पराक्रम बाहु (११६४-११९७) याने तो पूर्ण केला. यामुळे सिलोनला फार महत्त्व प्राप्त झाले होते व तेथूनच प्रचाराची सत्रे ब्रह्मदेश, स्याम, कंबोडिया या भागांत हलविली जात होती.

मलायामधील धर्क्षेत्र अथवा बानक राजांनी सिलोनवर दोन स्वान्या सन १२३० व १२५६ साली केल्या. पण पराक्रम बाहु (२) याने त्या परतविल्या. तसेच दक्षिणेतील चोलवंशीय राजांनी सिलोनवर स्वारी केली, तेव्हा विजयबाहु

(१) (सन १०६५-११२०) याने ब्रह्मदेशातून राजा अनुरुद्ध याची मदत मागवून हला परतविला.

सिलोन येथे बौद्धधर्माचा प्रसार राजा अशोकाच्या वेळेपासून झालेला आहे. त्याने आपला पुत्र महेंद्र व कन्या संघमित्रा राजदूत म्हणून तेथे पाठविले आणि सिलोन येथील राजा देवानाप्रिया याने त्याचे स्वागत केले, असा इतिहास आहे.

सिलोन गॅझेट (पृष्ठ १४०) प्रमाणे चोलवंशीय राजानी आपली उक्ता तेथे प्रस्थापित केल्यावर, कार्तिकेय, दुर्गादेवी, शंकर याची मंदिरे उभारली.

पट्टिनी देवळे

हे दुर्गादेवीचे मंदिर कोलंबो येथील मॅजिस्ट्रेट कोर्टाजवळ असून कत्रायाम येथे स्कंदाचे मंदिर आहे. या मूर्तींवर काही वेळा शिव-नैत्राचे चिरण पडतात, त्यामुळे त्याला 'Lord of Rays' असे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. वार्षिक यात्रेच्या वेळी भारतामधून अनेक हिंदु-मुस्लीम यात्रेकरू तेथे जातात.

ब्रह्मदेश

हा देश भारताचे पूर्वे बाजूला अक्षांश १०°-२८° आणि रेखांश ९२°-१००° या रेषांवर वसलेला आहे. त्याची लांबी १६०० मैल असून जास्तीत जास्त रुंदी ५७५ मैल आहे. या देशातील दोन प्रमुख जमाती पियू (Pyu) ही तिबेटमधून आलेली असून, मोन (Mon) अगर तलहंग ही भारतातील तेलंगण प्रांतातून तेथे वसाहतीसाठी गेलेली आहे. पाचव्या शतकापासून पियू जमातीने मध्य ब्रह्मदेशमध्ये वसाहत करून इरावती नदीच्या किनारी जुन्या प्रोम शहरी राजधानी घसवली होती. मोन वंशाने दक्षिणभागात थाटोन व पेगू येथे दोन अलग राज्ये घसविली होती. परंतु अकराव्या शतकात थाटोन येथील वंशाचा पाडाव झाल्यावर पेगू शहरीच सर्व संस्कृतीवर्धन झालेले दिसून येते. प्रोम शहरी बौद्ध धर्मियाचे धर्मस्थ असून साधारणपणे तिसऱ्या शतकातील सम्राट अशोकाच्या वेळेपासून त्याची सुरवात झालेली असावी. प्रोमजवळील मौनगन गावी जे उत्खनन झालेले आहे आणि त्यामध्ये सुवर्णाच्या ज्या वस्तु मिळालेल्या आहेत, त्या वरील अक्षरे पाली भाषेतील असून कदंबराजघराण्याच्या वेळच्या त्या अक्षरांवर असे संशोधक प्रा. फिनाट राहेवाचे मत आहे. तसे बुद्धाच्या दोन मुवर्ण मूर्ति, चांदीचा करंडक आणि दोन चांदीच्या द्वारपालाच्या मूर्ति या स्तूपामध्ये आढळल्या आहेत, त्यावरून वरील विधानानाच बळकटी येते.

कलगनगाव येथे बुद्ध प्रतिमेच्या जवळ शिवलिंग आढळले असून त्याची उंची १४ इंच आहे. या देशात अनेक गांवी निष्ठु, गणेश, हनुमान, सूर्य, दुर्गा

देवी या ब्राह्मण देवतांच्या मूर्ति आढळून येतात. यावरून असे म्हणता येते की, बौद्ध धर्मावरोधर त्या वेळी ब्राह्मण देवतांचेही पूजन घडत असले पाहिजे. सर्वसाधारण शेतकरी हीनयानी बौद्ध पंथीय, काही शेतकरी हिंदु व महायानी पंथीय, पण राजसत्ता या दोघानाही सांभाळून घेत असे. प्रोम येथील राज-संस्थेला त्या वेळी भारतीय नांव श्री-क्षेत्र असे होते.

प्रोम शहरातून राजे साहेबांची स्वारी निघाली की, तिचा थाट और होता. चीनमधील तंग घराण्याच्या वर्णनाप्रमाणे (६०६-९१८) प्रोम शहरामोवती संरक्षणात्मक नऊ भिंती होत्या. त्याची १६० ली लांबी असून त्यांना बारा प्रमुख दरवाजे होते. राजघराण्यातील माणसे फक्त कापसाची वस्त्रे वापरीत. कारण रेशमी कापड तयार करतांना काही जीवांची हत्या घडत होती, व धर्माला ती मान्य नव्हती.

राजाच्या मस्तकावर सुवर्ण पुष्पांकित पागोटे असून त्यामध्ये मौक्तिकाचे सर गुंकलेले असत. राजांची स्वारी हत्तीवरील अंबारीत, रत्नखचित आसनावर आरूढ होत असे आणि रस्त्यातून प्रजाजन मुजरे करीत. शहरात एके ठिकाणी १०० फूट उंच हत्तीची प्रतिमा होती, तेथपर्यंत ही मिरवणूक जाई. राजा खाली उतरून, गुदघे टेकून त्या प्रतिमेसमोर सर्वत्र आशादीआवाद् राखण्यासाठी प्रार्थना करी. नगरवासीजन या प्रतिमेसमोर उद-धूप जाळून प्रार्थना करीत, चंद्रकोरीप्रमाणे आकृतीची सुवर्ण अगर रुप्याची नाणी या प्रतिमेपुढे ठेवीत, तेलाचा अभाव असल्याने सर्वत्र मेणबत्ती वापरली जाई. स्त्रीवर्गही या मिरवणुकीत सामील होत असे. भारतामधील राजेलोकांच्या मिरवणुकीप्रमाणेच हे दृश्य सुंदर दिसत असे.

दक्षिण भागातील याटोन व पेगू ही शहरे पूर्वी बंदरे होती आणि भारतीय या गावी बोटीतून येऊ शकत होते. याटोन येथील राजप्रदेशाचे नाव रमणदेश असे होते व भारतामधील दक्षिण भारतीयांप्रमाणे हे नाव दिसते. या शहरी अनाव्रहत नावाचा फार प्रख्यात राजा होऊन गेला. त्याने आसपासच्या प्रदेशात मंदिरे उभारणी करण्यास सुरवात केली व जवळजवळ दोन शतके ती चालू होती. पेगानच्या जवळ दोन मैलांवर मियानकावा गावी 'ननपया' नावाचे मंदिर असून, त्यावर ब्राह्मणदेवतांचे उत्तम शिल्प कोरलेले आजही आढळते. त्या वेळी मंदिरबांधणी इतकी भरभराटीत होती की, आजही सुमारे पाच सहस्र स्तूपांचे अवशेष पहावयास मिळतात. 'नाट' ही या देशातील एक भूतयोनी देवता मानतात. अशा ३७ देवतांचे एक मंदिर या क्षेत्री बांधण्यात आलेले आहे. येथील क्रियाक्षित राजाने सन १०९० मध्ये सांप्रतच्या विश्वमान्य आनंद मंदिराची उभारणी पुरी केली. देवापुढे गुदघे टेकून प्रार्थना करीत असलेली स्वतःची मूर्ति

या मंदिरात उरविलेली आहे. त्यावरून हा भारतीय राजा होता, याची खात्री पटते. हा राजा सन १११२ साली स्वर्गवासी झाला. त्याच्या वंशजांनी पुढे काही मंदिरे बांधली आणि शेवटी सन १२८७ साली कुबलीखानाच्या नाताने या शहरावर स्वारी करून राजवंश बुडवून टाकला

तेथील काही देवतांची नावे अशी

१. पद्मावती = बदामा, २. सरस्वती = सारावती, ३. ह्सावती = हायावती, ४. पृथ्वी = बोयसा, ५. आप = यरोसा, ६. आकाश = जघकेसा, ७. वृक्षदेवता = येकोसा, ८. मेघदेवता = मेकोसा, ९० ९० (जेम्स धर्मकोश, ३/३३).

ब्रिटिश राजवटीतील मंडाले या शहरातील कारागृहात लो. टिळक याचा 'गीता रहस्य-कर्मयोग' हा ग्रंथ जन्मास आला.

मलाया

"All the inhabitants, both men and women, let their hair hang loose and wear garments without sleeves, made of cloth material. The king and the chief nobles wear, in addition a piece of dawn red cloth which covers the upper-part of the back between the shoulders. They girdle their loins with a golden cord and wear golden rings in their ears. Their women folk cover themselves with beautiful scarves enriched with the precious stones." (Chinese Annals)

संप्रत आपण ज्याला मलायाद्वीपकल्प म्हणतो, त्या भागातील चिनी प्रवाशानी इसवी सनाच्या पहिल्या शतकातील केलेले वरील वर्णन आहे. वरील वर्णन साधारणतः बौद्ध भिक्षु व भिक्षुणी यांना लागू पडते. याचाच अर्थ बौद्ध-प्रचारकांनी त्या भागात वसाहती करून आपले आसन स्थिर केलेले होते. श्रीतम्मरात (लिंगोर) केडाह, पेनांग, सुमानावेडातील पलेंबग, ब्रिटिश मलाया, मलाका, सिंगापूर, जरी, व्हायट ६० भागाचा समावेश झालेला असा हा प्रदेश श्रीविजयसाम्राज्य म्हणून ओळखला जात असे.

असे जरी असले तरी मलाया व जावा येथील पूर्ण इतिहासावरून असे दिसते की, या भागाला लकासुग हे नाव होते. चीनच्या माहितीवरून रक्तद्वीप (लाल मातीची भूमि) तांत्रलिंग, टक्कोला, पानपान, जरी ६० लहान राज्यांचा समावेश या श्रीविजयसाम्राज्यात झालेला होता. यी-चिंग या चिनी

प्रवाशाने जेव्हा सन ६७१ साली पर्लेवंग या सुमात्रा बेटातील शहरांस भेट दिली. तेव्हा तो म्हणतो की, 'त्या क्षेत्री हजारो बौद्ध भिक्षु असून त्यांचे ध्यान व मनन सतत चालू असते. भारताप्रमाणे तेथे धर्मचर्चा चालते आणि विधिनियम सर्व एकच आहेत.' इतकेच नव्हे तर भारतामध्ये जाऊन शिक्षण घेण्यापूर्वी येथे वर्ष दोन वर्षे ते घेतल्यास भारतामध्ये ते सुकर होते. सन ६८९ च्या सुमारास पुन्हा या शहरास त्याने भेट दिली, अनेक संस्कृत ग्रंथांच्या नक्का करून घेतल्या व पुस्तके लिहिली. यावरून तेथील संस्कृत भाषेची थोरवी आणि महत्त्व ध्यानी येते.

आठव्या शतकाच्या मध्यावर जावा बेटाच्या मध्यभागी एका राज्याची उभारणी केली गेली, आणि तेथील राजे आपणाला शैलेंद्र म्हणू लागले. सुमात्रा बेटातील श्रीविजयसाम्राज्यावर आस्ते फदम त्यांनी आपली पकड बसवून, या शतकाच्या शेवटी, जावा-सुमात्रा-मलायाद्वीपकल्प एवढ्या मोठ्या भागावर शैलेंद्रांनी सत्ता प्रस्थापित केली. भारतातील नागरी लिपी तेथे चालू केली. अरब व्यापारी या राज्याला श्रवर्ग राज्य म्हणत, तर इतर जावक म्हणत असत. येथील राजा चंद्रभानु याने सन १२३६ व १२५६ साली सिलोनवर स्वाभ्या केल्या होत्या पण त्यात तो पराजय पावला.

हे शैलेंद्र घराणे तिकडे कसे गेले हे पाहणे उद्बोधक आहे. इतिहासकार वेल्स याच्या मताप्रमाणे म्हैसूर येथील गांग वंश प्रथम तिकडे गेला. पण मुमुक्षुद्वार म्हणतात की, त्या वेळी गांगवंश पूर्वकिनाऱ्यावरील कलिंग देशातून, पलौरा बंदरातून तिकडे गेला. आठव्या शतकात कामार्णव नावाचा त्रि-कलिंग देशाचा राजा होऊन गेला आणि या त्रि-कलिंग शब्दाचाच अपभ्रंश पुढे तेलंग असा झालेला आहे. या राजाच्या कारकीर्दीतच काही लोक ब्रह्मदेशाच्या दक्षिण भागात प्रवेश करते झाले आणि पुढे हळुहळु उत्तरेकडे त्यांनी आपले पाय मोनवंश म्हणून पसरले. पण इतिहासकार जोन्वु डुब्रेविल (Jonveau Dubreuil) आपल्या Ancient History of Deccan यामध्ये असे प्रतिपादितो की, सहाव्या शतकात म्हैसूर व कलिंग येथे गांगवंश राज्य करीत असता, काही वर्षांनी चालुक्य राजघराणे उदयास येऊन पुलकेशीन (दुसरा) राजाने ही दोन्ही राज्ये बुडविली. त्यामुळे पराभव पावलेले गांगवंशीय राजे आपल्या प्रजाजनांसह नदीव काढण्यासाठी पूर्वेकडे ब्रह्मदेश, मलाया भागांत गेले आणि त्यांनी राजसंस्था स्थापन केली. इतिहासकारांचे हे मत जास्त पटण्यासारखे आहे. या सर्वांचा सारांश इतकाच की, गांग-वंश ब्रह्मदेश, मलाया भागात गेला, अपभ्रंशाने तो मोन झाला आणि अमरावती अगर नालंदा भागातील संस्कृतीचे त्यांनी तिकडे वर्धन व प्रसार केला. भारतीयांचा प्रसरणकालीन हा इतिहास फार स्फूर्तिदायक आहे.

यानंतर तेथे बर्लीलुंग, दक्ष, सिंधोर, एअरलंग, अंगरोक, कृतराजस, राजस-नागर इ० अनेक राजे झाले. त्यांनी निरनिराळ्या राजधान्यांतून कारभार केले. शैव आणि बौद्ध वास्तु उभारल्या, व सन १४०२ मध्ये मलाका येथे उठाव केलेल्या मलिक इब्राहिम या अरब राजाने हिंदुराज्ये बुडविली व त्या संस्कृतीची वाढ होत गेली.

वृहत्तर-भारत ही संशा ब्रह्मदेश, मलाया, जावा, सुमात्रा, बोर्निओ, इंडो-चायना, कंबोडिया, बाली. इ० पूर्वेकडील भागास आहे. इतिहासकार मुजुमदार यांनी तिकडे संशोधन केले, तेव्हा त्यांना कमीत कमी २० तरी संस्कृत शिलालेख आढळून आले. तेथील राजे आपणांस 'राजाधिराज' ही उपाधी लावून घेत असत. गोमती नदीवरील ६१२२ घनु लांबीचा कालवा पूर्ण झाला म्हणून त्या वेळी तेथील राजाने १००० गाईंचे दान केले. मूलवर्मा राजाने विप्रकेश्वर येथे 'बहुसुवर्णक' यज्ञ करून, ब्राह्मणांना २००० गाई दान केल्या. चंपदेशात एका शिलालेखात, 'कौण्डिन्य याने द्रोणपुत्र अश्वत्थामा याजकहून मिळविलेला भाला या ठिकाणी रोवला' असा उल्लेख आहे.

सूर्यवंशीय राजा महर्षि कंबूस्ववंशुवा, याच्या नावावरून सांप्रतचे कंबोडिया हे नाव आले आहे. इतिहासात असेही नमूद आहे की, 'इंद्रप्रस्थाचा राजपुत्र येथे गेला आणि त्याने तेथील राजाचा पराभव केला.' ब्रिटानिका एन्सायक्लोपिडीआ (आवृत्ति १९२९) म्हणते, 'इसवी सनापूर्वी काही शतके, हिंदुस्थानच्या पूर्व-किनाऱ्यावरून गेलेल्या लोकांचा कंबोडिआमध्ये प्रभाव पडू लागला. त्यांनी तेथे वैदिकधर्म आणि संस्कृतभाषा आणली. देशाच्या हिंदीकरणाचा हा उपक्रम पाचव्या शतकात ख्मेर वंशातील सूर्यवर्मा राजाच्या राजवटीत ठळकपणे दिसून आला.' याचा अर्थ इतकाच येता येईल की, इसवी सनापूर्वी भारतीयांनी तिकडे जाऊन संस्कृतीचा प्रचार सुरू केलेला होता आणि त्याला पूर्णत्व ख्मेर राजवटीत आले.

या वृहत्तर-भारतामध्ये संस्कृत शब्दांचा भरणा विपुल आहे, रामायण-महाभारताचा प्रसार आहे. सवाममध्ये तेथील मायेत आढळणारे हे शब्द पहा-

१. कर्मशाला = कारखाना, २. कर्मशूर = कारागीर, ३. कर्मसंपादिक = संस्था-कार्यवाह, ४. रेखागणित = भूमिति, ५. पाटीगणित = अंकगणित इ० इ०.

बडा बुद्ध म्हणजेच बोरोबोदर

हे जावामधील दुसरे प्रेक्षणीय स्थळ आहे. या वास्तूला चार प्रवेशद्वारे असून पायथ्याच्या पायथ्या चढून आत प्रवेश करता येतो. या दरवाज्यावरील

कमानी काल-मकर आकृतीच्या असून भारतामधील दुसऱ्या शतकातील लोमेश ऋषि गुहेतील शिल्पाप्रमाणे आहेत. पहिल्या माळ्याचा आकार ४७९ चौरस फूट असून, त्यानंतर एकावर एक असे सहा माळे आहेत. पण या माळ्यांचे वैशिष्ट्य असे की, खालच्यापेक्षा वरच्या माळ्याचा भाग चारी बाजूंनी कमी होत गेलेला असल्याने वरच्या माळ्यांचा आकार कमी कमी होत गेलेला आहे. सर्वांत वरच्या भागावरील गोल पोकळ स्तूपाचा व्यास ५२ फूट आहे. महायान पंथातील पाच ध्यानी बुद्ध, पूर्वबाजूस अशोम्य, दक्षिण बाजूस रत्नसंभव, पश्चिम बाजूस अमितभ आणि उत्तरेकडे अमोघसिद्धि यांच्या प्रत्येकी १२ मूर्ति बसविल्या असून, त्यांच्या वरील बाजूस विरोचनाच्या ७२ आणि कोनाड्यांतून ६४ मूर्ति, याप्रमाणे एकूण ५०४ पुतळे येथे आढळतात. याशिवाय अनेक ल्हान ल्हान पोकळ स्तूप ठिकठिकाणी उभारलेले आहेत.

उत्तर द्वाारांतून आत प्रवेश केल्यावर डाव्या बाजूने पहात गेल्यावर बुद्धाच्या जीवनावरील १२० उत्तम चित्रणे पाहता येतात. जन्म, तारुण्य, दीक्षा इ० अनेक प्रकार 'ललितविस्तार' ग्रंथाप्रमाणे चित्रण केलेले आहेत. याशिवाय प्रत्येक मजल्यावरील गोल सज्जामध्ये अनेक चित्रणे आढळतात आणि ती सर्व एका ओळीत मांडली तर त्याची लांबी तीन मैल होईल असे मानले जाते. पायावर बाहेरील बाजूने असेच १६० चित्रांचे शिल्प कोरलेले आढळते. या त्रोटक वर्णनावरून त्या भव्य चिरस्थायी वास्तूची कल्पना यावी असे वाटते. क्रोम या संशोधकाच्या मते याची बांधणी सन ७५० ते ८०० पर्यंतची असावी,

हरिच वेल्स यांचे मत असे की, सिलोनमधील मेरुपर्वतशिल्पाप्रमाणे ही आकृति भासते.

सन ७७८ साली पेनांग करी येथील महाराजाने आपल्या गुरूंच्या आज्ञेवरून जोगियाकर्ताजवळ कळस गावी एका मठाची स्थापना करून त्यामध्ये तारा देवीची स्थापना केली. या स्थानाला कलसनचंडी हे नाव पडले. येथे वापरलेली भाषा उत्तरभारतीय असून, त्यावर नालंदाविश्वविद्यालयाची छाप पडलेली दिसते.

चंडी या शब्दाचा मूळचा अर्थ, स्मरणार्थ उभारलेली कबर, स्तूप अगर छत्री असा आहे. पण सांप्रत त्याचा उपयोग जावा-सुमात्राकडील शिल्पकलेची क्षेत्रे असा रूढ झालेला आहे. अर्जुनचंडी, भीमचंडी, कलसनचंडी, मेनदूतचंडी, सेवूचंडी, प्लौसनचंडी, बेनानचंडी, बेलाहनचंडी, जागोचंडी इ० अनेक शिल्पकलेची स्थाने आहेत आणि ती निरनिराळ्या राजांनी उभारलेली आहेत. यांच्या बांधणीविषयी रेजिनाल्ड मे लिहितात,

“The plan of the temple was Indian. The principal building was placed in the centre of the group and the subsidiary ones were set all round occupying its proper place and thus, forming a complete whole.”

प्रसुप्त देवतेचे स्थान मध्यभागी आणि परिवार देवतांची^१ मदिरे सभोवार असणे हे भारतीय मदिराचे वैशिष्ट्य येथेही दिसून येते.

या सर्व शिल्पामध्ये डिआग पठारावरील भीमचडी आणि अर्जुनचडी यांची बाघणी सन ७३२ च्या सुमारास झालेली असावी आणि तशा रीतीचा संस्कृत शिलालेख छगल या गावी शैव मदिराच्या अवशेषात मिळाला आहे. दक्षिण भारतातील पल्लव बाघणीचा येथील बाघणीवर परिणाम घडलेला असावा, असे संशोधकाचे मत आहे. पठाराच्या उत्तर बाजूला अर्जुनचडी आणि दक्षिण भागी भीमचडी आहेत या पठारावरील आणखी काही मदिरासमूह नष्ट झालेले आहेत. ही दोन्ही शैवस्थाने आहेत दक्षिण भारताप्रमाणे ही मदिरे घटीवर दगडाची असून, भिंतीच्या बाहेर अनेक कोनाडे आहेत, पण त्यामधील ब्राह्मणदेवतांच्या लहानसहान मूर्ति मात्र नष्ट झालेल्या आहेत. येथील शिल्पकलेची दोन वैशिष्ट्ये अशी की, दरवाज्यावरील चौकटीवर ‘काल मकर’ याची आकृति असून, कोनाड्यावर निरनिराळ्या प्राण्यांच्या आकृत्या आहेत. भीमचडीच्या मदिरावर दोन्ही बाजूच्या कोनाड्यातून काही मानवाकृति दिसतात. येथील शिल्प वैशिष्ट्य म्हणजे दरवाजाच्या कानींवर जोड कमळे आणि कमळ फळे व लहानसर वडाचे झाड आहे. याशिवाय वेलीच्या कुड्या, मोहर, फुले याचा समावेश माळे-सारख्या शिल्पात केलेला आहे. जावानीज इतिहासाप्रमाणे हे शिल्प शैलेंद्रराजांनी मध्य जावा जिंकल्यावर सन ६७५ ते ७५० पर्यंत तयार झाले असावे.

कलसचडीच्या आसपास सेवूचडी असून, मुख्य स्तूपाच्या परिवारात लहान-मोठ्या २५० मूर्ती आहेत. एका संशोधकाच्या मते येथील बाघकाम हे घोरोबोदर बाघणी वेळवेच असावे आणि ते सन ८०० साली पुरे झालेले आहे. मेनदूतचडी येथे १४ फूट उंचीचा बुद्धाचा पुतळा असून, तो पूर्णपणे गुप्तशैलीचा आहे. मदिराच्या पाषाणी बाघकामात एवूण बागीस शिल्पे कोरलेली असून घोरोबोदरच्या

१. टीप—मध्यप्रदेशात महानदीच्या काठी रायपूर, घखारोड ही दोन गावे आहेत पडझड झालेली अनेक प्राचीन शिल्पे तेथे आहेत. संशोधक बेगलर (Beglar) याच्या मते, काल मकर हे येथील गुप्त राजघटीतील शिल्प असून, तीच प्रतिकृति डिआगपठार अथवा अन्य स्मेरशिल्पकलेत सादळते.

सालोसाल या क्षेत्राला प्रवासी मान देतात. बोरोबोदरच्या अग्रेय दिशेला बेनान-चंडीचे स्थान व तेथे शिवाची मूर्ति आहे. त्याच्या डोक्यावर मुकूट असून, दाढी वाढलेली व पोटा पुढे आलेले आहे. त्याच्या बाजूला गणेशाची मूर्ति, गळ्यात मुंडामाळा घातलेली आहे.

नवव्या शतकाच्या मध्यास जावामधील शासनात सत्तातर झाले आणि ब्राह्मणधर्माचा प्रसारक राजा तेथे आला. जोगियाकर्ता व सुरकर्ता या दोन शहरांना जोडणाऱ्या रस्त्यावर प्रमचनन येथे त्याने मंदिरे बांधण्यास सुरुवात केली. ब्रह्मा, शिव, विष्णु याची मंदिरे उभारून त्याच्या समोर त्यांच्या बहानांच्या मूर्ति मंदिरात बसविल्या. बाहेरील बाजूने निरनिराळ्या शिल्पाच्या आकृति खोदल्या, त्यामुळे हे क्षेत्र प्रेक्षणीय झालेले आहे. छोरो जोगरंग येथे दक्ष राजाने आपला पिता बलितुंग याच्या स्मरणार्थ सन ११५ साली एक शिवमंदिर बांधले आणि गणेश, पार्वती यांच्या मूर्ती स्थापन केल्या. राजा सिधोक याने बेलाहन व इतर गावी शिवमंदिरे बांधली, पण ती विशेष प्रसिद्ध नसल्याने, त्याची संपूर्ण माहिती मिळत नाही. या राजाच्या कारकीर्दीत जावानीज भाषेत रामायण मध्य तयार झाला व तांत्रिक बौद्धांमवर काही ग्रंथ प्रकाशित झाले, हे विशेष होय.

एअरलॉग राजाने आपली सत्ता जावामध्ये स्थिर केल्यावर सन १०३७ साली तो गादीवर बसला. हा ब्राह्मणधर्माचा पुरस्कर्ता असून त्याने अनेक मंदिरे उभारली. बेलाहनचंडी येथील विष्णूची मूर्ति म्हणजे त्याचीच प्रतिकृति असून सन १०४९ साली तो मृत्यु पावल्यावर त्याचे दफन त्या मंदिरातच करण्यात आले आहे. आपल्या हयातीत त्याने 'शिवशासन' नावाचा जावानीज भाषेतील राजशासनावरील ग्रंथ तयार केला आणि महामारताची तीन पर्व भाषांतरित केली. सन १२९२ चे सुमारास कुबलीखान या चीनच्या सरदाराने मोठी फौज पाठवून या राजाकडून खंडणी वसूल केली. त्यानंतर मजापहित येथे नवीन राज्य सुरू झाले व कीर्तिराजस राज्य करू लागला. सिमपिंग गावी त्याने हरिहराचे मंदिर उभारले आणि आतील हरिहराची मूर्ति म्हणजे स्वतःचीच प्रतिकृति तयार करून बसविली. साप्रत ती बटाझिया संग्रहालयात पाहता येते. पुढे सन १३५० ते १३८९ पर्यंत राजसनागर राज्यकर्ता होता. त्याने नवीन मंदिराची उभारणी केली नसली तरी पनतरन येथे जी मंदिरे बांधलेली होती त्यावर बाहेरील बाजूने रामायण व कृष्णायनमधील अनेक देखावे खोदून काढले. त्याच्या मरणानंतर येथील हिंदुसाम्राज्य मोडकळीस आले. राजसचेसाठी आपसात यादवी सुरू झाली, आणि मलाक्का येथे व्यापारासाठी आलेल्या अरबीसंस्कृतीची वाढ होऊन

मलिक इब्राहिम, जो सत्तागरी झालेला होता, त्याने हे राज्य सन १४०१ साली बुडविले. येथील हिंदु संस्कृतीचे लोभ पुढे बाली बेटांत शिरले आणि तेथे स्थायीरु झाले.

सशोधक रेजिनेल्ड मे निष्कर्ष काढतो की, 'In the Javanese history there is one deity, who always occupied a very important position and that is the Goddess Sri, the Earth mother, the goddess of glory and fertility, especially rice' जावा प्रदेशात श्री देवीलाच सर्वत्र मान मिळत असे.

इंडोनेशिया

जावा, सुमात्रा, बोर्निओ आणि सिलेबस ही चार बेटे मिळून पूर्वेकडील बेटांचा, ज्याला सांप्रत इंडोनेशिया म्हणतात हा भाग तयार होतो. या बेटांचा भूभाग जरी तुटक असला तरी एकूण चौरस मैल क्षेत्र काही कमी नाही जावा बेटाची लांबी ७२५ मैल तर सर्वसाधारण रुंदी १४० मैल, सुमात्रा ११०० मैल आणि ३०० मैल, बोर्निओ ९९० मैल व ७०० मैल आणि सिलेबसचा व्याकार आठ पायांनी एकादी वस्तु आकारपण करून घेणाऱ्या समुद्रकूल (Octopus) प्राण्यासारखा असल्याने त्याचे क्षेत्रफळ वाढणे कठीणच पडते. याशिवाय घाली, बका इत्यादि अनेक लहान बेटे या समूहात मोडतात सन १९६० च्या शिराणतीप्रमाणे या सर्व भागातील लोकसंख्या सहा कोटीपर्यंत होती. पूर्वी निरनिराळ्या राजवण्यांनी सत्ता गाभविण्यावर शेवटी डच लोकांनी तेथील सत्ता सोडून गेल्यावर लोकशाही स्थापन झालेली आहे

जावा मलाया भागांत रामायणाचा प्रसार

थायलँडमध्ये जे रामायण वाचले जाते त्याचे स्थानिक नाव आहे 'रामवियेन रामकीर्ति' बहुधा हे वाल्मिकीरामायणाचे भाषांतर असून सन ८०७ साली राम नरेश नावाच्या ग्रहस्थाने हे प्रसिद्ध केलेले आहे. त्या भागांत जयोध्या नगरी आहे, तशी लवपुरी (लोगपुरी) आहे बँकॉक येथील मंदिरात रामायणातील अनेक महत्त्वाच्या घटना चित्रण केलेल्या असून राष्ट्रीय समहाल्लात अनेक राममूर्ति आशेत. कंबोडियामधील अंगोर (ऑङ्गर) मंदिरात रामायणातील देखावे चित्रित केलेले आहेत. त्या प्रदेशातील रामायणाची ही निरनिराळी नावे पहा - मलाया-हिमायत शिराराम, इंडोनेशिया-रामायण काकविन. नौसेना प्रमुख अँडमिरलचे नाव 'लक्ष्मण' म्हणून संबोधितात व ते श्रद्धेचे द्योतक मानले जाते. १

भारतीय संस्कृतीचे अवशेष अद्यापही येथे अनेक रुपानी दिसतात. येथील राजचिन्ह गरूड आहे, ध्येयवाक्य 'भिनका टंगल इका' म्हणजे 'भिन्नत्वात एकत्व आहे,' सभेची सुरुवात करताना वक्ता म्हणतो, बापा बापा (वडीलधारी पुरुषमंडळी हो!), इबु इबु (वडीलधान्या खिपानो!), सौदरा सौदरा (सहोदर बंधून्तो!), सौदरी सौदरी (सहोदर मगिनीन्तो!) इ० इ० वार्तापट दाखविताना प्रथम 'अनेका वार्ता दुनिया' असा फलक असतो. नावे मुसलमानी असली तरी जाडनावे हिंदूच आहेत, जसे अबदुल्ला वासुकी, मेघानती धर्माधिकारी, रहीम सुर्यधर्मो, सहस्रबाहो इ० इ०. मध्य जागात वाराची नावे भारतीय आहेत, सोमा, गगार, बुदा, रासपती, सुका इ० इ० बँक ऑफ पिरटिवी = पृथ्वी बँक, जाकर्ता जयकर्ता ही भारतीय नावे आहेत.

साराश तेराव्या शतकात हा प्रदेश जरी मुसलमानी आक्रमणास बळी पडला असला आणि तेथील शेवटचा सम्राट मोजो पाहिर व त्याची मुले यांनी गायक, शिल्पकार, चित्रकार, संगीतज्ञ व विद्वान यासह पुढे गेली वेळात आश्रय घेतला असला, तरी अनेक अवशेष आजही तेथे प्रत्यक्ष दृग्गोचर होत आहेत.

वरील सर्व प्राचीन साधनांचा उपयोग करून सांप्रतच्या भारतीय धुरिणांनी दोन्ही देशात एकात्मता वाढली. लाहूर, पूर्वीच्या भारतीय संस्कृतीचे तेथे पुनर्जीवन करणे हे सासच भूषणावद् ठरलं.

बँकॉक शहरामध्ये रामायणावर आधारित छायानाट्याचे प्रयोग आजही होत असतात. विशाल गणेशमूर्तीमोवती नृत्य करून, थाय तरुणी त्या विघ्न हर्त्याची उपासना करीत असतात. एका मंदिरात २२ इंच उंचीची बुद्धाची पाचूची मूर्ति संपूर्ण सुवर्णाच्या रत्नजडित सिंहासनावर विराजमान आहे. सन १४५७ ते १७८२ या दीर्घ काळात ही मूर्ति निरनिराळ्या राज्यकर्त्यांनी देशो-देशी हिंडविली पण शेवटी थाय राजाने धनूबरोबर बुद्ध करून, ती मूर्ति जिंकून घेतली आणि राजधानीत आणून स्थापन केली आहे. तेथील प्रजा ९५% बौद्ध-धर्मीय सांप्रत असल्याने, तेथे अनेक बुद्धमंदिरे असणे स्वाभाविक आहे. एका मंदिरामध्ये तर १६० फूट लांबीची बुद्धाची भव्य मूर्ति निद्रिस्त स्वरूपात आहे. असे भव्य शिल्प अन्यत्र क्वचितच पहावयास मिळते.

(श्रीकांत टिळक-प्रवासवर्णन, केसरी, १७-१०-६७)

नागपूजन

मलायामधील पेनांग शहर हे प्रसिद्ध आहे. येथे एका खोलसर गाभान्यात अनेक जातीबत सर्प व अजगरे सोडलेली असून, वरील कठड्यांवरून अनेक

भाविक तरुण-तरुणी आणि प्रवासी, त्याचे प्रत्यही दर्शन घेत असतात. या प्रदेशात पूर्वी नागपूजन होते, हेच अनुमान काढता येते.

कौलालापूर येथे चुनखडीच्या डोंगरात वाट्टे लेणी आहेत. सुमारे १७० पायऱ्या चढून वर टेकडीच्या माथ्यारर गेल्यानंतर, अनेक हिंदुपद्धतीची देवालये पाहाता येतात. ही जुनाट भदिरे सांप्रत अन्य संस्कृतीच्या अमलाखाली असल्याने कालाच्या ओघात ती किती दिवस तग धरतील आणि भारतीय प्रवासी याना पाहता येतील, हे तो परमेश्वरच जाणे. आज तरी प्राचीन भारतीय प्रसंग कालाची साक्ष तीं भदिरे देत आहेत, हे खरे.

(श्रीकांत टिळक-प्रवासवर्णन, केसरी, १७-१२-६७)

कंबोडिया

सयामच्या पूर्वभागाला हा लहानसा देश आहे. अक्षांस १०° ते १०° आणि रेखांश १०°-१५° याप्रमाणे आहेत. फ्रेंच इंडोचायना देशापैकी हा एक पंचमांश भाग असून राजधानी पॉम-पेह शहर होते. या देशाच्या उत्तरेस टोनकिन प्रांत व पूर्वेला अनाम देश होता. याच अनाम देशाच्या उत्तर भागाला सांप्रत व्हीएट-मिन्ह (Viet-Nam) हा कम्युनिस्टव्याप्त प्रांत असून, दक्षिण भागाला व्हीएटनाम हा विंगर कम्युनिष्ट प्रांत संबोधला जातो. आजही कंबोडिया प्रांत स्वतंत्र आहे.

इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात कौडिण्य नावाचा ब्राह्मण भारतातून या प्रदेशात आला आणि तेथील राणी ' विलो लीफ ' बरोबर विवाह करून, त्याने उघडयानागड्या जनतेला सुधारण्याचे कार्य केले. चवथ्या शतकात पुन्हा काही ब्राह्मण कौडिण्य ऋषीच्या मार्गदर्शनाखाली येथे प्रचारकार्य करण्याकरिता आले आणि जनतेला सुखी व संपन्न करण्याच्या कार्यात त्यांना साहाय्य दिले. या त्यांच्या सांस्कृतिक कार्यामुळे येथे हिंदुधर्माचा प्रगती झाली आणि ब्राह्मण देवतांची स्थापना व भदिरे वाढीस लागली. हरी हर, यक्षा, अर्धनारी इ० अनेक देवतांच्या मूर्ति स्थापन झाल्या. तसेच अनेक संस्कृतशिलालेख निरनिराळ्या प्रसंगाने लिहिले गेले. चीन व इतर देशात या देशातील सरकारी वकील पाठविण्यात येऊ लागले. याचे पुरावे चीनच्या वार्षिक प्रतिवृत्तात मिळतात. जयवर्मन, रुद्रवर्मन, यशोवर्मन यासारखे पराक्रमी राजे या भूमीला लाभले. ते आपणाला सूर्यमंदीर म्हणत. आपल्या कारकीर्दीमध्ये त्यांनी अनेक स्मृतिस्थाने निर्माण केली. त्यांची फलफुल व सुवर्ण मांडणी पाहण्यास सांप्रत अनेक प्रवासी तेथे जात असतात आणि त्या शिल्पारर अनेक वय निर्माण झालेले आहेत.

कंबोडियात भारतीय संस्कृतीची अपवणूक

नरोत्तम सिंहनुक हे सांप्रत तेथील राजे आहेत. कंबोज वंशावलीप्रमाणे कंबवक्रपि हे त्यांचे आदिपुरुष होत. भिरा नावाच्या अम्प्रेवरोवर विवाह करून त्यांनी सूर्यवंशाची स्थापना त्या देशात केली, यास्तव कंबोज हे नाव त्या देशाला प्राप्त झाले. चवदाव्या शतकापावेतो संस्कृत ही तेथे राजभाषा होती. सांप्रतही अनेक मंत्रविधि त्याच भाषेत आहेत. दररोजच्या वापरातील अनेक संस्कृत शब्द आहेत. टेलीफोन (दूरशब्द), टेलीग्राम (दूरलेख), टाइपरायटर (अंगुली लेख), टायपिस्ट (अंगुली लेखक), आगगाडी (अयसमय अथवा लोहमय वाहन), सायकल (द्विचक्रयान), रिक्षा (त्रिचक्रयान), इ० इ० 'रामायण रामकेर' (रामकीर्ति रामायण) हे महाकाव्य लोकप्रिय असून नाट्यातील अभिनयाचा प्रमुख विषय तोच आहे. नृत्यकलेतील प्रमुख विषयही रामायणच आहे.

शुभ कार्य करण्यासाठी ज्योतिषाकडून शुभ वेळा काढतात. मुलांचे जावळ काढून ह्याव्यावर मीकाळ या पवित्र नदीचे पाणी तांब्याच्या पात्रात घेऊन त्यावर अभिषेक करतात. कैलासपर्वतावरील गंगा नदीचे पाण्याइतके पावित्र्य त्या पाण्यामध्ये मानतात. शैव ब्राह्मण डोकीवर केस बाढवीत नाहीत. राज्याभिषेकादि राजसंस्कार शैव ब्राह्मणांच्या हातून होतात. या वेळी युवराज उजवे हाती शिवाची व डावे हाती विष्णूची प्रतिमा घेऊन वेदोक्त मंत्राने त्यावर प्रोक्षण करवून घेतात.

गुरुवार हा जास्त शुभ दिवस मानला जातो. राजनर्तकींचा दीक्षासमारंभ अगर इतर शुभ कार्ये शक्य तर या दिवशी करतात. दाट केसरी रंगाची वस्त्रे त्या दिवशी मुख्यतः वापरतात. अष्ट दिशांना वेदी मांडून संस्कार करण्यात येतात, त्या वेळी चारही दिशांना लाह्याची पसरण केली जाते. सायंकाळी स्त्रिया व मुली सुगंधी द्रव्य आणि तांदूळ यांचे तिलक लावतात. जीवनातील सापत्य आणि मांगस्य आधुनिक जीवनात याप्रमाणे ओतप्रोत भरलेले तेथे आढळते. रामायण हे कंबोजी कथांचा आणि नृत्यांचा प्राण आहे. कथा ऐकण्यात अगर नृत्य पाहण्यात आई, बाप, लहान मुले तल्लीन होऊन जातात. रामाचा वनवास, काचन मृगकथा, हनुमंताची लंकेतील कामगिरी, सीताशोक, रामरावणयुद्धातील प्रचंड काया घानर व राक्षसांचे नृत्य इत्यादि देखाव्यात ते नल्लीन होऊन जातात. सडसडीत नर्तिकांची कुंकुमादण मुसकमले संध्याकाळच्या अंधारात झुप्त होऊ लागतात, तेव्हा शिवसुंदरात तन्मय झालेल्या प्रेक्षकांना कार्यक्रम संपल्याची श्वेदपूर्ण जाणीव होते.

चंपादेश (कंबोडिया)

कंबोडिया हा सयाम प्रदेशाचा एक भाग असून मध्य सयाम भाग म्हणजे मेनम नदीचे खोरे अगर छत्रपुरीच्या आसंमतातील प्रदेश होय. येथे पूर्वी रघ्मेर

वंशीयराजांची सत्ता होती आणि यळाच कंबोडिया म्हणत. श्री तामराज येथील राजा उत्तरभागीसरबला आणि त्याने लवपुरी येथील राज्य दहाव्या शतकाच्या शेवटी कारीज केले. त्याचा पुत्र सूर्यवर्मन (१) याने ही राज्यपद्धती येथे सन १००० साली चालू केली, यावरून काही वेळा सयाम व कंबोडिया येथील भागात धपडे, गाणे, नृत्य व लिपी यामध्ये बरेच साम्य आढळून येते.

ही राजवट प्रायः ब्राह्मण घर्मांयांची असल्याने निरनिराळ्या शहरी हिंदु-मंदिरे उभारली गेली. वन-दिन-फोन, पनोम-वन, कोराट इ० अनेक ठिकाणी संस्कृतशिलालेख आढळून आलेले आहेत. यावरून तेथील ब्राह्मणधर्माचे प्रात्यक्षितून येते. पिमई, पनोम-वन, पनोम-रग, मोंग-तम इ० शहरातून ही मंदिरे बांधली गेलेली होती. काही आज उभी आहेत, तर इतरांचे अवशेष त्या त्या ठिकाणी सापडतात.

भेष्ठपूर ही कंबोजाची राजधानी होती. या शहरी श्रुतवर्मा राजाने भद्रेश्वराचे शिवालय बांधले. हर्षवर्मा (दुसरा) याने शहर व पार्वती यांची मंदिरे उभारली. सूर्यवर्मा याने शिवशिवलेश्वराचे मंदिर बांधले. उदयादित्य (दुसरा) याने शिव-मंदिर उभारणीत अफाट पैसा खर्च केला. येथील येथे शिषपान करणारी शंकराची मूर्ति सापडलेली आहे. सोमवर्मा राजाने त्रिमुक्तेश्वराची प्रतिष्ठापना केली. संमोर (शिवपुरी) येथे राजयाड्यात हरिहराची मूर्ति आढळली आहे. ही मूर्ति शैव-वैष्णव वाद मिटवू पाहणारा राजा ईशानवर्मा याने वसविलेली असली.

साम्रतचा कंबोडिया व इंडोचायना हे भाग या प्रदेशात मोडत असे. या ठिकाणी पूर्वी हिंदुसाम्राज्य होते, हे आपण थार पाहिलेच आहे. असेही सांगतात की, व्यापारी जहाजातून कंबोडिया नावे ब्राह्मण प्रथम कंबुज (साम्रतचे पुनान) येथे गेला आणि तेथील राजसन्धेबरोबर विवाहबद्ध होऊन राज्यकारभार पाहू लागला. प्रैतुक, केममाग व धोम शहरांत सुमारे ५० मंदिरे तरी गुप्तकार्त्तिक बांधणीची, म्हणजेच बरती सपाट छत असलेली आढळून आलेली आहेत. बांधणी अर्थात मिटाची होती. यशोवर्मन दुसरा याने सन ११२५ च्या सुमारास यशोधरापूर (साम्रतचे ओंकारवॅट) आणि यशोवर्मन याने सन ९०० च्या सुमारास ओंकारधोम या ठिकाणी मंदिरे बांधून भारतीय शिल्पांनी नटविली होती. त्यामध्ये शिव, विष्णु व शक्तीची मंदिरे होती.

(Archaeology of India, P. 206)

त्या वेळी तेथे शक्तिपूजा चालत होती. पण कालांतराने इतर संस्कृतीच्या आप्रमणानुळे हिंदूसंस्कृति बुडाली आणि मंदिरेही उध्वस्त झाली. क्वचित एखादे-दुसरे पीठ अस्तित्वात आहे इतकेच. या देशात 'पो' हा देवतावाचक शब्द

असून त्या त्या कर्तृत्वशक्तीचे दर्शक नाव त्या पुढे ठेवले जाते. पो-सहा इनो ही आद्यशुमारी माता असून, पो-कोसी-गराई या देवीचा जन्म तिच्यापोटी झालेला आहे. भारतीयांची उमामगवती देवतेला आता पो-नागर ही संज्ञा आली असून ती विश्वमाता अथवा विश्वजननी म्हणून मान्यता पावलेली आहे. न्हाय्यग या शहरी या देवीचे मंदिर आहे. कोचीन-चायना भागात त्रिहोन या ठिकाणी झालेल्या उत्पन्ननात एक लक्ष्मीची मूर्ति आढळली असून, तिच्या हाती कमलपुष्प व नागाच्या प्रभायळीखाली तिचे आसन दाखविले आहे. पत्तन-कुमई ही देवता स्त्री-सम्राज्ञी मानली जात असून आकाशातील भेषापासून तिचा जन्म झालेला आहे असे मानतात. या देवीला एकूण ९७ पति असून १३८ मुले आहेत. तांदूळ हे या देशातील प्रमुख उत्पन्न असून त्यावर या देवतेची सत्ता चालते. पोथान-दरी ही रोगराईची देवता होय. ती दन्थापोन्यातून राहते अथवा गुहे-मध्ये असते आणि सहान मुलांचे सर्व आजार बरे करते.

(जेम्स धर्मकोश ३, पृष्ठ ३४१)

प्रा प्रांग साम-थोत येथील कलाकृति आज उभी आहे, या ठिकाणी उंच गोल मनोन्याचा, वरचा भाग निमुळता होत गेलेली व संपूर्ण भारतीय घडणीची तीन मंदिरे आहेत, बौद्ध बांधणीचा येथे कोणताही अंश दिसत नाही. मदिराची तीन शिखरे म्हणजे भारतीय देवांपैकी ब्रह्मा-विष्णु महेश या त्रिमूर्तीची ती मंदिरे असली पाहिजेत, शिखरांमधील कलाकृतीत दादीनाले अनेक ऋषि आणि हाती गदा घेतलेल्या काही मूर्ती आहेत. यावरून हे स्थान ब्राह्मणधर्मीयांनी निर्माण केलेले असावे, पण नंतर बौद्धधर्मीयांनी त्या ठिकाणी मस्तकानर शेषपणा असलेली बुद्धाची मूर्ति बसविली असल्याने, ते एक बौद्ध क्षेत्र मानले जाते.

पनोम रंग येथील मंदिराभारतही हाच सशय निर्माण केला गेलेला आहे. सुमारे पाचशे फूट उंच टेकाडावर असलेली ही कलाकृति ख्मेर राजांनी निर्माण केलेली आहे, दरवाज्यावरील कमानी व भितीवरील इतर स्थाने याचेवर ब्राह्मण-देवतांच्या मूर्तीची कलाकृति आजही स्पष्टपणे दिसते. स्तूप अगर विहार यासाठी बौद्धांची जी एक विशिष्ट पद्धती आहे, त्याचा या ठिकाणी मागमूसही आढळत नाही. इतके असूनही ऑमोनिअर सारगे फ्रेंच संशोधक मात्र मत देतात की हे बौद्धांचे क्षेत्र असावे. या संशोधकाला बांधणीमधील मर्म व सूक्ष्म भेद समजलेला नाही असेच म्हणावे लागते.

ल्वपुरी येथील सन १०२२ च्या शिलालेखाप्रमाणे ख्मेर वर्शाथ राजे आपणाला सूर्यप्रीय म्हणवीत असत, तरी त्यांनी महायान, हीनयान, ब्राह्मणधर्म अगर योगमार्गी या सर्वांना सम वागणूक दिली आहे. 'The Royal Court

was surrounded by Brahman rites and ceremonies and the people followed the Buddhist faith ' या त्याच्या समत्वाच्या वागणुकीमुळेच दोन्ही धर्मांची प्रगती त्याच्या राज्यात होत होती. महा-ठात यासारखी बौद्धधर्माधि कला कृति बाघली गेली ती याच वेळी अजर पनोम-रग येथे मायादेवी व छुमिनी या बुद्धाच्या माताची चित्रे रेखाटण्यात आली. या संस्कृतीने सुमारे तीनशे वर्षे येथे राज्य केले.

या देशात भारतीयांना अभिमानास्पद वाटणाऱ्या अनेक कलाकृति असून त्या सर्वांचे वर्णन येथे करणे अशक्य आहे. वतेनसेरी, प्रविहार, अकोर (ओंकार) आणि बायन या चार स्थानांचे चोटक वर्णन वानगी दासल पहारें इष्ट होईल

वंतेनसेरी

वंतेनसेरी हे क्षेत्र अकोर क्षेत्राच्या ईशान्येस १५ मैलावर आहे. वतेनसेरी याचा अर्थ स्त्रीचा अथवा देवीचा बालेविहारा असा केला जातो. भगवान शंकरा साठी राखून ठेवलेल्या या मागाला येथील गिऱ्याच्या आरुड्यावरून पूर्वी ईश्वरपूर असेच सानेसे नाव होते

उपलब्ध सनावलीवरून असे दिसते की, सन १५२ ते १६१ चे दरम्यान ही कलाकृति तयार झालेली असून त्या वेळी अयबर्मन (५) राज्य करीत होता. कालप्रवाहात या वास्तूची मोडतोड होऊन अवशेष इतस्तत पडलेले होते व काही रानटी माणसे तेथील वस्तु बाजारात विक्रीत असत नोव्हेंबर १९२३ मध्ये चोरांची एक गेली तेथे आली आणि भिंतीवरील अक्षरा मूर्तींची चोरी करून जात असता, सर्वजण पकडेल गेले व त्यांना शिक्षा मिळाली. या गटह्याच्या वेळी जो साक्षीपुरावा झाला त्यावरून भेंच सशोधक परमेटिअर व गालोरेव्ह यांनी त्या ठिकाणाला भेट देऊन, वास्तूचे महत्त्व समजून घेतले व वरिष्ठांकडे त्याप्रमाणे अहवाल सादर केला. भेंच सरकारास वास्तूचे महत्त्व पटून, सन १९२७ ते १९३२ पर्यंत जीणांदाराचे काम पूर्ण नेले गेले. सर्वत्र त्रिबुरलेले अवशेष जमा करून, आधुनिक पद्धतीने त्यांची पूर्ववत नीट बांधणी केली वास्तूचा ऊर्जितकाळ पुन्हा उदयाला आला हिंदु संस्कृतीची ही उत्तम कलाकृति आहे.

या मंदिराची बांधणी दहाव्या शतकातील आहे असे वर म्हटले आहे, पण बाहेरील काही कलागुसरीचा भाग बवदाव्या शतकातील असावा असे सशोधक रिनॉट यांचे मत असले तरी ते इतर मान्य करीत नाहीत.

या मंदिराचा बाहेरील परिसर सुमारे ३३० चौ. फुटांचा असून पूर्ण पश्चिम बाज्या मध्य गोपुरे आहेत यातून आत प्रवेश केल्यावर मध्यमांगी सुमारे

१२५ चौ. फूट जागेवर मुख्य मंदिर आहे. यामध्ये तीन प्रमुख गामारे तीन देवांसाठी असून, त्यामध्ये शंकर-पार्वती-गणेश यांच्या मूर्ती आहेत. या तीन गामान्यासभोवार भव्य सज्जा असून, त्यामध्ये पापाणांवर महाभारतामधील व इतर काही प्रसंगाचे चित्रण आहे. महाभारतामध्ये सुंद-उपसुंद राक्षसाची कथा प्रसिद्ध असून त्यांचेच चित्रण एके ठिकाणी आहे. राक्षसाची तपश्चर्या, देवांची सभा, तिलोत्तमानिर्मिती, राक्षसावर तिची मोहनी आणि तिच्या प्राप्तीसाठीच्या भांडणांत दोघांचाही अंत, असे चित्रण आहे. तसेच रावण, वैलास पर्वत हलवीत असता शंकरांना त्याच्या पायाच्या अंगठ्याने खाली दावणे, हे चित्रण आहे. याप्रमाणे अनेक देखावे शिल्पकलेत दाखविलेले आहेत. गामान्याचे तीन दरवाजे, पायाच्या बैठकीखालील माकडे व सिंह यांच्या आकृतींनी रक्षित आहेत. गोपुरावरील अप्सरांचे चित्रण मोहक असून आजुबाजूला इतरही सुंदर शिल्पकाम आहे. एकंदरीत या शिल्पाची गणना उत्तम शिल्पात केली जाते.

प्रविहार

हे क्षेत्र अंकोरच्या उत्तरेस आणि धीसाखेत या रेल्वे स्टेशनपासून दक्षिणेस सुमारे ६५ मैल अंतरावर घनदाट अरण्यात वसलेले आहे. १५०० फूट उंचीवर गेल्यावर या मंदिरात जाण्यासाठी दगडी पायऱ्याची सुखात होते. प्रत्येक पायरी अखंड पापाणाची घनविलेली असून, अगर काही ठिकाणी मूळच्या खडकात कोरलेली असून तिची लांबी सुमारे ३० फूट आणि उंची एक फूट आहे. याप्रमाणे १६० पायऱ्या चढून गेल्यावर इतस्ततः दगडांच्या काही राशी पडलेल्या दिसतात व काही अंतरावर दोन्ही बाजूंना नवीदार वटडा असलेला लहानसा जिना दिसतो. या जिनाच्या मुखवातीलाच दोन्ही बाजूंना दोन दहा फूट उंचीच्या, पण पसरलेल्या नागाकृति नेत्राना आनंद देतात. हा जिना संपताच गोपूरवजा लहानशा पापाणाच्या मंदिरातून पुढे मार्ग जातो. घडीव पापाणाच्या या मार्गावरून सुमारे १०० फूट गेल्यावर पहिल्यासारखाच लहान जिना चढून वर जावे लागते आणि गोपूरातून पुढे जावे लागते. मार्गामध्ये डाव्या हाताला, प्राचीनकाळी बांधलेला एक सुंदर तलाव दिसतो, पण सांप्रत गर्द झाडीमध्ये तो दडून गेलेला आहे. वृक्षांच्या रागा रूप घोभा देतात. उजव्या बाजूला एक पक्का रस्ता दिसतो, त्याचा उपयोग पूर्वी खाणीतून काढलेले मोठमोठे सलग पापाण जागेवर आणण्यासाठी झालेला असावा. या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना एका ओळीत मोठमोठे वृक्ष आणि त्यामध्ये उंच शिबलिंगाच्या आकाराचे दगड पुरलेले असल्याने फार रमणीय घोभा दिसते. समोरील तिसरा जिना चढून गेल्यावर एक चौकोनी मंदिरशिल्प आढळते. त्याच्या दोन्ही बाजूंना दुसऱ्या दोन गोल सज्जा

असलेल्या कलाकृति आहेत. ग्रामाभ्यात शंकर-पार्वतीच्या मूर्ति पूर्वी असावा, पण साप्रात दिसत नाहीत. डावीमंडील बाजूस एक लहानसा स्तूप आढळतो.

देवतांच्या या मुख्य मंदिरातून पुढे गेल्यावर, मागील बाजूस काही अंतरावर पुन्हा एक जिना असून, आजूबाजूला नाममूर्तीचे अवशेष दिसतात. पुन्हा चवथ्या घडीवर रस्त्यावरून पुढे गेल्यावर, जिना चढत्यावर आणि गोपुरातून प्रवेश घेतल्यावर सर्वांत प्रमुख असे देवालय आपण पाहतो. या मंदिराच्या मागे ४० फुटावरील तुटलेल्या कड्यापर्यंत पोहोचल्यावर, सुमारे २१०० फूट उंचीच्या या भव्य शिल्पाची वरपना येते. पापाणाचे घडीवर रस्ते, दोन्ही बाजूला घनदाट वृक्षरात्री, लहान लहान जिने, गोपुरे या क्रमाने चारपाच वेळा मोठ्या-पोठ्या चढणीचा मार्ग सुमारे ८०० फूट चढून गेल्यावर मगच मुख्य देवाचे दर्शन घडते. या प्रकारची टोंगरावरील मंदिराची बांधणी एक आगळीच मानली पाहिजे. हे सर्व ब्राह्मणकालीन ब्राह्मणदेवतांचे शिष्य आहे, हे आणखी एक विशेष होय. मुख्य मंदिराचे वटार सुमारे अर्धा मैल लांबीचे असून, त्यामध्ये पाण्याची तळी आणि दोनचार इतर इमारतीही आहेत. त्यांतोच काही मोठ्याळीव आलेल्या, तर काही पूर्ववत ताठ उभ्या आहेत. त्या सर्व घडीव पापाणाच्या आहेत.

कोण्टेचे कोरल या संशोधकाच्या मताप्रमाणे ही कलाकृति सन १०४० साली सुरू होऊन काही वर्षांनी पूर्ण झाली. ख्मेरसंस्कृतीमध्ये घडत असलेला बदल येथे उठावदारपणे दिसून येतो. इतरक्षर म्हणून सिंहाच्या दोनतीन आकृत्या येथे आढळतात. मुख्य मंदिरात कोणतीही मूर्ति सांपत आढळत नाही. सर्व अवशेषांवरून हे ब्राह्मण संस्कृतीचे क्षेत्र होते असे निश्चितपणे म्हणता येते.

रेजिनांट मे या संशोधकाला या ठिकाणी लढकात कोरलेले एक मानवाकृति पाऊल आढळले. आपला पाय त्यामध्ये बरोबर बसतो असा त्याने अनुभव घेतला, पण अशा रीतीने येथे पाऊल कोरण्याचे कारण काय, याचे कांटे मात्र त्याला उमगलेले नाही.

अंग्कोर (Angkor) अंग्कोरवॅट मंदिर

बंघोजमधील ख्मेर राजवटीचे सुवर्ण युग म्हणजे दुसरा सूर्यवर्मा (१११३ ते ११५०) याच्या राजवटीचा काळ होय. हे राजे त्रिपुणभक्त असल्यामुळे त्यांनी 'अंग्कोरवाट' हे त्रिपुणमंदिर बांधले. आजही, आगिया खंडातील ही एक गावोन्म कलाकृति मानली जाते. मारावामधील वेल्ड येथील कैलाशलेण्याप्रमाणे ही कलाकृति कोणी मानवाने तयार केली, हे आजच्या बंघोजी लोकाना सरेन

वाटत नाही व प्रत्यक्ष इंद्रदेवाने प्रथम ही मातीची कलाकृति तयार करून मग त्याला पाषाणरूप दिले असेच ते मानतात. त्यावर दिसणारी डिग्रे, ही इंद्राच्या हाताच्या बोटांचे ठसे आहेत, असे ते समजतात. रामायण-महाभारत यामधील अनेक प्रसंगांची चित्रे शिल्पात खोदलेली आहेत. समुद्रमंथनाचा देखावा तर फारच उत्कृष्ट आहे.

सन १९३७ साली एका कंबोजी भक्ताला दृष्टात झाल्यावरून मंदिराच्या तलावाजवळ खोदकाम झाल्यावर, काद्याचे शेषशायीविष्णूचे भव्य मस्तक आढळून आले. हीच मूर्ति मंदिरात पूर्वी असली पाहिजे. शेषशायीभगवानाचे हे महान प्रसादमय तेजस्वी मस्तक संपूर्ण भारतीय शैलीचे आहे.

ही कलाकृति निर्माण करण्यास किती काळ लागला याची निश्चित माहिती मिळत नाही, पण काहींच्या मते तो काळ ३० ते ५० वर्षांपर्यंतचा असला. ताजमहाल बांधणीस धीस वर्षे लागली, यावरून या मंदिराची कलाकृति किती उत्कृष्ट असेल याची कल्पना घाचकांना यावी. या मंदिरात जी विष्णुमूर्ति स्थापन केलेली आहे, ती मात्र भारतातील शिल्पप्रमाणे नसून, सूर्यवर्मन राजाचीच मूर्ति विष्णूसुररूप म्हणून बसविलेली आहे. मंदिराच्या भिंतीवर अनेक अप्सरांचे चित्रण केलेले आढळते.

सुमारे दोनशे-तीनशे वर्षे हे धेन अज्ञात होते, शाडेझुडपे वादलेली होती, कलाकृतीमध्ये खूप गाळ साचलेला होता व माणसांची मुळीच बर्दळ नव्हती. कारण अशा घनदाट अरण्यात सहसा कोणी जात नसे. परंतु हेन्री मोहोट हा भौतिक संशोधक त्या ठिकाणी फिरत असता सन १८६० साली त्याला हे क्षेत्र प्रथम उमगले आणि नंतर ते प्रसिद्धांला आले. या शहरी पूर्वी खेरी राजवंशाची राजधानी होती, पण सन १४४० साली अनेक वर्षांच्या युद्धानंतर सयामी राजांनी ते राज्य मोडकळीस आणल्याने, तेथील राजधानी पॅपेह हा शहरी नेण्यात आली. यामुळे तेथील बर्दळ कमी झालेली होती. हेन्रीने ही कलाकृति पाहताच उद्गार काढले,

“This architectural work perhaps has not and perhaps never has had, its equal on the face of the globe”

इतकी अप्रतीम ती कलाकृति आहे.

याप्रमाणे प्रथम ही जरी ब्राह्मण कलाकृति म्हणून तयार झाली तरी कालौघात ती तशी टिकली नाही. सन ११८१ च्या सुमारास जयवर्मन (७) हा राजा असताना महायान पंथीय बौद्धांची जोरदार लाट त्या राज्यावर आली

आणि त्यांनी या कलाकृतीवर आक्रमण करून, त्यामध्ये काही बुद्धाच्या मूर्ति स्थापन केल्या. पुढे चवदाव्या शतकात सिलोनमधून हीनयान पंथियांची दुसरी जोरदार लाट येऊन त्यांनी या मंदिराचा ताबा घेतला व बौद्ध कलाकृतीची अधिक भरती केली. यावरून सर्वसाधारण माणसांना वाटते की, अंकोर ही कलाकृति बौद्धानीच तयार केलेली आहे, पण मूलतः तसे नव्हे, पुढे तर निरनिराळे शिलालेख तेथे बसविले गेले आणि एक प्रमुख बौद्ध मठ म्हणून त्याची सर्वप्रस्थाती झाली.

जानेवारी १९०८ ते मे १९११ हा तीन वर्षांचा प्रदीर्घ काळ मॅच सरकारने साफसुफी करण्यास घालविल्यावर, आता या मंदिराला प्रेक्षणीय स्वरूप प्राप्त झाले असून, हजारो प्रवासी ते पाहण्याचा आनंद घुटीत आहेत.

या मंदिराची बांधणी चौकोनी आकाराची असून, प्रत्येक बाजू २१० यार्ड लांबीची असल्याने एकूण आकार ४८४०० चौरस यार्डाचा होतो. इंग्लंड-मधील कॅटरवरी येथील धर्ममंदिर फार मोठे म्हणून सांगितले जाते. म्हणजे ५०० × ८५ फूट, तेव्हा त्याचा चौरस आकार होतो, फक्त ४७२२ चौ. यार्ड. याचाच अर्थ अंकोरची कलाकृति कॅटरवरीपेक्षा दहापट मोठी आहे. ही सर्व कलाकृति बालुकामय पाषाणाची असून, चुन्याचा वापर केलेला नाही, हे तिचे वैशिष्ट्य होय. एकावर एक अनेक माले असून, मधल्या शिखराची उंची २२० फूट आहे. चारही कोपऱ्यांवर कंगारेदार शिल्पयुक्त बळस आहेतच. अनेक कलाकुसर-युक्त खांबे पाहण्यात येतात. खोरेसंस्कृतीचे असे आणखी एक वैशिष्ट्य दाखविता येते की, खांब्याच्या एका बाजूला एक इंच खोल अशी अनेक छिद्रे एका ठराविक रीतीने पाडलेली दिसतात. ती का व कशासाठी पाडलेली आहेत याचा बोध आजवर झालेला नाही. मंदिराच्या बाहेरील बाजूने एक मोल सज्जा असून त्याचीच लांबी अर्धा मैल भरेल. येथे पाषाणांच्या भित्तिमध्ये अनेक कलाकृति खोदलेल्या आहेत, त्यामध्ये केवळ १७५० अक्षरांच्या मूर्ति असून, प्रत्येकाची आकृति, अंगाची ठेवण, शिरोभूषण व अंगविक्षेप निरनिराळे दाखविलेले आहेत. या मंदिराची जी छायाचित्रे प्रसिद्ध झाली आहेत, ती जरी पाहिली, तरी मन प्रसन्न होते.

या प्रकारच्या कलाकृतींचे वर्णन करण्यास स्थापत्यशास्त्राचे संपूर्ण ज्ञान पाहिजे, वधीची भरारी पाहिजे, बसवी कारागिरांचा डामडोल पाहिजे अगर बरदहस्त लेखकांची अस्खलित लेखणीच पाहिजे, असे जे एका लेखकाने म्हटले आहे तेच सर्वथेच खरे आहे. साधारण कल्पना येण्यास हे वर्णन पुरेसे न्हावे. भारतीय संस्कृतीचा विस्तार दगोचर होतो, हेच मूलतः दाखविणे आहे.

वायन मंदिरे

अंकोरवॅट येथील विष्णु मंदिराची निर्मिती झाल्यावर त्याच्या उत्तर बाजूला अंकोरतोम नावाचे दुसरे शहर बाराव्या शतकाच्या शेवटी बसविले गेले व त्या ठिकाणी ही नवीन कलाकृति निर्माण करण्यात आली. या दोन्ही कलाकृतींच्या पूर्व बाजूला सिंघेमरीप नावाची नदी उत्तर-दक्षिण वाहात असून मंदिराकडे जाण्यासाठी पूल आणि मराव धानून तयार केलेल्या बांधावरून जावे लागते. वरील क्षेत्राप्रमाणे हे स्थलही कालौघात विसरले गेले होते. झाडेझुडपे वादली होती, त्याचा ऊर्जितकाळ लोप पावलेला होता. पेरी लोट्या या संशोधकाचा हे क्षेत्र प्रथम उगमले आणि कालांतराने फ्रेंच सरकारने सन १९१२-१४ सालापर्यंत त्याची साफसफाई करून, त्याचा ऊर्जितकाळ पुन्हा उदयाला आणलेला आहे.

असा एक समज प्रचारात आहे की, सन ८९० साली यशोवर्मन राजाने जेव्हा अंकोरवॅट शहराची प्रथम स्थापना केली, तेव्हाच ही कलाकृति उभारलेली असावी. शहरामोवती दोन मैल लांबी रुंदीचा दगडी तट असून, त्यास पाच महाद्वारे होती. या चौकोनी तटाच्या आत राजवाडे आणि देवालये होती. मंदिराच्या संरक्षणासाठी, ६०६० वार लांबीचा खंदक होता. मंदिराबांधणीचे कौशल्य असे की, निरनिराळ्या रंगाचे दगड, चुना-सिमेंटच्या मिश्रणाविना कुदालतेने बसविलेले आहेत. पण संशोधकांचे असे मत झाले आहे की, महायान पंथीय बौद्धाना बाराव्या शतकाच्या शेवटी ही वास्तु निर्माण करून त्यामध्ये लोकेश्वर बुद्धमूर्तीची स्थापना केली. मंदिराच्या पूर्व बाजूला आकर्षक बांधारा असून त्यावरून 'पोटॅ-नॉर्ड' या क्षेत्राकडे जाता येते. या बांधाऱ्याच्या दोन्ही बाजूंना वीस फूट उंचीच्या, पाषाणांच्या देव-दानवांच्या भव्य मूर्ति बसविलेल्या आहेत. अमृतमंथनाच्या वेळी शेपाची दोरी करून ज्याप्रमाणे रस्सीचेच देव-दानवांनी केली, त्याचीच ही प्रतिकृति भासते. अथवा भूतलावर कोणाची सत्ता नांदावी, त्यासाठी ही स्पर्धा आहे, असा भास होतो. कसेही असो, या प्रकारचे हे एकमेव शिल्प भारतीय कलेचा नमुना म्हणून या ठिकाणी आजही पाहण्यास मिळत आहे.

बौद्धविहारप्रमाणे यांची बांधणी असल्यामुळे, एक भव्य दिवाणखाना आणि त्यामोवती पाषाणांच्या भिंतीमध्ये आतून-बाहेरून उठावाचे चित्रण हेच प्रमुख होय. देवमूर्तीच्या खाद्यावरील चित्रण साधारणतः भारतातील पालवंशीय चित्रणाप्रमाणे आहे. भिंतीवरील बाहेरील बाजूचे चित्रण ऐतिहासिक घटनांचे असून आतील बाजूला पुराणमंथातील देवादिकांचे आहे. दुपडी भरून चाललेली नदी, किनाऱ्यावर पोळ्या-माकरी मात्रणारे मकजून, डोक्यावरून मोठ्या कष्टाने सामान वाहून नेणारी माणसे इ. अनेक दृश्ये आहेत. या शिल्पकलेसाठीच हे स्थान प्रसिद्ध आहे.

सन १९१२ साली हे स्थान साफसुफ करीत असताना एक गोष्ट मात्र प्रामुख्याने लक्षात आली, ती अशी की, सांप्रतच्या चित्रणाच्या ज्या भिंती आहेत, त्याच्या खाली ९-१० फुटांवर उत्तम परसबंदी असलेली आढळून आली आहे. ही तेथे कशी आली याचा उलगडा आजवर झालेला नाही. यामुळे संशय घेण्यास जागा आहे की, दक्षिणेकडील अंकोरवॅट मंदिराच्या बेळी अगर तत्पूर्वी त्या ठिकाणी हिंदु मंदिर तयार झालेले असावे आणि इतक्या खोलवर फरशी असणे म्हणजे खोल गामान्यांत भगवान शंकराची मूर्ति बसविलेली असावी, बौद्धांनी ती कलाकृति पाडून, त्या पायावरच आजचे मंदिर उभारलेले असावे, एरव्ही या पूर्व-बांधणीचा उलगडा होत नाही.

सयाम

हा अतिशय डोंगराळ प्रदेश सुमारे १२०० मैल आणि ५०० मैल रुंदीचा असून बंधभेदाप्रमाणे त्याचे साधारणतः चार विभाग पडतात. उत्तर भाग हा ब्रह्मदेशाप्रमाणे मोनबंशाने उत्तरेकडील शान भागातून प्रवेश करून व्यापलेला आहे. अर्थात हे दक्षिण भारतीय लोक होते. तसेच पूर्व बाजूने कॅम्बोडियातील छ्मेर वंश आला, तर साधन लोक व मुकौवाई भागातून ताई वंशाने प्रवेश मिळविला. साराश या भागात तीन वंशांचे मिश्रण आढळते. ईशान्य भागात हिंदूंनी बसाहूत केली. दक्षिण भागात पहिल्या शतकात पहिल्या वंशीय लोक येऊन त्याची परिणती सहाव्या शतकात श्रीवियंनराज्यस्थापनेपर्यंत झालेली होती. पुढे आठव्या शतकात कलिंग प्रांतीय आणि वंग प्रांतीय यांनी येथे प्रवेश मिळविला व बसाहूत केल्या. याप्रमाणे हा भाग बसाहूतीखाली आणला गेला, असे इतिहास सांगतो. या भागातील शहरांची नावे अयोध्या, लवपुरी, राजपुरी, शांतपुरी, सावनकालोक, पितसानुलोक, ओंकारपुरी इ० पूर्ण भारतीय आहेत, पण त्यांचे अपभ्रंश आता निराळे झालेले दिसतात.

ताईवंशाचा सयाम प्रवेश

जर्मन भूगर्भशास्त्रज्ञ फ्रेडनेर यांचे म्हणणे असे की, ताईवंश हा उष्ण कटिबंधातील हवामानांत डोंगरपठारांवर राहून भातशेती पिकविणारा असल्याने चीनच्या दक्षिण प्रांती कॅंग-सी भागातील मूळचा रहिवासी आहे. सहाव्या शतकानंतरचा याचा इतिहास मिळतो. दक्षिणेकडील नान-चौ या शहरी याचे प्रथम राज्य स्थापन झालेले होते. नवव्या शतकाच्या मध्यावर यातील काही प्रमुख कते पुरुष पश्चिमेकडे ब्रह्मदेश आणि पूर्वेकडे टोनकिन भागाकडे सरकले आणि वंशाचा विस्तार झाला.

‘ From the time they continued to found colonies in the south until about A D 800 a Tai prince called Brahma crossed the Me. Kong river and founded the first Tai settlement at Chai Praka in Chengrai district. Those who settled in Burma, were known as Tai Yai (Great Tai) now called Shan and those who settled in the Lao states and Siam are called Tai Noi (Little Tai) now called Siamese ’

नान-चौ येथील ताईसाम्राज्य थोडक्याच दिवसात मोडमळीस आल्यामुळे आणि पिढ्या पिढ्यातील अंतर वाढत गेल्याने, शान व सयामी लोकांचा चीन शरीररचचा संबंध संपूर्णपणे सर्व वाजून तुटला आणि भारतीय संस्कृतीशीही त्यांनी लगट केली, हे सर्व पुढील इतिहासावरून स्पष्टपणे दिसून येते. ताई बशाला आपल्यात सामावून घेणे हेच भारतीय संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व म्हणता येईल.

सयाममधील साप्रतचे शहर लागून याचे पूर्वीचे नाव हरिपजय असे होते. चैंगमाई शहरापासून अग्रेय दिशेला १० मैलांवर हे असून भी कॉंग नदी काठी वसलेले आहे. सातव्या शतकाचे मध्यार रूमेर बधीय राजकन्या शामादेवी हिने मोठ्या लबाजम्यासह त्यामध्ये (५०० धर्मगुरू होते) उत्तरेकडे जाऊन हरिपजय शहर स्थापन केले. हस पशी हा या किंवा मोनसंस्कृतीचे मानचिन्ह होते आणि अनूनही काही धार्मिक स्थानांच्या शिखरांवर त्यांचे अवशेष साज पटावतात. काही मंदिरात मोनभाषेतील शिलालेखही आढळतात व ते ते तेराव्या शतकातील आहेत. (सन १२१३, १२१७ इ.) शामादेवीबद्दल पुराण आणि चिनकलमालिनी, हे ग्रंथही बरील विधानांनुसार दुजोरा देतात. या ग्रंथाप्रमाणे असे दिसते की, लवपुरी येथील राजाची शामादेवी ही कन्या असून तिचा विवाह ब्रह्मदेशचा राजा रामदा नागर याजशीरवर झालेला होता. परंतु सन ६६३ साली तिने पताचा त्याग करून संस्कृति-प्रचारासाठी ती उत्तरेकडे चाल करून गेली, हरिपजय शहर वसविले आणि कारभार पाहू लागली. तिकडे गेली तेव्हा ती शरीरदार होती. तिला दोन पुत्र झाले, एकाला तिने हरिपजय (लांगून) येथे गादीवर बसविले आणि दुसरा लम्पांग (केलांग) येथे नवीन गादी निर्माण करून तेथे बसविला. पाच बौद्ध मठांची स्थापना तिने या नवीन शहरी केली. तसेच अलबनगणपुरी (Lampang Luang) या नवीन शहराची स्थापना करून तिने तेथे एक मंदिर उभारले. या शहरी एक विहीर आहे आणि ती शामादेवीची स्मृति म्हणून दाखविली जाते, याचे कारण असे की तिने शहर वसविले पण पिण्याच्या पाण्याचे दुर्भिक्ष जाणू लागताच तिने विहीर खणली व जलदेवतेची प्रार्थना करताच जमिनीतून स्याचे पत्रे वर उडू लागले. साराश शामादेवी ही त्या काळी मोठी महत्वाकांक्षी आणि कर्तृत्ववान राणी होऊन गेली.

धर्मप्रसारासाठी तिने पतीचा त्याग केला, सधरा सुखावर पाणी सोडले व कयोडियाचे उत्तर भागी जाऊन राज्य स्थापन केले, मठ, मंदिरे बांधली आणि धर्मध्वजा उचावली

लाम्पून येथील गादीवर पुढे अनुरुद्ध, दित्तराज (११२०-५०), अदित्तराज (सन ११५०-७५) यांनी राज्य केले व वाट कुकुट, वाट सी लीम, ६० मंदिरे बांधली विष्णु, लक्ष्मी, शिव पार्वती यांच्या ब्रौह्म धातूच्या तार्वरी यांनी केलेल्या अनेक मूर्ति सयाम भागात सापडल्या आहेत

नान चौ येथील तार्वसाम्राज्यावर कुगलीग्वानने स्वारी केल्यामुळे ते डब घाईस आले आणि तार्ववरीय दक्षिणेकडे मोठ्या वेगाने सरकले. यामध्ये मंगराय आणि राम-कामहंग नावाचे दोन तरुण उदयास आले आणि त्यांनी आपली निरनिराळी राज्ये चेंगराई व सुकोताई येथे स्थापन केली. मंगराय सन १२३९ मध्ये जन्म पावला व सन १२५९ मध्ये गादीवर बसला सन १२९२ साली त्याने लाम्पून येथील मोनवरीय राज्य काबीज करून तो उत्तर सयामचा अधिपति झाला सन १२९६ साली त्याने चेंगमाई येथे नवीन राजधानी स्थापन केली सन १३१७ साली तो स्वर्गवासी झाला

मंगराय हा बौद्धपंथीय राजा असल्याने त्याने सन १२९२ साली चेंगराई येथे चेंगमन हा बौद्धस्तूप उभारला. ब्रह्मदेशातील पागन येथील स्तूपप्रमाणेच याची बांधणी आहे. सांप्रत जो स्तूप चेंगमाई येथे पाहण्यात येतो, तो सन १४७१ साली तार्व राजा तिलोकराज याने जीर्णोद्धार केल्यानंतरचा आहे. या शहराच्या सीमेवर दुसरा एक स्तूप 'चेत-योत' या नावाचा असून तो मंगरायने बांधला असे मानले जाते. त्याच्या शिखराला सात गोल कंगोरे आहेत, हे त्याचे वैशिष्ट्य असून शिवाय त्याची बांधणी गया येथील महाबोधीमंदिराप्रमाणे आहे. त्याचा पुत्र तिलोकराज यानेही काही विहार व स्तूप उभारलेले आहेत.

तेराव्या शतकाच्या मध्यावर सुकोताई हे ख्मेर वशीयांचे ताब्यात होते पण आजूबाजूला तार्ववरीय लहान लहान राज्ये असल्याने, शेवटी ही चड करून उठली आणि सुकोताई येथे तार्व वंशाची स्थापना श्री इद्रादित्य हाया रोकुराजा याच्या नावाने झाली. क्रमाने माने मध्य सयामवर या राजाची सत्ता वाढत गेली व ती दक्षिणेकडे अयोध्येपर्यंत वाढली. सन १२७३ साली इद्रादित्याचा पुत्र राम कामहंग गादीवर आल्यावर त्याने आपले साम्राज्य दक्षिणेकडे नाखोन भीतामराज, पूर्वेकडे मेरगुई व पश्चिमेकडे मलाया द्वीपकल्पापर्यंत वाढविले. यावरून असे मानले जाते की, हा पार पराक्रमी राजा होऊन गेला

सुकोताई आणि सावनका-लोक ही जुनी शहरे नष्ट झाली असून सांप्रत जी त्याच नावाची शहरे आढळतात, ती पूर्वीच्या स्थानापासून थोड्या अंतरावर

वसरिली आहेत. नवीन सुकोताई शहराला तानी हे नाव असून तेथे राजतानी व प्रचूम पोन ही नवी बौद्ध स्थाने आहेत तसेच या ठिकाणी महा तात हे प्रख्यात बौद्ध स्थान आहे. प्रजेडी चेत-चेओ या नावाचे एक प्रसिद्ध स्थळ असून, या ठिकाणी ल्हान ल्हान स्तूपांच्या सात ओळी आहेत त्या पारच आकर्षक वाटतात

बुद्धाच्या मूर्ति आणि भक्तांच्या श्रद्धा

चेंगमाई (सयाम) येथे एक बुद्धमूर्ति असून त्याबद्दल अशी कथा सांगितली जाते की, बुद्धाच्या निर्माणानंतर अजातशत्रूने ती मूर्ति नगविली ती पालवशीय शिल्पकलायुक्त असून, त्यामध्ये बुद्धदेहाचे अवशेष भरलेले आहेत प्रथम तीन भिक्षूनी ती सिलोनमध्ये नेली आणि नंतर सुकोताई, लम्पागमार्ग ती चेंगमाई येथे आली. 'प्रा सिला' या नावाने आज ती ओळखली जाते. या मूर्तीचा उपयोग सांप्रत पर्जन्य येण्याकडे केला जातो. वेळेवर पाऊस न आल्याने हाहा कार उडाला असेल, तर विधीपूर्वक या मूर्तीवर पाण्याचा अभिषेक केला असता पाऊस येतो व पिके पिकतात.

(रेजीनॉल्ड मे, पृ. १६६)

या प्रकारच्या मूर्ति नवव्या शतकात बुद्धगया येथे प्रचलित होत्या.

सिंहली बुद्धमूर्तीचा प्रवास

सयाममध्ये प्र सिंहिंग या ठिकाणी बुद्धाची एक प्रख्यात मूर्ति आहे व तिला रूप इतिहास आहे. तेराव्या शतकाच्या मध्यावर सुकोताई येथील ताईवशीय राजा रोकुराजा तथा इद्रदित्य याने नाग्वोन श्रीतामराज येथील राज्याला भेट दिली, त्या वेळी त्याला समजले की, सिंहलद्वीपच्या राजाजवळ उत्तम शिल्प असलेली बुद्धाची मूर्ति आहे. ती मूर्ति आपल्याजवळ असानी असा विचार करून नाग्वोन येथील राजाच्या सहकाराने, त्याने आपले दूत सिंहलद्वीपाला पाठविले. दूतानी ती बुद्धाची मूर्ति आपल्या राजाला बघीस द्यावी अशी विनंती केल्यावरून राजाने ती देण्याचे मान्य केले. दूत मूर्ति घेऊन येत असता, वाटेत जहाज फुटले पण मूर्ति मात्र एका तराफ्यावर शिळक राहून, परमेश्वररूपेने ती तराफा हलकेहलके श्रीतामराज राजधानीकडे जात होता तेथील राजाला स्वप्नात दृष्टान्त झाला की, मूर्ति तराफ्यावरून शहराकडे येत आहे दुसऱ्या दिवशी दृष्टताप्रमाणे मूर्ति राजाला दिसल्यावर, भोडऱ्या मिरवणुकीने त्याने ती राजवाड्यात आणली आणि तिची स्थापन केली.

रोकराजाहा हा वृत्तात समजल्यावर, तो श्रीतामराज येथे जाताने आला आणि मूर्ति घेऊन गेला. मुकोताईजवळ त्याने दगड-विटांचा एक भव्य स्तूप निर्माण करून त्यामध्ये ती मूर्ति स्थापन करून त्या क्षेत्राचे व मंदिराचे नाव उचनालय (सावनका-छोर) असे ठेवले. या ठिकाणी ती मूर्ति सुमारे दस वर्षे मुगाने नांदली. पण नंतर तिलाही धकाधकीचे आयुष्य लाभले.

पुढील ५० वर्षांच्या कालखंडात, त्या मूर्तीची कीर्ति सर्वत्र पसरल्यामुळे अनेक राजांना ती आपल्याजवळ असावी अशी प्रयत्न इच्छा झाली. मुकोताई येथील मूळची राजसत्ता दुर्बल झाली असल्याने, अनेक लहान लहान राजांनी तिची सधेहोवपट केली. मुकोताईहून ती क्रमाक्रमाने चैनाट, अयोध्या, कापेगपेट, टाऊ-रहेंग, चेंगमाई, चेंगराई, चेंगघेन आणि पुन्हा चेंगमाई येथे येऊन प्र-विदिंग येथे कायम झाली. सन १३५०-१४०० या कालखंडात मूर्तीने इतरां प्रवाश केल्या. सन १६६२ साली राजा नारायण याने पुन्हा ती अयोध्या शहरी आणून स्थापन केली. परंतु सन १७६७ साली ब्रह्मदेशातील नासोन येथील राजाने अयोध्या शहरावर हल्ला करून ते त्रिकले आणि मैत्रीच्या पूर्वसंध्यामुळे ती मूर्ति चेंगमाई येथील स्तूपाला नेऊन स्थापन केली. पुढे १७९५ साली ती मूर्ति चैनाट येथे आणून राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालयात ठेवली गेली आहे.

या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे की, ती पद्मासनावर स्थापन केलेली असून, २६ इंच उंचीची आहे. मस्तकाच्या समोवार तेजोबलय आहे. हात, पाय, डोळे यांची ठेवण अतिशय अप्रतीम आहे. देवतांनाही त्यांच्या धेष्टपणामुळे कसा वाय सद्न करायला लागतो, स्थापना शक्यानंतरही पुन्हा उच्चाटन, पुन्हा स्थापना या प्रमाणे अनेक शहरी प्रवास घटतो, हा इतिहास रम्य आहे.

पानूची बुद्धमूर्ति

प्रजेष्टी लुआंग येथील राजा दिलोकराज याने सन १४०१ मध्ये बौद्ध मंदिर बांधायला सुरुवात करून अनेक वर्षांनी बांधकाम पुरे केले. त्याने नान-ची भाषातून हिरण्या रंगाचा दगड आणून, चेंगमाई येथेच मूर्ति घडवून घेतली. पाषाणाच्या रंगारून तिला हे नाव आले आहे. ही मूर्ति कायराय दोन फूट उंचीची आहे. या मूर्तीची अशीही दंतकथा प्रचलित आहे की, सम्राट जंगीराजाला येथील तिची भारतात प्रथम निर्मिती झाली. नंतर मिथोन, अंगोर, अयोध्या, लॅम्बॅंग व नंतर चेंगमाई येथे आली.

मोन व रमेर वंशीय अंमल

मोन वंशियांची ज्या भागात वसाहत होती आणि अयोध्याशहराप्रमाणे गावे होती, त्याला पूर्वी द्वारावती म्हणत असत. काठेवाडातील श्रीकृष्णाचे क्षेत्र द्वाराका, त्याचाच हा अपभ्रंश होता. हुवेनसंग या चिनी प्रवाशाने या भागाला ईशानपूर असे नाव दिलेले आहे. सन १३५० साली राजपुत्र उत्तांग याने अयोध्या राजधानी स्थापन केली. पाचव्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंत या भागात मोन वंशीय अधिकार गाजवीत होते आणि नंतर त्याची जागा रमेर वंशियानी घेतली. या भागात प्रपातम नावाचे एक प्रसिद्ध शहर आहे. त्याबद्दल अशी कथा सांगितली जाते की, पूर्वी याचे नाव शिरिछात्री असे असून सम्राट अशोकाने येथील दोन धर्मप्रचारक शोण व उत्तर यांनी तेथे जाऊन मठ स्थापन केलेले होते. त्याचे काही अवशेष आज उपलब्ध आहेत. मोनवंशीय हे बहुधा बौद्धपंथीय असल्याने ब्राह्मण देवतांच्या मूर्ति अगर मंदिरे या भागात आढळत नाहीत, पण लवपुरी येथील महातातमंदिर नावाच्या सात फण्यांखालील बौद्धाची मूर्ति व अनेक बौद्ध मूर्ति, येथील प्राचीन बौद्ध संस्कृतीची साक्ष देतात.

अयोध्या

सयाम उपसागराच्या उत्तर टोकाला हे शहर वसलेले होते. सांप्रत त्याचा अपभ्रंश 'अयुत्य' असा झालेला आहे. मेनाम (मेनका), पा-साक व आणखी एक नदी यांच्या मुखाजवळ जो त्रिभुज प्रदेश बनलेला आहे, त्यावर या शहराची उभारणी केलेली आहे. बँकॉक शहराच्या उत्तरेला सुमारे ४५ मैलावर हे शहर आहे. साधारण १४ चौ. मैलाचा हा भू-भाग फार रमणीय दिसतो, प्राचीन द्वारावती शहर ते हेंच होय. रमेर राजवंशीयांनी हे शहर उभारले असे म्हणतात. या शहराने अनेक राजवटी पाहिल्या. सन १२५० चे सुमारास युवानवंशीय सम्राट कुवलीपान याने ताईवंशाचा पाडाव केल्यावर, तो यश खाली सरवून, या शहरी राहू लागला. सन १७६७ पर्यंत हे राजधानीचे शहर म्हणून मिरवले गेले पण या वर्षी ब्रह्मदेशातील नारोन राजानी या शहरावर स्वारी करून त्याची पूर्ण धूलदाण करून टाकली. राजे बौद्ध पंथीय होते.

अनेक उत्तमोत्तम शिल्पकला व प्रेक्षणीय स्थळे या राजानी नाहीशी केली, हिंदुमंदिरातील मूर्ती फोडल्या, पुतळे उपटून टाकले भिंतीवरील चित्रकला विदारण केली आणि जंगम माल व भांडी-कुंडी लुटून नेली. सैनिकांच्या कुंडीच्या कुंडींनी सर्व शहर लुटून फत्त केले आणि शहराचे वैभव पार धुळीला मिळविले.

या शहराचे वैभव अंतर्गत कालव्याप्त्ये होते. मेनका नदीला काळवे काढून शहरात निरनिराळ्या भागात तिरवून, हे शहर जणू एक बेटच बनवून सोडलेले

होते गावात रस्ते असले तरी सर्व व्यवहार कालव्यामधून चालत असे, त्यामुळे सर्व कायचे नावानी फुटून गेलेले दिसत सुमारे १०० जलद्वारे आणि १५ भूद्वारे या शहरात होती. कालव्याच्या भिंती पिटानी वाधून काढलेल्या असून वाजून अनेक वृक्षांची लागवड केलेली होती. कालव्यावरील वाहनमार्ग उंच पुलावरून असल्याने खालून नावा अविरोधपणे जात येत असत. एक भूदरवाजा तर इतका मोठा होता की, माहुत हत्तीवर बसून त्यातून जात असे. शहरामोवती प्रचंड तट असून उत्तरा वुहज व त्यावर तोफा डागलेल्या होत्या.

या शहरात तीन भव्य राजवाडे असून ठायी ठायी विल्लू सौंदर्यानी नटलेली देवी, शंकर, विष्णु इत्यादि अनेक ब्राह्मण देवतांची मंदिरे होती, बौद्धमठ आणि विहार होते अमृतसागर तलावाचे विहारात बुद्धाचा ९० फूट लांबीचा, शयनावस्थेतील पुतळा आजही पाहता येतो. त्याचे मुखावर निद्रिस्तभाव आणि मधुर स्मित याचा सुंदर मिलाफ झालेला आहे. राजवैभव तर असे नेत्रदीपक होते की, हजारो नौकामधून मिरवणूका निघत ३००० मोठ्या नौका आणि २०,००० लहान नौका एके वेळी मिरवणुकीत भाग घेत असत.

(ले प्रवाची, केसरी १४-५-१९६७)

कौम्बर नावाचा जर्मन डॉक्टर सन १६९० च्या सुमारात या शहरी गेला असता, त्याने वर्णन लिहून ठेवलेले आहे. ते असे—

‘कालव्याच्या वाजून शहरातील रस्ते सरळ असून, काही मोठे तर काही छान, पण ते मलीन व अस्वच्छ दिसतात. भरतीच्या वेळी काही रस्त्यावर पाणी उफळून येते. शहराचा आकार जरी मोठा असला तरी मनुष्यवस्ती त्या मानाने कमी आहे. शहरात भरपूर मोकळ्या जागा असून, रस्त्याच्या बाजूला अनेक ठिकाणी वागणूक आहे. त्या शहरी एकूण तीन राजवाडे आहेत. शहरातून रस्त्याचा जसा उपयोग होतो, तद्वत कालव्याचाही होतो. म्हणजे माणसे एका ठिकाणाहून दुसरीकडे कालव्यातून नावात चसून जातात. रस्त्याप्रमाणे गावात कालव्याचेही जाळे पसरलेले आहे. राज्यामध्ये ज्याप्रमाणे असंख्य धर्म मंदिरे आहेत, तशी या राजधानीच्या शहरातही आहेत. त्यामधून मठाध्यक्ष आणि भिक्षु यांची गर्दी झालेली दिसते. मंदिरे बांधताना रस्ता आणि मंदिर यांच्यामध्ये भरपूर मोनळी जागा सोडलेली असून, नानाविध आकाराचे खांबे, कमाना, छपरे, पायऱ्या यामुळे ती आकर्षक दिसतात. धर्ममंदिरात मानवी आकाराच्या बुद्धाच्या मूर्ति आणि अनेक लहान मूर्ति रचून मरलेल्या दिसतात.

राजा राम त्रिवोवी (२) याने सन १४९१ साली आपले वडील ज्येष्ठनाथ यांच्या स्मरणार्थ एक मंदिर उभारून त्यामध्ये ५० फूट उंचीचा

बुद्धाचा पुतळा २४ फूट उंचीच्या चौथऱ्यावर बसविला. तो ब्राँझ धातूचा असून ८०० पौंड वजनाच्या सुवर्णाच्या पत्र्यांनी मढविलेला होता.' या मंदिराला 'श्री सरपेट' म्हणत. ही मूर्ति तयार करण्यास तीन वर्षांपेक्षा अधिक काळ लागलेला होता. परंतु सन १७६७ सालच्या आक्रमणकर्त्या ब्रह्मी फौजानी तो फोडून टाकला. कालांतराने त्याची जुळवाजुळव करणे बँकाक येथील राजाला अशक्य वाटल्यामुळे, बँकाक येथेच जेतुपॉन मंदिराच्या खाली ते अवशेष त्याने गाडून टाकले आहेत. जुन्या जीवनभूल्यांचा आणि सांस्कृतिक अवशेषांचा नाश करणे, हे जणू काय आक्रमकांचे नेहमीचेच सूत्र दिसते.

पण काळ-पुरुष हा घडयाळ्याच्या लंबकाप्रमाणे आहे, हे पदोपदी तो अनुभवस आणून देत असतो. कोठेही शाश्वतपणा त्याला दाखवावयाचा नाही. मग तो मानव असो, सम्राट असो अगर ते वैभवशाली नगर असो. वैभवाचे एका टोकाला लंबक पोहोचला, की दुसऱ्या टोकाची अधोगती लगेच सुरू होते. लंबकाची गती असेल त्याप्रमाणे दुसरे टोक गांठण्यास कमी जास्त वेळ लागेल इतकेच. पण दुसरे टोक गांठले म्हणजे पूर्ववत सर्व प्रदेश सपाट करून टाकल्याविना तो काळपुरुष राहात नाही. पशु, पक्षी यांच्या अंगावर पावसाच्या पाण्याच्या मयंकर मारा झाला, म्हणजे एकदा अंग झटकून घेऊन ती पाण्याचा निचरा करून घेतात, तद्वत भूमि आपले अंग झटकून घेते आणि पृष्ठभाग सपाट बनविते, काही वेळा अवशेषही राहात नाहीत. याप्रमाणे युगायुगांचा खेळ ही भूदेवी सतत खेळत असते.

श्रीधर्माशोकराज याने सन १५१० मध्ये, सहा फूट आठ इंच उंचीचा शिवाचा ब्राँझ धातूचा पुतळा बनविलेला होता. सांप्रत तो बँकाक येथे वस्तु-संग्रहालयात आहे. इतर ब्राह्मणदेवतांचे पुतळे येथे ठेवलेले आहेत.

फान-फैन (कंवोडिया) शहरातील एका रजत बौद्धालयात फरशीवर ४७०० चादीचे पत्रे मारलेले असून, बुद्धाची १९० पौंडांची सुवर्ण मूर्ती एका काचेच्या कपाटात मांडलेली आहे. कपाटावरील नक्षीकाम व मूर्तीची मांडणी आकर्षक आहे.

सुरकर्ता संस्थानात प्रचलन येथे अनेक हिंदु देवालये आहेत. येथील एका मंदिराचे वैधिष्ठ्य असे की, मुख्य मंदिरामोवती तिहेरी तट असून दुसऱ्या व तिसऱ्या तटाच्या पोकळीत १५७ मंदिरे उभारलेली होती. तटाच्या मध्यभागी

१. टीप—भारतामध्येही अनेक उंच उंच बुद्धाच्या मूर्ति आढळलेल्या आहेत. गोमटेश्वर येथील मूर्ति ५६ फूट, नालंदा ८० फूट, तर मामलपुरम-भागीरथ येथील मूर्ति ९८ फूट उंच आणि ४३ फूट रुंद होती.

काळस्वरूप शिव, दुर्गा, गणेश, चतुर्भुज ब्रह्मा, विष्णु, चण्डीदेव, चंडीदेव इत्यादि दैवताची देवालये होती अनेक मंदिरांवर गिलालेग आढळून आले आहेत त्यामध्ये पूर्वीचा इतिहास वर्णिलेला आहे

(जेम्स धर्मकोश, ७-४९६ आणि केतकर ज्ञानकोश, उ २५०)

काही ठिकाणी वत्तार गुरूचे अवशेष मिळालेले आहेत वत्तार-वृहत्तर असा त्याचा अर्थ आहे म्हणजे या देवाची घण्टा आणि उत्पत्ती मोठी आदरणीय असली पाहिजे भौमकाव्याचे मलायिन भाषांतर 'हिकायतसमसाव' या नावाने प्रसिद्ध आहे या काव्याचा विशेष असा की, त्यात वत्तार हा सार्वभौम देव मानला असून ब्रह्मा व विष्णु हे दुय्यम प्रतीचे मानलेले आहेत अर्थात ते काव्य कोणीतरी शिवभक्ताने केले असले पाहिजे. काही ठिकाणी सेरी म्हणजे दुर्गादेवी हे नाव प्रचलित आहे मलायन लोकांची अध्यात्मविषयक व्याख्याने अथवा धार्मिक प्रवचने होतात, त्यामध्ये संस्कृत शब्दांचा भरणा जास्त आहे

(जेम्स धर्मकोश, ८-३५४)

परंतु ही भारतीय संस्कृति या ठिकाणी जाणली निती दिवस ठिकाण घराने राहाणार, यातून थोडी वानवाच आहे कारण इस्लामी संस्कृतीचे आक्रमण वाढतच जाते हे सर्व देश जाता स्वतः झालेले आहेत भारतीयचे, राजकीय व सामाजिक संघ त्यामुळे दुरायत चालले आहेत आणि चिनी आक्रमण आपले घस्तान बसविण्याच्या प्रयत्नात आहेत याच पार्श्वभूमीवर भारताचे त्या भागातील भूतपूर्व वकील श्री अण्णासाहेब पंत म्हणतात, 'जमेव आशियातील जाग, सुमात्रा आदि राष्ट्रे आपली जस्मिता टिकविण्यासाठी पार पुरातन बाळापासून प्रयत्न करीत आहेत ही प्राचीन भारतीय जस्मिता टिकविण्यासाठीच त्या राष्ट्रांचे झोले भारताकडे लागलेले असतात आपल्या संस्कृतीतूनल्या अभिमानामुळे आणि ही राष्ट्रे जेगी जेट्टी आहेत म्हणून आजवर आपले त्यांकडे दुर्लक्ष झालेले असले, तरी यापुढे आपल्याला तसे करून चालणार नाही भारतीयानी लक्ष न दिल्यास चीनच्या नवीन आक्रमण संस्कृतीखाली उरलीमुलली प्राचीन भारतीय संस्कृतीही येथून नष्ट होईल आणि भारतीयाना कायमचा पश्चात्ताप करावयाची पाळी येईल' (केसरी, पुणे, दिनांक २५-४-१९६४) पण या सर्वोचे दूरगामी परिणाम आळखून त्याप्रमाणे धर्तरेवर करणारी नैदित्य सत्ता आज भारतामध्ये अफिरावार नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे ।

न्यूगिनी

जावा सुमात्राच्या दक्षिणेला आणि ऑस्ट्रेलियाखंडाच्या नैजारी न्यूगिनी नावाचा द्वीपसमूह आहे त्यामध्ये एक न्यू आयर्लंड नावाचे बेट आहे तेथील

हिंदुबुद्देत ही देवता आदिशक्तिस्वरूपी असून पृथ्वी, आकाश व मानवजात याच देवीने निर्माण केली असे तेथील लोक मानीत. हिंदुबुद्देत या शब्दाचा अर्थ त्यामुळे म्नीपूर्वज असा केला जातो. आश्चर्य इतकेच की, जरी ही देवता मानलेली असली तरी या देवतेची मूर्ति बनविलेली नाही. ही देवता कोणाजवळून काही मागत नाही व दिल्यास घेतही नाही. तसेच ती कोणाला काही देतही नाही. असे म्हणतात, की, तिच्या भक्ताने एकादा गुन्हा केला तरी ती त्याला क्षमा करीत नाही. इतकी शांत आणि निरुपद्रवी देवता अन्यत्र कोठेच आढळून येत नाही.

(जेम्स धर्मकोश, ९, ३३७)

पॉलेनेशिया

पॉलेनेशिया द्वीपसमूहातून भारतीयांच्या वसाहती कशाप्रकारे झाल्या याचे थोडक प्रवरण सुरुवातीला आलेच आहे. हा द्वीपसमूह पॅसिफिक महासागरामध्ये ऑस्ट्रेलिया-न्यूझिलंडच्या उत्तरेला, जपानच्या पूर्वेला आणि अमेरिकारांडाच्या पश्चिमेला वसलेला आहे. हवाई, मार्शल, फिनिक्स, सोलायटी, कुक, फिजी, फेडली, टोंगा, मंगारोआ, ऑस्टर, सॅमोआ, युनियन, टाटिटी इत्यादी बेटांचा हा भाग आहे. जात्रामुत्रामधून भारतीय तिकडे व्यापारासाठी अथवा जनवाढीचा दृष्टा जास्त झाल्याने सरकले व वन्य जमातींविरोधर संकर करून स्थायी झाले. राजकते बनले. संग्रोधक पर्सी, स्मिथ, फोरनंदर, रिबर्स यांनी संशोधन करून या संस्कृतीसंबंधीची माहिती प्रसिद्ध केलेली आहे. 'पॉलेनेशियन पुराण व कथा' [Myths & Legends of Polynesia] या नावाचे पुस्तक जोन्स अंडरसन यांनी लिहिलेले आहे, त्याच्या आधारे पुढील सर्व माहिती देण्यात आली आहे.

वरील सर्व संग्रोधकांचे म्हणणे असे की, विस्तार पाचव्या-लहाव्या शतकात भारतामधील राजकीय व सामाजिक परिस्थिती चिपळलेली असल्याने आणि काही अस्थिर वातावरण निर्माण झालेले असल्यामुळे उत्तर भारतामधून वीस हजार कुटुंबे अरिस्त्यानर ह्याच्या नेतृत्वावली समुद्रायकरीत्या स्थलांतर करून ब्रह्मदेश, मलाया, मादागास्कर इत्यादि भागांत गेली आणि तिकडे स्थायिक झाली. या मंडळांचे परदेशांत व्यवस्थित वस्तान वसलेले आहे, असे समजताच सुमारे दहा वर्षांनंतर आणखी वीस सहस्र कुटुंबे कॅलिंग देशाच्या किनाऱ्यावरून वाली बेटांपर्यंत गेली आणि योग्य स्थळी स्थायिक झाली. (Myths & Legends of Polynesia, by Anderson. (१४ २१)'. आता असे अनुमान करण्यास

जागा आहे की, उत्तर भारतामधून बी कुटुंबे गेली, त्यांमध्ये काही मौर्यवंशीय होती आणि या शब्दाचाच अपभ्रंश पुढे त्या नवीन ठिकाणी मौरी (Mouri) असा झालेला असावा. हा वंश तेथील संस्कृतीमधील आजही एक प्रमुख वंश म्हणून गणला जातो. त्याच्या लोककथांमधून व लोकगीतांमधून त्यांचे पूर्वज पश्चिम दिशेकडून त्या देशी आल्याचा उल्लेख मिळतो. क्रमाक्रमाने या स्थलांतरित लोकांची वाढ होऊन त्यांनी न्युगिनी, सॅमोआ, टोंगा, हवाई, मंगो-ईआ, इस्टर इत्यादि बेटे काबीज केली. (अंडरसन, पृष्ठ १३)

भारतीय वेदाप्रमाणेच हा वंश आपला वंश इतिहास, मुजोद्गत करून इतर वंशांना शिकवीत असे. पाठ्यपुस्तके नव्हतीच, पण पाठशाळा होत्या आणि त्यामध्ये सर्व पाठातरच असे. इतकेच नव्हे तर भारतीय संस्कृतीत अनेक धार्मिक विधि व काही प्रसंग वेदमंत्राने सुरुवात करून अथवा एखाद्या विवक्षित मंत्राचा जप करून केला जातो, ह्याप्रमाणे हा वंशही करीत असे. अशा मंत्रांना ते करकिया (Karakia) (कारिका हा मूळ संस्कृत शब्द आहे) म्हणजे पठणमंत्र (Charm, Incantation) म्हणत असत. करकिया हा उच्चार, मूळ शब्द कारिका हा माहीत नसल्यामुळे केला गेला असण्याचा संभव आहे. परंतु वास्तविक त्याचा संस्कृतसदृश उच्चार आणि उपयोग पाहिला म्हणजे तो शब्द कारिकाच आहे, यात तिळमान संदेह राहू नये.

(अंडरसन, पृष्ठ ५९)

काही कारिकाचे नमुने पाहणे उचित ठरेल. ते असे— आयो (Io) ही सृष्टी उत्पन्नकर्त्री देवता, तिला उद्देशून ही कारिका आहे.

T is Io.

The A-io-nuku of motion.

The A-io-rangi of space.

The A-io-papa of Earth.

The A-io-matua of parents.

The primval darkness.

The continuous darkness.

The night, The day,

The rangi and papa i space and matter,

The Sky Father and the Earth Mother,

who beget Tana-rangi-tanke, Aitua Rango-ma-Tane,

Tano-Mahiwa, Tawalyri-matea, Tangora, etc.

(Myths and Legends of Polynesians by Anderson, Page 354)

या सर्व मंत्राचा भावार्थ असा की, आयो देवतेपासून सूर्य, चंद्र, तारे उत्पन्न झाले. पूर्वी आकाश अतिजाला टेकलेले होते. परंतु टॅने 'छाने टेक्' (Toko) लावून ते बर उचलले आणि पुढे ते टेकूच सूर्यकिरण बनले. दिवस, रात्री कोणी उत्पन्न केल्या, अवकाश, पृथ्वी कोणी उत्पन्न केली इत्यादि संबंधानेच वरील कारिका आहे. मूळ कारिकाचे इंग्रजीत भाषांतर लेखकाने करवून घेऊन वरील उतारे दिले आहेत. तेव्हा हे सर्व स्पष्ट आहे की, भारतीय संस्कृतीचे हे अवशेष आहेत. फिजी बेटातील वैतुपुवंग असे मानतो की, पूर्वी भूमि व आकाश एकमेकांना चिकटलेले होते. परंतु कालांतराने भूमीच्या तापण्याने बाफ उत्पन्न झाली आणि त्या बाफेच्या जोरदार दाबामुळे ते मूळ स्थानावरून भ्रष्ट होऊन वरील बाजूस गेले. त्याच बाफांच्यामधून मानवाची उत्पत्ति झाली आणि पुरुषाच्या घामापासून स्त्रीची उत्पत्ति झाली. (अंडरसन, पृष्ठ ४१५)

शतादेव म्हणून या संस्कृतीमध्ये एक प्रमुख देवता आहे. वास्तविक हा या यगातील एक पूर्वज होय. इंडोनेशियामधून न्यूगिनी, फिजी बेटे इत्यादि ओलाढ्य जाऊन त्याने तिडडे घसाहत केली (पृष्ठ १७९). या राजाने नहाज-बाधणी केली आणि सर्राशाडी निघाला असा उल्लेख पुराणातून मिळतो. (पृष्ठ १८६). या नांवाप्रमाणेच हेमा, तव्हाकी, वाहिरो ही नावे या संस्कृतीत प्रसिद्ध आहेत.

हवाई, सॅमोआ

इतर संस्कृतीप्रमाणेच हवाई वंशातही त्याच्या पौराणिक कथांचा संपद आहे. त्यामध्ये एकूण चार लक्ष देवता असल्याचा उल्लेख मिळतो. काने-कू-लोनो ही त्रैमूर्ति येथे प्रसिद्ध आहे. सॅमोआ बेटाची उत्पत्ति कशी झाली या-संबंधीची कथा अशी-तुली हा तगोला देवाचा मुलगा. तो एकदा पक्षिरूपाने अंतराळात विहार करीत असता त्याला कोठेही उतरण्यास जागा मिळेना. तेव्हा तो परत सृष्टीकर्त्याकडे गेला आणि त्याला त्याने आपले दुःख निवेदन केले. सृष्टीकर्त्याने अंतराळामधून एक पाषाण खाली येकला. विद्याच्या गतीमान चक्रामध्ये तो फिरत असता त्याचा आकार वाढत वाढत गेला आणि शेवटी एका प्रचंड खडकरूपात तो भूमीवर स्थिर झाला. तुली या खडकावर राहू लागला. पुढे

१. टीप—भारतीय सूर्यवंशाने पश्चिमेकडे जेव्हा प्रसरण केले तेव्हा हाच शब्द क्रीट, अफेडिअन व ग्रीस संस्कृतीत आलेला असून, शेवटी Tan=Zan=Zeus झाला. पण पूर्वीचा तो भारतीय शब्द दनूचा अपभ्रंश आहे असे चमनलाल म्हणतात.

निसर्गतः त्यावर झाडासुडुपांची वाढ झाली. तुळीने त्या वाढलेल्या गवतातील दोन ह्रस्वके उपटले आणि त्यांना मानवाचा आकार देऊन त्यात प्राण भरला^१. तेव्हापासून येथे मानवीनस्ती झाली (पृष्ठ ३८३). दुसऱ्या कोणाचे असे मत आहे की, भूतलावर पूर्वी सर्वत्र अंधार व पाणीच होते. आयो ही देवता त्यामध्ये कोठेही राहात होती. (आयो म्हणजे भारतीयाचा ओंकार असावा). या देवतेनेच सर्व प्राणीसृष्टी व जलसृष्टी नंतर उत्पन्न केली. या संस्कृतीने भूपृष्ठावर दहा आणि भूपृष्ठाखाली दहा अशाप्रकारे भुवनाची कल्पना केलेली होती. यासाठीच की काय कोण जाणे, पूर्वी पॉलेनिशियन संस्कृतीचे वर्ष दहा महिन्याचे होते^२ (पृष्ठ ३५६). पण या ठिकाणी जर आपण मेक्सिकन संस्कृतीचा इतिहास घ्यामी आणला, तर असे दिसून येईल की, अतिपूर्वी त्या प्रांतात दशमास वर्षच चालू होते. पॉलेनेशियामधूनच भारतीय लोक पुढे प्रवास करून मेक्सिकोमध्ये गेले, असे संशोधकांनी मान्य केले आहे. तेव्हा असे अनुमान करण्यास हरकत नसावी की, दशमास संस्कृतीचे लोक मध्य मॅगोलियामधून परस्पर अथवा भारताच्या माध्यमातून वा येतात प्रथम आले आणि कालांतराने पुढे अमेरिकेमध्ये उरकले.

कोणी असे मानतात की, नृष्टिकर्ता आयो देव म्हणजे आपला ज्युपिटर अथवा गुरू असावा. इजिप्शियन संस्कृतीचा सूर्यदेव रा, या संस्कृतीमध्ये तम-नेव-ते-रा (तमाचा नाश करणारा असा अर्थ असावा) या नावाने प्रसिद्ध आहे. तेव्हा त्या संस्कृतीमधील काही लोक पूर्वी येथे आले असल्यास, घरील नार येण्याचा संभव आहे. या आयो देवतेची दहा भुवने भूपृष्ठाच्या वर आहेत आणि आपले अंतरिक्ष हे सर्वात खालचे होय. सर्वात उंच भुवनामध्ये तो राहतो. (भारतात गोलोक हा सर्वात उंचावर आहे असे मानतात आणि तेथेच महाविष्णू व राधा राहात असते, अशी समजूत आहे) (पृष्ठ ३५२). निर्मितीनंतर पो = रात्र आणि ओ = दिवस यांचे राश्ट्रगाढगे चालू झाले.

या सूर्यदेवता संबंधात एक रम्य कथा प्रचलित आहे. मीई ही या संस्कृतीमधील एक प्रमुख देवता आहे. तिच्या बडिलाचे नाव माकी-तुरारा आणि आईचे नाव तरांगा जसे होते. एके दिवशी ती दोघे समुद्राभिनान्यावरून फिरत असता तिला पूर्ण वाढ न झालेला एक गर्भ त्या ठिकाणी आढळला. तिने आपले काही केस ओढून काढले आणि त्या गर्भाला त्यामध्ये गुंडाळून पाण्यात सोडून दिला. जलदेवतानी त्याची वाढ केली. पण सागरातील लाटामुळे तो पुनः किनाऱ्यावर फेकला गेला आणि काही दिवस तसाच तेथे पडून राहिला. एका जलराक्षसेने

१. मगवान शंकरांनी आपल्या जटा उपटून राजस निमार्ण केला आहे.

२. दशमास वर्ष ही प्राचीन भारतीय परंपरा होती.

त्याला पहाताच, उचमून घेऊन आपल्या गरी नेऊन त्याचे गुगोपन केले त्याचे नाव त्याने तमा मुई-श्री तेरमी असे ठेवले. जलराक्षसाने त्या मुलाला पौराणिक कथा शिकविल्या, नृत्यगायनादि कला शिकविल्या आणि सर्व अद्भुत गोष्टीत त्याला सरयेज केले. कालांतराने भूतलावरील माहिती मिळविण्यासाठी तो वर आला आणि इतस्ततः फिरू लागला.

त्याच्या मातेला सरांगाला पुढे चार पुत्र होऊन तेही सर्व विद्यामध्ये प्रवीण होत. कर्मधर्मसंयोगाने मौई, मातेच्या घरी येऊन त्याचे भाऊ नृत्य करीत असता त्याच्या मागे लपून उरला. वास्तविक ही नृत्याची तालीम चालली होती त्यानंतर ते सर्व कोठेतरी नृत्याच्या कार्यक्रमाला जाणार होते. सर्व तयारी झाल्यावर मातेने आपल्या चारही मुलांना बरोबर घेतले आणि जाण्यास निघाली. एवढ्यात तिने मौईला लपून बसलेला पाहिला. तिने विचारले, 'तू कोणाचा मुलगा आहेस ?' तो म्हणाला, 'आई, मी तुझाच पुत्र आहे.' हे पटवून देण्यासाठी मौईने आपली जन्मकथा तिला निवेदन केली व त्याची सात्री पत्न्या नंतरच त्या चार भावंडांनी मौईला आपला वडीलभाऊ म्हणून मानले.

(अडसुन, पृष्ठ ' १२)

(वारकाईने जर पाहिले तर ही कथा भारतीय महाभारतामधील कर्णाच्या कथेबरोबर मूकच साम्य दाखविते)

एकदा या मौईला वाटले की, सूर्याच्या प्रगर उन्हांमुळे आणि त्याच्या लपकर प्रवास करण्याच्या कारणानुळे दिवस लहान होतात आणि मानवाना कान करण्यास व जेवण शिजविण्यास पुरेसा वेळ मिळत नाही. तेव्हा सूर्यावर आक्रमण करून, त्याला नमवून, जाणारे उष्ट्र साध्य करण्याचे त्याने ठरविले. पण हे व्हावे कसे ? जलराक्षसाने त्याला अनेक अद्भुत श्रमया शिकविलेल्या होत्या. त्याचा उपयोग करण्याचे त्याने ठरविले. आपल्या चारही भावांना त्याने आपला येत सांगितला. अर्थात त्यांना तो भूतपणाच वाटला, परंतु वडील बघूच्या आक्षेपे उल्लघन^१ करावयाचे नाही म्हणून ते सर्व त्याच्याबरोबर गेले. एका पहाट, मोठ-मोठी दोरखंड घेऊन, भावासह, सूर्य उगविण्याचे पर्वतावरील जे त्रिकाण त्या गुहेजवळ तो गेला. दोरखंडाच्या साहाय्याने त्याने गुहेच्या तोंडाजवळ एक मोठे-जाळे तयार करून चारी भावांच्या हातात दोरीचे एक एक टोक देऊन, त्याच्या इशान्यावर काम करण्यास तयार राहण्यास सांगितले. सूर्य क्षितिजावर आल्यावर

१. वडीलप्रभु म्हणून धर्मराजाच्या आज्ञेचे उल्लघन इतर पाडव करीत नसत.

आणि त्याचे मस्तक जाळ्याच्या मधोमध दिसल्याबरोबर दोऱ्यांची टोके ओढण्याची त्याने खूण केली. भावानी दोऱ्या जेराने ओढल्या. पण त्याचा परिणाम असा झाला की, त्या दोऱ्या तुटल्या आणि सूर्य जाळ्यात सापडला नाही.

पुन्हा पिचार करता मौईल असे दिसून आले की, दोऱ्या जुन्या आणि सुन्या असल्यामुळे सूर्याने आपल्या प्रस्तर तेजाने त्या जाळून टाकल्या आणि त्यामुळेच त्या तुटून गेल्या असल्यात. तेव्हा त्याने ओल्या गवताच्या दोऱ्या मिणण्याची कला शोधून काढली आणि ती सर्वांना शिकविली. काही दिवसांनी त्या ओल्या दोऱ्या घेऊन, पूर्वाप्रमाणे जाळे तयार करून त्याने सूर्याला त्यामध्ये पडण्याचा प्रयत्न केला. त्या दिवशी दोऱ्या तुटल्या नाहीत. सूर्य जाळ्याच्या मध्यभागी दिसल्यावर, तो जाळ्यात अडकला आहे असे समजून मौईने त्यावर मुरी-रगा व्हेनुशा या देवतेच्या नयड्याच्या हाडाने त्याला मारण्यास प्रारंभ करताच सूर्य काकुळतीला येऊन म्हणाला, 'तुझ्या इच्छेप्रमाणे मी सावकाश चालेन. त्यामुळे अर्थातच दिवसमान मोठे होईल, पण मला मारू नको रे बाबा मारू नको.' या संस्कृतीमध्ये असे मानतात की, मौई देवाच्या कृपेमुळेच सूर्य सावकाश चालत आहे व त्याने आपले प्रस्तर तेज कमी केलेले आहे.

(अडरसन, पृष्ठ १९२ ते २००)

या कथेचे मूल पाहाताना असे दिसून येईल की, या संस्कृतीमधील पूर्वज उत्तरेकडून विपुलवृत्ताकडील द्वीपामध्ये येत असताना ऋमाक्रमाने दिवसमान मोठे होत गेले. मौई हा उत्कृष्ट दर्यावर्दी असल्याने त्याने ताहिटी, मॉगिआ, रासोदोंगा या बेटांना भेटी देऊन तो खाली दक्षिणेकडे सरकला. भूकपातून अग्नि मिळविणे, जन्न, वारा, पाऊस, पाणी यावर सत्ता गाजविणे, ही त्याची कार्ये म्हणूनही वर्णिली जातात.

(अडरसन, पृष्ठ २२८)

(भारतीय संस्कृतीमध्येही विश्वकर्माने सृष्टीचे चक्र फिरते ठेवून सूर्याचे प्रस्तर तेज कमी केल्याची नोंद आहे आणि त्यानंतर त्याची पत्नी सध्यादेवी परत त्याच्याकडे राहान्यात गेलेली आहे.)

पंचमहाभूतात्मक देवता या संस्कृतीनेही मानलेल्या आहेत. त्या अशा :

ओ-नुई :	मोठा काळा दग.
टी-यीरा :	विद्युत्ता देवता.
टी-कानपू :	वायुदेवता.
व्हाई-तिरी :	भेषगर्जनेची देवता.
तव्हाकी :	विलुप्तदेवता.

व्हाव्ही-रो :	शेंडेनक्षत्रदेवता.
युवा :	पर्जन्यदेवता.
आपु-मातंगी :	वादळदेवता.
व्हादू :	वादळी पर्जन्यदेवता.
हिनाउरी :	नवबालकांची देवता. (हिच्या स्मरणाने गर्भवती स्त्रीची सुटका लवकर होते, अशी समजूत आहे.)

या संस्कृतीमधील पुरुषवाचक देवता प्रमुख आणि स्त्रीवाचक देवता जरा कमी प्रतीच्या मानतात. कारण पुरुष हा जन्माला कारणीभूत होतो तर स्त्री ही मृत्यूला कारणीभूत होते अशी त्यांची समजूत आहे. (पृष्ठ ४०५). मानव व मृत्यु यांचे नाते असे की, सूर्य ज्याप्रमाणे संध्याकाळी मरतो (म्हणजे अस्ताला जातो) आणि सकाळी पुनरुज्जन्म घेतो, तद्वत माणसाचे हे आयुष्य आहे असे काहीना वाटले. तेव्हा सौर्वादेवाने त्यांना सांगितले की, 'मृत्यु शक्यतो मानवापासून लांबवर असावा, जवळ नको' (पृष्ठ २९२). यास्तव माणसापासून मृत्यु इतका दूर राहिलेला आहे. तसे जर नसते तर आपणही सूर्यासारखे संध्याकाळी मृत्यु पावून सकाळी पुनर्जीवित झालो असतो. मानवाचे जीवनमान दीर्घायुषी का त्याचे हे कारण, खासच गमतीचे वाटेल.

या भागात लिंगपूजाही चालत होती (Phallic Worship). 'टिकी' हे त्या लिंगाचे नाव होते. भारतामधील लिंगायत समाज ज्याप्रमाणे गळ्यात लिंगधारणा करतो, त्याप्रमाणे प्रजोत्पादन उत्तम रीतीने व्हावे यासाठी तेथील महिला-वर्ग 'टिकी' गळ्यात घालीत असत. गर्भाप्रमाणे त्याचा आकार बनविण्यात येई. त्याची अशी धारणा होती की, ते धारण केल्यावर उदरातील गर्भाला कोणत्याही प्रकारची इजा होणार नाही व कोणी करूही शकणार नाही. सांप्रतही याच कारणासाठी तेथे लिंगधारणा चालू आहे. हवाई येथेत तर ह्याचा सर्रास उपयोग केला जातो. पुना शहरी (भारतीय 'पुणे' नव्हे) केप्टुमुका या ठिकाणी दोन मोठ्या लिंगाकृति आहेत. त्याला पोहाऊ-ए-कोन या नावाने संबोधिले जाते. त्यांचे पूजा-अर्चादि विधि ज्याप्रमाणे चालतात, अथवा उत्सवादि कार्यक्रम ज्याप्रकारे पार पडतात, त्यावरून असे निश्चयाने म्हणता येते की, ती लिंगे अतिशय प्राचीन काळापासून तेथे स्थापिली असली पाहिजेत. फिजी येथेत हुना, नालोआ गावाजवळ अशी लिंगे आढळून आलेली आहेत. योक्राव्हा गावाजवळ जे लिंग आहे ते काळ्या पाषाणाचे, गोल आकाराचे व मध्यभागी वाटोळे असे आहे. इतकेच नव्हे, तर ते सात-आठ फूट उंच आहे. लेंगक त्याचे असे चर्चन करतो—

‘ A round black, mule-stone slightly inclined with a laka
(a band with closest fringe) tied round the middle ’

(अडरसन, पृष्ठ ४१३)

‘न ही या भागातील एक प्रसिद्ध देवता जगून, तिला ६ ते १२ मुले असतात असे वर्णन मिळते अनेक ठिकाणी ही मुखे लिंगप्रधान आहेत ‘टॅने तुतारी, ‘टॅने पेफन, ‘टॅने युएनि इ० इ० त्याचा अनेक नावे आहेत लिंगप्रधान देवता आणि त्याची अनेक नावे ही आपल्या संस्कृतीमधील शंकराशी मिळती जुळती आहेत कारण भगवान शंकराना पाच मुले असून त्यांना अनेक नावाने ओळखले जाते, हे सर्वधित्तच आहे

न्यूझीलंड

न्यूझीलंडच्या उत्तरेला रौ नुहाना जिल्ह्यात एक लिंगवृक्ष होता त्याचे नाव ‘टॅने माता’ असे असून त्याची चमत्कार करण्याची शक्ती निदान बोल पिढ्या तरी चालू होती एखाद्या निपुनिक स्त्रीला सतानप्राप्ती व्हावी अशी प्रवृत्ति इच्छा मान्यी तर तिचा पती आपल्या स्त्रीला घेऊन त्या वृक्षाजवळ जाई दोघेही दान्ही हातानी हाताच्या सोडाला मिळग्या घालीत आणि त्याच वेळी पुरोहित नाही मनाचा उच्चार करून त्यांना जागीमार्द देत असे वृक्षाच्या पूर्वनाचूची जाराचना केन्ही तर पुनलाम आणि पश्चिम नाचूची केला तर कन्या प्राप्त होते जव ज्या अर्था शेफडो ‘यॅने ही रुद्धि अमलाल होती, त्या अर्था ती सत्य असलीच पाहिजे, ‘गळे माझेही मत जाई (अडरसन, पृष्ठ ४१४)

भारतामध्येही अश्वत्थाला प्रसन्न करून घेतल्यावर पुत्रलाभ होतो, याची अनेक उदाहरणे आहेत

मैसी पुराणात अरोहीरोही ही सूर्याची पत्नी मानलेली आहे याचाच ‘यॅने सूर्याची प्रखर उष्णता जसाही कोणी मरतात पुढे सूर्याची उष्णता आणि प्रतिध्वनी यापासून एका स्त्रीची उत्पत्ती झाली तिचे नाव मारिकोरिको असे टेपेण्यात जाले तिचा विवाद टिकी या देवानरोर लावून देण्यात आला आणि त्यांना हिने नो अटाग नामाचा पुत्र झाला (अडरसन, पृष्ठ ४१५)

भारतीय संस्कृतीमध्येही दुर्गादेवीची उत्पत्ती सर्व देवाच्या तेजापासून यागी असून ती शंकराची पत्नी मानली जाते स्कंद हा शंकराचा मुलगा आहेच

या प्रदेशात ‘टॅनेचे जिवत पाणी’ या नावाचे एक क्षेत्र ओळखले जाते मैसी पुराणाप्रमाणे हे स्थळ भूषण्याच्या वर चौथ्या जगात आहे असे मानतात आणि काही वेळा त्याला ऐन शरोर असे संबोधिले जाते

‘Bathed in these waters, the wearying find renewal of strength, the sick are healed, the dead find life’

तात्पर्य, त्या पाण्यात स्नान केल्यावर शिणभाग नाश पावतो, नवीन तरतरी व तरुना येतो, आजारी बरे होतात आणि मृत झालेल्यांनाही पुन्हा जीवनप्राप्ती होते. एके वेळी प्रवास करून यक्वा आल्यावर चंद्राने येथे स्नान केले असना त्याला नवजीवन प्राप्त झाले. श्यामवर्णी ‘हिनादेवी’ हिने स्नान केल्यावर ती गौरवर्णी बनली अतिरिक्त संचार करणाऱ्या यमिणीने स्नान केले असता तिचे मृत मूळ तिला परत मिळाले. असे मानले जाते की, नवबालके प्रथम अदृश्य स्वरूपात या ठिकाणी जन्म घेऊन मग भूतलावर येतात. हवाई पुराणातही या स्थळाचा निर्देश आहे. हे अमृततुल्य पाणी प्रथम एका निर्झरातून उत्पन्न होऊन पुढे वाहात वाहात जोड्यात रूपांतर पावून पुढे वाहात जाते. भूतलावरील मानव-उत्पत्ती प्रथम याच भागात झालेली असावी असे मानतात. हवाई नृत्यामधील एका गाण्यामध्ये या स्थळाचा निर्देश ‘Water of Tane’ असा आहे. त्या संस्कृतीमध्ये रांगायरोरा नावाची एक देवता आहे. म्युझीलंड भागात हीच धान्यदेवता असून तिचा उल्लेख ‘Kumara is connected with Tane’ असा केला जातो (पृष्ठ ४२४) याचाच अर्थ कुमार हा शकराचा मुलगा असून त्याच्या सहस्र ही देवता आहे.

तारफादेवता

शुध, मंगळ, गुरु, शुक्र, रवि, हे षट् हवाई लोमाना माहीत होते. त्यांची नाने येणेप्रमाण होती. शुक्र-पायटी, सकाळचा तारा-पैरो, मिथुन राशीतील दोन जुळे तारे हीई ५ तारा इत्यादि. राहौगा या ताराच्या ऑक्टोबरमधील उगण्यापासून वर्षारंभ मानला जाई. अनुत्ताही या तार्यामुळे सफरी लोमाना मार्गदर्शन होत असे. पनौई हा अतिशय वेगाने धावणारा तारा होय. (पृष्ठ ३९७)

मिथुन राशीच्या जुळ्या तार्याच्या उत्पत्तीची कथा अशी की, एका जाई-वापाची ही दोन जुळी मुले होती. आईबाप त्यांना दोन वेगवेगळ्या ठिकाणी ठेवणार असे कळताच ती घरातून पळून गेली. या वेदातून त्या वेदात प्रवास करीत करीत ती शेवटी ताहिटी वेटांमध्ये गेली. घरातून मुले नाहिरी झाल्याचे समजल्यावर त्यांची आई त्यांच्या मोघार्थ त्यांच्यामागे धावतच होती मागोमा घेतघेत तीसुद्धा ताहिटी वेदात येऊन पोहोचली. आईला पाहताच ती मुले एका पर्यंतमाच्यावर

१. पार्वती मूलत काळसर होती. पण नंतर गौर वर्णी झाली ही भारतीय कथा आहे.

चडून गेली. तरी आई त्याचा पाठलाग करीतच आहे असे त्यांनी पाहताच शेवटी त्या माथ्यावरून ती उडून गेली आणि त्यांनी आकाशात आपला कायम मुक्काम ठोकला, ती दोन जुळीं मुले म्हणजे मिथुन राशीचे पुनर्वसु नक्षत्राचे दोन जुळे तारे होत.

मूळनक्षत्रातील तान्याची कथा अशी की, हार्वे बेटातील, तारा-कोरेरेरे या नावाच्या एका बाईला एक मुलगा व एक मुलगी झाली. त्या बाईचा नवरा जातीने कोळी होता, त्याने मासे धरून आपल्यावर रात्रीच्या वेळी आईने ते शिजविले आणि खाण्याच्या वेळी मुले झोपली असल्याने त्यांना उठविले नाही. नवराबायकोने ते मासे खावे, वास्तविक मुले अंयरुणावर नागीच होती. परंतु आईने हाक न मारल्यामुळे ती उठली नव्हती. मासे खाताना आईने आपल्याला बोलावले नाही याबद्दल मुलाना राग येऊन ती रात्री घरातून पळून गेली. एका उच पर्वतावर जाऊन खूप रडली आणि आकाशात उडून गेली व कायम तेथेच राहिली. आईबाप शोध करीत त्या पर्वतमाथ्यावर आले आणि दोन्ही मुलाना आकाशात लुकलुक्ताना पाहिले. त्याबरोबर ती दोघेही मुलांच्या शोधार्थ अतराळात गेली. त्या दिवसापासून मुले पुढे आणि आईबाप मागे अशी पळापळी अव्याहतपणे चालू आहे. ही पळापळी वृश्चिक राशीतील मूळ नक्षत्रात चालू आहे. जास्त प्रकाशाच्या दोन तारका म्हणजे ते आईबाप व कमी प्रकाशाच्या दोन तारका म्हणजे ती दोन मुले होत.

(अंडरसन, पृ. ४००)

ज्येष्ठा नक्षत्रातील तान्याची कथा अशी की, ताहिटी बेटामध्ये तौआ-रेहुआ बाला दोन मुले होती. मुलाचे नाव रेहुआ आणि मुलीचे नाव पिपरी असे होते. वडिलांनी मासे पकडून आपल्यावर आईने ते शिजविले. मुलाची झोपमोड होईल म्हणून त्यांना त्यांनी उठविले नाही आणि त्या दोघांनीच भोजन केले. मुले जागीच होती, त्यांना मासे खाण्याला बोलाविले नाही म्हणून फार वाईट वाटले. आईवडील झोपल्यावर ती मुले घरातून पळून गेली आणि घर आकाशात राहू लागली. मुले अंयरुणावर नाहीत असे पाहून आईने पाठलाग चालू केला. मुले वर गेलेली पाहून ती माता एका पक्षार स्वर झाली आणि त्यांच्या मागे धावली. मुलाना ती एकसारखी हाका मारीत होती, “पिपरी, या, परत या” (या हा शब्द दोन किंवा अधिक समूहवाचक आहे). मुलांनी उत्तर दिले, “आई! परत येणार नाही. चांगल्या शिजविलेल्या माशापेकी एकदेरतील तुम्ही आम्हाला दिला नाही.”

पुन्हा पुन्हा त्या आईच्या वानार हेच उत्तर येत होते. ज्येष्ठा नक्षत्रातील प्रकाशमान तारा म्हणजे ती आई व लुकलुक्तान्या तारका म्हणजे ती मुले होत.

(अंडरसन, पृष्ठ ४०१)

चंद्र हा सुद्धा तारकादेवतांमध्ये मोटतो. सॅमोआ येतामध्ये या देवतेला सीना असे म्हणतात (भारतीय नाव सिनीवार्थी असे आहे). चंद्रावर जी काही जाऊति दिसते त्यासंबंधी अनेक कथा आहेत. मयंकर दुष्काळाचे दिवस होते. एक माता आपल्या मुलांना घेऊन बसली असता चंद्रबिंब वर वर येताना तिमे पाहिले. मातेला वाटले की ती एक साधू वस्त्र आहे. जठराग्नि पेटला मग काय विचारता हो ! मुलांना काही ग्यायला मिळाने या उद्देशाने ती चंद्राला म्हणाली, “ तू ग्याली घेऊन माझ्या भुकेलेल्या मुलांना तुझ्यातल्या एक तुकडा दे. ” मुलाची ही केविलयाणी दैन्यावस्था पाहून चंद्राला दया घेऊन माता सिना, व मुले यांना घेऊन तो वर गेला. यासाठीच चंद्रबिंबामध्ये माता मुलांना घेऊन बसली आहे असे दृश्य दिसते, अशी त्याची श्रद्धा आहे. (अंडरसन, पृष्ठ २६२)

मैरी वंशीयाची अशीच एक कथा आहे. ऐना नावाची एक स्त्री रात्री पाणी आणण्यासाठी जात असता चंद्रबिंब एकाएकी ढगाआड गेले. त्याचा परिणाम असा झाला की, ऐना एका झाडाच्या गोंडाला ठेचवून खात्री पडली. त्यामुळे श्रोधावश होऊन तिने चंद्राला शाप दिला की, “ तू पुन्हा ढगावाहेर येऊ नकोस आणि प्रकाशही देऊ नकोस. ” चंद्राला असे वागता येणे शक्य नव्हते. सदासर्वदा ढगाआड अंधारात तो बसा राहाणार आणि त्याद्वारे मानवाचे अहित कसे करणार ! यास्तव तो स्वतःच ग्याली आला आणि ऐनाला उचवून वर वर नेऊ लागताच तिने एका नाईओ वृक्षाचा आधार घेतला. चंद्राने तो वृक्षच उपटून त्यासह ऐनाला घेऊन तो वर गेला. यासाठीच पूर्णचंद्रबिंबामध्ये ऐना एका खडकाला टेकून उभी आहे आणि बाजूला तो वृक्ष, असे दृश्य दिसते. (अंडरसन, पृष्ठ २६३)

बॅविलोनियन संस्कृतीमध्ये सिन हे चंद्राचे नांव आहे, तसेच सॅमोआ-मधील सिना झाले असले. मैरीवंशीय यालाच ऐनादेवी असे म्हणतात. सूर्य-चंद्रदेवता काही वेळा स्त्रीवाचक तर काही वेळा पुरुषवाचक आढळून येतात. इना, ऐना, सिना ही या प्रदेशात मान स्त्रीवाचक रूपे आहेत. ज्या वेळी ही रूपे पुरुषवाचक असतील त्या वेळी ती रोंगा या देवतेपासून तयार झालेली असतात. (अंडरसन, पृष्ठ ३५०)

(श्री. ग. स. गोडबोले, आरे दूध केंद्राचे सर्वाधिकारी एकदा मला म्हणाले की, न्यूझीलंड येथे मैरी वंश असून, तो पॉलिनेशियामधून तिकडे गेला असे ते मानतात. पण संपूर्ण प्राचीन इतिहास त्यांना जात नाही.)

वर आपण पाहिलेच आहे की, या संकृतीमध्ये त्रिमूर्तीची कल्पना आहे. केने-कू लोनो ही त्रयी म्हणजे अनुक्रमे प्रकाश, स्थैर्य आणि गर्जना याची प्रतीक होय. त्याचप्रमाणे सृष्टीकर्ता विद्वक्कर्मा आणि पालनकर्ता यांचीही ती प्रतीके आहेत. केने म्हणजे प्रकाश या देवतेने कानोला देवाला दूर लोटून दिले आणि तो अधारावर राज्य करू लागला. यास्तव तो केनेचा पक्का वेरी बनला, केने या सृष्टीनिर्मिती करणाऱ्या देवाने आसावरीवर मानवप्राणी निर्माण करून ते भूतलावर वावरू लागले. कोनोला या देवाला तशी मानवमृष्टी निर्माण करता येईना आणि त्याच्या राज्यात तर त्याला ती पाहिजे होती. तेव्हा तो मानवजात केनेच्या लोकामधून चोरण्याचा त्याने सपाटा चालविला. यामुळेच भूतलावर मानवाना मृत्यु येऊ लागला. मानवाच्या मृत्युनिषयी ही त्याची उत्पत्ति आहे.

पण दक्षिणभागी न्यूझीलंडमध्ये हा कोनोला देव, तगोरा या नावाने प्रसिद्ध असून तो मत्स्य व सागरदेवता मानलेला आहे. टोनो या चंद्रदेवतेपेरीवर ती सागरावर अधिराज्य गाजविते. पण दक्षिण न्यूझीलंडमध्ये ही देवता माहीत नाही एके ठिकाणी वाईट, दुष्ट असणारा हा देव दुसऱ्या ठिकाणी उत्तम गुणदर्शक ठरतो. मानवाच्या स्वभावाचे निरीक्षण केले तर या गोष्टीत आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. कारण एके ठिकाणी अथवा काही लोकाना उत्तम गुणांकित असणारा मनुष्य दुसऱ्या ठिकाणी अथवा दुसऱ्या काही लोकाना तो क्रूर, दुष्ट, वाईट दिखतोच की ! हाच कसोटी या ठिकाणी देवानाही लावलेली असली पाहिजे.

देवतांचे मरण

वरील दृष्टांतावरून एक निराळाच सिद्धांत या संस्कृतीमध्ये मांडलेला आहे आणि तो म्हणजे 'देव मरतात काय ?' हा. यासंबंधी एक संवाद पहा :

"The God of whom I speak is dead," said a witness in a native Court in New Zealand

"Gods do not die," said the Court

"The Court is mistaken," said the witness

"Gods do die unless there are TOHUNGA to keep them alive "

वरील संवादाचा भावार्थ असा की, देवाची पूजाअर्चा करण्यासाठी जर मत्समदृष्टी नसली तर देवांचे अस्तित्वच नाहीसे होते, म्हणजे पर्यायाने ते मरण पावतात. यासाठी देवतांचे पूजनअर्चन सतत चालले पाहिजे.

मंत्रांचे पठण

आयो अथवा ॐ याची स्तुति पुरोहितवर्ग मंत्रांचे पठण दीर्घ स्वर एका निवृत्त पद्धतीने उच्चारून करतो. या मंत्रांचे पठण एक किंवा दोघे मिळून करतात आणि एक श्वास घेण्यासाठी यांत्रा तर दुसरा तोच स्वर घेऊन पठण पुढे चालू ठेवतो. मंत्रांचे उच्चार करताना प्रथम दीर्घ श्वास आत घेऊन नंतर सावकाशपणे म्हटले जातात (पृष्ठ ३४८). भारतीय वैदिकांचीही वेदपठण म्हणण्याचीही साधारणतः हीच रीत आहे. फिजी बेटांत अग्निघ्नून चालत जाण्याचा पराक्रम काही पुरोहित करतात.

रौगा ही एक प्रमुख देवता मानतात. त्याला ताताची मुलगी, पत्नी म्हणून हवी होती. पण तिचा ठावठिकाणा त्याला माहीत नसल्यामुळे आपल्या घाकऱ्या भावांना त्याने तिच्या संशोधनार्थ पाठविले. भूतलावर फिरता फिरता बोरोबोर या ठिकाणी बैरामती नावाची एक कुलीन व योग्य मुलगी त्यांना आढळली. स्वर्गलोकात राहणाऱ्या रौगादेवाला भावांनी तिजबद्दल सर्व माहिती सांगितली. रौगाने आपले इंद्रधनुष्य सज्ज केले आणि एक टोक स्वर्गात तर दुसरे टोक भूतलावर ठेवून त्यावरून तो सरसर खाली आला. एकमेकांनी अनुरूप असल्याचा निर्वाळा दिल्यावर त्या दोघांचा विवाह झाला. पुढे त्यांना एक मुलगाही झाला. ही एक शेतकीप्रधान देवता मानतात. (भारतीय संस्कृतीमध्ये अर्जुनाने याणांचा पूल रचून भीमाला इंद्राचा ऐरावत आणवयास पाठविले आहे). उत्सव-समारंभाच्या वेळी या देवतेला हुकराचा बळी अर्पण करतात. प्रथम त्याला व्यवस्थितपणे सजविले जाते. परंतु काही वेळा त्या हुकराला ठार मारतात अथवा काही वेळा सोडूनही देतात. पण जर त्याला सोडून दिले तर तो 'ओवाळलेला' म्हणून इतस्तुतः फिरू शकतो, त्याला कोणी मारीत नाहीत. कारण तो देवाचा असतो. (भारतामध्ये बळीच्या बाबतीत ही प्रथा अनेक ठिकाणी दिसते.)

(अंडरसन, पृष्ठ ४३२)

पेलेदेवता

हवाई बेटातील ही एक जलदेवता होय, त्याचप्रमाणे सी अग्निदेवताही मानतात. असे मानले जाते की, ही देवता स्वतः ताहिटी बेटामध्ये राहून तिने हवाई बेटाभोवती पाण्याचा वेढा घातलेला आहे. तिच्या बडिलांचे नाव काने-होवालानी आणि आईने नाव काहिनली असे होते. बहिआ-लोआ या देवतेबरोबर तिचा विवाह झालेला असून मुलांचे नाव येने-हुने आणि मुलीचे नाव लाका असे आहे. लाका ही घनदेवता असून ती डोंगरपठारावर राहाते. पूजेच्या वेळी तिला हुकराचा नैवेद्य अर्पण करतात. हुला नावाचा जो एक नृत्याचा प्रकार

आहे, त्यामध्ये या देवतेच्या सर्वंधी गाणी गायली जातात. ही देवता मानवाला सुस्वर आवाज देते, वक्षिते देते अगर मनकामना पुरविते अशी हिची खाती आहे (पृष्ठ २८३ व ४४७). इसाई संस्कृतीचा प्रसार झाला तरीही या देवतेचे पूजन चालूच आहे.

वरील विवरणावरून असे दिसून येईल की, देवता आणि देवत्व पाहिले ते पूर्वजाव्यतिरिक्त या संस्कृतीमध्ये अनेक लहानसहान देवता होत्या. त्यामध्ये मत्स्य, सर्प, कुत्रे, पक्षी, युद्ध, शांतता, युद्ध, गायन, वृक्ष, वायु, पर्जन्य, मेष, अंधकार, प्रकाश, प्रवास, शिकार, मासेमारी, रोगराई इत्यादींसाठीही अनेक देवता होत्या. या सर्व देवाना प्रसन्न ठेवण्यासाठी लहान लहान कारिका म्हटल्या जात आणि देवताना वक्ष करून घेतले जाई. काही जुन्या देवता नष्ट झाल्या अथवा मागे पडल्या तरी त्यांच्या जागा नवीन देवता भरून काढीत आणि यामुळेच मौर्य-वंशीयही म्हणत की, 'देवतांना मरण आहे, त्या मरतात.'

(अंडरसन, पृष्ठ ४५३)

येथे एक लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की, या भागातील पौराणिक कथांचा संग्रह बव्हंशी इसाई धर्मोपदेशकांनी केलेला आहे आणि त्याचा प्राचीन संस्कृतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन डेप्युडोचा जरी म्हणता आला नाही, तरी खात्रीने सद्दयतेचा नव्हता. यामुळे आपल्याला प्राचीन संस्कृतीचा खरा इतिहास अथवा चालीरीती उपलब्ध झाल्याच आहेत, असा दावा करण्यात काही हंशील नाही. खऱ्या भारतीय दृष्टिकोनातून जर संशोधन झाले तर यापेक्षा अधिक सांस्कृतिक साम्य निश्चितपणे आढळून येण्यासारखे आहे, असे म्हणता येईल.

मंदिरे व शिल्प

या भागातील मंदिरांच्या कलाकृति दक्षिणेकडील भागात म्हणजे सोसायटी, मॅडली, मार्क्स, सॅमोआ इत्यादि वेगळ्या वेगळ्या प्रदेशात व त्याचे अवशेष दिसतात. या मंदिरांना 'मारू' अथवा 'मारी' असे नाव होते. मंदिराचे प्राकार दगडी कुंपणाने वेष्टित असून, आतील भाग दगडी फरसबंदीचा होता. प्राकाराच्या मागील बाजूस पिरॅमिडच्या आकाराचे मंदिर असे आणि पुढील पटांगण मोकळे असे. कॅप्टन कुक ह्याने आपल्या प्रवासात अशी एक कलाकृति ताहिटी वेगळ्या प्रदेशात पाहिली आणि तिचे वर्णन करताना तो म्हणतो, 'ते मंदिर ३६०' x ३५४' लांबी-रूंदीचे होते. पायथ्याच्या अकरा पायथ्या चढून गेल्यानंतर मंदिराच्या सममंडपात जाता येत असे. प्रत्येक पायरी दोन फूट उंचीची होती आणि उत्तम कोरलेल्या रत्नकाच्या चौकोनी तुकड्यांनी ती बांधून वाढलेली होती. दगडाचे सधे कडानेही भरलेले नसत, तर एकमेकांवर दगडांचे

चौकोन रचलेले असून पायऱ्याच्या आतील बाजू लहान दगडगोऱ्यानी भरून घेतलेली होती. असे दगडाचे तुकडे $३\frac{१}{२}' \times २\frac{१}{२}'$ आकाराचे होते. प्राकारात जे मंदिर होते, त्याचा आकार २६७×८७ चौ. फूट होता. गाभाऱ्यावर आपण ज्याप्रमाणे कळस उभारतो आणि वरची बाजू आच्छादून घेतो, त्याप्रमाणे येथे शिल्प नसून, वरील छताची बाजू उघडीच होती.

मंदिराचे व परिसराचे आकार वेगवेगळे असत. पाओपा या गावची कलाकृति १३८×२६ चौ. फूट होती. परिसराच्या कुंपणाच्या भिंतीची उंची साडेसहा फूट असून त्यासाठी वापरलेले दगड $११ \times १२ \times २\frac{१}{२}$ फूट आकाराचे होते. एसाद्या बेटामध्ये असे मोठे दगड उपलब्ध नसल्यास त्याची शेजारच्या दुसऱ्या बेटावरून आयात करित. सोसायटी बेटाच्या दहा मैल परिसराच्या टापूंत अशा २२० मारी आदळून आलेल्या असून, मिशनरी लोकांनी आपली संस्कृति दब करण्यासाठी या सर्व मंदिराचा नाश करून टाकलेला आहे.

काही मंदिराच्या मध्यभागी हवनकुंडे असत आणि त्याच्यामागे देवतांच्या मूर्ति असत. मूर्ति पाषाणाच्या अथवा लाकडाच्या असून शिल्प रेखीव नसल्याने त्या आकर्षक नव्हत्या. काही ठिकाणी तर लाकडाचे मोठे ओडकेच देवता म्हणून मांडीत असत (भारतामध्ये देवता म्हणून पाषाणाचे ताडुळे मांडण्याची प्रथा होती व काही ठिकाणी ती अजूनही आहे.) त्या देवता दिसाव्यात म्हणून मानवाकृति मुखाचे आकार रंगाने काढीत आणि वरील बाजूस पश्याच्या पिसाचा मुकुट घालीत. काही ठिकाणी त्याची दैनंदिन पूजा होई पण इतर ठिकाणी त्या मूर्ति उत्सवानिमित्त शोभेसाठी मांडलेल्या असत.

मंदिराचे आश्रयस्थान

हवनकुंडे बहुधा लाकडीच असून ती साधारतः दहा फूट उंचीची असत. त्यामध्ये होम करताना धान्य, पळे अथवा नरवळीचे हवन केले जाई. या मंदिराचा उपयोग प्राणावर संकट आलेला मनुष्य आश्रयासाठी म्हणून करी. असा मनुष्य मंदिर-परिसरात असला म्हणजे शत्रुदेखील त्याला तेथून हुसकून लावण्याचा प्रयत्न करीत नसे. इतकेच नव्हे, तर तो शत्रु त्याला मंदिरात भेटला असता काहीही बोलत नसे. किंबहुना तो शत्रुत्व विसरून जाऊन त्याच्याबरोबर मित्रत्वाने वागत असे. महाराष्ट्रात शिवाजीने पुण्याजवळील रोहिडेश्वराच्या मंदिरात रात्री चारा वाजता, आपले विश्वासु सर्वगंडी जमवून स्वराज्याचा पाया घातला आणि सर्वोत्कृष्ट गुप्तपणे शपथा घेवयिल्या असे इतिहास सांगतो. तसेच ग्वालियारच्या किड्यामध्ये मध्यभागी उंचावर एका देवीच्या मंदिरात तेथील राजा आपल्या मंत्रिमंडळाची गुप्त बैठक भरवीत असे, असे आजही प्रवादयांना सांगितले जाते. मंदिर म्हणजे

देवता आणि मनुष्य या दोघांच्या सगमाची परमपवित्र जागा असे समजले जाई. आपल्या कार्यात यश मिळावे यासाठी राजेलोक देखील आपली काही गुंत राखते या ठिकाणी येऊन देवतेसमोर बसत असत. [औरंगजेब वादशाच्या धास्तीमुळे मथुरेची भेडावाची मूर्ति हलवून रजपूत राजाच्या बालेकिल्ल्यात, नाथद्वारा या ठिकाणी ती आणली गेली रजपूत राजाचे जरी आपसात हाडवैर होते तरी या मूर्तीच्या रक्षणास्तव सर्वांनी ऐक्य साधले. या मदिरात दोन वडवे शत्रु एकत्र आले, तरी प्रेमाने वागत असे इतिहास सांगतो. पण हे प्रेम मदिराबाहेर न टिकल्याने त्याची राज्ये नष्ट झाली.] कित्येकदा अनेक चांगल्या सार्वजनिक कार्यासाठी या मदिराचा उपयोग केला जाई या परिसरात कोणी रक्तपात केल्यास त्याला ताबडतोब मृत्यु येईल अशी सर्वांची श्रद्धा होती. मदिराच्या या पवित्र भागाला काही वेळा 'टापू' असे म्हणत आणि टापूच्या मर्यादानियमाचे कोणी उल्लंघन केल्यास त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात येई.

ही मदिरा दोन प्रकारची होती. 'मारी' ही पवित्र असल्याने तेथे मृत्यूनंतर शव पुरण्यात येत नसे. पण जेथे मृताची शवे पुरण्याची व्यवस्था केलेली असे, त्या मदिराना 'फाईटोका' असे म्हणत या अशा फाईटोकाच्या माप्यावर २०'X१४' या आकाराचे एक लहानसे घर अखून त्याभोवती फिरता सज्जा असे. या वरच्या घरात राजेलोकाची थडगी बांधून त्याचे मृतदेह त्यामध्ये ठेवले जात मृतदेह आतमध्ये ठेवल्यावर मलीमोठी पाषाणाची शिळा त्यावर ठेवण्यात येई काही राजेलोक अशी घरे आपल्या जिवंतपणीच बांधून ठेवीत असत याचे कारण त्याच्या आवडीचे शिल्प त्यांना तयार करता येऊन मृत्यूनंतर त्याचा देह त्यामध्ये ठेवण्यात येई. काही शिळा इतक्या जड असत की, दोर बांधून त्या वर उचलून थडग्यावर ठेवण्यास दो दोनशे माणसांचे बळ लागत असे. या जागा सुंदर दिसाव्यात म्हणून त्याच्या समोवार वृक्षाची लागवड केली जाई. आजही कित्येक 'फाईटोका' अशा वनध्रीमध्ये डौलात उभ्या असून प्रवासाची आकर्षणे बनल्या आहेत. या भव्य कलाकृति पाहिल्या म्हणजे कोणीही म्हणेल की, त्या तयार करणारा समाज रूप सुधारणासाठी व कल्पक होता. इजिप्तमधील पिरॅमिड बांधणीचा याच्यावर परिणाम झालेला असावा

टोंगाटापू येतात टेलिआ नावाचा असा एक प्रचंड फाईटोका असून त्यात प्रेत पुरलेले नाही. त्याचे कारण असे देतात की, टेलिआच्या राजाने ती

१. टीप— सन १९७० साली सत मेहेराणा यांनी समाधी घेतली, पण त्यासाठी त्यांनी अहमदनगरजवळ (महाराष्ट्र) मेहेराबाद येथे स्वतःसाठी समाधीची जागा तयार करून ठेवलेली होती.

कलाकृति मरणोत्तर आपले शव ठेवण्यासाठी तयार केली खरी, पण ती संपूर्ण तयार झाल्यावर त्याच्या पसर्तीला ती न उतरल्याने त्याच्या शेजारी दुसरी कलाकृति तयार केली गेली आणि त्यामध्ये त्याचा मृतदेह ठेवला गेला.

जसे सांगतात की, सन १५३५ च्या सुमारास टकलावू येथील राजाने पिरॅमिड बांधण्यासाठी माणसे कामाला लावली, परंतु लावून मोठमोठे दगड त्यासाठी आणताना तो त्या मजुरांना मारीत असे. उत्तम दगड शोधण्यासाठी राजा स्वतः आसपासच्या बेटातून फिरून पाहणी करीत असे. अशा एका कलाकृतीच्या पायाचा आकार १५६×१४० चौ. फूट होता. वर जाण्यास उंच उंच टऱ्याच्या चार पायऱ्या होत्या. पहिली पायरी चार फूट उंच तर वरच्या प्रत्येकी ३॥ फूट उंचीच्या होत्या. पायरीची रुंदी ५॥ फूट होती. प्रत्येक पायरीचा पाषाण तिच्या उंचीइतका जाड असे. पायरीचे कोपऱ्याचे दगड घडीव असून काहींचा आकार तर $२४ \times १२ \times २$ घ. फूट इतका भव्य होता. पिरॅमिड बांधला त्या ठिकाणी चांगला दगड उपलब्ध नसल्याने ते सर्व पाषाण १२० मैल अंतरावर असलेल्या लिफुका या बेटावरून जहाजातून आणलेले होते.

मदिराचा तिसरा प्रकार म्हणजे नरवळी देण्यासाठी बांधलेल्या जागा त्यांना हिअन (Hehn) असे म्हणत, अशा मदिराचा विस्तार पाच पाच एकर जागेवर पसरलेला असे. परिसराचे कुपण सधे दगड रचून तयार केलेले असे. चॅप्टन किंग याने असे एक मंदिर स्वतः पाहिले होते आणि नरवळी देण्याच्या ठेवलावरही तो उभा राहिला होता. त्या जागेचा आकार १२०×६० चौ. फूट असून मोठमोठे पाषाण भितीसाठी वापरलेले होते. मदिरासमोवार लाकडी कठडा बांधलेला होता. एका कोपऱ्यात बीस फूट उंचीची शिडी ठेवलेली होती. मदिरात सभासदपाच्या मागील बाजूला वारा मूर्ति गोलाकार माहून ठेवलेल्या होत्या. त्याच्या समोवती यज्ञकुंड व नरवळी मारण्यासाठी ठेवले ठेवलेले असे. नरवळी देताना पुरोहिताला उमे राहण्यासाठी या ठेवलाजवळ खास जागा तयार केलेली होती (अंडरसन, पृष्ठे ४५३-५८). समोआ बेटात मदिराचा आकार राहण्याच्या घरासारखाच असून त्यांना फले-आयत् असे सरोषण्यात येत असे. अरिया बेटात राजा तुतेरगीवर्मा याने असे एक मंदिर ख्रिस्तपूर्व चारशेपन्नास वर्षांपूर्वी बांधलेले होते आणि त्याची उंची वारा पॅदम (पॅदम-सहा फुटाचे माप) इतकी होती.

पॅलेनेशियाच्या उत्तर बाजूला इस्टर नानाचे एक बेट असून तेथील पाषाणाचे शिल्प अत्युत्कृष्ट होते. सर्वत्र विखुरलेल्या अवशेषावरून त्याची कल्पना केली जाते. पूर्वी या बेटावर ज्वालामुखी धुमसत होता आणि त्याचे अवशेष किनाऱ्यावर टापी टापी दिसतात. कित्येक खडकांची उंची तर १७०० फूट आहे आणि मृत

माणसाना पुरण्याची जी ठिकाणे आदळून येतात त्यावरून असे अनुमान वाढले जाते की, या वेटावर जसख्य मानवाची वस्ती होती. मृताना पुरण्याची अशी २६० ठिकाणे आजही दिसून येतात आणि त्यांना अहू (Ahu) या नावाने संबोधिले जाते. सन १९३० साली या वेटावर मानववस्ती सुमारे ३०० पर्यंत होती.

समुद्रकाठी जो एक अहू आहे त्याची लांबी ३०० फूट असून बांधणी मात्र मारी मंदिरासारखी नाही. बाहेरच्या परिसराची उंची चौदा फूट आहे, तर मधला शय्ये पुरण्यासारखा बाबलेला भाग १०० फूट उंचीचा आहे. या मधल्या भागात दोन्ही बाजूंना लाव पत्तासारख्या आकृति असून त्याची रुंदी १०० फूट तरी असली. दोन्ही पत्तांच्या मधील भाग मृतशरीरे पुरण्यासाठी उपयोगात आणला जाई. काही वेळा मृताचे दगडी पुतळे बाजूच्याच दगडी स्थाणात बनवून येथे मांडीत असत आणि या पुतळ्याचा स्वीकारही याच ठिकाणी केला जाई. असे सुमारे पंधरा पुतळे याच ठिकाणी पडून आहेत. मध्यभागाच्या या भव्य कलाकृतीमध्ये अतील बाजूने सुमारे २० फूट उंचीवर प्रेत ठेवण्यासाठी गेल्या तयार केलेल्या आहेत. (बौद्ध विहारामध्ये विद्यार्थ्यांना राहण्यासाठी ज्याप्रमाणे ओवण्या खोदलेल्या असत, त्याचप्रमाणे त्या होत्या). या मध्यभागाच्या कृतीपाठीमागे सुमारे १५० फूट मोठळी जागा प्रेतासाठी राखून ठेवलेली आहे. दगडी पुतळ्याची उंची साधारणतः ३० ते ३६ फूट असे, ज्याचे घडीव काम पूर्ण झाले नाही असा एफ ६६ फूट उंचीचा पुतळा तशाच अर्धवट स्थितीत तेथे पडलेला आहे.

हे एकसंध पुतळे बनविण्याची त्याची रीत अशी होती की, पुतळ्याच्या दगडाभोवती खार्णितच रंदक रणत्रयाचे आणि त्यातून पुतळ्याचे काम पूर्ण करून झाल्यावर मग तो पुतळा तेथून हलवावयाचा. हे पुतळे तयार करण्यासाठी जे हातोडे, छिन्ना व इतर अवजारे वापरली, त्यापैकी काही तेथे मिळून आली आहेत. हे पुतळे प्रवेशद्वारी एका ओळीत उभे करण्याची मनीषा असली तरी ते नाम अपूर्णच राहिलेले दिसते. या पुतळ्याची उंची ३० ते ३६ फूट असून मस्तकाचा आकार ६ फूट उंच व ८ फूट रुंद आटळून जाला आहे. म्रियेच्या मस्तकावर सुसुट कोरलेले आहेत. एके काळी सुमारे तीस-चाळीस टन वजनाचे हे पुतळे खार्णीतून कोणत्या पद्धतीने हलविले असतील आणि जाग्यावर आणून उभे केले असतील, याचे आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहात नाही. कमीतकमी शंभर मजूर तरी ते उचलण्यास लागले असतील, असे अनुमान केले जाते. सन १७२२ साली जे. रोगामिन याने या वेटाला भेट दिली, तेव्हा

यातील बरेचसे पुतळे ओळीने उभे होते. परंतु त्यानंतर बहुधा मिशनरी लोकानी त्यांना खाली पाडून टाकले असावे. आजमक संस्कृति कुठलीही असो, मुस्लीम असो वा इसाई असो, प्राचीन कलाकृतींचा विध्वंस करणे हेच एकमेव ध्येय त्यांनी मानलेले होते असे दिसते. भारतीयानी मात्र आपल्या आजमणकाळी कोठे विध्वंस केल्याचे उदाहरण दिसून येत नाही.

मौरी वशीयानी १२ ते १८ इंच उंचीच्या टागो देवतेच्या मूर्ति तयार केलेल्या होत्या. तसेच टिकी बाघल्या होत्या. यावरून असे दिसते की, पुजारी-वर्गाचे अस्तित्व या ठिकाणी असावे. हवाई व ईस्टर बेटांमध्ये इसाई धर्मोपदेशकांचा प्रवेश सन १८२० च्या सुमारास झाला आणि त्यानंतर विध्वंसनाचे कार्य झाले असावे. (अडरसन, पृष्ठे ४६४-४६७)

पॉन्नेनेशियन प्रदेशात भारतीय संस्कृतीचा प्रवेश कसा झाला, त्याची ऊर्जितावस्था कशी झाली आणि आजमकाच्या दृष्ट्यामुळे तिचा विध्वंस कसा झाला याचे हे थोडे वर्णन आहे. या बेटातूनच पुढे अमेरिकेमध्ये भारतीय संस्कृति गेलेली असल्याने, या टप्प्याचे यथार्थ ज्ञान असावे या हेतूने खुलासेवार वर्णन दिलेले आहे. देवतांच्या वर्णनानुरोधरच इतरही गोष्टींची माहिती मनोरंजक वाटेल, यासाठीच मुद्दाम ती ओघाओघाने दिलेली आहे. तसेच हा प्राचीन विस्तारवादी संस्कृतीचा इतिहास आहे. नेपोलियनसारखा योद्धा ५-५-१८२१ साली मृत्यू पावला. तत्पुर्वी लिहिलेल्या मृत्युपत्रात तो लिहितो, 'इतिहास नीट मनन करणे यासारखा दुसरा गुरू नाही. ज्याला आयुष्याचे तत्त्वज्ञान म्हणतात ते अशा इतिहासाच्या वाचनानेच निर्माण होते.' भारतीयान्या सुदैवाने त्याचा असा हा उज्वल इतिहास आहे.

बाली-द्वीप संस्कृति (बाली हे देवाचे बेट आहे.)

भारतीय संस्कृतीमध्ये बटु वामन ह्याने असामान्य दातृत्व असलेल्या बळी या दैत्यराजाकडून त्रिपादमूर्माचे दान मिळविले. नंतर त्याने आपले मूळ परमेश्वरी विश्वविराट स्वरूप प्रकट करून दोन पावलात स्वर्ग व भूलोक व्यापून तिसरे पाऊल बली राजाच्या मस्तकावर ठेवून त्याला पाताळात पाठवून दिले. ज्या ठिकाणी बली राजाने वस्ती केली ते बालीबेट या नावाने आज विख्यात आहे. हे द्वीप विषुववृत्ताच्या दक्षिणेकडे असल्याने याला "पाताळ" ही संज्ञा विषुववृत्ताच्या उत्तरेकडे राहाणाऱ्या भारतीयानी अगर अन्य संस्कृतीने दिली असली पाहिजे. कारण पाश्चिमात्य संस्कृतीही याला Down Under म्हणजे पाताळ समजते.

बालीद्वीप हे देवाचे आहे असे आजही मानले जाते. Balu belongs to the God आणि तेथील स्थावरजगम मालमत्ताही परमेश्वराचीच आहे,

असे समजतात. भारतीयांप्रमाणे तेथील चार वर्णांची उत्पत्ति, सृष्टीकर्त्या देवाच्या मुखापासून ब्राह्मण, हातापासून क्षत्रिय, नाभीपासून वैश्य व चरणांपासून शूद्र अशी झालेली आहे असे मानतात. वर्णांमध्ये ब्राह्मण हा श्रेष्ठ मानला जातो व इतरांनी हात जोडून त्याजपरोवर संभाषण करावे लागते, राजद्वारी त्याला प्रथम मान आहे. प्रार्थना संस्कृतीचे यथायोग्य अनुष्मरण स्वतः करणे आणि इतरांकडून ते करवून घेणे ही अत्यंत अवघड पण अपरिहार्य कामे त्याला आजही करावी लागतात. येथील लोक वट्टशी शैवपंथीय असून सूर्य, गिष्णु, देवी यांचीही येथे पूजा होते. येथे भारतीय संस्कृति अद्यापीही अत्यंत वट्टशी असून ती इस्लाम व ईसाई धर्मपंथीयाना कोणत्याही प्रकारे शिरकाव करू देत नाही ही अत्यंत अभिमानाची गोष्ट आहे.

बली आणि बाली बेट

प्रल्हादपुत्र विरोचन व त्याचा पुत्र वैरोचन याला बलि म्हणतात आणि विष्णूने वामन अवतारामध्ये यालाच पातळात घातले, अशी पौराणिक कथा आहे. वैरोचनाच्या पत्नीचे नाव गिष्ण्वावली असे होते. पुराणकथातून दुसऱ्या बली नावाचा राजा असून तो आर्यकुलोत्पन्न ययातीपुत्र जो अनु, त्याच्या घंशात मुतापा नावाचा राजा होऊन गेला, त्याचा पुत्र शोय. याचे नाव बलि असून त्याच्या पत्नीचे नाव सुदेष्णा असे होते. दीर्घतमाकृष्णीच्या आशीर्वादाने तिला अंग, बंग, मुह्य, पुंड्र, अंग्र व कलिंग असे सहा पुत्र झाले होते. (मत्स्य. पु. अ. ४८). पुत्रांची ही सहा नावे पाहिली म्हणजे हे एक रूपक असावे असे वाटते. या बलीराजाने खाली दक्षिणेकडे आक्रमण करीत असता, त्या त्या देशातील लोकांपरोवर सलोखा वाढवून स्थाना पुनवत् मानले. आग्र प्रांतात बलीना नावाची एक जात आजही आहे. कै. धी. म. माटे, आपल्या परशुरामचरित भयांत सांगतात की, 'बलि हा शूद्र वर्गाचा म्हणजे त्या काळी जमीन कसणाऱ्या वर्गाचा राजा होता.'

त्या काळची भौगोलिक परिस्थिती अशी दिसते की, जावामुमात्रा हा भाग भारताला बराच सलग होता, त्यामुळे वन्य जमातींना रेंढीत त्या प्रदेशात नेणे सुलभ होते. जाणकारांचे असे मत आहे की, त्या भागात शूद्रवर्ण जमातच आजही प्रामुख्याने आहे. बालीमध्ये चातुर्वर्ण्य व्यवस्था असून शालीवाहन पंचांग, सणवार ठरविण्यास वापरतात. यावरून बाली बेटाचा पूर्वज अनु हा आर्य ययाति आणि अमुर कन्या शर्मिष्ठा यांचा मुलगा असणे संभवनीय नाही.

वामन अवतार म्हणजे शायबय ब्राह्मण (१-२-५-१) प्रमाणे देव व अमुर यांच्या युद्धात, देवांचा पराभव झाल्यावर, दैत्यांनी सर्व पृथ्वी व्यापली.

देवांना राहण्यापुरती सुरक्षित जागाही राहिली नाही. तेव्हा देवानी यशरूप विष्णूला आपला पुढारी नेमून, दैत्यांकडून आपली वाटणी मागितली. शेवटी तडजोड होऊन विष्णु तीन पावलात जेवढी भूमि आक्रमण करील तेवढीच देऊ, असे वचन मिळाल्यावर विष्णुरूप वामनाने अक्राळविक्राळ स्वरूप धारण करून सर्व विश्व व्यापले आणि तिसऱ्या पदाने बघीला पाताळात दबडले. याचा साराश इतकाच दिसतो की, पूर्व किनारा वामनाने वसाहतीसाठी व्यापला. यासाठी वामन-द्वादशीला त्याचे स्मरण केले जाते. पश्चिम किनारा पुढे परशुरामाने व्यापला.

(चि. ग. कर्वे-प्रसाद-नोव्हेंबर १९५८)

येथील जनता अत्यंत देशाभिमानी व घर्माभिमानी आहे. सन १९०६ साली त्या वेळच्या डच सरकारने चांडुंग येथील राजाकडून ७५ सहस्र रुपयांची, काही कारणास्तव नुकसानभरपाईची मागणी केली. राजाला ते त्याच्यावर आक्रमण वाटले आणि शेवटच्या माणसापर्यंत त्याने प्रतिकार करण्याचे ठरविले. डच सैन्य राज्यावर चालू न जाले, आधुनिक शस्त्रांनी युक्त व नुसळ अशा सैनिकांपुढे आपला निभाव लागणार नाही हे जाणून आत्मघाताच्या तयारीने सर्वजण पुढे सरसावले. राजबाडा आदल्या रात्री भस्मसात करण्यात आला. दुसऱ्या दिवशी सहस्राधिका सैनिक, स्त्रीपुरुष, मुले याची मूक मिरवणूक राजाच्या मागोमाग शत्रूशी सामना करायला निघाली. मार्गामध्ये कोणी हूं की चू केले नाही. पण १०/२० पावलांवर शत्रूसैन्य दिसल्यावर राजाने तरघार काढून हुकूम दिला, त्याबरोबर सर्वजण डच सैनिकांवर तुटून पडले. सूं सूं करीत गोळ्या सुटल्या. घडाडधुडुम तोफा डागल्या. हजारोनी आपले देह राजासह घारातीर्थी ठेवले. जखमी झिर्यांनी आपल्या कोवळ्या अर्मांना निघुर होऊन स्वतःच्या हातांनी माथ्याने भोसकले आणि जणू ती ईश्वराच्या घरी सुरक्षित राहातील म्हणून त्यांना स्वर्गधरी पाठविले. राजाचा बारा वर्षांचा मुलगा पुढे सरसावला. मृत बापाची जागा त्याने घेतली आणि उरल्यासुरल्या सैन्यानिशी परत हल्ला चढविला. परिणाम व्हायचा तोच झाला. सर्वच्या सर्व गारद झाले आणि चाली प्रदेश अखेर डच सरकारच्या ताब्यात आला. डेनपसर या शहरातील वाली हॉटेल समोरच्या चौकात हा प्रकार घडला आणि प्रवासी त्या हुतात्म्यांच्या बलिदानाला आजही भक्तीने अभिवादन करतात.

येथील लोक शेतीप्रधान आहेत. भातशेती हा त्यांचा प्रमुख उद्योग आहे. डोंगरपठारावर जे ओहोळ वाहतात त्यांचा उपयोग करून घेऊन हे लोक शेती करतात. वर्षानून त्यांना तीन वेळा भाताची पिके मिळतात. प्रत्येक गावांत ग्राम-देवतेचे मंदिर असते आणि काही प्रमुख देवतांची मंदिरे निरनिराळ्या शहरांतून

आहेत मानवसंख्येच्या दृष्टीने विचार केल्यास खीर्गाचे शेजडा प्रमाण अधिक आढळते आवा, केळी, ही येथील प्रमुख फळे आहेत या देशात सतीची चाल होती आणि १००३ पर्यंत ती चालू होती आता कायद्याने ती बंद आहे पण ज्या वेळी ही चाल अस्तित्वात होती त्या वेळी गतधना स्वखुशीने सती नात, तर कित्येकदा सामाजिक दडपणामुळे त्यांना सती जावे लागत असे

या दशातील कालगणना निश्चित स्वरूपाची नाही चंद्रवर्ष ३५४ दिवसाचे मानतात तर दुसरे वाही सूर्यवर्ष ४२० दिवसाचे संपूर्ण वर्ष आणि जावानीजवाली हे २१० दिवसांचे वर्ष मानतात पाच दिवसांचा आठवडा आणि पन्तीस दिवसांचा महिना असतो यामुळे कित्येक शतका पुरुषाना आपले वयही सांगता येत नाही पण जन्मोत्सव साजरे होण्याचे दिवस त्यांना नमरे समजतात यामुळे दुसरा पायदा असा की, वर्षातून सर्व काळी, जन्म मृत्यूचे व वर्षे अधवर्षाचे उत्सव समारंभ चालू राहणात याशिवाय विवाह समारंभही असतातच वार्षिक उत्सवाला ओदलन (Odalan) तर सहामाही उत्सवाला सिपिअन (Sepian) म्हणतात वर्षातून एक दिवस शाततादिन म्हणून पाळतात त्या दिवशी शेतात कोणी काम करीत नाहीत गिरण्या कारवान्यात जात नाहीत दिवसभर सर्व रस्ते ओस पडलेले असतात इतकेच काय, पण घरात निस्तऱही पेटविला जात नाही घराच्या मागील बाजूला बसून सर्वजण शातपणे दिवसभर प्रार्थना करीत असतात

मंदिर बांधणी

याची मंदिरे दोन प्रकारची असतात एक प्रत्येकाच्या घरात असते, तर दुसरे सार्वजनिक असते सार्वजनिक मंदिर म्हणजे एक मोठा परिसर लाल विटांचे कुपण असलेला आणि त्यामध्ये तीन मोठ्ठी दालने पाडलेला असतो प्रवेशद्वारी मोठी कमान असून पहिल्या दालनात कोणालाही प्रवेश असतो तेथेच लहानसा नगरगमना, उत्सनाचा स्वयंपाक करण्यासाठी लहानसे स्वयंपाकघर व भक्तांना राहण्यास ताडांचे छप्पर असलेली शोपडी धर्मशाळा म्हणून असते मध्यमा दालनात वाली लोकांशिवाय इतरांना प्रवेश दिला जात नाही याच्या मध्यभागी एक लहानशी शोपडीवजा इमारत असून त्याला कुलपकडीची व्यवस्था केलेला असते हेच देवघर होय खजिना, सामानसुमान येथेच ठवले जाते एका बाजूला बाहेर एक ओंग असतो, त्यावर उत्सवाच्या वेळी देवता नेऊन बसतात आणि दुसऱ्या लहानशा ओठ्यावर सूर्यनारायण बसतात देवघरावर एखाद्या वेळी पंगोडाप्रमाणे अनेक वर्तुळाकार चमे असलेले झुमटवजा अकरा माळ्यांची छोटीशी इमारत असते, त्याला ते मेण्ण्ट म्हणतात त्यामध्ये देवतांची आणि रत्नांची पेटी

असते. ही देवळे म्हणजे एरवी ओसाड भासतात, पण फक्त उत्सवसमारंभाच्या वेळी ती माणसानी पुढून जातात सर्जीत, तमन, साची, सिजोकानटी, कोबो पाममहन, गेलगेल, तेजेल, पेनारम, अगोएग, मेनसुई इत्यादि भदिरे पाहाण्यासारंगी आहेत या मदिरामध्येही ग्राममदिर, मृत्युमदिर, मागरमदिर, सरोवरमदिर, शेतकाममदिर असे अनेक प्रकार आढळून येतात. काही मदिरे अतिशय साधी तर काही थोड्याफार कलाकुसरीची असतात काहींवर पक्षी फुले यांचे नक्षीकाम असते. ज्या देवघरावर छपरे असतात, त्यांना मेरोज असे म्हणतात. याच्या मदिरात चारही वणाच्या लोफाना प्रवेश असल्याने धार्मिक भेदभास मदिरात पाळला जात नाही

मूर्तीसाठी असलेल्या मदिरातून समोर एक होमकुड असते नवीन मदिरे बांधताना जनता रंगदुपीने रावफामास मदत करते कोणी इतर मागाने मदत करतात शहराच्या मदिराच्या प्रवेशद्वारीच नदीची मूर्ति असते काही ठिकाणी गरुड अथवा वासवाची मूर्ति असते. काही ठिकाणी दीपमाळेसारंगे स्थापित असतात.

वसंतक्रतूमध्ये एकदा सर्व देवताना समुद्रस्नानाला मिरवणुकीने नेतात. त्यासाठी त्यांना २५-३० मैल लागू जाणे लागते. देवाच्या लहान मूर्ति बायका डोक्यावर येतात, तर अतिशय जड मूर्ति गायच्या पालरीतून नेतात. मिरवणुकींवरून बायबूद असतो. साथकाळी मिरवणूक सागरकिनारी पोहोचल्यावर देवताग्राहक व इतर भक्तगण समुद्रात कमरेइतक्या गोळ पाण्यात जातात. 'पेदान्दा' तरानर उभा राहून इतराना थापण्यास सांगतो. मंत्राचे पठण होते, देव व भक्त स्नान करून बाहेर येतात, काही मडळी लगेच देवतासह घरी परत येतात, तर काही रात्री गालमडातच शोणून राहतात

कलाकौशल्य

काही कला यणपरपरा चालत आलेल्या आहेत. सुवर्ण, रुपे, पाषाण, लाकूड यावर नक्षीकाम करणारे कलाकार वडापरपरेने आलेले असतात. मूर्ति बनविणे हा किल्लेकाचा धदाच असतो स्त्री वर्गाही सोने, रुपे यावर दारीक नक्षीकाम करण्यात कुशल असतो मदिरातील भांडी आणि काही समारंभाची भांडी यावर नक्षीकाम असते. मृत्यूच्या शवपेटिका व मनोरे बनविणारे कारागीर येथे असतात.

धार्मिक समजुती

या संस्कृतीमधील काही धार्मिक व गुरुन अपगुरुनांच्या समजुती—

१. (अ) स्यपूजा व स्यसेवन, संस्कृत मंत्रविधीने करायचे.

(आ) शिव व सूर्य यांच्यामध्ये ते द्वैतमान मानीत नाहीत.

(इ) एग्यात्रा गरोदर स्त्रीला जुळे झाले आणि ते जर मुलगे नसतील तर घरदार भयंकर मोठे सडक येणार असे समजून त्या स्त्रीला काही दिवस स्मशानात ठेवतात, घर धुऊन साफसफ करतात, प्रसंगी जाळूनही टाकतात. आपत्ती टाळण्यासाठी मदिरातून प्रार्थना केली जाते व नंतर सर्व पवित्र गळचे धिचन केले जाते.

२. जर स्त्रीला एखादे विद्रूप मूल झाले तर, सर्व गाव भितीने धावून जातो आणि मदिरेही बंद केली जातात.

३. स्त्रीच्या गरोदरपणी पतीने व्रतस्थ राहून पान खाणे, अणू खाणे, जुगार खेळणे इत्यादि गोष्टी बंद केल्या पाहिजेत, एरवी मुलाबद्द प्रसूती होत नाही.

४. पण जेव्हा पुनर्जन्म होतो, तेव्हा ते शुभ स्थण समजून सर्वजण आनंद पसरतो व भोजनसमारंभही होतात.

५. प्रत्येक पर्वतमाथ्यावर, इष्टाच्या राईमधून, तळी, गुहा या ठिकाणी पंचमहाभूतात्मक देवतांचा निवास असतो, ह्या समजुतीमुळे त्याची पूजा केली जाते. त्याचा स्वर्गलोक म्हणजे शिवलोक होय.

६. जलदेवता म्हणून सरोवरामाठी 'देसी देवा देवता' (Desi Dewa) असून त्याचे पूजन होते.

७. प्रमुख देवता म्हणजे शिव, ब्रह्मा, विष्णु, दुर्गा, देवी या असून, यमराज हा मुले व माणसे खाणारा देव आहे असे ते मानतात.

८. पहाटे गृहस्थामिनी केळीच्या पानावर थोडासा भात, त्यावर गुळाल, कुंदू व गुळ घालून ते पान घरामोठ रस्त्यावर ठेवते आणि असे केल्याने भूतयोनीतील जीवांचे ते ग्राऊन दिवसभर कोणत्या ग्राम व उपद्रव देत नाहीत, असे समजतात.

९. झोपलेल्या माणसाला एकदम मोठपाने ओगडून उठरावपाचे नाही. कारण त्या अवस्थेत त्याचा जीवात्मा स्वप्नस्थीत वापरत असतो आणि त्यामुळे त्याच्या परत आणण्यास त्या माणसाला पुरेसा वेळ मिळत नाही.

१०. मंदिर-मनांसाठी प्रत्येक घराटी दरमहा तांदूळ घाले लागतात.

११. शेतीनी लागवड, कापणी मुख्य पुढोहिताच्या आशीर्वादाने शुभ

दिवशी करावयाची, तरच भरपूर पीकपाणी येते. श्रीदेवीचेही पूजन करावयाचे असते.

१२. कुठ्याला लाय मारू नये, कारण परमेश्वराचा अश प्रत्येक प्राणिमात्राच्या ठायी वसलेला आहे.

१३. प्रत्येक माणसाने वृक्षारोपण केले पाहिजे, निदान वृक्षाला वृक्षाची फांदी तरी बांधली पाहिजे. एरवी वृक्षदेवताचा त्याच्यावर राग होऊन एकतर माणसाचे केश गळून पडतील अथवा मृत्यु पावून त्याला लहान झुडूप व्हावे लागेल.

१४. भारतामध्ये जाम्बपल्लवाना पवित्र मानून धार्मिक कार्यात त्याचा उपयोग केला जातो, तर येथे ताडपण्याचा तोच उपयोग केला जातो.

धर्मगुरु

त्याच्या धर्मगुरूंचे दोन प्रकार आहेत. एक धामदेवतेचा पुजारी, त्याला पैमंन्को म्हणतात, तर दुसरा प्रमुख धार्मिक पुजारी, त्याला पेदान्दा म्हणतात. ब्राह्मणवर्गाला इडावागुरु असे म्हणतात. या संस्कृतीमध्ये वाटेल त्या वर्गाच्या इसमाला पेदान्दा होता येते. जर अर्गा पात्रता असेल तरच या पदासाठी निवड केली जाते आणि उमेदवार हा चोर, व्याधिग्रस्त, व्यसनी नसल्याची खात्री केली जाते. दोन वर्षांच्या शिक्षणक्रमात त्याला अनेक धार्मिक ग्रंथांचे पठण करावे लागते. पुरोहिताचे पारिभाषिक शब्द, मंत्र, तंत्र आणि संस्कृत अध्ययन करावे लागते. प्राणायाम, योगसाधन आणि योगमुद्राचे ज्ञान असावे लागते. शुद्धाचरण राखण्यासाठी त्याला जेनसमूहापासून एकटे व वेगळे रहावे लागते. तो पराजनाचा स्वीकार करू शकत नाही, काच अथवा धातूच्या पात्रात जेवात नाही, मासाहार नाही, मद्यसेवन नाही, कोणाबरोबर हस्तादोलन करावयाचे नाही, मस्तकावर जटाभार ठेवावयाचा, भोजन घेताना नेहमी पूर्वेकडे मुर करून ते घ्यावयाचे. एवढा शिक्षणक्रम पूर्ण झाल्यावर त्याला प्रथम 'मोवदा' (Moweda) या नावाच्या लहान प्रमाणावर होणाऱ्या धार्मिक समारंभाला पाठवितात.

त्या दिवशी त्याने पहाटे उठून, स्नान करून, शचिर्भूत होऊन मंदिरात जाण्याची तयारी करावयाची, प्रार्थना म्हणता म्हणताच मस्तकावरी केशांच्या गाठी मारणे, डोळ्याला व कमरेला पांढरे वस्त्र गुंडाळणे आणि अंगावर तसेच वस्त्र टाकणे, इत्यादि क्रिया करावयाच्या. पूजेचे साहित्य चांदीच्या ताटात घेऊन त्यात सुवर्णपात्र, घटा, निराजन, फुले इत्यादि ठेवून मंदिरात प्रवेश करावयाचा. रात्रीच्या वेळची पूजा असेल तर सायंकाळी पुलगारी ताजी फुले घ्यावयाची.

ही पूजा करताना मस्तकावर त्रिकोणी मुकुट, गळ्यात थ मनगटावर मुवगनि अलंकार, गळ्यात ताईत, कानामध्ये रत्नजडित कुंडले इत्यादि अलंकार घालावयाचे. नंतर पूजाविधि चान्द्र ज्ञान्यावर जवळ जवळ तासभर प्रथम निर- निराळ्या मंत्राचे पठण करावयाचे. चंदनाची मुकटी हाताना चोळून ज्ञान्यावर फुले पाण्यात भिजवून वास घेत राहावयाचे. देवताचे पहिले निर्माल्य वाढून ठामून नवीन पूजा करावयाची. नंतर प्राणायाम करून तो पुजारी समाधिस्थितीत गेल्यावर त्याच्या अंगी देवतासंचार होतो. आजवर त्याने जे योगिक ज्ञान मिळविलेले असेल, त्याचा उत्कर्ष अथवा समरसता साधण्यासाठी व आपल्या चित्तशक्तीची वाढ करून घेण्यासाठी उच्च भावावर येत पोहोचून, अति शुद्ध भाषात निमज्जन होणे, यालाच समाधी अथवा Trance म्हणतात. यो मार्गातीलच हा एक प्रकार आहे. तो गवताच्या फाडीने पाण्यावर काही अक्षरे लिहितो, भक्ताच्या प्रश्नांची उत्तरे देतो, त्यांना आशीर्वाद देतो आणि कालांतराने पूर्वस्थितीत येतो. त्याची ती गूढभाषा व संकेत, काही अनुभवी भाषाज्ञाच कळतात, सर्वांना नाही.

पेदान्दाचे कर्मकांड

डॉ. लोकेशचंद्र, एम. ए. यानी या संस्कृतीसंबंधी अधिक संशोधन भारतीय इतिहासातून केलेले असून ते 'हिंदु-विश्वा' या मासिकात प्रसिद्ध केले आहे. त्यातील ध्यानधारणेच्या आकृति, न्यास व मंत्ररचना यावरून असे निश्चितपणे म्हणता येते की, त्याच्या क्रिया बहुधा बौद्ध तार्त्रिक मार्गाने होत असा- व्यात. एका ताडपत्रीवर 'सूर्यसेवन' नावाचा ग्रंथ डॉ. लोकेशचंद्र याना उप- लब्ध झाला असून त्यामध्ये त्यांच्या म्हणजेच पेदान्दाच्या धार्मिक आचरणचे संपूर्ण चित्र रेखाटले आहे. उपासना व ध्यानधारणेला बसण्यापूर्वी, बाह्यशुचि ज्ञान्यावर वस्त्र, मेखला, उत्तरीय परिधान करावयाचे व समंत्रक धारणा घरावयाची. ही प्राथमिक क्रिया ज्ञान्यावर पुन्हा हस्तपादादि प्रक्षालन करून पद्मासन (तेथील शब्द पढील आहे) घालून बसल्यावर जनेक क्रियांनी, न्यासानी शिवाची आराधना चान्द्र होते. आवाहन, प्रतिष्ठा, योग, क्रम आणि विसर्जन याचे आचार समंत्रक मुद्रांसहित कराने लागतात. त्यानंतर प्रमाणमाने करशोधन मंत्र, प्राणायाम, पूरक-कुंभक-रेचक ज्ञान्यावर तोय-तीर्थ वनवून त्यावर अ उ म अक्षरे (म्हणजेच ओंकार) लिहिली जातात. अग्निमंडळ, सूर्यमंडळ, व चंद्रमंडळ याना त्रितत्त्वमुद्रा करून नमस्कार केला जातो. या उपासनाक्रिया चान्द्र असताना धूप जळत असतो, त्याची सुवासिक वलये पेदान्दाच्या मस्तका- भोवती भ्रमण करीत असतात आणि ध्यानधारणा केंद्रित करण्यास उत्प्रेरक करतात.

भूचरी-खेचरी मुद्रा-शक्ति

कोणतीही मुद्रा करावयाची तर त्याला योगसाधनेची आवश्यकता आहे. चित्तवृत्तीचा निरोध करून त्याचा लय स्वतःमध्ये करून घेऊन, द्रष्टा जेव्हा स्वरूपातुभवातच निमग्न होऊन जातो, तेव्हा त्या स्थितीस योग म्हणतात. अशी योगाची व्याख्या पतंजली यांनी केलेली आहे. योगाची अंगे आठ आहेत— यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधी. सत्यभाषण, धीर्यरक्षण आणि परवस्तूचा अभिलाष न धरणे याला 'यम' असे म्हणतात. तप, मंत्राचे पठण, सतोष, ईश्वर पूजन, परित्रता याला 'नियम' म्हणतात. श्वास आत घेणे व बाहेर सोडणे, त्याची गति स्थिर करणे याला 'प्राणायाम' म्हणतात. चित्ताचा लय आत्मस्वरूपात करून, इन्द्रियाचे लक्ष विषयावरून काढून घेऊन ते चित्तागडे नेणे याला 'प्रत्याहार' म्हणतात. चित्ताला एके ठायी बांधून ठेवणे याला 'धारणा' म्हणतात. या धारणेचा एकासारखा जो अनुभव येतो त्याला 'ध्यान' म्हणतात. धारणा व ध्यान यांच्या संग्रहात मनाचा लय होऊन त्या वेळी इतर कशाचाही अनुभव न येणे याला 'समाधी' म्हणतात.

आसन व प्राणायाम मिळून 'अभ्यासना' होते आणि यालाच दुसरे नाव 'हटयोग' असे आहे. ह म्हणजे सूर्य आणि ठ म्हणजे चंद्र, या दोन्ही नाड्यातून वाहणाऱ्या प्राणवायूचा योग करावा लागतो, यास्तव त्याला 'हटयोग' म्हणतात. हटयोग-प्रदिविकेत, आसन, कुम्भक, मुद्रा व नादानुसंधान अशी हटयोगाची चार प्रमुख अंगे दिलेली आहेत. हट ते आसन आपण घातून बसल्यावर प्राणायाम करून विषयापासून प्रत्याहार करावयाचा. नंतर भूचरी, चाचरी, खेचरी, अंगोचरी, अलक्ष, शाम्बी, पण्मुक्ती, जंचल इ० इ० मुद्रा करावयाच्या असतात. या मुद्रांचे थोडक्या विवरण खालीलप्रमाणे—

भूचरी—नासिकेच्या अग्राररून भूमीवर लक्ष लावून बसणे.

चाचरी—दोन्ही डोळ्यांची बुबुळे हाताच्या बोटांनी थोडा वेळ दाबून, तेथे दिसणाऱ्या प्रकाशात लक्ष लावून बसणे.

खेचरी—दृष्टी ऊर्ध्व करून भूमध्यभागी लक्ष लावून बसले असता, प्रहारप्रातः स्वयंज्योतिप्रकाशाने चित्त स्थिर करणे.

अंगोचरी—सर्व बाह्य जगताचे भान सोडून, हृदयांतरातच लक्ष लावून प्रकाश पहाणे.

अलक्ष—हृदयात अगुणमात्र ज्योतीचे ध्यान करणे.

शाम्बी—बहिर्दृष्टी ठेवून अंतर्यामी लक्ष ठेवणे व पापण्याची लपट-साप बंद ठेवणे.

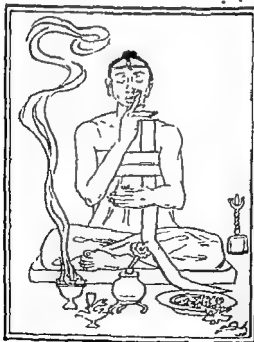
षण्मुखी—मुख, नेत्र, कर्ण व नासिका यांची छिद्रे बंद करून प्रकार पहाणे व नाद येणे.

अचल—आरसा समोर ठेवून त्यामध्ये आपल्या उजव्या नेत्राच्या प्रति-बिंबाकडे एकसारखे काही वेळ, काही दिवस पहात असता, परमप्रकाश दिसतो तिकडे लक्ष ठेवणे.

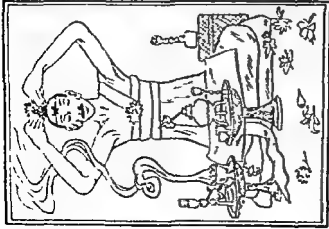
(सार्थ केकावली, लेखक—शं. वि. पराजपे, पृ. ६६२-६५)

घाली बेटात तेथील साप्रतचे धर्मगुरू ज्या काही मुद्रा नेहमी करतात, त्यातील काही उदाहरणार्थ येथे दिलेल्या आहेत. त्या त्या कृतीचे योग्य ते रसग्रहण वाचकाना करता यावे यासाठी हे अत्यंत थोटक विवरण येथे देण्यात आलेले आहे.

टीप—देवीला नमस्कार योनीमुद्रेने करतात, पण ती मुद्रा छापणे योग्य दिसले नाही म्हणून घातलेली नाही.



कोणत्याही धार्मिक क्रियेला प्रारंभ होण्यापूर्वी वेदान्ता ममतक जप माधना करीत यावे, (४) ३३६.

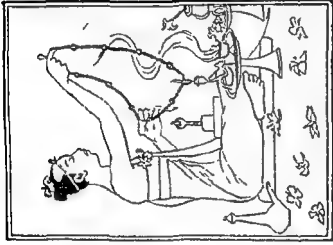


ब्रह्मणो योजयिष्या शिवायै श्रद्धाशुभे ।

मंगलय दध्या म्बानु प्लावयेदमूले च ॥

(अग्निपुराण, ३०३/१४)

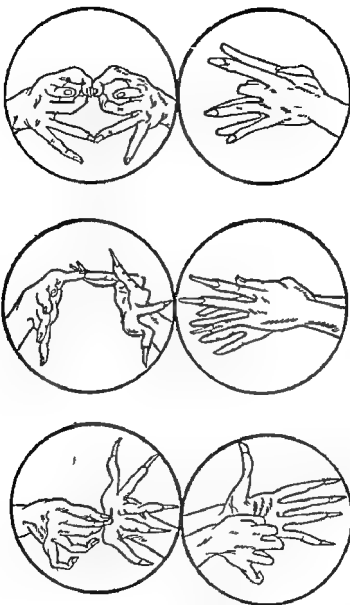
मायित्रीमन्त्रा १०८ उपाणु जप केल्यावर,
पेदाया ध्यायमान होऊन आत्मा शिवांतराली
रंगपन वग्नो (४) ३३८



मुख्य धर्मगुरु पेदान्या, समस्तक शिवभूल म्भूणजे
यमोपविन धारण करीत आहे (४) ३३८



आवाहन, प्रतिष्ठा, योग, धर्म आणि विसर्जन या
पाच प्रकारच्या मुद्रांनी पंच-ज्ञानदियांचे सर्व
जोडले जाऊत, (४) ३३६



धार्मिक विधीचे आचरण करण्यापूर्वी, काही न्यासमुद्रा (४) ३३६ ३३८

उदयत्ती पान, तांब्या, पळी, ताम्हन, फुले, घंडा, माळ इ० सामान समोर मांडलेले असते.

भारतामध्ये जो पूजेचा षोडशोपचार प्रकार चालू आहे तद्वत्च, किंहुना अधिक प्रामाणिकपणाने येथे तो आचरणात आणला जातो, असे दिसते. सप्ततीर्थ अथवा अप्सुदेवमंत्र—

अप्सुदेव पवित्राणि गंगादेवि नमोऽस्तुते ।
सर्वकेशविनाशिनी तोयेन परिशुध्यते ॥ (इ० इ०)

सप्तगंगा मंत्राचे पठण—

ॐ गंगा सरस्वती सिन्धु विपाशा घौशिकी नदी ।
यमुना महती श्रेष्ठा सरयुश्च महानदी ॥
मन्दाकिनि सुरदेवि नमस्ते मूलहारिणि ।
जम्बुशङ्ख महादेवि देवी देव नियोगतः ॥
मेरुप्रदक्षिणां कृत्वा क्लेशान् नारायणप्रिय ।
पर्वताश्च मुखपुण्ये शिशुलेभान् विनाशय ॥ (इ० इ०)

मृत्युञ्जय, दीर्घायुर । सप्तवृद्धि मंत्रांचे पठण—

ॐ दीर्घायुर्बलवृद्धिशक्तिकरणं मृत्युञ्जयः शाश्वतम् ।
रोगादिक्षयकुष्ठदृष्टफलपुं चन्द्रप्रभाभास्वरम् ॥
ऋषी मन्त्रं च चतुर्मुनं त्रिनयनं व्यालोपवीतं शिवम् ।
शीतं चामृतमथ्यसासुखकरं जीवत्सया व्यासङ्गम् ।

तसेच तेथील शुद्धिमंत्र व आशीर्वादमंत्रही भिती अर्पणपूर्ण आहेत हे पाहण्यासारखे आहे —

ॐ प्रथमं शुद्धं, द्वितीयं शुद्धं, तृतीयं शुद्धं, चतुर्थं शुद्धं,
पञ्चमं शुद्धं, शुद्धं शुद्धं वारि अस्तु ।
ॐ आयुर्वृद्धिः यशोवृद्धिः प्रज्ञासुखश्रियाम् ।
धर्मसन्तानवृद्धिश्च सन्तु ते सप्तवृद्धयः ॥
यावन्मेरौ स्थिता देवा यावद्गंगा महीतले ।
चन्द्रार्कौ गगने यावत् तावत् तावत् विजयी भवेत् ॥

ॐ दीर्घायुरस्तु तदस्तु । ॐ अविघ्नमस्तु तदस्तु । ॐ शुभमस्तु तदस्तु ।
ॐ श्रेयो भवतु । ॐ सुखं भवतु । ॐ पूर्णं भवतु । सप्तशुद्धिरस्तु ॥

बाली वेदातील मंत्रविधीचे जे काही साहित्य उपलब्ध झाले आहे, त्यावरून निश्चितपणे म्हणता येईल की, आजही तेथील कर्मकांड अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. आपल्याकडील भारतातील साधे दशमंथी ब्राह्मण तर सोडाच पण आचार्यपीठाधिपतीही इतके निष्ठूर कर्मकांडी नसावेत असे वाटते. पेदान्दाची उपासना अत्यंत कडक असल्याने, अनेक न्यास बीजमंत्रांसहित करावे लागतात. तसेच मंत्राचे पठण करावे लागते. अनेक प्रकारच्या मुद्रा कराव्या लागतात. जसे गंगादेवीची स्तुती करताना हाताच्या बोटांची अमृतमुद्रा करावी लागते. त्याच्या कर्मकांडाची केवळ धल्पना येण्यासाठी काही जंत्री पहा—

मुद्रेसहित सप्ततीर्थमंत्र, चतुरैश्वर्यमंत्र, स्वरन्यास, व्यंजनन्यास, चारी दिशांचे षाक्तन्यास, त्रितत्त्वमंत्र, कूटमंत्र, शिवीकरणन्यास, शिवांगन्यास, अष्टमह-
मन्त्रन्यास, चतुःसन्धान्यास, चतुर्कपीन्यास, घंटाप्रार्थना, क्षमायाचनामंत्र, जलसंस्कार, सप्ताॐकारक्षमा, सप्तगंगास्तव हे सर्व प्राथमिक विधि आटोप-
ल्यावर, हुंहुं वल्लहनन (कल्पकपुष्प) पाण्यामध्ये घालून मंत्राने ते पवित्र जल तयार केले जाते. त्या पाण्याचे गंधमाल्यादिनी पंचोपचार पूजन होते. उदकाजली, पाद्यार्घ्यमंत्र झाल्यावर मृत्युञ्जय मंत्राचे पठण होते. ' शुद्धं शुद्धं धारि अस्तु ' या मंत्राने मार्जन झाल्यावर, पेदान्दा अंगाला चंदनलेप करतो. त्यानंतर मंत्रोच्चाराने शिरोवेष्टन करतो. ' यशोपवितं ' मंत्राने नवे ज्ञानवे धारण करतो, यालाच ते शिवसूत्र म्हणतात. ब्रह्मा-विष्णुप्रतिकात्मक मेखला व कौपिन धारण झाल्यावर १०८ मण्यांच्या मालेने उपांशु जप करित असताना योगसाधनेने ध्यानमग्न होतो. या वेळी त्याचा आत्मा जड शरिराचा त्याग करून, लिंगदेह धारण करून, शिरोभागी शिखास्थानी द्वादशांगुल जागी येतो. अग्निपुराणामध्ये या क्रियेचे वर्णन खालीलप्रमाणे आढळते—

आत्मानं योजयित्वा शिखान्ते द्वादशांगुले ।

संशोष्य दग्ध्वा स्वतनुं प्लावयेदमृतेन च ॥ (३०३-१४)

याप्रमाणे पेदान्दाचा आत्मा शिवस्वरूप झाल्यावर, तो मंत्राचा शब्द उच्चार करित रहातो, अजलीमुद्रा करून आदित्यप्रार्थना होत असते. शिवामृत-
मंत्रान्या उच्चाराने तो जलाचे अमृतीकरण करतो. जमलेले भाविक ' स्तव-भटार ' म्हणजे शिवाचे प्रार्थना स्तोत्र मोठ्याने पठण करित असतात. त्रिभुवनमंत्र, क्षमा-
याचना, अनुमहमंत्र, काल-मास-नक्षत्र यांचा उच्चार करून एक पुष्प शिवमंत्राने

पेदान्दाचे शिरोभागी वाहल्यावर, तो समाधीचे विस्मर्जन करतो आणि आत्मा पुन्हा नड शरीरात परत येतो.

नंतर आचमन करून सूर्याच्या दहा नावांचा मंत्र पेदान्दा म्हणतो. ती नावे अशी—सूर्य, भास्कर, दिवंकर, अर्क, आदित्य, रवि, मातंग, स्थाय, सरथाय, आणि अश्व. (भारतातील बारा सूर्य नावांपेक्षा ही वेगळीच आहेत.) शिरोवेष्टण काढून झाल्यावर, आचमन करून फूल पाण्यात पडले, म्हणजे पेदान्दा संपूर्णपणे पूर्वस्थितीवर आला असे मानले जाते व सर्व विधि संपतो.

भारतामधील तांत्रिक, षोडशन्यास आणि ५१ मुद्रा करतात, पण त्याचे प्रदर्शन करीत नाहीत. गुरुमुखाने आलेली ती विद्या ते गुप्तपणे आचरतात. संपूर्ण अधिकारी झाल्याविना ज्याप्रमाणे ही गूढ विद्या भारतामध्ये गुरू देत नाहीत, तद्वतच बाली बेटांमध्येही प्राथमिक पुरे झाल्याविना व योग्यता वाढल्याविना पेदान्दाचे उच्चपद प्राप्त होत नाही.

या परीक्षेत तो उत्तरला म्हणजे पुढील अधिकारप्राप्तीसाठी मुख्य गुरू पाहातो की, ह्याला कर्मकांडांचे पूर्ण ज्ञान झालेले आहे, पूर्वजांच्या रीतीभातींचे पूर्णपणे आकलन झालेले आहे, प्राच्य लेखांचे वाचन त्याला करता येते, धर्मसंस्कारांचे आणि उत्सवसमारंभांचे शुभाशुभ दिवस त्याला ठरविता येतात, त्याने पाच प्रांपांचा अभ्यास केलेला आहे. पेदान्दाला पाच भाषा येणे आवश्यक मानले जाते, धर्म ग्रंथांच्या वाचनासाठी संस्कृतभाषा, काव्य व पुराणग्रंथासाठी कविभाषा, सर्वसाधारण लोकांसाठी मलायन-बालीभाषा, प्रवासीवर्गासाठी मध्यम बालीभाषा आणि राज्य-कर्त्यांसाठी इंडोनेशियनभाषा असतात. बहुधा शेवटपर्यंत ब्राह्मणवर्गाशिवाय इतर वर्गांचा विद्यार्थी टिकतच नसल्याने, पेदान्दा हे बहुतेक ब्राह्मणवर्गापैकी असतात. पेदान्दा त्रिंदाह करू शकतो, पण त्याला आचरणाने फार परित्र रहावे लागते.

खेडेगावचे जे पुजारी असतात ते इतर वर्गांपैकी असतात. त्यांना ज्ञान येताचेच असते. त्यांच्या मंदिरात 'लॅण्टार' (Lontar) म्हणून वंशपरंपरेने चालत आलेला धार्मिक ग्रंथ असतो. त्याची दैनंदिन पूजा तोंडपाठ झालेली असते. त्याला कोणताही शास्त्रार्थ सांगता येत नाही. या धार्मिक पुस्तकात रामायण-महाभारतातील अनेक प्रसंग वर्णन केलेले असतात आणि त्याचे वाचन तो मोठमोठयाने करतो. हे ग्रंथ ताडाच्या पानांवर लिहिलेले असतात. २४ इंच लांब व २ १/२ इंच रुंद पानांच्या पट्ट्यावर एका बाजूला चित्रे आणि दुसऱ्या बाजूला काही संस्कृत अक्षरे व ग्रंथातील मजकूर असतो. हा ग्रंथ वंशपरंपरेने चालत आलेला असल्याने ह्यामध्ये अनेक अशुद्ध शब्द घुसलेले असतात, पण कोणीच ते सुधारित नाहीत. एका विशिष्ट रीतीने ती पाने एकात

एक दोन्याने ओवलेली असतात. असे समजते की, या प्रकारचे धर्मग्रंथ सांगत पुणे येथे भांडारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूट, बरोडा येथील रामायण संशोधन शाखा व दक्षिण देशातील प्रमुख मथालयात पाहानयास सापडतात. किंन्हुना ताडपत्रांमधील लेखनकलेचा उगम अतीप्राचीन काळी भारतामध्येच झालेला दिसून येतो आणि येथूनच या लेखनकलेचा प्रसार अन्य देशात झाला असला पाहिजे.

मंत्रपठण

धार्मिक आचारविचारांचे मंत्र जुन्या जापानीज अथवा बाली भाषेत आहत, त्याला 'कविभाषा' (Kawi Language) असे म्हणतात, ज्याला संस्कृत भाषेचे ज्ञान आहे त्याने हे मंत्र सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास त्याला असे आढळून येईल की, त्यातील प्रत्येक शब्द संस्कृत असून त्याचा अपभ्रंश तेथील भाषेत झालेला आहे, तेथील लोकां शैवपंथीय असल्याने अपभ्रंश शंकराद्यैवंप्रणीत मनाचा भरणा जास्त आहे, आपण ज्ञाता काही उदाहरणे पाहू. प्रत्येक मंत्राची सुरवात 'ओम्' बीजाक्षराने होते.

ओम् प्रणम्य भास्करं देवम् । सर्वकलेशविनाशनम् ॥

परमादित्यं शिवार्धम् । सुक्तिमुक्तिचरप्रदम् ॥

हा मूळ संस्कृतमंत्र बाली भाषेत अपभ्रंश पावून, आज त्याचे रूपांतर इथे झाले ते पहा—

Wong Perenama Perenadiem,

Sarwa Kalosa Winasajem,

Perenami ja kalosa sanem,

Boata Boata para namem

गंगा, सिंधु, सरस्वती या नद्यासंप्रती हा मंत्र पहा. प्रथम संस्कृत,

ओम् गंगा सरस्वती सिंधुः ।

विपासा कौशिकी नदी ॥

यमुना महती धेनु ।

शरयुश्च महानदी ॥

जाता त्याचा अपभ्रंश पहा,

Wong Ganga Sarasooti Sindoo

Sepa Kosi Kinandem,

Jamoo Jama Jamenandem,
Sarwa joentia menandem

गात्रप्रमाणे इतर संस्कृत मंत्रांचे अपभ्रंश झालेले आहेत. त्यापैकी काही मंत्र येणेप्रमाणे,

ओम् क्षमस्व माम् महादेव सर्वप्राणिहितंकर ।

मुंन माम् सर्वपापेभ्यः पाळयस्व सदाशिव ॥ १ ॥

ओम् समसमानियः नमः । ओम् तमजीवसुधाय नमः ॥

ओम् श्रेयो भवतु । ओम् सुखम् भवतु ॥ २ ॥

क्षतव्यः फाषिको दोषः । क्षतव्यः चाषिको मम ।

क्षतव्यः मनसः दोषः । तत् प्रमादं क्षमस्व माम् ॥ ३ ॥

पापोहम् पापकर्माहम् । पापात्मा पापसंभवः ।

आही माम् सर्वपापेभ्यः । केनसिद् एतत्तः माम् रक्षतु ? ॥ ४ ॥

ओम् आदितस्य परं ज्योतिः । रक्ततेजो नमोस्तुते ॥

श्वेतपंकजमध्यस्ते । भास्कराय नमो नमः ॥ ५ ॥

ओम् मंत्रहीनः क्रीयाहीनोः । भक्तीहीनो मद्देश्वरः ॥

यत् पूजितम् मया देव । परिपूर्णं तत् अस्तु मे ॥ ६ ॥

मंत्रार्थाचे अज्ञान

वरील मंत्र आणि इतर मंत्र आज जरी तेथे प्रचलित असले, तरी पेदान्दाशिवाय इतर मामीण पुजान्यांना त्याचा अर्थ सांगता येत नाही. त्यामुळे त्याचा कसा घोटाळा होतो ते पहा : गंगा-सरस्वती या कोणी भारतामधील, म्हणजे मूळ वसतीस्थानांतील पवित्र नद्यांचे स्मरण आहे हे त्यांना माहीत नसल्याने ते कोणीतरी मयंकर क्रूर राक्षस आहेत आणि त्यांचे निर्दोलन करण्यासाठी यमुना हा कोणी देव आला आहे, इत्यादि अर्थ ते भक्तांना सांगतात. यमुना हा देव होण्याचे कारण इतकेच की, नमो हा त्यांच्या ओळखीचा एक देव आहे. बाली प्रदेशातील मामीण पुजारी असे अज्ञानी आहेत म्हणून चाईट वाटून घेण्याचे काहीच कारण नाही. कारण मूळ भारतीय संस्कृतीशी असलेला त्याचा संबंध कित्येक सहस्र वर्षांपूर्वीच तुटलेला आहे. परंतु खुद्द भारतामध्येही असा प्रकार कित्येकदा आढळतो. आता हेच पहा ना. मी देवतासंबंधी माहिती गोळा करीत असताना सोलापूर शहरी हिंगुळाविकेच्या मंदिरात गेलो. त्या वेळी तेथील लिंगायत पुजान्याला देवीच्या मूळ ठिकाणासंबंधी विचारले असता तो म्हणाला की, ते

ठिकाण कोल्हापूरपलीकडे कोठेतरी मोठ्या उच्च डोंगरावर आहे. वास्तविक या देवीचे मूळस्थान बलुचिस्तानमध्ये आहे पण त्याला कोणी खरी हकिकत सांगत नाही त्यासमधीचा यय त्याच्या भाषेत उपलब्ध नाही, तेव्हा सांगोवागी जे काही त्याला समजले त्याचा उच्चार तो भक्ताजवळ करतो सस्कृत शब्दाचे शुद्ध उच्चार भारतामध्ये सर्व प्रदेशातील लोकाना येत नाहीत हे तर निवार सत्य आहे कारण त्याच्या जिब्वेला शुद्ध उच्चाराचे वळणच नसते मुळी ! तेव्हा बालीसारख्या लांब प्रदेशांत सस्कृतीसंस्कारानेच केवळ तयार झालेल्या आजच्या पिढीला ते शब्द शुद्धपणे उच्चारता यावेत, अशी आगळी अपेक्षा न करणेच बरे, नाही का ! जे काही ते करतात, तेच त्यांना अतिशय भूषणरूपद, अभिमानारूपद आहे जे घडते आहे त त्यांना शतश नव्हे कोम्यावधि घन्यवाद देण्याइतकेच घडते आहे, एवढे मात्र निश्चित !

अगामध्ये देवताचा सचार होणे

ही एक भारतीय रूढि आहे भारतामध्ये अनेक मदिरातून आजही ही प्रथा चालू आहे. देवतासचार झालेली ही माणसे भक्तांच्या काही प्रमाची उत्तरे देतात आणि देवी कोपामुळे ओढवलेल्या आपत्तीवर उपाययोजना करतात त्याचप्रमाणे बाली पेढातही ही रूढि अस्तित्वात आहे हा देवतासचार बहुधा पुजान्याच्या अथवा पेढान्दाच्या घरीरात होतो देवताचा सचार होण्यास त्याचे माध्यम जो मानवदेह तोही पवित्र असवा लागतो तेथे काही काही गानातच असे देवतासचार होणारे लोक जडित काही ठराविक मनपठनाने हा सचार होतो, तर काही वेळा होतही नाही याउळे कोणी भक्ताने विचारले तर त्याला उत्तर मिळते, 'देवतासचार होईल अथवा न होईल देवाची मर्जी बसली तर होईलही' उत्सवसमयी देवताची प्रतीने अथवा मुखवटे तयार केले जाऊन त्यामध्ये देवत्व आले की नाही हे पहाण्यासाठी हा देवतासचार आवश्यक मानला जातो बालीनीज लोकांची अशी श्रद्धा आहे की, देव नेहमी शिबलोक्यात उच्च पर्वतावर अगर सागराच्या ठिकाणी राहात असल्याने मूर्तीमध्ये ते नेहमी वास्तव्य करीत नाहीत तेव्हा उत्सवप्रसंगी पाचारण करून मूर्ति, प्रतीने अथवा मुखवटे यामध्ये प्रार्थना करून, मंत्रपठन करून त्यांना आपले लागते

ओदालन (Odalan)

या धार्मिक उत्सवाचे स्वरूप जनवेळी या ग्रंथकाराने आपल्या 'बाली पेढातील मदिरातील उत्सव' या ग्रंथात फार विस्ताराने आणि सरोल अम्यास करून वर्णन केले आहे त्या साठ पानांतील मजकूर आपल्याला अगदी

त्रोटकपणे पहावयाचा आहे. या उत्सवाचा कार्यक्रम चार दिवस चालतो तो येणेप्रमाणे—

पहिला दिवस

१. पहाटे देवताजाग्रति, निर्माल्य काढून नवीन फुले चढविणे.
२. रात्रीपर्यंत आलेला प्रसाद सकाळी मोहल्यातील भक्ताना वाटणे.

३. देवतापूजन आणि नैवेद्याचे साहित्य तयार करणे. गृहदेवताप्रमाणे मदिराच्या दुसऱ्या दालनात अनेक देवता माडलेल्या असतात. त्यांना पुरोहिताची पत्नी मिठा, दक्षिणा व नैवेद्य नेऊन ठेवते. या गृहदेवता लहान तांदळास्वरूप असतात. मध्यभागी मुख्य मंदिर, सूर्य मंदिर व ओटा असतो.

४. दोनप्रहरी सुमारे ३ वाजता गावकरी आपले कोंडे आणून त्याची लढत लावतात. प्रत्येक घरटी कोंडडा आलाच पाहिजे. नाहीतर १० 'केपिंग' दड होतो. हा रेल मनोरंजक असल्याने तो पहाण्यास शेजारचे गावकरीही येतात.

५. रात्री नऊ वाजता भक्तमंडळी आपापले नैवेद्य अर्पण करण्यास घेऊन येतात. त्यामध्ये प्रथम ब्राह्मणवर्गाने नैवेद्य आणावयाचा, नंतर इतरांनी आणावयाचा. रात्रीची एकाच दिवशी आणता पाहिजे अशी सक्ती नाही. चार दिवसात केव्हाही सगळीनुसार आणता.

दुसरा दिवस

१. देवताजाग्रती, नवीन फुले चढविणे इत्यादि.

२. या दिवशी कोणी नैवेद्य आणित नाहीत कारण देवाचा तो बाहेर पिराय्यास जाण्याचा दिवस असतो. पण जर घरात सुनक असेल अथवा येण्याचा निकडीचा समय असेल, बाई मासिक पाळीत जाणार असेल, तर या दिवशी तो चालतो.

३. दुपारी चौवड्याची लढत पहिल्या दिवसाप्रमाणे.

४. रात्री नऊ वाजता नृत्य व वाद्यवृंद कार्यक्रम. मदिराच्या दुसऱ्या दालनातील सर्व लहान लहान देवतापुढे नृत्य होते आणि सत्पूजा प्रत्येक देवतेला नैवेद्य दाखविला जातो

५. रात्री बारा वाजता कार्यक्रम संपतो मग पहारेगऱ्याशिवाय इतर कोणी रहात नाही.

तिसरा दिवस

हा उत्सवातील प्रमुख दिवस होय.

१. देवताजायंती झाल्यावर आज सर्व माणसांना कामावर बोलाविण्यात येते. जो कोणी उपस्थित राहणार नाही त्याला शंभर केपिंग दंड भरावा लागतो. पण याचा निवाडा व इतर प्रमादांचा निवाडा उत्सव संपल्यावर पंचाच्या समितीने करावयाचा असतो. अनेक महिला मंदिरात नमून निरनिराळे खाद्यपदार्थ वनविण्यात मग्न झालेल्या असतात. हे सर्व पदार्थ बहुधा तांदुळाच्या पिठापासून तयार करतात.

२. सायंकाळी भक्तमंडळी स्नानासाठी व पवित्र पाणी आणण्यासाठी वाघवृंदासह मिरवणुकीने जातात. प्रत्येक मंदिराचे हे स्नानठिकाण वेगवेगळे असते. कोठे समुद्र, कोठे नदी, कोठे सरोवर, कोठे विहीर बगैरे.

३. रात्री अफरा वाजता परत आल्यावर देवतांना खावयास पराळाचे पदार्थ अर्पण करून मग नृत्याचा कार्यक्रम होतो. वाघवृंद वाजतच असतो.

४. रात्री ११॥ वाजता सर्व देवतांना आवाहन होते. पैदान्दाचा मंत्रोच्चार सतत चालूच असतो. प्रत्येक देवतेला अभिषेक, पूजा वेली जाते. यामध्ये मंदिराच्या बाहेरील देवतांचाही समावेश होतो आणि त्याचे ठिकाण मंदिरापासून शंभर पावलावर असते.

५. सभारंभ.संपल्यावर सर्व देवतांना प्रेमाचा निरोप देणे व प्रार्थना हे वाजेपर्यंत चालतात.

६. मंदिरातील व मंदिराबाहेरील दान्न माणसानी फुलून जाते. अनेक भक्तमंडळी गव्वागोष्टीत वेळ घालविताना. स्त्रीपुरुष एकत्र असले तरी मर्यादातिक्रमण कोणी करीत नाहीत.

चवथा दिवस

१. पैदान्दा सर्वाना पहाटे पाच वाजता उठण्याचा आदेश देतो.

२. कोंबडी, बदके, टोपलीत घातून ती काठीच्या दोन टोकांना बांधून तयार झाल्यावर त्यांमध्ये मात व मांसाचे तुकडे घालतात.

३. गर्भासह दालनातून दुसऱ्या दालनात जाण्यास मिरवणूक निघते. मुलींजवळ लहान लहान बाहुल्या दिल्या जातात. पाणी, भांडी, धुपाटणे सगळे काही सामान बरोबर घेतात. हा कार्यक्रम देवाच्या पाठवणीचा असतो आणि त्यासाठी पाठ्य म्हणून कोंबडी, बदकी दिली जातात. फटाके उडविताना. सर्वत्र पांढरा जलाचे सिंचन करून नंतर बाहेरच्या दालनात येतात.

४. बाहेरच्या दालनातून ग्रामदेवांचे प्रतिश्चालय आणि प्रवेशद्वाराबाहेर इतर देवांचे प्रतिश्चालय असते. तेथे त्याचे पायेय ठेवले जाते. या वेळी त्या पक्ष्यांचे काही पंख उडवून घेतले जातात आणि त्या ठिकाणी ते भूमिवर ठेवतात. मुर्तीजवळ असलेल्या बाहुल्या घेऊन त्या वर आम्हाला उडवून दिल्या जातात. त्या बाहुल्या अप्सरांचे प्रतीक मानून. वर उडवून त्यांची पाठवणी करतात.

५. हा समारंभ संपल्यावर परत दुसऱ्या दालनात येऊन मुखवट्यांवरील देवतांच्या लहान मूर्ति बाहून घेऊन त्या कापडात गुंडाळून उच जागी ठेवून देतात. लाकडी प्रतीके तेथे मंदिरातच राहू देतात. उत्सव-कार्यक्रम संपल्यावर सर्वजण आपापल्या घरोघर जातात.

घरील ओदालन समारंभ म्हणजे सांप्रत भारतातील गोवा अथवा उत्तर भारतामध्ये काही ठिकाणी चालू असलेल्या 'दोला' विधीचेच थोड्यापार प्रमाणात अनुकरण असणे असे वाटते. ओदालन शब्दही दोला शब्दाचाच अपभ्रंश असला पाहिजे असे मला वाटते. दोला विधीचे कार्यक्रमही चार दिवस चालतात.

घरील उत्सवाचे वर्णन करणारा ग्रंथलेखक जरी पाश्चिमात्य असला तरी ग्रंथलेखनापूर्वी त्याने घालीमध्ये आठ वर्षे वास्तव्य केलेले आहे. १९३७ साली तो रहात असलेल्या सजन या गावाच्या उत्सवाचे निरीक्षण त्याने अभ्यास वृत्तीने केलेले आहे. १०५ मंदिराच्या पुजान्यांच्या घरी त्याचे वास्तव्य होते आणि त्यांच्या साहाय्याने धार्मिक विधीतील अगदी लहानसहान चारकाचे त्याने लक्षपूर्वक पाहून, ऐकून ते समजावून घेतलेले आहेत. घालीनीज भंताचे ग्राम्य उच्चार संस्कृत पंडितांच्या द्वारे समजावून घेऊन भाषांतरित करून घेतलेले असल्याने त्याने केलेले उत्सवसमारंभाचे विवेचन अतिशूद्रम आहे. यात सदेह नाही आपल्याला ते सर्वस्वी भाषांतरित करून घ्यावयाचे नाहीत, पण आजही ह्या घेतात भारतीय संस्कृति किती यथोचित प्रमाणात आहे, याचेच विवेचन जरा सविस्तरपणे करावयाचे आहे. थोडेसे विषयान्तर होत जाई. परंतु ग्रंथाचा दृष्टिकोन देवतांचा संचार व अनुपंगाने भारतीय संस्कृतीचा प्रादेशिक आविष्कार हा असल्याने तसे होणे अपरिहार्यच आहे.

ओदालन समारंभाचा दिवस निश्चित करणे

हे काम पेदान्दा ह्याचे असते. या वेळी गावात जर एकादा मृत्यु झाला अथवा अमंगल कृत्य कोणी केले, खून गरामारी केली, तर हा दिवस पुढे ढकलला जातो. गावकऱ्यांना जर सोयर-सुतक असेल तर त्या काळात तो मंदिरात प्रवेश करणार नाही, मासिक पाळी जालेली स्त्री मंदिरात जाणार नाही.

मंदिरातील मूर्ति

मंदिरांतील मूर्ति सुवर्णाच्या, अष्टधातूंच्या वा लाकडांच्या असतात. त्यांना अर्जा (Artja) म्हणतात. काही ठिकाणी ताडाच्या पानांनी देवाकृति बनवून तिचे पूजन होते (भारतामध्ये कोणत्याही धार्मिक कृत्याच्या वेळी, देवास्थापनेच्या वेळी आख्याऱ्या पानांच्या मातृका देवता बनवितात, तसेच निवृत्ती अंगर जलदेवतांच्या प्रतिमा बनवितात). अशा मूर्ति वृद्ध स्त्रिया अतिशय कुशलतेने तयार करतात. मानवाकृति मुखवटा पानांच्या निरनिराळ्या अवयवांनी तयार करतात. छाती, वरगड्या, पोटा, नाभी, रक्तवाहिन्या इत्यादि सर्व अवयव दाखविले जातात. मस्तकावर एक पक्षाची आकृति बनवितात. (भारतामध्ये आद्य शंकराचार्याचे उपास्य दैवत जे शारदा, तिच्या स्कंधावर पोपट पाहिल्याचे आठवते, त्याचेच हे प्रतिक असावे). सर्व अवयव तयार झाल्यावर उदरभागी काही ताडूळ व सुपाऱ्या ठेवून देतात. अंगावर कपडे घालून झाल्यावर डोक्यावर फुले माळतात. मुखवटे बसविताना पुरुषाच्या डाव्या बाजूला स्त्रीचा मुखवटा बसविला जातो.

मुखवट्यांची सजावट

काही ठिकाणी हे मुखवटे सजविताना लाकडी चौकोनी पलकावर मानवाकृति रेंगाटलेल्या असतात, गरीराकृतीसाठी दोन निकोण एकावर एक रेंगाटलेले असून हे पलक सरळ उभे करून त्यावर मुखवटे तयार करतात. यांची उंची दीड ते दोन फूट असते. प्रथम काही कपड्याची वेष्टणे घालून त्यावर सोनेरी धर्तू असलेले पोशाखी कपडे घालतात. मस्तकावर फुले माळतात. नेत्रांच्या आकृति सजवितात. मुख्य पुजाऱ्याची पत्नी हे सर्व सजविण्याचे काम करते. पुजारी सर्व तयारी झाल्यावर मुखवट्यांवर सुवर्णाच्या दोऱ्या बमरेवर बांधून पूर्णाकृति तयार करतो. देवताना आवाहन करण्यापूर्वी ही सगळी प्राथमिक तयारी करावी लागते.

मंदिर शुंगारणे

उत्सवानिमित्त लतापल्लवाना मंदिर व प्रवेशद्वार सजविले जाते. प्रवेशद्वारी मोठमोठे बांधू उंच उभे करून त्यावर चित्रविचित्र रंगांची कागदी अथवा पल्ल्यांची तोंरणे वाधतात. एके ठिकाणी एक देवतेचा मुखवटा बांधून तेथे काही साधपदार्थ ठेवतात. त्याचा हेतू असा असतो की, मुख्य देवतेचे आगमनप्रसंगी दुष्ट देवतानी ते साद्य साऊन संतुष्ट राहावे आणि मुख्य देवतेला उपद्रव देऊ नये. ते अन्न पाहून धायूमार्गाने गमन करणारे ऋंगधारी अथवा इतर योनीतील आत्मे त्यानडे आकर्षिले जावेत आणि मध्ये कोणी विघ्ने जाणू नयेत. याप्रमाणे दुष्ट प्रभुतीच्या देवताना उत्सवप्रसंगी दूर ठेवले जाते.

इतर देवतांना निमंत्रण

भारतीयांच्या घरी काही मंगलकार्य असले म्हणजे आपण ज्याप्रमाणे आपले आत्मे अथवा मित्रमंडळींना निमंत्रण देतो, त्याप्रमाणे या उत्सवप्रसंगी गावांतील व शेजारच्या गावांतील देवतांनाही निमंत्रण देण्याची रूढि आहे. या देवतांना उतरण्यासाठी मंदिराबाहेर एक प्रतीक्षालय बांधलेले असते. गावांतील देवतांचे प्रतीक्षालय मंदिराच्या पहिल्या दालनात असते, तर इतर देवतांचे प्रवेशद्वाराबाहेर असते. ज्याप्रमाणे वहाडीमंडळींचा जानीवा ठेवण्याची जागा असते, त्याप्रमाणेच ही व्यवस्था असते. उत्सवसमारंभ चालू असला म्हणजे त्यांना आल्या दिवसापासून जाईपर्यंत एकदा भोजन मिळते आणि दोनतीन वेळा पराळाचे सामान दिले जाते, म्हणजे त्या त्या मंडपात ते ठेवले जाते. इतकेच नव्हे तर मुख्य पक्षांच्या वेळी ज्याप्रमाणे भारतात पाहुणे मंडळींना भोजनपात्रे तयार झाल्यानंतर पाट्यावर बसण्याची विनंती करतात, तद्वत तिच्या दिवशी मुख्य समारंभाच्या वेळी यांना खास वाद्यवृंदादारांवर निमंत्रण त्यांच्या मंडपात दिले जाते. समारंभ संपल्यावर तिच्या दिवशी यज्ञमान व इतर सर्व मंडळी या पाहुणे-मंडळींची मंडपात जाऊन पाठवणी करतात. जाताना पाथेय म्हणून एका टोपलीत कोंडई, बदके, माराचे तुकडे, तांदूळ इत्यादि पदार्थ देतात. समारंभ संपला असल्याने त्यांना स्वस्थानी जाण्याची प्रार्थना करतात. या रीतीने उत्सव प्रसंगी देवतांच्या आगमनाच्या वेळी ही पाहुणेमंडळी त्यांच्या सत्कारासाठी हजरच ठेवतात.

ज्याप्रमाणे देवता पाहुणे म्हणून बोलाविल्या जातात, त्याप्रमाणे अतिरिक्तातील अप्सरा व पत्न्या यांनाही निमंत्रणे दिली जातात. समारंभात त्या वाहुल्यांच्या रूपाने वापरतात आणि त्यांना निरोप देण्याच्या वेळी काही वाहुल्या घर आकाशात उडवितात म्हणजे त्या स्वयंही गेल्या असे मानतात. यांना विद्याधरी म्हणतात.

या उत्सवप्रसंगी वाद्यवृंद सतत वाजत असतो. सुमारे तीस माणसांचा हा सच निरनिराळी वाद्ये वाजवीत असतो. त्यांच्यासाठी खास झोपडी बांधलेली असून त्यांच्या भोजनाची व्यवस्था मंदिरातच वेळी जाते. नृत्य, गायन, पूजा समारंभ वगैरे अनेक वेळा वाद्यवादन करावे लागते. या वाद्यवृंदाला गॅमेलिन (Gamelan) असे नाव आहे.

शिधासामुग्री

उत्सवप्रसंगी त्या मोहल्यातील घराकडून शिधा येणे आवश्यक असते. मंदिराच्या शेतीचे जरी काही उत्पन्न असले तरी ते पुजारी व रोजचे कार्यक्रम

याला पुरेसे असल्याने असे उत्सव सर्वजनिक शिधा जमवून साजरे करते लागतात. प्रत्येक घरटी दोन नारळ, दीडशेर तांदूळ, तीन जडी, १५ नाणे, भाजीपाला, फळे असतील त्याप्रमाणे घावे लागतात. देवाच्या भेटीला जाताना कोणी रिक्तहस्ताने मंदिरात जाऊ नये हा नियम पाळला जातो. कोणी तांदूळ, रोट्या, काजूगर, कोंबडीची तगडी, लाल सपेत केरू, सुपान्या इत्यादि अगर गोड पदार्थ जो तो आपल्या ऐपतीप्रमाणे नेतो. पुजारी त्याचा नैवेद्य देवाला समर्पण करतो आणि म्हणतो, 'मकाने या वस्तु तुला अर्पण केल्या आहेत. त्याचा तू स्वीकार कर.' त्यानर जलमिचन करून नैवेद्य दाखविला जातो आणि प्रसाद दिला जातो. काही वेळा बोललेले नवस फेडावयाचे असतात, ते अशा प्रसंगी शिधानैवेद्य देऊन फेडले जातात. अशा वेळी-चांदीची फुले अगर मौल्यवान वस्तु देवाला नवसाप्रीत्यर्थ ज्या वाहिलेल्या असतात, त्या मान पुजारी ठेवून घेतो, बाहीच्या परत करतो. प्रसादाबरोबर पुजारी तीन पळ्या तीर्थ देतो, त्याचे सेवन केल्यानर ओले हात नेत्रांना अथवा मस्तकावरील केशांना पुसले जातात.

देवतांना मिष्टान्नभोजन

उत्सवाचा कार्यक्रम चालू झाला म्हणजे घर सांगितल्याप्रमाणे शिधा जमतो. प्रत्येक घरटी तो झालेला आहे किंवा नाही याचा हिशेब कोठीवरील मनुष्य ठेवतो आणि न देणारा दंडाला पात्र होतो. उत्सवाचे तीन दिवस महिला-वर्ग आळीपाळीने मंदिरात जमून मिष्टान्नाचे निरनिराळ्या आकाराचे पदार्थ तयार करतो. निरनिराळ्या आकारासाठी ताडाच्या पानांच्या आकृति बनवून त्यांमध्ये पीठ घादून पदार्थ तयार केले जातात. तादुळाच्या पिठापासून जनेकरंगी व विविध आकाराचे पदार्थ बनविण्यात महिलावर्ग अत्यंत कुशल असतो. मंदिराच्या दुसऱ्या दालनात ज्या लहान लहान सांदळ्याच्या आकाराच्या देवता असतात, त्यांना ठराविक आकाराचे पदार्थ नैवेद्यासाठी लागतात, व खियांना ते पूर्णतः अवगत असतात. या लहान देवतांना हे पदार्थ देण्याचा हेतु असा की, त्यांना विदित व्हावे की, मंदिरात मोठा उत्सव होणार आहे, मुख्य देवता येणार आहेत, तेव्हा त्यांना दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसांपासून अगर देवतांपासून उपसर्ग पोहोचू नये.

वाक्चमगार गृहिणींना माहीत असते की, अशा वेळी काय काय सामान नैवेद्य दाखविण्याच्या वेळी लागते आणि त्या सर्वांची यादी त्यांना पाठ असते. सर्व सामान जमविण्याची जबाबदारी त्यांचीच असते, त्यांना त्या वेळी सालील-प्रमाणे वस्तु लागतात.

मातीचे मांडे, लालरंगाचे पान, केळीचे पान, लवंगा, बंदकाच अड, नारळ, अननस, मसाला, मुळे, फणस, पपया, तांदूळ, पाच नाणी, मका, केक, ताडाची कोयळी पाने, मीठ, कॅलिंगड, काकडी, टरबूज, भाजी इत्यादि.

मंदिरात ज्याप्रमाणे मिष्टान्न नैवेद्य तयार केला जातो, त्याप्रमाणे मंदिराच्या आसपासच्या अनेक ग्रहिणी घरीच सगळे पदार्थ तयार करून आणि सायंकाळी दहापाच महिला त्या एकत्रितपणे घेऊन येतात. एका टोपलीमध्ये व्यवस्थितपणे त्या जिनसांची व पळांची कलापूर्ण मांडणी करून ती वीस-पंचवीस पौंड वजनाची टोपली मस्तकावर धारण करून, मंदिर पर्वतमाथ्यावर असेल, अगर नदी-सागराच्या उथळ पाण्यातून मार्ग असेल तर तो तोल संभाळून, आक्रमण करून उत्सवाच्या दिवशी तेथे घेऊन जातात आणि अर्पण करतात. प्रवासी लोक हा देखावा मोठ्या हौसेने पाहतात आणि त्याची छायानिधेही घेतात.

तिसऱ्या दिवशी नैवेद्यासाठी हुकराचा बळी देऊन, त्याच्या मांसाचे निरनिराळे पदार्थ बनवितात. त्याच मांसाचे काही तुकडे कुलांप्रमाणे कापून, ते शिजवून नैवेद्याच्या शिरोभागी ठेवले जातात. वाडीतील अगर मोहलयातील ज्या लोकांनी शिधा दिला असेल त्या सर्वांना यांतील मांस प्रसाद म्हणून वाटले जाते.

देवतांना स्थानापन्न होण्यासाठी आवाहन करणे

वर म्हटल्याप्रमाणे या लोकांची अशी मानना आहे की, देवतांचा निवास नेहमी मूर्तीमध्ये नसतो, तेव्हा उत्सवप्रसंगी त्यांना खास विधीने आवाहन करावे लागते आणि मूर्तीमध्ये अथवा मुसबट्यामध्ये प्रवेश करून थावा लागतो. परंतु यामध्ये इंग्रजी मयकाराला जरी काही नाविन्य दिसले असले तरी भारतीय दृष्टिकोनातून पाहणाराला अगर भारतीयांच्या पंचायतनपूजाविधि ज्ञात असणाराला यामध्ये काही आगळे दिसणार नाही. पंचायतनपूजा करतानाही 'आदित्यादि नवग्रहांना' आवाहन करावे लागते. त्याचप्रमाणे तेथील मंदिरातील हुसैन्या दालनात सूर्याचे स्थान व इतर ग्रहदेवतांचे लहानलहान तांदळे असतात, त्यांचे आवाहन करतात. भारतीय पूजेत गंगा, सरस्वती, नद्या, ब्रह्मा, विष्णु इत्यादि देवतांना आवाहन करतात आणि पूजा-समारंभाला सर्वांना निमंत्रण देऊन मगच ग्रहदेवतेचे पूजन केले जाते. 'ध्यानआवाहनादि षोडशोपचारपूजा' याचा अर्थ सरळ आहे की, देवतांना आवाहन करावयाचे आहे. 'ॐ अपसर्पन्तु ये भूता ते भूता भूमिर्गस्यिताः ।' या मंत्राने दुष्ट देवतांची हकालपट्टी करावयाची असते. 'देवा आयान्तु-धातुयाना अपयान्तु' । हा मंत्र याच अर्थां वापरलेला आहे. 'आगमार्थं तु देवानां, गमनार्थं तु रक्षसाम् ।' या मंत्राने घंटानाद केला जातो.

कशासाठी ! तर देवतांच्या आगमनासाठी आणि दुष्ट देवतांच्या गमनासाठी. हे सर्व विस्ताराने सांगण्याचे कारण इतकेच की, मूळ मूर्तीमध्ये उत्सवप्रसंगी देवताना स्थानापन्न करणे, हे पूर्णपणे भारतीय पूजापद्धतीला अनुसरूनच आहे. शिवाय मूळमूर्ति आणि उत्सवमूर्ति या वेगवेगळ्या असतात. तेव्हा मूळ मूर्तीमधील देवपण अशा समयी उत्सवमूर्तीमध्ये आणण्याचे असते.

देवतांचे आवाहन करण्यासाठी मंदिराचा दुय्यम पुरोहित स्नान करून नवीन वस्त्रे नेसून, डोकीला पचावजा कापड गुंडाळून, पूजासाठीच एक तपकट घेऊन, दक्षिणेकडे तोंड करून पूजेला बसतो. दक्षिण दिशेला तोंड करून बसण्याचे कारण असे समजते की, मरणसमयी जीवात्म्याच्या जाण्याची ती दिशा असल्याने त्याच बाजूने पुन्हा आवाहन करणे हे संयुक्तिक वाटते असा महापुरुष हा पश्चिमेकडून येऊन बसलेला असल्यामुळे व आज्यभाग हे त्याचे नेत्र असल्यामुळे उजवा डोळा उत्तर आणि डावा डोळा दक्षिणेकडे येतो, यास्तव आज्यभाग दक्षिणस्थ होऊन रावे, 'दक्षिणमनुत्तर भवत्युत्तर दक्षिणम्' (अथलायन सूत्र १०/१६). या वेळी एक मसाल जळत असते. इतकी तपती शाल्यावर मंदिराचा मुख्य बृद्ध पुरोहित पुढे सरसावतो आणि मोडक्या तोडक्या शिडीवर चढून वर जेथे देवाची पेटी ठेवलेली असते तेथपर्यंत जातो. घटाचा आकारावजा असलेली लहानशी पेटी, कोनाड्यातून बाहेर काढून घेऊन ही जागा सांभुन करतो. दुय्यम पुरोहित ती पेटी वरच्यावर धरून ठेवतो. कारण सांगणाऱ्या मस्तकाच्या रेपेठाली ती न्यावयाची नाही असा संकेत असतो. सर्व शाल्यास त्यामुळे देवाचा अवमान होतो. पेटी पुन्हा जाग्यावर ठेवली जाते. मंदिरात ज्या देवतांच्या मूर्ति असतात त्याची प्राथमिक पूजा, स्नान, पाचपूजा शाल्यावर रज्या पूजनाला सुरवात होते. अष्टमस्त, नवमहाची पूजा आणि इतर प्रमुख देवतांचे आवाहन शाल्यावर, प्रमुख देवतेला अगर इष्टदेवतेला आवाहन करतात. फुलाचे पूजासाहित्य पाण्याने शुद्ध करून घ्यावयाचे 'अपवित्रं पवित्रं वा' हा मंत्र त्या वेळी म्हटला जातो. पृष्ठादेवीची पूजा (म्हणजे मूर्ति नसल्याने उभतेच भूमिपूजन) व इष्टदेवतेच्या मूर्तीची पूजा शाल्यावर देवतांचे आवाहन चालू होते. दोन्ही हात कानांच्या वर नेऊन मानेसह पुन्हा पुन्हा खाली वाहून तो देवाला भिन्नती करतो, 'हे परमेश्वरा, हा तुमचा भक्त, तुम्ही स्थानापन्न होण्यासाठी तुमची प्रार्थना करीत आहे. चंदनाच्या धूपाच्या घुराची शिडी लावलेली आहे त्यावरून आपण खाली यावे आणि मूर्तीमध्ये स्थानापन्न व्हावे'.

अशी प्रार्थना केल्यावर तो पुरोहित पुन्हा शिडीवरून वर चढतो आणि देवाची पेटी खाली आणून गास तयार केलेला उचाकनाम ठेवतो. 'ओम् धमस्व मां महादेव' या मंत्राने सुरवात केली जाते. नंतर पेटी उघडून ती

पुरोहित चंदनाच्या मूर्ति गुंडाळलेल्या कापडातून बाहेर काढून हातावर घेऊन, फुलाने त्यावर जलसिंचन करून तयकार्ताल कापडाने ती पुसतो. देवतांसाठी जे मुखवटे केलेले असतात त्यापैकी एकावर मूर्तीची स्थापना केली जाते. नंतर दुसरे गुंडाळे पेटीतून काढून दुसऱ्या मूर्तीची स्थापना वरीलप्रमाणेच विधि करून दुसऱ्या मुखवट्यावर केली जाते. देवताचे जागमन उत्सवाप्रतित्यर्थ झालेले आहे असे मानले जाते. दोन मुखवट्यापैकी एक पुढे व दुसरी स्त्रीशक्ति असते, किंवा ते शंकर-पार्वतीसमान मानतात. सर्वत्र पवित्र जलाचे सिंचन होऊन शुचि-भूतपणा जाणला जातो. (याप्रमाणे जलसिंचन करणे, झाला अभ्युद्यन / म्हणतात. 'तदभ्युक्षाऽग्निप्रतिष्ठाप' - अथवलायन १/१). या मूर्तींना बसण्यासाठी जे आसन असते त्याला रत्नासन म्हणतात. 'रत्नैःकपितभासनं हिमजले स्नानं च दिव्याम्बरम्' या शंकराचार्यांच्या मानसपूजेच्या विधीची आठवण होते आणि हा पूजाप्रकार म्हणजे भारतीय पूजापद्धतीचा चाली द्वीपस्थ आविष्कार आहे. उत्तम बघाला निरनिराळी नाणी, मणी, रत्ने गुंफलेली असतात. त्या बघाची घडीही करता येते. हातात पाण्याचे भांडे व धुपाटणे घेऊन पुरोहित देवताना त्यावर आसनस्थ होण्याची विनंती करतो. देवता स्थानापन्न झाल्यावर नदीदेवता, व इतर निमंत्रित देवताना, या प्रमुख इष्ट देवतेच्या भेटीसाठी बोलाविण्यात येते आणि एरा दूतांची त्यासाठी खानगी होते. यानंतर प्रमुख कार्यक्रमाला सुरुवात होते. हे आवाहन तिमुन्या दिवशी होते.

पवित्र जल तयार करणे

उत्सवसभारंभाच्या वेळी मंदिरामध्ये पाण्याचे मोठमोठे राजण भरलेले असतात. त्यातून दोन कलशामध्ये पाणी घेतल्यावर ते देवाजयळ नेले जाते. मंत्रोच्चार करून ते देवाला दाखविले, की पवित्र जल तयार होते. या वेळी पवित्र गंगा यमुना या भारतीय नद्यांचा उल्लेख मंत्रोच्चाराने केला जातो. 'ओम् गंगा सिंधुः सरस्वती च यमुना' या मंत्राचे पठण करतात. इतर विधि झाल्यानंतर शेवटी 'ओम् ज्ञेयो भवतु' या मंत्राने पवित्र जल वनविण्याचे काम पूर्ण केले जाते. भारतामधील पुण्याहवाचनविधीमध्येही हा विधि अंतर्भूत केलेला आहे. दोन कलशामध्ये पाणी भरून, त्यांत काही द्रव्य टाकून, वर आन्यांची पाने ठेवून त्यावर देवतास्वरूप सुपारी पाडून ताळून अथवा नारळ ठेवला जातो. पूजारंभ झाल्यानंतर पुरोहित 'कलशस्य मुखे विष्णुः कंठे रुद्रः समावृताः' इत्यादि मंत्राने या कलशामध्ये विष्णु, रुद्र, ब्रह्मा, मातृगण, सप्तसागर, सप्तदीप, वसुंधरा, चारी-वेद, गायत्री, सावित्री, गंगाधमुना या नद्या आणि शेवटी वरुणदेवता या जलामध्ये येवोत अशी प्रार्थना झाल्यावरच ते पवित्र जल म्हणून अभिमंत्रणाला, पूजा-साहित्य शुद्ध करण्याला, तीर्थ देण्याला अथवा सभारंभाच्या शेवटी अवभृत्

स्नानासाठी उपयोगात आणले जाते. भारतीय संस्कृतीला यामध्ये काही आगळे वाटण्याने कारण नाही. दोन्ही देशांचे विधि व मंत्र एकच आहेत.

याशिवाय ज्याप्रमाणे भारतीय गंगा, सरस्वती अथवा मानससरोवर येथील पाणी पवित्र मानतात, त्याप्रमाणे वाली लोक पर्वतमाथ्यावरील बाहूर सरोवरातील पाणी पवित्र मानून, त्याचा उपयोग करतात. पवित्र जल बनविण्याचे काम पुरोहित मंत्र म्हणून करीत असतो, त्या वेळी इतर भक्तमंडळी ते मंत्र स्वस्थ चित्ताने ऐकत असतात. शांतिमूळाचे पठण श्रद्धेने श्रवण करतात. शेनदी यातील तीर्थ सर्वांना दिले जाते. क्वचित् प्रसंगी या वेळी पुरोहिताच्या अंगी देवतासंचारही होतो.

देवतांचे मंगलस्नान

देवता स्थानापन्न झाल्या म्हणजे मंत्रविधीने त्यांना स्नान घालण्यात येते. मुवासिक उत्तर, उठणे व इतर पदार्थ स्नानाला वापरतात. त्यांच्या बैसांना तेल लावतात. याच वेळी नव्ये साफ करण्याचा विधि केला जातो. स्नानाच्या वेळी बाचे वाजत असतात. काही वेळां नृत्य केले जाते. हे नैमित्तिक स्नान झाले तरी स्नानासाठी म्हणून तिघन्या दिवशी सायंकाळी देवतेची मिरवणूक निघते, जहा स्नानाची प्रत्येक मंदिराची जागा जवळपासच विहीर, सरोवर इत्यादि ठिकाणी असते. मिरवणुकीने तेथे गेल्यावर देवांना स्नान घालतात. काही भक्तमंडळीही स्नान करतात आणि परत मंदिरात येतात. वालीलोक बहुधा सायंकाळी स्नान करतात, त्यामधून ही रूढि निघाली असावी. यज्ञयागामध्ये सर्व कार्यक्रमांच्या शेवटी अवभृत्स्नान हा विधि भारतीय पालतात. या वेळी सर्वजण मिरवणुकीने समुद्र, नदी, तळे या ठिकाणी जाऊन स्नाने करतात, त्यातीलच हा प्रकार असावा.

दुष्ट देवतांचे पूजन

या समारंभाच्या वेळी दुष्ट प्रवृत्तीच्या महांनी अथवा अदृश्य योनीतील जीवात्म्यानी या ठिकाणी येऊन कार्यामध्ये विघ्ने आणू नयेत, यासाठी उपाय योजण्यात येतात. मंदिरात प्रवेशद्वारी बावूंच्या तोरणामध्ये रखक देवता आणि काही अन्न या जीवात्म्यांसाठी ठेवलेले असते, हे आपण घर पाहिलेच आहे. त्याप्रमाणे मुख्य समारंभाच्या तिघन्या दिवशी मंदिरातील दुसऱ्या दाटनावत असलेल्या सूर्यादि नवमहांची पूजा होते. या चौवंपंथीय वेदात सूर्यपूजा जागही चांगले, हे मोठे सूचक मानले लागेल. कारण अमेरिकेत मेक्सिकोमध्ये सूर्यवंशीय लोक गेले, तेव्हा ते जर याच मार्गाने गेले असतील तर त्यांच्या संस्कृतीचा हा एक अवशेष राहिला असणे अशक्य नाही. या महांच्या पूजेच्या वेळी एका

लोग्गडी कढईत ६ अडी, नारळाचा बीस, मासांचे ९ तुम्बे व ६६ धान्याचे दाणे एकत्र हलविले जातात ही पूजा व नैवेद्य पशुपतिपूजा म्हणून प्रसिद्ध आहे. या महादेवताना वरील गान्य अर्पण केल्यावर त्याची प्रार्थना केली जाते की, 'सर्व मह व राक्षसगणानो, गाली या. हे खाणे खा आणि देवाच्या भोजनप्रसंगी वन्यय आणू नका. त्याच्या गान्यात भाग मागू नका आणि गाने झाल्यावर आपापल्या दिशेकडे जा. पूर्वेकडे ईश्वराच्या घरी, दक्षिणेकडे ब्रह्म्याच्या घरी, पश्चिमेकडे महादेवाच्या घरी, उत्तरेकडे गिणूच्या घरी आणि मध्यभागी शिवाच्या घरी जा ' या पूजेच्या मनाचे पठण होतच असते.

या उत्सवप्रसंगी देवताच्या करमणुकीसाठी नृत्याचा कार्यक्रम होतो. नृत्य हा या संस्कृतीमधील एक वैशिष्ट्यपूर्ण भाग आहे. तो पाहण्यासाठी अनेक प्रवासी येथे जातात. तसेच चित्रपटातून या नृत्याचे वारंवार देगळे दाखविण्यात येतात. ४ ते १२ वर्षे वयाच्या मुले-मुली या कलेत तरबेज असून, त्यांचेच नृत्य उत्सवप्रसंगी होते. नारा वर्ष वयाच्यापेक्षा जास्त वय असलेले दुसरे कोणी सहसा नाचत नाहीत. हाथेडातर कोणी तसे वेळे तर निराले नृत्याचे कार्यक्रम सायंकाळी मंदिरात अथवा घडाच्या शाड्याली होतात. नर्तक उत्तम पोषाण घातून सजलेला असतो त्याच्या भाळी चंदनाचा टिळा लागला जातो उजेडासाठी मशाली पाजळलेल्या असतात आणि वाद्यांच्या गजरात कार्यक्रम चालू असतो. या नृत्याच्या वेळी बहुधा रामायण-महाभारत यांतील कथाभागाने आधारभूत प्रसंग असतात. या नृत्यासाठी प्राथमिक तालमी धेकून प्रयोग ठाकडीक वसविलेले असतात. कित्येकदा शेजारच्या गावातील नर्तक आपला कार्यक्रम अशा वेळी करतात किंवा त्यांना बोलाविण्यातही येते.

नृत्यामधील दुसरा प्रकार म्हणजे छायाचित्रे (Shadow Play) होत या संस्कृतीमधील हा कार्यक्रमसुद्धा आकर्षक असतो त्यांना 'वायांग' (Wayang) म्हणतात एका साध्या दिव्याच्या आग्नेने पडद्यावर चित्रांच्या आकृति पाहून हा कार्यक्रम सादर केला जातो.

नृत्याचा तिसरा प्रकार म्हणजे सध्यांग (Sanghyang) नृत्य होय भित्तामनी, पांतावर काढी ठिकाणी हे नृत्य पाहण्यास मिळते आणि ते नेहमी रात्रीचे होते. दोन लहान मुली जगावर कुलाचे अलंकार घातून हे नृत्य एकाप्रतने करतात प्रेक्षकांना वाटते की, त्यांच्या अंगांत देवतांचा संचारच झालेला आहे. एक इच्छा वाई गाणे म्हणत असते आणि त्या तालावर या दोन मुली डोळे मिटून नृत्य करतात. शरीर लयविषयाचे अनेक प्रकार त्या या वेळी करून, शेवटी पेटत्या निगान्यावरून चालत जातात. देवांना पुजारी पाण्याचे भांडे

त्यांच्यासमोर घरून देवतास्वरूप त्या पाण्यात उतरावे म्हणून विनंती करतो. त्याच्या एकंदर अविर्भावावरून त्यात काही मंत्रतंत्र, जादूटोणा असावा, असे प्रथमदर्शनी वाटते, पण तसे नसून ते एक नेत्र मिटून कुशलतेने करावयाचे नृत्य असते.

भुतेखेते

यांना ते लेयक (Leyaks) म्हणतात. ते रात्री वावरते, अग्नीज्वालेमध्ये नाचते, स्मशानात राहून नवीन पुरलेल्या प्रेतांवर आपला चरितार्थ चालविते. ते वाटेत त्या रूपात जगात वावरते. एखादे वेळी रस्त्यावर गाडी हाकणाऱ्याशिवाय देखील ते गाडी चालवू शकते. वाली लोक त्यांच्या नावाचा उच्चारही करण्यासही भितात. त्यांच्या नांवाचे अनेक पुतळे उभारलेले असून त्या ठिकाणी त्यांना खाणेपिणे दिले जाते. देयतापेशामुद्धा या योनीतील प्राण्यांना माणसे घाबरतात. ज्याला या जीवात्म्यावर ताबा मिळवायचा आहे, तो स्मशानात राहून तीन महिनेपर्यंत रात्रीच्या वेळी त्यांची आराधना करतो, शेवटी त्यांना विपुल खाद्यपदार्थ देऊन तो त्या विद्येचा अधिकारी बनतो. नंतर तो एकटाच राहून जादुगार म्हणून जनेकाचे हितअहित तो या विद्येने साधू शकतो.

परंतु या विद्येमुळे एखादा रोगी बनला तर पेदान्दाजवळ त्याची मात्रा असते. तो सर्व दुष्परिणाम निवारण करू शकतो. त्यांना ताईत देतो. त्यामध्ये कोको-बिया, जुळे केळे, कापूर, फुलांवरून खाही गळलेले पावसाचे पाणी अथवा घातूच्या पत्र्यावर कोरलेले ताईत, सर्पांची लाळ, इत्यादि वस्तूंच्या साहाय्याने तो उपाय योजतो.

पावित्र्य

मंदिरातील कार्यक्रम किती पावित्र्याने केले जातात ते आपण घर पाहिलेच आहे. सोयर्सुतक असल्यास कोणी मंदिरात जाणार नाहीत. तसेच स्त्री मासिक पाळीमध्ये असेल तर मंदिरात जाणार नाही. मंदिरातील पुरोहितांना किती कठीण परिस्थितीत रहावे लागते तेही पाहिले आहे. प्रथमदर्शनी स्त्रीवर्ग, मग तो कोणत्याही वर्णाचा असो, उघड्या छातीने सर्वत्र फिरताना इतरांना चमत्कारिक वाटते, परंतु संवयीने त्यांच्या दृष्टिकोनात बदल होतो. चोळी घालणारा वर्ग म्हणजे येस्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया होत. इंडोनेशिया सरकारने कायद्याने कंचुकी घालणे आवश्यक ठरविले आहे आणि शहरी स्त्रिया छवित त्याचा उपयोग करू लागल्या आहेत. परंतु ग्रामीण मागात अद्यापि प्राचीन रुढीच अस्तित्वात आहे. येथील स्त्रिया जरी अशा अर्थनम्र अवस्थेत समाजात वावरत असल्या तरी कोणी पापी नजरेने न्याच्याकडे पाहणार नाही परकी स्त्री प - --- --- होवलेले

आदळणारही नाहीत, स्त्रीच्या देहाला इतकेच काय पण हातालाही पुरुषपरी स्पर्श करणार नाही अथवा एवत्र खेळणार नाहीत. इतकी कडक शिस्त आहे म्हणूनच अजूनही समाजधारणा मजबूत व प्राचीन रुढींना अनुसरूनच आहे.

वत्सवसमाप्ती

पाहुण्या देवताना निरोप दिल्यावर सर्व मंडळी पुन्हा मंदिराच्या दालनात येतात. मुखवट्यावर ज्या देवतांच्या लहान मूर्ति ठेवलेल्या असतात त्या पेदांदा वाढून घेतो. त्यांना पूर्ववत् कापडात गुंडाळतो, नंतर शिडीवर चढून ती पेटी पूर्ववत् जाल्यावर ठेवतो. मुखवट्याचा साज उतरवून पलक मोडले करतात. येथे आपण हे ध्यानात घेतले पाहिजे की, मुखवटा म्हणजे देव नव्हे. देवतास्वरूप त्यामध्ये मंत्राचे आनादन करून आणवे लागते हे आपण घर पाहिलेच आहे. मुखवटा धाल्वा असो वा पाषाणाचा असो वा मातीचा असो, तो ज्या देवतास्वरूपाचा असेल त्याला भक्तिभावाने अर्पण केलेली पूजा पावते या संबंधी एक मराठी कवि म्हणतो—

केळा मातीचा गणपती । परी माती नव्हे गणपती ॥

माती मातीमार्जी सामावे । पूजा गणपतिसी पावे ॥ १ ॥

केळा मातीचा पशुपती । परी माती नव्हे पशुपती ॥

माती मातीमार्जी सामावे । पूजा शंकरासी पावे ॥ २ ॥

तेव्हा पूजेचे माध्यम कोणतेही असले तरी पूजन त्या त्या देवतेला पोहोचते हाच या कवितेचा भावार्थ होय. नंतर सर्व सामानसुमान जाल्यावर ठेवले जाते अथवा घरोघर पोहोचविले जाते. मंदिर झाडून साफ केले जाते, दरवाजे बंद होतात आणि लोक घरोघर परत जातात.

मुख्य मूर्तीचा पूजाविधि झाल्यावर ती कापडात गुंडाळून पुन्हा पूर्ववत् पेटीमध्ये ठेवली जाते, ही पण भारतीय संस्कृतीच होय. श्रीमत् भागवताची यज्ञभाचार्यकृत वी संस्कृत चूर्णिका आहे, त्यामध्ये याचप्रमाणे विधि सांगितलेला आहे, तो भाग असा की, 'ततस्तन्मयात्मानं ध्यायन् निर्मातव्य शिरस्पाद्याय देव देहे मूर्ति मदिरे करंडादिपु वा सस्याप्य पूजाविधिं समापयेत् ।'

(अ. ३/४९-५३)

अंत्याविधि समारंभ

या संकृतीमधील प्रेतपात्रा जरा रहस्यमयच आहे. तेव्हा थोडक्यातच त्याचा परामर्श घेऊ. या संकृतीमध्ये पुनर्जन्माचे उत्तम मानतात. कारण मानवांनी जर जिवंतपणी उत्तम कृत्ये केली तर मृत्यूनंतर त्याला उत्तम गति मिळते.

रमणीयाचरणं कुर्वन्तो रमणीयां योनिमारोहन् ।

कपूयाचरणं कुर्वन्तः कपूयां योनिमारोहन् ॥

(छादोग्य उपनिषद)

नाहीतर एरव्ही वाय, सिद्ध, कुत्रा ही पशुयोनी मृत्यूनंतर जीवात्म्याला प्राप्त होते. मरणकाळापासून दहनकाळापर्यंत आत्मा घराभोवती धुटमळत राहतो. त्याच्या मार्गदर्शनासाठी मृत्यूनंतर घरासमोर दोन बांबू उभे करून त्यावर दिवे लावण्यात येतात. मृत्यु झाल्यावर सर्वोनाच एकदम दहन मिळत नाही. कारण ते काम फार स्वर्चाचे असल्याने सामान्य माणसाला परवडत नाही. कालांतराने अशी प्रेते सामुदायिक रीतीने जाळतात. असे जर आहे, तर मृत्यु आल्याबरोबर प्रेताचे काय करतात ? मृत्यु झाला म्हणजे चारपाच दिवस प्रेत घरात ठेवून देतात, कारण त्यामुळे नातेवाईक व इतर आतेष्टमंडळी समाचाराला येऊ शकतात. घराच्या अंगणात दोन बांबूची कुंडे करतात. एक दपन-देवता प्रजापतीच्या नावाने आणि दुसरे सूर्यदेवतेच्या नावाने. या सुमारास बोजारपाजारचे लोक डोक्यावरून भेटी आणतात आणि घराच्या कोपण्यात रचून ठेवतात. मृत्यूनंतर सुतक पाळले जाते आणि ती कुडुंबे मंदिरात जात नाहीत, हा विधि तीन प्रकारचा असतो, तो म्हणजे 'उत्तम' ब्राह्मणधर्मासाठी आणि क्षत्रियधर्मासाठी, 'मध्यम' मध्यमधर्मासाठी आणि 'नीच' शूद्रांसाठी, जो सर्वात कमी स्वर्चाचा असतो.

पांचव्या दिवशी प्रेताला स्नान घालतात, केस विंचरून त्याला तेल लावले जाते, कानशीने त्याचे दात घासले जातात. वास्तविक हा विधि सध्याच्या वेळी अमर त्या अगोदर करतात. पण जर एखाद्याचा करावयाचा राहिला असेल तर तो या वेळी करावा लागतो. शेवटी त्याच्या अंगाला तांदुळाचे पीठ, मद्य, मीठ, मसाला व चंदनाची मुक्ती याचे मिश्रण करून चोपडतात आणि त्यामुळे अंगाला येणारी दुर्गंधी कमी होते. प्रेताच्या हातापायांचे अंगठे दोरीने एकत्र बांधले जातात. पेदान्दा त्या ठिकाणी येतो आणि फुटके आरशाचे तुकडे डोक्यावर, लोखंडाचा कीस दातावर, जाखंदफुले नाकपुडीत, सुवर्णाची अंगठी तोंडात आणि हातापायांच्या ठिकाणी लोखंडी खिल्ले ठोकून देतो. याचा अर्थ ते असा सांगतात की, यामुळे त्याचा आत्मा उत्तम गतीला पोहोचतो. त्याचे नेत्र आरशासारखे चक्चकीत राहातील, दात लोखंडाप्रमाणे मजबूत होतील. नेहमी श्वासाबरोबर उत्तम मुवास येईल आणि हातपाय लोखंडाप्रमाणे कामकाजाला मजबूत होतील. या प्रक्रियेशी मानवाच्या निरीक्षण बुद्धीनून निर्माण झालेला सूक्ष्म असा वैज्ञानिक

कार्यकारणभाव आहे, हे लक्षात घेता, जीवनाच्या उत्क्रांतीचा अभ्यास करणाऱ्यांना या बारीकसारीक गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या वाटतील. राष्ट्राष्ट्रातील संस्कृतीचे दुवे अशाच बारीकसारीक गोष्टींच्या नाजूक धाग्यांनी एकत्र गुंफले जातले म्हणून समाजशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीनेही या गोष्टींचे महत्त्व आहे असे मला वाटते.

भारतीय अश्वलायन सूत्राप्रमाणे मृताच्या नात्रपुढ्यावर सुवापाने, कानावर प्रशिहरण पावे, उपस्थानावर शय्यापात्र, दोन्ही मांड्यांवर अरणी, उजव्या गुदघ्यावर उरलळ आणि डाव्यावर मुसळ इत्यादि ठेवण्याचा नियम सांगितला आहेच.

त्यानंतर एक अंडे घेऊन ते सर्व उघड्या शरीरावर फिरविले जाते. यानंतर तो देह लाबलचन कापडामध्ये घट्ट गुंडाळून दोऱ्यांनी बांधला जातो. त्यावर ताडाच्या पानाचे वेष्टन घातून, पुन्हा कापड गुंडाळून बाबूच्या शवपेटीमध्ये ते ठेवतात. बाजतगाजत ते प्रेत स्मशानात नेऊन दोन फूट खड्डा करून त्यात पुरून टाकतात आणि माणसे घरी परत येतात. येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, पुराणे हा अंतिम निधि नव्हे, कारण योग्य वेळी ते पुन्हा उकरायचाचे असते.

पुढे त्या मयताच्या वारसानी दफनासाठी पैसा जमविला, पेदान्दाकडून शुभ-दिवस मिळविला आणि एखाद्या श्रीमंत माणसाचे दफन अथवा सानुदायिक दफन ग्रावयाचा दिवस ठरला म्हणजे पुढची क्रिया चालू होते. दफनाचा एकंदर खर्च सुमारे २५ हजार रुपये अथवा त्याहून जास्तही होतो आणि तो ज्योतिषकारचे पवित्र जल बापरले जाईल त्यावर अवलंबून असतो. (याशिवाय आसेष्टाना अनेक भोजने अनेक दिवस द्यावी लागतात). हे पवित्र जल उत्तरेकडील क्तितामनी पर्यंतारलील वाट्टर सरोवरातून आणावे लागते. आणणारा माणूस ते तेथून घेताना तळ्यात किंमत म्हणून काही नाणी टाकतो. (राजपुताना भागात बहिमाट नावाची उच्चवर्णाधि जात आहे. सर्पांची बंदावळ ती सांगते. यापैकी एखादा जर विहिरीवर पाणी प्याला तर तेथे काही पैसे ठेवूनच मग ते पुढे जातात. तात्पर्य हेच की, कोणतीही वस्तु विनाशूल्य घेऊ नये हाच त्यांचा उद्देश असतो; शिवाय शवपेटी बनविण्यालाही फार खर्च येतो. त्यासाठी घराबाहेर छप्पर घातून कारागिर बाबूची शवपेटी बनविण्याला पंधरवडाही घेतात. या पेट्या बनविणारे कारागिर कुशल असतात. ब्राह्मणवर्गाला बैल, 'वृषभो दक्षिणा' म्हणजे ब्राह्मणाला बैल दक्षिणा द्यावी असे अश्वलायन सूत्र १४।९ वचन आहे. क्षत्रियाला पंखवाला मिंद्र, वैश्याला हरिण आणि क्षूद्राला अर्धा हत्ती व अर्धा मासा या आकाराच्या शवपेट्या सांगितलेल्या आहेत. काही वेळा क्षत्रिय, वैश्य यांनी बैलाची शवपेटी बनविली तरी चालते. या शवपेट्यांमध्ये प्रेते

ठेवण्याची जागा असते. पेटीची आकृति अगदी हुबेहूब सऱ्या जनावरांइतकी कुशलतेने काढतात.

दफनाचा दिवस ठरला म्हणजे नातेवाईक लोक स्मशानात जातात आणि आपापल्या मृताची प्रेते उवरून मिळतील तेवढ्या अस्थी बाहेर काढून घरी आणून एका चंदनाच्या फलकावर त्याच्या पुन्हा प्रतिकृति तयार करतात. त्यांना उकूर (Ukur) म्हणतात, अथवा अगेनन (Angenan) असेही म्हणतात. हाडे एकमेकाना जोडून शरीरातील शिरा व नाड्या यासाठी दोऱ्याचा उपयोग करून, नारळामध्ये ताडूळ घालतात व तो हृदयाच्या ठिकाणी ठेवतात. हृदयाशी संपर्क साधण्यासाठी त्याला एक काठी बांधून त्याच्या दुसऱ्या टोकाला अड्याच्या कवचात तेलवात ठेवतात. या प्रतिकृतीवर पवित्र नलाचे सिंचन होते, पण या मध्ये जीवात्मा आणण्यासाठी ती प्रतिकृति स्मशानात नेऊन तेथे खड्ड्याच्या आसपास पुन्हा खणणे चालले असताना सर्वजण एकत्र जमून मोठ्याने पुष्कळ वेळ आक्रोश करतात ' माई, माई ' म्हणजे ' आत्म्या, लवकर ये, लवकर ये ' असा त्याचा एकसारखा गोंगाट चालू असतो. दुष्ट प्रवृत्तीचे जीवात्मे दूर ठेवण्यासाठी काही नाणी आजूबाजूला गगतावर फेकली जातात. हा आक्रोश चालला असताना अड्याच्या कवचातील तेलवात कोणीतरी पाजळतो आणि आत्मा परत आला आहे दावे पेदान्दा लोकांना सांगतो. नंतर सर्वजण त्या प्रेताच्या प्रतिकृतीसह परत येतात. पति अगर पत्नी जर पूर्वी मृत झाली असेल तर त्याच्या प्रतिकृति एकदमच दहनास नेतात लिंगदेह हा साचेत पार्थिव देहाला अग्निस्कार होईपर्यंत पडून राहतो आणि त्यानंतर साचेतून निघून घुरागुरावर स्वर्गलोकी जातो असे श्रुतिचन आहे. (अश्वलायन, ४।८)

सामुदायिक दहनयात्रा

घर सांगितल्याप्रमाणे शवपेऱ्या तयार झाल्या म्हणजे या प्रेतांच्या प्रतिकृति त्यामध्ये घालून सार्वत्रिक मिरवणूक, शुभदिवशी वाद्यहृदाच्या शोबत निघते. यातील मडळी पादरा क्षगा, हिरव्या विजारी घालून दुर्गादेवीला अर्पण करण्यासाठी नैवेद्य घेऊन जात असतात. ही देवता पृथ्वीदेवीसमान असून मृत्युसमयी तिला वृत्त करावयाची असते. (भारतामध्येही स्मशानात दुर्गादेवी असते आणि त्यावरूनच चौदाव्या शतकातील दुर्गाईचा अथवा दुर्गादेवीचा दुष्काळ प्रसिद्ध आहे) शवपेटीचे मनोरे सुनक आणि सापत्तिक स्थितीनुसार जकरा माळ्यापर्यंत उच्च असतात. घोडा-बैलाच्या आकृति आठ फूट उंचीच्या असून त्याच्या पोटा

१. भारतामध्ये मोहरम सणाच्या शेवटी तामूत मिरवणूक निघते. त्या वेळी हे डोले असेच उच्च उच्च तयार करतात. ही मुद्रा मृतांचीच मिरवणूक असते.

आणि पाठांच्या मधील भागात प्रेताच्या प्रतिकृति ठेवलेल्या असतात. प्रेतयात्रेच्या वेळी पैसे उघडले जातात, तसेच काही पळे उघडली जातात, तीर्थाचे सिंचनही होत असते. हे तीर्थ दोन प्रकारचे असते ' तोय पजट ' म्हणजे ताडुळाचे पिवळे पाणी आणि चंदनाची मुक्ती यांपासून सर्वसाधारण लोकासाठी तयार केलेले आणि ' तोय-अमृत ' म्हणजे ज्याने पुनर्जन्म टळतो व जे देवताप्रीत्यर्थ वापरले जाते ते. या मिरवणुकीमध्ये काळे कपडे परिधान करून काहींचे नृत्य चालू असते. त्यामध्ये देव व दानवाची युद्धे प्रतिकामक रीतीने दाखवितात. पण त्यात शेनटी देवाचा विजय होतो, म्हणजे प्रेते राक्षसाना खावयात मिळत नाहीत असा भावार्थ. या यात्रेच्या वेळी फटाके उडविले जातात व नाणी पेंकली जातात, त्यामुळे भुतेखेते दूर राहतात अशी श्रद्धा आहे. स्मशानात पोहोचल्यावर नातेवाईक प्रेताला प्रदक्षिणा घालून एकेक लाकूट त्याच्या शवपेटी खाली ठेवतात. काड्याच्या पेटीने विस्तृत न पेटवता सूर्याच्या किरणाद्वारे तो पेटवितात अथवा दोन लाकडे एकमेकावर घालून तो पेटवितात. या पवित्र अग्निने प्रेताचे दहन करतात. दहन सुरू झाले म्हणजे लोकाना तवाकू, सुपारी, मद्य दिले जाते आणि त्याच्या गप्पागोष्टी चालतात. पेदान्दा मंत्र म्हणून सर्वांवर पवित्र जल शिंपडीत असतो. अग्निने एकदा मनोन्माला स्पर्श केला म्हणजे काही लोक त्यावरील मौन्यवान कपडे ओढून घरी घेऊन जातात एका काठीला बांधलेल्या दोन कोंबड्यांना सोडून देण्यात येते आणि त्या उडून जातात. म्हणजे जीवात्मेही असेच निघून गेले असे मानतात. या सार्वजनिक दहनामुळे आकाश धुराच्या लोटानी भरून जाते अशा प्रकारे शवपेट्या जळान्यानंतर त्यावर पाणी ओतून मिळतील त्या अस्थि अथवा रक्षा जमा करून एका मातीच्या माड्यात घालून सागराकडे नेतात.

मुसंचितं संचित्य पवनेन सम्यूय ।

म्हणजे अर्त्या नीट वेचून कुभात ठेवण्यावर चित्तामस्य सुपाने पाखडतात. अर्त्यांचा क्लेश बांधूच्या एका रात्रीवर ठेवतात आणि बाधासह मिरवणूक चालते. समुद्राच्या गुडघ्यावर पाण्यात गेल्यावर ती रक्षा पाण्यावर पसरतात. पेदान्दा मंत्राचे पठण करीत असतो आणि सागराला प्रार्थना करतो की, ' ही रक्षा तू आपल्या विशाल उदरात चिरतून सामावून ठेव. ' नंतर सर्वजण स्नान करून दुःखी अंतःकरणाने घरी येतात

गोल अथवा चौकोनी विहिरी

सन १९४७ साली भारतामध्ये म्हैसूर प्रांती ब्रह्मगिरी येथे उत्खनन करण्यात आले. त्या वेळी अस्मयुगातील वरील प्रकारच्या विहिरी आढळून आल्या १६ ते २१ फुटाची गोल विहीर अथवा ७ X ५ X ६ फूट चौकोनी विहीर

ठेवण्याची जागा असते. पेटीची आकृति अगदी हुबेहुब गन्या जनावराइतकी कुशलतेने काढतात.

दणनाचा दिवस ठरला म्हणजे नातेवाईक लोक स्मशानात जातात आणि आपापल्या मृतांची प्रेते उकरून मिळतील तेवढ्या अस्थी बाहेर काढून घरी आणून एका चंदनाच्या पल्लावर त्याच्या पुन्हा प्रतिकृति तयार करतात. त्यांना उकूर (Ukur) म्हणतात, अथवा अंगेनन (Angonan) असेही म्हणतात. हाडे एकमेकांना जोडून शरीरातील शिरा व नाड्या यांसाठी दोन्घ्यांचा उपयोग करून, नारळामध्ये तादूळ घालतात व तो हृदयाच्या ठिकाणी ठेवतात. हृदयाशी संपर्क साधण्यासाठी त्याला एक काढी बांधून त्याच्या दुसऱ्या टोकाला अट्याच्या कवचात तेलवात ठेवतात. या प्रतिकृतीवर पवित्र जलाचे छिचन होते. पण यामध्ये जीवात्मा आणण्यासाठी ती प्रतिकृति स्मशानात नेऊन तेथे पाह्याच्या आसपास पुन्हा लणणे चालले असताना सर्वजण एकत्र जमून मोठ्याने पुष्कळ वेळ आक्रोश करतात. ' माई, माई ' म्हणजे ' आत्मा, लवकर ये, लवकर ये ' असा त्याचा एकसारखा गोंगाट चालू असतो. दुष्ट प्रज्ञेचे जीवात्मे दूर ठेवण्यासाठी काही नाणी आजूडानूला गमतावर फेकली जातात. हा आक्रोश चालला असताना अड्याच्या कवचातील तेलवात कोणीतरी पाजळतो आणि आत्मा परत आला आहे असे पेदान्या लोकांना सांगतो. नंतर सर्वजण त्या प्रेताच्या प्रतिकृतीसह परत येतात. पति अगर पत्नी जर पूर्वी मृत झाली असेल तर त्याच्या प्रतिकृति एकदमच दहनास नेतात. लिंगदेह हा राचेत पार्श्व देहाला अग्निसंस्कार होईपर्यंत पडून राहातो आणि त्यानंतर राचेतून निघून पुरावरीवर स्वर्गलोकी जातो असे धुतिवचन आहे. (अश्वलायन, ४।८)

सामुदायिक दहनयात्रा

वर सांगितल्याप्रमाणे शवपेट्या तयार झाल्या म्हणजे या प्रेताच्या प्रतिकृति त्यामध्ये घालून सार्वजनिक मिरवणूक, शुभदिवशी वाद्यजुंदाच्या सोबत निघते. यातील मंडळी पादरा झगा, हिरव्या रिजारी घाशन दुर्गादेवीला अर्पण करण्यासाठी नैवेद्य घेऊन जात असतात. ही देवता पृथ्वीदेवीसमान असून मृत्युसमयी तिला वृत्त करावयाची असते. (भारतामध्येही स्मशानात दुर्गादेवी असते आणि त्यावरूनच चौदाव्या शतकातील दुर्गाटीचा अथवा दुर्गादेवीचा हुष्काळ प्रसिद्ध आहे). शवपेटीचे मनोरे सुवक आणि सापचिक स्थितीनुसार अकरा माळ्यापर्यंत उंच असतात. घोडा-बैलाच्या आकृति आठ फूट उंचीच्या असून त्याच्या पोटा

१. भारतामध्ये मोहरम सणाच्या शेवटी ताबूत मिरवणूक निघते. त्या वेळी हे डोले असेच उंच उंच तयार करतात. ही सुद्धा मृताचीच मिरवणूक असते.

आणि पाठीच्या मधील भागात प्रेतान्या प्रतिकृति ठेवलेल्या असतात. प्रेतयात्रेच्या वेळी पैसे उघडले जातात, तसेच काही फळे उघडली जातात, तीर्थांचे सिंचनही होत असते. हे तीर्थ दोन प्रकारचे असते ' तोय-पंजंट ' म्हणजे तांदुळाचे पिवळे पाणी आणि चंदनाची भुकी यांपासून सर्वसाधारण लोकांसाठी तयार केलेले आणि ' तोय-अमृत ' म्हणजे ज्याने पुनर्जन्म टळतो व जे देवताप्रीत्यर्थ वापरले जाते ते. या भिरवणुकीमध्ये काळे कपडे परिधान करून काहींचे नृत्य चालू असते. त्यामध्ये देव व दानवांची युद्धे प्रतिकात्मक रीतीने दाखवितात. पण त्यात घोवटी देवांचा विजय होतो, म्हणजे प्रेते राक्षसाना खावयास मिळत नाहीत असा भावार्थ. या यात्रेच्या वेळी फटाके उडविले जातात व नाणी फेकली जातात, त्यामुळे भुतेखेते दूर राहतात अशी श्रद्धा आहे. स्मरानात पोहोचल्यावर नातेवाईक प्रेताला प्रदक्षिणा घालून एकेक लाकूड त्याच्या शवपेटी खाली ठेवतात. काड्याच्या पेटीने विस्तृत न पेटवता सूर्याच्या किरणाद्वारे तो पेटवितात अथवा दोन लाकडे एकमेकांवर घासून तो पेटवितात. या पवित्र अग्निने प्रेताचे दहन करतात. दहन सुरू झाले म्हणजे लोकांना तंबाकू, सुगारी, मद्य दिले जाते आणि त्यांच्या गप्पागोष्टी चालतात. पेदान्दा मंत्र म्हणून सर्वांवर पवित्र जल शिंपडीत असतो. अग्निने एकदा मनोन्याला स्पर्श केला म्हणजे काही लोक त्यावरील मौल्यवान कपडे ओढून घरी घेऊन जातात. एका काठीला बांधलेल्या दोन कोंबड्यांना सोडून देण्यांत येते आणि त्या उडून जातात. म्हणजे जीवात्मेही असेच निघून गेले असे मानतात. या सार्वजनिक दहनामुळे आकाश धुराच्या लोटांनी भरून जाते. अशा प्रकारे शवपेट्या नळाल्यानंतर त्यावर पाणी ओतून मिळतील त्या अस्थि अथवा रक्षा जमा करून एका मातीच्या भांड्यात घासून सागराकडे नेतात.

मुसंचितं संचित्य पवनेन सम्यूय ।

म्हणजे अस्थी नीट वेचून कुंभांत ठेवल्यावर चिताभस्म सुपाने पाखडतात. अस्थींचा कलश बांधून एका वाटीवर ठेवतात आणि बाद्यांसह भिरवणूक चालते. समुद्राच्या गुडघाभर पाण्यात गेल्यावर ती रक्षा पाण्यावर पसरतात. पेदान्दा मंत्रांचे पठण करीत असतो आणि सागराला प्रार्थना करतो की, ' ही रक्षा तू आपल्या विशाल उदरात चिरंतन सामावून ठेव. ' नंतर सर्वजण स्नान करून दुःखी अंतःकरणाने घरी येतात.

गोल अथवा चौकोनी विहिरी

सन १९४७ साली भारतामध्ये म्हैसूर प्रांती ब्रह्मगिरी येथे उत्खनन करण्यात आले. त्या वेळी अस्मयुगातील वरील प्रकारच्या विहिरी आढळून आल्या. १६ ते २१ फुटांची गोल विहीर अथवा ७ X ५ X ६ फूट चौकोनी विहीर

होती. यामध्ये मानवी देहपंजराच्या अस्थी, मुडकी, मातीची भांडी, लोखंडी वस्तु, मणी, वागळ्या, शस्त्र, शिंपले इ० वस्तु आढळल्या. साधारणतः सनपूर्व चवथ्या शतकातील या मिहिरी असाव्यात, असा शास्त्रज्ञांचा अंदाज आहे. यामध्ये जी नाणी सापडली ती पण सन पूर्वाचीच आहेत. चिंगलपेट, हैदराबाद, पुदुकोटा इ० दक्षिणेतील शहरी अशा प्रकारच्या मिहिरी आढळल्या. येथे जे अस्थींचे अवशेष मिळाले त्यावरून जसे जनुमान करण्यात आले आहे की, ते अवशेष या मिहिरीमध्ये ठेवण्यापूर्वी, अन्य ठिकाणी काही काळ पुरले गेले असले पाहिजेत. निवहुना वाळविले गेले असले पाहिजेत आणि नंतरच या ठिकाणी ठेवण्यात आले.

साप्रतही वस्त्रर सस्थानातील मरिया गोंडजमात, ओरिसामधील यादोस जमात, छोटानागपूरवडील मुडजमात आणि आसाममधील लाखिया, नागा जमाती मृतांचे अवशेष याच प्रकाराने जतन करून ठेवतात.

भारतामधून अतिप्राचीन काळी ज्या वसाहतवाद्यांनी रथलातर केले, त्यांचेच घराज आज बाली बेटात आहेत आणि पूर्वीच्याच रूढि थोड्याफार परकाने आजही चालू आहेत, हे निश्चितपणे दिसून येते.

(भारतीय पुराणवस्तु ग्रंथ, पृ. ४२)

बरील विवरणानुरूप आणि भारतीय धर्मशास्त्राच्या आधारानुरूप मला असे दाखवायचे आहे की, अतिप्राचीन भारतीय संस्कृति आज बाली बेटात नांदत असून आधुनिक भारतीय संस्कृतीवर काही सुधारणावादी संस्कार झालेले असावेत असे आजच्या पौरोहित्य विधींवरून दिसून येते.

या बाली प्रकरणात देवतांच्या आविष्कारापेक्षा, देवतांचे उत्सव, समारंभ व काही सामाजिक रूढि यावरच भर दिला गेला आहे, त्याची हेतुमाला जाणीव आहे, पण साप्रतची बालीसंस्कृति म्हणजे पूर्वांची भारतीय संस्कृति होय हे दर्शविण्यासाठी त्याचा ऊहापोह करणे आवश्यक होते, हे वाचकानी ध्याने.

बालीसंस्कृति आधारग्रंथ

- 1 Bali Temples and Festivals by Gane Belo
- 2 Bliss in Bali by Gaeques Chegory.
- 3 Bali, Enchanted Isle by Hellen Eva Yates
- 4 Bali Divya by Swamy Sadanand

वाचकांना नम्र निवेदन

देवीकोश ग्रंथाचे वाचन करणारे भाविक जनहो, सुमारे १५ वर्षांपूर्वी कोणत्याही पूर्वसंस्कारविना, आदिशक्ति जगदंबा देवीच्या कृपाप्रेरणेने या अति-विशाल शक्तितत्त्वाचे संकलन करण्याची महत्त्वाची कामगिरी माझ्याकडे आली. मी एकाकी राहून, प्रयत्नाची शिकस्त करून जेवढे संकलन करता आले, तेवढे आर्थिक संकटांची पयां न करता आपल्यापुढे मांडले व आपण सर्वांनी त्याचे मनसोक्त कौतुक केले, याबद्दल मी शतशः ऋणी आहे. येथील माहिती संपूर्ण नाही. याची मला पूर्ण जाणीव आहे, पण प्रत्येकाच्या प्रयत्नाला सीमा असतेच ना ! अद्यापही यामध्ये संशोधनाला आणि पूर्णत्व येण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नवादी माणसाला लूप लूप वाय आहे व तसा कोणो प्रयत्न केल्यास मला आनंदच वाटेल.

डॉ. पी. एन्. जोशी यांनी अथपरिक्षण करताना म्हटल्याप्रमाणे हा देवीकोश असला, तरी कोशाची माडणी यामध्ये नाही. फक्त निरनिराळ्या दृष्टिकोनातून शक्तितत्त्वाचा आविष्कार वाचकाला घडवा, आर्य संस्कृतीची भेद्यता समजावी, आर्यांच्या प्राचीन प्रसरणकालाचा रम्य इतिहास कळून आल्यावर अभिमान वाटावा, देवतांच्या उत्सव-समारंभाचे व वैभवाचे दर्शन घडावे, शिल्पातील भव्यता व देवताविषयक स्वरूप समजावे, मानवी भावना व समजुती सर्वत्र सारख्याच आहेत हे मनात ध्यावे आणि मानवांनी या दृश्य-अदृश्य शक्तीपुढे सदैव नतमस्तक रहावे, हेच विशद करण्याचा अंतरीचा हेतू होता. तो हेतू कितपत साध्य झाला, याचा निर्णय सज्ज वाचकांनीच घ्यावयाचा आहे. आई जगदंबेच्या मनातील हेतू तडीला गेला याबद्दल व देवीकोशकार म्हणून चिरस्मृतीचे भाग्य मला दिले याबद्दल, तिचे चरण-कमल शतशः बंदन करण्यापेक्षा मी अधिक काय करू शकणार ? —जय जगदंबे—

देवी-केकावली

पृथ्वी-वृत्त

४ - ४ ४ ४ - ४ - ४ ४ ४ - ४ - - ४ -

त्रिकालजगि आदिशक्ति तळपेचि कार्यान्विता ।
प्रदीर्घ परि राखिते स्वाकिय रूपवे मागुता ॥
कुणा करुनिया पुढे करित कारभारीपणा ।
करा धरुनिया करी लिहवि ग्रंथ विस्तारणा ॥ १ ॥

अकल्पनिय स्तोत्रपाठ स्वरूपें किती संस्कृती ।
परी विव्द झान तें सुलभ नाहिं सर्वांप्रती ॥
धरोनि मर्नि हेतुतें रचित काव्यग्रंथादिका ।
मिळो सुलभ एकठांविं विखुरें पुराणादिका ॥ २ ॥

कथा विदित वाङ्मयास, मधु-कैटभा मारिसी ।
अघोरपथि जातिही वसत संप्रती भारती ॥
अगा, असुर-वृत्ति उन्नतपणें सफाळीं द्रुजां ।
चडीं त्पारित घेऊनी निपटि वृत्ति अष्टामुजा ॥ ३ ॥

उदात्त तव प्रार्थना वदत ग्रंथ सप्ताशती ।
जनांसि घनधान्य दे, पुरव कामना आंस ती ॥
मिळो जय सदा, मिळो यश सदा, नको द्वेष तो ।
युगानुयुग भक्ति-पोटिं जनघोष हा चालतो ॥ ४ ॥

समाप्तिसमर्थि सनातन सु-तत्त्व गीता वदे ।
त्यजी दुरित कामना शरण रीघ कृष्णा-पदें ॥
स्वतंत्रपण तें नको, कुटिलवृत्ति 'मी मी' नको ।
तुही तुहि वदा वदा विनावि आंविके ही पिको ॥ ५ ॥

कर्वीर विणि शालजोडि म्हणतो मृडाणीस्तव ।
मनी खाचित जाणतो, अस्तित्व कर्म देवास्तव ॥
ऋषी स्तवन-स्तोत्र, वस्त्र-सम अर्पि देवास हे ।
म्हणोनि मम काव्य-वस्त्र अजि वाहि मार्तेंस हें ॥ ६ ॥

स्व-सत्व हरणीं, मुळा कुटुनि चांगुणे घातिला ।
 कुलाल तुडवी मुलां भजनि दंग जई जाहला ॥
 सुभक्तियुत भावने विनवितां पुन्हां दाविशी ।
 तशी मरण भीक घाल जननीं तुझ्या भेटिशी ॥ ७ ॥

अपूर्वतम ग्रंथ धीं रचित संत ज्ञानेश्वर ।
 समर्पण करी गुरुपदि निवृत्ति सिद्धिवर ॥
 वदे मज पसायदान खल सांगु दे व्यंकटर्ष ।
 म्हणोनि तुज प्रार्थना, मजसि देइ ते दान की ॥ ८ ॥

तुका तुळित तोळि थोरिय, वदे नको ही नको ।
 उपानहचि विठ्ठला चरणिं राहु दे मागतो ॥
 अनादि तव रूप ज्या, खचित पूर्णसे ज्ञान दे ।
 रजासम तुझ्या पर्दा सतत त्यासि गे छोटु दे ॥ ९ ॥

विठाई नि चिटाई नाम मुखि घेत नामा पहा ।
 विशुद्धतम भायनें दगड साप्य झाला त्या ॥
 विशुद्ध मनभावना करि पुनीत गंगाजले ।
 तथैव मम भावना, प्रकटरूप दावी भले ॥ १० ॥

समस्त सुर स्वर्गिचे स्तविति ब्रह्मरूपा जया ।
 त्वरे तिष्ठकि तारिखी, हरसि संकटा त्यांचिया ॥
 सवाल संसारिचा हरासि तूच दुःखे भये ।
 म्हणोनि तुज अंबिके, विनवि वारण्या ताप हे ॥ ११ ॥

नव्या भवन मंदिरी नविन मूर्ति जइ येतसे ।
 तुझ्या प्रथम वंदना, रचित देवसे येतसे ॥
 तथा समयि ते गमे परमब्रह्म भेटिस ये ।
 अशीस तव घेलनी वसतसे निजस्थानिं गे ॥ १२ ॥

जटी जपतसे जर्धा सतत नित्य अष्टोत्तरी ।
 खडी रचित सिद्धि-खाण खुलते तयाला तरी ॥
 जप स्मरणि आत्म-ज्ञांति मिळते गती उत्तमा ।
 नवार्णव-जपांत दुर्लभ तुझ्या दिसे कांही ना ॥ १३ ॥

शिला शिकल शिल्पकार क्षणही गमे थांबला ।
स्वाचित्ति-रत-सायुधी कुशल पांव तो घातला ॥
समाधिस्थित संयमी घडाले मूर्ति ही सुंदर ।
सहर्षपर नाचला, वदुनि सुंदरा सुंदर ॥ १४ ॥

फटू कडक चंडतापि न मिळे मुळी शांतता ।
अकालिन अगांतुकी जलद ओततां सौख्यता ॥
जगी त्रिविध रात्रतां नच कुठे गमे शांतता ।
कृपाघन स्रवून तूं, विनवि देवते दे अतां ॥ १५ ॥

सदैव स्मरणा घडो, भजन कीर्तना आवडो ।
पदच्युति पदी न हो चरण-युग्म सेवा घडो ॥
सगूण गुण कीर्तने गडद आत्मबोधांमृते ।
स्तवी सबल अंबिका सचित त्यासि उद्धारिते ॥ १६ ॥

किमर्थ मनिं भेदभाव जन-संत देवामधे ।
रणी मरण देउनी करित देव उद्धार हे ॥
जिगीषु जन-मान्य-संत नच मार्ग हा आचरी ।
कृपा करुनि दाटशी, खलजनाप्रती उद्धरी ॥ १७ ॥

उदात्त तव तत्त्व गे निखिल वस्तु वाटी जनां ।
पुरा परम भक्त तो कधि परोक्ष कीं खाईना ॥
तुझा भरवसा धरी सचित तारिसी कीं तथा ।
तुझ्या वरदहस्तिते अचुक पावतो गे जया ॥ १८ ॥

शुभा शुचित भावि उत्तम घडे सदां कर्म तें ।
निरुष्ट-कृग भाविं उत्तम कसे फळ येतसे ॥
पवित्र-तप-दान-यज्ञ समभाव सेवा घडो ।
ज्यो कपट-शूट-काम चम-भाव सारा गळे ॥ १९ ॥

परात्पर मुभक्त तो कधि न आर्यस्त्री निदितो ।
तुझे स्वरूप मानुनी दुराविणे, मनी नाणितो ॥
अरुमक अनादरुं अनुग्रहां नसे पात्र तो ।
घडे उलट कोपही, त्वरित नागुशी पावतो ॥ २० ॥

अनेक अरि-धीरसें प्रदब्धसे तुवां ताडिले ।
 नशा-नियति-नीच-भ्रांत-उन्मादिता झाडिले ॥
 परोपरि-परायणी पुरुष, पांग त्वां फेडिले ।
 यदूपतिपरी बहू विनितमक्त त्वा तारिले ॥ २१ ॥

अगा अमय कार्य स्फूर्ति मनुजा तुवां अर्पिली ।
 प्रदिप्ततम ज्ञानदीप धारिला समोरी तरी ॥
 दवाव दश-दुर्गुणी-मनुज हेतु, भासे मला ।
 अविध-रत्न-वृत्तिनाश दिसतो मला चांगला ॥ २२ ॥

स्वइच्छ सुर सांपडे शपथ देवते सांगतो ।
 स्तुती-स्तवार्ति सामुदायिक तुझ्या जर्धी मग्न तो ॥
 क्षणो-क्षणिक तेधवां विसर दुःख संसारिचे ।
 विदग्ध अभिलापता अनुभवी समाधी सुरें ॥ २३ ॥
 नितंब निज पुष्ट, तुंग-कुच, योग्य देवी तुला ।
 त्रिविध जगतासि पोषण स्वधर्म संततिला ॥
 प्रदीर्घ पयदान पाजुनिच पाडसा पोषितें ।
 पयोधर पराग पाझरुनि साधका तारितें ॥ २४ ॥

विरांचि-हर-विष्णु पूजित तुझी सदा पाऊलें ।
 मित्रस्त-मुळि पूजनीं, श्रम जर्गीच कां वाहुं मे ॥
 स्वरूप तव जाणते नच कधी परा सेविती ।
 स्वरूपिं तुज जाणते, नच कधीं परां पूजिती ॥ २५ ॥

अति प्रसर चंडताप शिरि साहताती तरूं ।
 मलीन बहु जाहलें रचित पर्णपृष्ठावरूं ॥
 घनांगु शिष्टकोनि सिंचन करी तथा अमृते ।
 द्वाघन दयांमृते मम घुवोव माळिन्य ते ॥ २६ ॥

सुषुद्ध मनि जाणती नच चुकोचे भोक्तव्यतां ।
 तयांसि अनुरूप बुद्धि ममयीं तरी प्राप्ततां ॥
 अर्थित्य जरि टोडतां, शिरसि सापरा फोडण्या ।
 नफो मजसि घामना, प्रतिफळांत रक्षीं क्षणा ॥ २७ ॥

मदोत्कटहि माउली खाचित साधकांची जगी ।
चिरायु चरणाश्रये पिकत श्रेष्ठ विद्यानिधीं ॥
कृपा निखिल वर्षतां वनत सृष्टिधात्राच तो ।
निरूपणिं तुझ्या रमे सकल वृत्ति गात्रांत तो ॥२८॥

तुझे चरणिं पूर्ण निष्ठ मज्जसी अधिष्ठान दे ।
असो सतत कार्यनिष्ठ मज्ज कार्य सातत्य दे ॥
जरी सतत अपिशी, जाचेत भाग्य निष्ठेस ये ।
खरा परम निष्ठवत तारे पाठराखीस ये ॥२९॥

सदा सतत दर्शनी मिळत गोडसा गे रसा ।
बुवा धुपट सोवळ्या कुटकिं आप काढाचसा ॥
ममत्वि झटका नको, चढ उतार प्रेमा नको ॥
दयामृत, दयाबुधे भराते ओढीही नको ॥३०॥

मनोमय मति वृत्ती तवपदी असो यज्ञ कीं ।
विरार वच जाप्य हो, नमन कार्य हस्तादिकीं ॥
भ्रमतिस प्रदक्षिणा, हवन ते घडो भक्षणी ।
प्रणामि परिशुद्ध हो, हृदय लागतां मेदिनीं ॥३१॥

स्वकामपर कर्म सांघुनि सदैव निष्कामतां ।
नितांत-रत कार्यमग्न गति देई सेवाव्रता ॥
फलांत नच वृत्ति वांचिछत मुळी स्वकर्मांतरी ।
तव स्वरूपि तन्मयी रसुनि कठ छोलो तरी ॥ ३२ ॥

अती परिचयी कुणी वदति मान ना मान्यता ।
निमूट न सरें सुभक्त आणि देव नात्यास त्यां ॥
पुती परिचयांत वाढवित मातृप्रेमा जसा ।
तसा सतत नांदु दे मज्जवरी कृपाधारसा ॥ ३३ ॥

खला नयन-वृत्ति देशि जरि मंदिरी पातला ।
असो नच असोहि मदिरी तरी शुभांगे मला ॥
अगा, करुणवर्षिणी अणिक भाक ध्यानीं असो ।
सुपुति अवधारणी तव स्वरूप दृष्टी वसो ॥ ३४ ॥

न कांदिं परते मिळो, सतत मानवा सेविता ।
 परिश्रम जरी दुणे मनिं मिळो समाधानता ॥
 दिगंत दरबार हा तव पदीं असो अंबिके ।
 चुरो सु-मन हे तिथे जन शिरी घरो धूळ ते ॥ ३५ ॥

नसे अणु अणू लणे भजत भक्तिभावे नरां ।
 तुझे चरण संपुटी भराते ये मुखासागरा ।
 नव्या नियति नीतिचे नयन दाधि मार्गाप्रती ।
 सुभाष्य-दिन शोधि मी मज गमे लपे सांप्रती ॥ ३६ ॥

मिजासि मदिरा पितां विसरतो स्वदेहाप्रती ।
 प्रमत्त-मद पोरचेष्टिं न स्मरेचि वस्त्रादिकी ।
 लईलुट लुटोनि देविरस वृत्ति आनंदता ।
 रता परम-नक्षी भ्रांति निपजो जिता या मृता ॥ ३७ ॥

मुल्या भगवती स्तुति सतत गाऊं दे गाऊं दे ।
 मुगी मधुर गाऊनि सुखद मार्ग तो दाऊं दे ॥
 प्रसाद-पट अंबिके झडकरी घरी वो करी ।
 पुराण-पर पोतहि अढळ ढाळ माझे शिरीं ॥ ३८ ॥

मळा विदित भक्त-बाळ-नृप आणि स्त्रीहट्ट तो ।
 सदा पुरविळाचि जाय नियमां जगी जाणतो ॥
 करी असुर हट्ट त्यासि शिव सत्त्वरी पावतो ।
 धुवापरिस हट्टभार्वि तव दर्शना पैसतो ॥ ३९ ॥

गद्याद्य गर्जेन गावाशिवि अंबिका अंबिका ।
 नवार्णव अपाक्षरीं तव सु-नाम राहो सुरा ॥
 मनोजय मनोगती समर्थि अंबिके दे निक्की ।
 अखंड मज प्राप्त होय फलितार्थ कार्यादिकीं ॥ ४० ॥

निकृष्ट-निपटा-निपोटि मनिं छाहि जई कांजि तो ।
 अप्राप्य अनपेक्ष अमृतफळासि फेड त्यागितो ॥
 स्वये समजतां स्वरूप तव मंगला कां त्यजूं ? ।
 सकाम सद्भावहीन जन ओंगळ कां भजूं ? ॥ ४१ ॥

जलौघ जिरतां जळांबुधि जली न धांवे करी ।
 प्रपुष्टित प्रवाह रोटे चदरीं तथा सागरीं ॥
 प्रणाम प्रणति परोपरि पर्दां जहूं लागली ।
 कक्षी अवरुं मी तथा ? स्वपदि खेचुनी घेतली ॥ ४२ ॥
 गमे मजासि अश्रु-शिंपवण आवढे गे तुला ।
 दयांमृत दयाघना बनवुनी तइं ओपला ॥
 अनाथ आतिथी सनाथ फरि कीर्ति ही नांदते ।
 कृपाघन-स्वरूप चाकळ जनीं समा ओढते ॥ ४३ ॥
 समग्र समजून रुप मन होइं वेढे-पिसे ।
 पढाढ्य बहुदंगि जाणुनि पदे तुझीं ध्यावसे ॥
 रुतून वसले रुतून यमलें नको ओढुं गे ।
 तुझे चरण-खुंटी घोरपच्च सु-दृढा बांध गे ॥ ४४ ॥
 कठीण जगणें जुलांस जरि टांकि माता तथा ।
 नको मरण त्यापरीं म्हणुनि फोडिं टाहो पहां ॥
 तुझे हृदय-अंधुधी त्वारित छर्मिही येऊं दे ।
 चंचल्लुनि पाहुं दे, तव पयांमृते जीवूं दे ॥ ४५ ॥
 तपी तळमळे तुझ्या निशिदिनी कथासागरीं ।
 गृहादि-जन-ग्रामकंडक-कुठार त्यागावरी ॥
 मनासि न गमे दुजे विरहवन्दिनें पोळतो ।
 तिमीर-घन छोट संचित, तुझे पर्दां पाहतो ॥ ४६ ॥
 फिती दिवस आणरी तळमळूं तुझ्या दर्शना ।
 तुझ्या पद-रता नरा छचित नाहि ही वंचना ॥
 नको करु नको असे सकल-संग मी त्यागितो ।
 निसंग पादिं राहुं दे वरद आंबिके मागतो ॥ ४७ ॥
 मगीरथ प्रयत्न अंति न तुटें तुझे अंतर ।
 निचित नयना पुढें न तरि तोळिसी अंतर ॥
 करी अमय तूं करी गळित धैर्य मी होत गे ।
 पदांबुज पदांमृता त्यजुं कसें कुठें जाऊं गे ॥ ४८ ॥

घडोघडी घटीघडी यय असंड मी नाशिले ।
 रुचीक-रुचि दिव्य-संत उपदेश मी फेकिले ॥
 नको पळहि वाळणे नयन-गोल हेलावतो ।
 चुकी भरुनि नां निघे सतत आसवे गाळतो ॥ ४९ ॥

स्वकीय सुख-संतती, स्व-जनकासि जइं त्यागिते ।
 स्वकीय सहचारिणी अनुसरीत त्यां कौतुके ॥
 स्वकीय मुगि-सोयरे सहजची तया वाळिती ।
 अशा समयिं अंबिके उघड दार घे हातिं फीं ॥ ५० ॥

नको शिरासे शाल मंदिल तुझी दुशाला नको ।
 सुरेद्र नगरी नको मलिन-द्रव्य-कीर्ती नको ॥
 रसाळ रस रंगिला सकस भक्तिचा देई गे ।
 दयार्णव दिगंत स्राव शिरिं अंबिके घाहुं दे ॥ ५१ ॥

मुलामधि मदोत्कटा गदगदां ध्वनी-घोष दे ।
 उचंबळ पळालुनी नयनिं पूर तो लोटुं दे ॥
 मनोघन मनोगती मुसमुशी स्रवूं दे सरी ।
 प्रसाव-कट अंबिके मज्जवरी करी वो करी ॥ ५२ ॥

नको नजर नर्तकी कराडिं रोखुं माझ्यावरी ।
 नको कुरवुरी नको कुरटिं कावरी-बावरी ॥
 गळां शुदमरावयासि झुकी पुरे चातुरी ।
 थुका क्षणिक क्षालना, शरण लीन व्याघ्रांवरी ॥ ५३ ॥

ह्याति- हितगूजही मनमुरादसे चोलुं दे ।
 अघाडिवरि आग्रही दिलखुशी मला सांगु दे ।
 गमे झगझगीत झालर विनीवरी पामर
 कटाक्ष करुणाजले मिजबुनी करी उद्धर ॥ ५४ ॥

गृही-जनि स्वसौहर्दां कटुं अनूभवे पोळलो ।
 म्हणून तर अंबिके, तव-पदां रमू लागलो ॥
 नको परतवूं, नको परतवू नको लोटुं गे ।
 तुझे चरण सेवितां, मरण येऊं दे, येऊं दे ॥ ५५ ॥

बळो मजवरी कृपा सतत वागवी भावनां ।
 घडो सतत त्याग हा असुर लोभ द्रव्या मनां ॥
 नको विषय सौख्य हें कधि नसेचि वृत्ती जया ।
 जडो भगवती तुझें रुचिर-रूप चित्तालया ॥ ५६ ॥

कळो न हित लेकरां, म्हणुनि प्रार्थना मी करी ।
 खळो न नयनाश्रुही त्वदिय ध्यान जेव्हां घरी ॥
 गळो सकल राग-लोभ-कटुता कृपा ही करी ।
 घडो स्मरण तें सदा धरण-पाद सेवा करी ॥ ५७ ॥

चळो न मन हे जरीं विषय नाचती ही मुतें ।
 छळो न मज यापुढें जननिं घोर चिंता चितें ॥
 जळो अभित घोर पातक जरी असें फार ते ।
 झळो मन सदा तुझ्या शुचित दर्शना-अमृतें ॥ ५८ ॥

सुगंध संसारिचा वधळुनि सुखी जाहलो ।
 सुदुःस्तर सिंहासनीं तव कृपे जनीं बैसलों ॥
 शुभाशकुन योग दर्शनि भिळे जनीं सर्वदा ।
 उणेंपण कृपें नसे मत्तत राहि संतुष्ट गा ॥ ५९ ॥

पेरात्परहि पुण्यशील पुण्यप्रतापी जरी ।
 शिराणि शरणागती सु-गति देवि झाली खरी ॥
 नितांत खल-निझैरी स्व-करिं रक्षणाळा उमी ।
 कुणांस भिवूं मी तरी ? धरदहस्त आई उभी ॥ ६० ॥

दयानिधी दयाघना अभित शक्ति वर्णू किती ।
 मदीय मति मंदशी स्फुरलि काव्यपंक्ति प्रती ॥
 चुडा चुरुनि मौक्तिका, जडण केळी काव्या खरी ।
 जळोघ जल-जान्हवी, वितवि देवि मानी वरी ॥ ६१ ॥

अगोचरहि आद्यशक्ति अदिती पुरी जाणली ।
 जळीं-स्थळिं-वनांतरी मरुनि पूर्णेशी राहिली ॥
 कृपीबलहि माव-शक्ति मुरमाळ भू सेवितो ।
 निमज्ज-मनिं, शक्ति-तत्त्व जणिं मींच हाकारितो ॥ ६२ ॥

पढीक-पत-पाहुणे विनविते येत माझें घरां ।
 फराळ-फळ अर्पिलें फणस फार काटेरिं हां ॥
 सुवास-सुख एथ ना, विनवितो पहा फोबुनी ।
 वदां स्व-मत आशुळे, मधुरसे गरे चाखुनी ॥ ६३ ॥

सु-काव्य मिरवावया खचित गूण ते तीन कीं ।
 प्रगल्भ-प्रतिभा, प्रवाहि-रचना नि प्रज्ञामती ॥
 क्रमे जशि जर्नी-कवीमयुर-ज्ञानदेवा गती ।
 वरां विनवितो इथें गुण जरी नसें एक कीं ॥ ६४ ॥

सु-शब्द शुभ सौष्ठवादि गुण काव्यरूपा नसे ।
 चरित्र गुणवान देविपर पाप-नाशी असे ॥
 फरोनि श्रवणास माधुजन देति माधू-जनां ।
 परी न मिळतां कुणी सतत तेंचि गाती मनां ॥ ६५ ॥

पटाइत नसे कवी परि प्रयत्नपादी सरा ।
 सु-संभवचि वाचनी खरखरीत वाटे जरा ॥
 तुम्ही रसिक-श्रेष्ठ हो, विनाति गूण घ्यावा घरा ।
 कडू कचित भासता विनवितो क्षमा हो करा ॥ ६६ ॥

खळाळुनि जुळावतो हृदयभाव तो मोहरीं ।
 वचे वठवित्तां पुरें बळ नसेचि मे वैखरीं ॥
 विशुद्ध मन होतसे खळसळोनि नेत्रांतरां ।
 सुविद्य भवभूति चर्णनि ठरो भिक्का अंतरां ॥ ६७ ॥

समाप्ति आवे ग्रंथ पावत सररी तुझी मे कृपा ।
 जर्गी बदलत्या क्षणीं कठिण पूर्ण संकल्पता ॥
 मुरूं करुनि कार्यपूर्ती घडणें अपेक्षा कुणा ? ।
 परी भिळत गोष्ट शेवट, तुझी कृपा ही घना ॥ ६८ ॥

कसें प्रवसलें ? कुणी बदविले ? महाकाव्य हें ।
 कुणी मजमुर्ती असे ? स्फुरण दिव्यग्रंथा दिलें ? ॥
 कसा विसरूं ध्यान तें जननिचे जिते जागते ?
 जहाळ जरवी जनी दिसत गौरग्रामांत जें ॥ ६९ ॥

वसंततिलका

बंदीत नित्य कर जोडुनि सुप्रभार्ती ।
 शुभासुरादि खल दैत्य विनाशकर्त्री ॥
 निर्दोषी दैत्य करिती अष्टपृक् त्याला ।
 त्या चंद्रमुंड महिपासुरमर्दिनीला ॥ ७० ॥

बंदीत नित्य कर जोडुनि सुप्रभार्ती ।
 चामुंडरूप दिसते, बहुरूप कांती ॥
 जी मोहवि मुरवरादिक इंद्रव्रहा ।
 र्ही तापसी मुनिवरा रत ध्यानव्रहा ॥ ७१ ॥

बंदीत नित्य कर जोडुनि सुप्रभार्ती ।
 गौरी गणेशजननी सुरविभ्रहर्ती ॥
 माता म्हणोनि नमना करी स्कंद जीला ।
 विघ्नाविनाशी धरदा शुभ देवतेला ॥ ७२ ॥

बंदीत नित्य कर जोडुनि सुप्रभार्ती ।
 योगी वशिष्ठ प्रातिपालि जयांसि प्रीती ॥
 रक्षितसे सुरभि संकटि विप्रवर्या ।
 जी आद्यशक्ति रूपते निजविश्वकार्या ॥ ७३ ॥

बंदीत नित्य कर जोडुनि सुप्रभार्ती ।
 अष्टासुजाहि महिपासुरमर्दिनी ती ॥
 वर्षास पेशिवरी नांदत भक्त धार्मी ।
 तें स्थान मुंबईसमीपचि गौरप्रार्मी ॥ ७४ ॥

शिवारिणी

न जाणे मंत्राते कृति नच फळे देवि लवही ।
 न जाणे तंत्रातें मन नच यळे वंद्य पदिही ॥
 न जाणे शक्तीतें स्तवर्नि न गळे अक्षपण्ही ।
 सदा दे सद्बुद्धी अनुसर पद्यो देवि कृति ही ॥ ७५ ॥

न जाणे मी पूजा विपुल मनिं आलस्य जडलें ।
 न जाणे कर्तव्या मन विमुख ध्यानिं न रमले ॥
 क्षमावते, माते, सकलजन उद्धार करि ये ।
 कु-पुत्रातें देखूं परि नच कु-माता नयनिं ये ॥ ७६ ॥

धरित्री या माते, बहुत तव रूपें विखुरली ।
 गर्णीं मे त्यांते मी मम जननी तूतें वरियली ॥
 न शोभे कल्याणी समुचित असा त्याग समये ।
 कु-पुत्राते देखूं परि नच कु-माता नयनिं ये ॥ ७७ ॥

जगन्माते अंबे तव चरणपूजा नच घडे ।
 मत्तोभावे सेवा नच प्रचुर थाचा बढबडे ॥
 परी माते दृष्टी विलसितही स्नेहार्द्र धलये ।
 कु-पुत्रातें देखूं परि नच कु-माता नयनिं ये ॥ ७८ ॥

सुरां देवा सेवा विविध विधिची मी त्याजियली
 निराळंबी लंबोदर जनानि तूंतें वरियली ॥
 मृडाणी रुद्राणी शिवसारि वरि दक्ष तनये ।
 कु-पुत्रातें देखूं परि नच कु-माता नयनिं ये ॥ ७९ ॥

सदा आत्मा राहे बिलगुनि शरीरा जड जरी ।
 सुरादुःखासाही सवंगडि उभा नित्य समरी ॥
 चिताभीतीयुक्ता तव पदिं रिघे अंत्यसमये ।
 कु-पुत्रा देसोनी उदरिं जननी ठाव धरि ये ॥ ८० ॥

महामाये मूळे परम विशदे शक्ति अमले ।
 रमा, रम्ये, शांते, सरलहृदये, देवि कमले ॥
 जगन्मूले, आये, कवि विबुध वन्दे श्रुतिनुतें ।
 कृपेवीणें अंबे जगिं अमरता केंधि मिळतें ? ॥ ८१ ॥

अमंग

अंभामाते तूझी अगाध करणी । असूरमर्दिनी, नमीतसे ॥
 माहिषामूर जर्गी मातला बहूत । देवासी घालीत पायातर्ज्यी ॥

कागाळी हो त्यांनी, केली तूझें कानीं । दानवाला रणीं नष्ट करी ॥
 मधू कैटभही, धूम्रलोचनही । चंडमुंड तेही निर्दाळीले ॥
 कृष्णाजीनंदन वर्णि तूझे बळ । शुंभ नी निशुंभ मारियेले ॥ ८२ ॥
 असूर मातले भूमिवरी भारी । त्यांना निर्दाळीं अंवामाता ॥
 अंतराळामध्ये सुवत्ता तेजाची । तुला ठाव त्याची तेजामध्ये ॥
 नित्यंता तो तूज धाडी भूमीवरी । असूरां संहारी, तारी देवां ॥
 अंविका पाहुनी सुरांना आनंद । कृष्णाजि नंदन त्यांत दंग ॥ ८३ ॥
 आमुच्या देवता सदा शस्त्रधारी । संकटाते हारी भक्तांचिया ॥
 अंवामाते तूझ्या अष्टमुजांतरी । त्रिशुळादि भारी शस्त्रभार ॥
 त्रिशूल फिरवी सांव जेव्हां करी । धरारे मुरारी ब्रह्मादिक ॥
 मुरारीस प्रीय सुदर्शनचक्र । जळांमार्जी नक्र उद्धरीला ॥
 उद्धरीले जन कोदंडधारीने । कृष्णाजि-नंदन मर्म जाणे ॥ ८४ ॥
 रत्नसागरासी देवदानवांनीं । मेरूमांदारानी घुसळिलें ॥
 अमोल तीं रत्नें चबदा निघती । वांटणी इच्छिती देवासुर ॥
 वांच्छित ते दोघे अमृतरसाते । कलह करी ते तयाळार्गी ॥
 सुरा-अमृतासी देव-दानवाते । मोहिनीरूपाते वांटी हरी ॥
 विश्वरूपा मोहे दानव मुळला । मुलुनी सुरेला स्वीकारीती ॥
 कृष्णाजी नंदन जाणितो मोहिनी । महाळसा देवि नाम पावें ॥ ८५ ॥
 दंडकारण्यांत पुण्यपीठ तीन । घवरी दर्शन अंविकेचे ॥
 नासिकाजवळ सप्तशृंगी माता । मूळ आदीमाया सूत्र जाणें ॥
 महालक्ष्मीसी पहा कोल्हापूरी । तुळजाभवानी तुळजापूरी ॥
 रेणुका माहुरी, अंवेची जोगाई । करा हो सगाई भक्त तुम्हीं ॥
 मराठ्याची मान ताठ हो भारती । कृष्णाजी-नंदन विनवितसे ॥ ८६ ॥

अनुष्टुभ

कवी दुःख कवी जाणे । अन्या का जाणवे कधी ?
 प्रसूतीकालचें दुःख । वंध्या का जाणते कधी ?
 दृष्टीचें सत्य कर्तव्य । शुभ सर्वत्र पाहणें ॥
 परी ती अशुभें ओढी । कचिन् हो-शुभगामिनी ॥

दोषांचे गुणरूपाने । गुणी-ग्राहण होऊं दे ॥
 गुणाला दोष-रूपानें । पाहतां दोषी तो स्वयें ॥
 गुणिजनी गुण वेंचोनी । पावणें सज्जना पदे ॥
 येथे दृष्टीस ये दोष । सत्य तो तव दोष रे ॥
 बुद्धिवादी सदा वाद । कां खेळां नसत्या गुणी ?
 उत्कृष्ट देखि जें येथें । घेवोनी चाल वाढवा ॥
 मत्तदयाधिष्ठिता देवी । काव्य हें वदवीतसे ॥
 वृक्षाचें सहजा भावें । मधुरसें फळ येतसे ॥
 भावना चाहवी माझी । दुष्टाची सरिता जशी ॥
 छोटोनी नेई ती सर्वा । अश्रद्धा, श्रद्धवानही ॥
 मद्राचें प्रसवली काव्य । जननी प्रसवते जशी ॥
 दैविभक्त शिरीं घेती । दैविच्या अमृता कथा ॥ ८७ ॥

हरिणी

सुरगुरु परी मोठे मोठे प्रकांडहि पंडिते ।
 विवरण विरीं केलें माते, परी नच पूर्ण ते ॥
 विविध बल्यीं माया तूझी अगम्य सदा नरां ।
 टिपुस टिटवी शोभूं दे ना न अंतहि सागरा ॥ ८८ ॥
 पटलि पसरे आदीमाये स्वरूप तुझे जर्गी ।
 दिसत मज मे ठायीं ठायीं तुझे निजरूपही ॥
 प्रसव प्रसुती कोण्या पंथी परी तुज पूजी मे ।
 परिमित अती बुद्धी माझी किती किति शोधू मे ॥ ८९ ॥

अंबेचा जोगवा

अंबेचा जोगवा हो । अंबेचा जोगवा ।
 गर्जना उदयोऽस्तु चालवा ॥ ध्रु० ॥
 आंढपीठ निवास प्रगुल ।
 मुरस गूर चरित्र आविट ।
 गाता भक्तिमावें धीट ।
 अक्षय सुख लाभे जीवा, हो ॥ १ ॥

रेणुकापीठ मातापूर ।

अंश-जोगाई, कोल्हापूर ।

सप्तशृंग गड अवघड ।

अर्धपीठ निवास वरवा, हो ॥ २ ॥

भरजरी पट करी लसलस ।

भाली कुंकुमाचा मळपट ।

शिरीं रत्नजडित कीरिट ।

ऐका पैजण गुंजारवा, हो ॥ ३ ॥

ब्रह्मा-विष्णु-महेश पूजित ।

अष्टामुजाई शत्रायुष ।

प्रचंड शक्तिची ये प्रचित ।

चंड-मुंड-महिष दानवा, हो ॥ ४ ॥

अश्विन शारदीय नवरात्र ।

दीप तेवति अहोरात्र ।

घटिं माळ विविध कुसुमांत ।

भक्तजन करिती सेवा, हो ॥ ५ ॥

माझी माय वृलस्वामिनी ।

त्रिगुणरूप ब्रह्मचारिणी ।

गायूं असुर-हनन-गुण गाणां ।

तारील भक्तांचा हा थवा, हो ॥ ६ ॥

संत एकनाथकृत आदिशक्तीचे वर्णन

जोगया

धनादि निर्गुण प्रगटली भवानी । मोह माहिषासुर मर्दना
लागुनी । त्रिविध तापाची व्हावया धावणी । भक्तालागुनी,
पावसी निर्वाणी ॥ १ ॥

आईचा जोगया, जोगया मागेन ॥ ध्रु० ॥

द्रुत सारोनी माळ मी घालीन । हाती बोधाचा शेवटा मी घेईन ।
भेदराहित, चारीला जाईन ॥ २ ॥

नवविध भक्तिच्या करीन नवरात्रा । कळुनी मागेन पोटी
ज्ञानपुत्रा । धरीन सद्भाव अंतराच्या मित्रा । दंभ सासरा,
सांडीन कुपात्रा ॥ ३ ॥

पूर्ण बोधाची घेईन परडी । आशातृष्णेच्या पाडीन दरडी ।
मनोविकार करीन कुरवंडी । अद्भूत रसाची, भरीन
दुरडी ॥ ४ ॥

आतां साजणी झाले मी निःसंग । विकल्प नवऱ्याचा सोडियेला
संग । कामक्रोध हे झोडियेले मांग । केला मोकळा, मार्ग
सुरंग ॥ ५ ॥

ऐसा जोगवा मागुनी ठेविला । जाऊनी महाद्वारी नवस फेडिला ।
एका जनार्दने एकपणे देखिला । जन्ममरणाचा, फेर
चुकविला ॥ ६ ॥

मर्मर्य रामदासकृत आदिमायेजवळ मागणे

कन्याण करी आदिमाये । जनाहित विचरी ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
तळमळ तळमळ होतचि ओढे । हे जन हार्ति धरी ॥ २ ॥
अपराधी जन चुकतचि गेले । तुझी तूची सावरी ॥ ३ ॥
कठीण त्यावरी कठीण आले । आता न दिसे सरी ॥ ४ ॥
कोठे जात्रे, काय करावें । आरंभिली चोहरी ॥ ५ ॥
दास म्हणे आम्हि केले पावलो । दयोसि नाहि सरी ॥ ६ ॥

मंत ज्ञानेश्वरांचे ज्ञानेश्वरीनिर्मिती नंतर मागणे

आतां विश्वात्मकें देवे । येणें वाग्यज्ञे तोपावे ।
तोपोनि मज गायें । पसायदान हें ॥ १ ॥
जे गंगांची व्यंकटी सांठो । त्या सत्कर्मी रती चाटो ।
भूतां परस्परं जडो । मैत्र जीवांचें ॥ २ ॥

दुरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो ।
जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥
वर्षत सकल मंगळी । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूतळी । भेटो तया भूतां ॥ ४ ॥
क्रिबहुना सर्व सुखी । पूर्ण होवोनी तिहीं लोकां ।
भजि जो आदिमायरूपी । असंडित ॥ ५ ॥

विश्वात्मक निर्मिती निर्वेध होण्यासाठी प्रार्थना

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।
नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ १ ॥
सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तुते ॥ २ ॥
आवाहनं न जानामि न जानामि विसर्जनम् ।
पूजां चैव न जानामि क्षम्यतां परमेश्वरि ॥ ३ ॥
अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम ।
तस्मात्कारुण्यभावेन रक्षस्व परमेश्वरि ॥ ४ ॥
अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।
दासोऽहमिति मां मत्वा क्षमस्व परमेश्वरि ॥ ५ ॥
मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वरि ।
यत्पूजितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ६ ॥
ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयंताम् । न्यायेन मार्गेण गतिर्धरित्रीम् ।
गोत्राक्षणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं । लोकाः समस्ताः सुखिनो
भवन्तु ॥ ७ ॥

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु । सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु । मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥ ८ ॥
काले वर्षतु पर्जन्यः । पृथिवी सस्यशालिनी ।
देशोऽयं क्षोभरहितो । ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ ९ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ १० ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

नित्य जपाकरिता काही अनुभवी मंत्र

देवीकोशाचे वाचन शान्ध्यावर, अनेक वाचनानी मला सूचना केली आहे की, देवता प्रसन्न होऊन त्यांच्या दैनंदिन जीवनात तिचा कृपाप्रसाद व्हावा, यासाठी काही अनुभवसिद्ध मंत्रांची यादी प्रपाच्या शेवटी समहित केल्यास अनेकाना ती उपयुक्त ठरेल. मंत्रमाला हा एक निराळाच विषय आहे आणि त्यासंबंधी अनेक ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यासाठी त्याचा ऊहापोह या प्रयात करण्याचा मानस नव्हता, पण अनेक वाचकांच्या ह्छेला मान देऊन काही प्रमुख देवीमंत्र देण्याचे मी योजिले आहे. या विषयातील जाणकार समजल्या जाणाऱ्या काही मित्रांना मी प्रिंती केली आणि त्यांनी अनुभवसिद्ध असलेले असे मंत्र मजकडे पाठवून मला सहाय्य केले आहे. हे मंत्र शिद्ध असल्याचा त्यांचा अनुभव आहे, माझा नव्हे.

मंत्रपठणाने अनुभव येण्यास, थोडा ही सधोत महत्त्वाची गोष्ट आहे. कोणतीही कृति श्रद्धेने केल्यासच त्याला फलप्राप्ति होते. शुद्ध, सात्त्विक आचरण, नियमितपणा व कडक प्रताचरण करणारालाच उपासनेचे फळ मिळते. मंत्र जरी अनुभवसिद्ध असला, प्रभावी असला, तरी नियम न पाळणाराला त्याचे फळ मिळणे कठीण आहे. मंत्राचा जप करणाराने, गुरूकडून त्याची पूर्ण माहिती करून घ्यावी आणि मगच पठण करणे हितावह आहे. समर्थ रामदासांच्या चमत्त सांगावयाचे म्हणजे असे—

नाना मंत्रांचे सपचार । हा रोदळा श्रद्धासाक्षात्कार । वेदशास्त्रांचें
जें सार । ते अनुभवासि येतें ॥ (दासबोध १-१-३).

हे मंत्र संमिश्र करण्यास चिंतामणीशुक्ला छुंडिराजशास्त्री (उज्जैन), नारायणशास्त्री महले (मुंबई), दत्तात्रयशास्त्री नासिककर (पुणे) आणि दत्तात्रय गणेश जोशी (मु. वरुणी, रत्नागिरी) यांचे जे सहाय्य झाले, त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. सप्तशती (गोरखपूर प्रत) ग्रंथामध्ये काही निद्रसम्पुट मंत्र दिले आहेत. ते जिज्ञासूंनी पहावे. तसेच मंत्रशास्त्रादि ग्रंथही पहावेत.

परमहंस परिव्राजकान्वार्य अच्युतानंदस्वामी (माधवतस्वामी) यांनी स्वानुभवाचे म्हणून द. म. प. चिंतामणीशुक्ला छुंडिराजशास्त्री अपामार्जनी, राहणार उज्जयिनी, यांना दिलेले मंत्र, या मंत्रांचे पठण करणे झाल्यास शुचिर्भूत होऊन, प्रातःकाळी, सायंकाळी वायवा मध्यरात्री दहा याळा म्हणजे १०८० जप

हाव्यास पलप्राप्ति लवकर होईल. किमानपक्षी एक माळ तरी नियमाने करावी. अधिक स्पष्टीकरण जाणत्या उपासकाकडून घ्यावे.

१. सर्वमनोरथमिद्वीसाठी, दारिद्र्यदुःख नाशासाठी

दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः ।

स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददामि ॥

दारिद्र्यदुःखभयहारिणी का त्वदन्या ।

सर्वोपकारकरणाय सदाऽऽर्द्रचित्ता ॥ सप्तशती ४-१७.

२. सर्वपिडा निवारण

शरणागतदीनार्तपरित्रागपरायणे ।

सर्वस्यातिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ स. ११-१२.

३. भयनिवारण-संकटनाश

सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमन्विते ।

भवेभ्यस्त्राहि नो देवि दुर्गेदेवि नमोऽस्तु ते ॥ स. ११-२४.

४. शारीरिक रोग निवारण

रोगानशेषानपहंसि तुष्टा ।

रुष्टा तु कामान्सकलानभीष्टान् ॥

त्वामाश्रितानां न विपन्नराणां ।

त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां प्रयान्ति ॥ स. ११-२९.

५. प्रतिकुलास अनुकूल करून घेणे (कोर्टकचेरीतील कामास यशप्राप्ति)

झानिनामापि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।

बलादाकृष्य मोहाय माहामाया प्रयच्छति ॥ स. १-५५.

६. इच्छित वरप्राप्ति

कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ।

नदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥ भागवत १०-१२-४

७. संसारातील सर्व आपात्ति सुसद्ध होऊन संसार सुखपूर्ण होण्यासाठी

भभ भेषज रघुनाथजसु सुनहि जे नर थरु नारि ।

तिन्ह कर मकळ मनोरथ सिद्ध करहि त्रिसिरारि ॥

८. बुद्धिप्राप्ति (ज्ञानशुद्धि)

(१) या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ च. ५-२२.

(२) सर्वचैतन्यरूपान्तामाद्यां विद्यां च धीमहि ।

बुद्धि र्या न प्रचोदयात् ॥

९. निद्राप्राप्ति

या देवी सर्वभूतेषु निद्रारूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ च. ५-२३.

१०. शक्तिप्राप्ति

या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ च. ५-२४.

११. मनःशांति प्राप्ति

या देवी सर्वभूतेषु शांतिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ च. ५-४७.

१२. स्त्री-पुरुषांना सदैव भंगलकारक (सर्व कार्यसिद्धि)

सर्वभंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये त्र्यंबके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ च. ११-१०.

कुमारिकानी हरिद्रागौरीची मूर्ति करून पूजन करून या मंत्राचा जप केल्यास लवकर विवाह भट्टन येईल व भनाप्रमाणे पति मिळेल.

१३. कुमारांना सुलक्षणा पत्निलाभ होण्यासाठी

पत्नीं मनोरमां देहि मनोज्ञतानुसारिणीम् ।

तारिणीं दुर्गसंसारसागरस्य कुलोद्भवाम् ॥ अगर्लास्तोन, स्त्रो. २१.

१४. भूतप्रेतादिवाधा निवारण

(१) सर्वावाधाप्रसमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ।

एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिभिर्नाशनम् ॥ (च. ११-३९)

(२) इन्द्रियाणामधिष्ठात्रां भूतानां चाखिलेषु या ।

भूतेषु सततं तस्यै व्याप्त्यै दैव्यै नमो नमः ॥ स. ५-७७.

देवीसुक्तम्-१७

(३) पनवर्के पवनकुमार खल वन पावक ग्यानघन ।

जासु हृदयआगार वसहि राम सर चाप धर ॥

रामचरितमानस, बालकांड १७

(सदर हनुमान-मंत्र घरी तयार केलेल्या पातळ डिकामध्ये शेंदूर घालून त्या मिश्रणाने प्रवेशद्वाराच्या चौकोटीच्या वरच्या बाजूला सुंदर अक्षरात लिहून ठेवारा, दर शनिवारी दिवा उदबत्ती दागवावी, कोणतीही अगात शक्तिजन्य पीडा वास्तूंत प्रवेश करणार नाही व पूर्वा प्रवेश झाला असल्यास बाहेर निघून जाईल.)

१५. गतवस्तु प्राप्त करून घेणे

कार्तवीर्यार्जुनां नाम राजाबाहु सहस्रवान् ।

तस्य स्मरणमात्रेण गतं नष्टं च लभ्यते ॥

१६. दृष्टिक्षय निवारण करणे

शर्यातिं च सुकन्या च च्यवनं शक्रमश्विनौ ।

भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥

(भाजनानंतर हात धुतव्यावर ओला हात नेत्रावरून फिरवारा.)

१७. सर्पभय निवारण

नर्गदायै नमः प्रातः नर्मदायै नमो निशि ।

नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं ग्राहि मां विपसर्पतः ॥

१८. सुखाने निद्रा येणे

अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुंदो महामुनिः ।

कपिलो मुनिरास्तिकः पचते सुप्रज्ञायिनः ॥ (नारदपंचरात्र)

१९. स्त्रियांनी संततिप्राप्तीसाठी करावयाचा मंत्र

(१) देवकीसुत गोविंद वासुदेव जगत्पते ।

देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गता ॥ (सतानगोपाळ)

(२) पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ।
रूपं देहि जयं देहि, यशो देहि द्विपो जहि ॥

२०. प्रवास निर्विघ्नपणे पार पडण्यासाठी

(१) जले रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वामनः ।
अटव्यां नारसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः ॥ (नारायणवर्म)
(२) प्रविंसि नगर कीर्ते सत्र काजा ।
हृदयं राखि कोसलपुर राजा ॥
गरल सुधा रिपु करहिं मिताई ।
गोपद सिंधु अल्ल सितलाई ॥ रामचरितमानस, मुद्रकांड ४

२१. प्रवासात इच्छित स्थळी पोहोचल्यावर सर्व सुखसोयीसाठी

गच्छ गीतमं शीघ्रं त्वं ग्रामेषु नगरेषु च ।
आसन्नं भोजनं शय्यां कल्पयस्व महामुने ॥

२२. संवेदना जागृती-नवार्णव मंत्र

ॐ ऐं ह्रीं हूं चामुंडायै विद्महे नमः ।

२३. सौभाग्यवृद्धि [उत्तम नवरा]

ॐ देवेद्राणि नमस्तुभ्यं देवेंद्र-प्रियभाभिनि ।
विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥
(महार्णव)

रोज १०८

२४. विद्या-प्राप्ति विशेष

ॐ नमस्ते शारदे देवि सरस्वति मतिप्रदे ।
यस त्वं मम जिह्वामे सर्वविद्याप्रदा भव ॥

रोज १०८

२५. वाचासिद्धि

चंद्रप्रभासां यशसा ज्वलंती । प्रियं लोके देयज्युष्टामुदाराम् ।
तां पद्मनीं शरणमदं प्रपद्ये । अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे ॥

प्रत्येक अक्षरास तीन हजार जप करावा. मुद्रवात शुक्रवारी हिर नक्षत्रावर करानी. गूळ, घने, ग्वोदरे रोज मुन्नीना प्रसाद घाट्या.

२६. सर्वकाम जयार्थ

संस्कारित श्रीयंत्रानर, रक्तचंदन, केशर व दूधमिश्रित पाण्याने, दररोज भीष्मकाची १६ आनर्तने, १६ दिवस करावीत.

२७. उत्तम संतति प्राप्तीसाठी

पिंपळाच्या कोजळ्या ५ पानाचा विडा देवीसमोर ठेवून सालील (१) मंत्राचा १०८ जप करून उभयतानी भक्षण करावा.

(१) कर्दमेन प्रजा भूता मयि संभव कर्दम ।

श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥

(२) व्यापक ब्रह्म निरंजन निर्गुन विगत विनोद ।

सो अज प्रेम भगतिवस कौसल्या कै गोद ॥

रामचरितमानस, बालकांड १९८

. (टीप— रामचरितमानसातील मंत्र रोज ४८ वेळा, असे ४८ दिवस पठण करून सिद्ध करून घ्यावे. मंत्र जपाची वेळ नित्य एरुच अष्टात्री. 'सिद्ध शाल्यानर वैवहादी व सबडीनुसार संख्या जपानी.)

२८. विवाहप्राप्ति

गणपति अथर्वशीर्षाची दररोज २१ आवर्तने दुधाच्या 'अभिषेकाने २१ दिवस केल्यास लवकर विवाह होतो. मुला-मुलीने दोघानीही करावीत.

२९. कुंडलिनी जागृतीचा मंत्र

ॐ नमो भगवति, राजराजेश्वरि, सागरतीर, महामायापूर, निवासिनि, महाकालि, महालक्ष्मि, महासरस्वति, अन्नपूर्णा, शक्तिदेवि, अंबे, माते, उदयोऽस्तु उदयोऽस्तु उदयोऽस्तु । ऐम् ह्रीम् क्लीम् श्रीम् याम् राम् लाम् शम् दम् वम् तम् ॥

स्नान करून रात्री अगर पहाटे एकान्तात होईल तेव्हा जप करावा. पण दररोज कमीत कमी १०८ वेळा तरी करावा. अनुमनाने अप्यात्माचा आनंद छुटता येतो. सहस्र सूर्यास्तके प्रग्नर तेज दिशते, दिव्यश्रुति, दिव्यदृष्टि, दिव्यस्पर्श, दिव्यवाचे, दिव्यगंध यांचा अनुभव येतो. तद्दानभुक्तेर निजय मिळविता येतो भारी घटना अगोदर दिसू लागतात. सारांश 'अहं ब्रह्मास्मि' याचा साक्षात् अनुभव येतो.

सूची-निर्देशिका (Index)

स्थिति-वाचन

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

- (कालिदास-रघुवंश, सर्ग १, श्लोक १)

या वन्दनात आदिशक्तीचे सर्वार्थाने ययार्थ स्वरूप प्रकट होते. कोणत्याही ग्रंथरूपीदेवतेचे आदिशक्ति स्वरूप असेच असते, 'अयमात्मा वाङ्मयः', 'ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोनुधावति ।', 'अधिभौतिक, अधिदैविक व अप्यात्मिक' 'द्वैत व अद्वैत, द्वंद्व व निर्वंद्व, शैव, वैष्णव, मातृकण, पितृकण, आचार्यकण' यात प्रतीत होणारी तत्त्वे वा बाद यात अनुस्यूत आहेत. साराशाने पितरौ-माता च पिता च, असा एक दोष द्वंद्व घेतात. माता-पार्वती, पिता-परमेश्वर-शिव, प्रकृति-पुरुष अगर दोन पिते (पालनकर्ता व संहारकर्ता) पार्वतीप-शिव, रमेश्वर-विष्णु, अशा अर्थाने ही घेता येईल.

कोणत्याही ग्रंथरूपदेवतेचे वा ग्रंथरूपगुरुदेवतेचे स्वरूप 'वागर्थी' व 'वागर्थप्रतिपत्तये' साठीच असावे व असावयास पाहिजे. या ग्रंथदेवतांत शिवदेवता शक्तिपीठ देवता, वैदिक देवता, पौराणिक देवता, पर्वतीय देवता, शस्त्रधारी देवता, जलदेवता, वृक्षदेवता, भामदेवता, दशमहाविधादेवता, तंत्र-मंत्र-यंत्र देवता, तिकटीवरच्या देवता अशी निरनिराळ्या अनेक तऱ्हांची वर्गवारी निरनिराळ्या विषयानुरूप, लक्षणाने व 'Literature of power and literature of despair' या कार्लाइल उक्ति अनुसंधानाने आढळेल.

पुस्तकरूपीदेवतेचा आत्मा वा अंतरंग जाणून घेण्याची पंचकर्मेन्द्रिये व पंचशर्नेन्द्रिये आहेत. या साधनांनी जसा शरीरस्थ आत्मा जाणून घेता येतो, तद्वतच पुस्तकरूपीदेवतेचे आहे. म्हणूनच 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, श्रोतव्यः, मन्तव्यः निधिष्यास्यितव्यः' अशी उपनिषदीय धृति रुढ आहे. अशा या अनेक साधनांपैकी अवतरणिका (अनुक्रमणिका) (Contents) व सूची-निर्देशिका (Index) हे पुस्तकरूपीदेवतेचा आत्मा वा अंतरंग जाणून घेण्याचे दोन बहिरंग ज्ञानचक्षू होत. सूर्याचंद्रमसौ हे जगाचे दोन नेत्र होत, 'Eye is an index to character'. "जगात नर तुला कोणत्या इंद्रियाची नितान्त आवश्यकता असेल तर ते 'डोळे'

होत. एखादे वेळी इतर इंद्रिय नसले तरी चालेल, पण 'नेत्र' हवेच." असे साने गुरुजी यांनी 'दयामची आई' या पुस्तकांत काढलेले उद्गार यथार्थ होत. या दोन शानचक्षूंच्या योगाने पुस्तकरूपीदेवतेचा आत्मिक आविष्कार जाणण्याची व ओळख होण्यास बरीच मदत होते. या दोन साधनांनी 'स्मृति सुलभता' (To externalize the sixth sense, the memory), 'त्वरित संदर्भता' (ready reference) व 'सरनिका' (Documentation) यास मदत होते, व ग्रंथाचा उलगडा होण्यास मदत होते. या दोन साधनांनी अनेक ग्रंथ प्रसविण्यास व त्यायोगे ऋषिकृष्ण फेडण्यास मदत होईल. हें दीपासारखे आहे; एकदीप दुसऱ्या दीपावर लावला तरी पहिल्याचे तेज कमी होत नाही. ही दोन साधने बरी वर थर चालली तरी मतलब ध्याली येऊन, पुस्तक वाचनाची अभिरुची वा जिज्ञासा प्राप्त होऊ शकावी, म्हणूनच, 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'अथातो वेदजिज्ञासा' या महावाक्याने गुरुरूपीदेवताग्रंथाचा प्रारंभ केला गेला. जिज्ञासा असेल तर शान हे त्यातील हंगित होय.

प्रस्तुत ग्रंथाचे नाम 'आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप' -अर्थात् 'देवीकोश' असे आहे व तो चार खंडात्मक आहे. म्हणजे या ग्रंथाचे मुख्यनामाभिधान (Main title) 'आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप' हे होय व उपनामाभिधान (Sub-title) 'देवीकोश' हे होय. त्यामुळे ग्रंथाची मांडणी कोशरूपात्मक, नाही. अकारविल्हेवारी नाही. 'देवीकोश' उपनामाभिधानसार्धकतेनुसार व साधनेनुसार 'पृथक्करणात्मक वा कलमवार अनुक्रमणिका' (Analytical contents) व अकारविल्हे-विषयानुरूप सूची-निर्देशिका (Alphabeticoclassed index) तयार केली आहेत. या योगे ग्रंथास कोशस्वरूप प्राप्त व्हावे. कोणत्याही ग्रंथरूपदेवतेसंबंधी असे करता येईल. प्रातिनिधिक-प्रत-पुरतके (Standardization of books) ह्या मूल्यमापनानुसार कलमवार-पृथक्करणात्मक अनुक्रमणिका व अकारविल्हे विषयवार सूची-निर्देशिका यांची बरील दर्शविलेल्या उपयुक्ततेनुसार व मूल्यमापनानुसार नितान्त गरज भासते.

आपल्याकडील जुन्या ग्रंथात अनुक्रमणिका व सूची-निर्देशिका यांचे बीजरूप व महती आढळते. विशेषतः 'श्रीगुरुचरित्र' ग्रंथात या दोहोंचे प्रयोजन व उपयुक्तता मार्मिक रीतीने विशद केलेली असल्याने खालील उतारा धानगीदाखल उद्धृत करित आहे. तो लक्षणेने ध्यावयाचा आहे.

ऐसे नामधारक विनवित । सिद्धाचे चरणी लायत ॥ म्हणे गुरुचरणामृत अवतरणिका मज सांगा ॥१३॥ या गुरुचरित्रामूर्ती । अमृताहुनी परमवृत्ती ॥ भक्तजनांची मनोवृत्ती । बुद्धी देवोनी स्थिरावली ॥१४॥ मी अवृत्त आहे अजुनी ।

हेचि कथा पुन्हा सुचवोनी ॥ अक्षयामृत पाजूनी । आनंद सागरी मज ठेवा ॥ १५ ॥ बहु औपर्धीचे काढोनी सारण । त्रैलोक्य चिंतामणी रसायण ॥ संप्रहृ करितां विचक्षण । तैसे सार मज सांगा ॥ १६ ॥ ऐकोनी शिष्याची प्रार्थना । आनंद सिद्धाचिया मना ॥ म्हणती बालका तुझी वासना अखंड राहो । गुरुचरित्रा ॥ १७ ॥ श्री गुरुचरित्राची ऐका । सागेन आता अवतरणिमा ॥ प्रथमाध्यायापासून सारांशनिका बाबजाव्या अध्यायापर्यंत... ॥ १८ ॥ ऐसे अपार गुरुचरित्र । अनंत कथापरमधारक ॥ त्यातील बाबजाध्याय मात्र । प्रस्तुत कथिले तुजलागी ॥ ७४ ॥ सिद्ध म्हणे नामधारका । तुज कथिली अवतरणिका ॥ श्रीगुरु वाटती छोटा । गुरु असती गाणागापुरी ॥ ७५ ॥ कलियुगी अघर्मवृत्ति पात्रले । म्हणेनि श्रीगुरु गुप्त झाले ॥ भक्तजनासी जैसे पहिले । तैसेची भेटती अद्यापी ॥ ७६ ॥ ही अवतरणिका सिद्धमाला । श्रीगुरु भेटती जपे त्याला ॥ जैसे भावार्थ असे आपुला । तैसे कार्य संपादित्ती ॥ ७७ ॥ नामधारक तू शिष्य भला । अवतरणिकेचा प्रश्न केला ॥ म्हणेनि इतिहास सारांशला । पुन्हा बदलो सन्धिप्या ॥ ७८ ॥ पूर्वी ऐकले असेल फानी । त्याचे तात्काळ येईल ध्यानी ॥ इतरां इच्छा होईल मनी । श्रीगुरुचरित्र श्रवणाची ॥ ७९ ॥ ऐशी ही अवतरणिका जाण । तुज कथिली कथांची रूण ॥ इचे सतत करिता स्मरण । कथा अनुक्रमे स्मरतसे ॥ ८० ॥ ऐसे बदे सिद्धमुनी नामधारका लागे चरणी ॥ निनवीतसे कर जोडोनी । तुजें वचनी सर्व सिद्धि ॥ ८१ ॥

श्रोते म्हणती वदुनी पायी । श्रीगुरु बेली बहु नवलाई ॥
बालका अमृत पाजी आई । तैसे आम्हा पाजिले ॥ ९७ ॥

प्रति अध्याय एक ओवी । लोचिली रत्नमाला बरवी ॥
मनाचे कंठी घालिता पदवी । सर्वांथांसी पाववीत ॥ ९८ ॥

सिद्धाचे वचन रत्नसाणी । त्यातले नामधारकें रत्ने आणी ॥
बाबज भरोनी राजणी । भक्त याचका तोषविले ॥ ९९ ॥

बिया सिद्ध हा कल्पतरू । नामधारके पठरिला करू ॥
याचा करोनि परोपकार । भक्ताकरिता बहु केला ॥ १०० ॥

निंजा सिद्धमुनी बलाहक । नामधारक शिष्यचातक ॥
मुष्ट पसरोनी बिंदु एक । मागता अपार वर्षेला ॥ १०१ ॥

तेणे भक्तां अभक्तां फुकाचा । सकळा लाभ झाला अमृताचा ॥

हृदयकोशीं खळजनांचा । पाषाण समयी पाझरे ॥ १०२ ॥

श्रीगुरुरायाचे धरु चरण । विद्वसुनीं करु वंदन ॥

नामधारका करु नमन ॥ ऐसे करी नारायणा ॥ १०३ ॥

(श्रीगुरुचरित्र, अध्याय ५३)

यांत यथन व अनुस्यूत केलेल्या विचारांनुसार कलमवार अनुक्रमणिका व अकारविल्हे-विषयवार सूची-निर्देशिका यांची रचना केलेली आहे. ती वाचकांस उपयोगी व सोयीची होऊन, ग्रंथवाचनजिज्ञासा व अभिरुची जागृत होईल असा भरंवसा घाटतो. संदर्भसाहाय्यता, स्मृतिसुलभता, सारनिका यांसही मदत होईल.

‘न्यू पूना कॉलेज’ (परशुरामभाऊ महाविद्यालय)च्या वार्षिकांत एक ब्रीदवाक्य असे ‘ Let thy aims be to thy country, to thy gods, and to truth ’ Shakespeare; या दृष्टिकोनांतून ग्रंथ प्रसवला पाहिजे ही पाश्चात्य कल्पना बहुतेक सर्व पाश्चात्य ग्रंथांत व त्यांच्या हस्तर सर्व व्यवहारांत ‘ राष्ट्र हाच आदिशक्तिदेवता ’ धर्म या दृष्टिकोनांतून प्रतीत होते. ‘आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप’ [देवीकोश] या ग्रंथातही हा दृष्टिकोन दिसून येतो. त्यांस साजेसी बरील विवेचनानुसार अनुक्रमणिका व सूची-निर्देशिका करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो वाचकांस रुचावा ही मनीषा व पुस्तकरूपी आदिशक्तिदेवतेस प्रार्थना.

चैत्र शु॥१ शके १८९३ }
२७.३.१९७१, पुणे. }

कृ. ग. भागवत

सूची-निर्देशिका

पद्याण्यासंबंधी सूचना— (१) ११, याचा अर्थ खंड १, पृष्ठ ११; (१ प्र) १३ याचा अर्थ खं. १ प्रस्तावना, पृष्ठ १३; (१ वि) १६, याचा अर्थ, खंड १ विषयप्रवेश, पृष्ठ १६; (३ पु.) ५ याचा अर्थ खंड ३ पुरस्कार, पृष्ठ ५. उदा० आदिशक्ति (१) २५२-२५३ याचा अर्थ आदिशक्ति खं. १, पृष्ठ २५२-२५३ यांवर माहिती आदिशक्तीबद्दल मिळेल. मूळाक्षरे अ ते छ पर्यंत अनुक्रमे घेतलेली आहेत. अनुस्वरित अक्षर, जोडाक्षर संस्कृतप्रमाणे घराब्याचे. उदा० अंघिका = अम्बिका; चांगदेव = चाङ्गदेव; अंजलि = अञ्जलि; एंडिन पर्वत = एण्डिन पर्वत; अंदमान = अन्दमान. श्री = इरी;

क्ष = क्षश ज्ञ = ज्य म्हणजे श्र नी सुरू होणारे शब्द क्ष या बाराखडीच्या शेवटी;
क्ष या अक्षरांनी सुरू होणारे शब्द क च्या बाराखडीच्या शेवटी; व झ या
अक्षरांनी सुरू होणारे शब्द ज या बाराखडीच्या शेवटी. सारांश जोडाक्षराने
सुरुवात होणारे शब्द जोडाक्षराचे पहिले अक्षर त्या बाराखडीच्या शेवटी
जोडाक्षराने सुरुवात होणारे शब्द. उ० स्वघा = स या बाराखडीच्या शेवटी अकार
विल्लेखारीने लावलेला. ज्या अक्षरावर चंद्राकृति आहे असे अक्षर, चंद्राकृति
नसताना जे अक्षर होईल त्याप्रमाणे मानणे. उदा० टॅलोक देव = टलोक देव;
यॅग-चिन देव = यंग-चिन देव = यङ्चिन देव. याप्रमाणे अकारविल्लेखारीने
अक्षराची व शब्दांची मांडणी आहे. गोल कंसातील आकडे खंडाचे समजावेत व
इतर अंक पृष्ठांचे समजावेत. उदाहरणार्थ (३) १८५, ३ हा खंड, पृष्ठ १८५.

अईहोत्र क्षेत्र (बदामी फर्नाटक),
मेगुती मंदिर; मलप्रमानदी तीर व
परशुराम; ब्राह्मण, बौद्ध, जैन गुहा
व शिल्प (२) २८२, २८३

अकबर यादवहा व गंगाजल (३)
१८५

अकसूमामा -बटाटामाता देवता
(पेठ) (४) २२४

अकुलुकुलु शक्तिदेवता (नियो-
संस्कृती आफ्रिका) (४) १७७

अकू, देवता देवदूत मूल स्वरूप
(अफेडियन) (१ वि) ५०

अकोळा फालिका-देवता, कलापूर्ण
शिल्प-मंदिर (१) ३८२

अक्ता अंवेचे रूप (अंबा) (१) ७६

अक्तागारू (आमरा), जलदेवता
(मैसूरभाग) (३) २१०

अक्ता-देवतावाचक शब्द (आर्किटक
रशियन) (४) १७६

अक्ता लारेंटो-देवता (चीन) व हर्ष्यु-
लस कथा (४) १३४

अफेडियन संस्कृति देवता व देवतांचे
मूल स्वरूप (१ वि) ५०

अक्षरमाला व मातृका (२) ३९०,
-प्रतिकात्मक माला, आदिमाया
कालीच्या गळ्यात; प्रत्येक अक्षर देवता
(वर्णोद्धार तंत्र) (२) ३९०

अक्षर वर्ण, वर्णमालेतील प्रत्येक अक्षर-
देवता तंत्रकारदृष्ट्या (२) ३९०

अक्षरसमूह-देवता शक्ति (२) ४३,
३८९; व शक्ति (२) ४३, ३८९

अक्षरा शक्तिदेवता, पार्वतीच्या शरीर
कोशापासून (२) ३७३; देवी;

भंडाराक्ष सेनापति पुंड्रकेतु बघकत्री;
तंत्रदेवता; त्वरितादेवी (३) ४११

अक्षिचन देवता (भारतीय) पृथ्वीच्या
अक्षाचे भ्रमण चालविणारा; इक्षि-

ऑन (ग्रीक) (४) ४, १२

अक्षीती देवता, युद्ध व शांतताविषयक
कार्य (इराणी) (४) १४८

अक्षुप्ता-तंत्रदेवता (जैन) (२)
४११

अक्षोभ्य (ध्यानीबुद्ध) (३) ३९६,
३९७, ४००, ४०४, ४१६,

४१८, ४२३, ४२४, ४२५,

- ४३०, ४३१; ९२ मूर्ति (जावा) (४) २८७
- अक्षौहिणी संख्येचा अर्थ (४) ९४
- अक्सोमामा-वृक्षदेवता (इंकासंस्कृति-पेरुमेक्सिको) (४) २०७
- अखत्या-निष्पुनिर्मित मातृका; माया-देवी परिचारिका (२) ३८५
- अखिलकारक शक्तिधर भगवान (२) २८
- अखिलंदनायकी पहा अखिलदेश्वरी (३) ४५३
- अखिलदेश्वरी शक्तिदेवी (तिरुवन-कायल शिव क्षेत्र-श्रीरंगपट्टण) (३) ४५३
- अखिलानंद-वेदान्त मंडळ स्थापनकर्ता (बोस्टन, न्होड आयलड, अमेरिका) (४) २२९
- अग्रिलेश्वरी-देवी-(महाभागा) (बाणगड-दिनाजपूर), -देवकोटा महापीठ (१) २९४
- अगदस (भेटमदर) देवता (ग्रीक) (४) १०८; मूळ देवता किवेली अथवा सिबिले पुढे अगदस पर्वतावर रहाणारी (४) १०८
- अगदसतीस-देवी, सिबिले देवी-अगदस पर्वतावर स्थापन म्हणून नावात बदल (१ वि) ४५
- अगदिस्तीस (किप्रिली) देवता (ग्रीक) (४) १२१
- अगरतारा देवी (बाणगाव-तिरहूत-बगाल (३) ४५१
- अगस्ति ऋषि (२) ३७३, (४) २४०; व लोपामुद्रा; व राजा सुपुन्नु यास शाप; व वाराणसी क्षेत्र; व विंध्य पर्वत; कर्वीर क्षेत्री महालक्ष्मी प्रसन्न (२) २००, २०१, २०२; -तारा म्हणजे तेजस्वी देव (१) २९; -मुनि; सप्तसागर पिणारे व गंगा (३) १७९; महेश्वराची आराधना करणारे (बेसवाडा) (३) ४५५.
- अगस्त्य ऋषि व कावेरी (लोपामुद्रा) पत्नी कया, कावेरी नदी जन्मकथा (३) २०६, २०८
- अग्नायी (१) १७, ६४, (२) ११; शा यगोतील देवता, देवताची सखी, ब्रह्मशानी जोडीदारीण (२) ११, देवपत्नी (१) १७, ६४,
- अग्नि (३) ४, ९, १३, २४८; (Agni fire) (४) ११; -अग्नेय दिशा-दिक्पाल (तिबेट) (४) २३७; अश्वत्थ वृक्षनिवासी कया, अग्निमयन (३) १४३-१४४; जैन दिक्पाल (३) ४३७; -उपासक असुर (इराण) (४) १४६; तारा (१) २९, -देव (४) १४६, १४७; देवता (हिंदु), देवदूत मूळ स्वरूप (१ वि) ५०; -देवाना अमरत्व देणारा (३) ९; -गृहस्पति ब्राह्मण वर्णाय (३) ४, -वैदिक देवता (३) २४८, (४) १४७
- अमृततत्त्व लिंग (तिरुवनमलाई) (२) १२५.
- अग्निदिव्य चाल (भारत, अमेरिका) (३) ३००, ३०१, ३०२, (४) १९०
- अग्निदुर्गा देवता, नव दुर्गापैकी एक (१) १२१.

अग्निपुत्र ऋषि, इंद्राने यास आयुर्वेद सांगितला. (३) १४०.

अग्निवेश ऋषि, इंद्राने यास आयुर्वेद सांगितला (३) १४०.

अग्नेयी शक्ति, मातृका (२) ४३

अग्नीर्गास राक्षस; जेजिनस देवाच्या रक्तचिदूपासन उपन्न (मीक) (४) ९३

अग्नीर्षाना देवता-ठसा (पोतुंगीज-नाणकमुद्रा) (३) २२८

अग्रोटेस (आर्दिमिस) -वन्यप्राणी देवता (मीक) (४) ११६

अघाविताशिनी-शंकरनिर्मित मातृका; अंधकासूर व इतर राक्षस वधार्थ (२) ३८४

अघोर (२) २५, ४६; -शिव-निर्मित मातृगण १९०; (२) ३८५; शंकरमुख, सतमुखपैरी एक (३) ४४८; शिवनाम (२) २५, ४६; सहायशक्ति (२) २५

अघोरा (१) १४४, (२) ४३, ४४; जीवात्म्याला शिवाच्या शास्त्रात निवासकडे नेणारी शक्ति (२) ४३, ४४; शक्ति अथवा पराशक्ति (२) ४३, ४४; शक्तिपीठदेवता, भुवनेश्वरी देवी परिचारिका (१) १४४

अंकम्मा मामदेवता (दक्षिण भारत) (३) १००

अंकलम्मा मामदेवता (दक्षिण भारत) (३) १००; जमात देवता (चैचु-आंध्र प्रदेश) (३) ३७८

अंकुशा नैन (श्वेतावर) देवता (३) ४४२

अंकोर (Angkor) (ऑंकार)

मंदिर (४) २९०; अंकोरवॅट मंदिर (कंबोडिया), पिण्डु मंदिर, अप्रतिम शिल्प कलाकृति, ख्मेर राजांची राजधानी (४) २९८-३००

अंग बलिपुत्र (४) ३३०

अंगजू देव, यमदा यहीण व पत्नी (आफिरका) (४) १७९

अंगलाई देवता, बहुजनसमाजदेवता (१ रि) ६४

अंगवंग पीठ, शक्तिपीठ (तंत्रकार निर्मित) (१) २७८

अंगारा नदी (सैरिया; चैत्रल सरोवर) व अंगिरस कुल व घुरियाट जमात (४) १७१, १७४

अंगिरल लोक (मीडिया सैरिया) अंगारानदी तीरवासी (४) १७३

अंगिरस ऋषि व प्रत्यंगिरा देवी उत्पत्ति कथा (१) १३५; कुल (४) १७३

अंगिरा ऋषि, पत्नी श्रद्धा व कन्या सिनिगाली कथा (१) ७३;

व प्रत्यंगिरा देवी (३) ३९१, ४२५

अंगेनन (Angenan) अथवा उकूर (Ukur)-मृताच्या अस्थांची प्रेत-प्रतिकृति (वाली वेट) (४) ३५८

अचला गौरी (३) ४५४; देवी, अमयवा (मायावरम-तामिलनाड) (१) ९२; द्वारमातृका (३) ३२९

अचलेश्वर महादेव; -तीर्थ (अर्बुदापर्वत) (१) ३६१

अच्छल माता, शक्तिपीठदेवता, कुल-देवता (२) ७२, ७७-७८

अच्छोद क्षेत्र, शक्तिपीठ, शिवधारिणी
देवी, सतीचे वसतीस्थान (१) २९३
अच्युता जैन विद्यादेवता, (३)
४३९, ४४१, ४४७; मनोमेगा
(दिगंबर) (३) ४४१; यक्षिणी
देवता (३) ४३९, ४४१; श्यामा
(श्वेतांबर) (३) ४४१; दायन
देवता (३) ४४१
अज रत्न (१) २५६; घंमरमुग
सतमुग्गापैत्री एक ब्रह्मदेवता दिले,
अजातकृति उत्पत्ति (३) ४४८,
४४९
अजएकपाद एक वायवीय देवता
(३) २०
अजपाजपहारिणी देवता, पार्वती
क्षीरकोदापायन उत्पत्ति, धारणशी
क्षेत्र रक्षकदेवता (२) ३७३
अजमतस्मान (सडोबा) औरंगजंनाने
दिलेले सडोबाचे नाव (जेजुरी)
(३) २९५
अजा (इटर)-प्रकाश व युद्धदेवता
(सेमेटिक-जाशिया) (४) ७८
अजा एकादशी (३) २८१
अजा देवी (प्रभासतीर्थ) (३) ४४८-
४४९; शक्ति (३) ४४९
अजार संस्कृति (काकेशस) (४)
१७५
अर्जिठा लेणी (३२ गुहा बौद्धकालीन
बौद्धगुहा) (३) २४८
अजित जैनयज्ञ (३) ४४०
अजिता (१) १४४, (२) ३८५;
जैनदेवता यक्षिणी (अजीतनाथ सेवे-
करिण) (३) ४३८, ४४१; जैन-
पश्चिम द्वाररक्षक देवता (३) ४६९;

त्रिष्णुनिर्मितमातृका, मनमालिनी
(अघोर मातृका) मदतनीष (२)
३८५; शक्तिपीठ देवता, भुवनेश्वरी
देवी परिचारिका (१) १४४.
अजितनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६,
४४१
अजुनाई, निमही देवता, तांदळास्वरूप,
कथा (अनवाग्राम-मराठराजा) (३)
७०, ७६-७८
अजैरुपाद रत्न (१) २५६
अजैका देवी, अनुवाई, द्यामासुराचे पोद
पोडन सादर आली, पशुडानून जन्म
(गौडगार) (३) ७८
अँझटेक अस्तित्वाचा अपभ्रंश (४)
१८३
अझेर-अव्हा आराधदेवता, फोर्ट-
कचेरी घपप देवता (इसरा व मोक्ष
वंशीय) (४) १७२; क्षेत्रमाता
देवता (रशियन) (४) १७२
अँटलस देव (ग्रीक) (४) ११९
अटलांटा देवता (ग्रीक), प्राण्यापायन
पोषण (४) १७; रिपोमेनसशी
विवाह; पळण्याच्या शर्यतीत पराभव
करून (४) १०९-११०.
अटार गॅंटीस देवता (सिरिया), डी
सिरिया देवता (ग्रीक) (१ नि)
४५.
ऑटिस, आदिशचीमोनर पुरुष प्रकृति
देव (४) ५७; देव (ग्रीक)
(४) १२१-१२२, देव (हिटाइट)
(३) ११, (४) ८१
अट्टास शक्तिपीठ (लामपूरगान)
(१) २८२, २९०

अट्टाट्टासा पार्वतीनिर्मित योगिनी
(वाराणसी क्षेत्र) (२) ३७२

अष्टकल्लु पर्वत यात्रा, सवटनिवारणार्थं
यात्रा उत्सव (टोगोलॅंड आशिया)
(४) २२२

अश्वर देवता बाराव्या महिन्याची अधि-
श्रात्री (बॅनिलोन) (४) ७०

ऑडॉनिस देव (गिरिया) (३) ११,
पुरष देव आदिशक्ती बरोबर (४)
५७

अडोनीस देव, राजेलोकांची पदवी,
राजे देवीचे पुजारी व प्रियकर (४)
५४; देव, उत्पत्ति झाडाच्या खोडा-
पाखून, म्हणून झाड ही आदिशक्ति
मानली गेली (ग्रीक-रोमन) (४)
१०९; देव तामुज (सेमेटिक) (४)
७७, ११४

अणिमा विद्धि, चोवीस सिद्धीपैकी एक
(३) ३९८

अणु-किरणोत्सर्ग (२) ६७-७०;
गर्भरचना (२) ६३-६४; परमाणु
कोष्टक (१) १९९; भार व अणु-
शक्ति (२) ६४-६५; निमाजन
(२) ६५-६७

अणुशक्ति-उत्पादन व कार्य (२)
५९-७१; परिभाषा (२) ६०-
६३; युरेनियम कमिशन (२) ७०-
७१; व कणाद ऋषि (१) १९९,
(२) ५९

अँड्रियन, अथवा एन्ड्रिन संस्कृति
मध्य अमेरिका (४) २०९

अँब्रामिछा, युबराशी, इथोपियाचा राजा
केफियास पिता, पर्सिउसने मेहुला
राक्षसीला ठार मारून तिची मुटका

करून विवाह केला (ग्रीक) (४)
१३७, १३८

अतर्क्य सहस्रशक्ति, भगवंताच्या स्वरूप
शक्ती पैकी एक (२) २८

अतल, सप्तपातल लोकांपैकी (१)
३९३, ३९६,

अतला देवी मंदिर (जोनपूर घाट),
पण आता अतल मशीद (३) ४४९

अतार गॅटीस आदिशक्ती (इजि-
प्शियन) (१) १००; देवता

(सेमेटिक-आशिया), प्रेमूर्ति पैकी एक;
अलाट, व्हीनस देवता या नावाने सुद्धा
ओळखली जाते (४) ७७

अतारी जमात व देवता (३) ३६९
अतिचंडिका, नवदुर्गांपैकी एक (१)
१२८

अतिवला - शंकर आत्मतेज निर्मित
मातृका (२) ३८४

अतिमानवी देवता, मानव व देव
यामधील देवसादृश्य योजीकल्पना; संघ
देवता (३) १९

अतिशांकरा-शक्तिपीठ देवता (कार्ति-
स्वामितोष) (१) २९३

अनुत्ताही तारका देवता; सफरी लोरा-
करिता मार्गदर्शक तारा (हवाई)
(४) ३१९

अथर्वगिरा अथवा वगळामुखी देवता,
अथर्वा नावाची सुप्तवेदनात्मक शक्ती-
पाखून नामोत्पत्ति (३) ३९१

अथर्वण सुनि, दधिची ऋषि व दधिमयी
माता याचा पिता (३) ४७६

अथर्ववेद देवता (३) १३

अथर्ववेदी ब्राह्मण (३) ३६१

अथर्वाशक्ति, प्राणिमात्रांत असणारी
सुप्त संवेदनात्मक शक्ति (१) ४१७-
४१९, ४२१, (३) ३९१; व
काळळा (१) ४१८-४१९

अथर्वागिरा शक्ति-अथर्वा शक्तीचा
दुसरा भाग वाङ्मामुखी, वगळामुखी
(१) ४२१

अथुवचेरी अम्मत, कुलदेवता, वदर
वन्यजमातीची (कोचीन, कोडंबतूर)
(३) ३७१

अथेना देवता (ग्रीक) (४) ८९,
९१, ९३, ९४, ९९, ११०-११३;
पारथेनान (४) ११३, १३०,
१३५, १३६; -मायसन संस्कृति
(श्रीटवेट) युद्धदेवता, संग्रहितकला
देवता (४) ११०-११३; मिनव्हा
(४) १३८

अथेना देवी, आयशक्ति मातृशक्ति
स्वरूपात (१ वि) ४६; नाणसमुद्रा
देवता (३) २३२; (आणखी पहा
अथेनी)

अथेनी ट्रीगोलेम्स जलदेवता (निपो-
आकिका) (४) १७७

अथेनी देवी (१ वि) ४५, ४६;
नाणकमुद्रा देवता (१ वि) ४८;
मातृशक्तिस्वरूप आयशक्ति देवता
(१ वि) ४६; पारथेनान अथेनी
(१ वि) ४५; मिनव्हा (अथे-
नियन) (४) ६४; शस्त्रधारी देवता
(१) २१९; आणखी पहा अथेना

अथ्थर आदिशक्ति देवता (दक्षिण
अरेबिया) (१) १००

अदर्शना, शंकरआत्मतेजनिर्मित

मातृका, अंधकासूर राक्षस व अनेक
राक्षस पारिपत्यार्थ (२) ३८४

अदली मुसलमानी नाणे (३) २२६
अदिति (१ वि) १८, ४४, ४६,
(१) २७-२९, ६५, १००, (२)
१२, (३) १२, २०, (४) ११
३७१; अदिष्टी (३) ४४९; अमूर्त
देवता (३) २०; आदिशक्ति-
शाश्वत माता (१ वि) १८, (१)
१००, (२) १२; कश्यपकपि-
भार्या (३) १२; दशमाता व
भार्या (१ वि) ४४-४५, (४)
६७; मातृत्व-मातृशक्ति (१) ६५;
वैदिक देवता (१) २७-२९; सर्व-
देवमाता (१ वि) ४६

अदिति पुत्र (वरुण) (३) १७३
अदित्तराज : राजा (लाम्पून-सयाम)
(४) ३०४

अदिष्टी-अदिति (३) ४४९

अधर देवी; अरामुरी अंवा; उदरशब्द
अपभ्रंश (प्रभास, सोमनाथ-काठेवाड)
(१) २८७; अर्बुदादेवी (१)
२६०

अघाकेसा आकाशदेवता (ब्रह्मदेश)
(४) २८४

अधिकमास व्रते (३) २७६

अधिभौतिक शक्ति, अपरिमित पर-
मेश्वरी शक्ति (२) १७

अधोमुखी योगिनी, पिठोरी
आमात्रास्याव्रत त्यामध्ये चौषष्ट
योगिनींची पूजा (२) ३७५,
(३) ३११

अध्यात्मिक शक्ति (२) ३१

अॅन (अनाथ) देवता, देवांची मायकीण,
स्वर्गीय देवता (मुमेरिजा) (४)

७९

अनकाई देवी (अनकाई टेकट्या
भनमाड) (३) ४४९

अनगाकुमुमा देवता, धाचक्र गाठ
पांढ्याच्या कमळातील एक (२)

४२८

अनगामदननुरा देवता, धाचक्र गाठ
पांढ्याच्या कमळातील एक (२)

४२८

अनगामदना देवता, धाचक्र अष्टदल
कमळातील एक (२) ४२८

अनगामदनाकुशा देवता, धाचक्र
अष्टदल कमळातील एक (२) ४२८

अनगामालिनी देवता, धाचक्र
अष्टदल कमळातील एक (२) ४२८

अनगामेखला देवता, धाचक्र अष्टदल
कमळातील एक (२) ४२८

अनगारेखा देवता, धाचक्र अष्टदल
कमळातील एक (२) ४२८

अनगवेगिनी देवता, धाचक्र अष्टदल
कमळातील एक (२) ४२८

अनगा शक्तिपीठ देवता (भारता
भ्रमतीर्थ) (१) २९३

अनतनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६,
४४३, ४४५

अनतमति जैन यक्षिणी देवता (३)
४३९ विद्यादेवता, शासनदेवता,
(३) ४४२-४४३

अनतमुखी बौद्ध तत्रदेवता (३)
४१५

अनतलक्ष्मी सत्यवती, शक्ति देवता
(अनाधरम् आश्रि) (३) ४५३

अनतशक्ति, परमेश्वरस्वरूप शक्ति
(२) २८

अनता पार्वतीचे एक नांव, (१)
२६३

अनसारी मुसाहर जमात देवता,
(३) ३८३

अनसिंग देवी, छतीचा हातरूपी
तांदळा (वाशिम-चंद्राड, नामगाव

अहमदनगर) (३) ४४९, ४५०

अना देवता, (ग्रीक-रोमन ऐमेडिक)
(४) १२६

अनातु देवता, मूळमाता व मूळपिता
तैमव पायून उत्पत्ति (बॅबिलोन)
(४) ५२

अनाथ देवता (कनाइट), अतुमदेवी
शीणाम्य अन्नदेवता युद्धदेवता (इजि

प्शियन), स्वर्गीयदेवता, सर्व देवतांची
मालकीण (मुमेरियन), अँथिट

(फोनेशिया) याच देवतेचे स्वरूप
(४) ७९, दालघारी देवता (१

रि) ४६, (१) २१९

अनापेरिना (Annaporena) देवता,
कथा (ग्रीक) (४) ११३

अनामय ज्योतिर्लिंग (१) २६३

अनाइतचक्र, घरीसंतील-जागा हृदया
मध्ये वायुरूपाने (१) २४८

शक्ति कानिनी (१) ४५८

अनाहिता (१ वि) ४६, अहुरदेव
कन्या (४) १५१, देवता (इराणी)

(४) १४७, १४८, जलदेवता,
युद्धदेवता (४) १४७, १५०-
१५२, त्रैलोक्यपैकी एक (इराणी)
(४) १४८ देवी (इराण नाणक
मुद्रा) (३) २३१, नदी (अरबी

- सुरा-अनाहिता) (४) १५१, वसंतऋतु व पर्जन्य अधिष्ठात्री, श्रेष्ठ-बलिष्ठ व पवित्र देवता (४) १५२
अनित्या योगिनी (प्रभासतीर्थ) (३) ३१२.
अनिरुद्ध राजा (ब्रह्मदेश) याने अनेक मंदिरे, पॅगोडे, चौदमठ बाधिले (४) २३३.
अनु आकाशदेवता (बॅविलोन) (४) ७०; तारा देव (बॅविलोन) (४) ७०; देवता (बॅविलोन) मूल माता व पिता तैमत्तपाप्पल उत्पत्ति (४) ५२; इस्टार व नाप्फु फन्या (४) १२४; (केल्टिक) (४) ८१; देवता (अनुमति); चंद्रदेवता सिन (सिनीवाली) पत्नी (मुमेरियन) (४) ७८; देवी (अनुमति) (बॅविलोन) (४) ६९; राजा-मयाति व शर्मिष्ठा पुन, बलीवंशज (४) ३३०; स्वर्ग (१) २११
अनु-एनलिन-एनकी (मीरु) त्रैमूर्ति (४) १२४
अनुगामिनी देवी (रंकाळातलान कोल्हापूर) (२) २५८
अनुग्रहशक्ति व ईशान (शिव) (२) २५
अनुनित (इस्टर), युद्धदेवता (सेमे-टिक-आशिया) (४) ७८
अनुविस देव (मिसर) (४) ६१; देवी (मिसर) (४) ६४
अनु-बेल-आ (स्वर्ग-लदमी-जल), त्रिमूर्ति (बॅविलोन) (१) २११
अनुमति (१) ७४; अनु देवता (मुमेरियन) (४) ७८; चंद्रदेवता (सिनीवाली) (भारत) (१) ७४, (४) १४९; देवी (अनु) (बॅविलोन) (४) ६९
अनु-बेल-आप (स्वर्ग-पृथ्वी-जल), त्रिमूर्ति (१ नि) ४६
अनुरुद्ध राजा (ब्रह्मदेश) (४) २८२; (लाम्पून सयाम) (४) ३०४
अनुसूया देवी, देवी मंदिर, देवीचे तीर्थ रक्तपिती झालेल्या रोग्यास चोळले तर रक्तपिती जाते ही श्रद्धा; (आबोली-बडोदा) (३) ४४९
अंतरंग शक्ति, परमेश्वर अनंत शक्तींनी संपन्न, त्यात ही एक प्रमुख शक्ति. (२) ५४.
अंतरघेदी पीठ (१) २७८.
अंतरिक्ष देवता (३) २०.
अंतरेहमाह (अमबाही, राका), अमाबात्या देवता (इराणी) (४) १४८
अंतुन (इस्टर), स्वर्गदेवता (सेमे-टिक-आशिया) (४) ७८
अंतूम देवता (बॅविलोन) (४) ७९
अंत्यविधि समारंभ (वालीघेट) (४) ३५५-३५९
अँथ्रिट युद्धदेवता (कनाइट फोने-शियन) (४) ७९
अंदमान बेटे संस्कृति (४) २८०-२८१
अंदल देवी, श्रीविलीपुथुर गावी मंदिर (मदुरा), कथा (३) ५०७-५०८
अंद्रस्ता, विजय देवता (केल्टिक) (४) ८०
अंधकामुर, ग्रन्हादवशज; व योगेश्वरी देवी-मातृका कथा; विष्णु-शंकराशी

युद्ध (२) ८७-८८; घंकराक्षी युद्ध
 व मातृगण उत्पत्ति (२) ३८२-३८४
 अंधकूप नरक (२) १०८
 अंधतामिस्र नरक (२) १०८
 अंध्र बलिपुत्र (४) ३३०
 अन्नपूर्णा देवी (१) ८६, २९८,
 ३०७, ४२४, (२) १२२,
 ३०६, ३०७, ३१०, ४७५,
 (३) २५९, ३८७, (४) ३८४,
 घाट व मंदिर (नागलबौद्ध क्षेत्र-
 ब्रह्मपुत्रा नदी) (२) ४७५; दद्या-
 महा विद्याशक्ति (१) ४२४;
 देवता मूर्ति (चितोड) (१) २९८
 ३०७; देवी मूर्ति (शिव-कांची)
 (२) १२२; नामोत्पत्ति व कथा
 (२) ३०६-३०७, ३१०, (३)
 ३८७; मंदिर (वाराणसी) (२)
 ३०६-३०७, ३१०, (३) ३८७,
 मूर्ति (कैलास लेगे) (३) २५९,
 मूर्ति (वाराणसी) (२) ३०६-
 ३०७, ३१०, (३) ३८७; शक्ती
 देवीचे एक शांत स्वरूप (१) ८६
 अन्य जमाती व देवता (भारतीय)
 (३) ३६९-३८६
 अन्विक्षिकी योगिनी (प्रभासतीर्थ)
 (३) ३१२
 अपरा अथवा घोरतरी (२) ४३,
 ४४; एकादशी (३) २८१;
 डाकिनी (भैरवी) (१) ४१५;
 शक्ति (२) २१, ४३, ४४
 अपराजिता (१) २३१-२३२, (२)
 ३७१, ३८४ ३८५; जैन द्वाररक्षक
 (उत्तर दिशा) देवता (३) ४६९;
 जैन विद्यादेवता (३) ४३८,

४४३; देवी-आदिशक्तीचे एक रूप
 (१) २३१-२३२; यौद्ध देवता
 (१) २३२, (३) ४०३-४०४,
 ४०६; मातृका (शंकर आत्मतेजोत्पत्ति)
 (२) ३८४; मातृका-विष्णुनिर्मित,
 मायादेवी परिचरिका (२) ३८५;
 योगिनी (पार्वतीच्या शरीर कोशापासून)
 (२) ३७३; सप्तमी व्रत (यौद्ध)
 (१) २३२.

अपर्णा (१) ९९, २८०; उमा
 (१) ९९; नामोत्पत्ति (१) ९९;
 पीठ देवता (वरतोया तट) (१)
 २८०, २८१; योगिनी (प्रभासतीर्थ)
 (३) ३१२; हिमवान पर्वत कन्या
 (१) ९९

अपान-नपात अग्निदेवता (इराण-
 नागकुमुद्रा) (२) २३१

अपानपात, अंतरीक्षदेवता (३) ९०

अभिया देवता (सिथियन) (४)
 १४९

अपोलो (Apollo) (३) २; अथवा
 कृष्ण (१ वि) ५०; देव (४)
 ३७, ३८; देव (ग्रीक-रोमन (४)
 ९३, १०३, ११२, ११५, ११७,
 १२८, १३५; देवता-नैमूर्तीपैकी
 एक (इराणी) (४) १४८; देवता
 (पार्थिया नागकुमुद्रा) (३)
 २३१; देवता मूळ स्वरूप सूर्य
 (लॅटिन) (१ वि) ५०; मानवदेव,
 डेलफी या गांधी पुरले (४) ३७,
 ३८; व मर्सियस रणदेवता व नदी
 कथा (४) ११२

अप्पया दीक्षित भारतीय तंत्रकार
 (२) ४११

- अप्पार देवता (द. अरेबिया) (४) ७८
- अप्यजिता, चौसठ्ठ योगिनी पैकी एक योगिनी (२) ३७४
- अप्रतिचक्रा जैन पिढ्या देवता, घासन देवता (३) ४४६
- अप्सरा (आसराचा अपभ्रंश), जल देवता, स्वर्गातिनिवास करणाऱ्या स्त्रिया, (३) २०९, २११, जलदेवता प्रकार (चीन) (४) २७७-२७८
- आफिया (Aphaia) ब्रिटोमार्टिस भूदेवता (ग्रीक) (४) १३३
- अब राम (पितृप्रमाणे अतणारा राम), (सेमेटिक) (४) ५, १३,
- अबला हाकर आत्मतेज निर्मित मातृका, अधकामूर वगैरे राक्षस पारि पत्यार्थ (२) ३८४
- अबिया देवता आरमैती देवतेरोरार साम्य (इराणी) (मगोलियन), (४) १४९.
- अबूबकर, महमद पैगबराचा व्यापारी शिष्य (४) १६३
- अबुसिन (Abusin) सिंधुनदीला लॅटिन ग्रंथकारानी दिलेले नाव, या वरून अविसिनिया, सिंधी व्यापारी वसाहतकाळ (४) ६, ७, १३, १४
- अबूसिबेल देवालय (इजिप्त) (३) २४२, २४३
- अब्राहम देव (हेब्रुपथ) (४) २८, १६२, (इस्लाइल) (४) १४५
- धर्मपथ संस्थापक (इस्लाइल-सेमेटिक) (४) ८३, ८५
- अभयंबा देवता (१) ७८, ९२-९३, (३) ३८७, अचलादेवी (१) ९२, नामोत्पत्ती (१) ९३, (३) ३८७, पौराणिक देवता (मायावरम्) (१) ७८, ९२-९३, मंदिर मूर्ति (१) ९२-९३.
- अभया शक्तिपीठ देवता (उज्जतीर्थ) (१) २९२
- अभिनदन जैन तीर्थंकर (३) ४३६, ४४१, ४४५, ४४६
- अभिरामसुंदरी देवता, शक्तिदेवी, व सफोजीराजे (तिरुक्कवेयूर क्षेत्र) (३) ५०८-५०९
- अभेदानंद स्वामी, विवेकानंद गुरुबधू, यानी वेदात सोसायटी शांति आश्रमासाठी जागा मिळविली (अमेरिका) (४) २२८
- अमजाई जमात देवता (ताबट जमात) (३) ३८१
- अमरकटक (१) २९२; पर्वत, सगमरवरी दगड, नर्मदा नदी उगम स्थान, नर्मदा मंदिर (३) २००, २०१, राजा, कन्या नर्मदा नदी (रूपमन्था) (३) १९९, शक्तिपीठस्थान (चन्किादेवी) (१) २९२.
- अमरकंटकेश्वर हाकरस्थान, शिवपीठ, शक्तिस्थान (१) २७८.
- अमथेर माताजी, पौराणिक देवता (वडनगर सौराष्ट्र) (१) ७८, ९३
- अमर पीठभैरव (१) २८१
- अमरावती-अवाभवानी, शक्तिपीठ देवता (२) ७२, ८२ ८७, अमरेश्वर (१) २५९

- अमरी शक्तिपीठ देवता (त्रिभोवा पीठ) (१) २८१
- अमरेश्वर लिंग (अमरावती) (१) २५९
- अमचिंन देवी, नवरात्रांत वोल्टू समारंभ साजरा करतात (दक्षिणभाग) (१) २२९
- अमलेश्वर-ओसार ज्योतिर्लिंग (१) २५७
- अमवासी देवता (वैदिक) (४) १४८
- अमा देवता, बुद्ध शांतताविषयक कार्य (इराणी) (४) १४८
- अमा-एनतुट देवता, उर्गेशक्तिमान, अनेक देवतांची माता (सुमेरियन) (४) ७५
- अमातेरसू सूर्यदेवता (जपान) (४) २६३
- अमावास्या व्रत (३) ३४३-३४४
- अमोस (Amos) देवता; या देवतेच्या देवदासी असत (३) २९९, ३००
- अमित, धर्मप्रचारक बुद्ध; बुद्धधर्माच्या त्रयीपैकी एक (४) २४९
- अमितभ, ज्ञानजीन देवीस्वरूप (चीन) (४) २७०; ध्यानी बुद्ध (३) ३९६, ३९७, ४०५, ४०८, ४२३; ध्यानी बुद्ध ९२ मूर्ति (जावा) (४) २८७
- अमी यजुदुरू-सिकोटो आय देवता (जपान) (४) २६२
- अमूर्त देवता, दोन वर्ग-अमूर्तमान व अमूर्तधारणा यावर आधारित, दृश्य रूप नाही (३) २०
- अमृता, शक्तिपीठ देवता (विमानद्री तटी-पीठस्थान) (१) २९३
- अमृतेश ज्योतिर्लिंग (सोमनाथ) (१) २६३
- अमृतेशी चौमष्ट योगिनींपैकी एका योगिनीचे नाव (२) १७४
- अमृतेश्वरी देवता, घाराण्णी क्षेत्र रथणाचे कार्य (२) १७३
- अमेसा देवता (इराणी) (४) १४९
- अमोघ जैन दश जैन पंच पूर्व काळातील व नंतरच्या काळात समाविष्ट (३) ४४०
- अमोघसिद्धि ध्यानीबुद्ध (३) ३९६, ३९७, ४०७, ४१०, ४१४, ४१७, ४२३; ९२ मूर्ति (जावा) (४) २८७
- अमोघा शक्ति, अष्ट शक्ती देवतांपैकी एक देवता (२) २७८
- अमोघाक्षी शक्तिपीठ देवता (विवाद्या नदीर-प्रिताग्ना क्षेत्र) (१) २९२
- अंभिचिदित्यनी, मीन बारा जमातींचा धर्ममंदिर संघ (४) १०४
- अंबर पीठभैरव (१) २८१
- अंबरीष (१) २७०; ऋषि (३) २१९; विष्णुभक्त राजा; साधन द्वादशी दुर्वास ऋषि कथा (१) २६९-२७१; व अंबरेश्वरी (३) ५०१
- अंबा (१ वि) ३३, (१) ७६, ९२, १००, १३१, २९३, (३) ४४३; अरावली (२) ८६, (३) ३५९, ३८७, ४८१, (अरावली) (१ वि) ४५, (१) २८७, ३५६, ३६२-३७०; आणि

अंधिका दोन रूपे (१) ९२, (२) ८२-८३; आरोग्य-भवानी (२) १८३; (गिरनार) (१) ११, ३८२-३८३; (जोगाईचे) (१) १०, (३) २२; दुर्गादेवी (३) ४४३; (देवगिरी) (१) २९५, ३३३-३३८; देवता (४) ८३; देवी (१ वि) ४५; (अमरावती) (३) २२; (गोरगाव) (२) १२४; (तुकाई) (३) ८०; पाणिनीय रूपे अक्ष, अक्ष (१) ७६; भार्गवांची (१) १००, (४) ८३; लोकमाता निर्दशक (१ वि) ३३; आणखी पहा अरामुरी

अंबाजी (२) ३५६; जमात देवता (३) ३७५, ३७७; देवता मंदिर (चडोदे); (सासा, धिवाडी जमातीची) (२) ३५६; हरविद्धि देवता (चडोदे) (२) ३५६

अंबाबाई : (अमरावती) (१) ११; कुलदेवता (३) ३६६; अष्टभुजा (गोरगाव-मुंयई) (१) ३२५, ३२६, ३२७; (गोरगाव-मुंयई) (३) ३५९; जमातदेवता (कोटी, गवळी, गुरव, तेली, तोडा, मांग, वाणी-जिगायत) (३) ३७४, ३७६, ३७७, ३८०, ३८१, ३८४, ३८५

अंबाभवानी (अमरावती) (२) ७२, ८२, ८७; कमलादेवी (३) ७९; जमातदेवता (गोंधळी-जोडी, कुडबुडे,

बुरुड, मोई, लोणारी) (३) ३७७, ३८०, ३८२, ३८३, ३८४; देवता (४) ३७४, ३७५, ३८४

अंबामाता देवी, मंदिर (सिद्धपूर-गुजराथ) (१) १८५

अंबालिका देवता, दुर्गादेवी (३) ४४३

अंबावरू देवता, नाग जार्तावर अधिकार गाजवणारी (तेलंगण) (३) ४२०

अंधिका (१ वि) ४३, ४५, ४६, (१) ७८, ९२, १००, २२५, २८१, २८२, २८४, ३६३, ४२४, (२) २२, ५७, ८२, ८३, ११६, १७५, २३७, ४११, (३) ३६८, ३८७, ३९३, ४४०, ४४३, (४) ८३, ३६३, ३६४, ३६५, ३६८, ३६९, ३७०, ३७५; आणि अंबा दोन रूपे वेगळी (१) ९२, (२) ८२-८३; कुलदेवता (३) ३६८; जैन देवता, शासनदेवता (३) ४४३; जैन तांत्रिक देवता (२) ४११; जैन यज्ञिणी देवता (३) ४४०; दशमहाविद्या देवता (कामार्क्षापीठ) (१) २८४, ४२४, (३) ३९३; देवता (२) ५७, ११६; देवी आर्य व जैन अंधिका परक (३) ३६३; नामोत्पत्ति (३) ३८७; पौराणिक देवता (१) ७८, ९२; भार्गवांची (१) १००, (४) ८३; मंदिर (दिघारा) (२)

- ३३७; मातृशक्तीचा अयतार देवता (१ वि) ४६; मूर्ति (जालंदर-कांगडापीठ) (२) १७५; शक्ति (२) २२; शक्तिपीठ देवता (ज्वाला-मुखीपीठ, विराटपीठ) (१) २८१, २८२; शंकराची वहीण, भार्या व माता (१ वि) ४५, (१) ९२, (३) ३८७; शिवपत्नी (१) २२५; शिवादेवी (१ वि) ४३
- अंबिकेश्वरी देवी, अंबरीष राजाने स्थापना केली (अंबेर-जयपूर) (३) ५०१.
- अंबतीमा, दयाळुमाता (१) ६५; मातृ-देवता (२) १२-१३; सरस्वती नदी (१) ६५
- अंबेचा जोगया, एकनाथ कृत (४) ३७७-३७८; प्र. क. प्रभुदेसाई कृत (४) ३७६-३७७.
- अंबेजोगाई (मराठवाडा) (२) ७२, ८७-९२; कुलस्वामिनी (२) ९१, ९२, (४) ३७५, ३७७; क्षेत्र (२) ९०; देवी शक्तिपीठ-योगेश्वरी (२) ८८, ९२; योगेश्वरी (जोगेश्वरी) तांदळास्वरूप मूर्ति; साडेतीन पिठांपैकी एक; मातृकाशक्ति (आठवी मातृका), नामोत्पत्ति (२) ८७-९२
- अम्मतळी जमात देवता चेंचू, आंध्र प्रदेश आदिवासी जमात (३) ३७८.
- अम्मा आदिशक्तिस्वरूप (क्रिजिअन) (१) १००; देवता मार्गावांची (४) ८३; मा (क्रिजिअन) (४) ८३
- अम्रा जैन देवता (३) ४४३
- अयन ऋते (३) २७६.
- अयःपान नरक (२) १०८
- अयमित्रा देवता, शेतीविषयक कार्य (इराणी) (४) १४८.
- अया (Aya, Aia or Ai) आदि-शक्तीचे स्वरूप (अक्वेडियन) (१) १००
- अयाचित ऋते (३) २७३.
- अयुत्य (सयाम) शहर, अयोध्येचा अपभ्रंश (४) ३०७
- अयोध्या (नावा) (४) २९०; पीठ (भारत) (१) २७७; (सयाम) अपभ्रंश अयुत्य; मोनराजे बौद्धपंथीय राजधानी; ख्मेर राजांनी वाढविले; हिंदू मंदिरे व बौद्धविहार दिले; ९० फूट लांब शयनावस्थे-तील बुद्ध पुतळा (४) ३०७-३०८
- अयोनिफ मदर आदिशक्तिस्वरूप देवता (१ वि) ४९
- अयोनिसंभव देव-देवता, सुरासुर, (४) ११७-११८
- अयोमुखी, शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका, अंघकासुर व इतर राक्षस पारिपत्यार्थ (२) ३८४
- अरण्यदेवी (दुर्गादेवी) (आराह-पाटणा) (३) ५०९-५१०; पृथ्वीदेवी (३) ३२६
- अरताई देवता, गृहविषयक कार्य (इराणी) (४) १४८.
- अरफाट टेकडी (अरबस्तान) (४) १६७
- अरवेळा देवता (कोरादेवता) (ग्रीक) (४) १२३

अरस्तात देवता, सदगुण-दुर्गुण कार्य (इराणी) (४) १४८

अराधी, देवीमंदिरातील धंदेवाईक पूजक-उपासक (३) ५४

अरायटी देवता, सदगुण-दुर्गुण कार्य (इराणी) (४) १४८

अरामुरी देवी (१) ११, २९४; अंवा (१ वि) ४५, (१) १३१, २८७, ३५६, ३६३-३७०, (२) ८६, (३) ३५९, ३८७; -अंवा

अधर देवी (१) २८७; अंवा घोलागडवाली (३) ४८१; अंवा-

नामोत्पत्ति (३) ३८७; अंवा पर्व-तीय देवता (१) ३५६, ३६२-

३७०-देवी (अर्जुदापीठ) (१) २९४; (आणखी पहा अंवा)

अरिऔरहोड देवता, शुभदेवता, कुमारी स्वरूपांतपूजा, पृथ्वीस्वरूप (४) ७९ (कोलिटक)

अरिस्टॉटल ग्रीकपंडित, वनस्पती व नाणक मुद्रा यांचद्वल मत (३) १४०, २२३

अरुणा श्रीयंत्रातील आठ त्रिकोण समूहातील देवता (२) ४२८

अरुंधती (१) ६९, ७०, २९३; पीठदेवता (१) २९३; वसिष्ठ-ऋषी पत्नी, जन्मकथा (१) ६८, ६९, ७०

अरेट्टी (सरस्वती)-नदी देवता (इराणी) (४) १४८; जलदेवता (इराणी) (४) १४९; देवता-

पृथ्वीविषयक कार्य (इराणी) (४) १४८; मुरा-अनाहिता, अहुरदेवाची कन्या (४) १५१, १५२

अरेस देव (ग्रीक) (४) ९१

अरोहीरोही सूर्य-पत्नी (मौरीवंश-न्यूझीलंड) (४) ३१८

अर्जा (Artju) म्हणजे मूर्ति-त्या सुवर्ण, अष्टधातू, लाकडाच्या असतात (वालीवेट) (४) ३४६

अर्जुन, त्रिपुरसुंदरीने अर्जुनाला धनु-र्विद्या शिकविली अशी कथा (३) ४१२; मूर्ति (महाबलिपुरम-गुहा) (३) २६५; रथमंदिर (महाबलि-पुरम) (३) २५०

अर्जुनचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा सुमात्रा) (४) २८७, २८८

अर्जुना मंदिर (जावा) (४) २३५

अर्थ मदर (Earth Mother) देवता, भूमाता (ग्रीक) (४) १०८-१०९

अर्धनारी नटेश्वर, शंकरस्वरूप (१) ५३-५४, २०७-२१०, २६९, (२) २८३, (३) ४०५, ४७४; उत्पत्तिकथा (१) २०७-२१०, २६९; तार-तारका शुगुलस्वरूप (तार ॐ कार, तारा ॐकार पत्नी) (महायान बौद्ध पंथीय) (२) ९५; देवता मूर्ति (कंबोडिया) (४) २९२; मूर्ति (कैलास लेणे) (३) २५९; मूर्ति (अइहोळ क्षेत्र-गुहा) (२) २८३, (३) ४०५; शिवशक्तिस्वरूप पुरुष-स्त्री विश्व धारणेला सारखी (१) २१०; स्वरूप (१) २०९

अर्धलक्ष्मीहरि विष्णुस्वरूप (१) ५३

अर्जुन दिमालय पुत्र, नाग (१) ३५८, ३६०

अर्जुदा (१) २९४, ३५६, ३५८-
३६२; अधरदेवी (१) ३६०;
क्षेत्र कथा (१) ३६०; देवी-नामो-
त्पत्ति-कथा (१) ३५८-३६०,
पर्वतीयदेवता (१) ३५६, ३५८-
३६२; पीठ (१) २९४; मूर्ती
(१) ३६०

अर्मेनियन संस्कृति (४) १७५, १७६
अर्थमा देवी, अदितीची कन्या (१)
२८

अर्थमाण देवता मातवी-जीवननिपयक
कार्य (इराणी) (४) १४८.

अर्वेवादेवी पर्वतीयदेवता (आफ्रिका)
सर्प्यांची रक्षणकर्ता (१) ३५७

अॅव्हॅन्डोना (हेरनानटिडा), स्वर्निश
मूर्तिमजक (मेक्सिको) (४) २२७

अलक्ष्मी (१) ७८, ९३-९७, (३)
१३६, ३०४, ३०६, ३८७, ३९०;

कथा (१) ९५-९६; ज्येष्ठागौरी
(३) ३०४ ३०६, ३९०;

नामोत्पत्ति (३) ३८७, पिंपळवृक्ष
निवासिनी (१) ९५, (३) १३६,

पौराणिकदेवता (१) ७८, ९३-
९७; य लक्ष्मी (१) ९३, ९४,

९५, ९७, (३) १३६, ३०४,
३८७, ३९०; स्वरूपवर्णन (१)

९४, ९६. (आणखी पहा, ज्येष्ठा-
गौरी, लक्ष्मी)

अलताई देवता विद्याजननी, सुष्टी
उत्पन्नकर्त्री (इराणी साम्राज्य) (४)

१५२

अलंकाशी, शंकर आत्मतेज निर्मित
मातृमा, अथकामुख व इतर राक्षस

पारिपर्यार्थ (२) ३८४.

अलहून मीनाशी देवीचा भाऊ,
मीनाशीच्या दरवर्षाच्या विवाह
सोहळ्याला याचे तीन दिवस पूजन,
राक्षस (२) २८०

अलाट देवता (नवीटिअन) (४)
१६०; अथवा अतारगॅटीस अथवा
व्हीनस (सेमेटिक-आशिया) (४)
७७

अलात, अरब-स्त्रीदेवता (४) १६८

अलातु देवी, नरक-स्वामिनी (४) ५२

अलेक्झांडर (दी ग्रेट) ग्रीकयोद्धा व
पौरस, नाणकमुद्रा (३) २२४

२२५; अथेनी देवी (ग्रीक नाणक-
मुद्रा (३) २२३-२२४

अल्बा देशरक्षक देव (रशियन)
(४) १७४

अल्हा, अंबेचे रूप (अंबा) (१)
७६; 'आला'चा अपभ्रंश-कथा,

मुस्लीम देव (४) १६१; अल्हा शब्द
दुर्गावाचक (४) १६८

अल्लातदीन खिलजी, दक्षिण हिंदु-
स्यानातील देवालयभजक, सप्ततीची

छट, भशिदी उभारल्या (३) ६५

अल्लानाथ ज्योतिर्लिंग (कातिपुरी)
(१) २५९

अचटारोच नरक (२) १०८

अवंती पीठ देवता (भैरवपवंत-पीठ
स्थान) (१) २८१

अवर्गे महालक्ष्मी देवताशक्ति (२)
४३, ३८९; द्वाक्षणी देवताशक्ति

(२) ४३, ३८९

अंबलोकितेश्वर काननदेवी स्वरूप
(बौद्ध) (४) २७० (जपान);

- ध्वानी बोधिसत्त्व (३) ३९७, ४००, ४०८, ४०९, ४१०
- अवधारू जमात देवता (जोगी जमात-तामिलनाड) (३) ३८०
- अविकारी, शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका, अंधकानूर व इतर राजस-संहारार्थ (२) ३८४
- अविद्या योगिनी (प्रभासतीर्थ) (३) ३१२; शक्ति, जीव गुफरटून टागणारी मायाशक्ती (२) २१-२२
- अर्वाची नरक (२) १०८
- अवेस्ता (ज्ञान) इराणी धर्मग्रंथ (४) २७, १४६
- अव्यक्त भावशक्ति अथवा तिरो-भाव शक्ति, विमर्शशक्तीचे आश्रय-स्थान (२) ४७
- अँव्हेलॉन (सर आर्थर) तंत्र मार्ग विवेचक व संशोधक (२) ४०८, ४१०, ४१७, ४१८, ४१९
- अशानी शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका (२) ३८४
- अशितार्तु आदिशक्तिदेवता (बँविलो-नियन (१) १००
- अशी देवता, खारुमती शक्तिदेवतेची मदतनीस (रशियन) (४) १७६
- अशोक राजा, बौद्ध धर्मप्रसारक (भारत), बिहार बांधले (३) २३८; सम्राट, स्तूप व स्तंभ उभारले-८४००० (३) २३९, २४०
- अशोककान्ता बौद्ध-देवता (३) ४०७, ४२२, ४२३, ४३०-४३१
- अशोका जैन विद्या देवता, शासन देवता, दुर्गादेवीचा अवतार (३) ४४२
- अदमदंशना विष्णुनिर्मित मातृका, मवमालिनी देवीची परिचारिका (२) ३८५
- अश्मयुग संस्कृति (३) ३४८
- अश्वत्थ (३) १३५, १३६, १३९, २११; अश्वत्थोद्घापन धार्मिक विधि (३) १५०; अश्वत्थविद्या (३) १५०-१५१; अप्सरानिवास (३) २१२; उत्पत्ति कथा (३) १४३-१४४; उपासना, सेवा संतान पुत्रप्राप्ति (३) १३५-१३६, १४६, (४) ३१८; औषधीय व रासा-यनिक गुणधर्म (३) १४८-१४९; पिपल-विष्णु (३) १३५, १४६; पुत्रलाम पवित्र वृक्ष (४) ३१८; पूजनीय (३) १४४; प्रजापति प्रतिक (१) १४६; ब्रह्मा-विष्णु-महेश वसतीस्थान (३) १४४; ब्रह्म-विष्णु-महेश-लक्ष्मी-जलक्ष्मी यांचे वास्तव्य (३) १३६, १४९; यज्ञीय वृक्ष (३) १४४-१४५, १४७; यम व पितर निवास, मुळार्री पिंड-दान (गया) (३) १४४; विश्व-वृक्ष-रूपक (३) १४७; वृक्ष (३) १३२; वृक्ष-पिपल (३) १४३-१५१; व्रत (३) १४९-१५०
- अश्वत्थ-तीर्थ शक्ति पीठ स्थान (चंदनीय पीठदेवता) (१) २९३
- अश्वत्थ-विद्या विश्वविद्या अथवा गूढ खटिरहस्य (३) १५०-१५१
- अश्वलायन ऋषि, सूर्यमालेचा ११

करून सिद्धांत मांडणारे ऋषि (१)
३९२

अश्ववर्मा हिंदु ब्राह्मण (मलया)
(४) २३५

अश्वारूढा द्युतिदेवी (३) ४५०

अश्विनी, अश्विन् देवपत्नी (१) १७

अश्विनीकुमार वनस्पति-शारङ्ग
(वेदकार्त्तन) (३) १४०; उत्तरी
(४) ९५

अश्वी देवता, दिव्यदेवता (३) २०

अश्वोरेथ, आदिशक्ति देवता (जुने
बायबल) (१) १००

अष्ट-तारा देवता (तांत्रिक) (२)
९५

अष्ट-दिकपाल (२) ३८१; विजे
कोरले (३) २२; (जैन) (३)

४३७; (त्रिवेद भारतीय संहिता) (४)

२३७-२३८; मंदिर (नागापण्ट)

(४) २३८; बज्रपात्री पंथ-बौद्ध

धर्म (४) २३८; संघ (देवता)

(३) २२

अष्ट-देवता यशस्वामारंभाचे वेळी

आवाहन (जैनपंथीय) (३) ४३८

अष्ट-मुजा (१) १२४, १३१,

(२) १०३, (३) ३८७ (४)

३६३; उत्तरी कथा (२) ३१२-

३१३; दुर्गादेवी (१) १२४; कुरु-

कुला (बौद्ध देवता) (३) ४०६;

देवी (१ वि) ४५, (२) ३१२-

३१३, ३१६-३१७; देवी (पुणे)

(१) १३१; नामोत्पत्ति (३)

३८७; योगमाया (२) ३१२-

३१३; विष्णुवाहिनी (विष्णु पर्वत)

(१ वि) ४५, (२) १०३ (३)

३१२-३१३, ३१६-३१७; वीर-

लक्ष्मी, आठ महालक्ष्मींपैकी एक

(२) २६३.

अष्ट भैरव अवतार शिव (कैलास
लेणे) (३) २५८; नात्रे (३)

२५८-२५९

अष्ट महामाया गौर, तारादेवीवा
प्रकार, बौद्ध देवता (३) ४०८

अष्ट मातृका (२) ३८६, ३८७,

३८८, ३९३, ३९४; आठ प्रमुखा

दुर्गुण मातृका-नात्रे (२) ३८६;

उत्पत्ती व वर्ण (लामाधर्म-त्रिवेद)

(४) २३७; कार्य (२) ३८८;

(त्रिवेद) (२) ३९३; ब्राह्मण-

धर्म-बर्हीय (३) ४३९; मूर्ति

(यवतेश्वर-पुणे) (२) ३९४;

स्वरूप (२) ३८७-३८८

अष्टमी बौद्ध तांत्रिक देवता, तारा-

योगिनी समूहापैकी एक (३)

४०९

अष्टर देवता, इस्टर (सेमेटिक) मूळ

नाव (अथिनीया) (४) ७८

अष्ट-लक्ष्मी (२) १२२, १२३,

२६३; नात्रे (२) १२२, १२३,

२६३. (आणखी पहा-अष्टशक्ती,

आठ-लक्ष्मी)

अष्टवर्ग वर्णमाला योगिनी स्वरूप

(२) ३७६

अष्टवसु संघ-देवता (३) २२

अष्टविनायक (१) २५; स्थाने

(महाराष्ट्र) (१) २५

अष्टशक्ति (२) ४२-४३; देवता-

- नावे (२) २७८. आणखी पहा—
अष्टलक्ष्मी, आठलक्ष्मी
अष्टादशमुक्ता देवी (२) ३१५;
धाडगाव (भोकरधन-औरंगाबाद)
(२) ३४६; सप्तशृंगी (२) ३४३,
३४५, ३४६, ३५०
अष्टादें आदिशक्ति (फोनेशियन)
(१) १००; देवी दिक्तेयानी (१
वि) ४५
अष्टावक्रा पार्वतीनिर्मित योगिनी (२)
३७२
अष्टोरथ देवता, अस्टाटें (फिनाइट)
(हेब्रु) (४) ७९
असक्नी, चिनाव नदी (सप्तसिंधु
प्रदेश) (४) १४६
असगाड देव, स्वर्गलोकीचा राजा
(ट्युटॉनिक) (४) १५५
असन्य देवता, कालवाचककार्य (इराणी)
(४) १४८
असंहार भैरव, शिवाचे अष्टभैरवांपैकी
एक (कैलास छेजे) (३) २५९
असिक्नी, प्राचेतस दक्षाची पत्नी व
अदितीची माता (१) २८
असिरस देव; इसिस, पत्नी व बहीण,
विजय व धान्य देवता (मिसर) (४)
६३, ६६-६७; नाइल नदीचे नाव
(४) ६६
असिरियन संस्कृति-देवता व देवतांचे
मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०
असिरिस (इजिप्त), देवीचा पुत्र व
पति (१ वि) ४४
असी देवता, अहुरमज्द पत्नी, कन्या
(इराणी) (४) १४८, १४९;
ढायना भगिनी (४) १४९, १५०;
पशु-पक्षी संवर्धन करणारी देवता,
मातृ सुख देवता (४) १४९
असुया दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका
—नाराही (२) ३८६
असुर (३) १३, (४) १४६,
१४७, १५१; अग्नि व वरुण
उपासक (४) १४६; अहुरमज्द
(४) १५१; (इराण) (४)
१४७, १५१; कश्यप प्रजापति ज्येष्ठ
पुत्र (३) १३
अस्टर आदिशक्ती देवता (अँव्रेसिनि-
यन) (१) १००; देवता (माओ-
यंश) (४) ७८, (सेमेटिक-
आशिया) (४) ७७.
अस्टारजु देवता, चंद्रमूलस्वरूप
(असीरियन) (१ वि) ५०
अस्टाटें आदिशक्तीस्वरूप देवता
(१ वि) ४९, देवता (३) ३००,
(४) ८१, (आटार गाटिस स्वरूप)
(४) ११९, (फिनाइट) (४)
७९, (कॅनान यंश) (४) ७८,
(मिसर) (कामदेवता) (४) ६६,
(सीरिया) (४) ५२, ५३; देवी-
नाणक मुद्रा (सीरिया) (१ वि)
४८, (२) १३२
ऑस्टिक (Astik) संस्कृति
(अमेरिका) (४) १८३, १८५,
१८६; अस्तिक ऋषी वरुण नाव
(४) १९१; शिवमंदिर (४)
१९४-१९६
अस्तिक ऋषि, जरत्कारू पुत्र, कथा
(३) ४२०; व ऑस्टिक संस्कृति
(४) १८३, १९१; व जनमेजय

सर्पयज्ञ, व नागवर्णीय सस्कृति
(४) १८३

अस्तिकयंश सस्कृति (४) १८३,
१८५, १८६, १९१, १९४-१९६

अस्तेक अस्तिकचा अपभ्रंश (४)
१८३

अस्थोरेथ देवता, मूलस्वरूप चंद्र
(सिरिया) (१ वि) ५०

अस्मत् जैन यक्ष (३) ४४०

अहंकारकर्षिणी क्षीयवातील सोळा
पाकळ्याचे कमळ त्यातील एक देवता
(२) ४२८

अहिउग्रा देवता, मृण्मयनूर्ति (राम-
नगर), बौद्ध शिल्पदेवता (३)
४५०

अहिर जमात (उत्तिसगड परगणा),
छानिपिठा जमातदेवता (३) ४७०

अहिवृत्र अंतरिक्ष देवता (३) २०,
एकादशरुद्रांपैकी एक (१) २५६

अहि वृत्र पूजन (मेक्सिको) (४)
१९०

अहि-सर्प (Ahi-sarpa) पर्जन्य
जाणणारा देव (४) ११

अहिहोळ गुहा, शिल्पयुक्त अनेक देवता
मूर्ति कोरलेल्या, सप्तमातृभाच्या आठ-
मूर्ति (कर्नाटक) (३) २६९

अहुइझाल राजा, पिरॅमिडसारखे उच्च
शिवमंदिर बांधले (इकासस्कृति-
मेक्सिको पेरू) (४) १९४

अहुर देव (इरागी) (४) १५२

अहुरमज्द मुख्य देव (इराणी सस्कृति)
(४) २७, (शोरोस्त्रिजन) (४)

६३; इराणी धर्मसंस्थापक, सृष्टी-
निर्माता देव, त्याच्या नऊ बायका

(४) १४८; त्रिमूर्ति (अहुरमज्द-
अनाहिता-मित्र), चौस राम्य (४)
१४९, वरुण (इराणी) (४)
१५१, १५२

अहुराणी वरुणानी, पर्जन्यदेवता,
पृथ्वीविषयक कार्य करणारी (इराणी)

(४) १४८, १५१

अहू मृत पुरण्याची जागा, ३६० नागा
पुतळे उमारलेल्या (इस्टरवेट-वॉल्टेने-
शिया) (४) ३२८-३२९

अहेरिया, देवी (३) ४५०; द्रविड
यक्ष एक पोटजात (३) ४५०,
वन्यजमातीतील हिंदु या देवीचे
पूजक (पंजाब, उत्तर प्रदेश) (३)
४५०

आ (जल) (१) २११ तारा, देव
(बॅविलोन) (४) ७०, त्रिमूर्ति
(आ-जल, बेल-लक्ष्मी, अतु-
स्वर्ग) (बॅविलोन) (१) २११,
मूल स्वरूप सागर (असिरियन)
(१ वि) ५०

आईजी, खारडिया क्षीय जमातीची
कुलदेवता (रिलडा मारवाड), जमात
देवता (३) ४५०, ४५१, दरगह
(३) ४५०

आकर्षिणी विष्णुनिर्मित मातृका, काली
(शुष्मदेवती) मदतनीस (२)
३८५

आकारी आमदेवता (रत्नागिरीजिन्ह)।
(३) १०२

आकाशगंगा सुरलोकाची अतराळातील
गंगा (३) १७८-१७९

आकाश-नाभ ध्यानी घोषीसत्य (३)
३९७

आकाश तत्त्व लिंग पंचतत्त्वाची पाच
लिंगे त्यापैकी एक (चिदंबर) (२)
१२५

आकाशदेवता अनेक संस्कृतींनी
मान्य केलेली, ह्याची नावे (४)
१८०, मूलतत्त्व स्वरूप (१ नि)
५०, देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२

आकाशस्मा जमातदेवता, चेंचू जमा
तीची (आत्र) (३) ३७८

आकाशी ग्रामदेवता (जि. रत्नागिरी)
(३) १०२, जमातदेवता, डोर
जमातीची (बेळगाव रिजापूर) (३)
३८०, दुवळी जमातीची (जि. ठाणे,
सुरत) (३) ३८१, देवी (३) ४४९

आस्तर देवता, ईश्वर देवीचे एक
नाम (बॅबिलोन) (अवेसीनिया)
(४) ५२

आगम, जैन धर्मग्रंथ, सूर्य व ग्रह याचे
ज्ञान देणारी विद्या (१) ४०१,
४०२

आगमेश्वरी देवी (२) ४१९

आगरी जमात (उपजाती दास, ढोल,
वरप, शुद्ध) (३) ३६९, जमात-
देवता (३) ३७०

आगवानी देवता, ग्रामदेवता, वसत-
चडी-सीतला देवीची वहीण, रोग
निवारक (३) १०८

आग्ने (कान्होजीराव) मुद्रा (३)
२३४

आंग्ळाई देवी अगणापूर डोहात
सापडली, अगणपूरचा अपभ्रंश
(सज्जनगड) (२) ८१

अजकरूपा शक्ति शिवाच्या आश्रयाने
राहणारी एक शक्ति (२) २४

आज्ञाचक्र दोन भुवयामध्ये महत्-
रूपाने आहे, मानवदेहातील कुड-
मिनीच्या आधार नवचक्रा पैकीं एक
(१) २४८; व मानुषा (२) ३९१
आर्टव (Ixtab) गळफासाची
देवता (मय) (४) २१२

आटार देवता, इस्टर देवता (सेमेटिक)
हिचे एक नाम (मेसेपोटोमियन)
(४) ७८

आटार गाटीस देवता, मूळ सिरियन
संस्कृतीतील, सेमेटिकवद्याची पलो
त्पादक देवता (मीन) (४) १०८,
११९

आटारगाटिस हडाड व तिचा
मुलगा निर्मूर्ति (सिरियन) (१ नि)
४६, (१) २११

आठ दुरुंग-मानुषा (२) ३८६
आठ महालक्ष्मी संच (२) १२२,
१२३, २६३ आणखी पहा
अष्टलक्ष्मी, अष्टशक्ती

आत्मशक्ति, सर्वशक्तिमान भगवताची
एक शक्ति (२) २८

आदम आदिमानव (इस्लाइल) (४)
८४, देवाचा आदमला शाप
(४) ८६

आदिती, शंकर आत्मतेजनिर्मित
मानुषा, अश्वकालुर व इतर राक्षस
पारिपत्यार्थ (२) ३८४

आदित्य, ब्राह्मणग्रंथ देवता व सुरुद्र व
आदित्य सख्या ३३ (३) १३

आदिदेवता (पाश्चिमात्य) (१ नि)
४६

आदिनाथ अथवा कलमानाथ, जैन-
तीर्थंकर (३) ४३६; (बेरळ सेणे)
(३) २५१, २५६

आदिप्रजा अथवा प्रजापारमिता,
आदिशक्ति (बौद्ध) (३) ३९६
आदिप्रज्ञा व आदिवुद्ध (प्रकृति-पुरुष)
यांपासून मिथ्याची उत्पत्ति (बौद्ध)
(३) ३९६

आदिवुद्ध व आदिप्रजा (पुरुष-प्रकृति)
यांपासून मिथ्याची उत्पत्ति (३)
३९६

आदिभमानी अथवा हिंगुलाजवारी
देवी, सान महिणी (या देवी आदेव)
त्वपित्री एक; भमानी शब्दाचा अपभ्रंश
(उत्तर प्रदेश) (३) ४८१

आदिभमानी (हिंगुला) देवता
(बटचीत्पान) (३) ४८१.

आदिमाया (२) ५७, (४) ३७५,
३७८, ३७९; व अवतारी पुरुष
(१ वि) ६२

आदिशक्ति (कमलादेवी) (करमाले)
(३) ७९; (चाणळ) (२) ७२,
७८-८१; व रामदास स्वामी (२)
७८-७९, ८१

आदिशक्ति (१) १, २; (२)
४२३; आमाहन (लैसकाहून)
(१) १०-११; तात्त्विक स्वरूप
(१) १९१-२५५; नात्रे इतर
संस्कृतींमधील (१) १००;
पूजन-स्मरण, व्यक्ति व राष्ट्र-
वैभवाकारक (१ प्र) १३; मातृत्व
(१ वि) १७-१८; मूलमाया
(१) ४२३, रूपे (१) १००,
२१२-२१७, २५१-२५५; विश्व-

व्यापीपणा-साधने (४) ५३-६०;
विघ्नंचार, व्याप्ती व महत्ता (२ प्र)
२१-२२, २३-२४; पश्चिम
गोळार्ध (४) ५३-६०, १४५,
१४७, पूर्वगोळार्ध (४) २३२-
२३५; विश्वरूप आकृति (२) ३;
सर्वत्र मूलतः एवंच (१ वि) ४९;
स्वरूप देवता (१ वि) ४९; लामन
देव, द्वाद, महाभारत, एवनाथ, राम-
दास, रामरूपा परमहंस, त्रिविक्रानंद,
अरविंद घोष, सारस्वर, प्र. कृ.
प्रभुदेसाई (संगणता) कृत (१)
१-११, (४) ३६३

आदिशक्ति व गणेश (१ वि) ६३
आदिशक्ति व प्रादेशिक भारतीय संघ
(१ वि) १४

आदिशक्ति व संस्कृत संघ (१ वि)
१५

आद्य गौड ब्राह्मण (३) १६१
आद्यविद्या गूणत्रे आय शक्ति (देवी
भागवत) (२) २४
आद्य शक्ति देवता (१ वि) ४६,
(४) ३७१

आद्यशक्ति-आद्यविद्या (२) २४
आद्यशक्ति : संचार-पूर्वगोळार्ध (२
प्र) २१-२२, (४) २३२-२३५;
पश्चिम गोळार्ध (२ प्र) २२-२३
(४) ५३-६०, १४५-१४७

आद्या योगिनी (प्रभासतीर्थ), चौवट
योगिनीपैकी एक (३) ३१२

आद्या छद्मि अष्टलक्ष्मीपैकी एक
श्रीवंत्रावर न्यास कोरलेले (कामाक्षी-
मंदिर) (२) १२२

आधारचक्र, कुडलिनी शक्तीची (१)

- २४७-२४८, व मातृका (२) ३९१
- आधुनिक काळातील देवता (१ वि) २८
- आनंदनायकी (१) ७८, ९८, (३) ३८७; नामोत्पत्ति (३) ३८७; देवी (अयणी-वेळगाव) (१) ९८; पौराणिक देवता (१) ७८, ९८
- आनंद शक्ति, शक्तीचे एक स्वरूप, स्वातंत्र्य (२) ४१
- आनंदा पार्वतीचे एक नाव (१) २६३
- आनंदा भैरवी देवीरूप, तत्रदेवता (२) १४९
- आनंदी देवी (भवानी) (अलकावती) (आळंद) (गुजोटी-आळंद) (१) १४१-१४४, यल्ला (१) १४४
- आनंदीभवानी देवी (चोपडे-खानदेश) (३) ४५१
- आनर्त, देवीच्या बारा प्रमुख स्थाना-पैकी एक, अम्बादेवी (१) २९३
- आना देवता, आरमती देवता (इराणी) साम्य (मॅसिडोनियन) (४) १४९
- आप देवता, कार्य-पाणी (वैदिक) (४) १४७
- आपतत्त्व-लिंग (जबुक्श्वर), शंकराची पंचतत्त्वाची पाच लिंगे त्यापैकी एक (२) १२५
- ऑप्स देवता, सिनेल देवी (फ्रिजियन) चे नाव (रोमन) (४) ८२
- आपसु-इआ सागरदेवता; क्षियरम देवता (बॅथिलोन) (४) ६९
- आपस्तंभ ब्राह्मण (३) ३६१
- आपु-मातंगी वादळदेवता (पॉलेने-शिया) (४) ३१७
- आपो देवी, वैदिक देवता (१) २९
- ऑप्स (Ops) देवता, शनीपत्नी (ग्रीक) (४) ९०, १३०, न्हीआ (रोमन) (४) १४२
- आफ्रिकाखंडातील संस्कृति (४) १७६-१८०
- आफ्रोडाईट देवता (ग्रीक) (४) ९१
- आफ्रोदिता आदिशक्तीचे स्वरूप (१ वि) ४९, (४) ५७; इस्टर (बॅथिलोन) (४) ७०, कॅप्रीसदेवी (ग्रीक) (४) ११३; देवता (४) ७०, ७६, ८१, १४९; देवता (ग्रीक) (४) ९३, ९४, ९९, १००, ११०, ११३-११५, ११९, १२६; देवी (रोमन) (४) ७०, देवी व टामुझ (४) ७६; पॅरिस पत्नी (४) ९४; (फ्रिजियन) (४) ८२, युद्धदेवता, सागरपेसातून जन्म, प्रणयदेवता, वृक्ष देवता (४) ११३-११४; व अँटर्लाटाशर्यत (४) ११०; व जचिसेस (४) ११४; व अँडोनिस् (४) ४१४; व ट्रोजन युद्ध (४) ९४-९५; सायप्रिस देवी (१ वि) ४५; हेफायटसची पत्नी (४) ११३
- आफॅप्रीस म्युसेस देवता पुत्र (ग्रीक) (४) १३१
- आविस देवता, देवदूत मूलस्वरूप (इजिप्त) (१ वि) ५०
- आवेशमझम पवित्र विहिर (मका) (४) १६६

- १३५; देवी (फिजिअन) (४)
 ८२; देवी (नाणक मुद्रा) (३)
 २३२; देवी मंदिर (४) ९५;
 पशुवल्ली देवता (१ वि) ४६;
 मातृशक्ति स्वरूप-आद्यशक्ति देवता
 (१ वि) ४६; लोचिया (४)
 ११७; शिकार देवता (४) ११६,
 १२८-१२९; हेकेटी (४) ११६
 आर्दिमिस टिफारिया देवता व नर-
 यली रुढी (ग्रीक) (४) ९५
 आर्द्र पटेश्वरी तंत्र देवता (२) ४२२
 आर्द्रि-असुरा जल देवता (हराणी)
 (४) १४७; अनाहिता (४) १४७
 आर्यतारा (३) ४६८; बौद्ध देवता
 हरितवर्णतारापैक्री एक (३) ४६८;
 मूर्ति (इच्छिपूर-बंगाल) (३)
 ४६८
 आर्य देवता-शस्त्रधारी (१ वि) ४६,
 (१) २१७-२१९, (४) ३७५
 आर्यप्रज्ञा बौद्ध देवता (३) ४१८;
 प्रज्ञापारमिता देवतेचे एक स्वरूप
 (३) ४१८
 आर्यमारिची बौद्ध देवता (३)
 ४२२; मारिची देवीच्या हातांत सुई-
 दोरा स्वरूप (३) ४२२
 आर्यभू देवता, शस्त्रधारी देवता,
 स्वातंत्र्य-देवता, अंगेचे स्वरूप (१)
 २५३
 आर्यवा आद्यशंकराचार्य माता (३)
 १३५
 आर्यवज्रवाराही बौद्ध तंत्र देवता,
 वज्रवाराहीचे एक स्वरूप (३) ४२७
 आर्यशारदा बौद्ध देवता, महा-
 सरस्वतीचे एक मूर्तिस्वरूप (३)
 ४२३
 आर्याजांगुली बौद्ध देवता (३)
 ३९८, ४०७, ४२३; शुभ्र तारेचे
 स्वरूप (३) ३९८, ४०७; जांगुली
 देवतेचे एक नाव (३) ४०७
 आर्यादुर्गा (अंकोला, कुलदेवता) (३)
 ३६१, ३६३; देवी (हसोळ-राजापूर-
 रत्नागिरी) (३) ५०७; मूर्तिस्वरूप
 वर्णन, उत्पत्ति दंतकथा (३) ५०७
 आर्या-शक्ति शक्तीचे एक व्यक्त स्वरूप
 (२) २२
 आर्येतर शक्त देवता व संत (१ वि)
 ६५
 आलबर्ट वनस्पति संशोधक मंत्रकार
 (३) १४०
 ऑलिंपस पर्वत-ग्रीक देवता राहण्याची
 जागा (४) ९०; मेरू (१ वि)
 ५०; मेरू अथवा हिमालयाप्रमाणे
 मानत (४) ९०
 ऑलिंपिक सामने व देवता (४)
 १०२
 ऑलिंपियन जुनो देवता (रोमन),
 शक्तिदेवता-पार्वती, मवानी यांबरोबर
 साम्य (४) ५, १३
 ऑलिंपियन सामने (ग्रीक), देव-
 उत्सवातील व यात्रेतील सांघिक सामने
 एक रूढ प्रथा, नगर सामने, शक्ति-
 प्रदर्शन स्पर्धा, खेळ कौशल्य धर्मकारण
 यांस उपयुक्त (४) १०१, १०२
 आलोकून देवता (आफ्रिका) (४)
 १७९
 आवरण-शक्ति अज्ञानामुळे वस्तुधर

- आमलकी एकादशी (३) २८१
 आंबा (आम्र) वृक्ष (३) १३९,
 १५१-१५५, इष्ट (३) १३५,
 जौषधीय उपयोग (३) १५४,
 १५५, नात्रे (३) १५१, १५२,
 १५३, पत्रिण वृक्ष (३) १५४,
 फळ जाती (३) १५२, १५३,
 फळनाष्टीय (३) १५१-१५२
 आय देव, पाणी पूरदर्शन (मय) (४)
 २१३
 आयई (काली) जथया कोरावई देवी
 (तामिळ) (२) १८१
 आयनार बन्धजमात, कोरावई जथया
 आयई देवी पूजक (२) १४१
 आयनेस देव (ग्रीक) (४) १००
 आयर देवता, काल्याचक्रकार्ण (हराणी)
 (४) १४८; महिना आदेवीन्या
 अभिपत्याखाली (यॅन्ग्लोन) (४)
 ७०
 आयशा पेगधर माता (४) १६९
 आयसॅन (Ision), टिमिटर पानी व
 ल्जेदेव पुत्र (ग्रीक) (४) १३२
 आयसाम रिमेती पत्नी, अटलांटा
 कन्या (ग्रीक) (४) १०९
 आयो (Io) देवता ईरिया (इरित)
 (४) ११८, देता (ग्रीक) (४)
 ११७-११८, छणीउत्पन्नकर्ती देवता
 (पॅग्लेशिया) (४) ३१२, ३१३,
 ३१४, मागती. ओमार-आयो (४)
 ३१४
 आर देव (अरबी) (४) १६०;
 हरना अपध्वज (४) १६०
 आरकम कॅल्सोदेरी पुत्र, उलमिजर
 ताकागमूह (ग्रीक) (४) १२०
 आरनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६
 आरभू यद् (अरस्तान) नगरीचा
 राजा, (४) १६१, १६२; आरभू
 वरून अरस्तान नामाभिधान (४)
 १६२
 आरमती शानर्गदेवता, उफळत्याज्योती,
 देवाच्या सहचारिणीपैकी एक (१)
 ६३, (२) ११
 आरमेती देवता, पृथ्वीविषयक कार्य
 (हराणी) आहुरमज्द नऊ पत्नीपैकी
 एक (४) १४८, १४९, वैदिक देवता
 छीस व पृथ्वी यानरोवर साम्य (४)
 १४९, साम्य (इतर संस्कृति देवता-
 यरोवर, (४) १४९
 आरसा देवी (कौहापुर) (१)
 २५८
 आराही तनदेवता (३) ४५१
 आरोग्या शक्तिपीठ देवता (वैद्यनाग-
 पीठ) (१) २९२
 आर्किसियरा अॅरगॉस प्राताचा राजा
 (ग्रीक) (४) १३६, १३८, व
 त्याची कन्या छानी, भाऊ पॅरिउय
 व मेडुसारागशीण कथा (४) १३६-
 १३८
 आर्दिमिस-अॅमोडेथ (४) ११६;
 आदिशक्ति स्वरूप देवता (१ नि)
 ४९, ५०, इरियिया (४) ११६,
 चंद्रदेवता (१ नि) (४) ११६,
 दिक्षेयानी (४) ११६, देता (२)
 १३२, (४) ६६, १८९; देती
 (ग्रीक) (१ नि) ४७, (४)
 ९३, ९५, १००, १०७, १०८,
 ११५-११७, १२०, १२१,
 १२७, (४) १२८-१२९, १३३,

- १३५; देवी (फिजिअन) (४)
 ८२; देवी (नाणक मुद्रा) (३)
 २३२; देवी मंदिर (४) ९५;
 पशुवळी देवता (१ वि) ४६;
 मातृशक्ति स्वरूप-आद्यशक्ति देवता
 (१ वि) ४६; लोचिया (४)
 ११७; शिकार देवता (४) ११६,
 १२८-१२९; हेनेटी (४) ११६
 आर्दिमिस टिफारिया देवता व नर-
 चली रुढी (ग्रीक) (४) ९५
 आर्द्र पटेश्वरी तंत्र देवता (२) ४२२
 आर्द्धि-असुरा जल देवता (हरणी)
 (४) १४७; अनादिता (४) १४७
 आर्यतारा (३) ४६८; बौद्ध देवता
 हरितनर्णतारापैकी एक (३) ४६८;
 मूर्ति (इच्छिपूर-बंगाल) (३)
 ४६८
 आर्य देवता-शस्त्रधारी (१ वि) ४६,
 (१) २१७-२१९, (४) ३७५
 आर्यप्रज्ञा बौद्ध देवता (३) ४१८;
 प्रज्ञापारमिता देवतेचे एक स्वरूप
 (३) ४१८
 आर्यमारिची बौद्ध देवता (३)
 ४२२, मारिची देवीच्या हातात मुई-
 दोरा स्वरूप (३) ४२२
 आर्यभू देवता, शस्त्रधारी देवता,
 स्वातंत्र्य-देवता, अग्नेचे स्वरूप (१)
 २५३
 आर्यवा आद्यशस्त्राचार्य माता (३)
 १३५
 आर्यवज्रवाराही बौद्ध तंत्र देवता,
 वज्रवाराहीचे एक स्वरूप (३) ४२७
 आर्यशारदा बौद्ध देवता, महा-
 सरस्वतीचे एक मूर्तिस्वरूप (३)
 ४२३
 आर्याजांगुली बौद्ध देवता (३)
 ३९८, ४०७, ४२३; शुभ्र तारेने
 स्वरूप (३) ३९८, ४०७; जांगुली
 देवतेचे एक नाम (३) ४०७
 आर्यादुर्गा (अंकोला, कुलदेवता) (३)
 ३६१, ३६३; देवी (हसोळ-राजापूर-
 रत्नागिरी) (३) ५०७; मूर्तिस्वरूप
 वर्णन, उत्पत्ति वंशकथा (३) ५०७
 आर्या-शक्ति शक्तीचे एक व्यक्त स्वरूप
 (२) २२
 आर्येतर शक्ति देवता व एत (१ वि)
 ६५
 आलबर्ट वनस्पति संशोधक प्रथकार
 (३) १४०
 ऑलिंपस पर्वत-ग्रीक देवता राहण्याची
 जागा (४) ९०; मेरू (१ वि)
 ५०; मेरू अथवा हिमालयाप्रमाणे
 मानत (४) ९०
 ऑलिंपिक सामने व देवता (४)
 १०२
 ऑलिंपियन जुनो देवता (रोमन),
 शक्तिदेवता-पार्वती, भवानी यावरील
 साम्य (४) ५, १३
 ऑलिंपियन सामने (ग्रीक), देव-
 उत्सवातील व यात्रेतील साधिक सामने
 एक रूढ प्रथा, नगर सामने, शक्ति-
 प्रदर्शन स्पर्धा, स्नेह कौशल्य धर्मभरण
 यास उपयुक्त (४) १०१, १०२
 आलोकून देवता (जामिका) (४)
 १७९
 आवरण-शक्ति अज्ञानामुळे वस्तुवर

आवरण पडते ती एक शक्ति
(२) ७

आवळी वृक्ष रोपण (३) १३२,
शक्तिदेवी, पूजन (३) १३५,
१७०

आवाज-अविनाशी, सर्वव्यापी मायना-
वादी (१ पुर.) ५-७

आवार वश सस्कृति (कॉकेशसभाग-
रशिया) (४) १७५

आशा देवता, अहुरमज्द-नऊ पत्नी-
पैकी एक (इराणी) (४) १४८

आशापुरी-आशापुरी (१) १११,
१८५, (२) ३६४, कुलदेवता
(गुजरात) (३) ४५३; -गोनरक्षर
देवता (१) १११, देवी (बडनगर-
छोराष्ट्र) (१) ९३, (२) ३६४,
देवीमंदिर (मिदूपूर-गुजरात) (१)
१८५, पौराणिक देवता (१) ९३,
१११

आशापुरी माता (३) ३७७,
३८४; चारण-जमात देवता (३)
३७७; जाटोजा रजपूत जमात
(कच्छ) (३) ३८४

आशापूर्णी देवी, अष्टभुजा देवी
मंदिर (जालंदर) (२) १७५

आश्तर देवता, मावृशक्तिदेवता
(माजो), इश्तर (वॅविलोन) (४)
५२

आसकनिकल आसरा (जलदेवता)
(मद्रास भाग) (३) २१०

आसपूर्णी देवता, मामादेवी (गगीर)
-देवतांची माता तिचे एक स्वरूप,
सर्वांच्या इच्छा पूर्ण करणारी, मंदिर
(बुदी) (३) ४९५

आसमाई मनोवांछित इच्छा पूर्ण
करणारी देवता (उत्तर प्रदेश),
उत्तक्तिक्या (३) ४५४

आसरा (३) ११८, १२२,
२०९-२१३; अम्सरा (अपभ्रंश)
(३) २०९, २११, मामदेवता
(छिंदवाडा भाग, दक्षिण भाग)
(३) १२२, २१०, जलदेवता एक
प्रकार (३) २०९-२१३, देवता
(उमरावती भाग) (३) ११८,
प्रतीक, रुढी, कथा (३) ११२-
२१३; सात आसरा नावे (३)
२१२; स्वरूप (३) २०९

आसापुरी आशापुरी-कुलदेवता
(गुजरात) (३) ४५३

आसिपन्न नरक (२) १०८
ऑसिरिस देव (इजिप्त) (१)

२६३; इसिसदेवीचा पुत्र व इसिस-
देवी कन्या असे जोडनाते, अदिती
दक्षप्रजापतीप्रमाणे (१) २६३

आसुरी दुर्गा तांत्रिकांची देवता (१)
१२१

इआ (IA) सागरदेवता (वॅवि-
लोन), आपसु दुसरे नाव, त्रैमूर्तीपैकी
एक (४) ६९

इओ देवता (पॅलेस्टाइन-नाणक मुद्रा)
(३) २३०

इक्सचेल (Ixchel) मुले देणारी
देवता (मय) (४) १९१

इक्सिऑन (Ixion) (अश्विन)
देव, ध्रुवताच्याभोवती भ्रमण करणारा
(ग्रीक) (४) ४, १२

इगोरिया जलदेवता, डायनादेवीची सगी
(ग्रीक रोमन) (४) १२८

इंका संस्कृति (४) १८१, १८२, १८३, १९२-२०८, २१६-२२७ (अमेरिका); कालगणन पद्धति (४) १९८-१९९; गुरुकुल संस्था (४) २१६-२१७; देवता (४) २०५-२०८, २२२-२२७; देवाचा वळी (४) २०१-२०४ नरवळी पद्धत (४) २०१; बहिणीसरोवर विवाह (४) १९७-१९८; मंदिर व्यवस्था (४) २००; मंदिरातील धर्मगुरूचे शिक्षण (४) १९८; युद्धापूर्वी हवन (४) १९७; राजे (४) १९७; रामसीता विवाह (४) १९८; वेद्या-न्यवसाय (४) १९७; दिवर्लिग-पूजन (४) १९२; शास्त्राज्यनाश (४) ९, १०, १६, १७, १८; सूर्यदेवता कल्पना (४) २०१-२०४, २२०-२२१, सूर्यमंदिर (४) १९२-१९४, २१९-२२०; सुवर्णसाठा (४) १९७; (पेरू-अमेरिका) २१६-२२७
 इंगळाई मामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
 इंगीशिंकी पुराणमय-शिंदोघर्म (जपान) (४) २८
 इच्छाशक्ति शक्तीच्या तीन अंगांपैकी एक, -स्वातंत्र्याचे चमत्कार (२) ४०-४१, ४४, ४५
 इज् देवता, अहुरमज्द नऊ पत्नींपैकी एक (इराणी) (४) १४८
 इजार इज्यात्रानेसणीचे पल्ल (मुस्लिम) (४) १६५, १६७
 इजिप्त संस्कृति, देवता व देवतांचे मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०

इज्जा (अरबी) श्री देवता (४) १६८
 इझनामी देवता, आदिशक्ति स्त्रीरूप इझांगी देवाची पत्नी व बहीण, यम-यमीसारखे (जपान) (४) २६२, २६३, २७६; सृष्टिकर्त्री देवता (जपान) (४) २६३; आठ चेटक्या निर्माण केल्या (३) २६२, २७६
 इझपपलोल (It/papalotl)-अग्नि-देव (४) ११ (मेक्सिको)
 इझमा (Itazama) पर्जन्यदेवता, इद्र (मय) (४) १९१
 इझा देवता, अहुरमज्द नऊ पत्नींपैकी एक (इराणी) (४) १४८
 इझांगी आदिशक्ति पुरुषदेवता (जपान), इझनामी आदिशक्ति पत्नी व बहीण (४) २६२, २६३, २७६; इझनामी पत्नीने आठ हुष्ट देवता पतीच्या पाठलागाकरिता उत्पन्न केल्या (४) २६३, २७६
 इझांगू आकाश देवता (आफ्रिका) (४) १८०
 इटोनिया देवी (थेसली), नाणक मुद्रा (३) २३०
 इव्वा स्त्रीदेवता (वैदिक) (१) १७; गायत्री देवी (१ वि) ४९; अथवा कैलास (१ वि) ५०; आदिशक्ति स्वरूपदेवता (गायत्री देवी) (१ वि) ४९; देवता (ट्युटानिक) (४) १५५; देवता (फिजियन, भारतीय) (४) ८२; धेनु (१) १७; वैदिक देवता (१) १७, ३०

इडानागूस ब्राह्मण वर्ग (बाली) (४)
३३५

इंडोनेशिया (४) २९०-२९२,
व्याप्ति-जावा, सुमात्रा, बोर्निओ,
सिलेबस, बाली, बका बेटे (४)
२९०

इनुपूजाव्रत (बंगाल) (३) ३४२-
३४३, कदाणी (३) ३४३, देवता
(४) ३४२

इनासा देवता (सुमेरियन) (४) ७६

इनालिल देवता (बॅरिलोन) (४) ५१

इनिनि (इस्टर) प्रकाशदेवता
(सेमेटिक-आशिया) (४) ७८

इनिना देवता-इन्तर (४) ५२

इनोविया चव्हाऱ्यारील देवता
(मीक) (४) १२५

इंदिरा एकादशी (३) २८१

इंद्र (१) १७, १४६, (२) २७८

२९०, २९५, २९९, ३८३,

(३) ४, ७, ९, ११, १३, २०,

१४०, २४८, २८३, ४०१,

४३०, ४७६, ५०३, ५०६,

(४) ११, ६९, ८१, ९०, ९१,

९३, १००; अथवा ज्युपिटर

(१ रि) ५०; अथवा इयूस (१

रि) ५०, (४) ९०; आस्रगुथ

(३) १३५; कोजागरमत देवता

(३) २८३, धनियवणी (३)

४; जैन दिक्पात्र (३) ४३७; देव

(१) १७, (३) ७, २०८,

४४०, ५०३, ५०६, (८) ११

१५३, १७९; देव मंदिर (टोन्निओ-

जपान) (४) २६३, देव सेनापती

(१) २०; देवता (१ रि)

५०, (३) १३, (४) २३४

(चपादेश), (४) २६४

(नपान), पूर्व दिशा दिकपाल (तिरेट)

(४) २३७; पत्नी शची (२)

११, २७६-२७७; बौद्ध देवता

सेवक, अकित (३) ४०१, ४३०;

मर्त्यदेव (३) ९; माता वैदिक

देवता (१) ७७, मानवसर्पक देव

(३) ७; (मिंटानीजन) (४)

८२; मूर्ति (३) २५६,

(मेक्सिको) (४) १८७; मेघ-

गर्जना देवता (३) २०; (मेसा-

पोटेमिया) (३) ३५७; व

आयुर्वेद (३) १४०; व ऐग्री-

शक्ति (२) ३८३; व ज्ञानप्रसन्नाया

देवी (३) ५०६; व दधिची

ऋषि (३) ४७६; व पराशक्ति

व भड्गासूर (१) २९०; व यक्ष-

स्वरूप ब्रह्मदेव कथा (१) २९०;

व वशिष्ठ-वज्रेश्वरी कथा (१) २९५,

२९९, (४) १००; व ससा

(शाक्यमुनि रूपात) (४) २७८;

व सोमरस (४) २१५; व सौंदर्य-

नायकी देवी (३) ५०३; वृत्रासुर

(२) २७८, (३) ११, (४)

६९; वैदिक देवता (३) २४८,

(४) ९१; हिटाइट संस्कृति देव

(४) ८१

इंद्रनील पर्वत कालिका व कात्यायनी

देवी (१) २९४

इंद्रलक्ष्मी अष्ट लक्ष्मीपैकी एक (दाक्षिण

मास्त) (२) १२३

इंद्र-शची (२) ११, २७६-२७७;

व नहुष राजा (२) २७६-२७७

- इंद्रसभा लेणे (वेरुळ लेणे) (३) २५१, २५३, २५६
- इंद्राक्षी पीठदेवता (ल्कापीठ) (१) २८२
- इंद्रागार देव, आर्यांचा इद्रदेव असावा (आफ्रिका) (४) १७९
- इंद्राणी (१) १७, ६४, ६५, ७७, १४६, २९३, (२) ११, ३८२, ४११, (३) २१, ४०२; अष्ट-मातृका देवतांपैकी एक (३) ३८२, (३) ४३९, शारंग देवता (२) ११, तांत्रिक देवता (जैन) (२) ४११, देव पत्नी (१) १७, ८४, पीठदेवता (देवल्लोपीठ) (१) २९३, वल्लवादिनी वैदिक देवता (१) ७७, (२) ११; मातृगति (१) ६५; मूर्ति (३) २५६; व परमाश्र देव (बौद्ध) (३) ४०२, व महिषासुर जन्म (१) १४६, वैदिक देवता (३) २१
- इंद्रादित्य, हिंदु राजा (सयाम) (४) २३३
- इंद्रा-नासित्या जोड देवता, युग्मदेवता (३) २१
- इंद्रा-भरुत जोड देवता, युग्मदेवता (३) २१
- इंद्रायणी देवी, कोलकामुराचा वधमूर्ती (परभणी) (३) ४५५
- इंद्रयस्तंभन-सिद्धि, चोवीस प्रकारच्या सिद्धींपैकी एक (३) ३९८
- इपाफस (Epaphas) आयो देवतापुत्र (मीक) (४) ११८
- इपोना जथदेवता (केल्टिक) (४) ८०
- इफायलेटस राक्षस (मीक) (४) ९३
- इफिसस देवता (हेलेनिक, रोमन), डायना (बॅनिलोन) (४) ७०
- इमा नो यमदेवता (जपान) (४) २७८-२७९
- इमुकेन देवता (मय) (४) २१०
- इंफे तीर्थभेत्र (आफ्रिका) (४) १७९
- इया देवता (बॅनिलोन) (४) ५१
- इरझावंश (रशियन-सैबेरियन) (४) १७१
- इराणी संस्कृति (४) १४५-१५२; देवता (४) १४७-१५२; धर्म-संस्थापक इरतुष्ट (४) १४५; सप्तसिंधु हतहंदु (४) १४६; हीच आर्य संस्कृती (४) १४६-१४८
- इरानियन वंश य संस्कृति (कॉकेशस-रशिया) (४) १७५
- इरूर बन्यजमात (निलगिरी पर्वत), देशवालीनाद ग्रामदेवतापूजक (३) ३७०
- इला आदिशक्ति देवता (१) ७६, शारंग देवता, देवसहचारिणी (१) ६३, (२) ११, देवता (एलवश-सोमवश) (१) ७६; वैदिक देवता (३) २१, विनिवाली (१) ७६
- इलाचिया (Iltachia) सर्वसाक्षी देव (मेक्सिको) (४) १९५
- इलाह देव (अमोराइटसंस्कृति) (१) ७६

इलिगेर जमात (कर्नाटक प्रात),
तुळजाभवानी, यल्लमा, हनुमानपूजक
(३) ३७०
इलिथिया (आर्टिमिस) फलोत्पादन
साहाय्यक देवता ग्रीक (४) २१६
इलियट भारतीय नाणक मुद्रा अम्या-
सक (३) २२४
इलियट (चार्लस) हिंदुइशम व
बुद्धिइशम ग्रथकर्ता (३) २, ३
इलियड ग्रीक महाकाव्य (४) ८९
इलिशा अथवा इल्यास जलदेवता
(मुस्लीम) (३) २१६
इल्यास अथवा इलिशा जलदेवता
(मुसलमान) (३) २१६,
इथे निमोजमात वंश (४) १७९
इशारा (इश्टर) विजयदेवता (सेमे-
टिक) (४) ७८
इश्टर आदिशक्ति (सुमेरियन) (१)
१००; मातृशक्ति देवता (बॅबिलोन)
(४) ५१, ५२
इश्टर देवी (असीरिया), पशुबळी देवता
(२) १३२
इसवी सन कालगणना (४) १५९
इसाई धर्म-धर्म ग्रंथ (४) २७;
धर्मश्रद्धा (४) ३१; धार्मिक चमत्कार
(४) ३४; मरणांतर जीवन (४)
३२; विश्ववंधुत्व (४) ३१
इसाई संस्कृति (४) १५५-१६०;
देवता (४) १५८-१६०; धर्म-
संस्थापक येशू ख्रिस्त (४) १५५-
१५७; येशू म्हणजे ईशनाथ (४)
१५६; व देवालय भंजन (३) ६६
इमासाद्देवाची समाधी-येशुख्रिस्त
(कार्मर) (४) १५६

इसिया हिंदू धर्म तत्त्ववेत्ता (अरबस्तान)
(४) १०५
इसिस (१ वि) ४६, ४७, ४८,
४९, ५०, (१) २६३, ३६४,
(२) ४६९, (३) २१६, (४)
५, १३, ५२, ६०, ६३, ६४;
अनेक गुण देवता (४) ६४; अनेक
नांवांची देवता-अथेनी डिमिटर,
दिकेविना, प्रोसरफीन, मिनर्वा,
व्हीनस (४) ६४; आदिमाता
(मिसर) (१ वि) ४६; आदिशक्ति
स्वरूप देवता (१ वि) ४९, (४)
६३; आशा-पार्वती (इजिप्त) (४)
५, १३; ओसिरिस पती व पुत्र
(मिसर, लिवियन) (१) २६३,
(४) ६३; जलदेवता (इजिप्त,
लिवियन) (३) २१६; देवता-
मूळ स्वरूप चंद्र (१ वि) ५०,
(४) ५, १३; देवमाता (मिसर)
(१ वि) ४६; देवी (इजिप्त)
(१) ३६४; नाणक मुद्रा देवता
(इजिप्त) (१ वि) ४८; धीमत्स-
स्वरूपी (१ वि) ४७; मातृशक्ति
स्वरूप आद्यशक्ति देवता (मिसर-
इजिप्त) (१ वि) ४६; व तिचा
पुत्र ओसिरिस (परमुराम कथा साम्य)
(२) ४६९; व भृगुलोक ही देवी
उपासक (२) ४६९; सती-सेत
(४) ६३; सर्व देवमाता (किजिअन)
(४) ६४; स्वरूप (४) ६३-
६४; हॅथोर जोडी (४) ६०
इसुवी सतलदमीस्वरूपांपैकी एक
(जपान) (४) २७१
इश्टर (१ वि) ४४, ४६, ५०,

- (१) १००, २१९, (३) ३१, (४) ५७, ६६, ६९, ७०, ७७-७८, १४५, १४९; आदिशक्ति (माओची संस्कृति) (१) १००, (४) ५७; आम्फोदिता (रोमन) (४) ७०; तामुल जोडी (३) ३१, (४) ५७, ७८; देवता (अफेडिअन) (१ वि) ५०; देवता (इजिप्त, सीरिया, हिटाइट) (१ वि) ४४, (३) ३१; देवता (बॅथिलोन) (४) ६९, ७०, १४९; देवता (माओ) (४) १४५; देवता (सेमेटिक) (४) ६६; पृथ्वी देवता (सेमेटिक) (४) ७७, ७८; प्रणय-सूर्य-स्वर्ग युद्ध देवता (सेमेटिक आशिया) (४) ७७-७८; मातृ-शक्ति स्वरूप आद्यशक्ति देवता (सेमेटिक) (१ वि) ४६; गल्लधारी देवता (१ वि) ४६, (१) २१९, शुक्र देवता (बॅथिलोन) (४) ७०; स्त्री व पुरुषरूपात (४) ७८; स्वरूप (४) ७८
- इस्टार अरवेला (४) १२३; देवता (ग्रीक), असुरची, अफेडिची, निपूरची, एरची (४) १२३, १२४; मातृशक्ति स्वरूप आद्यशक्ति देवता (१ वि) ४६, (४) १२४; व कोरा देवी (ग्रीक) (४) १२३-१२४
- इस्थामियन सामने देवताप्रीत्यर्थ व उत्सवाप्रीत्यर्थ, शक्तीप्रदर्शन, गेळ कौशान्य, स्पर्धा, धर्मकारण यास उपयुक्त (ग्रीक) (४) १०१, १०२
- इस्लाइल संस्कृति (४) ८३-८८
- आब्राहम पंथ स्थापनकर्ता (४) ८३, ८५; एकेश्वरी पंथ (४) ८३; देवदेवता (४) ८४-८५; देवाच्या-दहा आणा (४) ८७-८८; नोव्हाची होडी (४) ८४, व ज्यू व हेब्रू (४) ८४-८८
- इस्लामधर्म धर्मग्रंथ व संस्थापक (४) २६, धर्मश्रद्धा (४) ३०; मरणा-नंतर जीवन (४) ३२; विश्वबंधुत्व (४) ३१
- इस्लामी संस्कृति (३) ६५-६६ (४) २६, १६०-१७१; अल्लादेव, उत्पत्ती (४) १६१; कायाशिवलिंग (४) १६१-१६३; देवदेवता (४) १६८; धर्मसंस्थापक महमद-पैगंबर (४) २६, १६०; पोटभेद (४) १६९; मक्का धर्मक्षेत्र उत्पत्ति (४) १६०-१६१; व देवालयभंजन (३) ६५-६६; हजयात्राविधी (४) १६५-१६७
- इष्टा जावर्ग देवता (२) ११; वैदिक देवता (१) १७;
- इलु देवता मूळ स्वरूप आकाश (असिरियन) (१ वि) ५०
- ई देव घनन (Ghanan) घान्यदेवता (मय) (४) २१३
- ईम (YMA) देव-यमदेव (रशियन) (४) १७१
- ईशानाथ येगुखिन्ना (४) १५६
- ईशान (२) २९, ४६; जैन दिरूपाळ ईशान्यदिशा (३) ४३७; पीठमैख (१) २८१; शंकरमुल सातमुखां-पैकी एक (३) ४४८; शिवशक्ति

पाच, त्यापैकी एक अनुग्रह शक्ति
(२) २५; शिवाच्या पाच नावांपैकी
एक (२) २९, ४६

ईशानपूर (सयाम) (४) ३०७

ईशानवर्मा राजा, शिववैष्णव बाद
मिठवू पाहणाऱा (चपादेस) (४)
२९४

ईशान्य देवता, ईशान्य दिशा दिग्पाल
(तिरेट) (४) २३८

ईशायसी (येसू) (४) १५७

ईश्वर गढ्य आदिवासी जमातदेवता
(३) ३७६, जैन यज्ञ (३) ४४०,
४४२, पीठभैरव (१) २८१

ईश्वर-पार्यती पाचाल जमातदेवता
(३) ३८२

ईश्वरपूर (बेल्लेनसेरी-कचोडिया) हिंदू
मिठ मंदिरे (४) २९६

ईश्वर प्रार्थना (४) ४९-५१; य
दीर्घायुष्य (४) ४९; वैज्ञानिक
दृष्टीने (४) ४९-५१

ईश्वररुद्र एकादशरुद्र नावांपैकी एक
(१) २५६

ईश्वरी (२) २७५, ३८८, ४२२;
अग्रा तटातटा (२) २७५, उग्र-
चटादेवीगुप्ती (२) ४२२; मीनाक्षी
(२) २७५; योगेश्वरी मातृका (२)
३८८ शंकरपत्नी पूर्वजन्मीनी कथा
(२) २७५

ईश्वरी अंश-राजा-गुरुप्रभ-गुरुतीत
(४) ३५-८१

ईशिया (आरो) देवता (इजिप्त)
(मीन) (४) ११८

उग्रग लिपि (गुरुतान) या लिपीत

संस्कृत ग्रंथाची भाषातरे आहेत (४)
२४

उकलो आकाशदेवता (एस्थोनिया)
(४) १८०

उकूर-अथवा जगेनन मृत (प्रेत)
अस्थींची प्रतिकृति करणे (वालीवेट)
(४) ३५८

उग्रचंडा शक्तिपंथीय देवता, तांत्रिक
मार्गीय देवता (२) ४२१-४२२

उग्रचंडिका नवदुर्गांपैकी एक पौराणिक
देवता (१) १२८

उग्रतारा (१) २२५, २८८, ४०७-
४०८, (२) ७२, ९३-९५,

४२१, (३) ३८८, ३९५, ४१०;
अष्टोम्यशक्ति (१) ४०८, (२)

९४; तंत्र देवता (२) ४२१, सीष्ण-
तारा (बौद्ध) (३) ४१०; दत्ता-

महाविद्या देवता (१) ४०७-४०८;
देवी (१) २८८, (२) ९३,

(३) ४१०; नामोल्लिखित (३)
३८८, ३९५; प्रलयशक्ति (१)

४०८; बौद्ध पंथीय तांत्रिक देवता
(२) ९४, ९५; मंदिरे (गोह्नी)

(३) ४१०, (महिष-भागलपूर)
(२) ९३, (सहरणा-नेपाल)

(१) २८८; शक्तिपीठ देवता (२)
७२, ९३, ९४, शक्तिपंथीय देवता

(२) ९३; शिवपत्नी (१) २२५;
सूर्यशक्ति-पत्नीकथा (१) ४०७;

स्वरूप (१) ४०८, (२) ९३,
९४, ९५

उग्रप्रभा तांत्रिक देवता (२) ४२२
उग्रसूर दैत्य राजा (२) २९५
उग्र जपया उग्र तारा, तांत्रिक देवता

- (२) ४२१, आठ तारा तानिक
देवतापैकी एक (२) ९५
उग्रवैद्या चौसष्ट योगिनीपैकी एक
(२) ३७४
उग्रेश्वरी चौसष्ट योगिनीपैकी एक (२)
३७४
उच्चाटनी पार्वती शरीरकोषापालून या
देवताशक्तीची उत्पत्ति (२) ३७३
उच्छिष्ट गणपती गाणपत्यवर्ग-पथ,
शाक्तपथीय व वाममार्गीय पद्धतीने
आराधना (१) २५
उच्छिष्ट गणेश गाणपत्य तत्रातील
गणपतीचे एक उपास्यरूप (२)
४११
उच्चरुस्मजभल बौद्ध देवता (३)
४०१
उजानि पीठ (घरदान जिल्हा,
कोशाम) (१) २८०, २८३
उज्जयिनी पीठ (माळवा प्रात)
(१) २८०, २८३
उज्जुती देवता, अहुरमज्द-नऊ पत्नी-
पैकी एक (इराणी) (४) १४८
उल्लवोग सपत्ति व यद्य देणारा देव
(स्लाव रशियन) (४) १७३
उल्लियान पीठ वीरजा, नया, विजया
देवता (१) २७७, २७८, २९४
शक्तिपीठ कात्यायनी देवी (२)
१०३, ४२७
उत्कल पीठ, कात्यायनी देवी (१)
०९४
उत्पन्नित देवता (३) ३४६-
३५८, देवदेवतामूर्ती (पाश्चिमात्य
संस्कृति) (३) ३५५, ३५७,
३५८; देवदेवतामूर्ति (भारतीय)
(३) ३५२, ३५३, ३५४, मातृ
देवता (हरप्पा मोहेंजदरो) (३)
३५२-३५३, मातृशक्तिनिदर्शक
मूर्ति (भारत) (३) ३४८-३४९
उत्तक गौतममुनिशिष्य, कर्णभूषणे
कथा (१) ३५९
उत्तमा पार्वतीचे एका मन्वतरातील
नाम (१) २६३
उत्तर बौद्धधर्म प्रचारक (प्रपातम
सयाम) (४) ३०७
उत्तर कुरुप्रदेश शक्तिपीठ, जोषयी
देवता (१) २९३
उत्तरकौल, तानिकाचा एक पथ, एक
शाक्त पथ (२) ४१०
उत्तरकौलिक पंथ दक्षिण पथीय शाक्त
पथ (शाक्त) (२) १४९
उत्तरमालिका विष्णुनिर्मित मातृका
काली (शुक्लेश्वरी) देवी मदतनीस
(२) ३८५
उत्तरा अशोक राजाचा दूत, बौद्धधर्म
प्रचारक (ब्रह्मदेश) (४) २३३
उत्तांग मोनरशीय राजा, अयोध्या
(सयाम) राजधानी स्थापनकर्ता
(४) ३०७
उत्पत्ति एकादशी (३) २८१
उत्पलहस्तिका विष्णुनिर्मित मानुका,
मायादेवीची सेविका (२) ३८५
उत्पला पीठदेवता (वर्तकतीर्थ) (१)
२९३
उत्पलाक्षी पीठदेवता (सह्याद्रक्षेत्र)
(१) २९२
उदयगिरी जैन पद्धती गुहा (ओरिसा)
(३) २४६
उदयपूर पीठ (त्रिपुरा संस्थान) त्रिपुरा

पीठ (१) २८६
 उदयादित्य (दुसरा) शिवमंदिर
 उमाराणीत अफाट पैसा खर्च केला
 (चंपादेश) (४) २९४
 उदीयान पीठ (१) २७६, २७७
 उदुंबरी शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका
 (१) २८४
 उद्दालक ऋषि धर्मराजाचे यशाळाटी
 याना पाताळातून आणले (४) ३
 उनाईमाता पौराणिक देवता (विलि-
 मोरा-सुरत) (१) ७८, ९८-९९
 उंदिर देवता ओमेदेकुली (Ometo-
 culli) (पेरु मेक्सिको इका संस्कृती)
 (४) २०८-२०९
 उन्मत्त पीठ भैरव (१) २८१
 उन्मत्त भैरव शिवाचे अष्टभैरव
 अवतारांपैकी एक (बेरुल लेगे)
 (३) २५९
 उन्मत्ता शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका
 (२) ३८४
 उपनिषदांतील देवता (१) १३
 उपरतात देवता, सुद्ध-शक्ततामिषयक
 कार्य (इराणी) (४) १४८
 उपांगललिता-व्रत (३) २७८-
 २८०; कथा (३) २७८-२७९;
 व ललितापंचमी व्रत (३) २७९
 उपांशुजप (२) ३९९
 उपास्य देवता (१) २४१-२४२;
 व त्यांची पुराणे (२ प्र) १
 उप्पर जमात, वन्य जमात (भ्रूयूर-
 चावणकोर), देवता (३) ३७१
 उभयवराहानना-मारिची बौद्धदेवता
 (३) ४२२
 उभाई देवता विश्वजननी व सृष्टि

उत्पन्नकर्त्री देवता (इराण-साम्राज्य)
 (४) १५२
 उमराई शुरव जमात देवता (३)
 ३७७
 उमराह अपवा ओम्रा, धार्मिक विधी-
 ह्याज यात्रेतील (४) १६४
 उभा (१ वि) ३२, (१) ६५,
 ७८, ८५, ८६, ८९, ९९-१००,
 २८२, २८९, २९२, (२) २४,
 २९, ३०, ३१, ३१९, ३७४,
 ४१८, (३) ६०, ३१२, ३५३,
 ३८८, (४) ११, ८३, १००,
 २३४; आदिदेवता (२) ३०;
 आदिशक्ति स्वरूप (१) १००,
 (२) २४, ३१; अंबा (१)
 १००, (४) ८३; अंबिका (१)
 १००, (४) ८३; अम्मा (मिजि-
 जन) (१) १००, (४) ८३;
 इतर संस्कृतीतील नावे (१) १००,
 इंद्रकथा (२) ३०; उगम (बॅरि-
 लोन) (१) १००; उमी (अफे-
 डिअन) (१) १००; गौरी (१)
 ९९; तंत्रदेवता (१) १००; दक्ष-
 कन्या (४) १००; देवता (चंपा-
 देश) (४) २३४, (४) १५
 (जावा); देवी (३) ६०; देवी
 उपासक भृगुलोक (४) ८३; द्रविड
 संस्कृति देवता (१) ८५, १००,
 नाणकमुद्रा (१ वि) ३२; नामो-
 त्पत्ति (१) ९९, (३) ३८८;
 पीठ देवता (१) २८२, २८९
 (२) ३१९; पौराणिक देवता (१)
 ७८, ८९; मंट (इजिप्त) (१)
 १००; मा (अनाटोलिया) (१)

- १००, मातृशक्ति (१) ६५,
योगिनी (२) ३७४, (३) ३१२,
शक्तिपीठ देवता (१) २९२,
शकरपत्नी (१ वि) ३२; (३)
३५३, शिवशक्ति व सहचरी (२)
२९, सौम्यस्वरूपी (१ वि) ३२,
(१) ८६, (२) ४१८, (३)
३५३; स्वरूप (१) ९९, १००,
हिमालय कन्या (१) ९९
उमानद पीठभैरव (१) २८०
उमाभगवती धेवी, विश्वमाता (कयो-
डिया), पोनागर सहा (४) २९५
उमा महादेवी पीठ देवता (मिथिला)
(१) २८१
उमामहेश्वर (१) ३९३
उरुशक्ति एक परमात्म्य शक्ति
(२) २८
उर्वशी (१) ३०, ७७, २९३,
(३) २११, उत्तरिक्ष देवता (१)
३०, अप्सरा (१) ३०, (३)
२११, नारायण उरुपासून उत्पत्ति
(१) ३०, पीठ देवता (१)
२९३; पुरुषा (उषा रमि देवता)
पत्नी (१) ३०, ब्रह्मवादिनी देवता
(१) ७७, मार्गशीर्षमास अधि-
ष्टानी देवता (१) ३०, वैदिक
देवता (१) ७७
उलुकी शकर आत्मनेतनिर्मित मातृका
(२) ३८४
उल्का योगिनी (देवकन्या), दुर्गा
देवीची परिचारिका (२) ३७७
उल्लिका पार्वतीनिर्मित योगिनी (२)
३७२
उद्गादन वन्य जमात (दक्षिण भारत)
कपिरी, थिक्ली, छायेन देवतापूजक
(३) ३७०
उषा उपकाल देवता (१) ३०,
(४) १४८, दिव्य देवता (३)
२०, द्यु देव कन्या (१) ३०,
यज्ञीय देवता (१) ३१, वैदिक
देवता (१) ३०-३१, (३) २१,
४२१, ४२२, सूर्यपत्नी (१)
३१, स्वरूप (१) ३०-३१
उग्रशीवा पार्वतीनिर्मित योगिनी (२)
३७२
उग्रशी योगिनी (२) ३७५, (३)
३११
उष्णतीर्थ पीठ, अमया देवी (१)
२९२
उष्णीश विजया गौड देवता (३)
३९७, ४०४, ४१३, गौड तत्र
देवता (३) ४१५
उसलाई मामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२
उसहिना देवता, कालवाचक कार्य
(इराणी) (४) १४८
ऊनईमाता देवता, नामोत्पत्ति (३)
३८८
ऊर्ध्वकेशी योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११
ऊर्ध्वाक्षी पार्वतीनिर्मित योगिनी (२)
३७२
ऋग्वेदांतील देवता (२) १०, ११
ऋग्वेदी ब्राह्मण (३) ३६४,
३६६
ऋषभनाथ अथवा आदिनाथ जैन-
तीर्थकर (३) ४३६, ४४६
ऋष्यशृगमुनी (३) ३२०

ए देवता, मूलस्वरूप सागर (अक्वेडिअन)
(१ नि) ५०

एअरलग राजा ब्राह्मणधर्मपुरस्कर्ता,
'शिवशासन' ग्रंथ तयारकर्ता, महा
भारत ३ पर्वे भाषांतरितकर्ता,
(मलाया जगा) (४) २८९

एकअहौ (Ek Ahaw) एम् देवता
(मय) (४) २१३

एककोटी महादेव देव (सडोवा)
(३) २९५

एकचुहा (Elkohuah) प्रवासी देव,
एल् देवता (मय) (४) २१३

एकजटा बौद्धतंत्र देवता (२) ९५,
३१३, बौद्ध देवता (३) ३९७,
४०४, ४०६, ४०७, ४०८,
४२३, ४३०, ४३१, बौद्ध नील
तारा (३) ४०८, विद्युज्जात्रा
कराली (बौद्ध) (३) ४३०

एकदत्त गणपतीचे उपास्यरूप तानिऱ
दृष्ट्या (२) ४११

एकनाथ महाराज (३) २७८, सत
कृत देवीचे स्तयन (१) ५-६,
जोगया (४) ३७७-३७८

एकपर्णा हिमवान् पर्वतवन्धा (१)
९९, १२० जयगीस्वयम्भुवि पत्नी
(१) १२२, दुर्गादेवी (१) २२२

एकपाताला हिमवान् पर्वतराया (१)
९९

एकमुक्त त्रत (३) २७३

एकमत-रुद्र एकादशरुद्रपैकी एक
(१) २५६

एकटिंगनी चतुर्भुज शंकराचे लिंग,
रजपुतांचे भद्रा स्थान (वैलासपुरी

धेत्र, राजस्थान) (१) ३३९,
(३) ३१

एकवीरा (१) २९२, (२) ८३,
१८९, २५९, ३७५, ३८४,
४३४, ४३५, ४४३-४४६,
४५८, ४६९, ४७२, ४७९, (३)
१०२, १२२, ३११, ३५९,
३६८, ३७२ ३८१, ३८८, (४)
८३, कुलदेवता (स्वामिनी) (१)
४७२ (एकनाथ महाराजांची),
(२) ४४४ (कोळी, पाठारे प्रभु),
(३) ३६८ (यजुर्वेदीय ब्राह्मण)
मामदेवता (३) ३५९, (३)
१०२ (रत्नागिरी जिल्हा), जमात
देवता (३) ३७२, ३८१ (कासार,
तामट), देवी (२) ८३, ४४४,
४७९, नामोत्पत्ति (२) ४४३,
(३) १२२, ३८८, पीठदेवता
(१) २९२, मंदिर (२) ८३
(अमरावती), (२) २५९ (कोल्हापूर),
(२) १८९ (पैठण), महानुभाव
पय देवता (२) ४५८, मातृका
शिव आत्मतेजनिर्मित (०) ३८४,
मूर्ति (कार्ल रेणी) (२) ४४४,
योगिनी (२) ३७५, (३) ३११
रेणुका (२) ४४३, ४६९, (३)
१२२, (४) ८३ सामाजिक देवता
(२) ४३५, ४४३-४४६

एकवीस गंगा उत्पत्ति व नामे (३)
१०७

एकशे आठ शक्तिपीठे स्थाने (१)
२९१-२९३

एकदक्ष पूजनीय गुरु (जपा) (४)
२७७

एकाक्षी देवता, मंदिर कारंजा (बम्हाड)
(३) ४५५; मातृका (शंकर आत्म-
तेजनिर्मित) (२) ३८४

एकांकुजी (इंकाकुजी) घंटा (जोडो-
मंदिर जपान), वजन ७४ टन (४)
२७८-२७९; कथा (४) २७८-
२७९

एकादश रुद्र, नावे (१) २५६

एकादशी (३) २८०-२८१, २८२,
३८८, (४) ७७, १०९; उत्पत्ति
(कथा) (३) २८०, २८१, (४)
७७, १०९; कुमारी देवी (३)
२८१; तिथी, नावे (३) २८१; देवी
(३) २८१, २८२, २८३; नामो-
त्पत्ति (३) ३८२, ३८८; व्रत
देवता (३) २८०-२८३

एकादशी व्रत (३) २७५, २८०,
२८२

एकानंगा देवी अथवा एकानंशादेवी
(३) ४५४-४५५

एकानंशा (१) १०२, (२)
३१३, (३) ४५४-४५५ एकानंगा-
देवी (३) ४५५; कालरात्री देवी,
कथा (१) १०२; दुर्गादेवी स्वरूप
(३) ४५४; नामोत्पत्ति (३)
४५४-४५५; प्रजापति अंश (३)
४५४, (२) ३१३; मूर्ति (सुवने-
श्वरभाग) (३) ४५५; योगमाया
अंश श्रीकृष्णरक्षणार्थ (२) ३१३,
(४) ४५५

एकांवर (२) १२६; मंदिर (२)
१२२; शंकर (२) १२२; शंकर
(लिंग) (२) १२५, १२६

एकाम्रक पर्वत पीठ, कार्तिमति देवी
(१) २९२

एकावन्न काली देवी, मंदिर (कलरुत्ता)
(२) १३३

एकावन्न शक्तिपीठे (१) २७८-
२९१

एकोणवीस नरक (२) १०८

ऐकैत जलदेवता, पृथ्वी-आकाश देवता,
इसीशदेवीचे एक नाव, (इजित,
लिविया) (३) २१६

एच् देव (मय) (४) २१३

एशकालीपोका (*Tezontlipoca*)
ब्रह्मदेव, रुद्र, कुबेर (मेक्सिको)
(४) ११, १९५

एछफ देवालय (इजित) रामायण महा-
भारतकालीन देखावे चित्रित (३)
२४४

एन् देवता कालदर्शक देव (मय)
(४) २१३

एनलिल देवता (बॅबिलोन) (४)
६९, ७३, १२४; त्रिमूर्तीपैकी एक
(४) ६९, १२४; मूर्ति (निपूर-
सुमेरिया) (३) ३५७, (४) ७३

एनाय देवी (मसाई वंश-आफ्रिका),
पर्वतीय देवता (किलिमाजारो पर्वत)
(१) ३५७

एनिन्हव्हो देवता (इने-नियोवंग),
इंद्रधनुष्याधिष्ठित देवता (आफ्रिका)
(४) १७९-१८०

एन्डिन संस्कृति अथवा अँटियन
(मय) संस्कृती (पेरू) (४) २०९

एफ् देव, शार्प देवावरोवर साम्य
(मय) (४) २१३

एम्फिट्रीटे (Amphitrite) जलदेवता,
सागरदेवता (३) २१६-२१७,
(मीक) (४) ११३, ११८-११९;
मूर्ति (४) ११३

एम देवता एकअहौ (मय) (४)
२१३

एम्मासामा यमराज (जपान) (४)
२६३-२६४

एयनार देवी, खडोवास्वरूपी, ग्राम-
देवता, क्षेत्रदेवता (दक्षिण भारत)
(३) ४५५

एरिअन देव, पोसेडोन सागरदेवाचा
पुत्र (मीक) (४) १५

एरिफ देव, हेफायटस देवाचा पुत्र
(मीक) (४) १११

एरिस देव, युद्धदेवता (मीक) (४)
१००, ११४, ११५

एरोर-रॅहन देव, मोरेयया पत्नी
(आफ्रिका) (४) १७७

एल् देवता, एकचुहा, प्रवासी देवता
(मय) (४) २१३

एलमा (रेणुका) देवता (भुगुलोक)
(४) ८३

एलरिक सेतानी देवता (इराणी साम्राज्य)
(४) १५२

एलापत्र नागराजा व मनसा देवी कथा
(३) ४१९-४२०

एलामिल देवता (एलम पठार-इराण)
(४) १५०

एलेथिया देवता श्यूस व हिरा देवता
याची कन्या (मीक) (४) ११९
१२०

एलोहिम देव (अमोराइट संस्कृती)
(१) ७६

एलोहिमा चंद्रदेवता, पर्वतीय देवता
(सिनई पर्वत) (१) ३५७

एल्लमा जमात देवता (कोष्टी-तेलंगण)
(३) ९५; देवी (कोन्हापूर) (२) २५९

एल्युन देवता मूळ देवदूतस्वरूप
(सिरिया) (१ वि) ५०

एसाई जमात देवता (वाणी-वैश्य)
(३) ३८५

एरसेनपंथ येथू सिस्त हा या पयाचा
(४) १५७

ऐडिल आकाशदेवता (मेक्सिको)
(४) १८०

ऐतिहासिक देवता (१) २९५-
३५५

ऐना देवता, चंद्र देवता (न्यूझीलंड)
(४) ३२१

ऐनानची राणी देवता (सुमेरियन)
(४) ७६

ऐनॉय देव आदिशक्ति देवता (मसार्द
वंश), त्रिमूर्तीपैकी एक, पासईदेवी
असेही संबोधितात (आफ्रिका) (४)
१७७

ऐन्डी (२) ३१, ४१, ४३, ३७३,
३८३, ३८६, ३८७, ३८९,
३९४, ३९५; उत्पत्ति इद्रापावून
(२) ३८३; देवता (२) ३७३;
मत्सर-दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका (२)
३८६; महामातृका (अष्ट) शक्ति-
पैकी एक (२) ४३, ३८९; मूर्ति
(यशेश्वर-पुणे) (२) ३९४; यमों
अश्वरसमूह देवताशक्ति (२) १४३,
३८९; शक्तिस्वरूप देवता (२)
३१; सप्तमातृकापैकी एक (२)

- ३८३, ३९४, ३९५; स्वरूप (२) ३८७
- देवा सरोवर-टॅनेचे जीवत पाणी क्षेत्र (मौरी-न्यूझीलंड) (४) ३१८, ३१९
- देयनार पुरुषदेव, ग्रामदेवता (तामिल-नाड) (३) १००
- ऐरा जैन तीर्थंकर माता देवता (३) ४३८
- ऐरावतेश्वर शंकर नाम, कथा (धारा-सूर-तंजोर) (३) ४७७
- ऐरिस देवी, मंदिर (टेगीगाव) जक्त महिलावर्गाला प्रवेश (ग्रीक) (४) ९६
- ऐस देव, लोदासम पत्नी कथा (रशियन) (४) १७४-१७५
- ओ देवता, स्त्री-दर्शक (मय) (४) २१४
- ओ-अना-मोची देवता, शरीर कायारूप देवता कथा (नपान) (४) २६८-२६९
- ओएसिस देव, एक सुधारणागदी राजा, मानव-देव (इजिप्त) (४) ५६
- ओकोनासे देवता, मूल स्वरूप सागर (ग्रीक) (१ वि) ५०
- ओंकार जमात देवता (३) ३८२; वारा ज्योतिर्लिंगापैरी एक (उज्जयिनी) (१) २५६
- ओंकार (ओंकार) (१) १८-२०, (२ प्र) ४, (२) २-५, ९४; (४) १९-२१; अर्थ (१) १९; अष्टविकृति वर्णन व जाकृति (२) ३; गणेशविद्या (४) १९; परमे-श्वराने निर्गुण नाव (२) २; प्रणव मंत्र (१) १९; बीज मंत्र (१) १९; महती (१) २०; व तार (वौद्ध) (२) ९४; व श्री बीज (२) २-५; व श्री मायारूप (२) ३; शक्ति घटकाग्रय व आकृति (४) १९, २१, शक्तिघटकामयानी इतर भाषिकाच्या लिपि (४) २०-२१; शुद्ध स्वरूप वर्णन (१) १८, (४) १९; सर्व चराचर उत्पत्तिमूल (२ प्र) ४; स्वरूप-लिपिदृष्ट्या (४) १९-२१
- ओंकारधोम भारतीय शिल्पमदिदे असलेले शहर (कनोडिया) (४) २९४
- ओंकारमान्धाता पीठ (१) २७८
- ओंकाररूपिणी (गंगा) (३) १८३
- ओंकाराच्या योगिनी (प्रभासतीर्थ) (३) ३१२
- ओंगरून देव, अगज येमझ याचा पुत्र, द्रष्ट प्रवृत्ति (आफ्रिका) (४) १७९
- ओंगूर देवता व शिंगो जोडी (आफ्रिका) (४) १७९
- ओजोगो संस्कृति (पश्चिम घाटम आफ्रिका) (४) १७८
- ओटोमीज एक मय पोटशाखा (४) १८५
- ओडिन देव (४) ४०; देवता (द्रष्टानिक, स्वीडन) (४) ४०, १५३; नरनली देवता (१) २४४, (४) ४०; सृष्टिर्ता मोठा देव (द्रष्टानिक) (४) १५३, १५५
- ओडिसा संप्रदाय देवालये (३) ३७
- ओडीसी ग्रीक महाकाव्य (४) ८९

ओदालन वार्षिक उत्सव (बालीबेट) इतर देवताना निमंत्रण (४) ३४७, उत्सव नृत्ये वैशिष्ट्य (४) ३५३-३५४; उत्सव समाप्ति (४) ३५५; चार दिवसाचा कार्यक्रम (४) ३४२-३४५; दुष्ट देवतांचे पूजन (४) ३५२-३५३, देवता आवाहन (४) ३४९-३५०; शिष्यासामुग्री देवताना मिष्टान्न भोजन (४) ३४७-३४९; पवित्र जळ तयार करणे (४) ३५१-३५२; मदिरातील उत्सव स्वरूप भारतीय संस्कृतीचा आविष्कार (४) ३४२-३५५; मदिरातील मूर्तिमुखनट्याची सजावट (४) ३४६; शांततादिन (४) ३३२

ओदुदुवा मायावी प्रकृति देव व ओनताल जोडी (आफ्रिका) (४) १७९

ओ-नुई मेषदेवता (पॉलेनेशिया) (४) ३१६

ओपिस स्त्री व सागरदेवता पुत्र ओरिजन कथा (ग्रीक) (४) ११६

ओफिस राजा (तक्षशीला) व अलेक्झांडर (३) २२४

ओव्हाताल मायावी प्रकृति देवता व ओदुदुवा जोडी (आफ्रिका) (४) १७९

ओर्वा नदी (सैबेरिया), णी संस्कृती (येदकालीन) यसती (४) १७३

ओमेटेओटल (Ometeotl) सृष्टि-उत्पत्ति कर्ता देव (मेक्सिको) (४) १८८

ओमेटेकुली (Ometecultli) उंदिर देवता (पेरु-मेक्सिको-इंका संस्कृति) (४) २०८-२०९

ओम्ना अथवा उमराह धार्मिक विधी हजयात्रा (मुस्लिम) (४) १६५

ओया देवता (आफ्रिका) (४) १७९

ओरॅक्स देवता मदिरे, शकुनी कौल प्रसाद मदिरे (ग्रीक) (४) १०५

ओरायन वन्य जमात (ओरिसा), धर्मी देवतापूजक (३) ३७०

ओरियन सागरदेव पुत्र, स्त्री, अटिमिस् देवीने ठार केले (ग्रीक) (४) ११६; जमात (बगाल) (४) १२८

ओरियन कुस्कुत्ता, बौद्ध देवता (३) ४०६

ओरून देवता (आफ्रिका) (४) १७९

ओरोसोडी जमातदेवता, जालरिया कोळी जमातीची (३) ३८०

ओलमेक मय पोटशाखा (४) १८५

ओलोरेन देव (आफ्रिका) (४) १७९

ओलोसा देवता (आफ्रिका) (४) १७९

ओल्ड टेस्टामेंट (४) २७, २८

ओल्ड फेथफुल गरम सारा, पचान्याची उची १२५ फूट (अमेरिका) (३) १९४, १९५

ओशिसी देवता (आफ्रिका) (४) १७९

ओशु देवता (आफ्रिका) (४) १७९

ओशुन देवता (आफ्रिका) (४)
१७९

ओस्ताक वंश (रशियन) सेवेरिया
तोमन मदर कुलदेवता (४) १७४
ओपधि देवता (उत्तर कुरुप्रदेश
पीठ) (१) २९३

ओसाम देवी (काटेवाड) पाडव
कालपूर्वी स्थापना (१ वि) ७८

ओसाममाता (गोडलवन-सौराष्ट्र)
(१) ३५६, ३७१-३७४, (३)
३८७; देवी अनुग्रह व भीम-हिंडीवा-
सुर कथा (१) ३७१-३७२,
पर्वतीय देवता (१) ३५६, ३७३
-३७४

ओसिया आदिशक्तिस्वरूप देवता
(हेलेनिक) (१ वि) ४९

ओसिरस (३) २४२, २४३,
(४) ५, १३, ५३, ६४, ६७,
इसिस देवीचा पुत्र व पति (मिस्र)
(४) ६३, ६४, देवपुतळे (३)
२४२-२४३; व सेधदेवी (४)
६७; शिवसमस्वरूप (इजिप्त) (४)
५, १३

ओसिरिस देव (इजिप्त), रुद्र,
अश्रितारा (१) ५९, (४) ३८;
देवता (इजिप्त) मूळस्वरूप सागर
(१ वि) ५०

औ देवता (अफेडिअन) मूळ स्वरूप
आकाश (१ वि) ५०

औका इकाराज्य एक संस्थापक (पेरु)
(४) १९२

औट शक्तिपीठे (२) ४७२, (४)
३७७-३७८

औत्स ग्रीक मुवर्ण-नाणे (३) २२७

औदुवर (३) १३५, १३६, १५५
-१५७, २११; अप्सरा निवास-
संचारक्षेत्र (३) २११; औपधीय
उपयोग (३) १५६, १५७,
यज्ञीय वृक्ष (३) १५५, व नृसिंह
(३) १५७; वृक्षदेवता (३)
१५५-१५७, सद्गुरू दत्तात्रय
निवास (३) १३५, १३६,
१५५

औन राजा (स्वीडन) दर नऊ
वर्षांचा मरणाच्या समयी स्वतःचा
मुलगा ओडिन देवतेला बळी देत
असे. (४) ४०

औरोनासे देवता आकाश मूळस्वरूप
(ग्रीक) (१ वि) ५०

औरंगजेब (३) ८८, १८५, १८६;
२९७, २९८, व गगाजल (३)
१८५, १८६; व नाथद्वारा (३)
८८; बादशहा व गंडोबा (३)
२९७, २९८

औसानाचिनि देवता, औसानविधी-
वरून नाव, पूजाविधि व कथा (३)
४५१-४५२

कंकरमाता देवता, सीतलादेवीच्या सहा
बहिर्णापैकी एक, रोगराई, ससर्गजन्य
रोग वाटविणारी व प्रतिबधक देवता
मुलावर अमल चालविते (३)
१०८

कंफालभैरव (२) २६३, २६४
कंफाली, चौसष्ट योगिनीपैकी एक
(२) ३७४, (३) ३८९;
देवता, नामोत्पत्ति, वस-काली जप-
भ्रम (३) ३८९; योगिनी (३)
३११

कंकाळी (१ वि) ६६, (१) ७८,
१०७-१०८, देवी (उत्तर-प्रात)
(१) १०७, तीन रुपे (१) १०७,
पौराणिक देवता (१) ७८, १०७-
१०८, शाक्त पर्याय देवता
(१ वि) ६६

कच्छी ओरवाळ जमात सामुद्रीमाता
देवता (मुबई, काठेवाड) (३) ५०४

काजिकी धर्मग्रंथ जपान (४) २६२

कंजार जमात (उत्तर प्रदेश, पंजाब),
देवता (३) ३७४

कटक उपपीठ, कटकेश्वरी देवी (१)
२९४

कटकी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११

कटकेश्वरी देवी (कटक उपपीठ)
(१) २९४

कटुमुखी शंकर आत्मतेजनिर्मित
मातृका (२) ३८४

कटेरी शक्तिदेवता (दक्षिण भारत)
सुलभ प्रसूतीसाठी पूजन-बलश प्रतीक
(३) ४५५

कच्छकलक्ष्मी पोतुराज स्वरूपाचे एक
नाम (३) ११५, ११७

कणाद ऋषि व अणुशक्ति (१)
१९९, (२) ५९

कॅटरवरी धर्म मंदिर (इंग्लंड) (४)
३००

कण्णकी देवी पत्तिनी देवीचे नाम,
महानखती देवी (तामिळनाडू) (३)
८८५

कण्णिदापरमेश्वरी देवी, जमात देवता
(कोमटी) (३) ३७४

कण्व ब्राम्हण व देवता (३) ३६१,
३६२

कतेरी मंत्र वीस अक्षरापेक्षा जास्त
असणाऱ्या मंत्राचे नाम (२) ३९९
कतेनदवर देवता ग्राम देवता (दक्षिण
भारत) (१) २२४

कथोद्विया जमात (राजस्थान) व
देवता (३) ३७२

कर्दबवनवासिनी मीनाक्षी देवीचे
एक नाम (२) २७५

कर्दवा गोनरक्षक देवता (१) १११

कर्दूर वन्य आदिवासी जमात (कोचीन,
कोईमटूर) व देवता (३) ३७१

कट्टिह्मिआ देवता सप्तमातृकांपैकी एक
देवता (ब्रिटन, फ्रान्स, मिस्र) (४)
६७

कट्टु कदपकृपि-मल्ली; व मनसादेवी,
सर्पजन्मदात्री (३) ४१९, ४२०

कनकदुर्गा देवी, मूर्ति (अन्नावरम-
आम्र) (३) ४५३; देवी (वेदा-
वाडा-विजयवाडा) (३) ४५५-
४५६; वन्य जमातदेवता (चिलकी-
गृह-बगाल) (३) ४५६

कनकमुनि (मातृपी बुद्धस्वरूप) (३)
३९७

कनकवर्णा बौद्ध देवता, प्रज्ञापारमिता
देवीचे एक नाम (३) ४१८

कनकसुंदरी ऐतिहासिक देवता (करेडी-
मालवा) (१) २९५, २९६,
२९७, (३) ३८८; कया, दत्तया
२९६, २९७; केरडीमाता देवता
(१) २९६; नामोत्पत्ति (१)
२९६, (३) ३८८; व शिवछत्रपति

- (१) २९७; शक्तित्रिकोण (१) २९७; स्वरूप (१) २९७
 कनका देवी जमात देवता (३) ३८५ (वाणी-नार्वेकर)
 कनकेश्वरी देवी मंदिर (सिद्धपूर) (१) १८५
 कनाइट संस्कृति (४) ७८, ७९; देवता (४) ७९
 कनिष्क कुशान राजा (३) २२७; भारतीय नाणी व नाणकमुद्रा (३) २२६, २२७; स्तूप (३) २३९, २४०
 कर्निगहम्म भारतीय नाणक अभ्यासक व पुराणयस्तु सं. अधिकारी (३) २२४, २३७
 कंदरिया महादेव मंदिर, (खजुरहो) बुंदेलखंडी शैली शिल्पनिदर्शक (३) ३७
 कंदर्पा जैन विद्या देवता (३) ४४३
 कनिअम्मा इरुर वन्य जमात देवता (निलगिरी पर्वत) (३) ३७०
 कन्यका देवी कोमटी जमात देवता (३) ३७४
 कन्यका परमेश्वरी (२) ४३४, ४३५, ४४६-४४७, (३) ३७४, ४६१; कथा (२) ४४६-४४७, (३) ४६१; कण्णिदा परमेश्वरी देवी (३) ३७४; कुलदेवता-जमात देवता (कोमटी जमात); (४) ३७४; मंदिर (२) ३७४; वैश्य समाज देवता (२) ४३५, ४४७; एति (३) ३७४; सामाजिक देवता (२) ४३४, ४४६-४४७
 कन्याकुमारी (१) २३८, २८४, ४२७, (२) ९५-१०१, (३) ३५९, ३८८; उत्पात्तिकथा (२) ९५-९८, ९९-१००; देवी (३) ३५९; नामोत्पत्ति (३) ३८८; बालादेवीचे स्वरूप (१) ४२७; मंदिर (१) २३८, २८४; शक्तिपीठ (२) ९८; व त्रिमूर्ति (२) ९६, ९७; व बाणासुर (२) ९५, ९७
 कन्याश्रम पीठ (कनोज-उत्तर प्रदेश) शर्वाणी पीठदेवता (१) २८०, २८४
 कंसारा जमात (गुजरात-सौराष्ट्र), काळीकुलदेवता (३) ३७४
 कपर्दिनी शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका (२) ३८४
 कपाटा बौद्ध द्वारदेवता (३) ४३, (३) ४१३
 कपालहस्ता पार्यती योगसामर्थ्यनिर्मित योगिनी (२) ३७२
 कपालिनी तंत्र देवता (२) २४०, पीठदेवता (विभास पीठ) (१) २८२
 कपाली पीठभैरव (नेपाळ), महामाया-पीठदेवता; (१) २८१; पीठभैरव (विभास पीठ) कपालिनी, भीमरूपा पीठ देवता (१) २८२; एका-दशरुद्रांपैकी एक (१) २५६
 कपालीश्वर शंकरस्यान (मलयापूर) (३) ४५६
 कपालेशी देवी, दुर्गादेवीचे एक रूप (१) १२२
 कपिला शक्तिदेवी (महालिंग क्षेत्र) (१) २९२
 कपिलेश्वर पीठभैरव (उज्जयिनी),

मंगला, भगलचढी पीठदेवता (१)
२८०

कपाळमोचनतीर्थ शक्तिस्थान, गुदि
कायादेवी (१) २०३

कपाळी वामागारी पथीय देवता (२)
१४९

कपिल मुनि (३) १११, जेठा गौरी
पत्नी (३) १०४ व शगरकथा
(३) १८१

कपोतिका पार्वती योगरामर्थनिर्मित
मातृका (२) ३७२

कपोल जमात (काटेराळ, मुयई),
छानुमी मायादेवता पूजक (३)
५०४

कप्पा अथवा कोमिरा जन्मदेवता
(जपान) (४) २७७ २७६

कप्पिरी जमात देवता (अन्नादन वन्य
जमात), पाषाणरूपात पूजा (३)
३७०

कॅप्रिस (अम्नोदिता) देवता (मीर)
(४) ११३

कबा पॅपॅगोडा बुद्ध मंदिर (व्रतदेश)
(३) ३२

कवीर सत (४) ३६३

कमलपुष्प शकराला प्रिय (३) १३६

कचलिगर जमात (गौरी मक्कट्ट, गंगा
मक्कट्ट) (कर्नाटक), देवता (३)
३७१

कमलहस्तिका निष्पुनिर्मित मातृका,
मायादेवीची परिचारिका (२) ३८५

कमला (१) २४२, २९२, ८२२,
४२५, (२) २७, ३१, ७२,
१०१ १०२, (३) ७०, ७८

७९, ३८२, ३८८, कर्ममार्ग

पूजक देवता (१) ४२३, जमात
देवता (पांताळ) (३) ३८०

दशमहाविद्याशक्ति देवता (१)
८२२, ८२३, दशायतार बौद्ध

सर्वाधत (१) ८२५, देवी (३)
७०, ७८ ८० (कर्माळे), ३८२

(कर्नाटक), नामोपति (३) ३८८,
निमही देवता (३) ७०, ७८ ७९,

मंदिर (३) ७९, मूर्ति (२)
१०२, वर्ण (गुध्र) (१) २४२,

निष्पुशक्ति (२) २७, शक्तिदेवी
(१) २०२, (२) ३१; शक्तिपीठ

देवता (जानपूर) (२) ७२, १०१,
१०२, श्रीकुलातल देवता (१)

४२३

कमलाभी (२) ३७३, तानिक
देवता (३) ८५८, पार्वती शरीर

शोशनिर्मित शक्तिदेवता (२) ३७३

कमलात्मिका दशमहाविद्याशक्ति
देवता (१) ४२४

कमलालय शक्तिस्थान, कमलादेवी
देवता (१) २९२

कमलोद्भवा देवताशक्ति व वगै (२)
४३, (३) ३८९, महामातृकापैकी

एक (३) ३८९

कमलपा मायादेवता (रत्नागिरी
जळ) (३) १०२, देवी तांदळा

स्वरूप (भीमाशकर क्षेत्र) (३)
४५६

कमळा (महालक्ष्मी सुदरी) दशमहा
विद्यादेवता (१) १४०, ४२३,

श्रीकुब्जदेवता (२) १३९, १४०
कमळोच्चिदि सामाजिक देवता (मिर्झा

पूर, उत्तर प्रदेश) (२) ४३४,
४४७-४४८

कमार जमात (आसाम, बंगाल, मध्य-
प्रदेश), व देवता (३) ३७१

कमाली शकर आत्मतेजनिर्मित
मातृका (२) ३८४, रुद्र, एकादश-
रुद्रांपैकी एक (१) २५६

कपना शर आत्मतेजनिर्मित मातृका
(२) ३८४

कंपिनी शकर आत्मतेज निर्मित
मातृका (२) ३८४

कंच ऋषि कचोज वंश आदिपुरुष,
त्यावरून देशाला नाव (कचोडिया)
(४) २९३

कंबुज जयवर्मन हिंदुराजा (कचोडिया)
(४) २३३-२३४

कंबूस्वयमुवा राजा, सूर्यवंशीय
(कचोडिया) (४) २८६

कंचोज (कचोडिया) कंबु ऋषीवरून
नाव (४) २९३

कंचोडिया (४) २९२-३०२, ख्मेर
वंशीय राजे (४) २९५-२९६,
देवता (४) २९४-२९६, भारतीय
कलाकृति वाहेरे (४) २९६-३०२,
भारतीय घडणीची मदिरे (४)
२९५, भारतीय संस्कृतीची जपणूक
(४) २९३, राजधानी (४)
२९३, शक्तिमदिरे (४) २९४

कम्मालर पाचाळ, भिन्नब्राह्मण जमात
तामिळनाड (३) ३७२

करगा उत्सव (बगलूर-बगलोर)

आदिशक्तीप्रीत्यर्थ (१) २२२-
२२५

करजेश्वरी मामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२

करणशक्ति परमेश्वराची एक सर्वश्रेष्ठ
शक्ति (२) १५-१६

करतीसज्वरी शक्तिदेवता, अनिट
ग्रह आराधना देवता (रशियन)
(४) १७५, १७६

करतोयातट पीठ (भवानीपूर, बंगाल),
अपर्णा पीठदेवता (१) २८०,
२८३

करंभ असुर व इद्र कथा (१) १५०

करवीर (१) २८०, २८४, २८५,
२९२, २९३, (२) २०२, २५३,
२५४, २५५, (३) २३३;
कोल्हापूर (१) २८४, २८५,
(२) २५३, २५४, २५५, क्षेत्र
(१) २९२, (२) २०२, २५५;
देवी शक्तिस्थान (१) २९२, २९३;
पीठ (१) २८०, २८४, २८५;
महात्म्य (२) २५३, मुद्रा (क्षेत्र)
(३) २३३

कराजिणी मामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२

करालवदना देवी (२) १४१

कराला (१) २४२, ३५६, ३७४-
३७५, (२) १०६, १४९,
कामाख्या देवीची अनुचरी देवता
(२) १०६, कुलदेवता (रजपुत-
घराणी) (१) ३७४, ३७५, चडी
देवीचे एक नांव (१) ३७४,

- पर्वतीय देवता (चितोडगड) (१) ३५६, ३७४, ३७५, वर्ण (कृष्ण) (१) २४२, वामाचारी पर्याय देवता (२) १४९.
- करालिनी चौसष्ट योगिनींपैकी एक (२) ३७४, ३७५, (३) ३११, शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका (२) ३८४
- कराली शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका (२) ३८४
- करी देव, सृष्टिउत्पन्न व स्रष्टा (जाना-सुमात्रा) (४) २८१
- करेन जमात, केलाहदेव (ब्रह्मदेश) (४) २०७
- कर्कटी (आसरा) जलचराचे नामाभिधानावरून नाम (३) २१२
- कर्काटक, देवीचे एक प्रमुख स्थान (महाकांती देवी) (१) २९४
- कर्णतारा चौद देवता (३) ४०६
- कर्णपेशाची देवता (३) ४५६
- कर्णभोटी शंकर आत्मतेज निर्मित मातृका (२) ३८४
- कर्तृशक्ति परमेश्वराची एक कार्यशक्ति (२) १५, १६
- कर्तृत्वशक्ति (२) ९, १५, १६
- कर्दम ऋषि, पत्नी अनुमृती व गुळजा भवानी (३) ३९०; व देवहूती (२) २१२
- कर्पूरतिलका दुर्गादेवी परिचारिका योगिनी (२) ३७७
- कर्प भारतीय नाणक मुद्रा (३) २२५
- कर्दाहे माध्व (३) ३६०-३६१, ३६२-३६३, ३६७; देवता (३) ३६१, ३६३
- कलगा आकाशदेवता (आमिका) (४) १८०
- कलंकीरूपा-दुर्गा दशमहाविद्या देवता दशावतार सबंध (१) ४२५
- कलंजर पर्वत, शक्तिस्थान, काली देवी (१) २९२
- कलडी (तामिळ-गौर) जेशा गौरीचे एक नाव (३) ३०५
- कलदास-अव्हा गुराच्या गोठ्याची देवता (शिवयन) (४) १७२
- कलसनचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा-सुमात्रा) (४) २८७, २८८
- कलसन-पलंबरन उत्पन्न व शक्ति-देवताच्या मूर्ती (४) २४१
- कलहप्रिया योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- कलहस्ती वायुतत्त्व-लिङ्ग (२) १२५
- कला योगिनी (३) ३१२
- कलांची (शिल्प) संख्या, चौसष्ट, बहात्तर, शहापेशि, शंभर (३) २५३
- कलापेटा भूकप देवता (फोर्मेसा) (४) २७९
- कलाल जमात (भारत) देवता (३) ३७१
- कलिङ्ग पीठ तंदकारनिर्मित (१) २७८
- कलिङ्ग बलिपुत्र (४) ३३०
- कलिङ्गशैली देवालय (३) ३६
- कलिंदी खोम पोटजमात (गंगा किनार) व देवता (३) ३८०
- कलिस्टो देवता (ग्रीक) (४) १२०-१२१
- कलीकाळ दैत्य, उमर दैत्यपुत्र (२) २९५

कलेचे (शिल्प) प्रयोजन (३)
२३५

कल्पक बौद्ध देवता (३) ४१३

कल्पकवली देवी, शक्तिदेवी (मलया-
पूर) (३) ४५६

कल्मा (मंत्र) (४) १६१, १६२

कल्याण देवी (महाकोसल) स्त्री-
सौंदर्याच्या सर्व कला या मूर्तीत
दाखविल्या आहेत. (३) ४५७

कल्याणसुंदर शिव पार्वती वैवाहिक
संबंधित शिल्प, मूर्ति (दक्षिण प्रांतात)
(३) ४०५

कल्याणी (१) ३६, २९२, (२)
३८५, (३) ३१२; त्रिपुरा देवीचे
एक नाव (१) ३६; मातृका, माया-
देवी परिचारिका (२) ३८५;
योगिनी (३) ३१२; शक्तिदेवी
(१) २९२

कल्याणेश्वरी (बंगाल) देवी तांदळा-
मूर्ति, मंदिर (३) ४५७-४५८

कल्लम्मा (कमलादेवी) जमात देवता
(३) ३७७ (थिवाडी), ३८२
(पांचाल), ३८५ (लोहार)

कवर्ग-कमलोद्भवा देवताशक्ति, महा-
मातृका (२) ४३, ३८९

कवित्व बीजशक्ति अल्वार शास्त्रा-
तील एक शक्ति (२) ६

कवेर ऋषि व कावेरी नदी कथा
(३) २०६

कव्हटो-अव्हा वृक्षदेवता (रशियन)
(४) १७२

कश्यप ऋषि (१) २४०, (२)
९४, (३) १२, १३, ३९३,
४१९, (४) ७९; तेजनिर्मित मनसा-

देवी (१) २४०, (३) २९३;
व अदिति (३) १२; व उपतारा
देवी (२) ९४; व दनुकन्या (४)
७९; व देव असुर (३) १३; व
मनसा देवी कथा (३) ४१९

कळकाई ग्रामदेवता (बंगाल) (३)
४७९

कळवा देवी अपभ्रंश काली (३)
१०२, १०३

कळ्याणी जमात देवता (खडेलवाल)
(३) ३७५

कळवार जमात (बिहार, ओरिसा,
उत्तरप्रदेश), देवता (३) ३७१

कळाधिकरणी शक्तिदेवी (२) ४३

कळसुवाई (२) ४३४, ४३५,
४४८-४४९; कथा (२) ४४९;
कोळी समाज कुलदेवता-तांदळाम्बरू-
पात (२) ४३५, ४४९; सामाजिक
देवता (३) ४३४, ४४८-४४९;
शिगर (२) ४४८

कळ्या शक्तिदेवी (१) २९३

का-अचानी जमात देवता मूळमाता
(रासिया) (आलाम) (३) ३७५

काई अथवा गाई देवता, ऐनाय देवतेचे
एक नाव (आफ्रिका) (४) १७७

काकजंधिका मातृका (२) ३८४

काकती देवी, दुर्गादेवी (आंध्रप्रांत)
(३) ४५७

काक-तुण्डिका योगिनी (२) ३७२

काकदृष्टी योगिनी (२) ३७५,
(३) ३११

काकरिंग भूकंप देवता (फोमोसा)
(४) २७९

फाकस (Cacas) अग्निदेवता (चीक) (४) १२२-१२३

फाका अग्निदेवता (चीक) (४) १२२

फाकिनी (२) ३७४, ३७६, (३) ४५८, अनादितचक्र-शक्तिदेवता (३) ४५८; तांत्रिक देवता (३) ४५८;

योगिनी (७) ३७४, योगिनी-मातृका मूलस्वरूप (२) ३७६

फाकी पार्वती शरीर कोशनिर्मित शक्ति देवता (२) ३७३

फागु-सुची अग्नि देवता (जपान) (४) २६३

फाचनकुंडली तांत्रिक देवता, सिद्धि-प्राप्ति देवता (३) ४५७

फांचनसबा नदी, भुवनेश्वरीदेवपासून उगम, (१) १४४

फांच रुद्र एकादश रुद्रांपैकी एक (१) २५६

फांची जमात (मध्य व उत्तरप्रदेश), देवता (३) ३७२

फांची कामकोटी पीठ (२) १२०; क्षेत्र (२) ११९, १२३, १२५;

पीठ (१) २७७, २८०, २८४; पृष्ठीउत्तरांग (२) १२५; शक्ति-पीठ (२) ११९; शंकर नेत्र (२) ११९.

फांचीपूर देवीगंगान कामाक्षी देवी (१) २९३, (२) १२३

फाटी भित्रपनगर-नाणे (३) २२६, फात्रीपट्टी मातृका (मेटेट्रेनियन गंध) (२) ३९३

फांटाफाटी देवी (पगळी पैतनाथ) (२) २५८

फात्यायन ऋषी (२) ९९, १०२,

१०४, (३) ३८८; कन्याकुमारी ऋषिपत्नी (२) ९९; मुनि (१)

२४०, व फात्यायनी देवी (१) २४०, (२) १०२, १०४, (३) ३८८

फात्यायन-ब्राह्मण (३) ३६१, ३६४ फात्यायनी (१) २५, ८६,

११३, ११७, २४०, २७६, २७८, २८२, २९४, (२) २४,

५५, ५६, ७२, ९४, १०२-१०४ २३१, २५८, २५९, २६०, २७०,

३१०, ३१९, ४२७, (३) ८, २८६-२९१, ३१२, ३८८; अयोनि समवा

(३) ८; उत्पत्तिकथा (२) १०२, १०३; तत्रदेवता (धीयंत) (२)

४२७; त्रिपुरादेवीचे एक नांव (१) ३५; देवी (१) २९४ (उत्कल),

(२) २४, ५६; नवगौरीपैकी एक (१) ११३; नवदुर्गापैकी एक

(१) ११७; नामोत्पत्ती (१) २४०, (२) १०२, १०४, (३) ३८८;

पांडेदेवाता (१) २७६, २७८, २८२; मंदिर (२) २५९ (कोल्हापूर),

(२) ९४ (भागलपूर जिल्हा, (२) ३१० (घाटागरी), महालक्ष्मीची

बर्दाण (२) २६०, २७०; मूर्ति (कोल्हापूर) (२) २५८, योगिनी

(३) ३१२; व फात्यायन ऋषी (१) २४०, (२) १०२, १०४ (३)

३८८; व फातिस्त्यामी (२) १०३; व मरिषापुर (२) १०३, १०४;

व्यापेच्छी देवी (२) २३१; प्रभु (२) ५६, (३) २८६, २८७;

शक्तिदेवता (२) ५५; शक्तिदेवी, उग्रस्वरूपी (१) ८६; शक्तिपीठ

देवता (२) ७२, (२) १०३
(उडियान), (२) ३१९ (बुंदलखन)
कांतारवासिनी (१) ८६, (२)
१४९, २०४, (३) ३९१; दुर्गा
देवीचे एक स्वरूप (२) २०४,
(३) ३९१; नामोत्पत्ती (१) ३९१;
वनशंकरा (२) २०४, (३) ३९१;
वामाचारी पंथीय देवता (२) १४९;
शक्तिदेवी, उग्रस्वरूप देवता (१) ८६
कांतिमति देवी शक्ति-देवी (तिरुनेल-
वेल्ली (३) ४६०
कांतीपुरी, अज्ञानाय लिंग (१) २५९
कात्री शक्तिदेवी उग्रस्वरूप (१) ८६
कावेरियन मुसलमान पोटभेद (४)
१६९
काने-कू-छोनो त्रैमूर्ति (पॉलेनेशिया)
(४) ३१३
काने-होवाळानी पेले देवतेचा पिता
(ताहिटी हवाई) (४) ३०३
कानोळा देव अंधारवर राज्य करणारा
देव (पॉलेनेशिया) (४) ३२२; मत्स्य
व सागर देवता (न्यूझीलंड) (४)
३२२
का-नो-हून-साकु-या-हिमे स्फूर्तिदिग्ता
(जपान) (४) २६८-२६९
कांदळ्याचे पाषाण, आम देवतांचा एक
प्रकार (३) १२४
कान्फुशस (शिअस) (३) २१८;
धर्मवेत्ता (चीन) (४) २९, ३०,
१०५, २४६, २५०; पूजन (४)
२५०; मंदिर (३) २१८; व धर्म-
ग्रंथः (४) २९; शिकपिलेला धर्म
म्हणजे ताउशम नीतिधर्म व राजधर्म
(४) २४७

कान्फुशियन धर्मग्रंथ (४) ३०,
धर्मग्रंथा (४) ३१, विश्वबंधुत्व
(४) ३२
कान्फुशियस पहा कान्फुशस
कान्हुई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा)
(३) १०२
कान्हेरी लेणी, बौद्ध गुहा (३) २४६
कापालिक ग्रंथ (२) ४०८
कावा मंदिर (मुस्लिम) (४) १६२,
१६३, १६५; शिव-मंदिर (४)
१६०; शिवलिंग (४) १६१;
शिला (४) १६२, १६३, १६५,
१६६
काम अयना वसुपीड (१ वि) ५०;
दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका-योगेश्वरी
(२) ३८६; देवता (३) २०;
बौद्ध देवता (३) ४१३
कामकळा काली नऊ कालीचे भेद
त्यापैकी एक (२) १२८
कामकोटी देवी (१) १२०;
कामाक्षी देवीचे एक नाव (२)
११९-१२०; पीठ (२) १२०,
१२३, १२४
कामागिरी पीठ दशमहाविद्येचे स्थान,
कामाख्या पीठदेवता (१) २८०,
२८४; शक्तिपीठ (२) १०१
कामचारिणी देवी, मंदार पर्वत शक्ति-
स्थान (१) २९१
कामद जमात (नेमाड), हिंमलज देवी
जमात देवता (३) ३७२
कामदा एसादनी (३) २८१; देवी,
कात्यायनी देवीचे नाव (२) ५६
कामदेव (२) १०५, (३) १५१;

यत्र (२) ४०८, वरति (२)

१०५, व शरर (२) १०५

कामधेनु निष्पुनिर्मित मातृका, शुष्क-
खेलीची परिचारिका (२) ३८५

कामरूप, देवीचे प्रभुत्व स्थान (१)

२७७, २९४, (२) ११७, पीठ,

कामेश्वरी पीठदेवता (१) २७६,

२७७, (३) ३८८ व शरर

(२) १०५, व कामदेव (२)

१०५

कामरूपा शरर आत्मतेजनिर्मित
मातृका (२) ३८४

कामालिया जमात, बहुचरा देवीपूजक
(३) ३७१

कामाकर्षिणी तन्त्रदेवता (श्रीयत्र)
(२) ४२८

कामाफोटी देवी (२) १२६

कामादेवी कामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२

कामाक्षा देवी (१ वि) ६६

कामाक्षी (१) ११, २३८, २४०,

२९१, २९३, (२ प्र) १०,

(२) ११९, १२६, १५७,

१६०, १८९, ३७२, ३७४,

(३) ३५९, ३६९, ३७६, ३८८;

उत्पत्ति कथा (२) १२०, १२१,

१२६, कामाफोटी देवी (२) १२०;

चेटीसमाजदेवता (२) १२५,

जमातदेवता (गुडिगळ) (३)

३७६ (गोरे), निष्पुत्रासुद्धी

स्वरूप (२) ११९; देवता (१)

११, (२) १५७, (३) ३६९

(वास्तवत-गोरे), देवी (१) २९३

(काची), (१) २९१ (गंध-

मादन पर्वत), (२) १६०

(शिरोडे-गोवा); नामोत्पत्ति (१)

२४०, (२) २२१; मंदिर (१)

२३८ (काची), (२) १८९

(प्रतिष्ठान), (३) १६० (शिरोडे-

गोवा); योगिनी (२) ३७२,

३७४; व कामाक्षुर (१) २४०,

(२) २२१; शक्तिपीठ देवता

(२ प्र) १०, (२) ११९-१२६;

शंकर (एकावर) (२) १२१, १२२

कामाक्षी अम्मा कुलदेवता (कम्माल
जमात) (३) ३७२

कामाख्या (१ वि) २८-२९, (१) ११,

८३, २२५, २७७, २७८, २८०,

२८४, ४२४, (२ प्र) १०, (२)

७२, १०३-११९, १६०, ३७३,

३७५, ४०९, (३) २३, १०३,

३११, ३८८, ४२१, ४५८,

४६५; अनुचरी (२) १०६; कामे-

श्वरी (२) १७६, (३) ४५८,

कौलपथीय देवता (२) ४०९; क्षेत्र

(२) १०४, १०५, १०६;

खामदादेवी (अपभ्रंश) (३)

१०३; टेकडी (२) १०७; दश-

महाविद्याशक्ति (१) ४२४, (२)

११६, -दर्शना पुस्तक (३) ४६५;

देवी (१ वि) २८, २९, (१)

११, ८३, २७८, (२ प्र) १०,

(२) ११६, १६०, (३) २३,

४६५; पीठ (२) १०४, १०८,

१११, ११७; पीठदेवता (१)

२८०, २८४, भीमादेवी (२)

१०८, मंदिर (२) १०६, (३)

४२१; योगिनी (२) ३७५, (१)

- ३११, योनीपीठ (२) १०४,
१०५, १०६, १०७, ११७, रूपे
(२) १०६, १०७, व नरकासुर
(१) ८३, (२) १०९-१११,
व वसिष्ठऋषि (२) ११०-१११,
(३) २३, शक्तिदेवता (२)
३७३, शक्तिपीठ (१) २८४,
(२) १०३, ११०-११५ (गुप्त),
(२) ११९, शक्तिपीठ देवता (२)
७२, शाक्तपंथीय चैत्रस्थान (२)
१०४ १०५, शिवपत्नी अङ्किका (१)
२२५, २७७, स्थानक (२) १०६,
आणखी पहा का मै खा
कामाख्यावासिनी दशमहाविद्या शक्ति
देवता (१) ४२४
कामासुर दैत्य (२) १२१, (३)
३८८, व कामाक्षी (२) १२१,
३८८
कामिका एकादशी (३) २८१
कामिनी योगिनी (२) ३७४
कामि नो मिची (शिरो) धर्म
(जपान) (४) २८-२९
कामी शुद्धदेवता (जपान) (३) १५
कामेलिया पवित्र पूजनीय वृक्ष
(जपान) (४) २७६
कामेश्वर (१) २७६, २८४, (२)
११६, २९०, ४१६, पीठ (१)
२८४, (२) ११६ (कामाख्या),
भैरव (१) २७६, शंकर (२)
२९०, ४१६
कामेश्वरी (१) ३५, २७६, (२)
९५, १०६, २९०, ४१३, ४१६,
४०७, ४२८, (३) ४५८,
कामाख्या देवी (उत्सवमूर्ति) (२)
१०६, (३) ४५८, तन्त्रदेवता (२)
९५ (तारा), (२) ४२७, ४२८
(श्रीचक्र), तानिक नित्या देवता
(२) ४१३, ४१६, (३) ४५८,
त्रिपुरा (१) ३५, देवी (१) ३५,
पीठ देवता (कामरूप) (१) २७६,
शंकरपत्नी (२) २९०, ४१६
का मै खा (कामाख्या) जमात देवता
(रासिया आसाम) (३) ३७५
कामो यामाकिफो मात्रिक व सेनजेन
देवी (जपान) (४) २६९
काम्य व्रते (३) २७३
काम्या योगिनी (२) ३७४
कायचा चन्द्रदेवता (इका) (४)
२२२ २२३
कायस्थ जात (प्रभु, चाद्रसेनीय
पाताणे, पाठारे) (१) ३८६ ३८७
कायारोहणस्वामी मंदिर (नागापट्टण)
(४) २३८
कायावरोहतीर्थ शक्तिस्थान, माता
देवी (१) २९३
काथिक व्रते (३) २७३
कारथेज देवता (आफ्रिका) (४)
१७७
कारमेटा देवता (थीक) (४) १३४
कारीरीष्टि पर्जन्य पटण्यासाठी एक
धार्मिक प्रयोग, पिंडीयाग (३) १७२
कार्तिकस्वामी (२) ३७३, (३)
४०१, (४) ९६, शंकर पार्वती
पुन, मंदिरात स्त्रीप्रवेश नाही (४)
९६, हयग्रीव चौद्ध देवाचा सेनापति
(३) ४०१
कार्तिकस्वामीतीर्थ शक्ति स्थान, अति
घांखरी देवी (१) २९३

- कार्तिकेय (२) ३८१, (३) ३८८;
अथवा मास (१ वि) ५०, कुमार
(३) ३८८, तारा (१) २९;
देवता (चपादेव) (४) २३४;
मंदिर (शीओन) (४) २८२;
मूर्ति (खजुरहो) (२) ३८१
- कार्तिमती देवी (१) २९०
- काना देवता (श्रीक) (४) १२२
- कानांक-सूर्यमंदिर (येर) (३) २४२
- कामण्य राजा (आरभू-अरवत्यान)
(४) १६१, १६२
- कार्मुकी योगिनी (२) ३७५, (३)
३११
- कार्पायण भारतीय नाणकमुद्रा (३)
२२५
- कार्पायण भारतीय तांत्र्याचे नाणे
(बौद्धकाल) (३) २२६
- कालगणना (१) १९७-१९८;
कोटक (१) १९७; (पेव हंका-
संस्कृति) (४) १९८-१९९;
(वालीबेट) चंद्रवर्ष ३५४ दिवसांचे,
सूर्यवर्ष ४२० दिवसांचे; जात्रा-
नीजवाली-२१० दिवसांचे वर्ष, ५
दिवसांचा आठराडा, ३५ दिवसांचा
महिना (४) ३३२; भारतीय (१)
१९७-१९८
- कालज जमान, व देवता (३) ३७२
- कालपर्णी मातृका (३) ३८४
- कालभाषिणी योगिनी (२) ३७५,
(३) ३११
- कालभैरव (३) ११७, २९२;
(३) २५८ (कालभैरव), यम
(३) ३९२; रुद्र (३) ३९२;
- कांकर (३) ११७; शिव अष्टमैत्रव
अवतार (३) २५८
- कालमाधव पीठ, कालीपीठ देवता
२८०, २८३
- कालरात्री योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११; व बौद्ध देवता धम्मवाराही
(३) ४२७
- कालसंकर्षिणी मातृका, वागीश्वरीची
मदतनीव (२) ३८५
- कालसूत्र नरक (२) १०८
- कालात्री योगिनी (२) ३७४, (३)
३११
- काला-पाको देवी जमातदेवता (ओरा-
यन) (बंगाल) (३) ३७०
- कालिका (१) १०६, २९३,
२९४, २९५, २९७, २९८,
३०७, ३०८, ३५६, ३७५-३७९,
३८०-३८१, ३८२, ४२५, (२
प्र) १०, (२) ३१, १८९,
२२४, २७२, ३८५, ४२७, (३)
३१, ७८, ३७२, ३७३, ३७६;
अजैका (अनुचाई) देवी (३) ७८;
ऐतिहासिक देवता (१) २९४,
२९८, ३०७, ३०८; काश्यप ऋषि
पत्नी (१) ३७९; कालक्रेय दैत्य पुत्र
(१) ३७९; कुलदेवता (मराठे
छरदार) (२) २७२; -कृष्ण (१)
४२५; जमातदेवता (३) ३७२
(कयोडिया), (३) ३७३ (कौंडार),
(३) ३७६ (माधिया); तांदळा
स्वरूप देवी (पूर्णगिरी) (१) ३८१;
दशप्रजापति कन्या (१) ३७९;
दशमवार कृष्णसंबंध (१) ४२५;
देवी (१) १०६, २९३, २९४,

२९७, (२ प्र) १०; पर्वतीय देवता
(१) ३५६, ३७५-३७९, ३७९
३८०, ३८०-३८१, ३८१ ३८२,
मंदिर (१) ३८२ (अकोला), (१)
२९७ (उज्जयिनी), (१) ३०८,
३८०-३८१ (दिल्ली), (२) २२४
(नाशिक ठिकाण), (१) ३७५,
३७९ (पायागड), (२) १८९
(पैठण); मातृका, शुष्मरेखी देवीची
मदतनीस (२) ३८५, मूर्ति (१)
२९५, २९८, ३०७ (चितोड),
(१) ३७७, ३७९ (पायागड),
शक्तिदेवता (२) ३१; शक्तिपीठ
देवता (१) ३८१, (२) ४२७,
—स्थाने (१) ३८२ (अकोला),
(१) २९४ (इंद्रनील पर्वत), (१)
२९७ (उज्जयिनी), (१) ३५६,
३७९-३८० (कालीमठ), (१)
२९५, २९८, ३०७ (चितोड),
(२) २२४ (ठिकाण नाशिक),
(१) २९४, ३०८, ३५६, ३८०
३८१ (दिल्ली), (१) ३५६, ३७५-
३७९ (पायागड), (१) ३५६,
३८१ ३८२ (पूर्णगिरी)

फालिजाई जलदेवता, काली देवीचा
अवतार, चिल्नाशरोवर रक्षक देवता,
तेलगू, उरिया कोळी, जमात देवता
(जोडिसा) (३) ४५९

फालिदास, राजकन्या व कालीदेवी
कथा (२) १४५, १४६

फालिबुरी ग्रामदेवता (बंगाल) (३)
४७९

फालिमम्मा ग्रामदेवता (दक्षिण भारत)
(३) १००

काली (१ वि) १८, २८, ३२,
४७, ४३, ४६, ४७, ४८, ४९,
६०, (१) ३५, ८३, ८६, ९५,
१२१, २४२, २८०, २८२,
२८४, २८९, २९२, ४२३,
४२४, (२) ५५, ५७, ९६,
१२६ १५३, १२८, १३२, १३३,
१३९, १४०, १४१, १४७,
१४८, १४९, १५१, १५४, २५३,
२८०, २८४, ३५२, ३५३,
३६३, ३७२, ३७४, ३८०,
३८४, ३८५, ३८९, ३९९,
४१८, ४२०, ४७५, (३) १,
२१, ६०, १०३, २६२, २६३,
३११, ३५३, ३५९, ३७३,
३७६, ३८०, ३८३, ३८८,
४०३, ४३९, ४४१, ४४६,
४८१, (४) ५, १३, २२५;
आदिमाया व श्रीकृष्ण (२) ५७,
आदिशक्ति स्वरूप (३) २१;
आद्यशक्तिस्वरूप (१ वि) ४९,
उमस्वरूपा (१ वि) ४७, ४८,
(१) ८६, (३) ६०, कळया
अपघ्नश (३) १०३, कालीवारी
(२) १४८ (आसाम), कुल
(कुळ) देवता (१) ४२३, (२)
१३९, कृष्णवर्णा (१) २४२,
केलाममानी (३) ४८१; चामुडा
(१ वि) ४२, ४३; जमात देवता
(३) ३७३ (बेट्ट), (३) ३७६
(गदारिया), (३) ३८० (डोम),
(३) ३८० (मुगाहर), जैन
यक्षिणी देवता (३) ४४१, जैन
विद्यादेवता (३) ४३९, ४४१,

४४६; तंत्र देवता (२) ४१८;
 त्रिपुरादेवी (१) ३५; दशमहा-
 पिद्यादेवी (१) ४२३, ४२४, दुर्गा-
 स्वरूप आविष्कार (१) १२१;
 देवता (२) ५५, (३) १; देवी
 (१ वि) ३२, ६०, (१) २९२,
 (२) ९५ (कलकत्ता), ९६,
 १४८ (पाटण-काठेवाड), ३८०,
 ३८९, (३) ६०, ३५९, ४०३;
 नऊमेद (२) १२८; नामोत्पत्ति
 (३) १८८; नृत्या (२) ४२०;
 पशुयळी देवता (१ वि) ४६;
 पार्वतीच्या देहापाखून निर्मिती (१ वि)
 ४३; पीठ (१) २८०, २८४,
 २८९ (पूरनपूर); पीठ देवता (१)
 २८०, २८२; धीजमंत्र (२) ३९९;
 मंदिर (१) १३२, १३५
 (कलकत्ता), (१ वि) २८ (काली-
 घाट), (२) १४३ (खाटमाड),
 (२) १४८ (गोकाक), (२)
 १४७ (तुमलुक), (२) १४०,
 १४१ (दक्षिणेश्वर), (१) ८३
 (दिल्ली), (२) १४७ (धार),
 (१) २८९ (पीठ); माता (१)
 १२६, १४४, २८०, (२)
 १५१, ३६३, ४७५; मानुका
 (२) ३८४, ३८५; मूर्ति (२)
 २६२, २६३ (अंबरनाथ), (२)
 १५४ (खाटमाड), (४) १२५;
 योगिनी (२) ३७२, ३७४,
 (३) ३११; व काब्रिदास (२)
 १४५-१४७; व गुद गोपिंदसिंह
 (२) १४२-१४३; व चंद्रमुंड
 (२) १२७, १२८; व वर्णमाला

(२) ३८९; व शंभूचूड (२)
 १२९-१३१, १४१, (२) ३८९;
 व शाक्त पंथ (२) १४९; व
 श्रीकृष्ण (२) ३५२, ३५३; वन्य
 जमात देवता (२) १४१; शक्ति-
 देवता (१ वि) १८; शंकरपत्नी
 (२) १२७, (३) ३५३; शुष्क-
 रेवती (२) ३८५; -ह्मणे (२)
 ९५ (कलकत्ता), (१ वि) २८
 कालीघाट, (२) १४८ (गोकाक),
 (२) १४७ (तुमलुक), (१)
 ८३ (दिल्ली), (२) १४७ (धार),
 (२) १४८ (पाटण-काठेवाड),
 स्वरूप (२) १२६, १२७, १३५,
 १३६, १३७; हेकेटी देवी सम
 स्वरूप (४) ५, १३
 कालीवारी (काली) वन्यजमात देवता
 (आसाम) (२) १४९
 कालीमठ कालिका देवी, शक्तिपीठ
 (मंदाकिनीनदीतीर) (१) ३७९-३८०
 कालेश्री ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 कालेश्वर शक्तिपीठ, शिवपीठ (१)
 २७८
 कालोल्लेख अवजद पद्धति फार्सी
 अरेबिक पद्धति ही भारतीयच (४)
 २२
 काबळा च अथर्वाशाक्ति (१)
 ४१८-४१९
 कावेरी जमात देवता (गुडिगार)
 (३) ३७६; देवी उत्पत्ति कथा,
 कथा, कृष्णराजसागर, जलदेवता,
 नदी, मूर्ति (३) २०६-२०९ ,

- काबेलम्मा जमातदेवता (वेद) वावेपाटगे-रोहे-कुलावा) (३) १०२, ३८६
- काशी क्षेत्र (२) ११९; देवी (२) ३०७
- काशीवावा यामदेव (३) १००
- काशीविश्वेश्वर (२) ३०३, ३०७, ३०८; मंदिर (३) ६५, ३०७, ३०८
- काश्मिरी शैली देवालय (३) ३५-३६
- काश्मीर प्रदेश शक्तिदेवी स्थान, मेघादेवी (१) २९३
- काश्मीरा पीठ (१) २८०, २८५
- काश्यप मानवी बुद्धाचे स्वरूप (३) ३९७
- काश्यपप्रापि व आयुर्वेद (३) १४०
- काश्यपमातंग बौद्ध भिक्षु व भारतीय ग्रंथ भेट चीनचा राजा सिंग-टी (४) २३२
- कास्तार जमात (महाराष्ट्र) व देवता (३) ३७२
- कासुगा दिव्याची रोपणाई मंदिर (जपान) (४) २६४
- कासूहाग विजयनगर नाणे (३) २२६
- कासेद्रा देवता (ग्रीक) (४) ९८
- कास्त ब्राह्मण (कात्यायन) (३) ३६४
- काहिनली, पेले देवतेची माता (ताहिटी-हवाई) (४) ३२३
- काळका देवी मंदिर (मोहरी) (३) ३३०
- काळकाई मामदेवता (त्रि. रत्नागिरी, काळपाटगे-रोहे-कुलावा) (३) १०२, १०५
- काळकामाता जमात देवता (वंजारी) (३) ३८६
- काळकाय जमात देवता (घनगर) (३) ३८१
- काळवादेवी (२) २२८, २३५, २७३
- काळभैरव (१) ४१५, (२) २५८, २७३, ३०८; कुलदेवता (३) ३६०; -जोगेश्वरी (२) २७३, ३०८; तीर्थ (२) २५८; दक्षिणमूर्ति यम (१) ४१५; मूर्ति (२) २५८; रुद्र (१) ४१५
- काळभैरवी जोगेश्वरी (२) २७३, ३०८ (कांदेरी)
- काळरात्री (१ वि) ६६, (१) ७८, १०१, १०३, ११३, ११७, ४०६, ४२२, (२) ३१०, ३७५; उत्पत्ती कथा (१) १०१-१०२; एकानंदा (१) १०२; तंत्र देवता (१) १०२; देवता (१ वि) ६६, (२) ३१०; नवगौरीपैकी एक (१) ११३; नवदुर्गापैकी - एक (१) ११७; पौराणिक देवता (१) ७८, १०२-१०३; योगिनी (२) ३७५; व अमृत रक्षण (१) १०१; व शंकर (१) १०१-१०२; विश्वसंहारकशक्ति (१) ४०६; शक्ति देवता (१) ४२२
- काळा देव त्रिमूर्ती पैकी एक (आफ्रिका) (४) १७७
- काळामि ज्योतिर्लिंग (१) २६३
- काळिका शक्तिदेवता (१ वि) ६६

- फाळी (१) २२५, (२) १४९; वामाचारी पंथीय देवता (२) १४९; शिवपत्नी (१) २२५
फाळीजोगेश्वरी देवी (पुणे) (२) १९४
फाळीदेवता जालदर पीठ अधिष्ठात्री (२) १७५
फाळी देवी जमात देवता (३) ३७१ (कळवार), ३७४ (कंठारा)
फाळीशक्ति तंन देवता (२) ४३
फाल्गुबाई वामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
फिक्कणी योगिनी (२) ३७५, (३) ३११
फिनिच फकमो (Kinich Kakmo) जग्नि देवता (मय संस्कृति) (४) १९१
फिनिचा हुया (Kinichahua) सूर्य-देवता (मय) (४) १९१
फिनोवैफे पाइन वृक्षावर राहाणारी देवता, प्रगाली करमणूक देवता (जपान) (४) २७७
फिनोस देव (भीक) (४) ९७
फिन्नर जैन यश (३) ४४०
फियाक्षित राजा (भारतीय) (ब्रह्मदेव) (४) २८३-२८४
फिबिली (Kybele) (४) ५, १३, ९९, १०८, १२१-१२२, १४२; अगदस्त्रीय देवी (४) १२१; उत्पत्ती (४) १२१; देवता (४) ९९, १२१, १२२ (भीक), (४) १२२ (फिजियन); वृष्णी देवी (४) १९१, १४२; मयानी मय्य (४) ५, १३; हिमा (४) १२२; व अँटिस (४) १२१, १२२; सिवेल (४) ५, १०८
फियेर्वी प्रेमदेवता (केल्टिक) (४) ७९
फिरवंत ब्राह्मण (गोमंतक) (३) ३६४
फिरिआन संस्कृति वंश (कॉकेश-रशिया) (४) १७५
फिरिदिशा देवता (इराण) (४) १५०
फिरीट पीठ (१) २८०, २८५
फिरीटेश्वरी देवी, मंदिर (बंगाल) (३) ४६०
फिर्गुला, देवता जलदेवता (बॅबिलो-नियन) (३) २१७
फिरी-वोजिन देवता लक्ष्मीवर्गापैकी एक, संतति-संपत्तिकारक (४) २७३-२७४
फिशोरी मजन समाज (आयाम) व देवता (३) ३७२
फिफ्किधा पर्वत, शक्तिस्थान, तारा शक्तिदेवता (१) २९३
फिस्ती घ्राहण (३) ३६१, ३६७, ३६८
फी देवता (४) १२४
फीटिनी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
फीति (१) ७४, (२) २६; अष्टशक्तीपैकी एक (२) २७८; लोकमाता (१) ७४; शक्ति (२) २६, २७८; सप्तमातापैकी एक (३) ४३८
फीतिराजस राजा (मजासहित-मयाया) (४) २८९
फुआना पञ्चदेवता (बॅबिलोनियन) (३) २१७

कुईसिंग साहित्यविषयक देव (चीन)
(४) २५०

कुक् (कैप्टन) प्रवासी (पॉलनेशिया)
(४) ३२४

कुक्मी जमातदेवता (डोम) (३) ३८०

कुकुउलेटीट आमाशदेवता (आफ्रिका)
(४) १८०

कुकुलकन (Kukulean), बी देवता
जन्म मृत्यु देव (मय) (४) २१२,
२१३

कुकुलीन गुकुमाझ (Kukulean
Guumatz) सर्पदेवता (मय)
(४) १९१

कुषानूर भदिरे (आप्र) बेसर शैली
शिल्प (३) ३९

कुम्कुटी मातृका (२) ३८४

कुम्को शहर (मेक्सिको) दगडी
मिठा (४) १९६; सूर्य मंदिर
(४) १९२; सुवर्ण मंदिर (४)
१८७

कुंची द्वारदेवता (३) ४३; बौद्ध
द्वारदेवता (३) ४१३

कुटमी मातृका (२) ३८४

कुटुंबिका मातृका (२) ३८४

कुडई देव, ईश्वर व मानव यामधील
मध्यस्थ देव (इराण साम्राज्य)
(४) १५२

कुडवक्कळ जमात (महाराष्ट्र-हैदर),
व देवता (३) ३७३

कुडिका पौराणिक देवता (१) ७८,
१०३-१०४ (मद्रास)

कुंड देवता, मानवी जीवनविषयक
कार्य करणे (इराणी) (४) १४८

कुंडणपूर विदर्भ प्राचीन राजधानी,
भीष्मक राजा (२) ८२-८७

कुंडला बौद्ध यक्षिणी (३) ४३२

कुंडलिनी (२) २७; चक्र (१)
२४८; जायति मंत्र (४) ३८५;
योगिनी (३) ३१२; वैष्णवी शक्ति
(२) २७; शक्ति (१) २४७-२४९;
शक्ति-आधारचक्रे मातृका (२)
३९१

कुंडालिनी आदिशक्ति स्वरूप देवता
(१ वि) ४९

कुत्रा व अथर्वाशक्ति (१) ४१८-
४१९

कुद-अव्हा गृहदेवता (रशियन)
(४) १७२

कुनलुन (हिंदुकुश) पर्वत (बैबिलॉन
जवळ) (४) २४४

कुंती व कात्यायनी व्रत (३) २९२,
२९३, २९४

कुंथनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६

कुंथिअस अपोलो (ग्रीक) कुंतीपुत्र
पांडव (४) ४, १२

कुवलीरान चीनचा सरदार (४)
२८९; नानचौ-ताई साम्राज्यावर

स्वारी (४) ३०४; युनानमधील हिंदु-
साम्राज्य बुझणिगारा (४) २३३;

युवान वशोव सम्राट (४) ३०७

कुवेर आर्य देव (३) ४०१, ४३९,
(४) ११; उत्तर दिशादिक्पाल

(तिपेट) (४) २३८; (जावा)
(४) ११; जैन यक्ष (३) ४३९,

४४०; जैन यक्ष-दिक्पाल (उत्तर)
(३) ४३७; देव (जावा) (४)

११; देवता (चंपादेश) (४)

- २३४, बौद्ध धर्मरक्षक देवता (३) ३७२-३७३
 ३९८, यत्र (२) ४०८, ४३०
 कुबेरा जैन तांत्रिक देवता (२) ४११
 कुब्जा योगिनी (२) ३७२, (३) ३१२
 कुमार जैन यक्ष (३) ४४०
 कुमार देवी (१ वि) ४८, (३) २२७, नाणक मुद्रा (१ वि) ४८, (३) २२७, पीठ भैरव (१) २८१
 कुमारिका कुलदेवता (०) २७२, जमात देवता (ताम्र) (३) ३८१, ट वगैरे देवताशक्ति (२) ४३, ३८९
 कुमारी (१) ३५, २८१, २८४, २९२, २९३, (२) ९६, ९७, १४९, ३८४, (३) ३२९, (४) ७९; कुडपीठ (१) २८४, तत्र देवता (२) १४९, त्रिपुरा (१) ३५; देवता (४) ७९ (केलिटक), देवी (१) ३५, २९२ (मायापुरी), (१) २९३ (केरळ), द्वारमानुका (३) २२९; पीठ देवता (१) २८१; मातृका (२) ३८४, ३९४, व निमूर्ति देव (२) ९६, ९७
 कुमारी मेरी गायकटार्डन नाणक मुद्रा (३) २३१
 कुमुदवन शक्तिस्थान, सत्यवादिनी देवी (१) २९३
 कुमुदा देवी, मानस सरोवर शक्तिस्थान (१) २९१
 कुंभकर्णी मातृका (२) ३८४
 कुंभकोणम, योगलिंग (२) १२५
 कुंभा नदी (मस सिंधु प्रदेश) (४) १४६
 कुंभार जमात व देवता (३) ३७२-३७३
 कुंभारवाडा (वेरळ-लेणे) (३) २५१
 कुंभी देवी (नेष्टागौरी) (३) ३०६
 कुंभीपाक नरक (२) १०८
 कुमेश्वर शिवमंदिर (कुभकोणम) (३) ४९६
 कुरुकुला तत्रदेवता (२) ४२१
 कुरवा जमात (म्हैसूर, हैद्राबाद), व देवता (३) ३७४
 कुराण मुसलमान धर्मग्रंथ (४) २६, २६८, २६९, १७०, १७१
 कुरुकुला बौद्ध देवता (३) ३९७, ४२७, मूर्ति (३) ४२७ (बौद्ध), रक्तवारा (३) ३९७ (बौद्ध)
 कुरुकुला, गौर तारा प्रकार (२) ४०८ (बौद्ध), तत्र ग्रंथ (२) ४१२, तत्र देवता (२) ४०७, ४०६ (बौद्ध), बौद्ध देवता (३) ४०१, ४०३, ४०५, ४०६, ४०८
 कुरुक्षेत्र पीठ (१) २८०, २८४
 कुस्त्वविधारन जमात (दक्षिण, तामिल) व देवता (३) ३७३
 कुलकुल्या (१) ७८, १०४, २४०, (३) ३८८, दुर्गादेवी (३) ३८८, नामोत्पत्ति (१) २४०, (३) ३८८, पौराणिक देवता (१) ७८, १०४ (कुसी नगर)
 कुलगोळम्मा देवता (आंध्र प्रदेश) (३) ४५९
 कुलजा योगिनी (३) ३१०
 कुलदेवता (१) २४१, (३) १४, ३६०

कुलनन्दा योगिनी (२) ३७४
 कुलयोगिनी तनदेवता संकेत (२)
 ४१४
 कुलसुंदरी तनदेवता, नित्या देवता
 (२) ४१३
 कुला संदेवी कौलपंथीय उपासक
 (२) ४२०
 कुलार्णव तंत्र (२) ४१२
 कुलिका योगिनी (२) ३७४
 कुलुका तनदेवी कौलपंथीय उपासक
 (२) ४२०
 कुलेशी योगिनी (२) ३७४
 कुलेश्वरी देवी, दुर्गादेवी (हजारीबाग-
 बंगाल) (३) ४६०
 कुवत-उल-उरमान मदीद मुसलमानी
 शिल्पनिर्माता (दिहली) (३) २६६
 कुवान-थिन बौद्ध देवता (चीन)
 (३) ४१०; प्राणिमात्रावर दया
 करणारी मातृदेवता (चीन) (४)
 २५४-२५५
 कुशाको शहर कोरीकांचन सुवर्ण मंदिर
 (मेक्सिको) (४) १८७
 कुशाची मुले सूर्यवंशी लोक (अमेरिका)
 (४) १९७
 कुशाद्वीप शक्तिस्थान, कुशोदका देवी
 (१) २९३
 कुशोदका देवी (कुशाद्वीप) (१)
 २९३
 कुसुम जैनयक्ष (३) ४४०
 कुसुमबाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 कुसुममालिनी जैन यक्षिणी (३)
 ४३९

कुहु (१) १७, ७४, (३) २१;
 देवता (१) ७४; नष्टचंद्रा (१)
 ७४; वैदिक देवता (१) १७, ७४,
 (३) २१
 कुत्रकुल्या पौराणिक देवता (१) ७८
 कू स्थैर्य देवता, विश्वकर्मा देवता
 निर्मूर्तिपैकी एक (पॉलेनेशिया) (४)
 ३२२
 कूर्म देवता (मेक्सिको) (४) १८७
 कूर्ममूर्ति बगला दशमहा विद्यादेवी
 दशानतार संबंध (१) ४२५
 कूर्मांड-दुर्गा (२) ३१०
 कूर्मांडिनी (१) ७८, ११६,
 ११७; नव दुर्गापैकी एक (१)
 ११७; पौराणिक देवता (१) ७८,
 ११६, ११७
 कूर्मांडी देवी (जैन) अरासुरी अंबा
 (१) ३६३
 कृतधर्माण ऋषि ब्रह्मवेत्ताऋषि (२
 प्र) ५, ६
 कृतशौचतीर्थ शक्तिस्थान, सिद्धिका-
 देवी (१) २९२
 कृतिवासा जोतिर्लिङ्ग (१) २६३
 कृमिभोजन नरक (२) १०८
 कृष्ण (श्रीकृष्ण) (१ वि) ४६,
 ५०, (२) ८२-८७, ३११,
 ३१२, ३१३, ३१८, (३) ५,
 १०, २७, १३३, १४३, १६५,
 १६६, १६७, २४८, २८०,
 २८६, २८७, २८८, २८९,
 २९०, ३६४, ३६६, ३७६,
 (४) ३, ५६, ९१; अथवा अपोलो
 (१ वि) ५०; इच्छामरणी देव
 (३) १०, कुलदैवत (३) ३६४

(चरक ब्राह्मण), (३) ३६६
(सहवासी ब्राह्मण-उडुपी); गीता-
अक्षय (३) १४३; जन्म व विध्य-
वासिनी देवी (२) ३११, ३१२,
३१३, ३१८; जमात देवता
(गवळी) (३) ३७६; देवता (३)
२४८, २८०; मानव देव (३)
५, (४) ९१; राजा (४) ५६;
रक्मिणी व अंबामवानी (२) ८२,
८७; व अर्जुन (४) ३; व गोपी
(३) २८६, २८७, व तुळस
(३) १६५, १६६, १६७; व
रास-श्रीडा (३) २८७-२९०; व
वृक्ष देवता (३) १३३; शस्त्रधारी
देव (१ वि) ४६; संस्कृत देव
(३) २७; हिंदु देवता (१ वि)
५०

कृष्ण नाणक-मुद्रा (३) २२८
कृष्णतुळस अतिशय पवित्र व औपनीय
(३) १६२, १६४

कृष्णदेवराय पुण्डळ मंदिरे उभारली
(विजयनगर) (३) ३२

कृष्णनाथ पीठ भैरव (१) २८२

कृष्णमातंगी तंत्र देवता (२) ४२२

कृष्णयामारी बौद्ध देवता (३) ४२६

कृष्णराज व वेरुळ लेणे खोदाई
(राष्ट्रकूट) (३) २४९, २५३

कृष्णराजसामर तलाव कावेरी नदी
(३) २०८

कृष्णरूपा फालिका दशमहाविद्या
देवता, दशावतार रूप (१) ४२५

कृष्णल भारतीय नाणक मुद्रा (३)
२२५

कृष्णशक्तीचा अवतार (अमेरिका)
(४) २२९-२३१

कृष्णा देवी (१) २९४; नदी, जल-
देवता (३) २०८

कृष्णानंद तंत्रसार ग्रंथकर्ता, आगमेश्वरी
देवी उपासक (२) ४१९

कृष्णावाई देवी, देवी मंदिर (वाई-
सातारा, महाबळेश्वर, वऱ्हाड) (३)
४६३

कृष्णावतार मूर्ति (वैलास लेणे)
(३) २५९

कृष्णविणी शक्तिस्थान, कृष्णादेवी
(१) २९४

के वैद्यकीय देवता (मय) (४) २१३
केकस-अव्हा दरवाजावरील देवता

(राशियन) (४) १७२

केकराक्षी योगिनी (१) ३७२

केकरी मातृका (२) ३८४

केचिच थेऊर आदिशक्ति (स्कॉटिश)
(१) १००

केडुजाई ग्राम-देवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२

केलेश अस्टादे देवता (मिस्त्र) (४)
६६

केज्रिटन भारतीय नाणक-मुद्रा अभ्यासक
(३) २२४

केणीमोका पञ्चम्य आणणारा पांदरा
साप (मेक्सिको) (४) २१६

केदार (१) २५६, २९४; क्षेत्र
शक्तिस्थान, सन्मार्गदायिनी देवी

(१) २९२; चारा ज्योतीर्लिंगांपैकी
एक (हिमालय) (१) २५६;

मृत्युलोकंतील लिंग (१) २५९

- शक्तिपीठ (१) २७८, २९४,
शिवपीठ (१) २७८
- केदारजननी देवी (१) ३८७
- केदारनाथ मुक्तिलिंग (२) १२५
- केदारलिंग ज्योतिवा, साक्षात शम्भु
(जोन्हापूर) (२) २६१
- केने प्रकाशदेवता, सृष्टिकर्त्री देवता
(पॉलेनेगिया) (४) ३२२
- केने कू लोनो प्रैरुति, प्रकाश, सूर्य,
गर्जना प्रतीक, अनुक्रमे सृष्टिकर्ता,
विघ्नहर्ता व पालनकर्ता प्रतीक
(पॉलेनेगिया) (४) ३२२
- केरळीमाता देवी, कनकमुदरी देवीचे
एक नाम (माळवा) (१) २९६
- केरळ शक्तिस्थान, कुमारी शक्तिदेवी
(१) २९३
- केरामिअन मुसलमान पोटभेद (४)
१६९
- केलाभमानी देवी (काली) कैलामय्या
(उत्तरप्रदेश) (३) ४८१
- केलाह जमात देवता (फरेन), धान्य-
देवता (मध्यप्रदेश) (४) २०७
- कालिच थेऊर देवी (स्कॉटलंड)
(४) ८१
- केल्टिक संस्कृति (४) ७९ ८०
- केवट जमात (निहार, ओरिसा, मध्य-
प्रदेश) व देवता (३) ३७३
- केविदारी मावळा (२) ३८४
- केशिनी मावळा (२) ३८४
- केसाईसाती जमातदेवता (च्युतिया
आसाम), कालीदेवीचे एक नाम,
- ताम्रेखरी, मंदिर (सादिया) (३)
५१२
- केसपाल पीठ अथवा इदावन पीठ
(१) २८२, २८९, (२) १०३
- केसाईसाती जमातदेवता (च्युतिया-
आसाम), कालीदेवीचे नाम, नखली
देवता (१) २७७
- केसी (एडगर) सजीवक, जटलाटिक
महासागर समधी अयर्त्ता (४)
१८६
- केळमाई घामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- केळाई घामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- केकाडी जमात व देवता (३) ३७३
- कैटभ दैत्य, जन्म विष्णूच्या कानातील
मळापासून, ब्रह्मदेवाच्या घामापासून,
व योगमायादेवी (१) ४१, ४२,
राक्षस (२) ३००
- कैटभासुर व इद्राणी व महिषासुर
जन्म (१) १४६
- कैरकळ देवी (कुमकोणम) (३)
५१०-५११
- कैलामय्या देवी, केलाभमानी (उत्तर-
प्रदेश) (३) ४८१
- केलास (१) २७८, जयना इडा
(१ रि) ५०, देवता पर्वत (४)
२६५, पर्वत व रावण (वेरूळ लेणे)
(३) २५१, २५४, वेरूळ लेणे
(३) २५१, २५३, २५६-२६२,
शक्तिपीठ (१) २७८, शिवपीठ
(१) २७८

- कैलासनाथ मंदिर (काची) (३) २४९
- कोकामामा कोकाशुक्ती देवता (पेरु) (४) २२४; वृक्ष देवता (इका संस्कृती पेरु-मेक्सिको) (४) २०७
- कोकामुल पीठ (१) २७९
- कोकामुली पीठ (नेपाळ), कोकेश्वरी देवी (१) २९४
- कोकेश्वरी देवी (बराहक्षेत्र-नेपाळ) (१) २९४
- कोरुणस्थ ब्राह्मण, चित्तपावन, चिप-ळोणे (३) ३६५, ३६७
- कोरुणी जमात (टाणे मिहहा) व देवता (३) ३७४
- कोजागर व्रत (३) २८३-२८६; कथा (३) २८४-२८५; कृत्ये (३) २८३-२८५; देवता (३) २८३, २८६; पालन (३) २८५
- कोजिकी शिंटोवर्ममंथ (जपान) (४) २८
- कोजीन देव, इनोकी वृक्षावर राहातो (जपान) (४) २७७
- कोटकी देवी, कोटवती (२) १७४
- कोटम्मा जमात देवता (तोगल-कोटी) (३) ९५
- कोटरा मातृदेवता कोटवीदेवी, व वाणासुर (३) ४५९
- कोटराक्षी योगिनी (२) ३७२, शक्तिदेवता (२) ३७३
- कोटरी टेवी, कोटरी देवी (२) ३५९
- कोटलीक्यू देवता, आदिमाया (मेक्सिको-आस्तिकवर्षा) (४) २२५, २२६
- कोटवती देवी, कोटकी, व अनिरुद्ध-उपा (२) १७४, (३) ४६०
- कोटवी नग्न मातृदेवता, वाणासुर माता (१) २९२, (३) ४५९; पीठदेवता (कोटी तीर्थ) (१) २९२; देवी-नानी बिबी (१) २८९, (२) ३५९-३६० (बलुचिस्तान-हिंदुळा नदी तीर); हिंदुळा (२) ३५९
- कोटवी मातृदेवता (३) ४५९
- कोटितीर्थ शक्तिस्थान, कोटवी देवी (१) २९२
- कोटिमहेश्वरी देवी व क्षेत्र (काली-मठ) (१) ३८०
- कोटिसुद्रा पीठ (१) २७८
- कोटीमाहेश्वरी देवी व क्षेत्र (काली-मठ) (३) ४६३
- कोटीश्वरी देवी व व्रत; (३) ३३८
- कोटीस देवता, घेड मंदर रूप (भीक) (४) १०८
- कोटेश्वर क्षेत्र (अर्बुदापर्वत) (१) ३६१; महादेव मंदिर (बालाघाट-मध्यप्रदेश) (३) ५००
- कोटेश्वरी देवी देवालय (मुदड-जंजिरा) (१) १२५
- कोट्टरी (१) २८२; देवी (२) ३५९ (बलुचिस्तान); पीठदेवता हिंदुळापीठ (१) २८२
- कोट्टवी पीठ देवता, हिंदुळा पीठ (१) २८२
- कोटघाई देवी व मंदिर (वाराणसी) (३) ४५९
- कोणा मातृका (२) ३८४

- कोणार्क सूर्य मंदिर (ओडिसा सांप्रदाय शैलीचे) (३) ३६, २६५-२६६
कोणनपूर देवता (३) २५०, देवी (खेड-शिवापुर), निमही देवता (३) ७०, ७९-८२; पाथरवट जमात देवता (३) ३८२
कोणार जमात व देवता (३) ३७३
कोदेश्वर गिर्वाण (जनतपूर) (३) ७६
कोनो-होगाई जपानी कलाकार (४) २७१
कोपन हनुमान देव व मंदिर (मय-संस्कृति) (४) १९२
कोमटी जमात व देवता (३) ३७४, समाज व देवता (३) ४६१
कोमडोही देवता (केरिडक) (४) ७९
कोममोंग गुप्तकालीन बाधणीची मदिरे (क्योडिया) (४) २९४
कोमलुम्मा जमात देवता (कोयी मद्रास हैद्राबाद) (३) ३७४
कोमेश देवता (माओ) (४) १४५
कोम्पिरा जलदेवता (जपान) (४) २७५-२७६, मंदिर (४) २७५
कोनार्ड जमात देवता (कोणी) (३) ३७४
कोयी जमात (मद्रास, हैद्राबाद) व देवता (३) ३७४
कोरकू माता ग्रामदेवता, देवीरोगस्तव (उमरावती भाग) (३) ११८
कोरवा जमात (मध्यप्रदेश) व देवता (३) ३७४
कोरा देवता (भीक रोमन) अरवेला देवी (४) १२३, इस्टर देवी (४) १२३, डिमिटर देवी कन्या (४) ९५, १२९, नाणक मुद्रा देवता (२ वि) ४८, (४) १२४, पाताळस्वरूप देवता (अक्केडियन) (४) १२४, मय पोटाशाखा (४) १८५, भूमिमाता (४) १२४, १३९ (भेसोपोटेमिया), रोगराई निर्मूलन देवता (४) १२४
कोराट शहर, संस्कृत शिलालेख, हिंदु मदिरे (क्योडिया) (४) २९४
कोराराशा जमात देवता (कोळी) (३) ३७४
कोरावई (काली) देवी (तामिळ) (२) १४१
कोरी (कोळी) जमात व देवता (उत्तरप्रदेश व बहाड) (३) ४८७-४८८
कोरीकांचन सुवर्णमंदिर (मेक्सिको) (४) १८७
कोरे (पर्सोन) देवता (भीक) (४) ९५, १३१, १३५
कोर्टेझ स्पॅनिश लुटारू, मेक्सिकन संस्कृतीचा नाशकर्ता (४) २०९
कोल जमात (द्रविडप्रोतीय) व देवता (३) ३७४
कोलवस अमेरिका राज सशोधक (४) १८१
कोलोनो देवी (वराहगिरी), दुर्गादेवीचे आविष्कारी स्वरूप (१) १२२
कोलवू नवरात्रातील अमर्चन देवीचा उत्सव (दक्षिण भाग) (१) २२९
कोलस देवता (लॅटिन) मूल स्वरूप आकाश (१ वि) ५०

कोलारलक्ष्मी अष्ट लक्ष्मीपैकी एक
(२) १२३

कोलापुरीअम्मा जमात देवता (कुर्या-
म्हैरूर, हैद्राबाद) (३) ३७४

कोलासुरभयकारी जमात देवता (कोल-
सातारा जिल्हापूर) (१) २३९-२४०

कोलासूर व पीठजा देवी व शूद्रक
(२) १८५

कोलेरम्मा देवी, मंदिर (कोलार-
म्हैरूर) (३) ४६१

कोल्हा जमात (जोरिहा), शेतररी
जमात, व देवता (३) ३७३

कोल्हा देवी (अणहिलवाड) (२)
२६३, २६४, महासरस्वती (२)
२६४

कोल्हंभिका देवी व गौतमऋषि व
कोल्हापूर (न्ययेश्वर-नाशिक) (३)
४६१

कोल्हा पूनतीय प्राणी (चीन) (४)
२६१, (जपान) (४) २७७-
२७८

कोल्हाटी (हुकर-पाल) जमात
(महाराष्ट्र), व देवता (३) ३७४

कोल्हापूर क्षेत्र (करवीर) (२)
२५१, २५६, २५८-२५९,
२६१, २६३, २६४, २६९,
२७० (आणखी पहा, करवीर
क्षेत्रपीठ)

कोल्हापूर पीठ करवीरपीठ (दक्षिण)
(१) २८४

कोल्हासुर (२) २७०, ३७५,
ब्रह्मदेव मानसपुत्र (२) २५४,
व करवीर (२) २५३, २५४,
२५६; व महाश्वमी (२) २६१

कोल्ह-बावस चंद्रदेवता (रशियन)
(४) १७२

कोशीन, मार्ग व प्रवासदेवता
(जपान) (४) २७७

कोष्टी जमात, व देवता (३) ३७४

कोळी (महाराज-खोलेली) जमात,
व देवता (३) ३७४

कोळी देवी मामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२

कोलेरम्मा जमात देवता (देवार
मध्यप्रदेश) (३) ३८१

कौकेलेन (कोष्टी) जमात (मद्रास)
(३) ४६३

कौडाने चैत्य (कुलाबा) (३)
२४७

कौवेल (आगास्टिन) वनस्पति यम
कर्ता (३) १४०

कौडिण्य हिंदु ब्राह्मण, राज्यकारभारी
(कबुज कुनान) (४) २९४,
(कचोडिया) (४) २९२,
(मलाया) (४) २३५

कौबेरी शक्ति तत्रशक्ति, अष्टशक्तीपैकी
(२) ४३

कौमारी (२) ४२, ३७३, ३८२,
३८३, ३८४, ३८६, ३८७-

३८८, ३९२, (३) ३८८, ४३९,
अष्टशक्तीपैकी एक (२) ४२,

कुमार-स्वदापायन तेज उत्पत्ती (२)
३८३; तत्रशक्तिदेवता, देवता (२)

३७३; नामोत्पत्ती (३) ३८८,
महामातृकापैकी एक (२) ४२,

मातृका (सप्त अष्ट) (२) ३८२,
३८४, (३) ४३९, मोद दुर्गुण

प्रतिनिधित्व मातृका (२) ३८६,

- स्वरूपवर्णन (२) ३८७, ३८८, ३९२
- कौमुदिका योगिनी, दुर्गादेवी परिचरिका (२) ३७७
- कौर्मिशक्ति देवता (२) ३७३
- कौलपंथ (२) ४०९-४१०; उगम (३) ४०९; कौलशब्द अर्थ (३) ४०९-४१०; पूजा देवता (३) ४०९, ४१०
- कौलमतवादी (२) ४१४
- कौलाचार (२) ४१२; श्रियंत्र (२) ४२६
- कौलालपूर शहर, बांद्रलेणी, हिंदु मंदिरे (मलाया) (४) २९२
- कौलिनी तंत्रशब्द, तंत्र देवता (श्रियंत्र) (२) ४१४, ४२८
- कौशिकी (१ वि) ४२, ४३, ४५, (१) ७८, १०४-१०७, १६६, (२) १४९, ३१६, ३१७, ४२२, (३) ३८९; अंधिका (१ वि) ४२; उत्पत्ति कथा (१) १०५, १०६, १०७, १६६, (२) ३१७; गौरवर्णी (१) १०६, १०७, १६६; तंत्र देवता (२) १४९; देवी (२) ४१७; नामोत्पत्ती (३) ३८९; पार्वती शरीर-कोश उत्पत्ती (१) १०६, १०७, १६६; पौराणिक देवता (१) ७८, १०४-१०७; व चंडमुंड (१) १०६, १०७, १६६; व शुंम-निशुंम (१) १०६, १०७, १६६; विध्यवासिनी (१ वि) ४५, (२) ३१६; शिवा (१ वि) ४२, ४३; सखी (उमचंडा) (२) ४२२
- कौसंबी शहर (युनान) (४) २३३
- क्युपेड अथवा काम (१ वि) ५०
- क्रकुचंद्र मानुषी बुद्ध स्वरूप (३) ३९७
- क्रमदीप्तर पीठभैरव (जयंती पीठ) (१) २८०
- क्रमवंत ब्राह्मण (३) ३६१, ३६३ ३६४
- क्रिओट्रीक्स आदिशक्ति देवता (मेडि-टेरिअन) (१) १००
- क्रिप्टोमेरिया पवित्र वृक्ष (जपान) (४) २७७
- क्रिया योगिनी (१) ३१२
- क्रियाशक्ति (२) ४१, ४४, ४५
- कुन्नुनदी (सप्तसिंधु प्रदेश) (४) १४६
- क्रोध दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका-माहेश्वरी (२) ३८६
- क्रोधभैरव शिवाचे अष्ट भैरव अवतारापैरी एक (कैलासलेणे) (३) २५८
- क्रोधिसा पीठभैरव (करवीरापीठ) (१) २८०, २८२ (कालीपीठ)
- क्रोधिनी मातृका (२) ३८४
- क्रोधी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- क्रोधेश पीठभैरव (करवीरापीठ) (१) २८०, २८२ (कालीपीठ)
- क्रोनस देव, वहीण हिरा हिजबरोर निगाह (ग्रीक) (४) ५४
- क्रोनोस देव (इजिप्त), डिमिटर देवीचा पिता (४) १२९; (ग्रीक)
- क्रिलिया व न्हीजादेवी पत्नी, कथा (४) १४१, १४२

- क्रोम क्रुअच (Cromm Cruach) क्षीरमवानी (१) ११, (३) ३९५; आदिशक्ति (१) ११, पद्विथा मुलाची वळी देवता, देवी (रशिया) (४) ४३ उत्सव (१) ४५, कथा (१) ४३, ४४, देवी मन (१) ४३, नामो-
 त्पत्ती (३) ३९५, मंदिर (१) ४४, योगमाया काश्मीर (१) ४३-४६
 क्रौंची मातृमा (२) ३८४ क्षीराब्धितनया लक्ष्मी नामोत्पत्ति (१) ५०
 क्रिष्णा तनू नित्या देवता (२) ४१३ क्षुद्रदेवता (३) १४-१५
 फानजीत अश्वमुखा वाटाकानन क्षेप्रज्ञाशक्ति तत्स्थारूप शक्ति, देवता व्यक्त शक्ति (२) २२-२३
 देवता, शेतमरी वर्ग देवता (जपान) (४) २७० क्षेत्रपाल शिव प्रमुख परिवार देवता (३) २१
 फानन देवी, कृपाळू दयाशील देवता (४) २६९-२७१, २७२, दत्त-क्षेमकरी योगिनी (३) ३१९
 कथा (४) २७०-२७१, मंदिर (४) २७२, स्वरूप (४) २६९, २७० क्षेमकरी-दुर्गा देवी, नव दुर्गापैकी एक (१) १२१
 फित्तारी रोमन नाणे (३) २३१ क्षेमकाया देवी (निमिषारण्य क्षेत्र) (२) २९३
 फिनोआ मामा वृक्ष देवता (इका सत्कृति पेव मेक्सिको) (४) २०७ क्ष्वेला मातृका (२) ३८४
 फीपॉस दोरागाठी शाल (मेक्सिको) (४) २२६ सांघिनी मातृका, बागीचारी देवी परिचारिका (२) ३८५
 क्षणिका-अलक्ष्मी देवी (बंगाल) (१) ९७ सजुरहो मंदिर (मध्यप्रदेश) (३) ३७, २६९
 क्षमा शक्तिदेवता (२) ३७३ सद्वांगी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
 क्षार देवता (मेक्सिको इका सत्कृति) (४) २०३ खंडागिरी बौद्ध गुहा (ओरिसा) (३) २४६
 क्षारकर्म नरक (२) १०८ खंडनाथ (सडोरा) (३) २९५
 क्षिती वीस अकी संख्येला भारतीय नाग (१) ३९९ खंडपरशु (शंकर) (३) २९५
 क्षितीगर्भ ध्यानी योगिसत्व (३) ३९७ खंडरोहा बौद्ध देवता (३) ४२७
 क्षीररांघ पीठभैरव (युगाद्या, क्षीर-मामपीठ), युगाद्या देवी (१) २८१ खंडेराव जमात देवता (ठाकूर) (३) ३८०
 क्षीरग्राम पीठ (कदा वरदान), युगाद्या पीठदेवता (१) २८१, २८८

- संखेलवाल जमात (राजपुताना) व देवता (३) ३७५
- संखोवा (२) ४५८, (३) २७, ९९, २९५-३०१; कुलदेवता (३) ३६६ (जेजुरी, पाली); चंपागौरी ऋतदेव (३) २९५; चंपाण्णी नवरात्र (३) २९५, २९६; जमात देवता (जेजुरी, पाली) (३) ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६; देवता (२) ४५८ (महानुभाष-पय), नामोत्पत्ती (३) २९५; नाने (३) २९५; प्रमुख मंदिर (३) ३०१ (महाराष्ट्र), प्राकृत देव (३) २७, ९९; मंदिर (जेजुरी) (३) २९६, २९७; मूर्ति (३) २९७; ग्हाळसा पत्नी (३) २९६, येळ-कोट (२) २९८; व अघोरी नवस (३) ३००-३०१, व देवदासी (३) २९८-३००; व नाध्या-मुरली (३) २९८, ३००; सन्वा-लाल भुगा व अवरगजेर बादशहा (३) २९७-२९८; स्वरूप (३) २९६, २९७
- संत्रो-येशा-सौंग-चाल, पद्मसम्भ-लामा-धर्मसंस्थापक शिष्या (तिबेट) (४) २३७
- सत्री जमात (महाराष्ट्र) व देवता (३) ३७५
- स्रदिरवन्ती बौद्ध देवता, हरिततारा देवता प्रकार (३) ४०८
- सरजाई देवी (कोंकणपूर पुणे) (३) ८१
- सरवेला-सातुम देवता (रशियन) (४) १७४
- सखीस पुरुषप्रकृति पिशाच देवता (३) २१३
- साकमती शक्ति देवता (रशियन) (४) १७५, १७६
- साखा जमात (गुजरात, ठाणे व नागपूर) व देवता (३) ३७५
- खाजाखिज मुगलमान जलदेवता (इलिशा अयवा इत्यास) उत्सव (३) २१६
- सातिजा महंमद पैगंबर पत्नी (४) १६३, १६९
- साती धर्मपीठ (रशिया) (४) १७५
- सादिरवन्ती तारा बौद्ध देवता (३) ४०७
- सामदा (कामाख्या) सामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२, १०३
- सारखिया शीर जमात व देवता (३) ४५०
- सारवेल राजा-बलिगाधिपति (३) २४६
- सारेजायी मुसलमान पोटभेद (४) १६९
- साल्डिअन संस्कृति (सुमेरियन) (४) ७५-७६
- सासिया जमात (आसाम) व देवता (३) ३७५
- सुरियाराणी जमातदेवता (कोरवा मध्यप्रदेश) (३) ३७४

- मुतवा प्रार्थना (मुसलमान) (४) १६७, १६९
- खेचरी योगिनी (२) ३७४
- खेडा मातृका (२) ३८४
- खेडजाई धामदेवता (रत्नागिरी-जिल्हा) (३) १०२
- खेडजाय जमातदेवता (धनगर) (३) ३८१
- खेडाचा ब्राह्मण (जंभुक्णव) व देवता (३) ३६२
- खेनसू चंद्रदेव, वाष्टदेशीपुत्र (मिथर) (४) ६५
- खेरमाई जमातदेवता (कोल-द्रविड) (३) ३७४
- खेरमाता (१) २२९, (३) १०८, ११८; धामदेवता (३) १०८, ११८ (दमोह जिल्हा); देवी नवरान (बन्हाड-शिवणी) (१) २२९; भू-देवता (दमोह-जिल्हा) (३) ११८
- खेवसू जमात व देवता (रशियन) (४) १७५
- खोकलाई देवी (कोंडणपूर) (३) ८१
- खोकली धामदेवता, मातामईची वहीण (उदवाडा) (३) १२२
- खोडियारमाता ऐतिहासिक देवता (१) २९५, ३०९-३१०, (३) ३८९; कुलस्वामिनी (१) ३०९; जमात देवता (३) ३७७, ३७८, ३८२, ३८४, ३८५ (काठेवाट); नामोपत्ती (३) ३८९; स्वरूप (१) ३०९-३१०
- खोडियाळ देवकन्या, कथा (३) १४६
- खोत ब्राह्मण (३) ३६१, ३६५
- खोदासम जमातदेवता (ओस्ताफ) दुष्ट प्रवृत्ति देवता (रशियन) (४) १७४-१७५
- खोन-मा देवी, राक्षस संरक्षक देवता (तिवेट) (४) २३८-२३९
- खोगाशी देवता, आद्यदेवता (बुरिआट जमात) (रशियन) (४) १७४
- खोरिदाई देव (बुरिआट जमात) (रशियन) (४) १७४
- खेर राजवट (कंबोज) सुवर्णपुंग म्हणजे सूर्यवर्मा (दुसरा) (४) २९८-२९९; वंश (ख्याम) (४) ३०२, ३०३, ३०७; वंशीय राजे सूर्यवंशीय, महायान, हीनयान व ब्राह्मण धर्म यांस समान वागणूक (४) २९५-२९६; (कंबोडिया) (४) २९३-२९४, २९५, २९६
- खी-मोंग चौद्धर्मी राजा (तिवेट) (४) २३६
- गंगनाथ धामदेव (दक्षिण) (३) १००
- गंगम्मा धामदेवता (दक्षिण) (३) १००, १०८; जमात देवता (३) ३८० (जोगी), (३) ३८६ (वेद-म्हणू), (३) ४६३ (धनगर); मंदिर (३) ४६३ (तिरुपति-मद्रास)
- गंगा (१) ६२, ६३, ६५, (२) ३८१, (३) १७८-१९८, २२०, २२१, २५०, ३७३, (४) १४६, १४९, १५१; उत्तमी कपा (३) १७९-१८०, १८३; कनि

वर्णन (३) २२०-२२१; जल-
देवता (३) १७८-१९८; जल
महत्त्व, औपधीय, पवित्र (३)
१८४, १८५, १८६; देवी (२)
३८१, (३) ३७३ (जमातदेवता-
केयट); द्वार-शक्तिस्थान (१) २९२;
नदी (१) ६५, (३) १७९,
१८०, (४) १४६, १४९, १५१;
नामे (३) १८३; पवित्रता (३)
१८४; पुराणकथा (३) १८७-
१८८; भागीरथी (३) १८१;
भीष्माचार्य माता (३) १८७; मन्त्र
(३) १८३; मंदिर (३) १८२,
१९५, १९६; मातृमा नदी (१)
६५; मूर्ति (३) १८३, १८८,
१९५, १९६, २५० (बेरुळ);
-राजापूर (३) १९२-१९४; व
जगन्नाथ पंडित (३) १८८-१९२;
व भगिरथ (३) १७९, १८१,
१८२, १९६; व शंकर (३)
१८२, १८३, १८७, १९८; व
सगर (३) १८१; सरस्वती छवती-
मत्सर (१) ६२, ६३; हिमालय
कन्या (३) १८७
गंगाम्मा पीठस्थ देवता ग्राम स्वरूपात
(३) ३०३ (कर्नाटक)
गजगौरी व्रत (३) २९१-२९४;
व कुत्ती-गांधारी (३) २९२-२९३,
२९४, रिधि (३) २९१, २९२,
२९३; हस्तागौरी (३) २९१
गजलक्ष्मी (१ वि) ४८, (२)
८५, (२) १०१, १२३, २६३;
अष्ट लक्ष्मीपैकी एक (२) १२३,
२६३; कमलादेवी स्वरूप (२)

१०१; देवी (१) ८५; नाणक-
मुद्रा देवता (१ वि) ४८; मूर्ति
(बेरुळ लेणे) (३) २५४, ३५७;
सागर-ममलोत्पत्ति (नाणकमुद्रा)
(३) २२२
गजवक्त्रा शक्ति देवता (२) ३७३
गजानन ॐकार स्वरूप, जन्मकथा,
वैदिक देवता (१) २०-२२
गजानन महाराज (शेगान); व
नर्मदादेवी (३) २०४, २०५
गजानना योगिनी (२) ३७२
गजांतलक्ष्मी (१) ७८, १०८-
११०, (३) २९२, ३८९; उत्पत्ती
(१) १०८; देवी (३) ३९२;
नामोत्पत्ती (३) ३८९; पौराणिक
देवता (१) ७८, १०८-११०;
मूर्ति (१) १७९ (बेरुळ लेणे),
(१) ११० (पन्हाळगाड, कामपूर,
बेहारी); मूर्ति शिखर (१) १०८-
१०९
गङ्गानीचा महामंद, सोमनाथ मूर्ति-
भंजक (३) ६५
गटेमाळा विष्णूचे कूर्म रूप (मय-
संस्कृति) (४) १९२
गडकाली (१ वि) ६०, (२)
१४४, १४७, ३५५, देवी (२)
१४४, ३५५; व कालीदास (१
वि) ६०, (२) १४५-१४७
गणगौर चैत्रगौरी पूजा (राजखान)
(१) २२२
गणदेवी (बडोदा) (३) ४६३
गणपति (१) २२-२७, (२)
३९९, ४१०, (३) १, ४, ९३,
१३६, २५९, ४०३, ४०४, (४)

११८; उत्सव (१) २७; गाणपत्य
पंथ (१) २४-२५; ग्रंथ (१)
२५; ग्रंथारंभी स्तवन (१) २७;
जमात देवता (३) ३७६,
३८५; जन्मकथा (१) २२; तत्र-
देवता (२) ४१०-४११; दुर्वा-
शमी प्रिय (३) १३६; देवता
(३) १, ४; नाये (१) २२,
२३; बीजमंत्र (२) ३९९; भक्त
(१) २६; मूर्ति (इतर देश)
(१) २७; व गोकर्णमहायलेश्वर
कथा (१) ९३; व वारकामुर (१)
२५; व चौद देवता (३) ४०३,
४०४; व मदन (४) ११८; व
महाभारत (१) २७; व मातृका
मूर्ति (वैलास लेणे) (३) २५९;
व सिंदुर दैत्य (१) २६, २७;
वैदिक देवता (१) २२-२७; स्थाने
(१) २५; आणखी पहा
गजानन, गणेश
गणांविका पार्वतीचे नात्र (१) २६३
गणेश (१ वि) ४६, ५०, ६३, (१)
२५, २९, (२) ३०५, ४०८,
(३) १४, २१, २३, २७, ११८,
१७२, २०५, ३०४, ३७०,
३७६, ३८४, ४१७, ४१८,
(४) ११, १९-२२, १८७,
२३४, २८२, २८९, २९१,
३१०; आदिशक्तिरूप साम्य (१
वि) ६३; ॐकार स्वरूप (४)
१९; ग्रामदेवता (३) ११८;
जन्मकथा (१ वि) ६३; जमात
देवता (३) ३७६, ३८४, ३८५,
४१७; जालुस (१ वि) ५०; तारा

(१) २९; देवता (४) २३४
(चंपादेश), (४) ११ (जावा),
(४) १८७ (मेक्सिको-पेव);
नाये (१ वि) ६३; परिवार देवता
(३) २१; पार्थिव देवता (३)
२१; पौराणिक देवता (३) १४;
मंदिरे (४) ३१० (प्रवनन-
सयाम); माता जेष्टागौरी (३)
३०४; मूर्ति (१ वि) ६३, (४)
२९१ (बेकांक), (४) २८९
(बेनामचंडी तोरोजोगरंग-जात्रा)
(४) २८२ (ब्रह्मदेश), (३)
२५४ (छंकर पार्वतीसह); यंत्र
(२) ४०८; व गुणेश (२)
३०५; व दिव्योदास (२) ३०५;
चौद देवता (३) ४१७, ४१८;
-विद्या (४) १९-२२; दत्तवारी
देव (१ वि) ४६, (३) ४१७;
संकटकालदेवता (३) १७२;
संस्कृत देव (३) २७; स्पळे (१)
२५; स्वयंभू देवता (३) २३;
स्वरूपे (१ वि) ६३, आणखी
पहा 'गजानन' 'गणपति'
गणेशांविका झुलदेवता (लंबूकण
नेमाड) (३) ३६२
गणेशी मातृका (२) ३९४
गणेश्वरी योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११
गंडकी जमात देवता (डोम) (३)
३८०; देवी (२) १५६; पीठ
(१) २८०, २८५, (२) १५५;
पीठ देवता (१) २८०
गंडा वन्य जमात (ओरिसा, मध्य-
प्रदेश) (फोटी) व देवता (३) ४७७

गतवस्तुप्राप्तमंत्र (४) ३८३
 गद्व आदिवासी जमात (विजगापट्टण
 विभाग) व देवता (३) ३७५-
 ३७६
 गदारिया जमात (उत्तर व मध्य-
 प्रदेश) व देवता (३) ३७६
 गद्याण विजयनगर नाणे (३) २२६
 गद्याणक भारतीय नाणे (३) २२६
 गनसाम ग्रामदेव (दक्षिण भारत)
 (३) १००
 गंधमादन पर्वत शक्तिस्थान, कामाशी
 देवी (१) २९१
 गंधर्व जैन यक्ष (३) ४४०
 गंधर्वी जैन देवता, यक्षिणी व विद्या-
 देवता, चंडा (३) ४४२: गुणः
 गन्धाकर्षिणी तंत्र देवता (धीचक्र)
 (२) ४२८
 गैत्रिअल देवदूत (४) १६२, १७१
 गैमेलिन (Gamelan) वाद्यवृंद
 (वालीनेट) (४) ३४७
 गया, जञ्चत्य वृक्ष पिंडदान (१)
 १४४; क्षेत्र शक्तिस्थान, मंगलादेवी
 (१) २९२, २९३; बुद्ध (२)
 ४८३
 गरुड गायत्री (१) ३३
 गरुडयक्ष जैन यक्ष (३) ४४०
 गर्ग ऋषि (१) ३९२; मुनि (२)
 ३११
 गर्दभी मातृका (२) ३८४
 गर्वराहिता शक्तिदेवता (२) ३७३
 गर्वंडी (जिरे-वागर) जमात व
 देवता (३) ३७६
 गवली जमात व देवता (३) ३७६

गाई देवता अथवा चाई देवता
 (आफ्रिका) (४) १७७
 गागामट्ट शिवराज्याभिषेक मार्गदर्शक
 पंडित (३) ३०९
 गांगवंशीय हिंदुराजे (ब्रह्मदेश-
 मलाया) अपभ्रंश-मोनराजे (४)
 २८५-२८६
 गाडसी देवी, गासी देवी स्वरूप,
 अल्हमीचे स्वरूप (बंगाल) (३)
 ४६४
 गाणपत्य तंत्र (२) ४११; तने
 (२) ४१७; पंथ (१) २४, २५,
 (३) २४८
 गांधर्वीमाया देवता व जालंदर दैत्य
 (३) ४६४
 गांधार राजे (युनान) (४) २३३;
 शिल्प (३) २३९
 गांधारी जैन निद्यादेवता (३)
 ४३९, ४४६
 गात्रीत जमात व देवता (३) ३७६
 गाय गायत्री (१) ३४
 गायत्री (१ प्र) ९-१०, (१ वि)
 ४६, (१) ३१-३४, ६३, ६९,
 २८१, २८७, २९३, (२)
 ४०८, ४३०; गाय (१ प्र) ९,
 १०, (१) ३४; ग्रंथ (१) ३३;
 चतुःपदा (१ प्र) ९, (१) ३३;
 त्रिपदा (१ प्र) ९; त्रिभिध अर्थ
 (१) ३२; देवी (१) ३२, ६९,
 २९३ (वेदवदनतीर्थ); नदी (१)
 ३४; पंचमुखी (१) ३१, ३३;
 पाच प्रकार (१) ३३;
 पीठ देवता (मणिवेद) (१) २८१,
 २८७; पूजाविधि (१) ३३; मंत्र

- (१) ३२, ३३; मंदिरे (१) ३३
(ठाणे, पुष्कर, महाड-कुलाबा),
(१) २८७ (पुष्कर, मणिपूर);
मातृशक्ति अवतार देवता (१ वि)
४६; मूर्तिध्यान (१) ३१-३२;
यंत्र (१) ३२, ३३ (२) ४०८,
४३०; विश्वजननी (१ प्र) ९;
सरस्वती (१) ६३; स्वरूप
(१ प्र) ९-१०, (१) ३२
गायित्री वैष्णवी शक्तिदेवता (२)
२७
गायो (Gayos) जंगलरक्षकदेवता
(सुमाना) (४) १२७
गौरगन देवता उग्रस्वरूपा (१ वि)
४७; (श्रीक) (४) १२५-१२६
गौर्गन देवी (श्रीक) (२) १३६
गार्गायण ऋषि, त्रिधात्री उत्पत्ति
प्रतिपादक (१) ३९२
गार्गेय ऋषि व आयुर्वेद (१) १४०
गार्डनर (जोसेफ) वनस्पतिशास्त्रज्ञ
(३) १४०
गार्डनर (पसी) नाणक-मुद्रा संशोधक
(३) २३१
गार्सी अलक्ष्मीस्वरूपदेवता (३)
४६४
गावदेवी (१) २३८, (२) २२८,
२२९, २३५, (३) ३८९; नामो-
त्पत्ती (३) ३८९; रक्षकदेवता (१)
२३८; शक्तिदेवता (२) २२८-
२२९, २३५ (मुंबई)
गिरजा (१) २२५; मातादेवी, म्हैस-
माळची देवी (वेरुळ) (३) ४६४;
धियपत्नी (१) २२५
गिरनार अंबा (१) ११, ३५६,
३८२-३८६, (३) ३८९; कथा
(१) ३८२-३८३; देवता (१)
११; नामोत्पत्ति (३) ३८९;
पर्वतीय देवता (१) ३५७, ३८२-
३८६ (सौराष्ट्र), मंदिर (१) ३८४
गिरा जमातदेवता (रायनरी-कोळी)
(३) ३८४
गिरिजा (१) ३५६, (२) २४;
देवीमंदिर, मूर्ति (फुलहेर-दरभंगा)
(३) ५११; पर्वतीय देवता (१)
३५६; शक्तिदेवता (२) २४
गी देवता (श्रीक) (१ वि) ५०,
देवता (४) ८२ (श्रीक); पृथ्वी
देवता (हराणी) (४) १४७; पृथ्वी
मूलस्वरूप देवता (१ वि) ५०
(श्रीक)
गीझ पिरॅमिड (Gizeh) (इजिप्त)
(३) २४१
गीता-गौरव (१ वि) २३-२४
गीया देवता (श्रीक) (४) १११
गीरचीरा मामदेवता (रत्नागिरी गिलहरी)
(३) १०२
गीश देवी (अफगाणिस्तान) (३)
४६३
गुकुमाश देवता (मय) (४) २१०
गुजर जमातीची देवता (पंजाब)
(३) ३७६
गुजरात-राजस्थानशैली देवालये
(३) ३७-३८
गुंजा भारतीय नाणे (३) २२६
गुडीमार जमात (गोवे, कानडा) व
देवता (३) ३७६
गुढी देवता (३) ४६४

गुणेश गणेशापासून निर्मितीव दिवोदास
(२) ३०५

गुण्या वैद्य (मक्सिको) (४) १९०

गुदानीसाती शक्तिदेवता (रशियन)
(४) १७५, मठ १७५, १७६

गुप्तकामास्या देवी (२) ११६

गुप्तदुर्गा देवी, मत्र (२) ११६

गुप्तशैली देवालये (३) ३६

गुप्ताबाई (ताम्हाने राजापूर) (३)
४६५ ४६६

गुररा जमात (नेपाळ), व देवता
(३) ३७७

गुरव (३) ७३, जमात व देवता
(३) ३७७

गुरग्राबाबा ग्रामदेव, गोठणीगरचा
देव (दमोह जिल्हा) (३) ११८

गुरुकाली अपवा गुह्यकाली देवी
(नेपाळ) (२) १२८

गुरुकुल सस्था (इ.स.) (४) २१६-
२१७

गुरु गोविंदसिंह शीलधर्मवीर (४)
१०५

गुरुनानक शीलधर्मसस्थापक (४)
२६

गुरुत्पत्ति शक्तिदेवता (२) ३७३

गुरुत्महृदया त्रिष्णुनिर्मित मातृका,
भवमालिनी देवी परिचारिका (२)
३८५

गुलसालिया माता ग्रामदेवता, रोगराई
देवता (बंगाल) (३) १०८

गुला बुद्धिदेवता (श्रीक) (४) १२४

गुलाबराव महाराज मधुराद्वैताचार्य
(२) ३९१, (३) २९०, २९१,
व कात्यायनी व्रत (३) २९०, व

मातृका-कुडलिनी शक्ति (२) ३९१,
व रासक्रीडा (३) २९०-२९१

गुहा शिल्प (३) २४५-२६५

गुह्यकाली (गुह्येश्वरी) देवी (नेपाळ)
(२) १५३, १५५, १५६, अथवा

गुरुकाली (२) १२८

गुह्यमहाभैरवी आदिशक्ति स्वरूप
देवता (१ वि) ४९

गुह्येश्वरी (१) ११, २८६, २९५,
(२) १५३-१५६, (३) ३८९,

अधिष्ठात्री देवता (नेपाळ) (२)
१५३ ऐतिहासिक देवता (१) २९५,

काठीरूप (२) १५३, गुह्यकाली
(२) १५३, १५५, १५६, घाट

(२) १५५, देवी (१) ११, २८६,
२९५, नामोत्पत्ती (१) १५४,

(३) ३८९, मंदिर (२) १५४,
शक्तिपीठ (२) १५५, १५६,

स्वरूप (२) १५४

गुलफन्वा जमात देवता (कुडवकळ-
महाराष्ट्र-भैरव) (३) ३७३

गुहाशया योगिनी (३) ३१२

गुहास्या योगिनी (२) ३७२

गृहणी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११

गृहमातृका बौद्धदेवता (३) ४३३

गेव पृथ्वारव (इजिप्त) (४) ५७

गोकर्ण (१) २७८, क्षेत्र (१)
२९२, महाबळेश्वर (३) ७०, ९२

९३ (त्रिमूर्ती देवता), लिंग (३)
९२, व गणपति रात्रणक्या (३)

९२ ९३, शक्तिपीठ (१) २७८,
शिवपीठ (१) २७८, शक्तिस्थान

भद्रकर्णिका देवी (१) २९२, (३) ९३

गोटी देवी, जमात देवता (माळी)
(३) ४६६

गोवेश्वर हेमादपती शिल्पमंदिर
(सिद्धर नाशिक) (३) ४२

गोत्रदेवी (१) ७८, १११-११२
(३) ३८९; चोरीख गोत्राच्या

चोवीस देवता (१) १११, नामो-

त्पत्ती (३) ३८९, पौराणिक देवता
(१) ७८, १११-११२

गोत्रपा गोत्रदेवीचे एक नाव (१)
१११

गोदावरी-तीर (१) २८०, २८५,
२९९, नदी (३) २०८, पीठ

(राजमहेंद्री) (१) २८०, २८५,
शक्तिस्थान, त्रिस्थ्या देवी (१)
२९९

गोधा ब्रह्मवादिनी देवता, वैदिक देवता
(१) ७७

गोधळी देवळातील देवपूजक जात
(३) ५४, समान व देवता (३)
३७७

गोपी व कात्यायनी व्रत, श्रीकृष्ण रास-

मंडा (३) २८६, २८७, २८८,
२८९

गोपुरे दक्षिणेकडील मंदिर प्रवेशशिल्प
(३) २६७-२६९

गोमती देवी (गोमतपर्वत) (१)
२९१, नदी (सप्तसिंधु प्रदेश) (४)

१४६; शक्तिदेवता (तिरुनेलवल्ली-
तामिलनाड) (३) ४६६

गोमंत पर्वत शक्तिस्थान, गोमती देवी
(१) २९१

गोमुख जैनयक्ष (३) ४४०

गोमेघ जैनयक्ष (३) ४४०

गोरक्षनाथ (१) ३८४-३८५

गोरक्षनाथ विभूतीपाखून जन्म, व
काग, कल्मामंत्र (४) ११८, १६१,
१६२

गोलोक मिष्णु व राधा निवासस्थान
(भारतीय) (४) ३१४

गोल्लम (गोपाल) जमात (तामिल
आंध्र) (३) ३७७

गोवर्धन ब्राह्मण (३) ३६१

गोवा व ख्रिस्तीकरण (२) ३२६-
३३१; व पोर्तुगीज जुलमी कायदे

(२) ३२८-३३१

गोसाईन देवी (नील-वाययोधी),
जमात देवता (जाट) (३) ३७८

गोसाईन-झरा जमातदेवता (संघाल-
भागलपूर) (३) ३८६

गोसावी मंदिरदेवपूजक भक्तवर्ग (३)
५३

गोसावी परिव्राजक ब्राह्मण व देवता
(३) ३६४

गोहेल रजपूत जमात व देवता (३)
३८४

गोळक ब्राह्मण (३) ३६४

गौडपादाचार्य तत्प्रकार (२) ४११

गौतम मानवी बुद्धस्वरूप (३)
३९७

गौतम ऋषि व गोदावरी नदी (३)
२०८, ४६१

गौतमी सप्तकर्षाची सहचारिणी (१)
१२२

गौरिस्मा अष्टमातृकांपैकी एक
(तिबेट) (४) २३७

गौरी (१ वि) ४२, ४३, (१) ३५, ७८, ८६, ११२-११४, १२१, २९९, (२) १५५, ३७६, ४०५, ४१८, (३) ६०, १८७, ३०२, ३०३, ३०४, ३१२, ३५६, ३८२, ३८९, ४०१, ४०६, ४३९, ४४२, ४४६, ४७८, (४) २३४, ३७३, ३७९; -उत्पत्तिकथा (१) ११३, ११४; -कुड (वेदारनाथ) (१) ११३; -गणपति (३) ३०२, ३०३, ३०४; गणेश-जननी, माता (३) ३०४, (४) ३७३; जमातदेवता (पाचाळ) (३) ३८२; जैनयाक्षिणीदेवता (१) ११४; जैनविद्योदेवता (२) ४०५, (३) ४३९, ४४२, ४४६, तत्रदेवता (१) ११४, तारा बौद्धदेवता (३) ४०६; त्रिपुरादेवी (१) ३५; देवता (४) २३४ (चपादेश), देवी (१ वि) ४२, (१) १२१, २९२, (२) ४०५, (३) ६०, (४) ३७९, नामोत्पत्ति (१) ११३, (३) ३८९; पार्वतीचे एक नाव (१) ११३, पौराणिक देवता (१) ७८, ११२-११४; बौद्ध वज्रयानपथ देवता (१) ११४; मातृकाशक्ति (२) ३७६; मूर्ति (२) १५५ (राटमाह), मूर्तिस्वरूप (१) ११३; योगिनी (३) ३१२; व दुर्गासुर दैत्य (३) ४५६, व बौद्धदेवता (३) ४०१; वर्ण (१) ११४; व्रत (१) ११४; शक्तिदेवी

(१) २९२, शक्तिदेवी शात स्वरूप (१) ८६, (२) ४१८, (३) ६०, -शकर (हिमालयपर्वतशिखर) (१) ३५६, (३) ४७८, शिवा-देवी (१ वि) ४३; हिमालयकन्या (३) १८७
गौवी (गौरी) देवता (बौद्ध वज्रयान पथ) (१) ११४
ग्रँट भारतीयनाणकमुद्राअभ्यासक (३) २२४
ग्रंथसाहेब शीखधर्मग्रंथ (४) २६
ग्रहणी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
ग्रहदेवता (बॅबिलोन) (४) ६९, ७०
ग्रामदेवता (१ वि) ४७, (१) २४१, (३) १४, ९८-१३०, उत्पत्तिकारण भीमासा (३) ९९-१०१, उत्सवबोध (३) १२९, १३०, कार्य (३) १०३, १०४; पीठस्थ देवता-अपभ्रंश (३) १०३; प्रकार (१) २४१, (३) ९९-१०१, १२४, (३) १४, मातृ-शक्तिरूपच (३) ९८; मूर्तिस्वरूप-तांदळा (१ वि) ४७, (३) १०९, रत्नागिरी जिल्हा यादी (३) १०२, व पर्जन्यवृष्टि (३) १०५, १०६, १०७; ससर्गरोगप्रतिबंधक देवता (३) १०७, १०८, १०९; स्वरूप (१ वि) ४७.
ग्राम्या मातृका (२) ३८४.
ग्रायनी देवी (भीक) (४) १३६
ग्रासिया जमात (गुजरात, राजस्थान) व देवता (३) ३७६.

ग्रीकदेवता वाहने (४) ९३
 ग्रीकपुराणकथा तुलनात्मक विचार
 (१ वि) २५-२६
 ग्रीक संस्कृति (१ वि) ५०, (४)
 ८८-१४४, देवता (४) १०८-
 १४४, (४) ९९ (अनेक
 जोडीदार), (४) ९५-९६, (४)
 ९६-९७ (इतर प्राण्यापासून
 पोषण), (४) ९५-९६ (उत्तम
 रस्तू अर्पण केल्या जात नाहीत),
 (४) १०१-१०२ (उत्सव
 समारंभ), (४) १०३-१०४
 (कौल), (४) ९६ (मंदिर प्रवेश
 पक्त स्त्री वर्गास), (१ वि) ५०
 (मूर्ततत्त्वस्वरूप), (४) ९३ (व
 आनडता प्राणी), (४) १०३ (व
 शुभाशुभग्रह), (४) १००-
 १०२ (विवाह समारंभ) (४)
 १०० (शुभ कार्यास निमग्न नाही),
 (४) ९२-९३ (स्वभाववर्णन),
 धार्मिक विचार व अध्यात्म तत्त्वज्ञान
 (४) १०५-१०६, प्राचीन (४)
 ८८-१४४, मानवाची उत्पत्ति
 (४) ९१-९२, राष्ट्रस उत्पत्ति
 (४) ९३, व भारतीय संस्कृति
 तुलनात्मक (४) ८९, ९०, ९१,
 ९३, ९४, ९५, ९६, १०५,
 १०६, सामने (४) १०१-१०२,
 सामाजिक स्थिति (४) १०६-
 १०८
 ग्रेट भद्र वनस्पतीदेवता (ग्रीक)
 (४) १०८
 ग्रेटी चंद्रदेवता (आमिका) (४)
 १७९

घटोदरी मातृका (२) ३८४
 घटाकर्ण यंत्र (तांत्रिकांचे) (२)
 ४०८, ४३०
 घटाकर्णी मातृका वागीश्वरी देवी
 सेविका (२) ३८५
 घटादेवी (१ वि) ६४
 घटापूजन (जपान व इतर देश)
 (४) २७८-२७९
 घटारवा मातृका (२) ३८४
 घटीशिला (बौद्धगुहा) (३) २४६
 घनटककारा देवता (२) ३७३
 घनन ई देव, धान्यदेवता (मय)
 (४) २१३
 घाटशीला पीठ, इक्षिमणीदेवी,
 रात्रिनीदेवी, तुकाईदेवी (तुळजा
 पूर) (१) २७९
 घारापुरी छेणी (मुंबई) (३)
 २६३, २६४, २६९
 घासमारी अष्टमातृकापैकी एक
 (तिवेट) (४) २३७, (गौरी)
 देवता (बौद्ध-वज्रयानपथ) (१)
 ११४
 घिसाळी जमात (महाराष्ट्र, कर्नाटक)
 व देवता (३) ३७७
 घृतमारी देवी (जेजुरी) अथवा महा
 मारी, उत्पत्ति, नामोत्पत्ति (३)
 २९७
 घृताची आसरा, अम्भरा (३) २११
 घृष्णावती राणी शिवभक्त, दत्तदुर्ग
 राजा पति (३) २५१
 घृष्णेश घृष्णेश्वर द्वारा जोतिर्लिगापैकी
 एक (१) २५६
 घृष्णेश्वर मंदिर द्वारा जोतिर्लिगापैकी
 एक (३) २५१

घोडमुखी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२

घोडाचोत्री देवता (महानुभावपंथ) (२) ४५८

घोडासटवाई देवी, नृति (भोसरी-पुणे) (३) ३२९

घोर देव ग्रामदेवता (जिदवाडा माग) (३) १२२

घोरतरी शक्ति अथवा अपराशक्ति (२) ४३, ४४

घोररक्ताक्षी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११

घोररक्ताक्षी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११

घोरराक्षस व शंकर, महेशानी कथा, योगिनी उत्पत्ति (२) ३७२

घोरा बौद्धतांत्रिकदेवता (३) ४०९; योगिनी (२) ३७४; शक्ति, अथवा

अपरापराशक्ति (२) ४३, ४४

घोराक्षी योगिनी (२) ३७५, (३) ३११

घोरांगिरा शक्ति (१) ४२१

घोषा ब्रह्मवादिनी वैदिक देवता (१) ७७

घोषांत्रिका देवी (सौंदर्यनायकी) (पुलवनेश्वरम-संजाऊर) (३) ५०३

चक्रपदी (१) ७८, ११७-११८; उत्पत्तिकथा (१) ११७-११८;

पौराणिक देवता (१) ७८, ११७-११८

चकारात्मक देवी (तांत्रिक दृष्ट्या), प्रत्येक अक्षरवर्ण-देवता (२) ३९०

चक्षी इमराज्य सत्यानारायणी एक (पेरू) (४) १९२

चक्रपाणी पीठभैरव (१) २८०; भैरव (२) १५५

चक्रपूजा (शाक्तपंथीय) तंत्रदेवतापूजा (२) ४२४

चक्रहृदया मातृका, वागीश्वरीदेवी सेविका (२) ३८५

चक्री योगिनी (२) ३७४, (३) ३११

चक्रेश्वर गिणूचे नाव (३) ४४१

चक्रेश्वरी जैन तंत्रदेवता (२) ४११; जैन देवता (३) ४४०

चॅंग-टाओ-लिंग व अप्सरा-आसरा (चीन) (४) २५७-२५८

चंगलठ्या जमातदेवता (कुडवकळ-महाराष्ट्र-गैरूर) (३) ३७३

चचाई फुलदेवता (१) ११२

चट्टल (चंद्रगेयर) पीठ (१) २८०, २८५ (चितगाव जिल्हा)

चंड जमात (३) ३७८

चंडकाई आसरा (३) २११; चंडिका (३) १०२, १०३ (ग्रामदेवता-रत्नागिरी जिल्हा); जमातदेवता

(तांबट) (३) ३८१

चंडनाथिका दुर्गादेवी, अष्टशक्ति-देवतांपैकी एक देवता (१) १२८, (३) ४६९

चंड-प्रचंड द्वारपाल (३) ४३; राक्षस; व शंकर व हरसिद्धि देवी (२) ३५४

चंडभैरव शिव अष्ट भैरव अवतारांपैकी एक (बैलास लेणे) (३) २५९

चंड-महाचंड द्वारपाल (३) ४३

चंड-मातंगिनी तांत्रिक देवता (१)
४६९

चंडमारी (चंडिका) शक्ति देवता (१)
२४०

चंड-मुंड (१ वि) ४३, ४५, (१)
१०५, १६६, २४०, ३१३, (२)
१०३, १२७, ३२३, (३) ३७८,
(४) ३७३; अनर्थ वंशज (२)
१०३; जमात (१) २४०, (३)
३७८ (बंगाल); दैत्य (१ वि)
४३, (१) १०५, (२) १०३,
(४) ३७३; व क्षीतिकी देवी (१)
१६६; व चामुंडा देवी (१ वि)
४५, (१) ३१३; व जगदंबा (२)
१२७; व शांतादुर्गा मूर्ति स्वरूप (२)
३२३

चंडविक्रमा योगिनी (२) ३७२

चंडा (१) ३६, ८६, १२८, २८१,
२८२, (२) ३७२, ३७४, ३८४,
(३) ४०७, ४३९, ४४२, ४६८;
गंधर्वादेवता (जैन) (३) ४४२;
जैन यक्षिणीदेवता (३) ४३९,
४४२, ४६८; जैन विद्यादेवता (३)
४४२; त्रिपुरादेवी अवतार (१)
३६; दुर्गादेवी अष्टशक्तीपैकी एक
(३) ४६८; नव दुर्गापैकी एक
(१) १२८; पीठभैरव (१)
२८१, २८२; प्रचंडादेवता (जैन)
(३) ४४२, ४६८; चौद्धदेवता
(३) ४०७; मातृका (२) ३८४;
योगिनी (२) ३७२, ३७४; शक्ति
देवी उग्र स्वरूपा (१) ८६

चंडारूपा नवदुर्गापैकी एक देवी (१)
१२८

चंडावती नव दुर्गापैकी एक देवी (१)
१२८

चंडाळी (गौरी) देवता (चौद्ध वज्रथान-
पथ) (१) ११४;

चंडिका (१ वि) ४२, (१) ३५,
२४०, २९२, २९५, (२) २३०,
३७४, (३) १०३, ३११, ३६८,
४६८, ४६९; ऐतिहासिक देवता
(१) २९५, ३४२-३४३ (विदर्भ);
कुलदेवता (३) ३६८; त्रिपुरा
देवी भेद (१) ३५; दुर्गा देवी,
अष्टशक्ती पैकी एक (३) ४६८;
देवी (१) २९२ (अमरकंटक),
(३) ४६९ (चंडिकावन), (१)
२९२ (परळ, मुंबई); पीठदेवता
(३) ४६८ (अमरकंटक); पीठस्थ
देवता, अपभ्रंश चंडकाई (३) १०३;
मातृदेवता (३) ४६८-४६९;
योगिनी (२) ३७४, (३) ३११;
व जडभरतकथा (३) ४६८-४६९;
(विदर्भ) (१) २९५, ३४२-
३४३; शक्तिदेवता (१) २४०;
शिवादेवी (१ वि) ४२

चंडि-काली नऊ कालीपैकी एक देवी,
तंत्रदेवता (२) १२८

चंडिकेश्वर देवता मंदिर (तेजावर)
(३) २६८

चंडीलारो देवता मंदिर (जावा)
(४) २३५

चंडी (१ वि) १८, ३१, ४५, (१)
१२१, २७६, २७८, २८०, (२)
१५५, (३) ६०, ४६८, (४)
२३५; उग्रस्वरूपी देवता (३) ६०;
चंडिका (३) ४६८; देवी, मंदिर

(जावा) (४) २३५; पीठ देवता (१) २८०, (२) १५५ (गंडकी), (१) २७६, २७८ (जालंदर), महिषा-
 नुरमर्दिनी (१ वि) ४५; शक्ति
 देवता (१ वि) १८, ३१; स्वभाव
 आविष्काररूप (१) २२१
 चंडी स्मरणार्थे उभारलेली वस्त्र, लूप,
 अगर छत्री- शिल्पफलेचे क्षेत्र (जावा
 मुमाता) (४) २८७-२८८;
 चंडीज्यो मूर्ति शक्तिदेवता (४) २४१
 चंडीप्लावमन मूर्ति, शक्तिदेवता (४)
 २४१
 चंडीलवंग देवता-मंदिरे (प्रबनन-
 स्याम) (४) ३१०
 चंडीसरी मूर्ति, शक्तिदेवता (४)
 २४१
 चंडीसेत्री देवता मंदिर (जावा)
 (४) २३५
 चंडीसियू देवता मंदिरे (प्रबनन-
 स्याम) (४) ३१०; मूर्ति, शक्ति
 देवता (४) २४१
 चंडेश परिवार देवता (३) २०; पीठ-
 भैरव (१) २८२
 चंडेश्वरी जमातदेवता, देवी (गुण्या)
 (३) ३७७
 चंडोओमल जमातदेवता (चट) (३)
 ३७८
 चंडोम्रा दुर्गा, अष्टशक्तिस्वरूप देवता
 (१) १२८
 चंडोवोना जमात देवी (संयाल)
 (३) ३७८
 चतुर्मुखा बौद्धदेवता, गौर तारा प्रकार
 (३) ४०८
 चतुर्मुख जैनयश (३) ४४०

चतुःशृंगी (१) १३१, (२) १९६-
 १९९, २५०, ३४४-३४५, (३)
 ३८४, ३८९, ३९४; उत्पत्ति कथा
 (२) १९६, १९७; जमातदेवता
 (३) ३८४ (राजळ); देवी (१)
 १३१, (२) १९६, १९८, १९९,
 २५० (पुणे); नवरात्रास्तव (२)
 १९८; नामोत्पत्ती (२) १९७,
 १९८, (३) ३८९, ३९४; मंदिर
 (१) १३१, (२) १९६ (पुणे);
 सतशृंगी (वणी) (२) १९६,
 १९७, १९८, (२) ३४४-३४५
 चतुष्पीठे इतिहास, नाणे (१) २७६-
 २७८
 चंद्र (१ वि) ५०, (१) ७३-७४,
 (३) ४०१, (४) १४७, २२२-
 २२३, २३४, २७८, २८०, ३२१;
 कायचा देवी (इंका) (४) २२२-
 २२३; तारका देवता (४) ३२१;
 त्याचरील आकृति कथा (४) ३२१
 (मौरि-संमोत्रा); देवता (१) ७४,
 (४) १४७, २८० (अंदमान), (४)
 २२२-२२३ (इरा), (४) २३४
 (चंपादेश); प्रजापतिकन्या २७ पत्न्या
 (१) ७३-७४; मूलस्वरूपदेवता
 व इतर संस्कृति (१ वि) ५०;
 विव व सता (चीन) (४) २७८;
 व बौद्धदेवता (३) ४०१; व
 लोकमाता (१) ७४; व शाक्य-
 मुनि समर्पण स्मृति कथा (४) २७८;
 शशाङ्क (४) २७८; सिनदेवता
 (बॅनिलोन) (४) ३२१; मिनी
 (१) ७४; हिना देवी (४) ३२१
 (मौरिवंश)

चंद्रगर्भा योगिनी (२) ३७४
 चंद्रगिरा पर्यंत महादेवाने स्थान,
 जवळ-अल-कमर (अपेगीनिया) (४)
 १६२
 चंद्रगुप्ती देवी, जनात देवता (माळी-
 सोन्यापूर) (३) ३८३
 चंद्रघंटा ऐतिहासिक देवता (१) ७८,
 ११६; नवदुर्गांपैकी एक (१) ११७,
 (२) ३१० (यागणधी क्षेत्र)
 चंद्र-पृथ्वी-पाताळ त्रिमूर्ति (१ वि)
 ४६
 चंद्रप्रभा जैन तीर्थंकर (३) ४३६,
 ४४२
 चंद्रभागा-नदी-नदी शक्तिस्थान, कळा
 देवी (१) २९३
 चंद्रभागा पीठदेवता (प्रभास) (१)
 २८१
 चंद्रमंडला योगिनी (३) ३१२
 चंद्ररोशन बौद्धदेवता (३) ४००
 चंद्रवदनी (१) ७८, ११४-११५,
 (३) ७३, ७४; देवी (१) ७८,
 ११४, ११५ (देवप्रयाग); गारायण-
 मुनी पत्नी-कथा (३) ७३-७४;
 पीठस्थान (१) ११४; पौराणिक
 देवता (१) ७८, ११४-११५;
 यंत्ररूपदेवता (१) ११५; व
 सेतुरात्रा कथा (३) ७३-७४;
 भिन्नलिगात देह धिळीन (३) ७४;
 सीतादेवी अवतार (३) ७३
 चंद्रशेखर पीठभैरव (१) २८०
 चंद्र-सूर्य-ग्रह पूजन (चीन) (४)
 २५१, २५२
 चंद्रसेना मातृका (२) ३८४
 चंद्रहास राजा व अयोधिसंभवा पत्नी

(४) ११८; व शाळिग्राम कथा
 (३) १६०
 चंद्रा बौद्धदेवता सुंदादेवी (३) ४०७
 चंद्रालंबा (३) ७४, ७५, ७६;
 कुलदेवता (३) ७४; चांदना-
 परमेश्वरी देवी (३) ७५, ७६
 चंद्रेशा धामदेवता (३) ११२;
 मातृका (२) ३८४; देवी (१)
 २९२ (हरिधंरपीठ)
 चमत्कार धार्मिक यादूमय (सुन्य
 संभृतीतीत) (४) ३३-३५
 चमनलाल बौद्धभिक्षु, हिंदू अमेरिका
 संघकर्ता (४) ३, १८०, १८३,
 १८७
 चंपागौरी ग्रन्थ अथवा चंपागौरी ग्रन्थ
 (३) २९४-३०२; चंद्रेशा ग्रन्थ-
 देवता (३) २९५
 चंपादेश (अनाम) (४) २३४,
 (४) २९३-२९४ (कंबोडिया);
 शक्तिदेवता व मंत्रि (४) २३४,
 २९४
 चंपावती रक्षकदेवता, गावदेवी (१)
 २३९
 चंपापट्टी ग्रन्थ अथवा चंपागौरी ग्रन्थ
 (३) २९४
 चरक भारतीय औषधीय संग्रोथक
 महर्षी (३) २३७, २१९
 चरकपूजा अथवा चण्ड नवम (३)
 ३०१, (४) १९० (भारत, मेक्सिको,
 पेरे)
 चरकब्राह्मण (३) ३६१
 चरक-यजुर्वेदी ब्राह्मण व देवता (३)
 ३६४

चरकसंहिता अथवा सशृतसंहिता
अभिषेककृत (३) १४०

चैरिटोज दयाशीलदेवता (श्रीक)
(४) ९९

चर्चिका आष्टमातृकापैकी एक (२)
३८६; कुलदेवता (परमारवंश भेलसा)
(३) ४६७; छाछी देवी (३) ३२९,
४६७ (उत्तरप्रदेश); जातमातृ देवी
(३) ३२८; देवी, मंदिर (पलुचि-
स्तान, लखनौ, वाराणसी) (३)
४६७

चर्चिता दुर्गा देवीच्या जष्टशक्तिपैकी
एक देवता (१) १२२

चर्ममुंडा देवता (२) ३७३

चलच्छिन्ना मातृका (२) ३८४

चलत्ज्याला मातृका (२) ३८४;
शिननिर्मित माता (२) १७०

च-धर्गे-महेशानी देवताशक्ति (२)
४३, ३८९

चांगदेव वटेश्वर योगी व अनुग्रह
कथा (३) ९१, ९२

चांगुणा सत्वशील सती (४) ३६४

चाचवलकराणि ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०२

चांछाळी अष्टमातृकापैकी एक (तिबेट)
(४) २३७

चांदशहावली ग्राम देवता (उमरावती
भाग) (३) ११८

चांदसदगर व्यापारी शिवभक्त व
मनसादेवी कथा (आग्राम) (३)
४२०, ४२१

चांदेश्वरी जमातदेवता (देवाग-
तेलमण) (३) ३८१

चांद्रायण व्रत (३) २७३

चाफळ आदिशक्ति (२) ७२, ७८-
८१; मंदिर (२) ८१; व समर्थ
रामदास (२) ७८, ७९, ८०;
शक्तिपीठ देवता (२) ७२, ७८-
८१

चाम जमात (इंडोचीन) व देवता
(३) ३७७

चामर जमात (पंजाब), व देवता
(३) ३७६

चामुंडा (१ वि) ४३, ४५, (१)
८६, १११, २४२, २९५, ३१०-
३१४, (२) ४२, ४३, १०६,
१७५, ३७३, ३८२, ३८३,
३८४, ३८६, ३८७, ३८९,
३९४, ३९५, (३) ६०, ११२,
३१२, ३७३, ३७६, ३८९, ४३९;
अष्टमातृकापैकी एक देवता (२)
४२, (३) ४३९; उग्रस्वरूपा (१)
८६, (३) ६०; उत्पत्ती (१) ३१३;
ऐतिहासिक देवता (१) २९५,
३१०-३१४; कामाख्या देवी सहचरी
(२) १०६; काली (१ वि) ४३;
कुलदेवता (मैसूर राजघराणे) (१)
३१२; कृष्णवर्णा (१) २४२;
गोनदेवी (१) १११; जमात
देवता (३) ३७३ (कोंडार),
(३) ३७६ (मासीया गुजरात);
टेकडी (१) ३१०; तनदेवता (२)
३८७; देवता (२) ३७३, (३)
११२; देवी (१) २९५, (२)
१७५ (जालंदर), (१) ३१०-
३१४ (मैसूर); नामोत्पत्ती (१
वि) ४३, ४५, (१) ३१३, (३)
३८९; पैरुन दुर्गुण प्रतिनिधित्व

- ठिफाणी (२) २५, शक्तीच्या पंच
स्वरूपांपैकी एक (२) ४१
- चिदंबरम क्षेत्र आम्हातल्या लिंग
(२) १०५, गोपुरे (३) २६८,
मोक्षलिंग (२) १२५
- चिदंबरा शक्ति (२) ५१
- चिनमंग पानकूदेवता, मानव उत्पत्ति
वृत्ते (चीन) (४) २८७-२४८
- चिन्तनपूरनी शक्तदेवता (उत्तर
प्रदेश) (३) ४८०, ४८१
- चित्तपूर्णा देवी, कुमारी देवी (नागर-
कोट) (२) १७३
- चिंदिया देव, ग्रामदेवता (अमरावती
भाग) (३) ११८
- चिन्नमा (२) ४३४, ४४९-
४०४, देवी चरित्राच्या (२)
४४९-४५४, देवी स्मृति उत्सव
(दगलोर), नैव द वैष्णव पथ
वादच्या (२) ८४९-४५४,
सामाजिक देवता (जाग्र) (२) ४७३
- चिपळोणे ब्राह्मण, चित्तपावन
कोरुणस्थ (३) ३६५
- चीन संहति (८) २३३, २४४-
२६१, देवता (४) २५१-२६१,
देवता उत्सव (४) २५०-२५१,
देवता कल्पना (४) २४८ २४९,
धर्मवेत्ता कान्फुशस (४) २४६
२४७, २५० धार्मिक समजुती
(८) २४७-२४८ पौराणिक
कथा उत्पत्ती (४) २४७-२४६,
व बौद्धधर्म (४) २३३, २४९,
मृष्टि व मानव उत्पत्ति देवदेवता
(४) २४४-२४५
- चुंग कुई भूतवाधा प्रमुखदेव (चीन)
(४) २५९
- चुंग येग देव-उत्सव (चीन) (४)
२५१
- चुबेल भूतयोनी, आसरादेवता (३)
२११
- चुंदा बौद्धदेवता (३) ४०६, ४०७,
४१५
- चुवाळपीठ (काठेवाड), बहुचरा
देवी (२) २०७, २०९, २१५
- चेंगमन बौद्धस्तूप (चेंगराई सयाम)
(४) ३०४
- चेंगमाई भेंगराय राजाची राजधानी
(४) ३०४, ३०५, ३०६,
प्राचीला बुद्धमूर्ति (सयाम) (४)
३०५
- चेंगराई भेंगराय राजाची राजधानी
(सयाम) (४) ३०४
- चेचलाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- चेंचू आदिवासी जमात (आंध्र) (३)
३७८
- चेटकीण डाहीण तनदेवता (३)
४७२
- चेडा जमात देवता (कोकणी, ठासूर,
रायवरी ठाणे) (३) ३७४, ३८०,
३८४
- चेतना शक्ति (२) ५
- चेत योत स्तूप भेंगरायराजाने वाधला
(सयाम) (४) ३०४
- चेन्नेशव मंदिर होयसळशैली (३)
४०
- चेस्टनट पवित्र वृक्ष (जपान) (४)
२७७

चैतन्यशक्ति जगत्पालक शक्तीचा एक भाग (१) २४८

चैतन्यसंप्रदाय व शक्ति (२) ५३-५४

चैत्यगृहे गुहा खोदनामातील प्रकारची बौद्ध मंदिरे, बुद्ध-आयतन प्रार्थना मंदिरे नावाच्या जाकराची (३) २४७

चैत्रगौर (१) २२१-२२३, उत्तर-समारभ (१) २२१-२२२ (महा-राष्ट्र, विहार) नरगा (कर्नाटक)

(१) २०२, गणगौर (राजस्थान) (१) २२२-२२३

चैत्रनवरात्र (१) १३७

चैत्ररथवन शक्तिस्थान, मदीकटादेवी (१) २९१

चोक्कानायकी शक्तिदेवी, त्यागराजशर (तिरुवनमियुर-मद्रास) (३) ४६८

चोखोबा जमात देवता (महाराष्ट्र) (३) ३८३

चोमोउरी शिखरदेवता, शिखरगौरी-शंकर भाग (२) ४७८

चोमां लुंगमा मिश्रमाता, वायुमाता, शिखरशंकर (चीनमंडीट हिमालयाचा भाग), देशदेवी (चीन) (३) ४७८

चोळवंशीय राज्य व हिंदू मंदिरे (विलोन) (४) २८२

चोवीस जिनमाता देवता (जैन) (३) ४३९

चोवीस तीर्थंकर (जैन) (३) ४३६, ४३७

चोवीस यक्ष (जैन) (३) ४४०

चोवीस सिद्धि (बौद्ध) (३) ३९८

चौकर्णी यामदेवता (रत्नागिरी त्रिंदा) (३) १०२

चौखिचरी कुलदेवता, जमातदेवता (देवांग-पिणकर) (३) ४६८

चौदामुवने (१) ३९३, ३९६

चौदारत्ने सनुद्रमथनातून निघालेली (१) ५०

चौरसी देवी जमात देवता (केवट, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश) (३) ३७३

चौरी (गौरी) (बौद्ध-यज्ञयानीनथ) देवता (१) २१४

चौन्वार्शी सिद्धपुरुष (बौद्ध) (३) ३९८

चौसष्ट योगिनी (१) ३६१, (२) १२५, २४८, ३५५, ३७३, ३७२, ३७३, ३७४ ३७५, ३७८, ३७९, ३८१, (३) ३११, ३१२; उत्पत्तीकथा (२) ३७१-३७२- कार्त्तिकेरीच्या परि-

चारिजा (२) ३८०; मथ (कामाक्षी पीठ-काची) (२) १२५, नावे (२) ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, (३) ३११, ३१२; मंदिरे (पाच) (सुतुहो, वेयर, मेडाघाट) (२) ३७८, ३७९, ३८१; महाळसा

देवी (महालक्ष्मीवाटा) परिवारदेवता (२) २४८, मूर्ति (१) ३६१ (अनुदापर्वत) (आणखी पहा, 'योगिनी')

चुडुतिया जमात (आसाम), व देवता (३) ५१२, वन्यजमात (आसाम), व देवता (३) ३७८

च्यूसी स्वयंपाकघरातील देवता (४)

२५१ (चीन)

छगलंड क्षेत्र शक्तिस्थान, प्रचंडा देवी

(१) २९२

छत्रदा ग्रामदेवता (मोढेरा) (३)

११२

छन्नारमाता जमातदेवता (३) ३८२

(बाव्री-काठेवाड)

छत्रोणीश अष्टदिक्पाल (बौद्ध यज्ञ-

यानीपंथ) (४) २३८

छाग वक्रेश्वरी देवी (२) ३७३

छाछी देवी, चर्चिका देवी, जातमातृ

देवता (उत्तर प्रदेश) (३) २२९,

४६७

छानिपिट्टा जमातदेवता, सांथीदेवता,

(३) ४७० (अहिर, रावत-छत्तिस-

गड)

छामता जमात (काठेवाड) व देवता

(३) ३७८

छायन जमातदेवता (उल्लादन-दक्षिण

भारत) (३) ३७०

छाया (यम-सूर्य-पत्नी) (३) ४३७

छिकोमेकोटल (Chicomecoatl)

देवी, पोषण करणारी देवता (आस्तिक-

मेक्सिको) (४) २२६

छित्रया देवी, चतरही देवी, विध्या

देवी (मिर्झापूर-उत्तर प्रदेश) (३)

४६७

छिन्नमस्तका दशमहाविद्यादेवतापैकी

एक (१) ४२४

छिन्नमस्ता (१) २८४, ४१३-४१४,

४१५, ४२३, ४२४, ४२५, (२)

११६, ३७३, ३९९, (३) ३८९,

४६५; देवी (३) १८९, १९०;

तत्रदेवता (१) ४१४; दशमहा

विद्या देवतापैकी एक (१) ४१३-

४१४, ४२३, ४२४, (२) ११६,

(३) ४२८; देवी व जगन्नाथ पंडित

(३) १८९-१९०; ध्यान (१)

४१३; नृसिंह दशअवतारसंबंधित

(२) ३७३; पराडाकिनी (१)

४१५; प्रकाशचटिका (१) २८४;

बीजमंत्र (२) ३९९; बौद्धदेवता

(३) ४०२, ४२८; राजस प्रधान

(१) ४२३; शक्ति (पार्वती शरीर

कोलापासून) (२) ३७३; सत्व-

गुणात्मिका (१) ४२३; संहारकर्त्री

(१) ४१५; स्वरूप (१) ४१४;

स्वातंत्र्यवीर सावरकरकृत वर्णन (१)

४१३-४१४

छेडोवा जमातदेवता (महार) (३)

३८३

छेला सोमनाथ कथा (१) ८२-

८४; निघडी देवता (१) ७०,

८२-८४

छेसूकटेरी शक्तिदेवता (दक्षिण भारत)

(३) ४५५

छोटाई देव ग्रामदेवता, धीवरसमाज-

देवता (३) ११८

जखनाचार्य, अनेक मंदिरे उभारली

(३) ३२

जखुवाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)

(३) १०२

जगदंबा (१) १०, (२) ३७६,

३८०, ३८१, ३८२, (३) ६०,

६२, ७९; अंशस्वरूपिणी योगिनी

(२) ३७६; आदिशक्ति (१)

१०; देवी (३) ६२; भवानी

जनावाई देवी, मंदिर (काठेगाड)
नामदेव शिष्या (३) ४७०

जनी देवी (जादिशक्ति) अपभ्रदा
जननी (१) ३८७

जन्नतुल अदन, जुल्द, नईम, फिरदोस
माना मुस्लिमधर्मातील स्वर्ग (४)
१७०

जन्हुतनया (गंगा) (३) १८३

जप प्रकार (२) ३९९

जपसिद्धि शक्तिदेवता (२) ३७३

जपान सन्कृति २६१-२७९, कला
कौशल्य (४) २६७ २६६, घटा

पूजन (४) २७७ २७८, देवता
(४) २६८ २७९, धर्मग्रंथ (४)

२६२, धार्मिक समनुती (४)
२६६ २६७, नामामिधाने (४)

२६१ २६२, पशुपूजन (४)
२७७-२७८, मंदिर (४) २६४

२६५, व भारतीय सङ्कृति (४)
२६३ २६४, वृक्षपूजन (४)

२७६-२७७, सृष्टि व मानव उत्पत्ति
कल्पना व देवता (४) २६२-

२६३

जवल अल रुमर पर्वत (जॅसेनिया),
चंद्रगिरीपर्वत (४) १६२

जमदग्नि (२) ४८८, ४६१,
४६२, ४६३, ४६४, ४७४,

४७८, ४७९, ऋषि (२) ४६१
ऋषि आश्रम (यहम्मा रेण्ड्या),

रेणुका परशुराम कथा (२) २७८,
४६१ ४६५, ४७८ ४७९ रेणुका

विवाह कथा (२) ८७४
जमनावाई जमातदेवता (कासार

महाराष्ट्र) (३) ३७२

जमनायमाता कुलदेवता (कछनहा
रजपूत), मंदिर (रामगड जयपूर)

(३) ४७०

जमा साग गा शात दयाळू देवता
(सुमेरिजन) (४) ७७

जनुकण्व ब्राह्मण व देवता (३)
३६१, ३६२

जनुकेश्वर आपतत्त लिंग (२) १२५

जनुनदा अप्रतिचक्षा जैनविद्यादेवता
(३) ४४६

जंघुळन्मा जमातदेवता (उत्तर, म्हैयूर,
त्राणकोर) (३) ३७१

जभादेवी जैनदेवता (३) ४३८

जभाल भक्तरक्षक बौद्धदेवता (३)
३९८

जयपीठ भैरव (१) २८२

जयफाली घाट, देवी, मंदिर (नाँगल
बाद क्षेत्र, ब्रह्मपुनानदी) (७) ४७५

जयतारा बौद्धदेवता (३) ४०६

जयदुर्गा ग्रामदेवता (बगाल) (३)
४७९, नवदुर्गापैत्री एक (१)

१२१, पीठदेवता (वैद्यनाथपीठ)
(१) २८२

जयत (रुद्र) एकादश रुद्रांपैकी एक
(१) २७७

जयंती (१) २८०, २८५, २९२,
(२) ३७३, ३८४, (३) ४७१,

जीणमाता देवी (३) ४७१, देवता
(राजस्थानी) (३) ४७१,

देवी (३) ४७१ (सीफर जयपूर),
(१) २९२ (हस्तिनापूर), पीठ

(जि. सिन्हेर) (१) २८०, २८५,
पीठ देवता (१) २८०, मातृका

(२) ३८४, शक्तिदेवता (२) ३७३

(३) ७९; मंदिर (२) ३८०-३८१ (सजुरहो), सौम्यस्वरूपा देवी (३) ६०

जगद्धात्री (१) ७८, ११८-१२०, (२) ३९; उत्पत्ति कथा (१) ११८-११९, जग निर्मितीस कारणीभूत शक्ति (२) ३९; पौराणिक देवता (१) ७८, ११८-१२०; त्रिआची माता (१) ११९, त्रिणुस्वरूपा (१) ११९; स्वरूप (१) ११८, ११९

जगद्धात्री पार्वतीचे एक नाव (१) २६३

जगन्नाथपंडित (३) १८८-१९२; गंगामातेकडून उद्धार (३) १९०-१९२

जगन्नाथ पीठभैरव (गडकी, वरजा-क्षेत्र-उत्कल (१) २८०, २८२

जगन्नाथ मंदिर (पुरी), कलिंग शैली, ओडिसासंप्रदाय मंदिर (३) ३६

जगन्निर्गत्याचे स्थान चौदा भुवने, यादी (१) ३९६

जगन्मातुली जिनी देवता (३) ४७०

जगन्माता गोनदेवी (१) १११; पार्वतीदेवीचे एक नाव (१) २६३; लक्ष्मी (१) ११९; श्री (१) ११९

जगरनाथसभा गुहा, भवानीची मूर्ति (वेरळ लेणे) (३) २५१, २५६

जगुली लोकदेवता (ओरिसा) (३) ४७१

जंग (जोकिम) वनस्पतीशास्त्र (३) १४०

जंगम शिवमंदिरातील देवतापूजक (गोव्हा-मैसूर) (३) ५३

जंजिया कुलदेवता, जमातदेवता (३) ३७७

जडभरत ऋषभदेव पुन (१) २४३; व चट्टिकादेवी (अमरकटक) (१) २४३-२४४, (३) ४६८-४६९

जतुपी जामरा, जलदेवता (३) २१२

जननी (२) ३५६, ३८६-३८७, (३) ३८९; उत्सव (१) ३८७; कुलसगमिनी (कायस्थ) (१) ३८६, ३८७; जनी आदिशक्ती-देवीचा अपभ्रंश (१) ३८७; देवी (३) ३८९; नामो-पत्ती (३) ३८९; पर्यंतिय देवता (१) ३५६, ३८६-३८७

जनमेजय राजा, सर्पसन कथा व मनसादेवी (३) ४१९, ४२०

जन्तलोक ब्रह्मांडाच्या चौदा भुवनांपैकी, जगन्निर्गत्याचे एक स्थान (१) ३९३, ३९६

जनस्थान पीठ, आमरी पीठदेवता, भद्रकाली देवता (नाशिक) (१) २८०, २८५; शक्तिपीठ (नाशिक) (२) २१४; (आणखी पहा, जल-स्थान पीठ)

जनाई जमातदेवता (३) ३६९ (अतारी), ३७६ (गधळी), ३७७ (गुरख), ३८० (दोर), ३८३ (माळी), ३८४ (माग), ३८५ (बैथ), ३८६ (होदार), जननी-देवी (१) ३८६-३८७

अनाबाई देवी, मंदिर (काठेगाड)
नामदेव शिष्या (३) ४७०

जती देवी (जादिशक्ति) अपभ्रश
जननी (१) ३८७

जन्नतुल अदन, खुल्द, नईम, फिरदौस
माना मुस्लिमधर्मातील स्वर्ग (४)
१७०

जन्तुतनया (गंगा) (३) १८३

जप प्रकार (२) ३९९

जपसिद्धि शक्तिदेवता (२) ३७३

जपान संस्कृति २६१-२७९, कला
कौशल्य (४) २६७-२६६, घटा-

पूजन (४) २७७-२७८, देवता

(४) २६८-२७९, धर्मयय (४)

२६२, धार्मिक समजुती (४)

२६६-२६७, नामाभिधाने (४)

२६१-२६२, पशुपूजन (४)

२७७-२७८, मंदिर (४) २६४-

२६५, व भारतीय संस्कृति (४)

२६३-२६४, वृक्षपूजन (४)

२७६-२७७, सृष्टि व मानव उत्पत्ति

कल्पना व देवता (४) २६२

२६३

जवळ अल कमर पर्वत (अँबेसेनिया),

चंद्रगिरीपर्वत (४) १६२

जमदग्नि (२) ४७८, ४६१,

४६२, ४६३, ४६४, ४७४,

४७८, ४७९, ऋषि (२) ४६१,

ऋषि आश्रम (यल्लम्मा टेम्ब्या),

रेणुका परशुराम कथा (२) २७८,

४६१-४६५, ८७८-४७९, रेणुका

विवाह कथा (२) ८७४

जमनाबाई जमातदेवता (कासार
महाराष्ट्र) (३) ३७२

जमवायमाता कुलदेवता (कछवहा
रजपूत), मंदिर (रामगड जयपूर)
(३) ४७०

जमा साग गा शात दयाळू देवता
(सुभेरिअन) (४) ७५

जवुकण्व त्राक्षण व देवता (३)
३६१, ३६२

जवुकेश्वर आपतत्त लिग (२) १२५

जंवुनदा अप्रतिवक्ता जैनविद्यादेवता
(३) ४४६

जंवुलन्मा जमातदेवता (उत्तर, म्हैसूर,
आमरणकोर) (३) ३७१

जभादेवी जैनदेवता (३) ४३८

जंभाल मत्तरधर बौद्धदेवता (३)
३९८

जयपीठ भैरव (१) २८२

जयफाली घाट, देवी, मंदिर (नॉंगल-
वाद क्षेत्र, ब्रह्मपुत्रानदी) (२) ४७५

जयतारा बौद्धदेवता (३) ४०६

जयदुर्गा मामदेवता (बगाल) (३)
४७९; नवदुर्गापैकी एक (१)

१२१, पीठदेवता (वैद्यनाथपीठ)
(१) २८२

जयत (रुद्र) एकादश रुद्रांपैकी एक
(१) २७७

जयंती (१) २८०, २८५, २९२,
(२) ३७३, ३८४, (३) ४७१,

जीणमाता देवी (३) ४७१, देवता
(राजस्थानी) (३) ४७१,

देवी (३) ४७१ (सीकर जयपूर),
(१) २९२ (हस्तिनापूर), पीठ

(जि सिल्वेट) (१) २८०, २८५,
पीठ देवता (१) २८०, मातृका

(२) ३८४, शक्तिदेवता (२) ३७३

जयवागेश्वरी ग्रामदेवता (नेपाळ)
(३) ४७०

जयमगला देवी, मंदिर (१) १८३
(आर्यघाट क्षेत्र-नेपाळ), (१)
२८८ (ग्लौना-मिथिला)

जयरामा जैनमाता देवता (३) ४३९
जयवर्मन राजा, सूर्यवंशीय, अनेक
शक्तिस्थाने निर्माता (कबोडिया)
(४) २९२

जय विजय द्वारपाल (३) ४३, मूर्ति
(दुमाळ लेंगे वेरळ) (३) २७५

जयदयामा जैनमाता देवता (३) ४३९

जया (१) १४४, २९२, २९४,
(२) २६, २७८, ३७३, ३७४,
३७६, ३७७, ३८४, (३) २८१,
४३८, ४६९, अष्टशक्तीपैकी एक
(२) २७८ एकादशी (३)
२८१, जैनदेवता (३) ४३८,
जैन पुर्वेद्वारस्थक देवता (३) ४६९;
देवी (१) २९४ (उडियान),
(१) २९२ (घराडपपंत), भुवने-
श्वरी सेनिका (१) १४४, मातुरा
(२) ३८४, योगिनी (२) ३७४,
३७६, ३७७ (दुर्गादेवी परिचारिका),
शक्तिदेवता (२) २६, ३७३,
शक्तिपीठ देवता (१) १४४

जयाद्रि (जेजुरी), प्रेमपुरी खडोनादेवत
स्थान (३) २९५

जयानती जैनमाता देवता (३)
४३९

जयिनी तनूदेवता (श्रीयंत्र) (२)
४२८

जरत्कारू वामुर्डी नागाची बहीण,

ब्राह्मण व अस्तिक कथा (३) ४१९-
४२०

जरहई ग्रामदेवता, ताप बरी करणारी
(छिंदवाडा भाग) (३) १२२

जरा देवी (३) ३२७-३२८,
४६९-४७०, जिवती-जीर्वांतिका (३)

३२८-४७०, देवी (३) २२७-
२२८, ४६९; मूर्तिस्वरूप (३)

३२८, राक्षसीण (३) ४६९; व
जरासंध जन्मकथा (३) २२७-२२८,

४६९, हरिती (बौद्धधर्म) वालरक्षक
देवता (३) ४७०,

जरासंध (२) ३५२-३५३, (३)
२२७, २२८, ४६९, जन्मकथा

(३) २२७, २२८, ४६९, राजा
(मगधदेश) (२) ३५२-३५३,

व जरादेवी कथा (३) २२७-
२२८, ४६९; व स्वामिजाजी देवी

कथा (३) ३५२-३५३

जरीमरी जमातदेवता (फासेपारधी)
(३) ३८२, देवता (१ वि) ३१,

पोतुराजा (३) ११५, ११७,
जर्तअव्हा राहाण्याच्या जागेची देवता

(रधियन) (४) १७२
जलचिकित्सा व जलदेवताची प्रार्थना

(३) २१९-२२०
जलजोगिनी आसरा, जलदेवता (पजार)

(३) २१०;
जलदेवता (३) १७१-२२१, (४)

२०५, २७४; आसरा (३) २०९-
२१३, इतर देशातील व संस्कृतीतील

(३) २१६-२१९, (४) २०५,
२७४, डाकणी (३) २१३, नद्या

(३) १७८-२०९, २२०, २२१

- (हिन्दुयान); प्रकार (३) २०९, २१०, २१३, २१४; लाय (३) २१३-२१४; व जलीचक्रित्वा (३) २१९; व पर्जन्य (३) १७२, १७३, १७५; व पर्जन्यभेद्य व विधि (३) १७६, १७७; वरुण (आर्य) (३) १७२, (४) २०५; दडल (३) २१३
- जलधोजा लक्ष्मीदेवी (१) ५०
- जलनो देव, यात्रा (ह्लासा-तिवेट) (४) २२२
- जलनरी आसरा, जलदेवता (पंजाब भाग) (३) २१०
- जलमाता मातृशक्तिरूपा देवता (१ रि) १८
- जलयोगिनी आसरा, जलदेवता (पंजाब भाग) (३) २१०
- जलयंती देवी, लिटल् मरमेड (३) २१९
- जलस्तभंन मिद्धि (बौद्ध) (३) ३९८
- जलस्थलपीठ, भ्रामरी देवी (१) १८०, २८५, (२) २२४
- जलस्थानपीठ, भ्रामरी देवी (१) २८०, २८५, (२) २२४
- जलेशी शक्तिदेवता (२) ३७३
- जयल (खोत) ब्राह्मण (३) ३६५
- जसवंतसिंग राजा (मारवाड), मदिरे बाघली (३) ३२
- जहनुम नरक (मुस्लिमधर्म) (४) १७०
- जळप्रिया शक्ति देवी (शिपलिंग श्रेत्र) (१) २९२
- जाइर-इरा जमातदेवता (संथाल-जाईर स्थान) (३) ३८६
- जायमाता ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- जासा देवी, ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- जासाई (१ रि) ३१; ग्रामदेवता (३) १८, १००, १०२ (रत्नागिरी जिल्हा), जमातदेवता (३) ३७४ (कोष्टो, मोलाटी), ३७६ (जिरे गयटी), ३८१ (धोडिया); देवता (१ रि) ३१
- जाखिया ग्रामदेव (अहेरिया-द्रनिड, वन्यजमात पंजाब, उत्तरप्रदेश) (३) ४५०
- जागेदारी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- जागोचंडी शिखरेश्वर (जावा-सुमाना) (४) २८७, २८८
- जांग अनार्यजमात (कटक प्रात), व देवता (३) ३८०
- जांगुली (३) ३९७, ४०७, ४०८, ४१५, ४२०, ४२३; आर्य (३) ४०७, ४२३ (बौद्ध); तारा (३) ३९७, ४०८ (बौद्ध), बौद्ध देवता (३) ३९७, ४०८, ४२३; सर्प-विषहरण करणारी देवता (३) ४०७, ४१५, ४२० (बौद्ध), हारिती (३) ४२० (बौद्ध)
- जाट जमात (राजपुताना-मारवाड), व देवता (३) ३७८-३७९
- जाडेजा रजपूतजमात (कच्छ), व देवता (३) ३८४

जातमातृ देवता, घाल संरक्षक देवता
(३) ३२८, ३२९

जातवेदसी ताम्रिदेवता (३) ४७१

जानकी मंदिर (जयलपूर-भिथिला)
(३) ४७१-४७२

जानाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२ जमात देवता (कोल्हाटी)
(३) ३३४

जानुस अथवा गणेश (१ वि) ५०;
देव (ग्रीक-रोमन) (४) १२२

जाबाल-नार्मद ब्राह्मण (३) ३६७

जांबुनदा जैन त्रिपादेवता (३) ४३९

जामंड ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२

जामंडेवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३

जायादेवी (जेष्ठा गौरी) (३)
३०६

जालंदर कांगडापीठ (२) १७४-
१७५; दैत्य व शंकर (२)
१७०; दैत्यस्त्री वृंदा कथा (३)
१६१; पीठ (१) २७६, २७८
(चंडी देवी), (१) २८१, २८६
(त्रिपुरमालीनी, त्रिपुरमुदरी), (१)
२८६ (पंजाब); पीठ देवता (२)
१७४-१७५; शक्तिपीठ (२) १०३

जालंदरी देवी (नगरकोट) (१)
२७६-२७७

जालंधर (२) ४२७; दैत्य व शंकर
(२) १७०; पर्वत, शक्तिस्थान
(विश्वगुप्ती देवता), (१) २९३;
पीठ (१) २७७, (२) १६९-
१७० (जाला देवी); (२) ४२७
(भगमाग्निनी, वज्रेश्वरी देवी)

जालरिया जमात (गंजम-विजयापट्टण),
व देवता (३) ३७९

जावा-सुमात्रा (४) २९०; देवता
(४) २८१; संस्कृती (४) २८१;
सुवर्णभूमि संज्ञा (वाली घेट) (४)
२३४

जाहिमा नरक (मुस्लीम धर्म) (४)
१७०

जिजो लहान बालकांची देवता
(जपान) (४) २७४

जिन (तीर्थंकर), जैनधर्मतत्त्व-
विवेचक (३) ४३६

जिनप्रभ (२) ४११

जिनमाता देवता (३) ४३८, ४३९

जिनेश्वर जैनतीर्थंकर (३) ४३८

जिघत्सी अथवा जिवंतिका (जरा देवी)
(३) ३२८; देवी (महाराष्ट्र) (३)
४७०

जिवू-ची-मन-फानन अकरामुखी स्व-
रूपी देवता (जपान) (४) २६९,
२७०

जिह-पेन (Jih-Pen) जपानदेश
(४) २६२

जी देव (भय) (४) २१३

जीअस ठाकूराणी जमातदेवता
(ठाकुरा) (३) ४१७; पर्णगावरी
देवता (३) ४१७ (बौद्ध)

जीअस (४) २७, २८; (येझु)
खाइस्ट (इसाइल) (४) ८३, ८८

जीणमाता देवी, कथा (रात्रस्थान)
(३) ४७१

जीवदानी उत्पत्ती कथा (२) १६८-
१६९; देवी (विरार-ठाणे) (२)
१६८-१६९

जीवनशक्ति प्राणिशास्त्रात् एक प्रयोग
(२) ६

जीवंतिका अथवा जिवती (जरा देवी)
(३) ३२८

जुगा देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०२

जुनो आदिशक्ति स्वरूप देवता (रोमन),
अथवा दुर्गा (१ वि) ४९, ५०;
देवता (ग्रीक) (४) ९०, १३०,
१३८; देवी (४) ५, १३

जुलुस अक्षा बाल-रक्षक देवता (रशिया)
(४) १७६

जुहु ब्रह्मवादिनी, वैदिक देवता (१)
७७

जेजिनस (Gegeneis) राक्षस युरेनस
द्वेष हत्या-रक्त विद्रुमासून उत्पत्ति (४)
९३

जेठरा देवता (उत्तर भारत) (३)
१००

जेठवा रजपूत (काठेबाड) जमात व
देवता (३) ३८४

जेमिनी सामवेदी ब्राह्मणजातीचा मूळ
पुरुष (३) ३६८

जेष्टा मासुका (२) ३८४

जेष्टागौरी (२) ३०९, ४५८, (३)
३०२-३०८, ३९०; अलम्बी (३)
३०४, ३९०; उत्पत्ती कथा (३)
३७४; कथा (३) ३०२-३०३,
३०५, ३०६; नवगौरीपैकी एक
(२) ३०९ (वारणासी); नामे
(३) ३०४; नामोत्पत्ती (३) ३९०;
पूजन प्रकार (देशपरत्वे) (३) ३०३-
३०४; भराडी-गौर (३) ३०६-
३०८ (विदर्भ); महानुभाव पंथीय

देवता (२) ४५८; रूपे (३) ३०४;
व गणपति (३) ३०२, ३०३; अत
(३) ३०२-३०८; शक्ति (२)
४१; शक्तिदेवता (२) ४२, ४३;
स्वरूपवर्णन (३) ३०२, ३०४,
३०५ (छाणखी पहा, 'ल्येष्टा-
गौरी')

जेसन अचाट शक्ति देव (ग्रीक) (४)
९७

जेसोर पीठ (१) २७८

जेहोवा (Jehovah) यहूदी लोकांचा
स्वर्गात राहणारा पिता (१) २९

जैन गुहा (वेळूळ) (३) २४८

जैन मंत्र व मंत्र-यंत्र (२) ४०५-
४०६, ४२४; संज्ञे व संज्ञेदेवता
(२) ४११; पंथ (२) ४२४,
(३) ४३५-४३६; पंथीय देवता
(२) ४०५, ४११, (३) ४३६-
४४७

जैन संस्कृति धर्ममंत्र (४) २६;
धर्मभद्रा (४) ३०; धार्मिक चमत्कार
(४) ३३-३४; मरणांतर जीवन (४)
३२; विश्ववंशुत्व (४) ३१

जोइस संशोधक व इका संस्कृति (४)
१९८

जोकुमर देवी, जमातदेवता (३)
३७१ (कव्बलिंगर-कर्नाटक)

जोखाई (१ वि) ३१, ४७, ६४,
६५, (३) १००, ३५३; अनार्य
देवत (१ वि) ६४; ग्रामदेवता (३)
१००; जमातदेवता (३) ३७४
(कोल्हाटी), ३७६ (जिरेगवंडी),
३७७ (गुरव), ३८१ (धोडिया),
३८६ (होळार); तिकटीवरची

देवता (१ रि) ४७, देवता (१ रि)
३१, ६१, (३) ३५३
जोगती-जोगतिणी देवीभक्त, भक्तिणी,
भक्तिप्रदायक स्वरूपी (३) २४
जोगया अवेचा, एमनाथकृत (४)
३७७-३७८ प्रभुदेसाई (प्र. क.)
कृत (४) ३७६ ३७७
जोगाई (१ रि) ६५, (३) २९७
कुलदेवता (३) ३६५ खडोसा
शेखरी देवता (स्वपेठार-जैजुरी),
देवता (१ रि) ६९
जोगाईचे अंबा जादिशक्तिदेवता
(१) १०
जोगिनी जासरा, जलदेवता, योगिनी
(पञ्चाश भाग) (३) २१०
जोगी जमात (तामिळनाड) च देवता
(३) ३८०
जोगेश्वरी (१) २३१, १६७,
१६८, (२) ८७-८९, ९०-९३,
१९७, १९३, १९४, १९९,
४७७, (३) २०, ३५९, ३६०,
३६५, ३६८, ३९०; अवेजोगाई
(२) ८७-८९, (३) २२,
३६०, श्रौतशक्तिपीठापैरी एक
(२) ८७२ (अवेजोगाई), काळी
(२) १९४ (पुणे) कुलदेवता
(३) ३५०, ३६०, ३६५, ३६८
(ब्राह्मण), भामदेवता (२) १९२,
१९४, १९९, तादळास्वरूप (३)
२०, तावडी (२) १९३ (पुणे),
देवी (१) १३१ (पुणे), १६८,
(२) ८७, ९७-९३ (मुगवली-
राजस्थान), (२) १९३ (पुणे),
(२) १९८, १९९, नामोत्पत्ति

(३) ३९०, पिपळी (२) १०४
(पुणे), पोटे (अवेजोगाई, मुर्द-
महाराष्ट्र) (२) ८७-८९, मदिरे
(१) १३१, (२) १९३ (पुणे),
(२) ९२-९३ (मुगवली राजस्थान),
योगमाया-अपभ्रंश (३) ३९०,
योगेश्वरी-अपभ्रंश (१) १६७,
१६८, (२) ८७, ८८, (३)
३९०, शक्तिपीठ (२) १९२
(पुणे) स्वयम्भू-देवता (३) २२
जोडो मठिर (क्योटो-जपान) ७४
टन वजनाची घटा (४) २७८
जोतिवा जमातदेवता (तैत्री) (३)
३८१
जोत्सना योगिनी (२) ३७४
जोना (Jonah) अधार देवता, कथा
(गॉन्गिलोन) (४) ६९
जोन्स (सर निलयम) पुराण वस्तू
समोधक, आशियाटिक सोसायटी
स्थापनकर्ता (३) २३७, ३४६
जोमोगलमा गोमाता गिम्बर-गौरीगकर
गिम्बर (तिबेट) (३) ४७८
जोशी (कुटुंबे) जमात च देवता
(३) ३८०
जोहार (१) ३०३, ३०६
जोहार गुहा च रजपुतरमणी बलिदान
(चितोड) (१) ३०३, ३०७,
३०८
ज्ञा देवता (१) ६३, ६४, (२)
१०-११, १२, अर्थ (२) १०,
११, १२, देवाच्या सख्या सई-
चारिणी (१) ६३, (२) ११,
नाने (१) ६३-६४, (२) ११,

- निरनिराले अर्थ (सायणाचार्य) (२) १०, ११-१२; पौराणिक देवता (१) ६३, ६४; ब्रह्मयामिनी, देव जोडिदारिणी (२) ११; वर्ग देवता, स्त्रीवाचकशक्ति (२) १०
- ज्ञानजा भामदेवता (३) ११२
- ज्ञानप्रसन्नावा देवता (बलहस्ती-आश्र) (३) ५०६
- ज्ञानवती योगिनी (२) ३७४
- ज्ञानशक्ति (२) ७, १६, १७, ४१, ४४, ४५; अष्टशक्तिपिंडी एक (२) २७८
- ज्ञानसिद्धि बौद्ध तंत्र ग्रंथ (२) ४१२
- ज्ञानेश्वर संत (४) २९८, ३६४, ३७२, ३७८ (पसायदान); समर्था कथा (३) ७०, ९३-९४; (वडापूर-सोलापूर)
- ज्ञानेश्वरानंद वेदांत मंडळ म्हापन-कर्ता (शिकानो-अमेरिका) (४) २२९
- ज्ञानेश्वर्यशक्ति (२) १६
- ज्ञानोवा अमातदेवता (३) ३८३
- ज्ञानवर्ग देवता (२) ११, १२; व शक्ति (२) १०
- ज्ञास्पति (२) ११
- ज्युष्टाङ्गम हेतुपथ-धर्मग्रंथ (४) २८; धर्मग्रंथा (४) ३१; मरणांतर जात्रा (४) ३३; विश्वबंधुत्व (४) ३२
- ज्युनो देवता, ज्युपिटर वरिष्ठ व भार्या (१ वि) ४४, (४) १३०
- ज्युपिटर (१ वि) ४४, ५०, (१) २९, (४) ९०, १२८, १३०, १३८, १४८; अथवा इद्र (१ वि) ५०; ज्यूस (ग्रीक) (४) ९०; त्रिमूर्तीपैकी एक (इराणी) (४) १४८; देवता-मूलस्वरूप घोस (लॅटिन) (१ वि) ५०; देव (१ वि) ४४, (४) १२८, १३०, १३८ (ग्रीक)
- ज्युलियस सीझर पराक्रमी, महत्वाकांक्षी राजा (रोमन) (४) १५२
- ज्यू (हेब्रू) संस्कृति (४) २८, ३१, ३२, ३३, ८३-८८; देवाच्या दहा आज्ञा (४) ८७-८८; देवाधिदेव (४) ८४, ८५
- ज्येष्ठा गौरी महानुभाव पंथीय देवता (२) ४५८; नक्षत्र-तारे कथा (साहिटी येड) (४) ३२०; वरुणपत्नी (३) १७३; (आणखी पहा, जेष्ठा गौरी)
- ज्योतिवा केदारलिंग (टैकडी-कोल्हापूर) (२) २६१, २७०; नमात देवता (३) ३७६ (गवंडी-रत्नागिरी), ३८० (सोडा), ३८२ (वेरड), ३८४ (भाग), ३८५ (बैश्य-कोल्हापूर), ३८६ (सनगर)
- ज्योतिबुवा महाभागवत प्रधान (वांधी राज्य), १५०० क्षेत्री पांडुरंग मूर्तीची स्थापना (३) ३२
- ज्योतिर्लिंगे नावे व स्थळे (१) २५६
- ज्योत्स्नासुरी मातृका (२) ३८४
- ज्वलंती पीठ (ज्वालापुरी) (१) २७७
- आ. वि. ४...३१

- ज्वालामुखी योगिनी (२) ३८४
 ज्वाला (२) ४१३, देवी (१)
 ११, (२) १६९-१७४, १७८,
 (३) ३९०; शक्तिदेवता (उत्तर-
 प्रदेश) (३) ४८०, ४८१
 ज्वाला-माथी देवी (नेपाळ) (२)
 १५६
 ज्वालामाहिनी जैन यक्षिणी (३)
 ४४२; जैन विद्यादेवता (३)
 ४३९, ४४६
 ज्वालामुखी देवी (१) २८६,
 (पंजाब), पीठ (१) २७७, २८१
 २८६ (पंजाब); पीठदेवता
 (२ प्र) १०; बौद्धदेवता (३)
 ४३३; माता (शिवनिर्मित)
 (२) १७०; मातृका (शिव-
 निर्मित) शुभदेवती (काली) परि-
 चारिका (२) ३८५
 ज्वालिनी गणेशशक्ति, तांत्रिक देवता,
 क्षेत्र, गरम पाण्याचे शरे (३) १९५
 ज्वाला देवी, (३) १९५
 झक्रा जमातदेवता (ओरायन-
 ओरिंता) (३) ३७०
 झमेगस (लायनोसिस) झूस-पछेंपेना
 पायून जन्म (चीक) (४) १३५
 झंकर जमातदेवता, पर्जन्य-धान्य देवता
 (गदय, आदिवासी) (३) ३७६
 झंकारी योगिनी (२) ३७४, (३)
 ३११
 झॅपोटॅन्म मयवंश पोन्झाग्रा
 (अमेरिका) (४) १८५
 झम पृथ्वीदेवता, पृथ्वीविषयक कार्य
 (इराणी) (४) १४८
 झरतुष्ट्र इराणी-पारसी धर्म-संस्कृति
 संस्थापक (२) ३१४, (४)
 १४५, १४६
 झलाई जमातदेवता (खंडेलवाल-
 राजपुताना) (३) ३७५
 झॅन्ह (Xar) देवता पशुविषयक
 कार्य (इराणी) (४) १४८
 झाईप देव (मय) (४) २१३
 झामीस देव (मिनाँन संस्कृति) (३)
 १०
 झामोरीन बादशाहा (कालिकत) (४)
 ३९, ४०
 झांबिसी देवता, पृथ्वी समृद्धकर्ता कार्य
 (आफ्रिका) (४) १७७
 झारखंडी जमात देवता (निहाल-
 बन्हाड-मध्यप्रदेश) (३) ३८२
 झारामामा मकादेवता, वृक्षदेवता
 (पेरु-मेक्सिको-इंका-संस्कृति) (४)
 २०७
 झाला रजपूत जमात व देवता (३)
 ३८४
 झिडट्टुटली (Xiuhtentl) (मेक्सिको)
 अभिदेवता, निशकृती (४) १११, ११२
 झिकुराट (Zikkurat) बॅबिलोन मंदिर
 (४) ७१-७३
 झिगरम इआ विश्व व जल उत्पातिकर्ती
 देवता (बॅबिलोन) (४) ६९
 झिंगाबू जपान देशाचे एक नाव (४)
 २६२
 झिशिलिया व्हीनस देवतासमान
 (रशियन) (४) १७३
 झिनिटर मुळदेवता (ट्युयानिक)
 (४) १५५
 झुसोतिया ब्राह्मण (३) ३६१

झुल्लू आन्निक्न जमात व देवता (४)

१७७

झेऊस देव (४) ३७, ३८ (मीक);

व हायरा देवी-अर्जनारी नटेस्वर पुतळा

(१) ३१७; हिरा बहीण व पत्नी

(४) ५४

झेन्स (यौंस) आकाशदेवता (इराणी)

(४) १४७

झेोर्टिंग पुरुषप्रकृति जिगाच्चदेवता

(३) २१३

झेोरोप्स धर्मतन्त्रेता (शोरोस्ट्रान)

(४) २७

झेोरोस्ट्रान धर्म, धर्मग्रंथ (४)

९७; धर्मग्रंथ (४) ३०; मरणा-

नंतर जीवन (४) ३२; निश्चयंधुस्त्र

(४) ३१

झेोलाई मामदेवता (रत्नागिरी-जिल्हा)

(३) १०२

झेोलोटगा-बाबा सुनर्णदेवता (रगियन)

(४) १७३

झ्यूस (१ रि) ५०, (३) २२९,

२३०, (४) ९०, ९२, ९३, ९६,

९७, ९९, १००, १०१, १०२,

११०, ११२, ११३, ११४, ११५

११७, ११८, ११९, १२०, १२१,

१२६, १२८, १३१, १३४-१३५,

१३६, १४०, १४१, १४२,

१४३; अयरा डद्र (१ रि) ५०;

गरुड आनडता प्राणी (४) ९३;

देव (१ रि) ५० (मूलस्वरूप यौंस),

(४) ९२, ९३, ९६, १४२ (मीक);

देवांचा राजा (४) ११४; नाणक-

मुद्रा देवता (३) २२९ (कीट),

(३) ३३० (थेसली), मानव देव

(मीक) (४) ९०, १३५; व

अथेनादेवी (४) ११०, ११२; व

जम्बोदिता देवता (४) ११३; व

आयोदेवी (४) ११७, ११८; व

जार्डिमिग देवता (४) ११५; व

एलेथिया देवी (४) ११९; व

कॅलिस्टो देवता (४) १२०; व

किन्डली देवता (४) १२१; व

कोनीस टॅन (४) १४१; व

डायॉनी देवता (४) ११३, १२६;

थेमीस देवता (४) १३५; व देव-

यात्रेतील सामने (मीस) (४) १०१,

१०२; व नानादेवी (४) ९७; व

पॅडोरादेवीची पेडी (४) ९९, १००;

व पॅसेफीन देवता (४) १३१, १३५

व मेडुसाराजशीण (४) १३६; व

मेतीस देवता (४) १३४-१३५; व

न्हिआ देवी (४) १४२; व हिरादेवी

(३) २२९, (४) १२८, १३५,

१४०; व हॅकेटीदेवी (४) १४२;

छटिकर्ता देव (४) ११०, १२७,

१३४, १३५, १४०

टकार देवता तंत्रकारदृष्ट्या प्रत्येक

अक्षरी देवता (२) ३९०

टकारी जमात व देवता (३) ३८०

टॅक्सकॅटली पोका देवाधिदेव (मेक्सिको

इंकासकृती) (४) २०२

टॅक मुसलमानी नाणे (३) २२६

टॅझलटिओटल (Tlazotteotl) पंजेन्य

देवता (मेक्सिको) (४) ११

टॅन देवता (अर्जेन्टिन) (४) ४, १२

टॅने देव (पॉलेनेशिया) (४) ३१३;

प्रमुख देव-लिंग प्रधान (पॉलेनेशिया)

(४) ३१८

टॅने-काटाका लिंगरूख (न्यूझीलंड)
(४) ३१८

टॅनेच जिवंत पाणी क्षेत्र, अमृततुल्य
पाणी-नवजायन प्राप्ति देणारे (मौरी-
न्यूझीलंड) (४) ३१८-३१९

टॅने-तुतारा लिंगदेवता (४) ३१८
(पॉलेनेशिया)

टॅने-पेपेके लिंग देवता (४) ३१८
(पॉलेनेशिया)

टॅने-युएटी लिंगदेवता (४) ३१८
(पॉलेनेशिया)

टॅलोक देव (Talo) (४) २१२;
वरुण देवता, मंदिर (इंका संस्कृति-
मेक्सिको) (४) २०५-२०६

ट-वर्गे-कुमारिका देवता शक्ति (२)
४३, १८९

टाओ (ताओ) (चीन) (४) २४७;
धर्मग्रंथ (४) २५०; निश्च नियमन
करणारी शक्ति (४) २४७

टाओइझम (ताउझम) कान्फुशाने
शिरविलेला धर्म (चीन) (४)
२४६-२४७; धर्मग्रंथ (४) २९;
धर्मवेत्ता (४) २४६; धर्मग्रंथ
(४) ३१; धार्मिक समजुती (४)
२४७; मरणांतर जीवन (४) ३३;
विश्वबंधुत्व (४) ३२

टाओक (Tao) वरुण देवता
(मेक्सिको) (४) ११

टाओ-ते-फिंग धर्मग्रंथ (टाओइझम)
(४) २९

टाकोलटेउटल भू देवता (मेक्सिको)
(४) २२६

टॉक्स कॅटल (Tox-catl) देवबली
उत्सव (मेक्सिको) (४) २०२-२०४

टांगो देवता मूर्ती १२ ते १८ इंच
उच्च (मौरी वंश) (४) ३२९

टांगो-नो-सेकु खास बालक्रांताठीव
असलेला उत्सव (जपान) (४)
२७४

टापु मंदिराचा पवित्र भाग (पॉलेने-
शिया) (४) ३२६

तामुझ देव (सेमेटिक आशिया) (४)
७६, ७७, ७८; (आणग्नी पहा
'तामुझ')

टालेमी इटालियन प्रवासी व अंदाज
बेटे (४) २८०

टिओकली (Tiochalli) देव हवेली
मंदिरे अथवा देवघर (इंका-संस्कृति)
(४) १९४, २००; मंदिरे
(मेक्सिको) (४) ७१

टिफी देव (मौरी-न्यूझीलंड) (४)
३१८; लिंगदेव (पॉलेनेशिया) (४)
३१७

टिपू सुलतान व गंगाजल (३)
१८६

टिपेरा पीठ (१) २७८

टिळक (लोकमान्य) मंडाले कारा-
वासात गीतारहस्य ग्रंथ लिहिला (ब्रह्म-
देश) (४) २८४

टी-कानपू वायु देवता (पॉलेनेशिया)
(४) ३१६

टीन आकाशदेवता (चीन) (४)
१८०

टी-यीरा विद्युल्लता देवता (पॉलेनेशिया)
(४) ३१६

टेकरपदा आदिशक्ति, पंजन्यशृंगी
देवता (फोमोसा) (४) २७९

- टेपिडेकट (Tēciztēcātl) देवता,
इंद्रवरुण देवता (मेक्सिको) (४) ११
- टेगाशीया परित्र शूथ (जपान) (४)
२६७
- टेगरी आकाशदेवता (४) १८०
(मोंगोलिया), (४) १७४ (रशियन)
- टेसकाटलीपोत्ता (Tēcātlipōca)
इश्वर, रुद्र (मेक्सिको) (४) ११;
दी-रेट (मेक्सिको) (४) ११;
ब्रह्मदेव (मेक्सिको) (४) ११५
- टेतनुलिखितता गर्भधारणा प्रगूती-
देवता, यन्त्रजमान देवता, (४)
२१६
- टेंगलई (कंपुजी) देवी (२)
२६०, २६१, २७०; यथा (२)
२६०; टेकटी (२) २६०; य
महाग्रामी (२) २६०-२६१
(बोन्दागर)
- टेरादेवता पृथ्वी मूलस्वरूप (लैटिन)
(१ नि) ५०
- टेलस देवता (रोमन) (४) ८२
- टेलिआ (टोंगाटाबूवेट), फार्मेटोका
(प्रेते पुरण्याचे मंदिर) (४)
१२६, १२७
- टेल्लम मंदर भूदेवता (भीक) (४)
१३९
- टेंसहेलप्युगो आकाशदेवता (मेक्सिको)
(४) १८०
- टेंहुआ तारका (ताहिटी बेट) (४)
३२०
- टोंगा (Tōhūnga) देव (न्यूझीलंड)
(४) ३२२
- टोनो चंद्रदेवता (न्यूझीलंड) (४)
३२२
- टोपा (निगू) रंफा राज्यसंघातक
(पेक्) (४) १९२
- टोळ अव्हा अग्निदेवता (रशियन)
(४) १७२
- टोलेन्म वंश (Tolēns) (मेक्सिको)
(४) १८५
- टुगुटानिऊ संस्थाति (४) १५२-
१५५; देवता (४) १५१-१५५
- ट्रॅन्निवर फ्लेन प्रवाही, व औपधी
भगात्र (३) १८५
- ट्रोजन युद्ध (भीक) व भीक वगित्त
देवता, व थीर देवता (४) ९५;
य सुटिक्ता श्यूस देव (४) ९१,
९१-९५, १२६
- ट्रॉस्टेव्हीरू संता मरिया देवता
(स्पार्ड) (४) १५८
- ट्रिटन देव (भीक) व अथेना देवी
(४) ११२
- ठाकुर जमात (मुंघई प्रांत), व देवता
(३) ३८०
- ठाकुरदेव मामदेवता (विलासपूर
विभाग) (३) १२१
- ठाकुराणी माता जमात देवता, रोग-
निवारक (गदय, आदियल्ली) (३)
३७६
- ठाणेथर शक्तिस्थान, भवानी देवी
(१) २९२
- ठगठ देव (टुगुटानिक), मॉरगॉन
देवी पत्नी (४) १५५
- छॅगोन देवता मूल स्वरूप सागर
(विरिया) (१ नि) ५०
- छन्नन देवता (इराण) (४) ७९
- छमराई जमातदेवता (होलार-
खोलापूर) (३) ३८६

डाकिणी (१) १८१, १८४, (३)
३९८, ४०२, देवता पूजन व जाल
रक्षण (१) १८४, बौद्ध देवता
(३) ३९८, ४०२, शिवदूति
देवीपामून उत्पत्ति (१) १८३

डाकिनी तानिक देवता (३) ४७७,
देवता (१) ४१४, मातृकारूप
योगिनी (२) ३७६, बौद्ध तत्र
देवता (३) ४२७, योगिनी (२)
३७४, (३) ३११, योगिनी वर्ग
(तिपेट) (४) ३७२

डाकिनीजाल बौद्धतत्रय (२) ४१२
डाकिणी जलदेवता, तिक्टीमरील देवता,
पिशाच्योनी देवता (३) २१३

डाकिनी जलदेवता, जलसच तटाकी
वास, भूतयोनी देवता (३) २११
डाक्तेरफाली चोर लोकाची देवता
(नगाल), देवी स्वरूप निशूळ (३)
४७२ ४७३

डागी जमात (मध्यप्रदेश, राजस्थान),
घ देवता (३) ३८०

डानी व झूसदेव (चीन) (४) १३६
डामकिना देवता (बॅविलोन) (४)
५२

डायकोवू सप्तलक्ष्मी स्वरूपापैकी एक
(जपान) (४) २७२

डायना (३) २३१, (४) ७०,
१०८, ११६, १२६ १२९, १४८,
१४९, इपेसिस देवता (४) ७०,
१२९ (रोमन), इपेसर (४)
१०० फ्रांसवेज (४) १२०,
निमूतीमरी एक (४) १८८
(इराणी), देवता (४) १०८
(इक्विमस), (४) १४९ (इराणी),

(४) ७० (बॅविलोन), देवी (४)
११६, १२६ १२९ (चीन रोमन),
नाणकमुद्रा देवता (रोमन) (३)
२३१

डायाना देवता, मूळ स्वरूप चंद्र
(लॅटिन) (१ वि) ५०, नाणकमुद्रा
देवता (रोमन) (१ वि) ४८

डायोनिस देवी (चीन मीजिजन),
भग अथवा भगवान शब्द अपभ्रंश
(१) १००

डायोनिसस झमेगसदेव (४) १३५,
देव (४) ३७, ३८, १३५, १६०,
देवता (चीन मीजिजन) (४) ८२,
पाश्चिमात्य नाणकमुद्रा देवता (३)
२३२

डायोनी देवता (चीन) झूसदेव पत्नी,
सहचरी (४) ११३, १२६

डायोनीस देव (चीन) (४) १२८

डिडाला देवता (चीन) (४) १२८

डिडो देवता (चीन रोमन) फोनेशियन
(४) १२६

डिडोही एलिस देवता (चीन) (४)
१२६

डिडिमनी आदिशक्ति स्वरूप देवता
(१ वि) ४९, मिमिली देवी (१
वि) ४५, झेम्मडर देवता (४)

२०८ (चीन), नामोत्पत्ति (१ वि)
४५, पर्यतीय देवता (मिनई पर्यत)
(१ वि) ४५, (१) ३५७,

(४) १०८

डिड्याटिस डिडी वनस्पति शास्त्र ग्रंथ
२५ भागांत (३) २४०

डिमिटर (१ वि) १८, ४६, ४९,
(३) २३२, (४) ६४, ८२,

१३, १५, १९, १०८, १२३,
१२४, १२८, १०९, १३०, १३१,
१३२, १३५, १४२, आदिशक्ति
स्वरूप देवता (१ वि) १८, ४६,
४९, (४) १३०, इसिस (मिस्र)
(४) ६४, कुमारी देवता (४)
१९, घोडा आवडता प्राणी (४)
१३ दुधर जानडता प्राणी (४) १३,
देवता (४) ६४ (एलुशियन), (४)
८२, १०८, १२९-१३० (ग्रीक),
धान्य देवता (ग्रीक) (४) १०८,
१०९, नाणकमुद्रा देवता (३)
०३२; पशुपती देवता (१ वि) ४६;
मानवशक्ति स्वरूप देवता (१ वि)
१८, ४६, ४९, व आयसॉन देव
(४) १३२, व कोरा देवता
(४) १२३, १२४, १२०, १३०,
१३५, व ह्यूस देव (४) १२८,
१३१, १३५; व पर्वेकोन देवता
(४) १०९, १३१, १३५; व
पोसेटेन सागरदेवता (४) ९५, व
हिड्या देवी (४) १४२; स्वर्ग,
पाताल, पृथ्वी देवता (४) १३०
डी देव चंद्र-रात्री प्रतीक (भय) (४)
२१३
डी असुरीया (आटार गाटीस)
(ग्रीक) (४) ११९
डी टॅसिटा देवता (ग्रीक) (४) १३४
डी मात्रेस देवता (ग्रीक) (केल्टिक-
जर्मन) (४) १३०
डी मिदिया (१ वि) ४५, आटार
गाटीस देवता (ग्रीक-रोमन) (४)
११९, नामोत्पत्ती (१ वि) ४५

डहुम देव (उच्चनिहार), व पर्जन्य-
अवर्षण (३) १७७
डेहेरा प्राचीन थिलप देवालये (इजिप्त)
(३) २४३, २४४
डेरव्होनी मातृका देवता (मेडेरेनियन
वय) (२) ३९३
टेरसोटो देवता (ग्रीक), आटार
गाटीस देवता (४) १०८, ११९
डेलफी देवता (ग्रीक) (४) ४२,
१०२, १०३, १०४, १०८,
११९, डुलदेवता (४) १०८,
कौन प्रसाद व रातुनवन्ती देवता (४)
४२, १०३ (पारनास पर्वत), देवी
उत्सव व ग्रीक सामने (४) १०२,
देवी शक्तिदेवता (४) १०४, व
धानिक जॅकिटिजस सय (४) १०४,
व अँटल्स देव (४) ११९
डोंगरा देवी मानदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०२
डोगा देवता (दक्षिण भारत) (३)
४७२
डोडोना देवता (ग्रीक) व कौल प्रसाद
(४) १०३
डोन देवी (केल्टिक), घरावृद्धी व
संस्कृति रक्षणकार्य (४) ७९
डोनर भेवगर्जना देवता (ट्युटानिक)
(४) १५५
डोम जमात (गगाकिनार), व देवता
(३) ३८०
डोमिनी देवता (केल्टिक) (४) ७९
टोंवारी जमात (मुर्गेल, नेल्गेर), व
देवता (३) ३८०
डोंवी (गौरी) देवता (बौद्ध वज्रयान
पय) (१) ११४

- ड्रॅगून (चीन) (४) २४४; जल-
 देवता (चीन) (३) २१८, (४)
 २४७, २४९, २५०, २५६; जल-
 देवता (जपान) (४) २७२; भूतल
 उत्पात देवता (चीन) २५६-२५७;
 व वेन्टेन देवी विवाह (४) २७२
 डोर जमात (बेळगाव, त्रिजापूर, महा-
 राष्ट्र) व देवता (३) ३८०
 तंगोला देव (सॅमोआ) (४) ३१३
 तंगोरा देव, कानोला देव, मत्स्य व
 सागरदेवता (न्यूझीलंड) (४)
 ३२२
 तटस्थशक्ति ही जीवशक्ति (२) ५४
 तटातक्का ईश्वरी, मीनाधी देवी (१
 रि) ४२, (२) २७५
 तत्पुरुष तिरोभासशक्ति (२) २५;
 शंकरमुख (३) ४४८; शिवनाम
 (२) ४७; शिवस्वरूप (२) २५
 तंत्र (१ प्र) २, ३, (१) २७७,
 २७८, (२ प्र) १८-२१, (२)
 १४९, ४०९-४२३; आगम-निगम
 (२) ४१६-४१७; उपास्य देवता
 (२) ४११; कर्मकांड (२) ४१३
 -४१४; काराची प्रथी (१ प्र) ३;
 संघ-उगम व स्वरूप (२) १४९,
 ४१०, ४१७; जैन तंत्रे (२)
 ४११; दीक्षाविधि (२) ४१२;
 देवता (२) ४२०-४२३; पीठे
 (१) २७८; पूजाविधि (२)
 ४१२-४१३; पोटाभेद (२) ४१६;
 यौद्धतंत्रे (२) ४११-४१२; मत-
 प्रचार (२) ४१४-४१५; व
 पाश्चात्य (२) ४१८-४१९; व
 भीषिता (२) ४१५-४१६; व
 संसारीपीठे (१ प्र) २, ३; विचार
 (२ प्र) १८-२१; विद्यापीठे (१)
 २७७; शास्त्र पाचवा वेद (२)
 ४०९;
 तंत्र-मंत्र-यंत्र देवता (२) ३९६-
 ४३३
 तथागत धर्मतत्त्व पालन करावयास
 लावणारा बुद्ध (४) २४९
 तप-प्रकार (१) १४७-१४८
 तपलोक (१) ३९३, ३९६
 तपसिद्धी शक्तिदेवता (२) ३७३
 तप्तसूर्मी नरक (२) १०८
 तम-नेवू-ते-रा सूर्यदेव (पॉलेनेशिया)
 (४) ३१४
 तमा-नुई-फी-तेरंगी मौई देवता व
 राधसरथा (पॉलेनेशिया) (४)
 ३१५
 तमोचन (Tamonchan) प्रजापति
 देव (मेक्सिको) (४) ११
 तप्यलनायकी देवी (तंजोर जिल्हा)
 (३) ४७३
 तरंग ग्रामदेवता प्रतीक (गोमंतक,
 दक्षिण रत्नागिरी) (३) ४७३
 तरस्वत नय पोटाशाळा (४) १८५
 तराई वंश (अंदमान) (४) २८०
 तरांगा मौई देवतेची माता (४)
 ३१४, ३१५
 तरारा-हीई मिथुन राशीतील दोन तारे,
 वया (हवाई) (४) ३१९-३२०
 तळईंग जमात (ब्रह्मदेश) (४)
 २८२
 तळातळ भूशुक्र-भूशुलोक (१) ३९६
 तद्यर्गे-नारायणी देवताशक्ति (२)
 ४३, ३८९

तब्दाब्दी देवता (४) ३१३; विद्युत्-
देवता (पॅलेनेशिया) (४) ३१६
ताईवंश (स्याम) (४) ३०२-
३०३, ३०४, ३०५
तावझम (टाओइझम) कान्कुशसने
शिकविलेला धर्म (चीन) (४)
२४६-२४७
ताऊ-यू देवता, उत्तरघुवमाता, वुशेल-
माता (चीन) (४) २५५
ताओ (टाओ) (चीन) (४) २४७
धर्मग्रंथ (४) २५०; विश्वनियमन
करणारी शक्ति (४) २४७
ताकापुटा बुद्धदेवता (फोमोंसा) (४)
२७९
तांत्रिकविद्या न्हास-कारणे (१ प्र)
५, १२
तांदव्या पापाण स्वरूप देवता (३) २२
तांदव्ये षट्देवतांचे पापाणरूपी स्वरूप
(बालीवेट) (४) ३४९
तामरघर देऊळ प्रकार (आसाम)
(३) ३७८
तामशेरीमाई जमात देवता (च्हुतिया-
आसाम) (३) ३७८
तामिश्र नरक (२) १०८
तामुज (३) १०, ३१, (४) ५२,
५७; देव (३) १०, ३१ (सुमे-
रियन); व इष्टदेवता (३) ३१
(सुमेरियन, हिटाइट), (४) ५२,
५७ (आणखी पहा, तामुझ)
तामुझ देवता मूळ स्वरूप सूर्य (अके-
डियन) (१ वि) ५०
तांबट जमात व देवता (३) ३८१
तांबडी जोगेश्वरी मामदेवता (पुणे)
(२) १९३-१९४

तांबी जमातदेवता (रंडेलवाल-राज-
पुताना) (३) ३७५
ताम्र-गौरी देवी, कथा (गोकर्ण-महा-
बलेश्वर) (३) ४७३-४७४
ताम्रयंत्र शक्तिदेवता पूजायंत्र (तांत्रिक)
(तिवेट) (४) २३९
ताम्रेश्वरी दिक्करवासिनी (३) ५१३
देवी (३) ५१२-५१३ (सादिया,
लखमीपूर-आसाम); नरबळी देवता
(३) ५१२-५१३; शिवपत्नी
स्वरूप देवता (१) २२५
तारका देव संतती व मुक्तसमृद्धी-
साठी (चीन) (४) २५२-२५३
देवता (न्यूझीलंड) (४) ३१९-
३२१
तारकासुर दैत्य (१) २५; व काळ-
रात्री देवी कथा (१) १०१-१०२;
व तपश्चर्या (१) १४७-१४८; वध
कथा (१) १०१-१०२
तारकेश्वरी देवी व अचोरी नवस
(उत्तरप्रदेश, ओरिसा-बंगाल) (३)
३०१
तारणा देवी (मोदेरा-गुजरात) (३)
११२
तार-तारका (बौद्धदेवता) युगुल
व अर्धनारीनटेश्वर (२) ९५
तारा (१) २७९, २९३, ४२३,
४२४, (२) ९४, ९५, १३९,
१४९, १७५, १७८, ३७३,
४०६, ४१२, (३) ३९७-३९८,
४०२, ४०८-४१०, ४१४,
४१७, ४२६, ४२७, ४३१,
४४३, (४) २३७, २८७,
३२०; अष्टतारा देवतांपैकी एक

(२) ९५ (सात्रिक), कालीमुळ
 देवतापैत्री एक (२) १३९, जैन
 देवता (३) ४४३, देवी (१)
 २९३ (त्रिपिधापर्यंत), (२)
 ९४ (मगधुमपूर), दशमहाविद्या
 देवतापैत्री एक (१) ४२३, ४२४,
 (२) १४९ ध्यान (३) ४०८,
 नव दुर्गापैत्री एक (२) १३९,
 पीठ (१) १७९, पीठदेवता
 (२) १७७, १७८ (जालदर),
 प्रकार (३) ४०८ ४०९, बौद्ध
 तनमय (२) ९४, ४१२, बौद्ध
 देवता (२) ४०६, (३) ३९७,
 ३९८, ४०२, ४०८-४१०,
 ४१४, ४०६, ४२७, ४३१,
 (४) २८७ (कलसन चढी नावा),
 मन (३) ४०९-४१०, योगिनी
 बौद्धतान्त्रिकदेवतासमूह (३) ४०९,
 रंगप्रकार (३) ४०८, व उग्रतारा
 एकरूपच (२) ९४, शक्तिदेवता
 (२) ३७३, (४) २३७ (बौद्ध)
 तारानंदतार्थ कौलाचार तनमयनर्ता
 (२) ४१५
 ताराविद्या तत्रशास्त्रविद्या (२) ४१५
 तारा-शक्ति सूर्य शक्ति (१) ४०७,
 (३) ३९६ (बौद्ध)
 तारावर्ती जैन यक्षिणी देवता (३)
 ४३९
 तारामुंदरी देवी मूर्ति (२) १४०
 तारिणी अष्टभुजा देवी, मूर्ति (२)
 १७५, गोनदेवी (१) १११, दश-
 महाविद्या-रामरूपी (१) ४२५
 तारी पेन्नु पृथ्वी देवी, नरयली देवता
 (द्रविड) (१) २४४

तारोत्भव कुरकुहा बौद्ध देवता
 (३) ४०६
 तालजघेश्वरी देवता (२) ३७३
 तालिका द्वार देवता (३) ४३, (३)
 ४१३ (गौड)
 तालेशी शान्तिदेवता (२) ३७३
 ताविफ मकायात्राविधि, कानाला
 ग्रदक्षिणा घालणे (मुस्लीम) (४)
 १६५, १६६
 तादमीत (नेवो) नाणकुमुद्रादेवता
 (३) २२२, (४) ६९ (बॅविलोन)
 तिरुटीवरच्या देवता चव्हाट्या-
 वरच्या देवता हलक्या स्वरूपाच्या
 (१ वि) ४७, (४) २७६ (जपान)
 तितिकाका मंदिर भव्यकलाकृती
 (इका काजोटी नेट) (४) २२३
 तिथि अत्रे (३) २७६
 तिवेट संस्कृती (४) २३६-२४०;
 देवता (४) २३७-२३९, लामा-
 धर्म (४) २३६; व धर्ममठ ग्रंथ
 (४) २३९-२४०, व बौद्ध धर्म
 (४) २३६ २३७
 तिरगूळ ब्राह्मण व देवता (३)
 ३६१, ३६५-३६६
 तिरुकारिणी तत्र देवता (२) ४२२
 तिरहुत पीठ (१) २८६
 तिरुपति जमात देवता (सागर गनडी)
 (३) ३७६
 तिरुवन्नमलाई अग्रितत्त्व जिंग (२)
 १२५
 तिरोभावशक्ति अथवा अव्यक्तभाज
 शक्ति (२) ४७, व तत्पुढ प शिव
 स्वरूप (२) २५

तिलोहराज राजा, बौद्ध मंदिरे उभारली
(ताई वंशीय) (४) ३०८, ३०९
तिलोग (Tilogo) निचोसनाय
मंदिर (नवसंस्कृति) (४) १९२
तिलोत्तमा अम्बरा (३) २११;
आमरा (३) २११; देवी (१)
२९३
तिन्नोवा पीठ (१) २८१, २८६
तीक्ष्णकृता कामाख्या देवी अवतार
स्वरूप (१) १०६; ताम्रेक्षरी देवी-
रूप (आश्रम) (३) ५१२; बौद्ध
देवता (३) ४१०
तीक्ष्णोष्णीष अष्ट दिग्पादापैत्री एक
(बौद्ध-वज्रपात्री पंथ) (४) २३८
तीन-यू विजुलतेची माता, मेघगर्जना
देवता, एक छंदार (चीन) (४)
२५३
तीर्थंकर जैन धर्मतत्त्वविशेषक (३)
४३६-४३७, ४३९-४४०
तीर्थंकरमाता देवता (३) ४३९
तीक्ष्णकपीठ भैरव (१) २८१
तीव्रा गणेशशक्तिदेवता (२) ४१०
(तांत्रिक)
तुकाई (१) २७९, ३२२, ३२३,
३२४, (२) १७८-१८४, २८३,
(३) ७९, ८०, ३८१, ३८३,
३८५, ३९०; अंबा (वोंडणपूर-पुणे)
(२) १८२, (३) ८०; कमळा-
देवी (३) ७९; कुलस्यामिनी (२)
१८१; जमातदेवता (३) ३८१
(धनगर), (३) ३८३ (माळी)
(३) ३८५ (नार्वेसर); डोंगरमाळ
(नांदेड) (२) १८२; तुळजा-
भवानी (तुळजापूर) (१) ३२२;

देवी (१) २७९, ३२३, ३२४,
(२) १८२ (वोंडणपूर-पुणे),
(२) १७८, १८३, १८४, २८३
(तुळजापूर), (३) ७९; नामोत्पत्ति
(२) १७९, (३) ७९०; मंदिरे
(१) ३२३, (२) १७८ (तुळजा-
पूर), (२) १८१ (पेठ, रोती-
पुणे); चमाई (२) २८४; रामर-
दायिनी (१) ३२२; व राम-छीता
(२) १७८, १७९, १८०, १८१,
१८३, २८४, (३) ३९०
तुळामाई योगराज कथा (पेंडेलगार-
नांदेड) (२) १८२-१८३
तुळी जनातदेवता (माग) (३) ३८४
तुळेश्वरी देवी, मंदिर, दुर्गा देवी
(गोल्पाता आश्रम) (३) ४७५
तुतेरंगीयमां राजा (आरिया बेट-
पॉन्निशिया) याने पत्थेआयात मंदिर
(नरवळी मंदिर) वाघले, उंची
१२०० फॅटम (४) ३२७
तुना सकटनिवारणार्थ उत्सव (अलास्का)
(४) २२२
तुंबर जैनयज्ञ (३) ४४०
तुरजा अपभ्रंश तुळजा (१) ३१५;
उत्पत्ति कथा (१) ३९४-३९५;
देवी (१) ३१५, ३३२; नामो-
त्पत्ति (१) ३१५; स्मृतिमंथ
(१) ३२५
तुरियानंद व शातिआश्रम (अमेरिका)
(४) २२८
तुर्की-टारटर संस्कृति (४) १७५
तुलसी कथा, व शाखचूट, व मिष्णु
(२) १२९, १३०, १३१, १५०,
१५१, (४) ७७

तुळादान जिजाबाई (शिवछत्रपति माता) (३) ३०९; तुळापूर (३) ३१०, हेतु (३) ३०९-३१०

तुली देव (संमोआ) (४) ३१३, ३१४

तुपु-लक्ष्मी नत (३) ३४४-३४५; देवी स्वरूप (३) ३४५; समृद्धीची देवता (३) ३४५

तुष्टि अष्टशक्तीपैकी एक (२) २७८; देवी (निधेश्वर क्षेत्र) (१) २९३; लोभमाता (१) ७४

तुष्ट्या-मुसर्तु नदी (सतसिंधु प्रदेश) (४) १४६

तुळजा पीठ (१) २७६; भवानी देवी (१) २९५, ३१४, ३३१, ३५१ (तुळजापूर), (१) ३३१-३३३ (नेपाळ); महाभुभाव पंथीय देवता (२) ४५८

तुळजापूर पीठ (२) १७८-१८१

तुळजापूर भवानी (१) १०

तुळजा भवानी (१) २९५, २९८, ३०७, ३१४-३३३, ३५०-३५१, ३५३, (२ प्र) १०, (२) १७८, २५८, (३) २४, ३१५, ३६६, ३६७, ३६८, ३७०, ३७३, ३७६, ३७७, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३९०, ३९३, ४११, (४) ३७५; देवी अगात संचार देवता (३) ३१५; अष्टभुजा (१) ३३२, (२) २५८ (यामदेवता-रत्नागिरी झिन्हा), आख्यायिका (१) ३२५, ३३३; आरादीण (आराची) देवी छेवेकरीण (३) २४; ऐतिहासिक देवता (१)

२९५, ३१४-३३३; कथा (१)

३१४-३१५; तुलदेवता (३)

३६६, ३६७, ३६८; जमात देवता

(३) ३७०, ३७३, ३७६,

३७७, ३८२, ३८३; ३८४,

३८५, ३८६; तुरजा अपभ्रंश (१)

३१५; स्वरितादेवी (१) ३१५,

(३) ४११; देवी (१) ३१५,

३१७, (२) १७८, (४) ३७५

(तुळजापूर), (१) ३३१-३३२

(नेपाळ), नवरात्र उत्सव (१) ३१८-

३१९; नामोत्पत्ती (३) ३९०;

पीठ (२ प्र) १०; मंदिरे (१)

३२३, ३३०-३३१; मूर्ति (१)

२९८ (चितोडगड), ३०७, ३५३;

रामचरदायिनी (३) ३९३; राष्ट्र-

देवता (१) ३२२; व जफळलजान

(१) ३२०, ३५१; व रामदास

(१) ३२५; व शिवछत्रपती (१)

३१९-३२१, ३२२, ३५०-३५१;

शकुनवती देवता (३) २४; स्वरूप

(१) ३१६

(आणखी पहा, 'भवानी')

तुळस (३) १३६, १३८, १५७-

१६७, (४) १००; औपधीय वृक्ष

(३) १६३-१६४; कथा (३)

१५७-१५८, १६०, १६१; काष्ठ-

मणि माला (३) १६६; देवता

(३) १६२, १६४; नामे (३)

१५७, १६३; पञ्च-गिष्णुप्रिय (३)

१३६; पूजन (३) १६५-१६६;

पूजनीय पवित्र वृक्ष (३) १५७,

१६३; प्रकार (३) १३८, १६२;

रासायनिक गुणधर्म (३) १३८,

१६४; व शाळीयाम (३) १५९-
१६०; विवाह (३) १६४-१६५;
(४) १००

बुलसी (२) १२९, १३०, १३१,
१५०, १५१, (३) १५७, १६२,
१६३, १६४, १६५-१६६, (४)
७७, १०० देवता (३) १६७,
१६४; पूजन (३) १६५, १६६;
व विष्णु (२) १२९-१३१; (४)
७७; व शंखचूट (२) १२९-
१३१, १५०-१५१; विवाह (३)
१६४-१६५; वृद्ध (३) १५७,
१६३, (४) ७७

बुद्धा देवी, नामोत्पत्ती (३) ३९०;
देवी-व्रत (३) ३०८-३१०; देवी
स्वरूप (३) ३०८; मंदिर (३)
३०८; मिथी, हेतु (३) ३०८-
३१०

तेई किर्डी जमातदेवता (तोडा वन्य-
जमात-निलगिरी पर्वत) (३) ३८०
तेजाजी जमात देवता (जाट-राजपुताना-
मारवाड़) (३) ३७८

तेजोष्णीष अष्ट दिग्पालापैत्री एक
(यौद्ध-चत्रायानी पथ) (४) २३८
तेनोचिलन (Tenochtitlan)
मेक्सिको राजधानी शिव मंदिर (४)
१९४-१९५

तेरवा दुर्गादेवी रूप (१) १२८
तेरवी दुर्गादेवी रूप (१) १२८

तेलजू गोरखनाथपथरक्षकदेवता
(खाटमाह) (३) ४७५

तेलफटा देवी, उन्पत्तिस्था, मंदिर
(पुणे) (३) ४७४-४७५

तेली जमात व देवता (३) ३८१

तैमत (Taimat) आदिशक्तिस्वरूप
देवता (४) ५१; सुप्री-उत्पत्ति
देवता (१) १९२ (बैबिलोन)

तोमोसी-नरुवे वन्यजमात देवता,
धान्य, भाजीपाला देवता (मेक्सिको)
(४) २१६

तोजी पंगोडा ५ मजली, १८७ फूट
उच (जपान) (४) २६४

तोडा जमात (निलगिरी पर्वत) व देवता
(३) ३८०-३८१

तोडाजी बुद्धमंदिर (नारा-जपान)
(४) २६४

तोतेक (Totec) सूर्यदेव, नरखली-
देवता (इन्ना संस्कृति) (४) २०१

तोतोनेरु मय पोटराखा (४)
१८५

तोन्तझीन (Totantzin) मानदेवता
(आन्तिम्यंश) (४) २२५

तोमन-मदर बुलदेवता, (ओस्ताक
वश) (रशियन) (४) १७४

तोरणेश्वरी यामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२

तोरी देवता, मिचराच्या प्रतिकृति
अर्पण करतात, पाईन वृक्षाच्या खाली
स्थान (जपान) (४) २७७

तो आ रेहुआ व जेष्टा नक्षत्रतारा
कथा (४) ३२०

तोवाई देवी तामिळ-गौर (३)
३०४

त्यागराज शंकर स्थान (विश्वनमयूर-
मद्रास) (३) ४६८

त्रिगुणार्तीतानंद व वेदातमडळ
इमारत (अमेरिका) (४) २२९

त्रिगुल जमात व देवता (३) ३६६

त्रिजगन्माता शक्तिदेवता (२) ३७३
 त्रिजटी मातृमा (२) ३८४
 त्रिपथगा (गंगा) (३) १८३
 त्रिपदा शक्तिदेवता (२) ३७३
 त्रिपिटिका बौद्ध मुख्य धर्म (४) २५
 त्रिपुरतापिनी शक्तिदेवता (२) ३७३
 त्रिपुरनाशिनी पीठदेवता (जाल्दर) (१) २८१
 त्रिपुरभैरवी भैरवीशर्त्तचे उपनाम- (१) ४१५; शक्तिदेवता (२) ३७३
 त्रिपुरमालिनी पीठदेवता (जाल्दर) (१) २८१
 त्रिपुरशक्ति मानवशरीर संचलनशक्ति (१) ४२६
 त्रिपुरसुंदरी (१ नि) ६६, (१) ३६, २९४, ३२५, ४१०, ४२६, (३) ४११-४१२, ४७५; अष्टक-स्तोत्र (१) ३२५, (३) ४११; आद्य शंकराचार्य भक्त (३) ४११; तनदेवता (३) ४११; त्रिपुरादेवी स्वरूप (१) ३६; दशमहाविद्या देवता (१) ४२६-देवता (१ नि) ६६; देवी (१) २९४ (त्रिपुरा-पीठ), (३) ४१२, ४७५, बौद्ध-तनदेवता (३) ४११-४१२; मंदिर (३) ४१२ (अल्मोडा, बासगडा, राजपुताना), (३) ४७५ (मोरवी-काठेगड), महा-शक्ति (१) ४१०; मूर्ति (३) ४१२ (बासगडा-राजपुताना), व अचक्र (३) ४१२

त्रिपुरा (१) ३४-३७, १०२, १२३, २२५, २८१, २८४, २८६, २९४, ४२३, ४२४, (२) ११६, १३९, १४१, १७५, १७८, ३७३, ४१६ (३) ३९० अवतार (१) ३६, आदिमाया शक्ति (१) ३७, १२३, (३) ३९०; कालीकुल-देवता (१) ४२३, (२) १३९; मय (१) ३७, दशमहाविद्या देवता (१) २८४, ४२३, ४२४, (२) ११६; दुर्गादेवी रूप (१) १२२; देवी (१) २९४; नामो-त्पत्ती (३) ३९०; नात्रे (१) ३५-३६; पीठ (१) २८१, २८६, पीठदेवता (२) १७५, १७८ (जाल्दर), प्रौढा (१) ३६, बाला (१) ३६, यत्र (१) ३७; योगमाया (१) ३७; रहस्यमय (१) ३७, (२) १४१; व कालीदेवी (२) १४१; व शंकर (२) १४१; विद्या (१) ३७; वैदिक देवता (१) ३४-३७, व्युत्पत्ती (१) ३४-३५, (३) ३९०, शक्ति (१) ३७, (२) ४१६; शक्तिदेवता (२) ३७३; शिवपत्नीरूपा (१) २२५
 त्रिपुराक्ष पीठभैरव (१) २८१
 त्रिपुरांतिका योगिनी (३) ३११
 त्रिपुरांतिका योगिनी (२) ३७४
 त्रिपुराभैरवी बौद्ध तान्त्रिक देवता (३) ४१२
 त्रिपुरासुर, शंकर, त्रिपुरा व दुर्गादेवी कथा (१) ३६, १२२

त्रिपुरासुंदरी आदिशक्तिस्वरूप देवता (१) ४९; कामाक्षी देवीस्वरूप (२) ११९; पीठदेवता (१) २८१; वामाचारी तंत्रदेवता (२) १४९
 त्रिपुरेज पीठभैरव (१) २८१
 त्रिपुरेश्वरी देवी (उदेपुर-टिपेरा) (३) ४७५;
 त्रिमुक्तेश्वर मूर्ति (चंपादेश) (४) २९४
 त्रिमुख जैन यक्ष (३) ४४०, ४४५
 त्रिमुखी धामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
 त्रिमूर्ति यात सर्व देवतांचा वास; सर्व धर्मात व सर्व संस्कृतीत (१) २१०-२११, अनु-एनलिन-एनकी (चीन) (४) १२४; अनु (स्वर्ग), बेल (लक्ष्मी), जा (जल) (बॅविलोन) (१) २११; अनु (स्वर्ग), बेल (पृथ्वी), आप (जल) (बॅविलोन संस्कृती) (१ वि) ४६; आटार-गॅटिस-हडाड (सेमेटिक सिरियन) (१ वि) ४६, (१) २१०-२११, (४) ७७; जहुर-मज्द-अनाहिता-मित्र (इराणी) (४) १४८; उत्पन्नकर्ता-पालनकर्ता-संहारकर्ता प्रतीक ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र (१ वि) ४६, (१) २१०-२११; ऐनाय-कालदेव-लालदेव (आफ्रिका) (४) १७७; जोसिरस-इसिस-होस (इजिप्त) (१) २१०-२११; का (आत्मा)-खु (वासना देह)-शरीर (इजिप्त) (१ वि) ४६, काने-कू-छोनो (पॉलेनेशिया) (४) ३१३; केने-कू-छोनो, प्रकाश-स्थैर्य-गर्भना प्रतीक (पॉलेनेशिया) (४) ३२२; चंद्र-पृथ्वी-पाताळ

(इजिप्त, भारत) (१ वि) ४६, (१) २१०-२११; ज्युपिटर-अपोलो-डायना (इराणी) (४) १४८; तत्त्व (१ वि) ४६; ब्रह्मा-विष्णु-महेश (सत्य-रज-तम प्रतीक) (भारत) (१ वि) ४६, (१) २१०-२११, (मेक्सिको) (४) १८७; वार् (सरस्वती), धी (लक्ष्मी अंगर राधा), उमा (दुर्गा अंगर काली) (वेदकाल-भारत) (१) २१०-२११; द्यामस (सूर्य)-चंद्र-तारे (१ वि) ४६; सत्य-रज-तम प्रतीक (ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र) (भारत) (१) २१०-२११; सरस्वती (सावित्री)-लक्ष्मी-पार्वती (भारत) (१ वि) ४६; सरस्वती-लक्ष्मी-दुर्गा (वेदकाल-भारत) (१) २१०-२११, मुचिंग-हॉगविंग-लावोत्सु (ताओ संस्कृति-चीन) (४) २४९; सूर्य-वायु-अग्नि (प्राचीन भारत) (१) २१०-२११; सूर्य-विद्युत्कला-अग्नि (प्राचीन भारत) (१) २१०-२११; स्वर्ग-आकाश-पृथ्वी (प्राचीन भारत) (१) २१०-२११
 त्रिलोकसुंदरी देवता (२) ३७३
 त्रिवक्त्रा शक्तिदेवता (२) ३७३
 त्रिवर्ग शक्ति (१) ४३-४४
 त्रिसंख्या देवी (गोदावरी तीर) (१) २९२
 त्रिसंध्येश्वर पीठभैरव (१) २८०
 त्रिस्रोता गंगा नदी (१) १८३; नदी (१) २८६; पीठ (१) २८१, २८६
 त्रिहुत पीठ (१) २८६

प्रीता देवता मानवी जीवननिपणक
कर्ण (इराणी) (४) १४८

त्रैलोक्यगणेश तान्त्रिक देवता (३)
४११

त्रैलोक्यमोहिनी नृसिंहनिर्मित शक्ति
देवता (२) ३८५, (३) ४११

त्रैलोक्यविजय तान्त्रिक देवता (३)
४११

त्रैलोक्यविजया दुर्गास्वरूप (१)
१२२ शक्तिदेवता (२) ३७३

त्रैलोक्यशंकर तान्त्रिक देवता (३)
४११

त्रैलोक्यसमोहन तत्रदेवता (३) ४११

त्रैलोक्यसुंदरी शक्तिदेवता (२) ३७३

त्र्यक्षरा शक्तिदेवता (२) ३७३

त्र्यक्षक बारा नौतिर्हिगापैनी एक (१)
२५६ पीठभैरव (१) २८२, रुद्र
(१) २५७

त्र्यक्षेश्वर सप्तगुणी परिक्रमा (नव
नाय पयीयात्री) (२) ३९२

त्र्यमुली देवी (दैनंदाई) कथा (२)
२६०, २६१

त्रैलोक्यमोहना बौद्ध देवता (३)
४११

त्रैलोक्यविजय बौद्ध तनय (२)
४१२

त्रैलोक्यस्तमिनी बौद्ध शक्तिदेवता
(३) ४११

स्वरिता कालीकुल देवता (१)
४०३, (२) १३९, तुळनामवानी

देवी नाम (१) ३१५ (३)
४११ दशमहाभिद्या देवता (१)
४०३ बौद्ध तनदेवता (३)
४१०, योगिनी (३) ३१२

त्वष्ट देवता, अमृत देवता (क्रमेद)
(३) २०

थरोसा आप देवता (ब्रह्मदेश) (४)
२८४

थाई वंश (युनान) (४) २३३

थाणेश्वर स्थाणुभैरव (कर्नाळ) (१)
२८४

थालवेत्ती पोराधिअम् शासन संस्था
(मलबार) व राजा (४) ४०

थिकुट्टी जमात देवता (उल्लादन धन्य
जमात) पाषाण रूपात पूजन (३)
३७०

थीसस देवता (थीक) (४) ११३

थेमिस (Themis) आकाशदेवता
(थीक) (४) १३७

थोर देवता (१) २४४, (४) १५३

१५५ (ट्युडानिक), देवी (१)
२४४, नरवळी देवता (१) २४४,

(४) १५४, मदिरे (४) १५३,
१५४, १५५, मूर्ति (४) १५३,
१५७

थोरगेधर ओडिन कन्या, देवता
(ट्युडानिक) (४) १५५

त्रिओम्फास्टस वनस्पतिशास्त्रज्ञ व
सशोधक (३) १४०

दक्ष (१) २६३ २६४, अदिति पुत्र
(१) २६३, कन्या (१) २६३,

प्रजापति (१) २६३ २६४, (३)
४, यज्ञ (१) २६५ २६६, २७२

२७३, ४२२, (४) १००, यज्ञ
भूमि (१) २७१ २७२, २७३,

राजा (मलाया जावा) (४) २८९,
शंकर चैर (१) २६३ २६४, (३)
४, (४) १००

दक्षायणी पीठदेवता (१) २८१
 दक्षिणपंथीय (शाक्त) (२) १४९
 दक्षिणभारतीय स्तूप (३) २४०,
 २४१
 दक्षिणा ब्रह्मादिनी वैदिक देवता (१)
 ७७
 दक्षिणा-काली-नऊ-भेद कालीपैवी
 एक (२) १२८, १५१
 दक्षिणाचार तयानार (२) ४१२,
 ४१८
 दक्षिणाचारी पंथ (१ वि) ५५
 दक्षिणेश्वर-काली मूर्ति शिल्प (३)
 ४०२-४०३
 दंड देवी, जमात देवता (गदव-आदि-
 वासी), पशुपासून संरक्षण करणारी
 देवता (३) ३७६
 दंडपाणी पीठभैरव (१) २८०
 दंडहस्ता योगिनी (२) ३७२
 दत्तात्रय तनय उगमस्थान देवता
 (२) ४१०; यंत्र (२) ४०८
 दत्तात्रेय औदुंबर वृक्ष निवासस्थान
 (३) १३६
 ददरिया देवी (छत्तिसगड) (३) ४७६
 दधिमक्षि कुलदेवता (राजस्थान) (३)
 ४७६
 दधिमधीमाता कुलदेवता, मंदिर
 (नागौर-राजस्थान) (३) ४७६
 दधीची ऋषि व इद्र-वृत्रासूर कथा
 (३) ११, व दधीमधीमाता देवता
 (बहीण) (३) ४७६
 दनु देवता (४) ४, १२ (अक्वे-
 टिअन), मातृका (२) ३८४

दनुजेंद्रभयंकारी शक्तिदेवता (२)
 ३७३
 दनू कश्यप ऋषि कन्या, दानव दैत्य
 माता (४) ७९
 दंतिदुर्ग राजा (राष्ट्रकूट) व घृणेश्वर
 मंदिर (३) २५१
 दंतेश्वरी (३) ७०, ८४-८७, ३९०;
 कथा (३) ८५, ८६; उलूखाभिनी
 (३) ८५; देवी (बस्तर-वरगळ)
 (३) ८५, ८७, नरगली देवता
 (३) ८६, नामोत्पत्ती (३)
 ३९०, निर्गही देवता (३) ७०,
 ८४-८७; मूर्ति (३) ८६
 दंदशूक नरक (२) १०८
 दंष्ट्राला मातृका (२) ३८४
 दमकिता नलदेवता (पेरिलोनियन)
 (३) २१७
 दमनरुद्र अकरा रुद्रापैवी एक (१)
 २५६
 दमरी मुसलमानी नाणे (३) २२६
 दयामाव्वा जमात देवता (कुडवळ,
 महाराष्ट्र-म्हैसूर) (३) ३७३
 दर्दुरी (आसरा) सात आसरापैकी
 एक (३) २१२
 दर्यापीर जमातदेवता (लोहाणा-
 काठेवाड कच्छ) (३) ३८५
 दवी देवता युद्ध व शातताविषयक
 कार्य (इराणी) (४) १४८
 दश मुज-गणेश (लक्ष्मी गणेश)
 (टिटवाळा) (३) ४७५
 दशमुजा महाप्रतिसरा बौद्ध देवता
 (३) ४२५

दशमुजा-मारिची चौद्व देवता (३)

४२२

दशमहाविद्या (१) २८४, ३९२-

४२७, (२) ११६, १४९,

४१३, आद्यस्थान (कामाख्या

पीठ) (१) २२४, (२) ११६,

गुण प्रधानात्मक (१) ४२३,

तत्त्व (१) ३९३-३९९, ४०४-

४०५, देवता (१) ४०५-४२७,

(२) ११६, देवता व दशावतार

(१) ४२५, देवता-वर्गवारी (१)

४२३, नावे (१) ४२३-४२४;

निरूपण व्याप्ति (१) ४०४-४०५,

मूल कार्य (१) ४२३; रूपक (१)

४२२-४२३; व तनमागींय देवता

(२) १४९, ४१३, निरण (१)

३९२-४२७, शक्तीचे स्थान (१)

२८४, ४२४, (२) ११६, स्थाने

(१) २८४, ४२४, (२) ११६

दशमास वर्ष (भारत, पॅलेनेशिया,

मेक्सिको) (४) ३१४

दशविध ब्राह्मण (३) ३६१

दशहरविद्या क्षतरज (सोंगटी) खेळाची

माडणी पद्धत (अरबस्तान) (१)

३९५

दशावतार व दशमहा विद्यादेवता (१)

४२५; (वेदळ लेणे) (३) २५१,

२५३, २५४

दशाशुभहारी देवता (३) ३९०

दसरा विजयादशमी पहा

दहन-शक्ति (२) १६

दहयुमा देवता राजकीय कार्य (इराणी)

(४) १४८

दहाक देवता राजकीय कार्य (इराणी)

(४) १४८

दहोमन निम्रो जमात वश (४) १७९

दाक्षायणी दक्षकन्या, शकर-पत्नी (३)

३९०

दाक्षिणा काली (लाटमाह) चामुडा

देवी मूर्ति (१) १४१

दारवटकरीण आमदेवता (रत्नागिरी

जिल्हा) (३) १०२

दात देवता राजकीय कार्य (इराणी)

(४) १४८

दातन आमदेवता (दक्षिण भारत)

(३) १००

दानव (३) ८

दांतवाली कुलदेवता (वस्तर) (१)

२४४, दत्तेश्वरी (३) ८४-८५,

देवता (१) २४४, (३) ८५

नरयळीदेवता (१) २४४

दामर (मुसलमानी नाणे) (३) २२६

दामोदर जमातदेवता (भडारी

वाजनी) (३) ३८३

दायमा ब्राह्मण जमात (राजस्थान)

(३) ४७६

दारुक असुर व काली देवता (२)

१२८

दारुणारात्री शक्तिदेवता (१) ४२२

दारुल जलाल स्वर्ग (मुस्लिम धर्म)

(४) १७०

दारुल सलाम स्वर्ग (मुस्लिम धर्म)

(४) १७०

दाहिमा ब्राह्मण जमात (राजस्थान)

(३) ४७६

दिकत्याना देवता, भेट मदर देवता

(मीक) (४) १०८

- दिक्पत्याना आदिशक्ति स्वरूप देवता (१ वि) ४९
- दिक्षारवासिनी, ताम्रेश्वरी देवी (३) ५१२; देवी (१) २७८, (३) ५१२ (साधिया-आसाम)
- दिक्तयाना, ब्रिटोमार्टिस देवता (ग्रीक) (४) १३३
- दिस्तेतिना, इसिस, देवता (क्रेटन) (४) ६४
- दिक्पत्योयानी, अष्टार्थ देवता (१ वि) ४५; आर्टिमिस देवता (ग्रीक) (४) ११६; देवी (१ वि) ४५, (४) ११६ (ग्रीक)
- दिक्पाल जैनपंथ (३) ४३७
- दिक्पालिका बौद्धदेवता (३) ४१२
- दिगंबर जैनपंथ (३) ४३५-४३६
- दिगंबरी नाणकमुद्रादेवता, हिंदुळा (१) २८९
- दिंगरसेर देवता (मुमेरिअन) (४) ७६
- दिति (१) २९, ३८, (२) ३८४, (३) १२, २०, अमूर्त-देवता (३) २०; दैत्यमाता (१) २९, (३) १२; मर्षादित विभ (१) २९; मातृका (२) ३८४; व अदिति (१) ३८; व इन्द्र (१) ३८; वैदिकदेवता (१) ३८
- दित्तराज राजा (लाम्पून-ख्याम) (४) ३०४
- दिनारी (रोमन नाणे) (३) २३१
- दिमितर अथवा डिमिटर, नाणक मुद्रा देवता (पार्थिया) (३) २३१-२३२
- दिलवारा मदिरे (अबूपहाड) (३) २६९
- दिल्ली-कानिका (१) ३०८, ३८०
- दिल्लीश्वरी देवी (३) ८५
- दिवोदास व ब्रह्मदेव, शंकर, वाराणसी धेनपीठ क्या (२) ३०३-३०४, ३७२; व योगिनी (२) ३७२
- दिव्यदेवता (३) २०
- दिव्ययोगी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- दिव्यांचे प्रकार (२) २१८-२१९
- दिशई जमात देवता (गदारिया-उत्तर-प्रदेश-मध्यप्रदेश) (३) ३७६
- दीक्षा योगिनी (३) ३१२
- दीधकरीण यामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- दीनार मुगलमानी नाणे (३) २२६
- दीपलक्ष्मी देवता, मूर्तिस्वरूप (१) ५२-५३
- दीपा बौद्ध उपदिष्टा देवता (३) ४१३
- दीप्ता तंत्रदेवता (२) ४२२
- दीप्तिशक्ति अष्टशक्तिपिकी एक (२) २७८
- दीर्घदेशी मातृका (२) ३८४
- दीर्घलमा ऋषि व बली पत्नी (४) ३३०
- दीर्घलंबोष्ठी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- दुग्गा देवता, दुर्गा शब्दाचा अपभ्रंश (आफिसा) (४) १७७
- दुबळी जमात व देवता (ठाणे-मुलत) (३) ३८१
- दुमाळ लेणे (बेळ) (३) २५१, २५३, २५५
- दुरुपतिअम्मा यामदेवता (ताम्रिक) (३) ४७६

दुर्गम दैत्य (१) १०२, (३) ३९०, ४५६, व कनकदुर्गा (३) ४५६, व दुर्गा (१) १०२, (३) ३९०

दुर्गमासुर कथा, व दुर्गा, शताशी व शाकभरी देवताची उत्पत्ती (१) १८१, १८२

दुर्गम्मा कॉलरा साथ देवता (कर्नाटक) (३) १२६, ग्रामदेवता (३) १४, जमात देवता (३) ३७० (उप्पर-म्हैसूर-जावणकोर), देवता (कर्नाटक) (३) १४, १२७-१२९, ३७०; पशुवल्ली देवता (३) १४, पार्वती अवतार (३) १२५ मूर्ति स्वरूप (३) १२६; यात्रा-उत्सव विधी (३) १२७ १३०

दुर्गम्बा अवर्षण देवता, ग्रामदेवता (कर्नाटक) (३) १०५; जमात देवता (३) ३७१, ३७३ (कवलगीर-कुडवकळ)

दुर्गा (१ वि) १८, २७, २८, ३१, ३२, ४२, ४३, ४८, ५०, (१) ४, ५, ३३, ३५, ४०, ७८, ८६, ८९, १२०-१३३, १५७, १८२, १८३, २२०, २३५-२३६, २४६, २८८, ३६१, ४२३, ४२५, (२) २२, २४, २६, ५५, ५६, ५७, ९९, १०३, १३२, १३९, १८४, २०४, २२९, २३५, ३७६, ३७७, ३९९, ४१८, (३) १, २१, ४३, ६०, ६२, ११२, २६५, ३१२, ३५३, ३७१, ३७२, ३७३, ३८०, ३८२,

३८३, ३८६, ३८८, ३९०, ३९१, ४०६, ४१३, ४४२, ४६४, ४८३, ४९३-४९४, ५०९, (४) ५, ११, १३, ९६, १००, २६९; २८२-२८३, ३१०, ३१८, ३३४, ३५८, अग्निज्योति (२) १३२, जयवा जुनी (१ वि) ५०, अष्टमुजा (३) ३९१, आदिशक्ति स्वरूप (१ वि) १८, (१) ४, १३२, (२) २४ (३) २१, ६२, उग्र स्वरूपा (१ वि) २७, (१) ८६, १३३, (३) ३५३, उत्पत्ती सर्व देवांच्या तेजापासून (४) ३१८, कल्की अवतार (१) ४२५, सातार वासिनी (२) २०४, बालीकुल देवता (२) १३९, गायत्री (१) ३३, (२) ९९, गौरी (१ वि) ४२, जमात देवता (३) ३७१, ३७२, ३७३, ३८०, ३८२, ३८३, ३८६, सप्तदेवता (२) ४१८, त्रिगुणात्मिका (१) १२१-१२२, त्रिपुरादेवी भेद (१) ३५, दुष्काळ (१) १२५, १२७, (४) ३५८, देवता (१ वि) ३१, ४२, ४३, (१) ८९, (३) १, (४) ३३४ (बालीभेट), देवी (१) ४, २३५, २४६, ३६१, (२) १०३ १३२, २०४, २२९, २३५, ३७७, (३) ६०, ४०६, ४४२, ४६४, ४८३, (४) ११ (जावा), ९६, १००, २६९, देवी मय (१) १२८-१२९, द्वायदेवता (३) ४३, ४१३ (बौद्ध), नवदुर्गा (१)

- १२१, १२८, १३३, १८३; नवरात्र-पूजा उत्सव (१) १२९-१३२, २३५-२३६; नाणकमुद्रा देवता (१ वि) ४८; नामोत्पत्ती (१) ४, ५, (३) ३९०; नारायणी (३) ४८३; नावे (१) १२१, १२२; पटेश्वरी देवी (२) १८४, (३) ३९१; परिचारिका योगिनी (२) ३७७; पशुबली-देवता (२) १३९, ४१८; पूजा (१) १२९, १३०, २२०, २३५-२३६; पौराणिक देवता (१ वि) २८, (१) ७८, १२०-१३३; धीजमंत्र (२) ३९९; वेलान (इजित) (४) ५, १३; भगवती देवी (१) ४०; मंदिरे (१) १२४-१२५, १८३, (२) ९९, २२९; महाबलिपुरम (३) ४९३-४९४; महिपालुमार्दिनी (३) ४९३; मूर्ति (१) १२७-१२८, ३६१, (२) १८४, २२९, (३) ११२, २६५, ३८८, (४) ३१० (प्रवनन-सयाम), २८३-२८४ (ब्रह्मदेश); योगिनी (३) ३१२; योगिनीची रूपे (२) ३७६; रूपे (१) १२१, १२२; लक्ष्मी (१ वि) ४२; व अरण्येश्वरी देवी (३) ५०९; व दुर्गम राक्षस (२) १०३, (३) ३९०; विष्णुवाहिनी (१) ४; शक्तिदेवता (१) ८६, (२) २२, २६; शक्तिदेवता पूजन-स्तवन (२) ५५, ५६, ५७; शंकर पत्नी (१ वि) ३२, (३) ३५३, (४) ३१८; शिवा (१ वि) ४३; सेरीदेवी (सयाम) (४) ३१०; स्मरानदेवता (४) ३५८ दुर्गाडी देवी (१) १२५ दुर्गाडीचा दुष्काळ (१) १२५-१२७, (४) ३५८ दुर्गाम्मा मामदेवता (दक्षिण भारत, कर्नाटक) (३) १००, १०३ दुर्गाभवानी जमातदेवता (लमाण) (३) ३८४ दुर्गाव्वा देवता (१ वि) ६४ दुर्गांतरिणी चौद्ध देवता हरित तारा प्रकार (३) ४०८ दुर्दम दैत्य व घरदायिनी देवी, व विष्णु (२) ३००, ३०२, (३) ३९३ दुर्मागा मातृका (२) ३८४ दुर्मुखी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११ दुर्वाकुल गणपतीला प्रिय (३) १३६ दुर्वास कृपि व अंयरिप राजा व विष्णु कथा (१) २७१ दुल्हा देव ग्रामदेवता (बन्हाड प्रांत) (३) १४, ११८; जमात देवता (३) ३७१ (कमार-आसाम, बंगाल, मध्यप्रदेश), ४७६-४७७ (गंडा, कोटी-ओरिसा, मध्यप्रदेश) दुल्हा देवी ग्रामदेवता (बन्हाड) (३) ११८; जगात देवता (३) ३७१ (कमार), ३८३ (भूमिवा-बन्हाड) ४७६-४७७ (गंडा-कोटी-ओरिसा, मध्यप्रदेश) दुशारा देव (नवीटिअन) (४) १६० दूती संज्ञदेवता, नित्यादेवता प्रकार (२) ४१३

दृतीसुभगा मातृमा (२) ३८८
 दूरव्यवण, सिद्धि (बीद्ध) (३) ३९८
 दृक्-शक्ति (२) १६
 दृष्टचंद्रा मिनीवाली पैदिक देवता
 (१) ७४
 दृष्टिद्वय निवारण मंत्र (४) ३८३
 देऊळवाडे, देवघर आणि देवता (३)
 १ ते ६९
 देव अभ्यात्मिक महत्त्व (३) १२-
 जतरिक्ष देव (३) २०; अर्थ (३)
 ७; आदित्य (१) २९; औपधियु
 वनस्पतिपु-अग्ने (३) १३६; चैतन्य
 युक्त शक्तिकेंद्रे (३) १३; तेजा-
 पासून उत्पत्ती (१) २९; दर्शन
 (३) ५५-५८; पत्न्या (१) ७६
 (३) २८; पूजन (३) ४९-५१;
 पूजा इतिहास (३) ४५; प्रतिमा
 (३) ४८; प्रतीकोपाखना (३)
 ४६; प्राकृत (३) २७; प्राणप्रतिष्ठा
 (१ वि) ३७; माता (१ वि)
 १९-२०, (१) २९२ मानवाचे
 देवकरण (३) ५; मानवीकरण-
 (३) ४; मूर्तिप्रतिष्ठापन (३) ४५;
 मूर्ति-प्रमाण (३) ४४; मूर्ति-पैठक
 (३) ४४; मूर्ति सरकणे (३)
 २५; संस्कृत (३) २०; स्थाने
 (३) २९
 देवकी व कंकाळी देवी (३) ३८९;
 शक्तिदेवी (१) २९२, २९४
 देवछोटा शक्तिस्थान, अखिलेश्वरी
 (१) २९४
 देवगर्भा पीठदेवता (१) २८०;
 मातृदेवता लक्ष्मीस्वरूप (१) ११९
 (२) १३

देवगिरी अंवा ऐतिहासिक देवता (१)
 २९५, ३३३-२३८
 देवता अतिमानवी (३) १९;
 अयर्थवेदीय (३) १३; अंतरिक्ष
 (३) २०; अमूर्त (३) २०;
 आद्यदेवीच्या स्वरूपापासून (२ प्र)
 २; आयुधे-उपयुक्तता (३) ३९९-
 ४००; इतर जमातीय (ब्राह्मण जात
 सोडून) (३) ३६९-३८६;
 उत्कर्षापकर्ष (३) ३१; उत्पत्ति
 (३) ३४६-३५८; उत्तमने
 (त्याबद्दलची) (१ वि) ३०-३३;
 उत्पत्ति (१) २२९-२२०; उप-
 निपदीय (३) १३; उपपत्ति (२
 प्र) ६-७; ऋग्वेदीय (३) ११-
 १२; एक परब्रह्माची रूपे (१)
 २०३; ऐतिहासिक (१) २९५-
 ३५५; कल्पना (३) १; कल्पना
 सर्वत्र सारखी (१ वि) १९; काल-
 वाचक (इराणी) (४) १४८;
 कुल (देवता) (३) १४, (३)
 ३६०; क्षुद्र (देवता) (३) १४;
 गृहविषयक (इराणी) (४) १४८;
 (गोत्रे प्राचीन) (२) १५६-१५८;
 ग्राम (स्थ) (१ वि) ५९, (३)
 १४, ९८-१३०; जल (देवता)
 (३) १७१-२२१; जातीजमातीय
 (३) ३५८-३८६; जैनपंथीय
 (३) ३८६-४४७; तंत्र (देवता)
 (२) ४०९-४२०; तीर्थ (३)
 ५३; दर्शन (१ वि) ६०; दश-
 महाविद्याशक्ति (१) ३९२-४२७;
 दिव्य (देवता) (३) २०; देऊळ-
 वाडे आणि देवघर (३) १-६९;

२२, शस्त्रवारी (१ वि) ४६, (१)
 २१७ २१९ आसनाधिपारी (चीन)
 (४) २४९, शि पत्रलेतील (१
 वि) ३४ ३५, शिल्पातील (३)
 २३५ २७०, शेतीविषयक (इराणी)
 (४) १४८ सूक्तीर्ण (३) ४४८-
 ५१६, सघ (देवता) (३) २१,
 उचार (१) ३२८, ३२९, सचार
 (अगात येण) (याली) (४) ३४०
 सद्गुण दुर्गुणविषयक (इराणी) (४)
 १४८, समाज उत्पत्ति (२ प्र) ११,
 साक्षात्कार (१ वि) ६०, सामाजिक
 (२) ४३४ ४८७, सृष्टिनिर्मिती
 करणाऱ्या (इराणी) (४) १४८,
 स्त्री (देवता) (३) २१, स्त्री पुरुष
 स्वरूप (१ वि) ४४-४५, स्वयंभु
 (३) २२-२३, स्वरूप, संस्कृति,
 परंपरा धर्म यास अनुसरून पश्चिम
 गोलार्ध (४) १-१४४, १४५-
 २३१; स्वरूप पूर्व गोलार्ध (४)
 २३२-३६०, स्वरूप व उत्पत्तीने
 (१ वि) ३०-३३, स्वरूप हेच
 शक्तीचे स्वरूप (२) ३१
 देवदत्ता जैनमातादेवता (३) ४३९
 देवदारूवत शक्तिस्थान पुष्टिदेवता
 (१) २९३
 देवदासी पद्धति सिध्दान (४)
 २१७-२१९, रुढी (३) २९८,
 २९९, ३००
 देवदूत देवता मूल स्वरूप (१ वि)
 ५०
 देवदेवता भोग रंग प्रदक्षिणा भुज-
 सल्या-पूजन व व्याप्ति, चरणतीर्थ-
 पूजक दर्शक (३) ४७-५४

देवनागरी लिपी (४) १९, २०
 देवनाथ ठाकूर तनवार (२) ४११
 देवनाथर्ची मंदिर (तजावर, धाराखर)
 (३) ४७७
 देवपत्न्या (१) १७, ७६, (३) २८
 देवबळी (इकासंस्कृति मेक्लिफो)
 (२) २०१-२०४
 देवमाता (१ वि) १९-२०, शक्ति
 देवी (सरस्वती तीर्थ) (१) १९२
 देवमूर्ति बैठक प्रतिमा प्रमाण प्रति
 छापना इतिहास (३) ४४ ४६
 देवयानी तारा (१) २९, देवता
 (सावर सरोवर गजपुताना) (१)
 ४७७ ४७८, व कच ययाती शुक्रा
 चार्य (१) ४७७-४७८, (४)
 १०८
 देवराज धर्मपय (करोडिया) (४)
 २३४
 देवरुखे (देवर्षि) ब्राह्मण (३)
 ३६६
 देवर्षि (देवरुखे) ब्राह्मण (३)
 ३६६
 देवसररी मामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 देवसेना ब्रह्मदेव कन्या, पद्मीदेवी
 (३) ३९४, मातृशक्ति देवता
 (तात्रिफ) (२) ३७६
 देवांग जमात व देवता (३) ३८१,
 रिणकर जमात व देवता (३)
 ४६८
 देवाच्या दहा आज्ञा, टेन कमांडमेंट्स
 (इझाइल) (४) ८७
 देवाची माता अदिति (१ वि) ४६,
 (१) २७-२९

देवांच्या माता (१ रि) ४६, (१)

२७-२९

देवार जमात व देवता (३) ३८१

देवात्मक शक्ति (२) १४

देवालय दर्शक (३) ५४-५५; देव-

दर्शन (३) ५५-५८; बांधणी (३) १;

भजन इतिहास (इराई, इस्लाम, बौद्ध,

संस्कृती इत्यादी) (१) ३००-३०१,

३०५, (४) १८१, १९३-१९४,

(३) ६५-६७; मूर्ति (३) १,

मूर्ति शिल्प (१ रि) ३६; योगेश्वर-

श्रीमती (३) ६३; शिखर-मुधारणा

(३) ६७-७०; शिखरेंद्र (३)

६४; शिखरप्रगती (३) ३४; शिल्प

व शैली (३) ३४-४३

देवाभजा ऋषि कन्या व जेमिनी पुत्र

व रामदेवी ब्राह्मण (१) ३६८

देविकानदीतटी शक्तिस्थान, नदिनी

देवी (१) २९२

देवी अठरा भुजा (२) ३४६ (सप्त-

श्रीमती), अनुमद (१ रि) ६८; अष्टा-

दशभुजा (भोकरधन, औरंगाबाद)

(२) ३४६, उपनिषद (३) ६१;

एकश्रीआठ (१०८) भुजा (शिष्य-

प्रदेश) (२) ३४६, तुष्ट (१) २७७,

कुमारी (नेपाल) (३) ४७८,

कृपा छत्रपति शिवाजी महाराज यावर

(३) ३४४-३५५; केकावली

(काव्य) प्रमुदेराई कृत (४)

३६३-३७६, ग्रंथ (३) ६१; -ची

पंचमहाभूतात्मक प्रथा (१ रि)

४९ ५०; जमात देवता (३) ३७१

३७४, नामरूपे (३) ६०-६१;

नामाभिधान (३) ६०-६३; नामी

त्वति (१ रि) ४५, ४६, (३)

३८७-३९५; पुराण (३) ६१,

प्रमुख स्थाने (१) २९१-२९४;

भागवत (३) ६२, भुजगुल्या (३)

४८; मंदिर स्थाने (१) २३७,

मंदिर (आयोष्या ग्रंथ) (४)

३०८; महात्म्य (३) ६२; महा-

देवी देवता (संग्रह) (४)

२३४, माऊली (२) १६५-१६७;

मूर्ति (नॅनेनेशिया) (८) २८२,

वीरभुजा (रत्नगढ, ग्वाल्हेर) (२)

३४६, शिष्य अज्ञान (१ रि)

१५-१७, ग्रा (३) ६१, प्रते

(देवी भागवत) (३) २७२-

२७३, गूत (३) ६२, स्वरूपे व

रूपे (३) ६०

देशदेवी शिखरदेवता (हिमाचल)

(३) ४७८

देशवालीनाद घामदेवता (३) ३७०

देशस्थ ब्राह्मण (३) ३६१

देशस्थ ऋग्वेदी स्मार्त ब्राह्मण (३)

३६६

देशस्थ वैष्णव ब्राह्मण (३) ३६६

देशस्थ सहवासी ब्राह्मण (२)

३६६

देवीदेवा देवता (बांधणी) (८)

३३४

देवताभिनी शक्तिदेवी (२) ३७३

दैत्य (१) २९, (३) ८, १२,

१३, कश्यपप्रजापति पुत्र (३) १३,

दितिपुत्र (१) २९, (३) १२,

मृगजे रूपक (१ रि) ५९, शक्ति

(१ रि) ५८-५९, (३) ८

दैत्यगर्भा मातृदेवता जगदानी देवी
स्वरूपा (१) ११९
दैविकशक्ति (२) ८, ३१, चे बीज
(२) ९
दोग्द्री शक्तिपीठ देवता, भुवनेश्वरी
परिचारिका (१) १४८
दोडवसप्पा मंदिर (दभोळ) (३)
३१
दोरागांठीशास्त्र (मेक्सिको) (४)
२२६
दौगन गुरु व आसरा कन्या कथा
(गोंड) (३) २१२
द्यावन्मा उत्पत्तीकथा (३) १२६;
मामदेवता (कर्नाटक) (३) १०५;
जमात देवता (३) ३७१
(कन्नलिंगर-कर्नाटक), यात्रा-उत्सव-
निधि (३) १२७-१३० लक्ष्मी
अनतार (३) १२५-१२९ (कर्नाटक)
द्यावा-पृथिवी युग्मदेवता (३) २१
द्युति लोकमाता देवता (१) ७४
द्यौस देवता (४) १४७; देवता
मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०;
नाणकमुद्रा देवता (पार्थिव्या) (३)
२३१; प्रजापतीची कन्या (४)
१५०
द्रुम भारतीय नाणकमुद्रा (३) २२५
द्रविडशैली देवालये (३) ३८
द्रविडियन संस्कृति देव (१) ८५
द्रौपदी (४) ११७; मूर्ति (महा-
बल्लेपुरम गुहा) (३) २६५
द्वारका शक्तिस्थान, रुक्मिणीदेवी (१)
२९२
द्वारगुसाईं मामदेवता (दक्षिण भाग)
(३) १००

द्वारदेवता बौद्धदेवता (३) ४१२
द्वारनायकी देवता (३) ५०६
द्वारपाल देवालयातील (३) ४३
द्वारवासिनी मामदेवता (मोढरा-
गुजरात) (३) ११२
द्वारश्री (द्वारदेवता) (३) ४३;
बौद्धदेवता (३) ४१३
द्वारावती (अयोध्या-सयाम) द्वारका
क्षेत्र (काटेवाड) त्याचा अपभ्रंश
(४) ३०७; (ब्रह्मदेश) (४)
२३३
द्विमुजा-लक्ष्मी (२) २६३; वीर-
लक्ष्मी (२) २६३
घटक भारतीय नाणे (३) २२६
घन-कालिका तंत्रदेवता नऊशाली
भेदापैकी एक (२) १९८
घनगर जमात व देवता (३) ४६३;
उमाज (३) ३८१
घनद बौद्ध देवता (३) ४०८; तारा
(बौद्ध देवता) (३) ४१४, ४२७
घनदा द्वारमातृका (३) ३२९
घनलक्ष्मी अष्टलक्ष्मी देवतापैकी एक
(२) १२२, १२३
घनाई जमात देवता (३) ३६९
(अवारी), (३) ३८५ (कोकण)
घनेश्वरी योगिनी (२) ३७४
घन्या योगिनी दुर्गादेवी परिचारिका
(२) ३७७
घमामी मुसलमान पोटभेद (४)
२६९
घरण भारतीय नाणे (३) २२६
घरणकरीण आमदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२

- धरतीमाता ग्रामदेवता (उत्तरप्रदेश) (३) ११०, ४७८-४७९; जमात देवता (३) ३७२ (कांची-उत्तर-मध्यप्रदेश); देवता (३) ४७८-४७९; शितलादेवी (३) ११०
- धरा शक्तिदेवता (गंगोदरतीर्थ) (१) २९३
- धार्मिका ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- धर्मग्रंथ आधुनिक संस्कृतीतील प्रमुखा (४) २५-३०
- धर्मघोष जैन तंत्रकार (२) ४११
- धर्मनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६
- धर्मरक्षक देवता (बौद्ध) (३) ३९८
- धर्मरथ मंदिर (महाबलिपुरम) (३) २५०
- धर्मराज (३) २८०; ग्रामदेवता (बंगाल) (३) ४७९; देवता (जात्रा) (४) ११; मूर्ति (महाबलिपुरम-गुहा) (३) २६५
- धर्मश्रद्धा (मुस्लिम संस्कृति) (४) ३०-३३
- धर्मसंवाधिनी देवी (तिरुवादी क्षेत्र) (३) ४८०
- धर्मा ग्रामदेवता (बंगाल प्रांत) (३) ३७०
- धर्मी जमातदेवता (रांची-ओरिसा) (३) ३७०; सूर्यदेवता (बंगाल) (४) १२८
- धातु देवता अमूर्त देवता (३) २०
- धान्या ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- धान्यमीजरी बौद्ध देवता (३) ४३३
- धारणी जैन देवता (३) ४४३
- धारिणी जैन देवता (३) ४१४; बौद्ध मंत्रसमूह, बौद्ध देवतासमूह (३) ४१४, ४१५
- धार्मिक समजुती (चीन) (४) २४७, (जपान) (४) २६६-२६७, (वाली) (४) ३३३-३३५
- घावजी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- धिपणा शिवदेवतापैकी एक, ब्रह्मशानी देवता (२) ११
- धुडिया जैन उपपंथ (४) ४३६
- धुमाकाली योगिनी (२) ३७४
- धुमावती तामरी स्वरूपा (१) ४२३
- दशमहाविद्यादेवतापैकी एक (१) ४१५-४१७, ४२३; धुमिनी (१) ४२४, (२) ११६; मत्स्यावतार रूपा (१) ४२५
- धुमिनी दशमहाविद्यादेवता (१) २८४, (२) ११६; धुमावती (१) ४२४, (२) ११६
- धुम्रा मातृका (२) ३८४
- धूपतारा बौद्धदेवता (३) ४३३
- धूषा बौद्धदेवता (३) ४१३
- धूमावती कालीकुण्डदेवता (२) १३९; तांत्रिकदेवता (३) ४१५-४१६; बीजमंत्र (२) २९९
- धूपलोचन दैत्य व देवता (१ वि) ४३, (४) ३७५; व कौशिकीदेवी (१) १०५, १०६; व हुंकारेश्वरी देवी (१) २४०
- धूम्राक्षी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११

- धृति मातृका (२) ३८४; लोकमाता
देवता (१) ७४; शक्तिदेवता (२)
३७३; शक्तिदेवी (१) २९३
(पिंडारकर्तार्य); सप्तमातादेवता (३)
४३८
धेख जमात (माहती) (३) ३८१
धेखवाछा (धेरूळ लेणे) (३)
२५१
धैर्याकर्पिणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
धोजा पर्जन्यदेवता उत्पवविधि
(सहारा-आफ्रिका) (३) १०७
धोडिया जमात व देवता (३)
३८१
धोंडिलजाग्या पर्जन्यदेवता उत्पव-
विधि (कैकाडी व ओड वन्य-
जमातींचा) (३) १०५
धोंडिलाजग्या एक महाराष्ट्रीय पर्जन्य-
देवता उत्पव (३) १७६
धोतराफूल धंकर प्रिय (३) १३६
धोम गुप्तकालीन बांधणीची मंदिरे
(कंबोडिया) (४) २९४
धोरी जमात व देवता (३) ३८१
धोलागढवाली अरासूर अंबा (१)
३६४, (३) ४८१
धोलागढवारी देवी (धोलागढ-उत्तर-
प्रदेश) (३) ४८१
ध्यानी बुद्ध (३) ३९६, ३९७,
४१७, ४१८
ध्यानी बोधिसत्त्व (३) ३९७
ध्रुव-तारा (१ वि) २९
ध्रुवा योगिनी (३) ३१२
ध्वजामकेयुरा बौद्ध देवता (३) ४२३
ध्वजोष्णीश अष्टदिक्पाल (बौद्ध वज्र-
यानी पंथ) (४) २३८
नऊ शक्तिपीठ देवता (१) १४४
नकुली योगिनी (२) ३७४
नकुलेश पीठभैरव (१) २८०
नकुलेश्वरी देवी व भंडासूर दैत्य (३)
४८०
नगरकाली देवी (उज्जैन) (२)
३५५
नगरकोटकी देवी (२) १७१;
नगर-कोटवारी शक्तिदेवता (उत्तर-
प्रदेश) (३) ४८१
नगर-कोटवारी (नगर कोटकी)
(उत्तर प्रदेश) (३) ४८०, ४८१
नम्रकबंधा देवता (अलमपूर-रायचूर)
(३) ४८०
नम्रमूर्ती अवस्था-पूजन (३) १७७,
१७८
नजमे जमात (आफ्रिका) (४) १७८
नझांदी देवी (आफ्रिका) (४)
१७८, १७९
नट देवता (मिछर-इजिप्त) (१ वि)
५०
नटराज मंदिर (तंजावर) (३) २६८
नडीविद्धी शक्तिदेवता (३) ४८१
नत आकाशदेवता (मिछर) (४) ६३
नदी देवता (२) १२, (३) २१
ननपथा ब्राह्मणशिल्पमंदिर (मियान-
काबा-ब्रह्मदेश) (४) २८३
नंद-यशोदा युग्मदेवता स्वरूप (३)
२१
नन्दा देवी (१) ७४, २९२,
३५६, ३८८-३८९, (२) ४१०,
(३) ११२, ३२९, ४७८,

- ४८४, कथा (१) ३८८, ३८९, गणेश शक्तिदेवता (तत्र) (२) ४१०; मामदेवता (३) ११२; चन्द्रदेवता (१) ७४, तान्त्रिकदेवता (१) ४८४, दुर्गादेवी स्वरूप (३) ४८४; देवी (देवेश) शिखरदेवता (हिमालय) (३) ४७८, ४८४, द्वारमातृका (३) ३२९; नामोत्पत्ती (१) ३८९; पर्यंतीयदेवता (१) ३५६, ३८८-३८९, व बेनासूर (१) ३८९, शक्तिदेवता (हिमालय) (१) २९२, स्वरूप (१) ३८९ नन्दिकेश्वर पोठभैरव (१) २८२, भैरव (१) २९० नंदिनागरी लिपी, ब्राह्मीलिपी (४) १९ नंदिनी (१) २६३, २८२, २९०, २९२, (२) ३८४, (३) ४३२ ४३३; पार्वती (१) १६३, पीठ-देवता (नंदीपुरा) (१) २८२, २९०; बौद्ध रक्षकदेवता (३) ४३२-४३३; मातृका (२) ३८४; शक्तिदेवता (१) २९२ नंदी परिवार, पशुदेवता (३) ४, २० नंदीपुरा पीठ (१) २८२, २९० नन्ना देवी (२) ३६४ नृपुंसक मंत्र (२) ३९९ नैबो देवता (३) २२२ नैना ताश्मी यंबिलेन नाणकमुद्रा (३) २२२ नम्रकर्ण पीठभैरव (१) २८१ नम्रेक्षी जैनयक्षिणी देवता (३) ४३९ नयना देवी (१) ३५६, ३८८ नर-आई पर्वत काननदेवीचे मंदिर (जपान) (४) २७० नरक एकेणतीस यादी व देवी भागवत (२) १०८; देवता मूलस्वरूप (१ पि) ५०; नरकारी मामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२ नरकासुर (१) २८, ८३, (२) १०८-१११, ३७५, (४) ५६, कथा (२) १०८-१११; व कामाख्या देवी (१) ८३, (२) १०८, १०९, व नरक (२) १०८, १०९; व योगिनी (२) ३७५; व श्रीकृष्ण (१) २८, (२) १०८, ३७५; (४) ५६ नरदत्ता जैनदेवता, यक्षिणी (३) ४१६; जैनयक्षिणी देवता (३) ४३९, ४४० नर-नारायण शुभदेवता (३) २१; वैष्णव साम्प्रदायदेवता (३) २४८ नरवल्ली (१) २४३-२४४, (३) ५१२-५१३, नरमेघ पापाण (४) २००; (मेक्सिको) (४) २००, २०१ नरवल्ली (४) २१२; प्रथा व जल-देवता (जपान) (४) २७४-२७५ नरभोजनी योगिनी (२) ३७४; (३) ३११ नरमेघ व मय सस्कृति (४) २१० नरसिंही मातृका (२) ३८४; वामाचारी तान्त्रिकपर्याय देवता (२) ३८४

नरसोबा (नरसिंह) जमातदेवता (३)
 ३७४ (कोमटी), ३७८ (चेंचू)
 नरोत्तम सिंहनुक राजा (क्योडिया)
 (४) २९३
 नर्मदा देवी (१ वि) ६१, (१)
 २८१, २८६, ३५६, (३)
 १९८-२०६ उत्पत्ती कथा (३)
 २००-२०३, देवी (१ वि) ६१,
 (१) २८६, ३५६, (३) १९८
 २०६ नदीदेवता (१ वि) ६१,
 (३) १९८-२०६, परिक्मा (१
 वि) ६१, (३) २०५-२०६,
 पीठ (१) २८१, २८६, मंदिर
 (१) २८६, (३) २७३, रूपक
 कथा (३) १९९, २००-२०३,
 व गजानन महाराज व धीडकर महाराज
 (१ वि) ६१, (३) २०४
 नर्मदा पीठ (१) २८१, २८६,
 पीठदेवता (१) २८१
 नर्मदीय आराधन (३) ३६६-३६७
 नलेश्वरी (वीरभूम बंगाल) (३)
 ४८३
 नलहाटी पीठ (१) २७८
 नलीश पीठमैरव (१) २८०
 नलो ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 नव काली कालीचे तनवाळ्यातील
 नऊ भेद (२) १२८
 नव गौरी परिवार देवता (३) २१,
 पार्वती (१) ११३, यात्रा (वाराणसी
 क्षेत्र) (१) ११३, (२) ३०९
 नवग्रह (२) ४१०, (३) ४३८
 नवचने दारीतील कुण्डिनी जाग्रत
 करणारी (१) २४७ २४९

नवदुर्गा (१) ११३, ११७, १२१
 १२२, १२७ १२८, १८३, (२)
 ७६, १६०-१६४, १६५, ३०७,
 (३) १०२, ३६१, ४८२, कुल
 देवता (बोरी) (३) ३६१, ग्राम
 देवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३)
 १०२, देवी (२) १६५ (कन्याळ
 रेडी वेंगुर्ला), (१) १६० १६४
 (मडवई गोवा), नऊ नावे (१)
 ११३, ११७, १२१, १२२, नव
 लाई (३) ४८२, पूजाप्रकार (१)
 १२७ १२८, मंदिर (१) १८३,
 (२) ३०७ (वाराणसी), वर्ष
 (१) १२८, श्रीराजराजेश्वरी (२) ७६
 नवनाथ माळीका व आखाडे (२)
 ३४८ ३५१
 नवनीतगणपति (१) २५
 नवनीतेश्वर शंकरमंदिर (सिक्कल
 तजाऊर) (३) ५०२
 नवनालक निर्मूलन, काही संस्कृतीतील
 (४) ४१ ४३
 नवरत्नवहा (१) १४४
 नवरात्र (१) १३१, २२०
 २३७, २५४-२५५, (२) २०४
 २०५, (४) ३७७, उत्सव (१)
 २३० २३७, अश्विन (१) २२४
 २२६, आपाढ (१) २२०, चैत्र
 (१) २२० २२३, पूजा (१)
 २५४ २५५, पौष (२) २०४
 २०५, माघ (१) २२०
 नवलाई (१ वि) ६४, (३) २७,
 १०२, २११, नवदुर्गा (देवती,
 नरवर्ण-रत्नागिरी), ग्रामदेवता (३)
 ४८१-४८२

नवसरी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
नष्टचंद्रा कुटु चंद्रदेवता अमातास्या
भेद (१) ७४
नसई जमातदेवता (३) ३८५
नहुआवंश (अमेरिका) (४) १८३,
१८५; संस्कृति (४) २१०
नहुश-शर्ची व इद्रपद (२) २७६,
२७७
नार्डो-शृक्ष (मौरीया) (४) ३२१
नारोना राजे-बौद्धवंशीय (ब्रह्मदेश)
(४) ३०७; अयोध्या राजधानीची
धुळघाण बेली (४) ३०७
नाग दैव (२) ३८१; देवता (२)
३८१; पूजन (पेनाग-मलाया)
(४) २९१-२९२, (४) १९०
(मेक्सिको), मूर्ति-अवशेष (प्रतिहार-
फ्योडिया) (४) २९८
नागनकी (१) २९५, ३३८-३४०,
(३) ३९०; ऐतिहासिक देवता
(१) २९५, ३३८-३४०; कुल-
देवता (राठोड) (१) ३३८;
राष्ट्रसेना देवी (३) १३९, ३९०
नागम्मा (३) १४; कुलदेवता (३)
३६६; ग्रामदेवता (३) ४८३-४८४
नागर कोटकी देवी (२) १७४
नागर ब्राह्मण (१) ९३; हाटेश्वर-
कुलदेवता (१) ९३
नागरशैली-देवालय (३) ३५
नागेश्वर जमातदेवता (३) ३७४
नागापट्टण (द. भारत) अष्टदिक्पाल-
मंदिर (४) २३८
नागार्जुन टेक्झा गुहा (३) २४६;
बौद्ध देवता (३) १९८, ४१८

नागिन जमातदेवता (३) ३७५
नागेश कुलदेवता (३) ३६९;
जमातदेवता (३) ३७६; वारा
ज्योतिर्लिंगापैकी एक (१) २५६
(दारुकावन)
नागेश्वर (सिन्नर-नाशिक) (३) ४२
नाजरोथ देव, केया मुलगी (स्वॅडेनि-
व्हिया) (ग्रीक) (४) १३९
नाट (३) १५; देवता (मिस्रदेश)
(४) ६४; भूतयोनी देवता (ब्रह्म-
देश) (४) २८३
नाटी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
नाटीश्वरी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२.
नाठाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
नाणकमुद्रा देवता (३) २२२-२३४
नात आकाशदेवता (इजिप्त) (४)
५७; जमात (३) ३८२
नाथद्वारा देवता, केशव (३) ७०,
८७-८८
नाथपंथ (२) १४९; शैव (४)
१५६-१५७
नानई देवता (इराण) (४) १५०
नाना देवता (अक्रोडिजन) (१ वि)
५०, (बॅविलोन) (४) ६९; इस्टर
(सेमेटिक-आशिया) (४) ७८;
देवी (१ वि) ३३, (२) १३२,
(४) ९७, १२१, १२४
नानिआ (१ वि) ४८; देवता (४)
१४९; देवी (२) ३६४; देवी
(कनिष्क नाणकमुद्रा) (३) २२७

नानी देवता (वॅनिलोन) (४) ६९
 नानी विवि हिगुळा देवीचे नाव (२)
 ३५९, ३६३, ३६४
 नांदगावकराण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 नांदी पठार व मछाई वशदेवता
 (आम्रिना) (४) १७७.
 नामदेव सत (४) १०५, ३६४
 नामिनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६
 नामदेवता (चीक) (४) १२४
 नायक ईश्वरी देवल्चे (३) ४२
 नायकी योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका
 (२) ३७७
 नायगी जमात व देवता (३) ३८१
 नायडस देवता (चीक) (४) ११८,
 १३०-१३१
 नारा शहर (जपान) (४) २६३
 २६४
 नारायण व कुरुकुला देवी (३) ४०१,
 व प्रह्लाद (३) १३४; मुनि व
 चादलापरमेश्वरी देवी कपा (३)
 ७३-७४
 नारायणी तवर्गदेवता (२) ४३,
 ३८९, देवी (३) ६२, ४८२-
 ४८३, (४) ३७९; नारायण पत्नी
 (२) २६, पीठदेवता (१) २८२;
 शक्तिदेवी (१) २९२, (२) ३७३
 नारी ब्रह्मादिनीदेवता (१) ७७
 नारोराम मंत्री, पेद्रवे, छत्रपति व
 भातादुर्गा (२) ३३४
 नार्थर ओडिन पुत्र (टथुटानिक)
 (४) १५५
 नार्थेकर वैश्य जमात व देवता (३)
 ५०२

नाळंदा विद्यापीठ (४) २३३, २३६
 नाळिवार्मा पर्जन्य आणणारा तावडा
 सर्प (मेक्किओ) (४) २२६
 नाशिक बौद्ध गुहा (३) २४६
 नासित्य देव (४) ८१; (मिटा
 निअन) (४) ८२, (मेसोपोटे
 मिया) (३) ३५७
 निश्रुती देवता, उमा (४) ११
 निओट्रिक निग्रो व देवता (आम्रिना)
 (४) १७७
 निकुंभा मातृका (२) ३८४
 निगडभंजनी शक्तिदेवता (२) ३७३
 निग्रही देवता (३) ७०-९७
 निग्रो संस्कृति व देवता (४) १७७-
 १८०
 निहान महिना (वॅनिलोन) (४)
 ७०
 निर्ववा शक्तिदेवी (१) २९२
 नित्यनैमित्तिक व्रते (३) २७३
 नित्या ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२; देवता (सांत्रिक)
 (२) ४१२-४१३, योगिनी (२)
 ३७४, (३) ३१२; शक्तिपीठ
 देवता, भुवनेश्वरीदेवी परिचारिका
 (१) १४४
 निदान शब्द उगम व उत्पत्ती (१)
 ४०२-४०३
 निद्राप्राप्ति मंत्र (४) ३८२
 निघळा देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 निधी शक्तिदेवी (१) २९३
 निन-गिरसू, पूरनियत्रणदेवता 'वॅनि-
 लोनियन' (३) २१७

- निनव्हा देवता (केल्टिक) (४) ८०
 निनलिल देवी (१ वि) ४८
 निना देवता (सुमेरियन) (४) ७६;
 स्वर्ग देवता (बैबिलोनियन) (४) ७६
 निना-अमा-दरी देवता (सुमेरियन)
 (४) ७६
 निनाई देवी शुद्धदेवता (चाफळखोरे)
 (२) ३६४
 नीनांवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 निती देवता (इस्टर) (सेमेटिक-
 आशिया) (४) ७८
 निनिम्ब-ग्राम-ग्रहदेवता (बैबिलोन)
 (४) ७०
 निनिव्हा देवी (१ वि) ४५
 निनी देवता (हराण) (४) १५०
 निंदित-रुद्र (१) २५६
 निमजाई जमातदेवता (३) ३७२,
 ३८१
 निमासर शक्तिपीठ (२) २९४
 निमिश पीठभैरव (१) २८०
 निम्बजा ग्रामदेवता (मोदेरा-गुजरात)
 (३) ११२
 निम्बवृक्ष स्वर्गायवृक्ष (३) १३६
 नियाझ देवता गृहविषयककार्य (हराणी)
 (४) १४८
 निरती तिकटीवरची देवता (पाश्चिमात्य)
 (१ वि) ४७
 निरव (भारतीय नाणे) (३) २२६
 निराळी (रगारी) जमात व देवता
 (३) ३८२
 निरिती नैऋत्य दिशा दिक्पाल (तिबेट)
 (४) २३८
 निरुपा त्रिपुरादेवी नामभेद (१) १५
 निर्जळा एकादशी (३) २८१
 निर्भया मातृका (२) ३८४
 निर्वाणी जैन यक्षिणी देवता (३)
 ४३९-४४०; जैन विद्यादेवता (३)
 ४४३
 निळलिलु देवता (बैबिलोन) (४)
 ५२
 निळो ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 निशाचरी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 निशुंभ दैत्य (१) १०५, १०६,
 ४१४, (४) ३७५; व कौशिकी-
 देवी कथा (१) १०५, १०६; व
 छिन्नमस्तादेवी (१) ४१४
 निष्क भारतीय नाणक (३) २२५
 निष्ठिमी वैदिक देवता (१) ३८-३९
 निष्पन्नतारा बौद्ध देवता (३) ४०६
 निष्पन्न योगावर संनमंथ (२) ४१२
 निष्कळा योगिनी (३) ३१२
 निसार मुसलमानकालीन नाणे (१)
 २२६
 निरुकाई मातृका (मेडिटरेनियन वंश)
 (२) ३९३
 निरुग्राम देवता, मातृका (मिसर)
 (४) ६७
 निरुकि जलदेवता (केल्टिक) (४) ७९
 निरुके-अव्हा देवता (रशियन) (४)
 १७२

निस्केपर अब्हा मधमाशाच्या पोळ्याची
देवता (रशियन) (४) १७२

निस्फी मुसलमान-नाणे (३) २२६

निहाळ जमात व देवता (३) ३८२

निहोंगी जपानी धर्मग्रंथ (४) २८,
२६२

नीथ आदिमाता, देवमाता (१ वि)
४६, मातृशक्तिस्वरूप आद्यशक्ति
देवता (१ वि) ४६

नीलकंठी दुर्गा (१) १२१

नीलप्रीवाशक्ति (१) ४०९

नीलजेष्ठागौर मतदेवता (३) ३०४

नीलतारा बौद्धदेवता (३) ३९७,
४०८

नीलपताका तनदेवता, नित्या देवता
प्रकारातील (२) ४१३

नीटराक्षस व शंकर सेनापती नदी
(२) ३८३

नीलसरस्वती तनदेवता (१) १३३,
(२) ४०६ (बौद्ध, चीन, तिबेट),
पौराणिक देवता (१) ७८, १३३
(आर्य, चीन, तिबेट), मंदिर (१)
१८३ (नेपाळ), व वसिष्ठ-ऋषि
(२) ४०६

नीला तन तारा देवता (२) ९५
(बौद्ध), दशमहाविद्यादेवता (१)
४२४

नीलायताक्षी देवी (नागापट्टण) (४)
२३८, शक्तिदेवता (नागापट्टण) (३)
४८४

नीळकंठ (बेरूळ रंगे) (३) २५१

नीळकण्ठेश्वरी देवता (३) ४५८

नुकुवा खणिर्ता देव (चीन) (४)
२४४

नुकुलुम्मा जमातदेवता (३) ३०९

नूह देवता (मिसर) (४) ५२

नृऋती (जेष्ठागौरी) (३) ३०६

नृत्य वैशिष्ट्य (वाली बेट), प्रयोगनृत्य
छायाचित्रे नृत्य, सध्याग नृत्य (४)
३५३ ३५४

नृसिंह कृत मातृगण (२) ३८५
तनदेवता (२) ४११, रूपा छिन्न
मस्ता (१) ४२५, व औदुंबर वृक्ष
(३) १५७

नृसिंहाभैरवा मातृका (२) ३८५
नेत देवता (ट्युटानिक) (४) १५५
नेपच्युन अथवा वरुण (१ वि) ५०
(लॅटिन), समुद्रदेवता (चीक)
(४) १०८, १३०

नेपथिस देवता (मिसर) (४) ६४
नेपाळ तुळजामवानी (१) ३३१,
पीठ (१) २८१, २८६, वीरलिंग
(२) १२५

नेव देवता (बॅविलोन) (४) ७०
नेवो देवता (बॅविलोन) (४) ६९,
७२, बुध ग्रहदेवता (बॅविलोन)
(४) ७०, ७२

नेमिअन सामने व देवता उत्सव
(चीक) (४) १०१, १०२

नेमीनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६,
४४३

नेरगळ देवता (बॅविलोन) (४) ७०

नेरनळ देवता (अफेडिअन) (१ वि)
५०

नेवासे उत्तरनन (३) ३४८-३४९

नेवासे (निधिनिवास) क्षेत्र (२)
२४२-२४४, २४६

- नेवो देवता (अमिरिअन) (१ वि) ५०
 नैऋत जैन दिक्पाल (३) ४३७
 नैऋति अष्टशक्तीपैकी एक (२) ४३;
 शक्ति, धूमावती, अलक्ष्मी (१) ४१६
 नैऋती मातृका (२) ३८४
 नैमिषारण्य तपोवन (२) २९२,
 २९३; व निमिषऋषि (२) २९१;
 शक्तिस्थान (१) २९१
 नैरात्मा बौद्धदेवता (३) ४१६,
 ४१७, ४२३
 नोधेमियन मुस्लिम पोटभेद (४) १६९
 नोराव्ह-अव्हा धान्यदेवता (रशियन)
 (४) १७२
 नोव्हाची होडी व जगत् उत्पत्ती
 (इसाई) (४) ८४
 नौसंडी देवता (खडकवासला-पुणे)
 (३) ४८४-४८५
 नौशावा व ज्वालामुखी देवी (२)
 १७१
 न्यूट्रु देवता (रशियन) (४) १७३
 न्यायशास्त्र व शक्ति (२) ३३
 न्यु-कुवा-शिह देवी, मानव व प्राणी
 वर्ती (४) २४५
 न्यूगिनी व देवता (४) ३१०-३११
 न्यूझीलंड व देवता (४) ३१८-३२२
 न्यूटेस्टामेंट (४) २७
 न्यूमिस नदी देवता (मीक) (४) १२६,
 न्हायवाँय देवता (रशियन) (४) १७३
 न्हावणकरीण भामदेवता (रत्नागिरी
 जिन्हा) (३) १०२
 पक्ष घते (३) २७६
 पंरिनी देवी कुलदेवता (राठोड)
 (१) ३३८
 पंचकृष्ण देवता (महानुभाव पंथ)
 (२) ४५८
 पंचकोण यंत्र (२) ४०८
 पंचगौड ब्राह्मण (३) ३६१
 पंचगंगा मंदिर (धोम-महाबलेश्वर-
 सातारा) (३) ४८६-४८७
 पंचदशी तंत्रशास्त्र श्रीविद्या (२) ४१५
 पंचद्रविड ब्राह्मण (३) ३६१
 पंचनदीश्वर (तिरुवारी क्षेत्र)
 (३) ४८०
 पंचमकार तांत्रिक आचार, आध्यात्मिक
 रहस्य, व पर्याय (२) ४१४, ४१५
 पंचमहाभूतात्मक देवता (पंजनेशिया)
 (४) ३१६-३१७; पुरुष देवता
 (इराणी, वैदिक) (४) १४७; स्त्री
 देवता (इराणी, वैदिक) (४) १४८;
 संस्कृतीतील (१ वि) ४९-५०
 पंचमुखी शिव (१) ४०९
 पंचरक्षक बौद्धदेवता, भक्तरक्षक समूह
 (३) ३९८, ४२४, ४२५
 पंचलिंगे (पंचतत्त्वाची) (२) १२५;
 व शंकराचार्य (२) १२५
 पंचसागर पीठ (१) २८१, २८५
 पंचाग्निसाधन (१) १४९
 पंचायतन पूजा (२) ४१७
 पंचोपासक पंथ (३) २४८
 पटघारिणी बौद्धदेवता (३) ४१४
 पटवेगार जमात व देवता (३) ३८२
 पॅटेकॅटल, (Patacatl) इंद्र
 (मॅक्सिको) (४) ११
 पटेनी देवी (नागोद-मध्यप्रदेश) (३)
 ४८५

पटेश्वरी शक्तिपीठ देवता, अष्टभुजा
दुर्गा देवी (पाटण) (२) १८४,
(३) ३९१

पट्टिनी देवळे (सिलोन) (४) २०२

पण भारतीय नाणक-मुद्रा (३) २२५;
विजयनगर नाणे (३) २२६

पणी संस्कृति (४) १७३

पॅडोरा देवी पेटी (ग्रीक) (४) ९९-
१००

पंढुरे धतनी धर्माईक पूजक (३)
५३-५४

पतन-कुमई देवता, खीरघाशी तादूळ
देवता (कंबोडिया) (४) २९५

पत्तिनी देवी (तामिळनाडू) (३)
४८५

पथिसाद देवी, तंत्रदेवता (२) ४२२

पद्धारिणी द्वारदेवता (३) ४३

पदुवाई (पद्मावती) धामदेवता
(रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२,
१०३

पद्मजालिनी बौद्धदेवता (३) ४३३

पद्मबाकिनी बौद्धदेवता (३) ४२८,
४३३

पद्मतारा बौद्धदेवता (३) ४३३

पद्मपाणी भूर्ति (इच्छीपूर-हुगळी)
(३) ४६८; वज्रपाणी (द्वारपाल)
(३) ४३

पद्मपेशी शक्तिदेवता (२) ३७३

पद्मप्रभा जैन तीर्थंकर (३) ४३६,
४४१

पद्मवासिनी शक्तिदेवता (२) ३७३

पद्मव्या मातृका (३) ३८५

पद्मसंभव बौद्धदेवता (३) ३९८;

पद्मसंभव ब्राह्मण, लामाधर्म-संस्थापक
(४) २३६, २३७

पद्मसाळी जमात व देवता (३)
३८२

पद्मा देवता (चंपादेश) (४) २३४,
देवी (१) १३४, ३८७;

द्वारदेवता (३) ४३; द्वारमातृका
(३) ३२९; बौद्धदेवता (३)

४३३; मातृकाशक्ति (तान्त्रिक) (२)
३७६; शक्ति (२) २

पद्माकरा मातृका (२) ३८५

पद्मावती जैनतंत्रदेवता (२) ४११;
जैन मातादेवता (३) ४३९, ४४४;

देवता (२) ४०५; नामोत्पत्ती
(३) ३९१; पदुवाई (३) १०२;

पौराणिक देवता (१) ७८, १३४;

यदामा (ब्रह्मदेश) (१) १३४;

शक्तिदेवता (२) ३७३

पद्मास्या शक्तिदेवता (२) ३७३

पद्मिनी देवी शकुनवंती देवता (हुं-
कर्नाटक) (३) २४

पद्मोष्णीप अष्टदिकपाल (बौद्ध वज्र-
यानीपंथ) (४) २३८

पद्ये ब्राह्मण (३) ३६१

पनकळ नृसिंहस्वामी शक्तिदेवता
(मंगलगिरी) (३) ४९६-४९७

पनतरन क्षेत्र मंदिरे (४) २८९

पनमाई जमातदेवता (जत) (३)
३८५

पनोमवन शहर, संस्कृत झीललेख,
हिंदू मंदिरे (कंबोडिया) (४) २९४

पनोमरंग शहर, हिंदू मंदिरे (कंबोडिया)
(४) २९४, २९५

पंतकटेरी शक्तिदेवता (३) ४५५

पन्नग देवी जैन देवता (३) ४४३
 पंपावती नामोत्पत्ती (१) २४०,
 (३) ३९१, पौराणिक देवता (१)
 ७८, १३८-१३९
 पयोष्णी शक्तिस्थान (१) २९२
 परकंपिनी मातृका (२) ३८४
 परकायाप्रवेशासीद्धि (३) ३९८
 परंतप रुद्र (१) २५६
 परभृता जैन यक्षिणी देवता (३)
 ४३९
 परमा योगिनी (३) ३१२
 परमाणु शक्ति (२) ६
 परमात्म्य शक्ति (१) २०१-२०३
 परमार रजपूत जमात व देवता (३)
 ३८४
 परमेश्वर शक्ती (२) १६
 परमेश्वरी शक्तिदेवी (२) २९२
 परशुराम (१) ४२५, (२) १५८,
 १५९, १६१, १७५, २८२,
 २८३, ३२५-३२६, ४४३, ४४५,
 ४४६, ४५८, ४६१, ४६३,
 ४६४, ४६५, ४६८-४७३, ४७५
 ४७६, ४७७-४८२, (३) ५,
 १२२, २०३, ३६८, ३६९, ३८४,
 ३८८, ३९३, (४) ५, १२, ८३,
 ३३१, कुलदेवत (३) ३६५, कुंड
 (१) ३६१; मंदिर (२) ४६८;
 माता (२) ४७४; मानवदेव (३)
 ५; रूपा-सुंदरी (दशमहाविद्या अवतार
 स्वरूप) (१) ४२५; व अईहोल
 क्षेत्र (२) २८२; व अर्जुनाचल-
 तारादेवी (२) १७५; व अस्त्रविद्या
 (२) ४७०; व एकवीरा देवी (२)
 ४४३, ४४५, ४७२, (३) १२२,

३८८; व कौंकण वसाहत (२)
 ४७२, ४७६; व गावडे (२)
 १६०, १६१, व गोवाप्रातवसाहत
 (२) १६०, १६१; व गौड सारस्वत
 (२) १५८, १५९; व जमदग्नी-
 रेणुका (२) ४५८, ४६१, ४६२-
 ४६४, ४६५, ४६६, ४६८,
 ४६९, ४७७-४७९, ४८०-४८२
 व निःशत्रिय पृथ्वी (२) २८२,
 २८३, ४४६, ४६९; व रगारी
 जमात (३) ३८४; व रेणुका (२)
 ४४३, ४४५, ४४६, ४६१, ४७१,
 ४७२, ४८०-४८२, (३) ३९३;
 व घाकर (२) ४६९; दाल्मियारी
 देव (१ वि) ४६, व शेणवी
 (२) १५८, १५९; व सईखार्जुन
 (२) ४७०, (३) २०३, (४)
 ८३, व सामवेदी ब्राह्मण (३) ३६८;
 व सारस्वत (२) ३२५-३२६,
 (३) ३६९
 परसिउस (बास्तरस नाणकमुद्रा)
 (३) २३१
 परसोफीन देवता (ग्रीक) (३) ११९
 परसोफोन देवी (नाणक मुद्रा) (३)
 २३२
 परा अथवा अघोरा शक्ति (२) ४३-४४
 पराजिता योगिनी (२) ३७४
 पराडाकिनी छिन्नमत्ता देवी (१)
 ४१५
 परापरा अथवा घोराशक्ति (२) ४३-
 ४४
 पराशक्ति (१) २१६, (२) २१,
 २२, २५, ४४, ४५, २९०,
 २९४; कालीदेवी (२) १२७

पराशराशक्ति (२) ४४
 परिचारिका योगिनी (१) ३७७
 परिवर्तिनी एकादशी (३) २८१
 परिवार देवता (३) २०
 पॅरिस देव (ग्रीक) (४) ९४, ९७
 परीट जमात व देवता (३) ३८२
 परुष्णी (रावी) नदी (४) १४६
 पर्जन्यदेवता (३) २०
 पर्णेश्वरी जमातदेवता (३) ४१७,
 बौद्ध देवता (३) ३९७, ४०८,
 ४१५, ४१७, ४२३
 पर्णेश्वरी बौद्धदेवता (३) ४०८
 पर्यावर्तन नक्षत्र (२) २०८
 पर्वतवर्धिनी (पार्वती) (२) ९९
 पर्वती देवी (२) १९४, १९५,
 १९८, नामोत्पत्ति (३) ३९२
 पर्वतीय देवता (१) ३५६-३९१
 पशुपूजन (जपान) (४) २७७ २७८
 पर्सिडस देव (ग्रीक) (४) १०८,
 १३६, १३७, १३८
 पर्सिडस देवता (२) ३१४
 पर्सीफोन आदिशक्ति स्वरूप देवता (१
 रि) ४९
 पर्सीफोन देवता (ग्रीक) (४) ९३,
 ११४, १२३, १२४, १२९,
 १३१-१३२, १३५, १४२, १४३,
 पट्टेवाल त्राक्षण (३) ३६१, ३६७
 पचन देव (३) २१२
 पचर्गे वाराही देवताशक्ति (२)
 ४३, ३८९, योगिनी देवताशक्ति
 (२) ४३, ३८९
 पचाड नवस (३) ३००, ३०१
 पशुपति द्रवीडियन उत्क्रांतिदेव (१)
 ८५

पशुपतिनाथ शंकर, ज्योतिर्लिंग (१)
 २८६, (२) १५४-१५५
 (नेपाळ)
 पश्चिम गोलाधर्मीय देवता स्वरूप
 भाग १ (४) १-१४४, भाग २
 (४) १४५-२३१
 पळस वृक्ष, ब्रह्मदेवनिवास (३) १३५
 पाईन पवित्र व शुभ वृक्ष (जपान)
 (४) २६८, २७७
 पाकस् अल्हा क्षेत्रदेवता (रशियन)
 (४) १७२
 पाचपीर ग्रामदेव (राजस्थान) (३)
 १२२, १२३
 पांचवीर ग्रामदेव (३) १२२
 पांचाळ जमात व देवता (३) ३८२,
 कम्मालर जमात (३) ३७२
 पाटकरिण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 पाटण देवी शक्तिपीठ देवता (३)
 ५१३
 पाटणा देवी (३) ४८५
 पाठारे (पाताणे) प्रभु शक्ति (१)
 ३८६
 पाट्ट्या शक्तिदेवी (१) २९२
 पांडव मंदिरे (दक्षिणप्रान्त) (१)
 २२४-२२५
 पॉइक्सर (माइल्स) अमेरिकन
 वकील व मयस्वरूप (४) १९२
 पांडरवासिनी बौद्धदेवता (३) ४०९
 पांदरा शक्ति (३) ३९६
 पांडरी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 पांडरी तुळस (३) १६२
 पाताणे पाठारे प्रभुशक्ति (१) ३८६

पाताल (१) ३९६
 पाताललोक (१) ३९६
 पाताला हिमवान कन्या (१) १२२
 पाताळ (१) २९२, (४) २४०;
 बालीवेट (४) ३२९
 पाताळयक्ष जैनयक्ष (३) ४४०
 पाथरवट जमात व देवता (३) ३८२
 पान-कू सृष्टिकर्ता देव (चीन) (४)
 २४४-२४५, २४७; रोगनिवारक
 औषधी मडलदेवता (चीन) (४)
 २५९
 पानबुड्डी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 पानशाही छीतळादेवी घर्हीण, बालक-
 रक्षक देवता (३) १०८
 पापदंडी रामपुरी देवता व गोलकासुर
 वध कथा (परमणी) (३) ४५५
 पापमोचिनी एकादशी (३) २८१
 पायू (पीर) (३) १२२, १२३
 पॉम पेह राजधानी (कंपोडिया) (४)
 २९२
 पायहंघ्री योगिनी (२) ३७२
 पायथेंगोरस्त चीक धर्मतत्त्ववेत्ता (४)
 १०५-१०६
 पायाजूव्यान जमातदेवता (३) ३७७
 पारथेनान अथेनी देवता (१ नि)
 ४५
 पारधी जमात व देवता (३) ३७३
 पारशी संस्कृति व देवता (इराणी
 संस्कृति) (४) १४५-१५२
 पारसनाथ (वेरुळ लेणे) (३)
 २५१, २५६
 पारानदीतट शक्तिस्थान (१) २९२
 पारावारा शक्तिदेवता (१) २९२

पारिजातक पवित्र वृक्ष, स्वर्गीय वृक्ष
 व अमृतमंयन (३) १३६
 पारेंडी देवता, अहुरमज्द पत्नी (इराणी)
 (४) १४८, १५०
 पार्थिव देवता (३) २१
 पार्वती (१ नि) १८, ३२, ४६,
 (१) १०, २१, ६५, ७८, ८९,
 १०१, ११२, १२३, १२४,
 १३७, १५३, २२०, २२५,
 २४२, २६३, २९३, ३८३,
 ४२३, (२) ९७, ९९, १२०,
 १२१, १२२, १९४, १९५,
 २७४, २९५, ३१०, ३४७,
 ३५४, ३५७, ३५९, ३६४,
 ३६८, ३७१, ३७२, ३७६,
 ३८१, ३८३, ४१०, ४१८, (३)
 १, ४, ६, २१, १२०, ३१३,
 ३३७, ३५३, ३८८, ३८९,
 ३९१, ३९३, ३९४, ३९५,
 ४०५, ४१५, ४६१, ४७३,
 ४७७, ४९९, ५०१, ५१३, (४)
 ५, १३, ५३, ५४, ६९, ११८;
 उमा (३) ३८८, कोल्हंविका
 (३) ४६१; कौशिकी (१) ११३,
 (३) ३८९; गौरी (१) ११२-
 ११३, (३) ४७३, (४) ३१९;
 जमातदेवता (३) ३७६; दक्ष-
 प्रजापति कन्या (१) १३७; देवता
 (१) ८९, (२) १९४, १९५;
 (३) १, ४, (४) ५, १३,
 धूमानती (३) ४१५; नाणक-मुद्रा
 देवता (३) २२९; परिवारदेवता
 (३) २१; पर्वतवर्धिनी (२)
 ९९; पर्वतीय देवता (१) ७८;

१३७-२३८; मंदिर (२) ९९,
 (३) ३९१, ४७७, (४) २९४
 (चपादेश), मातृशक्ति अवतार (१
 नि) १८, ४६, (१) १०, ६५;
 मूर्ति (२) ३८१, (३) २६२
 (अवरनाथ), (३) २६४, २६९
 (धारापुरी लेणी), (३) २६४-
 २६५ (जोगेश्वरी लेणी), (३)
 २५४, २५५, २५८ (वेरूळ लेणी),
 (४) २८९ (लॉरोजोरस जाणा),
 यद्राणी (३) ९२; लज्जागौरी (३)
 ४९९; व अंधकासुर (२) ३८३;
 व कक्कू टेकड्या (२) ३५७;
 व कामाक्षी (२) १२०, १२१,
 १२२; व काळरात्री देवी (१)
 १०२; व कुमारी (२) ९७; व
 गजानन (१) २१, (४) ११८;
 व गिरनार जवा (१) ३८३; व
 जीणमाता (३) ४७१; व तंत्रमंथ
 (२) ४१०, ४१८; व दुर्गादेवी
 (१) १२३, १२४, व वृहद्गौरी
 मत (३) ३१३; व भिलाव माम-
 देवता (३) १२० व महिषासुर-
 मर्दिनी (१) १५३; व मीनाक्षी
 (३) २७४; व योगिनी (१)
 ३७१, ३७२, ३७६; व वज्रेश्वरी
 (२) २९५; व हरतालिका (३)
 (३) ३३७, ३९५; वर्ष (१) ११२,
 ११३, २४२, (४) ३१९; पिंध्य-
 वासिनी (३) ३९४; वेदनायकी
 (३) ५०१; शक्तिदेवता (१)
 २९३; शंकरपत्नी (१ नि) ३२,
 (१) १०१, १३७, १३८, २२५,
 २६३, ३८२-३८३, ४२३, (२)

३१०, ३४७, ३५४, ३५९,
 ३६४, ३६८, (३) ३५३,
 ४०५, (४) ५४, ६९; शरीर-
 कोश निर्मित शक्तिदेवता (धाराणसी)
 (२) ३७३; हिमालय मेनावती
 कन्या (१) १०१, ११२, १३७,
 २२०, (३) ६, (आणखी पहा-
 उमा, सती)

पार्श्व जैन यक्ष (३) ४४०

पार्श्वनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३७,
 ४४४

पालनशक्ति व वामदेव (२) २५

पॉलिओडास तपस्वी, पशुपतीनीतील
 प्राण्यांचे गुणधर्म जाणणारा, व सर्प-
 कया) (घीक) (४) ९८

पॉलेनेशिया (४) ३११-३१८

भारतीय यसाहती, व्याप्ती-हवाई,
 मार्शल, फिनिकस, सोघायटी, कुक,
 फिजी, मॅडली, टोंगा, मगाईआ,
 ऑस्टर, सॅमोआ, ताहिटी बेटे

पालेस (Palles) देव (घीक) (३) २

पावकुवान भूतवाचा प्रमुख देव
 (चीन) (४) २५९

पावणाई वामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)

(३) १०२; देवी (३) ४८२;

भूतनाथ (३) ४७३

पावनाथ वामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)

(३) १०२

पावलाई वामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)

(३) १०२

पावागड फालिका (१) ३७५-३७९

पाशपाणी शक्तिदेवता (२) ३७३

पाशहस्ता योगिनी (२) ३७२

- पाश्चिमात्य उत्खनन (३) ३५६-३५८; शानलालया (१ वि) ५१, ५२, ५३; देवता-व्याप्ति, धर्म व व संस्कृती (४) ५१; नाणक-मुद्रा (३) २२९-२३२
- पासई देवी-आदिशक्ती (आफ्रिका) (४) १७७
- पाहुणजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२,
- पिंगला मातृका (२) ३७७, ३८४
- पिंगळा जमात व देवता (३) ३८२
- पिंगळाई देवी (मोशी-जमरावती) (३) ४८५
- पिंगळेध्वरी शक्तिदेवता (१) २९२
- पिचू शंकरमुल (३) ४४८, ४४९
- पिच्छिला मातृका (२) ३८४
- पिझारो स्पॅनिश छुटारू-इंका संस्कृतीचा नाशकर्ता (२) २०९, (४) १९३, १९४
- पिझारो (पेट्रो) स्पॅनिश प्रवासी (४) २२२-२२३
- पिठोरा देवी (अक्री-सिंध) (३) ४८५
- पिठोरी (३) ३१०-३१२; नामो-रपती (३) ३९१; माता (१) ९३; अंतर्देवता (३) ३१०
- पिठ्ठा जमातदेवता (कोयी) (३) ३७४
- पिंडजिह्वा मातृका (२) ३८४; माता (२) १७०
- पिंडमंत्र वीर अक्षर मंत्रनाम (२) ३९९
- पिंडारक तीर्थ शक्तिस्थान (१) २९३
- पिंडीयाग (३) १७२
- पितर अश्वत्थ निवासी (३) २४४; जमात देवता (३) ३८१; पूजा (चीन) (४) २४७, २४८, २४९, २५०
- पितळ खोरे (बौद्धगुहा) (३) २४६
- पिथिअन सामने व थीरुदेवता उत्थन (मीक) (४) १०१
- पिनाकी वद (१) २५६, २५७
- पिपरी वारसा (वाहिटीवेट) (४) ३२०
- पिपलाद ऋषि दधीचीऋषि पुत्र व दधीमयी मातादेवता (३) ४७६
- पिप्पळी गौरदेवी (१) १११
- पिमई हिंदुमंदिरे (कॅनोडिया) (४) २९४
- पिंपळ पहा अश्वत्थ
- पिंपळाज देवकन्या (३) १४६
- पियू जमात (ब्रह्मदेश) (४) २८२
- पिरॅमिड (४) १९०; (पाइटोका) टकलाबू राजाने बाघला (पॉलेनेशिया-टोंगा-बाबू बेट) (४) ३२७; मृत-स्मृति (इजिप्त) (३) २४१-२४२, (४) ५६, ६०, ६१; (पेरू देश) (३) २४५
- पिरुआ भकादेवता धान्यदेवता (इका-पेरू-भेक्चिको) (४) २०७
- पिडीपिच्छिका मातृका (२) ३८४
- पिवळी जोगेश्वरी ग्रामदेवता (पुणे) (२) १९४
- पिझाची मातृका (२) ३८४
- पिझाच (३) ३९८; योनीरूपना (पेरू) (४) २०९; सावनाविद्या (२) ४१९-४२०

- पिष्टपूरिका देवी (मध्यप्रदेश, नागोद) (१) १२४
 पी देवता (४) २१४
 पीच-उत्सव सी-वेंग यू देवतेचा वृक्ष-उत्सव (चीन (४) २५६
 पीठ देवता (१) २८०-२८२, २९१-२९४, नामे (१) २८०-२८२, २९१-२९३, निर्णय (१) २७४-२७६, निर्मिति (१) २६९-२९३; निर्मिति व दक्षयज्ञ (१) २५६-२९४, भैरव (१) २८०-२८२; व सतीचे पडलेले अवयव (१) २८० २८२, सख्या (१) २७६-२८२; स्थाने (१) २८३-२९०, २९१-२९४
 पीठजा देवी (१ नि) ७८, (२) १८४-१८७, (२) २५४; शक्ति-पीठ देवता (१) १८४-१८७
 पीठिका योगिनी (३) ३११
 पीडानिवारण-मंत्र (४) ३८१
 पीततारा बौद्धदेवता (३) ३९७, ४०८
 पीतरुद्र (१) २५६
 पीर (३) १२२, १२३; अग्निदेवता (इराणी) (४) १४७; साहेब जमात-देवता (३) ३७०
 पुटकारी सरस्वतीदेवीनाम (१) ६३
 पुणतांवादेवी (३) ८९
 पुणेनहर-शक्तिपीठे (२) १९२-१९९
 पुंन चलिपुत्र (४) ३३०
 पुंनरेनु भंडारास सेनापति व अक्षरा-देवी (३) ४११
 पुंनवर्धन क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
 पुत्रदा-एकादशी (३) २८१
 पुत्रोद नरक (२) १०८
 पुरंधी ज्ञानगंदेवता (१) ६३, (२) ११; पारेंडी देवी तुल्य (४) १५०; मातृदेवता (१) ६५, (२) १३; वैदिक देवता (१) १७
 पुराण ब्राह्मण (३) ३६७
 पुराणकथा (अपान) (४) २६१
 पुराणकाली दैत्यवरि (१ वि) ५७, ५८
 पुराणमंत्र-महत्त्व (१ वि) २०-२५, श्रेष्ठत्व (४) ५७-६०
 पुराणा योगिनी (३) ३१२
 पुराणे मूल्यमापन (१ वि) २३, व शक्ति (२) २०-२५
 पुरुषस अग्नि (३) १४५
 पुरुष आणि प्रकृति (३) ३९६, मंत्र (२) ३९९
 पुरुषदत्ता जैन यक्षिणी (३) ४४१, जैन विद्यादेवता (३) ४३९, ४४१, ४४६
 पुरुषोत्तम पीठ (१) २९३
 पुरुहुता (१) २९२
 पुलकेशिन (दुसरा) (४) २८५
 पुलगु आकाशदेवता (अदमान) (४) १८०
 पुष्करक्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
 पुष्करावती शक्तिदेवी (१) २९२
 पुष्कलावती नागकुमुद्रा देवता (१ नि) ४८
 पुष्कराक्षी (गौरी) देवता (बौद्ध-वज्रयानी पंथ) (१) ११४; अष्ट-मातृका (विद्ये) (४) २१७

- पुष्टी देवी (१) २९३; शक्ति (२) २७८; सप्तमाता (३) ४३८
- पुष्प देवता (इंका-मेक्सिको) (४) २०३, २०८
- पुष्पतारा बौद्धदेवता (३) ४३३
- पुष्पदंत व महिम्नस्तोत्र (३) १७८
- पुष्पा बौद्ध-देवता (३) ४१३
- पू-टी स्वर्गातील अमरलोकीचा राजा (चीन) (४) ९६१
- पूर्णगिरी कालिका पर्वतीय देवता (१) ३८१-३८२; पीठ (१) २७६, २७८, (२) ४२७
- पूर्णभद्र जैन यक्ष (३) ४४०
- पूर्णमसी देवता (वैदिक) (४) १४८
- पूर्णशैला पीठदेवता (पूर्णगिरी) (१) २७६.
- पूर्णा पीठदेवता (पूर्णगिरी) (१) २७६
- पूर्णगिरीदेवी कुलदेवता (३) ३६४
- पूर्णगिरी पीठ (१) २७०
- पूर्णश्वरी पीठदेवता (पूर्णगिरी) (१) २७६, २७८
- पूर्वकौल (२) ४१०
- पूर्वगोलाधीतील देवता स्वरूप (४) २३२-३६०
- पूर्व व पश्चिम गोलाधीतील देवता दिग्दर्शन (४) १-६०
- पूर्वज जमातदेवता (३) ३८१
- पूर्वा देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- पूपा देवता (३) २०
- पूष्पी देवता (३) २१
- पृथ्वी (१) १७; तत्त्व-लिग (कांची) (२) १२५; देवता (१) ३५७, (४) १४७; देवता मूलस्वरूप (१) ५०; देवी (१) ३९-४०, (२) ३८१
- पृथ्वीपिणा जैन जमातदेवता (३) ४३८
- पृथ्वी मरुताची माता, वैदिक देवता (१) १७,
- पेठकराण ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- पेठवेडू (रेणुका) जमात देवता (३) ३८०
- पेदान्दा (४) ३३३, ३५४, ३५५, ३५८ (बाली), कर्मकाण्ड (४) ३२६-३३९; धर्मगुरू, धार्मिक पुजारी; शिक्षणक्रम, धार्मिक कार्यक्रम (४) ३३५-३३६
- पेन्टा देवता (हराणी) (४) १४९
- पेप्लॉस देव (ग्रीक) (४) १०२
- पेमेंको ग्रामदेवतेचा पुजारी (बाली) (४) ३३५, ३३९-३४०
- पेयी क्षुद्रदेवता (सयाम) (३) १५
- पेरियानगी देवता (शक्तिमुकुटम्-कुंमकोणम्) (३) ४८५-४८६
- पेरु-मेक्सिकन संस्कृति (४) १८०-२०९; व देवता (४) १९९-२०९
- पेलियस देव (ग्रीक) (४) १००
- पेले देवता (ताहिटी-हवाई), जल-देवता व अग्निदेवता (४) ३२३
- पेसीडीन देवता (फ्रीट-नाणक-मुद्रा) (३) २२९
- पैठणदेवता (२) १८७-१९२
- पैशुन्य दुरुगुणप्रतिनिधित्व मातृका-चासुंडा (२) ३८६

- पो देवतावाचक शब्द (कनोडिया) (४) २९४
- पो इनो नोगार जमातदेवता (३) ७७
- पो कोसी गराई देवी (कनोडिया) (४) २९५
- पोगोडा डायनादेवतासमान (रशियन) (४) १७३
- पोंचम्मा देवता, मूर्ति (कुमारवाडा मुयई) (२) २२९
- पोतुराज व धायम्मादेवी यात्रा (३) १२९
- पोतुराजा मरिजाईदेवीचा भक्त प्रचारक (३) ११२, ११४, ११५, ११७
- पो नागर (उमा भगवती) देवी, विश्वमाता, विश्वजननी (कनोडिया) (४) २९५
- पोनी कावेरी नदी (३) २०८
- पोपलवृक्ष मयसंस्कृति पुराणमय (४) १८३, २१०
- पोमोना फलदेवता (ग्रीक) (४) १३४
- पोयनार ग्रामदेवता (१) २४१
- पोयानदरी रोगराईची देवता (कनोडिया) (४) २९५
- पोयानदारी जमातदेवता (३) ३७७
- पोरसराना व धुगड (ग्रीक नागवमुद्रा) (३) २२५
- पोरेनो भाई (पूर्णमणी, कुहू) पौर्णिमेचा चंद्रदेवता (हराणी) (४) १४८
- पोर्टेव्हेअर (अदमान) नन्मटेपेचे थैदी ठेवीत (४) २८०
- पोलंडे ग्रामदेवता (पनाय) (३) १०८
- पोलेरम्मा ग्रामदेवता (दक्षिण भारत) (३) १००, ११४, ११६, जमात देवता (३) ९५, ३७४
- पोवई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- पो सहा इनो आद्य कुमारी मातादेवी (कनोडिया) (४) २९५
- पोसिडिन सागरदेव (ग्रीक) (३) २१६
- पोसेडन सागरदेव (ग्रीक) (४) ९५, १०२, ११४, ११५, ११८, १३७, १४२
- पोहाकू ए कोन लिंगदेव (मुना, कैप कामुका हवाई) (४) ३१७
- पौराणिककथा उत्पत्ति (४) २४५-२४६, (चीन) (४) २५९, २६१, व नैतिक मूल्ये (१ वि) २५
- पौराणिक देवता (१) ७८-१९०, (३) १३, यादी (१) ७८
- पौराणिककाव्यदेवता (१ वि) २८
- पौलोमही रावणाचा पिता (४) १४७
- प्रकांडचळिका छिन्नमस्ता (१) २८४, दशमहानिचादेवता (१) २८४ (कामगिरी), (१) २२४, (२) ११६
- प्रकृति आणि पुरुष जोडी (३) ३९६, व शक्ति (२) ३२-३३
- प्रचंडभैरव (कैलास लेणे) (३) २५९
- प्रचंडा जैनपक्षिणीदेवता (३) ४४२, ४६८, नवदुर्गापैकी एक (१) १२८, योगिनी (२) ३७२, शक्तिदेवता (१) २९२
- प्रजापति अश्वत्थप्रतीक (३) १४६, कन्या (१) ७३, व आयुर्वेद (३) व

- १४०; व कारिरिट्टि प्रयोग, पर्जन्यवृष्टि प्रयोग (३) १७२; व देव-असुर (३) १३; व देवांचे अमरत्व (३) ९; व पंचकर्मद्विषयक्या (३) २७१; वैदिक-देवता (३) २४८; सर्वश्रेष्ठ देव, सृष्टिकर्ता देव (३) १२-१३ (यजुर्वेद), (४) ११
- प्रजापत्य व्रते (३) २७३
- प्रजेडी-चेत-तेओ (सयाम) येथे बौद्ध-रूप लहान लहान सात ओळी आहेत (४) ३०५
- प्रजेडी-सुआंग (सयाम) पाचूची बुद्ध-मूर्ति (४) ३०६
- प्रज्ञादेवी बौद्धदेवता (३) ४२५
- प्रज्ञा-पारमिता (३) ३९६; बौद्ध देवता (३) ४१८, ४२३
- प्रज्ञाप्ति जैन निधादेवता (३) ४३९, ४४१, ४४५
- प्रज्ञावर्धिनी बौद्ध संतदेवता (३) ४१५
- प्रताप विजयनगर नाणे (३) २२६
- प्रतापगड देवी (३) ३०९; देवी-संस्थान मुद्रा (३) २३३
- प्रतिकूल-अनुकूल-मंत्र (४) ३८१
- प्रतिकोपासना (३) ४६
- प्रतिभास्वरूप-शक्ति (२) ७
- प्रत्यंगिरा कालीकुलदेवता (१) ४२३, (२) १३९; दशमहाविद्या देवता (१) ४२३, ४२४; नामोत्पत्ति (३) ३९१; पौराणिकदेवता (१) ७८, १३५-१३७; पिरगार्ह-देवी (१) १३६, (२) २५९; योगिनी (२) ३७४, व अगिरस-क्षपि (१) १३५, (३) ३९१,
- ४२५; स्वरूप (१) १३५, १३७
- प्रदीपतारा बौद्धदेवता (३) ४०६, ४३३
- प्रपातम शहर (सयाम), बौद्धमत अशोकचे धर्मप्रचारक शोण व उत्तर यांनी स्थापिले (४) ३०७
- प्रवनन (सयाम) हिंदु मंदिरे व झीला-लेरा (४) ३०९-३१०
- प्रवोधिनी एकादशी (३) २८१
- प्रभा देवी (२) २२९, २३०, २३५, (३) ३९१; प्रकाश देवी जमातदेवता (३) ३७४; लोकमाता (१) ७४; शक्तिदेवी (१) २९३
- प्रभावती जैनमाता देवता (३) ४३९
- प्रभाधानंद (अमेरिका) (४) २२९
- प्रभास क्षेत्र (१) २९२; पीठ (१) २८१, २८७
- प्रभासरंजित पीठ (१) २७९
- प्रभू जाती शक्ति (कायस्थ, चाद्रेनीय, पातणे, पाठारे) (१) ३८६-३८७
- प्रमुदेसाई (प्र. कृ.), देवी काल्यपंक्ति-अथेचा जोगवा (४) ३७६-३७७; -आदिशक्तीचे स्तंभन-आवाहन (१) १०-११, २५१-२५५; -पेतिहासिक देवता-कालिका (चितोड, दिल्ली) (१) ३०७-३०८, ३०९, चामुंडा (१) ३१४, तुळजाभवानी (१) ३३१-३३३, देवगिरी अंया (१) ३३८, भवानी देवी, (१) ३४१, (प्रतापगड) शिवछत्रपती याच्यावर कृपा (१) ३५३-३५५, शिवाई (शिवनेरी) (१) ३५३-३५५; -ग्रामदेवता (३) ९८-९९, मार्तंडी (३) १११, मरिआई (३) ११६-

११७; -जलदेवता, गंगादेवी (३)
 २२०-२२१; -दक्षयज्ञ व सती (१)
 २७२-२७३; -दशमहाविद्या देवता
 (१) ४२५; -देवी-त्रैकावली (४)
 ३६३-३७२; -देवी प्रार्थना विनवणी,
 व शेवटचे मार्गणे (४) ३७३-
 ३७६, -निग्रही-देवता, दंतेश्वरी (३)
 ८७, पर्वतीय देवता, अरामुरी अंथा
 (१) ३७०, जर्बुदादेवी (१) ३६२
 ओसाममाता (१) ३७५, कालिका
 (कालीमठ) (१) ३८०, कालिका
 (दिष्टी) (१) ३८०-३८१, कालिका
 (पामागड) (१) ३७८-३७९,
 कालिका (पूर्णगिरी) (१) ३८१-
 ३८२, गिरमार अंथा (१) ३८६,
 जन्मदेवी (१) ३८७, नयना देवी
 (१) ३८८ भीमेश्वरी (पुणे जिल्हा),
 (१) १९०; -पौराणिक देवता,
 अलक्ष्मी, (१) ९७, उमा (१)
 १००-१०१, काळरात्री (१) १०३,
 कुडिका (१) १०४, कुलकुल्या
 (१) १०५, कूष्मांडिणी, चंद्रघटा,
 ब्रह्मचारिणी, - महागौरी, शैलपुत्री,
 स्कंदमाता (१) ११६-११७, कौशिकी
 (१) १०७, गर्जातलक्ष्मी (१)
 ११०-१११, जगद्धात्री (१) १२०,
 दुर्गा (१) १३२-१३३, नील-
 सरस्वती (१) १३३-१३४,
 पद्मावती (१) १३९, प्रत्यंगिरा (१)
 १३६-१३७, वगलामुखी (१) १४१,
 भुजेश्वरी (१) १४५, महाकाली
 (१) १६२-१६३, १६५, महिषा-
 मरुमर्दिनी (१) १५८-१६०,
 विद्यावती (१) १७९, दातात्री (१)

१८२; -विश्वाचा वेध (आइन्स्टाइन)
 (१) ३९४; वैदिक -देवता, योगमाया
 (१) ४६-४७, लक्ष्मी (१) ५४-५५,
 संध्यादेवी (१) ६९-७०, सरस्वती
 (१) ६८, सिनिवाली (१) ७६-७७;
 -व्रत देवता, उपाग ललिता (३) २७८-
 २७९, एकादशी (३) २८२,
 कोजागरव्रत (३) २८६, गजगौरी
 (३) २९३-२९४, ज्येष्ठा गौरी (३)
 ३०६, तुळा देवी (३) ३१०, पिठोरी
 देवी (३) ३१२, बृहन्नौरी (३) ३१३,
 महालक्ष्मी (३) ३१६-१७, मंगळागौरी
 (३) ३१९, ललितागौरी (३)
 ३२१-३२२, वटसावित्री (३) ३४१,
 वरलक्ष्मी (३) ३२३, (३) षष्ठीदेवी (३)
 ३३०-३३१, संक्रांतीदेवी (३) ३३६-
 ३३७, स्वर्णगौरी (३) ३३९,
 हरतालिका (३) ३३९; -शक्तिपीठ-
 देवता, अंबाभवानी (अमरावती)
 (२) ८७, अंबेजोगाई (२) ९२,
 आदिशक्ति (चाफळ) (२) ८१,
 उग्रतारा (२) ९५, कन्याकुमारी
 (२) ९९-१०१, कात्यायनी (२)
 १०४, कामाक्षी (२) १२५-१२६,
 कामाख्या (२) ११७-११९, काली
 माता (२) १५०-१५३, गुह्येश्वरी
 (२) १५६, ज्वालदेवी (२) १७८
 तुळई (२) १८४, पटेश्वरी (२)
 १८४, पुणेशक्तिपीठदेवता (२)
 १९८-१९९, वनशंकरा (२) २०७,
 बहुचरा (२) २१५, भवानी सीता-
 कुंड (२) २२१, भद्रकाली (२)
 २२४-२२५, महालक्ष्मी (कोल्हापूर)
 २६९-२७०, महालसा (२) २४८-

- २४९, मीनाक्षी (२) २८१-२८२,
मुंई शहर शक्तिपीठ देवता (२)
२३४-२३५, मोदनीराज (नेवोस)
(२) २४६, यमाई (२) २८७-
२८८, ललिता (२) २९४, वर-
दायिनी (२) ३०२-३०३, विध्य-
वासिनी (२) ३१८, विद्या देवी
(२) ३२१, शांतादुर्गा (२)
३३५-३३६, शारदा (२) ३३९-
३४०, श्रीगजराजेश्वरी (२) ७६-
७७, सप्तगुणी (२) ३५०-३५२,
हरसिद्धि (२) ३५७, हिंगुळा (२)
३६४, ३६९-३७०; -शिल्पदेवता
(३) २६९, -सप्तमातृका (२)
३९५; -सामाजिक देवता, एकनारा
(२) ४४५-४४६, कल्पकापरमेश्वरी
(२) ४५३-४५४, यल्मा (२)
४६१, रेणुका (माहुर) (२)
४८०-४८२, लुबिनी (२) ४८३,
श्रीसरणीदेवी (२) ४४२-४४३;
-छाष्टिक (३) ३३२-३३३;
-विषयप्रवेश (१ वि) १४-८०
- प्रभू धाक्षणा (३) ३६१
प्रमो अष्टमातृका (सिनेट) (४) २३७
प्रमोदतीर्थ शक्तिस्थान, पीठ (१)
२८८
प्रमोदमहायुग (२) ४१२
प्रमोदा मातृका (२) ३८४
प्रयाग क्षेत्र (१) २९१, पीठ (१)
२७८, २८१, २८७, शक्तिदेवी
स्थान (१) २९३
प्रलयशक्ति (१) ४०८
प्रल्हाद (१) ७१, (३) १३४
- प्रविहार क्षेत्र (कयोडिया) मंदिर
शिल्प (४) २९७-२९८
प्रवासनिर्विघ्नता मंत्र (४) ३८३
प्रवासस्थळ सुखसोयीसाठी मंत्र (४)
३८३
प्रवृत्तिशक्ति (२) १६
प्रसन्नतारा बौद्धदेवता (३) ४०१,
४०२, ४०६, ४०८, ४३३
प्रसन्नलक्ष्मी अष्टलक्ष्मीपैकी एक (२)
२६३
प्र-सिर्हिग (ग्याम) सिंढी बुद्धमूर्ति
२६ इच उच (४) ३०५
प्रसूति मनुप्रजापतिव्या, दक्षपत्नी (१)
३६३; यत्र (२) ४०८, ४३०
प्राकृत देव (३) १२७
प्राक्किशनी मातृका (मेडेटरेनियनपक्ष)
(२) ३९३
प्राक्सिमिया मातृका देवता (मिस्त्र)
(४) ६७
प्राडोमास घोटोनेक वनस्पतिशास्त्र-
मय (बौद्धिकृत) (३) १४०
प्राणदान सिद्धि (३) ३९८
प्राणरोग नरक (२) १०८
प्राणशक्ति (२) १३
प्राणायाम (३ पुर.) ५
प्रा-प्रांग-साम-योत बौद्धक्षेत्र (कयो-
डिया) (४) २९५
प्रियकारिणी जैनमातृदेवता (३) ४३९
प्रीतिशक्ति (२) २७८
प्रेतभाषिणी योगिनी (२) ३७५,
(३) ३११
प्रेतयाना मातृका (२) ३८४
प्रेतवाहिनी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११

- प्रेताक्षी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- प्रेमाक्षी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- प्रेषित (४) १७०, चमत्कार (४) १७१
- प्रेकुक्क (कचोडिया) गुप्तकालीन बांधणीची मदिरे (४) २९४
- प्रोमेथिअस देव (ग्रीक) (४) ९१, ९२, ९६, १००
- प्रोसरफीन देवता (सिबिली) (४) ६४
- प्लौच ब्लॉसम तारादेव, आकडी व वेडेपण प्रभुत्व गाजविणारा (चीन) (४) २५३
- प्लीनी धावखर (३) १४०
- प्लूटो अथवा यम (१ वि) ५०; देव (४) १२३, १२४, १३०, १३२; देवता (लटिन) (१ वि) ५०
- प्लेया देवी मानवजात उत्पन्नकर्त्री (जावा-सुमात्रा) (४) २८१
- प्लौसनचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा-सुमात्रा) (४) २८७-२८८
- फझोकल जमात व राजा (४) ३९
- फरेस्ती देवता अहुरमज्द पत्नी (इराणी) (४) १४८
- फलुस मुसलमानी नाणे (३) २२६
- फ्लेआयस नरबळी देण्याची मदिरे (सॅमोआ बेट) (४) ३२७
- फाइटाम राक्षस (ग्रीक) (४) ९३
- फाईटोफा प्रेते पुरण्याची मदिरे (पॉलेनेशिया) (४) ३२६-३२७
- फांसेपारघी जमात (लगाटी चिता-शिलाजित बाघा-पघळवाला) व देवता (३) ३८२
- फायटी झुकतारा (हवाई) (४) ३१९
- फार्चूना देवता (ग्रीक-रोमन) (४) १३३
- फाल्गुनी हिरण्यकश्यपु बहीण व ग्रहादफया (१) ७१
- फाहिनान चिनी प्रवासी (४) २३५
- फिजी-सॅमोआ-टोंगा बेटे (४) २४२
- फिडीशिआ ग्रीक शिक्षणसरूपा (४) १०७
- फिदी आकाशदेवता (आफ्रिका) (४) १४०
- फिरंगाई (१) १३५, १३६; देवी (१) १३६; देवी (प्रत्यगिरा) (२) २५९
- फिलिरा देवता (ग्रीक) (४) १४१
- फुकुरो-कुजो सात लक्ष्मीस्वरूपांपैकी एक (जपान) (४) २७१
- फुलारा पीठदेवता (१) २८२
- फुजियामा देवी (१) ३५७
- फुटफी-आई देवता (फोंटणपूर) (३) ८१
- फुलमती जमातदेवता (३) ३७१
- फुलमाता सीतळादेवी बहीण, बाल-रक्षक देवता (३) १०८
- फूसी देव, रोगनिवारक औषधी मंडळ देवता (चीन) (४) २५९
- फेंग-पो वायुदेवाचा एक सरदार (चीन) (४) २५३-२५४
- फैरो सकाळचा तारा (हवाई) (४) ३१९
- फोमोसा बेट संस्कृति (४) २७९

- फोना देवी (ग्रीक) (४) १३३
 फलसी देवता, गृहविषयक कार्य
 (इरागी) (४) १४८
 फलान फैन शहर (कथोटिया) बुद्धमूर्ति
 १२० पांड सुनगांची (४) ३०९
 फिरो देवता (टयुदानिक) (४)
 १५५
 फिजा देवता, ओडिनपत्नी, देव माता
 (टयुदानिक) (४) १५५
 फिजिअन संस्कृति (४) ८२-८३
 फिजिआ देवता (फीन) (४) ५२;
 ओडिनकन्या (टयुदानिक) (४)
 १५५
 फिय देव (ग्रीक) निपादेवी चहीण
 (४) १३९
 फिया आदिशक्तिस्वरूप देवता (१ नि)
 ४९
 फिया (फेजा) देवता (ग्रीक, स्कॅले-
 नेडिया) (४) १३८-१३९
 फ्लोरा देवी (ग्रीक) (४) १३०
 फ्लोरा देवी, जमातदेवता (३) ३८१
 वगड-नयस अथवा चरकपूजा (३)
 ३००, ३०१, ३०२, (४) १९०
 (भाय, मेक्सिको पेर)
 वगला दशमहाविद्यादेवता (१) २८४,
 ४२३, ४२४
 वगलामुखी (१) १३९-१४१,
 ४१७-४२१, ४२३, (३) ४१५,
 कर्म (१) ४२५; दशमहाविद्या
 देवता (१) १३९-१४१, ४१७-
 ४२१, पौराणिक देवता (१) ७६,
 ७८, १३९-१४१
 वगला दशमहाविद्या देवता (१ नि)
 ६६, (२) ११६, श्रीगुरुदेवता
 (२) १३९
 वगलामुखी पौराणिक देवता (१)
 १७८; नामोत्पत्ति (३) ३९१; यंत्र
 (२) ४०८, ४३०
 वेंकट शहर (सयाम) (४) २९१,
 ३०५, ३०७, ३०९ (इंडोनेशिया)
 राष्ट्रीय संग्रहालयत अनेक राममूर्ति
 (४) २९०
 वेंकी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 वेंडव सुद्धदेवता (टयुदानिक) (४)
 १५५
 वडवे यतनी धंदेवाईक पूजक (३) ५३
 वडा तार्याज काया दिव्यजपळील वन
 प्रतिमा (मुस्लिम) (४) १६६
 वडायुद्ध-चोरोचोदर (जाया) गौड-
 शिल्प मंदिर (४) २८६-२८७
 वडीमाता सीतळादेवता चहीण, बाल-
 रक्षक ग्रामदेवता (१) १०८;
 जमातदेवता (३) ३७१
 वस्तार वार्वमौम देव (सयाम) (४)
 ३१०
 वदरीवन देवीस्थान (१) २९३
 वदामा देवी (अस्तदेव) (१) १३४
 (४) २८४, पद्मावती देवी (१)
 १३४, (४) २८४
 वद्वेशा मातृगा (२) ३८५
 वद्विनारायण (३) ६५
 वैन देव (सुमेरियन) (४) ७६

- बाहिरोवा (१ वि) ६४, (३) २७;
 भामदेवता (३) १००, १०१;
 जमातदेवता (३) ३६९, ३७३,
 ३७४, ३७६, ३८०, ३८३,
 ३८४, ३८५, ३८६; भैरव (३)
 ११७
 बहुचरा देवी (२) ७२, २०७-
 २१५, ३१३; देवी जमात देवता
 (३) ३७१, ३७५, ३८५;
 नामोत्पत्ती (३) ३९१; शक्तिपीठ
 देवता (२) ७२, २०७-२१५
 बहुचराजी देवी, मूर्ति (सौराष्ट्र) (१)
 ९३, ३७७
 बहुतेर दैत्य (३) ३९१
 बहुपुत्री मातृका (२) ३८४
 बहुमाया शक्तिदेवता (२) ३७३
 बहुरूप रुद्र (१) २५७
 बहुरूपिणी जैनदेवता (३) ४४३
 बहुला देवी (१) ६५, (२) २०७,
 २०८; पीठ (१) २८१, २८७;
 पीठदेवता (१) २८१; शक्तिपीठ
 (१) २९४
 बहुलाक्षी देवी (१) २९४
 बहुशालिनी मातृका (२) ३८४
 बहुसुवर्णक यज्ञ (मलाया) (४)
 २३५
 ब्यातिवद्या पौराणिक देवता, व रक्ता-
 सूर (१) ७८, १४१
 बळी राजा (३) १८३, (४) २४०;
 (बालीवेट) (४) ३२९-३३१
 वाकस देव (४) १६०; सोमसदृश-
 देव (ग्रीक) (४) २१५
 बांकळमाता सामाजिक देवता, कथा
 (२) ४३४, ४५४-४५६
 बांका देव, आदिपुरुष (आफ्रिका)
 (४) १७७, १७८
 बाटू लेणी (कौलालपूर-मलाया) (४)
 २९६
 बाटो-कवानन अश्वमुख स्वरूप देवता
 (जपान) (४) २७०
 बाणासूर बळीपुत्र (३) ४५९; व
 कन्याकुमारी कथा (२) ९५, ९६,
 ९९
 बानवेन प्रेमदेवता (केल्टिक) (४) ७९
 बाँनी-वंश (आफ्रिका) (४) १७७,
 १७८
 बांदेजाई भामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 बापदेव वीरगळ (३) १२२
 बाबा आदम पहिला मानव, पहिला
 प्रेषित (४) १७०
 बावुरी जमातदेवता (३) ३७५
 बात्री जमात व देवता (३) ३८२
 बाभूल वृक्ष (३) १३९
 बाम्य उपादेवता (इराणी) (४)
 १४८
 भारदेशकर ब्राह्मण (३) ३६१
 बारा ज्योतीर्लिंगे (१) २५६
 बारादेवी प्रमुख स्थाने (१) २९३-
 २९४
 बारामुजा देवी (२) ३१६
 बारामुखी देवी (२) २३०, २३१
 बारा-चने (२) ३१९
 बारिंगा पर्वत (आफ्रिका) (४)
 १७७
 बाल देव (३) २९९, ३००; देवता
 (४) ४२; देवता (कनाइट) (४)
 ७९

वॅन-अमा देवता (वॅबिलोन) (४)

७६

वन-अव्हा न्हाणीघर देवता (रशियन)
(४) १७२

वनशंकरी (१ वि) ६६; कुलदेवता
(३) ३६५, ३६६; दुर्गानाम
(३) ३९१; नामोत्पत्ति (३)
३९१, शक्तिपीठ देवता (२) ७२,
१९९-२०७

वन-हिन-कोन शहर, संस्कृत शिलालेख
(कंबोडिया) (४) २९४

वनाई देवी (३) ३२९

वनाली जमातदेवता (३) ३०५

घंतेनसेरी क्षेत्र (कंबोडिया) हिंदु
मंदिरे शिल्पकाम (४) २९६-२९७

वॅबिलोन संस्कृति (४) ६८-७६

वभूत देवी (३) ३९१

वरसाना देवी (१) १७९, (२)
३१९

वर्गर (श्रीमती पर्लबेन) वनस्पति-
शास्त्रज्ञ (३) १४१

वर्जेस (जेम्स) भारतीय पुराणवस्तु
संशोधन अधिकारी (३) २३७

वर्नियर पाश्चात्य प्रवासी व गंगाजल
(३) १८५

बलप्रमाथिनी-शक्ति (२) ४३

बलमोहिनी मातृका (२) ३८४

बलराम मानवरूप देवता (३) २४८

बलविहरणी-शक्ति (२) ४३

बल-शक्ति (२) २७८

बलसुद्रेष्ठ तारादेव, कोर्टदरबार निवारण
करणारा (४) २५३

बला शक्तिदेवता (२) ३७३, ३७४

बलाफा तांत्रिकदेवता (२) ४२२

बलातिबला देवी (प्रभासतीर्थ) (३)

३१२

बलाथ देवता (सिरिआ) (१ वि) ५०

बलि राजा, आर्यमुलोनमन, सुतापा
राजाचा पुत्र (४) ३३०; वैरोचन

पुत्र (४) ३३०; सहा पुत्रनावे रूपक
(४) ३३०

बालितुंग राजा (मलाया-जावा) (४)
२८९

बलोत्कटा शक्तिदेवता (२) ३७३

बल्डोर (Balduar) देव व स्फॅन्डे-
गिअन कथा (३) ३८१

बल्ल भारतीय नाणे (३) २२६

बल्लाळ देवी (१) ३४०

बल्लाळ्याई देवी (राहुरी-अहमदनगर)
(३) ४८७

वॅशमन (ऑगस्टस) वनस्पतिशास्त्रज्ञ
(३) १४०

वसंती सीतळादेवी बहीण, बालारिष्ट-
देवता (पंजाब) (३) १०८

वसयण्णा जमातदेवता (३) ३७३

वसवी देवदासां (कर्नाटक) (३)
३७१

वसुमती जमातदेवता (३) ३८०

वसुली जमातदेवता (३) ३८०

वाहिभाट उच्चवर्णीय जात (राजपुताना)
(४) ३५७

वाहिरंग-शक्ति (२) ५४

वाहिरी (१ वि) ६४, (१) १२५;

आमदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३)

१०२; जमात देवता (३) ३७०,

३७२, ३७७, ३८०, ३८४; देवी

(गडहिंग्लज-मोन्हापूर) (३) ४८७;

भवानी जमातदेवता (३) ३७२

- वाहिरोवा (१ पि) ६४, (३) २७;
ग्रामदेवता (३) १००, १०१;
जमातदेवता (३) ३६९, ३७३,
३७४, ३७६, ३८०, ३८३,
३८४, ३८५, ३८६; भैरव (३)
११७
- बहुचरा देवी (२) ७२, २०७-
२१५, ३१३; देवी जमात देवता
(३) ३७१, ३७५, ३८५;
नामोत्पत्ती (३) ३९१; शक्तिपीठ
देवता (२) ७२, २०७-२१५
- बहुचराजी देवी, मूर्ति (घोराट्ट) (१)
९३, ३७७
- बहुतेर दैत्य (३) ३९१
- बहुपुत्री मातृका (२) ३८४
- बहुमाया शक्तिदेवता (२) ३७३
- बहुरूप रुद्र (१) २५७
- बहुरूपिणी नैनदेवता (३) ४४३
- बहुला देवी (१) ६५, (२) २०७,
२०८; पीठ (१) २८१, २८७;
पीठदेवता (१) २८१; शक्तिपीठ
(१) २९४
- बहुलाक्षी देवी (१) २९४
- बहुशालिनी मातृका (२) १८४
- बहुसुवर्णक यज्ञ (मलाया) (४)
२३५
- बळतिबळ पौराणिक देवता, व रक्ता-
सूर (१) ७८, १४१
- बळी राजा (३) १८३, (४) २४०;
(बालीवेट) (४) ३२९-३३१
- बाकस देव (४) १६०; सोमसहस्र-
देव (ग्रीक) (४) २१५
- बांकलमाता सामाजिक देवता, कथा
(२) ४३४, ४५४-४५६
- बांका देव, आदिपुरुष (आफ्रिका)
(४) १७७, १७८
- बाटू लेणी (कोलालपूर-मलाया) (४)
२९६
- वाटो-क्वानन अश्वमुख स्वरूप देवता
(जपान) (४) २७०
- वाणासूर बळीपुत्र (३) ४५९; व
कन्याकुमारी कथा (२) ९५, ९६,
९९
- वानवेन प्रेमदेवता (केल्टिक) (४) ७९
- वांणी-वंश (आफ्रिका) (४) १७७,
१७८
- वांदेजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- वापदेव वीरगळ (३) १२२
- वावा आदम पहिला मानव, पहिला
प्रेषित (४) १७०
- वावुरी जमातदेवता (३) ३७५
- वात्री जमात व देवता (३) ३८२
- वामूळ वृक्ष (३) १३९
- वाम्य उपादेवता (इराणी) (४)
१४८
- वारदेगकर ब्राह्मण (३) ३६१
- वारा ज्योतीर्लिंगे (१) २५६
- वारादेवी प्रमुख स्थाने (१) २९३-
२९४
- बारामुजा देवी (२) ३१६
- बारामुली देवी (२) २३०, २३१
- बारा-चने (२) ३१९
- बारिंगा पर्वत (आफ्रिका) (४)
१७७
- बाल देव (३) २९९, ३००; देवता
(४) ४२; देवता (कनाइट) (४)
७९ -

बालकांचे देवास बलिदान रुढी (४)

४२-४३

बाला त्रिपुरादेवी भेद (१) ३६;

दशमहाविद्या देवता (१) ४२३,

४२४, देवी (२) २१५; बहुचरा

भगिनी (३) ३९१; बोलाई शाक्त-

पथीय देवता (३) ४९०; मातृका

(२) ३८४, श्रीकुलदेवता (१)

४२३, (२) १३९, श्रीविद्यादेवता

(तांत्रिक) (२) ४१५

बालाई देवता, सडोवा सेवेकरी (जेजुरी)

(३) २९७

बालाजी कुलदैवत (३) ३६४;

जमातदेवता (३) ३७७, ३८३,

३८४

बालात्रिपुरसुंदरी दशमहाविद्यादेवता

कथा (१) ४२६, ४२७; व जगन्नाथ

पंडित (३) १८८, १९०

बालीद्वीप संस्कृति-भारतीय संस्कृति

साम्य (४) ३२९-३५९

बायन मंदिरे (अकोरतोम-कयोडिया)

(४) ३०१-३०२

बालडर राख (ट्युटानिक) (४)

१५३

बालडोर (बलराम) देव, तेजाजी देवता

(४) १५५

बाघर्चा ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा)

(३) १०३, जमातदेवता (झोमण-

प्रांतीय) (३) ४९०, देवी (ताम्हाने-

राजापूर) (३) ४६५

बाशेरी मुखमान पोटाभेद (४)

१६९

बाभर देवी (३) ४८८-४९०

बास्ट आदिशक्तिस्वरूपदेवता (इजिप्त)

(१ वि) ४९, शस्त्रधारी देवता (१ वि)

४६, (१) २१९, (मिसरदेश) (३),

३२९; देवी (मिसर) (४) ६१, ६५

बाहु राजा बौद्धपथीय (सिलोन)

(४) २८१

बाहुवली जैन देवता पुतळा (श्रवण-

बेलगोळा) (१) ३४०-३४१

बाहुळा पीठदेवता (१) २८१;

पीठ (१) २८१, २८७

बाळ देवता (सिरिया) (१ वि) ५०

बाळकरी देवी (२) २५८

बाळा (१ वि) ६६; देवी (बाळापूर-

बन्हाड) (३) ४८८

बाळाजी जमातदेवता (३) ३७६

बाळाताई जमातदेवता (३) ४८७-

४८८

बाळ्यासुंदरी देवी (कानपूर, गोरखपूर-

उत्तरप्रदेश) (३) ४९०

बिगोगामी देवता (जपान) (४)

२६७

बिडकर (रामानंद) व नर्मदा देवी

(१ वि) ६१, (३) २०४

बिडाली मातृका (२) ३८४

बिंदु राजा (३) ३६८

बिंदु शक्ति (२) २५

बिमाला देवी (पुरी) (३) ५१५

बिरकंगन यंत्र (२) ४२४

बिरजा देवी (जयपूर) (३) ५१५

बिरोहा देवी (जयपूर-राजस्थान)

(३) ४९०

बिर्ला शेठ व मंदिरे (३) ३२

बिलई माता शक्तिपीठ देवता (२)

७२, २१५-२१७

विलकु आदिमाता (अंदमान) (४)
२८०
विल्वक पीठ (१) २९२
विल्वपत्र शंकरास प्रिय (३) १३६
विल्वपत्रिका शक्तिदेवी (१) २९२
विल्वा मातृका (२) ३८५
विशोपन बुद्धदेवता, सप्तलक्ष्मी-
स्वरूपापैकी एक (जपान) (४)
२७२
वी देवता, कुकुलकन, जन्ममृत्युदेव
(मय) (४) २१२
वीजभावा मातृका (२) ३८५
वीजमंत्र वर्णजाति (२) ३९९
वीजशक्ति (२) १६
घुडीमाता जमातदेवता (३) ३७६
बुद्ध (३) ५, १०, ४०२, ४३२,
४३३; अश्वत्थ-साक्षात्कार (३)
१४४; (गौतम) (२) ४११-
४१२, ४८२, (४) २५, १०४;
देव (४) २३७; धर्म-त्रयी-शास्त्र,
अमित व तथागत (४) २४९;
पाचूची मूर्ति (बैकॉक) (४) २९१;
पुतळा ९० फूट लांब, शयनावस्थेत
(अयोध्या-सयाम) (४) ३०८;
५०४ (पाचशे चार) पुतळे बुद्ध-
जीवनावरील १२० चित्रांचे शिल्प
(जावा) (४) २८७; पुतळे व
मूर्ति (खिलोन) (४) २८१;
मंदिरे (इंडोनेशिया) (४) २९१;
मूर्ति (३) २५६; मूर्ति पुतळे
(नारा-जपान) (४) २६४, ९०
फूट लांब (अयोध्या सयाम), ५०
फूट उंच ब्रॉझ (अयोध्या-सयाम),
१९० पौंड मुवर्णमूर्ति (फ्रान-फेन-

कंबोडिया), ५६ फूट उंच (गोमटे-
श्वर-भारत), ८० फूट उंच (नालंदा
भारत), ९८ फूट उंच (मामल-
पुरम-भारत) (४) ३०८-३०९;
प्रासीला (चेंगमाई-सयाम) (४)
३०५; सिंहीली बुद्धमूर्ति (प्रसिंहिंग-
सयाम) (४) ३०५-३०६; पाचूची
बुद्धमूर्ति (प्रजेडालुआंग-सयाम) (४)
३०५-३०६; मस्तकावर शेषफणा
असलेली बुद्धमूर्ति (प्रा-प्रांग-सामयोत-
कंबोडिया) (४) २९५; मूर्ति
निद्रिस्त स्वरूपात १६० फूट लांब
(इंडोनेशिया) (४) २९१
बुद्धाकिनी बौद्धदेवता (साधना)
(३) ४२६
बुद्धि शक्ति (२) ३७८; शक्तिदेवता
(२) २७३; सतमाता (३) ४३८
बुद्धिप्राप्ति-मंत्र (४) ३८२
बुद्धधाकर्मिणी तनदेवता (भीयंन)
(२) ४२८
बुंदेलखंडी शैली देवालये (३) ३७
बुरादेव जमातदेवता (३) ३८३
बुरिआट जमात (रशियन) (४) १७४
बुरुह जमात व देवता (३) ३८२
बुन्ही जमातदेवता (३) ३७०
बुशेल माता देवता, ताऊ-यू, उत्तरभुव
माता (चीन) (४) २५५
बूत देवी (२) २०७, २०८
बृद्धीश्वर मंदिर (तंजावर) (३) ४७७
बृहत्तरभारत व भारतीय संस्कृति (४)
३-१७; संज्ञा-पूर्वकडील भाग-
ब्रह्मदेश, मलाया, जावा, इंडोचायना,
कंबोडिया, बाली, वगैरे भागास लागू
(४) २८६

बृहदीश्वर मंदिर (तंजावर) (३) २६८

बृहदेश्वर (तंजावर) (३) ४९१

बृहद्गौरी मत (३) ३१२-३१३

बृहद्देवा वैदिक देवता (१) १७

बृहन्नायकी मंदिर (तंजावर) (३)

२६८; शक्तिदेवता (तंजावर) (३)

४९१-४९२

बृहस्पति देव (ब्राह्मणवर्ण) (३) ४

बेचाळीस योगिनी (२) ३७२-

३७३

बॅलिस देवता (ग्रीक) (४) १०८

बेनानचंछी शिल्प-क्षेत्र (जावा-सुमात्रा-

मलाया) (४) २८७, २८८,

२८९

बेन्टेन सागरदेवता, सप्तलक्ष्मीपैकी एक,

बाह्यदेवता, संतती देणारी देवता

(जपान) (४) २७१, २७२,

२७३; द्रुगूनशी विवाह (४) २७२

बेन्तेनसामा एरस्वती देवी (जपान)

(४) २६३

बेरह जमात व देवता (३) ३८२

बैरेज्य देवता, शेतीविषयक कार्य (इराणी)

(४) १४८

बेलतु देवता (असिरियन) (१ वि)

५०

बेलनपस ग्रामदेव (रशियन) (४)

१७२

बेलवृक्ष व शंकर (३) १३५

बेलान देवता अथवा दुर्गा (इजिप्त)

(४) ५, १३

बेलाभयानी देवी (प्रतापगढ-उत्तर-

प्रदेश) (३) ४९०

बेलाहनचंछी शिल्पक्षेत्र (जावा-सुमात्रा)

(४) २८७

बेली-सामा देवता (केलिटक) (४)

८०

बैकुल सरोवर (४) १७३

बैरागी बैष्णव मंदिरातील वतनी घंटे-

याईक-पूजक (३) ५४

बैरेसिधिआ देवी (केलिटक) (४)

७९

बैलेनभयानी देवी (उत्तरप्रदेश) (३)

४८१

बोगुस देव (रशियन), भग शब्दाचा

अपभ्रंश (४) १७१

बोधिसत्त्व ज्ञानदेवी स्त्रीस्वरूप

(३) १४८

बोस (जगदीशचंद्र) भारतीय
वनस्पतिशास्त्रज्ञ (३) १४१

बोसा काया पापाणात्ता चुंवनविधि
(मका यात्रा) (४) १६६

बौद्धगुहा (वेरूळ) (३) २४७-२४८

बौद्ध तंत्रे (२) ४११-४१२; धर्म

(ब्रह्मदेश) (४) २८२-२८३;

धर्म व मातृका (२) ३९३; पंथ

व चीन (४) २४९; पंथ व मंत्र

(२) ४०६; पंथीयदेवता (३)

३९६-४३४; मिथु व धर्मप्रसार

(४) २३२-२३५; मिथुधर्म-

प्रचारक (गिलोन-ब्रह्मदेश) (४)

२८१-२८२; मठ-विहार (अयोध्या-

सयाम) (४) ३०८, ३०९;

मंदिरे (जपान) (४) २६४;

चसाहती (मलाया-जावा) (४)

२८४, २८५, २८७; संस्कृति-धर्म-

ग्रंथ (४) २५, धर्मश्रद्धा (४)

३०, मरणानंतर जीवन (४) ३२,

विश्वपंथुत्व (४) ३१; संस्कृति व

देवालयमंजन (३) ६५; स्त्रीदेवता

(३) ३९७

बौद्धरूपा-कमला (१) ४२५

बौद्धिन वनस्पतिशास्त्रज्ञ (३) १४०

ब्रजला देवी (खाटमाडु-नेपाळ) (३)

४८७

ब्रंटन (पॉल) ग्रंथकार (४) २

ब्रह्मा (३) ३९६; व शक्तिसंबंध (२)

२७

ब्रह्मचारिणी नवदुर्गापैकी एक (१)

११७, (२) ३१०; पौराणिक देवता

(१) ७८, ११६

ब्रह्मचारी व्रत (३) २७५

ब्रह्मणस्पति (ऋग्वेद) (४) १५३

ब्रह्मतुंडा योगिनी (२) ३७२

ब्रह्मदेव (१) ५७, ५८, ५९, ६०,

६१, ६२, ६३, ६६, (२) ३०३

३०४, ३६६, ४२३, (३) १११,

१३५, १४०, १४३, १७९,

१८०, २५८, २६४, ३८९,

३९१, ३९४, ४३७, ४४५,

४४९, ४५६, ४७४, (४) ७६,

१९५; अश्वत्थनियार्थी (३) १४३;

गर्वद्वरण कथा (३) १७९-१८०;

जैन दिक्पाल (३) ४३७; दिवोदास

व काशीविश्वेश्वर (२) ३०३,

३०४; पञ्चसूत्रप्रिय (३) १३५;

मंदिर (४) १९५ (मेक्सिको);

मूर्ति (३) २५८, २६४ (कैलास

लेणे, पुरी लेणे); व अजादेवी (३)

४४९; व आदिशक्ति (२) ४२३,

व आयुर्वेद (३) १४०; व कन्या

(४) ७६; व कमलजा देवी (३)

४५६; व ताम्रगौरी देवी (३)

४७४; व पद्मावती देवी (३) ३९१

व पार्वती (३) ३८९; व ब्राह्मण

जात (३) १११; व मोहिनी

अप्सरा कथा (३) १७९-१८०;

व श्रुतिदेवी (जैन) (३) ४४५; व

षष्ठी देवी (३) ३९४; व सरस्वती

(१) ५७, ५८, ५९, ६०, ६१,

६२, ६३, ६६, (३) ४४५, (४)

१५१; व द्विगुळा देवी (२) १६६

छाणरी पहा 'ब्रह्मा' 'सरस्वती'

ब्रह्मदेश व बौद्धधर्म (४) २३३;

संस्कृति (४) २८२-२८४

ब्रह्मपुत्रा नदी, कावेरी नदी (३) २०८

ब्रह्मपूर महाशक्ति (१) ४२६
 ब्रह्ममयी विद्या (२) ४१५
 ब्रह्मयक्ष जैन यक्ष (३) ४४०
 ब्रह्मराक्षस (३) २१३
 ब्रह्मवादिनी देवता (१) ७७
 ब्रह्मशक्ति (२) १७, २१, २९०
 ब्रह्मा चतुर्मुख (४) ३१०, तारा (१)
 ५८-५९; देवता (४) २३४
 (चपादेश), (४) २६४ (जपान), (४)
 ३३४ (वाली), मंदिर (४) २८९,
 ३१० (प्रयनन-जावा), मूळपच-
 भूतात्मक स्वरूप आकाश (१ वि)
 ५०; राजहंस वाहन (४) ९३; व
 त्रिपुराशक्ति (२) ४१६; व देवी-
 प्रेरकशक्ति (३) ६१; व बौद्धधर्म
 देवता-विटयना (३) ४००, ४०१,
 ४०२, ४०४, ४१२, ४३०; व
 ब्राह्मीशक्ति (२) ३८३; व मातृशक्ति,
 धृति (१) २५१; व योगिनी (२)
 ३७६; व राजराजेश्वरी (३) ३९३;
 विष्णु-महेश (१) २५१, (२)
 ३७६, ३८१, ४१६, (३) ११,
 १२, २८, ६१, ४००, ४०१,
 ४०२, ४०४, ४१२, ४३०, (१
 वि) ४६, (१) २१०-२११, (४)
 १८७ (मेक्सिको), (४) ३७७,
 संस्कृत देव (३) २७; सरस्वती
 पत्नी (३) २८ (आणखी पहा,
 ब्रह्मदेव, सरस्वती)
 ब्रह्मा-विष्णु-महेश त्रिमूर्ति (१ वि)
 ४६
 ब्रह्माणी अष्टमातृका देवता (३) ४३९
 ब्रह्मांडनायिका आदिशक्ति परब्रह्म-
 स्वरूपी, विश्वस्वरूपी (१) १, २

ब्राह्मण व अन्यजमार्तीच्या देवता
 (३) ३५९-३८६
 ब्राह्मणगुहा (वेरळ) (३) २४७,
 २४८
 ब्राह्मणग्रंथातील देवता (३) १३
 ब्राह्मणजमात व देवता (१) ९३,
 (३) ३५९-३६९
 ब्राह्मणा योगिनी (३) ३१२
 ब्राह्मणी अवगें, देवताशक्ति (२) ४३,
 ८९; अष्टशक्तींपैकी एक (२) ४२;
 दुर्गुण प्रतिनिधी मातृका (२) ३८६;
 शक्तिस्वरूपी देवता (२) ३१; स्वरूप
 (१) ३८७
 ब्राह्मनोक्त्या सनातनधर्म (जपान)
 (४) १६३
 ब्राह्मी उत्पत्ति (२) ३८३, (३)
 ३९१; मंदिर (२) ३९३, ३९४
 (मातृका), मातृका (२) ३८२,
 ३८४; मूर्ति (२) ३८० (योगिनी),
 योगिनी (३) ३१२; वामाचारी
 पंथीयदेवता (२) १४९; शक्तिदेवता
 (२) ३७३; सरस्वती (१) ६३
 ब्रिआरिस रावण (ग्रीक) (१) २५४
 ब्रिटानिया देवी (हॉगकॉग-नाणकमुद्रा)
 (३) २३१
 ब्रिटोमार्टिस आदिशक्तिस्वरूप (१ वि)
 ४९, देवता (दिकयाना) (ग्रीक)
 (४) १०८, ११७, १३३
 ब्रुन्फेल्ड वनस्पति शास्त्रज्ञ (३) १४०
 भक्तरक्षक देवता (बौद्ध) (३) ३९८
 भक्तिप्रोद् (बौद्ध गुहा) (३) २४६
 भगमालिनी तंत्रदेवता (श्रियंत्र) (२)
 ४२७; नित्या-तंत्रदेवता (२) ४१३;
 मातृका (२) ३८४

भगवती देवी (१) २४०

भगरुद्र एकादशद्रावैकी एक (१) २५६

भगवती ग्रामदेवता (१) २४१, (३) ४९२; जमातदेवता (३) ३७१, ३७३, ३८५, त्रिपुराभेद (१) ३५; देवता (२) २२४, देवी (१) २९७, (४) ०३४ (चपादेवा), (४) ३६८, ३७१, ३८४, नामोत्पत्ति (१) २४०, (३) ३९९; भूदेवता (१) २४१, मंदिर (१) २९७ (देवाग), (२) २२४ (गोंधळ्याची-नासिक), व भगराक्षस (१) २४०; वैदिकदेवता (१) ४०

भगवत्पद्मी (गंगा) (३) १८३

भगानंदा मातृका (२) ३८४

भगिरथ राजा सगरायाज व गंगा-नदी कथा (३) १८०

भट्ट ब्राह्मण (३) ३६१

भट्टप्रभू ब्राह्मण (३) ३६७

भट्टयोगिनी ग्रामदेवता (मोढेरा गुजरात) (३) ११२

भट्टारिका कुरुकुला बौद्धदेवता, (३) ४०६, कुलदेवता (१) ११२, गोत्र-देवता (१) १११, ग्रामदेवता (३) ११०, योगिनी बौद्धदेवता (३) ४२८

भट्टारी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११

भडसुंजा जमात (३) ३८३

भंडराक्षस (३) ४११

भंडारी चाजंत्री जमात (हलर) (३) ३८३

भंडासुर दैत्य (१) १४८, (२) २११, २८९, २९४, (३) ४८०;

व नमुलेश्वरीदेवी (३) ४८०, व बहुचरा देवी (२) २११; व शकर

कथा (१) १४८, (२) २८९, २९४

भद्रकर्णिका शक्तिदेवी (२) २९२

भद्रकाली (१) २८४, २८५, (२) ९५, ९८, १२८, १३०, २२१-

२२५, ३३७, ३७३-३७४, ८२१, (३) ६०, १२४, १२५, ३७१,

४९२, अष्टतारादेवतापैकी एक (२) ९५, उत्तर्हीन्या (२) २२१-२२२,

कन्याकुमारी सती (२) ९८; नाम देवता (२) २२३, (३) १२४,

१२५, ४९२, जमातदेवता (३) ३७१, देवी (२) २२३, २२४,

२२५; नऊ बालीभेदापैकी एक (१) १२८, पीठदेवता (१) २८४; मंदिर

(१) २८५ (वरगळ हैद्रावाद), (२) २२३ (नासिक), महारौरूप (३)

६०; मूर्ति (२) ९८, २२२, २२५ (नासिक), (१) २८५, (२) २२४

(वरगळ, शृंगेरी), (२) २३७ (द्वारकामठ), योगिनी (२) ३७४,

व शालचूड दैत्य कथा (२) १३०, शक्तिदेवता (२) २२, ३७३;

शक्तिपीठ देवता (२) ७२, २२१-२२५, शाक्तपंथीय देवता (२) ४२१, (३) ६०

भद्रकाली उपस्वरूप देवता (१) ८६, कुलदेवता (३) ३६४, देवता (१ वि)

६६ मिश्रउत्पादनकर्ता शक्ती (२)
 २४, शिवपत्नी (१) २२५
 भद्रवर्मन हिंदुराजा (चपादेश) (४)
 २३४
 भद्रसेन पीठभैरव (१) २८०-२८१
 भद्रा देवता (१ वि) ४८, शक्ति
 देवता (१) २९२ शक्ति (२) २२,
 २७८ शक्तिदेवता (१) २९२
 भद्रिका योगिनी दुर्गा देवी परिचारिका
 (२) ३७७
 भद्री गोनदेवी (१) १११
 भद्रेश्वर (१) २०२, शिवालय
 (चपादेश) (४) २९४, स्वामी-
 शिवालय (मासन चपादेश) (४)
 २३८
 भमानी (भवानी) (३) ४८१
 भयकरी योगिनी (२) ३७४, (३)
 ३११
 भयनिरारण मंत्र (४) ३८१
 भया बौद्ध तांत्रिकदेवता (३) ४०९
 भरदुर्गा मामदेवता (रत्नागिरी त्रिहदा)
 (३) १०२
 भराडी गौर (३) ३०७-३०८,
 मामदेवता (चिपळूण-आंगणेवाडी-
 रत्नागिरी) (३) १०२, ४९२,
 वतनी धंदेवाईक बहिरोवा मंदिर भक्त
 (३) ५४
 भराखीण मामदेवता (३) ४९०
 भय पीठभैरव (१) २८१
 भवमालिनी नृसिंहनिर्मित अपोरमानृका
 (२) ३८५
 भवाई मामदेवता (३) ४९२
 भयानी आनंदीदेवी (१) १४१
 १४२, गौर (२) ३०९, माम

देवता (१) २४१, चिन (चिन
 छत्रपति कुलस्वामीनी, सातारा) (१)
 सुरवातीस, जमातदेवता (३) ३६९,
 ३७०, ३७३, ३७४, ३७८,
 ३८०, ३८१, ३८३, ३८५,
 ३८६ तुळजा (१) २९५, ३१४,
 देवी (१) १४५, ३४०, ३४१,
 ३५३, (४) ५, १३, (१) ३२१,
 ३४३, ३४६, ३५१, ३५३,
 ३५४, (३) २८, ३१ (प्रतापगड)
 नवरात्र (१) २२८, नामोत्पत्ति
 (३) ३९१, पीठदेवता (१)
 २८०, पृथ्वीदेवी (३) ३७४, भमानी
 (३) ४८१, मावई (३) १०२,
 १०३ (मामदेवता), भूदेवता (१)
 २४१, मंदिर (३) ४९२ (भवानी
 पेठ पुणे), माता (३) ३७७,
 ३८५ (जमातदेवता), (३) २०२
 (महेश्वर नगर), मूर्ति (३) २५६,
 शक्तिदेवी (१) २९२, शांतस्वरूप
 देवता (१) ८६, (३) ६०,
 शीताकुट (२) २१७ २२१,
 आणखी पहा, तुळजाभवानी
 मरुचर्चित शकर (१) २५९
 भाऊका देवी, मामदेवता (३) १०२
 भागदेवी जमातदेवता (३) ३७९
 भागादेवता कामाख्या देवीची अंजु
 चरी (२) १०६
 भागिरथ्यम्मा जमातदेवता (३)
 ३७०
 भार्गीरथी (गंगा) (३) १७१,
 १८१, १८३
 भाषे बौद्धगुहा (३) २४६

- भांडारीण कृषिदेवता, जमात देवता (३) ३७६
- भारत-पाश्चिमात्य देवता तौलनिक स्वरूप (१ वि) ४३, ४४
- भारतमाता देवी, देशमाता (३) ३९१
- भारतांतील मुसलमानी शिल्प (३) २६६-२६७
- भारताश्रमतीर्थ शक्तिस्थान (१) २९३
- भारती शा-वर्गदेवता (२) ११;
- त्रिपुराभेददेवता (१) ३५, द्वार-देवता (३) ४३; चौद्धदेवता (३) ४१३, सरस्वती (१) ६३
- भारतीय देवता व पाश्चिमात्यदेवता परस्पर साम्य (१ वि) ५०; नाणक मुद्रा (३) २२४-२२९; पुराण मय व पाश्चिमात्य (१ वि) २१-२४, भाषा, प्रसार व प्रभुत्व (४) १८-९५, माहेश्वरी ब्राह्मीलिपी सर्व भाषा-लिपींचा उगम (४) १८-२१, चण्डाहती (पॉलेनेशिया) (४) ३११-३१२, बाल्मय-धार्मिकचमत्कार (४) ३४-३५; सस्कृति-अवशेष (इंडोने-शिया) (४) २९०-२९१; सस्कृति व अमेरिकन मयसस्कृति (पेव-मेक्सिको) (४) १८२-१८३, १८४, १८७-१९२, सस्कृति घाडसी प्रचारक व भारतीय हिंदुयसाहती (४) २३२-२३५, २३९-२४४, सस्कृति-धर्ममय (४) २५, धर्मश्रद्धा (४) ३०, धार्मिक चमत्कार (४) ३४, मरणानंतर जीवन (४) ३२, विश्वयधुत्व (४) ३१, सस्कृति श्रेष्ठता (४) १-२५
- भार्गव-लक्ष्मी देवता (वत्रेश्वरी-ठाणे) (२) २९५, २९९
- भार्गवी आदिशक्तिरूपदेवता (१) १००, (४) ८३
- भावकाई प्राकृतदेवता (३) २७, भवानी (ग्रामदेवता) (३) १०२, १०३
- भावगम्या योगिनी (३) ३१२
- भावर्था ग्रामदेवता (३) १००
- भावसार जमात (३) ३८३
- भाविण देवदासी (३) ३००
- भासी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२, शक्तिदेवता (०) ३७३
- भास्करराय तनकार (२) ४११
- भास्करा दुर्गादेवी स्वभाव आविष्कारी रूप देवता (१) १०२
- भास्कराचार्य लीलावतीमंथकर्ता, गणिताचार्य (३) २२५
- भिरुका पीठभैरव (१) २८१
- भिलात ग्रामदेवता, कथा (३) १२०
- भिह्र जमात (३) ३८३
- भिह्री अजैशदेवीनाम (३) ७८
- भिषक् देवता, सरस्वती (२) १२
- भीम मूर्ति (महाबलिपुरम गुहा) (३) २६५
- भीमचंडी देवता (२) ३७३; मंदिर (जावा) (४) २३५; शिल्पक्षेत्र (जावा-मुमात्रा) (४) २८७, २८८
- भीमरूपा पीठदेवता (१) २८२
- भीमलोचन पीठभैरव (१) २८२
- भीमशंकर ज्योतिर्लिंग (१) २५६
- भीमसेन मातामई बधू (३) १२२
- भीमा देवी (१) २९३, ३५६; देवी पीठ (२) १०८; चौद्ध तानिक

- देवता (३) ४०९; मातृका (२) ३८४; योगिनी (२) ३७४; शक्ति देवता (१) २९३, (२) ३७३
 भीमाशंकर ज्योतिर्लिंग (१) ३९१
 भीमेश्वरी पर्वतीय देवता (२) ३५६, ३८९-३९१
 भीरुपर्वत पीठ (१) २८१, २८७
 भीषण पीठभैरव (१) २८१
 भीषणा देवता (२) १०७; योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
 भीषणिका मातृका (२) ३८५
 भीष्मभगिनी बौद्धदेवता (३) ४३३
 भीष्मसू (गंगा) (३) १८३
 भीष्माचार्य, गंगा, शंतनुकथा (३) १८७
 भुक्तेशी दशमहाविद्यादेवता (२) ११६
 भुक्त्या देवीमंदिरातील बतनी धंदेवाईक पूजक (३) ५४
 भुमका ग्रामदेवता (३) १४
 भुलोभा जमातदेवता (३) ३८१
 भुवना कालीकुलदेवता दशमहाविद्या, शाक्तपंथीय (१) ४२३, (२) १३९
 भुवनेशी दशमहाविद्यादेवता (१) ४२४; पीठदेवता (१) २८०
 भुवनेश्वरी (१) ७८, ९३, १४३-१४५, १८१, २८४, ४१०-४१३, ४१५, ४२३, ४२४, ४२५, (२) ७४, ३७४, (३) ३११, ३६५, ३९२, ३९३, ३९४; कुलदेवता (३) ३६५; दशमहाविद्यादेवता (१) १४३, २८४, ४१०-४१३, ४२३, ४२४, (२) ७४; नामोत्पत्ती (३) ३९२;
- पौराणिक देवता (१) ७८, १४३-१४६; मंदिर (१) १४४ (औदुंबर क्षेत्र); मूर्ति (१) ९३; योगिनी (२) ३७४, (३) ३११; राज-राजेश्वरीशक्ति (१) ४१५, (३) ३९३; राजसप्रधानदेवता (१) ४२३; व तारकामुर (१) १४५; वामनावताररूपा (१) ४२५; शताशीदेवी (१) १८१, (३) ३९४; सत्व-गुणात्मिका (१) ४२३; स्वरूप (१) १४४, ४११
 भुवलोक्त (१) ३९३
 भू देवता ग्रामदेवता, पर्जन्यवृष्टिदेवता (१) २४१, (३) १०५; देवता-पृथ्वी (१) ३५६; देवी (३) २१
 भूचरी बौद्धदेवता (३) ४३३; योगिनी (२) ३७४
 भूतढामर बोधीसत्व अवतार, बौद्ध-देवता (३) ४०१
 भूतढामरी मातृका (२) ३८४
 भूतडांवरी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
 भूतनाथ-पावणाई शंकर-पार्वतीस्वरूप (३) ४७३
 भूतप्रेतवाधा निवारण-मंत्र (४) ३८२
 भूतभवांनी जमातदेवता (३) ३८२
 भूतमाता पार्वतीनाम (१) २६३
 भूतमाला दुर्गादेवी स्वभावस्वरूपदेवता (१) १२२
 भूतली योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
 भूतळी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११

भूतेश पीठभैरव (१) २८२
 भूपुरचक्र (२) ४२९
 भूमकरी वामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा)
 (३) १०२
 भूमाता मानवस्वरूपा (१) १८
 भूमिजन्मा ज्वालदेवता (३) ३७८
 भूमिका भूदेवता, वामदेवता (१)
 २४१
 भूमिया वामदेव (उत्तर-भारत) (३)
 १००; जमात (३) ३८३
 भूमियान देवी जमातदेवता (३)
 ३७९
 भूवनेश्वरी राजराजेश्वरी (२) ७५
 भूलोक (१) ३९३, ३९६
 भूशक्ति अष्टगन्धर्वी एक (२) २७८
 भृकुटी जैनपथ (३) ४४०; जैन-
 पथिनी देवता (३) ४४२; तारा-
 योद्धदेवता (३) ४१८; योद्धदेवता
 (३) ३९७, ४०८, ४०९; मातृका
 (१) ३८४
 भृगुशक्ति (१) ३९२, (४) ८३
 भृगुलोक त्रिजिह्व (४) ८२, ८३
 भृगुंजी मानव (२) ३८४
 भैरुंडा कुलदेवता (१) ३१२;
 चानुंडादेवी (१) ३१०-३१२;
 नित्या तंत्रदेवता (२) ४१३;
 योगिनी, दुर्गादेवी परिचरिका (२)
 ३७७
 भैरव काल (१) ४१५, (३)
 ११७; वामदेवता (३) १४,
 ११७, १७७; जमात देवता (३)
 ३७६; जैन देवता (३) ३९८;
 दंतेश्वरी देवी जोडीदार (३) ८६;
 देवता (१) २७९-२८२; परिवार

देवता (३) २१; पर्वत पीठ (१)
 २८१, २८७; पीठ (१) २८०-
 २८२; बहिरोचा (अपभ्रंश) (३)
 ११७; यद्र (१) ४१५; य मानवका
 (२) ३८५; शक्ति-भैरवी (२)
 ४३, (३) ३९२; शंकर (३)
 ११७; शिवस्वरूप (२) ३८५;
 गृहधर्मचारिणी शक्ति (२) ४३,
 ३८९
 भैरवकपाली पीठदेवता (१) २८६
 भैरवकामेश्वर पीठभैरव (कामेश्वरी
 देवी) (१) २७६
 भैरव-कृष्णनाथ वामदेवता (रत्नागिरी
 जिन्हा) (२) १०३
 भैरवचामुंडा शक्तिदेवता, मूर्ती (कोन्हा-
 पूर) (२) २६४
 भैरवजगन्नाथ पीठभैरव (वाल्यापनी
 देवी) (१) २७६
 भैरवध्यासिनी योगिनी (२) ३७४
 भैरवनाथ ज्योतिर्लिंग (१) २६३;
 निमही देवता (१) ७०, ८८-८९;
 मंदिर (२) १५५ (लाटमांड,
 नेपाल), (३) ८८ (सिद्धर)
 भैरव-भूतेश पीठभैरव (वाल्यापनी
 देवी) (२) १०३, ३१९
 भैरव-महादेव पीठभैरव (१) २७६
 भैरव-महानाथ पीठभैरव (१) २७६
 भैरविध्यासिनी योगिनी (३) ३११
 भैरवी अपरात्रासिनी (१) ४१५;
 उग्रस्वरूप शक्तिदेवता (१) ८६,
 (३) ६०; कालभैरवशक्ति (१)
 ४१५; जमातदेवता (३) ३७७;
 त्रिपुरभैरवशक्ति (१) ४१५;
 दशमहाविद्यादेवता (१) २८४,

- ४१५, ४२३, ४२४, (२) ११६; नामोत्पत्ती (३) ३९२; बौद्धतान्त्रिक देवता (३) ४०९; भैरवसहचारिणी (२) ४३; वराहअवताररूपा (१) ४२५; शक्ति (१) ४१५; शक्तिदेवता (२) ३७४; श्रीकुलदेवता (१) ४२३, (२) १३९
- भैरोबा संडोबा (३) २९५; जमात देवता (३) ३७१
- भोई जमात (३) ३८३
- भोगदा गणेशशक्तिदेवता, तंन देवता (२) ४१०
- भोगलिंग (शृंगेरी मठ) (२) १२५
- भोगावती गगानंदी (३) १७९
- भोगेश्वर ज्योतिर्लिंग-पाताळात (१) २५९
- भोवे देवता (महानुभावपंथ) (२) ४५८
- भ्रमरांवा देवता (शैलपर्वत) (१) ३५६; नामोत्पत्ती (३) ३९१
- भ्रमरांवा पीठदेवता (१) २८३; शक्तिपीठदेवता (२) २२५-२२६
- भ्रमरांत्रिका पीठदेवता (१) २८३
- भ्रमरी बौद्धतान्त्रिकदेवता (३) ४०९
- भ्रामरी देवी (१) २९३ (मलय पर्वत); (२) २२५ (श्रीशैलपर्वत); पीठदेवता (१) २८०, २८१; योगिनी (२) ३७७, (३) ३१२
- मकरी (आसरा) (३) २१२
- मका देवता (इका-मेक्सिको-वेर) (४) २०३, २०४, २०६, २०७
- मक्षा मुख्यमानधर्म-धर्मक्षेत्र (४) १६०, १६१, १६२, १६३, १६८
- मक्षेश्वर (४) १६१
- मॅक्सिकन देवी (२) १३६
- मस्तक-ए-सुलतानिया मंगलय (४) १६७
- मॅगिधोर संतामरिया देवता (४) १५८
- मगोडा आही कुलदेवता, गोत्रदेवता (१) ११२
- मंगलकारक सर्वकार्यसिद्धि मंत्र (४) ३८२
- मंगलचंडी देवता (३) ४१०; पीठ देवता (१) २८०; प्रत देवता (३) ३२५
- मंगलनायकी शक्तिदेवता (कुंभकोणम) (३) ४९६
- मंगला देवी मंदिर (काकटपूर) (३) ३१८; द्वारमातृका (३) ३२९; पीठ देवता (१) २८०; मातृका (२) ३८४; योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका (२) ३७७; शक्तिदेवी (१) २९२; शक्तिपीठदेवता, सुवनेश्वरी सेविका (१) १४४
- मंगलागौरी नवगौरीपैकी एक (वाराणसी क्षेत्र) (२) ३०९
- मंगलामति नैनमाता देवता (३) ४३९
- मंगलावती देवी (१) २९३
- मंगलचंडी दुर्गा देवी नाव (१) १२९
- मंगलागौरी देवी नामोत्पत्ति (३) ३९२; देवीस्थान (३) २०२ (महेश्वर नगर); मंदिर (३) ३१८; प्रत (३) ३१७-३१९
- मच्छिंद्रनाथ (४) १६१, १६२; जमातदेवता (३) ३८४; व सप्तगृग (२) ३४६-३४८, ३५१

मच्छोदरी देवी (अंबड-औरंगाबाद)
(३) ४९२-४९३

मंजुघोषा जलदेवता, सात आसरापैकी
एक (३) २११

मंजुश्री (२) ४१२; ध्यानीबोधि-
सत्त्व (३) ३९७; बुद्ध (३) ४२६

मेट देवता (१) १००

मेंडोना ज्येदेवता, येसूची माता,
दयादेवता, मेरी (४) १५८

मणिगुणिष्ठा पीठ (१) २८१, २८७

मणिपद्मा बौद्धदेवता (४) २३७

मणिपूर-चक्र (१) २४८

मणिमद्र जैनपक्ष (३) ४४०

मणिमल्ल राक्षस (३) २९५, २९७

मणिमोसला देवी (२) ९५, ४०६;
बौद्धदेवता (४) २३७

मणिवेद पीठ (१) २७९, २८१,
२८७

मणिवेदिक पीठ (१) २८१, २८७

मंडनभिन्न व शकराचार्य (३ पुर) ९,
(३) २०२

मंडलेश्वरी देवी, मापौडी देवीनाथ
(३) ५१४

मत देवता (मिसर), मातृदेवता (४)
६५

मत्या राजा (इंका-पेक्ष) (४) १९२

मत्सर दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका ऐंद्री
(२) ३८६

मत्स्यावतार व मीनसंस्कृति देवता
(२) २८१, २८२

मत्स्यी आसरा (३) २१२

मत्स्येन्द्रनाथ राष्ट्रदेवता (नेपाळ) (२)
१५५, १५६; व हिंदुळादेवी (२)
३६५, ३६९

मथ देव (केरिक्ट) (४) ७९

मथुरा शक्तिस्थान (१) २९२

मैथोनिष्ठा देवता-मातृका (मिसर)
(४) ६७

मैथोनी मातृका देवता (मेट्टरेनिजन-
वश) (२) ३९३

मद दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका ब्राह्मणी
(२) ३८६

मदनवाण आम्रमजरी (३) १५१

मदन-राति व शंकर (२) २८९,
२९४

मदर सुकूथ आदिशक्तिस्वरूप देवता
(असिरियन) (१ वि) ४९

मदुरा-मीनार्थी शक्तिपीठ देवता
(२) २७७, २७८, २७९, २८२

मदोक्तटा शक्तिदेवी (१) २९१

मदोद्धता मातृका (२) ३८४

मद्रेस देवता, मातृका (मिसर) (४)
६७

मधु दैत्य व योगमाया (१) ४१,
४२; व कैटभराक्षस (२) १००

मधु-कैटभ दैत्य व महामाया-महाकाली
(१ वि) ५९, (१) १६१, (२)

२३, (४) ३६३, ३७५

मधुदंष्ट्री मातृका (२) ३८५

मधुपुरी पीठ (१) २७७; (मथुरा)
(१) २९४

मधुमती देवी (२) १३, १३९

मधुवन शक्तिस्थान (१) २९२

मनको इकाराज्य संस्थापक (पेक्ष)
(४) १९२

मनन-शक्ति (२) ८

मनशम्मा देवी (दक्षिण तेलगन)
(३) ४२०

मनःशांति प्राप्ति-मंत्र (४) ३८२
 मनसा अयोनिःसंभवा (३) ८;
 उत्पत्तिकथा (३) ४१९; कुलदेवता
 (१) ३३८; दंतेश्वरी (३) ८६;
 देवी (१ वि) ४१, (३) ८६,
 ३९३, ३९४, ४०७, ४४७;
 ध्यान व स्वरूप (३) ४१८, ४२१;
 नागमाता कद्रु (३) ४२०; नामो-
 त्पत्ती (१) २४०, (३) ३९३;
 बौद्धदेवता (३) ४१८-४२१;
 ब्राह्मणदेवता (३) ४४३; माणके-
 श्वरी (३) ८६; मूर्ति (३) ४१९,
 ४२१; य कश्यपकृपि (१ वि) ४१,
 (१) २४०, (३) ३९३, ४१९;
 य कामाख्यादेवी उत्सव (३) ४२१;
 य चादसगरकथा (३) ४२०; विष-
 हारीदेवता (३) ३९४, ४०७; सर्प-
 देवता (३) ४४३, ४४४
 मनासिओ स्वॅनिय विजेता इंकाराज्य
 (४) १९७
 मनिया देवी (२) ३७९ (खजुरहो);
 (४) २३८ (रोमन)
 मनी देवता (पॅलेस्टाइन-नाणक-मुद्रा)
 (३) २३०
 मनुष्य नशीनदेवता (नवीटियन) (४)
 १६०
 मनोतिजा योगिनी (३) ३१२
 मनोरधासिद्धि-मंत्र (४) ३८१
 मनोरमा मातृका (२) ३८४
 मनोवेगा जैनयक्षिणदेवता (३)
 ४३९, ४४१
 मंत्र इच्छित घर प्राप्ति (४) ३८१;
 कुंटडिनी जायति (४) ३८५; गत
 वस्तुप्राप्त (४) ३८३; दृष्टिधय-

निवारण (४) ३८३; निद्राप्राप्ति
 (४) ३८२; प्रातिकुल अनुकूल (४)
 ३८१; प्रवास निर्विघ्नता (४) ३८४;
 प्रवास-स्थळ-सुखसोयीसाठी (४)
 ३८४; बुद्धिप्राप्ति (४) ३८२;
 मयनिवारण (४) ३८४; भूतप्रेत-
 बाधा निवारण (४) ३८२; मंगल-
 कारक सर्वकार्यसिद्धि (४) ३८२;
 मनःशान्तिप्राप्ति (४) ३८२; वाचा-
 सिद्धि (४) ३८४; विद्याप्राप्ति (४)
 ३८४; विवाहप्राप्ति (४) ३८५
 शक्तिप्राप्ति (४) ३८२; दारौरीक-
 रोग निवारण (४) ३८१; संकट-
 नाश (४) ३८२; संततीप्राप्ति (४)
 ३८५; सवेदना जायतो (४) ३८४;
 संसारआपत्ति मुसलकर (४) ३८१
 सर्पभयनिवारण (४) ३८३; सर्व
 कामजयार्थ (४) ३८५; सर्व पीडा
 निवारण (४) ३८२; सर्वमनोरथ
 सिद्धि (४) ३८१; सुखनिद्रा (४)
 ३८३; सुपत्नीलाम (४) ३८२;
 सौभाग्य वृद्धि (४) ३८४
 मंत्र-संज्ञ-यंत्र देवता (२) ३९६-
 ४३३
 मंत्र-तंत्र-यंत्र विचार (२ प्र) ११
 मंत्र-तंत्र विद्या व गुरुमुख (१ प्र)
 ९-१०; व घर्मपीठे (१ प्र) २०३
 मंत्रदेवता (२) ३९६-४०८
 मंत्रपठण (बालीवेट) (४) ३४०
 मंत्रमहार्णव मंत्र (२) ४०८
 मंत्रमहोदधी मंत्र (२) ४०८
 मंत्रमाता शक्ति (२) २४
 मंत्र-यंत्र-तंत्र (१ प्र) ३; (३ प्र)
 १-३

- मंत्रयोगिनी योगिनी (२) ३७४
 मंत्रविचार (२ प्र) ११-१२
 मंत्रशक्ति (१) २५३
 मंदाकिनी गंगानदी (३) १७९,
 १८०
 मंदारपर्वत (२) ३०३, ३०४;
 शक्तिस्थान (१) २९१
 मंदावरी जमातदेवता (३) ३८४
 मंदिर आवश्यकता (३) २९; नास-
 धूस (४) २१२; बाधणी (बाली)
 (४) ३३२; म्हणजे देवता व मनुष्य
 या दोघाच्या संगमाची पवित्र जागा
 (पॅलेनेशिया) (४) ३२५-३२६;
 बाढीची कारणे (३) ३२; विष्ण्वसन
 (४) १५४; शिल्ले का (३)
 ४३; स्थापना दृष्टांताने (१ वि) २८
 मंदिरे व मुसलमान संस्कृति (२)
 १७५-१७७; व शिल्प (पॅलेनेशिया)
 (४) ३२४-३२५; विष्ण्वसन व
 विष्ण्वसन (४) ७३-७४; व हिंदु-
 राज्य-मुसलमानी विष्ण्वसन (ग्रहादेश-
 इंडोचायना-मलाया) (४) २३५; व
 शैवसंस्कृति-देवालयमंजन (३) ६५
 मंद्राद्रिनिवासा मंद्राद्रिपर्वतनिवाहिनी
 देवी (१) ३५६
 मन्मथा शक्तिदेवी (१) २९३
 मन्यु देवता अमूर्त देवता (३) २०
 मन्योशू जपान धर्मपुराण ग्रंथ (४)
 २८
 ममाझपुरण देवालय (३) ३८
 मयदेवता (मेक्सिको) (४) १९१
 मयवंश (४) ८, ९, १५
 मयसंस्कृति (अमेरिका) (४) २०९-
 २१६; देवता (४) १९१-१९२;
 भारतीय संस्कृतीशी साम्य (४)
 १८२, १८३, १८७-१९२; राज्य
 (अमेरिका) (४) १९१; व वाल्मिकी
 (४) १८१, १८३
 मयसभा (३) २३९
 मयहुएल (Mayaue) देवता धान्य-
 देवता, रसायनदेवता, विष्णुदेवता (४)
 ११, २२४
 मयासुर दैत्य (१ वि) ७८, (२)
 १८५; व त्रिपुरे, मयसंस्कृति (१ वि)
 ५५-५६
 मयासुरसंस्कृति (१ वि) ५५, ५६,
 ५७
 मयूरकवि (मोरोपंतकवी) कैकायली-
 काव्य (४) ३७२
 मयूरी योगिनी (२) ३७२
 मयूरवदना शक्तिदेवता (२) ३७३
 मय्याअंधिकारी जमातदेवता (३)
 ३८१
 माया शक्तिदेवता (२) ३७३
 माया-शक्ति (२) ७
 मरगाई जमातदेवता (३) ३८२
 मरणानंतर-जीवन मुख्यधर्म संस्कृती-
 मधील (४) ३२-३३
 मरम्मा जमातदेवता (३) ३८६
 मरहार्दे देवी (३) ११८
 मराठी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०३
 मरिखम्मन ग्रामदेवता (पुन्नाइनलूर)
 (३) ४९३

- मरिअम्मा (१ पि) ४७, (३) ३५३ जमातदेवता (३) ३७४, ३८४, ३८५ देवता (२) २२९
- मरिआई जमातदेवता (३) ३७४, ३८०, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६
- मरियम्मा ग्रामदेवता (दक्षिण भारत) (३) १००, १०८
- मरी देवी, जमातदेवता (३) ३७८
- मरीआई ग्रामदेवता (३) १४, ८१, ९८, ९९, १००, १०८, ११२, ११७, ११८, (३) ३५९, तिरुटीवरची देवता (१ पि) ४७, प्राकृतदेवता (३) २७, विंध्यवाहिनी देवी (२) ३१३
- मरीचिप्रभुपि (२) ३०३
- मरुत देवता (३) १७२, पर्जन्य-देवता (भारत) (४) २५३, वैश्ववर्ष देव (३) ४
- मरुद्गण अतरिक्ष देवता (३) २०
- मरुदेवी जैन मातादेवता (३) ४३९
- मर्कट देवता (चीन) (४) २६०-२६१
- मर्कुळा देवी (३) ४९९
- मर्क्युरी देवता (लॅगून) (१ पि) ५०
- मर्हना सीरीज धान्यदेवते समान (४) १७३
- मर्दिनी कालीकुल दशमहाविद्या देवता (१) ४२३
- मसिअस युद्धदेवता (रोमन) (४) ११२
- मलयगधिनी योगिनी दुर्गादेवी परिचारिका (२) ३७७
- मलयपर्वत शक्तिस्थान (१) २१२, २९३
- मलयाचल पर्वत (१) २९२
- मलायासंस्कृति व देवता (४) २८४ २८६
- मलालम्मा जमातदेवता (३) ३८०
- मलिक इनाहिम हिदुराये बुडविली (मलाया जावा) (४) २८६ हिंदुसाम्राज्य बुडविले (जाना) (४) २९०
- मलुसान (खडोवा) (३) २९५
- मल्लारी (खडोवा) (३) २९५
- मल्लारी मार्तंड (खडोवा) (३) २९५
- मल्लिकार्जुन जमातदेवता (३) ३८२, ३८५, ज्योतिर्लिंग (१) २५६ शक्ति पीठ (१) २८३, शिवक्षेत्र (२) २२५
- मल्लीनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६
- मल्लेश्वर (३) ४५५
- मल्हारी मार्तंड कुलदेवता (३) ३६२
- मॅश युद्धदेवता (टयुटानिक) (४) १५५
- मसणवावा ग्रामदेव, जमातदेवता (तेली) (३) ११८
- मसाई वंश (आफ्रिका) व देवता (४) १७०
- मसानी सीतलादेवी बहीण, बालारिष्ठ देवता (पंजाब) (३) १०८
- महत्तरी बौद्ध देवता (३) ४०८
- महत्तरीतारा बौद्ध देवता (३) ४२२
- महमद कासीम भारतावरील पहिला आक्रमक (३) ६५
- महमद पैगबर (३) ११, (४) २६, २७, धर्मस्थापक (४)

१६०, १६२, १६३, १६८,
१६९; प्रेषित (४) १७०, १७१
महंमुद वेगडा दिदु देवालय मंजक
(३) ६५
महलोक (१) ३९३, ३९६
महाकांतिदेवी (१) २९४
महाकामेश्वर (२) ४१६
महाकाया मम्मदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
महाकाल ज्योतिर्लिंग (१) २५६,
तंत्रमंथ (२) ४१२; पीठदेवता
(२) २९२; बौद्ध धर्मस्वरूप देवता
(३) ३९८
महाकाल भैरव (३) ४६८
महाकालाची शक्ति (१) ४०७
महाकाली (१) ३६, ७८, ९३
१६१-१६५, १८१, ३७७, ३८२,
४०५-४०७, (२) ९९, १२८,
२३३, २३४, २५४, २५६, २६३,
२६४, ३२६, ३८४, (३) ६२,
६३, ३८५, ३८६, ३९२, ३९५,
४३९, ४४१, ४४२, ४४६,
४५९, ४६५, ५०५, ५१३,
(४) ५, १३, ३८४; उत्पत्तिकथा
(१) १६१; काळरात्री (१)
४०६; जमातदेवता (३) ३८५,
३८६; जुनो (४) ५, १३;
जैन यक्षिणी देवता (३) ४३९, ४४२
जैन विद्यादेवता (३) ४३९, ४४१,
४४६, तामसरूप (३) ४६५;
त्रिपुरा अवताररूप (१) ३६; दक्षिण-
काली (१) १६१; दशमहाविद्यादेवता
(१) ४०५-४०७, देवी (१) १६२
(अडिवरे), १६३, १६५ (अडूर,

चादा), (२) ३१६ (त्रिध्यात्रल),
(२) १२८, २६३ (अगहिलमाड-
गुजरात), (३) ६२, ३९५, ४५९;
ध्यान स्वरूप (१) ४०५; नामोत्पत्ति
(३) ३९२; पौराणिक देवता (१)
७८, १६१-१६५; मंदिर (१) १६४
(बळारपूर) (१) ३८२ (अकोला),
(२) ९९ (रामेश्वर), (२) २५४,
२५६, २६४ (कोल्हापूर), मातृका
(२) ३८४; मूर्ती (१) ९३, १६४,
१८१, ३७७, (२) २३३, २३४
(३) ५१३; व शस्त्र (१) १६२
व हरिकाळी देवी (३) ५०५;
शरीरवयरूप (३) ६३
महाकाल ज्योतिर्लिंग (उज्जयिनी)
(१) २८३
महागणपती (२) ४११; पय (१)
२४
महागौरी नवदुर्गापैकी (१) ११७,
(२) ३१०; पीठदेवता (१) २८४;
पौराणिक देवता (१) ७८ ११६;
स्थान (२) ११६
महाचंडा योगिनी (२) ३७४
महाचित्रा मातृका (२) ३८४
महाचीन बौद्धदेवता (३) ४०८;
तारा बौद्धदेवता (३) ४२३-४२४
महाज्वाला जैन विद्यादेवता (३) ४४६
महातंत्रा तनदेवता (२) ४१४
महातल (१) ३९६
महातात बौद्धधर्मीय कलाकृति (४)
२९६, ३०५; मंदिर (लवपुरा-
सयाम) नागाच्या षण्माळातील बौद्ध
मूर्ति प्राचीन बौद्ध संस्कृति साक्ष
(४) ३०७

- महात्रिपुरसुंदरी तनूदेवता (धीयत्र)
(१) ३७, (२) ४२६, ४२७,
देवता (१) ३६, नित्या तनूदेवता
(२) ४१३, राजसप्रधान दशमहा-
विद्यादेवता (१) ४२३, ४२६, व
श्रीविद्या (२) ४१५
- महादुर्गा दशमहाविद्यादेवता (१)
४२४, देवी (२) ११६, मूर्ति-
स्वरूप (१) १०७
- महादेव (४) १६२, जमातदेवता
(३) ३७७, ३७८, ३८२
- महादेवी (१) १११, २९२, (२)
२६३; योगिनी (३) ३१२
- महानरता मातृका (२) ३८४
- महानिद्रा शक्तिदेवता (२) ३७३
- महाप्रतिसरा बौद्धदेवता (३) ४१४,
४२४-४२५
- महाप्रत्यंगिरा बौद्धदेवता (३) ४२५,
४२६
- महाबलिपुरम (गुहा) (३) २६५,
दुर्गा (३) ४९३-४९४
- महाबली बौद्ध तानिकदेवता (३)
४०९
- महाबळा गोत्रदेवी (१) १११
- महाब्रह्मेश्वरधर (बाळ गोपाळ शेट)
(मारिगड शेट) (४) २४३-
२४४
- महाभगवती देवी (चपादेश) (४)
२३४
- महाभद्रा योगिनी (३) ३१२
- महाभागा देवी (देविगुड-बगाल)
(१) २७८; देवी (महालय क्षेत्र-
वसतीस्थान) सती (१) २९२
- महाभागा अग्निशेखरी देवी (वाण-
गड, जि. दिनाजपूर), देवकोटा महा-
पीठ (१) २९४
- महाभारत जामनीज भाषेत तीन पर्व
भाषांतरित (३) २८९
- महार्भामा देवी (१) २९४
- महाभीष राजा (३) १८७
- महामंत्रानुसारिणी बौद्धदेवता (३)
४१५, ४२३, ४२४, ४२५
- महामयी (२) २३५-२३७, (३)
१०८, ३९२, ३९३, जमातदेवता
(३) ३८३; देवी (१) २२१,
(२) २३५-२३७, महामाई (३)
१०३
- महामयूरी बौद्धदेवता (३) ४१४,
४२३, ४२५, ४३१, ४३३
- महामाई (महामयी) (३) १०३
- महामाता गोत्रदेवी (१) १११
- महामातृका (२) ४२, ४३
- महामानसी जैन यक्षिणी (३) ४४३;
जैन विद्यादेवता (३) ४३९, ४४७
- महामाया तानिक देवता (२) ४१४,
पार्वती (१) २६३, पीठदेवता (१)
२८०; बौद्ध भक्तरक्षकदेवता (३)
३९९; महाकाळीचीमाता (२) १२८;
यन (२) ४१४, योगिनी (३)
३१२; शक्ति (०) ५१, शक्ति-
स्वभाव व कार्य (२) २३-२५,
शिवपत्नी (१) २२५, हिगुळा
(२) ३६३
- महामायी देवता (२) २२७
- महामारी घृतमारी देवी (३) २९७;
देवी महारुद्ररूपा (३) ६०
- महामुखी मातृका (२) ३८४

महायक्ष जैनयज्ञ (३) ४४०
 महायशस्व (१) २५६
 महायानपंथ (बौद्ध) (३) ४०२,
 ४३३, (४) २३६
 महायोगी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 महार जमात व देवता (३) ३८३
 महारक्ता मालुका (२) ३८४
 महारवाडा (वेरुल लेणे) (३)
 २५१, २५३
 महारात्री बौद्ध तान्त्रिक देवता (३)
 ४०९; शक्ति (१) ४२२
 महाराष्ट्र तुळजाभवानी (१) ३१४;
 राज्य मुद्रा (३) २३४
 महारुद्र पीठभैरव (१) २८१
 महारौरव नरक (२) १०८
 महालक्ष्मी (१ वि) ४३, ७८,
 (१) ११, ३६, १६२, १६६,
 १८१, २८०, २९२, २९३,
 ४२३, (२) ४३, ७८, ९९,
 १२३, १५७, १५९, १६७,
 १८५, १८९, २०२, २२४,
 २३२, २३३, २३४, २४९-२७०,
 २७३, ३०९, ३७३, ३७४,
 ३७५, ३८९, ४१५, ४७२,
 (३) ३१, ६१, ६२, ६३,
 ३०३, ३११-३१२, ३१४-३१७,
 ३५९, ३६२, ३६३, ३६५,
 ३६६, ३६७, ३६८, ३६९,
 ३७७, ३८१, ३८२, ३८५,
 ३९२, ४९४-४९५, ५१३;
 अवर्ग देवता शक्ति (२) ४३,
 ३८९; अष्टलक्ष्मीपैकी एक (२)
 १२३, २६३; उत्पत्तिकथा (२)

२५१-२५२; औदपीठाभिनी एक
 (२) ४७२, कुलदेवता (३)
 ३६२, ३६३, ३६५, ३६६,
 ३६७ ३६८, ३६९ (कोल्हापूर),
 (३) ३८१, ३८२, (३) ३६८
 (ढहाणू-ठाणे), (३) ३८५,
 (नागेशी), गौरी (२) ३०९;
 जमातदेवता (३) ३७७ (कोल्हापूर),
 (३) ३८२ (क्वळे), (३)
 ३८५ (ढहाणू-ठाणे), अत (३)
 ३१४-३१७, जुनो (४) ५, १३,
 त्रिपुरा अवताररूपा (१) ३६,
 त्रिमूर्तिदेवता (१) १६६, १८१,
 (३) ६२, ५१३, (४) ३८४;
 दशमहाविद्यादेवता (१) ४२३;
 देवता (१ वि) ४३, (१) ११
 (मुंबई), १६२; (२) १५७,
 १५९, (२) १६७ (बादिवडे),
 (२) १८५ (पैठण), (२)
 २०२ (करवीर), (२) ३७५,
 (३) ३१ (झाशी), (३) ६१,
 ४९४-४९५ (केळशी); देवी-
 गायत्रीमंत्र (३) ६१; नामोत्पत्ति
 (३) ३९२, पीठदेवता (१)
 २८०; मंदिर (२) ९९ (रामेश्वर),
 (२) १८९ (पैठण), (२)
 २२४ (नाशिक), (२) २६३
 (गोरेपळे, कुमळगड, अणहिलवाड),
 (२) २६४ (दोडगदवलील, कुडाल,
 वाई); मूर्तिस्वरूप (२) २५२,
 २६३; योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११, ३१२; व कोल्हापूर
 (२) २५४, २६०, २६१; व
 जेष्ठागौरी अत (३) ३०३; व

ज्योतिषा (२) २६१, व महिपासूर
 (२) २५२; व्रत (३) ३१४-
 ३१७, शक्तिदेवता (२) ३७३, शक्ति-
 देवी (१) २९२, २९३, शक्ति-
 पीठ देवता (१ वि) ७८, (२)
 ७८, १८५, २३२-२३३,
 २३४, २७३ (मुर्ख), (२)
 २४९-२५१ (ढहाणू), (१ वि)
 ७८, (२) १८५, २५१-२६३,
 २६८-२७०, (३) ३५९, (४)
 ३७५ (कोल्हापूर), (२) २६३-२७०
 (गोरपळे, कुमळगड, अणहिलवाड,
 कुडाळ, वार्ड, माद्रे, पेडणे, झाशी),
 श्री (२) ४१५; सद्य (२) २६३,
 सपत्तिमलरूपदेवता (३) ६३
 महालय क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
 महालया देवी (२) २४३, २४४,
 (१) ११ (नेवासा-अहमदनगर)
 महालसा देवी (२) २४४, (४)
 ३७५, (३) ३०१ (गोत्रा)
 महालिंग क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
 महावज्रांगधारी बौद्धदेवता (३)
 ४३३
 महाविद्या श्रीगुल दशमहाविद्या देवता
 (१) ४२२, ४२४, (२) १३९
 महाविद्यामधुमति श्रीगुल-दशमहा-
 विद्यादेवता (१) ४२३
 महाविद्येश्वरी नित्या-तत्रदेवता (२)
 ४१३
 महाविश्वरचना (१) ३९२-४०१;
 चौदा भुवने (१) ३९३-३९४;
 जगन्नित्याचे स्थान (१) ३९६
 महावीर जैनतीर्थंकर (३) ४३७,
 ४४४, (४) २६

महाशक्ति गोत्रदेवी (१) १११;
 आणि विश्वगोल (१) ३९७-३९८
 (२) ७
 महाशीतवती बौद्धदेवता (३) ४१४
 महासमन गावदेवता (छिलेन)
 (३) १५
 महासरस्वती (१ वि) ४३, (१)
 ३६, ६३, ७८, १६२, १६५-
 १६६, १८१, (२) २३३, २३४,
 २५४, २५६, २६४, (३) ६२,
 ६३, ४२२-४२३, ४६५, ५१३,
 (४) ५, १३, ३८५; जुनो (४)
 ५, १३; ज्ञानचलप्रतीकदेवता (३)
 ६३; त्रिमूर्तिदेवता (१) १६६,
 १८१, (२) २३३, २३४, (३)
 ६२, ६३, ५१३ (पाटणा); नि-
 पुरा अवतारस्वरूप (१) ३६; देवी
 (१) ६३, १६२, (२) २६४;
 पौराणिकदेवता (१) ७२, १६५-
 १६६; बौद्धदेवता (३) ४२२-
 ४२३; मंदिर (१) २५४, २५६
 (कोल्हापूर), व कौशिकी (१ वि)
 ४३, (१) १६६, व चंड-मुंड
 दैत्य (१) १६६, धिमाची देवता
 (२) २३३; शिवादेवी (१ वि)
 ४३, सात्विक-स्वरूपा (३) ४६५;
 स्वरूप-ध्यान (१) १६५
 महासहस्रप्रमर्दिनी बौद्धदेवता (३)
 ४१४, ४२५
 महासिद्धि शक्तिदेवता (२) ३७३
 महासीतावती बौद्धदेवता (३)
 ४२४, ४२५, ४३३
 महासुरी मातृका (२) ३८४
 महास्थवीर बौद्धदेवता (३) ३९८

महालसा कुलदेवता (२) २४८,
(३) ३६१, (३) ३६३ (म्हार-
दोळ-गोवे); देवता (२) १५७,
२४६-२४९ (महादोळ-गोवे),
(२) १५९, २४३ (नेवावे),
(२) १८९ (पैठण); नारायणी
(१) २४१; पंचरत्नपोर्या (२)
२४८; मंदिर (२) १८९ (पैठण);
मूर्ति (२) २४६; व चंडासुर (२)
२४७

महिकावती देवी नामोत्पत्ती (३)
३९२; नगरी (२) २७१-२७३;
नरबलीदेवता (२) २७२; मातृका-
देवी (२) २७२; शक्तिपीठ देवता
(२) २७१-२७४

महिमा-सिद्धि (३) ३९८

महिरावण व महिकावती देवी (३)
३९२

महिषघ्नी शक्तिदेवता (२) ३७३
महिषमुंड देवता-अश्वत्थनिवाहिनी
(३) १४४

महिषासुर (१ वि) ४१, ४२, ५९,
(१) ३, १४६, १४७, १५१,
१५२, १५३, १५४, १५९,
३१३, (२) २४, १०२, १०३,
१२१, १२८, २५२, ३४०, (३)
६२, ११७, ३९२, (४) ११८,
३७७; जन्मकथा (१ वि) ४२, (१)
१४६, १४७, १५१, (४) ११८;
दैत्य (१ वि) ४१, ४५, ५९, (१)
२, ३, १५१, १५९, (२) २४,
(३) ३९२; म्हसोना-अपभ्रंश
(३) ११७; व इंद्र (१) ३१३,

(२) १०३, २५२; व कात्यायनी
देवी (२) १०२, १०३, १०४;
व काली (२) १२८; व चामुंडा
(१) ३१३; व पार्वती कथा (१)
१५२-१५३; व महालक्ष्मी (२)
२५२; व महिषासुरमर्दिनी (१ वि)
४१, ४५, (१) १५१, १५४,
(२) १२१, (३) ३९२; व
योगेश्वरी (१) १५२; व सप्तशृंगी
(२) ३४०; वध रूपक (१) १४७,
(२) १२८, (३) ६२, (४)
३७७; हिरण्याक्ष दैत्य पुत्र (१) १५२
महिषासुरमर्दिनी (१ वि) ४१, ४५,
(१) ७८, ८५, १२४, १४५-
१६०, २२०, २८०, २८२,
३८२, (२) ५७, १२१, ३८०,
(३) ६०, २५०, २५४, २६५,
३९२, ४२९, (४) ३७३; अष्ट-
भुजा मूर्ति (१) १५१, (३) २६५
(महाबलिपुरम्); आदिमाया (२)
५७; दशभुजा (१) १५१, (३)
४२९; दुर्गादेवी-स्वरूप (१) १२४,
१५७, १५९, २२०, (३) ६०;
देवता (१) १५४; देवी (१)
८५, १५१, १५५, (३) ६०,
३७३; नामोत्पत्ती (१ वि) ४५,
(१) १५१, (३) ३९२; पीठ
देवता (१) २८०, २८२; पौराणिक
देवता (१) ७८, १४५-१६०;
मंदिर (१) ३८२ (अकोला); मूर्ति
(१) २५४, २५५, २५६, २५७
(महाबलिपुरम्, वेरुळ) (३) २५०,
२५४ (वेरुळ); मूर्तिस्वरूप (१)
१५६; योगिनी (२) ३८०; व

- महिषासुर (१ मि) ४१, ४६, (१) १५४, (२) १२१
 महिषी जमातदेवता (३) ३८०;
 व इद्राणी (१) १४६, व महिषासुर (१) १४६, १५१, व शक्ति (२) ४२
 महिष्मती देवीस्थान (१) २९४;
 नगरी (महेश्वर) (१) १४६, (३) २०२, २०३, व राजा कार्तवीर्य कया (३) २०३, मिप्रचिताची फन्या (१) १४६, १४७
 महीसन्मा ससर्ग रोगाची देवता (घन्हाड), महादेवाची पत्नी, तादळा स्वरूप (३) ११६
 महेंद्र अशोकपुत्र, राजदूत (विलोन) (४) २८२; शक्तिपीठ (१) २७८
 महेश शंकर (१) २५१, (२) ४१६, (३) ४१२, (४) ३७७
 आणरणी पद्मा शिव
 महेशानी च-यर्गे देवता शक्ति (२) ४१, ३८९
 महेश्वर पीठ (१) २९४; लिंग (१) २५९
 महेश्वरी पाठारे प्रभु जमात देवता (नवीनवाडी-मुंदई) (३) ४९५
 महोमा उष्ट ताराप्रकार, तंत्रदेवता (२) ९५
 महोत्पला शक्तिदेवता (१) २९२
 महोदर गणपति (तांत्रिक) (२) ४११
 महोदरा पीठभैरव (१) २८१
 महोदरी मानृका (२) ३८४, ४२२
 महोत्कारया शक्तिदेवता (२) ३७३
 मा आदिशक्ति स्वरूपदेवता (१ वि) ४९; देवता (भारतीय) (४) ८३;
 देवता (हिटाइट) (४) ८१;
 मातृशक्ति स्वरूप आद्यशक्तिदेवता (१ वि) ४६; शस्त्रधारीदेवता (१ वि) ४६, (१) २१९
 मा वेलोना देवता (रोमन) (४) ८१
 माई देवी, जमातदेवता (३) ३७१
 माऊली भूदेवता मामदेवता (१) २४१
 माओ संस्कृति (४) १४५
 मार्की-तुरारा मौई देवतेचा पिता (पॉलेनेशिया) (४) ३१४
 मास्सन देवी (रतनपूर-गुजराथ), पौराणिक देवता (१) ७८, १६६
 मासाई यामदेवता (रत्नागिरी जिह्वा) (३) १०३
 मागध पीठ (१) २७८
 मांग जमात व देवता (३) ३८४
 मांग-तम हिंदुमदिरे (कंबोडिया) (४) २९४
 मांगालिया (पीर) (३) १२२
 मांगुचाई यामदेवता (रत्नागिरी-जिल्हा) (३) १०३
 माझिग जमात व देवता (३) ३८३
 माणकायती राणा, दंतितुर्ग राजा पत्नी, येळूरारा पत्नी, व कैलासलेणे कया (३) २५१, २६०, २६१
 माणेश्वरी दातवाली देवी (३) ८५;
 मनसादेवी (३) ८६, ३८६
 मांडवी शक्तिदेवी (१) २९२
 मांडव्य पीठ (१) २९२
 मांडरा देवी (लोहमगाव - सातारा जिह्वा) (१) ३२७, ३२८

- मात सूर्यदेवता (मिसर) (४) ६४-६५
- मातंग जैनयक्ष (३) ४४०; दैत्य (३) १११; राक्षस (१) २४०
- मातंगी (१ वि) ६६, (१) १११, २४०, २८४, २९४, ४२१, ४२३, ४२४, (२) ११६, १२४, १३९, ३८४, (३) ११०-११२, ४०२; गोमदेवी (१) १११; आम देवता (१) ४२१, (३) ११०-११२; तमसी गुणात्मिनी (१) ४२३; द्युमहाविद्यादेवता (१) २८४, ४२१, ४२३, ४२४, (२) ११६; देवता (१ वि) ६६; देवी (१) २९४, (३) १११ (मोढेरा), (२) १२४ (गोरियाव); नामोत्पत्ती (१) २४०; बौद्धदेवता (३) ४०२; मंदिर (२) १२४ (गोरियाव); मातृका (२) ३८४; मूर्ति (३) ११२; व मातंगराक्षस (१) २४०, (३) १११; श्री-कुलदेवता (१) ४२३, (२) १३९; स्वरूप (३) ११०, १११, ११२
- मातमरुद्र (तिबेट) (४) २३७
- मातंग देवीस्थान (१) २९४
- मातर भू-देवी (केलिटक) (४) ७९
- मातरिश्वा अग्नि उत्पन्न करणारी देवता, अंतरिक्ष देवता (३) २०
- माता देवी (१ वि) ३१, (१) २९३, (३) ३५३; जमात देवता (३) ३७१, ३७८, ३८१; धान्यदेवता (मामा) (४) २२३-२२४ (पेव)
- माताजी (अमघेर) देवी (१) २३
- माता-निम्से देवता (राशियन) (४) १७२
- मातापूर देवी कुलदेवता (३) ३६२
- मातापूर (माहूर) क्षेत्र व परगुराम-रेणुका देवी कथा (२) ४६५, ४६६, ४६७, ४६८
- मातामई आमदेवता (उमरावती भाग) (३) ११८, १२२
- माताली योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका (२) ३७७
- माती देव, जमातदेवता (३) ३७६
- मातुःलिंग अष्टलक्ष्मीचे ढोक्यानर शिवलिंग (२) १२३; महाकुण (२) २५६, २६३
- मातृका (२) २४, ३८२-३९५, ४१०; कुलदेवता (३) ३६३; क्षेत्र (कोल्हापूर) (२) २५४; देवी (२) २७२; मूर्ति (नेवासे उत्तजनन) (३) ३४९; मूर्ति (हरप्पा-मोहेंजदारो) (३) ३५१, ३५३, ३५४, व मेडेटेरनियनवंश (२) ९३; शक्ति (१) १०, ४४, ४५, ५५
- मातृगण (२) ३८५
- मातृ देवता (१) ११९, ३५२
- मातृतमा देवता सिंधु नदी (२) १३
- मातृशक्ति (१ वि) १८-१९, (१) ६५, २०३-२०७, २५१-२५२, (२) ३७६, (३) ९८; अवतार देवता (१ वि) ४६; देवता (१ वि) ४६; पूजन मुख्यधर्मसंस्कृतीतीक्ष्ण (४) ५१-५३; मूर्ति (१ वि) ३२-३३
- मात्रा रात्रिक देवता (२) ४२२

- माघी आदिशक्ति (१) १००, देवता (४) ८३
- माधवी देवी, शक्तिदेवता (१) २९२, २९४
- माध्यदिन ब्राह्मण (३) ३६१, ३६८
- मानतुंगसुरी जैन तनकार (२) ४११
- मानमोडी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-जिल्हा) (३) १०३
- मानव दु रा व रोगनिवारण पद्धती मुख्य संस्कृतीतील (४) ४६-४८
- मानवदंशसुरी जैन तनकार (२) ४११
- मानवदेह चक्रे (०) ४१९
- मानवरूप देवता (३) २४८
- मानवशक्ति (२) २५
- मानवाचे देवताकरण (३) ५-७
- मानवाचे देवतास्वरूप (४) २४८-२४९
- मानवी जैन यमिणी (३) ४४२, जैन प्रियादेवता (३) ४३९, ४४६, ४४७
- मानवीकरण (देवाचे) (३) ४, ५
- मानसजप (२) ३९९
- मानसर्पाठ (१) २८१, २८७
- मानसपूजा (१) २५०-२५१
- मानससरोवर शक्तिस्थान (१) २९१
- मानसादेवी जमातदेवता (३) ३७२
- मानसिक प्रते (३) २७३; शक्ति (२) ६
- मानसी जैन प्रियादेवता (३) ४३९, ४४३, ४४७
- मानाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३
- मानावाई जमातदेवता (३) ३८३
- मानुवाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३
- मांदारवासिनी पर्वतीय देवता (१) ३५६
- माधाता राजा, जन्मकथा व मंत्र (२) ४०४
- मापौडी देवता (बिहार) (३) ५१४-५१६
- मामई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३
- मामळी बौद्धदेवता (३) ४३३, शक्ति (३) ३९६
- मामळोपेडी जमातदेवता (३) ३७४
- मामा (माता) देवता, धान्यदेवता (पेठ) (४) २२४-२२५; देवी गंगार (उदयपूर) (३) ४९५-४९६, शब्द देवतावाचक (पेठ) (४) २२४
- मामाची जमातदेवता (३) ३८३
- मामिका बौद्धदेवता (३) ४०९
- मामो तिबेटी भाषेत अष्टमातृकाचे नाव (४) २३७
- मायन (मायसीन) देवता (ग्रीक-रोमन) (४) १३९
- मायसीन (मायन) देवता (ग्रीक-रोमन) (४) १३९
- माया आदिशक्ति (१) १२३, (३) ३९६, अदिती (१५३२) (मेक्सिको) (४) १९; देवी जैन-देवता (३) ४३८; देवी बुद्धमाता (पनीमरग कचोडिया) (४) २९६,

- देवी (मायापूर) (३) ४९६, देवी
व मय संस्कृति (४) १९१; बीज-
मन्त्र (२) ३९९; ब्रह्म (३) ३९६;
मातृका (२) ३८४, ३८५; शक्ति
(२) २६
- मायाजाल तंत्रबंध (२) ४१२
- मायापुरी शक्तिस्थान (१) २९२
- मायाराणी सामाजिक देवता, कथा,
कुळधर्म (२) ४३४, ४५६-४५८
- मायावती देवी, मूर्ति (२) ४८३,
पीठ (१) २७७; रथकदेवता
(गावदेवी) (१) २३८
- मायावी योगिनी (३) ३१२
- माया-शक्ति (२) १७, २२, २५,
३४, ५४; क्षेत्र (२) ३-५
- मायुल देवता, मिण्डु (मेक्सिको)
(४) ११
- मार देवता (३) ४०४; हिंदुराजा
(चंपादेश-अनाम) (४) २३४
- मारिगान देवता (ट्युटानिक) (४)
१५५
- मारवत पोळ्याचा सण उत्सव, यावेळी
दुःखरोगराईपतीक मिरवणूक (नागपूर)
(३) ११९
- मारिकोरिको देवता टिकी देवपत्नी
(मोरी-न्यूझीलंड) (४) ३१८
- मारिची देवी बौद्धदेवता (३) ३९७,
४०१, ४०७, ४२१-४२२, ४२७
- मारिची शिशुव बौद्धदेवता (३)
४२२
- मॉरिसन (रॉबर्ट) वनस्पतिशास्त्रज्ञ
(३) १४१
- मारी (२) ३८४; अथवा मारु
म्हणजे पवित्र मंदिर. अशा मंदिरात
- प्रेते पुराण्याची नाहीत (ताहिटी-
पोलेनेशिया) (४) ३०४, ३२६;
जमातदेवता (३) ३७०, देवी (२)
१२५, (३) ११४, ११६; बौद्ध-
तत्रदेवता (३) ४१५; मरणदेवी
(३) ३७४; मातृका (२) ३८४
- मारुती आमदेवता (३) १००, १७७
- जमातदेवता (३) ३७७, ३८१,
३८२, ३८४
- मारु अथवा मारी म्हणजे
पवित्र मंदिर. येथे प्रेते पुण्यपाची
नाहीत (ताहिटी-पोलेनेशिया);
(आणखी पहा 'फाईटोका')
- मार्क ट्वेन (मॅच प्रवासी) व गगा-
जल (३) १८५
- मार्कडेय ऋषि (२) ३४०, ३५०
- मार्गी जमातदेवता (३) ३८१
- मार्जनी योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका
(२) ३७७
- मार्डेबिन जमात व देवता (रशियन)
(४) १७१
- मार्डेफ देवता (ऋग्वेदात उद्देष्ट)
(बॅविलोन) (४) ७०
- मातेड (खंडोवा) (३) २९५;
मंदिर (कास्मिर) (३) ३६
- मार्शल (जॉन) भारतातील पुराण-
संशोधन अधिकारी (३) २३७
- मार्से अथवा कार्तिकेय (१ वि) ५०;
देव (ग्रीक) (४) ११३, १३०,
मंगळ, महदेवता (बॅविलोन) (४)
७०
- मालव पीठ (१) २८१
- मालाई आमदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३

मालिनिका नित्या-तनदेवता (२) ४१३
 मालिनी मातृका (२) ३८४; योगिनी (२) ३७४, (३) ३११, ३१२
 मालेकी मुस्लिम पोटभेद (४) १६९
 माय चंद्रदेवता (इराण-नाणक मुद्रा) (३) २३१
 माय भारतीय नाणे (३) २२५
 मासिकुली जमात देवता (३) ३८०
 मास्टर-अब्दुहा पृथ्वी देवता (रक्षिपन) (४) १७२
 माहसलेनी चंद्रदेवता (इराणी) (४) १४७
 माहादेवी मातृका (२) ३८४
 माहानादा मातृका (२) ३८४
 माहामाया देवता, कथा (रतनपूर) (२) ४८३
 माहिष्मती नगरी (महेश्वर) (१) १४६, १४७
 माहुर (मातापूर) क्षेत्र, रेणुकादेवी, व परनुराम कथा (२) ४६५-४६८
 माहुर-रेणुका (१) १०
 माहुली देवी (कुणकुची-बेळगाव) (३) ४९६
 माहेश्वरी उत्पत्ती (२) ३८३; शोष दुर्गा प्रतिनिधित्व मातृका (२) ३८६; मातृका (२) ३८०, ३८२, ३८३, ३८४; मूर्ति (२) ३९३ (तारापूर-बुलदाणा), (२) ३९४ (यवतेश्वर-पुणे), शक्ति (धंजर) (२) २२, ३९२, (३) शक्तिदेवी (१) २९२, (२) ३७३; शिवनिर्मित मातृका (२) ३८३, ३९२; स्वरूप (२) ३८७

माहेश्वरीपूर शक्तिस्थान (१) २९२
 माहा देवता-कालवाचक कार्य (इराणी) (४) १४८
 माळवा शक्तिस्थान (१) २९३
 माळी जमात व देवता (३) ३८३, ४६७
 मिओस देवता (पॅलेस्टाईन नाणक-मुद्रा) (३) २३०
 मिर्कडो पवित्र राजा (जपान) (४) २९, ३६-३७
 मिकलन यमदेवता (इका-मेक्सिको) (४) २०५
 मिंग-टी राजा (चीन) (४) २३२-२३३
 मिझापूर, रहिमा (दया-मुल) व कावा थिळा (४) १६६
 मिटला शहर (मध्यअमेरिका) व मयसंस्कृति (४) २१२
 मितमुक्त ग्रंथे (३) २७३
 मिता तनदेवता (२) ४२२
 मित्र दिव्यदेवता (३) २०; देव (४) ८०, ८१; देव (मिटानिअन) (४) ८२; देव (भारतीय) (४) ९५; देवता (इराणी) (४) १४८, १४९, (मेसापोटेमिया) (३) ३५७; नैदेकदेवता (३) २४८, (४) १४७
 मित्रनेत्रा शक्तिदेवता (२) ३७३
 मित्रा-चरुण युग्मदेवता (३) २१
 मिथिला पीठ (१) २७८, २८१, २८८; (युनान) (४) २३३
 मिथुनराशी जुळे सारे, उत्पत्तिकथा (४) ३१९-३२० (न्यूझीलंड)

मिश्र सूर्यदेवता (हराण-नाणक-मुद्रा)
(३) २३१

मिनकामीयामा देवांचा पर्वत
(मात्सुशिरो-जपान) (४) २६५

मिनव्हा (४) ५, १३; अयवा
सरस्वती (१ वि) ५०; देवता
(अथेनिअन) (४) ६४; देवता
(ग्रीक-रोमन) (४) ११३, १३८
देवी (पोर्तुगीज-नाणक-मुद्रा) (३)
२२८

मिनोस देव (ग्रीक) (४) १३३;
राजा (४) ८९, ९७

मिरा अफरा (कंबोडिया) (४) २९३

मिराई देवी ग्रामदेवता (३) ११९

मिळीता तारा आदिशक्तित्वरूप देवता
(बॅविलोन) (१ वि) ४९

मिळीता देवी (बॅविलोन) (३)
२९९

मिशनरी अत्याचारी-नानटी (४) ९,
१६

मिश्रमतवादी तांत्रिक पंथ (२) ४१४

मिसर संस्कृति व देवता (४) ६०-
६७

मीकांग पवित्र नदी (कंबोडिया)
(४) २९३

मीकात मफायानाविधि (४) १६५

मीठा गोत्रदेवी (१) १११

मीनरूपा घुमावती (१) ४२५

मीन संस्कृति देवता व मत्स्यावतार
(२) २८०, २८१

मीना दरी व मफायाना (४)
१६५, १६७

मीनाक्षी (१ वि) ४२, (१) ११,
२३८, २४०, (२) १२१, २७४-

२८२, (३) ४२, ९९, २६८,
३५९, ३६९, ३९२, (४) ११७;

अयोनिचंमवा (१ वि) ४२, (२)
२७५, (४) ११७; ईश्वरी (२)

२७५; कंदववनवासिनी (२)
२७५, कुलदेवता (गोवा) (३)

३६९; ग्रामदेवता (३) ९९; जन्म-
कथा (१ वि) ४२, (२) २७४,

२७५, २८१; तटातका (१ वि)
४२, (२) २७५; देवी (१) ११,

(४) ११७; नामोत्पत्ति (२)
२७५, (३) ३९२; मंदिर-गोपुरे

(१) २३८, (२) २७६, २७७;
मीनसंस्कृतिदेवता (२) २८०,

२८१; मूर्ति (२) २७८; व मीना-
सूर (१) २४०, (२) २२१; शक्ति-

पीठदेवता (२) ७२, २७४-२८२;
संस्कृत-उच्चयर्गव-देवता (३) ३५९;

सुंदरेश्वर (२) २७५, २७६, २७९,
२८२

मीनासूर दैत्य व मीनाक्षीदेवी (१)
२४०, (२) १२१, २७८,

(३) ३९२
मु देवी, तामिळगौर (३) ३०४

मुकुटेश्वरी गोत्रदेवी (१) १११;
शक्तिदेवी (१) २९२, (२) २४०

मुकुलु आकाशदेवता (आफ्रिका)
(४) १८०

मुक्तकेशी देवी अजैकादेवी (३) ७८
मुक्तकेशरी देवता, मूर्ति (२) १४०

मुक्ता जमातदेवता (३) ३७५
मुक्तांबिका (३) ४९६

मुक्ता मातृका (२) ३८४
मुक्तिक्षेत्रे (१) १६७

मुक्तिनाथतीर्थ पीठ (१) २८५
 मुक्तित्रय (तांत्रिक) (२) ४२८
 मुक्तिलिंग (वेदास्त्राय) (२) १२५
 मुसनिमोलिका गौरी (२) ३०९
 मुसमडिका मानुका (२) ३८४
 मुसरी मानुका (२) ३८४
 मुसेविला नातुका (२) ३८४
 मुगडी देवी, तानिलगौर (३) ३०४
 मुग्धा योगिनी (२) ३७४
 मुझेम सस्वती देवता (घोष) (४) १०५
 मुंजुश्री दौददेवता (३) ४२३
 मुंडधारिणी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 मुंडमालिनी देवी, मूर्ति (२) १४०
 मुंडाप्रधारिणी योगिनी (२) ३७५,
 (३) ३११
 मुंडेश्वरी देवी (रामगड-मिहार) (३)
 ५१६, (शहाराद-बंगाल) (३)
 ४९६
 मुद्रानित्या तंत्रदेवता (२) ४२२
 मुद्रांचे प्रकार व तांत्रिक पद्धति
 (१ प्र) १०-११
 मुनिमुद्रत जैन तीर्थंकर (३) ४३६
 मुंबई शहर शक्तिपीठे (२) २२६-
 २३५
 मुंबादेवी (२) २२६-२२८,
 २३४, २३५, (३) ३९३
 मुंबारक देव व मुंबादेवी (२) २२७,
 (३) ३९३
 मुसवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 मुसली गंगेच्या देवाची भक्ती, देवदायी
 (१) २९८, ३००;

मुसने राखी (घोष) (४) १२५
 मुरुकन (स्फंद) (१) ८५
 मुरुगन मुरघण्यम् कालीदेवी पुन
 (३) २४८
 मुर्गवा जमातदेवता (३) ३८५
 मुलंग आदिशक्ति देवता (आफिका)
 (४) १७७
 मुहर (मॅक्स) जर्मन पंडित (४) १
 मुशादेही मुसलमान पोस्टभेद (४)
 १६९
 मुसळा देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०३
 मुसाहर जमात (३) ३७५
 मुहर मुसलमान नाणे (३) २२६
 मुहुता देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०३
 मूकांबिका पौराणिक देवता, मुक्ति क्षेत्र
 (१) ७८, १६७
 मूर (कु. मारशिया) अमेरिकन योगिनी
 (४) २३०-२३१
 मूर देव व एकादशी कथा (१) २८१
 मूर्तिकरण (देवतांचे) (३) २-४
 मूर्तिपूजा (१) २०१; अस्तित्व
 (१ प्र) १-२; भारतातील (१)
 १६
 मूर्तिभजन इंग्रजसंस्कृति सूर्य मंदिराचे
 स्वनिश एट्राह यांचे कडून (४)
 १९३-१९४; इतिहास, (इसाई)
 इस्लाम, बौद्ध संस्कृतीकडून, (३)
 ६५-६७
 मूर्तिशिल्प व देवता (१ रि) ३९
 ३७
 मूलमंत्र दहागजरपयंत मंत्रनाम (२)
 ३९९

- मूलवर्मा राजा (मृत्तरमारत) बहु-
सुवर्णक यज्ञकर्ता, राजाधिराज उपाधी
लावणारा (८) २८६, हिंदुब्राह्मण
(मलाया) (४) २३५
मूलाधार चक्र, शरीर व कुडलिनी
(१) २४७
मूपकव्यज गणपती नाम (१) २३
मूपकजाह्न गणपती नाम (१) २३
मूल नक्षत्र तारा कथा (हार्वे वेड)
(४) ३२०
मृगव्याध रुद्र (१) २५६
मृगाक्षी योगिनी (२) ३७२
मृगावती शक्तिदेवता (१) २९२
मृद्धाणी पार्वती (४) ३६३, ३७४
मृतांसाठी उत्सव (जपान) (४)
२६८
मृत्यु निरवणूक मुख्यधर्मसंस्कृतीतील
(४) ४३-४६; मातृका (२) ३८४
मृत्युंजय ज्योतिर्लिंग (१) २६३
मृत्युवंचना बौद्धदेवता (३) ४०८
मृत्युवंचना तारा बौद्धदेवता (४)
४०९
मृदुमान्य दैत्य, कुभदैत्य पुत्र व एका-
दशी देवी कथा (३) २८०, २८२,
३८८
मे (रेजिनाल्ड) सशोधक (जावा)
(४) २९०
मेकोसा मेघदेवता (ब्रह्मदेश) (४)
२८४
मेकांग (मेनका) नदीकाठी काल-
व्याचे शहर अयोध्या (४) ३०७-
३०८
मेक्सिकन-पेरु-संस्कृति (४) १८०-
२०९
मेक्सिको शहर, एलमालीपोका ब्रह्मदेव
मंदिर (४) १९५
मेखला पांठ (१) २७८
मेगुती देवी (२) ७२, २८२-२८३
(अईहोळ कर्नाटक), मंदिर (२)
७२, २८३
मेगराय बौद्धपंथीय राजा (सयाम)
(४) ३०४
मेगाई देवी (तोरणगड-मागळ) (३)
४९७
मेघात्रिजय जैन तत्रकार (२) ४११
मेझेर्ली चंद्रदेवता (इमा मेक्सिको) (४)
२०५
मेद्रिस मातृका देवता (मेडेरेनिअन-
वरा) (२) ३९३
मेहुसा आदिशक्ति स्वरूपदेवता (१
वि) ४९, देवता (बास्परस नाणक-
मुद्रा) (३) २३०, राक्षसी (भीक)
(४) २१२, १२५, १३६-१३८
मेडेरेनियन वंश व मातृका (२)
३९३
मेतीस देवता (भीक) (४) ११०,
१३४-१३६
मेदिनी देवी कालीमुळदेवता (२)
१३९
मेघलो विधि पर्जन्यदेवता प्रार्थना
विधि (गुजरात) (३) १०५
मेघा ब्रह्मवादिनीदेवता (१) ७७;
मातृका शक्ति (२) ३७६, शक्ति-
देवी (१) २९३
मेघाश्रपि आश्रम (२) २३५
(दिघवारा), व अग्नि (१) ६९;

व महामायी देवी कथा (२) २३६;
 वसिष्ठकथि (२) २३५-२३६
 मेनका मातृका (२) ३८४; मेनांग
 नदी-काल्याचे शहर अयोध्या
 (स्याम) (४) ३०७-३०८;
 योगिनी (३) २११
 मेनदूतचंडी शिल्पक्षेत्र (जाया-
 सुमात्रा) (४) २८७-२८८
 मेनावती हिमालय पत्नी, पार्वतीमाता
 कथा (१) १३७, २२०
 मेने देवी, मादेवी (हिटाइट) (४)
 ८१
 मेमोसिन स्मरणशक्तिदेवता (चीन)
 (४) १३५
 मेर देवता (अफेडिजन) मूल स्वरूप
 चौसदेवता (१ वि) ५०
 मेरिथा देवता, मातृका (मिस्र)
 (४) ६७
 मेरी (२) ३९३; (कुमारी) (४)
 १७१, देवी (इसाई) (४) ५२;
 येझाखिस्त माता (४) १५८; स्त्री
 देवता (इसाई) (४) १५५,
 १५६; स्त्री-पुरुष देवता (इसाई-
 पय) (४) २५४
 मेरू अयवा ऑलिंपस (१ वि) ५०;
 पर्वत (४) ९०
 मेरो राजे (इथोपिया) (४) ३८
 मेरोडाक गुरु, महदेवता (बॅविलोन)
 (४) ७०, ७२, ७३
 मेलरी माता जमातदेवता (३)
 ३८२, ३८५
 मेलानिपास देव (ग्रीक) (४) ९५
 मेसाई मामदेवता, शक्तिदेवता (१ वि)
 ६५

मेमापाई मामदेवता, शक्तिदेवता (१
 वि) ६५
 मेहन्तु नदी (सतसिंधुप्रदेश) (४)
 १४६
 मेहा (पीर) (३) १२२
 मेहुटो विधि पत्रन्यदेवता प्रार्थना
 विधि (गुजरात) (३) १०५
 मेत्रायणी आघण व देवता (३)
 ३६१, ३६७
 मेथ्रेय ध्यानी बोधिसत्व (३) ३९७;
 मानुषी घुद स्वरूप (३) ३९७
 मेन्यू देवता, सृष्टि निर्मितीकार्य (इराणी)
 (४) १४८
 मेय्या देवता (रोमन) (४) ८२
 मेराळ (खडोषा) (३) २९५
 मेराळी मामदेवता, शक्तिदेवता (१
 वि) ६६
 मेळार (खडोषा) (३) २९५, ३०१
 मेलाग-मगसूली कुलदेवता (३)
 ३६६
 मेळारलिंग जमातदेवता (३) ३७१
 मेळाळ (खडोषा) (३) २९५
 मोकलमुता (नर्मदा) (३) २०२
 मोकाट क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
 मोकोश व्यापारवृद्धी देवता (रशियन)
 (४) १७३
 मोक्षदा एकादशी (३) २८१
 मोक्षलिंगम (चिदंबरम्) (२) १२५
 मोक्षवंश (४) १७१
 मोक्षदरी मुसलमान पोटभेद (४)
 १६९
 मोझेस प्रेषित (४) १७०
 मोटाझली मुस्लिम पोटभेद (४)
 १६९

- मोहेश्वरी देवी (३) १११
 मोतला ब्राह्मण (जमुकण्य) (३)
 ३६२
 मोन जमात (ब्रह्मदेश) (४) २८२
 मोन वंश (सयाम) (४) ३०२;
 हंसपक्षी मोनसंस्कृति मानचिन्ह
 (४) ३०३, ३०७
 मोरियवा देवता (आफ्रिका) (४)
 १७७
 मोरोको जमातदेवता (३) ३८६
 मोर्टेझुमा राजा (मेक्सिको) (४)
 १८८
 मोल्लोंगादेव याजा (फोन्सलड) (४)
 २२२
 मोवदा एक धार्मिकविधि (याली-
 वेट) (४) ३३९
 मोह दुर्गुणप्रतिनिधित्व मातृका
 कौमारी (२) ३८६
 मोहना मातृका (२) ३८४
 मोहनीराज विष्णूचे मोहिनीरूप,
 आदि महालसेचे रूप, (नेवासे)
 (२) २३७-२४६
 मोहरात्री दशमहाविद्याशक्तिदेवता
 (१) ४२२
 मोहिनी अप्सरा व ब्रह्मदेव कथा (३)
 १७९-१८०; एवादशी (३)
 २८१; लंनदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८; निपुरारूप (१) ३६; रूप-
 विष्णु (२) २३९, २४८ (४)
 ३७५; शक्तिदेवता (२) ३७३
 मोहेंजोदरो उत्पन्नन (३) ३४८,
 ३४९, ३५२, ३५३, ३५४
 मोहोनीराज आदि महालसेचे रूप
 (१) २४१ (नेवासे)
 मोई प्रमुपदेवता (पॉलेनेशिया) कथा
 (४) ३१४-३१६, ३१७
 मौतगन उत्पन्नन (ग्रोम-ब्रह्मदेश)
 (४) २८२
 मौरीवंश पुराण, देवता (न्यूझीलंड)
 (४) ३१८, ३२१; (पॉलेनेशिया)
 मौर्याचा अपभ्रंश (४) ३१२;
 (स्वाइन, पॉलेनेशिया) (४) ३२१
 म्युझेस नऊ बुद्धिदेवता (चीन) (४)
 १३५
 म्हसोदा मामदेवता (३) १०८,
 ११७, ११८; जमातदेवता (३)
 ३७०; तादळाख्यरूप (३) २२;
 प्राकृत देव (१ रि) ६४, (२) २७
 म्हादे परजन्य देवता (आफ्रिका) (४)
 १७०
 म्हाळसा कुलदेवता (३) ३६६,
 ३६७, ३६८; खंडोवा (३) १४;
 जमातदेवता (३) ३८५; देवी (१)
 २४१, (३) ३२९; देवी खंडोवाची
 पत्नी (३) २९५, ३०१; देवी
 (नेवासे) (३) २९६; नामोत्पत्ति
 (३) ३९२
 म्हाळसाकांत (गंडोवा) (३) २९५
 म्हैसमाळची देवी (वेरळ) (३)
 ४६४
 यक्ष (जैनपंथ) (३) ४३९,
 ४४०, ४४४
 यक्षिणी (३) १७६; (जैनपंथ)
 (३) ४३९, ४४०, ४४२, ४४४

यक्षी देवता, मूर्ति (कंबोडिया) (४),

२९२

यक्षेत्र जैन यक्ष (३) ४४०

यॅंग व चीन आद्य जोडो भूमृष्टिकर्ती
(चीन) (४) २६२

यजुर्वेदार्ताल देवता (३) १२

यजुर्वेदीय ब्राह्मण (३) ३६४, ३६७

यज्ञगर्भा मानुदेवता, जगद्धात्री (१)
११९, (२) १३

यज्ञ-सृष्टि (१) ४११-४१३

यज्ञीयवृक्ष औहुंवर (३) १५५

यज्ञेश्वर जैन यक्ष (३) ४४०

यदुतुर्वसु भारतीय व्यापारी व इराण-
मध्ये वसाहत (४) ३, ११

यंत्र देवता (२) ४२२-४३३

यंत्र-तंत्र-मंत्र देवता (२) ३९६-
४३३

यंत्रयोगिनी (३) ३१२

यंत्रराज (२) ४२९

यंत्रविचार (२ प्र) १३-१७

यम अथवा धृष्टो (१ वि) ५०;

अश्वत्थनिवासी (३) १४४; जैन-

दिक्पाल (३) ४३७, ४४६;

दक्षिणदिशा दिक्पाल (तिबेट) (४)

२३७; देवता (१ वि) ५०, (३)

१४; देवता (चंपादेश) (४)

२३४; बौद्धधर्म रक्षकदेवता (३)

३९८, (मेक्सिको) (४) १८७;

चामुंडा उत्पत्ती (२) ३८३; व

यमी (४) २६२; वैदिकदेवता (३)

२४८; संस्कृतदेव (३) २७,

(४) ११; हिंदुदेवता (३)

४२५, ४२६

यमदूती योगिनी (२) ३७४, (३)

३११

यमधर्म देव व ऋषि शापकथा (३)

४७७

यमनस्तंभ (४) १६६

यमराज देवता, मुले भाणसे खाणारा

देव (बाली) (४) ३३४

यमा देवी (राशिन-अहमदनगर)
(३) ४९७

यमाई कुलदेवता (३) ३६८; जमात

देवता (३) ३८१, ३८४; देवी

(१ वि) ६१, (२) १८३,

२५०, २६१, २८४, २८५

(औष-सातारा), (३) ८९, (१)

२८८ (माडी); नामोत्पत्ती (३)

३९३; यल्लमा (२) २८४; शक्ति-

पीठदेवता (२) २८३-२८९;

सातरगडवासिनी (३) ३९४

यमांतक तंत्रग्रंथ (२) ४१२; भक्त-

रक्षक देवता (३) ३९८

यमांतका बौद्धदेवता (३) ४२५

यमी ब्रह्मादिनी देवता (१) ७७; व

यम (४) २६२

यमुना नदी (४) १४६; पीठ (१)

२९२; मूर्ति (चेन्नै) (३) २५०

ययाती राजा, देवयानी शर्मिष्ठाकथा,

नयत्र (४) १०८

यल्लमा ग्रामदेवता (३) १००, १०३,

३९३; जमातदेवता (३) ३७०,

३७१, ३७३, ३७६, ३८१,

३८२, ३८४, ३८५; देवी (१)

१४३, (२) २०६ (देवगिरी);

नामोत्पत्ती (३) ३९३; यमाई (२)

२८४, ४७४, (३) ३८५

- (सौदनी); सामाजिक देवता (२) ८३४, ४५८-४६१
- यक्ष्वा जमातदेवता (३) ३७३
- यत्र भारतीय नाणे (३) २२५
- यक्षेश्वर (भुलेश्वर ढोंगर-पुणे निहा) (३) २६३
- यवर्गे ऐन्नी देवताशक्ति (२) ४३, ३८९
- यशोधरानुर (ऑकारवट) मंदिर (कंबोडिया)
- यशोरा पीठ (१) २८०, २८९
- यशोरेश्वरी पीठदेवता (१) २८२
- यशोवती योगिनी (२) ३७४
- यशोवर्मन सूर्यवंशीय राजा (कंबोडिया) (४) २९२; हिंदुराजा (कंबोडिया) (४) २३४; (हुसा) राजा (कंबोडिया) (४) २९४
- यशोविजय जैनतन्त्रकार (२) ४११
- यहीद महमद-दादी (४) १६३
- यहुदा देव (इसाइल) (४) ८३
- याकोबा देव (इसाइल) (४) ८५, ८६
- याज्ञवल्क्यश्रापि व जनकराजा, कनिष्क नाणी दान (३) २२६
- यामरी बौद्धदेवता (३) ४२५-४२६
- याम्याशक्ति (२) ४२
- यावद्वीप (जाना-सुमात्रा) (४) २४०
- यावन जमातदेवता (३) ३७५
- यावस्ती देवता, अहुरमज्द पत्नी (इराणी) (४) १४८
- यास्त अरेस्ता चर्मस्थाना-पूजा विधि, होमहवन भाग (शेरोस्ट्रुअन) (४) २७
- याहने देव (ज्यू) (४) ६३; देवता (३) २९९, ३००; युद्धदेवता (इसाइल) (४) ८३, ८८
- याहोवा देव (इसाइल) (४) ८४, ८६, ८७
- यी-चिंग चिनी प्रवासी (सुमात्रा) (४) २८४
- युगाद्या पीठदेवता (१) २८१; पीठ (१) २८१, २८८
- युगम देवता (३) २१
- युमल आकाश देवता (लॅपिडा) (४) १८०
- युरेनस देव (ग्रीक) (४) १९३
- युलगेन देवता (इराणी साम्राज्य) (४) १५२
- युवा पर्जन्य देवता (पॉलेनेशिया) (४) ३१७
- यू-शीह पर्जन्याचा माळक (चीन) (४) २५३-२५४
- येसोसा वृक्षदेवता (ब्रह्मदेश) (४) २६४
- येस्वी ग्रामदेवता (रत्नागिरी मिह्रा) (३) १०३
- येव्वा जमात देवता (३) ३८४
- येन हुने पेले देवता पुत्र (ताहिटी-हवाई) (४) ३२३
- येमझ देवता (आफ्रिका) (४) १७९
- येरेनम्मा जमातदेवता (३) ३७९
- येरुण (रशियन) वरुण (४) २५
- येलम्मा जमात देवता (३) ३८०
- येशू ख्रिस्त (जीझस फ्राइस्ट) (३) ११; (४) १५३; चर्मसंस्थापक (इसाई) (४) १५३; प्रेषित (४) १०७, शिवभक्त ईशनाय (४) १५६-१५७

येमकाई मानदेवता (३) ११८
 येष्ट्रोटा खंडोबाचा (३) २९८
 येष्टू राजा व वेशळलेणी कथा (३)
 २६०, २६२
 यो-इन आद्य लघुकीर्ती जोडी (जपान)
 (४) २६२
 योगगम्या योगिनी (३) ३१२
 योगपीठिका योगिनी (२) ३७५,
 (३) ३११
 योगमाया जोगेश्वरी (३) ३९०; व
 एकादशी देवी (३) २८१; वैदिक-
 देवता (१) ४१-४३, (१)
 ४३-४६ (काश्मीर), (१)
 ४६-४७ (दिहरी)
 योगलिंग (कुंभफौजम) (२) १२५
 योगशक्ति (२) ३५
 योगशास्त्र व शक्ति (२) ३४-३६
 योगसद्भावा योगिनी (३) ३१२
 योगसिद्धि शक्तिदेवता (२) ३७३
 योगिनी (२) ३७१-३८२, (३)
 २१; आनरा (पजाय) (३) २१०;
 उत्पत्ति (२) ३७२; एकादशी (३)
 २८१; नाथे (२) ३७२-३७४;
 मंदिर (२) ३७७, ३७९; मंदिरे
 (अमरकंटक) (३) ३१२; मंदिरे
 (गजुराहो) (३) ३१२; खड्याच्या
 मुली (लामाधर्म) (४) २३७;
 यादी (३) ३११, ३१२; व
 मानूका (२) ३८८, ३८९; वर्णन
 (२) ३७१-३७४; संख्या (२)
 ३७२-३७४; संचार (२) ४१२
 (आणखी पहा चौसष्ट योगिनी)
 योगिनी देवता शक्ति-पर्यायिका (२)
 ४३, ३८९

योगिनी पीठभैरव (१) २८२
 योगिनी शक्ति (२) ४२
 योगेश पीठभैरव (१) २८२
 योगेश्वरी (१) ३६, ७८, १६२,
 १६७-१६८, (२) ८७, ८८,
 ८९, ९२, १९४, २७२, ३८३,
 ३८६, ३८८, ४०९; (३) ३९०;
 अबेजोगाई पीठ (२) ८८, ९२;
 उत्पत्ति कथा (१) १६८, (२)
 ८७, ८८; कुलस्वामिनी देवता (२)
 ९२, ९३, २७२; जोगेश्वरी (अप-
 भ्रंश) (१) १६८, (२) ८७,
 ८८, ९२, १९४, (३) ३९०;
 तनदेवता (२) ४०९; निपुरा
 अवतारभेद (१) ३६; देवी-पंचायतन
 (१) १६२ (अडिबरे); पौराणिक
 देवता (१) ७८, १६७-१६८;
 महात्म्यसंग (२) ९०; मंदिर (२)
 ८९; मातृका (२) ३८३, ३८६,
 ३८८; मूर्ति-सादकात्वरूप (२)
 ८९, ९२ (पिरंदवणे); व दंतासुर
 (२) ८९; शिवशक्ति मानूका (२)
 ३८३; स्वरूप (२) ८७, ८८,
 ३८८
 योनिकुंड (१) २७६
 योनासियन जमात (रगियन) (४)
 १७४
 योळु अन्मा देवता (३) ३९३
 यौ-मु-न-न-ह यज्ञाचा दिवस (मका-
 यात्रा) (४) १६७
 रत्नकटोरी शक्तिदेवता (३) ४५५
 रत्नफाली फालीतुल्य-दशमहाविद्या
 देवता, तपदेवता (१) ४२३, (२)
 १३९

- रक्तचंपना मातृका (२) ३८४
 रक्तचामुंडा योगिनी (१) ३१०
 रक्तज्येष्ठा-गौर (३) ३०४
 रक्तडाकिनी बौद्धदेवता (३) ४२८
 रक्ततारा बौद्धदेवता (३) ३९७, ४०८
 रक्तदत्तिका देवी व रक्तबीज राक्षस (१) २४०, महारौद्ररूपादेवी (३) ६०
 रक्तबीज (१ वि) ४३; राक्षस व रक्तदत्तिकादेवी (१) २४०, (४) ९३
 रक्तबीजासूर व रक्तदत्तिका (१) २४०
 रक्त्यामारी बौद्धदेवता (३) ४२६
 रक्ता मातृका (१) ३८४
 रक्ताक्षी योगिनी (२) ३७२
 रक्तांबरा देवता, मूर्ती (२) १४०
 रक्तासूर व मळातिषळा देवी (१) १४१
 रक्षा काली नरक भेदकालीपैकी एक काली, स्वरूप (२) १२८
 रक्षोगणभोजन नरक (२) १०८
 रक्षोघ्नी शक्तिदेवता (२) ३७३
 रक्षाकाली देवता (नारायणगज क्षेत्र) (२) ४७५
 रंगनाथ (श्रीरंगपट्टण) (३) ४०८
 रंगसाति पीठ (१) २८६
 रंगारी जमात व देवता (३) ३८४
 रजनी लोकमाता, चंद्रमाता देवता (१) ७४
 रजपूत जमात व देवता (३) ३८४
 रक्षणसंघ शक्तिपीठ (१) २९४
 रणचंडिका देवी, सारस्वरुत वर्णन (१) १०
 रणप्रिया शक्तिदेवता (१) २९१
 रंडेलमाता जमातदेवता (३) ३८५
 रतमा (लक्ष्मदेवी) जमातदेवता (३) ३७१
 रति देवता व बौद्धदेवता (३) ४०२
 रतिप्रिया शक्तिदेवी (१) २९२
 रती अथवा र्हीनस (१ वि) ५०
 रत्नपाणी ध्यानी बोधिसत्व (३) ३९७
 रत्नसंभव ध्यानी बुद्ध (३) ३९६, ३९७, ४०३, ४२३, ४२४, ४२६, ४३१, व्याण्णव (९२) मूर्ति (जावा) (४) २८७
 रत्नागिरी जिल्हा ग्रामदेवता (३) १०२, १०३
 रत्नावजनायकी शक्तिदेवता (मानार-गुडी तजार) (३) ५०६
 रत्नावली पीठ (१) २८१, २८८
 रत्नोल्का बौद्ध तनदेवता (३) ४१५
 रत्नोष्णीप अष्टदिक्पाल (बौद्ध-वज्र्यानी पय) (४) २३८
 रभसा मातृका (२) ३८४
 रमणा शक्तिदेवता (१) २९२
 रमणदेश (ब्रह्मदेश) (४) २८३
 रमा एकादशी (३) २८१, देवता (४) ८३
 रमा-लक्ष्मी नियन्त्री देवता, कथा (३) ७०, ९५-९७
 रमौन (बॅंग्लोन) राम (४) ५, १३
 रंभ असुर व इन्द्रदेव कथा व महिषासुरमर्दिनी (१) १५०, १५१

रंभ करभ जसुर, इद्र व महिषासुर-
मर्दिनी कथा (१) १५८
रंभा जम्बरा (३) २११, मातृका
(२) ३८४, शक्तिदेवी (१) २९२
रघरव्याई ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिन्हा) (३) १०३
रवळदेव (खडोरा) (३) २९५
रवळनाथ ग्रामदेव, यवायतन देव (१
वि) ६४, (१) १६२, (२)
१६१, (३) १४; खडोरा (३)
२९५
रशियन सैवेरियन संस्कृति व देवता
(४) १७१-१७६
रसशायरा देवता (ग्रीक) (४) १३९
रस्ताकृपिणी तनूदेवता (श्रीयश) (२)
४२८
रस्तातळ पाताल लोक (१) ३९६
रस्ता नदी (सप्तसिंधु प्रदेश) (४)
१४६
रा देव (४) ६९, सूर्यदेव (इजिप्त)
(४) ३१४, सूर्यदेव (मिस्र)
(४) ६१, ६५, ६६
राई-रसमात्राई देवी (२) २५८
राऊज जमात व देवता (३) ३८५
राका श्री देवता (अग्नेद) (३) २१
राकिनी योगिनी (२) ३७४, ३७६
राक्षसी मातृका (०) ३८४, योगिनी
(०) ३७४, (३) ३११
राक्षसेश्वर पीठभैरव (१) २८२,
भैरव (१) २९०
राका चंद्रमाला देवता (१) ७४,
देवता (वैदिक) (४) १४८, देवी
(१) ७२; स्त्रीदेवता (वैदिक)
(१) १७

राकिणी देवी (३) ४५६
राकिनी नरनळीदेवता (१) २४४,
पीठदेवता (१) २७९, २८०
रागणाई देवी (रागणाजिन्हा कोन्हा
पूर) (३) ४९८
राघवचैतन्य समार्धी (आळद)
(१) १४१, १४३
राजगिरी पीठ (१) २८१
राजनागर राजा (जावा) (४)
२८९
राजनायकी देवता (मानारगुडी
तजाऊर) (३) ५०६
राजन्या जमातदेवता (३) ३७९
राजयुरी ग्रामदेवता (गंगाल) (३)
४७९
राजराजेश्वर मंदिर (तजावर) (३)
४९१
राजराजेश्वरी कुलधर्मदेवता (२)
२०७, ४५७, देवी (४) ३८४,
नवदुर्गा (१) १८३, नामोत्पत्ती
(३) ३९३, भुवनेश्वरीशक्ति उपनाम
(१) ४१५, (०) ७५, श्रीविद्या
(तांत्रिक) (१) ४१५
राजला देवी कुलधर्मदेवता, राजराजे-
श्वरी (२) २०७, ४५७
राजवह्मभी ठाकुराणी देवी, कथा
(गंगाल) (३) ४९८
राजवा देव ग्रामदेवता (३) १२१
राजश्रीतारा रौद्रदेवता (३) ४३३
राजा ईश्वरी अन्न मुख्य संस्कृतीत व
धर्मातील (४) ३५-४१
राणाई देवी कुलस्वामिनी देवता
(पिंजयनगर), कथा (१) १६९,
१७१

राजापूर गंगा (३) १९२, १९३,
१९४

राजा-लखन यामदेव (दक्षिण भारत)
(३) १००

राजेश्वरी देवता पीठदेवता (बंगाल)
(१) २७९

राजलक्ष्मी देवी (जन्मिरीपल्ली-आंध्र
प्रांत) (३) ४९८

राणादेवी जमात-कुलदेवता (३)
४९७

राणूवाई जमातदेवता (३) ३७५

राता देव (पॉलेनेशिया) (४) ३१३

रात्री ऋग्वेदकालीन स्त्रीदेवता (१)
१७, ७७, (३) २१; देवता (१)
४७, (३) २१; ब्रह्मवादिनीदेवता
(१) ७७

राधा तंत्रे (२) ४१७; पीठ (१)
२७८; शक्ति (२) २५, २६;
शक्तिदेवी (१) २९२

राधाकिशोरपूर पीठ (१) २८६

रानतुलस (३) १६२

रानवट ब्राह्मण (३) ३६७

रायकरी जमात (३) ३८४

रायभगिनी यामदेवता (बंगाल) (३)
४७९

राम (१ वि) ४६, (२) १७८,
१७९, २८४, ३६२-३६३, ३७८,
(३) ५, १०, २७, ७२,
१४३, १४४, ३१९, ३२०,
३२१, ३२२, ३६४, ३७०,
३८२, ३९०, ३९३, ५११,
(४) ६, ७, १३, १४, ६७,
९१, १००; कुलदेवता (३) ३६४;
नमस्तदेवता (३) ३७०, ३८२;

देव (४) ६, ७, १४, ६७,
(इटली) (४) १३, १४, (इतर
संस्कृति) (४) ९१, १००;
मानवदेव (३) ५, १०; व अश्वत्थ
वृक्ष महिमा कथा (३) १४३-
१४४; व आदित्योद्धार कथा (कुम्हेंर
क्षेत्र); व चादला परमेश्वरीदेवी कथा
(३) ७२-७४; व तुकाईदेवी (२)
१७८-१७९, २८४, (३) ३९०;
व यमाईदेवी (२) २८४, (३)
३९३; व योगिनी शक्ति कथा (२)
३७८-३७९; ललितागौरी व्रत कथा
(३) ३१९-३२२; व हिंगुळा देवी
३६२-३६३; शस्त्रधारी देव (१
वि) ४६; संस्कृत देव (३) २७

रामकृष्ण हिंदुराजा (उयाम) (४)
२३३

रामकामहेंग राजा, याने तार्ईसाम्राज्य
घाटविले (४) ३०४

रामकियेन रामकिर्ति रामायणाचे
भाषांतर (भायलंड-जावा-मुमात्रा)
(४) २९०

रामकृष्ण तंत्ररूपदेवता (२) ४११

रामगिरी पीठ (१) २८१, २८८

रामचंडी देवी जमातदेवता (३) ३७३

रामचंडेश्वरी देवता, परशुराममातदेवता
(२) ४७४

रामचंद्र नाणकमुद्रा व सीतादेवी (३)
२२२; मानवदेव (४) २४८

रामतीर्थ शक्तिस्थान (१) २९२

रामत्रिवोधी राजा (हुसरा) (उयाम)
सरपेट मंदिरात ५० फूट उंचीचा
बुद्धाचा पुतळा याने उभारला (४)
३०९

- रामदान (समर्थ) (४) ३७८;
देवी आदिशक्तिस्तन (१) ६-७;
(४) १०५
- रामदे (पीर) (३) १२२
- रामन देवता (बॅनिलोन) (४) ७०;
गृहनिपयक कार्य (इराणी) (४)
१४८
- रामनरेटा यानी रामायण ग्रंथ जाय-
निज भाषेत 'रामकियेन रामकीर्ति'
या नावाने भाषातीत केला (४)
२९० (जाना)
- रामनाथ जमात देवता (३) ३७६
- राममुद्रिका व सीतादेवी (३) २२२
- रामरूपा तारिणी दशावतार व दश-
महाविद्या देवी संबंध (१) ४२५
- रामलिंग जमात (३) ३८५
- रामवरदायिनी तुकाई (१) ३२२-
३२३, ३२४, (२) १७९; तुळजा-
भयानी (१) ३२२, ३२३, ३२४;
देवी (तुळजापूर) (२) १८३;
नामोत्पत्ती (३) ३९३
- राम-मीता (नाणक मुद्रा) (३)
२२८, मिवाइ (इफासस्मृति-वेर)
(४) १९८
- रामहज्जत रामाचे नाव (अकैडियन)
(५) ६, १३
- रामायण (जायानीज भाषेत) (४)
२८९
- रामायण काकूथिन (गमायण)
(इडेनेशिया) (४) २९०
- रामायण रामकेर (रामकीर्ति रामायण)
(फ्योज) (४) २९३
- रामेशं ज्योतीर्लिंग रामेश्वर (१) २५७
- रामेश्वर मंदिर (१) २३८, लिंग
(२) ९८-९९; (वेरुळलेणे) (३)
२५१, २५५
- रामोशी जमात (३) ३८४
- रावण व अश्वत्थाम (३) १४३;
(वेरुळ लेणे) (३) २५५, २५८
- रावणाचीसाई (वेरुळ लेणे)
(३) २५१
- रावणानंद पीठभैरव (१) २८०
- रावत जमात (३) ४७०
- रावपुरी माता जमातदेवता (३)
३८६
- रावळनाथ जमातदेवता (३) ३७२,
३७६
- राष्ट्रसेना देवता (३) ३९३; देवी (१)
३३८
- रासई देवी कुलदेवता (१) १६९
(यादव-देवगिरी), पौराणिक देवता
(१) ७०, १६८-१७७, मूर्ति (१)
१६८, १७७ (विजयनगर), राजई
(१) १६९-१७०; स्वरूप (१)
१७६
- रासक्रीडा (३) २८७, २८८, २८९
- रासनु देवता (इराणी) (४) १४९,
१५०
- रामेश्वरी रासईदेवी (१) १७७;
रागा (१) १७७, (२) २६;
सर्वशक्तिस्वरूपिणी (१) १७७
- राहुळ सांस्कृत्यायन (पंडित) (४)
२३९-२४०
- राहोआ वधारमतारा (हवाई) (४)
३१९
- रिआ देवता (मीर) (४) ५२

- रिज् मकायावा विधि (४) १६५,
१६७
- रिपुमारी दुर्गा नवदुर्गापैकी एक (१)
१२१
- रिमोन देवता (असीरियन) (१
वि) ५०
- रुई (पानेफुले) हनुमानास प्रिय (३)
१३६
- रुक्मिणी (१) २९२; देवी (१)
२७९
- रुद्र (१) २९, २५६-२५७, ४१०,
४१५, (३) १३, ३०, ३९२,
३९३, ४०१, ४०२, (४) ११,
(४) १६०; अंतरिक्षदेवता (३)
२०; उपायुत्र (१) २५६; एका-
दशरुद्रनावे (१) २५६-२५७;
कालभैरव (३) ३९२; तारा (१)
२९; देव (३) १३, (४) ११,
१६०; भैरव (१) ४१५; व बौद्ध
देवता अद्यमानित (३) ४०१,
४०२; शक्ति (कामाक्षी) (२)
१२४; शंकर (३) ३९३; शरीर
सर्पवेष्टित (१) ४१०; शिव (१)
२५६; हर (अपभ्रंश) (४) १६०
(अरवस्तान)
- रुद्रकाली योगिनी (२) ३७४
- रुद्रकोटीतीर्थ शक्तिरूपान (१) २९२
- रुद्रचंडी नवदुर्गापैकी एक (१) १२८
- रुद्रम्मा जमातदेवता (३) ३८०
- रुद्रयामलतत्र (२) ४२७
- रुद्रवर्मन सूर्यवशीय राजा (बंबोडिया)
(४) २९२
- रुद्रसुंदरी शक्तिदेवी (१) २९२
- रुद्रसुसदा मातृका (२) ३८४
- रुद्राक्ष (१) २६०-२६३
- रुद्राणी अष्टमातृकादेवता (३) ४३९;
बौद्ध तान्त्रिक देवता; (३) ४०९;
शंकरपत्नी पार्वती (३) ३९३,
(४) ३७४; शक्तिदेवी (१)
२९२, (२) ३१; स्त्रीदेवता (वैदिक)
(३) २१
- रुद्रांशदुर्गा नवदुर्गापैकी एक (१)
१२१
- रुद्राभिषेक (३) १७४
- रुद्रेशी मातृका (२) ३८४
- रुधिरपापिनी योगिनी (२) ३७२
- रुनिया जमातदेवता (३) ३८०
- रुठ पीठभैरव (१) २८०
- रुरू दैत्य व शिवदूती देवी कपा (१)
१८३
- रूपाकर्पिणी तत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
४२८
- रूपावती श्रीवरदायिनीदेवी, शक्ति-
पीठदेवता (२) ३००
- रूपिणी बौद्ध तंत्रदेवता (३) ४२७
- रूमिनी देवी (कपिलवस्तु) (२)
४८२
- रुरू भैरव (कैलास लेणे) (३) २५९
- रेडजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा)
(३) १०३
- रेणुका (१ वि) ३१, (१) १०,
(२ प्र) १०, (२) १२५, १८९,
२२४, २८४, ४३४, ४३५,
४४३, ४४५, ४५८, ४६१-
४८२, (३) २२, २४, १२२,
३५३, ३५९, ३६२, ३६६,
३६७, ३६८, ३७५, ३७७,
३८०, ३८८, ३९३, ४७४,

४८०, ४९७, (४) ८३,
 ३७७, ३७७, ज्योतिषभगा
 (२) ४७२, एकवीरा (२) ४६३,
 ४८८, ४६३, ४६६ एल्मादेवता
 (भृगुलोक) (४) ८०, कथानरिष
 (२) ४५८, ४६१, ४६२, ४६४,
 ४८०, ४८१, ४८०, कुरुदेवता
 (२) ४४५, (३) ३६०, ३६६,
 ३९८ गर्गाची (२) २०४, चित्र
 (३) मुरवातीस, जमात देवता (३)
 ३७५ ३७७, ३८०, देवता (१
 नि) ३१, (२) २८९, ४३७,
 ४४३, ४६७, ४८० (माहूर क्षेत्र),
 देवी (३) ४७४, ४९०, पीठ
 देवता (२ प्र) १०, ४४९, ४८०
 (मातापूर माहूर), ब्रह्मरूपिणी (२)
 ४७२, मन्दिरे (२) २८९ (पैठण),
 (२) ४६८ (माहूर), (२) १२५,
 ४७३ (पेहुवेहु), (२) ४७९,
 माता (३) ३६७, ३६८, (४)
 ३७७ (मातापूर), (१) १०, (३)
 २२, (४) ३७७ (माहूर), (३)
 ४९७, माता यमार्द्र (२) २८४, मूर्ति
 तादळास्वरूपदेवता (२) ४६८,
 ४६९, यमार्द्र (२) २८४, यल्मा
 (२) ४५८, ४६१, रेणुराजा कन्या
 (२) ४६१, ४६२, ४७३, व
 नमदग्नी (२) ४५८, ४६१, ४६२,
 ४६४, ४६५, ४७८, ४७९, व
 परशुराम (२) ४४३, ४५८,
 ४६३, ४६६, ४६९, ४७७,
 ४७८, ४७९, ४८२, सामाजिक
 देवता (१) ४३४, ४६१ ४८२
 (आणखी पद्मा जमदग्नि, परशुराम)

रेवती मातृका (२) ३८४, योनि
 (३) ३१२
 रेवानदी (नर्मदा) (३) २०१
 रोजराजा चाईरागीय (सयाम) (४)
 ३०४, ३०६
 रोगनिवारणार्थ चतस्र (पेरुदेश)
 (४) २२१-२२२
 रोगा चंद्रदेवता (पॉन्नेशिया) (८)
 ३०१, रोकप्रधानदेवता (न्यूझीलंड)
 (४) ३२३
 रोगाप्ररोरा धान्यदेवता (हवाई-
 न्यूझीलंड) (४) ३१९
 रोचना मातृका (२) ३८४
 रोपी आकाशादेवता (आर्मेनिया) (४)
 २८०
 रोमशा ब्रह्मवाहिनी, पैदिकदेवता (१)
 ७७
 रोमा देवता (मीक-रोमन) (४)
 १२९
 रोमो देवी (रोमन नाणक मुद्रा) (३)
 ०३१
 रोहिष्धर मंदिर (पुणे जिल्हा)
 त्रिवात्री व त्याचे सगळी यांच्या
 स्वराज्य क्षपेयहल प्रसिद्ध (४)
 ३२५
 रोहिणी मामदेवता (१) २४१, जैन
 विद्यादेवता (३) ४३९, ४४५,
 भूदेवता (१) २४१ यक्षिणी (३)
 ४४१
 रौद्राकारी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 रौद्रवेत्ताळी योगिनी (२) ३७४
 रौद्रवेत्ताळी योगिनी (३) ३११
 रौद्रा दुर्गादेवी स्वभावस्वरूप (१) १२२

- मानित (३) ४०१, ४०२, ४१२, व
विष्णु (१) ४७, ४९, ५१, ५४,
(३) २८, व समुद्रमयन (१) ४८,
४९, ५०, ५४, वर्णन (१) ५१,
५५, वैदिक देवता (१) ४७-
५१, श्री (१) ४७, ५५, ११९,
संस्कृत देवता (४) ५४, सप्तमाता
पैकी एक (३) ४३८, ४४७, सात
(४) २७१ (जपान)
- लक्ष्मी नरसिंह जाण्ट देवस्थान
(नरसिंहपूर-गुणे) (३) ४९९-५००
- लक्ष्मी नारायण कुलदेवता जोडी (३)
१४, बौद्ध देवता (३) ५००,
मंदिर (४) २८० (अदमान),
(३) ५०० (राणीगळ नाठमाड), मूर्ति
(३) १२६, युग्मदेवता (१ वि)
३११, (३) १४, २१,
- लक्ष्मी भार्गव देवता, मूर्ति (वज्रेश्वरी)
(२) २९५, २९९
- लक्ष्मीविनायक तानिक गणपती
उपास्वरूपे (२) ४११
- लक्ष्मी व्यंकटेश कुलदेवता (३) ३६७
- लघिमा सिद्धि (३) ३९८
- लंका पीठ (१) २८२, २९०
- लंकासुप्त (मलाया-जाना) (४) २८४
- लज्जागौरी-नंदिकेश्वर (गिजापूर)
(३) ४९९
- लॅटिन संस्कृति देवता व देवतांचे
मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०
- लॅटोना देवता (ग्रीक-रोमन) (४)
१२८
- लडा (डाय-गोर्डी) विशप, मय
संस्कृति मयविष्णुसक्त (४) १८१,
१९३
- लत्रकारिया सीतळादेवी बहीण, बाला-
सिद्धदेवता (पंजाब) (३) १०८
- लॅपवंश व देवता (४) १७६
- लमाण जमात व देवता (३) ३८४
- लंबकर्ण पीठभैरव (१) २८१
- लंबमोसला मातृका (२) ३८४
- लंबसटा मातृका (२) ३८४
- लंबस्तनी मातृका (२) ३८४
- लंबा मातृका (२) ३८४
- लंबोदर तानिक गणपतीचे स्वरूप
(२) ४११
- लयरई देवी शक्तिपीठदेवता, तादळा-
स्वरूप (शिरगाव) (२) १६७-
१६८
- ललाजिह्वा योगिनी (२) ३७२
- ललितकर्ता पीठदेवता (कामरूप)
(१) २७८, (२) १०६
- ललितपूर देवीस्थान (१) २९४
- ललिता (१) ३५, १००, २८१,
२९१, २९३, २९४, (२) ५७,
१४९, २७२, २८९-२९४, ३०९
३७३, ४१५, ४१६, ४२७, (३)
२७८-२७९, ३१९-३२२, उत्पत्ति-
कथा (२) २८९, २९०, २९४,
उपागललितानत (३) २७८, कामे
श्री (२) २९०, कुलदेवता (२)
२७२, गौरी (२) ३०९ (वारा-
णसी), (३) ३१९, ३२०, ३२१,
गौरीव्रत (२) ३१९-३२२, तन-
देवता (१) १००, (२) ५७,
१४९, ४२७ (श्रीचक्र),
त्रिपुरादेवी भेद (१) ३५, देवी
(१) २९३, २९४, ४२७, (२)
२९४, (३) २७८, २७९, ३२०,

- पंचमीव्रत (३) २७९; पराशक्ति (२) २९०, २९१, २९४; पीठ-देवता (१) २८१; मंदिर (२) २९३ (श्रीनगर); मूर्ति (२) २९३; हृदयस्तोत्र (२) २९३; व मडासूर (२) २९०, २९२, २९४; शक्ति-^{हृ}देवी (१) २९१, (२) ३७३; शक्तिपीठदेवता (२) ७२, २८९-२९४; श्रीविद्या (२) ४१५, ४१६ (तानिक); सहस्रनामस्तोत्र (२) ५७, २९२
- ललिताम्बा देवी, त्रिपुरादेवी भेद (१) ३५
- ललिताम्बिका शक्तिदेवी (१) २९२
- लवपुरी (चपादेश) (४) २९३, २९४, २९५, २९६; (लोवपुरी) (जाना-सुमात्रा) (४) २९०
- लासरे चीन धर्मतत्त्ववेत्ता (४) १०४, १०५
- लाओत्से टाओइझम पंथ स्थापनकर्ता (४) २९
- लाफा धनदेवता, पेलेदेवता वन्या (हवाई-ताहिटी) (४) ३२३
- लाकिनी योगिनी (२) ३७४, ३७६
- लाक्ष्या ब्रह्मवादिनी, वैदिकदेवता (१) ७७
- लांगलावती मातृका (२) ३८४
- लांगली मातृका (३) ३८४
- लाझेस संस्कृति (४) १७५
- लाझोलेओल (Tlazolteotl) विद्या-देवता (इका-वेरु-मेक्सिको) (४) २०८; वायुदेवता, मेघदेवता (मेक्सिको) (४) ११
- लांजकी देवता, मूर्ति महामायेची (वालाघाट- मध्यप्रदेश) (३) ५००
- लातू अरवी स्त्री देवता (४) १६८
- लांव आसरा, जलदेवता, भूतयोनोंदेवता (३) २११, २१३-२१४
- लामा धर्म (तिबेट) (४) २३६; बौद्ध देवता (३) ४२७
- लाम्पून शहर (म्याम) पूर्वीचे नाव हरिपजर, मोनवशीय राजधानी (४) ३०३, ३०४
- लारुंडा पाताळदेवता (चीन) (४) १३४
- लाल देव पर्जन्यदेवता (४) १७७
- लाल फुले शक्तिदेवतेला प्रिय (३) १३६
- लालाभक्षक नरक (२) १०८
- लायोलसु तिसरा स्वर्ग अधिकारीदेव, भूतमात्ररक्षक (चीन) (४) २४९
- लिओनहार्ड जर्मन सद्योवक्ता व धनरपति शास्त्रज्ञ (३) १४०
- लिगोर शिलालेख (मलाया) (४) २३५
- लिगतत्त्व व शिव (२) ४७-४८, ५१-५३
- लिंग देवता हुना, नाल्गेना, योकाव्हा (मिजी) (४) ३१७-३१८
- लिंगधारिणी शक्तिदेवी (१) २९१
- लिंगनामाची उत्पत्ति (१) २६०
- लिंगपूजा (पॉलेनेशिया-हवाई) (४) ३१७-३१८; व शंकर (१) २५८-२५९
- लिंगराज मंदिर (धुवनेश्वर) (३) ३६
- लिंगायत संप्रदाय व शक्ति (२) ४५-५३

लिजा नरक (४) १७०
 लिविअन नीथ (मा) देवता
 (आशिया-मायनर) (४) ८१
 लिलिथ देवता (इम्माइल) (४) ८३
 लिसा सूर्यदेवता (आफ्रिका) (४)
 १७९
 ली चिनी मेरुर्षत (४) २५०
 ली-फी (धार्मिक बंधने) ग्रंथ (चीन)
 (४) ३०
 ली कुंग मेघगर्जनदेवता, एरु सरदार
 (चीन) (४) २५३-२५४
 लीलावती गान्धर्वी, गान्धर्वदेवता
 (१) २३८; गणितग्रंथ-भास्कराचार्य
 कृत (३) २२५
 ली-सू मेघगर्जना वादळदेवता (चीन)
 (४) २५३
 लुहोरचे मंदिर (३) १४१ (इजिप्त)
 लुनग जैन उपपद्य (३) ४३६
 लुमा देवी आमदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०३
 लुंविना बुद्धमाता, बौद्धदेवता (३)
 ३९३
 लुंविनी बुद्धमाता (पनोमरंग-क्योडिया)
 (२) ४३४; (४) २९६; गामा-
 निकदेवता (२) ४३४, ४८२-४८३
 लुसीना बालरक्षकदेवता (मोर्क) (४)
 १००
 लेगिनी मातृका (२) ३८५
 लेजेसामा स्पॅनिशजिजेता इकाराज्य
 (४) १९७
 लेटो देव (मीरु) (४) १३५, १४२
 लेयम्स भुतेगेले (बालीबेट) (४)
 ३५४
 लेलिहाना मातृका (२) ३८८

लोकमाता आदिशक्ति स्वरूपदेवता
 (१) १००, (४) ८३, लक्ष्मी
 (१) ५०, व चंद्र (१) ७३-७४;
 शशिनीडामिनी (१) १८४
 लोकेश्वर बुद्धमूर्ति (अमोरतोम-
 क्योडिया) (४) ३०१
 लोकेश्वरी बौद्धदेवता (३) ४३३
 लोचना बौद्धदेवता (३) ४०९;
 शक्ति (३) ३९६
 लोचिआ (आर्टिभिठ) देवता (मीरु)
 (४) ११७
 लोचिंग-हीन स्वर्गीय-सत्यदेव (चीन)
 (४) २४९
 लोट (माओ) (४) १४५
 लोटची मुले माओ सत्कृति (४)
 १४५
 लोटलीकर ग्राहण (३) ३६१
 लोणारी जमात (३) ३८४
 लोटार धार्मिक पुजान्याकरिता बंधा-
 परपरेने चालत आलेला धर्मग्रंथ
 (बालीबेट) (४) ३३९
 लोट्ट रद्र (जाना) (४) ११
 लोधी जमात (३) ३८४
 लोनो गर्जनदेवता, पावनरुती देवता
 (पॉलेनेशिया) (४) ३१२
 लोपामुद्रा (१) ७७, (३) २०६
 लोभ दुर्गुणप्रतिनिधित्व मातृका-वैष्णवी
 (२) ३८६
 लोला शक्तिदेवता (१) २९३
 लोव लव (मीरु) (४) ५, १२
 लो-मुवान देव आकाशदेवता प्रधान
 मंडळ प्रमुख (४) २५३ (चीन)
 लोहाणा जमात व देवता (३) ३८५
 लोहार जमात व देवता (३) ३८५

लोहामुरी लोखंडभट्टीवराल देवता
(भारत) (३) ५००

लोहिता मातृका (२) ३८४

ल्हादिनी शक्ति (२) २५, २८, ५४

वक्रतुण्ड गणपति तांत्रिक स्वरूप (२)
४११

वक्रतुण्डा पीठभैरव (१) २८१

वक्रनाथ पीठभैरव (१) २८२

वक्रेश्वरपीठ (१) २७८, २८२, २८९

वगई चमार मामदेवता (३) ४५०

बंग बलिपुत्र (४) ३३०

बंचना मातृका (२) ३८४

बस यौद्ध देवता (३) ४०८

बसकंदक नरक (२) १०८

बसगांधारी यौद्ध देवता (३) ४०६

बसपंदा यौद्धदेवता (३) ४१३

बसचर्चिका यौद्धदेवता (३) ४३३

बसचर्मिका यौद्धदेवता (३) ४२३

बसडाकिनी यौद्धदेवता (३) ४२८

बसतारा यौद्धदेवता (३) ३९७,
४२६-४२७; शक्ति देवता (२) ३७३

बसधात्रीश्वरी मारिची यौद्धदेवता
(३) ४२२; शक्ति (३) ३९६

बसपार्णा ध्यानी बोधीसत्त्व (३) ३९७

बसपाशी यौद्धदेवता (३) ४१३

बसभृकुटी देवता (३) ४६८

बसयानी पंथ (बौद्धपंथ) (३) ४००,
४०२, ४०४

बसयोगिनी यौद्धदेवता (३) ४२४,
४२७, ४२८

बसवर्णी यौद्धदेवता (३) ४२८

बसवाराही (३) ४०६; यौद्धदेवता
(३) ४२२, ४२७, ४२८

बसवालाननार्का देवी यौद्धदेवता (३)
४०१

बसवार्ही यौद्धदेवता (४) २३७

बसविदारिणि यौद्धदेवता (३) ४३३

बसवीणा सरस्वती यौद्धदेवता (३)
४२३

बसवेताली यौद्धदेवता (३) ४०६

बसवैरोचनी यौद्धदेवता (३) ४२७,
४२८

बसगृध्रला जैन यक्षिणीदेवता (३)
४२९; जैनविद्यादेवता (३) ४३९,
४४१, ४४५; यौद्धदेवता (३)

४३३

बससरस्वती यौद्धदेवता (३) ४२३

बसस्रोटा यौद्धदेवता (३) ४१३

बसहस्ता मातृका (२) ३८४

बसहस्ती शक्तिदेवता (२) ३७३

बसा अष्ट तारा प्रकार देवता, तंत्र-
देवता (यौद्ध) (२) ९५

बसाकुशा जैन त्रिषादेवता (३) ४३९,
४४५

बसाकुशी यौद्धदेवता (३) ४१३

बसागंधारी यौद्धदेवता (३) ४३३

बसेश्वरी कुलदेवता (१) २३०;
गरम पाणी द्वारा (३) १९५; तंत्र

देवता (श्रीयंत्र) (२) ४२७;
देवी (२) १७२, १७३, १७८

(जालंदर); नामोत्पत्ति (२) २९५,
(३) ३९४; पीठदेवता (२)

१७५, ४२७; मातादेवी-जमातदेवता
(३) ३८१; धियादेवी (२) १७५;

शक्तिपीठदेवता (२) ७२, २९५-
२९९; स्थानक (२) २९५ (बसई)

चञ्जोष्णीय अष्ट दिक्पाल (बौद्ध-
वज्रयानी पथ) (४) २३८
चंजार (वजारा, वजारी) जमात व
देवता (३) ३८६
चट (चढ) वृक्ष (३) १३९, १४१,
१६७-१७०, व विष्णु (३)
१३६, व सदाशिव (३) १३५
चटसावित्री व्रत (३) ३४०-३४१
चढ वृक्ष पहा चट वृक्ष
चढर जमात व देवता (३) ३८५
चढाली बौद्धदेवता (३) ४२२
चत्तली बौद्धदेवता (३) ४२२
चत्सलादेवी पार्वतीदेवी (३) ३९३;
पौराणिकदेवता (१) ७८, १८३
(नेपाळ)
चनजारी देव आमदेवता (३) १२२
चनदुर्गा देवी (३) ४५३, ४५४,
(३) ५०१ (मैमनसिंग-पजाय), नव-
दुर्गापैत्री एक (१) १२१; मूर्ति
(३) ४५३; रक्षणकर्तृदेवता (३)
४५४
चनदेवी आमदेवता (रत्नागिरी जिन्हा)
(३) १०३
चनराजपत्नी जमातदेवता (मुसाहर)
(३) ३८३
चनस्पति औषधीय, ज्ञानविज्ञान, शास्त्र,
सद्योधक (३) १३८-१४१, जमात
देवता (मुसाहर) (३) ३८३;
माता (१ वि) १८
चंदनीया पीठदेवता (१) २८३
चन्दिवासिनी नित्यातत्रदेवता (२)
४१३
चन्दिस्तंभन सिद्धि चोवीस प्रवासच्या
सिद्धीपैकी एक (बौद्ध) (३) ३९८

चप्रा जैनमातादेवता (३) ४३९
चयी-ऊन्नलु-अन्मावरू देवी, १०००
डोळे, स्वास्थ्यरक्षणकार्य (३) ५०१
चरद बौद्धदेवता (३) ४०८
चरदंशिका यामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०३
चरदा देवी (१) २९४
चरदायिनी देवी नामोत्पत्ती (१)
२४०, (३) ३९३, व दुर्दम-
राजस (२) ३००, (३) ३९३;
व श्रीरामप्रभु (१ वि) ७९, (२)
३००, (३) ३९३; शक्तिपीठ-
देवता (२) ४०, ३००-३०२
चरलक्ष्मी देवी, नामोत्पत्ती (३)
३९४; व्रत (३) ३२२-३२३
चराजाक्षेत्र पीठ (जल्ल) (१)
२८२, २८८
चरारोहा देवी (१) ७९४; पार्वती
(१) २६३, शक्तिदेवी (१) २९२
चरालिका बौद्धदेवता (३) ४३३
चराली बौद्धदेवता (३) ४२२
चराह अवतार (२) ३८१, ३८३;
क्षेत्र (देवीस्थान) (१) २९४;
पर्वत (शक्तिस्थान) (१) २९२,
(४) १८७ (मेक्सिको)
चराहमुखी बौद्धदेवता (३) ४२२
चराहरूपा-भैरवी दशमहानिद्यादेवता
(१) ४२५
चरुची ज्ञानगंदेवता, ब्रह्मवादिनी (२)
११
चरुथिनी एकादशी (३) २८१
चरुण अथवा नेपच्युन (१ वि) ५०;
आर्यदेव (४) १४६, १४९, १५२,
क्षत्रियवर्ण-देव (३) ४; जलदेवता

- (३) १३, १७२-१७३, १७६; जैन दिक्पाल (३) ४३७; जैन-यक्ष (३) ४४१; देव (३) १०५, १०६, (४) ८१, ८३, ९५, देव (मिटानिअन) (४) ८२, (मेसा-पोटेमिया) (३) ३५७; देवता (४) १८०; पञ्चमहाभूतात्मकदेवता (३) १; पर्जन्यप्रमुखदेव (भारत) (४) २५३, पश्चिम दिशा-दिक्पाल (तिबेट) (४) २३८; यन (२) ४०८; य सोमरस (४) २१५; वैदिकदेव (३) २४८; संस्कृतदेव (३) २७
- वरुणानी ज्ञानदेवता (१) ६३, (२) ११; वरुणदेव स्त्री (१) १७, ६४; वैदिकदेवता (४) १४८; शक्ति (२) ४३
- वरुणावती देवी (लोथल-काठेवाड) (३) ३५१
- वरुणी ज्ञानदेवता (वैदिक) (१) ६३
- वर्ग-अक्षरसमूह-देवताशक्ति (२) ३८९
- वर्गभीमा बौद्धदेवता (३) ४२८-४३०
- वर्णमाला व मातृका (२) ३८९, ३९०; वर्णमालेतील प्रत्येक अक्षर देवता (२) ३९०
- वर्णिनी देवता (१) ४१४
- वर्तकतीर्थ शक्तिस्थान (१) २९३
- वर्मो-अव्हा देवता, वायुदेवता (रशियन) (४) १७२
- वली ओडिन देवता पुत्र (ट्युटानिक) (४) १५५
- वशिनी तनदेवता (श्रीयन) (२) ४२८
- वश्य बौद्धदेवता (३) ४०८
- वश्यतारा बौद्धदेवता (३) ४३३
- वषटकारा मानृका (२) ३८४
- वसंतचंडी मामदेवता, सीतलादेवी (बंगाल) (३) १०८
- वसंतचुराही मामदेवता (बंगाल) सीतलादेवी (३) १०८
- वसिष्ठ ऋषि (४) ३७३; व ह्रस्वदेव (२) २९५, २९९, (३) ३९४, (४) १००; व खर्वदी (३) २११; व सीङ्गकाता देवी (३) ४१०; व नीलसरस्वती देवी (२) ४०६; व युवानाथ राजा (२) ४०४, व यज्ञेश्वरी देवी (२) २९५, २९९, (३) ३९४
- वसु देवता (ब्राह्मणनाल) (३) १३; लोकमाता व चंद्रदेवता (१) ७४
- वसुजा गोत्रदेवी (१) १११
- वसुदेव मानवरूपदेवता (३) २४८; देवकी (३) २१
- वसुधारा बौद्धदेवता (३) ३९७, ४२३
- वसुधारिणी बौद्धदेवता (३) ४३३
- वहिआ-लोआ देवता, पेल्ले देवतापत्नी (४) ३२३ (हवाई)
- वाक् आकाश देवता (जैविमिनिया) (४) ४२, देवी मामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३; ब्रह्मवादिनी-

- देवता (१) ७७; ब्रह्माप्रजापति पत्नी (२) ११; वैदिक देवता (१) ५६, (२) १२; शक्तिदेवता (२) १०, १३, ४५; स्त्रीदेवता (वैदिक) (१) १७, (३) २१
 वाक्सिद्ध-सिद्धि (३) ३९८
 वागजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३
 वागजाय ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३
 वागिशी योगिनी (२) ३७४
 वागीश्वरी सरस्वती देवीचे नाव (१) ६३; मातृका (२) ३८५; बौद्ध विद्यादेवता (३) ४४७
 वागेश्वरी बौद्ध विद्यादेवता (३) ४४७
 वाग्धादिनी दशमहाविद्यादेवता (१) ४२४; योगिनी (२) ३७४
 वाघजाय जमातदेवता (३) ३८१
 वाघदेव ग्रामदेवता (३) १२२
 वाघमारी जमातदेवता (३) ३८४
 वाघरी जमात व देवता (३) ३८५
 वाघिआ जमातदेवता (३) ३८०
 वाघेधरी जमातदेवता (३) ३८३
 वाघेश्वरी पार्वतीस्वरूप स्त्री दैवत, ग्राम-देवता (१ वि) ६४
 वाढ्या खंडोद्याचा भक्त (३) २९८; जमात (३) ३८५
 व्याघ्री योगिनी (३) ३११
 वाचासिद्धि मंत्र (४) ३८४
 वाचिक व्रते (३) २७३
 वाज-माध्यंदिन ब्राह्मण व देवता (३) ३६१, ३६७
 वांझा (विणकर) जमात (३) ३८५
 वाट-कुकुट मंदिरे (सयाम) (४) ३०४
 वाट-सी-लीम मंदिर (सयाम) (४) ३०४
 वाडेश्वर कुलदैवत (३) ३६५
 वाणी उमादेवीशक्ति (२) ३१; गोत्रदेवी (१) १११
 वाणी जमात (लिंगायत, काठेवाडी, वैश्य, नावेंकर) (३) ३८५
 वात (वायु) देवता (इराण नाणक-मुद्रा देवता) (३) २३१
 वात्या जमात (आफ्रिका) (४) १७९
 वानरमुखीदेवी (कांगरा-पंजाब) (३) ५००-५०१
 वानरानना योगिनी (२) ३७२
 वापरीयामा पर्जन्य आणणारा निळा सर्प (४) २१६ (मय)
 वामकेश्वर तंत्र (२) ४१७
 वामदेव शंकरमुख (३) ४४८; पालन-शक्ति (२) २५
 वामन अवतार (४) २४०; देव (३) ५; पीठभैरव (१) २८०; (भेत्सिको) (४) १८७; रूपा-भुवनेश्वरी (१) ४२५; रूपी विष्णु (३) १८३
 वामनावतार (कैलास लेणे) (३) २५९; व चली (४) ३२९, ३३१
 वाममार्गी व तंत्रशास्त्र (१ वि) ५३, ५४
 वामलोचना पार्वती नाम (१) २६३
 वामा पार्वती देवी (३) ३९४; शक्तिवर्ग देवता (२) ४२.

- वामाचार तांत्रिक आचार (२) ४१२, ४१८
- वामाचारी तंत्राचा न्हास (१ प्र) ५
- वामाचारी पंथ (शाक्त) (२) १४९; पर्याय देवता (२) १४९
- वामा-शक्ति (२) ४१
- वामेश पीठभैरव (१) २८०
- वायनमाता जमातदेवता (३) ३७७
- वायव्या मातृका (२) ३८४
- वायु देवता (पंचमहाभूतात्मक) (३) १३, (४) ११ (जावा); जैन दिक्पाल (३) ४३७; देवता मानवी जीवन-विषयक (इराणी) (४) १४८;
- वायव्यादिशा-दिरूपाल (तिबेट) (४) २३८
- वायुतत्त्व-लिंग (कलहस्ती) (२) १२५, (३) ५०६
- वायु-पात अंतरिक्षदेवता (३) २०
- वायुस्तंभनसिद्धि चोवीस सिद्धिपैकी एक (३) ३९८
- वार व्रते (३) २७६
- वारली जमात व देवता (३) ३८५
- वाराणसी क्षेत्र (१) २९१, (२) ३०३-३११; क्षेत्ररक्षणदेवता (२) ३७३; देवता (२) ३०३-३११; पीठ (१) २७७; व कार्ही-विश्वेश्वर मंदिर (१) ३०८; व दिवोदास कथा (२) ३०३, ३०४, ३०५; शक्तिस्थान (१) २९३
- वारानर (गया) गुहा (३) २४६
- वाराही अष्टमातृका (३) ४३९;
- अमुषा दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका (२) ३८६; देवता मूर्ति (२) ३०९; प-वर्गेदेवताशक्ति (२) ४३९, ३८९; पीठदेवता (१) २८१; बौद्धदेवता (३) ४३३; माता मूर्ति (१) ९३ (सौराष्ट्र); मातृका (२) ३८२, ३८४; योगिनी (२) ३७२, ३७४, (३) ३११; वराहशक्ति (२) ३८३; शक्तिदेवता (२) ३७३; स्वरूप (२) ३८८
- वारुणा देवी (छोपल बंदर-खंवायत) (१ वि) ३४
- वारुणाख्या देवी (अबू पहाड) (४) १६१
- वारुणी चामुंडा (१) ३१२; भृगु (४) ८३; मातृका (२) ३८४; वरुणपत्नी (३) १७३
- वालामुखी अधर्वाशक्ति, अपभ्रंश बगलामुखी (१) ४२१, (३) ३९१
- वाल्मिकी व मयसंस्कृति (४) १८१, १८३
- वासचूर्जिनी मातृका (२) ३८४
- वासुकी जैन दिक्पाल (३) ४३७; सर्प (३) ४१९, (४) १७९
- वासुदेव विष्णुरूप (२) ४११; जमात (३) ३८५
- वासुपूज्य जैन तीर्थंकर (३) ४३६
- वाहिरी देवता (पोलेनेशिया) (४) - ३१३
- वालुकेश्वर देवत (माहिम-मुंबई) (२) २७३
- विकट गणपति उपास्यरूप (तांत्रिक) (२) ४११
- विक्रयनना योगिनी (२) ३७२
- विकटलोचना योगिनी (२) ३७२
- विकरा गोत्रदेवी (१) १११

विकारचशा गोत्रदेवी (१) १११
 विकृत पीठभैरव (१) २८०
 विकृत भैरव (२) २२४
 विकृताक्ष पीठभैरव (१) २८०
 विकृताक्ष भैरव (२) २२४
 विक्रमप्रशस्ती (कविता) (४)
 १६७, १६८
 विक्रमादित्य राजा (उज्जैन), देवता-
 भक्त, दत्तक्या (२) ३५४-३५५,
 ३५६, ३५७; ३५८; व सर्व-
 मगलादेवी (३) ५०३
 विक्षेप-शक्ति (२) ७
 विघ्नपार्षदा (जेशागौरी) (३) ३०६
 विघ्नराज गणपती उपास्यरूप (ताम्रिक)
 (२) ४११
 विघ्नेश-गायत्री पाच प्रकारांपैकी एक
 रूप (१) ३३
 विचित्ररूपा मातृका (२) ३८४
 विजय जैनयज्ञ (३) ४४०; हिंदु-
 राजा (मलाया) (४) २३५ -
 विजयदुर्गा अष्टभुजा, कुलदेवता (२)
 १५९, (३) ३६१, ३६३ (केरी)
 विजयनगरशैली देवालये (३) ४०-
 ४१
 विजयबाहू राजा, हीनयान पथीय
 (सिलोन) (४) २८१
 विजयसाम्राज्य (हिंदु) (मलाया-
 जावा) (४) २८४-२८५
 विजयसेन ग्रामदेवता (३) १००
 विजया एकादशी (३) २८१; जैन
 दक्षिणद्वारक्षकदेवता (३) ४६९;
 जैनमातृदेवता (३) ४३९, ४४३;
 जैनपितादेवता (३) ४३८, ४४२,
 ४४३; देवता (१) २९४; नित्या

संतदेवता (२) ४१३; पीठदेवता
 (१) २८२; मुक्नेश्वरीदेवी सेवे-
 करण (१) १४४; मातृका (२)
 ३८४, ३८५; मातृका शक्तिदेवता
 (२) ३७६; योगिनी (२) ३७४;
 शक्तिदेवता (२) ३७३
 विजयादशमी दसरा उत्सव (१)
 २२७-२३७
 विजयालक्ष्मी तत्रदेवता (श्रीचक्र),
 अष्ट लक्ष्मीपैकी एक (२) १२२
 विज्रंभिणी जैनयक्षिणी देवता (३)
 ४३९
 विठ्ठल देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०३
 विठ्ठलई ग्रामदेवता (देवळे-रत्नागिरी)
 (३) ५०१
 विठ्ठलई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०३; देवी (४) ३६४
 विठारेणुकानंदन संत व तेलफळा देवी
 कथा (पुणे) (३) ४७४
 विठोबा जमातदेवता (३) ३७१,
 ३७३, ३७४, ३८१, ३८३
 विठ्ठल तुळशी (प्रिय) (३) १६१;
 मंदिर (४) २८१ (अंदमान),
 (३) ४१ (हंपी); महाराष्ट्र दैवत
 (३) १०१ (पंढरपूर); व संत
 मानुदास (१) १७१-१७६
 विठ्ठल-रघुमाई युग्मदेवता (३) १४
 विठ्ठलेश्वर हेमाडपंती शैली मंदिर
 (सिन्नर) (३) ४२
 वित्तल (१) ३९६
 वित्तस्ता (क्षेत्रम्) नदी (४) १४६
 वितृष्णा-शक्ति (२) २७८

- विश्वर ओडिन देव पुत्र (टयुयानिक)
(४) १५५
- विदर्भचडिका (१) २९५, ३४२-
३४३, (३) ३९४
- विदेह प्रांत (युनान) (४) २३३
- विद्या जैन देवता (३) ४३९, ४४४
देवता सरस्वती (१) ६३, ६४, देवी
(१) ७८, (२) ३१९, ३२१, देवी
कमल व शक्तोची माडणी (२) ४३,
देवी वज्रेश्वरी (१) १७५, देवी
सरस्वती (१) ६३, ६४, योगिनी
(२) ३७४, (३) ३१२
- विद्यागणपति गणपति उपास्यस्वरूप
(ताम्रिक) (२) ४११
- विद्याप्राप्ति मंत्र (४) ३८४
- विद्यारण्य स्वामी व शारदादेवी (२)
३३८
- विद्यालक्ष्मी तनदेवता (श्रीचक्र),
अष्टलक्ष्मीपैत्री एक (२) १२२
- विद्यानती पौराणिकदेवता (१) १७८
- विद्याशक्ति (दशमहा) विवरण (१)
३९२-४२७
- विद्यास्यप्रवर्ती दशमहाविद्यादेवता,
कालीकुलदेवता (१) ४२३
- विद्युज्जिह्वा शक्तिदेवता (२) ३७३
- विद्युज्जालाकराली बौद्धदेवता (३)
४३०
- विद्युत्प्रभा योगिनी (२) ३७२
- विधिप्रभा योगिनी (२) ४११
- विनता मातृका (२) ३८४
- विनयतोष भट्टाचार्य तनमयलेखक
(२) ४२०
- विनायक क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२,
देवता (४) २३४ (चपादेश)
- विनायका योगिनी (२) ३७४
- विनीता गरुडमाता (इराण नाणक-
मुद्रा (३) २३१
- विनुता जैनमातादेवता (३) ४३९
- विन्धाटवी बौद्धदेवता (३) ४३३
- विन्ध्य पर्वत (१) २९२, शक्तिस्थान
(१) २९३
- विन्ध्यवासिनी कुलस्वामिनी (२)
३१६, वौशिकी (२) ३१६, ३१७,
ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३)
१०३, जमातदेवता (३) ३७४,
३८४, दुर्गा (१) ४, १२१, देवी
(१) २९२, २९३ (विन्ध्याचल),
(२) ३१८ (चिपळूण), नामो-
त्पत्ती (३) ३९४, नीळकण्ठेश्वरी
(३) ४५८ (दामोदर व्हॅली),
पर्वतीयदेवता (अष्टभुजा) (१ वि)
४५, (१) ३५६, (२) ५५,
१०३, मूर्तिस्वरूप (२) ३१३, व
वसुदेवदेवकी कृष्णकथा (२) ३११-
३१२, शक्तिपीठदेवता (२) ७२,
३११-३१८
- विन्ध्यशेखर पीठ (१) २७९
- विन्ध्याचल शक्तिस्थान (१) २९२
- विन्ध्यावली बलि माता (४) ३३०
- विपुलक्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
- विपुला द्वारमातृका (३) २२९,
शक्तिदेवी (१) २९२
- विप्राचित्ता तनदेवता (२) ४२१
- विभास पीठ (१) २८२, २८९
- विभूति पार्वतीदेवी नाव (१) २६३;
शक्ति (२) २७९
- विमर्शशक्ति (२) १४, ४५, ४७,
५०

- विमलनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६
 विमला अष्टशक्तीपैकी एक (२)
 २७८, कुलदेवता (३) ३६५,
 तत्रदेवता (श्रीचक्र) (२) ४२८,
 पीठदेवता (१) २८०, २८२,
 शक्तिदेवता (२) ५५ (जगन्नाथ-
 पुरी), शक्तिदेवी (१) २८८, २९३
 विरगळ वीर घामदैवत (३) १२२
 विरंची ब्रह्मदेव (४) ३६६
 विराट पीठ (१) २८२, २९०
 विरिणपति गणपति उपास्यस्वरूप
 (तांत्रिक) (२) ४११
 विरूपाक्ष एकादशब्रह्मापैकी एक (१)
 २५६, देव (प्रविडियन संस्कृति)
 (१) ८५, महादेव मंदिर (१)
 १३८ (अनगुडी बेल्लारी), (३)
 २५०, २५६ (पट्टकळ-मिनापूर)
 विरूपाक्षी मातृका (२) ३७३,
 योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
 विरोचन देवता (जपान) (४)
 २६४, घ्यानीबुद्ध ७२ मूर्ति (जावा)
 (४) २८७, प्रह्लादपुत्र (४)
 ३३०
 विरोचना दुर्गा, सूर्याची मुलगी (१)
 १२२
 विरोधिनी तत्रदेवता (२) ४२१
 विलांविनी मातृका (२) ३८४
 विलासिनी नऊशक्तिपीठदेवतापैकी
 एक, भुवनेश्वरी सेवेकरीण (१)
 १४४, योगिनी (२) ३७४
 विलो लीफ राणी (क्योडिया) (४)
 २९२
 विल्का हौमन पुतळा (पेद मेक्सिको)
 (४) १९६
 विल्सन (एच्. एस्) प्राच्यविद्या
 सद्योवक (२) ४१८
 विवस्वान दिव्यदेवता (३) २०
 विवाहप्राप्ति मंत्र (४) ३८५
 विविदिशानंद (अमेरिका) (४)
 २२९
 विविध शक्ति (२) २८
 विवेकानंद (स्वामी) (४) २२७-
 २२८
 विशसन नरक (२) १०८
 विशाला क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
 विशालदंष्ट्रिनी मातृका (२) ३८४
 विशाला जगन्नाथपुरी शंकराचार्यमठ-
 देवी (२) ३३७
 विशालाक्षी गौरी (२) ३०९; देवी
 (१) २९१, (२) ३०५, ३१०
 (वाराणसी), (३) ११२, पीठ-
 देवता (१) २८१, मंदिर (२)
 ३०५ (वाराणसी), शक्तिदेवी (१)
 २९३, (२) ३७३
 विशुद्धचक्र (१) २४८
 विशोका मातृका (२) ३८४
 विश्वकर्मा (बेहळ लेणे) (३) २५१
 विश्वकामा शक्तिदेवी (१) २९१
 विश्वजननी गायत्रीशक्ति (१ प्र) ९
 विश्वजाकिनी बौद्धदेवता (३) ४२८,
 ४३३
 विश्वदेव वैद्यवर्णाय देव (३) ४
 विश्वपाणी घ्यानी योविसत्व (३)
 ३९७
 विश्वबंधुत्व मुख्य धर्मसंस्कृतीतील (४)
 ३१-३२
 विश्वब्राह्मण (३) ३७२
 विश्वमाता बौद्धदेवता (३) ४०८

सूची-निर्देशिका

विश्वमुखी शक्तिदेवी (१) २९३,
(२) १७५

विश्वमुखा शक्तिदेवता (२) ३७३

विश्वरूपा पार्वतीदेवी नाव (१) २६३
योगिनी (२) ३७४, (३) ३११

विश्ववसूगंधर्व व उर्वशी (३)
२११

विश्ववारा ब्रह्मवादिनी देवता (वैदिक)
(१) ७७

विश्वसंकल्प बौद्धदेवता (३) ४१३

विश्वानिग्र ऋषि व मांसमक्षण (४)
२७०

विश्वेश पीठभैरव (१) २८०, २८६

विश्वेशी पीठदेवता (१) २८०

विश्वेश्वर क्षेत्र शक्तिपान (१) २९६

परिवार देवता (३) २०, २१;
 पिंपळ (अश्वत्थ) वृक्षनिवासी (३)
 १३५; प्रेरक शक्ति, देवी (३) ६१;
 मंदिर (३) ५०७ (मदुरा), (४)
 २९०, २९८, ३०० (अंकोरवट),
 (४) २८९ (प्रमवनन-जावा), (४)
 ३०८ (अयोध्या-सयाम), (४)
 ३०१ (प्रमवनन-सयाम), (४)
 २९४ (ओंकारघोम-स्वोडिया);
 मूर्ति (२) २८१, २८२ (पंजुरही),
 (३) २५८ (वैलास लेणे), (४)
 ३०४ (तार्दवशीय-सयाम), (४)
 २८९ (बेलाहनचडी-जावा), (४)
 २८२ (ब्रह्मदेहा), (४) २४२
 (मॅलेनेशिया); मूर्ति व अंदलदेवी (३)
 ५०८, ५१३; लक्ष्मी (१) ५२,
 ५४; (३) ३९२, लक्ष्मी पत्नी (३)
 २८; व अंधकासुर (२) ८८, १८३;
 व एकादशी देवी (३) २८१; व
 कामाक्षी देवी (२) १२२; व कावेरी
 देवी (३) २०६; व चक्रेश्वरी (३)
 ४४०; व चातुर्मास्यकाल (३) ११९;
 व जैष्ठ्यागौरी (३) ३०५; व तुळशी
 कथा (३) १६१, १६६; व तुळशी
 शखचूड कथा (२) १३१; व निपुरा
 शक्ति (२) ४१६; व देवकी-कृष्ण
 (२) ३१२, ३१३; व पार्वती शाप
 (२) १२१; व बाणासूर (३) ४५९;
 व बौद्ध देवता अवमानित (३) ४००,
 ४०१, ४०४, ४१२, ४३०; व
 मधुकैटभ दैत्य (१) ४१, १६१,
 (२) ३००; व महाकाली (१) १६१;
 व महालक्ष्मी कथा (२) २५१-
 २५२; व मातृशक्ती (१) २०३,

२०४, २५१, २५२; व मृदुमान्य
 दैत्य (३) २८२; व योगमाया (१)
 ४१; व योगिनी (२) ३७६
 व राजराजेश्वरी (३) ३९३;
 -वैष्णवी शक्ति (२) ३८३, ३८७;
 व सध्यादेवी (१) ६८, ६९; वामन
 रूप (४) ३३२; शक्ति (१) १४६;
 शंकरपुद्गल व माताकुर्मा (२)
 ३२२, ३२३, ३३५, ३३६;
 शालिमाम कथा (३) १५८, १५९;
 १६०, १६१, -१६२; शेषशायी
 लोकेश्वर (३) ५०३; संस्कृतदेव
 (३) २७; स्यले-अदरा (२) ११
 १२५. (०, ०, ०, ०, ०)
 विष्णुपदी (गंगा) (३) -१८०,
 १८३
 विष्णुश्री जैनमाता देवता (३) ४३९
 विष्वक्सेन विष्णु परिवार देवता (३)
 २१
 विसटा मातृका (२) ३८४
 विसणु विष्णु (दर्शित) (४) २४
 विसा यंत्र (१) ३६५ ३६६
 विस्फेरादात अवेस्ता पारसी धर्मग्रंथा-
 तील दैनंदिन पूजा भाग (४) २७
 विस्त्र देवता, राजकीय कार्य (इराणी)
 (४) १४८
 विहार बौद्धगुहा, संघाराम, मठ (३)
 २४६, २४७
 वीणा देवी (२) २५८ (कोल्हापूर);
 सरस्वती (१) ६३
 वीर (पीर) (३) १२२
 वीर-अव्हा अरण्यदेवी (रशियन)
 (४) १७२

वीरकोचापाचा-याचासिद्ध ज्ञान दान
करणारा देव (इका-पेठ) (४) १९२
वीरकौमारी योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११
वीरगळ वीराचे स्मारक (४) १०३
वीरचंडी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३
वीरजा देवी (१) २९४
वीरबायस देव (ग्रीक) (४) १२७
वीरभद्र जमातदेवता (३) ३७३,
३७४, पाडय वडाज व दिल्लीश्वरी
देवी (३) ८५, रुद्रगण (१)
(२६७, व दक्ष यज्ञ (१) २६७,
(३) २५५ (वेळ लोणे), शिव-
प्रमुख परिवार देवता (३) २१
वीरभद्रा योगिनी (२) ३७४, (३)
३११
वीरलक्ष्मी अष्टलक्ष्मीपैकी एक (२)
१२३, २६३
वीरलिंग (नेपाळ) (२) १२५
वीरशैव संप्रदाय पोटभेद (२) ५०,
संप्रदाय व शक्ति (२) ४५-५३
वीरा देवी, दुर्गादेवी आविष्कारस्वरूप
(१) १२२
वीराकर्षणी यंत्र (२) ४०८
वीर्यलक्ष्मी तनदेवता (श्रीयन), अष्ट-
लक्ष्मीपैकी एक (२) १२२
वीसायंत्र आकृति (१) ३६६, (२)
४०६
बुडॉफ (जॉन) ताम्रपत्र सशोधक (२)
४१०
बू-युवेह साधीरोगदेवता (चीन)
(४) २५८

बृहदेवता (३) १३१-१७०, बृह-
पूजन (जपान) (४) २७६-२७७
बृत्र (मेक्सिको) (४) १८७
बृत्रासुर व इतर संस्कृति कथासाम्य
(४) ६९, १५३, व इद्र दधिची
कृषी (३) ११, ४७६, व विश्वे-
श्वरीदेवी (१) ४
बृह्मेश्वर मंदिर (तनाऊर) (३) ३८
बृंदा जालदर दैत्यपत्नी व विष्णुकथा
(३) १६१, पौराणिक देवता (१)
७८, १७८
बृंदावन पीठ (१) २८२, २८८,
(२) १०३, शक्तिस्थान (१)
२९२
बृंदावनी (तुळसी) (३) १५८
बृषकपि (हनुमान) (१) ८५
बेगळी देवता, ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०३
बेणानदीतटी शक्तिस्थान (१) २९३
बेणीमाधव भैरव (१) २८७
बेताळ ग्रामदेवता (३) २७, १००;
जमातदेवता (३) ३८०, देवता
(मडकई-गोपा) (२) १६१; पुरुष
देवत (१ वि) ६४, पुरुषप्रकृति
पिशाच (३) २१३, २१४; प्राकृत
ग्रामदेव (३) २७, यन (२) ४०८
बेताळी (गौरी) देवता (बौद्ध चक्र-
यानी पथ) (१) ११४, अष्ट
मातृका (तिबेट) (४) २३७
बेद (४) २५; काळ पूजा, उपासना
(२ प्र) ७-८; काळ लीदेवता (१)
१७, वाश्रप व शक्ति (२) ८-१५
बेद-अक्षरवद्वा जलदेवता (रशियन)
(३) २१७

- वेद-अव्हा जलदेवता (रशियन) (३)
: २१७, (४) १७२
- वेद-गर्भा मातृदेवता (१) ११९,
(२) १३; योगिनी (२) ३७४;
शक्तिदेवता (२) २२
- वेदनायक (शंकर) (३) ५०१
- वेदनायकी शक्तिदेवी (विदारण्य) (३)
५०१
- वेदवती वैदिकदेवता, नामाभिधान, व
रावण (१) ५७
- वेदवदन तीर्थ शक्तिस्थान (१) २९३
- वेदाचार तानिकाचा एक आचार (२)
४१२
- वेदान्त आणि शक्ति (२) १५०-१८;
संप्रदाय व शक्ति (२) १८-२०
- वेदार्थजननी योगिनी (३) ३१२
- वेद जमात व देवता (३) ३८६
- वेदिदाद अवेस्ता पार्शी धर्मग्रंथ
यातील धर्मगुरूची यागणूक भाग
(४) २७
- वेद्वळ लेणी (गुहा) (३) २४७-
२६२
- वेरेग्रे (कुत्र) देवता (हराण-नाणक-
मुद्रा) (३) २३१
- वेरेग्रन्य देवता, युद्ध व शांतताप्रियकर
कार्य (हराणी) (४) १४८
- वेसरहीली देवालय (३) ३९
- वेसाकोट देव (रशियन) (४) १७३
- वेळणेश्वर कुलदेवता (३) ३६५
- वैकापती जमातदेवता (३) ३८५
- वैकुण्ठमाता शक्तिर्पाठदेवता (२) २३३,
२३४, २३५, (३) ३९४
- वैजनाथ व योगेश्वरीदेवी कथा (परळी)
(२) ८९
- वैतरणी नरक (२) १०८
- वैताली मातृका (२) ३८४
- वैतुषवंश (पिजीथेट) (४) ३१३
- वैदिक कालदेवता (१) २७-२८;
यय व मत्र (२) ४०४; देवता
(१) १२-७७, (३) २४८;
देवता-उपासना (२) ७-८;
देवता व नंतरच्या देवता उपासना-
तुलना (२) ८-९; देवता व
शक्ति (२) ९, देवता संख्या (१)
१७; देवता समूहवाचक-शक्तिवाचक
(२) ३
- वैद्यनाथ ज्योतिर्लिंग (परळी) (१)
२५७; पीठ (१) २८२, २८८;
पीठभैरव (१) २८२; मंदिर
(क्षेत्री-देवगढ) (३) ३६;
शक्तिस्थान (१) २९२
- वेनायकी मातृका (२) ३८४
- वेरोचन ध्यानीसुद्ध (३) ३९६,
३९७, ४०४, ४२२, ४२३,
४३१; बलि-पिता (४) ३३०
- वेरोटी जैन मित्रादेवता (३) ४३९,
४४२, ४४३, ४४७
- वैश्रवण देवता (जपान) (४) २६४
- वैश्रवणालय क्षेत्र, शक्तिस्थान (१)
२९३
- वैष्णव तंत्र (२) ४११; तंत्र (३)
२४८; संप्रदायदेवता (३) २४८;
शक्ति (विष्णु) (२) २२; शैव
वैष्णव व चिन्ममादेशीकथा (२)
४४९, ४५०, ४५३
- वैष्णवाचार तांत्रिक गत आचारांपैकी
एक (२) ४१२

वैष्णवी (१) ११, ७८, १४६,
१८०-१८१, २९३, (२) २२,
२६, २७, २८, ३१, ४२, ३८२
३८३, ३८४, ३९३, ३९४,
३९५, (३) ४३, ३९४, ४४०,
४८३; अष्टमातृकापैकी एक (३)
३९४, ४३९; देवी (१) ११,
१८०-१८१, २९३, (२) ३७३,
(३) ४३, ४८३; नामोत्पत्ती (३)
३९४; पौराणिकदेवता (१) ७८,
१८०-१८१; मातृका (२) ३८२,
३८३, ३८४, ३९४; मूर्ति (१)
१८१, (२) ३९३ (तारापुर-
शुलढाणा), (२) ३९४ (यवतेश्वर-
पुणे); य महिषासुर (१) १४६;
विष्णुशक्ति (१) १४६, १८०,
(२) २२, २६, ३८३, (३)
३९४; शक्ति (२) २२, २६,
३१, ४२, ३८३, (३) ३९४;
शक्ति त्रैमूर्ति स्वरूप (२) २८;
शक्तिनामाभिधाने (२) २७; सप्त-
मातृकापैकी एक (२) ३८२,
३९४, ३९५
चोखन देवता (ट्युटानिक) (४)
१५५
व्यक्तजप (२) ३९९
व्यंकटरामन्ना जमातदेवता (३)
३८२, ३८३
व्यंकटेश्वर (तिरुपती) (३) ५०६;
विद्यापीठ (२) १७७-१७८
व्यंकोजी राजे व मरिअम्मनदेवी
(तंजाऊर) (३) ४९३
व्यंकोबा कुलदेवता (३) ३६६,
(गिरी) (३) ३६७, ३८२;

जमातदेवता (तिरुपती) (३) ३७१,
३८५
व्याघ्रांवरी घामदेवता (रत्नागिरी-
जिह्वा) (३) १०३, (१) २४०,
(४) ३७०
व्याघ्रासुर व व्याघ्रांवरी देवी (१)
२४०
व्याघ्री योगिनी (२) ३७५
व्याघ्रेश्वरी देवी (२) २३०, २३१
(परळ-मुंबई), ४७४ (होसपेट)
व्योमचारिणी मातृका (२) ३८५
व्रतदेवता (३) २७१-३४५
व्हाइटहेड भारतीय नाणक अभ्यासक
(३) २२४
व्हाई-तेरी मेघगर्जनादेवता (पॉलेने-
शिया) (४) ३१६
व्हाट्ट वादळी-पर्जन्यदेवता (पॉलेने-
शिया) (४) ३१७
व्हाव्ही-रो शेडे नक्षत्रदेवता (पॉलेने-
शिया) (४) ३१७
व्हीनस (४) ५, १३; अथवा रति
(१ वि) ५०; देवता (४) ११९,
१२४; देवता (सायप्रस) (४) ६४,
देवता (सेमेटिक-आशिया) (४)
७७
व्हीवुस जलदेवता (ग्रीक-रोमन)
(४) १२८
व्हेस्टा (काकस) देवता (ग्रीक)
(४) १२३
व्होलिस पशुपाल देव (रशियन)
(४) १७१
व्होलगा नदी (४) १७३ (रशिया)
शकुनवन्ती देवता (३) २४
शकुनी मातृका (२) ३८४

शक्ति (३) ३९६; अनेकविध स्वरूपे (२) ६-५९; आणि चैतन्य संप्रदाय (२) ५३-५४; उद्भव तेथे देवता (२ प्र) ५; उपासना व संत (१ प्र) ३; उपासना स्वरूप (१ प्र) १-२; उपासनेची प्रतीके (१ प्र) ६-७; तत्त्व (१ वि) १४, २९, ३०; तत्त्वज्ञान (२) १-७१; तीन वर्ग (२) ४२, ४३; त्रिकोण (१) २९७; देवता उत्पात्ति काल (१) ८२-८५; देवता व तंत्रविचार (२ प्र) १८-२१; देवता (पार्वतीशरीरकोश) (२) ३७३; देवता पूजनकाल (१) ८५-८८; -देवताप्रसार (१) ८८-९९; देवता व भारत सन्निध राष्ट्रइतिहास (१) ९०-९१; देवता व भारतीय इतिहास साधने (१) ७८, ७९; देवता व मंदिरे (१ वि) २८-२९; देवता-रूपे (१) ४०७; देवता व लाल फुले (१) १३६; देवी (१) २५३, (४) ३८४; देवी-आमळी वृक्ष (३) १३५; देवी (जमात-देवता) (३) ३७४, ३८४; देवी स्थाने (१) २९१-२९४; देवी स्वरूपे (१) ८६; पंथ (३) २४८; पंथ व तांत्रिक वामाचार (१ वि) ५३; (परामुद्रिका) वंशावळ (२) ४४; पीठ (१) २७८; पीठ आणि वर्णमाला (१) २९०; पीठ (कन्याकुमारी) (२) ९८; पीठ (गुह्येश्वरी) (२) १५५; पीठदेवता (१) २८०-२८२, २९१-२९४, (२) ७२-३७०;

पीठानामे (१) २७९-२८२, २९१-२९४; पीठभैरव (१) २८०-२८९; पीठवर्णन (१) २७९-२९४; पीठसंख्या (१) २७६-२८८; पीठ स्थाने (१) २८३-२९०, २९१-२९४; पीठे (१) २७६-२९३, (२) ७२-७३; पीठे एकावन्न (१) २७९-२९०; पीठे एकशेआठ (१) २९१-२९४; पीठे चार (१) २७६-२७८, पीठे (पुणे शहर) (२) १९२-१९९; पीठे (मुंबई शहर) (२) २२६-२३५; पीठे व श्रीचंद्र (२) ४२९; पूजक आचार्य-संत महात्मे (१ प्र) ३-६; पूजक सर्व घोर निमूति (१ प्र) ४-५; पूजा व संत (१ वि) ६४-६७; पूजाप्रसार (२) १५०; पूजन (२) ५५-५६; पूजन (तिबेट) (४) २३९; पूजन इतिहास (२) ५५-५६; प्रकटीकरण (२) ६-५९; मंदिरे (चंपादेश-अनाम) (४) २३४; मंदिरे (ऑंकारधाम कंचोडिया) (४) २९४; व अक्षर-समूह (२) ४३; व अणु (२) ५९-७१; व न्यायशास्त्र (२) ३३-३४; व पंचमहाभूते (२ प्र) ६०-७; व पुराणे (२) २०-२४; व प्रकृति (२) ३२-३३; व ब्रह्मसंबंध (२) २७; व मीमांसा (२) ३३-३४; व योगशास्त्र (२) ३४-३६; व वीरशैव संप्रदाय (२) ४५-५२; व वेदवाक्य (२) ८-१५; व वेदान्त (२) १५-१८; व वेदान्त संप्रदाय (२) १८-२०; व वैष्णव

शक्ति (३) ३९६; अनेकविध
स्वरूपे (२) ६-५९, आणि चैतन्य
संप्रदाय (२) ५३-५४; उद्गम
तेथे देवता (२ प्र) ५; उपासना
व सत (१ प्र) ३; उपासना स्वरूप
(१ प्र) १-२; उपासनेची प्रतीके
(१ प्र) ६-७; तत्त्व (१ प्रि)
१४, २९, ३०, तत्त्वज्ञान (२)
१-७१; तीन वर्ग (२) ४२, ४३;
त्रिकोण (१) २९७; देवता उत्पात्ति
काल (१) ८२-८५; देवता व
तत्रविचार (२ प्र) १८-२१; देवता
(पार्वतीशरीरकोश) (२) ३७३;
देवता पूजनकाल (१) ८५-८८;
देवताप्रसार (१) ८८-९९; देवता
व भारत सन्निध राष्ट्रइतिहास (१)
९०-९१; देवता व भारतीय इतिहास
साधने (१) ७८, ७९; देवता व
मंदिरे (१ प्रि) २८-२९; देवता-
रूपे (१) ४०७; देवता व लाल
कुले (३) १३६; देवी (१)
२५३, (४) ३८४; देवी-आवळी
वृथ (३) १३५; देवी (जमात-
देवता) (३) ३७४, ३८४; देवी
स्थाने (१) २९१-२९४; देवी
स्वरूपे (१) ८६; पंथ (३)
२४८; पंथ व तांत्रिक वामाचार
(१ प्रि) ५३; (परामर्शारिका)
बंदाळ (२) ४४; पीठ (१)
२७८; पीठ आणि वर्णमाला (१)
२९०; पीठ (कन्याकुमारी) (२)
९८; पीठ (गुणेश्वरी) (२) १५५;
पीठदेवता (१) २८०-२८२,
२९१-२९४, (२) ७२-३७०;

पीठनामे (१) २७९-२८२, २९१-
२९४; पीठमैत्र (१) २८०-२८२;
पीठवर्णन (१) २७९-२९४;
पीठसख्या (१) २७६-२८८; पीठ
स्थाने (१) २८३-२९०, २९१-
२९४; पीठे (१) २७६-२९३,
(२) ७२-७३; पीठे एकावन्न (१)
२७९-२९०; पीठे एकशेआठ (१)
२९१-२९४; पीठे चार (१)
२७६-२७८, पीठे (पुणे शहर)
(२) १९२-१९९; पीठे-(मुयई
शहर) (२) २२६-२३५; पीठे
व श्रीवंत (२) ४२९; पूजक
आचार्य-संत महामे (१ प्र) ३-६;
पूजक सर्व थोर विभूति (१ प्र) ४-
५; पूजा वासत (१ प्रि) ६४-६७;
पूजाप्रसार (२) १५०; पूजन (२)
५५-५६; पूजन (तिबेट) (४)
२३९; पूजन इतिहास (२) ५५-
५६; प्रकटीकरण (२) ६-५९;
मंदिरे (चंपादेश-अनाम) (४)
२३४; मंदिरे (ओंकारधाम
कंचोडिया) (४) २९४; व अक्षर-
समूह (२) ४३; व जणु (२)
५९-७१; व न्यायदान्न (२) ३३-
३४; व पंचमहामूले (२ प्र) ६-७;
व पुराणे (२) २०-२४; व प्रकृति
(२) ३२-३३; व ब्रह्मसंबंध (२)
२७; व मीमांसा (२) ३३-३४;
व योगशास्त्र (२) ३४-३६; व
वीरशैव संप्रदाय (२) ४५-५२;
व वेदवाङ्मय (२) ८-१५; व
वेदान्त (२) १५-१८; व वेदान्त
संप्रदाय (२) १८-२०; व वैष्णव

शक्ति (३) ३९६; अनेकविध स्वरूपे (२) ६-५९; आणि चैतन्य संप्रदान (२) ५३-५४; उद्भव तेथे देवता (२ प्र) ५; उपासना व सत (१ प्र) ३; उपासना स्वरूप (१ प्र) १-२; उपासनेची प्रतीके (१ प्र) ६-७; तत्त्व (१ वि) १४, २९, ३०; तत्त्वज्ञान (२) १-७१; तीन वर्ग (२) ४२, ४३; त्रिकोण (१) २९७; देवता उत्पात्ति काल (१) ८२-८५; देवता व तत्त्वविचार (२ प्र) १८-२१; देवता (पार्वतीशरीरकोश) (२) ३७३; देवता पूजनकाल (१) ८५-८८; देवताप्रसार (१) ८८-९९; देवता व भारत सन्धि राष्ट्रइतिहास (१) ९०-९१; देवता व भारतीय इतिहास सावने (१) ७८, ७९; देवता व मंदिरे (१ वि) २८-२९; देवता-रूपे (१) ४०७; देवता व लाल फुले (१) १३६; देवी (१) २५३, (४) ३८४; देवी-आवळी वृक्ष (३) १३५; देवी (जमात-देवता) (३) ३७४, ३८४; देवी स्थाने (१) २९१-२९४; देवी स्वरूपे (१) ८६; पय (३) २४८; पंथ व तांत्रिक वामाचार (१ वि) ५३; (परामार्शिका) वंशावळ (२) ४४; पीठ (१) २७८; पीठ आणि वर्णमाला (१) २९०; पीठ (कन्याकुमारी) (२) ९८; पीठ (गुह्येश्वरी) (२) १५५; पीठदेवता (१) २८०-२८२, २९१-२९४, (२) ७२-३७०;

पीठनामे (१) २७९-२८२, २९१-२९४; पीठभैरव (१) २८०-२८२; पीठवर्णन (१) २७९-२९४; पीठसंख्या (१) २७६-२८८; पीठ स्थाने (१) २८३-२९०, २९१-२९४; पीठे (१) २७६-२९३, (२) ७२-७३; पीठे एकावन्न (१) २७९-२९०; पीठे एकशेआठ (१) २९१-२९४; पीठे चार (१) २७६-२७८; पीठे (पुणे शहर) (२) १९२-१९९; पीठे-(मुंबई शहर) (२) २२६-२३५; पीठे व श्रीयंत्र (२) ४२९; पूजक-आचार्य-संत महात्मे (१ प्र) ३-६; पूजक सर्व थोर विभूति (१ प्र) ४-५; पूजा व संत (१ वि) ६४-६७; पूजाप्रसार (२) १५०; पूजन (२) ५५-५६; पूजन (तिबेट) (४) २३९; पूजन इतिहास (२) ५५-५६; प्रकटीकरण (२) ६-५९; मंदिरे (चंपादेश-अनाम) (४) २३४; मंदिरे (ओंकारधाम कंबोडिया) (४) २९४; व अक्षर-समूह (२) ४३; व अणु (२) ५९-७१; व व्यायशास्त्र (२) ३३-३४; व पंचमहाभूते (२ प्र) ६-७; व पुराणे (२) २०-२४; व प्रकृति (२) ३२-३३; व ब्रह्मसंबंध (२) २७; व मीमांसा (२) ३३-३४; व योगशास्त्र (२) ३४-३६; व वीरशैव संप्रदाय (२) ४५-५२; व वेदवाङ्मय (२) ८-१५; व वेदान्त (२) १५-१८; व वेदान्त संप्रदाय (२) १८-२०; व वैष्णव

पय (२) २५-२८, व शकराचार्य
(२) १६, व शून्य (२) ४१,
व शैवपथ (२) २९-३१,
व शैव संप्रदाय (कर्मिन्)
(२) ३६-४५, व साध्यशास्त्र
(२) ३१-३३, वर्ग (२) ४२
४३, वसुतीस्थाने (१) २९१-२९४,
व्यक्तस्वरूपदेयता (२) २२, व्याख्या
व क्षत्र (२) १-२, शब्दाचा वापर
(२) ६, ७, ८, ९, १३, १४,
१६, १७, २१, २२, २५, २८,
३१, ३४, ३५, ४१, ४४, ५१,
७४, ७७, ५९, शिवभोडी (३)
३९६, सगमतन (२) ४२०, स्तोत्रे
(२) ५६-५८, स्वरूपे (अनेक
विध) (२) ६५९

शक्तिगणपति गणपती उपास्यस्वरूप
(तांत्रिक) (२) ४११

शक्तिगणेश (१) २२

शक्तिगणेशी पीठदेवता (२) १५५

शक्तिप्राप्ति मंत्र (४) ३८२

शंकर (१) २०, २१, ३२, ३५,
- १०१, १०२, ११२, १२२,
- १३७, १५३, १८३, २५७
२५८, २५९, २६३, ४२२
४२३, (२) ८८, ९५, ९७,
११९, १२०, १२१, १२२,
१३०-१३१, १४१, १७०, २७५,
३०३, ३०४, ३०५, ३२२, ३२३,
३३५ ३३६, ३४७, ३५१, ३५४,
३५६, ३५७, (२) ३५९, ३६४,
३६९, ३७२, (३) ९२, १००,
१०१, १०४, १०५, १०८,
११७, १२० १२१, १३५, १३६,

१७२, १७४, १७८, १७९, १८०,
१८१, १८२, २०१, २२८,
२५४, २५५, २५८, २६२,
२६३, २६४, २६५, २६९, २८०,
२८२, २९५, २९७, ३०७, ३१३,
३३७, ३५३, ३८८, ३८९, ३९०,
३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९७,
४०१, ४०२, ४०३, ४०४,
४०५, ४१५, ४२१, ४२४,
४३०, ४४८, ४५६, ४७३,
४७७, ४८५, ४९९, ५०५,
५०६, ५११, (४) ५४, ६९,
९१, ९३, १००, ११८, १६१,
१६६, १८७, २३७, २४२, २४८,
२६५, ३४०-३४१, अभिप्रेक व
पञ्चन्यवृष्टि (३) १०४, १७२, १७४,
आत्मलिंग व रावण (३) ९२, आर्षेतर
देवता (३) १०८, एकानर (२)
१२२, ऐरावतेश्वर (धारापूर तजोर)
(३) ४७७, कपालीश्वर (३) ४५६,
कालभैरव (३) ११७, कैलास निवासी
(४) २४८, २६५, खडोबा (३)
२९५, वामदेवता (३) १००, १०१,
त्रिपुरारी (१) ३५; त्रिशूल धारिणी
(४) ९१, देव (३) १८०, नदी
नाणक मुद्रा (सीलोन) (३) २२८,
नदी वाहन (४) ९३, निर्मित मातृगण
(२) ३०४, पत्न्या (३) १५३,
पादरे फूल प्रिय (४) १६६, पांच
मुनी का (१) २५७ २५८, (३)
३५३, पार्वती (१) १०२, ११२,
१३७, १३८, १५३, (२) १२०,
३४७, ३५७, (३) ३१३, ३३७,
३५३, ३९१, ४१५, ४७३, ४९९,

पार्वती-पत्नी व मणिनी (४) ५४;
 वीररोदा (३) ११७; विल्वपत्र-
 कमळ-धोतराफूल प्रिय (३) १३६;
 वेलवृक्ष प्रिय (३) १३५; बौद्धदेवता
 अवमानित (३) ४०१, ४०२,
 ४०३, ४०४, ४०५, ४२४,
 ४३०; भवानी पत्नी (३) ३९१;
 भस्मचर्चित (१) २५९; भैरव (३)
 ११७; धमरवा देवी (३) ९१;
 मंत्र (बालीवेट) (४) ३४०-३४१;
 मंदिर (३) २६२ (जंवरनाथ),
 (४) २९४ (चपादेव), (४)
 २८२ (सीलोन); महाकाळ (२)
 १४१; महिम्नस्तोत्र (३) १७८;
 महेशगायत्री त्रिपाठ (१) ३२;
 मूर्ति (३) २६२ (अवरनाथ), (३)
 २६३, २६४, २६९ (घारापुरी
 लेणी), (३) २६४, २६५,
 (जोगेश्वरी लेणी), (४) २४२
 (मॅलेनेशिया), (४) १८७
 (मेक्सिको), (३) २५४, २५५,
 २५८ (वेरुळ लेणी); रुद्राणीपत्नी
 (३) ९३; लिंग (३) ३५३;
 लिंगपूजा (१) २५९; लिंग व
 काव्या (४) १६१; व अजादेवी
 (३) ४४८; व अंधकामूर
 (२) ८८; व ईश्वरी (२) २७५;
 व कन्याकुमारी (२) ९५, ९७,
 (३) ३८८; व कमलजादेवी (३)
 ४५६; व कावीशेख (२) ११९;
 व कामदेव (२) १०५; व
 कामाक्षीदेवी (२) १२०, १२२,
 (३) ३८८; व कालीदेवी (२)
 १३१, १४१; काशी क्षेत्र (२)

११९; व कालरात्री (१) १०१; व
 कैरवळदेवी (३) ५२०-५२१; व
 गंगा (२) ३५९, ३६४, (३)
 १७९, १८१, १८२; व गणपती
 (१) २०, २१, (४) ११८;
 व गुह्येश्वरी देवी (३) ३८९;
 व घृतमारी देवी (३) २९७; व
 जालदर दैत्य (२) १७०; ज्योतिर्लिंगे
 (१) २६३; व तारकासुर तीन पुत्र
 कथा (१) ३५; व त्रिपुरा देवी (२)
 १४१; व त्रिपुरासुर (१) १२२;
 व दक्षप्रजापति (१) २६३, २६४,
 २६८; व दक्ष यज्ञ (१) २६४,
 २६६, २६७, ४२२, (४) १००;
 व दिव्योदास (२) ३०५, ३७२;
 व दुर्गादेवी (१) १२२-१२३; व
 धुमावती देवी (३) ४१५; व
 नर्मदानदी (३) २०१; व नील-
 राक्षस (२) ८८, ३८३; व पेदि-
 यानगी देवी (३) ४८५-४८६; व
 याणासुर (२) ९७; व बुद्धदेव (४)
 २३७; व भराडीगौरउत्सव (३) ३०७;
 व भिलात ग्रामदेवता (३) १२०-
 १२१; व मणिमलदैत्य (३) २९५,
 २९७; व मदन (४) ११८; व
 मनछादेवी (३) ४२१; व महिषा-
 सुर (१) २५३; व मृदुमान्य दैत्य
 (३) २८०, २८२; व मीनाक्षी (२)
 २७५; व सप्तजागौरी देवी (३)
 ४९९; व बल्लला देवी (१) १८३,
 (३) ३९३; व विष्णु (२) ३२२,
 ३४७, ३५१, (४) ६९; व
 शक्ति त्रिपुरा (३) ३९०; व शक्ति-
 माहेश्वरी (३) ३९२; व शंखचूड

दैत्य (२) १३०-१३१, १४१;
व शशिणी-डाकिण (१) १८३-
१८४, (२) २६५; व शायतादुर्गा
(२) ३२२, ३२३, ३३५-३३६,
(३) ३९४, व शिवदूती (१)
१८३, (३) ३९४; व सती (१)
२६६, २६७, ४२२, ४२३; व
हरसायिका व्रत (३) ३३७; व हर-
सिद्धि देवी (२) ३५४, ३५६, व
हरिकाळी देवी (३) ५०५; व
हालाहल विष (३) १७९; व हिंगुळा
देवी (२) ३५९, ३६४; विश्वेश्वर
काशी (२) ३०४, ३०५, ३७३;
विषपान करणारी मूर्ति (बेथोन-चपा
देवा) (४) २९४; शिव (२) ३३५-
३३६, ३५१; सात मुखे (३) ४४८;
सुंदरेश्वर (२) २७५; (आणखी पहा
शिव)

शंकर- पार्वती (१ वि) ३१, (१)
३५६, ३८३, (२) १३७, १७९,
१९९, २२१, २२२, २८९, २९४,
(४) १७७, २९७; कैलासपर्वतनिवासी
(१) ३५६, ३८३, (४) १७७;
गणेशमूर्ति (यतेनसेरी-कन्नोडिया)
(४) २९७; मंदिर (पर्वती-पुणे)
(२) १९९, युगदेवता (१ वि) ४३,
(२) ३७; व गिरनारअवाक्या (१)
३८३; व तुकारा (२) १७९, व
भद्रकालीदेवी कथा (२) २२९; व
रामसीता कथा (२) १७९; व रावण
आत्मर्षि कथा (२) २२१-२२२;
विनाह व मदन कथा (२) २८९,
२९४

• शंकरप्रिया योगिनी (३) ३१२

शंकराचार्य (२) १६-१८, १२५,
३३६, ३३७, ३३९, ४११,
४१७, ४२४, ४२६, ४२७, ४३३,
(३ पुर) ९, (३) ६५, ७१,
७४, १३५, १९८, १९९,
२०२, ४११, ५०६, (४)
१०५; कृत नर्मदाकाण्ड (३)
१९९; कृत शतश्लोकी व सौंदर्य-
लहरी काव्यग्रंथ (२) ४३३;
तनकार (२) ४११, ४१७; निपुर-
मुदरी तत्रदेवता भक्त (३) ४११;
पाच तत्त्व लिंगाची स्थापना (२)
१२५, (३) ५०६; मठसंस्था
स्थापन (२) ३३७; माता आर्यवा
व अश्वत्थवृक्ष (३) १३५; मानलेले
शक्तिप्रकार (२) १६; व गंगादेवी
(३) १९८; व चादला परमेश्वरी
देवी, अष्टोत्तर शतस्तोत्र (३) ७४;
व यद्रीनारायण मूर्ति स्थापना (३)
६५; व बौद्ध धर्मग्रंथ (३) ४०२;
व मडनमिश्र (३ पुर) ९, (२)
२०९; व शारदादेवी मूर्ति स्थापना
(२) ३३६, ३३७, (३) ७१
(शंभेरी); वेदान्त ग्रंथ (२) ३३७;
श्रीयत्र रचनाकार व पूजक (२)
४२४, ४२६, ४२७, संप्रदाय व
शक्ति (२) १६-१८; हिंदुधर्मतत्त्व
प्रसारक (२) ३३७, ३३९

शंक्रुर्णी मातृका (३) ३८४

शंखचूड तुलसी कथा (२) १२९,
१३०, १३१ (३) १५७-१५८;
व कालीदेवी (२) १३१, १४१

शंखनिधी द्वारपाल (३) ४७७

- शखिणी आसरा (गुजराय) (३) २१०, व शिवदूती देवी व हरू दैत्य (१) १८३, १८४
- शरिनी मातृका (२) ३८४
- शंखधर तीर्थ शक्तिस्थान (१) २९३
- शंग-चिंग दुसरा स्वर्ग अधिकारी देव, धार्मिक पुस्तके भोजदाद, सरदाक, काल भोजदाद करणारा (चीन) (४) २४९
- शंगटी राजा मानवदेव (चीन) (४) २४८
- शची इद्रपत्नी (२) ११; व नुहुप राजा (२) २७६; व इंद्र पूर्वे दिशा दिक्पाल (बौद्ध) (३) ४३७
- शचीपति इद्र (२) ११
- शतद्रु नदी (सतसिंधु प्रदेश) (४) १४६
- शतमान (भारतीय नाणक-मुद्रा) (३) २२५
- शतसुररायण व सीतादेवी, व ललिता देवी कथा (३) ३१९, ३२०, ३२१, ३२२
- शताक्षी देवी (२) २०६; नामोत्पत्ति (३) ३९४; पौराणिक देवता (१) ७८, १८१-१८२; व दुर्दम दैत्य कथा (१) १८१-१८२; शाकंभरी (१) १८१, (२) २०६
- शतानंदा मातृका (२) ३८४
- शंतनु राजा व गगामाता व भीष्माचार्य (३) १८७
- शंनोयरुण भारतीय नौकादलाचे मान-चिन्ह (३) १७३
- शशर जमात व देवता (३) ४१७
- शशरी (गौरी) देवता (बौद्ध-यज्रयानी पय) (१) ११४
- शशरोत्सव नवरान उत्सवाचे एन नाव (१) २२५
- शब्दाकर्षिणी तन्त्रदेवता (श्रीयंत्र) (२) ४२८
- शमस देवता (चिरिया) (१ वि) ५०
- शमीपत्र गणपती (प्रिय) (३) १३६
- शमीवृक्ष सरमादेवी प्रियवृक्ष (३) १३५
- शयनी एकादशी (३) २८१
- शरमानना योगिनी (२) ३७२
- शरयु नदी जलदेवता (३) २०८
- शराग्रोत्तर देवता (रक्षियन) (४) १७४
- शरासना शक्तिदेवता (२) ३७३
- शरीरदेह व त्यातील शक्ति (२) २५, व त्यातील कुडलिनी शक्तिचक्र (१) २४७-२४८
- शरीराकर्षिणी तन्त्रदेवता (श्रीचक्र) (२) ४२८
- शर्मिष्ठा असुरकन्या जनुरात्राची माता ययातीची पत्नी (४) ३३०; तारा (१) २९, (४) १०८; व देव-यानी (४) १०८
- शर्मा योगिनी (३) ३१२
- शर्याणी पीठदेवता (१) २८०
- शशिप्रभा योगिनी (२) ३७४
- शखधारी देवता (१ वि) ४६, २१७-२१९, (४) ३७५; आयुष्याची उपयुक्तता (३) ३९९-४००
- शहाजीकी डेरी स्तूप (३) २४०

- शाओदमाता धान्यदेवता (पंजाब) ३२१-३३६; सोतेरी (२) ३३४, (३) ५०१
- शाकंभरी उग्रचंडादेवी सती (१) १८१; जमातदेवता (बदामी) (३) ३८५; देवी (२) २०२-२०५, २०६, २३०, २५८ (कोल्हापूर); देवी नवरात्र (२) २०४-२०५; नामोत्पत्ती (३) ३९४; प्रमादेवी (२) २३०; दाताजीदेवी (१) १८१
- शाकिनी योगिनी (२) ३७४, ३७६
- शांकरी मातृका (२) ३८४
- शाक्त पंथ (२) ४१३; सांप्रदाय (२) ४२४
- शाक्ति मातृका (२) ३८४
- शाक्य बुद्धधर्म प्रतिपादक बुद्ध (४) २४९; बुद्धि (२) ४१२, (३) २४८, (३) ३९७; बुद्धि सगुण्या रूपात ईश्वर देहर्पण (४) २७८
- शास्त्रिणी शक्तिदेवता (२) ३७३
- शांत-पार्श्व पवित्र वृक्ष (जपान) (४) २७७
- शांतया योगिनी (२) ३७४
- शांतादुर्गा (१) १०, (२) १५७, १५९, (२) ३२१-३३६, (३) ३९४; कुलदेवता (कपळे) (३) ३६१, ३६३, ३६९; जमातदेवता (३) ३७६; जैनयक्षिणीदेवता (३) ४३९, ४४१; जैनपिद्यादेवता (३) ४४१; देवता (१) १०, (२) १५७, १५९ (कपळे); नामोत्पत्ती (२) ३२२-३२३; मदिरे (२) ३३५; शक्तिपीठदेवता (२) ७२,
- ३२१-३३६; सोतेरी (२) ३३४, (३) ५०४
- शांतादेवी ग्रामदेवता (मोढेरा-गुजरात) (३) ११२
- शांति अष्टशक्तीपेदी एक (२) २७८
- शांति सतमाता (३) ४३८, ४४७
- शांतिका मातृका (२) ३८४
- शांतिरक्षित पद्मसभवाचा भाऊ (४) २३६
- शांतिसुरी जैनतंत्रमार (२) ४११
- शांतीकररी योगिनी (३) ३१२
- शांतेरी जमातदेवता (गुहाडोल) (३) ३८५
- शामबर्णी देवी (महीदपूर-द्वंदूर) (३) ५०२
- शामस देवता (बंभिलोन) (४) ७०
- शामा जैनदेवता (३) ४४१; तारा बौद्धदेवता (३) ४२२, ४३०-४३१; देवी बौद्धदेवता (३) ४३३
- शामादेवी स्मरवशीय राजकुमारी, महत्त्वाशशी कर्तव्यगार राणी (सयाम) (४) ३०३-३०४
- शामवी पावतीदेवी (१) २६३; योगिनी (३) ३१२
- शारदा कुलदेवता (३) ३६४; क्षेत्र (१) २८५; देवी (शृंगेरी मठ) (२) ३३७, (३) ७१; पीठ-देवता (काश्मीर) (१) २७६; मूर्ति (शृंगेरी) (२) २२४; पिद्या-देवता (२) ३३६; शक्तिपीठदेवता (२) ७२, ३३६-३४०; सरस्वती (१) ६३, (२) ३४०

- शारदातिलक तंत्र ग्रंथ (२) ४१०,
 शारदानंद (अमेरिका) (४) ४२८,
 शारदी क्षेत्र पीठ (१) २८५
 शारदीय नवरात्र (१) १२८-१२९,
 २२१, २२५
 शारीरिक रोग निवारण मंत्र (४)
 ३८१
 शाला देवता (इराण) (४) १५०
 शालिभद्र जैन यक्ष (३) ४४०
 शालिवाहन (पैठण) (४) ९२;
 शककर्ता, विजयानंदा नातू, येसु-
 क्रिस्तकालीन (४) १५७
 शाल्मीली नरक (२) १०८
 शाशीहुर्घातिक्षु देवता, टॅलोक, वरुण
 देवपत्नी (इंका-मेक्सिको-पेरू) (४)
 २०५
 शाश्वती ब्रह्मादिनी, वैदिक देवता
 (१) ७७
 शासन देवता जैन तीर्थंकराच्या (३)
 ४४१-४४७
 शास्त्रिभामः, क्षेत्र ! शक्तिस्थान (१)
 २९२; व इन्द्रजंघोषक (३) १६०;
 व चंद्रदास राजा (३) १६०; व
 तुलसी पाने (३) १५९; व तुलसी विवाह
 (३) १६५; व त्रिया (३) १५९;
 विष्णुरूप (३) १५९
 शिकोत्री जमातदेवता (३) ३८०,
 ३८१
 शिकोमेफोहुल महादेवता, धान्यदेवता
 (इंका-पेरू-मेक्सिको) (४) २०६
 शिंगो देवता (आफ्रिका) (४) १७९
 शिंदो आकाश देवता (जपान)
 (४) १८०
 शिंदो धर्म, धर्मग्रंथ (४) २८; धर्म-
 श्रद्धा (४) ३१; मदिरे (जपान)
 (४) २६४; विश्ववधुत्व (४) ३२
 शितळ्या ग्रामदेवता (३) १०९
 शिदोवा जमात देवता (३) ३८०
 शिया पंथ (मुस्लिम) (४) १६९
 शिराळशेट स्मृतिदिन कथा (१)
 १२६-१२७
 शिलाखे मंदिर (मय) पालकूशहरी
 (४) २१४
 शिलुक जमात (आफ्रिका) व राजा
 (४) ३९
 शिल्पकला व देवतास्वरूप (१ वि)
 ३४-३५
 शिल्पदेवता (३) २३५-२७०
 शिव (१) ७८, ८५, २५१,
 २५२, २५३, २७८, २८१,
 २९२, ३७४, (२) ३, १०,
 २४, २५, २९-३२, ३७-
 ३८, ४६, ५०-५१, ९८, ११९,
 १२५, १२६, ३७५, ३७६,
 ३८१, ३८२, ३८३, ३८४,
 ३८५, ३९२, ४०९, ४१०,
 ४१६, ४१७, ४१८, (३) १,
 ६, २१, २८, ६१, १८७, २२७,
 ३५४, ३७३, ३८२, ३९६,
 ४००, ४०२, ४०५, ४११,
 ४१५, ४३०, (४) ६७, १९२,
 १९४, १९५, २६४, २८२,
 २८९, २९४, ३०८, ३०९,
 ३१०, ३३४, ३६८; आणि शक्ति
 (पुरुषप्रकृति) (३) ३९६; आन-
 गुरु (३) ६; कल्याणमुंदर शिव
 (३) ४०५; कांची (२) ११९;

कालस्वरूपी मूर्ति (४) ३१०
(प्रमवनन-सयाम); कुट (१) २९२;
गंगा-गौरी विवाह कथा (३) १८७;
जमातदेवता (३) ३७३, ३८२;
त्रिगुणात्मक शक्ति (१) २५२;
त्रिमूर्ति (१) २५२, (३) ६१;
देवता (४) २६४ (जपान), (४)
३३४ (वाली); द्रविडियन संस्कृति
देव (१) ८५; नाणकमुद्रा
(कनिष्क) (३) २२७; निर्मित
मातृगण (२) ३८४, ३८५, ३९२;
पंचस्वरूप (२) ४६; पार्वती पत्नी
(३) २८; पार्वती मूर्ति (२)
३८१ (स्वजुरहो); पार्वती व
कामाक्षी देवी (२) १२६; पार्वती व
योगिनी (२) ३७६; पीठ (२)
९८ (रामेश्वर); पीठभैरव (१)
२८१; पीठे (१) ७८, २७८;
पुतळा ७ फूट उंच (४) ३०९
(अयोध्या-सयाम); पौराणिक देव
(३) ६; प्रमुख परिवार देवता
(३) २१, ३५४; बौद्धदेवता
विटंबित (३) ४००, ४०१, ४३०;
मंदिरे (४) १९४-१९५ (अस्ट्रिक-
मेक्सिको), (४) २८९ (प्रमवनन-
जावा), (४) २८९ (लोरोपोमो-
रंग व वेलाहन-जावा), (४)
३०८ (अयोध्या-सयाम), (४)
२९४ (ओंकारयाम-कंबोडिया);
मातेप्रमाणे रात्रगारी देवता (३) १;
मानसपूजा स्तोत्र (१) २५१; मूर्ति
(२) ३८२, (४) १९५ (मेक्सिको);
योगेश्वरी शक्ति (२) ३८३; ङ्गि (४)
२८२ (कलगन गाव-द्रक्षदेश);

लिंग क्षेत्र (१) २९२; लिंगपूजन
(४) १९२ (इंका मेक्सिको);
लिंगे (वाराणसी) (२) ३७४,
(४) ३६८; व असुर (४) ३६८;
व कौल (२) ४०९, ४१०; व
गंगा नदी (४) ६७; व तंत्रग्रंथ
(२) ४१०, ४१७; व त्रिपुर-
सुंदरी (३) ४११; व धूमावती
देवी (३) ४१५; व मातृका (२)
३७५, ३७६, ३८३, ३९२;
शक्ति (१) २५३, (२) १०,
२४, २५, २९-३२, ३७-३८,
५०-५१, ४१०, ४१८, (३)
३९६; शक्तिरूप आकृती (२) ३;
स्थळे (२) १२५; स्वरूपाचे पाच
प्रकार व शक्ति (२) २५; (आणखी
पहा, पार्वती, शंकर)
शिवकपिलेश्वर मंदिर (चंपादेश)
(४) २९४
शिव-गायत्री पाच गायत्रीपैकी एक
(१) ३३
शिवगौरी पूजा, चक्रपूजा (ओरिसा-
बंगाल) (३) ३०१
शिवछत्रपति देवीरूपा (१) ३४३-
३५५; राजमुद्रा (३) २३३
शिवदूती उमचंडादेवी सखी (२)
४२२; नामोत्पत्ती (१) २४०, (३)
३९४; पौराणिक देवता (१) ७८,
१८३-१८४; मातृका (२) ३८४;
योगिनी (३) ३१२; व स्वरूप
(१) २४०, (३) ३९४; शक्ति-
देवता (२) ३७३
शिवधारिणी शक्तिदेवी (१.) २९३

- शिव-पार्वती मूर्ति (ताईवंशीय सयाम)
 (४) ३०४; व कामाक्षीदेवी
 उत्पत्तीकथा (२) १२०-१२१; व
 महिर्कार्जुन (१) २२५; विजयनगर-
 नाणकमुद्रा (३) २२८; विवाह व
 रति-भदन (२) १०५; संवादरूप
 नायपंथीय तंत्रग्रंथ (१) १४९
- शिवराई जमातदेवता (३) ३७४
- शिवशासन राजशासन संघ (जावा-
 नीज भाषेत) (४) २८९
- शिव-सती व रामकथा (२) १७९-
 १८०
- शिवसमुद्रम कावेरी नदी धयधवा
 (३) २०७
- शिवसूर्य शक्तिषोडशीदेवी, उत्पत्ति-
 कार्यकर्ता (१) ४०९-४१०
- शिवा काली (१ वि) ४२, ४३;
 कौशिकी (१ वि) ४२, ४३; गौरी
 (१ वि) ४३; जैनमातादेवता (३)
 ४३९; त्रिपुरादेवी भेद (१-) ३६;
 पार्वतीकौश उत्पत्ती (१ वि) ४२,
 ४३; पीठदेवता (१) २८१; मातृका
 (२) ३८४; योगिनी (३) ३१२
- शिवाष्टदेवी ऐतिहासिकदेवता (१)
 १०, ३४५-३४६ (शिवनेरी-
 निळा-जुद्धर); नामोत्पत्ती (३)
 ३९८; व शिवाजी महाराज (१)
 २४७, (२) ३४५-३४६, ३५३
- शिवाजी महाराज (१) २४७, (२)
 ३४५-३४६, ३५३; (३) ५,
 ६६, १९३; मुळादान (३) ३०९
- शिवानंद पीठभैरव (१) २८०
- शिवानी पीठदेवता (१) २८१
- शिवाभवानी शक्तिदेवता (१ वि) ६६
- शिवा-भाता (जालंदर) शक्तिदेवता
 (२) १७१
- शिवारवा शक्तिदेवता (२) ३७३
- शिवरावा योगिनी (२) ३७२
- शिशुनि योगिनी (२) ३७२
- शिस्नदेव (१) २७६
- शीखधर्म धर्मग्रंथ (४) २६; मरणा-
 तर जीवन (४) ३३
- शी-चिंग-हू आकाशदेवता, दुष्यम-
 प्रधान, अध्यात्मिक हत्तीदेव (चीन)
 (४) २५३
- शीतला यामदेवता (१ वि) ४७,
 (३) १०९; जमातदेवता (३)
 ३७४; तांदळास्वरूप (३) १०९,
 देवतामूर्ति (३) ४१७; देवी (१)
 ९३ (सौराष्ट्र); प्राकृतदेवता (१ वि)
 ४७; मारिदेवता (३) १०९;
 साथीरोग निवारण देवता (३) १०९
- शीतलासप्तमी ग्रंथ (१) ३४१-३४२
- शीतलाडिया कुलदेवता, गोत्रदेवता
 (१) ११२
- शीतला यामदेवता (३) १०९;
 देवी (२) २२९
- शीतलाभवानी जमातदेवता (३)
 ३७६
- शीतलाभाता जमातदेवता (३) ३७३,
 ३७५, ३७६
- शीलादेवी (अंघेर-जयपूर) (३)
 ५०१-५०२
- शीहर्किंग (श्लोक) धर्मग्रंथ (चीन)
 (४) ३०
- शुकी योगिनी (२) ३७२; शक्ति-
 देवता (२) ३७३
- शुक्र इंद्र (जावा) (४) ११

- शुक्राचार्य दैत्यगुरु, मूर्ति (राजपुताना) (३) ४७७
- शुक्रा अग्निदेवता (जावा) (४) ११
- शुक्रतीर्थ (१) १८९-१९०
- शुक्रप्रज्ञा बौद्धदेवता (३) ४१८
- शुक्रयजुर्वेदी किस्ती ब्राह्मण (३) ३६६, ३६७; किस्ती (रानवट) ब्राह्मण (३) ३६७; माध्यंदिन ब्राह्मण (३) ३६८; चाज-माध्यंदिन ब्राह्मण (३) ३६८
- शुद्धा योगिनी (३) ३१२
- शुद्धिकाया शक्तिदेवी (१) २९३
- शुभा मातृका (२) ३८४
- शुभाचारा योगिनी, दुर्गादेवी परि-
चारिका (२) ३७७
- शुभानन्दा शक्तिदेवी (१) २९२,
(२) ३७३
- शुंभ अमुर (४) ३७३, ३७५; व
कौशिकीदेवी (१) १०५, १०६
- शुंभ-निशुंभ दैत्य (१) ३१३; रूपक
(१ वि) ५९; व काली (१ वि)
४३; व कौशिकी (१ वि) ४३, (१)
१०५-१०६, १६६; व महासरस्वती
(१) १६६, (३) ६२; व शांता-
दुर्गामूर्ति (२) ३२३
- शुभ्रतारा बौद्धदेवता (३) ३९७,
३९८, ४०८
- शुरगण इंद्र (जावा) (४) ११
- शुष्करेवती मातृका (२) ३८४,
३८५
- शुष्कांगी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११
- शुष्कोदरी योगिनी (२) ३७२
- शू देवता मूलस्वरूप चौस (इजित)
(१ वि) ५०
- शूर्किंग धर्मग्रंथ इतिहास (चीन)
(४) ३०
- शून्यशोध व घोष (१) ३९४-३९५
- शूलप्रेत नरक (२) १०८
- शृंगारगौरी नवगौरीपैकी एक (वाराणसी)
(२) ३०९
- शृंगी ऋषि, रामप्रभु व वरदायिनी देवी
(२) ३००
- शृंगेरी मठ भोगलिंग (२) १२५;
घारदादेवी (२) ३३७-३३८
- श्रेणवी ब्राह्मण (३) ३६१
- शेन क्षुद्रदेवता (जपान) (३) १५
- शेन-नंग देव, रोगनिवारक औषधी-
मंडलदेवता (चीन) (४) २५९
- शेवडेई ग्रामदेवता (रत्नागिरी मिह्हा)
(३) १०३
- शैशीवू चित्रकार (जपान) (४)
२६६
- शेषनाग जमातदेवता (३) ३७६
- शेषशक्ति जगत्पालक शक्तीचा एक
भाग (१) २४८
- शेषशायी भगवान (कैलास लेणे)
(३) २५९
- शैलपुत्री नऊ देवीपैकी एक (वाराणसी)
(२) ३१०; पौराणिक देवता (१)
७८, ११७
- शैलमुखी मातृका (२) ३८४
- शैला पीठ (१) २८१
- शैलेन्द्र राजे (जावा) (४) २८५,
२८६, २८८
- शैलेश्वरी, शक्तिदेवता (२) ३७३

- श्रेय पथ (२) ४२४; पथ व शक्ति
 (२) २९-३१, पथीय तने (२)
 ४१७; पथीय-वाली लोक (४)
 ३४०-३४१, वैष्णव वैरमात्र चक्षमा
 देवी कथा (२) ४४९, ४५०,
 ४५३, (२) ३२४, संप्रदान
 (काटिम्बर) २ शक्ति (२) ३६-४०
 शैवाचार एक तत्राचार (२) ४१२
 शोइनस व अटलाटा कन्या देवी
 (चीक) (४) १०९
 शोण बौद्धधर्म प्रचारक (प्रपातम-
 स्याम) (४) ३०७, राजा (३)
 १९९
 शोणनदिसंगमतीर्थ शक्तिस्थान (१)
 २९३
 शोणपीठ (१) २८१
 शोणा देवता (१) २८१, देवी (१)
 २८६; पीठदेवता (१) २८१
 शोणेश्वर (३) २०२
 शोनामा अष्टमातृका (तिबेट) (४)
 २३७
 शोभना योगिनी (३) ३१२
 शोलास (डॉ. पॉल) जर्मन सशोधक
 (४) २१२
 श्रद्धा अगिरा ऋषि पत्नी (१) ७३,
 अमूर्त देवता (३) २०; ब्रह्मवादिनी,
 वैदिक देवता (१) ७७, (३) २०
 श्रावणेकरीण मामदेवता (रत्नागिरी
 जिन्हा) (३) १०३
 श्री (१) ७७, ११९, (२) २७,
 ३७४; देवी (१) ७८, ९२, (२)
 २६३, देवी (जाना) (४) २९०;
 देवी (महिदपूर) (३) ४४८;
 पर्वत पीठ (१) २८०, २८३;
 ब्रह्मवादिनी, वैदिकदेवता (१) ७७,
 मानदेवता (१) ११९, यज्ञ (१)
 प्र) ७८, (२) ४२४, ४७६,
 ४२८, ४२९, ४३०, योगिनी (२)
 ३७४, निद्या (१) ३४, (२) ४१५,
 ४१६, ४२३, वैष्णवीशक्ति (२)
 २७; शक्ति (२) २७८, सतमाता
 (३) ४३८
 श्रीइन्द्रादित्य राजा (ताई वंशीय-
 स्याम) (४) ३०४, ३०६
 श्रीकंकाळी पौराणिक देवता (१)
 ७८, १०७-१०८
 श्रीहरणजी देवी ऐतिहासिक देवता
 (विकानेर) (१) २९६
 श्रीहरणी देवी कुलदेवता (२)
 ४४१, ४४३, (४) २६५; नामो-
 त्पत्ती (३) ३८७, मंदिर (देशानोक-
 बिकानेर) (२) ४३६, ४४१;
 सामाजिक देवता (२) ४३४, ४३६-
 ४४३
 श्रीकुल देवता शाक्तपथियाची, दश-
 महाविद्या देवताचा एक वर्ग (१)
 ४२३
 श्रीकुल देवता शाक्तपथियाची, दश-
 महाविद्या देवताचा एक वर्ग (२)
 १३९
 श्रीकृष्ण भानुदेव (३) ५, (४)
 २४८, लीला (१ बि) ५२, व गोपी-
 रासक्रीडा (३) २८७-२९१, व
 जरासंध, सौमिआजी देवी (२)
 ३५२; व नरकामुर (२) ३७५, व
 सादिपनी गुरु (२) ३५५
 श्रीक्षेत्र (ब्रह्मदेश) (४) २३३;
 राजस्थान (श्रीम-ब्रह्मदेश) (४) २८३

- श्रीखंडी मंदिर (जावा) (४) २३५
- श्रीगुरु जौदुवर वृक्ष निवासी (३) १३५
- श्रीगौरमालवीय ब्राह्मण (३) ३६५
- श्रीचक्र (१) ३७ (तात्रिक); व कामाक्षी देवी (२) १२३, १२६; व कावा शिला (मक्का) (४) १६६; व महालक्ष्मी मंदिर (कोल्हापूर) (२) २५७; व शंकराचार्य (२) १२३
- श्रीचांदला परमेश्वरी अवतार कथा (३) ७२, ७३; कुलदेवता (३) ७४; निग्रहीदेवता (३) ७०, ७१-७४; मंदिर (३) ७१ (नलवार स्थानक), (३) ७२ (वृक्षगुंडी); व छेदु राजा (३) ७३, ७५,
- श्रीठायामगवती देवी (नारायणपूर-गुलबर्गा) (३) ४४९
- श्रीतामराज बाहर (कंबोडिया) (४) २९४
- श्रीधर्मोशोकराज (सयाम) ६ फूट ८ इंच उंच शिवाचा पुतळा याने उभारला (४) ३०९
- श्रीभास्करराय तंनमंथकार (२) ४१५
- श्रीभैरव (१) १२५
- श्रीमहालक्ष्मी व महात्रिपुरसुंदरीदेवी (२) ४१५
- श्रीमाता गोत्रदेवी (१) १११
- श्रीरंग मंदिर (श्रीरंगम) (३) ४१
- श्रीराजराजेश्वरी उत्तरी (२) ७४; भुवनेश्वरी (२) ७४, ७५ (दश-महाविद्यादेवता); मंदिर (२) ७४ (उत्तरप्रदेश), (२) ७५ (बन्हाड);
- व बीजाक्षरे (२) ७५; शक्ति-पीठदेवता (२) ७२, ७४-७७
- श्रीवरदायिनी शक्तिपीठदेवता; व दुर्दमदैत्य; व राम (२) ३००-३०३
- श्रीशंकरनारायणस्वामी हरिहररूप मंदिर (तिरुनेरवल्ली) (३) ४६६
- श्रीशंकरा (वनशंकरा) क्षेत्र, देवी व अगस्तीऋषि (२) २०२
- श्रीशैल ज्योतिर्लिंग क्षेत्र (मल्लिकार्जुन) (१) २५६, (२) २२५; पर्वत व भ्रमरंदादेवी (१) ३५६, (२) २२५, (३) ३९१; पीठ (१) २८०, २८३
- श्रीशैव शक्तिस्थान (१) २९२
- श्रीसंकष्टी देवी (महाडदोड) (२) २४८
- श्रीहट्ट पीठ (१) २८०, २८३
- श्रीहेरुजदेवसंग्रामहिंसी बौद्धदेवता (३) ४२७
- श्रुतवर्मा राजा (चंपादेश) (४) २९४
- श्रुति देवी, जैनविद्यादेवता (३) ४४४, ४४५
- श्रेयांसनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६
- श्रेष्ठपूर कंबोजांची राजधानी (४) २९४
- श्यामा मातृका (२) ३८४
- इयेनी योगिनी (२) ३७२
- श्वदंष्ट्रा योगिनी (२) ३७२
- श्वेतबंध शक्तिस्थान (१) २९४
- श्वेता बौद्धदेवता (३) ४०९
- श्वेतांबर जैनपंथ (३) ४३५-४३६

इवेती नदी (सतसिंधु प्रदेश) (४)

१४६

पद्मतीला एसादगी (३) २८१

पञ्चकर्मसाधने (तामिळ-शाल) (२)

१३९

पद्मजतारा बौद्धदेवता (३) ४३३

पद्मज्जा बौद्धदेवता (३) ४०८

पटानना शक्तिदेवता (२) ३७३

पद्मी उत्तरीरुपा (३) ३२३, ३२४,

देवीपूजा व शक्तिपिंडाक्षिणी (१)

१८४ देवीपूजा प्रकार (३) ३२४-

३२५; नामोत्पत्ती (३) ३९४;

नृनयल्लक व नाल्लदीण रक्षकदेवता

(३) ३२५-३२६; पूजन (नव-

बालन जन्म) (३) ३९४; ब्रह्म-

देवकन्या देवसेना (३) ३९४; व्रत

देवता (३) ३२३-३३१; सटवाई

(अपघ्नश) (३) ३२९

पोडुशी दशमहायित्रीदेवता (१) ४०९-

४१०, ४२३, ४२४, (२) १४९;

नामोत्पत्ती (३) ३९५; महाविद्या

(२) ४१५, राजसप्रधानदेवता

(१) ४२३; शिवसूर्यपत्नी (१)

४०९, (३) ३९५; श्रीविद्या (२)

४१५

सकर नर (मुस्लिम) (४) १७०

सकर पीठ (१) २८४

सक्राईमाता जमातदेवता (३) ३७५

सगिडाट मोईन स्वर्गदेव (रशियन)

(४) १७४

सगर राजा (३) १८१, १८४,

(४) ५७; सुत (४) १९६

संकटनाश-मंत्र (४) ३८१

संकटा योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका

(२) ३७७

संकडम्मा जमातदेवता (३) ३८०

संकर्षण-वासुदेव युग्मदेवता (३) २१

संकर्षिणी मातृका (२) ३८५

संकडम्मा जमातदेवता उप्परजमातीची

(३) ३७१

संकीर्णदेवता (३) ४४८-५१६

संक्रांतीदेवी नत (३) ३३१-३३७

संकर पीठभैरव (१) २८२

संक्षिप्तयज्ञा बौद्धदेवता (३) ४३३

संख्या (१) १७, ३९५-३९६

संगानि उत्सव वर्षारभी साजरा करतात

(जपान) (४) २७४

संगमा मातृका (२) ३८४

संगीतस्तंभ (२) २७९

संगेअस्वद संगमरवरी पाषाण (४)

१६५ (मक्का)

संघदेवता (३) २१

संघमित्रा अशोककन्या, राजदूत

(सीलोन) (४) २८२

संघशक्ति (२) १४

संगाराम गुहाविहार (३) २४६

सर्ची गृणजे शक्ति (विद्वान्) (२) ११

संजूसंजडो मंदिर (क्योटो-जपान)

३३, ३३३ मूर्ति (४) २६४

संज्ञा देवी (१) ७८, १८५-१८९,

देवी-रूपात्मक (१) १८७-१८८;

पौराणिक देवता (१) ७८, १८५-

१८९; प्रजापती कन्या (१) १८५-

१८७; सूर्यपत्नी (१) १८५,

४०७-४०८, (४) ९५; (सूर्य-

पत्नी) मंदिर (कोणार्क) (३) २६६

सटवाई ग्रामदेवता (३) १०८,
११८; जमातदेवता (३) ३७७,
३८१, ३८२, ३८३, ३८५,
३८६; देवता (३) २१४; षष्ठी-
देवी (३) ३२९, ३३१

सटवाई देवी, सटवाई देवी (षष्ठीदेवी)
नूतन बालक रक्षकदेवता (३) ३२४,
३२५

सेंडीलोस-डी-अटिकोस पर्वत
(आफ्रिका) (४) १७७

सती (१) १३७, २२०, २६३,
२६५, २६९, २७३, २७७-
२८२, २९१-२९२, ३६३,
४२२-४२३, ४२४, ४२५, (२)
१०६, ११९, १२६, ३०५,
३१९, (३) ४४९, ४५०, ४६०,
४८१, ५१३, (४) ५३, ६७,
अवयव पडलेली स्थाने (१) २७७-
२८२; दक्षप्रजापति कन्या (१)
१३७, (४) ५३; पडलेले अवयव
नावे (१) २८०-२८१; पडलेले
अवयव व पीठे (१) २८०-२८१;
पार्वती (१) २६३; मृतदेह व विष्णु-
सुदर्शन चक्र (१) २६९, २७३,
२९१, (२) १०५, (४) ६७;
मेनानती कन्या (१) १३७, २२०;
व दक्षयज्ञकन्या (१) २६५-२६९,
२७३, ४२२, (४) ६७, व दक्ष-
महाविद्या उगम (१) ४२२, ४२५,
व पीठनिर्मिती (१) २६९; व
शंकर गर्वहरण (१) ४२२-४२३,
४२४, ४२५; वसतीस्थाने (१)
२९१-२९२; शिव (शंकर) पत्नी

(२) १२६, (३) ४४९, ४५०,
४६०, ४८१, ५१३

सतीची चाल (२) ४८४-४८७;
चे देवालय (२) ४३४, ४८३-
४८७, सत्या (१ वि) ४०

सतीदेवता (इसीठ) जलदेवता (३)
२१६

सतीनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६

सतावाई ग्रामदेवता (३) १०३

सत्ययतकी देवी, सुब्रह्मण्य व पद्मासुर
दैत्य (सिङ्गल-तजाऊर) (३) ५०२-
५०३

सत्यलोक (१) ३९३, ३९६

सत्यवादिनी शक्तिदेवी (१) २९३

सत्या योगिनी (२) ३७४

सदंश नरक (२) १०८

सदाशिव लिंग (१) २५९, घटवृक्ष
निवासी (३) १३५

सदाहासा मातृका (२) ३८४

सद्गति योगिनी (२) ३७४

सद्योजात शिवपंचस्वरूपापैकी एक
(२) ४६, शंकरमुद्रा (३) ४४८;

सर्जनशक्ति (२) २५

सेन-इन्को देवता मंदिर (चीन) (४)
२५८

सनगर जमात (३) ३८६

संततिप्राप्ति मन (४) ३८३, ३८५

संतान क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२

संतानगणपति (१) २५

संतानलक्ष्मी अष्ट लक्ष्मीपैकी एक,
तनदेवता (२) १२२

संतामरिया देवता (४) १५८

मंथाल जमात व देवता (३) ३७९,
३८६

मन्दिनी-शक्ति (२) २८, ५४
 मेन्यादेवी ब्रह्मदेव मानसकन्या, व
 विष्णु कथा व वसिष्ठ ऋषि (१)
 ६८-७०
 मन्मार्गदायिनी देवी (१) २९४;
 शक्तिदेवी (१) २९२
 मेन्यामी व संसारीधर्मपीठे (१ प्र) २
 मंत्रत पीठभैरव (१) २८०
 संधित-शक्ति (२) २८, ५४
 संवेदनाज्ञागृती मंत्र (४) ३८४
 संसारी जैनपंथिणी देवता (३) ४३९
 मंगलदेव (३) २७
 संहार पीठभैरव (१) २८२
 संहार भैरव (बैलास लेणे) (३)
 २५९
 संहार-शक्ति व अघोर (२) २५
 मंहारी गोत्र देवी (१) १११
 सनकन्या देवी (सप्तमातृका) जमात
 देवता (१) ३७०
 सप्तगोदा शक्तिस्थान, अत्रिलेखरी देवी
 (१) २९४
 सप्तधानुषदा नदी व मुयनेश्वरी देवी
 (१) १४४
 सप्तपाताल (१) ३९३, ३९६
 सप्तपाताळ (४) २४०
 सप्तमहामातृका देवता, प्रत्येक अक्षर
 समूह एक देवता; प्रत्यक्षात आठ
 अक्षरसमूह देवता (२) ४३, २८९
 सप्तमाता जैनदेवता, त्रिमाता (३)
 ४३८
 सप्तमातृका (२) ३८२, ३८३,
 ३८९, ३९३ ३९४, (३) २१,
 ४३, १९३; मंदिर (साधारण)
 (१) ९३; (मिथर) (४) ६७; मूर्ती

(अहिहोळगुहा) (आठ मूर्ती) (३)
 २६९, (बैलास लेणे) (३) २५९,
 (महावलिपुरम् गुहा) (३) २६५,
 (वेदास्प) (३) ५०१; सेव्हन
 मामन्स (मेटिटरेनियन वंश) (२)
 ३९३; जाणगी पहा, मातृका
 सप्तमी बौद्ध तानिक देवता (३)
 ४०९
 सप्तसंविद्या देवी (२) १३९
 सप्तशती देवीमहात्म्य सातरो श्लोकी
 मंत्र (१) १२८; मंत्र (२) ४३०
 सप्तशृंगी उत्पत्ती कथा (२) ३४०,
 ३४१, ३५०; आठ पीठांपैकी एक
 पीठ (२) ३४०, ४७२, (४) ३७५,
 ३७७; कुलदेवता (३) ३६२, ३६७,
 ३६८; क्षेत्र महत्त्व (२) ३४६,
 ३४७; चतुःशृंगी (२) १९७-
 १९८, (३) ३८९; चित्र (२)
 गुरवादीय; देवतापीठ संप्रदाय (२ प्र)
 १०, (२) २५०-२५१; देवी (३)
 ४३, ११५; देवी व मार्कंडेय ऋषि
 (१ वि) २८, (२) ३५०;
 नाथपंथीय पीठ (२) ३४६-३४९,
 ३५१-३५२; नामोत्पत्ती (१) २४०,
 (२) १९७-१९८, ३४४, (३)
 ३९४; मूर्तिस्वरूप (२) ३४५,
 ३५०; शक्तिपीठ देवता (२) १७२,
 ३४०-३५२
 सप्तसिंधु प्रदेश (४) १४६, १७३
 सप्तस्वर्ग (१) ३९३, ३९६
 सप्तला एकादशी (३) २८१
 सप्तदंसी देवता (गदिपन) (४)
 १७६
 सप्तममत्तयादी (२) ४१४

समरानंद पीठभैरव (१) २८०
समस देवता (अवीरियन) (१ वि)

५०

समादेवी जमात देवता (३) ५०२
सैमार्दंड जमात देवता (रशियन)

(४) १७३

समानी देवी कुलधर्म (नागपूर)
(२) ४५७

समासर्वा मातृका (२) ३८४

समियन पंध (शाक्त) (२) १४९

समुद्रमंथन (३) ३०४, ३०५, (४)
९५

समुंदरिया दौगनगुरुन्यका व
पनदेव, जलदेवता (३) २१२

समृद्ध जैनपञ्च (३) ४४०

सैमोआ घेट उत्पत्ति कथा (४) ३१३-
३१४

सैमोआ-टोंगा-सोसायटी-हवाई घेटे
(४) २४१

संपतसरस्वती तनदेवता (२) ४२२

संवरोदय तनमथ (२) ४१२

संभय मातृका (२) ३८५

संभवनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६,
४४५

सयाम व देवता (४) ३०२-३१०

सयारी पृथ्वीदेवी, जमातदेवता (३)
३७१

सरअक्षा द्रधनुष्यावर सत्ता गाजगारी
देवता (रशियन) (४) १७६

सरकरारा पीठ (१) २८०, २८४

सरण्यु वैदिक स्त्री देवता (३) २१

सरनावुन्ही जमातदेवता (३) ३७०

सरपेट मंदिर (अयोध्या-सयाम) ५०

फूट उंच बुद्ध पुतळा (४) ३०९

सरमा (१) ७७; देवी (शमीवृक्ष-
निवासी) (३) १३५

सरस्वती (१ वि) १८, ४६, ५०,
(१) ३२, ५७-६८, ७४, ११२,

११९, २४२, २९२, २९३,

(२) १०, ११, १२, १३, २५,

९५, २७८, २९२, २९५, ३७४,

३८१, ४०५, ४०६, ४११,

(३) २१, २८, २५०, ३९८,

४२२, ४४४, ५०१, (४) ५,

१३, १४६, १४८, १४९, १५१,

२३४; अवीतमा-दयादुमाता (१)

६५, (०) १२, आदिसक्ति देवता

(१ वि) १८; कटाभरण (काव्य-

मथ) (१) ६८; गंगा मत्सर (१)

६२, ६३; गुणगान (वैदिक) (१)

६२; जगद्धात्री (१) ११९, (२)

१३, जैनतनदेवता (२) ४०५,

४०६, ४११; जैन त्रिद्यादेवता (३)

४४४; शायर्ग देवता (१) ६३,

६४, (२) ११, १२; तारा (तन

देवता) (२) ९५; तीर्थ (१)

२९२; त्रिमाळरूपापैकी एक (१)

३२, देवता-उत्पत्तीकथा (१) ६०-

६३; देवता (४) २३४ (चपादेस);

देवी (२) १०, (३) ४२२,

५०१; नदी (१) ५७, ६०, ६१,

६५, (४) १४६; नदी उत्पत्तीकथा

(१) ५७-५९, ६०, नदीदेवता (२)

१२, (४) १४८, १४९, १५१;

नाबें (१) ६२; नृत्यसंगीत देवता

(१) ६६, पीठदेवता (१) २९३;

बुद्धदेवता (२) १२; बौद्धदेवता (३)

३९८; ब्रह्मदेवपत्नी (१) ६०,

- ६१, ६२, (३) २८, (४) १५१;
 भाषा-कला-अलंकार जननी (१)
 ६६; मंदिर (१) ६६ (पुष्कर),
 (१) ६८ (गदग-घाटवाड),
 मातृतमा (१) ६५, (२) १३;
 मानुशक्ति (१ वि) ४६; भिनर्दा
 समस्वरूप (१ वि) ५०, (१)
 ६२, (४) ५, १३; मूर्ति (२)
 २९५ (ब्रह्मेश्वरी), (२) ३८१, (३)
 २५० (बेरुळ); योगिनी (२) ३७४;
 व जश्विनी कुमार (१) ६४, (२)
 १२; व ब्रह्मदेव (१) ५८, ६०-६१;
 व बाह्मिकी ऋषी (१) ६३; चारुदेवता
 (२) १२; विद्यादेवता (१) ६३,
 ६४, ६५; विष्णुपत्नी (१) ६२;
 वैदिक देवता (सामवेद) (१) ३२,
 ५८-६८, (३) २१; शक्ति (२)
 २५, २७८; शुभ्रवर्णा (१) ११२,
 २४२; सरोवर (पुष्करतीर्थ) (१)
 ६१; स्वरूप वर्णन (१) ३२, ५७,
 ६३, ६५, ६६, ६८; हंसवाहिनी
 (१) ६६; आणली पहा, ब्रह्मदेव
 सरस्वती-लक्ष्मी-पार्वती निर्मूर्ति (१
 वि) ४६
 सरानिजा जमात (काठेवाट) व देवता
 (३) ३८६
 सरामामा मकादेवता, मातादेवता (४)
 २६४
 सरोसा देवता (इराणी) (४) १५०
 सर्ग-शक्ति (२) १६
 सर्जन-शक्ति व अघोर (२) २५
 सर्पकर्णी मानुसा (२) ३८४
 सर्पभयनिवारण-मंत्र (४) ३८३
 सर्पारया शक्तिदेवता (२) ३७३
 सर्फोजी राजे (३) ५०८-५०९
 सर्वइच्छाफलप्रदा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
 (२) ४२८
 सर्वकाम जैनयज्ञ (३) ४४०
 सर्वकामजपार्थ-मंत्र (४) ३८४
 सर्वकामप्रदा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वगता योगिनी (३) ३१२
 सर्वज्ञा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वज्ञानमयी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वज्ञाकिनी बौद्धदेवता (३) ४३३
 सर्वज्ञ जैनयज्ञ (३) ४४०
 सर्वतोभद्र यंत्र (२) ४२९
 सर्गदुःखविमोचिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
 (२) ४२८
 सर्वद्वंद्वक्षयकारी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
 (२) ४२८
 सर्वधारा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वनिर्वाण विशकंभिन ध्यानी बोधी-
 कत्व (३) ३९७
 सर्वपापहरा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वप्रियंकारी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वयुद्धाकिनी बौद्धदेवता (३)
 ४२८
 सर्वभूतदमनी-शक्ति (२) ४३
 सर्वमृत्युप्रकाशमयी तंत्रदेवता (श्री-
 चक्र) (२) ४२८
 सर्वमंगलकारी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)
 (२) ४२८

सर्वमंगला देवी (गारपेटा-मिनदापूर)	सर्वसंपत्तिपूरणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(३) ५०३; देवीमूर्ति (२) १४०	(२) ४२८
(कलकत्ता); नित्यातंत्रदेवता (२)	सर्वसंपत्प्रदा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
४१३; योगिनी (३) ३१२; शक्ति-	(२) ४२८
देवता (२) ३७३	सर्वसंमोहिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
सर्वमंत्रमयी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)	(२) ४२८
(२) २४८	सर्वस्तंभिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
सर्वम्बा देवता (भृगुलोक) (४) ८३	(२) ४२८
सर्वरक्षा तंत्रदेवता (श्रीचक्र) (२)	सर्वार्कपिणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
४२८	४२८
सर्वराजिनी तंत्रदेवता (श्रीचक्र) (२)	सर्वागमुंदरी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
४२८	४२८
सर्ववशंकरी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)	सर्वाणी बौद्धदेवता (३) ४३१-४३२
(२) ४२८	सर्वानंद पीठभैरव (१) २८२
सर्वविघ्ननिवारिणी तंत्रदेवता (श्री-	सर्वानन्दमयी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
चक्र) (२) ४२८	(२) ४२८
सर्वविघ्नाभिणी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)	सर्वार्थसाधिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८	(२) ४२८
सर्वव्याधिनाशिनी तंत्रदेवता (श्री-	सर्वाह्लादिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
चक्र) (२) ४२८	४२८
सर्वशक्तिप्रदा तंत्रदेवता (श्रीचक्र)	सर्वेश्वरप्रदा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८	(२) ४२८
सर्वसंशोभिणी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)	सर्वेश्वरी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
(२) ४२८	४२८
सर्वसंज्ञ तंत्र एकादश रुद्रांपैकी एक	सर्वोन्मादिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(१) २५६	(२) ४२८
सर्वसत्त्वशंकरी मातृका (२) ३८५	सर्पप भारतीय नाणकमुद्रा (३) २२५
सर्व-सर्वनाम भगवती (पूर्ण-शवरी)	सलकोमहुआ मयसंस्कृतीतील ग्रंथ-
जमातदेवता (३) ४१७	कार (४) १९२
सर्वसिद्धिप्रदा तंत्रदेवता (श्रीचक्र)	सलंगो आदिशक्ति स्वरूपदेवता
(२) ४२८	(आफिकन) (१ वि) ४९
सर्वमुंदरी शक्तिदेवता (२) ३७३	सलिला मातृका (२) ३८४
सर्वसोभाग्यदायिनी तंत्रदेवता (श्री-	
चक्र) (२) ४२८	

सलेनी जाग्रमक्ति स्वरूपदेवता (१ वि) ४९, मातृशक्तिस्वरूप आद्य शक्तिदेवता (१ वि) ४६

सलेनी देवी (कनिष्क नाणकमुद्रा) (३) २२७

सवरानंद पीठ (१) २८०

सवर्गे चामुडा देवताशक्ति (२) ४३, ३८९

समारी जमातदेवता (३) ३८४

सविता दिव्यदेवता (३) २०

सथुत संहिता चरक संहिता, अग्निवेश-कृत औषधीय चिकित्साग्रंथ (३) १४०

ससा देवता, चंद्रदेवतेच्या अक्रावर श्मून औषधी कुटण्याचे काम करते (दाओ चीन) (४) २७८, पूजनीय प्राणी (जपान) (४) २७८

सहजा योगिनी (३) ३१२

सहनासी (मनाशे) ब्राह्मण (३) ३६१

सहस्रकाळमाता पौराणिक देवता (१) ७८, १८४ (सिद्धपूर-गुजरात)

सहस्रचक्र शरीरातील एक चक्र व कुडलिनीशक्ति (१) २४८

सहस्राक्ष क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२

सहस्रार्जुन राजा, कार्तवीर्य पुत्र (३) २०२, २०३

सहा मुक्तिमुक्ति क्षेत्रे (२) २००

सहामष्ट योगिनी (२) ३७५

सह्याद्रिपर्वत (१) २९२

साओ चुन न्यपाकरदेवता (चीन) (४) २५८

सामेटोम प्रकृतस्वप्नेता (४) १०६, १०७

सासरगखवासिनी नामोत्पत्ती (३) ९०, नियर्हीदेवता (३) ७०, ८९-९२, यमाईदेवी (३) ९०

सागर देवतामूलस्वरूप (१ वि) ५०

सागरदेवी (बासरदेवी) (बासरस्थानक) (३) ४८९

सांख्य व शक्ति (२) ३१-३३

साख्या योगिनी (३) ३१२

सांची स्तूप (३) २४०

साजिया जमात व देवता (३) ५०२

सात आसरा (३) २१२, २१७

सात जलदेवता (३) २१७

सात नरक (मुस्लिम) (४) १७७

सात मुवने (१) ३९३

सात मुक्तिक्षेत्रे (२) २००

सात लक्ष्मी (जपान) (४) २७१-२७२

सात स्वर्ग (मुस्लिम) (४) १७०

सातवाहन राजे (३) २४६

साती आसरा जलदेवता, आसरा सात (३) २११

सावनमाला तंत्रग्रंथ (२) ४१२

सातेरी यामदेवता (१) २४१, (३) १४, १०३ (रत्नागिरी जिल्हा),

देवी (३) ५०४ (मालवण रत्नागिरी), शातादुर्गा (२) ३३४ (गोवा)

सापाशिअस युद्धदेवता (पोर्तो) (४) २७९

साफा मारव्हा पर्यंत व मकायानापिधि (४) १६५, १६६

सावरमंत्र (२) ४०८

सामताभद्र ध्यानी बोधीसत्त्व (३) ३९७

सामलम्मा जमात देवता (३) ३७९

सामवेदी ब्राह्मण (३) ३६१,
३६४, ३६८

सामाजिक देवता (२) ४३४-४८७

सामान्यलक्ष्मी अष्टलक्ष्मीपैकी एक
(२) १२३

सामान्या मातृका (२) ३८४

सामुद्री देवी (मुंबई, लका, सयाम) (२)
९५, जमातदेवता (३) ३८५, माता

(३) ३९४, माता जमात देवता
(३) ५०४ ५०५ (मुंबई, भावनगर)

सामैच्या जमात देवता (३) ३८०

सायकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३

सायणाचार्य दैव्यापरायस्तोत्रकर्ता (२)
३३८

सायनक्षेत्री देवीभक्त, तपस्वी (जपान)
(४) २७०

सायप्रिस देवी (१ वि) ४५,
वृक्ष-सूर्यदेवतेची माता (४) ४, १२

सायबाय ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३

सायरस देव (ग्रीक) (४) ९६

सायरिर नरक (मुस्लिम) (४) १७०

सायुनिक शिल्प (ओलट्री पेट्र
मेक्सिको) (४) १९६

सारनाथ स्तूप (३) २३९

सारमेयादन नरक (२) १०८

सारस्वत ब्राह्मण व देवता (३)
३६१, ३६८, ३६९, मुनी दर्धीची

पुत्र (३) ३६९, वर्ग ३७४ ३२६

सरावती सरस्वती देवता (ब्रह्मदेश)
(४) २८४

सार्वरात्री ब्रह्मावादिनी वैदिकदेवता
(१) ७७

सालवाकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३

सालेजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३

सावशी देवता, शेतीविषयक कार्य
(इराणी) (४) १४८

सावणेकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३

सावरकर (वि दा) कृत छिन्नमस्ता
देवीर्णन (१) ४१४, कृत आदि-

शक्तिस्तवन (१) १०

सायग्रामतीर्थ पीठ (१) २८५

सावित्र रुद्र एकादशरुद्रपैकी एक (१)
२५७

सावित्री पीठदेवता (१) २८०,
ब्रह्मवादिनी देवता (१) ७७, मंदिर

(१) २८७, मातृका शक्तिदेवता
(तांत्रिक) (२) ३७६, मातृशक्ति

अवतारदेवता (१ वि) ४६, मूर्ति
(२) २९७, २९९ (वज्रेश्वरी),

यत्र (२) ४०८, ४३०, वैदिक-
देवता (१) ३२, शक्तिदेवी (३)

५०३ (दत्तन-मिर्झापूर)

सासबाहू देवता (ग्याल्हेर) (नायगा
राजस्थान) (३) ५०९

सामुरी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११

साळशी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३

सिककोटल हाकामारी देवता (मेक्सिको)
(४) २२६

सिकरूप पीठभैरव (१) २८०

सितप्रज्ञा बौद्धदेवता (३) ४१८

मितला यामदेवता (३) १०९,
 ११८, तादळास्वरूप (३) १०९,
 सतमी व्रत (३) ११०, सासर्गिक
 रोग निवारक देवता (३) १०९
 आणखी पहा, शितळा, सीतळा
 सितातपत्रा बौद्धदेवता (३) ३९७,
 ४३१
 सिताळा देवी शक्तिदेवता (२) ३७३
 सितुआ रोगनिवारक उत्सव (पेरु)
 (४) २२१-२२२
 सिथेरा देवी (१ वि) ४५
 सिद्धदात्री देवी (वाराणसी) (०)
 ३१०
 सिद्ध पुरुष चीन्यादी (बौद्ध) (३)
 ३९८
 सिद्धपूर स्थानक (सहस्रनाळमाता देवी)
 (१) १८४
 सिद्धयोगी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 सिद्धलक्ष्मी योगिनी (२) ३७४
 सिद्धनन शक्तिस्थान (१) २९३
 सिद्धनिद्या दशमहानिद्या (१) ४०४
 सिद्धा गोत्रदेवी (१) १११, योगिनी
 दुर्गादेवीच्या परिचारांना (०) ३७४,
 ३७७
 सिद्धान्ताचार तत्र शास्त्राचार (२)
 ४१०
 सिद्धायिन्ना जैनदेवता (३) ४४४
 सिद्धार्थिका जैन तत्रदेवता (२) ४११
 सिद्धार्था जैनमातादेवता (३) ४३९
 सिद्धि मानका (२) ३८४, शक्ति
 देवी (२) ३७३
 सिद्धि चोविस (बौद्ध) (३) ३९८

सिद्धि काली नऊ भेदकालपैकी एक
 तत्रदेवता (२) १२८
 सिद्धिदा पीठदेवता (१) २८१
 सिद्धिदात्री पौराणिक देवता (१)
 ७८, ११६-११७
 सिद्धिप्राप्त सावना तीनशे बारा (३)
 ३९८
 सिद्धियत्र (२) ४२४
 सिद्धीकरी शक्तिदेवता (२) ३७३
 सिन चंद्रदेवता (बॅबिलोन) (४)
 ३२१, (सिनीवाली) (४) ७८,
 सिनीवाली (भारतीय) (१ वि) ५०
 सिनीवाली अगिराकृपि व भद्रा यांची
 कन्या (१) ७३; चंद्रदेवता (१)
 ७३, ७४, ७६, (४) १४९,
 ३२१, दृष्टचंद्रा (१) ७४, देव-
 पत्नी (१) ७६, धाता-आदित्य
 पत्नी (१) ७३, मूर्ति (१) ७५
 (रायर), वैदिकदेवता (१) ७३-
 ७६, स्त्रीदेवता (वैदिक) (१) १७,
 (३) २१, स्वरूप (१) ७५, ७६
 सिंदुर दैत्य व गणपति (१) २६
 सिंधु जलदेवता (३) २०८, खोरे
 संस्कृति (१, वि) ३३-३४, नदी
 (१) ६५, (३) २०८, (४)
 १४६, संस्कृति (३) ३४८-३५६
 संस्कृति व अश्वत्थ (३) २४४
 सिंधुद्वीप जवरीप पुत्र (३) २१९
 सिंधोक्त राजा (मलाया प्रांत) (४)
 २८९
 सिन्हाध ज्योतिर्लिंग (सिंहलदेश)
 (१) २५९
 सिंमार दैत्य व चण्डेश्वरी देवी (२)
 २९५

- सिंहमुग्री योगिनी (२) ३७२
 सिंहल पीठ (१) २७८
 सिंहवाहिनी (गार्खी) (२) २५९,
 देवी (२) १७३
 सिंहशार्दूल देवीस्वरूप, मूर्ति (मधु-
 परी उत्तरप्रदेश) (१) १०७
 सिंहाल देश ज्योतिर्लिंगस्थान (१)
 २५९
 सिंहिका शक्तिदेवी (१) २९२
 सिपिअन सहामाही उत्सव (बालीपेट)
 (४) ३३२
 सिबिल आदिशक्ति स्वरूपदेवता (१
 वि) ४९
 सिबिले देवी (१ वि) ४५
 सिबिल देवता (फिजिअन) (४)
 २८२; देवता (१) ३६४
 (पाश्चिमात्य)
 सिबिले (किविली) देवता (ग्रीक)
 (४) १०८, १३९; देवता (४)
 ८१, देवता-अनाहिता देवीची
 सहचरी (इराणी) (४) १५२;
 देवता (ग्रीक) (४) ५२
 सिमिली देवता (ग्रीक) (४) १०८
 सिमेन देवता (रशियन) (४) १७६
 सिरिज देवता (रोमन) (४) ८२
 सिलेनी देवता, चंद्रदेवता हॅथोर
 (मिस्र) (४) ६६
 सिलोन संस्कृति व देवता (४)
 २८१-२८२
 सिल्वेट पीठ (१) २८३
 सिरिया संस्कृति देवता व देवतांचे
 मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०
 सिरिज देवता (ग्रीक) (३) ११९
 सिरोज अथवा लक्ष्मी (१ वि) ५०
 सिवान महिना (बॅनिलोन) (४)
 ७०
 सिस्ती देवता, सद्गुण दुर्गुण कार्य
 (इराणी) (४) १४८
 सी देव तारास्वरूप (मय) (४) २१३
 सीतलनाथ नैनीताल (३) ४३६,
 ४४२
 सीतला ज्योत्स्नागौरी (३) ३०६, देवी
 (३) १०७, १०८-१०९, ११०,
 देवी जमातदेवता (३) ३७३
 सीता (१ वि) ४६, (१) २८५,
 २९२, (२) २१७, २१८, २२०,
 ३६२, (३) ३२०, ३२१, ३२२,
 ३९०, ३९३, ४०३, ५११, (४)
 १००, ११७, ११८, अयोधिसमवा
 (४) ११७, ११८, कुंड (१)
 २८५, (२) २१८, २२१
 (जनकपुर), तीर्थ (२) ३६२,
 दिव्य (२) २१८, २२०, पीठ-
 देवता (१) २९२; भूमिकन्या (१)
 २१७, मातृशक्ति अवतार देवता (१
 वि) ४६, रामप्रिया (४) १००,
 य मुमाई (३) ३९०, य कुन्देर-
 क्षेत्र (३) ५११, ५१२; व मातृका
 (३) ३२०, व यमाई (३)
 ३९३, व ललितागौरी (३) ३२२,
 ४०३, व शतमुखराजयव (३)
 ३००, ३२१, ३२२, ४०३
 सीना चद्रताक्षदेवता (सॅमो-१ पेट)
 (४) ३२१

- सीमा देवी (१) १२५ (मुह-
गुहागर); ग्रामदेवता (३) १०३
सी वेंग-यू देवता, सुवर्णकाष्ठमाता,
कुन-लू-पर्वतनिवासी (चीन) (४)
२५५-२५६
सुकाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
सुकी-युमी चंद्रदेवता (जपान) (४)
२६३
सुकेरी घात आसरा, अप्सरापैकी एक
(३) २११
सुकोताई रामरामहेंग राजाची राजधानी
(सयाम) (४) ३०४, ३०५
सुखदा ग्रामदेवता (३) ११२
सुखनिद्रा-मंत्र (४) ३८३
सुगंधा पीठदेवता (१) २८२;
शक्तिदेवता (१) २९२
सुगंधिनी जैनयक्षिणी देवता (३)
४३९
सुगुलम्मा जमातदेवता (तैलगुणमात्र)
(१) २२९
सुर्चिंग स्वर्गात राहणारा उत्पदेव
(चीन) (४) २४९
सुधिरा मातृका (२) ३८४
सुतल (१) ३९६
सुतार समाज व देवता (३) ३८६
सुतारझोपडी गुहा (वेरुळ लेजे)
(३) २५१, २५३
सुतारा जैन यक्षिणी (३) ४३९,
४४२
सुदेष्णा बलीपत्नी (४) ३३०
सुशुभ्रा योगिनी (३) ३१२
सुधामाया-शक्ति (२) ५१
सुधा-सिंधु नदी व सुवनेश्वरी (१)
१४४
सुनंदा जिनमातादेवता (३) ४३९;
पीठदेवता (१) २८२; मातृका
(२) ३८४
सुनंदानंद पीठभैरव (१) २८०
सुनी पंथ (मुस्लीम) (४) १६९
सुनृतवैदिक-देवता सरस्वती (२)
१०
सुंद-उपसुंद राक्षसकाचचित्रण (वंतेन-
सेरी क्योडिया) (४) २९७
सुंदरबल्ली शक्तिदेवता (नागापट्टण)
(३) ४८४
सुंदराचार्य तंत्रकार (२) ४११
सुंदरानंद भैरव (२) २२५
सुंदरी परशुराम (१) ४२५; पीठ-
देवता (१) २८०; मातृका (२)
३८४; शक्ति (२) २२५; श्रीगुळ
दशमहाविद्यादेवता (१) ४२३,
(२) १३९
सुंदरेश्वर मंदिर (महुरा) (३) ४२;
मीनाळी (२) २७५, २७६,
२८२; सोकालिंगम (२) २७९
सुपत्नी-लाम-मंत्र (४) ३८२
सुपर्णा गोत्रदेवी (१) १११
सुपली जमातदेवता (३) ३८०
सुपार्थ शक्तिस्थान (१) २९२
सुपार्थनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६,
४४१
सुप्रभा जिनमाता देवता (३) ४३९
सुफी पंथ (४) १६९
सुत्रज्ञान्य देव, पद्मासुर दैत्य व सत्यवतशी
देवी (शिफळ-तंजाऊ^२) (३)
५०२-५०३

- सुब्रह्मण्यम् कालीदेवीपुत्र, सुरेश्वर
मुरुगन (दक्षिण भारत) (३)
२४८; मंदिर (तंजावर) (३)
२६८
- सुभगा कामाख्या देवीची अनुचरी,
मातृदेवता (२) १३; सरस्वती
(२) १३
- सुभगानंद तनकार (२) ४११
- सुमंगला पार्वतीनाम (१) २६३
- सुमती बौद्धदेवता (३) ४१५
- सुमतीनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६,
४४१
- सुमनभद्र जैनयक्ष (३) ४४०
- सुमालिनी बौद्ध देवता (३) ४३३
- सुमित्रा जिनमाता देवता (३) ४३९
- सुमेधा ऋषि व आदिशक्ति उपासना
व सप्तशती देवीमहात्म्य ग्रंथ कथा
(३) ६२-६३
- सुमेरु कुन-लुंग-दिदुकुश (बॉविलोन-
जवळ) (४) २४४
- सुंभा बौद्ध देवता (४) ४१३
- सुरनिम्नगा गंगा (३) १८०, १८३
- सुरभी मातृका (२) ३८४
- सुरसा मातृका (२) ३८४
- सुराप्रिया योगिनी (२) ३७२
- सुरेश्वर सुब्रह्मण्यम् देव, कालीपुत्र,
मुरुगन (३) २४८
- सुरेश्वराचार्य संस्कृत विद्यापीठ
(आळंद) (१) १४९
- सुलोचना मातृका (२) ३८४
- सुवर्णग्राम (युनान) (४) २३३
- सुवर्णमाला लामाधर्मतत्त्वे-ग्रंथ (४)
२३१
- सुवर्णाक्षी देवता, दुर्गादेवी स्वभाव
आविष्काररूप (१) १२२
- सुविधीनाथ जिनतीर्थंकर (३) ४३६
- सुवृत्त मुनी (जैन) (३) ४१६
- सुव्रता जिनमाता देवता (३) ४३९
- सुश्रुत भारतीय औषधीय सशोधक (३)
१३७
- सुपीमा जिनमातादेवता (३) ४३९
- सुपेणा जिनमातादेवता (३) ४३९
- सुह्य बलिपुत्र (४) ३३०
- सुळ्ळ देवता (सिरिया) (१ नि) ५०
- सूकरमुख नरक (२) १०८
- सूक्षाशक्ति (२) २७८
- सूक्ष्मशक्ति (१) २१६
- सूक्ष्महृदया मातृका (२) ३८५
- सूचीमुख नरक (२) १०८
- सूर्य (बनिप्प नाणनमुद्रा) (३)
२२७, देवता (२) ३८१, (३)
२०, ३५४, (४) ७०; देवता-
उत्सव (इंका) (४) २२०-२२१;
देवता (चंपादेश) (४) २३४;
देवता स्रोतेक (इंकासंस्कृति); (४)
२०१; मंदिर (इंका-पेरु) (४)
१९२-१९४, २१९-२२०; मंदिर
(फोणार्क) (३) ३६; मंदिर
(मेन्सिको) (४) १८७; मूर्ति
(ब्रह्मदेश) (४) २८२; मूर्ति
(मॅलेनेशिया) (४) २४२; मूल-
स्वरूपदेवता (१ नि) ५०; यत्र
(२) ४२४, ४३०; व प्रजापति
(३) १३, व मृत्युवचना तारा-
देवी (बौद्ध) (३) ४०१
- सूर्यगर्भा मातृव्यदेवता, लक्ष्मी (१)
११९, (२) १३

सूर्यनारायण जमातदेवता (१) ३७८
सूर्यवंशी लोक (पेरू-मैक्सिको) (४)

१९६

सूर्यवर्मन (पहिला) राजा (कंबोडिया)
(४) २९४

सूर्यवर्मा राजा, ख्मेर वंशीय (कंबो-
डिया) वैदिकधर्म, संस्कृत भाषा,
हिंदुकरण प्रवर्तक (४) २८६;
(चंपादेश) (४) २९४; दुसरा
(कंबोडिया) ख्मेर राजवटीचे सुवर्ण-
युग (४) २९८

सूर्या ब्रह्मवादिनीदेवता (वैदिक) (१)
७७; वैदिकदेवता (१) ७७; स्त्री-
देवता (वैदिक) (१) १७

सूर्या चंद्रमसा युग्मदेवता (३) २१
सूळ देवता (केल्टिक) (४) ८०

सृष्टीची उत्पत्ती (१) १९१-१९६
मय संस्कृतीनुसार (४) २१०

सेकोइया प्रचंड वृक्ष (कॅलिफोर्निया)
(३) १४१

सेखेत देवता सिंहाहना (इजिप्त)
(१) ३१७; मातृशक्तिस्वरूप आद्य-
शक्तिदेवता (१ वि) ४६

सेंजु-फानन सहस्रबाहुदेवता (जपान)
(४) २६९

सेट देव (मिस्र) (४) ६३, ६७;
देवता (इजिप्त) (१ वि) ५०

सेतुबंध अथवा श्वेतबंधशक्तिपीठ,
महाभीमादेवी (१) २९४

सेतुराजा व नारायणमुनिपत्नी चंद्र-
वदनीकथा (३) ७१, ७३, ७४,
७५

सेथ देवता (मिस्र) (४) ६४, ६७

सेन-जेन पुत्री पर्वतावरील देवता
(जपान) (४) २६८

सेतावागवल्ली अथवा हेमाब्जनायकी-
देवी (मानासगुडी-तंजावर) (३)
५०६

सेत देवता (इसिस), जलदेवता
(लिवियन) (२) २१६

सेफोशिअस मुसलमान पोटभेद (४)
१६९

सेत्र देवता (इजिप्त) (१ वि) ५०;
(मिस्र) (४) ६४; पृष्ठीदेवी
(मिस्र) (४) ६३

सेत्रेक देवी (मिस्र) (४) ६१
सेमर्गला शीत व धुक्याची देवता

(रधियन) (४) २७३
सेमेटिक संस्कृति (४) ७६-७८

सेरी (दुर्गादेवी)-(मलायन) (४)
३१०

सेरेज देवता (ग्रीक) (४) १२४,
१३९-१४०

सेल्जाल्पितो (अँड्रे) वनस्पतिशास्त्रज्ञ
संशोधक, ग्रंथकार (३) १४०

सेवारिया श्वेतशुकदेवता (यन्हाड)
(३) ११९

सेवूचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा-सुमात्रा)
(४) २८७, २८८

सेस्टरेटी (रोमन नाणे) (३) २३१
सेव्हन मामन्स सप्तमातृका (बेल्ज-
इंग्लंड) (२) ३९३

सैयव महादेश (४) १६१
सैन्यशक्ति (२) १४

सैरभ दैत्य व महालक्ष्मी अवतार (२)
१२५३

सोकालिंगम (सुरेश्वर) (२) २७९

- सोट्या न्हसोवा (३) ११७ (पुणे)
 सोनकाया ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०३
 सोनसारखी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०३
 सोना राजदूत अशोकराजाचा (४)
 २३३
 सोनारी जमातदेवता (३) ३७३
 सोन्टा देवता, सृष्टिनिर्मितीचे कार्य
 (इराणी) (४) १४८
 सोफीझम श्रीमत्प्रवाद (४) १०७,
 १०८
 सोम्रादेवी जमातदेवता (३) ३८३
 सोम चंद्रदेवता (४) २१५; देवता
 पृथ्वीविषयक कार्य (इराणी) (४)
 १४८
 सोमजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०३
 सोमनाथ प्योतिर्लिंग (१) २५६,
 २६३ (सौराष्ट्र), छेला शंकरलिंग
 (प्रभासपट्टण) (३) ८४, तीर्थ
 क्षेत्र, अधरादेवी (प्रभास-नाठेवाड)
 (१) २८७, मंदिर (३) ३२,
 ४०; मंदिर व गहानीचा महमद (३)
 ६५
 सोमपा आसरा (३) २१२
 सोमयाग (मेस्सिफो) (४) १९१
 सोमरस पेय (४) २१४-२१६
 सोमलाईमाता जमातदेवता (३)
 ३८५
 सोमवेल (४) २१५
 सोमशर्मा राजा (चंपादेश) (४)
 २९४
 सोमेश्वर मंदिर (नलवार) (३) ७१,
 ७२; शक्तिस्थान (१) २९२, २९४
 सोमेश्वरी योगिनी (२) ३७४
 सोशिवली पुष्पदेवता (इंफा-पेर-
 मेस्सिफो) (४) २०८
 सोसी पॅलिस देवता (ग्रीक) (४)
 १२०
 सोहन संस्कृति (३) ३४७-३४८
 सोहनपूर्व संस्कृति (३) ३४७,
 ३४८
 सोळा विद्यादेवता (जैन पंथ)
 यज्ञ समारंभाचे वेळी आवाहन (३)
 ४३९, ४४४
 सौदा महमद पत्नी (४) १६९
 सौंदर्यनायकी देवी, घोषानिका देवी
 (पुलवनेश्वरम तजाऊर) (३) ५०३
 सौपर्णी मातृका (२) ३८४
 सौभाग्यलक्ष्मी अष्टलक्ष्मीपैकी एक
 (२) १२२
 सौभाग्यवृद्धि मंत्र (४) ३८४
 सौम्या मातृका (२) ३८४
 सौर-शक्ति (१) ४०४
 सौर संप्रदाय (२) ४१४
 सौरिम्मा अष्टमातृका (तिबेट) (४)
 २३७
 सौरी मातृका (२) ३८४
 सौर्य पंथ (३) २४८
 स्कंद मानवीदेव (३) ४, शंकर
 परिवार देवता (३) २०, शंकर-
 पार्वती पुत्र (४) ३१८, ३७३
 स्कंदमाता पौराणिकदेवता (१) ७८,
 ११७, (२) ३१० (वाराणसी)
 स्कन्वास अन्हा देवता (रशियन)
 आकाशदेवता (४) १७२

स्काज देवता (रशियन) (४) १७२
 स्कायला देवता (ग्रीक) (४) ११९
 स्वलंती मातृका (२) ३८४
 स्टोव्ह देव स्वयंपाकगृह देव (चीन)
 (४) २५८
 स्त्री-बोग वायु अगर युद्ध देवता
 (रशियन) (४) १७३
 स्तनकुंड सीताकुंड (गौरीशिखर)
 (१) २७७
 स्तंभादेवी जैनदेवता (३) ४३८
 स्तंभिनी जैनदेवता (३) ४३८;
 शक्तिदेवता (२) ३७३
 स्तूप (३) २३९-२४१
 स्त्रीदेवता (३) २१; (वेदकालीन)
 (१) १७
 स्त्रीपुरुषस्वरूपदेवता (१ वि) ४४-
 ४५
 श्रीमंत्र (१) ३९९
 श्रीराज्य पीठ (१) २७८
 स्थाणु पीठभैरव (१) २८०
 स्थाणु भैरव (१) २८४
 स्थाणु रुद्र एकादशरुद्रांपैकी एक (१)
 २५६
 स्थानकवासी जैन उपपंथ (३) ४३६
 स्थूलरूपाशक्ति (१) २१७
 स्थेनो राक्षसीण (ग्रीक) (४) १२५
 स्नायु पीठभैरव (१) २८०
 स्पर्शार्चिणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
 (२) ४२८
 स्पार्टन वंश व राजा (४) ४१-४२
 स्फिन्क्स (Sphinx) (इजिप्त)
 शिल्पाकृति, माणसाचे डोके असलेली
 शिंहाकृति (३) २४२, २४३
 स्मरहर यंत्र (२) ४२९

स्मशानकाली तंत्रदेवता, कालीचे एक
 रूप (२) १२८
 स्लाववंश (रशियन) (४) १७३
 स्वछंदशक्ति (२) २८
 स्वत रुद्र एकादशरुद्रांपैकी एक (१)
 २५६
 स्वधा शक्तिदेवता (२) ३७३, ३७६,
 ३८४
 स्वप्नवाराहिका तंत्रदेवता (२) ४२२
 स्वप्नेश्वरी शक्तिदेवता, (२) ३७३
 स्वयंकाळी देवी तंत्रदेवता, ५० वर्णांचे
 बीज कण्ठात असलेली (२) १२९
 स्वयंभू देवता (३) २२
 स्वरमुखी शक्तिदेवता (२) ३७३
 स्वरस्तंभ (३) ४६०
 स्वरात्मिका शक्तिदेवता (२) ३७३
 स्वरूप-शक्ति (२) ५४
 स्वरोम देव (रशियन) (४) १७१
 स्वर्गकल्पना भारतीय (मॅलेनेशिया)
 (४) २४२-२४३
 स्वर्गलोक (१) ३९६
 स्वर्णगणपती (१) २५
 स्वर्णगौरी-व्रत (३) ३३९-३४०
 स्वर्लोक (१) ३९३
 स्वर्लोक (१) ३९६
 स्वर्गांगआजी कालिका (२) ३५३;
 कुलदेवता (२) ३५२, ३५३
 (जेसलमीर); शक्तिपीठ देवता (२)
 ७८, ३५२-३५४
 स्वाधिष्ठानकुरुमुळा बौद्ध-देवता (३)
 ४०६
 स्वाधिष्ठान चक्र व कुंडलिनी (१)
 २४८
 स्वाभदेवी बौद्धदेवता (३) ४३३

- स्याहा अमिपत्नी (३) ४३७; देवी (१) २९४, (३) २०२ (महेश्वर-नगर); मातृका (२) ३८४, मातृका-शक्ति (तांत्रिक) (२) ३७६; मानवीकरण देवता (३) ४; द्यौतिदेवता (१) २९२, (२) ३७३
- हज् मुसलमान यात्राविधि (४) १६१, १६५, १६८
- हज्खुल अस्वद परिन काळापापाण (मफा) (४) १६६
- हजारा राममंदिर (हपी) (३) ४१
- हटकेश्वर ज्योतिर्लिंग (पाताळ) (१) २५०
- हटसा देवी (जुन्नर-पुणे) (३) ५०५
- हड्ड भूतयोनीतील एक स्त्री स्वरूप, देवता, वाळतस्त्रीमृत्यु जीरात्मा (३) २११, २१३
- हडाड मेघ त्रिमुलता देवता (सेमेष्टिक-आशिया) (४) ७७
- हंधोर आग्रशक्तिस्वरूप देवता (१ नि) ४९; (इजिप्त) (३) ४६७, चंद्रदेवता (मिस्र) (४) ६६; देवता (१) ३५७; देवता (इजिप्त) (३) ३५५; मातृशक्ति स्वरूप आग्रशक्ति देवता (१ नि) ४६
- हृददरिमान राम (दमास्कुस) (४) ५, ६, १३
- हृदाद देवता (भिरिया) (१ नि) ५०
- हनधार (धनगर) जमात व देवता (३) ३८१
- हनिफाई मुसलमान पोटभेद (४) १६९
- हनुमान (४) २६१; कुलदेवत (३) ३६६, ग्रामदेवता (१) १००, १०४, २४१; जमातदेवता (३) ३७०, ३७१, ३८६; नागकमुद्रादेवता (३) २२८, मरूटदेवता (चीन) (४) २६०-२६१; मूर्ति (टोकिओ-जपान) (४) २६३, मूर्ति (ब्रह्मदेश) (४) २८२, रुईपाने फुले प्रिय (३) १३६; राममुद्रा व सीता (३) २२२
- हनुमानमुठिया गोठणीर्रील देवता (भडारा-बन्हाड) (३) ११८
- हंसी योगिनी (२) ३७४
- हंसेश्वरी देवता (हुगळी) (३) ५०५-५०६
- हमहैदु (सतखिंदु) (४) १४६
- हन्मुरवीचे फोड कायदा संपह (बेथिलोन) (४) ६८
- हयग्रीव तनमप (२) ४१२; तन देवता (२) ४११; धर्मरक्षक बौद्ध देवता (३) ३९८, ब्राह्मण देवता (३) ४००, ४१७
- हयग्रीवा योगिनी (२) ३७२
- हयनकी-त्रैशु (त्रिण्यु) एक कवि व बेन्टेन देवी (जपान) (४) २७३
- हर आर्यदेव, अरवी देव, रुद्रचा अप-भ्रष्ट (४) १६०, (४) ३६६, पीठभैरव (१) २८१, रुद्र (१) २५७
- हर-गौरी जमात देवता (३) ३७५
- हरतालिका (३) ३९५, व्रत (३) ३३७-३३९
- हरत्पापा मातृता (२) ३८४
- हरदसे देवता मूलस्वरूप नरकदेवता (चीक) (१ नि) ५०
- हरदासदेवी जमात देवता (३) ३७५
- हरदोळी ग्रामदेवता (३) ११८

हरदौललाळामामदेवता (३) ११९-
१२०

हरदौळामामदेवता (३) ११८

हरप्पा उत्पन्नन (१ वि) ४०,
३४८, ३४९, ३५२, ३५३, ३५४

हरभद्र-सुभद्र (द्वारपाल) (३) ४३

हरभू (पीर) (३) १२२

हरम परिय परिसर (४) १६५

हरमिस देवता (ग्रीक) (१ वि)
५०

हरयतमाता मामदेवता (३) ११८

हरसिद्धि उत्पत्ति (२) ३५४, कुल-
रामिनी (२) ३५७; देवी व

निकमराजा (उज्जयिनी) (१)

३१९; नामोत्पत्ती (३) ३९५;

योगिनी (३) ३१२; व चंडमुड-

राक्षस (२) ३५४, ३५५, (३)

३९५; शक्तिदेवता (२) ३७३;

शक्तिपीठदेवता (२) ७२, ३५४-

३५७; स्वरूप (२) ३५६

हरिकली देवी अत, हरतालिका (३)

३३८

हरिकाली मतदेवता (उत्तर-प्रदेश)

(३) ५०५

हरित-वर्ण-तारा बौद्धदेवता (३)

३९७, ४०८

हरिती बौद्धदेवता (३) ४७०

हरिद्रव्येय कृष्ण यजुर्ब्राह्मी पोटशाळा;

सस्तुद्राचा आठवा पूर्वज (४) १४६

हरिद्रागणपति (१) २४

हरिद्रागणेश (२) ४११

हरिपंजय राक्षस (सयाम) (४) ३०३

हरिप्रिया लक्ष्मीचे नाव (१) ५०

हरिश्चंद्र पीठ (१) २९२

हगिसिद्धिदुर्गा नवदुर्गांपैकी एक (१)
१२१

हरिहर देवता (२) ४११; देवता मूर्ति

(कंबोडिया) (४) २९२; मंदिर

(सिमफ्रिंग-जावा) (४) २८९; मूर्ति

(समोर-चंपादेश) (४) २९४; व

शातादुर्गा देवी (३) ३९४; शिल्प-

कलामूर्ति (खजुरहो) (२) ३८१

हरि-हरियाहनोद्भव बौद्ध देवता
(३) ४००

हरी पीठभैरव (१) २८१

हर्ग्युलस (ग्रीक) (४) ९७, १०२;

देव (वॅनिलोन) व बोना-डो देवी

(४) ६९, १३३, १३४; व

सामने (४) १०२, १३४

हर्दिया जमातदेवता (३) ३७३

हर्मिस देव (ग्रीक) (४) १००,

११७

हर्म्स देव (ग्रीक) (४) ९१

हर्षदमाता मामदेवता (३) १०५;

देवता (१) ११; नामोत्पत्ती (३)

३९५; पर्जन्यसंकटदेवता (३) १०५;

शक्तिपीठदेवता (२) ७२, ३५७-

३५८

हर्षवर्मा (दुसरा) राजा (चंपादेश)

(४) २९४

हवाईवंश (४) ३१३-३१४

हवोमा सोमदेव (इराणियन) (४)

२१५

हव्वा याचा आदम पत्नी (४) १७०

हसलादेवी मामदेवता (रत्नागिरी

जिल्हा) (३) १०३

हस्तगौरी देवी अत (३) ३३८

हस्तागौरी-अत (३) २९१

हस्तिनापूर शक्तिस्थान (१) २९२
हस्तिमुखा (जेठगौरी) (३) ३०६
हाकामारी सक्ताचे काळी हाका-
मारणारी देवता (३) ५०६
हाकिनी योगिनी (२) ३७४, ३७६
हार्जी मक्याना विधियुक्त पूर्ण करणारा
यात्रेकरू (४) १६७
हाटकर जमात (३) ३८६
हाटकेश्वर शंकर प्रमुखस्थान, तुल-
दैवत (सौराष्ट्र) (१) ९३
हातकुन्हाळ संस्कृति (३) ३४७,
३४८
हाथावथी हसावती देवी (ब्रह्मदेव)
(४) २८४
हाथोर देवता (मीन) (४) ५२
हादीमततत्र पंथ (जैन) (२) ४११
हामजाई जमातदेवता (३) ३७२
हानवाली मुस्लिम पोटभेद (४) १६९
हाव कालगणना वर्ष (इका पेह)
(४) १९९
हात्रिया नरक (मुस्लिम) (४) १७०
हायडोर आपदेवता (इराणी) (४)
१४७
हायरा देवी व झेरुस अर्धनारी नटेश्वर
स्वरूप (१) ३१७
हारा किरा आत्मघात (जपान) (४)
२६८
हारित ऋषि व आयुर्वेद (३) १४०
हारिती बौद्धदेवता (२) २८०, (३)
३९८, ४१९, ४२०, ४३२ ४३३
हासिनी मातृका (२) ३८४
हिअन मदिरे, नखली देण्याकरिता
बांधलेली जागा (इस्टर्नेट पॉलेनेशिया)
(४) ३२७-३२८

हिकायतसगसाय भौमकाव्याचे
मलाथिन भाषांतर (४) ३१०
हिकायत-सिरिराम (रामायण)
(मलाया) (४) २९०
हिगळजामाता देवी, हिगुळादेवी नाव
(२) ३६३
हिगुळजा देवी (३) ४८७ (गड-
हिंग्लज)
हिगुळाक्षी देवता, मापौदीदेवता (३)
५१४
हिगुळाजवारी देवी, आदिमवानी
(उत्तरप्रदेश) (३) ४८१
हिगुळा योगिनी (२) ३७४
हिगुळाविका देवता (१) १४५
हिगुळा आदिमवानी (बडुचिस्थान)
(३) ४८१; उत्पत्ती (२) ३५९,
देवी (१) ३८४, (३) ४३,
(४) १६१, नावे (२) ३६३,
नामोत्पत्ती (३) ३९५, पीठ (१)
२७८, २७९, मदिरे (कोकणप्रांती)
(२) २३६, (२) ३६५, ३६८
(चौल), शक्तिपीठदेवता (२) ७२,
३५९-३७०, स्वरूप (२) ३६८
हिगुळाविका देवी (२) ३६८, (४)
३४१ (सोलापूर), मूलस्थान
(बडुचिस्थान) (४) ३४२
हिगुळज देवता (२) २२७ (सिंधु-
संस्कृति), देवी जमातदेवता (३)
३७२, ३७५, ३८३, ३८५
हिटाइट संस्कृति (४) ८०-८२
हिर्बिब राक्षस, भीम व ओसाममाता
देवी (३) ३८७
हिर्बिबा मामदेवता (कुडु खोरे),
भीमाची राक्षसी पत्नी (१) ३७१

हिथियन संस्कृति द्युगानिक संस्कृति
(४) १५३-१५४

हिदारी जिगारो शिल्पकार (जपान)
(४) २६६

हिना देवी चंद्रदेवता (मौरविया) (४)
३११, देवी लक्ष्मी श्यामवर्णी, नंतर
गौरवर्णी झाली (पार्वती पहा) (४)
३१९

हिनाउरी नवनालकाची देवता (पॉलेने-
शिया) (४) ३१७

हिने को-अटाटा टिकीदेवपुत्र
(न्यूझीलंड) (४) ३१८

हितुवुहेत आदिशक्तिस्वरूपी देवता
(न्यूगिनी) (४) ३११

हिंदुकुश (कुन जुन, सुमेरु) पर्वत
बॅरिलॉनजवळ (४) २४४

हिंदुदेवता बौद्धपंथीयाकडून विटपना
(३) ४००-४०३

हिंदु ब्राह्मण वर्ग वसाहती (मलाया-
जाना-सुमात्रा बाली) (४) २३५

हिंदुमदिरे (अमेरिका) (४) २२७
२२९

हिंदुमदिरे मूर्तीभजन (अदमान बेटे)
(४) २८०

हिंदुचसाहती (मलाया जाना) (४)
२८४, २८५, २८६,

हिंदुसंस्कृती, देवता व देवतांचे मूल-
तत्त्वस्वरूप (१ वि) ५०

हिपोटास राक्षस (ग्रीक) (४) ९३

हिपोमेनस व अटलाटा देवी शर्यत
(ग्रीक) (४) १०९

हिप्पीरस तडागदेवता (नाणक मुद्रा)
(३) २२३

हिप्पोडोमिया देवता (ग्रीक) (४)
१०२

हिमालयपर्वत शक्तिस्थान (१) २९३

हिरणाक्ष क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२

हिरण्यकश्यपु अवतार (कैलास लेणे)
(३) २५९, व नृसिंह अवतार
(३) १३३-१३४, १५७, व

हुताशनी देवी (१) ७०-७१

हिरण्यगर्भविद्या सौरशक्ति (१) ४०७

हिरण्यदास बौद्धपंडित (४) २३३
२३४

हिरवा जमातदेवता (३) ३७४,
३८०, ३८४

हिरा देवता (१ वि) ४४, (३)
२२९, २३२, (४) ५४, ९०,

९३, ९४, १००, १०१, १०२,
११५, ११७, ११९, १२०, १२६,
१२८, १३५, १४०-१४१, १४२,

एलेयिया कन्या (४) ११९, कुमारी,
पत्नी, विषया देवता (४) १४०

चंद्रदेवता (४) १४०, जुनो (४)
९०, झूस देवपत्नी व बहीण (४)

५४, ९०, १३५, १४० (ग्रीक),
देवी (१ वि) ४४, (४) ९४,
१००, ११५, १२०, १२६

(ग्रीक), नाणक मुद्रा देवता (३) २२९,
२३२ (फ्रीट), पूजन व पर्जन्यवृष्टि
(४) १०१, भूदेवता (४) १४०,

मूर्ति (४) १२८, १४१, मोर
आवडता प्राणी जवळ (४) ९३,
१०१, हिआदेवी कन्या (४) १४२,

व ग्रीक समने (४) १०१-१०२
व पेलिअसदेव (४) १००, व

लोचिआदेवी (४) ११७, वार्षिक

- निवाह समारंभ (४) १४१; शनी-
आम्बकन्या (४) १०; स्वरूप (४)
१४०
हिराबाई देवता, तांदळास्वरूप (३)
८१
हिरोडोटस इतिहासकार (४) १५१
हीनयान पंथ (बौद्ध) (४) २३६
हीरा देवता जलदेवता (ग्रीक) (४)
१४९
हुइचोळ मय पोट शाळा (४) १८५
हुइशिलोपोकिल घंकर, युद्धदेवता
(ऑस्ट्रिक-मेक्सिको) (४) १९५
हुंकारी मातृका (२) ३८४
हुंकारेश्वरी (१) ७८, १८९-१९०,
२४०, (३) ३९५; नामोल्लेखी (१)
१९०, (२) २४०, (३) ३९५;
पौराणिक देवता (१) ७८, १८९-
१९०; व भूमालोचन दैत्य (२)
२४०; व विष्णुमूर्ति (१) १८९
हुतमा नरक (मुस्लिम) (४) १७०
हुताशनी देवता उत्पत्ती कथा (१)
७०-७१; वैकारिक देवता (१)
७१-७२; वैदिक देवता (१) ७०-
७३; होलिका उत्सव (१) ७२-७३;
हुनहो मरणाची देवता (मय) (४)
२१२
हुनाव-कू देव (मय) (४) २१३
हुराकन वायुदेवता (मय) (४) २१०
हुला नृत्याचा प्रकार (ताहिटी बेट)
(४) ३२३
हुवाका शुवडदेवता, मामदेवता, शेती-
राखणदेवता (मेक्सिको) (४)
२२७
हुवास्टेक्स मय बोलभाषा (४) १८५
हुवी-लु आकाशदेवता दुय्यम प्रधान,
गृह-अग्निदेव (चीन) (४) २५३
हुवेनसंग चिनी प्रवासी (४) ३०७
हेकाटी देवता बीमत्सस्वरूप (पाश्चिमात्य)
(१ वि) ४७
हेकेटी (१ वि) ४७, ४९, (४)
५, १३; देवता (ग्रीक) (४) १०८,
११७, ११८, १२५, १४२-१४३;
आदिशक्तिस्वरूपदेवता (१ वि) ४९;
घेटमदर स्वरूप देवता (४) १०८;
चंद्रदेवता (४) १२५; जन्मकथा
(४) १४२; जादुटोणा देवता (४)
१४३; झ्यूस-अॅस्टरी कन्या (४)
१४२; त्रिमूर्ति स्वरूप देवता (४)
१४३; देवता (१ वि) ४७, (४)
११७, ११८ (ग्रीक); बीमत्स-
स्वरूपदेवता (१ वि) ४७, (४) ५,
१३, १४३
हेडिस पातालदेव (ग्रीक) (४)
१३१, १३२, १४२
हेफायस्टॉस अग्निदेव (ग्रीक) (४)
११०, ११३, ११४
हेतुपंथ ज्युडाइझम-धर्मग्रंथ (४) २८;
धर्मग्रंथा (४) ३१; मरणानंतर-
जीवन (४) ३३; विश्वबंधुत्व (४)
३२
हेतु-संस्कृति-ज्यू-संस्कृति (४) ८३-
८८
हेमकूटपर्वत शक्तिस्थान (१) २९३
हेमा देवता (पॉलेनेशिया) (४) ३१३
हेमाडपंत कथा, शिल्पमंदिरे (२)
३६७, (३) ४२
हेमाडपंती शैली देवालये (३) ४२

हेमाद्री (हेमाडपंत) देवगिरी राजाच्या
पदरी अधिकारी व शिल्पमंदिरे (२)
३६७, (३) ४२
हेमाब्जनायकी शक्तिदेवता (मानार-
गुडी-तजाऊर) (३) ५०६
हेयिदिअन मुस्लिम पोटभेद (४)
१६९
हेरंच गणपति उपास्यरूप (ताम्रिक)
(२) ४११
हेरुख भक्तरक्षक बौद्धदेवता (३)
३९८, ४२७, ४२८
हेल देवता, मरणदेवता (स्कॉडिनोव्हियन)
(३) ३८१
हेलिआसे देवता (ग्रीक) (१ वि)
५०
हेलियोस (मित्र) सूर्यदेवता (इराणी)
(४) १४७
हेलिनॉस देवता (ग्रीक) (४) ९८
हेयअ भक्तरक्षक बौद्धदेवता (३) ३९८
हेसटिया देवता (ग्रीक) (४) १४२
हेस्टिआ देवता (ग्रीक) (४) १४३-
१४४
हेमावती शक्तिदेवी (हिमालयपर्वत)
(२) ५५
होटेई सप्तलक्ष्मी स्वरूपापैरी एक
(जपान) (४) २७१

होन शिवकालीन नाणे (३) २२३,
२२८
होमाई बौद्धदेवता (३) ४३३
होयसळ शैली देवालये (३) ४०
होयसळेश्वर मंदिर (इलेरीड) (३)
४०
होरस देव (४) ६९, (मिस्र)
(४) ६३, ६७; देवता (इजिप्त)
(१ वि) ५०; हरि (इजिप्त) (४)
५, १३
होराई देवता (ग्रीक) (४) ९९
होलार जमात (३) ३८६
होलिका हुताशनीदेवता उत्सव (१)
७१
होली ओक वृक्ष (३) १४२
होळकर (अहिल्याराई) दानशूर राणी
अनेक मंदिरे उभारली (३) ३२
होळरिया जमातदेवता (३) ३७७
हौई-तरारा मिथुन राशीतील दोन जुळे
तारे व कथा (४) ३१९ (न्यूझीलंड)
हौस्टे-कुपुरी पर्जन्य आणणारा सर्प
(मेक्सिको) (४) २१६
हु पन-सांग चिनी मिथु व प्रवासी
(४) २३३
हुयनत्सॉंग चिनी प्रवासी (३) २४०

- गंगाधरशास्त्री जांभेकर चरित्र
 गंगालहरी : द. गो. पाध्ये
 गाजती दैवते : पं. महादेवशास्त्री जोशी
 गुरु गोविंदसिंह : बळवंत घट
 गुलाबरावमहाराज चरित्र : मिलिंद
 गोदायरी महात्म्य : सतकवि दासगणू
 गोमांतकांतील गोंड सारस्वत ब्राह्मण व कुलदैवते : वि. र. शेलडेकर
 चंडिकार्चन पद्धति : नीळकंठ जोशी, पोंडिचरी १९५६
 चतुर्वर्गचिंतामणी-व्रतसंग्रह : हेमाद्री
 चातुर्थचंद्रोदय : शानेश्वर मांदरे
 चित्तपावन : नारायण गोविंद चापेकर
 जगांतील धर्मपंथ : डॉ. द. ल. सहस्रबुद्धे
 ज्ञानकोश : डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर
 तंत्रचुडामणी ग्रंथ
 तीर्थरूप महाराष्ट्र : पं. महादेवशास्त्री जोशी
 तुळजा-महात्म्य : पां. म. पांगारकर
 त्रिपुरा-रहस्य : मुकुंदलालशास्त्री, व पं. गोपीनाथ कविराज
 स्वरिता-आख्यान : नारायण रामचंद्र सोशेनी
 दासगणू चरित्र : अ. दा. आठवले
 दीक्षितमहाराज चरित्र : धंकरस्वामी
 देवाच्या दहा आज्ञा : अनुवादिका, पंडिता रमाबाई
 देवीभागवत : बा. गो. उपासनी, १९३५
 देवीभागवत : नारायण गंगाधर ओक, १९६९
 देवीभागवत : चिपळूणकर मंडळी, पुणे
 देवीभागवत : काशीनाथ वामन छेले, १९०२
 देवीभागवत (हिंदी) : श्रीराम शर्मा, १९६८
 देवीमहात्म्य : जगदीश्वरानंद, मद्रास १९५३
 देवीमहात्म्य : रामबाबा बणेंकर अयिहोरी, १९१४
 नवशक्ति, मुंबई : भाविकांची अदास्थाने

नाणकशास्त्र : ज्ञानकोश (न)

नाता शंकरशेट चरित्र : पु. बा. कुलकर्णी

नामजपाचे महत्त्व : रामचंद्र कृष्ण कामत, चंदगडसर

नारायणस्वामी चरित्र : जेरेशास्त्री

नेपाळचा प्रवास : संपतराम गायकवाड

नेपाळचा मार्गदर्शक : महादेवशास्त्री हेवळे, काटमांडू

पंडित जगन्नाथ चरित्र : रामराव मातंड भाबुरकर, वडोदा

परशुराम चरित्र : श्रीपाद महादेव माटे

पुणे शहर वर्णन : गायकवाड

पुराणप्रसिद्ध अटकायती : भीमाशंकर देशपांडे, आळंदकर

पुरुषार्थ भासिक, देवता अंक, जून, जुलै १९६३

प्रतिष्ठातिलक : नेमिनाथ आचार्य, सोलापूर

प्रसाद भासिक, पुणे : शंकर वामन दांडेकर, य. गो. जोशी

प्राचीन चरित्रकोश : पं. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव

प्राचीन ताम्रपट व शिलालेख : डॉ. मो. ग. दीक्षित

घनशंकर-महात्म्य : शंकर महादेव जोशी

वृहत्तर भारत (व्याख्यान) : प्रा. रमेशचंद्र मुमुक्षुदास

वृहत्स्तोत्ररत्नाकर : निर्णयछागर प्रेस, मुंबई

वृहन् नारदीय पुराण : हरिकृष्ण शास्त्री

भक्तिसुमने : काका कालेलकर

भगवान परशुराम चरित्र : कन्ह्यालाल मुनशी, भापोतर कुंदर दिवाण

भविष्योत्तर पुराण :

भारतीय संस्कृति कोश : प. महादेवशास्त्री जोशी

भारतीय सुमेरियन संस्कृति कोश : दाजी नागेश आपटे

भावार्थ रामायण : सत एकनाथमहाराज

मत्स्य पुराण :

मध्ययुगीन चरित्र कोश : प. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव

मनोहर लंबानगरी : डॉ. ल. शा. काळेगावकर

मंत्रमहार्णव : व्यंकटेश्वर प्रेस, मुंबई

- मंत्रमहोदधी : व्यंकटेश्वर प्रेस, मुंबई
 मंत्रशास्त्र : व्यंकट मास्कर खरे, पुरीपीठ आचार्य
 मंदिरांची कथा आणि व्यथा : ना. ह. पालकर
 मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : ल. रा. पागारकर
 मराठी-संशोधन-पत्रिका
 महाकाली अडिवरे : चिं. कृ. दीक्षित
 महापीठ निर्णय : कृष्णानंद आगमवागीश
 महाभारत : व्यास मुनि
 महाराष्ट्र धर्माचे प्रणेते : नमोराणी खाते, १९५८
 महाराष्ट्र-परिचय : चिंतामण गणेश कर्वे
 महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका
 महाराष्ट्राची कुलस्यामिनी तुळजाभवानी : डी. एम्. कुलकर्णी
 महाराष्ट्राची चार-दैवते : ग. ह. खरे
 महाराष्ट्रातील उत्पन्नने : डॉ. शाताराम मालचंद्र देव
 महिकावतीची बखर : वि. का. राजवाडे
 माझा प्रवास : विष्णुभट्टजी गोडसे
 मार्कंडेय पुराण
 योगिनीतंत्र, योगिनीपुराण, योगिनी हृदयदीपिका
 योगिनीहृदयम् : संपादक गोपीनाथ कविराज. १९६३
 राजाछत्रपति : व. मो. पुरंदरे
 रामदासांचे प्रपंचविज्ञान : श्री. म. माटे
 छलिताहृदय : एच. बी. भिडे, पुणे १९५०
 विष्णुदास चरित्रामृत : नरहरशास्त्री-खर्चीकर
 विष्णुधर्मोत्तर पुराण : व्यंकटेश्वर प्रेस, मुंबई
 वैदिक देवतांचे अभिनव दर्शन : रामचंद्र नारायण दांडेकर
 वैदिक देवतांचे वर्णन : ज्ञानकोश, खंड २
 वैदिक संस्कृतीचा विकास : तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी
 घतराज : व्यंकटेश प्रेस, मुंबई
 शक्तिदायी विचार : स्वामी विवेकानंद

शक्तिसंगम तंत्र : विनयतोष भट्टाचार्य
 शाक्त उपनिषदे : प. महादेवशास्त्री, अड्यार मंगल्य
 शांकरभरी-महात्म्य : महार वनभट्ट पुजार, वडामी
 शांतादुर्गा प्रतिहास : विष्णु रंगाजी शेलटेकर
 शांतादुर्गा चतुःशताब्दी महोत्सव ग्रंथ
 शुक्ल यजुर्वेद : धुंडिराजशास्त्री वापट
 श्रीगजाननविजय : संतकवि दासगणू
 श्रीगोविंदलेकरमहाराज चरित्र : प्रा. नैमवरान बेरसे, गौतमबुवा पाठक
 श्रीदेव्यधर्मशीर्ष
 श्रीधनवर्णन : भगवती प्रसाद सिंह, कल्याण, शक्तिश्रंक १९३४
 श्रीरत्नवीर रत्नाकर ग्रंथ : व्यंकटेश्वर प्रेस, मुंबई
 श्रीस्वामीसमर्थ अष्टलकोटनिवासी : मीमांसातीर्थ,
 श्रीपादशास्त्री किमवडेकर

मणांच्या कथा : बहोरा कंपनी, मुंबई २
 ममता अथवा देवी-महात्म्य : कृष्णात्री विठ्ठल सोमण
 ममताती : निर्णयसागर प्रेस, १८८१
 सप्तशती रहस्यसंग्रह : एम्. आर. द्विवेदी, १८९९
 सुबोध स्तोत्र संग्रह : पं. पादुरंगशास्त्री गोस्वामी
 सृष्टिज्ञान मासिक : आर्वभूषण प्रेस, पुणे
 सोमनाथ चरित्र : गौतमबुवा पाठक
 स्कंद पुराण, मार्कंडेय पुराण, पद्म पुराण, ३०
 हरिचरदा : कृष्णदयार्णव कृत, दयार्णव रघुनाथ कोपडेकर
 हिंदी शिल्पशास्त्र : के. व्ही. वझे
 हिंदुओंके व्रत और त्योहार : कुवर कन्हैयालाल
 हिंदु संस्कृति (पूर्वांश) : रामाजी सदानंद गिरी
 हिमालयाचे कुशीत : स्वामी अखंडानंद

(आणखी संदर्भ ग्रंथ खालील पृष्ठांवर आढळतील : ख. २, पृ. ३, पृ. २३४, २७०, ४३४, ४४७; गं. ४, पृ. १४४, ३६०

ENGLISH

- Account of Polynesian Races : A Torander
Ancient Hindu Mythology : Col Vans Kennedy
Ancient History of India : R. C. Majumdar
Ancient Khmer Empire : Lawrence Briggs
Ancient Monuments of Burma : Government Printing Press,
Rangoon
(The) Ancient Monuments, Temples and Sculptures of
India : J. Barges
Ancient Text of Casting Metal Images : S. K. Saraswati
Archaeological Excavations, Official Report : John Marshall
Archaeology in India : Government of India Publication
Brahmins-Theist-Muslims : John Campbell Oman
Bali Dwipa : Swami Sadanand
Bali Enchanted Isle : Hellen Eva Yates
Bali Temples and Festivals : Jane Belo
Biographical Dictionary of Pauranic Personages :
Srimati Akhya Kumari Devi
Bliss in Bali : Jaques Chegagry
Books of Monograph Series No. 2 : D. R. Amaladi
Brahmanical Gods in Burma : Nihar Ranjan, Calcutta
Brahma-Vaivarta Puran : Rajendra Nath Sen
Buddhist Art in India, Ceylon, Java : J. Vogel
Catalogue of India Coins in British Museum : James Allen
Chandu-Daroo Excavations : Earnest Mackey
(A) Charm of Indo-Islamic Architecture : John Terry
Classical Dictionary of Hindu Mythology : John Dowson
Coins of Arakan, Pegu, Burma : Sir A. Phayre
Coins of Southern India : Sir Walter Elliot
Comprehensive History of India : K. A. N. Shastri

- (The) Cult of Mother Goddess : E O James
 Culture of South-East Asia : Reginald May
 Development of Hindu Iconography : J N. Banerjee
 Devi Kamakshi in Kanoli : R K. Venkatraman
 Dilwara Temples : Government of India Publications
 (The) Doctrine of Shakti in Indian Literature : P C.
 Chakravarti
 Early History of Ceylon : G C. Mendis
 Early Indian Iconography : Coomaraswamy
 Early Sessenian Inscriptions : Edward Thomas
 Elements of Hindu Iconography : T. A. Gopinath Rao
 Encyclopaedia of Religion and Ethics : 12 Vols. : James
 Hastings
 Excavations of Rairh : K. N. Puri
 Foundation of Iranian Religion : Prof. L. H. Gray
 Ganesh-Monograph of the Elephant Faced God : Alice
 Getty
 Gazetteers of All Indian Districts : Government Publication
 Glorification of Great Goddess : Vasudevasharan Agarwal,
 Varanasi, 1963
 Gods and Goddesses in Art and Legends : H. T. Wesseler
 Gods in India : Rev. Martin E. Osborn
 (The) Gold Coinage of Asia : Percy Gardner
 Golden Bough : Frazer
 (The) Great Mother : Erich Neumann
 (A) Guide to Elephanta : Hirauand Shastri
 (A) Guide to Khajuraho : B L. Dharma
 (A) Guide to Sanchi : Sir John Marshall
 (A) Guide to Taxila : Sir John Marshall
 Mahayanas of Tripuri and their Monuments : R D Banerjee
 (A) Handbook of Greek Mythology : H. J. Rose
 Hindu America : Bhukku Chamanlal
 Hindu Holidays and Ceremonies : B A. Gupta

Hindu Mythology : W. J. Wilkins

Hindu Pantheon and Indian Wisdom : Moore

Hinduism and Buddhism : Sir Charles Elliot

History of Ancient Coinage : Percy Gardner

History of Ancient India : Rama Shankar Tripathi

History of Culture of Indian People, 6 Vols. : Bharatiya-
Vidya Bhavan

History of Dharma Sutras : Prof P. V. Kane

History of Indian and Indonesian Art : A. K. Kumar-
swamy

History of Indian Architecture : Alexander Cunningham

History of Malanesian Society : W. H. R. Rivers

History of Rise of Mohamedan Power : Lawrence Briggs

Hood of Beauty : W. Norman Brown, Cambridge 1958

Hymns to the Goddess Kali : Arthur Avelone

Iconography of Buddhist and Brahminical Sculptures in
Dacca Museum : N. K. Bhattacharya

Immortal India : Nawarath

Immortal India Publications : J. H. Dave

Indian Buddhist Iconography : Vinoy Bhattacharya

(The) Indian Dogs : W. V. Soman

Indian Folk-tales : E. M. Gordon

Indian Iconography : Vrindhavan Bhattacharya

Indian Images : V. Bhattacharya

Indian Temples : Brube Odette

Indo-Portuguese, Ceylon Coins : Government Press, Madras

(The) Indus Civilization : Earnest Mackey

(The) Influence of Indian Art on Cambodia and Java :
A. Foucher

Inscription of Harrappa and Mohenjodaro : Pran-nath

(The) Jain Iconography : B. C. Bhattacharya

Kingdom of Gods : Geoffrey Hudson (Adyar Society)

Lalita Cult : V. R. R. Dixitar

- Legends of Punjab and Bombay : R. C. Temple
 Living Biographies of Religious Leaders : Henry Thomas
 List of Antiquarian Remains in Madras : Robert Sewell
 Matrka-Bheda Tantra : Chintamani Bhattacharya
 Mexican and Central American Mythology : Irene
 Nicholson
 Mother Goddess : S. K. Dixit
 Myths and Legends of Ancient Egypt : Lewis Spence
 Myths and Legends of Babylon and Assyria : Lewis
 Spence
 Myths and Legends of China : W. T. C. Werner
 Myths and Legends of Japan : F. Medland Davis
 Myths and Legends of Mexico & Peru : Lewis Spence
 Myths and Legends of Middle East : Guerber
 Myths and Legends of Polynesia : J. S. Anderson
 Myths and Rituals in Ancient Near-East : E. O. James
 Myths of Mystic East : R. H. Elliot
 Nepal, 2 Vols. : Percival Landon
 Origin and Antiquity of Kuthada Brahmins : P. K. Gode
 Origin of the Shailendras in Indonesia : G. Coedes
 (An) Outline History of World : H. A. Davis
 Paithan Coins : Percy Gardner
 Paithan Excavations : Yusuf Sayyed
 Photographic Analyses of Balanese Character : Mead,
 Margaret
 Poona and Suburbs : K. M. Kumbekar
 Popular Dictionary of Buddhism : Christmas Humphrey
 Prehistoric Civilization of Indus Valley : K. N. Dixit
 Principles of Tantras : Arthur Avalon
 Ras-mala, 2 Vols. : Rawlinson
 (The) Religion of Good Life of Zoroastrian : R. P.
 Masani
 Religious Thoughts and Life of India : Momer Williams

- Report of Amaravati Tope : Robert Sewell
- Rock-out Temples Around Bombay : K. H. Vakil
- Sacred Writings of World Great Religions : S. E. Frost
- Sahyadri-Khand : D. A. Cunha
- Sex and Sexual Worship : O. A. Wall
- Shaktas E. A. Penn, London 1933
- Shakti Cult in South India : K. R. Venkatraman, 1956
- (The) Shakti or Divine Power : S. K. Das
- (The) Shakti Peethas : R. A. S. Journal, Bengal, Vol. XIV (1948)
- Shakti Upanishadhas : A. G. K. Variar, Madras 1967
- Shakti Worship and Shakta Saints : Chintaharan Chakravarti, 1965
- Some Hindu Shilpa Shastra : T. A. Gopinath Rao
- Some Survivals of Harappa Culture : T. G. Aravamuthan
- South Indian Gods and Goddesses : Krishna Shastri
- South Indian Iconography : J. Dubreuil
- South Indian Shrines, Madras P. V. Jagdish Ayyar
- Studies in Indian History : Elliot Dowson
- Studies in Jainism and Buddhism : Upendra Thakur
- (A) Study of History : Sir Arnold Toyenbee
- Tata Review Periodical : Tata Press, Bombay 25
- (The) Temples and Legends of Andhra : N. Ramesan
- (The) Temples and Legends of Assam : B. K. Barua
- (The) Temples and Legends of Bengal : P. C. Roy-Choudhary
- (The) Temples and Legends of Bihar : P. C. Roy-Choudhary
- (The) Temples and Legends of Maharashtra : Madhukar S. Mate
- Temples of North India : Government of India Publications
- Temples of Tamilnad : R. K. Das

Thoughts of a Shakta · Pandit Madhav Pundlik, Madras,
1910

Type of Greek Coins : Percy Gardner

Village Gods of South India · Henry Whitehead

Vishwakosh of Peethas · N N. Vasu

Zorastrian Deities on Indo-Scythian Coins

(Some more reference books will be found on the following
pages : Vol II, page 71, Vol III, pages 234, 270,
434, 447 & Vol IV, pages 144, 360)

ग्रंथातील चित्रे

प्रदीप मूर्तीने वसे मय समजण्यास सहाय्य होते तसे चित्ररूप दर्शनानेही होते. यासाठी काही चित्रे या कोशात रोमटी दिलेली आहेत. गार्स्तनिक देवतांचे वर्णन आणि त्यांचे चित्ररूप एके ठिकाणी असण्यास पाहिजे, मय लेखनाचे वेळी मराठी तीच मनीस होती. पण मला पाहिजे तशी छायानिचे त्या वेळी उपलब्ध न शक्याने ती मनीस तेथेच निराम पाली. चित्रे निवडताना माझा दृष्टीमन असा—

(१) चित्र सगुण मूर्तींचे मूळ स्वरूपातील असावे म्हणजे सगळी अभ्यस ज्ञान घालताना जसे दिसते, तसे असावे. या मूर्तिमध्ये कलाकौशल्य दिसते, भुजंगतया जागुधे दिसतात त्यातील जागुवाचे निरीक्षण करून येते आणि देवतेचे स्वरूप ठरविणे सोपे जाते.

(२) नाजारात जा निरसपह मित्रासाठी जसतो, तो जलकार, पुतांच्या माला, डोलदार घन्ने यदी सजविला असतो, त्या मुळे मूळ मूर्तीची कल्पना येत नाही व स्वरूप ज्ञानता येत नाही. बोलहापूरच्या देवीच्या छायानिचामागी मीनाही निहीने तरी चालण्यासारखे जसते.

(३) काही ठिकाणी मूळ मूर्ति तादळा स्वरूपात असून त्यावर मुलवटे निरनिराळ्या आकाराने यमवितात आणि तेच देवीचे स्वरूप म्हणून भक्ताना दाखविले जाते, अनराजती येथील असदेवीने रूप असेच छायानिच जसते.

(४) ज्या ठिकाणी मुलवटे जसतात, त्या ठिकाणी जगर अन्य ठिकाणी देवीचे मूळने छायानिचच धेऊ देण्यात येत नाही, त्यामुळे मनसारख्या छद्यो भक्तानी कुचरणा होते आणि मूळरूप दाखविता येत नाही.

(५) तुळना वराय्याची शाळी, तर त्या मानाने बौद्धपणीय देवताची उत्तम छायानिचे उपलब्ध आहेत. एक तर बौद्ध माली मूर्तिरूप प्रगत शाही असण्याने त्यांच्या मूर्ति बौद्ध, रेखांत, आकर्षक दिसतात तथा प्रकार बौद्ध देवतांचे याप्रीत जमी जडे मूर्ती, भारिनी, महामयिस्व देवतेची छायानिचे, बौद्धपणीय देवतांचे मूर्ति स्वरूप दाखवितात.

(६) त्या मानाने पाश्चात्य संशोधकांनी सुगोपन करून जी छायानिचे जगर रेखाकृति दिल्या आहेत त्या कन्याच मुलक वाढतात आणि मज मरणात असतात, गोंगल देवीच स्वरूप भयानक व भागीय हणीकोनातून विद्रूप आण, पण ते तसे देण्यात त्यांना मर्फीय वाटत नाही. मात्र दालीनतेच्या सुख्याय्यानी भारतामध्ये अगली स्वरूपे कोणी दिगी नसती. देवीच स्वरूप चाहे दिशां म्हणून मुलवटा जच दतात आणि तांदळाच देत नाहीत हाच अर्थ आहे.

चित्रे पहाण्यासंबंधी सूचना

१५० चे वर चित्रे समाविष्ट केलेली आहेत. स्थूलमानाने चित्रांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे (१) भारतीय हिंदु-देवता, (२) जैन व बौद्ध देवता (३) नाणक मुद्रा - भारत व जग, (४) इसीत व आफ्रिका देवता, (५) मध्य आशिया व युरोप देवता, (६) पूर्व आशिया, चीन, जपान, ब्रह्मदेश, सयाम, पॅलेनेशिया, जावा, कंबोडिया देवता, (७) अमेरिका, मेक्सिको, मध्य अमेरिका देवता, (८) बाली बेट देवता वगैरे.

चित्रे खं. ४ याच्या शेवटी अनुक्रम चौकटी कंसात देऊन छापलेली आहेत. या व्यतिरिक्त ख. १ ते ४ यांत निरनिराळ्या ठिकाणी घातलेली काही चित्रे, आकृति व नकाशे आहेत. अनुक्रम-चित्रसूची-यादीत ज्या चित्रापुढे प्रथम चौकटी कंसात आकडा व नंतर कंसाच्या बाहेर आकडा असेल त्या ठिकाणी खंड ४ या शेवटी दिलेला अनुक्रमानुसारी चित्रानुसार व त्या पृष्ठांनुसार चित्र पहावे, ज्या चित्रापुढे प्रथम गोल कंसात आकडा व नंतर कंसाच्या बाहेर आकडा असेल ते चित्र त्या खंडात व त्या पृष्ठांनुसार पहावे. सदा. गजाननाची मूर्ति [३] १ याचा अर्थ ख. ४ या शेवटी जी अनुक्रमाने चित्रे छापलेली आहेत त्यांतील क्रमांक [३] व पृष्ठांक १ हे गजाननाची मूर्ति हे होय; मीनाक्षी [४८] १७ याचा अर्थ ख. ४ या शेवटी जी अनुक्रमाने दिलेले [४८] क्रमांकाचे, पृष्ठांक १७ वर मीनाक्षी हे चित्र आहे. विसायंत्र (१) ३६६ याचा अर्थ ख. १ पृष्ठ ३६६ वर विसायंत्र चित्र पहावे.

चित्रांची सूची-यादी

★

अथेनी (ग्रीक) [१००] ३५	इष्टर देवता (मेसापोटेमिया) [१०] ३१
अथेनी/ऑलिम्पियन (ग्रीक) [७७] २७	इसिस व होरस (इजिप्त) [८७] ३०
अथेनी/पेगासस (ग्रीक) [७७] २७	चमत्तारा (बौद्ध) [७०] २४
अथेनी/बैल (ग्रीक) [७६] २६	एकजटा (बौद्ध) [५७] २०
अनूपूर्णा (तामीळनाडू) [८] ५,	ॐकाररूपी श्रो मायारूप (२) ३
(बाराणसी) [७] ५	धोकारशक्ति घटकावयव (४) २१
अपोलो/डिमिटर (ग्रीक रोमन)	कन्याकापरमेश्वरी [१६] ८
[७८] २७	कन्याकुमारी [१५] ८
अवाजा अरासुरी [१४] ७	कामाक्षी (शिरोडे गोवा) [१७] ८
अवादेवी व रेणुकादेवी [९] ५	कामोजोन (मेक्सिको) [११६] ४२
अवावाई (गोरगाव-नुयई) [१०] ६	कारुण्यदेवी (जपान) [११२] ४०
अविका (बैन) [५२] १९	काली [२०] १२
अविकालक्ष्मी/कुमारगुप्त (१ ला)	काली माता [१९] ९
[७२] २५	कुमाइली मोकु (हवाई) [१०६] ३८
अवेजोगाई [११] ६	कुमार गुप्त १/अविका लक्ष्मी [७२] २५
अरासुरी अवाजी [१४] ७	कुमारी मेरी [९६] ३३
आदिवासी ब्रिया (मेक्सिको) [१२३] ४५	कृत त्रेता द्वापार कली युगचक्र (मेक्सिको) [१२] ४४
आदिशक्ति (बंगलोर) [१२] ६	कृतमुग्ध (जावा) [१११] ४०
आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप (२) ३	कोटली म्यू (मेक्सिको) [११७] ४३
आदिशप मंदिर (मेक्सिको) [११४] ४२	सादिरवनी तारा (बौद्ध) [१६] २०
आनंद मंदिर (ब्रह्मदेश) [१०३] ३७	गजानन मूर्ति (मेक्सिको) [३] १
आप्रोदिता/सिंहमुग्ध (ग्रीक) [७३] २५	गणेश मूर्ती (जावा) [२] १
आर्यादुर्गा (अफेला) [१३] ६	गरुडपत्नी राष्ट्रीय निशाण वाहक (मेक्सिको) [११५] ४२
आलिम्पियन/अथेनी (ग्रीक) [७७] २७	गॉर्गन (गॉर्गन) (ग्रीक) [११] ३२

गौरी (जैन बौद्ध) [५९] २०
 घटा २०० टन वजनी (रक्षिया)
 [८३] २९
 घुवड देवता (मेक्सिको) [११६] ४२
 चक्रेश्वरी (जैन) [५५] १९
 चंद्रगुप्त (२ रा) / लक्ष्मी [७२] २५
 चामुंडा (जैन) [६९] २४
 चामुंडा देवी-माहिषासुर पुतळा
 (म्हैसूर) [४५] १६
 चामुंडादेवी-नंदी (म्हैसूर) [३४] १३
 जवान (मध्य-अमेरिका) [११८] ४३
 जाकीर हुसेन राष्ट्रपति व
 प्रमुदेसाई (१) मुख्यातीथ
 जांगुली [५४] १९
 जीवदानी [३०] १२
 डिमिटर (ग्रीक) [८४] ३०
 डिमिटर / थोडो [७८] २७
 तुळजापूर भवानी [४] २
 तोनतझान (मेक्सिको) [११९]

देवीचा दगडी पुतळा (इस्टर बेट)
 [१०८] ३९
 देवीमूर्ति मातीच्या पेटित [३३] १३
 देसाई श्रीनिवास, वायुसेना रिभूषित
 (२) मुख्यातीथ
 नंदी (म्हैसूर) [३४] १३
 नखली देवता [२३] १०
 नवदुर्गा (कन्याळ) [१८] ८
 नवरात्र-कुमारी पुजन [६] ४;
 दुर्गापूजा उत्सव (बंगाल) (५) ३-
 नीथ (इजिप्त) [८५] ३०
 न्यास मुद्रा (बाली बेट) (४) ३३७
 पर्णेश्वरी (बौद्ध) [५८] २०
 पर्सीफिन/त्रिजय रथ (ग्रीक) [७९]
 २७
 पशुदेवता (ग्रीक) [१०१] ३६
 पश्चिम आशिया (नकाशा) (४)
 मुख्यातीथ

- प्रेतयात्रा डोलारा (वाली पेट) [१३७] ५१
 बगद नरम (मक्सिको) [१०६] ४६
 बगलामुग्नी (हुगुगाराद) [१२] १०
 बनशकरी (गुडामी) [४२] १६
 बेल/अथेना (ग्रीस) [७६] ३६
 भद्रकाली (तामालिना) [२१] १०
 [४३] १६, (नागिक) [१४] १०
 भजानी (तुलजापूर) (८) ०
 भवानामाता (सातारा) (१) सुरुवातीस
 भूदेवा (माद्रा गोना) [१०] ०
 भ्रुकुटी (बौद्ध) [६०] ११
 मनसा (बौद्ध) [६८] २४
 मयहुघल (मक्सिको) [१३०] ४७
 महाचीन तारा (बौद्ध) [६७] २१
 महाप्रतिसरा (बौद्ध) [६१] २१
 महालक्ष्मी (फाहाणू) [२०] ११
 [२७] ११ (डहाणू मुनई) [२६] ११
 माहिला (मक्सिको) [१२५] ४६
 माहिला नैवश नेणान्या (वाली पेट) [१३६] ५१
 माहिपासूर पुतळा (भैरव) [४९] १६
 माहिपासुरमदिनी (गहिहाळ) [१८] ११ (साफता) [४४] १६
 मातदनी (इजिप्त) [९९] ३५
 माता (आर्मेनियन) [१३९] ५२
 माता (जॉर्जियन) [१३८] ५२
 शेवटचे पान
 माता (मेक्सिको) [१२७] ४६
 मातीची भाडी बाजार (मेक्सिको) [१२९] ८७
 मातृशक्ति (कांगो) [८०] २८
 मातृशक्ति-योन्वा (नायजेरिया) [८१] २८
 मारिची (बौद्ध) [६३] २१
 मीनाक्षी (मदुराई) [४८] १७
 मुद्रा पंचमकार (वाली) (४) ३३७
 मुळे चारणारी देवी (वाली) [१३३] ४९
 मृत्युदेवता (सुमेरिया) [८६] ३०
 मेरी (कुमारी) [९६] ३३
 यंत्रदेवता (नेपाळ) [७५] १६
 यमाई (जॉर्ज सातारा) [४६] १७, [४७] १७
 युद्धदेवता हवाईपेट [१०६] ३८
 योरमा (नायजेरिया) [८१] २८
 रागडा देवी (वाली) [१३३] ४९
 राम लक्ष्मण सीता (राम) [०३] ३२
 राष्ट्रीय निशाण घाटक गरुड (मक्सिको) [११५] ५२
 रेणुका देवी (माहुर) (३) सुरुवातीस
 रेणुका देवी व अवा देवी (अमरावती) [९] ५
 लक्ष्मी / चंद्रगुप्त (२ रा) [७२] २५
 लक्ष्मी नारायण (बास्ता) [३७] १४
 लक्ष्मी/समुद्रगुप्त [७२] २५
 लाकोआल (मेक्सिको) [१२८] ४६
 लिंगातील देवता (कनाडिया) [१०७] ३८
 लिलिथ (सुमेरिया) [८६] ३०
 पञ्चतारा (बौद्ध) [६५] २२
 वज्रवाराही (बौद्ध) [६६] २३
 वागीश्वरी (नेपाळ) [३९] १५

गोरी (जैन-बौद्ध) [५९] २०
 घटा २०० टन चमनी (रशिया) [८३] २९
 घुवळ देवता (मेक्सिको) [११६] ८२
 चक्रेश्वरी (जैन) [५५] १९
 चंद्रगुप्त (२ रा)/लक्ष्मी [७२] २५
 चामुंडा (जैन) [६९] २४
 चामुंडा देवी-महिषासुर पुतळा (म्हैसूर) [४५] १६
 चामुंडादेवी नंदी (म्हैसूर) [३४] १३
 जवान (मध्य अमेरिका) [११८] ४३
 जाकीर हुसेन राष्ट्रपति घ
 प्रभुदेसाई (१) सुरुवातीस
 जांगुली [५४] १९
 जीवदानी [३०] १२
 डिमिटर (चीक) [८४] ३०
 डिमिटर / अपोलो [७८] २७
 तुळजापूर भवानी [४] २
 तोनतझीन (मेक्सिको) [११९] ४३
 दसरा मिरवणूक (बंगाल) [५] ३
 दुर्गा देवी (मेक्सिको) [१२१] ४४
 दुर्गापूजा उत्सव (बंगाल) [५] ३
 देवता (नेपाळ) [७४] २६
 देवता (यनातोळिया) [९२] ३२;
 (बाली बेट) [१३४] ५०; (साय-
 प्रस) [९४] २३; (सिरिया) [९५] ३३; (हेटाइट) [९७] ३४, [९८] ३४
 देवता पुतळा (पेशावर) [३१] १२
 देवाकोश मंपादक (१) शेती
 पहाणी (२) भात शेती (१) (२)
 (३) (४) सुरुवातीस

देवीचा दगडी पुतळा (इस्टन बेट) [१०८] ३९
 देवीमूर्ति मातीच्या पेट्रीत [३३] १३
 देसाई श्रीनिवास, वायुसेना निभूषित
 (२) सुरुवातीस
 नंदी (म्हैसूर) [३४] १३
 नरवली देवता [२३] १०
 नवदुर्गा (कन्याळ) [१८] ८
 नवरात्र-कुमारी पुजन [६] ४;
 दुर्गापूजा उत्सव (बंगाल) (५) ३
 नीथ (इजिप्त) [८५] ३०
 न्यास मुद्रा (बाली बेट) (४) ३३७
 पर्णेश्वरी (बौद्ध) [५८] २०
 पर्सीफिन/विजय रथ (चीक) [७९] २७
 पशुदेवता (चीक) [१०१] ३६
 पश्चिम आशिया (नकाशा) (४)
 सुरुवातीस
 पूर्व आशिया (नकाशा) (४) २३२
 पेगासस/अथेनी (चीक) [७७] २७
 प्रज्ञापारमिता (बौद्ध) [६०] २१
 प्रत्यगिरा (नेपाळ) [३२] १२
 पेदान्दा धर्मगुरु, ध्यानमग्न, जपसाधना,
 शिवदत्त घारणा (बाली बेट) [४] ३३७
 प्रभुदेसाई प्र. क. (१) (२) (३)
 (४) सुरुवातीस
 प्रवेश दरवाजा देवता (पॅन्थेनशिया)
 [१०९] ३९
 प्रसन्नतारा (बौद्ध) [६४] २२
 प्रसूर्तादेवता (मेक्सिको) [१२८] ४६

प्रेतयात्रा डोलारा (वाली बेट) [१३७] ५१	मातृशक्ति (कांगो) [८०] २८
चगढ नवम (मेक्सिको) [१०६] ४६	मातृशक्ति-योरुवा (नायजेरिया) [८१] २८
चगलामुग्गी (हुगुगाराद) [२२] १०	मारिची (बौद्ध) [६३] २१
वनशंफरी (यदामी) [४२] १६	मीनाक्षी (मदुराई) [४८] १७
बेल/अथेना (चीन) [७६] ३६	मुद्रा पंचप्रकार (वाली) (४) ३३७
भद्रकाली (तामलिनाड) [२१] १०	मुळे चोरणारी देवी (वाली) [१३३] ४९
[४३] १६; (नामिक) [७४] १०	मृत्युदेवता (सुमेरिया) [८६] ३०
भवानी (गुलजापूर) (८) २	मेरी (कुमारी) [९६] ३३
भवानामाता (सातारा) (१) गुरुवातीस	यंत्रदेवता (नेपाल) [७५] २६
भूदेवी (माद्रा-गोमा) [७०] ९	यमाई (जोध सातारा) [४६] १७,
भृकुटी (बौद्ध) [६०] २१	[४७] १७
मनसा (बौद्ध) [६८] २४	युद्धदेवता हवाईबेट [१०६] ३८
मयहुवळ (मेक्सिको) [१३०] ४७	योरुवा (नायजेरिया) [८१] २८
महाचीन तारा (बौद्ध) [६७] २३	रांगडा देवी (वाली) [१३३] ४९
महाप्रतिसरा (बौद्ध) [६१] २१	राम लक्ष्मण सीता (रोम) [९३] ३२
महालक्ष्मी (कोल्हापूर) [२०] ११,	
[२७] ११; (डहाणू-मुम्बई) [२६] ११	राष्ट्रीय निशाण वाहक गरुड (मेक्सिको) [११५] ५२
माहिळा (मेक्सिको) [१२५] ४६	रेणुका देवी (माहुर) (३) गुरुवातीस
माहिळा नेवेद्य नैणान्या (वागी बेट) [१३६] ५१	रेणुका देवी व अवा देवी (अमरावती) [९] ५
माहिषासुर पुतळा (म्हैसूर) [४५] १६	लक्ष्मी / चंद्रगुप्त (२ रा) [७२] २५
माहिषासुरमर्दिनी (अहिरोळ) [७८] ११; (साक्ता) [४४] १६	लक्ष्मी नारायण (वास्ता) [३७] १४
मातृदेवी (इजिप्त) [९९] ३५	लक्ष्मी/समुद्रगुप्त [७२] २५
माता (आर्मेनियन) [१३९] ५२	लाकोओल (मेक्सिको) [१२८] ४६
माता (जॉर्जियन) [१३८] ५२	लिगातील देवता (करोडिया) [१०७] ३८
शेवटचे पान	लिलिथ (सुमेरिया) [८६] ३०
माता (मेक्सिको) [१२७] ४६	वज्रतारा (बौद्ध) [६५] २२
मातीची भांडी-वाजार (मेक्सिको) [१२९] ८७	वज्रवाराही (बौद्ध) [६६] २३
	वागीश्वरी (नेपाल) [३९] १५

वाद्यतूद (वाली बेट) [१३५] ५०	सप्तशृंगानेवासिनी (२) सुरवातीस
वायुसेना विभूषित-श्रीनिवास	समुद्रगुप्त/लक्ष्मी [७२] २५
देसाई (२) सुरवातीस	समुद्रमथन (अकार) [१०४] ३७
विनयी रथ / पर्सोफीन [७९] २७	सर्पदेवता (भिन्न) [८८] ३१
विशालाक्षी (वाराणसी) [४०] १५	सरस्वती (बौद्ध) [७१] २४
विश्वनाथ मूर्ति, सुवर्ण-मादिर	सिंहमुग/आफ्रोदिता [७३] २०
(वाराणसी) [४१] १५	सुवर्णमादिर विश्वनाथमूर्ति (वाराणसी)
विष्णु मूर्ति (जाना) [१०५] ३८	[४१] १५
(मेक्सिको) [१३१] ४८	सूर्यदेवता (सोनाग) [३६] १४
विसावन (१) ३६६	सूर्यनागायण मूर्ति (मेक्सिको)
शातादुर्गा (कवळे गोरा) (४)	[१२२] ४५
सुरवातास	सूर्यसुवर्णचक्र (मेक्सिको) [१२४]
शिवछत्रपती कुलरामिनी (तळजा	४५
पुर) [४] २ (छठारा) (१)	हरि हरि हरियाहनोद्धत [५३] १९
सुरवातीस	हिंदुदेवता मूर्ति (जपान) [११०]
शिषताडव नृत्य (मेक्सिको) [३५]	३९
१४	हिंदुमघाट (मेक्सिको) [११३] ४१
शिवमदिर (मेक्सिको) [१३२] ४८	हेक्टेटी (अमेनियन-मीक) [१०२]
शिवलिंग (रोम) [८९] ३१	३६
शिवाईदेवी (जुन्नर पुणे) [३८] १४	हेरब (बौद्ध) [१] १
श्रीचक्र (शृंगेरी मठ) [४९] १७	होरस व इसिस (मिथर) [८७]
सप्तमातृका (इजिप्त) [८२] २८,	३०
(कुभकोणम) [५१] १८, (वेरुळ)	
[५०] १८	

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

चित्रसंग्रह

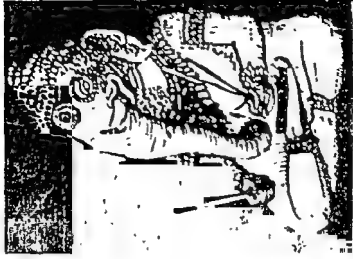
एकूण चित्रे - १३९



[१] हेरव-मुनशीगंज वीढ
(२) ४११.



[२] जावा मेथील गणेशमूर्ति वैशिष्ट्य असे, मास्तर, वंठक,
नरखंडानी अलंकृत आहे. (४) ११, २८९.



[३] योगजानन मूर्ति, मेक्सिको
(४) १८७



[४] श्री छत्रपति शिवाजी महाराज याची वस्त्यामिनी
 राजापुर-भवानी (१) ३१४-३२३



[५] बंगाल प्रांती नदराल उत्सवांत दुर्गापूजा भव्य प्रमाणात साजरी केली जाते. शेवटच्या दसऱ्याच्या दिवशी विसर्जन मिरवणूक देखावा. (१) २३५-२३६





[७] अन्नपूर्णेची मुवर्ण मूर्ति, वागजनी
(२) ३०६-३०७, ३१०.

[८] अन्नपूर्णा-नामिळताड
(हस्तिदंतावरील प्रतिष्ठा) (२) १२२.



[९] अबादेवी व रेणुकादेवी मुखवटे, अमरावती
(मूळ स्वरूपात छायाचित्रे घेऊ देत नाहीत). (२) ८२-८७.



१०] देवीची त्रिमुरा मूर्ति, पितळेची व आसन माठी
तलेली, अंबाबाई मंदिर गोरेगाव-मुंबई (२) १२४



[११] अंबेजोगाई-मराठवाडा
(२) ८७-९२



[१४] मरामुरी अबाजी (गुजरात) प्रतिदिनी निरनिराळी वहाने असतात,
हे वंशिष्ट होय (१) ३६२-७०



[१०] देवीची त्रिमुल मूर्ति पितळेची व आसन माडी
तलेली, अवाबाई मंदिर गोरगाव-मुंबई (२) १२४



[११] अवेजोगाई-मराठवाडा
(२) ८७-९२



[१२] आदिगान्धि उत्सव मूर्ति, बगलोर
(१) २२८, २३५



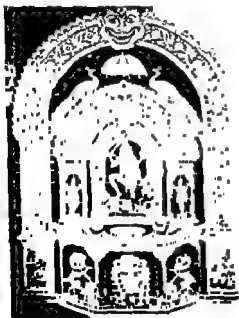
[१३] आर्षर्गा कवला मंदिर
(३) ३६१, ५०७



[૧૪] - અરામુરી અંબાજી (ગુજરાત). પ્રતિદિની નિરનિરાલો વહાને અસતાત,
હે વંશિષ્ટય હોય. (૧) ૩૬૨-૭૦



[१५] बन्धाकुमारी देवी (२) ९५-१०१ [१६] वयका परमश्वरी देवी (२) ४४६-
(३)



[१७] कामाक्षी देवी शिरोडे-गोवा चतुर्भुज
महिषासुर मर्दिनीचे स्वरूप (२) १६०

[१८] नवग्रहदेवी (कयाळ रेडी-गोवा
चतुर्भुज महिषासुर-मर्दिनीचे स्वरूप
बहुल यथे हेच स्वरूप आहे पण ३
मारलेला न २ (१६१)



[१९] बालीमातेचे चित्र पॅरीसमध्ये एका दवाखान्यात आहे (२) १४०-१४१



[२०] भदेवी (माद्रा-गोवा) (१) ३९, २४१





[२५] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, वज्रलेपानगर
(२) २५१-६३



[२६] महालक्ष्मी-डहाणू (मुंबई)
(२) २४९-५१



[२७] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, सन १९५५
वज्रलेपा पूर्वी (२) २५१-६३



[२८] अष्टभुजा महिषामुखमर्दिनी अहिनाड गिल्प
६ वे शतक वेल्ड यथ हेंव रूप जात (२) २६५



[२१] ब्रह्म भद्रकाली देवी,
तामिलनाडु (२) २२४



[२२] बगलामुखी देवी पीतावरा, हुशंगाबाद-
मध्यप्रदेश (१) १३९-४१



[२३] नखली देवता (ठग-पेंढारी)
(१) २४४-४५



[२४] भद्रकाली देवी-नासिब
(२) २२३, २२५



[२५] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, वज्रलेपानगर
(२) २५१-६३



[२६] महालक्ष्मी-डहाणू (मुंबई)
(२) २४९-५१



[२७] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, सन १९५५
वज्रलेपा पूर्वी (२) २५१-६३



[२८] अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी अहिहाळ शिल्प
६ वे शतक वेळील पये हच रूप जाहे (२) २६५



[२१] ब्रह्म भद्रकाली देवी,
तामिलनाडु (२) २२४



[२२] वल्लभमुखी देवी, पीतावरा, हुशगावाड-
मध्यप्रदेश (१) १३९-४१



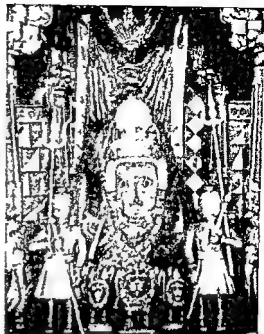
[२३] नरबली देवता (ठग-पेंडापी)
(१) २४४-४५



[२४] भद्रकाली देवी-नासिक
(२) २२३, २२५



[१५] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, वज्रलेपांतर
(२) २५१-६३



[२६] महालक्ष्मी-डहाणू (मुंबई)
(२) २४९-५१



[२७] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, सन १९५५
वज्रलेपा पूर्वी (२) २५१-६३



[२८] अष्टभुजा महिषामुरमर्दिनी अहिनाल गिल्य
६ वे शतक वेस्तुल गये हेंच रूप जाते (३) २६५



९] काली देवता ठग-मेंढारी (१) २४०



[३०] जगन्नाथी विराट-ठाण (२) १६८-६९



[३१] सनपूव ४०० वर्ष, पेशावरजवळील
देवनाचा पुतळा (३) ३५२



[३२] प्रत्यगिरा देवी, नपाळ
(१) ४२३, २४



[२५] शिवाचे नाचतृत्य-मस्तका
(४) १९५



[३६] सूर्यदेवता-सोनारग
(२) ३८१

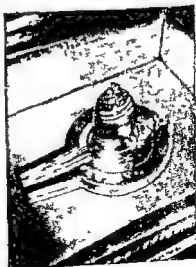
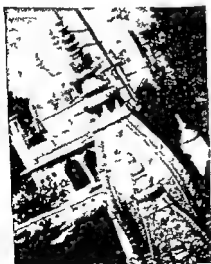




[३९] बागीश्वरी-नेपाल, (३) ४४७,



[४०] विशालाक्षी (शुगार स्वरूप
वाराणसी, (२) ३०५, ३१०.



[४१] मुक्ता मंदिर व श्रीविश्वनाथ मूर्ति, वाराणसी (२) ३०७-८



[४२] वनशक्ती-वदामी
(२) १९९-२०७



[४३] ब्राह्मी भद्रवानी दे
समोलनाड-भारत (३)





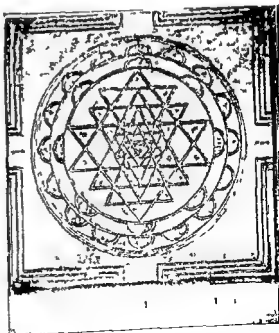
[४६] मूढपीठ-यमाई, औध,
(२) २८४-२८५.



[४७] यमाई (औध दरवार मदीर)
(२) २८४-२८५.



[४८] मीनाक्षी-मदुराई,
(२) २७४-२८२.



[४९] श्रीचक्र-शृंगेरी मठ (मंईसूर)
(२) ४२७-४२९



[५०] सप्तमातृकाचे वेष्टले येथील शिल्प

१ धीरभद्र, २ ब्राह्मी, ३ बुमारी, ४ वैष्णवी, ५ वाराही, ६ इद्राणी, ७. चामुंडा, ८. गणेशी. (३) २५९.





[५२] अविका (देवगड-बिहार)
जैनपयीय (३) ४४३



[५३] हरि-हरि-हरि-वाहनोद्भव
(सिंह गरड विष्णवर स्वार मालिका)
बौद्धपयीय (३) ४००



[५४] जागुली देवी (बौद्ध) (३) ४०७



[५५] चण्डेश्वरी-देवगड(बिहार) (३) ४४०



[५६] छादित्वनी-तारा, बौद्धपंथीय
(३) ४०७.



[५७] एकजटा (बौद्ध)
(२) ३१३; (३) ४०४-४०५



[५८] पराशवरी (शक्ता), (३) ४१७. [५९] गोरी-जैन व बौद्धपंथीय, (१) ११४.





[६०] प्रज्ञाचारमिता देवी, बौद्धपयीय,
(३) ४१८.

[६१] महाप्रतिसरादेवी-बौद्धपयीय,
(३) ४२४-२५

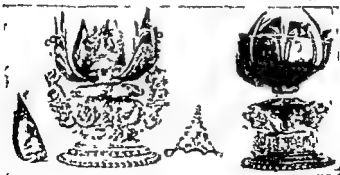


[६२] गृकुटी-देवी (बौद्ध), (३) ४१८

[६३] मारिची देवी (बौद्ध), (३) ४२१-२२



[६४] प्रसन्नतारा-बौद्ध (३) ४०८



[६५] वज्रतारा-परीदपूर वमळाच्या पावळ्यानील देवताचे शिल्प
(३) ४०६-२७.



[६६] वज्रवाराही देवी (बौद्ध), (१) ४२७



[६७] महावीर तारा (बौद्ध), (३) ४२३-४२४.



[६८] मत्तसादवी-कलकत्ता (३) ४१८-२१



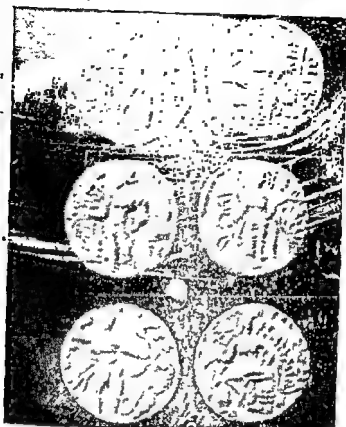
[६९] चामुडा-जैन देवता (३) ४४३



[७०] उग्रतारा (शिकारपुर) बौद्ध देवता
(२) ९३-९५



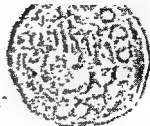
[७१] सरस्वती देवी बौद्धपथीय
(३) ४२२-२३



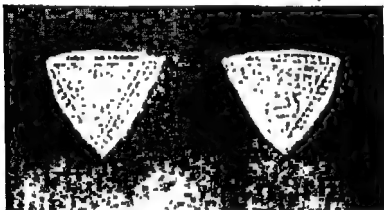
- [७२] १ समुद्रगुप्त वज्रवेदीसमोर उभा । उदमी राजसिंहासनावर
 २ चद्रगुप्त (२ रा) यज्ञान धूपाची आहुती । लक्ष्मीदेवी हाती कमलदंड
 ३ कुमारगुप्त (१ ला) मिह्राची गिबार ।
 अत्रिवा-लक्ष्मी सिंहासक, हाती कमलदंड (३) २२७



- [७३] आप्तोदित । सिंहमुस, सन पूष ४००, (३) २३२



[७४] नेपाली नाणै, मुढे देवता, माथे उभो तरवार, बाजुला गोलाकार, घर्तुल ठिपके.



[७५] यंत्र देवता—नेपाल, मुढे उभो तरवार, माथे कलशावर देवता उभो



[७६] अथेनी। बेल, सन पूर्व ५०० (३) २३२.



[८०] मातृशक्ति (बेल्जम-कांगो, आफ्रिका), (४) १७७-१७८.

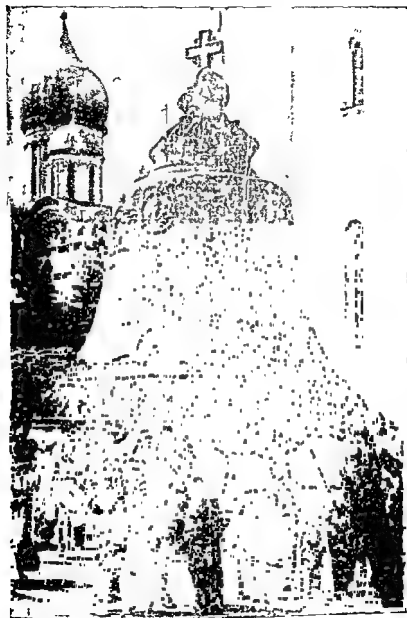


[८१] मातृशक्ति देवता-योसुबा, नायजेरिया, (४) १७७.

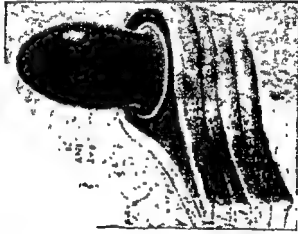


[८२] सप्तमातृका-इजिप्त, सनपूर्व ६००० दप, (४) ६७.

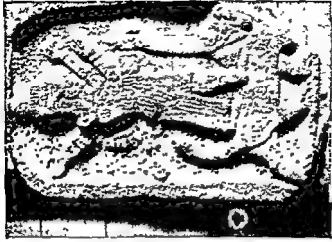
मध्य आशिया व युरोपातील देवता



[८३] रशियन राजवाडा क्रिमलिन, येथील २०० टन वजनाची प्रचंड घटा
६ मीटर रुंद व ६.३ मीटर उंची आहे. याचा घटावर म्हणतात (४) २७९



[८९] रोम व्हॅटिकनमधील तनपूर्व २६००
तपनि शिवलिंग



[९०] सिहवाहनी इष्टर देवता, मेसापोटेमिया,
सनपूर्व ४००, (४) ७७-७८, (२) १३२



[८४] डिमिटर देवता सनपूव ४००
(१) १२९-३०



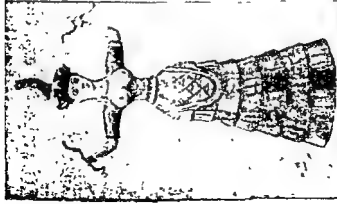
[८५] नीथदेवी-इजिप्त सनपूव ३५०
(१ वि) ४६



[८६] मृत्युदेवता-लिलीय सुमेरिया
वि पू २०००, (४) ८३



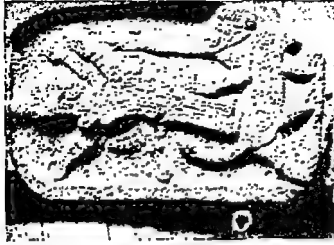
[८७] इतिस व हारस इजिप्त
सनपूव ६००, (४) ६३-६४



[८८] संपदेवता-मिनॉन संस्कृति,
सनपूर्व ३०००, (४) ११५.



[८९] रोम चूटिकनमपील सनपूर्व २६००
वपीचे शिवलिग.

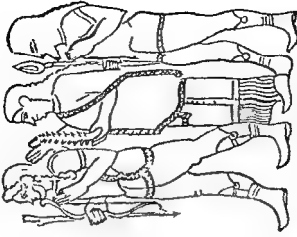


[९०] सिहवाहनी इष्टर देवता, मेसापोटेमिया,
सनपूर्व ४००, (४) ७७-७८, (२) १३२



[९१] गौगन देवी-राही वाजुना मिहाना घरले आहे.

(४) १२१-२६

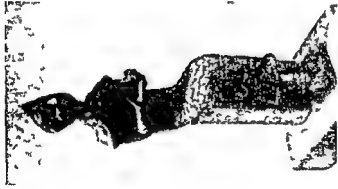


राम आर्य व माधव यांचे अन्वयित्या
(महामयवर्णा (४) १०८)

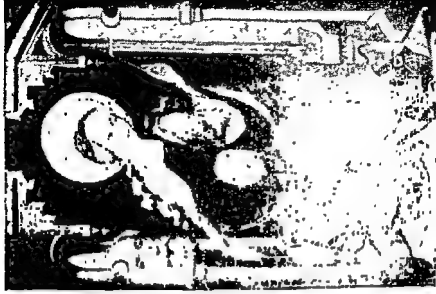
[९२] बाहुलीस्वरूप देवता अनातोत्रिया, [९३] रोममधील सन पूर्व २६०० वर्षे,
सनपूर्व २००० वर्ष (४) १०८ राम सीता-लक्ष्मण यांचे चित्रण (४) १४



[९४] माता पूरा २४०० वर्षे सागरप्रस
वदातीन्द्र देवता या माता पौरव, पुस्तका



[९५] माता पूरा १००० वर्षे विजया
देवतातीन्द्र देवता (४) ११९
(१ वि) ५०



[९६] कुनागे मरी (४) ११८



[९८] हिंटाइटकालीन देवता, ख्रि पू १५०० वर्ष
सिंहवाहन आहे, मूल पीत आहे (४) ८०-८१



[९७] हिंटाइटसंस्कृति
देवता सनपूर्व १००० वर्ष
(४) ८०-८१



[९९] सत्यवचनी मात देवी, इजिप्त, सनपूर्व ५०० वर्ष, (४) ६४-६५



[१००] अथेनी देवता, सनपूर्व ५०० वर्ष, (४) ११०-१३.

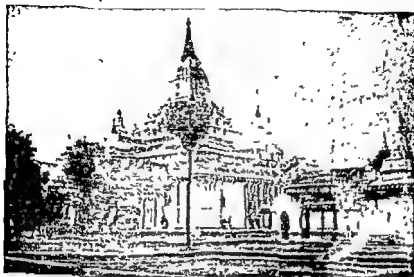


[१०१] पशुदेवता-ग्रीवकालीन छि पू ६०० वर्ष, (४) १२७

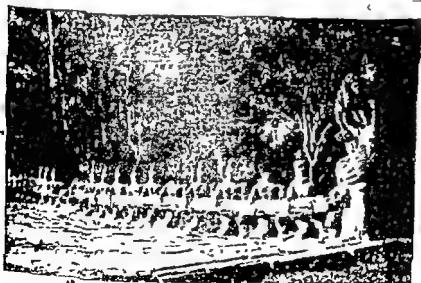


[१०२] हेवेटी (४) ११६, १४२

(पूर्व) जाशिया (ब्रह्मदेश, स्याम, जावा, कंबोडिया,
पालेनेशिया, जपान, चीन) मधील देवता.



[१०३] आनंद मंदिराचे उत्तम शिल्प-ब्रह्मदेश, (४) ८३-८४



[१०४] अंबोर मंदिराचे प्रवेशमार्गावर, शेन्ही बाजूला उभारलेले देव-दानवानी
वेलेल्या समुद्रमयनाचे शिल्प (कंबोडिया), (४) ३०१



[१०५] जाया मंदिरातील विष्णूची मूर्ति, (४) २९८-९९



[१०६] कुकादली माकु मुद्धदेवता हवाई बेटे (४) ३२४



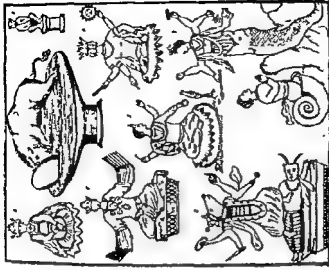
[१०७] लिगातील देवता, कबोडिया (४) २९७



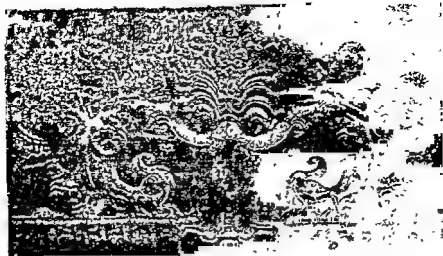
[१०८] इस्टर घेटातील (पॉलिनेशिया) देवीचा दगडी पुतळा, (४) ३२७-२९



[१०९] प्रवेश दरवाजा देवता (पॉलिनेशिया) (४) ३२७-२९

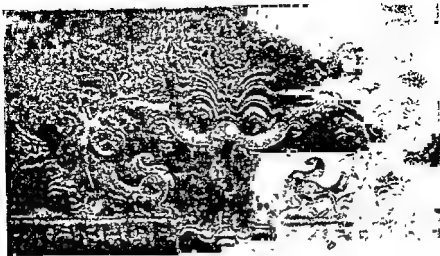


[११०] हिंदु देवतांच्या अनेक मूर्ति, जपान, (४) २६३-६४

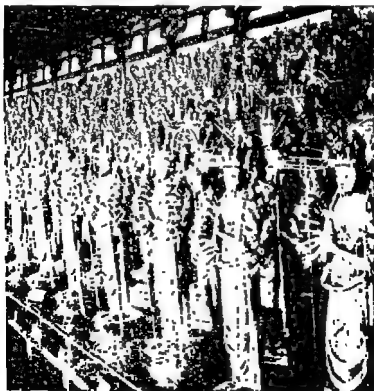


अमेरिका (मेक्सिको मध्य अमेरिका) मधोल देवता.





[१११] जाका वेदातील, हिंदु मंदिरात वृत्तमुख याचे शिल्प (८) २९२



[११२] वाङ्मयदेवी-जपानमध्ये एकाच मंदिरात एक सहस्र मूर्ति आहेत (४) २६४

अमेरिका (मेक्सिको मध्य अमेरिका) मधील देवता



[१११] मेक्सिको मधील शबटचा हिंदुस्तानी (१६ व शतक) (४) १६-१८ १८८



[११४] खादि-शय, (नाग) मदीर मेवित्तप, (४) १९०



[११५] राष्ट्रीय निशाणवाहक, गरुडपक्षी,
मेवित्तको



[११६] कामोक्षीन-युवडदेवता,
मेवित्तको (४) १२७



[११७] कोटली-रूप, सर्व देवताची माता, [११८] हा भारतीय हिंदु जवान.
मेक्सिको, (४) २२५. नव्हे, मध्य अमेरिकन आहे (४) १९०



[११९] सौर्नतखिन देवता-मेक्सिको, (सर्व देवताची माता) (४) २२५.



[१२०] कृत-तैत्ति-द्वापार-कली या चार युगाचे हिंदुसंस्कृतिदशक
चक्र-मेक्सिको, (४) १८३-८४

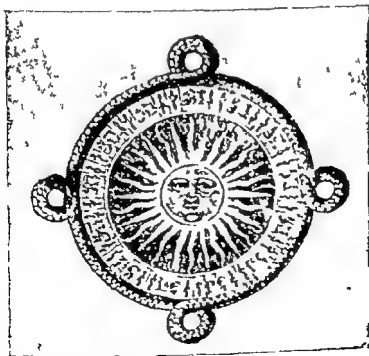


[१२१] दुर्गादेवी व्याघ्रवाहिनी-मेक्सिको, (४) ११



[१२२] मूयनारायणाची मूर्ति मेक्सिका
(४) २१९-२२१

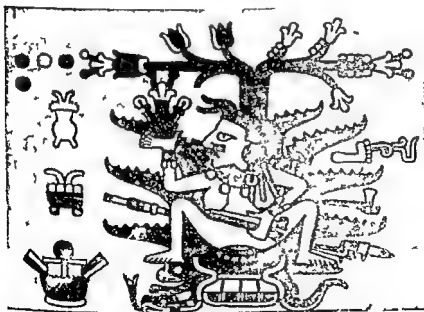
[१२३] मेक्सिकन भादिवासी स्त्रिया
(४) १९०



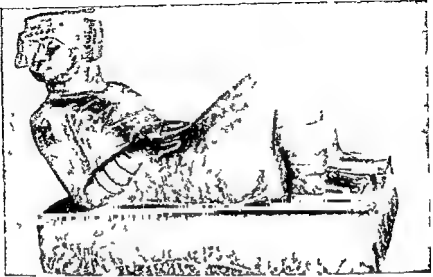
[१२४] मेक्सिकोतील हिंदुसंस्कृति निदर्शक, मूसाचे सुवर्णचक्र (४) १९२-१९३



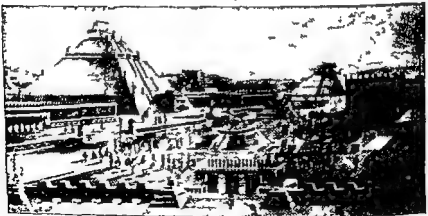
[१२९] मातीची भाडीविनी बाजार भस्मियो (४) १८९



[१३०] भयद्वेल देवता, कासव व सर्पावर आरुढ भस्मिवा (४) २२४-२५



[१३१] भक्तिको येवील विष्णु मूर्ति (४) १८७

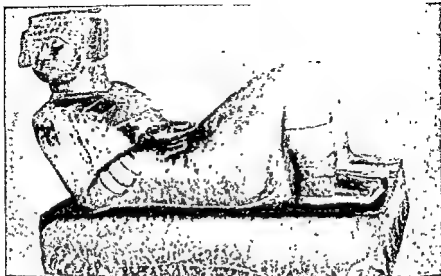


[१२] मविमवानी भय शिवमदिर यय २००० देवदासी सवय हाया
मग इतर वमवाची वपनाच करावी ह उत्तम (४) १९६-९५

बाली बेटांतील देवता वगैरे



[१३३] मुळे चोरणारी रागदा देवी (बाली बेट), (४) ३४६



[१३१] भक्तिको येथील विष्णु मूर्ति, (४) १८७.



[१३२] मेक्सिकोतील भव्य शिवमंदिर, येथे ३००० देवदासी सेवेला होत्या.
मग इतर वैभवाची कल्याण करायी, हे उत्तम. (४) १९४-९५.



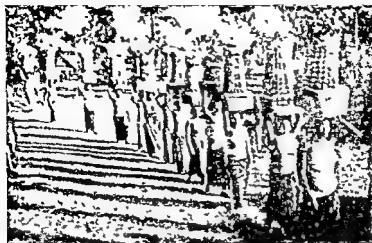
[१३३] मुले बोवणारी रागदा देवी (शाली बेट), (४) ३४६



[१३४] यात्री वटातील-दवता (४) ३४६



[१३५] उत्सव प्रसंगीचा वाद्यवाद वाली वट (४) ३४७



[१३६] उत्सव प्रसंगी देवाला नैवेद्य, डोकीवरून मिरवीत नेणान्या महिला,
(वाली बेट) (४) ३४८-४९

अधिकारी विद्वानांचे अभिप्राय

आगतिक धर्मपरिप्रेक्ष्ये भारतीय तत्त्वज्ञानाचा हिरिरीने प्रचार करणारे, आधुनिक प्रेरित श्री दत्ता वाळ कोल्हापूर यांचा अभिप्राय:—

श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी संपादित केलेला देवीकोश ग्रंथ मी पाहिला. सत्ता व सृजन जी अस्तित्वाची मूल आद्यांगे आहेत, त्यांचेच प्रतिकात्मक रूपक शिवशक्तीच्या रूपाने अस्तित्वात आहे. शक्ति ही आध्यात्मिक व भौतिक उन्नती: साठी नुसती आवश्यक नाही, तर अपरिहार्य आहे.

शक्ति-उपासनेच्या विविध पद्धति व तिची भारतावर्षातील स्थाने यांची महत्त्वपूर्ण माहिती प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी देवीकोशात संग्रहित करून, साधकांना व भक्तांना बहुमोल मदत केली आहे, यात शंकाच नाही.

अनंत व सान्त यांना ओळणारा प्रकाशमय पथ देवीउपासनेतूनच दिवू लागतो व साधकाला येथेच कळून येते की, अनंत हे देवीचेच अंतरंग रूप असून सान्त हे बहिरंग रूप आहे. जेथे व्यक्ति व विश्व यांच्या सीमा अंधुक होतात, तेथे अनादि सृजनशक्तीचा आविष्कार होतो. हा आविष्कार साधकाच्या संरजेनुसार घात किंवा रौद्र असू शकेल.

केनोपनिषदांमध्ये देवांनाही अचिन्त्य ठरलेली उमादेवी ही, व्यक्ति व विश्व यांच्या सीमा तेथे अंधुक होतात, तेथे पूर्ण आविष्कृत होते. योगशास्त्रकारांनीही मनाचा लय प्राणांत, प्राणांचा लय चित्कलेत या रूपकात्मक परिभाषेद्वारे हेच लय मांडलेले आहे.

श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी आपल्या देवीकोशाद्वारे, देवीचे विराट्दर्शन साधकांना घटविने आहे. यावढे साधक निश्चितच कर्तव्य राखतील.

Minguel S. Pinto, B. A. (Hons) B. Ed., Member of the Senate,
University of Bombay.

I purchased, at the instance of my Guruji Shri Alaram-Shastri from Katta, the three Volumes of Devikosh edited by Shri P. K. Prabhudesai. Curiosity led me to go through the three Volumes which, I found interesting, as well as informative

Shri Prabhudesai has taken great pains for over a decade and half to collect and arrange the enormous amount of information about the deity, the images of various temples, the modes and customs for worship of Adishakti, in every minute detail. He had dealt with the nature of Adishakti as manifested through about 400 deities in India and over 200 from other countries of the world. "The author's style of presenting the information makes the understanding of the nature of Adishakti easy and interesting, even for a common man."

While reading the volumes one does not get impression that one is reading about the deities of a particular religion, but one rather feels that the author is trying to analyse scientifically the nature of the Prime-force of creation through the ages in its various manifestation, the latest being 'Atom'.

I warmly commend Shri Prabhudesai for the perseverance he has shown in undertaking and completing this gigantic work of exploring and explaining the nature of Adishakti, which I believe, must have been a "Divinely Ordained task."

Needless to say that that these Volumes of Devikosh are a must for every personal as well as institutional Library, including High School and College Library.

M. S. Pinto

10-11-1971

Jesuit Training College, Vimalaya, Andheri, Bombay - 60.

October 2nd, 1971.

To,

Mr. P. K. Prabhudesai, Goregaon, Bombay - 62.

Sub— D E V I K O S H

It is true that I have been teaching Marathi to those studying for the Priesthood, but I have never been known as a Scholar in Marathi.

I found the Volumes most interesting and useful. As I read the volumes I become more and more aware of your labours over the books. You have been scientific and objective in your approach to the subject. The presentation of the subject whether it was purely mythology or reality, whether it was historical or creation of the mind to convey lessons, or whether it was just traditional based on certain longing of the people, I failed to decide, during the short survey of the volumes.

But to know the cult of Devi in India, the books are most useful.

I am sending Rs. 31/— by Money Order for the copy to our Library.

Yours faithfully,

Sd/— Fr. Joe M. Pithekar,

Professor of Marathi,

v

School of Oriental and African Studies, University of London
London WC1E

Dated 4th Sept 1971

Dear Shri Prabhudas:

Your letter received by me long time ago, please excuse me for not having replied before

In fact there was no need to tell me of the existence of Devkosh. I bought my own copy while I was in Poona in 1969 and the three Volumes are on the shelf beside me, as I write

It is indeed a very useful reference book and as matter of fact it was Father Deleury and Leatherlay, who first told me about it. When I returned I ordered another copy for the School Library and I dare say that the British Museum and the India Office Library also have it

I am the only person that I know of, who is doing research on Marathi and those Western Scholars who are interested in India religion cannot, I think, read Marathi fluently

Sd/— J. Rayside,

Professor of Marathi